Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü – İskender Pala:

www.l-m.com.tr l-m@l-m.com.tr

Sevgili meslektaşım
İlhan Gökçe
Türk ilim ve kültür hayatının aydınlatılmasında
ansiklopedik divân şiiri sözlüğünden de istifade için
İskender pala

20.10.02
İskender Pala

ISBN: 975-6491-00-0

1. Baskı: 1989 Kültür Bk. C. I-II
2. Baskı: 1990 Akçağ
3. Baskı: 1995 Akçağ
4. Baskı: 1998 Ötüken
5. Baskı: Eylül 1999 Ötüken
6. Baskı: Kasım 1999 Ötüken
7. Baskı: 2000 Ötüken
8. Baskı: 2001 Ötüken
9. Baskı: Ekim 2002 L&M

L&M Kitaplığı yayın no: 1
sözlük dizisi: 1

©L&M YAYINLARI

YAYINA HAZIRLIK

Editörü: Emine Eroğlu

Kapak/iç tasarımı: grataNONgrata

Kapak baskısı: Elma Matbaacılık

İç baskı/cilt: Sistem Matbaacılık

YAZIŞMA VE İRTİBAT

LEYLA İLE MECNUN
YAYINCILIK SAN. VE TİC. LTD. ŞTİ.
ankara caddesi no:50
[illegible] cağaloğlu-istanbul
tel: 0 212 066 87 80
0 212 513 84 15
faks: 0 212 065 27 55

Önsöz

Edebiyatsız millet, dilsiz insana benzer. Türk milletinin altı asır boyunca bedii zevkini oluşturan divan edebiyatı İslam medeniyetinin etkisi altında gelişmiş, zamanla harikulade örnekler vermiş ve sonunda yavaş yavaş yerini Batı edebiyatları etkisinde bir edebiyata bırakmıştır. Her edebiyatın olduğu gibi, divan edebiyatının da kendine özgü bir düşünce, zevk ve hayal dünyası vardır. Geçen zaman ile paralel olarak değişime uğrayan hayat şartları, divan edebiyatına has özellikleri, zevkleri, sanat anlayışını, hurafeleri, inanışları, gerçek ve batıl ilimleri de ortadan kaldırmış ve artık bu edebiyat yaşanılan hayatın bir aynası olmaktan çıkmıştır. Yani hayat şartlarının değişmesi ve modern dünyanın etkisi ile değen düşünce sistemi, divan edebiyatına da etki etmiş ve artık onun kullanılmaz hale gelmesine neden olmuş. Bugün divan edebiyatının anlaşılmayışının ve hatta ona düşman oluşun başlıca nedeni bu değişimdir. İnsan bilmediği şeye önce düşman olur Daha sonra öğretim ve eğitim ile beraber yavaş yavaş onu sevmeye başlar. Divan edebiyatının layıkıyla bilinmeyişi ise ona düşman kazandırmakta ve bir kenara itilmesine neden olmaktadır. Ancak unutmamak gerekir ki bu edebiyat bizim öz malımızdır ve benliğimizden kaynaklanan bir sanat anlayışıdır. Bu sözlüğün hazırlanış amacı, divan edebiyatının gerçekten anlaşılabilir hale getirilmesi ve bunun sonucunda ona yöneltilen suçlamaların kısmen önlenmesidir.

Divan edebiyatı şiir ağırlıklı bir edebiyattır. Bu nedenle çalışmamızı şiirler üzerine yoğunlaştırdık. Bu edebiyat sözlüğünün hazırlanışındaki asıl güçlük, kaynakların çok çeşitli ve dağınık olmasındadır. Yıllardır divan şiiri için hazırlanması çok gerekli olduğu halde böyle bir sözlük çalışmasının yapılmamış olması, edebiyat sahasında büyük bir boşluk oluşturmaktaydı. Gerek okullarda okutulan divan edebiyatı derslerinde; gerekse araştırmacıların üzerinde çalıştıkları metinlerde karşılaşılan zorluklar, her geçen gün biraz daha artmaktaydı. Bununla beraber birçok araştırmacı tarafından bu edebiyatın problemlerine çözümler getiriliyordu. Ancak peyderpey ve birbirinden uzakta yapılan bu çalışmalar toplu halde neşredilmemekteydi. Eski edebiyatımıza ait birçok metnin yeni harflere çekilmesi, araştırmacıların işini kolaylaştırmaktaydı. Fakülte kürsülerinde bitirme tezi olarak yapılan çalışmalardan ilmi neşirlere dek uzanan bir divan şiiri yayım zinciri halen devam etmektedir. Ancak bu küçük çalışmalar kültür hayatımızı yükseltme yolunda, işin bir ucundan tutmak ise de meseleyi tamamen halletmek değildir. Halen bu sahada derli toplu bir kaynak boşluğu sürmektedir. Mevcut sözlükler, kitaplar, ansiklopediler, divan edebiyatının problemlerine açıklık getirmeye yetmemektedir.

Sözlüğümüz yaklaşık on yıl devam eden bir fiş çalışmasının ürünüdür. Rastladıkça fişlediğimiz bilgileri topluca değerlendirdiğimizde bazı bilgilerin değişik kaynaklardan defalarca fişlendiği halde, diğer bazı bilgilerin tek kaynakla sınırlı kaldığını gördük… Bu tek kaynaklı fişler üzerinde çalışmak kaçınılmaz idi. Bu nedenle div n şiiriyle uzak yahut yakından ilgili eski veya yeni birçok kitap ve kaynağı tekrar taradık. Bu sahada yapılmış yayınlar ve tez çalışmaları bize yol gösterdi. Nitekim çalışmamızın bu safhasında birçok yeni bilgi yazdık. Sözlüğümüzün sınırları da birdenbire genişledi ve ansiklopedik bir özellik kazandı. Çalışmamızı yalnızca okul sıralarına has tutmadık. Edebiyatın, hayat başarısındaki önemine binaen, meraklısınca mutlaka bilinmesi gereken her türlü bilgiyi vermeye çaba gösterdik. Seçilen maddelerin div.n şiiri, konularını aydınlatmadaki önemi üzerinde titizlikle durduk. Böylece divan şiiriyle ilgili tabiat, tabiat olayları, coğrafya, yerleşim bölgeleri, ildim kuşakları, insanlar ve özellikleri, kozmik âlem, felek, tıp, astronomi, yıldız ilmi, burçlar, müneccimlik, falcılık, remil, eski batıl ilimler, israiliyat, musiki deyim ve terimleri, makamlar, eski sanat dalları, hattatlık, müzehhiplik, mücellitlik, eski hayat sistemi, günlük olaylar, adetler, gelenekler, oyunlar, eğlence hayatı, savaş, savaş aletleri, savaş terim ve deyimleri, bezm ve rezm sistemi, efsanevi ve tarihi kişiler, tasavvuf ve tasavvufi inanış sistemi, bunlara ait deyim ve terimler, tarikatlar, özellikleri, efsaneler, kıssalar. Yunan mitolojisi, dini terimler ve alışkanlıklar, ayetler ve hadisler, fıkıh, tefsir ve dini ilimler ile İslam dini ve dini hayat vs. birçok konularda açıklanması gereken maddeleri seçtik. iş bununla bitmiyordu. Divan şiirinin özünü oluşturan beşeri veya ilahi anlamdaki platonik aşk, aşık, maşuk, içki alemleri, sevgi ilde güzellik unsurları, bu yolda oluşmuş mazmunlar, remizler, mefhumlar, ünlü aşk hikaye kahramanlarıyla ilgili imajlar ile mesnevi konuları vs.'de açıklamaya muhtaçtı. Geride ise divan şiirine özgü şekiller, türler, sanatlar, vezin ve kafiye ile nazım özellikleri vardı. Elbette bunların da açıklanması gerekiyordu. Kısaca divan şiiriyle ilgili karşılaşılabilecek her güçlüğü halletme yolunda bir fişleme ile alfabetik sınırımızı belirledik. Bunu yaparken önce ünlü divanlar ile mesnevileri kısmen veya tamamen taradık. Kendimizin karşılaştığı güçlükler de olmadı değil. Bu divanlardaki kelimelerin kullanım şekilleri ile beyitleri fişledik. Bunun sonucunda hem örnek beyitler, hem de yeni bilgiler elde etmiş olduk. Keşke elimizin altında bilgisayar olsaydı da 15 değil 115, hatta 1115 divanı tarayabilseydik. Ancak hemen belirtmeliyiz ki bu divanların çoğunda aynı kullanım ve bilgilere rastladık. Orijinal bir söyleyiş ile pek nadir karşılaştık. Bunun sebebi, divan şunun şekilci, kuralcı ve çerçevesi belli bir anlayışla hareket etmesiydi. Bu nedenle fazla divan taramak bize pek az şey kazandıracak ve nimet, zahmetten az olacaktı. Daha sonra konuyla ilgili neşredilmiş eski ve yeni kitaplara bakmak gerekiyordu. Şahsi kütüphanemizde divan şiiriyle ilgili hemen birçok kaynağın bulunması en büyük avantajlarımız arasındaydı. Pek nadiren kütüphanelere başvurmak zorunda kalmamız, bize yazım kolaylığı sağladı. Ancak yine de bazı yazma eserler için İstanbul kütüphanelerine başvurmak durumundaydı. Her türlü kaynak çalışmasını tamamladıktan sonra sıra, kitabı yazmaya gelmişti. Bu safhada modern ansiklopedicilik sistemini esas aldık ve tasnif

çalışması yaptık. Karşımıza iki bine yakın yazılacak madde çıkmıştı. Önce yazım prensiplerimizi belirledik. Buna göre madde başlıklarını küçük harflerle ve okunuş esasına göre alfabetik dizmeyi uygun bulduk. Madde başı olmuş kelimelerin daha iyi tanınması ve benzer kelimelerde ayırt ediciliğin sağlanabilmesi için her maddenin Osmanlıca yazılışı da ayrıca gösterildi. Yine her bir kelimenin hangi dilden alıntı olduğu ve çeşidi, hemen kelimeden sonra verildi. İki türlü okunabilen madde başlıklarının yaygın şekilleri kullanıldı ve yaygın olmayan şekil gönderme ile belirtildi. Maddelerde gerekiyorsa önce kelime anlamı verilip sonra ansiklopedik bilgi yazıldı. Her madde elden geldiğince ve yeterli örnek ile zenginleştirildi. İlgili maddeler açıklama sonundaki parantezler içinde yazıldı. Anlatım içinde geçen terim ve maddeler yıldız (*) işareti ile belirtildi. Böylece okuyucunun gerek duyduğu hallerde bu maddelere de bakması sağlandı. Başka bir madde ile ilgili olan küçük açıklamalar yine gönderme ile gösterildi ve gereksiz tekrarların önüne geçildi.

Kitabımızın eksiksiz olduğunu söyleyemeyiz. Ancak yıllardan beri devam edegelen yorucu bir çalışmanın ürünü olarak her gün gelişmekte olan Türk kültür yapısına bir temel taşı koyabilmiş olmak ümidiyle, daha köklü çalışmaları genç ilim adamlarından bekliyoruz.

Prof. Dr. İskender Pala

(Metin İçinde Geçen) KISALTMALAR

a. Arapça
add. adet (sayı)
Ans. Ansiklopedi
A.S. Aleyhisselam (Selam Üzerine Olsun)
A.Ü. Ankara Üniversitesi A.Ünv. Atatürk Üniversitesi
b. birleşik; bin
bkz. bakınız
Bl. Bölümü
Brit.Mus British Museum
bs. basımı
C. cilt
c. cümle
çev. çeviren
ÇI. Çelebi
d. deyim
Der. Dergisi
doğ. doğum tarihi
DTCF Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
e. edat
Ef. Efendi
f. Farsça
fak. fakülte
fas. fasikül
fi. fili
g. grubu
h. hicri
ha. harf
Hz. Hazreti
Hzl. Hazırlayan
i. isim
I.A. İslam Ansiklopedisi
İb. İbn (oğlu)
İ.Ü. İstanbul Üniversitesi
k. kelime
kit. kitapları
ktp. kütüphanesi
m. miladi
ML. Meydan Larousse
M.Ö. Milattan Önce
M.S. Milattan Sonra
msl. Mesela
n. nida
nr. numara
o. Osmanlıca
0M. Osmanlı Müellifleri (Bursalı M. Tahir, 1914-23)
ODTDS Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü (M.Z. Pakalın, 2. Baskı, 1971)
öl. Ölüm tarihi
r. Rumca
Ra. Radıyallahu Anh (Allah ondan razı olsun)
RTET Resimli Türk Edebiyatı Tarihi (N. S. Banarlı, II.C., 1971)
s. sıfat
Sic. Os. Sicill-i Osmani (M. Süreyya IV C. 198 1-93)
t. tamlama
TA Türk Ansiklopedisi
TD Türk Dili
TDAY Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)
TDED.Ans Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (Vİ. C. 1977)
TDK Türk Dil Kurumu
TET Türk Edebiyatı Tarihi (A. S. Levend, 1973)
TM Türkiyat Mecmuası
TOEM Tarih-i 0sm.ni Encümeni Mecmuası
tr Türkçe
TS Topkapı Sarayı
TTK Türk Tarih Kurumu
TY Türkçe Yazmalar
TYDK Türkçe Yazmalar Divanlar Katoloğu (1947)
T. Tez Türkiyat tez
Ünv. Üniversite
v varak
vb. ve benzeri
vs. ve saire
vd. ve devamı
y. Yunanca
yk. yaprak
yy. yüzyıl
z. zarf

A

âb آب f. i. Su, ma', zülâl. Divan edebiyatında âb (su), birçok yönlerden ele alınmış, çeşitli inanış, müşahede ve telakkilere göre teşbih ve mecazlara konu olmuştur. Onda, her şeyden önce bir hayat vericilik özelliği vardır. Gelişip büyümeye zemin hazırlar. Tahrip edicilik, boğuculuk ve batırıcılık özellikleriyle tehlike; temizleyicilik, güzelleştiricilik ve geliştiricilik özellikleriyle de nimettir.

Âşığın gözü çeşme, gözyaşı ise akan bir sudur. Âb-ı revân (akan su) tamlaması sevgilinin boyuna işarettir. Sevgilinin gönlü taştır. Âşık bu taşı delmek veya yumuşatmak için devamlı akan gözyaşı suyunu kullanır. Yine gözyaşları serperek sevgilinin mahallesini sulayıp süpürür. Sevgilinin Ka'be'yi andıran eşiğine gözyaşı suyunu götürmekle de sevaba girmiş olur.

Ekmek ile birlikte su (âb u nân), bir cömertlik sembolü olur. Akıcılık özelliğiyle ömre, kesintisizlik özelliğiyle sevgi1mm saçına teşbih edilir. Yüzünü yerden kaldırmadığı için bir tevazu sembolüdür. Aşığın aşk ile yanan gönlünü söndürmek için durmadan akar. Ancak o ateşin sön - düğü olmaz. Susuzluğu ayna gibi telakki edilir. Yerinde duramaz, daimâ bikarar ve şûride-hâl'dir. Susuzluğu giderici özelliğiyle vuslatı simgeler. Kılıç veya hançerle kullanıldığında demire su verilerek çeliğe dönüştürülmesi hadisesinden yola çıkılır. Bu münasebetle "âb-ı tîğ" veya "tîğ-ı âbdâr" tamlamalarını kurar.

Tasavvufta, çeşitli kullanışların yanı - sıra insanın yapısını teşkil ettiğine inanılan anâsır-ı erbaa*dan biri olarak da söz konusu edilir. "Âb u gil" ise fâni vücuttan kinayedir. Saydam olması dolayısıyla kesifin zıddıdır ve sevgilinin yanağı ile yüzünü temsil eder. Üzerindeki kabarcıklarıyla tac giymiş padişah teşbihlerine konu olur. Mecazi veya gerçek anlamda tamlamalar kurar (âb-ı âbisteni, âb-ı âteşîn, ab-ı çeşm, âb-ı rû, âb-ı nâr v.s.)

Mükedder kılmasın gerd-i kedûret çeşme-i cânı,
Bilirsin âb-ı rüy-ı milket-i Osmâniyiz cânâ

Bâki

Ursa yüzüne subh-dem ol gül-ızâr âb
Dîdâr cezbesinden olur bî-karâr âb

Ahmed Paşa

(bkz. âb-ı hayat, âb-ı revân, anâsır-ı erbaa, âyîne, çeşm, eşk, habâb, tîğ)

abâ عباء a. i. Yünden dövülerek yapılmış bir çeşit kaba kumaştır. Edebiyatta daha çok kumaştan yapılmış üstlük ve hırka anlamında abâ şekliyle kullanılmaktadır. Dayanıklılığından dolayı dervişlerin devamlı giydikleri bu kumaşın rengi çok defa beyaz olur. Asıl aba bütün vücudu örtecek kadar geniş, yakasız ve kolsuz, ayaklara dek uzanan, önü açık bir giysidir. Kepeneğe benzer. Mevlevilerdeki hırka karşılığıdır. Dervişler, Tanrı âşığı sayıldıklarından dilimizde "abası yanık, abayı yakmak, abaya bürünmek" gibi deyimlerde mecazi olarak kullanılır. Özellikle tekke edebiyatı mahsulleri olan eserlerde daha çok karşımıza çıkar.

Kimi derviş kimi hacı
Cümlemiz Hakk'a duâcı
Resûl-i Ekrem'in tâcı
Abâ hırka şalbizdedir

Hasan Dede

Bilinir kadr-i abâ mevsim-i bârân olsa

Lâedrî

Hasenim etme ibâ Âl-i abâ hakkiyiçün
Sana ben hayli zamân oldu abâyı yakalı

Muallim Nâcî

(bkz. Âl-i abâ)

abdâl آبدال a. i. "Birinin yerine geçmek, değiştirmek, karşılık" anlamlarına gelen "bedel" kelimesinin çoğuludur. Nefislerini ruhlarına bedel ettikleri, diledikleri zaman diledikleri yerde kendilerine bedel birer cesetle görünebildikleri, yahut erenlerden biri ölünce Allah tarafından bir başkasının onun yerine geçirilmesi dolayısıyla Hakk âşıklarının bir kısmına abdal denilmiştir. Bunlar kırk veya yedi kişidirler. Ama kelime daha sonraları tekil anlamda kullanılmıştır. Ricalül gayb * diye de bilinirler. Dünyanın her anında abdallar mevcuttur. Bunlar az konuşan, az yiyen ve az uyuyan, halktan ayrı ve gezgin olarak yaşayan, düşkünlere yardım eden, yağmur duası ederek yağmur yağdırabilen, ülkeyi felaketlerden koruyan, İslam ordularına yardım eden kişiler olarak bilinir. Bir anda, ayrı yerlerde bulunabilirler (tayy-i mekân*). Allah'ın sevgili kullarından kabul edilirler ve herkesten yardım görürler. Abdal kelimesi, evliya veya derviş yerine kullanıldığı gibi Mevlevi abdalı, Bektaşi abdalı gibi tamlamalar da kurar.

XIII. asırda yalın ayak, başı açık gezgincilik yapan dervişlere de abdal denilirmiş. Bunlar ellerindeki keşkül*lerle dilencilik yapan, dilendikleri maddeleri yolları üzerinde uğradıkları tekkelere hediye olarak sunan, bıyık, saç ve kaşlarını usturayla traş eden ve göğüslerinde Ali* yazısı yahut "Zülfikar*' resminin döğmesi bulunan dervişlerdir. Şii Bâtıni inançları taşıyan ve nefislerini terbiye için dilenciliği âciz gören bu dervişler abdalân, Abdalân-ı Rûm gibi adlarla da bilinirler. Gezginci dervişlerin uğradıkları yerleşim bölgelerinde karınlarını doyurup yola çıkmaları, bir şeyi tam anlamıyla araştırma gereği duymama - ları, düğünden dernekten hoşlanmaları vs. Türkçede abdallarla ilgili birçok deyimlerin doğmasına neden olmuştur. Hatta kelime, "bön, ahmak" anlamlarına gelecek derecede hoyrat kullanılmıştır. "Abdala malûm olur" deyimindeki abdal kelimesi bugün "aptal, ahmak" anlamında kullanılır. Hatta bazan bu kelime söylenmeden bile "malum oldu" denir. Tabii bunun en büyük nedeni gezginci dervişlerin bedavacılıktan hoşlanıp hiç bir şeye ses

çıkarmamalarıdır, Buna rağmen nefislerini bilen sen-ben tutkusundan uzak yaşayan bu dervişler iyi yönleriyle de atasözlerine konu olmuşlar, hatta abdal kelimesi lakap olarak bile kullanılmıştır. Bugün abdallar adına birçok yerde yatırlar ve türbeler vardır. Birçok tekke şairi de abdâl lakabını kullanmıştır.

Buldular ol bînişândan çok nişân abdâllar
Lâmekân ilinde tuttular mekân abdâllar

Hayretî

Velî kûy-ı harâbât içre rüsvây olmuşuz ammâ
Biz ol abdâl-ı aşkız tâ ezel ma'zûruz ey zâhid

Zâtî

Abdâl-ı aşk olup yalın ayak başı kabak
Sahrâya düştü âşık-ı şûride-vâr serv

Mesihî

Her tarafta çekmişem sînemde şekl-i Zülfikar
Baş açık abdâlınam gitmez dilimden "Ya Ali!"

Zülâlî

âb-gîne آبگينه f. b. i. Şişe, sürahi, kadeh. Divan edebiyatında cam* ve kadeh* yerine kullanılır. (bkz. cam.)

Âbgîne içinde mey gibidir
Leb-i la'lin hayâli dilde müdâm

Bâkî

Berk urur revzenlerinden âbgîne câmlar
Gösterir dünyâda cennet olduğun günden ıyân

Nef'î

âb-ı hayat آب حيات f.a.i.t. Ölmezlik suyu, damlaları sonsuz hayat bağışlayan tatlı ve lezzetli su, bengisu. Efsaneye göre İskender-i Zülkarneyn* ordusuyla birlikte bir memlekete uğramış. Orada kendisine ileride bir deniz olduğu, o deniz geçilince 3 ay süren karanlıklar ülkesinin başladığı ve bu ülkede ab-ı hayat olduğu söylenmiş. İskender, veziri Hızır*'ı da yanına alarak denizi geçmiş ve zulumât (karanlıklar) ülkesine varmış. Bu arada İlyas* da yanlarındaymış. İskender'de karanlıkları aydınlatan iki mücevher (veya bayrak) varmış. Birini Hızır ile İlyas'a vermiş. Hangisi suyu bulursa yekdiğerini haberdar etmek şartıyla ayrılmışlar. Hızır ile İlyas yorulunca bir pınar kenarına oturup karınlarını doyurmak istemişler. Hızır yanında getirmiş olduğu pişmiş balıkları çıkarmış. Pınardan elini yıkarken bir damla su balığa damlamış. Balık o anda canlanıp suya karışmış. Hızır bilmiş ki âb-ı hayat budur, kana kana içmiş. İlyas'a da içirmiş. 0 sırada bunlara bir emr-i İlahi gelmiş ki bundan İskender'e söz etmesinler.

Bir rivayete göre de İskender'e haber vermek için pınardan ayrılmışlar ama tekrar aynı pınarı bulamamışlar. Böylece Hızır ile İlyas ölümsüzlüğe ermişler. Kıyamete dek Hızır denizde, İlyas da karada sıkıntıya düşenlere yardım ederler ve her senenin 6 mayıs günü İskender seddi üzerinde buluşup Ka'be'ye hacca giderek o yıl yapacakları işleri görüşürlermiş.

Doğu edebiyat ve efsanelerinde bu hikayenin varyantlarına çok rastlanmakla birlikte Batı'da da ab-ı hayat inancı vardır. Kur'an-ı Kerim'de Zülkarneyn, Hızır ve İlyas dolayısıyla bu sudan bahsedilir (bkz. Kehf/60/72; Saffat/123-130 ve En'am185).

Bu suyun bulunduğu zulumât ülkesini İbrahim Hakkı, 6 ay gece, 6 ay gündüz olan Kuzey Kutbu olarak belirler. Taberi ise Azerbaycan'ın kuzeyinde bir yer olarak gösterir. Ortaçağda da yeryüzünde, bilinen yerlerin dışındaki kısımlara zulumat adı verilirmiş.

Ab-ı hayat efsanesi halk hikâyelerine ve folklorumuza da girmiştir. Köroğlu destanında anlatıldığına göre Köroğlu, avladığı kuşu bir gölde yıkarken kuş canlanır. Köroğlu bunu babasına haber vermeye gider. Geri döndüğünde göl bin parçaya bölünmüş ve Bingöl olmuştur.

İlahi aşk anlamında tasavvufi bir sembol olarak kullanılan ab-ı hayat, ledün ilminden kinayedir. O, mürşid-i kâmilin, hayvani hayat yaşayan insan aklını dirilten sözleri ve nazarıdır. Edebiyatımızda geniş bir kullanım alanı bulan bu mazmun, manevi neşeyi, aşk ve irfanı karşılar. Şiirlerde, ince ve saf söz olarak kullanıldığı gibi sevgilinin dudağında da âb-ı hayat özelliği vardır.

Dudakları çevreleyen ayva tüyleri ise zulumât ülkesidir. Genellikle Hızır ve İskender ile telmih ve tenasüp yoluyla kullanılır. Bazan şairin, kendi şiirini de âb-ı hayata benzettiği olur. Çeşme-i hayat, çeşme-i cihan, çeşme-i hayvan, aynül-hayat şekilleriyle de kullanılan ab-ı hayat, İsken. dernâme*lerde geniş şekilde ele alınmıştır. Bu tamlama yerine ab-ı beka, ab-ı cavid, ab-ı cvidnt, ab-ı cüvan, ab-ı hayvan, ab-ı Hızır, ab-ı İskender, âb-ı zindegî ve âb-ı zindegânî tamlamaları da kullanılır.

Gün yüzünden utanıp âb-ı revân
Meskenin etdi verâ-yı zulumât

Hakanî

Ben senin âb-ı hayât-ı lebinin teşnesiyim
Tâlib-i çeşme-i hayvân isem insân değilim

Yenişehirli Avnî

Âb-ı hayât olmayıcak kısmet ey gönül
Bin yıl gerekse Hızr ile seyr-i Skender et

Zeynep Hatun

Tatlı sözler kim gelir şîrîn lebinden dilberin
Âb-ı hayvândır sanasın çeşme-i cândan tamar

Ahmed Paşa

(bkz. İskender. Hızır, Zulumât, İlyas)

âb-ı Kevser آب کوثر f.a.i.t, Kevser suyu. (bkz. Kevser)

Ârzû-yı Kevser ile geçme meyden zâhidâ
Ârif isen geç ümîd-i bahşiş-i nâdâneden

Fehîm

âb-ı revân آب روان f.s,t. Akan su, ırmak, akarsu, Ab-ı revan, divan edebiyatında teşbihler nedeniyle kullanılır. Uzayıp gitmesi yönünden sevgilinin saçına; parlaklık, berraklık ve şeffaflık yönünden yanağına; akıcılık yönünden aşığın gözyaşırıa benzetilir. Bazan bulanık olan ab-ı revan kanlı göz yaşını karşılar. Sevgilinin güzelliği bir gül bahçesi ise, âşığın bir ab-ı revan olan gözyaşı da o bahçeyi sulayan ırmak yerine geçer. Tasavvufta, dervişlerin sürekli duydukları sevinç yerine kullanılır.

Kaddine karşı gözüm nicesi yaş dökmeye kim
Demiş ol serv-i revân âb-ı revânı severem

Ahmed Paşa

âbid عابد a.s. İbadet eden. Daha Hz. Muhammed hayattayken "Allah'a kulluk eden" anlamıyla kullanılmaya başlayan kelime, daha sonra zahid ve kaba sofu an - lamlarıyla edebiyatta yer aldı. Zaman zaman kelimenin yalnızca "mümin" anlamında kullanıldığı da olmuştur. Divan edebiyatındaki aşık, kendisine nasihatler verdiği ve yaptıklarını tasvip etmediği için sofu âbidi sevmez. Hatta zaman zaman onun aleyhinde dahi bulunur. Buna rağmen saf âbidlik beğenilen bir haslettir.

Sevgilinin kaşı mescid ve mihrab olduğu zaman aşığın gönlü de burada ibadet eden âbidi canlandırır.

Sâlih ü âbid musallî kavli sâdık bendedir
Cân u gönülden müdâm eski dûacındır şehâ

Yahyâ Bey

(bkz. zahid, sofu)

abraş ابراش a.s. Alacalı at, yüzünde sam lekesi bulunan kişi. Ben gibi olan bu lekeler eskiden üstübeç ve balla tedavi edilirmiş.

Rûyun tabîbi etti sifîdâc-ı subh ile
Yüzünün abraşına semânın devâ seher

Necatî

âb u gil آب وکل f.b.i. Su ve topraktan müteşekkil olan yeryüzü, fani dünya. İnsanların atası olan Âdem* peygamber çamurdan yaratılmıştır. Bilindiği gibi çamur; su ve topraktan müteşekkildir. Çamur içinde 40 gün bekletildikten sonra vücud bulan insandan dolayı "âb u gil" insan bedeni yerine de kullanılmıştır.

Ey melek-rû âb u gilden çıkmadan Âdem henüz
Çâh-ı Bâbil'de gözün Harût'a sihr-âmûz idi

Ahmed Paşa

Ne âteş ü bâd u ne âb u gil idim cânâ
Sen serv-i hevâ-bahşa ben mâil idim cânâ

Hayretî

(bkz. âb, Âdem)

acüz عجز a. i. Bir beytin ikinci dizesindeki son cüz*ün adı. Eskiden nesirde cümlenin son kısmına da acüz tabir edilirmiş. Bir beytin acüzüyle bir sonraki beyte başlanması bir sanat sayılır. Yine acüz üzerine kurulmuş başka sanatlar da vardır. Acüz, redifsiz beyitlerdeki kafiye* harflerini içinde bulunduran kısımdır. Acüz yerine darb* tabiri de kullanılabilir. Acüzün bazan tef'ilenin dışına taştığı da olur.

Âsım'ın nesli diyordum ya nesilmiş gerçek
İşte çiğnetmedi nâmûsunu çiğnetmeyecek

M. Âkif

Bu beyitteki " çiğnetmeyecek" sözü tef'ileden taşmasına rağmen acüzdür.

(bkz. sadr, beyit, reddü'l-acüz'ale's-sadr)

açık hece tr.s.t. Aruz ölçüsünde yalnızca bir sesli (ünlü) harfin veya sırasıyla sessiz (ünsüz) ve sesli harflerin oluşturduğu heceye (a, ba... gibi) verilen ad. Açık hece' kelimelerindeki 1, 3 ve 4. heceler açıktır. Bilindiği gibi Türk dilinin yapısında uzun ünlü bulunmaz. Bu yüzden Arapça ve Farsçadan dilimize geçen kelimelerdeki uzun ünlüleri açık hece sayamayız. Yani "a" açık hece oluşturur ama "a" artık açık hece değildir. Mesela "araba" kelimesindeki her üç "ada açık hece oluştururlar (ara-ba); ama "asa" kelimesindeki a'lar kapalı (uzun) hece sayılırlar (â-sâ).

Açık hece yerine "kısa hece" deyimi bugün daha yaygın kullanılmaktadır. (bkz. hece)

Âd عاد a. i. Kuran'ın birkaç yerinde Ad kavminden bahsedilir ve Hud Peygamber'in onlara gönderildiği anlatılır. "Ad kavmine de kardeşleri Hud'u gönderdik. 0 (kavmine şöyle) dedi: Ey Kavmim! Allah'a kulluk edin. Sizin O'ndan başka hiç bir ilahınız yoktur. Kavminin ileri gelenlerin den kafir bir cemaat de; Biz seni muhakkak bir beyinsizlik içinde görüyoruz, seni muhakkak yalancılardan sanıyoruz, dedi. Hud (şöyle) dedi: Rabbinizden üzerinize bir gazab hak oldu muhakkak... (Araf t 65- 72)."'"Ben cidden üstünüze gelecek büyük bir günün azabından korkuyorum... Hülasa onu yalan saydılar da biz de kendilerini helak ettik. (Şuara/124-140)""Vakta ki onu (azabı), vadilerine yönelerek gelen bir bulut halinde görmüşlerdi. Dediler ki, bu bize yağmur verici bir buluttur. (Ahkâf /22-27)."

Âd kavmi, Nuh Peygamberden sonra Umman ile Hadramut arasındaki çöllerde yaşamıştır. Tefsirlerde bu kavim hakkında teferruatlı ve İsrailiyyat kabilinden efsanevi bilgiler vardır. Bunlara göre Muaviye ibn Bekr adlı kişinin soyundan gelen Yemen* halkına Âd-i Ûlâ (ilk Âdlar), bunun çocuklarının soyundan gelen Mekke*lilere de Âd-ı Âhire (Son Âd'ler) denir. Rivayete göre Âd kavmi Yemen'de kıtlığa tutulmuş ve yağmur duası yapmaları için bir bölük ulularını Mekke'ye göndermişler. Bunlar ise Mekke'ye varınca müşriklere uyup zevk u sefaya dalmışlar ve Ad kavminin içinde bulunduğu durumu unutmuşlar. Bunlar içinde bulunan Mersed İbn Sa'd adlı biri, Hüd Peygambere inanırmış. Arkadaşla - rının halini görünce artık dua etseler de yağmur yağmayacağını, ancak iman ederlerse Allahın yağmur yağdıracağını söylemiş. Onlar ise bu kişiyi azarlayıp atalarının dinini asla bırakmayacaklarını söylemişler. Harem'e girip hepsi birden duaya başladıklarında Mersed: "Ey Rabbim! Ben ihtiyacım için dilekte bulunmak üzere tek başıma geldim" diye dua etmiş. Diğerlerinin reisi olan Kayl İbn Asr ise "Ey ilahımız! Eğer Hud hak peygamber ise bize yağmur yağdır" diye yakarmış. Bundan sonra Allah beyaz, kırmızı ve siyah renklerde üç bulut yaratmış. Bulutlar "Ey Kayl! Kendin ve kavmin için şu bulutlardan birini seç" dediklerinde Kayl "Bu bulutlar içinde suyu en çok olan siyah bulutu seçtim" demiş. 0 sırada gaibden bir ses 'Sen, her şeyi ince kül haline getiren bulutu seçtin. Bu bulut Ad kavminden kimseyi sağ bırakmayacaktır." Ad kavmi bulutun geldiğini görünce sevinmişler ve "İşte bu yağmur yağdırıcı buluttur." demişler. 0 zaman "Hud; Hayır bu, çarçabuk gelmesini arzu ettiğiniz şeydir; rüzgardır ki onda elem verici bir azab vardır. 0, Rabbinin emri ile her şeyi helak edecektir (Ahkâf/23 vd.)." karşılığını vermiş. Bu sırada bir kadın bulutun gerçek yüzünü görmüş ve bayılıp düşmüştür. Ayıldığında ise bulut hakkında, "Bir rüzgâr ve bu rüzgârın içinde parlayan ateş parçaları gördüm" demiş. Allah 7 gündüz, 8 gece bu bulutu onlara musallat etmiş ve Hud'a inananlar hariç Yemen'deki Ad kavminden herkes helak olmuş.

Edebiyatta teşbih ve telmih yoluyla anılır.

Tünd-bâd-ı kahr ile ol bir nazar
Kavm-i Âd'ı eyledi zîr ü zeber

Emrî

Tîğ-i kahrın kanda kim oynada berk-i sûznâk
Bir azâb ebrin sürer k'anın ecel bârânıdır

Ahmed Paşa

(bkz. Hud, Semud, İrem)

adem عدم a. i. Yokluk, bulunmama. Divân edebiyatında sevgilinin dudağı yok denecek kadar küçüktür. Bazan bir noktadır, bazan adem tabir olunur. Yine beli, bir kıl kadar incedir, Bu bakımlardan tasavvuftaki varlığın (Vüctld) zıddı olan yokluk, adem kelimesi ile karşılanır. Vücud-ı mutlak'ın zıddı olan adem-i mutlak tamlaması bir kenara bırakılırsa, kelimenin edebiyatta lügat manasıyla kullanıldığına şahit oluruz. "Diyâr-ı adem" ve "sahrâ-yı adem' tamlamaları ölüm, dünyadan göçme anlamında kullanılır. XIX. asrın meşhur şâiri Akif Paşa'nın "adem" redifli kasidesi edebiyatımızda oldukça meşhurdur. Bu şiirde varlık ile yokluk fikri gayet güzel işlenmiştir. İnsan yokluktan gelir ve yine yok olur. Varlık, iki yokluk arasındaki bir vakıadır. Bu da Allah'ın takdirindedir.

Bir dem murâdım üstüne devr eylemez felek
Âb istesem serâb-ı ademden nişân verir

Nef'î

Can verir âdeme endîşe-i sahbâ-yı adem
Cevher-i can mı aceb cevher-i mînâ-yı adem

Âkif Paşa

Âdem آدم a. i. Semavi dinlere göre Allah'ın yarattığı ilk insan ve peygamber. Kur'ân-ı Kerîm'de Âdem hakkında birçok ayetler vardır. (Msl. Bakara /31, 33, 34, 35, 37; Âl-i İmrân / 33, 59; Mâide / 27; A'râf 1 11, 19, 26, 27,31,35, 172; İsrâ/61, 70; Kehf / 50; Meryem / 58; Tahâ / 115, 116, 117, 120, 121; Yâsîn / 60).

Yine birçok hadislerde de adı geçen Adem "Ebü'l-Beşer" * (insanlığın Babası) künyesiyle ve Safiyyullah* (Allah'ın temiz kulu)", sıfatıyla anılır. Kuru çamurdan şekil verilmiş bir balçıktan (veya cıvık çamurdan yahut da çamurdan süzülmüş bir özden) yaratılan Âdem'in toprağı yeryüzündeki her cins topraktan alınarak oluşturulmuştur. Allah, kâinatı yarattıktan sonra Âdem'i ahsen-i takvim* (en güzel yaratılış, en iyi kıvam) üzre, kırk yıl bekletip -bu sürede ihtilaflar vardır- sonra kalıba ruh verdi. Âdem'in yaratılmasından önce yeryüzünde cinler vardı ve başka dünyalar kurulup hükmünü tamamlamıştı. Bu nedenledir ki melekler Âdem'in yaratılış haberini alınca "yeryüzünde fesat çıkaracak insanın yaratılmaması doğrultusunda akıl yürüttüler. Âdem'e ruh üfürüldükten sonra Allah, meleklerin ona secde etmelerini istedi. Bu secdede

Âdem, mihrap mahiyetinde olup secde Allah'a idi. Çünkü insan en sonda yaratılmış olmasına rağmen varlığın gayesi olduğu için her varlıktan öndedir. Bütün melekler Âdem'e secde ettikleri halde onlardan biri olan, ancak cin taifesinden bulunan, cennetin hazinedarı ve meleklerin hocası durumundaki Azazil* (İblis*), kendisinin ateşten; Âdem'in ise topraktan yaratıldığını öne sürerek, kibrinden dolayı ona secde etmedi. Allah da onu cennetten kovdu ve lanetledi. Âdem cennette yaşarken sol ege kemiğinden Havva* yaratıldı. Her ikisi de nurdan elbiseler giyiyorlardı. Allah her ikisine de cennette rahatça yaşamalarını ve cennetin her şeyinden faydalanmalarını, ancak yasak meyveye (elma, buğday, üzüm asması, zeytin, hurma, incir, kâfur veya ilim ağacı) yanaşmamalarını emretmişti. Cennetten kovulan İblis ise oraya tekrar girmenin yollarını arıyordu. Allah ona kıyamete dek ömür vermiş ve bazı nesne ve davranışları (kadın, yalan, hile vs.) insanları azdırmak yolunda kullanmasına müsaade etmişti. Cennet'in kapıcısı olan Rıdvan* onu içeri almıyordu. Fakat İblis, yılanın dişleri içinde cennete girmişti.

Yılan dört ayaklı güzel bir hayvan iken Allah bu cürmünden dolayı onu cezalandırarak ayaklarını ve güzelliğini gidermiştir, Cennete giren İblis yasak meyveyi ye - melen konusunda önce Âdem'e, sonra Havva'ya çeşitli hileli sözler söylemiş ve sonunda Havva'yı kandırabilmişti. Havva da Âdem'i etkileyince yasak meyveyi yemişler ve Allah'ın emrine karşı geldiklerinden dolayı önce üzerlerindeki elbiseleri alınmış ve utançlarından mahrem yerlerine birer incir yaprağı örtmüşler, sonra da cennetten çıkarılmışlardır. Onlarla birlikte İblis ve yılan da yeryüzüne atılmıştır. Âdem, Hindistan'daki Serendip (Seylan) adasına; Havva Arabistan'da Cidde'ye; yılan Isfahan veya Nusaybin'e; İblis ise Meysan'a indirilmiştir. Âdem ve Havva bu yalnızlıklarından uzun yıllar (200 yıl) tevbe ile istiğfarda bulunmuşlar, Allah'ın kendilerine ilham ettiği duaları okuyarak suçlarının bağışlanmasını, yine birbirlerine kavuşmayı dilemişlerdir. Nihayet Âdem, Cebrail tin delaletinde Hicaz' a gelip Arafat'ta Havva ile buluşmuştur. Bundan sonra Âdem'e Suhuf* indirilmiş ve 20 çiftten' oluşan çocuklarına Allah'ın dinini tebliğ vazifesi verilmiştir. Onun çocukları biri er - kek biri kız olmak üzere çift çift doğmuş ve insanlar onlardan türemiştir. Bunların en meşhurları Hâbil* ile Kabil* ve peygamber Şit'tir. Rivayete göre Âdem'e 1000 yıl ömür verilmiş, o da bunun kırkını Hz. Davud'a bağışlamıştır. Tefsirler, Hz. Âdem'in kıssasını, özü değiştirmeyen çeşitli teferruatla yoğurup anlatmışlardır. Onun hakkında İsrailiyat* kabilinden birçok efsane de böylece oluşmuştur.

Âdem insanlığın babası olduğu için kelime olarak "insan" anlamına da kullanılır. Gerek dini gerekse din dışı Türk edebiyatında Adem peygamberin kıssalarından geniş çapta faydalanılmıştır. Şairler ilk insanın hayatını, Kur'ân'da anlatıldığı şekilden, tefsirlerdeki efsanevi teferruata kadar gerekli gördükleri her yerde ve her vesile ile anmışlardır. Âdem, çamurdan yaratılması, ruhu verilmeden önce âb u gil* içinde beklemesi, meleklerin kendisine secde etmeleri, Ezâzîl'in secdeye yanaşmaması ve şeytan* oluşu, yasak meyveye el sunması, Cennet'ten kovulması ve oradaki hayatın özlemiyle uzun yıllar ağlaması vs. ile başta telmih olmak üzere birçok sanat dolayısıyla anılmıştır. Bu kıssalar edebiyatımızda hayli önemli yer tutar. Yılan, şeytan, cennet, Havva, Yasak Meyve vs. ile tenasüpler kuran Âdem kelimesi, "Mutlak insan" anlamıyla da sıkça karşımıza çıkar. Bu yüzden başta Hz. Muhammed olmak üzere eşref-i mahlûkat (yaratılanların en şereflisi) olan insanın ortaya çıkışında başlıca vasıta olarak gösterilir. Acz ve kudreti birlikte taşıyan adem (insan), adem* (yokluk) ve deme ile de cinaslar kurar. Yine A - dem, devriye*lerin önemli bir malzemesini oluşturur. Bazen sevgilinin Âdem'e, rakib*in de şeytana benzetildiği olur.

Bildiğiyçün sulb-i pâkinden zuhûrun ya Rasûl
Etmedi "lâ-takrebâ" nehyinden Âdem ictinâb

Yahyâ Bey

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Şeyh Galib

(bkz. âb u gil, cennet, Azazil, Havva, Şeytan)

Aden عدن a. i. Güney Arabistan'da Kızıldeniz'e bitişik bir sahil şehridir. Burada eskiden beri inci çıkarılırmış. Bugün hala o bölgede inci üretimi yapılmaktadır. Edebiyatta inci ile birlikte kullanılır.

Dür-i dendânına ey ağzı sadef öykünelі
Dür-i deryâ-yı Aden lü'lü-yi lâlâ geçinir

Hisâlî

Dedim sadef midir şol ağız yâhud dişlerin
Dürrî midir ya dürr-i Aden dedi iksi de

Şeyhî

(bkz. inci)

âdet عادت a. i. Gelenek, görenek. Divan edebiyatının hüküm sürdüğü dönemlerdeki âdetlerin şiire aksettiği bir gerçektir. Zira edebiyatın çağa olduğu kadar, çağın da edebiyata etkisi vardır. Bu bakımdan bir şiiri devri içinde ele almak kaçınılmazdır.

Hemen her şair zaman zaman kendi devrinin âdetlerini de şiirinde söz konusu eder. Böylece eski dönemlerin hayat sahnelerini öğrenmemiz mümkün olur. Hatta bunlardan yola çıkarak bazı tarihi hakikatlere de ulaşmak mümkündür. Burada bu adetleri sıralamak, çalışmamızın hacmini kat kat aşacaktır. Birkaç küçük misali şöylece sıralayabiliriz: Tefeül*, kum saati kullanılması, çamaşırın yıkanmadan önce küllü suya bastırılması, okullardaki yoklamanın geldi-gitti tahtasıyla yapılması, çocukların dâye elinde yetişmesi, tiryakilik, bayram günlerinin hilali görmekle tesbiti,

padişahın tebdil-i kıyafet dolaşması, içkilerin küp veya su kabağında saklanması, kış günlerinde hamam sohbetleri, kış gecelerinde ise helva sohbetleri yapılması, çocukların delileri taşlaması, esir ticareti, Cuma günlerinde selam alayı düzenlenmesi, çocukların bez parçalarını birbirine sarıp bağlayarak top diye oynamaları, Galata seyri*ne çıkılması, düğünlerde hokkabaz ve canbaz ile köçek* oynatılması, muska yazdırılması vs. bu tür adetlerdendir.

Şeh-i iklîm-i aşkam îtibârım seyre mânîdir
Gedâ şeklinde anınçün dolandım ben bu bâzârı

Aşkî

Geh müneccim arayıp geh remmâl
Açtırır bahtı için gâhice fal

Sünbülzâde Vehbî

Adn عدن a. i. Cennet bkz. Cennet.

Âdet آفت a. i. Başı kadın, boynundan aşağısı arslan şeklinde efsanevi bir yaratık. Bunun suda yaşayanına âfet-i âb denir ki bizim deniz kızı (malik-i derya) tabir ettiğimiz, başından beline kadar insan, belin - den aşağısı balık olduğu söylenen, adı var kendi yok yaratıktır. Bu tür afetlerin yüzü o kadar güzelmiş ki onları bir defa gören kişi bir daha iflah olmayacak derecede aşk belasına tutulup helak olurlarmış. Bugünkü afet kelimesi de bu efsaneden dolayı kullanılır. Nitekim birinin fevkalade güzelliği anlatılırken "âfet" deriz. Âfet kelimesinin 'bela' ve "musibet" anlamı da keza bu efsaneyle ilgilidir. Şairler de çok zaman kelimenin değişik anlamlarını birlikte kullanırlar.

Gitse olur âteş-i cihân-sûz
Durdukta bir âfet-i dilefrûz

Ziyâ Paşa

Âfet mi nesin âh nesin sen nesin ey cân
Her derdim unuttum da senin aşkına düştüm

Lâedrî

Ne gördüm âh amân el-amân bir âfet-i cân
Gelip yanımda güneş gibi oldu lem'a-nisâr

Nedîm

âfet آفت a. i. Edebiyatta, insanı, uğruna ölünecek kadar aşk belalarına düşüren güzeller için kullanılır. Divan şairi, sevgilisini çok zaman *âfet-i devran* olarak tanımlar ve bu afet güzelliği ile fitneler koparır. Ayrıca sevgilinin göz, gamze ve boyu ile birlikte yine fitne koparma özelliği ön planda tutularak sıfat olarak kullanılır.

Ser-nigûn eyledi tûbâyı ol âfet-kamet
Doğrusu anculayın var mı kıyâmet-kamet

Celâlî

Neş'e vü nâz ile ol gonca-i handân geliyor
Nakd-i ömrüm güzelim âfet-i devrân geliyor

Ârif

Âfet-i cân dediler gamze-i cellâdın için
Nahl-i gül söylediler kamet-i şimşâdın için

Nedîm

Bir âfet-i devrâna gönül verdi Hisâlî
Kim ruhları güldür saçı sünbül lebi şekker

Hisâlî

(bkz. fitne, gamze, göz)

âfitâb آفتاب f.b.i. Güneş, bkz. Güneş.

Dil câm-ı meyle nukre-i zer gibi sâf olur
Zirâ ki hamı puhte kılır tâb-ı âfitâb

Nev'î

afyon (efyûn) افيون a.f.i. Haşhaş kozalağının sütünden ibaret olup keyif verici maddeler arasında sayılır. Afyon kullananlar kısa zamanda tiryakisi olurlarmış. Şarabı terk edenlerin afyona başladıkları yakidir. Afyon müptelaları önceleri mercimek büyüklüğünde, sonraları da fındık

büyüklüğünde afyon yutarlarmış. Özellikle ramazan ayında afyon tiryakileri küçük haplar şeklinde hazırladıkları afyonları birer, ikişer, üçer kat kâğıda sarıp yutarlarmış. Midede bunlar birer-ikişer saat arayla patlayınca afyon zevki bütün gün devam edermiş. Halk arasındaki "afyonu patlamak" ve "hapı yutmak" tabirleri buradan gelir. Bu işleme, eskiler afyonu kefenlemek derlermiş. Avuç içinde tükrük ve tarçın ile yoğrulan afyon kıvama gelince altın varakla kefenlenirse adına "habb-ı müzehheb" denirmiş.

Divân şâirleri keyif ve sarhoşluk verici maddeleri şiirlerinde çok anmışlardır. Bundaki asıl istinad noktası, âşığın sevgilisine tiryâki oluşudur. Âşık, sevgilisi uğruna yuttuğu zehirlere (çektiği acılara) alışkanlık kesbetmiştir. Zaman zaman sevgilisinin ayağı tozu da bir çeşit toz afyon olarak karşımıza çıkar. Gerek macun, gerekse toz haldeki afyon, daha çok sakînâmelerde fazlasıyla söz konusu edilir. Berş* (afyon şurubu) ve esrâr* yerine de kullanılır.

Sana hâşâ benzedem afyon u berşin neş'esin
Anların dahi husûsâ keyfini kem bulmadım

Nef'î

Öğme şarâbı zemmedip afyonu sâkiyâ
Açtırma ehl-i keyfe kutunun kapağını

Fennî

Arak içme yeme afyonu aslâ
Çekip esrârı olma halka rüsvâ

Aynî

Ramazanda sarıp afyona kefen
Mideni mürdeye etme medfen

Nâbî

ağaç tr. i. Divân şiirinde servi, ar'ar, şimşâd gibi ağaçlar ve nihâl (fidan) yanında mücerret olarak ağaçtan da bahsedilir. Kezâ bu durumda da ağacın çeşitli şekilleri söz konusu edilebilir. Çocukların ağaç ata binmeleri (ney-süvâr), ağaçların secde etmeleri ve korkutulmaları vb. bunlardandır. Ağaç korkutma âdeti uzun yıllar meyve vermeyen ağaçlar için geçerlidir. Buna göre bir kişi eline balta alıp ağacı sallayarak "Keseyim mi?" diyerek hamleler yapar. Bir başkası onu durdurarak, meyve vereceğine kefil olur ve bağışlanmasını rica eder. Üç defa tekrarlanan bu ameliyeden sonra ağacın gövdesi çizilir. Rivâyete göre ağaçlar Kadir ve Hıdırellez gecelerinde secdeye kapanırlarmış. Keza Allah'ın ilimlerini denizler mürekkep, ağaçlar da kalem olsa yazamazlar.

Elde kalır mı sen insâf et inân-ı ihtiyâr
Yekketâz-ı nâz o tıfl-i nev-süvârımdır benim

Seyyid Vehbî

Kadîmîdir hukuku bülbülün güllerle gâyette
Ağaç ata bile binmişler eyyâm-ı sabâvette

Cinânî

Arz etme ana yok yere gel tîşe-i âhı
Korkutmak ile nahl-i emel bâr-ver olmaz

Cem'î

Eylemez secde-i eşcâr-ı şeb-i Kadr'e nigâh
Cilve-i kamet ü kaddinden olanlar âgâh

Nâilî

âğâz-ı dâstân آغاز داستان f.i.t. Destana başlama, hikâyeye başlangıç. Mesnevî*lerde asıl konunun başladığı bölüme bu ad verilir. Genellikle Sebeb-i te'lîf*ten sonra gelir. Olay kahramanları insan olan mesnevîlerde daha sık rastlanan bu bölüm, bir giriş özelliği taşır. Bu bölüme tasvîrlerle girildiği gibi İlahî kudretin özelliklerinden, sözden veya aşktan bahsedilerek de başlanabilir. Ağâz-ı dâstâna başlık olarak bir beyit, kafiyeli bir söz, secîli uzun bir cümle vs. kullanılabilir. Bir kısım mesnevîlerde ise bir münâsebetle hikâyeye girilir ve ayrıca âğâz-ı dâstân bölümü yapılmaz. Âğâz-ı dâstân geleneği bize İran edebiyatından geçmiştir. Daha sonraki dönemlerde âğâz-ı dâstân tamlaması yerine "dîbâce-i hikâye, ibtidâ-yı dâstân, ibtidâ-yı manzûme, mukaddime-i dâstân, matla-ı dâstân, âğâz-ı kitâb" gibi tamlamalar da kullanılmıştır. (bkz. Mesnevî)

ağız. tr. i. Divân şairleri birçok bakımdan sevgilinin ağzını anmışlar ve güzellik un-

surları içinde onu, yuvarlak hali, kenardaki ben ve ayva tüyl ri ile, temâşâya dayanan bir güzellik arzetmesi yanısıra, konuşma özelliği dolayısıyla da üstün tutmuşlardır. "Öpmek, bûse almak" gibi söyleyişler ise ağzın, cinsî açıdan edebiyata girmesine sebep olmuştur. Ağız genellikle darlığı ve küçüklüğü ile dikkat çeker. Hattâ çoğu zaman ağız, yok diye bilinir. Bu yokluk ağzın küçüklüğünü ifade ettiği gibi onun görünmediğini, dudakların onu sakladığını ve içindeki mücevherleri (dişler) göstermediğini anlatmaktadır. Kapalı oluşu ve gizliliği ise bir goncayı andırır. Bu bakımdan o bir sır*dır. Cömertlik sözleri sarf etmesi bakımından âb-ı hayât*; güzellik menbaı olması açısından Kevser* kuyusu; tatlı söz söylemesine nazaran da kadeh, şeker ve şîrîn olarak nitelenen ağız, küçük oluşuyla nokta ve mim*e; mücevher ve inci dişleri sakladığı için de dürç*, hokka* ve sadef*e benzetilmiştir. Ayrıca dudak ile birlikte la'l*, yakût*, mercân*, akîk*, lâle*, erguvân*, kân*, şarap, zerre, cevher*, nükte, mânâ*, ruh*, cân*, serâp, zülâl*, İsâ*-dem'dir. Hatta kişinin ölüp ölmediğini anlamak için de ağzına ayna koyma âdeti, ki canlıysa ayna buğulanırmış, telmîh yoluyla söz konusu edilir.

Ne genc-i şâyegâna mâlikem kim devr-i la'linde
Dişin dürr ü sadef ağzın ızârın şeb-çerâğımdır

Hisâlî

Katre-i şîr gibi damladığınca şebnem
Goncalar ağız açar nitekim etfâl-i sigâr

Mesîhî

(bkz. ayna, dehân, dürc, fem, gonca, la'l, sadef, şehd)

ağyâr اغيار a. i. Başkaları, yabancılar. Divân edebiyatındaki aşk üçgenini oluşturur. Bunlar seven, sevilen (yâr) ve sevgilinin diğer âşıkları(ağyâr)'dır. Ağyâr daima âşığa yanlış haber verdiği için eğrilikle ithâm edilir ve bu yüzden kaşa benzer. Rakîb* olarak da bilinen ağyâr, âş ğın şikayetlerine marûz kalır. Onun için kötü, çirkin, zararlı ve z limdir. Âşığın nazarında, o, sevgili ile sıkı münasebettedir. Âşıkı üzen de zaten budur. Bu nedenle âşık daima sevgiliye tenbihlerde bulunur ve ağyâr hakkında onu uyarır. Buna rağmen yâr, âşıktan çok ağyâra imkân tanır ve onunla beraber olur, ona yüz verir. O, âşığa âdeta içten içe güler ve onunla alay eder gibidir. Sevgilinin çevresinden asla uzaklaşmadığı için âşığı da ona yaklaştırmaz. Kıskanç ve dedikoducudur. Sevgilinin bir âşıkı da odur. Bunun için âşık ile aralarında daimî bir mücadele sürer. Ağyâr kelimesi çoğul bir kelimedir. Yani bunlar birden fazla, bazan yüzlercedir. Bu bakımdan ağyâr, sevgilinin mahallesinin bekçileri veya köpekleridir. Âşıkı asla içeri bırakmazlar. Âşık onları bazan domuz, tilki, akrep, zağ* diye nitelerken bazan, şeytan* ve dev*, bazan da kâfir*, gammâz, iftiracı, eğri, yavuz, nâdân olarak niteler. Hatta ona diken, belâ, mekes, kara yüzlü, bed çehreli, vs. sıfatlarını da yakıştırır.

Ahmed çeke cevrüni vü lutfun göre ağyâr
Ey şefkati az şâh-ı cihân yandım elinden

Ahmed Paşa

Bir devlet için çerha temennâdan usandık
Bir vasl için ağyâra müdârâdan usandık

Nâbî

(bkz. gayr, kâfir, rakîb, şeytan)

âh آه tr. i. Bir acı ünlemidir. Divân şiirinde âşıkın aşk ateşiyle gönlünden çıkan bir duman olarak düşünülür. "Ah" denildiği zaman, ağızdan çıkan buğu münâsebetiyle hüsn-i ta'lîl* sanatı kullanılır. Ağızdan çıkan buğunun göğe doğru yükselmesi nedeniyle "*mazlûmun ahı yerde kalmaz / çıkar âheste âheste*" atalar sözüne konu olmuştur. Böylece âh ateşi göklere yükselir ve Allah katına ulaşır. Âşık bazan öyle ateşli âh eder ki onun ateşinden gökte yıldızlar, ay ve güneş tutuşur, yanar. Nitekim, bu nedenle parlamaktadırlar. Âh, bazan oka benzetilir ve bedduanın kısa zamanda yerini bulacağına işaret edilir. Bazen de bu ok ile sevgili denen keklik avlanmış olur. Yerine göre âh, namludan fırlayan bir top gibidir, her yeri yerle bir eder. Bazan bir bayrak olur, göklere çekilir. Bazan rüzgârın önüne katılıp sevgiliye âşığın durumunu anlatan bir tercüman olur. Ateşli ahların tesiri sevgilinin demir ve taş

gibi olan gönlünü yumuşatır. Yine bu ateşler ile sevgilinin mahallesi tutuşacak ve âşığın gözyaşları seli ile söndürülecektir. Âh, sabahlara kadar sürer ve hatta bazan sabah ezanı sanılıp halkı uyandırır. Bütün bunlar karşısında sevgili yine kayıtsız kalır ve âşığa yüz vermez. Bu onun için gurur okşayıcı bir durumdur, devamını arzular. Âhın en önemli sebebi sevgiliye kavuşamamak ve onun özlemini duymaktır. Oysa küçük bir ihtimal ile âşık sevgilisine kavuşacak olsa bu ahlar yine devam eder. Çünkü âşık bu sefer de ayrılık ânını düşünerek âh edecektir. Bazan sevgilisi tarafından ayıplanmak korkusuyla âhını gizliyen âşık, bazan da âhların kötü netice vermesi sonucu feryadını attırabilir.

Divan edebiyatında âh ile ilgili birçok teşbîh ve mecazlar kullanılmıştır. Bir kaçını şöylece sıralayabiliriz: Rüzgâr*, bâd-ı seher, hava, bayrak, mancınık, ok, ceres* (çan), ra'd* (gök gürültüsü), hurûş (coşma, kabarma), râh (yol), ferrâş* (süpürücü), mahrem, ûd*, ateş*, duman, çerhağ*, şûle* vs.

"Âh" Arap harpleriyle yazıldığı zaman güneş ile güneşin yaydığı ışınlara benzetilir. Benzetmede, he harfi güneş kursunu, elif ise ışınları karşılar.

Top-ı âh-ı inkisâra pâydâr olmaz yine
Kişver-i câhın nice sengîn hisârın görmüşüz

Bir hadeng-i can-güdâz-ı âhtır sermâyesi
Biz bu meydânın nice çâbük-süvârın görmüşüz

Nâbî

Beni candan usandırdı cefâdan yâr usanmaz mı
Felekler yandı âhımdan murâdım şem'i yanmaz mı

Fuzûlî

(bkz. feryâd, figân, nâle)

âhâr آهار f. i. Kâğıtların yazıyı kolay kabul etmesi için yapılan terbiyeye âhâr veya âher denir. Yumurta akıyla veya pişirilmiş toz pirinç (nişasta) ile yapılır. Bazen bunların içine kitre, nişadır, arap zamkı, üstübeç, beyaz şap, gül yaprağı suyu gibi maddeler de katılabilirdi. Âhârlanacak kâğıt ya âhâr hamûlesine batırılır, ya da bu hamûle ince bir tabaka halinde sünger, pamuk vs. ile kâğıdın yüzeyine sürülür. Eğer kâğıdın tek yüzüne yazılacaksa daha kalın bir tabaka ile âhârlanır. Âharın en büyük özelliği, yanlış yazıların su, tükrük vs. ile silinebilmesi ve yerine doğrusunun yazılabilmesidir. Yani âhârlı kâğıt aynı zamanda silgi kullanılmayan kâğıttır. Bu tür kâğıtlar nem, küf, kitap kurtları ve zamana karşı dayanıklıdırlar. El yazması* eserlerin uzun müddet harab olmamasının nedenlerinden biri de kâğıtlarının âhârlı olmasıdır. Âhârlı kâğıtların kuruduktan en geç bir hafta sonra mühre*lenmesi şarttır. (bkz. hat, mühre)

âheng آهنك f. i. Uzunluk, düzen, armoni. Nesirde veya şiirde bir sözün kulağa hoş gelecek şekilde ve pürüzsüz söylenmesidir. Âheng ile âdeta şiirde bir musikî ortaya konulmuş olur. Tekrarlar, zincirleme tamlamalar ve aliterasyon* hârici zorunlu olarak yapılan ses tekrarları şiirde âhengi giderici hususlardandır. Âheng, söyleniş bakımından "taklîdî" ve "tasvîrî" olmak üzere iki kısma ayrılır. Taklîdî âheng, tabiat taklîdi seslerle (şırıl şırıl, çın çın, homur homur gibi) kurulan âhengdir. Şeyh Galib'in,

Güm güm öter âsuman sadâdan
Güm-geşte zemîn bu mâcerâdan

beytinde "güm güm ötmek" ve "gümgeşte", kelimeleriyle bir gök gürültüsünün sesi verilmiştir.

Tasvîrî âheng ise kelime dizilişinin insan zihninde bir tasvîr uyandırmasıdır. Nef'î'nin,

Evc-i havâda sıyt-ı çakâçâk-ı tîğden
Âvâz-ı ra'd u sâika reh-güm-künân olur.

beytinde bir savaş tasvîri zihnimizde canlanır.

Âheng, yapı bakımından da cümle ve kelime âhengi olarak ikiye ayrılır. Cümle âhengi, kelimelerin düzgün ve kulağa hoş gelecek şekilde sıralanmasıdır. Kelime âhengi, kelimelerdeki ünlü ve ünsüzlerin iyi sıralanmış olmasından doğar. Eski edebiyatımızda âheng, fesâhat* ile anlatılırdı.

Vecde gel sen de o âlemlerin âhengine uy
Varlığın arşa çıkan zikrini tesbîhini duy

Ali Ulvi Kurucu

(bkz. aliterasyon, fesâhat)

Ahfeş اخفش a.s. Yalnız gece gören; zayıf bakışlı Arap âlimlerinden üç kişi bu lakapla anılır. Ebülhattab Abdülhamîd, Said b. Mes'âde ve Ali b. Süleyman. Hangisi olduğu bilinmemekle birlikte bunlardan birisi ders takrir ederken ve kitap okurken devamlı yanındaki keçisiyle ilgilenir ve âdetâ dersini ona anlatırmış. Her bölümden sonra da "öyle değil mi?" mânâsına keçinin yularını çekerek anlattıklarını tasdik ettirirmiş. Yuları çekildikçe başını sallayan keçi bir müddet sonra şartlı reflekse girip her cümlenin sonunda başını sallar olmuş. Bunun içindir ki bir şeyi anlamadan başını sallayanlar Ahfeş'in keçisi'ne benzetilir. Şâirler bu imajı genellikle zâhid ve sofular için kullanmışlardır.

Bezm-i rindânda sûfî büz-i Ahfeş görünür

Hâtem

Deme koyun gibi mazlûmdur mürâîye
Başın sallarsa da mânend-i büz-i Ahfeş

Nâbî

Ahîlik a.tr.i. Kardeşlik, arkadaşlık, dostluk. Anadolu'ya has bir teşkilâttır. XIII. ilâ XIV. asırda yiğitlik, cömertlik, mertlik, düşkünlere yardım, zulüm görenleri koruma gibi insanî gâyeler uğruna etkin biçimde teşkilâtlanmıştır. İlk defa Abbasî halifelerinden Nâsır Bi-dînillah tarafından XII. asırda bir meslek haline getirilen fütüvvet, Anadolu'da, Ahîlik adı altında Ahî Evren tarafından kurulmuş bir tarîkat şeklinde kendini gösterir. Hacı Bektaş Velî'nin *Velâyetnâmesi*'nde ve Eflâkî'nin *Menâkibül-Ârifîn* adlı eserinde bu hususta geniş bilgi vardır.

Ahîler fütüvvet kütüklerini Hz. Ali*'ye kadar götürürler ve kendilerini peygamber soyundan sayarlar. Başlarına beyaz bir külâh, ayaklarına da fütüvvet şalvarı giyerler. Külâhlarının ucunda yeniçerilerinkine benzeyen uzun bir şerit bulunur. Bellerinde silahları vardır. Zikir*lerini toplu olarak özel zâviyelerinde gece yaparlarmış.

Ahîler, esnaf locasını ellerinde bulundururlardı. Bu bakımdan Osmanlı imparatorluğu'nun ilk zamanlarında önemli siyasî roller oynamışlardır. Ahîlik vatan ve milletin gelişmesine dâima katkıda bulunmuş bir teşkilattır. Yarı tarîkat havasında olan bu teşkilât, Mevlevîlik* ve Bektaşîlik* ile sıkı ilişkideydi. Teşkilâta yeni girenlere tuzlu su içirilir ve saçları tıraş edilirdi. Teşkilatın pîr*i olan Ahî Evren, ömrünü geçirdiği Kırşehir'de gömülüdür. Özellikle Bektaşî şâirleri tarafından adı çok anılır.
(bkz. Bektaşîlik, Mevlevîlik, zikir)

âhiret آخرت a. i. Son ikamet mahalli, öbür dünya. Allah bütün varlıkları geçici olarak yaratmıştır. *Kur'ân-ı Kerîm*'in birçok âyetlerinde âhiretten bahsedilir. (msl. Bakara / 4, 86, 94, 102, 114, 130, 200, 201, 217, 220; Âl-i İmrân / 22, 45, 56, 77, 85, 145, 148, 152, 176 vs.)

Kıyamet* koptuğu zaman her varlık dünya hayatını terkedecek ve âhiret hayatı başlayacaktır. Bu hayat dünyadaki iyi yahut kötü amellere göre cennet* veya cehennem* de sürecek olup bundan kaçış yoktur.

Edebiyatta dâr-ı beka (ebedîlik yurdu) adıyla, dâr-ı fenâ'nın (yok olma yurdu); ukbâ adıyla da dünyanın zıddı olarak ve çoğunlukla dünya ile birlikte kullanılır. Dünya, kıyâmet, âhir-zaman, arasât*, azâb*, cennet ve cehennem gibi kelimelerle tenâsüp veya tezat sanatı kurar.

Dünyâda i'tibârına halkın ne i'tibâr
Cehd eyle âhirette azîz ol cinân gibi

Yahyâ Bey

(bkz. amel, Arasât, azâb, cehennem, cennet, kıyâmet)

ahlât-ı erbaa اخلاط اربعه a.s.t. Dört usâre, dört karışmış, dört şey. Eski tıp bilginlerine göre insan bedeninde dört sıvı vardır ki bunlar kan, balgam, safra* ve sevdâ* dır. Bu dört sıvının vücutta dengeli mik-

tarda olmasından sıhhat ve sağlık doğar. Bunlar bileşik kaplar gibi birbirleriyle dengelidir. Birinin artması yahut azalması durumunda, vücutta hastalık kendini gösterir. Bedenin çeşitli hastalıkları da bu dört sıvıya göre ayrılır. Meselâ sevdâ, akıl hastalıklarına ve psikolojik rahatsızlıklara neden olur. Hatta bu yüzden kara sevdâya tutulmak halk arasında halen bir rahatsızlık olarak değerlendirilir. Kalple ilgili rahatsızlıklar, kalbin içinde bulunan ve süveyda* adı verilen kara noktada ortaya çıkar. Yine safra, karaciğerde bulunur. Safranın çokluğu halinde karaciğer, böbrek vs. organlarda rahatsızlıklar olur. Safranın yanmasından sevdâ oluşur.

Eskiden bedendeki bu sıvıların insanların mizaçlarına etki ettiğine inanılırdı. Böylece insanların mizacı da safravî, sevdavî, demevî ve balgamî diye dörde ayrılır ve sonuçta hâr ve yâbis mizaç ortaya çıkar.

Renc-i sevdâya verir bazencân
Kan alır kande görürse yarakan

Nabî

Hamdüli'llâh ki mizâcında veliyyü'n-niamın
İ'tidâl oldu bedîdâr u tegayyür nâbûd

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. sevdâ, süveydâ, safra)

Ahmed احمد a.s. Pek çok övülmüş olan. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Peygamberimiz için "Ahmed" kelimesinin Arapça karşılığı zikredilir (Sâff/6). (bkz. Muhammed.)

Necâtî'nin dirisinden ölüsü Ahmed'in yeğdir
Ki İsâ göklere ağsa yine dem vurur Ahmed'den

Necâtî

Ahmed-i Muhtâr احمد مختار a.s.t. Muhtâr, "istenmiş, seçilmiş" demektir. (bkz. Ahmed, Muhammed.)

Küfr-i zülfün aşkına îmân getirdi cân u dil
Mu'cizât-ı Ahmed-i Muhtâr hakkıyçün inan

Nesimî

ahreb اخرب a.s. "Mef'ûlü" sözcüğü ile başlayan rubâî* vezinlerine ahreb denir. İranlılar, Arap şâirleri tarafından çok kullanıldığı halde farsçanın dil yapısına ve âhengi*ne pek uymayan tavîl, medîd, basît, kâmil ve vâfir bahir*leri yerine, yeni bir tasnîf ile 24 bahir ortaya koydular ve bunlarla rubâî nazım şeklinde yeni şiirler yazdılar. Rubâînin asıl vezni mef'ûlü /mefâîlü / mefâîlün / fâ (--./.--./.---/-) dır. Bu veznin uğradığı değişiklikler ile 24 rubâî vezni doğmuştur. Bunların ilk 12 tanesine ahreb denir ki şunlardır:
Ahreb vezinleri "mef'ûlü" birimiyle başlar.

1- mef'ûlü/mefâîlü/mefâîlü/feûl (--./.--./.--./.-)
2- mef'ûlü/mefâîlün/mef'ûlü/feûl (--./.---/--./.-)
3- mef'ûlü/mefâîlün/mefâîlü/feûl (--./.---/--./.--./.-)
4- mef'ûlü/mefâîlü/mefâîlün/fâ (--./.--./.---/-)
5- mef'ûlü/mefâîlün/mef'ûlün/fâ (--./.---/---/-)
6- mef'ûlü/mefâîlün/mefâîlün/fâ (--./.---/.---/-)

Bu vezinler dışında kalan diğer altı ahrem vezninin bunlardan farkı, sondaki hecenin ses farkından ibarettir. Bu ses farkı, veznin özünü değiştirmediği için diğerlerini yazmaya gerek duymadık. (bkz. ahrem, rubâî)

ahrem اخرم a.s. "Mef'ûlün" cüzü ile başlayan rubâî vezinlerine ahrem denir. 24 rubâî vezninden 12 tanesi ahrem adını alır. Rubâînin asıl vezni olan mef'ûlü/mefâîlü/ mefâîlün/ fâ vezninin uğradığı değişiklik ile ortaya çıkmıştır. 12 ahrem vezni şunlardır:

Ahrem vezinleri "mef'ûlün" birimiyle başlar.

1- mef'ûlün/mef'ûlü/mefâîlü/feûl
2- mef'ûlün/mef'ûlün/mef'ûlü/feûl
3- mef'ûlün/fâilün/mefâilü/feûl
4- mef'ûlün/mef'ûlü/mefâîlün/fâ
5- mef'ûlün/mef'ûlün/mef'ûlün/fâ
6- mef'ûlün/fâilün/mefâîlün/fâ

Bu vezinler dışında kalan diğer altı ahrem vezninin bunlardan farkı, sondaki hecenin ses farkından ibarettir. Bu ses farkı, veznin özünü değiştirmediği için diğerlerini yazmaya gerek duymadık.

(bkz. ahreb, rubâî)

Ahsenü'l-kassas احسن القصص a.s.t. Hikâyelerin en güzeli. *Kur'ân*'da Yusuf* Peygamberin hikâyesini anlatan 111 âyetlik Yusuf sûresinin (sûre: 12) üçüncü âyetinde "... en güzel kıssayı sana anlatacağız." buyurulmaktadır. Edebiyatımızda *Yusuf u Zelihâ** adıyla mesnevîlere konu olan hikâye bu adla anılır. (bkz. Yusuf u Zelihâ).

ahter اختر f. i. Yıldız. bkz. yıldız.

Şehriyâr-ı ferruh-ahter mâh-ı bürc-i saltanat
Şehsüvâr-ı heft-kişver pâdişâh-ı kâmyâb

Karamanlı Nizâmî

âhû آهو f. i. Ceylan. Güzel gözlü, güzel kokulu ve ürkek olduğu için sevgiliye benzetilen âhû, edebiyatımızda birçok teşbîhlere neden olmuştur. Gözlerinin iri ve gayet siyah oluşu sevgilinin gözünü hatırlatır. Sevgilinin yüzü Kâ'be*ye benzetildiği zaman, göz âhûsu oraya sığınmış olur. Çünkü Kâ'be'de avlanmak yasaktır. Bir gül bahçesi olarak anılan yüz, âhû gözlerle daha da güzelleşir. Âhû bazan aslan denen güneşten kaçan bir ay olarak karşımıza çıkar. Yine göz, bakışa göre bazan aslan, bazan âhû olur. Ancak âhûnun en yaygın ve önemli kullanımı misk* nedeniyledir. Sevgilinin saçı misk kokar. Âhûnun misk hâsıl etmesinin sebebi ise bu kokuyu kıskanması veya ona âşık olmasıdır. Bunun sonucunda âhûnun içine kan oturmakta ve bu kan sonra misk olmaktadır. Âhû daha çok Hıtâ*, Çîn*, tatar*, zülf* vs. kelimelerle tenâsüp içinde kullanılır. Âhû, avlanan bir hayvan olduğu için "sayyâd*, dâm* (tuzak), vahşî" kelimeleriyle birlikte de anılır. Mecnun*un çöllere düştüğü zaman âhûlarla dostluk kurması da telmihen anılan başka bir özelliktir. Bu durumda sahra ve çölden de bahsedilir. Sevgili denen âhûnun asla ele geçmemesi, âhûnun bir perî*ye benzetilmesine neden olmuştur. Eski bir masalda geçen bir olay da âhûnun perîye benzetilmesinin ikinci nedenidir. Buna göre günlerden birinde bir padişah ava çıkar. Bir âhû görür ve peşinden gider. Sonunda âhû bir mağaraya sığınır. Padişah içeri girince de silkinerek perî kızı oluverir. Bu bakımdan bazan âhû ile sihir*in de birlikte kullanıldığına şahit oluruz.

Bir âhû esîr-i dâmı olmuş
Kan yaşı kara gözüne dolmuş

Fuzûlî

Yürü yıllarla yelersen yetemezsin ey dil
Şol cihetden ki perî şîveli âhûdur bu

Necatî

Şîrler pençe-i kahrımda olurken lerzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etti felek

Yavuz Sultan Selim (?)

(bkz. Çîn, göz, Hıtâ, Huten, misk).

Âişe عائشه a. i. Peygamberimizin zevcesi ve Hz. Ebubekir'in kızı. Medine'de h. 65 yılında vefat etti. Çocuğu olmadı. Aklı, zekâsı, iffeti ve takvası şaşılacak derece çok idi. Resûlullah tarafında çok övülür ve sevilirdi. Âyet ile medhedilmiştir. Peygamberimizin vefatından sonra Ashâb* müşküllerini halledebilmek için ona başvururlardı.

Fâtıma'yla Âişe kılıp figân
Derler idi el-amân u el-amân

Süleyman Çelebi

(bkz. Muhammed)

akd عقد a. i. Nesir haldeki bir sözü vezne döküp şiirleştirmektir. Bunun zıddına hall* denir. (bkz. hall)

akıl عقل a. i. bkz. akl

akîk عقيق a. i. Kırmızı renkte kıymetli bir taştır. Edebiyatta Süheyl yıldızının tesiri ile renk kazanan akîk, bu yıldızın en parlak görüldüğü Yemen'den çıkarılmıştır. Dudak, renk bakımından akîke benzer. O, içinde inciler (dişler) saklayan saf akîkten bir kutucuktur. Yine âşıkın göz yaşları da akîk rengindedir. Tenâsüp yoluyla çıkarıldığı yer olan Yemen ve Süheyl yıldızı ile birlikte kullanılır. Eskiden yüzük ve gerdanlık gibi süs eşyasının çoğunlukla akîkten imal edilmesi ve akîkin insan ruhuna

olumlu yönde etki ettiği inancı da tenâsüp yoluyla akîkten bahsedilmesine yol açmıştır. Akîk bedenden akan kanları durdururmuş. Kalbe kuvvet verir ve hafakanı giderirmiş. Göze sürme diye çekildiğinde görme melekesini arttırır ve kirpikleri güzelleştirirmiş. Yüzük olarak taşındığında fakirliği giderdiğine dâir bir hadîs rivayet edilmiştir.

Vâye-bahş olsa eğer tab'-ı Süheyl-i cûdu
Keşti-i Nûh'a döner âb-ı akîk üzre Yemen

Nedîm

Dedim lebin ki âb-ı hayâtı hacîl kılur
Mercân mı ya akîk-i Yemen dedi iksi de

Şeyhî

(bkz. ağız, Yemen)

akis عكس a. i. Önce geçen kelimenin sırasını, değişik veya karşıt bir anlam verecek şekilde tersine çevirerek onları tekrarlamaya denir. Akis (çaprazlama, yankı uyandırma) ile ikinci bir cümle veya mısra ortaya çıkmış olur. Şu örneklerde görüldüğü gibi:

Utandım ağlayarak, ağladım utanmayarak

Mehmed Âkif

Kelâmın kibârı, kibârın kelâmıdır

Anonim

Besâit oldu mürekkep, mürekkep oldu basît
Mecâz oldu hakîkat, hakîkat oldu mecâz

Sâdullah Paşa

Bestelenerek şarkı formuna girmiş olan Nazîm'in şu gazeli bu sanatın ölümsüz örneğidir:

1. *Dîdem ruhunu gözler gözler ruhunu dîdem*
Kıblem olalı kaşın kaşın olalı kıblem

2. *Cennet gibidir rûyun rûyun gibidir cennet*
Âdem doyamaz sana sana doyamaz âdem

3. *Gamzen ciğerim deldi ciğerim deldi gamzen*
Bilmem nic'olur hâlim hâlim nic'olur bilmem

4. *Vuslat bileli hicrin hicrin bileli vuslat*
Mâtem görünür şâdî şâdî görünür mâtem

5. *Zahmın göricek cânâ cânâ göricek zahmın*
Merhem koyasın bir gün bir gün koyasın merhem

6. *Olsun ko Nazîm ey gül ey gül ko Nazîm olsun*
Her dem gülüne bülbül bülbül gülüne her dem

Akis sanatında her iki parça değişikliğe uğramadan yer değiştirmişse buna aks-i tâm (tam akis); yer değiştirmede düzensizlik veya bazı eksiklik ve fazlalıklar ortaya çıkmışsa buna da aks-i nâkıs (eksik akis) denir.

akl عقل a. i. Akıl, düşünme kabiliyeti. Tasavvuftaki yaratılış nazariyesine göre akıl üç ana kısma ayrılır. Bunlar akl-ı maâş (cüz'i akıl), akl-ı maâd ve akl-ı küll'dür. Bunlardan birincisi yalnız görülebilen âlemi kavrayabilir (İnsanların aklı gibi). İkincisi irfâna dayanır ve bu âlemin ötesini de görebilir (Filozofların ve âlimlerin aklı gibi). Sonuncusu da vahdet*i, misâl ve ruhlar âlemini görebilir (Peygamberlerin ve velîlerin aklı gibi). Allah her şeyden önce akl-ı küll'ü yaratmıştır. Bu aklın ilk görünüş şekli akl-ı evveldir. Akl-ı evvelden akl-ı sânî (en yüksek yıldızlar feleği), akl-ı sâlis (Zühal feleği), akl-ı râbi'(Müşteri feleği), akl-ı hâmis (Mirrih feleği), akl-ı sâdis (Güneş feleği), akl-ı sâbi'(Zühre feleği), akl-ı sâmin (Utarid feleği), akl-ı tâsi (Ay feleği), akl-ı âşir (Dünya feleği) yaratılmıştır. Buna da akl-ı faâl denir ve cisimler âleminin merkezi sayılır. Akl-ı evvelden yıldızlar sistemi yaratıldığı gibi akl-ı faâlden de cisimler sistemi oluşmaktadır.

Akl-ı evvel'e cevher-i evvel, rûh-ı izâfî, nûr-ı Muhammedî, âlem-i vahdet, aşk-ı ekber, berzah-ı kübrâ, ilm-i mutlak, hakîkat-ı Muhammedî ve ilahî aşk da denir ki her şeyin aslı budur. Akl-ı küll'den nefs-i küll oluşmuş ve bu ikisinden dokuz kat gök ortaya çıkmıştır. Akl-ı küll aktif, nefs-i küll ise pasiftir. İşte akl-ı küll ile bu dokuz kat gökten ukûl-ı aşare (on akıl) meydana gelmiştir. Akl-ı küll Allah'ın faâl tecellîsidir. Bu tecellî münfail bir tecellî meydana getirmiştir ki bu da nefs-i küll'dür. Yeryüzünde etkin olan, akl-ı tâsi yani Ay'ın aklıdır. Bu bakımdan ona akl-ı faâl de denir. Eskilerin çok akıllı kişilere

akl-ı hâdî-aşe" (Onbirinci akıl) demelerinin nedeni ukûl-ı aşereden dolayıdır.

Akl-ı küll'e üç bilgi verilmiştir. Hak bilgisi, nefis* bilgisi ve ihtiyaç bilgisi. Hak bilgisinden akl-ı sânî, nefis bilgisinden nefs-i küll ve ihtiyaç bilgisinden de Felek-i a'zam ve cism-i küll yaratılmıştır.

Akıl, Allah'ın insan bedenine öz olarak yerleştirdiği ruhanî bir cevher* olup hak ile bâtılı, iyi ile kötüyü, güzel ile çirkini vs. ayırd etmeye yarar. Tasavvuf ehlinin Allah'ı gönül yoluyla ve aşk vasıtasıyla aramaları, akıl yoluyla O'na ulaşmak isteyen âlimler ve filozoflar ile aralarında bir münakaşa ve mücâdele unsuru olmuştur. Derler ki, akıl, nefisten ayrı ve cisim istemeyen bir cevher olduğuna; nefis ve cisim de olmadığına göre eşyanın hakikatini tanıyamaz. O halde Allah'ı da kavraması imkân dışıdır. Bundan dolayı akıl bir düğümdür ve onunla Allah'a ulaşmak isteyenler sapıtmış demektir. Bu görüş ise medrese ile tekke; ulemâ ile mutasavvıf çekişmesini doğurmuştur.

Kelamcılara göre bütün bilginin kaynağı akıldır. Öyleyse akıl, naklin karşılığıdır. Aklî ve naklî bilgilerin birbirlerine zıt oluşunun kaynağı da budur.

Akıl hususunda eskilerin sayıp döktükleri bilgiler bu kadarla kalmaz. Aristo'ya göre akl-ı bil-fiil, işler durumdaki insan aklıdır. Akl-ı bi'l-kuvve, insan ruhunda gizli bulunan akıldır ki hiss-i kable'l-vukû şeklinde tezâhür eder. Akl-ı bi'l-meleke, deneme-yanılma ve tekrar yoluyla bilgi edinen akıl; Akl-ı müstefâd, gizli akıl, yani mücerret kavram bilgisini elde eden akıldır.

Divân edebiyatında şâir akıl hakkında tıpkı mutasavvıflar gibi olumsuz düşünür. Onu sınırlı ve zayıf bulur. Çünkü aklın karşısında aşk, güzellik, ıstırap ve acı unsurları vardır. Hurdebîn, hayrân, bîgâne, perâkende hâl, şikest, ermemek, hikmetleri bulamamak, dağılmak, kâsid olmak gibi sıfatlar, akıl ile birlikte çok kullanılır.

Hüsn her bir cârihümde gizledi bin genc-i aşk
Akl mizânın şikest etti bu hüsnün kesreti

Ahmed Paşa

Akl-ı kül verdin beni Cibrîl-i mânâ eyledin
Bezm-i kurb-i akdese lâyık dedim olmak bana

Fehîm

Kâş akl-ı maâd yerine kâş
Olsa akl-i maâş-ı nefsânî

Fehîm

Akla mağrûr olma Eflâtun-ı vakt olsan dahî
Bir edîb-i kâmili gördükde tıfl-i mekteb ol

Nef'î

(bkz. aşk, felek, nûr-ı Muhammedî)

aklâm-ı sitte اقلام سته a.s.t. Altı kalem, altı çeşit yazı. X. asırda Abbasîlerin veziri meşhur hattat İbn Mukle'nin kûfî* yazıyı tâdil ederek ortaya koyduğu altı çeşit yazı. Bunlar muhakkak*, reyhân* (reyhanî), sülüs*, nesh (nesih)*, tevki'* ve rik'a* olarak bilinirler. Bunlara sonradan ta'lîk* de eklenmiştir. Bu hatların gelişmesiyle kûfî yazı yavaş yavaş gerilemiştir. (bkz. hatt, muhakkak, nesh, rik'a, sülüs, ta'lîk, tevki')

aks عكس a. i. bkz. akis

âl آل a. i. Kelimenin üç anlamı vardır. İlki "Aile" demek olup "âl-i abâ*" tamlamasında bu anlamı verir. İkincisi "düzen, hîle" demektir. Sevgilinin âşığını aldatması, söz verip sözünde durmaması bu kelime ile anlatılır. Kelimenin üçüncü anlamı dilimizdeki renk olarak kırmızıyı karşılayan al'dır. Sevgilinin yanağı ve dudağı al renktedir. Bu üç anlamdan dolayı şâirler, çok zaman cinâs* ve tevriye* sanatları yaparak "al" kelimesini kullanırlar.

Âlına vermişem gönül âli çoğ âle düşmesin
Yanağının kızıl gülü üstüne jâle düşmesin

Nesimî

Bu beytin ilk mısrasındaki al kelimelerinden ilki "kırmızı renk", ikincisi "aile" ve üçüncüsü "hîle" anlamlarında kullanılmıştır.

âlem عالم a. i. Dünyâ, cihân, kâinat, evren. Tasavvufta birçok tamlamalarla kullanılan

âlem, Allah tarafından yaratılmış her şeydir. İslâm'a göre âlem, Allah'tan ayrıdır. Tasavvuf ise âlemi, Allah'ın tecellisi, belirtisi olarak göstermiştir. Bunun için insan, âlem-i suğrâ (küçük âlem), Allah ise âlem-i kübrâ (büyük âlem) olarak nitelendirilir. Bazan âlem-i kübrâ'ya insan; âlem-i suğrâ'ya dünya denildiği de olmaktadır. Tasavvuftaki bu çeşitli yorumlardan başka âlemin, çok çeşitli adlar altında değişik kavramlar şeklinde kullanıldığını görürüz. Sufîlere göre varlığın mertebeleri vardır. İlk mertebe varlık âlemi de denilen âlem-i lâhût veya âlem-i itlâk'tır. Tanrı'nın zuhûra olan meyli ve zâtını bilmesi, ilk tenezzülüdür. Bütün varlıklar bu âlemde önce öz halde, sonra teferruatla tahakkuk eder. Yani Hak âlemi ile halk âlemi arasında bir âlem daha ortaya çıkar. Bu âleme âlem-i ceberrût veya hakîkat-ı Muhammediye denir. Bu âlem, varlığın ikinci mertebesi olup kendinden sonra Tanrı sıfatlarının izhar olunduğu sıfatlar âlemini (âlem-i melekût'u) ortaya koyar. Âlem-i melekûttan da kesret* âlemi (âlem-i nâsût) ortaya çıkar ki insan, bu dört âlemi kendisinde toplayan en büyük âlemdir. Buna da âlem-i insan-ı kâmil derler.

Kur'an-ı Kerîm "Âlemlerin rabbi olan Allah'a hamdolsun (Fatiha/1)." âyetiyle başlar. Müfessirler bu âyette geçen "âlemler" kelimesi hakkında çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Vehb b. Münebbih ile Ebû Cafer'e göre 18.000 veya 14.000 âlem vardır. Taberî 14. 000, İbn Ebî Hâtim 1000, Mikâtil 80.000, Kurtubî ise 40.000 âlem bulunduğunu, yaşadığımız âlemin ise bu âlemlerden yalnızca bir tanesi olduğunu söylerler. Bu rivâyetleri İsrâiliyyat*tan kabûl etmek en doğru şekil olsa gerektir. Ancak 18.000 âlem olduğu inancı mutasavvıflar arasında hayli yaygın hale gelmiştir. Allah yaratıcı kudreti içinde akl-ı küll*e karşı nefs-i küll*ü yarattı. Bunlardan 9 gök oluşmuştur. 9 gök, içindeki yıldızlarla bir anâsır-ı erbaa(dört unsur)*yı, o da mevâlîd-i selâse(üç çocuk)*yi doğurmuştur. Bunların toplamı 18 eder. Bunların her biri bin âlem sayıldığında 18.000 âlem ortaya çıkmış olur.

Edebiyatta âlem, hem dinî hem de tasavvufî telakkîler içinde ele alınır. Kelime mecâz-ı mürsel* yoluyla insanlar yerine çok kullanılır. Âlem, ibret alınacak bir yurt, İlahî Nakkaş* olan Allah'ın bir nakş*ıdır. Onun belli bir nizâm içinde devamını sağlar. İnsan, âleme bakınca hemen Yaratıcı'yı hatırlamalıdır. Zaten dünya bir gezinti yeri, bir misafirhânedir. İnsan bu dünyada gurbette gibidir. Asıl vatan ise âhiret*tir. Onun için insan bu dünyada, misafir olduğu evdeki kadar titiz davranmalıdır. Bu âlemde kimsenin gönlünü yıkmaya, kimseye kötülük yapmaya değmez. Zaten dünya da geçicidir. Ebedî olmayan bir zevk için insanın çaba harcaması beyhûdedir. Dünya, nice erden arda kalmış yaşlı bir karıdır ama ihtiyarlığını ve yaşlılığını gizleyip insana bir taze gelin gibi görünebilmektedir. O bir cifedir, yüzüne bakılmaz bir haldedir. Ama süsleriyle bu çirkin yüzünü göstermemesini bilir. Oysa gerçekleri görmek, onu asıl şekliyle algılayıp ona göre davranmak istenilen davranış biçimidir. Şâir bunu biraz anlayabilen kişidir. Dünya bir hayal oyunu gibidir. *Kur'an-ı Kerim*'de de dünya hayatı bir oyundan ibaret olarak anlatılır (En'am/32, Ankebût/64, Muhammed/36, Hadîd/30).

Dünya dert ve sıkıntı yurdudur. Yaratılışında bir alçaklık, bir kararsızlık vardır. Efsaneye göre dünya bir öküzün boynuzunda, öküz bir balığın sırtında, balık da çalkantılı bir su içinde bulunmaktadır. Bu bakımdan dünyanın değişip durması ve kararsızlığı insanlara kötü günler gösterir. Hiç kimse orda emniyette sayılmaz. Her insana eziyet etmektedir.

Âlem, bir bağ ve bahçedir, bezmdir, çemendir. Yerine göre cennet veya cehennem, yerine göre saray, değirmendir. Bazan bir aynadır, o aynada bakışa göre görüntüler belirir. Ancak o aynaya bakmasını bilmek lâzımdır. İnsan âlemi iyi veya kötü için kullanabilir. Çünkü onda sıkıntı kadar nimet de yüklüdür. Yani dünyada yaşayıp yaşamamak isteği her insana göre değişen bir tutumdur.

Âlem'in yaratılış nedeni peygamberimizdir. Çünkü Allah ona hitaben "Sen ol-

masaydın, sen olmasaydın eflâkı yaratmazdım." buyurmaktadır. Bu bakımdan Hz. Muhammed fahr-i âlem (âlemin övüncü)dir.

Bütün bunlara ilâveten şâirlerin "âlem" kelimesiyle kurulmuş deyimleri de (âlemi başına dar etmek, âlem içinde âlem... gibi) kullandıkları olur. Âlem yerine arz, dünya, kâinât, rûy-ı zemîn, cihan kelimeleri de kullanılır. Âlem kelimesiyle birçok tamlamalar kurulmuştur. Âlem-i anâsır (unsurların âlemi, dünya), âlem-i suğrâ ve âlem-i asgar (küçük âlem, insan, bazan dünya), âlem-i azamet (en yüksek gök), âlem-i bâki ve âlem-i beka (âhiret), âlem-i berîn (en yüksek âlem), âlem-i berzah (ruhun bedene girmeden önce bulunduğu veya ruhların ölümden sonra kıyamete dek bekleyecekleri yer), âlem-i diğer (âhiret), âlem-i eflâk (gökyüzü), âlem-i kübrâ ve âlem-i ekber (büyük âlem) Allah, bazan insan, âlem-i emr (dünya), âlem-i fakr u fena (yoksulluk ve ölümlülük yurdu, dünya), âlem-i ervâh (ruhlar âlemi), âlem-i esbâb (dünya), âlem-i fânî ve âlem-i fenâ (ölümlülük yurdu, dünya), âlem-i gayb (bilinmeyen âlem, Allah ilmi), âlem-i kevn ü fesâd (oluşum ve bozulum âlemi, dünya), âlem-i kitmân (gizli âlem, Allah ilmi), âlem-i kudsî (kutsal âlem, Allah ilmi), âlem-i menâm ve âlem-i mânâ (mânâ âlemi, Allah ilmi), âlem-i melekût (melekler âlemi), âlem-i misâl (simgeler âlemi, dünya), âlem-i nâsut (insanlık âlemi), âlem-i süflî (aşağılık âlemi, dünya) ve âlem-i şühûd (görünürlük âlemi) terkiblerini bu cümleden sayabiliriz.

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Şeyh Galib

On sekiz bin âlemi seyr eylemek lâzım değil
Her nefeste feyz-i Hak bir özge âlemdir bana

Nefî

Âlem-i suğrâyız ammâ âlem-i kübrâyile
Keffe-i mîzân-ı hikmetde berâber gelmişiz

Nâbî

Vermedin hattın gelelden zülfüne her giz vücûd
Olmaz imiş âlem-i fânîde ömr-i câvidân

Yahyâ Bey

Dest-i tîğ-ı bi-karârınla karâr etsin cihân
Nice kim ola karârı âlemin âb üstüne

Ahmed Paşa

(bkz. âhiret, Allah, cihân, dünya, evren, felek, insan-ı kâmil, kâinat, kesret, onsekizbin âlem, tasavvuf, tecellî, vahdet)

alın tr.i. Sevgilinin güzellik unsurlarından biridir. Beyaz ve parlak olduğu için ay, nur ve Zühre'ye benzetilir. Yüz, güneş; alın ise arzdır. Gece gibi kara olan saçlar arasında bir gündüz olarak bilinir. Böylece nûr ile zulmet (saç) arasında tezat* kurulur. Ayrıca saç*, zülüf*, gamze*, perçem*, kâkül* gibi ögelerle birlikte tenâsüp* içinde kullanılır. Kaş alın üzerinde bir serbend veya bir damgadır. Yüzde hafif kavisli haliyle bir tâk*ı andırır, yahut gümüş bir tahttır. Alın, bazan da bir ayna olarak karşımıza çıkar.

Tasavvufa göre her şeyin aslı ve ilk yaratılan cevher olan Nûr-ı Muhammedî, ilk önce Hz. Âdem'in alnında belirmiş ve temiz bir soydan tâ Peygamberimize kadar gelmiştir. Hatta bu nurun Peygamberimizin babası Abdullah'ın alnında daima parladığına dair rivayetler vardır. Yine tasavvufta alın, bir vahdet* remzi olarak bilinir.

Eski bir âdete göre nazar değmemesi için alna kurban kanı sürülürmüş. Bazan da "ayağına yüz sürmek" deyimi "alın sürmek" şeklinde kullanılır.

Niçe günlerdir ki ayırdı beni devr-i zamân
Bir hilâl-ebrû yüzü hurşîd ü alnı mâhdan

Yahyâ Bey

Hak budur âyîne-i âlem-nümâ olmazdı ger
Ayağına sürmese mir'ât-ı İskender cebîn

Celâlî

(bkz. cebîn)

Ali علی a. i. Ali b. Ebî Tâlib. Dört büyük halîfe*nin sonuncusu (598-661). Hz. Muhammed'in amcazadesi ve damadıdır. Soyu anne ve baba tarafından Peygamber soyuyla birleşir. İslam dinini kabul eden ilk dört kişiden biridir. 8-10 yaşlarındayken İslam'ı kabul ettiği ve yüzünü hiç puta döndürmediği için "kerremallahu veche"

diye tazîm edilir. Künyesi Ebü'l-Hasan (Hasan'ın babası), Ebu Turâb (Toprağın babası) ve Murtaza (seçilmiş, gözde) olarak bilinir. Lakabı esedu'llah, (Allah'ın aslanı), el-Gâlib (üstün gelen) ve Haydar(aslan)dır. Hayattayken cennetle müjdelenen 10 kişiden biridir. Peygamber'in Medîne'ye hicreti esnasında yatağına yatmakla canını tehlikeye atıp onun hayatını kurtaran Ali'dir. Bedir, Uhud, Hendek gibi muhârebeler yanında birçok gazvelere de katılmış ve Hayber'de destanlaşan bir sancaktarlık yapmıştır. Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra birçok önemli görevlerde bulunmuş ve Hz. Osman'ın şehîd edilmesi üzerine de hilâfet makamına getirilmiştir (24 Haziran 656). Fakat kendisini halîfe tanımak istemeyen ve Hz. Osman'ın kanının yerde kaldığı iddiasıyla Hz. Ali'ye karşı çıkan Şam valisi Muâviye ile Sıffîn'de yapılan savaştan sonra halîfenin hakem usulüyle seçilmesi kararlaştırıldığında, Hz. Ali taraftarları içinde bu fikri beğenmeyip ordudan ayrılanlar olmuştu. Haricîler* adı verilen bu kişilerin sûikastı sonucu şehîd edilen (661) halîfe Ali, esmer, kısaya yakın boylu, sakalı beyaz, geniş ve sık; saçlarının ortası dökük, karnı genişçe ve şişman; yiğit, sabırlı, cömert, iyiliksever, dünyaya değer vermeyen bir kişi idi. Hz. Peygamber'in kızı Fatma'dan Hasan, Hüseyin ve Zeynep adlı üç çocuğu olmuştur. Peygamber soyu onda devam eder. Şâh-ı Merdân, Merd-i Hudâ, Şîr-i Yezdân ve Haydar-ı Kerrâr gibi lakablarla anılır.

Rivayete göre kâinâtın sırrı *Kur'ân*'da, *Kur'ân*'ın sırrı besmelede, besmelenin sırrı be harfinde, be'nin sırrı, altındaki noktada ve noktanın sırrı da Ali'dedir. Peygamberimiz, "Ben ilmin şehriyim, Ali de onun kapısıdır. O halde ilim isteyen kimse kapıya gelsin." buyurmuştur. Onun, edebiyatımızda gerek kahramanlık ve gerekse velîlik ve imamlık yönleriyle birçok teşbîhlere konu edildiğini görürüz. Şâirler övecekleri kişileri birçok bakımdan Ali'ye benzetirler. Hele övülen kişinin adı da Ali ise beyitler, telmih, tevriye, teşbîh, tenâsüp vb. sanatlarla uzayıp gider. Atı Düldül* ve çatal uçlu kılıcı Zülfikar* dolayısıyla da çokça anılan Ali "Lâ fetâ illâ Alî, lâ seyfe illâ Zülfekar" müfrediyle de iktibâs sanatının başlıca kaynaklarından birini oluşturur. Bu dizeyi, Uhud savaşındaki yararlıklarından dolayı onun hakkında Cebrâil'in söylediği rivayet edilir. Hemen her şâirin divanında Çâryâr ve buna ilaveten Hz. Ali medhinde bir manzûme bulunabilir. Ona ait birçok menkıbe gerek nazım ve gerekse nesir edebiyat ürünlerini doldurmaktadır. Saf Âl-i abâ* sevgisinden Hz. Ali'ye tanrılık isnad edecek derecelere varan akislerle dolu olan bu menkıbeler, özellikle Alevî ve Bektaşî şâirlerince hemen her fırsatta anılır. Dinî edebiyat ise ondan, vecizeleri, nutukları, hikmetli öğütleri, hilâfetle ilgili görüşleri dolayısıyla bahseder. Tasavvufî edebiyatta Hz. Ali'nin ayrı bir yeri vardır. Birçok tarikatların silsile yoluyla Hz. Ali'ye ulaştırılması ve Âl-i abâ, 12 imâm, 14 masûm düşünceleri sonucunda edebiyatta köklü bir yer edinmiştir. Gerek müfrit şîa edebiyatçıları, gerekse mutasavvıf şâirlerden birçoğu, Arapça birçok şiiri Hz. Ali'ye ait olarak gösterirler. Bu yolla ona ait bir divân bile vücûda getirilmiştir. Hatta bazılarına göre İslam edebiyatlarında belagat* ın kurucusu Hz. Ali'dir.

Hz. Ali'nin Hulefâ-yı Râşidîn (dört halîfe) ile birlikte çok anıldığını görürüz. Bazı tekke şâirleri onun tabutunu, kendisinin deveye yükletip götürmesini anmışlardır. Haccac*'a karşı telmîh yoluyla söz konusu edilir. Peygamberimiz ile birlikte anıldığı yerler de çoktur. Bu tür beyitlerde Peygamber mürşid, Ali rehber; Peygamber kıble, Ali secde olarak karşımıza çıkar. Müfrit Alevî edebiyatlarında ona Allah'lık isnâd edildiği bile olur. Halk hikâyelerinde (*Kesikbaş Destanı, Ejderha Destanı, Gazavât-ı Ali, Cenâdil Kalesi, Kıssa-i Mukaffâ, Kıssa-i Kahkaha* vs.) de XIII. asırdan itibaren geniş yerler işgal etmiş ve özellikle *Kan Kalesi Cengi, Hayber Kalesi Cengi* ve *Kesikbaş Destânı* gibi hikâyelerde geniş bilgi uyandırmıştır.

Eyler hücûmı düşmen-i dîne Ali-sıfât
Şemşîr-i hûn-feşâna kılur kâr-ı Zülfikar

Bâkî

Mustafa'dır çün nübüvvet hâtemi
Murtaza ol hâteme oldu nigîn

Aşkî

Vezir-i a'zam u Osman-zamîr ü Bû-Bekir-sîret
Ömer-adl ü Hasan-hulk u Ali-yi Murtaza-himmet

Aşkî

bkz. Âl-i abâ, Burâk, Düldül, Zülfikar).

Âl-i abâ آل عبا a.i.t. *Kur'an-ı Kerim*'de "Ey ehl-i beyt! Allah, sizden kiri ve günahları gidermek ve sizi tertemiz yapmak ister (Ahzâb/33)." buyurulmuştur. Âyette geçen "ehl-i beyt"in Âl-i abâ olduğu söylenir. Buradan yola çıkılarak "abâ altına alınanlar" anlamında Peygamberimiz, Hz. Ali, Fâtıma, Hasan ve Hüseyin'den müteşekkil 5 kişiye Âl-i abâ denilmiştir. Eskiden hattatlar bu beş ismin geçtiği hatlarına "Bende-i Âl-i Abâ" diye imza koyarlarmış.

Âl-i abâ, yerine bazan aynı anlama gelmek üzere "Ehl-i Kisâ" veya "Pençten-i âl-i abâ" tamlamaları da kullanılır. Özellikle Alevî-Bektaşî edebiyatlarında Âl-i abâ'dan fazlasıyla söz edilmiştir. Bunun yanında Âl-i abâ bütün Müslümanlar tarafından saygıyla anılmış ve edebiyata yansımıştır.

Çün Şîr-i Hudâ Âl-i abâ kân-ı sehâdır
Nâmını Ali'nin okuruz ayn-ile a'lâ

Yahyâ Bey

Deryâ-yı aşk içinde dil dürr-i bî-bahâdır
Ol dürri hâk-pây-i Âl-i abâ'ya verdim

Aşkî

(bkz. abâ, Ali, çâr-yâr, ehl-i beyt)

Âl-i İmrân آل عمران a.i.t. Hz. Musâ ve Hz. Harun peygamberlerin soyuna Âl-i İmrân dendiği gibi, Hz. İsâ'nın soyuna da bu ad verilir. Çünkü hem Musâ ve Hârûn peygamberler hem de Meryem'in babalarının adı İmrân'dır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bir sûre de bu adla bilinir. (Sûre no. 3)

Şu'le-i haddün tıraş ile fîruzân oldu ki
Âl-i İmrân'dır çerâğı nâr-ı Musa'dan yakar

Aşkî

(bkz. İsâ, Meryem, Musâ)

alkış tr.i. Pâdişâhlar ile vezirler hakkında, halk tarafından hep bir ağızdan söylenen dua sözleri. Bayram merasimlerinde, padişahın bayram tebriği esnasında daha çok çavuşların ağzından söylenen "Ömr-ü devletinle bin yaşa!" "Aleyke avnillah!" "Uğurun açık, ikbâlin füzûn olsun pâdişahım, devletinle bin yaşa", "Maşallah, gururlanma padişâhım, senden büyük Allah var!" gibi sözlere alkış denirdi.

Bu alkışların zaman zaman değişiklik gösterdiği ve bazı padişâhların bu sözleri değiştirdiği olurdu. Osmanlılarda çok eskilere dayanan bu gelenek Tanzimat döneminde yıkılmaya yüz tutmuştur. Nitekim bugün alkış dediğimiz el çırpma âdeti de bize bu dönemde Avrupa'dan girmiştir.

Hemân alkış sedâsın andırırmış çağlayan sular
Ederlermiş duâsın pâdişâh-ı ma'delet-kârın

Nedim

Nihâyet-i katarât-ı tarîk-i me'mendir
Tevakkuf eyleme Avnî, "aleyke avnillah"

Avnî (Fatih)

alliterasyon fr. tr. i. Şiirde veya nesirde aynı harf veya hecelerin bir âhenk oluşturacak şekilde tekrar edilmesine alliterasyon (ses tekrarı) denir. Bu sanat ile kelimeler arasında bir musikî oluşturulur, dizenin kulağa hoş gelişi sağlanmış olur.

Âzim-i sûy-ı semâ-sây-ı Sitanbul olalım

Âsım

dizesindeki "s" seslerinin tekrarı ile alliterasyon yapılmış olur.

Türk edebiyatının en eski sanatlarından olan alliterasyonu *Dede Korkut Hikâyeleri*'nde çok görürüz.

"Av avladılar kuş kuşladılar"

Cümlesindeki "av" ve "kuş" hecelerinde olduğu gibi.

Karşı yatan karlı kara dağlar karıyıptır otu bitmez

Dede Korkut'tan

Bu sanat için söyleniş kolaylığı ve ses güzelliği ön planda tutulur. Şu kıtada "l" seslerinin tekrarı alliterasyon oluşturur.

Eylülde melûl oldu gönül soldu da lâle
Bir kâküle meyletti gönül geldi bu hâle
Gelmez bu elem neyleyelim fazla suâle
Bir hâile ömrüm ki alınmaz bile kale

Edip Ayel

Allah الله a. i. Edebiyatta Allah, İslamî inançlara uygun olarak da pek çok vasfıyla zikredilmektedir. Şeriat bilginleri ile mutasavvıflar arasındaki zâhirî ve bâtınî bilgiler ile medrese-tekke çekişmesi Allah'ın zatî ve sübutî sıfatlarının zikredilmesinde de kendini göstermiş, Allah'ın varlığı ile âlemin varlığı hususunda çeşitli te'viller yapılmıştır. Allah ezelî ve ebedîdir. Âlem ise hâdis (sonradan yaratılmış) ve fânidir. Allah'ın sıfatları, zâtı, kudreti, kuvveti ve bilgisi, âlemi kuşatmıştır. O birdir; eşi ve benzeri yoktur. Cihetlerden münezzehtir, mekâna sığdırılamaz. Sûret, şekil ve renkten uzaktır. Korku, keder ve hastalık çekmez. Âciz değildir. Hiç bir şey yokken O vardı. Her şey O'na muhtaç olduğu halde O'nun bir kimseye ve bir şeye ihtiyacı yoktur. İstediğini anında var veya yok eder. Bunun için "kün* (ol)!" demesi yeterlidir. Hayy (diri) ve Alîm (her şeyi bilici)dir. O'nun izni olmadan bir yaprak bile kıpırdamaz. İnsanın içindekini ve dışındakini bilir. 99 ismi vardır ve her birinin muktezâsını zatında toplamıştır. Görür, ama gözle değil. Duyar ama, kulağa ihtiyacı yoktur. Söyler ama dilden münezzehtir. İyi ve kötü hep O'nun izni dahilinde vücut bulur. Peygamberler vasıtası ile insanlara kanunlar bahşeder. Peygamberleriyle bazen doğrudan bazen Cebrail vasıtasıyla konuşur. *Kur'ân* O'nun kelamıdır. Ezelî ve ebedîdir. Mahlûk ve fâni değildir. Rızıkları o verir, öldüren ve dirilten O'dur. Tasavvufa göre o, Vücûd-i Mutlak (Salt varlık), Kemâl-i Mutlak (Salt olgunluk), Cemâl-i Mutlak ve Hüsn-i Mutlak (Salt güzellik)tir. Bu yüzden aşk-ı zâtîsi ile bilinmeyi istemiş ve kâinâtı yaratmıştır. İnsan O'ndan bir cüzdür ve O'na ulaşmak ister. Mü'minler cennette O'nu bir yönüyle, arada perde olmaksızın göreceklerdir. O ma'şûktur. İnsan O'nun aşkıyla dolu olmalı ve O'na kavuşmak için gayret göstermelidir. Sûfî O'na dünyadayken ulaşmayı gâye edinen kişidir.

Divân edebiyatında Allah'ın birliğini anlatan tevhîd*ler ve O'na yakarışları konu edinen münâcaât*lar önemli yer tutar. Hemen her şâir çeşitli nazım şekilleriyle -özellikle kasîde*- O'nu anlatmışlardır. Gerek bu manzûmelerde, gerekse münferit beyitlerde Allah, şerîat dâhilinde ve sıfatları ile anılır. Divân şâirlerinin köklü İslamî bilgilere sahip olduklarını ve yaşadıkları dönemlerin dinî hayat düzeyini düşündüğümüzde, onların normalden öte bir bilgi birikimiyle ve ta'zîm ile Allah'tan bahsetmelerinin nedeni kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Allah, Hak, Rab, Perverdigâr, Yezdân, İlâh, Hudâ, Tanrı, Bârî, Yaratan, Hâlık, Zü'lcelâl, Rahmân, Rahîm, Kibriyâ vs. çeşitli adlar altında doğrudan doğruya, Yed-i Kudret, Dest-i Kudret, Nakkaş-ı Ezel, Hâkim-i Mutlak vs. adları altında da mecâz mânâlarla bir divân şâirinin asla işlemekten vazgeçmeyeceği bir konudur. Üstelik *Kur'ân* ve hadislerden iktibaslar yoluyla da O'nun tecellilerinden ve sıfatlarından bahsedilir. Yaratıcılığı, hayat vericiliği, affetmesi, cömertliği, şükrünün edasında âciz kalınması, sonsuz büyüklüğü ve kudretinin âciz insanoğlu için ne denli önemli olduğunun farkında olan şâir, kendi bağışlanmasını, suçluluğunun giderilmesini başka kimden isteyebilir. Allah insanda tecellî etmiştir. Bazı insanlar O'nun sırrını taşırlar. Eser, müessire muhtaçtır. Yaratık, yaratıcısız olmaz.

Divân şâiri, devrin sultanını da bir zıll-i Hak, Zıllullâh*, zıll-i Yezdân (Allah'ın yeryüzündeki gölgesi) olarak anar. Allah ise iki cihânın da yegâne sultânıdır.

Bütün bunlardan başka şâir, hangi adıyla olursa olsun her hususta Allah'a yalvarışta bulunur. O'ndan yardım ister.

Şerâre eyledi halk-ı cihânı müstağrak
Haşırda nûr-ı Hudâ sanki ehl-i imânı

Yahyâ Bey

Çünkü sen âyine-i kevne tecellâ eyledin
Öz Cemâl'in çeşm-i âşıktan temâşa eyledin
Yenişehirli Avnî

Allâh ki mûcid-i cihândır
Bin türlü nikâbdan ıyândır
Muallim Nacî

Âdemi ma'nâ-yı mir'at eyleyenler zâhiren
Seyreder Allâh'ı halkta, halkı da Allâh'ta
Sezâî-i Gülşenî

Allahu Ekber الله اكبر a.i.c. Allah uluların ulusudur. En büyük Allah'tır. Ezânın ilk cümlesi olan bu söz, akıllara durgunluk veren olay ve yaratılışlar karşısında bir hayret ifâdesi olarak kullanılır.

Sen kıyâm etsen varıp câmi'de ol saat kopar
Her taraftan na'ra-i Allâhu Ekber cum'a gün
Aşkî

Şehîd eyler bizi gözün nigârâ
Ne gâzi Türk olur Allâhu Ekber
Kadı Burhâneddin

(bkz. Allah)

amel defteri a. tr. i.t. İnsanların dünyada yaptıkları iyi-kötü bütün işlerin yazıldığı defterdir. "Kirâmen-kâtibîn*" adı verilen iki yazıcı melek tarafından kaydedilen bu amellerin kıyâmet gününde hesabı görülür. İyilikleri yazan melek insanın sağ yanında, kötülükleri yazan ise sol yanında bulunur. Namazın sonunda her iki yana verilen selâmları bu melekler alırlarmış.
Kıyâmette inanmışların ve iyi amelli olanların defteri sağ yanından; kötü amelli olanlarınki ise arka veya sol yanından verilecektir. *Kur'ân-ı Kerîm*'in birkaç yerinde bundan bahsedilir. (Müddessir/39; İnşikak/7-12; Vâkıa/ 7-74; Beled/18-19) Yine *Kur'ân*'da defteri sağ yanından verilenlere "ashâb-ı yemîn*" sol yanından veya arkasından verilenlere de "Ashâb-ı meysere, ashâb-ı meş'eme, ashâb-ı şimâl*, ashâb-ı yesâr" diye hitab olunur. (bkz. Kirâmen-kâtibin).

Nâme-i a'mâl-i mücrimden siyehdir haşrda
Şol mahabbet-nâme kim nâmın ana unvân değil
Ahmed Paşa

âmîn آمين a.n. Öyle olsun, öyle yap, duamızı kabûl eyle, *Kur'an-ı Kerîm*'in ilk sûresi olan Fatiha'nın sonunda "veleddallîn" kelimesi bitince dinleyenler tarafından "âmîn" denmekte, duâ yapılırken hazır olanlarca da bu kelime söylenmektedir.

Servler el kaldırıp eyler niyâz ile duâ
Diz çöküp âmîn der gülşende pîr-i yâsemin
Yahyâ Bey

Gönül neylersen eyle düşmene ifşâ-yı râz etme
Bir duâ bilmem kabûlü vakf-ı âmin olmaya
Çelebizâde Âsım

âmîn alayı, a.tr.i.t. Son asra kadar sürüp giden bir gelenek ile küçük çocuklar mahalle mektebine başlarken âmîn alayı düzenlenirmiş. Pazartesi, perşembe veya bir kandil gününde okula başlatılan çocuğa yeni elbiseler ile ortası nazarlıklı mavi püsküllü fes giydirilir, boynuna cüz kesesi asılırdı. Biraz sonra mektebin hocası yanındaki diğer öğrencilerin okuduğu ilâhiler eşliğinde çocuğun evi önüne gelir ve çocuğun diğer öğrenciler arasına katılmasından sonra yine ilâhîler okunur, "âmîn" denilerek mektebe dönülür, mektebe varılınca dua ile çocuk teslim alınırdı. Bu arada âmîn diyenlere bahşiş dağıtılır, hocaya da ucuna mecidiyeler bağlanmış mendil hediye edilirdi.

Birikti fevc fevc âmine çıktı eşk tıflânı
Emân ü el-emândır her birinin âh u efgânı
Şeyh Galib

Mehmed Âkif'in "Âmîn Alayı" başlıklı manzumesi bu geleneğin ifadesidir.

Bu cûş-ı safvetin aksiyle tâ meleklerden
Zemine doğru bir "âmin!" sadâsıdır geliyor
Mehmed Âkif

(bkz. âmîn)

Âmine آمنه a. i. Peygamberimizin annesinin adıdır. Babası ve annesi Mekke'li olan Âmine, Peygamberimiz altı yaşındayken Medine'den Mekke'ye dönüşünde Ahvâ denen mevkîde vefât etmiştir.

Âmine Hatun Muhammed ânesi
K'ol sadeften doğdu ol dür dânesi
Süleyman Çelebi

(bkz. Muhammed)

Amr عمرو a. i. Arapça gramerde örnek verilirken kullanılan belirsiz bir erkek adıdır. Amr'dan başka Zeyd* ve dişi olarak da Hind adı kullanılır. Osmanlı geleneğinde fetvâ verilirken, şeyhülislamlar fetvâ isteyenin adını kullanmaz, yerine mevhum kişiler olan Amr, Zeyd ve Hind vs. isimler kullanılırlardı.

Kays u Leylâ'sı dahî Zeyd ile Amr'ı gibidir
Diyecek olsam olur ol dahi esmâ-yı adem
Âkif Paşa

(bkz. Zeyd)

anâsır-ı erbaa عناصر اربعه a.s.t. Dört unsur, "çâr unsur" da denilen "toprak-hava-su-ateş" öğeleridir. Varlık âlemi bu dört ana öğeden ibarettir. Divân edebiyatında tenâsüp yoluyla çokca kullanılmıştır. Bu dört öğe, insanların karakter ve mizaçlarına hâkim olarak kabul edilirdi. Buna göre ateşin tabiatı sıcaklık, suyun yaşlık, havanın soğukluk ve toprağın da kuruluktur. Eski musıkî ve astronomi gibi ilimlere de uygulanan anâsır-ı erbaadan herbirinin edebiyatta ayrı ayrı anıldığı yerler de çoktur. Sevgiliye ait güzellik unsurlarından âşığın gözyaşlarına dek birçok bakımdan kullanım alanı bulan toprak, hava, su ve ateş öğeleri bir arada düşünüldüğünde dünya ve kâinattan kinâyedir. Bu nedenle "âlem-i anâsır", madde âlemini karşılar. Eskilere göre dokuz gök, insana nazaran baba; anâsır-ı erbaa ise ana mesâbesindedir. Bu ikisinin çocuğu olarak da mevâl-i selâse* gösterilir.

Bestedir birbirine çenber-i dolâb-ı vücûd
Murtabit birbirine âb ile hâk âteş ü âb
Nâbî

Sun'unu izhâr edip azdâda verdi imtizâc
Etdiler âmîziş âb u âteş ü bâd u türâb
Nazîm

(bkz. âb, âlem, eflâk, mevâlid-i selâse)

anber عنبر a. i. Hind denizlerinde yaşayan bir çeşit ada balığından elde edilen yumuşak, yapışkan ve kara renkte, güzel kokulu bir maddedir. Anber bir ur olup balık tarafından dışa atılır. Bunun için su üzerinde parça parça yüzer vaziyette veya sâhile vurmuş olarak bulunur. Divân şâirleri anberden, kokusu ve rengi münasebetiyle bahsederler. Sevgilinin saçı daima misk veya anber kokar. Öyle ki âşık, sevgilinin saçını anacak olsa her yer anber kokusuyla dolar. Sevgilideki hat ve ben ise anberin ta kendisidir. Bazen tabâbet malzemesi olarak, za'ferân, bal vs. ile birarada kullanılır. Eski tıpta ikinci derecede kuru ve sıcak maddelerden sayılır. Mide, karaciğer kalp, his ve kuvvetleri güçlendirir. Müsekkinden ziyâde mûtedil ve dimağ hastalıklarına iyi gelir. Gazı giderir. Felç olanlar ve ağzı eğrilenlere anber koklatmak iyidir. Şehveti ve beş duyuyu arttırır. İhtiyarların bal şerbetleriyle içmeleri iyidir. Ak anber denilen bir çeşidi de kullanılır. Anber bazan sevgilinin ayak toprağı olarak kendini gösterir; bazan şâirin şiiri, bazan da baharın kokusu olur.

Anber-i sârâ veya anber-i nâb saf anberdir. Güzel kokar bunun için de yakılması gerekir. Dolayısıyla micmer* ve buhur* ile birlikte tenâsüp yoluyla anılır ve geceye teşbîh olunur. Peygamberimizin saçı için anber-i erzân tabiri kullanılır.

Kaddin yürütmez oldu çemende sanavberi
Zülfün yanında kıymet-i anber şikest olur
Hisâlî

Anberîn sünbülüne bâd-ı seher-gâh esicek
Koma deprenmeye kim anber-i sârâ dökülür
Nesimî

Gâh çeker kamet-i Tûbâ-misâl
Gâh salar turre-i anber şemîm
Aşkî

Süveydâsın atar mânend-i anber taşraya bir gün
Melâmet sârsârından bahr-i dil pür-ıztırâb ancak
Nâdirî

(bkz. ben, hat, misk, saç)

Ânestü nârâ آنست نارا a.fi.c. "Bir ateşe yakınlaştım" anlamındaki bu cümle Musa Peygamberin Tur* dağında yolunu şaşırdığında, uzaktan gördüğü ve ateş sandığı İlahî tecelli nurunu anlatır. Bu hâdise *Kur'an-ı Kerim*'de üç yerde anılır (Tâhâ/10, Neml/7, Kasas/29) (bkz. âyet, Mûsâ, Tûr)

Yüzün gününde ey kamer envâra düşmüşem
"Ânestü nâren" olmuşam, ol nâra düşmüşem

Nesimî

Anka عنقا a. i. Kafdağında yaşadığı varsayılan, tüyleri renkli, yüzü insana benzer, asla yere konmayıp dâimâ yükseklerde uçan ve kendisinde her kuştan bir alâmet bulunduran, adı var kendi yok bir kuştur. Boynu uzun olduğu için "anka" adıyla; avlarını kapıp uzaklara doğru uçtuğu için de "muğrib" sıfatıyla anılır. Efsâneye göre anka dişi bir kuşmuş. Allah bu kuş için bir erkek yaratmış ve çoğalmışlar. Sonra Necid ve Hicaz taraflarına yayılmışlar. Anka o yöredeki hayvanları birer birer alıp götürürmüş. Sonra sıra çocuklara gelmiş. O zaman Ashâb-ı Ress* onu, peygamberleri Hanzale b. Safvan'a şikâyet etmişler. O da dua etmiş ve anka kuşu nesli ile birlikte yıldırım çarpması sonucu ölmüş. Yine başka bir rivayete göre anka, cennet kuşuna benzer yeşil bir kuşmuş. Bu yüzden ona "zümrüdüanka*" denilirmiş. İranlıların ankaya üzerinden otuz kuştan birer renk ve alâmet bulundurduğu için sîmurg* veya sîreng dedikleri anka kelimesinin de eski Oğuzcada anmak (an-) kökünden "birşey hatırlatan resim" anlamına geldiği düşünülürse, zümrüdü ankanın "sîmurga benzeyen, simurgu andıran" anlamında simurg-ı anka tamlamasından bozularak dilimize yerleştiği düşünülebilir. Anka, halk arasında devlet kuşu olarak bilinen hümâ ve musıkî kuşu olan Kaknûs* ile çok karıştırılmıştır.

Hatta bu yüzden el sanatları ürünlerinde ve halılarda, çok eski dönemlerden beri anka, devlet kuşu olarak stilize edilmiştir.

Divân şiirinde anka kuşuyla ilgili efsâne ve rivayetlere sıkça rastlanır. Beyitlerde "sîmurg veya sîreng" adı altında da zikredilen ankanın en büyük özelliği olarak Kafdağında yaşaması, renk, asla yere konmayışı, avlanmayışı ve ele geçirilemeyişi göze çarpar. Bu özellikleriyle çeşitli teşbîh ve mecâzlara konu olur. Bazan bir cennet kuşu olarak yeşil rengiyle ele alınır.

Ankanın en yaygın kullanımı, sanatkârlığı temsil etmesinden kaynaklanır. Bunun yanında sevgiliden beklenen yardım için de ele alınır. Bu iki kullanım dolayısıyla "anka-meşreb", "anka-tabiat", sîmurg-ı çerh", "anka-yı himmet" gibi birleşik kelimeler kurar. Dünyayı çevrelediğine inanılan Kafdağı ile birlikte tenâsüplere konu olur. *Şehnâme** ye göre Zaloğlu Rüstem'i anka beslemiş olduğundan bazan Rüstem* ile birlikte de anılır. Bazan da sevgili, adının bilinip kendisinin asla görünmemesi nedeniyle ankaya teşbîh olunur. Âşık, sevgilisinden anka olarak söz ederken, ondan bir yakınlık ve yardım ummaktadır. Aynı sıfatı kendisine yakıştırmışsa kanâat ve alçak gönüllülüğünü övünerek söylemektedir. Avlanamayışı ve ele geçmeyişi nedeniyle de ulaşılması zor durumlar için söz konusu edilir.

Anka, halk hikâye ve masallarında da önemli bir yer tutar. Bu tür söyleyişlerde yine Kafdağı ile birlikte gördüğümüz anka, masal ve hikâye kahramanlarına yardım eden, onları istedikleri uzak diyarlara götüren bir yardım kuşudur. (bkz. Hümâ, Kaf, Kaknûs, Sîmurg)

Cîfe-i dünya değil kerkes gibi matlûbumuz
Bir bölük ankalarız Kaf-ı kanâat bekleriz

Fuzûlî

Çok nâtuvân eyledi Yahyâ tüvânger lutf-i şâh
Anka-yı Kaf-ı himmeti besler hezârân Zâl-i zer

Yahyâ

İsmi var cismi velî nâ-peydâ
Kîmyâ ile cihânda anka

Nâbî

Kilk-i çâlâk-terim evc-i sühanda şehbâz
Fikr-i sîmurg-perim Kaf-ı hikemde anka

Nazîm

Sayd-i şöhret olma anka-veş olursan bî-vücûd

İzzet Molla

ar'ar عرعر a. i. Dağ servisi, yabanî servi. Divân edebiyatında sevgilinin boyu tıpkı servi*, şimşâd* ve sanavber* gibi ar'ar'a da benzetilir. Sevgilinin endâmı bu ağaçlardan üstün kabul edilir ve teşbîhlerde bu yönü ele alınır. Âşık, sevgilinin boyunu görmekle bu ağaçları hiç aramaz olur. (bkz. boy)

Baştan ayağa göz oldu yüzünü görmek için
Ey yüzü gül, saçı sünbül, boyu ar'ar nergis

Karamanlı Nizâmî

Arasât عرصات a. i. Mahşer yeri, cennet ve cehennem hâricinde kalan âhiret yurdu. Günahı ile sevâbı eşit gelenler ile dünyada akıl sahibi olmayanlar ve deliler ne cennete ne de cehenneme girmeyip Arasât'ta kalacaklardır. Edebiyatta mahşer, hesap günü, kıyâmet ve delilik mefhumlarıyla birlikte kullanılır.

Mahşer midir saçın Arasât'ında hüsnünün
Kim anda kaldı kalb durur bî-hisâb dil

Ahmed Paşa

Ey şifâ-sâz-ı belâ-yı âfât
Melce-i cümle usât-ı Arasât

Hakanî

(bkz. âhiret, mahşer)

araz عرض a. i. Kendi kendine vücut bulamayıp varlığı başka bir cevhere ihtiyaç duyan hâl ve keyfiyet. Bazı din âlimleri arazı "iki zaman içinde durmayan" diye tanımlar. Bazılarına göre ise araz iki çeşittir. Birincisi, varlığı için bir cevhere muhtaç olmakla birlikte cevherle beraber karar kılan arazdır. Bir cisimdeki beyazlık, eğrilik vs. gibi. Bu çeşit arazlar cisimde bakidir ve cisim durdukça durur.

İkincisi, hareket ve sükûn gibi durmayan ve bir an için vücût bulan arazlardır. Bunlar iki zaman içinde durmazlar. Anîdirler, geçmişte olmadıkları gibi gelecekte de olmazlar. Namaz, oruç vs. gibi.

Edebiyatta cevher* ile birlikte kullanılır.

Bî-araz bir cevher-i sâfîdir amma muttasıl
Ehl-i tab'ın zîver-i tîğ u sinânıdır sözüm

Nef'î

Cevher-i zâtınla kaim bir arazdır lâmekân
Mümtenî'dir hayyiz-i ilm-i Alîm olmak bana

Fehîm

(bkz. cevher, heyûlâ)

Aremrem عرمرم a. i. Kemiksiz et; tarihî Sebe ülkesindeki bir gölün adı. Kelimenin aslı "Arim"dir. Rivâyete göre Sebe ahâlisi taş ve neft ile örülmüş büyük bir baraj yaparlar. Ancak arazinin genişliği ile burası geniş bir göl olur. Bir müddet sonra köstebekler, bendlerin temellerini oyarlar. Suyun tazyik ve şiddetiyle bendler yıkılıp her tarafı su basar. Buna Seyl-i Arim denir. Sel sonrası herkes yurdunu değiştirmek ve göç etmek zorunda kalmıştır. Bazı kaynaklarda bu gölün adı Arem olarak da geçer.

Gönül reşk-âver-i firdevs iken tûfân-ı gam bastı
Harâb etti Seba iklimini Seyl-i Arem bastı

Hâmi-i Âmidî

Etti İran'ı hücûm-ı sipehiyle vîrân
San Sebâ sahrâsına Seyl-i Aremrem geldi

Seyyid Vehbî

Âreş ارش f. i. İran'lı iki meşhur kişinin adı olup *Şehnâme**'de kendisinden bahsedilir. Âreş, Keykubad*'ın ikinci oğlu imiş. Diğer Âreş ise Minuçehr*'in silahdârı olup ok atmaktaki mahâretiyle ünlüdür. Efsâneye göre Âreş, bir okun içini oyup çiğ ile doldurmuş ve güneş doğarken Âmil şehrinden onu doğu istikametine atmıştır. Ok, güneşin çekme kuvvetine kapılarak bu şehirden kırk konak uzaklıkta bulunan Merv şehrine dek gitmiştir. (bkz. Minuçehr, *Şehnâme*)

ârız عارض a. i. Yanak. bkz. had.

Gönül Yakûb'dur hâl u hatı ihvân-ı pür-fitne
Cemâl-i Mısr-ı behçet Yûsuf-ı gül-pîrehen ârız

Celâlî

ârif عارف a.s. İrfan sahibi, Allah'ı tanıyan kişi. "Nefsini bilen, Allah'ı bilir." meâlinde bir hadîs-i şerif vardır. Sufîler irfanın bir Allah vergisi olduğunu ve bu yüzden ilimden üstün olduğunu iddiâ ederler. İlim aklın, irfân* ise duygunun eseridir. Ârif olmanın yolu kitâbî bilgiyi aşmaktan geçer. Ârif, "ilm-i ledün" denen İlahî hakikatler bilgisini, öğrenmek ve çalışmak yoluyla değil, ilhâm, hâl ve şüphe perdesinin ötesine geçme yoluyla elde eder. Can gözleri açıktır. Ârifler Allah'a sevâp kazanmak için değil, o'nun emrini yerine getirmiş olmak ve zâtını ibadete yegâne lâyık zât bildiklerinden ibadet ederler. Yani ârif, Allah'ın varlığını idrâk ederek gerçek olmayan varlıklardan geçip Tanrı varlığı ile var olan kişidir. Ârifler için "ârif-i bi'llah, kutb*, veli*, ehl-i dîn, ehl-i yakîn, ehl-i hâl, ehl-i tahkîk" tabirleri de kullanılır.

Divân şiirinde şâirler sevdiklerini ârif kisvesiyle vasfederler. Bunun için de ârifin her şeyi bilmesi, bazı remizlerle âşığa bir şeyler anlatması gibi özellikleri ele alınır. Ârif, zâhid*in karşısındadır. Zamanını zikirle geçirir. Hiç bir menfaati olmaksızın hizmet etme özelliğine sahiptir. Cömert ve kanaatkârdır. Tevekkül* sahibidir ve acılara dayanmasını bilir:

Sırr-ı ezel oldu aşikârâ
Ârif nice eylesin müdârâ

Nesimî

Ârzû-yı Kevser ile geçme meyden zâhidâ
Ârif isen geç ümîd-i bahşiş-i nâdâneden

Fehîm

Ey dil hele âlemde bir âdem yoğ imiş
Var ise de ehl-i dile mahrem yoğ imiş
Gam çekme hakîkatde eğer ârif isen
Farz eyle ki el'ân yine âlem yoğ imiş

Nef'î

(bkz. kutb, ma'rifet, nefs, velî)

Aristo y.i. Ünlü Yunan filozofu (M.Ö. 384-322). Klasik felsefenin kurucularındandır. Eflâtun*'un kurmuş olduğu Akademia'da 20 yıl süre ile ona asistanlık yapmıştır. Sonra da 12 yıl bütün Yunanistan'ı dolaşarak ders vermiştir. Edebiyat ve dil ile yakından ilgilenen Aristo, Aristoteles veya Aristetalis adları ile de bilinir. *Etika, Politika, Atinalıların Anayasası, Sofist Helenler* gibi eserleri İslam dünyasına etki etmiştir. İslamiyetin başlangıcından sonra Arap diline çevrilmiş olan bu eserlerden din felsefesi demek olan kelam* ilmi hayli istifâde etmiştir.

Edebiyatta ilim, akıl, isâbetli görüşe sahip olma, mantık ve hizmet sembolü olarak karşımıza çıkan Aristo, bazı *İskendernâme**lerin de asıl kahramanları arasında yer alır. Özellikle kasîdelerde övülen kişiyi Aristo'ya benzeterek veya onu vesile ederek övmek gelenek olmuştur. Kelime vezin gereği bazan Risto şeklinde de kullanılabilir. Nesirde ise daha çok Aristetalis şeklinde görülür.

Derûnum cilve-gâh-ı hikmet-i ma'nâ olup hâlâ
Müheyyâyım gelirse bahse Yunan'ın Aristo'su

Belîğ

Skender-hâl isen de sedd-i nutk et pîş-i kâmilde
Aristo-yı hakîkat-bîne nakl-i mâcerâ olmaz.

İbnülemin

Allâme-i aşkız ki Aristo-yı hakîkat
Zânû-zen-i pîş-i nazar-ı kâmilimizdir

Ârif Hikmet

(bkz. Eflâtun, hikmet, *İskendernâme*)

arslan tr. i. Mutasavvıf Alevîler arasında şöyle bir inanış vardır: Peygamberimiz Mi'râc* yolunda iken Arş*a varınca karşısına bir arslan çıkıp yolunu kesmiş. Peygamberimiz o zaman parmağındaki yüzüğü çıkarıp arslana atmış. Arslan yüzüğü ağzına alıp yoldan çekilmiş. Ertesi gün Peygamberimiz Mirâc'ı anlatmaya başlayınca Hz. Ali* ağzından yüzüğü çıkarıp ona vermiş. Bu olaydan dolayı Hz. Ali "Esed'ullah, Şîr-i Yezdân, Şîr-i Hudâ" gibi lakaplarla anılmıştır. Edebiyatta Ali ile arslanın çok zaman yanyana kullanılmasının nedeni budur. Alevî-Bektaşî edebiyatında arslan motifine sıkça rastlanır. Ayrıca arslan ile güneş de çok zaman yanyana getiri-

lir. Bunun nedeni ise eski astronomiye göre güneşin arslan (hamel) burcunda bulunuşu ve hamel burcu döneminde yeryüzüne hâkim oluşudur. Hatta mübâlağa* ile o güç ve kuvvet karşısında arslanların bile dize gelecekleri söylenir. Yine arslanın güç ve kuvveti de kasîdelerde övülen kişilere sıfat olarak yakıştırılır. Arslanın pençesi sevgilinin her şeyi yapabilirliğine işarettir. Ceylan ile arslanın yanyana getirilmesinde ise en büyük neden sevgilinin âhû gözüyle arslan gibi haşmetli bakışıdır. Bu arslan bakışı karşısında kimse duramaz. Arslanın Farsça karşılığı olan "Şîr" ile pençe yanyana gelince "Şîrpençe" denilen bir hastalığın adı hatırlanır. Şâirlerin bu anlam ilişkisiyle de hareket ettiklerine rastlanır. Güneşin, ışıkları nedeniyle bir arslana teşbihi de bu tür söyleyişlerdendir. Esed*, gazanfer* ve haydar* kelimeleri de arslan yerine kullanılır.

Şîrler pençe-i kahrımda olurken lerzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etti felek

Yavuz Sultan Selim

Kaplan arslan ejdehâlar cümlesi
Kaynağından ecelin âhûyımuş

Kadı Burhaneddin

(bkz. Ali)

Arş عرش a. i. Çadır, çardak, taht. Eski astronomide Batlamyus nazariyesine göre bütün felekleri çevreleyen, hepsinin üstünde ve yıldızlardan boş kabul edilen dokuzuncu kat gökteki Felekü'l-eflâk, Felek-i a'zam veya Felek-i atlas dahi denilir. Buradan itibaren Allah ilminin başlaması ve Levh-i Mahfûz'un Arş'ta bulunduğuna inanılması dolayısıyla mecâzen Allah'ın takdirinin geldiği yer olarak bilinir. Allah'ın kudret ve ululuğu bu kattan evrene yayılır. Bu nedenle Arş-ı Âlâ, Arş-ı Rahmân, Arş-ı İlâhî, Arş-ı Yezdân ve Felek-i a'zam diye de bilinmektedir. "Arş u ferş" ve "arş u zemîn" kelimeleri ise yer ile gök anlamında kullanılır. Tasavvufla hükemâ felsefesini birleştirenlere göre Arş, sekizinci kat gök; Kürsî de dokuzuncu kat göktür. Buna atlas da denilir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Arş'tan geniş şekilde bahsedilir. (A'râf/54, Tevbe/129, Yûnus/3, Hûd/7, Ra'd/2, İsrâ, Tâhâ/5, Enbiyâ/21, Mü'minûn/86, Hadîd/4, Tekvîr/20, Bürûc/15.)

Tasavvufa göre Arş, gönüldür. Burada bulunan Levh*, İlahî kelâmın saklı bulunduğu mekânsız mekân; Kalem* ise kelâmın sübût vasıtasıdır. Bunların üçüne birden "muhkemât" denir.

Arş, Hamele-i Arş* denilen dört melek tarafından taşınmaktadır. Cebrâil*in mekânı da burası olup ondan öteye geçemez. Arş'tan geçen, yalnızca Peygamberimizdir ki Mi'râc* gecesinde Allah ile görüşmüştür.

Arş, maddî âlemin ilk tabakasıdır. Bunun için Nefs-i Küll* olarak bilinir. Allah önce Nûr-ı Muhammedî'yi yaratmış ve o nûra bakınca nûr, ikiye bölünmüştür. İlk kısım su gibi erimiş, ikinci kısım ise on parçaya bölünmüştür. Bu on parçanın ilki Arş'tır. Burası meleklerin kıblesi olup bütün yaratıkların sıfat ve sûretleri oradadır. Etrafında sekiz nehir ve yetmiş bin saf melâike vardır. Hanbelîlere göre Allah Arş'ta oturmaktadır. Bu oturuş ve Arş'ın keyfiyeti ise bilinmez.

Bazı mutasavvıflar bütün cisimleri ve varlığı Arş kabul ederler. Bu bakımdan bütün varlıkların Tanrı Arş'ı olduğuna inanılır.

İbn Ebî Hâtim, Arş'ın kırmızı yakûttan ibaret olduğu yolunda bir haber nakleder. Vehb İbn Münebbih'e göre de Allah, Arş'ı kendi nûrundan yaratmıştır.

Arş hakkındaki birçok haberler İsrâiliyyât*a dayanmaktadır.

Edebiyatta yücelik bakımından padişah meclislerine arş denilir ki saltanat, hüküm ve ululuktan kinâyedir. Özellikle dinî tasavvufî edebiyatta ve konuları itibariyle daha mücerred olan tevhîd*, münâcaat*, na't*, mi'râciye* gibi manzûmelerde arştan söz edilir. Arş'a yükselmek, Arş'a çıkmak, arş u ferş, arş u kürsî" gibi deyimler halinde de çok kullanılır.

Bu ferşi gördük aldandık henüz Arş'a ermedik
Bu Arş'a Ferş'e göre ey hoca ferrâş olan kimdir

Yunus Emre

Seyr eyle bu şeb Refref ile Arş-ı A'lâyı
Anı bu dokuz âyînede eyledi peydâ

Yahyâ Bey

(bkz. atlas, felek, ferş, Kürsî)

arûs عروس a. i. Gelin. Hüsrev Pervîz*'in sekiz hazînesinden birinin adı. Edebiyatta daha çok ilk anlamıyla kullanım alanı bulmuştur. Çok zaman süs, ziynet, güzellik, güzelleşme, ayna gibi gelin ile ilgili kelimelerle bir arada kullanılır. Sevgilinin güzelliği, geline benzetilir. Çünkü gelin bir güzellik timsâlidir.

Gelin, boynunda bir gerdanlık (silk-i cevher), kulağında inci bir küpe, alnında bir serbend bulunan, güzel kokular sürünmüş, yüzü benli (anberîne), al al yanaklı, gözü sürmeli, kaşı rastıklı, yüzü duvaklı bir güzeldir. Bu kadar süsün ortaya çıkışıyla ilgili olarak beyitlerde yer yer meşşâta*, şâne (tarak), ayna (âyîne*), misk*, ve gülsuyu da tenâsüp* yoluyla kendini gösterir. O, nazlı, işveli, bâkire bir güzeldir. Bütün bu güzellik unsurlarıyla birlikte şâir gelini, kendi şiirine benzetir. Zaman zaman felek, güneş, ilkbahar, dünya, çemen, gül, gonca, zafer, devlet, ikbal de gelin kılığında kendini gösterir.

Gelin, güzellik için gerekli olan her şeyi kendisinde toplamıştır. Kendi güzelliğini ise âşığın gözünde seyreder. Şâir sevgilisini bir nev-arûs (taze gelin) olarak düşünür, yahut öyle görür.

Dirîğâ dutmadan hatt-ı muanber yâsemen şeklin
Kocaldır her cüvân-bahtı arûs-ı devletin nâzı

Aşkî

Tab'ım arûs-ı ma'nîye meşşâtalık eder
Endîşem âyîne kalemim sürmedân verir

Nef'î

Nev-arûs-ı hüsnünün zeyn etmeğe ey serv-i nâz
Silk-i cevher dizdi kilk-i dür-feşânım boynuna

Ahmed Paşa

(bkz. âlem, âyîne, meşşâta)

arûz عروض a. i. Beytin ilk mısraının son tef'ilesine veya son kısmına denir.

Şarka bakmaz garbı görmez görgüden yok vâyesi
Bir utanmaz yüz yaşarmaz göz bütün sermâyesi

Bu beytin ilk mısraındaki "vâyesi" kelimesi aruz adını alır. Aruz'a bazan "harb" denildiği de olur.

(bkz. acüz, beyit, haşiv, ibtidâ, sadr)

arûz عروض a. i. Divân şiirinde âhengi oluşturan vezne, aruz denir. Aruz, çadırın ortasına dikilen direktir. Bir çadırı nasıl direk ayakta tutarsa, divân şiirini de ayakta tutan en büyük unsur, aruzdur.

"Aruz" hecelerin sayısını değil şeklini esas alır. Yani aynı aruz kalıbında iki dizenin hece sayıları bir eksik bir fazla olsa dahi hecelerin şekilce uygunluğu aruz kalıbını doğrular. Çünkü aruz, hecelerin uzunluk ve kısalıklarına (kapalılık ve açıklıklarına) dayalı bir vezindir. Türkçedeki heceler, altı çeşittir. Sıralamayı şöyle yapabiliriz:

1. Tek ünlüden oluşan hece kısa hece (.) **e**-fe, **a**-raç... gibi.

2. Bir ünsüz bir ünlüden oluşan kısa hece (.):

ge-len, **se**-vin...

3. Bir ünlü bir ünsüzden oluşan uzun hece (-):

öp-mek, **ay**-na...

4. İki ünsüz arasında bir ünlüden oluşan uzun hece (-):

gön-lüm...

5. Bir ünsüz bir ünlü ve tekrar iki ünsüzden oluşan bir buçuk, (bir uzun bir kısa) hece (-.):

Türk, genç, kalp, sevk...

Bu kelimelerden Türkçe olanlarının bazan tek uzun hece olarak kabul edildiği de olur.

6. Bir ünlü iki ünsüzden oluşan bir buçuk hece (-.):

İlk, aşk, emr... Bu kelimelerde de Türkçe olanlarının bazan uzun hece olarak okunduğu olur. Türk dilinde uzun ünlü yoktur. Oysa dilimize Arapça ve Farsça'dan girmiş bazı kelime ve heceler vardır ki Osmanlıca adı altında Divân edebiyatımızın

asıl dilini oluşturur. İşte bu kelimelerde bulunan uzun ünlüler aruz için çok elverişlidir. Osmanlıca'da uzun ünlülerin kullanılışı dört şekilde gerçekleşirdi:

1. Tek uzun ünlülü uzun hece (-): **â**-rif, **î**-ma... gibi

2. Bir ünsüz, bir uzun ünlülü uzun hece (-): **şâ**-ir, **vî**-**râ**-ne gibi

3. Bir uzun ünlü, bir ünsüzlü bir buçuk hece (-.):
âb, âf-tâb... gibi

4. İki ünsüz arasında bir uzun ünlülü bir buçuk hece (-.): **pîr**, se-**lâm**. Uzun hece (-) işareti; kısa hece de (.) işareti ile karşılanır. Yukarıdaki heceleri ayırırken karşımıza üç hece çıkmaktadır.

1. Uzun hece
2. Kısa hece
3. Bir uzun bir kısa (birbuçuk) hece

Ancak içinde uzun ünlü bulunan ama sonu -n ile biten heceler birbuçuk değil, uzun hece sayılırlar: za-**mân**, mec-**nûn**... gibi.

Aruz vezni -kesinlikle söyleyebiliriz- Araplara özgü bir vezindir. Her ne kadar eski Yunan ve Latin şiirinde buna benzer bir vezin kullanılmışsa da aruzu ilk bulanlar Araplardır.

M.S. 81-155 yıllarında yaşamış olan İmam Halil adlı bir dilci tarafından sistemleştirilen aruzun, develerin yürüyüşünden, demircilerin sistematik çekiç vuruşundan veya çamaşırcı kadınların tokmak seslerinden çıktığı görüşleri vardır.

İranlılar aruzu Araplardan almışlardır. Ancak Fars dili ile Arap dili arasında hece yapısı açısından pek fark yoktur. Buna rağmen İranlılar aruzu kendi dillerine göre bazı değişikliklere tâbi tutarak yenilikler yapmışlardır. Türkler ise aruzu İranlılardan ve pek az değişiklik yaparak almışlardır. Türk hece yapısının aruza uymaması ve dilimizde uzun ünlülü hecelerin bulunmayışı, aruz ile birlikte Fars dilinin de edebiyatımızda yer edinmesine yol açtı.

İmam Halil, aruzun esası olarak bazı parçalar oluşturmuştur ki bunlara ef'ile* ve tef'ile denir. Ef'ile ve tef'ileler yanyana gelerek aruz kalıplarını meydana getirirler. Tek ef'ile ve tef'ileden oluşmuş aruz kalıbı yoktur.

Arap dilinde Faale, "yaptı, etti" mânâsına gelen çok kullanılmış bir fiildir. Araplar bu fiilden yola çıkarak yeni türettikleri anlamlı kelimelerle ef'ileri ortaya koydular. Buna göre:

1. Faûlün (feûlün) . - -
2. Fâilün - . -
3. Fâilâtün - . - -
4. Müstef'ilün - - . -
5. Mefâilün . - . -
6. Mütefâilün . . - . -
7. Mefâaletün . - . . -
8. Mef'ûlât (Mef'ûlün) - - -

şekilleri ortaya çıktı. İşte bu sekiz tef'ilenin değişik şekillerde yanyana getirilmesiyle 16 bahr* (bahir) meydana geldi. Türklerin de kullandıkları aruz birimleri bunlardır. Ancak Türkler bunlardan bir kısmını çok, bir kısmını daha az kullanmışlar, hatta bir kısmına da hiç gerek duymamışlardır. Aruz birimleri yanyana gelerek kalıpları oluşturur ve son hece daima uzun kabul edilir. Bu yanyana geliş de bir sisteme bağlıdır ve iki şekilde gerçekleşir.

a. Düz kalıplar

b. Karışık kalıplar

a. Türkçede kullanılan düz kalıplar şunlardır:
(Bu kalıplar aynı aruz biriminin tekrarıyla oluşur.)

1. 4 Mefâîlün (Mefâîlün/ Mefâîlün/ Mefâîlün/ Mefâîlün)
2. 4 Müstef'ilün (Müstef'ilün/ Müstef'i-lün/ Müstef'ilün/ Müstef'ilün)
3. 4 Feûlün (Feûlün / Feûlün / Feûlün/ Feûlün)
4. 2 Müstef'ilâtün (Müstef'ilâtün/ Müstef'ilâtün/ Müstef'ilâtün)

b. Türkçedeki karışık kalıpları iki grupta inceleyebiliriz.

aa. Yarı karışık kalıplar: Bu kalıplar aynı aruz biriminin sonda küçük bir değişiklik yapılarak tekrarlarından oluşur. Aslında

sonraki bu küçük değişiklik de son hecenin düşürülmesiyle ortaya çıkar. Özellikle işaretlerle gösterilen kalıplarda bu küçük değişiklik daha da belirgin olarak göze çarpar.

Bu kalıplar şunlardır:
1. Mefâîlün / Mefâîlün / Feûlün
2. Feilâtün (Fâilâtün)/ Feilâtün/ Feilün (Fâ'lün)
3. Feilâtün (Fâilâtün)/Feilâtün / Feilâtün/ Feilün (Fâ'lün)
4. Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilün
5. Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilün
6. Müfteilün / Müfteilün / Fâilün
7. Feûlün / Feûlün / Feûlün / Feûl

bb. Tam karışık kalıplar: Bu tür kalıpların her bir aruz birimi ayrı bir tef'ileden olabildiği gibi iki birimi de aynı tef'ileden olabilir. Bunları şöylece sıralayabiliriz:

1. Mefâîlün / Feûlün/ Mefâîlün / Feûlün
2. Mefâilün / Feilâtün / Mefâilün / Feilün (Fa'lün)
3. Feilâtün (Fâilâtün) /Mefâilün / Feilün (Fa'lün)
4. Fa'lün / Feûlün / Fa'lün / Feûlün

Bu kalıp düz kalıplar arasında da sayılabilir. O zaman "müstef'ilâtün / Müstef'ilâtün" şeklinde okunması gerekir.

5. Mef'ûlü / Fâilâtü / Mefâîlü / Fâilün
6. Mef'ûlü / Mefâîlü / Feûlün
7. Mef'ûlü / Mefâîlü / Mefâîlü / Feûlün
8. Mef'ûlü / Mefâîlün / Mef'ûlü / Mefâîlün
9. Mef'ûlü / Mefâîlü / Feûlün
10. Müfte'ilün / Fâilün / Müfte'ilün / Fâilün
11. Mütefâilün / Feûlün/ Mütefâilün/ Feûlün

Şimdi bu kalıpları örneklendirelim:

1. 4. Mefâîlün
(. - - -/. - - - / . - - - / . - - -)

Ezelden şâh-ı aşkın bende-i fermânıyız cânâ
Muhabbet mülkünün sultân-ı âlî-şânıyız cânâ

2. 4 Müstef'ilün
(- - . - /- - . - / - - . - /- - . -)

Yandırdı şevkin cânımı ey derde dermân kandesin
Cânıma cân sensin velî ister seni cân kandesin

Nesimî

3. 4 Feûlün
(. - - / . - - / . - - / . - -)

Benim maşrıkım mağribim belli olmaz
Aceb âlemim var garîb âfitâbım

M. Nacî

4. 2. Müstef'ilâtün
(- - . - - / - - . - -)

Minnetle içmem âb-ı hayâtı
Dil-teşne olsam nâdan elinden

Yahyâ Kemal

b. Karışık kalıplar:

aa. Yarı karışık kalıplar:

1. Mefâîlün / Mefâîlün / Feûlün
(. - - - / . - - - / . - -)

İçirdin bir şarâb-ı hoş-güvârı
Ki aldın tâkat u sabr u karârı

Şeyhî

2. Feilâtün / Feilâtün / Feilâtün / Feilün
(. . - - / . . - - / . . - - / . . -)

İrişir menzil-i maksûduna âheste giden
Tîz-reftâr olanın pâyine dâmen dolaşır

Lâedrî

3. Feilâtün / Feilâtün / Feilün
(. . - - / . . - - / . . - - / . . -)
Fâilâtün / Fa'lün
(- . - - / . - -)

Ben ki üç beş pulu tercîhimden
Protestanlara zangoçluk eden
Şâirim...

Tevfik Fikret

Ilık akşamları, şen sazları var
Ayın ondördü güzel kızları var
Söze gelmez ne de çok nazları var
Dillerinde güzelim Heybeli'nin

İskender Pala

4. Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilün
(- . - - / - . - - / - . - - / - . -)

Ey Nedîm ey bülbül-i şeydâ niçin hâmûşsun
Sende evvel çok nevâlar güft ü gûlar var idi

Nedîm

Kabiliyyet dâd-ı Hak'dır her kula olmaz nasîb
Sad-hezâr terbiyye etsen bî-edeb olmaz edîb

Lâedrî

5. Fâilâtün / Fâilâtün / Fâilün
(- . - - / - . - - / - . -)

Her ne denlü çok yaşarsa bir kişi
Âkıbet ölmek durur anun işi

Süleyman Çelebi

6. Müfteilün / Müfteilün / Fâilün
(- . . - / - . . -/ - . -)

Cümlemizin vâlidemizdir vatan
Herkesi lutfuyla odur besleyen
Basdı aduv göğsüne biz sağ iken
Arş yiğitler vatan imdâdına

Namık Kemal

7. Feûlün / Feûlün / Feûlün / Feûl
(. - - / . - - / . - - / . -)

Kitap kadrini tâ biligliğ bilir
Öküş söz kişi de adın mı gelir

Yusuf Has Hâcib

bb. Tam karışık kalıplar:
1. Mefâîlün / Feûlün / Mefâîlün / Feûlün
(. - - - / . - - / . - - - / . - -)

Zehî kaddün nihâli bütün cân gülşenîdir
Yüzün mihri könüle kirip köz revzenîdür

Ali Şir Nevâî

2. Mefâilün / Feilâtün / Mefâilün / Feilün
(. - . - / . . - - / . - . - / . . -)

Müzeyyen oldu reyâhin bezendi bağ-ı çemen
Meğer ki bağa haber geldi yârdan bu gece

Ahmedî

3. Feilâtün / Mefâilün / Feilün
(. . - -/ . - . - / . . -)
Fâilâtün / Fa'lün
(- . - - / - -)

Dilerim her zaman gülümsemeni
Sen üzüldükçe ben helâk olurum
Sıkıyorsam muhabbetimle seni
Giderim, gurbet elde hâk olurum

Faruk Nafiz

4. Fa'lün / Feûlün / Fa'lün / Feûlün
(- - / . - - / - - / . - -)
bkz. Müstef'ilâtün / Müstef'ilâtün
(- - . - - / - - . - -)

5. Mef'ûlü / Fâilâtü / Mefâîlü / Fâilün
(- - . / - . - . /. - - . / - . -)

Vasf-ı lebünle şi'rim olur ser-be-ser lezîz
Kim âb kand-i nâbı mükerrer eder lezîz

Hoca Dehhanî

6. Mef'ûlü / Mefâilün / Feûlün
(- - . / . - . - / . - -)

Gördüm seni hem felekte yıldız
Buldum seni hem kitâb içinde

Nesîmî

7. Mef'ûlü / Mefâîlü / Mefâîlü / Feûlün
(- - . / . - - . / . - - . / . - -)

Dünyayı harâb etti o mestâne bakışlar
O çeşmi süzüşler o gazâlâne bakışlar

Şeyhülislam Bahaî

8. Mef'ûlü / Mefâîlün / Mef'ûlü / Mefâîlün
(- - . / . - - - / - - . / . - - -)

Pervâneleri bezmin cân nakdini yandırdı
Ol şem'i şeb-ârânın germ olmada bâzârı

Şeyhülislam Yahyâ

9. Mef'ûlü / Mefâîlü / Feûlün
(- - . / . - - . / . - -)

Yârin dudağından getirilmiş
Bir katre alevdir bu karanfil
Rûhum acısından bunu bildi

Ahmed Hâşim

10. Müfteilün / Fâilün / Müfteilün / Fâilün
(- . . - / - . - / - . . - / - . -)

Senden ırağ ey sanem şâm u seher yanaram
Vaslını arzularam dahî biter yanaram

Nesîmî

11. Mütefâilün / Feûlün / Mütefâilün / Feûlün
(..-.- / . - - / ..-.-/.- -)

Yine zevrak-ı derûnum kırılıp kenâre düştü
Dayanır mı şîşedir bu reh-i seng-sâre düştü

Şeyh Gâlib

(bkz. bahr, hece, vezin)

arz ارض a.i. Yeryüzü, dünya, bkz. dünya

Gâvı inletti belin büktü basît-i arzın
Zîr-i rânındaki pûlâd bilekli tevsen

Nedîm

arz-ı hâl عرض حال a.i.t. Arzuhal, halin karşıdakine bildirilmesi, dilekçe.

Divân edebiyatında şâirler, içinde bulundukları kötü ve düşkün durumlarını sevgililerine bildirirler ve bu durumun, aşktan dolayı başlarına geldiğini söylerler. Bu arz-ı hâl bir nevi serzeniş ve sevgiliyi yine kendisine şikâyettir.

Arz-ı hâl etmeğe cânâ seni tenhâ bulamam
Seni tenhâ bulıcak kendimi aslâ bulamam

Lâedrî

Arz öküzü a.tr.i.t. Eski bir inanışa göre dünya bir öküzün boynuzları arasında durmaktadır. (Buna Gâv-i zemîn denir.) Öküz balığın sırtında, balık ise suyun içindedir. Yine uydurma bir kanaate göre yeryüzündeki sarsıntı ve zelzele bu öküzün başını sallaması sonucunda meydana gelirmiş.

Ne teaccüb ediyorsun buna dünya derler
Yenilen herzelere anda nihâyet yoktur
Yerin altında öküz var mı dedi bir meczûb
Onu bilmem dedim amma üstünde pek çoktur

Ferid Kam

Gâv-ı dihkan eder arzı tezyîn
Ana reşk etse sezâ gâv-ı zemîn

Nâbî

Gavı inletti belin büktü basît-i arzın
Zîr-i rânındaki pûlâd bilekli tevsen

Nedîm

(bkz. âlem)

asâ عصا a. i. Değnek, sopa, baston, *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hz. Musâ*'ya ait bir asâ olduğundan bahsedilmektedir (Bakara / 57, Tâ-hâ / 18, Neml/10, Kasas/31vs.) Bu husustaki kıssalar, *Tevrât*'taki Harun'un asâsı hikâyesiyle hemen hemen aynıdır. Hz. Musâ'ya ait olan bu asanın cennetteki mersin ağacından yapılmış olduğu, Âdem* peygamber tarafından dünyaya getirildiği ve bütün Benî İsrail peygamberlerinden miras yoluyla Hz. Musâ'ya kadar geldiğine dair bir rivâyet vardır. Musâ peygamber elindeki bu asâ ile kayadan su çıkarmak, Kızıldeniz geçileceği zaman denizi ikiye yarmak, gökten kudret helvası indirmek, asâyı yılan şekline sokup canlandırmak ve ağaç olup yaprak açmasını sağlamak gibi mucizeler göstermiştir. Edebiyatta en çok yılan veya ejderha şekline girdiği mûcizesi ile anılır. Olay şudur: Musâ peygamber zamanında sihir* son derece ilerlemişti. Firavun* Tanrı olduğunu iddiâ etmekteydi. Hz. Musâ onu dine davet ettiği zaman mucîze olarak asâsını yere bıraktı. Asâ bir yılan olup yürümeye başlayınca Firavun bunun bir sihir olduğunu söyledi ve ülkenin bütün sihirbazlarını topladı. Sihirbazlar büyülü ipler ve sopalar attılar. Hepsi yürümeye başlayınca Hz. Musâ asâsını yere bıraktı ve sihirbazların bütün yılanlarını yuttu. Bunun bir sihir olmadığını anlayan sihirbazlar ona iman ettiler.

Bundan başka asâ edebiyatta, bir denge unsuru oluşu ve uzunluğu dolayısıyle anılır. Aşk sarhoşu olan bir âşık için içki kadehi bir asâ olur. Dervişlerin bir asâ taşıdıkları da yer yer söz konusu edilir. Yılan olması dolayısıyle de sevgilinin saçına benzetilir. Sihir, yılan, saç, Musâ, derviş ve hırka kelimeleri ile birlikte tenâsüp yoluyla kullanılır.

Düz bastı yine meclis içinde ayağımız
Elde asâ-yı bâde olaldan dayağımız

Zâtî

Görün ki ar'ar-ı mînâ asâ-yı Mûsa-veş
Adûya karşı yılan dilli nîzedir şeklâ

Yahyâ Bey

Yine Fir'avn-ı şitâ ceyşine Musâ-mânend
Eyledi elde asâsını bir ejder sünbül
Bâkî

(bkz. Musâ, Taç, Sihir)

Âsaf آصف a. i. Doğu edebiyatlarında vezirin eş anlamlısı olarak kullanılan bu ünvan, Süleyman* peygamberin meşhur veziri ve İsrailoğulları soyundan gelen Âsaf b. Berhıye'den kalmadır. Bu kişinin ilm-i simyâ* ve bu tür garip ilimlere sahip olduğu söylenir. Yine bir rivayette İsm-i A'zam kuvvetiyle Belkıs*'ı tahtıyla birlikte getirten bu vezirmiş. Şâirler vezirleri överlerken onların "sâhib-i tedbîr" ve "sâhib-i re'y" olduklarını bildirmek için bu kelimeden yararlanırlar. Şâir bir vezirden söz açmışsa ona mutlaka Âsaf'lık yakıştıracak ve bunun için hakîmane "idare-i devlet"ten, "hüsn-i tedbîr"den söz edecektir. Şâire göre Âsaf bir fazilet, ileri görüşlülük, idare ve tedbir timsalidir. Hatta bu kelimenin edebiyattaki kullanılışı o derece yaygınlaşmıştır ki artık vezirin adını anmaya bile gerek yoktur. Âsaf denilince hemen devrin veziri akla geliverir. Bu bakımdan son asırlarda Bâb-ı Âlî'ye Bâb-ı Âsafî denmiştir. Âsaf telmîh ve tenâsüp dolayısıyla hemen dâima Süleymân* ve hatem* ile birlikte anılır.

Gör Süleymân gibi peygamber-i âlî-şânın
Devleti olmuş idi Âsaf ile müstahkem
Nâbî

Bin yaşa ey vezîr-i deryâ-dil
Âsaf-ı bî-muâdil ü âdil
Şinasî

Tedbîri gör ki irmedi kimse hayâline
Âsaf cihânda gelse göreydi vezâreti
Bâkî

(bkz. Süleymân)

Âsaf-nâme آصفنامه f.b.i Şâir Yunus Sami (öl. 1686)nin 1312 beyitlik mesnevîsi. Şâir bu eserini, IV. Mehmed'in vezirlerinden Musâhib Mustafa Paşa'ya ithaf etmiş ve bu nedenle ona *Asafnâme* adını vermiştir. Kitabın bilinen tek nüshası Süleymaniye kütüphanesindedir (Es'ad Ef. no: 2515). Aruzun Mefâîlün Mefâîlün Feûlün kalıbıyla kaleme alınmış olan eser birbirine bağlı temsîlî iki hikâyeden oluşmaktadır. 41 varaklık eserin başında güzel bir berâat-i istihsal bölümü yer alır. Daha sonra münâcaat, na't, tazarrû, medhiye ve asıl mesnevî bölümleri gelir. Şâirin hac yolculuğu esnasında kısmen dinlediği bir hikâyeden ilham alınarak yazılmış olan *Âsafnâme*'nin ilk hikâyesinde Necm İbn Kevkeb'in başından geçenler anlatılır ve bu bölümde feleğin hareketleri temsil tutularak insanların ve dünyanın durumundan hikmet çerçevesinde bahsedilir. İkinci olarak Hilal İbn Süreyya'nın hikâyesi anlatılır. Bu, Arap yarımadasında geçen bir aşk hikâyesidir. Kahramanlarına Süheyl, Bedr, Şems, İbn Şarık, Hilal gibi adlar verilmiş olan hikâye canlı bir anlatımla ve yer yer lirik bir görünüm altında sürer. Dil ve üslûbu kusursuz sayılabilecek olan eserin bilinen nüshası 1732 tarihinde Ahmed adlı biri tarafından istinsah edilmiştir.

asel a. i. Bal, cennetteki dört ırmaktan biri. Eski tıpta oldukça önemli bir yer tutardı. Tabiatı ikinci derecede sıcak ve kurudur. Mideyi kuvvetlendirip iştah açar. Şehveti çoğaltır. Göz kararmasını giderir. Yaraya sürülse ilaç olur. Yalnızca humma rahatsızlığında zararlı olurmuş. Bir hadiste Peygamberimizin "Siz iki şifaya yapışınız. Birisi bal, diğeri *Kur'ân-ı Kerim*'dir" buyurduğu rivâyet edilmiştir.

Divân edebiyatında sevgilinin dudağı bal ile birlikte anılır. Burda balın her derde devâ olmasının önemi vardır. Ayrıca güzel sözler de bala teşbîh edilir. Kelimenin "şehd" şekli daha çok kullanılır ve şeker ile birlikte anılır.

Yedirir hasta-i hummâya asel
Derd-i çeşme akıdır âb-ı basel
Nâbî

Dökmezdi tatlı dilleri almağ için dili
Kand-i mükerrer olmasa ol şehd-fâm fem
Hisâlî

(bkz. ağız, şeker)

ases عسس a. i. Gece devriye gezen bekçi, kolluk kuvveti. Asesler, Yeniçeri Ocağı'na mensûb olup inzibat ve asayiş görevini yüklenmişlerdi. Bilhassa geceleyin devriye gezip güvenliği sağlamak onların görevleriydi. Bölükbaşı derecesinde bir kişi, asesbaşı tayin edebilirdi. Aseslik müessesesi Fatih devrinde ihdâs olunmuştur.

Edebiyatta ases sevgilinin gece renkli saçları ve suç işlemiş olan gönül ile birlikte kullanılır. Sevgilinin güzelliği ases görevini yürütür, âşığı tutsak eder.

Aşka yâr olana rehzen olamaz nefs-i pelîd
Şâh ile hemdem olan çün sege saymaz asesi

Aşkî

Hânede mey nûş eden bilmez midir havf-ı ases
Pençe-i şahbâzdan âzâdedir mürg-i kafes

Uşşâkîzâde

Mest-i bâtemkîne rehzen mi olur bîm-i ases

Koca Ragıp Paşa

ashâb اصحاب a. i. Arkadaşlar. Peygamberimizin en yakın dostları. İlk zamanlar yalnız bu anlamlarıyla kullanılan kelimenin anlamı sonradan çok genişlemiş ve peygamberimizin yüzünü bir kere gören kişilere dahi ashâb denilmiştir. Ashâb'ın adedinde bir kesinlik yoksa da peygamberimizin vefatları zamanında 424.000 civarında olduğu sanılmaktadır. Peygamberimiz ashâb hakkında, "Ashâbımın her biri gökteki yıldızlar gibidir. Hangisine uyarsanız selâmete kavuşursunuz" buyurmuştur. Yine başka bir hadiste "İnsanların hayırlısı benim asrım(daki ashâbım)dır. Sonra onlara yakın olan (Tâbiîn)lardır. Sonra onlara yakın(Tebau't-tâbiîn)lardır." buyurulmuştur. Ashâb için "Kirâm" sıfatı kullanılır. Edebiyatımızda özellikle na't*-lerde ashâbdan çokça bahsedilir. Nâdir de olsa Ashâb hakkında yazılan manzumelere de rastlarız. Bunların başında Hulefâ-yı râşidîn* ve Aşere-i mübeşşere* gelirler.

Ashâbına geldikde salât emrini kıldı
Dedi işiden cümle "semi'nâ ve eta'nâ"

Yahyâ Bey

Ashâb-ı Kehf اصحاب کهف a.i.t. Mağara arkadaşları. "Yedi uyuyanlar" veya "Yedi Âlimler" diye de bilinirler. *Kur'ân-ı Kerîm*'in "Kehf (Sure no. 17)" sûresinde Ashâb-ı Kehf'in başından geçenler tafsilâtıyla anlatılmaktadır. Müfessirler bu hususu çok değişik şekillerde ele almışlardır. Bu arada Ashâb-ı Kehf'in hikâyesine İsrâiliyyat* da karışmıştır. Hikâye kısaca şöyledir: Tarsus civarında Dakyanus adlı bir askerî vali, halkın puta tapmasını ve onlara kurban kesmesini ister. Yedi genç bu emre uymazlar ve bir namazgâha çekilip orada Allah'a yalvarmaya ve ibâdete başlarlar. Bu yedi gencin adları, en tutarlı rivâyetlere göre, "Yemlihâ, Mekseline, Meslinâ, Mernûş, Debernûş, Sâzenûş, Kefeştatayyuş"tur. Vali bunları çağırtıp durumlarını değiştirmezlerse öldürüleceklerini söyleyince bu yedi genç şehirden ayrılırlar. Yolda giderken "Kıtmîr*" adlı bir köpek peşlerine takılır ve ne kadar kovsalar da onlardan ayrılmaz. İnanışa göre bu köpek cennete girecek 5 hayvandan biridir (Diğer dördü Üzeyir Peygamber'in eşeği, Salih Peygamberin devesi, Süleyman peygamberin Hüdhüd'ü, Musa peygamberin buzağısıdır) ve Neclüs dağında bir mağaraya sığınırlar. Bir müddet sonra uykuları gelir ve uyurlar. Kendilerini takip edenler onlara ceza olmak üzere mağaranın ağzını örerler veya bir kaya ile kapatırlar. İçerde kalan yedi kişi ile köpekleri yaklaşık 309 yıl uyurlar. Sonra Allah o bölgeye, Hz. İsâ'ya inanan bir melik gönderir. Bu sırada bir ikindi vakti uyanırlar. Hepsi sanki bir gün kadar uyuduklarını sanırlar. Acıktıklarını fark edip Yemlihâ'yı gümüş bir para ile yiyecek almak üzere şehre gönderirler. Yemlihâ yolda giderken her şeyin değiştiğini görerek şaşırır. Ama yine de şehre gelir ve fırından ekmek alır. Fırıncı gümüş antik parayı görünce bunun defîne bulduğunu sanarak valiye haber verir. Yemlihâ'yı yakalarlar. O da başlarından geçenleri onlara anlatır. Vali onun arkadaşlarını görmek ister. Ancak mağaraya gelince önce içeriye Yemlihâ girer. O sırada hepsini bir uyku kaplar ve artık uyanmazlar. Arkasından girmek isteyenler korkup içeri giremezler.

Nihayet mağara yanında bir mabet yaptırıp orayı mescid edinirler. O günden sonra din farkı gözetmeksizin burası kutsal bir yer kabul edilir.

Bu hadiseden maksat Allah'ın kıyamet gününe kadir olduğunun ispatıdır. Hikâye hakkında en geniş bilgiyi *Tefsîr-i Taberî* ile *Meâlimü't-Tenzîl* kaydeder. Bu gün Anadolu'nun birçok yerlerinde (msl. Tarsus, Afşin, Efes, Elbistan) ve Doğu Türkistan'da Urumçi bölgesinde Ashâb-ı Kehf adına mağaralar mevcuttur. Eski kitaplarda bu olayın geçtiği tarihten köpeğin adına ve cinsine varasıya dek birçok değişik rivayet mevcuttur. Dinleri, sayıları, mağarada ne kadar kaldıkları, adları, mağaranın yeri vs. bunlardandır.

Halk inanışında uyku uyumayan kişiler, içinde Âshâb-ı Kehf'in adları yazılı bir muska taşırlarsa bu illetten kurtulurlarmış.

Edebiyatımızda gerek Ashâb-ı Kehf, gerekse köpekleri olan Kıtmîr özellikle telmih yoluyla anılmıştır.

Bârgeh-i mahkeme-i adl ü vedâd
Dergeh-i kehfü'l-ümem-i rûzigâr
Lâedrî

Ashâb-ı Ress اصحاب رس a.i.t. *Kur'ân-ı Kerîm*'de peygamberlerini yalanladıkları için helâk edildikleri bildirilen bir topluluktur (Furkan / 38, Kaf/12), Ress "kuyu" demektir. Peygamberimizin şöyle dediği rivâyet edilmiştir: "Kıyamet gününde insanlardan ilk kez cennete girecek olan 'siyahî' bir kuldur. Bunun sebebi şudur: Allah bir memleket ahalisine peygamber gönderdi de o peygambere bu şehir ahalisinden bu siyahî kuldan başkası iman etmedi. Sonra bu peygambere bir kuyu kazdılar ve Allah elçisini içine attılar. Kuyunun ağzını muhkem ve iri bir kaya ile kapattılar. Bu kul dağlara taşlara gider, kestiği ve topladığı odunları sırtına yüklenir, pazara götürüp satar; parasıyla yiyecek ve içecek satın alır; bunları kuyunun bulunduğu yere götürür; kuyunun ağzındaki kayayı Allah'ın yardımı sayesinde kaldırır, yanında götürdüğü yiyecek ve içeceği kuyudaki peygambere sarkıtırdı. Sonra kuyunun ağzını eskisi gibi örterdi. İşte bu siyahî kul cennete gireceklerin ilkidir." Rivayete göre yemek getirme işi uzun müddet devam eder. Sonra bu adam bir gün odunları kaldırırken bir ağırlık hissedip olduğu yere yığılır. Aradan yedi yıl geçer. Sonra Allah onu diğer yanı üstüne yatırır. Yedi yıl da böyle geçer. Bu arada halk görüşünü değiştirip imana gelerek peygamberlerini kuyudan çıkarmışlardır. O peygamber kendisine yiyecek getiren kulu yıllarca ararsa da bulamaz. Nihayet o kul diriltilir. Bu sırada da peygamber vefât etmiştir. Sadece bir saat kadar uyuduğunu sanan o kişi odunları götürüp kuyuyu ararsa da bulamaz.

Bu kıssanın İsrailiyyâttan olma ihtimali de vardır. Çünkü bu konudaki rivâyetler değişiktir. Bazı müfessirler bu peygamberin Şuayb* olduğunu söylerken bazıları Hanzala b. Safvan olduğunu kaydederler. Bu kavim hakkında da çok çeşitli görüşler vardır. Bunların Ashâb-ı Uhdud oldukları hususu şüphelidir. Çünkü yukardaki kıssada, âyette geçtiği gibi kavim helak edilmemiştir. Oysa Ashâb-ı Ress, küfür ve imansızlık nedeniyle Allah'ın gazabına uğramışlardır.

Ashâb-ı Suffe اصحاب صفه a.i.t. Peygamberimiz zamanında Medine'deki Mescid-i Nebevî bitişiğindeki "Suffe" denilen misafirhânede yedirilip içirilen Müslümanlardır. Bunlar için her akşam sofra kurulur ve kavrulmuş arpadan yapılma bir kap yemek ve su verilirdi. Bu kişiler Peygamberimizin sohbetinde bulunurlar, onun söylediklerini tatbîk ederlerdi. Uzak yoldan gelen misafirler de burada barındırılırlardı. Sayıları daima değişen bu kişiler İslam tarihinde ilk medrese sisteminin talebeleriydiler. Hatta Peygamberimizden en çok hadis nakledenler (Msl. Ebu Hureyre) bunlar arasından çıkmıştır. Bunlar âdeta karın tokluğuna ilim öğrenen kişilerdi. Nitekim tasavvuf düşüncesinin çekirdeğini bu kişilere kadar götürenler vardır. (bkz. ashâb)

Ashâb-ı Şimâl اصحاب شمال a.it. Kıyâmet gününde, dünyaya ait amel defteri sol tarafından verilecek olan cehennem ehlidir. Bunlara "Ashâb-ı meş'eme, Ashâb-ı yesâr" da denilir. Ashâb-ı Yemîn*'in zıddıdır.

Sağa değşirdi solumu hakka
Solunu kim ki bildi sağından
Nesîmî

Ashâb-ı Yemîn اصحاب يمين a.it. Kıyamet gününde, dünyaya ait amel defteri sağ tarafından verilecek olan cennet ehlidir. Bunlara "Ashâb-ı Meymene" de denir. Ashâb-ı şimâl*in zıddıdır.

Sağa değşirdi solunu hakka
Solunu kim ki bildi sağından
Nesîmî

âsitân آستان f. i. Eşik, dergâh. Büyük tekkelere "âsitân" veya anlamdaşı olan "âsitâne" denildiği gibi kelime, pâyitaht anlamına da kullanılırdı. Bu mânâdan dolayı İstanbul'a Âsitâne denildiği vakidir. Divân edebiyatında sevgiliden bahsedilirken bazan onun âsitânı ve eşiği de anılır. Âşık daima bu âsitânda yüz suyu ve gözyaşı döker, oraya erişebilmek, yüz sürebilmek için yalvarır durur. Bu, onun en büyük arzusudur. Kapısında kul olup sevdiğinin köpekleriyle sohbet edebilmek için her şeyini fedaya, orayı gözyaşlarıyla yıkamaya ve orada bir ayak toprağı olmaya hazırdır. Söz konusu sevgili, padişah veya değerli kişilerden biri olursa şâir, âsitânı bir şeyler dilemek gayretiyle kullanır. Âşık için orası cennet, kıble*, secdegâh, gök, âsuman*, arş*, yastık ve gül bahçesidir. Tasavvufî edebiyatta âsitân, şeyhin kapısıdır, oradan himmet umulur. Mecâzen dünya ve âlem yerini de tutan âsitânın kinâye yoluyla İstanbul yerine kullanıldığı da olmuştur. Âsitin (yen, elbise kolu) kelimesiyle de tevriyeli olarak kullanılır.

Hâveristândan gelip her gün eder vaz'-ı cebîn
Âsitânında nedir bilmem recâ-yı âfitâb
Sünbülzade Vehbî

Âsitânında seg-i gürgîniyem
Anın içün âlemin Şîrîniyem
Divâne Mehmed Çelebi

(bkz. dergâh, eşik, tekke)

Âsiye آسيه a. i. Firavun'un karısı olup Hz. Musâ'yı bebekken bir sepet içinde Nil nehrinden alıp büyüten kadındır. Allah'a inanmış, Hz. Musâ'nın dinini kabul etmişti. *Kur'ân-ı Kerîm*'de onun "Yâ Rabbim! Senin yanında cennette bana bir ev yaptır ve beni Firavun'dan ve Firavun'un yaptığı işten ve zâlim kavminden kurtar (Tahrîm/11)" dediği anlatılmaktadır.

Bâzılar derler ki ol üç dilberin
Âsiye'ydi biri ol meh-peykerin
Süleyman Çelebi

(bkz. Musâ)

âsumân آسمان f. i. Gökyüzü, semâ. Divân edebiyatında âsumân kelimesi felek yerine veya onunla olan ilişkisi yönünden çok anılmıştır. Kelimenin âsmân veya âsümân şekli de vardır. İçinde güneş (sevgili) olması dolayısıyla sevgilinin eşiği âsumân sayılır. Çünkü güneş o eşiğe gelip dilencilik yapmaktadır. Gökyüzünden devamlı bir şeyler yağar. Sevgilinin eşiğinden de âşık için dert ve ıstırap yağar. Sevgilinin eşiğinden ayrılan âşığın yeri toprak olur. Tıpkı âsumândan ayrılan şeyin de yeri toprak olduğu gibi. Bazan âşık kendisi bir âsumân olur ve yağmur gibi ağlar. Bunun sonucunda sevgili toprak gibi güler.

Âsumân yer yer felek*, sipihr*, semâ* ve gök kelimeleri yerine kullanılmıştır. Zemîn* ile tezat yapılarak kullanıldığı gibi gök cisimleriyle de tenâsüp yoluyla söz konusu edilir.

Şeh Birâhim bin Muhammed Han ki olmuşdur ana
Âsumân hârgeh kamer kürsî vü efser âfitâb
Karamanlı Nizamî

Işığın bir âsumândır kim anı zeyn etmeğe
Hûşe-i pervîn asar bu eşk-i galtân her gece
Ahmed Paşa

(bkz. felek, gök)

âşık عاشق a. i. Seven. Divân edebiyatında şâir daima âşıktır. Bu yüzden her şey, sonuçta aşk* ile ilgili görünür. Salt âşıktan bahsedilen beyitlerde dahi şâir kendini kasdetmekte ve övünmektedir. Onun aşkı ise mücerret güzelliğe karşı duyulan bir aşktır. Aşk samimîdir. Maddiyat ile ilişkisi yoktur. Âşığın gıdası üzüntüdür. Sevgiliden daima lûtuf bekler. Sevgilisi ile asla bir araya gelmez. Onunla olan beraberliği ise daima hayalîdir. Âşık bu sevgisi içinde ağyâr* ile uğraşmak zorundadır. Rakipleri onun aşkına daima engel olmak isterler.

Sevgiliye ait bir özellik, bir bakış, bir söz vs. âşık için sarhoşluk nedenidir. Âşık bunları düşündükçe kendinden geçer. Canını sevgilisine verecek kadar cömerttir. Sözünde durur ve sadıktır. Sevgiliden gelen her türlü eziyete katlanır. Buna rağmen sevgili en son olarak onu hatırlar. Herkese iyi davrandığı halde âşığı daima ihmal eder. Bu iki taraflı bir tutkudur. Yüz vermedikçe âşığın aşkı artar. Bundan kurtuluş ise ya tahammül ya da sefer iledir. Âşık birinci yolu seçer. Aşk yolu ne kadar tehlikeli olursa olsun buna sabretmesini bilir ve o yolda yalın ayak başı açık yürür. Sevgiliden ayrı kalmak âşık için ölümdür. Bu nedenle hayatla ölüm arasında bir bocalayış içindedir. Maşukun başkasıyla ilgilenmesi âşığın en büyük belasıdır. Sevgili onu rezil de eder; vezir de. Ayrılıklar içinde geçen ömründe içli âh*lar eder. Âşık yalvarmaktan bıkmaz. İrâde ve takdîr sevgilinindir. Âşığa düşen ise canla başla ona boyun eğmektir. Onun için hiç bir gücü, kuvveti yoktur. Tek varlığı aşkında ısrar ve sebâttır.

Âşık sevgilisinden başka talih, felek*, ağyâr, zaman vs.den de zulüm gören kişidir. Bu zulüm karşısında sabahlara dek ağlar, gözüne uyku girmez. Yakasını yırtar, kan yutar, içine kan oturur, deniz gibi coşar, aldatılır, oyuncak gibi oynanır, yaralanır, hastalanır, aklını yitirir vs. Onun başına gelenler defter ü divâna sığmaz. Bazan bülbül olup başına gelenleri şakır; bazan destan-serâ olup aşkıyla bir destan oluşturur. Onun sıfatları bitip tükenmek bilmez. Birkaçı şöyle sayılabilir: Düta (iki büklüm) kararsız, sabırsız, yüreği kanla dolu, gözü kan ağlar, çaresiz, mest, şûride, gam yiyen, hayran ve kendinden geçmiş, başı dönmüş, sadık, gönlü kırık, inleyen, güçsüz, zayıf, takatsız, ayağı bağlı, esir, gözü yaşlı vs. Âşık bazan güzel şakıyışlı bir kuş, papağan; bazan nergis*, micmer*, dolap, ney* kurban*, sayd*, mahcîr*, kul*, bazan da Mecnûn*, Ferhâd*'dır.

Azrâ*, dertli, hasta, mübtelâ, divânedir. Hasılı âşık menfî özelliklerle dopdoludur. Söylediği şiirlerde de bu hallerini terennüm etmekten bıkmaz. Divân edebiyatında şâir, "âşık-maşuk-ağyar" üçgeninin birinci kişisidir. Her çeşit manzûme de onun at koşturduğu meydandır.

Bende Mecnûn'dan füzûn âşıklık isti'dâdı var
Âşık-ı sâdık benem Mecnûn'un ancak adı var

Fuzulî

Ney gibi bir âşık-ı dem-sâz buldum kendime
Sırr-ı aşkı söylerim hem-râz buldum kendime

Şeyhülislam Yahyâ

Sen yine bir nev-niyâz âşık mı peydâ eyledin
Kûyuna yer yer dökülmüş âb-ı rûlar var idi

Nedîm

Zabt-ı âh eylemedir âşıka evvel çâre
Ben ise âhsız ârâm edemem âh meded

Nef'î

(bkz. ağyâr, âh, aşk, sevgili)

âşinâ آشنا f.s. Bildik, tanıdık. "Bigâne (kayıtsız, ilgisiz)" karşılığı olarak kullanılır. Sevgili, âşığa bigânelik, ağyâr*a âşinâlık gösterir. Bu durum âşığın gam çekmesine neden olur. Tasavvufta âşinâ, hakikat şarabından içip rûhî bir zevk içinde olan kişidir.

Rind-i aşkız hâsılı Nef'î-i bî-pervâ gibi
Âşinâya âşinâ bîgâneye bîgâneyiz

Nef'î

(bkz. bigâne)

aşk عشق a. i. Aşk, şiddetli sevgi. Gerek Divân edebiyatının gerekse tasavvufî Türk edebiyatının belkemiğini aşk oluşturur.

Aşk mefhumunu iki ayrı şekilde ele almakta fayda vardır:

1. Tasavvufta aşk. Birçok dinlerde ve efsanelerde, yaratılış aşkla başlar. Tasavvufun özünü "Ben gizli bir hazîne idim. Bilinmeyi istedim ve âlemi yarattım." kudsî hadîsi oluşturur. Bu hadîsin içeriğinde aşk vardır. "Vahdet-i vücûd" felsefesi de Allah'ı bilmeyi ve tanımayı aşk yoluyla gerçekleştirmek ister. "İnsan-ı kâmil"in "visâl-i hak" için ilk yapacağı şey "mâsivâ"dan geçmek ve "alâık kaydı"ndan sıyrılmaktır. Bu da nefse hâkim olmayı ve "ene (ego)"yi öldürmeyi gerektirir. Sufî ancak o zaman "fenâfillah"a erer ve sevdiğine kavuşur. Çünkü aşk, Allah'ın zatına ait bir özelliktir. Allah'ın sırrı ve tecellinin remzi bu aşkta gizlidir.

Muhiddin Arabî dışında bütün mutasavvıflar aşkı ikiye ayırır: Mecazî Aşk, Hakikî aşk. (Muhiddin Arabî'ye göre aşk üç çeşittir: Tabiî, ruhanî ve ilahî aşk.) Mecazî (insanî) aşk, hakikî (İlahî) aşka giden yolda bir deneyiş, belki bir duraktır. Hakikî aşka erişmek için mecazî aşk şart değildir. Çünkü sufiye, Allah ile bir olma zevkini tattıran şey hakikî aşktır.

Aşk, insan yaratılışındaki güzellik ve varlığın temelini oluşturur. Yani Allah, insanı kendine ayna olsun diye yaratmıştır. İnsan "ahsen-i takvîm"*, Allah ise "hüsn-i mutlak"tır. Öyleyse aşkların temelinde güzellik vardır. Güzelliğin kaynağı ise Allah'ın üstün güzelliğidir. Bu durumda Allah'tan başkası sevilmez, tıpkı Allah'tan başkasına ibadet edilmediği gibi. Sufînin bu düşüncesini kuvvetlendiren bir de hadîs vardır: "Allah'ı ve resûlünü her şeyden çok sevmeyenin îmanı sahîh değildir." Allah sevgisi insanda yaratılıştan itibaren vardır. Güzele karşı ilgi duymanın nedeni de budur. Bu ilgi aşkı doğurur. Allah'a karşı duyulan aşk, maddeden mânâya, cisimden rûha yönelir. Bu yönelişte heyecan, coşku, vecd ve ızdırap ikizleşir. Bu dönemde sâlik, parçadan bütüne; kendinden "Hâkim-i mutlak"a doğru bir ilerleyiş ile artan yakınlaşmanın heyecanını duyar. Bu yolun sonunda âşık, maşuka dönüşür. Fânîliğinin "Bakî" alanda eridiğini hissettiği anda irâdesi kaybolur. Artık aşk görevini yapmış, hakîkatin tecellisinde fanî varlığı silinmiştir. "Hakk ile Hak olmak" budur.

Aşk, sâliki, sıfata değil zâta eriştirir. Bu erişte uyulması gereken bazı şartlar vardır:
1. *Tarîk-i ahyâr:* Şerîatın emirlerini eksiksiz uygulayarak Allah'a erişmek isteyenlerin yolu. Bu yolda mürşîd* olarak *Kur'an* yeter, tarîkat gerekmez.
2. *Tarîk-i ebrâr:* Allah'a ulaşmak için riyazeti ön planda tutan tarikatların yoludur. "Esmâ-i seb'a"ya önem verirler. Halvetîlik* gibi.
3. *Tarîk-î şuttâr:* Allah'a "müsemmâ" ile erişmek isteyenlerin yoludur. Esmâ ve riyâzete önem verilmez. Mevlevîlik* gibi.

Bu yolların her birinde cezbe* varsa da tarîk-i şuttârda cezbenin ön plana geçtiği görülür. Aşk cezbe ile yakından ilişkilidir. Hadîse göre; "Rahman" cezbelerden bir cezbe vardır ki insanların ve cinlerin ibadetlerine eşittir. "Cezbe, sevgiyi benimsemekle başlar. Ancak sâlik için cezbeyi istemek yeterli çalışma sayılır. Çünkü cezbe aşkı çoğaltır. Âşıkların mezhebince kulu Allah'a ulaştıracak her şey farzdır. Cezbeli bir aşk bu farzların ilkidir ve mutlak uymak gerekir. O öyle yakıcı bir ateştir ki neyi bulsa yakar. Hakikat yolcuları aşktan başka bir şeyle uğraşmazlar. Onların bedeni aşk ile diri kalır. Öyleyse aşksız yaşamak ölmektir. Ancak âşığın maşuk uğruna can vermesi de aşkın şartlarındandır. Mevlanâ der ki: "Aşk, acıyı tatlıya, toprağı altına, kederi neşeye, ağrıyı şifâya, hapishâneyi güllüğe, hastalığı nîmete, kahrı rahmete çevirir. Ölüyü dirilten ve köleyi efendileştiren de aşktır." "Ah minel aşk (= Eyvah! Aşkın elinden!)" sözünün eski kültürümüzde önemli bir yeri vardır.

2. Divân edebiyatında aşk. Klasik edebiyatımızda aşk, basit ve çekici bir arzudan hastalık derecesine varan alışkanlık ve tutkulara kadar çeşitli boyutlarda işlenmiştir. Bu aşk ilk bakışta bir cinsellik izlenimi uyandırıyorsa da platonik bir zevk ve bağlılık olma düşüncesi daha kuvvetlidir. Maddî ve manevî aşk sözkonusu olduğunda ağırlık, manevî aşka yönelir. Buna

rağmen bazı şâirlerin aşk ve âşıklıklarının halk arasında yaygın bir hal aldığı, melankolik durumlar içine düştükleri, bu yüzden işten güçten kesildikleri ve hatta terk-i diyâr ettikleri şuarâ tezkirelerinde kayıtlıdır. Gazellerin ana konusu aşktır. Âşıklıklarının çeşitli manzumelerde üstüne basa basa tabiî bir olay gibi anlatan şâirlerin bir kısmı, dinî-ulvî bir aşkı anlatıyorlarsa da diğer bir kısmı ten zevkini ve cinsî câzibeyi ön planda tutarlar. Hatta bu konuda başlı başına mesnevîler bile kaleme alınmıştır (Fuzulî'nin *Leyla ile Mecnûn*'u; Şeyh Galib'in *Hüsn ü Aşk*'ı; İzzet Molla'nın *Gülşen-i Aşk*'ı; Sürûrî'nin *Derenâme*'si, Enderunlu Fâzıl'ın *Hubânnâme* ve *Zenânnâme*'si gibi.)

Ten zevkini ön planda tutan aşk, bazan zenparelik, bazan da gulâmparelik kisvesi altında kendini hissettirir (Nedîm'in şiirleri gibi). Özellikle gazellerdeki sakî diye seslenilen sevgili, bir köçek*, bir mahbûb olabilir. Divân edebiyatına özgü bir tür olan şehrengizlerde ise bir şehirdeki meşhur aşkların, güzellerin, mahbubların detaylı anlatımını buluruz. Ancak unutmamalıdır ki aşk ve âşıklık o dönemlerde bir çeşit davranış tarzı, bir çeşit modadır. Güzel sevmenin kendine özgü hal ve tavırları olan bir dönemde aşk, kaynağını "Âşık olup da aşkını gizlemekle beraber iffetini muhâfaza ederek ölen, şehittir" hadîsinden alır.

Aşk, âşık ile maşûk arasında daha çok âşığı ilgilendiren bir durumdur edebiyatta, aşk, sevende haddinden fazla, sevilende ise yok denecek kadar azdır. Seven için aşk sonsuzdur. Âşığın gönlünde tecelli eden bu duygu onu ölüme götürür. Yani daha aşkın başında sevilen uğruna can vermek gerekir. Bu durumdan şikâyet ise yersizdir. Aşkın yüceliği gizli tutulmasındandır. Sevilen ile sevenden başkası bunu bilmemelidir. Aşkın açtığı yaralar asla kapanmaz. Aşk ile üzüntü birlikte vardır. Yani âşık üzüldüğü nisbette aşkı ister, aşkının ululuğu nisbetinde de üzülür. Bu aşk bir bakıma sevenin ihtisas sahasıdır. O bir denizdir, içine dalmayınca anlaşılmaz, dalınca da kara görünmez. Şâir, sevgilisinden bahsederken bütün bunları birer vesîle bulup söyleyiverir. Bu söyleyişte mübâlağa esastır. Hatta aşkın dile gelmesi için bazan bir bakış, bazan bir söz, bazan sevgilinin adının anılması bile yeterlidir. Aşk hakkında divân edebiyatının sözü asla tükenmez. Bu edebiyatta her vesile ile aşktan söz edilir. Muhabbet, sevgi, mihr vs. aşk ile ilgili kelimelerden herbiri, divân*ların en önemli ve en sık kullanılan kelimeleridir.

Aşk imiş her ne var âlemde
İlm bir kıyl ü kal imiş ancak
Fuzûlî

Aşk bir deryâ-yı bî-pâyândır anda her nefes
Bâd-ı âhımdan benim mevc-i melâmetler kopar
Hayretî

Âh mine'l aşkı ve hâlâtihî
Ahraka kalbî bi harârâtihî
Şeyh Galib

Böyle bî-hâlet değildi gördüğüm sahrâ-yı aşk
Anda mecnûn bîdler dîvâne cûlar var idi
Nedîm

Hâlâ ki biz üftâde-i hûbân-ı Dımışk'ız
Ser-halka-i rindân-ı melâmet-keş-i ışkız
Rûhî

Dil zevrakını lücce-i gamdan hevâ-yı aşk
Elbette bir kenâra atar rûzigârdır
Bâkî

(bkz. âşık, tasavvuf)

aşkar اشقر a.s. Koyu kırmızı doru at. Battal Gazî'nin atının adıdır. Aşkar Devzâde denilen bu at çok mahâretli imiş. Özellikle kasîdelerde övülen kişinin atı için kullanılır. Kelimenin "Eşkar" şekli de vardır.

Olsa bu cilve bu nâz Aşkar-ı Behrâm'da ger
Zühre gökden inip olurdu dil-ârâm ana
Nef'î

Aşkar süzülüp misâl-i anka
Ol ateşe girdi bî-muhâbâ
Şeyh Galib

aşûre عشوره a. i. Peygamberimizin torunu İmam Hüseyin*'in H. 61. yılının 10 Muharrem günü Kerbelâ*'da şehîd edilmesi anısına pişirilen buğday tatlısıdır. Ehl-Beyt*i sevenler Muharrem ayının ilk on gününde bu olayı hatırlar, mersiye*ler okurlar, ağlarlar, süslenmezler ve yas tutarlar. Onuncu günü de aşûre pişirerek yasdan çıkarlar. Aşûre "aşer (on - 10)" kelimesinden gelmektedir. Halk arasında aşûre tatlısının içinde 10 çeşitten hubûbat ve erzak olması âdeti bundan dolayıdır.

Aşûre hakkında başka bir rivâyet de şöyledir: Nûh Peygamberin gemisi 10 Muharrem'de karaya oturmuş ve Nûh o gün gemiden çıkmıştır. Bu nedenle bir şükrân âyîni olmak üzere gemide bulunan hubûbât vs. den mürekkep tatlı bir çorba pişirilmiştir. Daha sonraları bu olayın anısına tatlı pişirip fakirlere dağıtmak âdet olmuştur. Aşûre günü oruç tutulur. Bu âdetin Yahudilerden geçtiği savunulmaktadır. Aşûre günü İslâm'dan önce de mukaddes günlerden sayılırmış. Özellikle son yıllara kadar tarîkat mensuplarınca devam eden aşûre pişirme âdeti, Anadolu'da hâlâ yer yer canlılığını korumaktadır. Edebiyatta özellikle Kerbelâ vak'asını anlatan eserlerde Muharremiye*lerde ve Alevî-Bektaşî edebiyatında sıkça kullanılır.

Mevlânâ *Mesnevî*'nin son cildinde bu gün ile ilgili olarak bir hikâye anlatmıştır (bt. 777 vd.)
(bkz. Hüseyin, Kerbela, Muharremiye)

at tr.i. Türk kültüründe atın büyük bir yeri vardır. Efsanelerden folklora, edebiyattan güzel sanatlara dek uzanan bir at medeniyeti Türklerin eski çağlardan beri önem verdikleri hususlardan olmuştur. Divân edebiyatında bu gelenek devam etmiş ve atların çeşitlerinden, atla ilgili eşyaya varasıya dek birçok şekillerde attan bahsedilmiştir. Hatta bu bâbda özel manzûmeler dahi kaleme alınmıştır Nef'î'nin IV. Murad'ın atları için yazdığı "rahşiye" oldukça ünlüdür. Divân şâirleri atları ahreç, aşkar*, edhem*, esb*, eşheb*, feres*, Gülgûn*, harûn at, hargele, hink, küheylan*, kürenk, kütel, madiyan, mudammer, mâtiyye, rahş*, rehvâr, semend*, şebdiz*, tay, tevsen*, yekrân gibi adlarla anmışlar, bergüstevân (atların savaş zırhı), cül (çul), düvâl (özengi kayışı), fıtrâk, (terki)*, gâşiye (at örtüsü), ikâl (köstek), inân (dizgin) kecîm (savaş zırhı), kutâs (at başlığı)*, licâm (gem)*, mihmiz (mahmuz), mîh (muh), na'l (nal)*, özengi, pâleheng (dizgin)*, raht (at takımı), rikâb (özengi)*, satl (ata su verilen kap), şikâl (köstek), tavîle (tavla), teng (kolan), terki, teyelti (atın eyeri altına konan kebe), yemlik, zin (eyer), zinpûş (eyer örtüsü) gibi atla ilgili kelimeleri de çokça kullanmışlardır. Hatta atla ilgili biniş şekillerinden cirit* oyunundaki tabirlere varasıya dek birçok şekillerde atı manzumelerine konu edinmişlerdir. Nesir olarak da birçok baytarnâme*ler kaleme alınmış, atla ilgili eserler meydana getirilmiştir.

Bârek-Allah zehî rahş-ı hümâyûn-sima
Ki komuş nâmını sultan-ı cihân Bâd-ı Sabâ

Nef'î

Yüğrük atın kılıcın keskin dedim
Gâh tığın geh semendin gösterir

Bâkî

Acaib-nümâ hil'at-i hücrevî
Mücevher-kecîm eblak-ı pehlevî

Sâbit

at tr. i. Satranç oyunundaki taşlardan biridir. Bkz. Satranç.

Ey kamer-ruh fi'l mesel bir bende-i ferzâne-veş
Atı önünce piyâde sen şehin ben kul yeter

Zâtî

atasözü tr. b.i. Divân edebiyatında halkın kullandığı atasözleri de yer edinmiştir. Bugün kullanımdan düşmüş atasözleri hakkında divân şiiri bir kaynak sayılabilir. Atasözlerinin bir sınırlandırması yapılamayacağı için burada hepsini yazmaya imkân bulamadık. Atasözü yerine darb-ı mesel* tabiri de kullanılır.

Var idi ilde bu mesel rûşen
Ağlamaz derler idi kendi düşen

Hamdullah Hamdî

Terkini urmaz Muhibbî olsa ger senden ırağ
Kişi cândan ayrılır kesmez velîkin huyunu
Muhibbî

(bkz. darb-ı mesel)

at kulağı, tr. i.t. Divân edebiyatında büyük kadeh için kullanılırdı. (bkz. Kadeh).

Her sevsen alıp ele ayağı
Aşkına içerler at kulağı
Riyâzî

Atlâs اطلس a. i. Gökyüzü. Dokuzuncu feleğe, orada hiç bir taayyün olmadığı için atlas adı verilmiştir. (bkz. Felek) Desensiz düz kumaşa da bu yüzden atlas adı verilir.

Süm-i esbün anı çâk etdi değüldür meh-i nev
Çünkü ferş oldu yolunda atlas-ı çerh-i berîn
Nâdirî

âteş آتش f. i. Ateş. Divân edebiyatında ateş, âşığın içinde bulunduğu aşkın ızdırabıdır. Ayrıca sevgilisine duyduğu özlem ve hasret de ateş şeklinde kendini gösterir ve daima âşığı yakar. Ateş, gözde tutuşur ve gönülde alevlenir. Âşık, gönlündeki ateşi söndürebilmek için daima gözünden su akıtır. Ama o ateş asla sönmez. Ateşin yanında sudan başka bir de hava vardır. O da âh* şeklinde ateşi arttırır. Hatta bu âh ateşli olarak ağızdan çıkar. Ateş bazan mum ile birlikte kullanılır ve şâirin aşk ateşiyle içinin yanması hali, tıpkı için için yanan muma benzetilir.

Sevgilinin yanağı ve dudağı renk dolayısıyla bir ateştir. Yakıcı özelliği burdan gelir. Şarap da renk itibariyle bir ateş-i seyyâle (akıcı ateş)dir. Büyü yapmak için yazılan tılsımlarda ateş yakılırmış. Ateş, lâle ile birlikte kullanılınca dağlama özelliği kendini gösterir. Lâlenin bağrındaki dağ, sevgilinin yanağından dolayı ortaya çıkmıştır. Ateş, cehennemdeki nâr'dır. Ancak onda nur özelliği de vardır. Yani ateş, yakma özelliği yanında aydınlatma özelliğine de sahiptir. Nitekim güneş bir ateştir.

Kebâb, ateş ile yapılır. Tıpkı yanan âşığın gönlünün kebap olup mezelik teşkil etmesi gibi. Öd ağacı ateşte yakılır ve güzel kokar. Sevgilinin beni, ateş gibi olan yanağı üzerinde yanıp kalmış bir karabiber yahut habbedir. Kervanlar geçtikleri yerlerde at külleri bırakırlar. Ateş aynı zamanda anâsır-ı erbaa*dan biri olarak tenâsübe yol açar. Nemrûd*'un İbrahîm* peygamberi ateşe atması bir telmîh konusudur. Semender* denen canlı hayvan, ateşte yanmaması dolayısıyla ateş ile birlikte kullanılır. Böylece âşık da kendini semendere benzetir. Ateşbâzlar ve ejderhâlar da, ağızlarından ateş fışkırtırlar.

Divân edebiyatı ateşi, daha birçok şekillerde gerek bilinen anlamında; gerekse mecazî kullanım şekliyle konu edinmiş kelimenin eşanlamlıları olan înâr, âzer ve alevî kelimelerine de bünyesinde sıkça yer vermiştir.

Gül âteş gülbün âteş gülşen âteş cûybâr âteş
Semender-tıynetân-ı aşka bestir lâlezâr âteş
Şeyh Galib

Tahammül mülkünü yıktın Hülâgû Hân mısın kâfir
Amân dünyayı yaktın âteş-i sûzân mısın kâfir
Nedîm

Seyyid-i nev'-i beşer deryâ-yı dürr-i ıstıfâ
Kim sepipdir mu'cizâtı âteş-i eşrâra su
Fuzûlî

Yandırıp yaşımı dökse ne aceb zülf ü ruhun
Ki biri âteşe benzer biri dütün gibidir
Karamanlı Nizamî

(bkz. âh, anâsır-ı erbaa, cehennem, İbrahîm, semender)

attâr عطار a. i. Aktar, güzel koku satan kişi. Divân edebiyatında sevgilinin saçları misk kokar. Sabâ* yeli ise sevgilinin kokusunu getirir. Bu bakımdan birer attârı andırırlar. "Külbe-i attâr" tamlaması sevgilinin saçından kinâyedir. Kelimenin Ferîdüddîn-i Attâr'dan dolayı tevriyeli kullanıldığı yerler de çoktur. Kelime, "bûy", anber, misk, öd vs. kokulu maddeleri ve saç, zülf, bâd, *Mantıku't-Tayr* (Attâr'ın meşhur eseri) gibi kelimelerle tenâsüp yoluyla kullanılır. bkz. bâd, bûy, saç

Aşkiyâ ger bu gazel ire diyâr-ı Acem'e
Şevkden bûy-ı vefâ külbe-i Attâr'a düşe
Aşkî

Açdı anber hokkasın sahrâda attâr-ı sabâ
Düzdü rengin câmesin bostanda beyyâz-ı zemîn
Ahmed Paşa

ay. tr. i. Ay bir ışık kaynağıdır. Işığı ise, güneş gibi ateş değil, nurdur. Gecelerin güzelliği ay ile kaîmdir. O, nuruyla güzeldir ve geceye güzellik verir. Bu nurlu yüzüyle ay, sevgiliden başkası değildir. Ona kimsenin eli değmemiş, kimse yanına yaklaşmamıştır. Her gece görünmez, bir yerde duramaz, uzaktan seyredilir, yükseklerdedir, karanlığı aydınlatır. Bütün bunlar sevgilideki özelliklerdir. Hatta ayın yüzündeki kara lekeler de buna dâhildir. Sevgilinin kendisi ay olduğu gibi yanağı, yüzü ve alnı da ay gibidir. Bütün bu teşbîhlerde sevgilinin yüzü aydan daha üstün, güzel ve parlaktır. Ayın buluttan çıkışı sevgilinin elbisesinden soyunmasıdır. Ay tutulması ise sevgilinin saçlarının yüzünü örtmesidir. Bu durumda tas çalmak gerekir. Çünkü halk arasında yaygın bir inanışa göre ay tutulması ayın önüne büyük bir yılanın gelmesi demektir. Bu yılanı ürkütmek için silah atmak, teneke çalmak vs. ile gürültü yapılır. Peygamberimizin Şakku'l Kamer* mûcizesi ve diğer yıldızlarla birlikte Yusuf peygamberin rüyâsında ona secde etmeleri dolayısıyla da anılan ay, daha çok dolunay şekliyle ele alınır. Yine ay ile yıldızlar, padişah ile askerinden nişandır. Yıldızlar ayın gözyaşları gibidir. Ülker* takım yıldızı onun küpesidir; Kehkeşân* ay harmanından saman taşımaktadır. Müşteri* Ay'a tâliptir.

Ayın yüzündeki karanlıklar sevgilinin yüzündeki ayva tüyleridir. Güneş göklerin sultanı, Ay ise onun vezîridir. Ay, akrep burcuna girince yolculuğa çıkılmazmış. Ay, sevgilinin gece renkli saçları arasında durur. Sevgili o kadar güzeldir ki ay ona ancak kul olabilir.

Manzûmelerde ay hakkında bazı teşbîh ve mecazlı kelimeler kullanılır. Bir kaçını şöyle sıralayabiliriz: Sultan, taç, miğfer, kul, külah, civân, elma, mühre, sâki, kadeh, tas, halka, kâse, micmer, gümüş, lenger, kurs, kandil, mum, pervane, hercâi, bî-karar, hırmen, bâlîn, ayna, divâne, beyzâ vs.

Ayın dolunay hali için "bedr, meh-i tâbân, mehtâb, meh-i tamâm, meh-i çârdeh" gibi kelime ve tamlamalar kullanılır. Oysa ayın bir de hilâl şekli vardır. Mâh-ı nev olarak da karşımıza çıkan hilâl, sevgilinin kaşıdır. Ayın hilâl şekline bürünmesi, sevgilinin kaşının nasıl olduğunu göstermek içindir. Hilâl kaş olunca; eğrilik ve incelik de onunla birlikte kullanılır. Ayın hilâl oluşu, âşığın çektiği sıkıntılardan dolayı zayıflaması yahut ihtiyarlayıp kamburlaşmasıdır.

"Hilâl-i ıyd" veya "hilâl-i rûze" tamlamaları, eski hayatımızda, takvimdeki aybaşının, ayın görünmesiyle bilinmesi; dolayısıyla oruç ayının ve bayramların, hilâlin göründüğü zaman başlaması geleneğinden dolayıdır. Bunun için sevgilinin hilâl kaşlarının görünmesi âşığın bayramının başlaması demektir. Hilâl ile sevinç bu yüzden yanyana getirilir. Oruçlu kişinin bayram hilâlini gözlemesi ile âşığın sevgilinin kaşını gözlemesi arasında fazla bir fark yoktur. Hilâl şeklindeki ay ile nun, dal, na'l, kemân, küpe, halka, külâh, damga, kul, sürmedân kelimelerinin de yakından ilişkisi vardır.

Bütün bunlardan başka ayın bir de ilm-i tencîm ve burçlar arasında yeri vardı. Eski astronomiye göre ay (kamer) sa'd-ı mutavassıt (orta kutluluk) ve neyyir-i asgar (küçük nurluluk)'dır. Tabiatı, itidâl üzere bârid ve râtıptır. Bu seyyâreye mensup olanlar, sebatsız, ihmalkâr, kararsız ve hayalcidirler. Endişeli, zayıf ve metânetsizdirler. Ay, pazartesi gündüz ile cuma gecesine hâkimdir. Dostu güneştir. Uğurlu rengi beyazdır. Keten, kamış ve kuru otları çürütür, insanlara fazlaca etki edermiş.

Dünya, yaratıldığından bu yana yedi gezegene ait devirler geçirmiştir. Son devir ise kamer devridir. Âdem* kelimesi ile yedi gezegenin ilk ve başlangıcı olan Zühâl*in ebced hesabıyla toplamları aynıdır (4). Buna göre Zühâl ile başlayan hayat, sırasıyla

Mirrih*, Müşteri*, Şems*, Zühre*, ve Utarid* devirlerinde sürüp gelmiştir. Nihayet içinde bulunduğumuz zaman Ay'ın devridir ki buna devr-i kamer* veya devr-i Muhammedî de denilir. Böylece Hz. Âdem ile peygamberimiz arasındaki zaman, dilimlere bölünmüş olur. Son devir, içinde bulunduğumuz devr-i kamerdir. Bu devrin sonunda kıyamet kopacaktır. Bu nedenle ay ile "fitne" veya "fitne-i âhir zaman (kıyamet kargaşası)" birlikte kullanılır ve ay gibi güzel olan sevgilinin ortaya çıkmasıyla birlikte âşıklar arasında bir fitne ve kargaşa meydana gelir.

Yine eskiler aya şamar vurulduğuna, bu nedenle de yüzünde lekeler oluştuğuna inanırlardı. İbn Abbas'tan İsrâiliyyât* yoluyla gelen bir haberde güneş ve ayın yetmişer parça olarak yaratıldığı, ayın nurundan 68 parçanın alınarak güneşe verildiği, bu yüzden güneşin çok parlak, ayın ise sönük olduğu rivâyet edilmektedir. İbn Abbas'a göre Allah, Arşının nurundan iki güneş yarattı. Kendi ilm-i İlâhisine uygun olarak güneşi dünya büyüklüğünde, ayı da güneşten küçük olarak ortaya koydu. Sonra Cebrâil*i ayı söndürmekle görevlendirdi. O da üç kere kanadını ay yüzeyinden geçirdi. Ay bundan önce bir güneşti. Güneş gibi ışıklı idi. Ayın ışığı o zaman alındı ve geriye nuru kaldı. Ayın üzerinde görünen siyah lekeler bu hadisenin izleridir. Eğer Allah bu ameliyeyi takdîr etmemiş olsaydı gece ile gündüz ayrılamaz, gün, ay ve yıl mefhûmu olmaz, insanların istirahat ve çalışma süreleri bilinemezdi.

Son olarak edebiyatımızda "Mihr ü Mahî" adlı mesnevîlerin de vücûda getirildiğini söyleyelim.

Vâbeste ise ıyş u tarab hükm-i nücûma
Mehtâb ederiz yâr ile çün devr-i kamerdir
Şeyh Galib

Kettân gibi fersûde olursam da olaydım
Tek ol meh-i simîn-tene pîrâhen olaydım
Nâbî

Güneş yüzünle ay etmiş kemâl-i hüsnde da'vâ
Her ay ol nakş içün olur felekde rûy-ı mâh eğri
Ahmed Paşa

Sun-ı Hakk'ı görmek istersen dilâ dünyâya bak
Yerde her meh-pâreyi gözle felekde aya bak
Aşkî

Sen hilâl-ebrûdan ayrı ıyd mâtemdir bana
Kimse bayrâm eylemez çün kim görünmeye hilâl
Aşkî

(bkz. burç, güneş, hilâl-i ıyd, yıldız)

ayâğ (ayak) اياغ f. i. Kadeh, piyâle, ayaklı kadeh. Kelimenin Fars diline Türkçe'den geçtiği söylenmektedir. Divân edebiyatında kadeh anlamı yanında (elin zıddı) anlamıyla da ele alınıp özellikle tevriye* sanatında kullanılır.

Rind-i ser-bâz ana derler elin ayağ ediben
Der-i meyhânede gam yemez ayak kabıyiçün
Aşkî

Âdemin aklın alır fitne ile duhter-i rez
Aceb onun da ayağını çeker yok mu birez
Nâdirî

Vardım ki yurdundan ayak götürmüş
Yavru gitmiş ıssız kalmış otağı
Câmlar şikest olmuş meyler dökülmüş
Sakîler meclisden çekmiş ayağı
Bayburtlu Zihnî

(bkz. kadeh)

Ayân-ı sâbite اعيان ثابته a.i.t. Hakîkat-i Muhammediye de denilen ve bütün âlemin ilminin sûretler şeklinde sâbit olduğu âlemdir. Âlem-i Ceberût adıyla da anılır. Bu âlemden âlem-i melekûta geçilir. bkz. âlem.

Ayâz اياض **a. i.** Mahmud-ı Gaznevî'nin kölesi ve mahbûbunun adı. Rivâyet ederler ki Sultan Mahmud bir gece neşe ve keyif ile kendinden geçmişken nedimlerine emrederek Ayâz'ın saçlarını kesmelerini ister. Ayaz rıza gösterir ve saçları kökünden kesilir. Ertesi sabah durumu gören padişah şaşırır ve çok pişman olur ve bir daha içki içmemeye tevbe eder. Bunun içindir ki Ayaz çok zaman zülüf ile birlikte anılır. Şâirler sevgililerini Mahmud*a, kendilerini de Ayâz'a benzetirler. Böylece îhâm-ı tenâsüp* yapmış olurlar.

Ger dilersen kim tapun Mahmû hâs u âm ola
Ahmed'i ko eşiğinde kim Âyaz olsun begüm

Ahmed Paşa

Mahaldir buna geçmek hevâ-yı zülfünden
Olur mu hiç dil-i Mahmûd Ayaz'dan fâriğ

Vecdî

Şâne-i zülf-i Ayaz ancak yed-i Mahmûd o r

Kastamonulu Sâdî

(bkz. Mahmud)

âyet آيت a. i. Açık alâmet, nişan, eser; *Kur'ân-ı Kerîm*'in her bir cümlesi. Kelimenin çoğulu "âyât" olup her ikisi de dâimâ "kerîme" sıfatıyla birlikte kullanılır. Mekkelilere hitaben nâzil olan âyetlere M .kkî; Medinelilere hitâben nâzil olanlara da Medenî âyet tâbir olunur. *Kur'an* âyetlerinin sayısı 6616 (bir görüşe göre 6356) olup bir kısmına âyât-ı muhkem(e) denir. Bunlar, mânâsı tefsir yoluyla anlaşılabilen âyetlerdir. Diğer bir kısmına da âyât-ı müteşâbih(e) denir. Bunlar, akıl ve nakil yoluyla kavramanın mümkün olmadığı âyetlerdir. Bunlara mukattâ'da denilir. Anlamlarını ancak Allah bilir. Bazı sûrelerin başında zikredilen harfler bunlardandır. Âyetler, fâsıla denen duraklarla birbirinden ayrılır. Âyetlerin birçoğu bir veya birkaç cümleden müteşekkil kelamlardır. Bunun yanında bazan bir sayfa tutan âyetler (msl. Âyet'ül-müdâyene, Bakara/ 282) veya kısa cümlelerden oluşan âyetler vardır.

Divân edebiyatında âyetler iktibâs* yoluyla kullanılır. İktibâslar ise bazan tam ibâre olarak, bazan âyet içinden bir iki kelime, bazan da anlam olarak söz konusu edilirler. Bazan irsâl-i mesel*, bazan da telmîh* yapılan âyet iktibaslaı na da rastlanır. Müteşâbihattan olan âyetler şekil yönüyle ele alınmaktadır. Yer yer isimleri de sevgiliye ait özellikler için söz konusu edilebilir.

Tasavvufta âyet, cem'(birlik, bütünlük)den ibarettir. Birbirinden farklı gibi görünen eşyayı hakîkat gözü ile bir bütün olarak görmelidir. Âyetler Allah'ın sıfatları ve zâtının aynasıdır. Âyetleri müşahâde etmek nefis aynasında Hakk'ı müşahâdeden ibarettir. Yani insanın kendisini ve dış dünyayı Allah'ın alâmeti olarak görmektir.

Divân edebiyatında sıkça sözü edilen âyetlerden birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

Lâ-ilâhe ill'allah: "Allahtan başka ilâh yoktur." Şehadet kelimesinde yer alan bu ibâre *Kur'ân*'da birçok yerde zikredilir. (Msl. Saffât / 35, Muhammed/119). İbârenin "*Lâ-ilâhe illâ Hû*" şekli de vardır (Ra'd/ 30, Tâ-Hâ/8, Zümer/6, Haşr/22 vs.)

Bismillâhirrahmânirrahîm: "Rahman ve Rahîm olan Allâh'ın adıyla (başlarım)" (Neml: 30)

Eş-Şuarâu yettebîahumü'l-gâvûn: Şâirlere ancak azgınlar uyar. (Şuarâ/224)

Ve mâ allamnâhu'ş-şi'ra ve mâ yenbağî leh: Biz ona şiir öğretmedik, zaten gerekmezdi. (Yasin/69).

Semme vechullâh: "(Namaz kılmak için kıbleyi araştırdıktan sonra) hangi tarafa yönelirseniz Allah'ın vechi oradadır." (Bakara/115-)

Yâ leyteni küntü türab: O gün (mahşer günü), kişi elinin önde yolladığına bakacak. Kâfir ise şöyle diyecek: Ah ne olurdu (keşke) ben toprak olsaydım." (*Nebe*/40*)

Usrî yüsrâ: "Allah güçlükten sonra kolaylık ihsan eder" (Talâk/7, İnşirâh/5,6).

Fethan mübîn: "Biz sana gerçekten açık bir zafer verdik." (Fetih/1)

Nûrun min-Rabbih (i): "Allah'ın İslam nuru ile kalbine genişlik verdiği kimse, kalbi mühürlü nursuz gibi midir?" (Zümer/22)

İnnî ene Rabbük(e): "(Haberin olsun) Ben senin Rabbîn'im" (Tâ-Hâ/ 12)

Semi'nâ ve ata'nâ: "Peygamber ve müminler Rabbinden kendine indirilen *Kur'ân*'a imân ettiler. Hepsi Allah'a meleklerine, kitaplarına ve peygamberlerine iman ettiler. (Allah'ın) Peygamberlerinden hiç birinin arasını ayırt etmeyiz; duyduk ve itaat ettik. Ey Rabbimiz mağfiretini isteriz, dönüşümüz ancak sanadır diye söylediler." (Bakara/285)

Bu ibâreye ayrıca üç yerde daha rastlarız (Nisâ/46, Mâide/7, Nûr/51).

Vescüd vakterib: "Hayır, (Ebucehil'in yolu sapıktır) sakın onu dinleme, secdene (na-

mazına) devam et (de Rabbinin rahmetine) yaklaş." (Alak/19).
Ve mine'l-mâi külli şey'in hayy: "O kâfir olanlar görmediler mi ki göklerle yer bitişir bir halde iken biz onları ayırdık. Hayatı olan her şeyi sudan yarattık. Hâlâ inanmıyorlar mı?" (Enbiyâ/30)
Nasrun min-Allâhi ve fethun karîb: "Başka bir kazanç daha ki onu seveceksiniz (sizin olmasını isteyeceksiniz), Allah'tan (Peygamberin Kureyş kâfirleri üzerine vukû bulacak olan) bir zaferdir ve yakın bir fetihtir (Mekke'nin fethidir). (Ey Rasûlüm!) Müminleri (dünyada zaferle, âhirette cennetle) müjdele!" (Saf/13).
Zâlike yevmü'l-vaîd: "İnsanlar sonra dirilmeleri için) Sûr'a da üfürülmüş olacaktır. İşte bu vakit, azab günüdür." (Kaf/20)
Sübhane Rabbiye'l-a'lâ: "(Ey Rasûlüm) Rabbının çok yüce adını tesbih et (Sübhâneke Rabbiye'l-a'la" de)! (A'la/1).
Ânestü nâren: "Musâ bir ateş görmüştü de ailesine: Durun, bir ateş gördüm. Belki ondan size bir kor getiririm, yahut onun yanında bir yol gösterici bulurum, dedi." (Tâ-Hâ/10). Aynı ibare iki yerde daha anılır. (Neml/7, Kasas/29)
Yüsebbihu lehû fîhâ bi'l-ğuduvvi ve'l âsâl: "Sabah ve akşam (beş vakit) Allah'ı tesbih eder, namaz kılar." (Nûr/36).
Vemâ rameyte: "(Ey Rasûlüm Bedr'de) düşmanların gözlerine bir avuç toprak attığın zaman da sen atmadın, ancak Allah attı ve bunu güzel bir ganîmet ve zafer tecrübesi vermek için (yaptı)." (Enfâl/17).
Ve'l-haylîl-müsevveme: "İnsanlara kadınlar, oğullar, altın ve gümüşten istiflenmiş yığınlar, yaylıma salınmış (güzel) atlar, davarlar ve ekinlerden yana nefsin isteklerine muhabbet, süslenip bezendi. Fakat bunlar, dünya hayatının geçici menfaatıdır. Halbuki sonuç güzelliği, Allah katındadır." (Âl-i İm-rân/14).
Cennâti adn: "Adn cennetleri," (Tevbe/72, Ra'd/23, Nahl/31, Kehf/31, Meryem/61, Tâ-Hâ/76, Sad/50, Saff/12 vs.)
Fe'dhulûhâ hâlidîn: "Rablerine itaat edenler de bölük bölük Cennet'e gönderilir. Nihayet oraya varıp cennetin kapıları açılınca bekçileri şöyle derler: (Her türlü kederden selâmet size!) Günah kirinden tertemizsiniz! Artık ebedî olarak kalmak üzere girin oraya!" (Zümer/73).
Ve'dhulî cennetî: "Gir cennetime!" (Fecr/30)
Nûrun alâ nûr: "... Bu lamba güneşin doğuşunda ve batışında gölgeye düşmeyen mübarek bir zeytin ağacının yağından tutuşturulur. Bu öyle (saf) bir yağdır ki nerdeyse ateş dokunmasa da aydınlık verecek. Bu aydınlık nûr üstüne nûrdur. Allah dilediği kimseyi nûruna kavuşturur." (Nûr/35).
Lâ-raybe: "Bu (Kur'an), o kitaptır ki kendisinde hiç bir şüphe yoktur ve daha önceki kitaplarda Allah'ın inzâl edeceğini vaad buyurduğu kâmil kitaptır." (Bakara/2)
İze'ş-şemsi küvvirat: "Güneş dürüldüğü (ve ışığı söndürüldüğü) zaman." (Tekvîr/1)
Ahsen-i takvîm: "Biz gerçekten insanı en güzel biçimde yarattık." (Tîn/4)
Bi'l-urveti'l-vüskâ: "Artık kim azgınlığa ve sapıklığa sevkedenleri tanımayıp da Allah'a iman ederse, o muhakkak ki kopması mümkün olmayan en sağlam kulpa tutunmuştur. Allah kemâliyle işitici ve bilicidir." (Bakara/256)
el-Cürüha kısâs: "Tevrat'ta İsrailoğulları üzerine şu farzı yazdık: Cana can, göze göz, buruna burun, kulağa kulak, dişe diş ve yaralar birbirine karşı kısastır (bunlardan bir suç işleyen aynen karşılığı ile cezalandırılır)." (Mâide/45)
Dâkat aleykümü'l-ardu: "... O vakit Huneyn'de çokluğunuz size güven vermişti de bir faydası olmamıştı. Yer yüzü o genişliği ile başınıza dar gelmişti." (Tevbe/25)
Ve zıllin memdûd: "Ve yaygın bir gölgede." (Vâkıa/30) Âyet kıyâmet ve mahşeri anlatan bir sûre içinde geçer.
Küllü şey'in hâlikun: "O'nun (Allah'ın) zatından başka her şey yokluğa mahkûmdur." (Ka-sas/88)
Yehdi's-sebîl: "Allah ise hakkı söyler ve O, doğru yolda hidayet buyurur." (Ahzâb/4)
Tahte's-serâ: "Bütün gökte olanlar, bütün arzdakiler, bütün bu ikisinin arasındakiler ve bütün yerin dibindekiler hep O'nundur." (Tâ-Hâ/4)

Kabe kavseyn: "(Böylece peygambere olan mesafesi) iki yay aralığı kadar, yahud daha az oldu." (Necm/9) Âyet, Mirâc gecesinde Allah ile Peygamberimizin arada vasıta olmaksızın görüşmelerini anlatır.

Mantıku't-Tayr: "Süleyman (babası) Davud'a vâris oldu (onun nübüvvet ve ilmi kendisine geçti) de dedi ki: -Ey insanlar! Bize kuş dili öğretildi." (Neml/16). Bu ibare özellikle Ferîdüddîn-i Attâr'ın aynı adlı eseri dolayısıyla zikredilir.

Ev-ednâ: "(Böylece peygambere olan mesâfesi) iki yay aralığı kadar, yahut daha az oldu. (Necm/9) Âyet, Mirâc gecesinde Allah ile Peygamberimizin arada vasıta olmaksızın görüşmelerini anlatır.

*Le-amruk**: "(Rasûlüm) ... Ömrün hakkı için, doğrusu onlar sarhoşlukları içinde azgın bir hâlde idiler." (Hicr/72) Âyet Lût* kıssasını anlatır. Bu ibare daha çok na'tlerde kullanılır.

Yevme lâ-yenfau: "O gün mal da fayda vermez oğullar da!..." (Şuarâ/88) Âyet kıyametten bahsetmektedir. (Bir sonraki âyeti de okuyunuz.)

Azbün fur'ât / Milhün ücâc: O Allah ki iki denizi birbirine birleştirdi. Şu (birisi) tatlı, susuzluğu giderir, bu (beriki) tuzlu ve acıdır." (Furkan/53)

Hitâmuhû misk: "Onun (içinde şarap) bulunan kabın mühürü misktir. Artık imrensin imrenecekler..." (Mutaffifîn/26)

Lâ yüs'elü ammâ yef'al: "Allah yaptığından sorumlu olmaz, kullar ise sorumlu olurlar." (Enbiya/23)

Bel hüm adall: "... Onlar dört ayaklı hayvanlar gibidir. Belki daha fazla sapıktırlar. Onlar gafillerin ta kendileridir." (Arâf/ 179, Furkan/ 44).

Leyse'li'l-insâni illâ mâ seâ: "Hakikaten insan için kendi çalıştığından başka bir şey yoktur." (Necm/39)

Yuhyi'l-mevtâ: "...Ölüleri o (Allah) diriltir." (Şuarâ/9) Bu meâlde birkaç âyet daha vardır. (Msl. Hâc/6, Ahkaf/123, Kıyâme/ 40)

İnne azâbî le-şedîd: "Ve düşünün ki Rabbiniz şunu bildirdi. And olsun, eğer şükrederseniz elbette ki size nimetimi artırırım ve eğer nankörlük ederseniz, haberiniz olsun, gerçekten azabım çok şiddetlidir." (İbrahim/7)

Fetteku'llahe yâ ulü'l-elbâb: "Ey akıl sahipleri! Allah'tan korkunuz." (Talâk/10, Mâide/ 100).

Ulü'l-ebsâr: "Allah, gece ile gündüzü arka arkaya çevirerek uzatıp kısaltıyor. Şüphe yok ki, bütün bunlarda akıl sahipleri için birer ibret vardır." (Nur/44). Aynı ibare başka âyetlerde de vardır." (Msl. Âl-i İmrân/13, Haşr/12)

Nahnu kasemnâ: ".. Onların bu dünya hayatındaki geçim rızıklarını, aralarında biz böldük." (Zuhruf/32)

Küllü men aleyhâ fân: "Yeryüzünde olan her canlı fânîdir." (Rahman/26).

Zikran kesîrâ: "Ey iman edenler! Allah'ı çok zikredin." (Ahzâb / 41)

Lâ kuvvete illâ billâh / ve kul câe'l hakk(u) / Mâ zâ'ğa'l basar / Sümme redednâ/ Sümme denâ/ Kelemnı'l-basar vs... vs... Bu âyetlere yüzlercesi ilâve edilebilir. Meselâ *Lâ kuvvete...*

Divân edebiyatında söz konusu edilen âyetler bu kadarla bitmez. Şâirlerin bazan bir âyeti meâlen iktibâs ettikleri de vâkıdir. *"Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyiniz.* (Zümer/53)" *"Allah'ın ipine (dinine) sımsıkı sarılın* (Âl-i Imrân/103, 112, Tâ-Hâ/66, Şuârâ/44 vs.)" gibi âyetler yanında müteşâbihâttan da Tâ-Hâ/1, Elif Lâm-Mim (Bakara/1, Al-i İmrân/1), Duhân/1, Câsiye/1, Ahkâf/1), bunlardandır. Yine âyetlerin ihtivâ ettikleri konularla ilgili meşhur olmuş mefhumlar anılarak o âyet metni telmîh edilmiş olurdu. Nûr âyeti (Nûr/35), Rahmet âyeti (Enbiyâ/107), Feth âyeti (Feth/1), Rahmân âyeti (Rûm/50), Hüsn (Cemâl) âyeti (Duhâ/2) bunlardandır. Hatta bazan sûre adlarının da şiirlerde yer aldığını görürüz Fatiha, Duhân, Kevser, Leyl (Leyla ile ilgili olarak), Duhâ, Şems, Nûn ve E'l-Kalem gibi sûre isimleri bunlardandır.

Şâir belli anlam ilişkilerinden yola çıkarak (msl. Kevser için dudak, Leyl için Leyla) bu isimleri kullandığı gibi, herhangi bir münasebetle de anabilir.

Evsâf-ı bedîun gele mi hadd-i beyâna
Tâ-Hâ ile Hâ-Mim durur sana müsemmâ

Yahyâ Bey

Sanma ey hâce ki senden zer ü sîm isterler
"Yevme lâ yenfau"da "kalb-i selîm" isterler

Rûhî

Tîğunda yazdı âyet-i "Fethan mübîn"i Hakk
Her müşkilâtın eyledi ol Kirdgâr feth

Aşkî

Kılma derd ehlini ey ferd-i Samed
Heybet-i "Sümme redednâ" ile red

Hâkanî

Vasfını "Ve'n-Necmi" "Ve'ş-Şemsi" "Tebârek" söyledi
Şânına "Tâ-Hâ" vü "Yâ-sîn" geldi Haktan beyyinât

Nesîmî

âyîne آيينه f. i. Ayna. Aynanın edebiyatta kullanılış sebeplerinin başında bir süs malzemesi oluşu gelir. Güzeller, aynaya bakarak kendi güzelliklerinin farkina varırlar, yine ona bakarak süslenirler. Aynanın karşısındakini gösterme ve yansıtma özelliği, gerçekte aslı olmayan bir şeyin bir hayâl misali ortaya çıkmasıdır. Ayna aydınlık, parlak, lekesiz ve pas tutmamış olduğu zaman iyi gösterir. Sevgilinin yüz aynasında bütün bu özellikler vardır. Buna rağmen aynanın bir yüzü karadır. Yani ayna iki yüzlüdür. Sevgili ayna karşısına geçince kendisini seyretmeye doyamaz ve uzun müddet aynanın karşısından kalkamaz. Ayna, cepte taşınması dolayısıyla da ele alınır. Cep aynasının eksik edilmesi bir hatadır. Bakılmaya bakılmaya pas tutması; hem sevgili hem de âşık için tahammül edilmez bir durumdur.

Tasavvufta her şey zıddı ile kaim olduğu için Vücûd-ı Mutlak'ın zıddı olan adem-i mutlak bir ayna olarak düşünülür. Adem-i mutlak müstakil bir mevcudiyete sahip olmayıp aynada görülen bir hayal gibidir. Aynada akseden eşya bir gölgeden ibarettir. Allah bir an tecelli etmemeği murâd etse bütün mümkinât ve mezâhir ortadan kalkar. Nitekim Allah insanı bir ayna olarak yaratmış. Onda zâtının güzelliğini seyreder.

Eski hayat sistemimizdeki ayna ile ilgili bazı inanışlar da zaman zaman şiirlerde söz konusu edilebilir. Top aynaların zincirle dükkân kapılarına asılması, içerde oturan kişinin sokağı seyredebilmesi ve kimlerin gelip geçtiğini öğrenmesi içindir. Yeni ölen kişinin ağzına ayna koyarlarmış. Eğer kişi hâlâ canlı ise ayna buğulanırmış. Papağanlara konuşma öğretilirken karşılarına büyük bir ayna konulur ve aynanın arkasından konuşulurmuş. Böylece papağan konuşanın, aynadan görmüş olduğu hemcinsi olduğunu sanarak onu taklide başlarmış. Ayrıca büyücüler küre aynalar kullanarak, tılsım yaparak ve o aynalara bakarak kehânette bulunurlarmış. Bütün bunların yanında sevgilinin yüzü, yanağı, umumî hâli, âşığın canı ve gönlü de aynaya benzetilir. Su, güneş, ay, cihân ve felek de birer ayna hükmünde ele alınabilir. Âyîne-dâr ise süslenenlere ayna tutan kişi veya berberdir.

Halk edebiyatında da buna yakın kullanımlar içinde ve insana yaşlandığını hissettiren bir eşya olarak bahsedilen ayna anlamdaşları olan "gözgü" ve "mir'at" kelimeleriyle de karşılanabilir. Divan edebiyatında daha çok tenâsüp yoluyla ve yüz, çehre, yanak vs. ayna ile ilgili kelimelerle birlikte zikredilir.

Tûti-i mucîze-gûyem ne desem lâf değil
Çerh ile söyleşemem âyinesi sâf değil

Nef'î

Sen olasın deyü yer yer asılıp âyineler
Gelene gidene eyler nazarı döne döne

Necâtî

Ey harîm-i hâs-ı bezm-i rü'yet-i Perverdigâr
Vech-i Hakk'a zâtı hem âyîne hem âyînedâr

Nazîm

Zinhâr eline âyîne vermen o kâfirin
Zirâ görünce sûretini bütperest olur

Nef'î

Tab'ım arûs-ı ma'niye meşşâtalık eder
Endîşem âyine kalemim sürmedân verir

Nef'î

(bkz. âlem, gönül)

Âyetü'l-Kürsî آيت الكرسى a.it. Bakara sûresinin 255. âyetine verilen ad. Âyetin tamamında Allah Teâla'nın bazı isimleri ile azameti anlatılır.

Sadr-i pâkinde değil mûy-ı Resûl
Âyetü'l-Kürsî idi Arş'ta ol

Hâkanî

âyine-i âlemnümâ آينهء عالمنما f.b.s.t. bkz. Âyine-i İskender.

âyine-i İskender آينهء إسكندر f.i.t. İskender'in aynası. "Âyîne-i âlem-nümâ (Cihanı gösteren ayna)" olarak da bilinen bu ayna hakkında çeşitli rivayetler mevcut olup bunların birçoğu efsane niteliği arzeder. İskender* İskenderiye şehrini kurduğu zaman orada bulunan hakîmlerden Belinas, Hermis ve Valines bir ayna yapmışlar ve yüksek bir yere koymuşlardı. Gûya bu aynada oraya gelmekte olan gemiler daha bir aylık yolda iken görülebilirmiş. Eğer gelen düşman gemisi ise bu aynadan güneş ışığı yansıtılarak daha uzaktayken yakılabilirmiş. İskender tarafından hocası Aristo*'ya yaptırıldığı da rivâyet edilen bu aynanın bir gece, bekçileri uyurken çalınıp denize atıldığı yine efsâneler arasındadır. Bazı kaynaklarda bu aynanın Hind hükümdarı Kayd tarafından İskender'e hediye edilen dört kıymetli eşyadan biri olduğu söylenir. Yuvarlak (top ayna) ve düz olduğu hakkında ihtilâf bulunan bu aynanın iki tarafı da gösterirmiş. Arka yüzüne yalancılar baktığı zaman görüntü vermezmiş ve İskender de kimin yalan söylediğini bu ayna vasıtasıyla anlarmış. Çünki aynanın arka yüzü yalancıların görüntüsünü kabul etmezmiş.

Dünyanın yedi harikasından biri sayılan İskenderiye feneri ile bu ayna hakkında uydurulan efsaneler arasında sıkı bir münasebet vardır. Faros adlı bu fener, limanı ve şehri aydınlatır, çok uzaklardaki gemilere de yol gösterirmiş. Fenerin XIII. asırda henüz mevcudiyetini koruduğu iddiâ edilmektedir. Aynaların eskiden bilinmeyen şeyleri öğrenmek için sihir ve büyücülükte kullanılması, bu fenerin de yapıldığı çağda (M. III. yy.) çok ileri bir teknik eseri olarak ortaya çıkışı, hakkında birçok efsaneler türemesine neden olmuş olabilir.

Doğu edebiyatlarında efsanevî yönleriyle, sık sık ele alınan Âyîne-i İskender, tasavvufta da kâmil insanın Allah'tan başka şeylerden arınmış olan kalbini ifade eder. Bu kalbde ancak hakîkatler akseder.

Câm la'lindir senin âyine rûy-ı enverin
Adı var câm-ı Cem ü âyîne-i İskender'in

Bâkî

Bir âyîneyle İskender nice benzer sana cânâ
Senin her bakdığın mir'ât olur âlemnümâ cânâ

Şeyhülislam Yahyâ

(bkz. İskender)

ayn عين a. i. Göz, bkz. Çeşm.

ayna tr. i. bkz. âyîne

ayne'l-yakîn عين اليقين a.i.t. Göz ile görür derecede müşahede ederek bilmek. Tasavvufta müşâhede ve keşif ile hâsıl olan ilme denir. Bilginin ikinci ve en olgun şeklidir. Bundan aşağıda ilme'l-yakîn, üstte ise hakka'l-yakîn dereceleri vardır. bkz. İlm.

Var ise mühr-i nübüvvet merdüm-i bînendedir
Ol teni pür-nûra layıkdır desem ayne'l-yakîn

Nâdirî

ayş عيش a. i. Eğlence. Çok zaman tarab veya işret ile birlikte kullanılır. bkz. bezm.

Döşeyip sofra-i ayş u tarabı
Çekse İncirli'de bintü'l-inebi

Yenişehirli Avnî

ayva tüyü tr.i.t. Sevgilinin yüzünde yeni yeni çıkmaya başlayan sarı renkli tüyler. bkz. hatt.

Efrâf-ı rûyın almaz idi ol hatt-ı siyâh
Me'vâ-yı kâfir olmasa serhadd-i mülk-i Rûm

Nâdirî

Ayyûk عيوق a. i. Kuzey yarım kürede bulunan keçi takım yıldızının en parlak yıldızıdır. Bu yıldızın gökyüzünün en yüksek noktasında bulunduğuna inanıldığı için bir mübâlağa unsuru olarak şiirlerde sözü edilir. Ayyuk bazan arş*a kadar uzanan bütün bir sema için mecâz-ı mürsel*ler kurar.

Hep kevn ü mekân âşık yâ Rab bu ne hâlettir
Ayyûk'a çıkar feryâd gûyâ ki kıyâmettir

Esrar Dede

Tûğ-ı din etti safâ ile hırâm
Erdi Ayyûk'a lîvâ-yı İslâm

Hâkanî

ayyâr عيار a.s. Hîlekâr, dolandırıcı. Sevgili ve sevgilinin gözü ayyâra benzetilir. Sevgilinin fitne* koparmasının bir nedeni de bu ayyârlığıdır.

Ayyâr idi gönlüm ki gözüm gönülü yendi
Var gözde yeri fitne-i ayyârı severem

Kadı Burhaneddin

âzâde آزاده f.s. İkinci mısraa ihtiyaç duymayan ve tam bir mânâ ifade eden mısra. Bazan bir beyitteki iki mısraın birbirleriyle ilişkisi olmazsa buna da âzâde denilir. Âzâdeler genellikle ders alınması gereken veya nükte yapılmış sözlerdir.

Sultan II. Mahmud'un hekimbaşısı olan Abdülhak Molla'nın ecza dolabının üzerine yazdırdığı şu mısra bir âzâdedir:

Ne ararsan bulunur derde devâdan gayrı

Birçok şâirin hikmetli beyitlerinin bir dizesi unutulup geriyen kalan kısmı âzâde hükmüne girmiştir. Koca Ragıp Paşa'nın:

"Sorsalar mağdûrunu gaddâr kendin gösterir."

veya;

"Şecâat arz ederken merd-i kıptî sirkatin söyler."

mısraları bunlardandır.

Âzâde aslında bir manzumeye ait olmayan vezinli tek mısradır:

Fikr etse hâl-i âlemi âdem garipser

Şeyh Galib

Türkçe ağzımda annemin sütüdür

Yahya Kemal

Muallim Naci, gülümserken çıkarılmış bir resminin altına şu âzâdeyi yazmış:

Ben ölsem de mudhikat-ı dehre tasvîrim güler

Azâzîl عزازيل a. i. Şeytanın melekler arasında yaşadığı ve henüz Hz. Âdem'e secde etme emrini alıp da isyan etmediği zamanki adı. Çarpıtılmış bir efsaneye göre Allah kâinatı yedi günde yaratırken her gün bir melek yaratmıştır. Bunlardan ilki en büyük melek olup tavûs şeklinde imiş. İşte Azâzîl denen melek bu imiş. Buradaki Azâzîl adı Azrail ile karıştırılmıştır.

Ey Hak'dan ırak olan Azâzîl
Ger div değilsen âdemi bil

Nesîmî

(bkz. şeytan)

Âzer آذر a. i. Hz. İbrahîm*'in put yapıp satmakla geçinen ve *Kur'ân-ı Kerîm*'de anılan (En'âm/74) babasının adıdır. Bugünkü Azerbaycan kelimesinin onun adına nisbetle kullanıldığı sanılmaktadır.

Hz. İsa*'nın peygamberliğini isbat için bir mûcize olarak diriltiği kişinin adının da Âzer olduğuna dair bir rivayet vardır. Kelimenin Farsça olarak okunuşu "ateş" anlamı vermektedir. Bu anlamıyla da edebiyatta çok kullanılmış ve kelime oyunlarına sahne olmuştur. Kelimenin bir anlamı da "güzel" demektir.

Halka-i zülfünü ruhsârına saldığı bu kim
Na'l-i miskindir anı sihr için âzerde kodu

Ahmed Paşa

Bugün hazân yine bâğın zer ü zîveridir
Büt eylemiş her ağacı ola mı Âzer'idir

Kadı Burhaneddin

Halîl-i asr imiş el-hak Halîl Paşa kim
Atıldı Âzer-i küffâra çekmedi âzâr

Nâdirî

(bkz. İbrahim)

Azrâ عذراء a. i. *Vâmık u Azrâ** adlı mesnevilerin kadın kahramanının adıdır. Izâr (yanak) kelimesiyle olan imla ve âheng yakın-lığı dolayısıyla birlikte kullanılır. *Vâmık u Azrâ* hikâyesi ile de telmih yoluyla söz konusu edilir. Kelime "bâkire" anlamına geldiği için Meryem*'e de Azrâ denilir.

Kim etdi Vâmık'ı âşık cemâl-i Azrâ'ya
Ne vâkı'aydı Züleyhâ'yı evleyen rencûr

Nev'î

Sen nola bu ızâr ile Azrâ-misâl isen
Biz dahî aşk ile gör e Vâmık degil miyiz

Aşkî

(bkz. Vâmık u Azrâ)

Azrâil عزرائیل Ölüm meleği. Kerrûbiyyûn* denilen dört büyük melekten biri olup

(diğer üçü Cebrâil*, İsrafîl* ve Mikâîl*'dir) canlıların ruhunu almakla görevlendirilmiştir. Melekü'l-Mevt* (Ölüm Meleği) de denilir. Rivâyete göre Allah Hz. Âdem*i yaratacağı zaman sırasıyla bu dört meleğe yeryüzünün çeşitli bölgelerinden toprak almalarını söylemiş, ilk üçü toprağın inleyişine ve yalvarmasına dayanamayıp elleri boş dönünce sıra Azrâîl'e gelmiş. Azrâîl yere, bunun bir emir olduğunu ve Allah'ın emrini yerine getirmek zorunda bulunduğunu söyleyerek, onun yalvarmalarına önem vermeden toprağı alıp getirmiş. Allah da bundan sonra onu can alıcılık ile görevlendirmiş.

Hasta-i hicrân olan korkar mı Azrâîl'den

Eşref

(bkz. Âdem, Kerrûbiyyûn, Melekü'l-Mevt).

B

Babaîlik a.tr. i. Horasan'daki Moğol istilasından kaçıp Anadolu'ya gelen Baba İlyas'ın kurmuş olduğu Şiî-Batınî bir tarîkat. Bu tarîkatın Anadolu'da yayılıp yerleşmesini sağlayan Baba İshak'tır. Amasya merkez olmak üzere Halep, Urfa, Sivas, Tokat ve Malatya gibi yerleşim bölgelerinde yayılmalar göstermiştir. Muhtelif yerlerde isyan çıkardıklarından takîbata marûz kalmışlar ve Kırşehir'de Baba İshak'ın yakalanıp Amasya'da asılması (1240) üzerine tarîkat dağılmıştır. Daha sonra Hacı Bektaş Velî'nin kurmuş olduğu Bektaşîlik tarîkatına geniş çapta tesir eden Babaîlik, Şiî Batınî akîdelerini bu tarîkata da aşılamıştır. Hacı Bektaş Velî'nin vefatından sonra da Babaîlik ayrı bir kol olarak Bektaşîlik* içinde devam etmiştir. Bektaşî ulularına "Baba" denmesi bundandır.

Bâbil بابل a. i. Bağdat'ın aşağı taraflarında bulunan ilkçağdan kalma bir şehir. Edebiyatta genellikle Çâh-ı Bâbil* (Bâbil Kuyusu) ve Hârut* ile Mârut* nedeniyle kullanılır. Bu şehirde eskiden bir kule ve bir kuyu varmış. Hârut ve Mârut bu kuyuda büyücülükle uğraşır ve insanlara büyü öğretirlermiş. Ayrıca buranın halkının yıldızlarla çok ilgilendikleri, büyücülük ve cadı*lıkta ilerlemeler gösterdikleri de rivayetler arasındadır.

Gamzesi sehhârlıkda Bâbil'in enbâzıdır
İlm-i ihyâda Mesihâ'nın lebi hem-râzıdır
Aşkî

Gamze-i fettânını koydun ki yıkdı âlemi
Bahse dalmışken çeh-i Bâbil'de câdûlarla sen
Nedîm

(bkz. Câdû, Çâh-ı Bâbil, Hârut, Mârut)

bâc باج f. i. Vergi, harç. Gerek başka ülkelerden gerekse halktan alınan vergiler ile

gümrük vergilerine eskiden bu ad verilirdi. Daha çok harç kelimesi ile birlikte kullanılır. Âşığın çeşitli şekillerde sevgilisi olan sultana bâc vermesi de edebiyatta yer edinmiştir. Ancak kelimenin umumî mânâda kullanıldığı yerler daha çoktur.

Bâc-ı sipâhdan iki yüz akçe almağa
Dîvân-ı hüsne çıkdı verip arzuhâl hat

Sâbit

Ne memâlikde olur hiç ihtimâl-i ihtikar
Ne adû bâc u harâcı vermeye eyler inâd

Nef'î

bâd باد f. i. Rüzgâr, yel. Bâd-ı seher, bâd-ı sabâ, şimâl gibi tamamlamalarla ve yalnız olarak rüzgâr anlamında kullanılır. Bkz. rüzgâr.

Zülfünü bâd-ı sabâ depredicek cân dökülür
Söze geldikçe lebin çeşme-i hayvân dökülür

Karamanlı Nizamî

bâdâm بادام f. i. bkz. badem.

bâde باده f. i. Şarap, içki. Şarap, divân edebiyatında en çok kullanılan içecek maddesidir. Bazan câm*, sâgar*, ayak*, kadeh*, piyâle*, peymâne*, ratl* gibi unsurlarla da mecâz-ı mürsel* yoluyla bâdeden bahsedilir. Rengi dolayısıyla dudağa, kana, gözyaşına, yanağa benzetilir. Lezzeti ve sarhoş edici özelliği ile de teşbîhlere konu olur. Bezm* ve meclislerin vazgeçilmez unsurudur. Şaraptan söz edildiği zaman nâb, sâfi ve hoş-güvar sıfatlarıyla birlikte kullandığı görülür.

Divân edebiyatında olduğu kadar halk edebiyatında ve tasavvuf edebiyatında da kullanılır. Aşk'ı Allah'a ulaşma yolu kabul eden tasavvuf ehli, bâdeyi de rûh coşkunluğu için bir araç olarak görür. Şâirlerin bâdeyi bu anlamıyla mı yoksa gerçek anlamıyla mı kullandıkları çok zaman belli değildir. Divân edebiyatının gazellerinde bâdeden bahsetmek bir gelenek olmuştur. Bu bakımdan bâde fürûş (içki satan) bâdehor (içki içen) gibi birleşik isimlerle de karşımıza çok çıkar. "Gülgûn, gül-fâm, gül-renk, sad-sâle, mest, nûşin" gibi sıfatlar da bâdeye aittir.

Bâde bir küp içinde saklanır ve izbe köşelerde, mahzenlerde kurulmuş meyhânelerde içilirdi. Zaman zaman içki yasağının sıkı takîbe alınması ile sosyal hayatı da ilgilendiren konular arasına girmesi bu nedenledir. Gerek içkinin kendisi, gerek içerken ve içtikten sonra insana verdiği hâller, gerekse içiliş şekli, şâirlerin vazgeçemedikleri anlatım tekniklerindendir. Şaraptan söz etmek için birçok vesîle bulan şâir kesinlikle bunları iyi yönde kullanır. Şâir için içki, anne sütü gibidir, onsuz olamaz. Vaiz ve kaba sofuya içkiyi menettiği için karşı çıkar ve düşman kesilir.

İçki için elbisesini bile rehin bırakan şâirin ondan ayrı kalması dayanılmaz bir hâldir. Mest olan kişi mıstabada oturmaya; humhânede yatmaya; oranın kapısını beklemeye ve o kapıya kul olmaya hazırdır. İçkiyi üzümün kızı olarak kucaklar. "İçki bütün kötülüklerin anası" olduğu halde, şâir onu tertemiz görür. Şarap için kullanılan birçok kelime vardır. Bir kaçını şöyle sıralayabiliriz: Âb-ı engür (üzüm suyu), arak (rakı), asîr (usâre, üzümün sıkılmışı), âteş-i seyyâle* (akıcı ateş, kırmızı şarap), bintü'l ineb* (üzümün kızı), bûze (boza), duhter-i res (üzümün kızı), dem (içki), (dem çekmek ile alâkalı olarak kullanılır), dîde-i horos* (horoz gözü, kırmızı şarap), dörd* (tortu), evîje (halis şarap), gülarak (gül rakısı); hamr* (şarap içki), hûn-ı kebûter (güvercin kanı, şarap), kandid (şeker kamışı şarabı), kümeyt* (siyaha çalan kırmızı şarap, aynı renkteki at ile tevriyeli kullanılır), lây (tortu), mey (üzüm şarabı), müdâm (cevherî şarap), mül (şarap), müselles (üçte biri kalıncaya kadar kaynatılıp damıtılmış şarap), nebiz (hurma şarabı), rahîk (halis şarap), sahbâ (kırmızı şarap), selsâl (kolay içimli şarap), sırf (su katılmamış şarap), ukar (kırmızı şarap), ümmü'l-habâis (kötülüklerin anası, hadîsten kinaye) vs.

İçki ile ilgili olarak da birçok kelime ve terkipler, beyitleri doldurur. Bir kaçını şöyle şıralayabiliriz: Cür'a (tortu), çakırkeyf

(az sarhoş), gökkandil (fazla sarhoş), kanzil (fazla sarhoş), habâb* (kadehin üst kısmında içkiden hasıl olan hava kabarcığı), humyâze (içkiden sonraki gevşeklik, esneyiş), kulkul (şarabın sürahiden kadehe dökülürken çıkardığı ses), mıstaba* (meyhâne peykesi), müdmin (ayyaş), nukl (meze), şürb-i yehûd* (Yahudinin şarap içişi, gizli şarap içme) vs.

İç bâde güzel sev var ise akl u şuûrun
Dünyâ var imiş yâ ki yok olmuş ne umûrun

Ziya Paşa

Aşkolsun o pîr-i mey-perverde-i aşka
Kim bâdesi sad-sâle vü sâkîsi cüvândır.

Ziya Paşa

Sözü bu vâizin mahbûb sevme bâde nûş etme
İki âlemde âgâh olmayan nâdânı gûş etme

Şeyhülislam Yahyâ

Bâde-i aşka vücûdun câmesin rehin etti
Âferinler ol melâmet bezminin kallâşına

Bâkî

Bintü'l-inebi durma hemân kullanıyorlar
Rindân-ı harâbatta yok millet ü mezheb

Yenişehirli Avnî

Zannetme duhter-i rezi rind ile gizlidir
Anınla şeyh efendi de babalı kızlıdır

Nedîm

(bkz. bezm, câm-ı cem, kadeh, rind, şarap)

bâdâm (bâdem) بادام f.i Badem, sevgilinin bademi andıran gözü. Şekil yönünden badem, göze benzediği için şâirler göz ile birlikte bademi de anarlar. Ayrıca diğer yemişlerle birlikte meze olarak da kullanılabilir. Sıtma hastalığının ilacı (kinin) bulunmadan önceleri sıtma muska ile bağlanırmış. Bir kâğıda bâdem şeklinde veya bizzat badem üzerine yazılan muska, hastanın boynuna asılarak taşınması sağlanırmış. Ancak badem kabuğuna muska yazılması yahut bâdemin yenilmesi şeklinde de sıtma tedâvisi yapılmıştır. Mevleviler üç adet bâdem üzerine "ezân, ezîn, pesîn" yazarak birer gün ara ile hastaya yedirirlermiş. Bazılarına göre de üç bâdem alınıp içleri hastaya yedirilir, kabukları tütsü edilir ve öylece muska yazılır. Hatta sıtmaya muska yazmak bir ocak işidir. Buna liyakatlı aileler vardır. Her ne hâl ise, divân şâirleri bu âdeti de zaman zaman şiirlerine konu edinmişlerdir. (bkz. göz)

Nüsha yazdırsa aceb olmaya bâdâm üzere
Teb-i hicrâna ilâc eylemek ister hâtem

Bâkî

Leblerin üstünde düşmüştür gözün gâyetde hûb
Hûb olur helvâ-yı şîrîn üzre kim bâdâm ola

Karamanlı Nizamî

bâğ باغ f. i. Bağ, bahçe. Sevgiliye ait güzelliklerin birçoğu bağlarda, bahçelerde olan özelliklerdir. Çiçeklerden, meyvelerden, ağaçlardan söz edilirken bağdan da elbette bahsetmek gerekir. Şâir de bunu yapar ve sevgilinin güzelliğini, özellikle yüzünü ve yanağını bahçeye benzetir. Ravza, riyâz, bostân gibi müterâdifleriyle de kullanılan bağ, çok zaman cennet ile birlikte anılır ve cennet bahçeleri hatırlatılır. Gülistan*dan ayrı telakkî edilen bağ ile birlikte bâğ-ı İrem*den de bahsedilir.

Şâirin sözünü ettiği bağ ve bahçede bir akarsu (şâirin gözyaşları), çiçek (sevgilinin gül yanağı, gonca dudağı vs.), kuşlar (âşık denen bülbül) bulunur. Bu hâliyle o tam bir güzellik manzûmesidir. Ancak bu bahçeden bahâr hiç eksik olmaz. Bahar gelince bağ bezenir, süslenir, güzelleşir servisi, gülü, sünbülü, yasemeni, menekşesi, nergisi, lâlesi, çınarı, narı; bülbülü, kumrusu, papağanı, tavusu ve bulutu ile bu bahçe bir seyrân yeridir. Şâir bu bahçede kendini mutlu hisseder. Bağ olunca bahçevan da olur. Çünkü oranın daimâ taze ve suya kanmış olması gerekir. Böyle yerlerde bezm* ve eğlence düzenlenir. O zaman da mutrib*, sâkî*, sevgili ve âşık burayı süsler. Bu bahçe, şiir denen meyveler verir. Bütün bu dekorlar ile değişik şekiller arz eden bağ, bazen dünya olur, söz, ömür ve can olur. Dünya gibi bu bağ da geçicidir. Öyleyse ondan azami ölçüde istifade etmek gerekir.

Hüsn içinde işveni kılmaz gül-i sad-berg-i bâğ
Hüzn içinde nâlemi mürg-i seher-hîz eylemez

Karamanlı Nizamî

Geldi bir dem ki bezendi türlü reng ile zemîn
Oldu ferrinden bahârın bâğ firdevs-i berîn

Ahmed Paşa

(bkz. bahar, bostan, çemen, gülistân)

Bâğ-ı İrem باغ إرم f.i.t. Âd* kavminin kralı olan Şeddâd* tarafından Tanrılık iddiasıyle cennet bahçelerinin özelliklerine benzetilerek yaptırılan bahçe. Bu bahçe Allah'ın gönderdiği bir tufan ile yere geçti, yıkılıp gitti. Şâirler güzel bahçeyi ve sevgilinin güzel yüzü ile güzelliklerini bu bahçeye benzetirler. (bkz. İrem)

Dîdârın ile her yer Bâğ-ı İrem'dir ammâ
Dîdârın olmaz ise Bâğ-ı İrem gerekmez

Aşkî

Bağdâd بغداد a. i. Irak'ın başkenti ve en büyük şehridir. Eskiden Abbasîlerin idare merkezi ve İslâm âleminin başkenti idi. Dicle'nin iki sahilinde kurulu olan şehir XVI. asrın ilk yarısında Osmanlı idaresine girmiş ve Osmanlı kültüründe yer edinmiştir. Bağdat kumaşları meşhurdur.

Kadirî tarîkatında şeyhlerin giydiği çuhadan yapılmış taç başlığına da oraya nisbetle "Bağdat gülü" denilir. IV. Murad'ın Bağdat'ı ikinci defa fethi üzerine Topkapı sarayı içerisinde, bu fethin anısına mimarî değeri oldukça yüksek bir köşk yaptırılmıştır.

Edebiyatta gerek tarihî hadiseler münasebetiyle, gerekse başka nedenlerle Bağdat'ın adı çok geçer. "Âşıka Bağdat sorulmaz" "Yanlış hesap Bağdat'tan döner" gibi atasözleri de bunlardandır. Ünlü saz şâiri Kul Mustafa'nın Bağdat fethi esnasında söylediği:

"İptida Bağdad'a sefer olanda
Atladı hendeği geçti Genç Osman"

diye başlayan Genç Osman destanı hâlâ dillerdedir.

Bağdâd sadeftir güheri dürr-i Necef'dir.
Yanında anın dürr ü güher seng ü hazefdir.

Rûhî

Döndü yaşım Kâ'be yolundan kapına Dicle-veş
Dostum ma'zûr dut yanlış döner Bağdâd'dan

Ahmed Paşa

Bir Moğol-çin yüzlü kâfir gönlümün Bağdad'ını
Yaktı yıktı cevr ile alan u talan eyledi

Hayâlî

Bağdat hakkında söylenmiş bir beyit şöyledir:

Bundadır Ma'rûf'a sermenzil Cüneyd'e cilvegâh
Bundadır Behlûl'e zincir-i cünûn Mansûr'a dâr

Fuzûlî

Bahaîlik. a.tr.i. Bâbiye tarîkatının tadîl edilmiş şeklidir. Mirzâ Hüseyin Ali (Bahâullâh) tarafından sistemleştirilmişti. Kimseye kötülük etmemek, birbirini sevmek, haksızlığa tahammül, iyiye itibâr, mütevazî olmak, cihanda umumî bir sulh, nefse eziyet etmemek, neşe içinde yaşamak gibi prensiplere sahiptir. Anadolu, Kafkasya, Hindistan, İran, Afganistan, Türkistan, Avrupa ve Amerika'da sâlikleri olan tarîkat, XIX. asırda en ihtişamlı dönemini yaşadı. Bunların bir özelliği gerektiğinde Sünnî, gerektiğinde Şiî veya diğer mezheplere bağlı imiş gibi hareket etmeleridir. Kendilerini bütün topluluklardan üstün görürler ve dünyadaki herkesi kardeş sayarlar. Kıbleleri Akkâ'dır. Batınî esaslara istinâd eden bu mezhep mensupları, secdeye gelirken Bahâullâh'ın türbesinden alınmış toprakları alınları altına koyarlar.

bahâr بهار f. i. Divân edebiyatında da en çok üzerinde durulan mevsim bahardır. Başta gül*, lâle*, sünbül*, menekşe olmak üzere çiçeklerin en gözde oldukları zamanın bahar oluşu ve bu çiçeklerin sevgilideki güzellikten birer iz bulundurmaları, bağ* ve bahçenin bahar mevsiminde güzelleşmesi, akar suların baharda daha coşkun akması vs. yönlerden şâir baharı diğer mevsimlerden üstün tutar. Bahar

mevsimi bütün bir kış evlerinde bunalmış olan insanların kırlara koşup bezm* ve eğlenceler düzenledikleri mevsimdir. Bu mevsimde gezinti yapılır, mesîrelere koşulur. Bu mevsimde her şey taptazedir.

Çünkü hayat ve tabiat bir diriliş içindedir. Geçip gidici olduğu için kıymetinin bilinmesi gerekir. Bahâr güzeldir, güzel de bahâr. Bahâr insanın gençliğidir. Hızla geçip gidiverir. Onun için herkes bu mevsimde mest olmuştur. Bahârda bulutlar dopdoludur. İnci-mercân yağdırırlar. Bahârda yılan, kış uykusundan uyanır; istiridye, deniz kenarına çıkar. Akarsular bu mevsimde çılgına dönerler, boz bulanıktırlar. Rüzgâr etrafa kokular saçar. Bahâr herkesin içip eğlendiği mevsimdir. Hatta bu uğurda tevbeler bozulur.

Bahâr ile hazân daima bir tezat için yanyana getirilir. Şâirde hazândan kaçınma ve bahâra karşı bir özlem vardır. Nevbahâr (yeni bahar, ilk bahar), mevsim-i gül veya fasl-ı gül (gül mevsimi) olarak da anılan bahâr ile ilgili olarak sevgilinin güzelliği, yüzü, yanağı; talihlilik, gençlik ve ömür gibi telakkîler ile bir cennet imajı kendini gösterir.

Bâğ-ı dehrin hem hazânın hem bahârın görmüşüz
Biz neşâtın da gamın da rûzigârın görmüşüz

Nâbî

Bahârı neyleriz ol gül-ızâr u gonca-femin
Gülüp açılması bin nev-bahâra değmez mi

Nâilî

Gül mevsiminde tevbe-i meyden benim gibi
Zannım budur ki sen de peşîmânsın ey gönül

Nedîm

Nâm u nişâne kalmadı fasl-ı bahârdan
Düşdü çemende berg-i dırahtı i'tibârdan

Bâkî

(bkz. bâğ, bezm, hazân, gülistân)

Bahâr-istân بهارستان f.b.i. Abdurrahman Câmi (1414-1492)'nin şiir ve düzyazı karışık olarak kaleme aldığı, küçük hikâye ve latifelerden oluşan mistik içerikli Farsça eseri. Sâdî (öl. 1292)'nin *Gülistan* adlı eseri örnek alınarak aynı tip ve üslupla yazılmış olmasına rağmen, onun ne bir taklidi ne de bir naziresidir. Câmî, eserinin "sebeb-i te'lif (kitabın yazılış nedeni)" bölümünde, başta oğlu Ziyaüddin olmak üzere çocukların hoşça vakit geçirmeleri ve ağır ilmi konulardan sıkıldıkları zaman okumaları gayesiyle bu kitabı kaleme aldığını söyler. Yani eser eğlendirirken eğitmek amacına yöneliktir. *Baharistan*, 1487 yılında Sultan Hüseyin Baykara adına kaleme alınmıştır. Yer yer Arapça edebî eserlerden alınmış fıkralara da rastlanan kitapta, her konunun anlatımı nesirle başlar ve uygun yerlere manzûmeler (kıt'a, rubaî, beyit, mesnevî vs.) serpiştirilerek devam eder. Eser, "Hikâye", "Hikmet" ve "Mutayebe (latife, şaka)" başlıkları altında verilen küçük fıkralardan oluşur. Her fıkradan alınması gereken dersler vardır. Bu bakımdan didaktik bir özellik arzeder. Şiir bölümlerinin birçoğunda hikmetlere yer verilmiştir.

Eser, sekiz ravza (Cennet bahçesi)ya ayrılmıştır. "Her bir ravzada güz rüzgârlarından veya kış fırtınalarından etkilenmeyen taze çiçekler, gelincikler, reyhanlar vardır." diyen şâir, bu güzelliklere ibret gözüyle bakılmasını ve bu arada bahçıvanın da bir dua ile sevindirilmesini arzular. İlk ravza olan birinci bölümde Cüneyd-i Bağdadî, Serî-i Sakatî, Hallac-ı Mansûr, Zünnûn-ı Mısrî, Ma'ruf Kerhî, Beyazid-i Bistamî, Şiblî-i Numanî, gibi otuz üç adet meşhur sufînin, nefis terbiyesine yardımcı olan hikâye ve menkıbelerinden seçmeler yapılmıştır. Bu bölümde daha çok ilahî aşk konularına yer verilmiş olup sözü edilen dervişlerin sözlerinden alıntılar yapılarak da konu süslenmiştir.

İkinci bölüm, felsefî konulara ayrılmıştır. Tarihte meşhur filozofların söz ve davranışları sistematik bir bütünlük içinde verilir. Esâtirden *Şehnâme*'ye eski medeniyetlerden İslam tarihine dek birçok kaynakta adı geçen İslam, Hind ve Yunan filozoflarından hikâyeler nakledilir.

Üçüncü bölüm, devlet reislerinin ve hükümdarların hareket tarzlarını, adalet ve insafın önemini tarihten alınma örneklerle anlatır. Nûşirevân, Me'mûn, Muâviye vs. devlet reislerinin hayatlarından kesitler verilir.

Dördüncü bölümde cömertlik ve iyilikte bulunmanın erdemleri çeşitli örneklerle anlatılır. Bu bölümde de tasavvufla ilgili düşüncelere fazlaca yer verilmiştir.

Beşinci bölüm, aşk ve sevgi konularını ele alır. Aşkta namusluluk ve sır saklamanın önemi, nefsi aşka bulaştırmanın gerekliliği vs. bunlardandır. Beşerî aşk maceraları içinde İlahî aşk temasının işlendiği bu bölüm sembolik bir yapıya sahiptir.

Altıncı bölüm mizah ve latîfeye ayrılmıştır. Mutâyebe başlığı altında ibret verici 43 mizahî küçük hikâyeden oluşur.

Yedinci bölümde şiir, şâirlik ve şâirlerden bahsedilir. Bunlar arasında Arap ve İranlı meşhur şâirler önemli yer tutar, Rudegî, Dakikî, Ammâr, Unsurî, Ferruhî, Ascedî, Firdevsî, Nâsır-ı Hüsrev, Azrakî, Muızzî, Cebelî, Sâbir, Enverî, Reşidüddin Vatvat, Amikî, Suzenî, Hakanî, Cürcanî, Faryabî, Nizamî, Saveci, Assar-ı Tebrizî, Sâdî, Hâfız, Kemal-i Hocendî, Hüsrev-i Hassan-ı Dihlevî, Fakîh-i Kirmanî, Hacû, Nasır-ı Buharî, İsmetullah-ı Buharî, Bisatî-i Semerkandî, Hayalî, Azerî-i İsferâyinî, Kâtib-i Nişaburî, Şahî-i Sebzvarî, Arifî-i Hirevî ve Ali Şir Nevaî hakkında edebî kişilik ve sanatındaki ustalık bakımından bilgiler verilen bu bölüm âdeta XV. yy.'a ait bir tezkire özelliği taşır. Edebî açıdan eserin en önemli bölümü burasıdır.

Sekizinci bölümde fabl türü hikâyeler yer alır. Hayvanlar arasında geçmiş gibi gösterilen bu hikâyeler, gerçekte çocuk terbiyesi için kaçınılmaz olan bazı hikmetler taşır.

bahâriyye بهاريه f. i. Edebiyatta bahar tasviriyle başlayan kasîde*lere verilen ad. Bir kasîdenin girişinde bahar tasviri yapılıyorsa bu bölüm "teşbîb" adını alır. Divân şiirinde baharın önemli bir yer tutması ve sevgiliye ait birçok güzellik unsurlarının bahardan alınması, bu mevsimin bir şâirânelik taşıması ve insan hayatındaki olumlu etkisi ile tabiatta yeniden canlanışın başlaması şâirler üzerinde etkili olmuş, bunun sonucunda da bahar adetâ bir bayram gibi görülmeye başlanmıştır. Bu nedenle şairler bahardan söz açarak kasîdelerinde övdükleri kişiler için bu mevsimin uğurlu olması temennîsinde bulunur, âdetâ baharın gelişiyle onları tebrik ederdi. Nitekim bu tür kasîdelerin duâ bölümlerinde tekrar bahâra dönüldüğü de olurdu. Divân şiirinde yalnız medhiye*ler değil, kasîde şeklinde yazılmış diğer manzûmeler de (tevhîd*, na't*) bahar tasvirleriyle başlayabilir. Bu tür manzûmelerin baş kısmında "Bahâriye der.." yazısı bulunabildiği gibi, hiç bir kayıt konulmayarak okuyucunun anlayışına bırakıldığı durumlar da olur. Teşbîb bölümünde nevrûz*dan söz edilen ve "nevrûziye" adıyla anılan kasîdeler de bahar içerikli olmaları nedeniyle birer bahâriye sayılabilirler. Nef'î'nin "*Esdi nesîm-i nev-bahâr açıldı güller subh-dem*" dizesiyle başlayan ünlü kasîdesi bir bahâriyedir. Tevfik Bey'in Musa Safvetî Paşa için yazmış olduğu bahariyesinin duâ bölümünde bir beyit şöyledir: "*Tâ ki ekvân-ı bahâr ile müzeyyen ide Hak/Revnak-ı gülşen-i ikbâlini etsin müzdâd*" Bahariyeler, batı edebiyatındaki pastoral şiirlere benzemezlerdi. Bunlarda kullanılan teşbîh* ve mecâz*lar, bahârı tabiiliğinden taşırır ve onu hayalî tasvir ve düşüncelere boğardı. Aşağıya Bâkî'nin bir bahariyesinden beyitler alıyoruz:

Rûh-bahş oldu Mesihâ-sıfat enfâs-ı bahâr
Açdılar dîdelerin hâb-ı ademden ezhâr

Taze cân buldu cihân erdi nebâtâta hayat
Ellerinde harekât eyleseler serv ü çenâr
Yine ferrâş-ı sabâ sahn-ı ribât-ı çemene
Geldi bir kâfile kondurdu yükü cümle bahâr

Döşedi mihr-i felek yolları dîbâlar ile
Etdi teşrif çemen mülkünü sultân-ı bahâr

Çemen etfâlinin uykuların uçurdu yine
Subhdem gulgule-i fâhte gülbang-i hezâr

Lâle sahrayı bu gün kân-ı Bedahşân etdi
Jâle gülzâra nisâr eyledi dürr-i şâhvâr

(bkz. kasîde)

bâh-nâme باهنامه a.f.b.i. Cinsî münasebetlerden bahseden eser. Mensûr* ve man-

zûm* olabilirler. Bu kitapların içinde şehvet verici yazılar ve resimler bulunabilirdi.

bahr بحر a. i. Bahir. Aruzda her bir vezin* ile o vezinden türemiş diğer vezinlerin tamamına verilen isim. İmam Halil'in bulmuş olduğu 15 bahir daha sonra 19'a çıkarılmışsa da divân edebiyatında bunlardan yalnızca 10 tanesi çok kullanılır.

1. Hezec bahri. 7 kalıp oluşturur:
Mefâilün (4)
Mefâîlün (2) feûlün
Mefâilün / Feûlün / Mefâilün / Feûlün
Mef'ûlü / Mefâîlün / Mef'ûlü / Mefâîlün
Mef'ûlü / Mefâîlün / Feûlün
Mef'ûlü/Mefâîlü/Feûlün
Mef'ûlü / Mefâîlü / Mefâîlü / Feûlün

2. Recez bahri. 6 kalıp oluşturur:
Müstef'ilün (4)
Müfte'ilün (4)
Müfte'ilün / Mefâilün / Müfte'ilün / Mefâilün
Müfteilün (2) Fâilün
Mefâîlün (4)

3. Remel bahri. 4 kalıp oluşturur:
Fâilâtün (3) / Fâilün
Fâilâtün (2) / Fâilün
Feilâtün (3) / Feilün
Feilâtün (2) / Feilün
Son iki kalıbın bazan ilk tef'ileleri "Fâilatün", son tef'ileleri de "Fâ'lün" olabilir.

4. Münserih bahri. 2 kalıp oluşturur:
Müfte'ilün / Fâilün / Müfte'ilün / Fâilün
Müstef'ilün / Feûlün / Müstef'ilün / Feûlün

5. Muzâri bahri. 2 kalıp oluşturur
Mef'ûlü / Fâilatü / Mefâîlü / Fâilün
Mef'ûlü / Fâilâtün / Mef'ûlü / Fâilatün
6. Müctes bahri. 2 kalıp oluşturur:
Mefâilün / Feilâtün / Mefâilün / Feilâtün
Mefâilün / Feîlâtün / Mefâilün / Feilün

7. Serî bahri. Recez bahrinin Müfte'ilün / Müfte'ilün / Fâilün kalıbıdır.

8. Hafif bahri. Feilâtün / Mefâilün / Feilün kalıbıdır. İlk tef'ilesi "Fâilâtün", son tef'ilesi "Fâ'lün" olabilir.

9. Mütekârib bahri. 2 kalıp oluşturur:
Mesnevî kalıbı olarak bilinir. Feûlün/ Feûlün/ Feûlün/Feul ve Feûlün (4)

10. Kâmil bahri. 2 kalıp oluşturur.
Mütefâilün (4)
Mütefâilün / Feûlün / Mütefâilün / Feûlün

Bunlardan başka Arap aruzunda kullanılan "Basît, medît, mütedârik, tavîl ve vâfir" bahirleri ile İran aruzunda kullanılan "Cedîd, karîb ve müşâkile" bahirlerini de burda zikretmekle 19 bahir tamamlanmış olur.

Her biri bahr-i remel bahr-i hecezden savurup
Bahr-i enfâsın eder fırtına fersâ-yı sühan

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. aruz, vezin)

bahr بحر a. i. Deniz, bkz. deniz.

Sehâb-ı dest-i sehân ile buldu bahr nevâ
Muhît-i ceyb-i atân ile gördü ebr nevâl

Karamanlı Nizamî

bahr-i tavîl بحر طويل a.f.i.t. Aruz vezniyle ortaya konulan bir âhenk ölçüsü. Aruz'un "Feûlün Mefâîlün Feûlün Mefâîlün" cüzlerinden meydana gelen bir kalıptır. Türk şiirinde hiç kullanılmamıştır. Ancak divân şâirlerin bahr-i tavîl adı altında yeni bir biçim ortaya koyulmuştur ki bu, "Feilâtün", "Mefâilün", "Müstef'ilün", cüzlerinden her birinin istenildiği kadar tekrarıyla yazılan şiirdir. Bu tür şiirlerde dizenin uzunluk ölçüsü, şâirin isteğine bağlıdır. Uzunluğu bazan bir sayfayı bulan bu şiirler tek beyit yahut tek kıtadan ibaret olur. Çoğunlukla divânların musammatlara ait bölümlerinin sonunda yer alırlar. Örneklerine az rastlanan bahr-i tavîller, divân şiirinin sanatlı şekillerindendir. Konularında çok zaman bir latîfe havası hâkimdir. Bir bakıma seci*li nesri andırır-

lar ve bir hikâye anlatımı içinde verilirler. Bahr-i tavîllerin baş kısmına, kullanılan aruz cüzü yazılır ve dizelerin sınırları belirlenir. Şeyh Galib'e ait bir bahr-i tavîlin her biri yarım sayfadan fazla tutan ilk ve son dizelerinden bazı pasajlar şöyledir:

"Bahr-i Tavîl (Feilâtün)

Mısra-ı evvel: *Ey gülistân-ı letâfetde hezâr işve vü nâz ile yetişmiş gül-i ra'na.. oturup meclise beyler gibi sen nûş-ı şarâb eylesen uşşâk terâneyle dil ü sînesini nây u rübâb eylese kim men'ide hâşâ...*

Mısra-ı râbi': *Güzelim âşıka cevr itme cefâ meşrebine gitme amân hasta-i hicrânını incitme ki bir gün... o zamân sen diyesin kim bana bu sözleri hep söyledi dîvâne kıyâs eylediğim Gâlib-i şeydâ,"*

Bahrü'l-Hakayık بحر الحقائق a.i.t. Hatipoğlu'nun 1409 yılında yazmış olduğu *Makalat-ı Hacı Bektaş Velî* tercümesidir. (bkz. Manisa Muradiye ktp. nr. 1511). Eser, Karaman beyi Mehmed İbn Halil'e sunulmuştur. Eski Anadolu Türkçesi özellikleri taşıyan ve *Makalat*'ın tek manzum tercümesi olan *Bahrü'l-Hakayık* (Gerçekler Denizi), aruzun Mefâîlün Mefâîlün Feûlün kalıbıyla yazılmış olup Anadolu'nun din tarihini anlatması yönünden oldukça önemlidir. Hatipoğlu'nun 23 yaşındayken yazdığı 1314 beyitlik bu eser, dil ve edebiyat tarihimiz açısından da incelenmeye değer niteliktedir.

Bâkıl باقل a. i. Meşhur bir budala Arabın adıdır. İki sözü bir araya getirmekten âciz olan bu Arap, meselâ on bir rakamını diliyle ifâde edemeyerek iki elinin on parmağını açar, bir de dilini uzatırmış. İşte böylesi söz söylemekten âciz olanlara araplar "â'yâ min Bâkıl (Bâkıldan da beceriksiz)" derlermiş. Güzel söz söylemeyen küstahlar için Bâkıl sıfatı kullanılması eski şâirlerin âdeti imiş.

Bezm-i cühhâlde Hassân ile Bâkıl birdir

Aynî

Bak şu etvâr-ı galat- fehmine çerh-i dûnun
Re'y-i Bâkıl geçiyor akl-ı Felâtûn yerine

S. Fehîm

balık tr.i. bkz. mâhî

bârân باران f. i. Yağmur, bkz. yağmur.

Ol leb ü had kaçsa tan mı eşk ü âhımdan benim
Kimse kim var şem ü şekker bâd u bârândan kaçar

Karamanlı Nizamî

Bî-baht olanın bâğına bir katresi düşmez
Bârân yerine dürr ü güher yağsa semâdan

Ziya Paşa

Barbed باربد f. i. İran Şahı Hüsrev Perviz*'in çalgıcısının adıdır. Bu zat 30 makam icâd etmiş. Bunlardan birinin adı da Hüsrevânî imiş. Kelime "ağır, değerli ve büyük" anlamlarında da kullanılır. Nizâmî'nin *Hüsrev ü Şîrîn** adlı eserinde çeng ve ud üstadı olarak gösterilir.

Bu savt-ı tarab-nâk ile işidüben anı
Ûd'un bırağur Barbed ü çengi Nigîsâ

Ahmed Paşa

bâr-geh بارگه f.b.i. İzinle girilecek yer, çadır, yüce divan. Selçuklular devrinde saray yerine kullanılırmış. Sevgilinin yurdu âşık için daima bir bârgeh özelliği taşır.

Şeh-i aşkam kapında dûd-ı âhım Kâ'be'de gûyâ
Kurulmuş mîr-i haccın bârgâhıdır benim kıblem

Aşkî

basar بصر a. i. Göz. bkz. çeşm

batt بطّ a. i. Kaz şeklindeki sürâhi. İçki kabı olarak kullanılırdı. bkz. Kadeh

Sen bat-ı sahbâ değil tâvûs-ı kudsîsin Nedîm
Kim zuhûr-ı hâletin meclisde cevlânındadır

Nedîm

Bathâ بتحا a. i. Mekke-i Mükerreme'nin eski adıdır.

bâtıl باطل a.s. Zatında sebât ve hakikat olmayan, esassız, boş şey. Bâtıl, hakkın zıddıdır. Sûfîlere nazaran bâtıl, inkâr olunamaz. Çünkü eşyâ zıddıyla kaimdir. Onun

için bâtıla da hak nazarıyla bakmak gerekir.

Zehi hayâl-i muhâl zehi tasavvur-ı bâtıl
Anonim

Hâkim olan bâtılın gelmezse hakkından eğer
Kulağı dinç olmaz insânın cihân bulmaz nizâm
Yahyâ Bey

(bkz. zâhir)

bâtın باطن a. i. İç, gizli, görünmeyen şey. Zâhir*in zıddıdır. Her nesnenin bir iç, bir de dış görünüşü vardır. Her şeyin içinde başka şeyler gizlidir. (bkz. Bâtınîlik)

Gıll u gışdan pâkdir âyîne-i sâfî gibi
Zâhirinden bâtını deryâ gibi peydâ imiş
Yahyâ Bey

Bâtınîlik a.tr.i. Peygamberimizin vefatından sonra gerek *Kur'ân* âyetlerinde, gerekse hadîslerde gerçek anlam dışında bir iç anlam, gizli anlam araştırılmaya başlandı. Hatta bir müddet sonra ilm-i bâtın (bâtın bilgisi) diye bir ilim dalı kuruldu. Bâtınîlik bir mezheb değil bir tefekkür sistemidir. Bu tefekkür sistemini benimseyen tarîkatların hepsine, bâtınî mezhepler denilir. Bâtınîliğin başlıca fikir ve inanışları şöyece özetlenebilir: Allah'ın "kün*" (ol) emriyle var olan her şeyde 5 rükün vardır. Sâbık, Tâli, Ced, Feth ve Hayâl. Bu beş rükün 9 kat göğü oluşturmuştur. Sekizinci kat gökte sabit yıldızlar, gezegenler vardır. Ana rahmine düşen çocukları, olgunlaşıncaya dek bu yıldızlar terbiye eder. İnsan ölünce ruhu dünyada yaptığı iyiliğe veya kötülüğe göre cemât, nebât veya hayvân âlemlerine; yahut bir insan cesedine girer. Olgunlaşıncaya kadar bu devr-i dâim içinde kalırlar. Olgunlaşınca da Akl-ı Küll âlemine kavuşurlar. Onun için insanda her âlemden bir örnek bulunur. Cennet*, cehennem*, sevâb*, azab hepsi mecazîdir.

Dünyaya 7 büyük peygamber (Nuh, İbrahîm, İsâ, Musâ, Muhammed, Ali ve Câfer-i Sâdık'ın Oğlu İsmail) gelmiştir. Bunlar içinde mucize gösterebilen yalnızca sonuncu olan İsmail'dir. Diğerlerininki ise sihirden ibarettir. *Kur'ân*, Allah'ın değil, Peygamberin sözüdür. Ancak bunları anlamak için de masum imamların tâlimi gerekir. Din, iman ve mezhebin aslı, esası olamaz. Bâtınîler âyet veya hadîsleri iki yolla te'vîl ederler. Önce zâhirî anlamı ele alırlar. Sonra ebced* hesabıyla bunların karşılıklarını araştırırlar.

Tarih boyunca bâtınîler değişik bölgelerde ortaya çıkmışlar ve zaman, yer, giyim, kuşam, âdetler, şeyhler vs.'ye göre adlar almışlardır. İsmailîlîk, Sebîlik, İbâhîlik, Nâsırîlik, Dürzîlik, Bâbîlik vs. bunlardandır. Bâtınîliğin menşei İslâm'ı bozmak isteyen Abdullah b. Sebe'nin fikirleridir. Ancak yayılmasına Me'mûn ve oğulları vesile olmuştur.

Bâtınîliğin ikinci bir kısmı vardır ki bunlar diğer sünnî mezhepler gibi akîdelere sahiptirler. Buna ilaveten az veya çok bâtınî fikirlerin tesirinde kalmışlardır. Bunlara göre *Kur'ân*'ın ibâdetlerin, dinî emirlerin zâhirî mânâsı dışında bâtinî mânâsı da vardır. Bunun zâhiri hak; bâtını hakîkattir. Nakşibendîlik* ve Melâmilik*te de yer yer bâtınî fikirlere rastlanır.

Batlamyus y.i. Miladî ikinci asırda İskenderiye'de yaşamış bir kozmografya, coğrafya ve matematik âlimidir. Yazdığı kitaplarla İslâm âlemini de etkilemiştir. Dünyanın merkez olduğunu, bunun üzerinde dokuz kat gök bulunduğunu, her gökte yıldızlar bulunduğunu ilk defa söyleyen odur. Edebiyatta âlimliği ve bu ilimlerdeki ihtisası nedeniyle anılır.

Aşk vâdîsinde bî-ârâm u sergerdân olur
Akl gerçi fenn-i felsefîde Batlamyûs'dur
Süleyman Fehîm

Battal Gazi a. tr. i. VII. asırda yaşamış Emevî kahramanı Abdullah b. Amr'ın lakabıdır. Anadolu'da Bizans'a karşı yaptığı savaşlar ve bu savaşlardaki yiğitlikleriyle ünlüdür. Yine Bizans'a karşı savaşan Arap beyi Battal ile hayat ve efsaneleri birbirine karışmıştır. Arapların *Zelhimme* adıyla şöhret bulan destanları bu konuyu işler. Türk halk edebiyatındaki *Battalnâme* veya *Battal Gazi Destanı* da bu kişiyi anlatır. Manzum

ve mensur olarak kaleme alınan Battalnâmelerde Seyyid Battal Gazi'nin olağanüstü kahramanlıkları anlatılır. Destan Rumlar ile Malatya dolaylarındaki çarpışmaları da konu edinir. İslâm uğruna devler ve cinlerle de savaşan bu kahramanın "Aşkar* Devzâde" adlı bir de efsanevî atı vardır. Âlim, dindar ve velî bir zat olan Battal kelimesinin "kahraman, cesur" anlamları yanında "işe yaramaz, hantal" anlamları da kullanılarak kelime oyunları yapılmıştır.

Abdâl-ı ser-bürehne-i Battâl Gazi'yiz
Sultân evinde bir nice yıldır mücâviriz

Figanî

Sehâda Hâtem-i Tay defterini tayy ider
Gazâda Seyyid-i Gâzî hikâyetin Battâl

Bâkî

Bâyezîd-i Bistamî بايزيد بستامى f.i.t. Asıl adı Ebu Yezîd Tayfur b. İsâ b. Sürûşân'dır. Velîlerin büyüklerinden olup Hanefî mezhebinden idi. İran'ın Bistam kasabasında doğmuştur. Vefatı 874 tarihindedir. İmam Câfer-i Sâdık'ın ruhâniyeti ile yetişerek tasavvufta yükselmiştir. 30 sene Şam'da dolaşmış, 113 üstaddan ders okumuştur. O derece âbid imiş ki namaz kılarken Allah korkusundan göğüs kemikleri gıcırdarmış. Yazılı bir eseri yoksa da, şathiyeleri çeşitli mecmualarda kayıtlıdır. Yine halk arasında yaygınlaşan menkıbeleri, kitapları doldurmuştur.

Mestâne-i şevkı ârif-i câm
Dîvâne-i hüsnü pîr-i Bistâm

Osman Nevres

bayram tr.i. bkz. ıyd.

Bayramîlik a.tr.i. Ankara'lı Hacı Bayram Velî tarafından XIV. asrın sonlarında kurulmuş bir tarîkattır, asıl adı Numân olan Hacı Bayram, şeyhiyle bir bayram gününde tanıştığı için bu mahlası almıştır.

Tarîkat silsile yoluyla, Bâyezîd-i Bistamî*, Hasan Basrî ve Nakşibendîlik ile Halvetîliğe dayanır. Melâmî-Alevî-Sûfî esaslara istinâd eder. Bayramîlikte zikir gizli olup, gözler kapalı, nefes tutularak ve eller kavuşturularak yapılır. Bu zikirde gönül birinci plandadır. Zikir esnasında, söylenen kelime-i tevhîdin daima kalpte bulunduğu hatırlanır.

Bayramîlik daha sonra üçe ayrılmıştır. Akşemseddin kolu asıl Bayramîliktir. Bursa'lı Ömer Dede'nin devam ettirdiği kol Melâmî* adını alır. Nihâyet Aziz Mahmud Hüdâî tarafından devam ettirilen kola ise Celvetiye* denir. Bunlardan Melâmîlikte, Alevî temâyüller fazladır.

Bayramîler beyaz keçeden 6 dilimli bir taç giyerler. Bu altı dilim (terk), altı yönü (sağ-sol, üst-alt, ön-arka), dolayısıyla bütün kâinatı simgeler. Şeyhler beyaz; halifeler bal renkli taç giyerler.

baytâr-nâme بيطار نامه f.b.i. At*ların bakımı, yetiştirilmeleri, hastalıkları vs. konularda yazılmış eser. Özellikle Asya'lı kavimlerin at medeniyetine sahip olmaları bu tür eserlerin doğmasına neden olmuştur. Türkçeye de tercümesi bulunan ve Muhammed İbn Hazzâm tarafından yazılan baytarnâme oldukça meşhurdur. *Kur'ân-ı Kerîm*'de at hakkında âyetler vardır. (Msl. Nahl / 67.) Hatta İbn Kesîr ve Kurtubî, yazdıkları tefsirlerde "Allah atı cenûb (güney) rüzgârından yaratmıştır" diye Vehb b. Münebbih'den bir haber rivâyet etmişlerdir. (bkz. at)

bâz باز f. i. Doğan, şahin. Divân edebiyatında doğan veya şahin anlamında kullanılan baz, sevgilinin gönül avlayan saçlarından kinâyedir. Âşık, bakışlarıyla saç doğanının pençeleri arasına düşer. Bazan güneş de bir doğana benzetilir. Çünkü gece denen kargayı kaçırır. Çok zaman şehbâz veya şahbâz şekliyle karşımıza çıkan doğan veya şahin, elden salınır. Boynunda bir çıngırağı vardır ve ava salınmadan önce bağlı bulundurulur.

Dest-i şehden tutmuşam âlemde himmet tu'mesin
Hamdü-li'llah Aşkiyâ kûh-ı gınâ şehbâzıyam

Aşkî

Şânede şehbâz-ı zülfün bağlı dururken henüz
Bin gönül mürgin alırsın ne aceb sayyâdsın

Ahmed Paşa

Otursa nâz ile şeh-bâz-ı vahşi
Yürüse lutf ile kebk-i deridir

Hayretî

Adû-yı zâğ elinden bir tezerv-i şîvekâr aldım
Dahî ben şâh-bâz-ı aşk olaldan bir şikâr aldım

Zâtî

bebr ببر f. i. Daha çok Hindistan'da yaşayan ve kaplana benzeyen kedi yapılı, gayet büyük, üstü yol yol tüylü bir hayvan. Saldırdığı zaman tüyleri öyle bir kabarırmış ki gören ürkermiş. Bu haldeyken aslan bile ondan korkup kaçarmış. Böbürlenmek kelimesinin bebr'den geldiği sanılmaktadır. Efsâneye göre bu hayvanın derisine ok, kılıç, mızrak gibi savaş âletleri işlemezmiş. Onun için bu deriden zırh yapılırmış. Güyâ bu zırhı giyenler ateşte yanmaz ve suda boğulmazlarmış. Bu deriden kürk yapılsa aynı etkiyi gösterirmiş.

Harpte askerleri bebr ü peleng
Darbda çâkerleri nemr ü neheng

Ziyâ Paşa

Sutûr ile hatâyî kâğıd anın postudur gûya
Sühendan Nâdirî ağyar-küş bebr-i beyânım var.

Nâdirî

bedâhet بداهت a. i. Uzun zaman düşünmeden belki birdenbire manzûm bir söz söylemek veya yazmak. Bedâheten, bi'l-bedâhe, füc'eten, irticâl ve irticâlen kelimeleri de aynı anlamı karşılar. Şâirler çok zaman nükte yapmak suretiyle bedâhet göstermişlerdir. Bu olay bir nevî taşı gediğine koymaktır. Çoğunlukla bir beyit ve kıta halinde söz söylemek bedâhete dayanabilir. Maamafih Nef'î'nin IV. Murad huzurunda bedâheten bir kasîde söylediği de rivâyet edilmektedir.

İşte bu sebebledir ki el'ân
Türkîde yok irticâle imkân

Ziyâ Paşa

bedâheten بداهتاً a. i. bkz. bedâhet.

bedahş بدخش f. i. Bedahşan yakutu. bkz. bedahşân.

Bedahşân بدخشان f. i. Bugün bir kısmı Afganistan bir kısmı da Rusya sınırları içinde kalan yukarı Sind ve Horasan bölgesinde, Kâbil ile Yarkent arasında dağlık bir memlekettir. Eski çağ tarihinde Bakteria olarak geçer. Çok eski zamanlardan beri burada, bedahş denilen yakut madeni çıkarılır. Şehrin adının da bu kelimeden geldiği sanılmaktadır. Yakut madeni dolayısıyla birçok ülkenin ilgisini çekmiş olan Bedahşân edebiyatta da daima bir yakut cinsi olan kırmızı la'l* taşı ile birlikte anılır. Bu taş sevgilinin dudağını temsil eder, hemen her şâirde bu imaja sık sık rastlanır ve dudak la'l-i Bedahşân'a benzetilir. Bunun dışında bir münâsebetle kullanıldığı yerler de vardır. (bkz. lâl, yakût)

Ruhı aksinden ol hurşîd-i rahşân.
Taşı la'l eyledi dâğ-ı Bedahşân

Şeyhî

Nakkaş bilindi nakş içinde
La'l oldu ıyân bedahş içinde

Nesimî

Uş eşk kârbânı Bedahşân-ı dîdeden
Rûm'a katâr-ı lâ'l ile dürr armağan çeker

Ahmed Paşa

bedî بدیع a. i. Belâgat*'ın sözü sanatlarla güzelleştirmeyi öğreten bölümü (diğerleri maanî* ile beyân*dır), söz estetiği.
Amacı, sözün dış güzelliğini sağlamaktır. Güzel olan şeyin insan üzerinde yaptığı etkiden dolayı, sözün doğrudan anlatımı içinde bir şekil güzelliği sağlamak gayesiyle doğmuştur. Sözde bedî'in iki yararı vardır. Sözün kulağa hoş gelmesi, ruha ferahlık ve esenlik vermesi. Sözün düzeninde yapılacak küçük bir değişiklik, cümlenin akışında gösterilecek özen ve kelimeler arasındaki söyleyiş ve anlam ilişkileri, bedî'in doğması için yeterli sebeplerdir. Kökeni Arap edebiyatına dayanan bedî' ilk

belâgat kitaplarında görülmez. Ancak daha sonraki sınıflandırmalarda laf (söz, kelime) ve mânâ (anlam) sanatlarını içine alan ilme ad olmuştur. Lafız sanatları kelimelerle ilgili her türlü dış güzellik ve hünerlere dayanır (Cinâs*, seci*, iştikak, aks*, alliterasyon*, vs.) Mânâ sanatları ise kelimelerin anlamlarıyla ilgili özellik ve hünerlerdir. (Leff ü neşr*, tezat*, tevriye*, tecâhül-i ârif*, telmîh*, vs.) Ancak yine de bu sanatlar arasında kesin bir sınır çizilemez. Bir söz sanatında mânâ güzelliği; bir mânâ sanatında da söz güzelliği bulunabilir. Divân şiirinde çok titizlikle üzerinde durulan bedî sanatların birçoğu gerçekte bir latîfeye araç olmaktan öteye geçememişlerdir. (bkz. belâğat)

Saçı Hindû gözü Türkî belî hat ağızı nukat
Bedî olmaya zîra ki mürâât-ı nazîr olmaz

Kadı Burhaneddin

bedr بدر a. i. Dolunay.bkz. ay

Pây-i şeh iki hilâli kıldı çün bedr-i tamâm
Sıçradı bu tevsen-i gerdûna çabük-ter güneş

Aşkî

Bedûh بدوح a. i. Esma-i hüsnâdan Vedûd isminin bir başka ifadesidir. Allah'ın en güç işleri en az zamanda yapmasından kinâyedir. Bir rivâyete göre mektupları yerine ulaştırmakla görevli huddâm meleğin adıdır. Bunun içindir ki eskiden mektup zarfları üzerine Bedûh veya bunun ebced ile karşılığı olan 2,4,6,8 rakamları yazılırmış. Böylece mektuplar kaybolmadan gideceği adrese ulaşacaktır. Eski dönemin APS yöntemi bu imiş demek ki?!...

Şâirler de bu yola başvurmuşlar anlaşılan;

Yazılsam arz-ı hâl-i dilberân üzre Bedûh olsam

İffet

Varak-ı hüsnünü yazdıkta debîr-i kudret
Nokta-i hâli komuş vuslatına bâr-ı Bedûh

Kâmî

Behcetü'l-Hadâik بهجة الحدائق a.it. Eserin tam adı *Behcetü'l-Hadâik fî Mev'izeti'l-Halâik*'tir. Anadolu Türkçesi ile yazılmış dinî-ilmî bir nasihat kitabıdır. İki nüshası (Bk. Bursa Orhan ktp. Kurşunoğlu Bl. Tasavvuf nr: 5; Süleymaniye Ktp. Fatih bl. nr: 354) bilinen eserin yazarı -büyük ihtimalle- Sa'dü'l Yemenî adlı bir zattır. Ancak Türk diline kimin tarafından tercüme edildiği şüphelidir. Arapça başlıklar altında 41 meclise ayrılmış olan *Behcetü'l Hadâik fî Mev'izeti'l-Halâik* (İnsanlara öğütlerle ilgili güzel bahçeler), yer yer nazım serpiştirilmiş nesir bir eserdir. Âyet ve hadîslere dayanılarak kaleme alınan 177 varaklık bu didaktik eserin nüshaları 1303 ve 1475 yıllarında kopya edilmiştir. Eser, gerek dil araştırmaları yönünden, gerekse XIII. asırda Türkçe'nin ifade gücünü göstermesi ve dilin gelişmesinde bir basamak rolü oynaması yönünden oldukça önemlidir.

Behişt بهشت f. i. Cennet, Bkz. Cennet.

Behlûl بهلول a. i. Ebû Vehb Ömer Sayrefî, Kûfe'lidir. "Dânâ" lakabıyla anılır. Hârun devrinde Bağdat'ta yaşamış ârif ve ermiş bir meczûptur. Bir çok garip halleri ve Hârun ile macerâları rivâyet edilir. Hârun'un kardeşi olduğu hakkındaki rivâyet yanlıştır. İlmi yoksa da nasîhatları ve sözleri çok isabetlidir.

Behlül'e Bağdat'ın delilerini say demişler. "Bu sayıya sığmaz, isterseniz akıllılarını sayayım, çünkü akıllıları bir kaç taneden fazla değildir" diye cevap vermiş.

Mecnûnu eder ehl-i dilin âkılı irşâd
Behlül ile bak kıssa-i Hârûn-ı Reşîd'e

Neş'et

Külhan-ı aşkın temâşâ eyle her bir kûşesin
Kim nice Behlül-i vakte hâb-gehtir her biri

Necâtî

Âsaf-ı Nûşirevân-mesned ki bezminde hezâr
Mübrid-i hûşyârlar var hâce-i Dânâ gibi

Nedîm

Adı divâne kelâmı ma'kûl
Yâni sultân-ı velâyet Behlûl

Taşlıcalı Yahyâ

Behmen بهمن f. i. İran mitolojisine göre İsfendiyar'ın oğlu olan Erdşir*'in lâkabıdır. Kelime sıfat olarak "zekî, anlayışlı" anlamlarına gelir. *Şehnâme**'de de Zerdüşt'e inen meleğin adı da Behmen olarak kayıtlıdır. *Avesta*'da adı Vohumena olarak geçer. İran hakîmleri akl-ı evvele de Behmen derler. Brehmen kelimesinin hafifletilmiş şekli olarak gösterilen Behmen, güneş takviminin on birinci ayı olarak da bilinir. (bkz. Erdşir)

Hayâlin tahtgâhıdır derûn-ı sîne-i rûşen
Sezâ-vâr olmaz ol tahta eğer Dârâ eger Behmen

Bâkî

Behrâm بهرام f. i. Kelimenin birçok anlamları içinde en meşhur olanları şunlardır. 1 Güneş yılında her ayın 20. günü. 2. Bu günün işlerini düzenlemekle görevli melek. 3. Sâsânîler soyundan İran'lı bir hükümdar.

Bu hükümdar 420'de tahta çıkıp 20 yıl saltanat sürmüştür. Gûr, yani yaban eşeği avına merakından dolayı kendisine Behrâm-ı Gûr denilmiştir. Rivâyete göre yine bir av esnasında yaban eşeği kovalarken bir çukura düşüp ölmüştür. Gûr aynı zamanda, "mezar, çukur" demektir. İran mitolojisinde Merih savaş tanrısıdır. Bu bakımdan şâirler Behrâm'ın adını hem kahraman, hem de savaş ilâhı olarak anarlar.

Behrâm-ı vakti; Gûr'a yetirdi bu sayd-gâh
Var eşiğinde hizmet-i Şâh Erdşîr'i gör

Bâkî

Öğme Behrâm-ı Gûr-ı bî-rengi
Ne bilir cengi bir yaban eşeği

Sâbit

Şîr-i Behrâm-ı intikam arsa-i peygâr u ceng
Mîr-i Cemşîd ihtişâm-ı bezm-i kadr ü ihtirâm

Nâdirî

(bkz. Şehnâme, Heft-Peyker)

Behrâm بهرام f. i. Merih yıldızı, Mirrih. bkz. Mirrih.

Mâh-ı nev sanma felekde görücek peykânını
Titredi Behrâm elinden düştü zerrîn hançeri

Nef'î

behûr-ı Meryem بخور مریم f.a.it. bkz. buhûr-ı Meryem.

beka بقا a. i. Devâm, evvelki hal üzerinde kalma. Fenâ (yokluk) zıddı olarak kullanılır. Allah'ın zâtî sıfatlarındandır. O'nda bâkî olmak, denize katılan damla gibi Hakk'ın varlığında ebedîliğe ermektir. Divân edebiyatında varlığın geçiciliğini anlatmak için fenâ ile birlikte kullanılır.

Hakk'ın bekası ilen cânı câvidân dânâ
Bu cism-i fânîyi ayrık ne hâcet anı n'ider

Nesîmî

Âb-ı hayât ile mi suvarıldı hançerin
K'olur sebep hemîşe hayât-ı beka içün

Ahmed Paşa

(bkz. fenâ)

Bektaşîlik tr.i. Hacı Bektaş Velî tarafından Anadolu'da XIII. asırda kurulmuş, mezhep özellikleri taşıyan bir tarîkattır. Hacı Bektaş Menâkıbını anlatan *Velâyetnâme*'ye göre Hacı Bektaş Horasan'dan gelmiş olup Babaî halifelerindendir. Bâtınî* esaslara dayalı bir tarîkat olan Bektaşîlikte Ahîlik ve Babaîliğin büyük etkisi vardır. Hacı Bektaş'ın vefâtı üzerine Balım Sultan halîfe olmuştur. Anadolu'da Bektaşîliğin en koyu temsilcileri Alevîlerdir. En çok, Sivas, Tokat, Adana, İçel dolaylarında revâçtadır.

Bektaşîlik diğer tarîkatlar gibi İran etkisinde değildir. Edebiyatı ve kültürüyle Türklere mahsus bir tarîkattır.

Bektaşîlik iki ana kola ayrılır: Çelebiler kolu ve Babagân kolu. Her ikisinde de iki çeşit âyîn vardır. Âyin-i Cem* ve âyin-i ikrâr. Bektaşîliğe göre tevhîdin üç mertebesi vardır. İlki telkîndir. Burada sâlik şerîat kapısından tarîkata girmiş olur. İkincisi libâstır. Burada sâlik mârifet libâslarını giymiş olur. Sonuncusu ise ahâdiyyet mertebesidir. Burası fenâ-fi'l-ehâdiyet'tir.

Sâlik için tarîkata girmenin çeşitli merasimleri vardır.

Bektaşîlik, yeniçerilerin resmî tarîkatı olduktan sonra Türk kültüründe köklü bir yer edinmiş ve zamanla bozularak özelliklerini yitirmiştir. Hatta sonunda Bektaşî kelimesi "kayıtsız, pervasız, rind, laübâlî meşrep" mânâlarına gelmiştir. Fıkralara konu olan bektaşîler bu türdendir.

Bektaşîlik 5 kademede gerçekleşir. 1. Muhib: Kefâletle tarîkata yeni giren kişi. 2. Derviş: Muhiblerin ikrâr vermesi. 3. Halifelik: Liyâkatı görülen baba veya dede diye de bilinen sarık kullanma yetkisine sahip olanlar. 4. Mücerretlik: Hacı Bektaş'ın yaptığı gibi hiç evlenmeyen liyakatlı dede veya babalar bu mertebeye getirilir. Bunların sağ kulakları delinir, küpe takılır, kendilerini tarîkata adamışlardır. 5. Halîfelik: Tarîkatin en üst derecesi olup, çırağ, tuğ, alem ve sofra sahibi olurlar. Âyin-i cemlerde 40 kurban kesilerek başlarına siyah sarık sararlar, icâzetli kabûl edilirler ve muhib yetiştirirlerdi.

Bektaşîlik, Alevîlik*te olduğu gibi 12 imama saygı gösterir. Bazılarına göre şerîat hükümleri zâhir ehline göre olup, namaz kılmaz ve oruç tutmazlar.

Özellikle yeniçeri şâirleri Bektaşîlikten fazlaca söz ederler.

Çoğalıp meygedenin kallâşı
Oldu hep halk-ı cihân Bektâşî

Yenişehirli Avnî

Nerm olur kalbin senin zâhid eger bek taş ise
Secde-gâh et âsitân-ı ravza-i Bektâşımı

Aşkî

bel tr.i. Divân edebiyatında bel daima kıl kadar ince ve dardır. Bu özellikleri ağız ile ortak olduğundan çok zaman birlikte kullanılırlar. Bel, orta yer olduğu için şâir kenar ile birlikte kullanarak kelime oyunu yapar. Bele takılan kemeri, şâir daima kıskanır. Çünkü sevgilisinin belini, kendisi o kemer gibi saramamıştır. Bunlar dışında bel için hayâl, rüyâ, nâ-peydâ gibi incelik ve darlıkla ilgili sıfatlar ile kıl unsurları da kullanılır. Divân edebiyatında bel yerine daha çok müterâdifi olan "meyân ve miyân" kelimeleri kullanılır.

Koçmak belini derd-i gama özge devâdır
Emmek lebini cânâ safâ rûha gıdâdır

Hisâlî

İnceldise hecrile karınca gibi belin
Firkat nice bir ola Süleymân ere umma

Dehhânî

belâ بلا a. i. Gam, keder. Bir hadîste "Belânın en şiddetlisi peygamberlere, sonra velîlere isâbet eder." buyrulmuştur. Divân şiirinde ise âşık, belâların en kötüsüne kendisinin uğradığını söyler. Sevgilisinin güzelliği ile ilgili her şey onun için bir belâdır. Ayrıca belâ kelimesinin, "evet, hayhay, peki" anlamı da Kalû Belâ* ile kelime oyunu yapmak için kullanılır. (bkz. gam, Kalû Belâ)

Erenler gibi ey Yahyâ belâ yolunda irşâd ol
Beka sahrasında derbend-i râh-ı Kerbelâ'dan geç

Taşlıcalı Yahyâ

belâgat بلاغت a. i. Sözün ve yazının açık, düzgün ve sanatlı olması ile fikirlerin doğru, güzel ve yerinde anlatılmasını konu edinen bilim dalı, retorik.

Önceleri yalnızca beyân ile maânî*yi karşılayan bir terim iken bedî'*i de içine alarak ilm-i belâğat (belâğat ilmi) adı altında bugünkü edebiyatın yerine kullanılmış ve bir ilim olmuştur. Edebiyat sözcüğünün kullanılmaya başlamasından sonra da onun bir kolu olarak kalmıştır. Eskiden belâgat "sözün fasîh olmakla beraber muktezâ-yı hâl ve makama mutâbık (yer ve duruma uygun) olmasıdır" şeklinde tanımlanırdı ki bu, belâğat için fesâhat*'ın şart olduğunu gösterir. Fesâhat kelimeye, belâğat ise cümleye yöneliktir. Cümleyi oluşturan kelimeler fasîh olmazsa cümle de belîğ olmaz. Oysa belîğ cümle, kısa, kolay, sanatlı ve mânâca zengin olan cümledir. Bu nedenle eski İslâm belâğatçıları *Kur'ân*'ı salt belâğat örneği olarak görmüşlerdir. Hatta bu yüzden belâğat'ı ilimlerin en üstünü olarak görenler de vardır. Bunlar kelâma ait belâğatta iki yön gösterirler: Allah'a ait olan taraf-ı a'lâ (yüce yön) ve insana ait olan taraf-ı esfel (aşağı yön).

Bu ikisi dışında insanlardan sâdır olan, yani belâğat kuralları dışında kalan sözler ise değeri olmayan sözlerdir.

Belâğat üç ana bölümde incelenir: Maâni (yerinde söz söylemek), beyân (sözü en açık biçimde ifâde etmek) ve bedî (sözü süsleyip söylemek). İfade kusurları taşıyan bir söz ne kadar çirkinse, yerinde ve adamına göre söylenilmemiş bir söz de o kadar boştur. Konuşma kusurlarının birçoğu, sözün belâğattan yoksun olması sonucu ortaya çıkar.

Bir sözde iki çeşit güzellik bulunabilir. Bunlardan ilki sözün kendisinden gelir. İkinci ise söze sonradan katılır. Sözün kendisindeki güzellik beyân ve maânî ile sağlanır. Bedî ise sözü süsleyerek ona güzellik katar. Muallim Nacî bu konuda şöyle bir örnek verir: "Söz bir güzel kıza teşbih olunsa, maânî ile beyân endamının düzgünlüğüne, hareketlerinin inceliğine; bedî ise dış süslere benzetilmek lazım gelir. Yalnız bedî ile müzeyyen olan söz, tekellüfle süslenmiş bir çirkine benzer. Bir güzel süslenmese de güzeldir, bir çirkin süslense de çirkindir. İhtimâl ki gülünç de olur." Buradan anlaşıldığına göre bir söz bedî'siz olabilir ama maâni ve beyânsız asla olamaz.

Belâğat önceleri câhiliye devri Arap edebiyatında kuvvetli bir şekilde kendini göstermiş olmasına rağmen İslâm dini ve *Kur'ân* ilimlerinin etkisiyle sistemleştirilmiş ve bir ilim hâline gelmiştir.

Bu konuda ilk ve en önemli eser Zemahşerî'nin (ö.1144) "*Esâsü'l-Belâğa*" adlı eseridir. Batı edebiyatlarında ise retorik adı altında ve Aristo'nun (öl.M.Ö.322) "*Rhetorique*" adlı eseri ile kısmen kendini gösteren belâğat XIII.yy.'dan itibaren Avrupa'da gelişmeye başlamış ve XIX. yy.'da önemini büyük ölçüde yitirmiştir. Belâğat ile retorik arasında büyük benzerlikler olmasına rağmen tasnif ve ayrıntılardaki farklılıklar ikisinin aynı ilim olmasını engellemektedir. Türk belâğatı II. Mahmut zamanlarında (1808-1838) ilk defa hissedilmeye başlanmışsa da Ahmed Cevdet Paşa'nın (ö. 1895) "*Belâğat-ı Osmâniye*" adlı eserine dek henüz bir gelişme gösterememiştir. Cevdet Paşa'nın bu konuda yazılmış Arapça eserlerden de faydalanarak Türk belağatının kurallarını ortaya koyduğu bu yıllarda, aynı konuya dair "*Ta'lîm-i Edebiyat*" adlı bir eser yazan Recâizâde M. Ekrem (öl. 1914) de Fransızca eserlerden faydalanarak retorik ile Türk belâğatını bağdaştırmaya çalışmıştır. Belâğat konusunda sonradan yazılan Süleyman Paşa'nın (ölm. 1892) "*Mebâni'u'l-İnşâ*"sı ile Muallim Nacî'nin (ölm. 1893) "*Istılahat-ı Edebiyye*"si ise daha da oturmuş ve yerlileşmiş bir Türk belâğatını anlatır.

Bel'am-ı Bâûr بلعم باؤور a.i.t. Benî İsrail soyundan çok ibâdet eden ve İsm-i A'zam'ı bilen bir âbid imiş. Hz. Musâ zamanında yaşamıştır. Tefsirlerde anlatıldığına göre (Âraf, 175) Hz. Musâ, askerleriyle Muâb hükümdarının ülkesini kuşattığı zaman hükümdar Belâk, Bel'am b. Bâûr'u para karşılığında Hz. Musa aleyhine duâ etmeye zorlamış. Bel'am önceleri itiraz etmiş, hatta birkaç gece rüyasında bundan menedilmiş. Sonunda dünyalık için duâ etmeye razı olarak İsm-i Azam'ı okuyup beddûada bulunmuş. O sırada ağzından beyaz bir kuş çıkarak uçup gitmiş. Sonra da dili sarkıp susuz köpek misâli can vermiş. Divân şâirleri bu hadiseye telmihen beyitler oluşturmuşlardır.

İbâdetine dayanma ki sana pend yeter
Hemîn hikâyet-i Bel'am-ı Bâûr

Hayâlî

Der olmayasız zevk ile çün Bel'am-ı Bâûr
Yeğdir k'olasız şevkıla Kıtmîr-i harâbât

Şâhidî Dede

bel hüm adall بلهم اضلّ a.i.c. "Belki daha fazla sapıktırlar" anlamında âyettir (Fürkan/ 44, A'râf / 179). İktibas yoluyla kullanılır. bkz. âyet.

Egerçi sünbül ü nergis beyân-ı "Küntü Kenz" eyler
Kaçan "Bel-hüm adall" bilsin işâratın bu esrârın

Nesîmî

belik tr.i. Ok kuburu, sadak. Kelime "belin" şeklinde de okunabilir ki belinlemek

anlamına gelir. Kelime oyunları ve tenâsüp yoluyla kullanılır. (bkz. ok, sadak)

Eyledi aşkın beni kalkan melâmet tîrine
Ey gözü kaşı belikli şehriyârım kandesin

Nesîmî

ben tr.i. Ben, hâl, bkz. hâl.

Dehânı mül saçı sünbül yanağı gül beni fülfül
Lebi gonca beli ince boyu serv-i revân olsa

Taşlıcalı Yahyâ

Benâtü'n-Na'ş بنات النّعش a.i.t. Heft evreng* heft birâderân da denilen ve dilimizde Yedi kardeşler takım yıldızı olarak bilinen yıldız kümesi. Edebiyatımızda dağınıklık, perişanlık hâlî için kullanılır. Bkz. Heft evreng.

Hâsılı hurşîd-i zâtım şu'le saldı âleme
Mahv olup giydi Benâtü'n-Na'ş-ı a'da-yı liâm

Nâdirî

bend بند f. i. Başından sonuna kadar aynı vezinde çok dizeli/beyitli parçalardan meydana gelen şiirlerin her bir bölümü. Musammat* şeklinde yazılan manzûmelerin her bir parçası. (bkz. terkîb-i bend, tercî-bend)

Âheng-i âh u nâleleri edelim bülend
Ashâb-ı derdi cûşa getirsin bu heft bend

Bâkî

bend بند f. i. Bağ, râbıta. Divân edebiyatında sevgilinin hasreti, gamı ve saçı âşık için birer benddir. Zindan ile birlikte çok kullanılır. Delilerin bağlanması bir tedbîr şeklidir. Ayrıca bend "tuzak" anlamına gelir. Şâirin gönül kuşu bu tuzağa yakalanır. Bendin demirli olanına tavk veya lâle denir. Kayd* ve dâm* şekliyle de kullanılır. Bend etmek, bağlamaktır. (bkz. dâm)

Boynu bağlı bir esîr etdi Hisâli beni yâr
Bend edip zülfü kemendine giriftâr eyledi

Hisâlî

Diller ol zülf ü zekânda çağrışır
Bend ile zindân elinden el-gıyâs

Ahmed Paşa

bende بنده f. i. Bağlı, kul, köle, Divân edebiyatında kul, çâker, gulâm, esir gibi kelimelerle ifâde edilen bende, çok zaman padişâh ile birlikte kullanılır. Çünkü sevgili sultân, âşık bir kuldur. Padişâhın tam zıddı özelliklere sahiptir. Bendenin her şeyi padişah ile vardır. Onun esirgemesine, cömertliğine, affına muhtaçtır. Âşık, bende olarak sadâkatın yegâne temsilcisidir. Bu uğurda birçok ezâ ve cefalar görür. Kapı eşiğinde yatmaya razıdır.

Bazan bir esîr anlamında da bende ve kul kullanılır. O zaman bu kulun alınıp satılması tabiîdir. Bu durumda zincirle bağlanıp zindana atılabilir veya âzâd edilebilir. "Bende-i halka be-gûş" tabiri, eskiden esirlerin kulağına halka geçirmek âdetine dayanır. (bkz. âşık)

Bendeyidi bunca yıllar kaddine serv-i revân
Doğrulukla kulluk ettiğiyçün âzâd eyledi

Dehhânî

Doğalı gün gibi ol mâh-cemâl
Bende-i halka-be-gûşıydı hilâl

Hâkânî

benefşe بنفشه f. i. Menekşe. (bkz. menekşe)

Hattın gamıyla kaddi büküldü benefşenin
Görmez misin ki başı ayağındadır dahî

Karamanlı Nizamî

beng بنك f. i. Afyon gibi uyuşturucu ve keyif verici bir madde. Esrar anlamıyla da kullanılır. (bkz. afyon, bâde)

Gam mey-i la'l akıtdı yaşımdan
Gussa bengim uçurdu başımdan

Fuzûlî

Beng ü Bâde بنك وباده f.i.g. Edebiyatımızdaki bir kısım temsilî hikâyeler değişik adlar altında kaleme alınmıştır. *Beng ü Bâde* (Esrâr ve Şarap) de bunlardan biridir. Sembolik olarak afyon ve şarabı konu alan bu eserler alegorik söyleşiler, münâzaralardan ibarettir. Daha çok derviş ile coşkun genç kişiliklerin karşılaştığı *Beng ü*

Bâde'ler için, Fuzûlî'nin mesnevî şeklinde yazdığı *Beng ü Bâde*'si (Divan içinde basılmıştır) ile Yusuf Emîrî'nin nazım nesir karışık yazdığı *Beng ü Çağır* adlı eserlerini örnek olarak gösterebiliriz.

berât برات a. i. Yazılı kâğıt. Osmanlı devlet teşkilatında birisine tahsîs edilen nişân, rütbe, memurluk, maaş vs., bir yazılı belge ile vesikalandırılırdı. Beratın üzerinde padişâhın tuğrası bulunurdu. Divân edebiyatında sevgilinin yüzü bir berâtı andırır. Üst kısımda tuğrâ kâküller, onun altında kaşlar, gözler, ayva tüyleri vs. ile yazılmış bir fermân vardır. Berât ile beraber menşûr ve fermân da kullanılır.

Benim ol hüsrev-i sâhib-kırân-ı mülk-i endîşe
Ki münşî-i kader yazmış berâtında bu menşûru

Nef'î

Ben berât-ı şâh ile bir özge bayrâm eyledim
Dahı tuğrâ-yı hilâl-i ıyd olmadan bedîd

Aşkî

Berât برات a. i. Kamerî aylardan Şaban'ın 14-15. gecesine (leyle-i berât) denir. Bu gecede Hz. Muhammed'e peygamberlik bildirilmiş olup Müslümanlar için bir mağfiret ve bağışlanma gecesi sayılır. Bu gece ibadet ve tâatle geçirilir. Bu gecede kılınması gereken namaz ve okunacak zikirler vardır.

Din konulu şiirler yanında az da olsa dindışı şiirlerde de sözü edilir. Âşık, sevgilisine kavuşunca berât gecesine erişmiş gibi olacaktır. Çok zaman Kadir* gecesiyle birlikte anılır.

Zât ileyem sıfat ile Kadr ileyem Berât ile
Gül-şekerem nebât ile beste dehâna sığmazam

Nesîmî

Ol gece meğer Kadr u Berât idi mukarrer
Çekdi kamer-i çerh ana tuğrâ-yı mutallâ

Taşlıcalı Yahyâ

benî asfer بنی اصفر a.i.ge. Asfer kelimesi "sari, uçuk benizli" anlamlarına gelir. Bu anlamdan yola çıkarak Araplar frenklere ve Hıristiyanlara, renklerinin soluk ve beyaz, saçlarının da sarı olmasından dolayı "benî asfer" der.

Sevmeyüz dinârı biz rûy-ı benî asfer gibi
Sen bizi ey dil tasavvur etme gayrılar gibi

Taşlıcalı Yahyâ

berâat-i istihlâl برائت استحلال a.i.t. Güzel başlangıç. Bir şiir, kitap ve yazının başında, içindekiler hakkında toplu bir fikir verecek şekilde güzel sözler kullanmak, Divân şâirlerince bir sanat sayılırdı. Konuya uygun cümleler ile yazıya başlanılması bir nevi önsöz ile eser uygunluğu gibidir. Hüsn-i ibtida* da denilen berâat-i istihlal eserin içindekiler hakkında bilgi verebilirdi. Bu bölümün güzel oluşu ve konuyla yakın ilgisi sanata yol açar, okuyucunun konuya ısınmasını ve kendini eserin içinde bulmasını sağlardı. Bir eser için berâat-i istihlâl yek-âvâz* gazelin matlâ beyti gibidir. Fuzulî *Leylâ ile Mecnûn* mesnevîsine yazdığı önsöze şu sözlerle başlar:

"İlâhî Leylî-i sarây-ı hakîkat, serâ perde-i vahdetden zuhûr edip tecellî-i cemâliyle fezâ-yı sûreti müzeyyen etdikde ve Mecnûn rûhu sergeşte-i bâdiye-i gaflet iken ol şa'şaa-i cemâli görüp inân-ı ihtiyârı elden gitdikde..."

berbat (ber-batt) بربط a.f.s. Kaz göğüslü demek olup lavuta denilen çalgıdır. Eski Türklerin kopuzu ile aynıdır. Kiriş telleri iki yanında ikişer demir tel olduğu ve Muğla'da icad edildiği rivâyet edilir. (bkz. musıkî)

Çaldım taşa ben şişe-i nâmûs ile nengi
Mutrib kerem et sen dahi çal berbat u çengi

Lamiî

berceste برجسته f.b.s. Kolayca hatıra geliveren ama yüksek bir mânâ taşıyan mısra. Genellikle azâde* olduğu halde beyit ve dörtlük şeklinde de görülebilir.

Muallim Nacî'nin tebessüm halinde çektirdiği bir fotoğrafın altına yazdığı şu mısra bir bercestedir. (bkz. azâde)

"Mudhikat-ı dehre ben ölsem de tasvîrim güler"

Eğer maksûd eserse mısra-ı berceste kâfîdir
Aceb hayretteyim ben sedd-i İskender husûsunda

Koca Ragıp Paşa

Bercîs برجيس Müşteri yıldızı. bkz. Müşteri.

Berehmen Hintçe. i. Hintliler arasında yayılmış olan Brahma dininin rahiplerine denildiği gibi, mecusî din adamlarına da bu ad verilir. Daha sonra soyu sopu belli kişizâdeye ve akıllı, tecrübeli, otoriter kişilere lakap olmak üzere kullanılmıştır. Kelimenin berhemen şeklinde kullanıldığı da olur.

Taze ahd etmiş gibi zünnâr-ı zülfünde Nedîm
Hânkâh-ı berhemende büt-perest olmuş yine

Nedîm

berg برك f. i. Yaprak. Divân edebiyatının zengin tabiatı içinde yaprak ve özellikle gül yaprağı çok anılır. Berg-i gül sevgilinin yanağı ve yüzüdür. Ağaç yaprağı ise rüzgârla titremesi, rüzgârın önünde sürüklenmesi halleriyle, ayrılık rüzgârı önündeki âşığı temsil eder. Çınar yaprağı ele benzediği için cömertlik gösterir. Berg ü bâr ise yaprak ve meyvedir. Sonbaharda sararması ile âşığın yüzüne benzer. Arapça karşılığı olan varak* şekli de kullanılan berg, bazan üzerindeki çiğ taneleriyle de teşbîhlere konu olur. Bâkî'nin bir gazelinde berg, bazı yönleriyle ele alınmıştır.

Nâm u nişâne kalmadı fasl-ı bahârdan
Düşdü çemende berg-i dıraht îtibârdan

Sahn-ı çemende durma salınsın sabâyile
Âzâdedir nihâl bu gün berg ü bârdan

Bâkî çemende hayli perîşân imiş varak
Benzer ki bir şikâyeti var rûzigârdan

Bâkî

berk برق a. i. Şimşek. Divân edebiyatında daha çok çıkardığı ışık ve hızı dolayısıyla ele alınmıştır. Işığı yönünden güzellik, yüz ve yanak ile; hızı yönünden de âh*, kader ve kazâ ile birlikte kullanılır. Berk urmak, şimşek çakmaktır. Şimşek, ateşi ve yakıcı olma özelliği ile bir kılıç darbesini hatırlatır.

Mesnedim kûy-ı harâbâtda fenâ toprağıdır

Fuzûlî

Tığ-ı adu şikârun keff-i kerem şiârun
Cûşîşde berk-i hâtif bahşişde fark-ı hatîl

Karamanlı Nizamî

berş برش a. i. Afyon. Keten yaprağından yapılan bir çeşit sarhoşluk verici macun.

Bûze berş ü beng esîr oldu
Kimi hurd u kimi hamîr oldu

Fuzûlî

Ne belâdır hele berş ü afyon
Ki eder âdemi süst ü mecnûn

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. afyon, bâde, beng)

beste بسته f. i. Bir şarkının makam ve âhengi. Beste'nin "Bağlı, bağlanmış" anlamını da kullanarak kelime oyunları yapan şairler, özellikle musıkî terimleri içinde zikrederler. (bkz. musıkî)

Hem acem hûb u aşîrânı da hûb
Besteler anda serâpâ mergûb

Samî

Ben bâğ-ı hüner sünbülüyem sünbüle beste
Nâbî'nin usûlünde makam ise Ruhâvî

Sünbülzâde Vehbî

Bevvâl-i çeh-i Zemzem بوال چه زمزم a.f.i.t. Zemzem kuyusuna bevleden. Çok eskiden bir bedevî, meşhur olmak ve herkes tarafından tanınıp dünyada adını yaşatmak istemiş. Ancak kabiliyetsizin biri olduğundan hiç bir hususta kendini kabûl ettirememiş. Sonunda Zemzem kuyusunun başına gidip içine bevletmiş. Böylece ünlü olmuş. Ancak daha sonra adı yine unutulmuş ve "bevvâl-i çeh-i Zemzem" sıfatıyla anılmış. (bkz. Zemzem)

Bevvâl-i çeh-i Zemzem'i lânetle anar halk
Sen Kâ'be gibi kendini hürmetle benâm et

Ziya Paşa

beyân بيان a. i. Belâğat*'ın, birbirinden açık, değişik ifâde yollarını öğreten bölümü (diğerleri bedî* ile maânî*dir).

Amacı, sözün birkaç ifadesinden duruma en uygun olanını seçmektir. Konuları arasında mecâz*, teşbîh*, istiâre* ve kinâye* sanatları sayılabilir.

Konuşma ve yazıda anlatım şekillerinin çok çeşitli olması ve duruma göre amaca en uygun şeklin seçilmesi zorunluluğu beyânın doğmasına neden olmuştur. Özellikle dilimizdeki anlatım zenginliği, edebiyatta beyânın çerçevesini genişletmiştir. Kökeni Arap edebiyatına dayanan beyân, sözün mânâya uygunluğunu sağlayan kurallardan bahseder. Kişilerin bu kuralları uygulamaları hâlinde çeşitli anlamlara gelebilen veyâ anlam dereceleri birbirinden farklı olan sözlerden en uygun ifâdeli olanını seçmeleri sağlanmış veya bunun tersi olarak anlatılması istenen şeyin çeşitli yollarla ve birbirinden farklı şekilde söze dökülmesi gerçekleştirilmiş olur. Bu bakımdan bir anlatım olayı sayılan beyân, sözün kullanılış özelliğine göre şu bölümlere ayrılır: Kelime gerçek anlamda kullanılıyorsa "hakikattir". Gerçek anlamı dışında bir anlam ifâde ediyorsa "mecâz", "teşbîh" ve "istiâre" oluşur. Gerçek anlamı yanında daha etkin bir mecazî anlamda kullanılıyorsa "kinâye" adını alır. Kelimenin yanlış kullanılmasına da "galat" denir. Bütün bunları konu edinen beyân ilmi için kısaca "insanlara anlatım melekesi kazandıran ilimdir" diyebiliriz. (bkz. belâğat)

beydak بيدق a. i. Paytak, piyâde, piyon. Satranç* oyunundaki taşlardan biri. bkz. satranç.

Tavr-ı şâhî beydak-ı hâl-i siyâhında tamâm
Pîl-bend-i saltanat ferzîn-i fermânındadır.

Nev'î

beyt بيت a. i. Aynı vezinle yazılmış, anlamca birbirine bağlı iki dizeden oluşan nazım birimi.

Arapçada beyt kelimesi "ev"; mısra ise "kapı" anlamlarına gelir. Yani bir beyit, içindeki "mânâ" denen insan ile görüşmek üzere kapısından girilen bir evdir. Divân şiirinde beyit, anlam bütünlüğüne sahiptir. Beyit, tek başına bulunabildiği gibi bir şiirin parçası da olabilir. Nitekim divân edebiyatı beyit esasına dayalı bir edebiyattır. Bu nedenle beyitler durumlarına göre değişik adlarla anılırlar. "Musarra*", iki dizesi de birbiriyle kafiyeli olan beyittir. Bunun zıddına "ferd*" veya "müfred*" denir. Bir şiirin musarra olan ilk beytine "matla*"; önceki beyitlerle kafiyeli olan son beytine "makta*"; ikinci beyte "hüsn-i matla*", sondan bir evvelkine "hüsn-i maktâ*" denilir. "Vasıta*", manzumelerin orta kısmını oluşturan her bir beyte denildiği gibi bend esasına dayanan şiirlerin de geçiş beytidir. Şâirin mahlas*'ının geçtiği beyte, gazelde "mahlas beyti", kasîdede "tâc beyit" denir. En güzel beyit gazelde "beytü'l-gazel", kasîdede, "beytü'l-kasîd" adını alır. Her yönüyle güzel olduğu hemen anlaşılan beyte "şâh beyit" denir. Anlamı bir sonraki beyte taşan beyitler ise "beyt-i merhûn*" adıyla anılırlar.

Bir beyit, aruz kalıpları bakımından içinde bulundurulduğu kelime gruplarına göre altı kısma ayrılır. Bu gruplaşmada aruz birimleri (ef'ile* ve tef'ile*) esas alındığı gibi kelimeler de esas alınmaktadır. Birinci dizenin ilk tef'ilesine "sadr*", son tef'ilesine "aruz*" veya "harb*" denir. İkinci dizenin ilk tef'ilesine "ibtidâ*", son tef'ilesine de "acüz*" veya "darb*" tabîr olunur. Her iki dizenin ortasında kalan tef'ile veya kelimeler "haşv*" adını alırlar. Bunu şematik olarak şöyle gösterebiliriz:

sadr	haşv	aruz	(harb)
Şarka bakmaz	*garbı görmez*	*görgüden yok*	*vâyesi*
Fâliâtün	*Fâilâtün*	*Fâilâtün*	*Fâilün*
Bir utanmaz	*yüz yaşarmaz*	*göz bütünser*	*mâyesi*
ibtida	haşv	acüz	(darb)

Köhne mazmûn-ı Sinimmâr-ı Havernâk-âsâ
Beytten beyte girip çıkmadan oldum bizâr

Saffet

Hâmir-i mânâyı dil yapar yoğurur
Kalem dü mısra ile beyti hep ikiz doğurur

Belîğ

(bkz. gazel, kaside)

beyt-i merhûn بيت مرهون a.s.t. Mânâsı başka bir beyit ile tamamlanan beyit. Daha çok mesnevîlerde kullanılır. Beyitler arasında konu bütünlüğü sağlanmasıdır. (bkz. beyt)

Âkibet dedi biri bir eczâ
Bende var adını bilmem ammâ

Götürün belki budur maksûdu
Dahi yok şübhemizin mevcûdu

Kîmyâger görücek dedi belî
Budur iksîrin ehemm-i ameli

Nâbî

Beytul'llâh بيت الله a.i.t. Allah'ın evi, Kâ'be, bkz. Kâ'be.

Bâb-ı hayrâtın açıp bir câmie urdu binâ
Ana Beytu'llâh-ı sânî derler ise vechi var

Taşlıcalı Yahyâ

beytü'l-gazel بيت الغزل a.b.i. Bir gazelin en güzel beyti. bkz beyt, gazel.

Ne yanar kimse bana âteş-i dilden özge
Ne açar kimse kapım bâd-ı sabâdan gayrı

Fuzûlî

Yok bu şehr içre senin vasfettiğin dilber Nedîm
Bir perî-sûret görünmüş bir hayâl olmuş sana

Nedîm

Beytü'l-Harem بيت الحرم a.b.i. bkz. Kâ'be.

Ne Kâ'be, kâbe-i vuslat ne vuslat âlem-i vahdet
Muhabbet nûr-ı lâmî' serteser Beytü'l-harem tenhâ

Atâî

beytü'l-kasîd بيت القصيد a.b.i. Bir kasîdenin en güzel beyti. (bkz. beyt, kasîde.)

Dedi ki bir iki beytü'l-kasîde kim olmuş
Anınla hazret-i sadr-ı güzine midhat-kâr

Nedîm

Beytü'l-Lahm بيت اللحم a.b.i. Kudüs şehri yakınlarında Hz. İsâ'nın doğum yeri olduğu rivâyet edilen yer. Hıristiyanlara göre Davûd* ve Süleyman* Peygamberlerin mezarı da buradadır. (bkz. Kudüs, Mescid-i Aksâ)

Beytü'l-Lahm kilise anda ki doğdu İsâ
Irak değil ol kısa Kuds-i mübârekdedir

Ahmed Fakîh

Beytü'l-Hazen بيت الحزن a.b.i. Hüzünler evi. "Beyt-i ahzân", "Beytü'l-hüzn" veya "külbe-i ahzân" şeklinde de kullanılır. Yakûb* peygamber, oğlu Yûsuf*'u kaybettikten sonra yıllarca ağlamış ve ızdırap çekmiştir. İşte Hz. Yakûb'un hüzün ve ızdırap içinde yaşadığı bu evine, Beytü'l-hazen denilmiştir.

Cihânı başıma zindân edip ol Yûsuf-ı sânî
Cemâl ile gelip kılmaz müşerref beyt-i ahzânı

Aşkî

(bkz. Yakûp, Yûsuf)

Beytü'l-Makdîs بيت المقدس a.b.i. bkz. Mescid-i Aksâ

Varalar sonra Beytü'l-Makdîs'e tiz
Diyeler kim çü kırdık yerdekin biz

Yazıcıoğlu

Beytü'l-Mukaddes بيت المقدّس a.b.i. bkz. Mescid-i Aksâ

Beytü'l-Mamûr بيت المعمور a.b.i. Yedinci kat gökte Firdevs cennetinde* Kâ'be*'nin tam üstünde kalan ve Kâ'be'ye benzeyen, meleklerin kıblesi. Hz. Âdem ile birlikte bugünkü Kâ'be'nin bulunduğu yere indirilmiş, ancak Nûh Tufânı'ndan önce 7. kat göğe çekilmiştir. Melekler ibâdetlerinde oraya yönelirler ve orayı tavâf ederlermiş. Kâ'be ile Beytü'l-Mâ'mûr arasında bir çizgi olup oraya hiç bir şey giremezmiş. Bugün Kâ'be yanında binlerce güvercin olduğu halde hiç birisi Beytullâh'ın üzerinden uçamazmış. Kâ'be'yi görenler bunu doğrulamaktadır. Beyt-i Ma'mûr'un Âdem* peygamber tarafından yapıldığına dâir bir rivâyet vardır.

Beyt-i Ma'mûr-ı felek mi ol fezâda ol saray
Ya zemîni cennet olmuş Kâ'be-i ulyâ mıdır

Nef'î

Beyt-i Ma'mûr-ı felek-mertebedir her beytin
Fevc fevc olmada ervâh-ı mücerred züvvâr

Sâmî

Kıblesiyem sâdıkların maşûkuyam âşıkların
Maksûduyam lâyıkların çün Beyt-i Ma'mûr olmuşam

Nesimî

bezm بزم f. i. İçkili, eğlenceli meclis, toplantı, dernek. İlkbahar mevsiminde çemende, kırlarda veya bir gülbahçesi vs. güzel yerlerde gezip eğlenmek, içip coşmak, halen rağbet edilen bir eğlence şeklidir. Eskiden bu âdet daha çekici imiş. Sevgilisi, sâkîsi, mutrib (çalgıcı)i, gazelhân (gazeller okuyan)ı, yârânı ve içkisi, mezesiyle meclis, şâirlerin en rağbet ettikleri durumlardan biridir. Bu eğlence zamanına göre evlerde, meyhânelerde (mecâzen tekkelerde) de yapılabilir. Bezmde herkes yere bir daire oluşturacak şekilde yanyana otururdu. Sâkî elindeki ratl-ı gırân* (büyük kadeh)i ile ortada döner ve herkese aynı içki kâsesinden şarap ikrâm ederdi. Bazan ortada dönen yalnızca peymâne* olur ve herkes gam ve kederinden kurtulur, coşar eğlenirdi. Bezmde bir musıkî ve raks* vardır. Ayrıca bir yanda mum yanar, bir yanda micmer buhur tütsülenir, etrafa kokular yayılır ve bezm sabahlara dek sürerdi. Padişâh bezmi elbette ki bir başka olur. Bu durumda bezm ü rezm birlikte bulunur. Bazan ayş u işret de bezm yerine geçer. Esenlik ve şenlik içinde geçen bezmin en kötü yanı, çabuk bitmesi ve humâr* göstermesidir.

Şâirler bazan bezm kelimesini alelâde bir toplantı için de kullanabilirler. Meselâ padişâh bezmleri bu kabildendir. Bezm-i hazân, bezm-i kemal, bezm-i gam vs. durumlarda gerçek içki ve eğlence yoksa da bezm için gerekli olan her şey yine orada mevcuttur. Yani bezm kelimesinin geçtiği yerde bezme ait özelliklerden birkaçı mutlaka bulunur.

Bezm sevgilinin yüzü, dünya, güzellikler vs. yerine de kullanılır. Bezm-i gülşen, bezm-i hüsn veya bezm-i âlem bu tür söyleyişlerdendir.

Nedîm'in bezmi anlatan manzûmeleri ve şarkıları oldukça fazladır.

Yine bezm-i çemene lâle fürûzân geldi
Müjdeler gülşene kim vakt-i çerâğan geldi.

mısralarıyla başlayan şarkısı bunlardan biridir. Edebiyatımızdaki sâkînâme*ler bezmi anlatan şiirlerdendir. Bezm-i işret, bezm-i mey, bezm-i safâ, bezm-i nûşanûş bezm-i cem gibi tamlamalar da bununla ilgilidir.

Zamân-ı rezm geçdi şimdi vakt-i bezmdir söylen
Çemen nakşeylesin nakkaşlar püşt-i kemân üzre

Nedîm

Kâse-i deryûzeye tebdîl olur câm-ı murâd
Biz bu bezmin Nâbiyâ çok bâdehârın görmüşüz

Nâbî

Bezm ehli olunca halka-beste
Bâzâr-ı elem olur şikeste

Riyâzî

(bkz. bâde, bağ, sâkî, âğar, ratl-ı girân)

Bezm-i Elest بزم الست a.i.t. Elest bezmi. Allah, ruhlar âlemini yarattığı zaman bütün ruhlara hitaben "Elestü bi-Rabbiküm (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?)" buyurunca ruhlar "Kalû: Belâ (Evet, Sen bizim Rabbimizsin dediler)." İşte o zaman ikrâr vermiş olan insanoğlu, dünya hayatına geldiği zaman bu verdiği söze sadık kalmalıdır. Çünkü Allah, sözünden dönen olmasın diye ruhları birbirine şahit tutmuştur. Bu olay *Kur'ân*'da da anlatılır. (Ârâf/ 171-172). Bu meclis, "bezm-i ezel" olarak da bilinir. Tasavvufta ve İslâm edebiyatlarında en eski zaman, en eski meclis olarak değişik biçimlerde çokça kullanılmıştır. Şâirler sevgililerine Elest bezminde âşık olduklarını, aşklarının o zamandan bu yana devam ettiğini söylerler. Kelime yalnızca "elest" olarak da anılır. Çok zaman telmih yoluyla kullanılır. (bkz. Kalû Belâ)

Senin keyfiyyet-i hâlin meger hamr-ı riyâdandır
Beni ser-mest eden zâhid mey-i Bezm-i Elest ancak

Aşkî

Sâkî-i Bezm-i Eleste hemdem idim bir zamân
İşte o günden beri hâtır-nişânımdır kadeh

Aynî

bîd بيد f. i. Söğüt. Su kenarında oluşu ve yapraklarının titreyişi bakımından divân edebiyatında teşbîhlere konu olmuştur. Bîd-i giryân, bîd-i mecnûn, bîd-i nâlân, bîd-i sernigûn gibi tamlamalar ise salkım söğüt yerine kullanılır.

Böyle bî-hâlet değildi gördüğüm sahrâ-yı aşk
Anda mecnûn bîdler dîvâne cûylar var idi

Nedîm

bid'at بدعت a. i. Sonradan ortaya çıkan şey. Peygamberimiz zamanında olmayan bazı usûl ve âdetler daha sonra İslâm dininde yer edinmeye başlamıştı. Bid'at iki çeşittir. Bid'at-i hasene (güzel bid'atler) ve bid'at-i seyyie (kötü bid'atler). Meselâ Peygamberimiz zamanında minare yoktu. Ezan yüksek bir yerde yahut mescidin damında okunurdu. Sonradan minâre yapıldı. Bu iyi bid'attir. Ölünün ruhu için helvâ veya lokma gibi yemekler yapılması dinde yoktu. Bu âdet sonradan icâd edildi. Bu da kötü bid'attir. Bid'at kelimesi tek başına genellikle kötü bid'at yerine kullanılır. Bazan âlim kılığındaki yobazların her şeye bid'at diye karşı çıktıkları olmuştur.

Lâubâlî-meşrebiz bî-kârlıkdır kârımız
Perde-i bid'atde pinhândır bizim esrârımız

Taşlıcalı Yahyâ

bîgâne بيگانه f.b.s. Kayıtsız, ilgisiz. Divân edebiyatında sevgili âşığın durumuna daima bigânedir. Onu görse görmezlenir, bilse bilmezlenir. Bu durum âşığın gam çekmesine ve şikâyetlerine neden olur. Genellikle "âşinâ (bildik, tanıdık)" kelimesiyle tezat yapılarak kullanılır. (bkz. âşinâ)

Ben kulunu redd edip kılur rakîbini kabûl
Âşinâsın yâd edip bîgânesin hem-râz eder

Ahmed Paşa

Bihişt بهشت f. i. Cennet. bkz. Cennet.

Bihzâd بهزاد f.b.s. Büyük bir Türk minyatür ressamıdır. Herat'ta yaşamış, Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevaî'den teşvik görmüştür. Eserleri hâlâ müzeleri süslemektedir. Çok taklîd edilmiştir. Behzâd şeklinde de kullanılır. (bkz. minyatür)

Rengîn eder evsâf-ı ruhun hâme-i Bâkî
Ol sûreti vermez sanem-i nakşına Bihzâd

Bâkî

Bilâl بلال a. i. Habeşli bir köle olduğu için Bilâl-i Habeşî diye bilinir. Müşriklerin işkencelerine uzun müddet göğüs germiştir. Sesi çok güzelmiş. 641 yılında 60 yaşında Şam'da vefât etti.

Kelâm-ı Hakk'ı işitse hücûm eder cühele
Nişân-ı seng-i münâfık olursa tan mı Bilâl

Bâkî

Duymasın velvele-i mahşeri yâ Rab dil ü cân
Eylesin gûşumu pür nağme-i âvâz-ı Bilâl

Aşkî

bi'l-bedâhe بالبداهه a.b.z. Düşünmeksizin, birdenbire; bkz. bedâhet.

bîmâr بيمار f.s. Hasta; Divân edebiyatında âşık bir aşk hastasıdır. Bundan başka sevgilinin gözü baygın ve mahmur baktığı için hastaya benzer. Sevgilinin gamzesi da aynı nedenle hasta olarak ele alınır ve âşık onu kurtarmak için kendini kurban etmeye hazırdır. Sevgilinin dudakları âşık denen hastaya şifâ verir. Hastaları arayıp-sorma âdeti ile âşık-maşûk yanyana getirilir. Âşığın hastalığının asıl nedeni sevgilisinin ayrılığıdır. Âşık bu yüzden bir hasta gibi geceleri ağlayıp inleyerek sabahlar, "Alîl" kelimesi de hasta anlamına gelir. Dil-haste ve haste-dil de âşıktan kinâyedir.

Hoşdur ol gamzelerin hastalığı kim yaraşır
Merdüm-i zâlimin eksilmese bîmârlığı

Ahmed Paşa

Kamu bîmârına cânân devâ-yı derd eder ihsân
Niçin kılmaz bana dermân beni bîmâr sanmaz mı

Fuzûlî

Gam günü etme dil-i bîmârden tîgın dirîğ
Hayrdır vermek karanu gicede bîmâre su

Fuzûlî

bkz. alîl, dâru'ş-şifâ)

bîmâr-hâne بیمار خانه f.b.i. Hastahane. bkz. dâru'ş-şifâ.

bintü'l-ineb بنت العنب a.i.t. Şarap, üzümün kızı, bâde. Üzümden çekilmiş şaraba bintü'l-ineb denir. Şâirler içki yerine kullanırlar. Tamlamadaki "bint (kız)" kelimesiyle de kelime oyunları yapılır. (bkz. bâde)

Merd odur bintü'l-inebden gayrı bezm-i hâsına
Hiç ne avret uğratır ne pây-ı duhter bastırır

Sâbit

Bircîs برجیس a. i. Müşteri yıldızı. bkz. Müşteri.

Bismi'llâh بسم الله a. i. Allah'ın adıyla başlarım. Besmele olarak bilinir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bir âyet içinde geçer (Neml/30). Bir de sûre başlarında yazılan müstakil besmeleler vardır. Besmelenin tamamı "Rahmân (dünyada herkese) ve Rahîm (Âhirette yalnızca mü'minlere acıyıcı) olan Allah'ın adıyla başlarım." meâlindedir. Herhangi bir işe başlarken söylenir.

Edebiyatta çeşitli yazılış şekilleriyle ve içinde geçen harfler dolayısıyla da anılır. Eskiden kitapların başına besmele yazılırdı. Hatta divânların başına besmele manzûmeleri konulurdu. (bkz. âyet)

Bu doğru yârı tan mı medd-i Bismillâh'a benzetsem
Ki doğru yoldan Allah'a delîl-i reh-numâdır bu

Taşlıcalı Yahyâ

Bilmeyen şevket-i Bismillâh'ı
Anlamaz sırr-ı Kelâmullah'ı

Hâkanî

Bîsütun بیستون f. i. Şîrîn*'in emriyle, Ferhad*'ın deldiği dağ. Bugün Bağdat-Hemedan arasında Kirman Şâh'ın 30 km. kadar doğusunda kalır. Dik, kayalık ve sarp bir dağdır. Edebiyatta daha çok *Ferhâd ile Şîrîn* kıssasından dolayı anılır. Hikâyeye göre Ferhâd, Şîrîn'e âşıktır. Şîrîn, aşkının ispatı için Ferhâd'dan bir dağı delmesini ister. Böylece bu dağın içinden geçen kanal vasıtasıyla Şîrîn taze süt içebilecektir. Ferhâd bir mühendistir. Kazmasını vurup dağı deler. İşte bu dağ, Bîsütun'dur. Hikâyenin varyantlarında olay değişebilmektedir. Bîsütun, daha çok Ferhâd, külünk (kazma) gibi bu hikâyeyle ilgili kelimeler kullanılır. Ayrıca dağın direksiz, dayanağının olmayışı dolayısıyla da aşılması zor engel olarak gösterilir. Kelimenin "Bisütûn" şekline de rastlanır.

Hüsrev-i hûbân eden sen dilber-i Şîrîn lebi
Bîsütûn-ı aşk içinde beni Ferhâd eyledi

Hoca Dehhanî

(bkz. Ferhâd, Şîrîn, Husrev ü Şîrîn)

Bokrat y.i. Eski Grek medeniyetinin en ünlü hekimi olan Hippokrates'in İslâm âlemindeki adıdır. Tıp ve hikmetle ilgili olarak edebiyatta çok kullanılmıştır. Kelimenin "Bukrat" şekli de kullanılır.

Felek genc-i murâda bağlı bahtımdan tılısm etmiş
Hakîm-i Bokrat u Câlinûs onun hâlinde hayrândır

Riyâzî

Almaz asla nazara Sokrat'ı
Kendi şâkirdi bilir Bokrat'ı

Nâbî

bostan بوستان f. i. Bağ, bahçe, bkz. bağ. Ayrıca Sâdî'nin *Bostân* adlı eseriyle ilgili olarak kelime oyunları yapılarak da kullanılır.

Gelmedi kaddün gibi bostâna serv
Gelmedi haddün gibi gülstane gül

Karamanlı Nizâmî

Bostân بوستان f. i. Şirâz'lı Şeyh Sâdî'nin (ö. 1292) küçük hikâyelerinden oluşan ahlakî-didaktik mesnevîsi.

Sâdî bu mesnevîsini diyar diyar dolaşmaya başlayınca, geri döndüğünde hemşerilerine armağan vermek üzere -büyük ihtimalle- Şam'da kaleme almıştır.

(1257). "Bostan" adı, kitabın içinde geçmiyorsa da eser bu adla istinsah edilmiş ve anılmıştır Böylece *Gülistan* ile de uyum sağlayacaktır. *Gülistan*'dan bir yıl önce yazılmış olan eser 4.000 beyit civarında orta büyüklükte bir mesnevîdir. Yazma ve basma nüshaları arasında farklılıklar olup bazı beyitler türlü hikâyelerde tekrarlanmıştır. Kitap, aruzun monoton vezinlerinden olan "Feûlün+Feûlün+Feul" kalıbıyla kaleme alınmıştır. Ancak Sadî bu kalıpla en ince duygulardan en coşkun toplum heyecanlarına dek her çeşit konuyu ustaca ve rahatlıkla anlatmıştır.

Bostan, bir girişten sonra on kısma ayrılmıştır. Girişte birer münâcaat, na't ve sebeb-i te'lîf (eserin yazılış sebebi) yer alır. Eser, Atabeg Ebubekir'e ithaf edildiği için onun ve oğlunun medhiyeleri de bu bölüm içinde yer almıştır. Konuya ait ilk bölümde adalet ve hükümdarlık anlatılır. İkinci ve sonraki bölümlerin konuları sırasıyla şöyledir: "Cömertlik, aşk, erenlerin yolları ve muhabbetleri", "Gönülsüzlük ve gönülsüz yapılan işlerden hayır gelmeyeceği", "Gönül rızası ve gönüllü yapılan işlerin uğuru", "Kanaat ve faydaları", "Terbiyenin önemi", "Münâcaat ve hatime (sonuç). Bu bölümler sistematik bir düzenlemeden yoksun olup bir hikâye, konusuyla ilgili bölüm dışında bir yerde karşımıza çıkabilir. Bölümler kısa "hikâye" ve "güftâr (konuşma)"lardan oluşur. Birkaç yerde hikâye içinde hikâyeye (parabol) rastlayabiliriz. Konuşmalar didaktik bir özellik taşırlar. Hikâyeler ise mutlaka bir sonuca bağlanır ve öğütler verilir.

Sâdî hikâyelerini anılarından, seyahatlerinden, yazılı kaynaklardan almıştır. Yazarın hayatı hakkında bilgiye de sahip olan bu eserde, hikâyelerin bir kısmı uydurulmuş olup gerçek havası vermek amacıyla da özel adlarla yaşatılmıştır. Bu bakımdan *Bostan*'a, Sâdî'nin fikirlerinin hikâyeleşmiş şeklidir, denilebilir. Hikâyelerin bir kısmına özel adlar konulmuş, yine bir kısmı boş bırakılmıştır. Hele yazma nüshalarında bu adlandırma karmaşası daha da içinden çıkılmaz bir hâl alır ve aynı hikâye çeşitli adlarla anılır.

Bostan'da siyasî ve askerî, toplumsal ve kişisel ahlak, aşk, terbiye, hayat kuralları, dünya-insan ilişkisi, Tanrı-insan ilişkisi gibi önemli konular yer alır. Bu yönüyle *Gülistan*'a benzerse de *Gülistan* daima *Bostan*'dan popüler olmuştur. Bunun nedeni *Gülistan*'ın şiir-düzyazı karışık düzenlenmiş oluşudur. *Bostan*'ın tamamının şiir oluşu ona biraz ağır ve havassa özgü bir nitelik kazandırmıştır. Onun birçok hikmetli beyitleri asırlarca birer levha şeklinde yazılıp duvarları süslemiş ve hayat düstûru olarak uygulanmıştır. Ünlü ressam Bihzad'ın (XVI. yy.) *Bostan*'daki hikâyeler için yaptığı minyatürler de onun kıymetine ayrı bir delildir. Osmanlı kültüründe Farsça öğreniminin önemli bir bölümü, *Bostan ve Gülistan* üzerindeki uygulamalarla yapılırdı. Bu nedenle her iki kitap da çokça şerh edilmiştir. *Bostan*'ı Türkçe şerh edenler içinde en önemlileri Sürûrî (ö. 1561), Şem'î (ö. 1591), Sudî (XVI. yy. sonu) ve Havâyî'dir (ö. 1603). Sudî'nin şerhi diğerlerinden daha ünlü olup İstanbul'da bastırılmıştır (1288).

Bostan'ın yeni harflerle de dilimize tercümeleri yapılıp bastırılmıştır (1934, 1975, 1982).

boy tr.i. Anlamdaşları olan kad, kamet kelimeleriyle daha çok kullanılan boy, sevgiliye ait olunca başka; âşığa ait olunca yine başka şekillerde ele alınır. Sevgilinin boyu daimâ uzun ve düzgündür. Bunun için bülend, bâlâ, rast, doğru, mevzûn, serkeş, dil-keş, dil-cû, latîf, rânâ, hırâman, revân, âzâde gibi sıfatlar kullanılır. Bunlardan bir kısmı mecazî, bir kısmı itibarî anlam taşırlar. Şâir bu sıfatların anlamları üzerinde durarak birçok edebî sanat yapabilir. Bâlâ-belâ, âzâd-âzâde, rast-doğruluk, kamet-kıyâmet vs. bunlardandır.

Sevgili servi gibi salınır. Âşık bu durumda kendinden geçer. Çünkü onun endamlı yürüyüşü servinin salınışını hatırlatır. Hatta sevgilinin boyu serviden çok daha güzeldir.

Bazan onun boyu çınar, şimşâd*, sanavber* ve ar'ar olur. Çünkü bu ağaçlar da yüksektir. Bazan da Tûbâ* ve Sidre* olur.

Sevgilinin boyu cennetteki Tûbâ ağacı gibi değerlidir. Yine Sidre bir ağaç olmakla beraber Sidre-i müntehâ* kelimesiyle değer kazanır.

Sevgilinin boyu bir gül fidanı, bir nihâl* dir. Yer yer sancak olur, livâ olur, kalem olur, elif olur. Sevgili bu boyuyla yürüyünce fitne* koparır, kıyâmet* olur, belâlar ve kargaşa başlar.

Divân edebiyatında sevgilinin boyu için söylenecek söz bitmez. Onun hakkında daima söylenecek bir özellik, benzetilecek bir nesne vardır. Taşlıcalı Yahyâ'nın şu beyitini hatırlayalım:

Uzundur kaddi gibi vasfı ey dil
Leb-i dildâr gibi muhtasar kıl

Âşığın boyuna gelince: Âşık sevgilinin derdiyle iki büklüm olmuş, boynunu eğmiştir. Onun kaddi hilâle dönmüştür, dütâ (iki büklüm) ve hamîde(eğrilmiş)dir. Bazan dâl (د) harfi, bazan lâm* (ل), bazan kemân* (yay), bazan da çeng* olur. Âşığın âh ve feryâdı çengden çıkan şiddetli nağmeleri andırır. Böylece âşık boy denen sazını çalmış olur.

Kadd-i dilber var iken Sidre vü Tûbâ diyerek
Etme vâiz yetişir bahs-i dırâz ikide bir

Sünbülzade Vehbî

Kamet mi bu ya fitne-i ber-pây-ı kıyâmet
Salınsa tutar âlemi gavgâ-yı kıyâmet

Nef'î

Makam-ı gamda oldu kametin çeng
Edelden perde-i uşşâk âheng

Taşlıcalı Yahyâ

Kaddün hilâl olalı eyâ kaşları kemân
Tîrün fakiri gösterir oldu benân ile

Taşlıcalı Yahyâ

(bkz. ar'ar, çeng, hilâl, kad, kamet, sanavber, serv, Sidre, şimşâd, Tûbâ)

börk tr.i. Yeniçerilerin kullandığı beyaz çuhadan yahut keçeden yapılmış başlık. Alt tarafı şerit sırma ile işlenir, önüne sarı tenekeden bir kaşıklık konurdu. Kaşık yoldaşlığının yeniçeriler arasındaki önemi dolayısıyla buraya bir kaşık koymak da âdet idi. Osmanlı kıyafetinde bütün keçe külahlara da börk denirdi. Yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra fes kullanılmıştır. (bkz. destâr, taylasân)

Saltanat tâcın giyen âlemde mağrûr olmasın
Nice sultân börkün almışdır begim bâd-ı hazân

Bâkî

Buhârâ بخارا a. i. Türkistan'da bir şehirdir. Bugün Rusya'nın Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde önemli bir yerleşim merkezi durumundadır. Divân edebiyatının coğrafyası içinde önemli bir yer tutar. Daha çok Semerkand* ile birlikte kullanılır. Hafız ile Timur arasında şu beyit münasebetiyle geçen hikâye meşhurdur:

Eğer ân Türk-i Şirâzî be-dest âred dil-i mârâ
Be-hâl-i hinduyeş bahşem Semerkand u Buhara'râ

Hâfız

Lebi Şirâzî halvâdır satarsa
Değer Mısr u Buhârâ vü Semerkand

Ahmed Paşa

buhûr-ı Meryem بخور مريم f.a.i.t. Meryemana eli denilen çiçek. Eski tıpta safradan başı ağrıyan, gözleri kararan, midesi bulanan kişilere bu çiçeğin kökünü bal ve sirkeyle karıştırarak ilaç diye verirlerdi.

Çiçek aynı zamanda günlük ve tütsü olarak da kullanılmıştır. Efsâneye göre çiçeğin oluşması şöyledir. Hz. Meryem, İsa Peygamber'i doğururken zorlanmış ve bir çiçeği tutmuştur. Çiçek sonradan el şeklinde belirmiştir. Ebeler kolay doğum olması için bu çiçekten yararlanırmış.

Erişdi hâkten bûy-i buhûr-ı Meryem eflâke
Muattar eyledi göklerde dâmân-ı Mesihâyı

Bâkî

Seni teshîr için ey muğbeçe-i İsâ-dem
Yakaram deyr-i muhabbette buhûr-ı Meryem

Lâedrî

Dem-i İsâ dirilir bûy-ı buhûr-ı Meryem
Açdı zanbak yed-i beyzâyı kef-i Mûsâ-vâr

Bâkî

bulut tr.i. bkz. Ebr.

Burâk براق a. i. Hz. Muhammed'in Mi'râc gecesinde bindiği bineğin adıdır. Kelimenin "berk (şimşek)*" kökünden geldiği sanılmaktadır. Bir rivâyete göre burak, cennet hayvanlarının genel adıdır. Renginin güzelliği ve alımlılığı, yıldırım gibi sür'atli hareket etmesi başlıca özellikleridir. Minyatürlerde saçlı ve kalın yüzlü, başında tac bulunan tavus kuyruklu ve kanatlı bir at şeklinde tasvîr olunmuştur. Bu da Burak'ın insan yüzlü, katırdan küçük ve eşekten büyük, kanatlı bir hayvan olduğu fikrini doğurmuştur.

Peygamberimiz Burak ile önce Mescid-i Aksâ*'ya gitmiş, oradan da Arş*'a yükselmiştir. Mirâciyelerde ve dînî edebiyatta çok kullanılmış, na'tlarda sözü çok edilmiştir. (bkz. Mi'râc)

Cebrâil tutdu Burak, bindi ana
Hoş yöneldi yürüdü Hak'dan yana

Süleyman Çelebî

Adın kodular Burâk-ı yektâ
Geldi ayağına Arş-ı alâ

Şeyh Galib

burc برج a. i. Burç. İlm-i nücûm*da önemli bir yer tutan burç, hâlâ halkın çoğunluğunun inandığı bir gayb ilmidir. Güneşin dünya çevresinde döndüğüne inanan eski astronomi âlimleri, güneşin bu seyri esnasında 12 eşit dilimden geçtiğine inanmışlar ve her dilime bir ad vermişlerdir. Bu adlar o dilim içindeki takım yıldızlara istinâden konulmuştur. Nitekim modern astronomi ilmi de zodyak üzerinde on iki takım yıldızın olduğunu kabul eder.

İlm-i nücûm ile ilgilenenlere göre her insan bir yıldızın tesîrindedir. Bu yıldız o kişinin doğduğu zamanda güneşin, içinde bulunduğu burçtadır. Yıldızlar insanların duygu, ahlak, huy ve sıhhatleri üzerinde etkili olurlar. Her biri ayrı özellik arz ederler. İnsanlar da burçlarına göre iyi-kötü, cimri-cömert, şanslı-şanssız, esmer-sarışın vs. olurlar. Eskiler bu hususta üstü kapalı bir yığın eser vücûda getirmişlerdir. "Yıldızı barışmak, yıldızı sönmek" gibi deyimler burdan kalmadır. On iki burç şunlardır:

Hamel (koç), sevr (boğa), cevzâ (ikizler), seretân (yengeç), esed (aslan), sünbüle (başak), mizân (terazi), akrep, kavs (yay), cedy (oğlak), delv (kova) ve hût (balık).

Burçların zamanı nevrûz* ile başlar. İlk burç olan hamel (koç) burcu, Mart ayına rastlar. Sonra yukarıdaki sıraya göre bir yıl tamamlanır. Böylece her insan, doğum tarihine göre bir burç sahibi olur. Burçların birbirlerine dostlukları ve düşmanlıkları vardır. Bu özellik o burçlardaki insanlara da etki eder. On iki burcun mevsimlere taksimi bir kıtada şöyle açıklanmıştır. (bkz. İlm-i nücûm, seyyâre)

Hamel ü Sevr ile Cevzâ'da gelir fasl-ı bahâr
Seretân u Esed ü Sünbüle'dir yaza medâr

Tutdu güz faslını Mîzan ile Akreb dahi Kavs
Cediyy ü Delv ile Hût kıldı zemistânda karar

İbrahim Hakkı

Meh-i bürc-i ârızında gönül oldu hâle mâil
Bana kendi tâliimden bu siyah sitâre düştü

Şeyh Galib

bûselik بوسلك f.tr.i. En eski basit makamlardandır. Minör karşılığıdır. Bûselik beşlişi ile hicaz dörtlüsünden oluşur. Dizisi çıkıcı olup hüseynîde son bulur. İnici şekli şehnâz-bûselik adıyla anılır. Nihâvend, sultân-ı yegâh, ruh-nüvâz gibi makamlar bundan çıkmışdır. Orta derecede kullanılmış makamlardandır.

Edebiyatta şâirler özellikle diğer musikî terimlerinde olduğu gibi "bûse (öpücük)" kelimesi ile ilgi kurarak kelimeyi tevriyeli kullanmışlardır. (bkz. musikî)

Niyâzım bûselikdir sâki-i gül-çehreden ammâ
Muhayyerdir bu kârım dembedem redd ü atâsından

Ferdî

Bûselik nağmesin etdi cânân
Ağzını öpeceğim geldi hemân

Sâmî

bûstân بوستان f. i. Bağ, bostan. bkz. bostan.

Bûtîmâr بوتيمار f. i. Balıkçıl türünden kırmızı gagalı bir su kuşu. Devamlı su kenarında eğleşen bu kuş, susamış hâliyle "ya su tükenirse ne içeriz" diye derdinden ne su içebilir; ne de derdine bir çare bulabilirmiş. O susuzluk içinde bu dert ile ölen bu kuşa gamhorek (gam yiyen) de denir. Diğer adı mâlikü'l-hâzin (hüzün sahibi) olan bu timar, uzun ayaklı siyah başlı imiş. Bir rivayete göre, su tükeniverir diye suyu azıcık içer ve aslâ suya kanamazmış.

Sevdiğinden sonraya kalmak dilermiş nefs-i bed
Kıssa-i nîgû-yı bûtîmâr geldi hatıra

Es'ad Muhlis Paşa

Olmasa böyle su da'vâlarına domuz idi
Ehl-i timârın eğer müştereği bûtîmâr

Nâbî

bülbül بلبل f. i. Divân edebiyatı bülbülden ayrı düşünülemez. O, şakıyışlarıyla ağlayıp inleyen, durmadan sevgilisinin güzelliklerini anlatan ve ona aşk sözleri arz eden bir âşığın timsâlidir. Bazan âşığın kendisi, bazan canı, bazan da gönlü olur. Bülbül güle âşık kabûl edilir. Bu durumuyla âşığa çok benzer. Üstelik güzel sesi de aşığın güzel sözleri, şiirleridir. Nasıl bülbül gülsüz olamazsa, aşık da maşûksuz olmaz. Gülün dikenleri nasıl bülbülün ciğerini delerse, sevgilinin eziyetleri de âşığın bağrını deler. Kısaca bülbülün her özelliği âşıkta mevcuttur.

Bülbül seher vaktinde gülü karşısına alarak öter. Gül, onun için yaprakları yeni açılmış bir kitaptır. Âdeta bülbül o kitabı okur. Bülbülün bütün neşesi gül ile kaimdir. Gülden ayrı olunca inleyişler içinde kalır. Gülü görünce mest olur. Onun sıfatları, hoş-nevâ, gûyâ, medhhân, bîçâre ve şeydâlıktır. Bütün bu sıfatlarıyla o, güzeli ve güzelliği övmede bir üstâddır. Ama bazan şâir bu konuda bülbüle ders okutur.

Gül, nâz; bülbül, niyâz için yaratılmış gibidir. Bülbül bütün bu niyâzlarıyla bir destan yazmaktadır. Bu destanın içinde gözyaşı da vardır, ciğer kanı da. Her yeri elem, acı, cevr ü cefâ doludur.

Gül ü Bülbül veya *Bülbülnâme** adlı alegorik mesnevîlerde (msl. Bakâî ve Kara Fazlî'nin eserleri) bülbülün bütün bu özellikleri daha belirgindir.

Osman Nevres tarafından kaleme alınmış bir şarkıda bülbül ile gül anlatılmaktadır:

Senden bilirim yok bana bir fâide ey gül
Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül
Etsem de abesdir sitem-i hâre tahammül
Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül

Gördüm açılırken bu seher goncayı hâra
Sordum nola bu cevr ü cefâ bülbül-i zârâ
Bir âh çekip hasret ile dedi ne çâre
Gül yağını eller sürünür çatlasa bülbül

Nedîm'in mezar taşında şu beyit yazılıdır:

Ey Nedîm ey bülbül-i şeydâ niçin hâmûşsun
Sende evvel çok nevâlar güft ü gûlar var idi

(bkz. âşık, gül)

bürc برج a. i. Burç, bkz. burç.

bülbül-nâme بلبل نامه f.b.i. Gül ile bülbülün aralarında var sayılan aşk ve ilişkiyi çeşitli nedenlerle ele alan eserlerin genel adıdır.

Eski zamanlardan beri gül ile bülbül arasında bir bağ olduğuna inanılmış ve bu konuda eserler yazılmıştır. Özellikle kuşların dili ve çiçeklerin görünüşleri ile ilgili bu tür konular içinde gül ile bülbül, belli semboller halinde asırlarca şiirlere konu olmuştur. Divân edebiyatımızda alegorik ve sembolik mesnevîlerin konuları arasında gül ve bülbül ile ilgili olanlar önemli bir yer tutar. "*Bülbülnâme*", "*Bülbüliye*" yahut "*Gül ü Bülbül*" adlarıyla karşımıza çıkan bu tür mesnevîlerin konusu iki şekilde işlenir. Bülbülnâmeler bülbülün feryat ve inleyişlerinden rahatsız olan kuşların, onu, Süleyman peygambere şikâyet etmeleri ve bülbülün çağrılıp sorguya çekilmesi sonunda da aşk şarabı ile mest olduğu için inlemesinin câiz oluşuna ve affedilişine karar verilmesini anlatır. Gül ü Bülbül'ler de ise konu bir aşk hikâ-

yesine dönüşür ve Hicâz'a giden bülbülün İrem bağına gelince gülü görüp ona âşık olması sonucu ikisi arasında geçen macerâlar tıpkı *Leylâ ile Mecnûn** yahut *Hüsrev ü Şîrîn** gibi bir mesnevî anlatımı içinde verilir.

Ancak değişik yazarlar elinde bu konu küçük farklılıklara uğrayarak ele alınır. Tasavvuf çeşmesinden de bir hayli su içen gül ü bülbüllerin lirik anlatımı dikkat çekicidir. Uzunlukları daima değişen bülbül hikâyeleri içinde didaktik olanları da vardır.

Bülbülnâme mesnevîsi ilk defa 333 beyit halinde Feridüddin-i Attâr (öl. 1193) tarafından kaleme alınmıştır. Türk edebiyatında ise değişik hacimler ile Ömer Fuâdî (öl. 1636), Birrî (öl. 1715) bu eser nesir ağırlıklıdır ve Münirî'nin (XVII.yy.) bülbülnâmeleri vardır. *Gül ü Bülbül* yazarları ise Kara Fazlî (öl. 1564), Gazi Giray (öl. 1608), Bakaî (öl. 1594) ve Rifâî'dir (XVI. yy). Bunlardan Fazlî (bs. 1834) ile Birrî'nin (bs. 1844) eserleri eski harflerle, Rifâî'nin eseri de yeni harflerle basılmıştır (1891).

bürde بردة a. i. Hırka. Edebiyatta da daha çok bürde kasîdesi nedeniyle anılır. Bürde kasîdesi, Ka'b b. Züheyr'in (ö. 645) Hz. Peygamber için yazdığı ünlü kasidedir. Bürde, Araplarca kullanılan bir çeşit yün hırkadır. Önceleri Peygamberimizi yeren şiirleri yüzünden Hz. Peygamber tarafından öldürülmesi helal kılınan Ka'b, pişman olup bir medhiye yazmış ve bunu Peygamberimizin huzurunda okumuştu. O zaman Peygamberimiz, sırtındaki bürdeyi çıkarıp şâire bağışlamıştır. Bu yüzden kasîde, "Kasîde-i Bürde (Bürde Kasîdesi)" adıyla anılır. İlk dizesindeki "bâned Suâd* (Suat gitti) sözünden dolayı kasîdeye "Kasîde-i bâned suâd" diyenler vardır. Kasîde 57, bazı kopyalarında 59 beyittir. İlk 38 beyit nesib*, sonraki 14 beyit ise Peygamber hakkında övgüdür. Son 7 beyit yine konu ile ilgilidir. Aruz'un basît bahriyle (Müstef'ilün + Fâilün + Müstef'ilün + Fâilün) yazılmış olan bürde kasîdesi birçok dile olduğu kadar Türkçeye de defalarca çevrilmiş, şerhler yapılmıştır. Tercüme ve şerhi birlikte çeşitli adlar altında ve değişik kişilerin kaleminden çıkmış olarak birçok kez de basılmıştır. (1874, 1885, 1896/2, 1897, 1906, 1928). Başka dillere çevirileri olan kasîde (msl. Kazan Türkçesi 1901; Latince 1748; İngilizce 1881; Fransızca 1910; İtalyanca 1901; Almanca 1890) ilk zamanlar İmam Busîrî'nin (ölm. 1296) yine aynı içerikli 160 beyitlik "Bür'e Kasîdesi" ile çok karıştırılmıştır.

büt بت f. i. Put, sanem, Divân edebiyatında sevgiliye istiâre yoluyla büt ve sanem denilir. Buradaki put daha çok kilise duvarlarındaki mozayik işlemeli tasvirler yerine kullanılır ve sevgilinin o tasvirler kadar güzel olduğu anlatılmak istenir. Sevgilinin beni ile kâkülü putperest olarak bilinir. Küfr kelimesinin siyah anlamı ve kâfir kelimesiyle olan ilişkisi böyle bir teşbîhe sebep olur. Bu küfür karşısında yanak aydınlık şekliyle imânı simgeler. Yine sevgilisinin güzelliği bir puthâne gibidir. Âşık, sevgilisinin güzelliği karşısında kendini bir puthânedeki kadar dinden imandan çıkmış olarak gösterir. Çünkü o güzellik aklını başından almış ve onu, ne yaptığını bilmez hâle getirmiştir.

Büt kelimesi Çin ile birlikte kullanıldığında ortak yön resim olur. Çünkü resmin Çin'den çıktığı ve en güzel resimlerin orada yapıldığı görüşü yaygındır. Puthâne ile daha çok Mushâf*, mescid, Kâ'be*, Harem*, kıble*, âyet*, kilise kelimeleri bir arada bulunur ve sanat (tezât, tenâsüb) yapılır. Bazan put yerine nigâr da kullanılır.

Demâdem cevrlerdir çekdiğim bî-rahm bütlerden
Bu kâfirler esîri bir müselmân olmasın yâ Rab

Fuzûlî

Gönlünde senin gayr u sivâ sûreti neyler
Lâyık mı bu kim Kâ'be'ye büthâne desinler

Şeyhülislam Yahyâ

Ol büt-i Çîn ü Hıtâ kim turra-i müşgînî var
Ne hatamız gördü kim ebrûlarının çîni var

Ahmed Paşa

(bkz. Çin, hâl, kâkül, nigâr, saç)

büt-hâne بتخانه f.b.i. Puthane, bkz. büt

büt-perest بتپرست f.b.s. Puta tapan, kâfir, bkz. büt.

büt-şiken بتشکن f.b.s. Put kıran. İbrahim Peygamber'in Kâ'be'deki putları kırması dolayısıyla onun hakkında kullanılır. Figânî'nin, şu farsça beyti Dâmâd İbrahim Paşa hakkında söylediği ve bu yüzden idam edilerek genç yaşta öldürüldüğü rivayet edilir. Beyit İbrahim Paşa'nın At Meyda-

nı'na heykeller diktirmesi üzerine söylenmiştir. (bkz. büt)

Dü-İbrâhim âmed be-deyr-i cihân
Yekî büt-şiken şod yekî büt-nişân

(Dünya denen şu kiliseye iki İbrahim geldi. Biri putları kırıyordu, birisi de put dikti).

büyü ri.i. Büyü, sihir, bkz. sihir

—> Cebrail Cibrîl = Ed. ve felsefede aklın sembolüdür.
"Cibrîl'de acz olup hüveydâ
Elfâzı bırakdı anda ma'nâ" Şeyh Galip Aşk-
(Cebrail'de acizlik belirtileri ortaya çıktı ve o anda (sanki) mânâ, sözü terk edip gitti.)
Burada aklın ve mantığın sınırına gelindiğini, bundan sonra) olanların akıl tarafından anlaşılamayacağı ifade ediliyor. > Sidretül Müntehâ'da.

C

Câbülka جابلقا f. i. Doğunun en doğusunda, bin kapısı olan gayet büyük bir şehirmiş. İyi kişiler ölümlerinden sonra buraya gideceklermiş. Orada iyilikleri kendilerine güzel sûretlerde görünecek, kendileri de misâlî bir bedene bürüneceklermiş. Tasavvufta insanın Allah'a yöneldiği yolda ilk merhalesi olarak bilinir. Her şeyi ihâta eden vücûp ile imkân, Mutlak varlıkla âlem, gayb ile ayân arasında bir berzah olan ilk teayyün âlemidir.

Çok acâib yazdı seyyâhîn-i iklîm-i hıred
Câbülika-yı emelden bir nişân söylenmedi
Avnî

(bkz. Câbülsâ)

Câbülsâ جابلسا f. i. Batının en batısında, bin kapısı olan gayet büyük bir şehirmiş. Kötü kişiler ölümlerinden sonra buraya gideceklermiş. Orada kötülükleri kendilerine çirkin suretlerle görünecek, kendileri de misâlî bir bedene bürüneceklermiş. Tasavvufta insan gayretinin son hedefi olarak bilinir. Burada Mutlak ile Mevsûf (Allah ile insan) birleşir. Bundan dolayı Allah'ın bütün adları ve sıfatlarını toplayan insanı niteler. Âdeta Câbülka*'da doğan Câbülsâ'da batar. bkz. Câbülka

Mülk-i hüsnü Câbülistân eyle sihr-i nâz ile
Gamze câdûluklar etsin çeşmin efsûn eylesin
Es'âd

câdû جادو f. i. Cadı, büyücü. Divân edebiyatında sevgilinin gözü, gamzesi, saçı, kakülü ve ayva tüyleri cadılık özelliklerine sahiptir. Büyücülerin pîri Hârût* ile Mârût* tur. Câdû büyü yaptığını hiç belli etmez. Büyüsü çeşit çeşittir. Rüzgâra, süpürgeye veya küpe binerek uçabilir. Su üzerinde durabilir, ateşte yanmaz. Kötü-

130. beyit,

lük, zulüm, kan dökme, onun işidir. Sâhir, sehhâr, füsûnger gibi eşanlamlılarıyla da edebiyatta yer edinen câdû, daha çok fitne, hîle, Bâbîl*, Hârût*, gibi kelimelerle birlikte kullanılır.

Câdû veya büyücü bir de şâirin kendisine yakıştırdığı sıfat olarak karşımıza çıkar. Bunun nedeni ise söylediği şiirin sihir gibi oluşudur. (bkz. Bâbil, Hârût, Mârût, Sihr)

Gamze-i fettânını koydun ki yıktı âlemi
Bahse dalmışken çeh-i Bâbîl'de câdûlarla sen

Nedîm

Ne gönül kodu ne göz hâl-i ruh u ârız-ı yâr
Oda yanmaz suya batmaz nice câdûdur bu

Yine sihretdi Necâtî nice söz nîce gazel
Leb-i dilber sıfatında bir içim sudur bu

Necâtî

Câferîlik a.tr.i. Altıncı İmam Cafer-i Sâdık (700-765) zekî, fâziletli ve bilgili bir zattı. Birçok hadîsler rivâyet etmiştir. İmam Câfer'e intisab edenlerin mezhebine Câferîlik denir. İmamîlere göre Câfer son imamdır. O'nun akîdeleri tamamen sünnî olduğu halde sonra tahrif olmuştur. Anadolu'daki Bektaşî Alevîlerin birçoğu ile İran Şîîleri, Câferîliği benimserler. Dört mezhebden hiç birine uymayan Câferîler İslâm'ın beş esasını da dinin ikinci derecede önemli unsurları arasında sayarlar. Onlara göre dinin beş şartı tevhîd* (Allah'ın birliğine inanmak), adl (kendine zor geleni başkasına yapmamak), risâlet (Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu tasdik), imâmet (Peygamberimizin halefleri olan imamlara inanmak) ve miâd (âhirete îmân)dır. Dinin ikinci derecede önemli olan hususlarının ise oruç, namaz, hac, zekât, cihad, emir ve nehiy vs. olduklarını söylerler. Onlara göre din, ahlak üzerine kurulmuştur. Hz. Ali tek dinî reistir.

Câfer-i Tayyâr جعفر طيار a.i.t. Peygamberimizin amcazâdesi ve Hz. Ali'nin büyük kardeşidir. İman edenlerin otuz ikincisidir. Habeş'e hicret edip Hayber'in fethinde dönmüştür. 630 yılında Rum ordusu ile Mûte'de yapılan savaşta sancağı taşıdığı sağ eli kesilince sol eline almış, o da kopunca sancağı dişleri arasında taşımıştır. 41 yaşında bu savaşta şehid olunca Câfer'e iki kolu yerine iki kanat verildiği ve Cennette uçmakta olduğu vahyedilince, Peygamberimiz bu müjdeyi ashabına söylemiş ve ondan sonra "Tayyâr (uçan, uçucu)" lakabıyla anılmıştır.

Nice Tayyâr o sebük-pây-ı cihân-peymâ kim
Ana hem-per olamaz hîç ne Anka ne Hümâ

Nef'î

Cahîm جحيم a. i. Cehennem bkz. Cehennem.

câize جائزه a. i. Eskiden şâirlerin yüksek mevkîlerde bulunan kişilere sundukları medhiyeler karşılığında aldıkları hediyeye câize denirdi. Câize'ye "sıla, bahşiş, ihsân" adları da verilebilir. Câize genellikle para cinsinden olurdu.

Peygamberimiz huzurunda bir kasîde okuyarak Müslüman olduğunu beyan eden ünlü şâir Ka'b b. Züheyr'e hırkasını ihsan etmiştir. Bu kasîde Kasîde-i Bürde* (Hırka Kasîdesi) adıyla meşhurdur. Bu tutum daha sonra âdetâ bir sünnet gibi telakki edilmiş ve övülen kişiler şâire câize vermeyi âdet haline getirmişlerdir. Bunların başında Gazne'li Mahmud gelir. Öyle ki sarayında 400 şâir bulunduğu halde sultânu'ş-şuarâsı Unsûrî onun verdiği câizeler ile sofra takımını altından yaptıracak kadar zengin olmuştur.

Câizenin revaç olduğu yerler ise Emevî ve Abbasî saraylarıdır. Böylece aylak şâirler geçim yolu bulmuş oluyorlardı. Ancak Osmanlı sarayında durum böyle değildir. Burada kasîde yalnızca padişaha sunulmazdı ve şâirlerin tek geçim vasıtası da câize değildi. Üstelik kasîdelerin medhiye* bölümlerinde anlatılan düşünceler çok zaman samimi hislerle yazılmış olurdu. Yoksa açıktan dilencilik, bir şâirin asla tahammül edemediği bir durumdur. Maamafih şâirlerin bazan üstü kapalı olarak bir şeyler istedikleri beyitler de yok değildir. Ancak bu beyitler yalnızca kasîdelere

münhasır değildir. Kıt'alar, tarihler ve birisine ithaf edilen eserler de bu türdendir. Denilebilir ki, câize, bir tür te'lif hakları kanunu idi.

Tarihimizde Fuzûlî'nin 9 akçelik bir maaşı, Nef'î'nin bir at, bir köle ve kıymetli eşyaları, Nedîm'in de ağzına doldurulan mücevherleri câize olarak kabul ettikleri meşhurdur. Bu hususta Germiyan hükümdarı Yakûp Bey'in bir saz şâiri ağzından duyduğu:

Benim devletli sultânım âkıbetin hayır olsun
Yediğin bal ile kaymak gezindiğin çayır olsun

şiiri karşısında "Medhiye dediğin böyle olur. Bizim Şeyhî gelir, bir şeyler okur anlamam. Ama yine de bir şeyler veririm." demesi çok zaman övülen kişilerin bu şiirlerden bir şey anlamadıklarını ortaya koyar. Câize âdeti 19. asırda sönüp gitmiş, şiirin müşterisi kalmamıştır. (bkz. kasîde, medhiye)

Sözleri bir çürük akçe etmez
Câize almasa kalkıp gitmez
Vehbî

Kıymet-i şi'ri eden himmet-i şâir gibi pest
Şâirin meskenet-i câize-cûyânesidir
Lâedrî

Calinus y.i. Eski Grekler'in en büyük hakîmlerinden biri. Bokrat* ile birlikte hekimlikteki mahareti nedeniyle anılır. Calinus (Galenos) Bergama'da doğmuş Roma'da ömür sürmüştür (M.Ö. 199-129). Hekimlik üzerine yazdığı eserler Arapçaya çevrilmiş ve İslâm dünyasını etkilemiştir. (bkz. Bokrat)

Çeşm-i bîmârındadır dermân sana ey mürde can
K'anda cellâd-ı ecel üstâd-ı Câlinûs olur.
Fehîm

câm جام f. i. Sırça, cam, şarap kadehi. Kadeh anlamında en çok kullanılan kelimedir. Birçok eşanlamlıları vardır (âbgine, at kulağı, ayak, bat, çanak, deve tabanı, dostkân, fıçı, fincan, gûze, kum, ibrik, minâ, mubattan, kadeh, kap, kâse, peymâne, piyâle, rıtl, sâgar, sebû, sifâl, sürahî, tas, tulum vs.). Ayrıca kelime birçok tamlamalar kurarak kullanılır (câm-ı billûr, câm-ı lebrîz, câm-ı mey, câm-ı mînâ, câm-ı sahbâ, câm-ı şarâb, câm-ı ruşen, cam-ı sabuhî, câm-ı zerrîn, câm-ı gül-gûn, câm-ı ateş-renk, câm-ı gülrenk, câm-ı gülfâm, câm-ı işret, câm-ı la'lîn, câm-ı safâ vs.). Kadehi bulan kişi Cem (Cemşîd)*'dir. Bu bakımdan Câm-ı Cem şeklinde, veya ayrı olarak aynı beyitte çok kullanılır.

Câm, sevgilinin dudağıdır, ağzıdır. Çünkü içi dolu olan bir sırça kadeh tıpkı dudak renginde görünür. Ayrıca bûse, en az bir şarap kadar insanı kendinden geçirir, sarhoş eder. Böylece âşık dertlerini unutur. Üstelik sevgilinin ağzı acı sözlerle doludur. Nitekim şarap da acıdır.

Câm aynı zamanda bir gonca veya güldür. Kırmızılığı yönünden ve çekiciliği nedeni ile bu ilişki kurulur. Câm, bazan da lâledir. Çünkü lâle, renk ve şekil yönünden ona çok benzer. Bazan da bir güneştir. Çünkü pırıltılı ve kızıl renklidir. Ayrıca durmadan döner. Sevgilinin güzelliği de baştanbaşa bir câmı andırır. Çünkü âşığın kendinden geçmesine yol açar. Câm, zaman zaman göz olarak karşımıza çıkar. Çünkü âşığın gözü kızıl kan ağlayarak bir kadehe dönüşür. Göz, sevgilinin hayâlî ile işlenip süslenmiştir. Tıpkı kadehlerin süslenmesi gibi. Divân edebiyatında şarap ve dolayısıyla câm, önemli bir yer tutar. Şâir sık sık kadehten bahseder. Bunun için elinde sınırsız imkânlar vardır. Bir vesile mutlaka bulur ve câm kelimesi veya eşanlamlılarını kullanarak çeşitli sanatlar yapar.

Gam derdine câm-ı mey devâdır
Tedbîr-i gam eylemek revâdır
Fuzûlî

Rindin yok elinde câm-ı rûşen
Sâğar gibi zehr akar yüzünden
Riyâzî

Kâse-i deryüzeye tebdîl olur câm-ı murâd
Biz bu bezmin Nâbiyâ çok bâde-hârın görmüşüz
Nabî

Bir elinde gül bir elde câm geldin sâkiyâ
Kangısın alsam gülü yâhud ki câmı yâ seni
Nedîm

Bir câm sun Allah için bir kâse de ol mâh için
Tâ medh-i şâhenşâh için alam ele levh ü kalem
Nef'î

(bkz. ağız, bezm, güneş, kadeh, şarap)

câme جامه f. i. Çamaşır, elbise, sırta giyilen her şey için kullanıldığı halde aslında yenleri bol, rahat ev kıyafetine denir. Kelime gerçek veya mecazî anlamda tamlamalar kurar. Birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Câme-i hâb (mefrûşe, yatak), câme-i ten (elbise), câme-sûy (çamaşır); câme-i hayât (ömür), came-i fenâ (kefen) vs.

Ey şeh-i hûbânım eyle ol kad-i mevzûna sen
Reng-i gülden câme bûy-ı yasemenden pirehen
Nedîm

Dîde mahmûr u girîbân çâk kâkül târmâr
Hayret-efzâdır kıyâmın câmehâbından senin
M. Nedîm Paşa

(bkz. pirehen)

Câm-ı Cem جام جم f.i.t. Cem (Cemşîd)'in, üzerinde yedi hat bulunan kadehi. Rivayete göre Cem, maiyyeti ile birlikte bir kır gezisindeyken, gökte bir kuş görür. Kuşun ayaklarına bir yılan sımsıkı sarılmıştır. Okçularına kuşa zarar getirmeden yılanı vurmalarını söyler. Kuş kurtulunca Cem'in yanına gelir ve gagasından çıkardığı birkaç taneyi bırakır. Bu taneler toprağa ekilince üzüm ve asma elde edilir. Üzümün suyunu içmek âdet haline ge-lir. Ayrıca çok bekleyen üzüm sularının zehirli olduğu inancı yaygınlaşır. Birgün Cem'in câriyelerinden birisi intihar etmek ister. Bunun için de bir köşede unutulmuş ve köpürmüş olan üzüm şırasını içer. Daha sonra kendisinde değişik rûh halleri belirir. Kendisine geldiğinde keyfiyeti Cem'e anlatır. O da şırayı uzun müddet bekletip içmeyi âdet haline getirir. Bu şıra, şaraptır.

Bu nedenle şarap, Cem ile birlikte çok anılır. Cem'in kadehi ise, üzerinde yedi hikmeti bildiren yazıların bulunduğu bir kadeh imiş. Divân edebiyatında şarabın önemi bu yedi hikmet ile ilgili gösterilir ve Câm-ı Cem tamlamasıyla şarabın ibret verici hâli de anlatılmak istenir.

Cem'in tamama erip devri câm kalmıştır
O câmdan da bu meclisde nâm kalmıştır
Nâbî

Esdi nesîm-i nev-bahâr açıldı güller subh-dem
Açsın bizim de gönlümüz sâkî meded sun câm-ı Cem
Nef'î

Câm-ı cihân-nümâ جام جهاننما f.b.s.t. Cem'in kadehidir. Yedi feleğin sırrını taşıyan bu kadeh temsilî yedi madenden yapılmıştır. Efsâneye göre bu kadehde bütün cihan seyredilebilirmiş. Şarabın verdiği keyfiyetten dolayı böyle bir inanış yerleşmiş olmalıdır. Câm-ı kîtînümâ diye de anılır ve gönül yerine kullanılabilir. (bkz. Câm-ı Cem).

Cihân fütûhuna Cem, câmdır demiş miftâh
Gelün mülâzım-ı Câm-ı Cihân-nümâ olalım
Şeyhî

can جان Cân. ruh, hayat, gönül. İnsan ve hayvanda yaşamayı sağlayan madde dışı unsur. Bektaşîlîk*'te mürid ve derviş bu adla anılır. Eskiden yeniçeriler ile levendler arasında "arkadaş" anlamına kullanılırdı. Kelimenin Arapça okunuşu ile "cin, cinler" anlamı ortaya çıkar (bkz. cin).

Divân edebiyatında can âşığın elindeki tek nakittir. Onunla sevgilisinin aşkını satın almak ister. Sevgilisinin âşıktan yüz çevirmesi canın bedeni terk etmesi gibidir. Sevgilinin dudağı can-bahş (can bağışlayan) bir özellik taşır. Tabii bu dudaktan ortaya çıkan sözler de aynı niteliğe bürünür. Âşık canını ortaya koyar, canıyla oynar ve onu kurban eder. Âşığın binlerce canı olsa yine de sevili uğruna hepsini fedâya hazırdır. Can kelimesi çok tamlama ve deyimler kurarak çeşitli yönlerden ele alınır. Cân u ten, çeşme-i cân (dudak), âyine-i cân (yanak), can almak, can vermek, cansız koymak, can oynamak vs. bunlardandır. Âşığın canı için de hayrân, bîtâb, tatlı, zâr u nizâr, harâb, gizli, biçâre, sergerdân vs. sıfatlar kullanılır.

Can, Hz. İsâ'nın ölüleri diriltme mucizesi dolayısıyla da çok zaman onunla birlikte anılır ve sevgiliye İsâ (Mesîh) diye hitâb olunur. Divân şâirleri birçok yönlerden canı konu edinmişlerdir. Cân ile cânâ ve cânân kelimeleri üzerinde oyun yapmak da gelenek olmuştur. (bkz. ağız, İsâ, rûh)

Âfet-i cân dediler gamze-i cellâdın için
Nahl-i gül söylediler kamet-i şimşâdın için
Nedîm

Leb-i cân-bahşı ile mürdeler ihyâ etsin
Nic'olur mûcize-i hazret-i İsâ göresin
Bâkî

Cân mısın ya âdemoğlu ey perî-ruhsâre kim
Sûretin nakşında insân vâlih ü hayrân olur
Nesîmî

cârûb جاروب f. i. Süpürge. Divân edebiyatında saç, çokluğu, karışıklığı, baştan ayağa doğru salınışı ile bazan süpürgeye benzetilir. Yine kirpikler yanyana deste oluşuyla, süpürgeyi andırır. Bunlar birer mübâlağa unsuru olarak ele alınırlar. Ayrıca âşık, sevgilinin eşiğinde bir süpürge olmaya, orayı temizleyen bir ferrâş olmaya râzıdır.

Toprak yüzümü nice sürem şol harîme kim
Cârûbdur eşiğine müjgân-ı hûr-ı în
Ahmed Paşa

Gâhî ki deste deste yatur yerde gûyiyâ
Cârûb-i âsitân-ı memâlik-sitân olur
Nef'î

cân-bâz جانباز f.b.i. Canbaz, canıyla oynayan, canını tehlikeye atan. Divân edebiyatında âşık, bazan canbazlık özelliği taşır.

Gûyâ ipe çıktı köhne cânbâz
Bâzî vü füsûna kıldı ağaz
Osman Nevres

cebîn جبين a. i. Alın. "Çin-i cebîn" alındaki kırışıklık karşılığı olarak sevgilinin öfkesinden kinâye olarak kullanılır. Meh-cebîn şekli yaygındır. bkz. alın.

Âsitânın yasdanır münker baş ağmez vechine
Var iken inkârı kor mu secdeye kâfir cebîn
Celâlî

Cebrâîl جبرائيل a. i. Allah ile peygamberleri arasında elçilik ifâ etmesi ve Allah'ın emir ve vahiylerini tebliğe memur mukarreb dört melekten biridir. Hz. Muhammed* Hira dağındaki mağarada yalnız başına tefekküre dalmışken ilk defa olarak Allah'ın "Oku" emrini ondan almıştı. Allah'ın vahiylerini Peygamberimizin kalbine indiren ve bazan insan suretinde görünen Cebrâîl, minyatürlerde iki kanatlı olarak tasvir olunur. Allah Tealâ bir âyette "Kim Allah'a, meleklerine, Cebrâîl'e, Mikâîl'e düşman olursa bilsin ki Allah kâfirlerin düşmanıdır (Bakara / 98)." buyurmaktadır.

Edebiyatta Cibrîl, Cibrîl-i Emîn, Rûh'ul-Emîn, Rûhu-l-Kuds, Rûh-ı Kudsî, Hümâ-yı Kudsî, Bülbül-i Kudsî, Tâvûs-ı Kudsî, Tâvûs-ı Arş, Tâvûs-ı Sidre gibi isimlerle de anılan Cebrâîl Sidretü'l-Müntehâ*'da ikamet edermiş. Şiirlerde melekler içinde en çok onun adına rastlanır. Mirâc*'da peygamberimizi Arş*'a dek götürmesi, kanatları vasıtasıyla uçması, Sidre*'de makam edinmesi, vahiy getirmesi, Hz. İbrahim*'e, ateşe atılacağı zaman yardım teklif etmesi, Meryem*'i nefesiyle gebe bırakması ve Cennet varlığı oluşu gibi özellikleriyle ele alınan Cebrâil, kanatlarıyla sevgilinin güzelliğine bir gölgelik, Allah kelâmı konuştuğu için de bülbül*, tûtî* ve Hümâ* görevini yürüten bir kuş olur. Bazan âşığın canı Cebrâîl, sevgilisinin boyu da Sidre olarak karşımıza çıkar. Mutasavvıflara göre Cebrâîl, Akl-ı küll*'dür. Mescid-i Aksâ*'da Cebrâîl kubbesi adlı bir kubbe vardır.

Rûhsun nefha-i Cibrîl ile tev'emsin sen
Sırr-ı Hak'sın mesel-i İsi-i Meryem'sin sen
Şeyh Galib

Kabza-i kudretine kavs kemân-ı Rüstem
Nâvek-i re'yine per şehper-i Cibrîl-i Emîn
Bâkî

Düştü Hüseyn atından sahrâ-yı Kerbelâ'ya
Cibrîl var haber ver sultân-ı enbiyâya
Kâzım Paşa

Vaslın Hümâ-yı Kuds iken ey kebk-i hoş-hırâm
Her zâğın âşiyânına pervaz eder dirîğ

Ahmed Paşa

(bkz. akl. Melek, Mi'râc, Sidre)

cedvel جدول a. i. Düzgün çizgi çizmeğe mahsus ağaçtan veya madenden yapılmış âlet. Yazma kitaplardan yazıyla kenarı, yani sahifenin yazılı ve yazısız kısımlarını birbirinden ayırmak üzere, altınla çekilen çizgilere de cedvel ismi verilmektedir. Cedveller yalnız birer çizgiden ibaret olabildiği gibi, biri kalın, diğeri ince iki çizgiden de terekküb edilebilirdi. Fazla ziynetli olması istenilen kitaplara çift çizgiler yapılır, çizgilerin arası da yaldızlanırdı. Kırmızı (lâl), sarı (sürh) vs. renkli cedveller çok kullanılmıştır. Jengâr ile yapılan tirşe renkli cedveller, jengâr, kâğıdı yiyerek sayfayı yırttığı için makbul değildir.
Yeşil altınla sarı altından bir arada çekilerek ve araları mürekkeble ayrılarak meydana getirilen cedvellere "kuzulu cedvel" denilmiştir. Bunun da tek kuzulu ve çift kuzulu diye iki çeşidi vardır.

Cedvel-keş; yazma kitapların sayfa kenarlarına ve yazı levhaları etrafına yaldız ve mürekkeble çizgiler çekerek onları çizgi çerçeveler içine alan sanatkârlar için kullanılan bir tâbirdir.

Cedvel çekmek tâbiri, mushaflarla yazmaların sahife kenarına çizgi çekilmesi için kullanılır.

Beyitlerde, cedvelin vasfı olarak lâciverdî, asumânî, sîm, zerrîn, altun gibi sıfatlar kullanılmaktadır. Su, gözyaşı, hat vs. de birer cedveli andırır.

Nakkaş-ı ezel cedvel ü pergâra koyunca
Devrân beni bir nice zemân çekdi çevirdi

Necâtî

Lâciverde döndü sinemde nişân-ı seng-i yâr
Bunu hall it ana cedvel çek ki mânendi ola

Zâtî

cedvel çekmek tr. k.g. Tezhîb* usûlünde yapılan süslemenin içine ve dışına düz çizgiler çekmek. Yazma kitapların sahifeleri dışına çizilen düz çizgiler de bu türdendir. Bu çizgiler ya altın suyundan ya da yaldızlı boyalardan sarı veya kırmızı renkte olurdu. Eskiden cedvelkeş denen çizgi ustaları varmış.

Safha-i ruhsârına la'lîne cedvel çekmeğe
Hokka-i çeşminde ezmiş âşık-ı dildâde sürh

Lâedrî

(bkz. mıstar)

Cedvel-i Sîm جدولسيم a.f.i.t. Gümüş kanal. Lale Devri*'nde adı çok kullanılan Sadabâd'da bir kanal-deredir. Etrafı mesireliklerle dolu imiş.

Cedvel-i Sîm içre âdem binse bir zevrakçeye
İşte mümkündür varılmak cennetin tâ yanına

Nedîm

cefâ جفا a. i. Eziyet, sıkıntı, bkz. cevr.

Cehennem جهنم a. i. Âhiretteki azap yurdu. *Kur'ân-ı Kerîm*'in birçok yerinde Cennet* ve Cehennem hakkında canlı tasvirler yer alır. Cehennem, imansız ölenler ile suçları bağışlanmayan günahkârların uğrağıdır. *Kur'ân*'da bazan nâr, lâzâ, sa'îr, sakar, hutâme, hâviye kelimeleriyle de karşılanan cehennemin birçok sıfatı ateşe ait sıfatlardır. Bazı müfessirler en üstte cehennem, en altta da hâviye olmak üzere birbiri üstüne kurulan yedi tabakadan müteşekkil yedi cehennem olduğunu söyler. Tasavvufa göre bu yedi tabaka adâlet, hikmet, iffet ve yiğitliğin zıtları olarak görünür. Adâletin zıddı zulümdür. Diğer üçünün bir ileri bir de gerisi yani her birinin iki zıddı vardır. Hikmetin ilerisi saçmasapan sözler, gerisi de hiç söylememek, aldırış etmemektir. İffetin ilerisi şehvetten kesilmek, gerisi ise şehvete düşkünlüktür. Yiğitliğin ilerisi pekgözlülük, gerisi korkaklıktır. Böylece yedi cehennem ortaya çıkmış olur. Cehennemin üzerinde Sırât* bulunur. İnsanlar Sırât'tan geçerken derecelerine göre bu yedi cehennemden birine düşecektir. Efsâneye göre Allah cehennemi yaratınca bin yıl kırmızı yakût, sonra bin

yıl beyâz yakût, sonra da kara yakût oldu. Şimdi karadır. Işığında alev yoktur. Ateşi hiç sönmez. Cehennemden bir iğne deliği kadar yer açılsa bütün dünya, içindekilerle birlikte yanardı. Cehennemin bir zinciri bir yüce dağa konulsa dağ yedi kat yere kadar erirmiş. Cehennemin yedi kapısı vardır. Her kapıdan yetmiş bin şehre girilir. Her şehirde yetmiş bin mahalle, her mahallede alevden yetmiş bin bahçe, ve her bahçede yetmiş bin kuyu... vs. varmış.

Edebiyatta tamu, cahîm ve dûzah şekilleri de kullanılan cehennem, âşığın çektiği ayrılık acısıdır. Ateş olması ve yakma özelliğiyle çok kullanılır. Sevgilinin öfkesi cehennemden nişan verir.

Gitdi fi'n-nâr-ı cehennem kimse bilmez kandedir
Râfızî cumhûru görünce bu rûz-ı mahşeri

Taşlıcalı Yahyâ

Suzı şikeste-dillerin yaka cehennem odını
içinde olmasa arz-ı cemâli dilberin

Ahmed Paşa

(bkz. Cennet, Sırât)

Celâl جلال a. i. Ululuk. Allah'ın adlarından bir tanesi ism-i celâl olarak kabul edilir. Zü'l-Celâl adında ise kelime "hışım, kızgınlık" anlamına gelir. Allah'ın gazabından kinâyedir. Allah'ın celâl ve cemâl sıfatları vardır. Bunlar birbirinin zıddıdır. (bkz. Allah)

Çeşm okur hışm ile İsm-i Celâl
bakışı "ya Hû" çeker envârına

Şeyh Galib

Celâlî جلالى a.s. XVI. asır ve sonrasında Anadolu'daki ayaklanmalara katılanlara bu ad verilir. 1519 yılında Bozoklu Celâl adlı biri Mehdî*'lik iddiasıyla başına topladığı serserilerle Tokat yakınlarında ayaklanmıştı. Bu ayaklanmadan dolayı daha sonra hükûmete karşı yapılan bütün ayaklanmalara Celâlî isyanı denilmiştir. Kuyucu Murad Paşa ile Köprülü Mehmed Paşa'nın bu isyancılara karşı amansız mücadelelere giriştiklerini tarihler kaydeder.

Yâr-ı bî-pervâ Celâlî gibi hat kaldırdı baş
Memlekette fitne peydâ oldu sultân bî-haber

Bâkî

Meded meded bu cihânın yıkıldı her yanı
Ecel Celâlileri aldı Mustafa Hân'ı

Yahyâ Bey

celî جلى a.s. Kalın ve okunaklı her çeşit yazı. Özellikle celî sülüs için kullanılır. Serçe parmağı genişliğine yakın bir genişlikte olan yazıya denir. Celî yazıda en usta hattat Mustafa Râkım Efendi'dir.

Mükerrer kilk-i kadr ol tıfl-i ebcedhânın ey Servet
Celî hatt ile yazmış levha-i ruhsârına temmet

Osman Servet

Reyhân hattı gubârın nesh etdi kâküli
Hattın muhakkak oldu ki hûbı celîsidir.

Helâkî

Celvetîlik tr.i. Aziz Mahmud Hüdâî (ölm. 1628) tarafından Bayramîliğin tâdili ile kurulmuş bir tarîkattır. Bu tarîkat, şerîat hudutları dahilinde vahdet-i vücûd*'u kabul eder. Tarîkatın esası esmâ-i seb'a denilen Allah'ın yedi adıyla başlar. Zikir esnasında bunlar söylenir. Her geçen gün zikir arttırılır. Sabah namazından sonra zikir başlar. Özel oruç tutma günleri ve namaz vakitleri vardır. Celvetîler 13 dilimli yeşil tac giyerler.

Cem جم f. i. Pişdâdiyan sülalesinin dördüncü hükümdarı olup İran mitolojisine göre yedi yüz yahut bin yıl yaşamıştır. Nuh Peygamber zamanında yaşadığı söylenir. Yakışıklı ve şanı yüce padişahlar hakkında sıfat olarak kullanılan Cem'e *Zendavesta*'da bir Hind mabudu olarak rastlanır.

Cem, halkını âlim ve zâhitler, askerler, çiftçiler ve sanatkârlar olmak üzere 4 kısma ayırmış. İnsanlara faydalı olan birçok sanatı o îcat etmiş. Güneşin hareketi esasına dayanan güneş yılını o kabul etmiş ve nevrûz*'u yılbaşı ittihaz etmiştir. Efsâneye göre Cem dünyayı dolaşırken Azerbaycân'a gelince burayı beğenip gündoğuşunda yüksek bir yere mücevherlerle süslü bir

taht koydurmuş. Güneşin doğuşuna yakın kendisi de mücevher işlemeli kaftanlarını giyip bu tahta oturmuş. Güneş doğunca taht, tâc ve kaftan parlamaya başlamış. Halk bunu görünce o güne nevrûz (yeni gün) Cem'e de Cemşîd (Işık şahı) demişler. Nevrûz güneşin Koç burcuna girdiği günde başlar. Bugün Mart ayının 21. günü olarak bilinir. Önceleri İdrîs Peygamberin şerîatına göre amel eden Cemşîd ululuğuna güvenip tanrılık iddiasında bulununca halk bundan yüz çevirmiş. Dahhâk* onun yerine şâh olunca da önce Hind'e, sonra Çin'e kaçmış ve orada ölmüş. Bazılarına göre Cemşîd Süleymân Peygamber'dir. Cemşasb da denilen Cem bu yüzden rüzgâr yahut yüzük ile anılır. Yine ayna ile anılırsa İskender kişiliğine bürünür. Şarabı bulanın o olduğu söylenir (bkz. câm-ı Cem). Cem meclisi, âyin-i Cem, ayn-ı Cem bu itibarla söz konusu edilir. Alevî*, Mevlevî* ve Bektaşî* tarîkatlarında âyin-i Cem bir zikir adıdır. Bunun nedeni Bektaşîlikte zikirden sonra içki içilmesi ve şarabı da Cem'in bulmuş olmasıdır. Mevlevîlerdeki ayn-ı Cem, âyin okunması esnasındaki zikirdir. Tasavvufta bir Cem makamı bir de Cem'ul-Cem denen kemâl makamı vardır.

İslâm edebiyatlarında zevk ve eğlence sembolü olarak adı ve câm*ı efsaneleşmiştir. O, bir iktidâr ve ululuk sembolüdür. Bunun gibi birçok yönlerden şiirlere konu olmuştur.

Murassâ câmlarla bir aceb şâhâne meclisdir
Düşünde görmedi Cem böyle işret-hâne-i zibâ

Bâkî

Hâk-i Cem üzre çıkıp lâle tutup câmını der
Ki kimin var ise bir câmı bugün oldur Cem

Fuzûlî

(bkz. bâde, câm, câm-ı Cem, Nevrûz)

Cemâl جمال a. i. Yüz güzelliği Allah'ın lutfu, bkz. dîdâr.

Sorarsa dûzah u cennet hakîkatın zâhid
Birisi nâr-ı Celâl u birisi nûr-ı Cemâl

Aşkî

Cem-şîd جمشيد f.b.i. Cem. bkz. Cem.

Cemşîd-i kâmrân ki süvâr olsa rahşına
Dârâ tutar nikabını Hüsrev inân verir

Nef'î

cemreviye جمرويه a. i. Divân şâirlerinin cemre düşmesi (Şubat ayından itibaren hava sıcaklığının artması) nedeniyle, zamanlarındaki büyük kişilerden birini över nitelikte kaleme aldıkları kasîde.

Ramazan, bayram*, bahar*, nevrûz*, gibi bazan cemre de medhiye konusu olabilmekte ve bu tür şiirlerde kasîdenin sunulduğu kişi için cemrenin uğurlu olması dileğinde bulunulmaktadır. Cemrenin bahar müjdesi olması nedeniyle bu şiirler bir bahâriye* niteliği taşırlar. Genelde bir câize* amacıyla yazılırlar. Cemreviyelerde kasîdeye teşbîh* ile başlamak gelenek olmuştur. Kasîdenin diğer bölümlerinde herhangi bir değişme olmaz. Ancak medhiye bölümünde geniş şekilde cemreden bahsedilir ve cemre ile övülen kişi arasında çeşitli yönlerden ilgi kurulup amaca yaklaşılır. Örneklerine az rastlanır. Sâbit'in (ö. 1712) Şeyhülislam Ali ef. hakkındaki "*Dil âteş-i muhabbet ile feyzyâb olur / Deryâ gibi ki cemre de pür âb u tâb olur*" beyitiyle başlayan cemre konulu medhiyesi bu türe güzel bir örnektir. Fıtnat Hanım'ın (ö. 1780) cemreler hakkındaki lugaz*'ı da edebiyatımızda oldukça ünlüdür.

Cemşîd ü Hurşîd جمشيد و خورشيد f.i.g. Doğu edebiyatlarında mesnevî konusu olan klasik aşk hikâyesi.

Gerek hamse* gerekse, mesnevî geleneğinin etkisiyle özellikle İran ve Türk edebiyatlarında *Cemşîd u Hurşîd* mesnevîleri sıkça kaleme alınmıştır. Benzer adlar altında ele alınan bazı mesnevîler (msl. *Cemşîd ü Fer-ahşâd, Hurşîd ü Ferahşâd, Hurşîdnâme*), yapı bakımından *Cemşîd ü Hurşîd*'e benzeseler de konu bakımından farklıdır. Bu mesnevîlerde konu ana hatlarıyla şöyledir. Çin fağfûrunun oğlu Cemşîd bir gün rüyâsında bir kız görür ve âşık olur. Cemşîd, gün geçtikçe sararıp solmaktadır. Babası oğlunun onul-

maz derde düştüğünü anlayınca ülkenin bütün güzel kızlarını toplatıp bir bir Cemşîd'e gösterir. Ancak şehzâdenin âşık olduğu güzel, bunlardan hiç birisi değildir. Cemşîd, derdine çare bulmak umuduyla, bütün dünyayı dolaşmış olan bilge ressam ve bezirgân Mihrâb'a açılır. Mihrâb, tarif edilen kızın Rûm (Anadolu) diyarında gördüğü bir kıza çok benzediğini söyler ve kızın resmini çizer.

Cemşîd kızı tanır. Bu kız Rum Kayseri'nin kızı Hurşîd'dir. Cemşîd ile Mihrâb yola çıkarlar. Birçok tehlikelerle dolu bir yolculuktan sonra Rûm'a varılır. Cemşîd orada Hurşîd ile evlenir. Bir zaman sonra babasından bir mektup alır ve Hurşîd ile birlikte Çîn'e dönerek babasının tahtına çıkar, mutlu olurlar.

Cemşîd u Hurşîd, bütün mesnevîlerde olduğu gibi başta tevhîd, na'at, ve sebeb-i te'lîf (eserin yazılış nedeni), sonda da bir hâtime (sonuç) düzeniyle yazılmış olup konu içine gazel, kıta, vs. nazım şekilleri serpiştirilmiştir. Değişik yazarlar tarafından küçük nüanslarla kaleme alınan *Cemşîd u Hurşîd,* bir aşk hikâyesi olarak etkileşim açısından kendinden bekleneni verebilmiş sayılmaz. İlk defa İranlı şâir Selmân-ı Savecî (ö. 1376) bu konuyu işlemiş olup daha sonraki dönemlerde yazılan bütün Farsça ve Türkçe *Cemşîd u Hurşîd* mesnevîleri ondan etkilenmiştir. Savecî'nin eseri 27000 beyit civarındadır. Türk edebiyatında ise ilk ve en önemli *Cemşîd u Hurşîd,* Ahmedî'nin (ö. 1413) kaleminden çıkmıştır. Ahmedî, mesnevîsini 4798 beyit halinde özenle yazmıştır (1403). Bu eser ile Savecî'nin eseri arasında her bakımdan büyük farklar vardır.

Ahmedî, eseri tercüme veya adapte yoluyla almış değildir. Yalnızca konularında benzerlik olan bu mesnevîlerin her ikisi de orijinal sayılır. Ahmedî'nin dilinde mesnevî, çeşitli hikâyelerle zenginleşmiş ve yerlileşmiştir. En önemlisi de, yer yer lirik gazeller, Türk folklorundan gelme konular, Köroğlu ve Dede Korkut hikâyelerini andıran pasajlar ile konu artık Türkleşmiştir. Canlı tasvirleri, sâde dili, usta söyleyişiyle hikâyeyi daha da çekici yapan şâir, "Mefâîlün Mefâîlün Feûlün" vezniyle kaleme aldığı bu eserini Emir Süleyman adına yazmıştır. Ancak sonradan eserin baş kısmı değiştirilerek I. Mehmet ve daha başkalarına da sunulmuştur. Eserin tek yazma nüshası, yazarın *İskendernâme** adlı eserinin sonunda kayıtlıdır.

Ahmedî'den sonraki dönemlerde *Cemşîd u Hurşîd* yazan diğer Türk şâirleri arasında en önemli yer Cem Sultan'a (ö. 1459) aittir. Cem, Savecî'nin eserini tercüme yoluyla kaleme alıp Fâtih'e sunmuştur. (1487) Mesnevînin iki nüshası olup (İlahiyat Fak. Ktp. ve Vahit Paşa Ktp. nr 1666) içinde yer yer Cem Sultan'ın gazellerine de rastlanmaktadır. Konu bakımından Savecî'nin kopyası olan eserler, Ahmedî'ninki kadar etkin ve kalıcı olamamıştır. Bunlardan başka XVI. yy. da Abdî ve Ayşe Hubbâ Hatun adlı iki şâir tarafından da birer *Cemşîd u Hurşîd* yazıldığı bilinmektedir.

Cennet جنت a. i. "Gölgelik bahçe" anlamına olup âhirette müminlerin gidecekleri yerdir. Allah Cennet hakkında "Takva sahipleri için Rablerinin önünde nimet cennetleri vardır. (Kalem/34)" buyurmaktadır. *Kur'ân*'ın muhtelif yerlerindeki "Cennet, dâru'n-nâîm, cennetü'l-mev'a, dâru'l-hayevân, makamu'l-emîn, cennetü'l-firdevs" gibi sıfat ve isimler, cennetin dereceleri gibi adlarını da gösterirler. İnanışa göre cennet Arş*'ın sağ yanındadır. Sekiz kapısı bulunmaktadır. "Cennet, Huld, Me'va, Nâîm, Âliye, Adn, Firdevs, Dâru's-Selâm ve Hayevân" şeklinde 8 adet cennet sıralanmıştır. Bazılarına göre sekiz cennet birbirini kuşatmış vaziyette ve içiçedir. Her cennet birbirinden farklıdır. Oraya girecek olanlar da derece bakımından kendilerine uygun olan yere girerler. Peygamberler için orada bir Kevser* havuzu vardır. Bundan başka Râhika, Tesnîm, Kâfûr, Selsebîl gibi adlarla anılan daha 13 ırmak vardır. Cennette hûrî*, gılmân*, vildan* vardır. Cennet ehline hizmet ederler. Oraya girenler istediklerini hemen önlerinde hazır bulurlar. Asla yaşlanmazlar. Sonsuz nimetlere kavuşurlar. Tasavvufa göre adalet, hikmet, iffet ve yi-

ğitlik, dört sırrıyla beraber sekiz cenneti oluşturur. Cennet yüz menzildir. Zira Hz. Muhammed'in ümmeti de yüz dereceye ayrılmıştır. Adn cennetinde Allah mü'minlere görünecektir. Bu bakımdan cennetlerin en üstünü Adn cennetidir.

Divân edebiyatında çok zaman "behişt" olarak karşımıza çıkan cennet, bazen kelimenin çoğulu olan "cinân" şeklinde de kullanılır. Cennet sevgilinin sarayı, bahçesi, mahallesi, yurdu, kısaca onun bulunduğu yerdir. Ayrıca ilkbaharda tabiat da cennetten bir kesittir. Güzel yerler de cennete teşbîh edilir. Cennet ile birlikte Kevser*, hûrî*, gılmân*, tâvûs* gibi unsurlar da beyitlerde yer edinir. Cennetin bağlık-bahçelik ve yeşillik özelliği şiirlerde görülür. Cennetin her yeri kıymetli taşlardan yapılmadır. Orada mücevherden yapılma saraylar ve köşkler vardır. Şarap yasak değildir. Her yer güzel kokar. Havası çok güzeldir. Hafif bir meltem rüzgârı esmektedir. Gül, cennetin demirbaş çiçeğidir. Bu bakımdan orası bir gülşen veya gülistandır. Kâfirler asla cennete giremezler. Adnân* adlı bekçi onları içeriye bırakmaz. Hz. Âdem* önce cennette idi sonra çıkarıldı. Cennetin kapısında Hz. Peygamberin adı yazılıdır. Orada müminler hulle denilen bir elbise giyerler. İyi kişilerin mezarlarından cennete bir pencere açılmıştır.

Tasavvufî edebiyatta Allah'ın cemâlinin cennette görüleceği hususu bir özlem olmaktan çıkar.

Kimdir bizi men eyleyecek bâğ-ı cinândan
Mevrûs-ı pederdir gireriz hâne bizimdir

Nâbî

Ana şâdem ki mekânında mekîn etdi beni
Âdemin gelmez imiş gönlüne cennetde melâl

Yahyâ Bey

Cennet-i Adn'in gülistânında bülbüldür dilin
Nağme-i cân-sûzu her dem eylegil tekrar mest

Nesîmî

Altında mı üstünde midir Cennet-i A'lâ
El-hak bu ne hâlet bu ne hoş âb u hevâdır

Nedîm

Gam yeriz kan yudarız gûşe-i mihnetde müdâm
Sanma biz Kevser-i Cennât-ı Naîm'in kuluyuz

Hayretî

(bkz. Cehennem, Hurî, Kevser, Âdem)

cer جر a. i. Çekme, sürükleme. Eskiden Ramazan ayında köy köy dolaşıp *Kur'ân* okuma, dinî vaazlar verme vs. yolla halkı aydınlatan kişiler vardı. Bunlar köyden ayrılacakları zaman halk gücünün yettiği ölçüde para, eşya vs. verirdi. Bu işe, cer, böyle dervişlere de cerci hoca denilirdi.

Toğrul ey dil sen cer istersen şehin dergâhına
Kim anın yüz bin kulu var Sencer ü Toğrul gibi

Aşkî

ceres جرس a. i. Çan, çıngırak. Eski hayat sisteminde kervanın önemli bir yer tutuyor olması, ceres ile ilgili söyleyişler doğurmuştur. Kervanın göçmesi anında, çoğunlukla yavru develere veya kervanın sonunda gelen hayvana takılan çıngırağın sesi, kervan ehline bir ikaz anlamı taşırdı. Şâirler bu sesten çeşitli imajlar ortaya koyarlar. Gönül, cân ile birlikte sevgilinin peşinden gitmek ister. Bu durum kervana benzer. Bu kervanın ceresi ise âşığın âh ve figânlarıdır. Ayrıca avcı kuşlara da ceres takılırdı. Ceresten maksat kervanın nerede olduğunun bilinmesidir. Yolculukla ilgili söyleyişlerde umumiyetle ceres de bulunur. (bkz. bâz, kervân)

Biz bâdiye-peymâ-yı reh-i Kâ'be-i aşkız
Feryâd-ı ciğer-sûz bize bang-ı cerestir

Neşâtî

Ol Kâ'be-revânız ki harîm harem-i aşk
Pür-şûr-ı figân-ı ceres-i mahmilimizdir

Nâilî

Himmet ey kafile-sâlar-ı tarîkat tâ çend
Dûrdan gûşumu pür-şûr ede bang-ı ceresin

Nedîm

cevher جوهر a. i. Öz, maya. Tasavvufta kendi kendine bir varlığı olup, gerçekleşmesi için başka bir nesneye ihtiyacı olmayan şeydir. Cevher değişikliğe uğradığı zaman araz* adını alır. Cevher, kalıcı; âraz ise geçi-

cidir. Cevher tek, âraz ise çeşitlidir. Tasavvufta cevher Allah, O'ndan gayri her şey ârazdır.

Mesela toprak bir cevherdir. Zira var olması için başka birşeye ihtiyacı yoktur. Toprağın rengi ise bir ârazdır. Zira renk toprak ile vardır ve çeşitlidir. Cevher-i ferd veyâ cevher-i yegâne, bölümlere ayrılmayan cevher demek olup genellikle "asıl" mânâsına ilham yoluyla kullanılır. Ayrıca cevher kelimesinin gevher, kıymetli taş anlamı ile de kelime oyunları yapılır.

Can bir cevher telakkî edilir. Ancak o zaman dudak ve ağız ile ilgili olur. Çünkü menbaı orasıdır. Sevgilinin dudağı can bağışlar. Âşık için sevgilinin vuslatı da cevher niteliği taşır. Bütün bunlarda cevher kelimesinin "mücevher" anlamı kendini gösterir. (bkz. âraz)

Cevher-i deryâ-yı aşkın katresinden de yakîn
İsm ü resm ü fevk ü taht bu dört tebâyi şeş cihât

Nesîmî

Cevher-i ferdim heyûlâ-yı tasavvurdan berî
Şeş cihât-ı ma'rifet kevn ü mekânımdır benim

Nef'î

cevher جوهر a. i. Ebced* hesabına göre yalnızca noktalı harflerin toplamının verdiği tarihtir. Cevherîn, mücevher, menkût ve mu'cem tarih de denir. bkz. tarih.

cevher جوهر a. i. Değerli taş, gevher, mücevher, Divân edebiyatında cevher ve mücevher olarak en çok kullanılan taşlar akîk*, la'l*, yakût*, inci*, zümrüt* vs. meşhûr taşlardır. Göze sürülen sürmeye bir cevher gözüyle bakılır. Cevher, renkleri, hazîne, sandık ve kutularda bulunması dolayısıyla kullanılır ve genellikle ağız ve dudak için söz konusu edilir. Süs eşyalarında, kılıç kabzalarında, gerdanlık ve küpelerde edindiği yer ile de kullanılan cevher, sevgilinin vuslatı ile âşığın gönünü temsil eder. Şâirin gözleri, ağlayışı, yağmur taneleri, sevgilinin ter taneleri de bir mücevher niteliği arz eder. Cennetin cevher ile dolu oluşu da zaman zaman şiirlerde anılır. Güher, gevher, cevâhir, mücevher kelimeleri de cevher yerine kullanılır.

Böyle cevher var elimde neyleyim dünyâyı ben
Başına çalsın felek âyîne-i İskender'i

Nef'î

Gözün sadefinden nice dür-dâne dökersin
Şol dişi güher dudağı mercân ere umma

Hoca Dehhânî

(bkz. akîk, cennet, inci, la'l, yakût)

cevher-i evvel جوهر اول a.i.t. Allah'ın ilk vücut verdiği ve her şeyin ondan çıktığı nesnedir. Bunun yerine, cevher-i ahzar, cevher-i ebyâz, akl-ı küll*, nûr-ı Muhammedî, nûr-ı izâfî tamlamaları da kullanılır. Kezâ Peygamberimizin ravzasındaki tozlara ve buna istinaden Kızılbaşlıkta Hacı Bektaş Çelebisinin bastığı toprağa da cevher denir. bkz. âlem.

Mahrem-i halvet-serâ-yı sırr-ı Lâhûtem k'olur
Cevher-i evvel çerâğ-ı bezm-i ünsiyyet bana

Hersekli Ârif Hikmet

cevherîn جوهرين a.s. Noktalı harflerle oluşan tarih. (bkz. cevher)

cevr جور a. i. Haksızlık, zulüm, ezâ-cefâ, sitem. Divan edebiyatının en belirgin özelliklerinden birisi sevgilinin, âşığına bitmez tükenmez cevirlerde bulunmasıdır. Bu durum, âşığın kaderi olduğu kadar sevgilisinin onu hatırlatmasıdır. Cevrin asıl sebebi ayrılıktır. Âşık bu eziyyetten çok az şikâyette bulunur. Çünkü cevirden şikâyet sevgiliye sadâkatsizliktir. Âşığın çektiği eziyetlerin sınırı yoktur. Çünkü sevgili bir kerecik lütuf gösterse binlerce cevir gösterir. Daha çok, cefâ kelimesiyle birlikte "cevr ü cefâ" şeklinde kullanılan cevr için en iyi karşılık sabır ve içkidir. Sabrın sonu selâmet olduğu gibi, cevr ü cefânın sonucu da vuslattır. Ancak bu vuslat asla gerçekleşmez. Âşığın, cevr ü cefâlara tahammül ettiği ölçüde değeri artacaktır. Cevr ü cefâ maşuka, vefâ ise âşığa münhasırdır. Bunun tecelli yeri ise âşığın gönlüdür. Cevr ü cefâ sonucu âşık bazan zevk duyar, bazan iki büklüm olup ihtiyarlar. Âşığa cevr ü cefâ eden ikinci unsur, zamane ve felektir. Bütün bu eziyetler âşığa gelirken ok, kılıç,

diken, taş, ateş-pâre vs. kılığına bürünürler. Sevgilinin hazır malı ve nakit parası cevr ü cefâdır. Hiç durmadan onu harcar. Velhasıl âşık-maşûk arasında tek alışveriş konusu bu cevr ü cefâdır.

Anmaz oldun sanemâ cevr ü cefân ile beni
Böyle gözden mi savarsın seni cândan seveni

Ahmed Paşa

Cefâ vü cevr ile mu'tadem anlarsız n'olur hâlim
Cefâsına had ü cevrine pâyân olmasın yâ Rab

Fuzûlî

(bkz. âşık, hicrân)

cevşen جوشن f. i. Örme zırh. Aralarında ufak madenî pullar veya kılıç ve ok girmeyecek kadar küçük halkalar bulunan bir çeşit zırhtır.

Darbet-i nîze vü kûpâline tâkat güçdür
Hod başı kaydını görsün gözün açsın cevşen

Nedîm

Ol safder-i yegâne ki tab'-ı mehâbeti
Cevşen-güdâz-ı Tehmeten ü Kahrâmân olur

Nef'î

Cevzâ جوزاء a. i. İkizler burcu. Mayıs ayının 21. günü güneş bu burca girer. Aslında "cevza" sırtı beyaz kara koyunlara denirse de minyatürlerde bu burcun rumuzu, belinde okluk bulunan ve elinde yay tutan bir adamın koyuna binmiş hali olarak tasvir edilir. Bu şekil âdeta koyunun üzerinde iki insan varmış görüntüsünü verdiğinden adına "Zülcesedeyn" "Dü-peyker" veya "İkizler" denilmiştir. As-lında Tev'eman* adlı birbirinden ayrılmayan iki yıldız (Pollüx ve Kastor) nedeniyle ikizler denir.

İkizlerin mizâcı havâî olup kuru ve karanlıktır. Renklerden beyaz ve sarıya, insanlardan (iyiler için) âlim, hakîm, şâir ve yazar, (kötüler için ise) hîlekâr ve hırsızlara, mîzaclardan civanmerd olanlara, hayvanlardan da ehlî hayvanlara delil kabul edilmektedir.

Ne gûş-ı zühresin mengûş edüp her giz ne vaz'etmiş
Ola bir dânesin devrân nıtâk-ı pâk-ı Cevzâ'ya

Şerîf

(bkz. burç)

Ceyhun tr.i. Amuderya, Ceyhun. Sovyet Ortaasya'sında 2540 km. uzunluğunda bir ırmak. Pamir dağlarından çıkıp Aral gölüne dökülür.

Divân edebiyatında âşığın gözyaşları nehirler gibi akar. Nil, Dicle, Aras, Fırat vs. bu türden nehirlerdir. Ayrıca şâirin gerçek coğrafî nedenlerden dolayı da bu tür nehirlerden bahsettiği görülür.

Bağrımı tîğ-i gam u hicr ile pür-hûn eyleyip
Yaşımı hasret beyâbânında Ceyhûn eyleyip

Aşkî

Kandesin ey serv-i gülzâr-ı letâfet kandesin
Cûst ü cû eyler gözüm yaşı seni Ceyhûn olup

Yahya

Ol od ki gönül yakdı anı aşkın elinden
Yaş nola ki Ceyhûn dahî eylemeye yaş

Kadı Burhaneddîn

Vüs'at ol denli zemîninde ki sîrâb edemez
Kişt-zâr-ı keremin nehr-i Furât'ı "Ceyhûn"

Nâilî

ceylan tr.i. bkz. âhû.

cezbe جذبه a. i. Çekiş, heyecana gelme, kendinden geçme. Allah'ın kulunu kendine çekmesi. Tasavvufta hakîkate erişmek aşk ile cezbeye gelmek vasıtasıyla gerçekleşir. Derviş cezbe ile varlığını yok etmelidir. Cezbeye uğrayana meczûb denir. Meczûb, Allah'ı müşâhede ederken kendini kaybeder ve her türlü dış etkiye kapanır.

Cezbeyi meydana getiren sebepler zikir*, fikir ve çile*'dir. Cezbe bazan mürşîd gerektirmez. Ancak böyle bir kişi hakîkate ulaşmış olsa bile yol-yordam bilmediğinden bir mürşîde uymazsa kimseye faydası dokunmaz. Melamîlik, Hamzavîlik ve Mevlevîlik cezbeye önem verirler. Çünkü cezbenin mevhûm varlığı yıktığına inanılır.

Divân edebiyatında âşık, sevgilinin cezbesine kapılmış olarak gösterilir.

O bahr-i cezbede kim gönlüm ıztırâba gelir
Güher derûn-ı sadeften çıkıp habâba gelir

Şeyh Galip

Fenn-i aşkın yarası vasl u belâ mevzuu
Cezebât-ı ruhun ol fenne mesâîl gibidir
Nâdirî

cibâl جبال a. i. Dağ, kûh, bkz. kûh

Ne denlü seng-dil olursa inler idi cibâl
Ahmed Paşa

cifr جفر a. i. Gelecekte olacak işlerden haber verdiğine inanılan bir eşit ilim. Cifir ile uğraşanlara cifrî veya ceffâr denir. Yanlış bir inanışla cifri Hz. Ali'nin bulduğu sanılmıştır. Muhiddîn-i Arabî'nin cifirle ilgili bir eseri vardır. Cifir rakamlar ve harfler yardımıyla bakılan bir çeşit faldır. Asılsız bir ilimdir.

Müstakbele şimdi hükmolunmaz
Gâibdeki cifr ile bulunmaz
Ziyâ Paşa

Cifr ise ehl-i kerâmet işidir
Kim görür ehlin anın kim işidir
Vehbî

(bkz. reml)

cihâd جهاد a. i. Din uğrunda düşmanla savaşma. Cihâd mal ile, sözle ve fiille olabilir. Cihâdın gâyesi düşman fitnesini önlemektir. Tasavvufa göre cihâd nefs-i emmâre ile mücâdele etmek, dünyayı ve benliği terk etmektir. Hatta buna cihâd-ı ekber (en büyük savaş) derler. Cihâd-ı asgar (küçük savaş) ise, düşmanla savaşmaktır. Cihâd riyâzet ve nefis mücâdelesiyle gerçekleşir.

Kur'ân-ı Kerîm'de kâfirlerle mücâdele mânâsında olarak 65 yerde cihâddan bahsedilir ve fazîletleri anlatılır. Peygamberimizin de gazâ*larından dönerken "Cihâd-ı asgardan cihâd-ı ekbere dönüyoruz." buyurduğu rivâyet edilmiştir. Divân edebiyatında âşık sevgilisi uğruna dâima bir cihâd içindedir.

Ceng ü cidâl ü arbede etme avâm ile
Sa'y eyle şimdi düşmen-i nefs ile kıl cihâd
Yahyâ Bey

(bkz. tasavvuf, nefs)

cihân جهان f. i. Dünya, âlem. bkz. Âlem.

Cihân-ârâ cihân içindedir ârayı bilmezler
O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler
Hayalî

cilbend جلبند f. i. Büyük cüzdan. Âhar*lı, mühre*li kâğıtları ve yazıları muhafaza için kullanılan mukavva veya deriden yapılmış kitap kabı gibi büyükçe bir mahfaza. Ferman kutusuna benzer. Bugün mühendislik öğrencileri daha çok kullanırlar.

cin جن a. i. Gözle görülmez, latif cisimlerden ibaret bir varlık. Cinler ruhanî varlıklar olup ateşten yaratılmışlardır. Onlar da tıpkı insanlar gibi Allah'a kulluk ile görevlendirilmişlerdir. Cinlerin de Müslüman ve kâfir olanları, iyi ve kötüleri vardır. Şeytân da cin tâifesindendir. Bunların dişilerine perî* denir. Eskiden delilik, insan vücuduna cinlerin hâkim olması diye bilinirdi. Bütün varlıkların bir cini vardı. Bu cin koruyucu cin olarak bilinir ki bunlara huddâm (hizmet edenler) denilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de cinlerden geniş şekilde söz edilmiştir.

Eski inançlara göre büyü ve sihir konusunda cinlerden istifâde edilirdi. Cinlerin insana hizmet edebilecekleri üzerine birçok risâleler yazılmıştır. Hatta cin ve perîlerle evlenenlerin varlığı bile ileri sürülmüştür.

İns (insan) kelimesi ile daha çok kullanılır. Kelimenin çoğulu cân*'dır.

Iyd-ı ekberdir deyû eyler niyâzı ins ü cân
Eylese nâgeh tecellî hüsrev-i hâkân-ı ıyd
Aşkî

(bkz. Şeytan, perî)

cinâs جناس a. i. Sesçe aynı, anlamca farklı olan kelimeleri bir arada bulundurma sanatı. Cinâslı kelimelerin bir cümlede toplanmasına da "tecnîs (cinâs yapma)" denir. Söz arasında bir yolunu bulup çok anlamlı bir kelimeyi her defasında ayrı anlama gelecek şekilde tekrarlamak, kelimeleri cinâslı kullanmak demektir. Cinâs, "Kelama vus'at-i meydân verir (Nâbî)", Özellikle mizahî konularda okuyucuyu oyalar. Nükte ve inceliğe yol açarak hoş bir fikir oyunu

yaratır. Divân şiirinin önemli söz sanatlarından sayılan cinâs için birçok terimler ve bölümler ortaya konularak ayrıntılar çoğaltılmıştır. Ana hatlarıyla "tam" ve "nâkıs (eksik)" olmak üzere ikiye ayrılır. Cinâs-ı tâm harflerin çeşitleri, sıraları, sayıları ve seslerinin aynı olmasıdır. "*Kısmetindir gezdiren yer yer seni / Arşa çıksan âkıbet yer yer seni* (Kemal Paşazâde)" beytinin ilk dizesindeki "yer yer" tekrar grubunun, ikinci dizede fiil (yemek eylemi) ve isim (toprak) olarak kullanılması bir cinâs-ı tam oluşturur. Cinâs-ı nâkıs ise söz konusu olan iki kelimeden birinin çeşit, sayı ve sesçe ayrılık, farklılık göstermesidir. "*Uğrarız sadmesine her gelenin / Bu da bir sadmesi bir hergelenin*" beyitinde böyle bir durum söz konusudur. Bazan cinâslı kelimelerin sıralarında bir farklılık görülebilir. "*Doğrul ey dil sen cer istersen şeyhin dergâhına / Kim anın yüz bin kulu var Sencer ü Toğrul gibi* (Aşkî)" beyitinde olduğu gibi. Eski edebiyatın Arapça ve Farsça sözcükleri çokca kullanması cinâsın sınırlarını genişletmiştir. Böylece başında veya sonunda fazla harf bulunan kelimeler (dem/adem; çeşm/ çeşme) ve hatta ortada fazla ses bulunan kelimeler (cem-câm) ile ses farkı olan kelimeler de (nâr-yâr) cinâslı kabul edilmiştir. Cinâs'ın yaygın bir sanat oluşu, özünü cinâsın teşkil ettiği yeni sanatların (iştikak*, kalb*, reddü'l-acüz-ale's-sadr) doğmasına da neden olmuştur.

Cinâs halk edebiyatında da önemli bir yere sahiptir. Mâni nazım şekli, cinâslar ile yeni boyutlar kazanmış ve halk şiirinde pek yaygın olan "cinâslı mânî" şekli doğmuştur.

Circîs جرجيس a. i. İsa Peygamber'den üç asır sonra yaşamış olup peygamber olduğu hakkında rivayetler olan bir tarihî kişidir. Hristiyanların Saint Georgeus dedikleri azîz bu imiş. Filistin veya Kapadokya'da doğup İznik'te 303 yılında öldürüldüğü sanılmaktadır. Dinine davet ettiği milleti tarafından 70 kez öldürüldüğü halde her seferinde tekrar dirildiğine inanılır. Edebiyatta bu cephesiyle de yer edinmiştir.

Eğer beni Circis'leyin yetmiş kez öldürür isen
Dönem girü sana varam zîra ki ârım yokdurur

Yunus

cirîd جريد a. i. Cirit oyunu. At sırtında oynanan bir oyundur. Binicilikte ve atıcılıkta mahâret, çeviklik ve karar vermede ustalık ister. Cirit oyunu iki takım ile oynanır. Bu oyunda amaç, attan düşmeden elindeki sopayı daha önceden adını belirlediği karşı takım elemanına fırlatmak ve vurmaktır. İngilizlerin polo dedikleri "gûy u çevgân*" bundan farklıdır. Cirit için "sinân" ve "mızrak" kelimeleri de kullanılır.

Cirit aslında elle atılan bir çeşit mızraktır. Süvariye mahsus bir silah olup hedefe isabet edecek tarafı altı köşeli yapılırdı. Osmanlılarda Cündî sınıfı denen bir çeşit süvari askeri vardı ki bunlar, ata binmek ve cirit kullanmak isteyen acemileri eğitirlerdi. Bu sanatta pek usta ve maharetli olanların hikâyeleri tarih kitaplarında kayıtlıdır.

Attığın tîr ü cirîdin ser-i meydânından
Eremez menzile pây-ı ukûl u evhâm

Cevrî

Cirid oynamağa kabil değil ammâ yaraşır
Bahçe seyrine çıkıldıkça süvâr olsan ana

Nef'î

(bkz. ok, gûy u çevgân)

civân جوان f.s. Genç, cüvan. bkz. cüvân.

Cuhâ جها a. i. Gazneli Mahmud zamanında yaşamış aptal görünen çok zeki biriymiş. Pek güzel fıkraları Nasreddin Hoca'yı hatırlatır. *Dilküşâ* ve *Aceb-nâme* adlı eserlerde onun hikâyelerinden bazıları geniş şekilde anlatılmıştır.

cum'a جمعه a. i. Kelime "toplanma" anlamına geliyorsa da Cuma günleri uzakta ve yakındaki Müslümanlar, toplanıp cuma namazına geldiklerinden bu güne verilen bir isimdir. Cuma, aslında o günde kılınan namazın adıdır. Cuma günü salâ* okunur ve o bölge halkının her türlü problemleri cuma hutbesinde dile getirilirdi. Cuma

namazı Müslümanların birliğini sağlamak gayesine yöneliktir. Dünya cuma günü yaratılmış olup yine bir cuma günü güneş, batıdan doğacak ve kıyamet kopacaktır. Eskiden cuma günleri bir bayram günü kabul edilirdi. Bunun için de cuma günü güzel ve temiz elbiseler giyilirdi. Aynı zamanda cuma tatil günüydü. Bu nedenle de halk, cuma günleri gülüp eğlenir, mesîre yerlerine giderlerdi. Bazı tarikatların haftalık zikirleri cuma namazından sonra olurdu. Yine padişâh için o gün bir merâsim yapılırdı. "Cuma Selamlığı, Cuma Alayı, Selamlık Resmi" gibi adlarda tarihimize mâlolan bu törenlerde halk, padişâha arzuhal sunarlardı. Cuma ile ilgili eski kültürümüzde hayli malzeme mevcuttur.

Giymiş ol meh-pâre bir zîba serâser cum'a gün
Yakmak için halk-ı dünyâyı ser-â-ser cum'a gün

Sen kıyâm etsen varıp câmide ol sâat kopar
Her taraftan na'ra-i "Allâhu Ekber" cum'a gün

Aşkî

cûy جوى f. i. Nehir, akarsu, ırmak, divân edebiyatında âşığın gözyaşları ile cûy arasında mutlak bir bağ vardır. Cûy-bâr (çay, dere), nehir, enhâr (nehirler) ve cedvel gibi eşanlamlılarıyla da anılan cûy, bazan Kevser* ve Selsebil* ile de birlikte kullanılır. Bu durumda sevgilinin dudağı yerine geçer. Cûy ile Servi*'nin de sıkı münasebeti vardır. Irmakların kırlarda ve sahralarda akması dolayısıyla da bir çemen imajı, daima cûy ile birlikte bulunur. Bazan da mücerret, nehir anlamında kullanılır. Kelimenin "cû" şekli de yaygındır. (bkz. âb, cedvel, eşk)

Böyle bî-hâlet değildi gördüğüm sahrâ-yı aşk
Anda mecnûn bîdler dîvâne cûylar var idi

Nedîm

Leblerinden şermsâr olalı Mısr'ın şekeri
Gözlerimin çeşme-sârından hacildir cûy-ı Nîl

Karamanlı Nizamî

Mecrâsı seng-sâre dönen cûylar gibi
Vâdî-i uzletinde hamûşuz tevekkülün

Y. Kemal

cûy-bâr جويبار f.b.i. Dere, ırmak, çay, bkz. cûy.

Cüneyd جنيد a. i. Cüneyd-i Bağdâdî (Bağdatlı Cüneyd) diye bilinen Cüneyd (822-911) Süfyân-ı Sevrî'den ders aldı. Binlerce velî yetiştirdi. Asrının kutb*u idi. Otuz kere yaya olarak hacca gitti. Nasîhat ve kerâmetleri birçok eserde anlatılmıştır.

Bundadır Ma'rûf'a sermenzil Cüneyd'e cilvegâh
Bundadır Behlûl'e zencîr-i cünûn Mansûr'a dâr

Fuzûlî

cünûn جنون a. i. Delirme, çıldırma, delilik. Divân edebiyatında aşkın galip gelme halidir. Âşığın kendisi, gönlü, canı ve ciğeri cünûna yakalanır. Aşk, onun deli etmiştir. Delilerin taşlanması, ayaklarının zincirle bağlı oluşu vs. özellikleri de âşığın başına gelen hallerdendir. Mecnûn kelimesi ile aynı köktendir. Dolayısıyla âşıktaki mecnûnluk özelliği onun cünûnuna bağlıdır.

Çaklar cisminde tığ-ı aşkdan ayb etmenüz
Kim cünûn gülzârının bunlar gül-i handânıdır

Fuzûlî

Ben şu mecnûnam ki şehr içre olan etfâlden
Hil'at olmuşdur serâser egnime taş ağrısı

Aşkî

(bkz. âşık, aşk, Mecnûn)

cür'a جرعه a. i. Yudum. Eskiden içki kadehinin dibinde kalan son yudumunun yere dökülmesi âdetti. Aslında iri kadehler için bu durum, dibe çöken tortunun tabiî olarak dökülmesidir. Ancak şâirler bunu yaparken, aslında şarabın bulucusu olan Cem*'in ruhunu ta'zîm ettiklerini söylerlerdi. Yani kadehteki içkinin bir yudumu Cem'in hakkıdır, derlerdi. O son yudumun yere dökülmesi ile Cem'in rûhu şâd olacakmış. (bkz. bâde, câm, Cem, şarap)

Âhir mekânın olsa gerek cür'a gibi hâk
Devrân elinden irse gerek câm-ı ayşa seng

Bâkî

İçelim la'l-i müzâbı saçalım cür'aları
Hâk-i gülzârı bu gün kân-ı Bedâhşân edelim

Bâkî

cüvân جوان f.i. Genç, taze delikanlı. Divân edebiyatında cüvân, tam bir delikanlı özelliği taşır. Heveskârdır, eğlenceye düşkündür, süslenip gezer, aşırı ateşlidir, yeni açılmaya başladığı için de mahcûp ve ürkektir. Bütün bu özellikleriyle o yine de sevilir. Sevgilinin daimâ cüvân özelliği arzetmesi de ayrıca önemlidir. (bkz. sevgili)

Dâim arayan bulsa cuvânım seni bende
Bir gonca gül olsan da senin gülşenin olsam

Nedîm

Dirîğa dutmadan hatt-ı muanber yâsemen şeklin
Kocaldır her cüvân-bahtı arûs-ı devletin nâzı

Aşkî

Aşk olsun o pîr-î mey-peverde-i aşka
Kim bâdesi sad-sâle vü sâkîsi cüvândır

Ziyâ Paşa

cüz جزء a. i. Kısım, parça. Aruzda iki mısranın sonundaki tef'ile*'lerini kaldırıp yeni bir aruz kalıbı ortaya koymaya denir. (bkz. aruz, bahr.)

bir kuyu, bazan da bir zindan olarak karşımıza çıkar. Suçluların zindanda tutulmaları dolayısıyla bend, zincir, vs. bağlama araçlarıyla da beraber kullanılan bu kuyu, âşıkların bilerek veya bilmeyerek düştükleri bir zindanı andırır. Bu zindana girenler saç zincirleriyle bağlanırlar. Zindan olması dolayısıyla Yûsuf* ve Züleyha* ile birlikte kullanılan çukur; kuyu olması dolayısıyla da Çâh-ı Bâbil* ve Hârût*, Mârût* ile birlikte kullanılır. Ayrıca bu çukur, çevresindeki ayva tüyleri ile bir yeşillik içindeki bostan kuyusunu göz önüne getirir. Âşık delilikten veya mecnunluktan eser gösterdiği için çene çukuru denen bu zindana can atar. Çünkü âzad olmanın yolu tutsaklıktan geçer.

Gönülü çâh-ı zenahdânına düşmüş gördüm
Bunu Yûsuf anı zindân dediler gerçek mi

Kadı Burhâneddin

Çah-ı sîmîn-i zenahdânındaki dil düzdüne
Sundu zencîr-i mu'anber kâkül-i müşgîn-i dost

Ahmed Paşa

(bkz. Çâh-ı Bâbil, zekân, Yûsuf)

çâker چاکر f. i. Kul, köle, bende. bkz. bende

Yazılmak olur idi ol nev-cüvâne çaker
Olmasa pîr-i çarhun kaddi eğer hamîde

Aşkî

çâk-ı girîbân چاک گریبان f.i.t. Yaka yırtmacı, yakanın yırtılması. Divân edebiyatında âşık, sevgilisi uğruna dövünür ve yakasını - bağrını yırtar. Kalemin ucu yarık olduğu için yakasını yırtmış olarak telakkî edilir.

Nedir bu gizli gizli âhlar çâk-ı girîbanlar
Aceb bir şûha sen de âşık-ı nâlân mısın kâfir

Nedîm

Senin vasf-ı cemâlinden erişip zevk u hâletler
Benim şi'rim gibi cânâ yakasın çâk eder hâme

Yahyâ Bey

çalpara tr.i. Çalpara. bkz. çâr-pâre

Çârbağ (Çahâr-bâğ) چهارباغ f.b.i. Isfahan diyarında tarihî bir şehrin adı. Safevîler zamanında burada büyük bir medeniyet var iken, Afganlıların istilası esnasında harâb olmuştur. Rivayete göre büyük saraylar, büyük bahçeler, havuzlar ve şehrin ortasından geçen ırmak üzerinde pek muhteşem bir köprü mevcuttu. Bütün eserlerin kalıntıları hâlen mevcuttur.

Babür'ün Hindistan'da Agra şehri karşısına kurduğu şehre de Çârbağ denilirmiş. Divân şiirinde ihtişam ve mamuriyet sembolü olarak anılır.

Sıfâhân'da görüp bir çâr-ebrûyu hatın sordum
Dedi bu Çâr-bâğ'ın sünbül ü şebbûlarındandır.

Sünbülzâde Vehbî

Bu Çârbâğ-ı heveste garibsin hayfâ
Bilinmedi sıfât u nâm u şânın ey bülbül

Hersekli Ârif Hikmet

çâr-darb چهار ضرب f.b.s. Dört darp. Kalenderîlerin arasında sakal, bıyık, kirpik ve kaş yerine kullanılan bir deyimdir.

Erenler dergehine bir kalender bende-i hâs ol
Tıraş et çâr-darb ile gönülden fikr-i ağyarı

Hayrî

çâr-ebrû چهار ابرو f.b.s. Dört kaşlı, ter bıyıklı genç. Eskiden bıyıkları yeni terleyen gençlere çâr-ebrû denilirdi. Bunun nedeni iki tarafa uzanan yeni terlemiş bıyıklara kaşların arz etmiş olduğu durumdur. Farsça mürekkeb sıfat olan bu tâbirin mânâsı "dört kaşlı" demektir. Burma, nevhat, gaytan, yoluk, kırpık, pırasa, yastıklı gibi bıyık tâbirlerinden biridir.

O yoluk kaşlar olunca pür-mû
Yakışır mı ki dene çâr-ebrû

Sünbülzade Vehbî

Vechi vardır kıt'a-i Mîr olsa bâ hatt-ı İmâd
Hüsn-i hattıyla o çâr-ebrû murakka gösterir.

Şehdî

Çekemezken iki ebrûlarının çillesini
Çâr-ebrû oluyor kaşı kemânım giderek

Behiştî

çâr-emîn چهار امين f.b.s. Dört emin kişi (bkz. Çâr-yâr)

Bin bin ola çâr-emînine tahiyyât
Ahkâmını ahbâbın ile etdiler icrâ

Taşlıcalı Yahyâ

çâr-mezheb چهار مذهب f.b. s. Dört mezheb (bkz. mezheb).

çâr-pâre چهار پاره f.b.s. Çalpara. Dört veya iki parça ağaçtan kaşık hokkası gibi yapılan müzik âletine verilen addır. Şimdinin parmak zillerini andırır. Köçekler tarafından kullanılırmış. Çalparasız oynamak mecâzî olarak fazlaca sevinmek demektir.

İstemezdim çıkayım üstüne çengi güzelin
Elde çârpâresi çık çık diye ibrâm eyler

Lâedrî

Sînemi deldi bu gün bir âfet-i çâr-pâreli
Gül yanaklı gülgülî kerrâkeli mor hâreli

Nedîm

çâr-rükn چهار ركن f.b.s Dört unsur. Bazan toprak, hava, su, ateş, bazan da soğuk, sıcak, yaş, kuru anlamında kullanılır. bkz. anâsır-ı erbaa

Edip âmihte huşk u ter ü germ ü serdi
Çâr-rükn üstünde yapmış bu binâyı üstâd

Nâbî

Tuttu ol kâkül-i müşg efşânı
Rub-ı meskûn ile çâr erkânı

Hâkanî

Çâr-yâr چهار يار f.s.t. Dört dost. Dört büyük halifeye verilen isimdir. Hz. Ebubekir*, Ömer*, Osman* ve Ali*, ashâbın ileri gelenlerindendir. Bu yüzden Çâr-yâr hakkında medhiyeler yazılmıştır. Bazan bu manzumelere na't* denildiği de olur. Sünnîler bu dört halifeyi kabul ettikleri halde Şiîler ile Alevîler Peygamberimizden sonra halîfeliğin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu öne sürerek ilk üç halifeyi reddederler.

Çâr-yârun Radıyallahû Ta'âlâ anhüm
İntikamın alalım kahr edelim ehl-i şeri

Taşlıcalı Yahyâ

Bir serâdır şer'-i Ahmed üstüvâr
Çâr divâr ol serâya Çâr-yâr

Aşkî

(bkz. Ali, Ebubekir, Osman, Ömer)

çehre چهره f. i. Yüz, didâr, bkz. didâr.

çelîpâ چليپا f. i. Haç, put. Divân şiirinde kadınların zülfü için de kullanılır. Sevgililerin birer kâfir olduğu düşünülürse saçlarından da çelipa olması gerekir.

Mümkün mü meyânını görüp açmasın âğûş
Ol kâfir eder şekl-i çelîpâ kimi görse

Nâbî

Donanıp ol büt-i çîn atlas u dibâlar ile
Deyr-i hüsnün bezemiş müşg çelîpâlar ile

Ahmed Paşa

çemen چمن f. i. Çemen. Divân edebiyatındaki seyr ve temâşâ yerlerindendir. Sebz, sebze-zâr ve merg-zâr gibi şekillerde kullanılan kelime, yeşil otlarla dolu kırbayır anlamındadır. Bağ* için geçerli olan bütün özellikler hemen hemen çemende de vardır. (bkz. bağ).

Süsen çemende medhini söylerdi goncanın
Doldurdu şebnem ağzını dürr-i hoş-âb ile

Karamanlı Nizamî

Sahn-ı çemende durma salınsın sabâ ile
Âzâdedir nihâl bugün berg ü bârdan

Bâkî

çeng چنك f. i. Kanûn'a benzeyen fakat dik tutularak parmakla çalınan ve bu nedenle harp'ı andıran bir tür çalgı âleti.

Çanağı torba gibi olup boynu uzun ve eğridir. Zerdali ağacından yekpâre olarak yapılanları meşhurdur.

Bir çengi güzel sevdim sermâyeyi çaldırdım

Zâtî

Çaldım taşa ben şîşe-i nâmus ile nengi
Mutrib kerem et sen dahi çal barbet u çengi

Lâmiî

Çeng-i sâzendesidir târ-ı şihâb ile hilâl
Satl-ı harbendesidir efser-i Nûşirvâni
Nâdirî

(bkz. musikî)

çengel çiçeği f.tr.i.t. İşkenceyle öldürülmek üzere çengele atılan kişinin kanlı ve sarkık cesedinden kinayedir. Divân şiirinde bedduâ için kullanılır.

Göreyim dâr-ı fenâda ola çengâl çiçeği
Kim ki sünbül der ise zülf-i perişânın için
Zâtî

çengî چنكى f. i. Kadın oyunculara çengi denilirse de divân şiirinde köçek* (erkek oyuncu)lere de çengi özellikleri yakıştırılırdı. Bir teşkilât halinde çalışan çengilerin kumpanyasına "kol" denirdi. Çengiler özel eğlencelerde veya düğünlerde kadın seyirciler önünde oynarlardı. Bazan çeng* çalan kişiler de çengî diye adlandırılabilir.

Zenneye çıksa oyunda çengî
Yüreği oynar uçardı rengi
Sünbülzâde Vehbî

(bkz. çeng, köçek, raks)

Çeng-nâme چنك نامه f.b.i Ahmed-i Dâî'nin (ö. 1427) musıkî içerikli mistik didaktik mesnevîsi. Birçok kaynaklarda nokta hatası yüzünden "Cengnâme" diye zikredilen (msl. *Keşfü'z-Zünun, Sicill-i Osmanî) Çengnâme,* Emir Süleyman'ın eğlence meclislerinden alınan ilham ile yazılmış olup (1405) sazdan ve sözden bahseden, yer yer romantik özellikler taşıyan bir eserdir. İçinde tasavvufî fikirler ve motifler de bulunan eser, Osmanlı edebiyatında orijinal sayılabilecek ilk klasik mesnevîdir. *Çengnâme,* sanat, his, hayal, ideal ve tasvirleri yönünden çağını aşan bir pitoresk değerindedir. Gerek baş kısmındaki mesnevî şekliyle yazılmış tevhîd, münâcaat, na't ve medhiyelerde olsun; gerekse asıl konunun ele alındığı bölümde olsun, duygu ve düşünce âhengiyle vezin ve kafiye âhengi birlikte yürür. Yer yer bir sehl-i mümtenî sayılabilecek parçalar ile kelime oyunları da yanyana verilir. Eserin tamamından anlaşıldığına göre şâir, geniş bir musıkî terimlerinden meclis adâbına kadar birçok konuyu ince, zarif, güzel tasvir ve hayâllerle süslemiştir. Zevk hayatı ile tasavvufun güzel bir uyumlulukla bağdaştığı eser, çeng'in ağzından söylenmiş uzun şiirlerle de bir canlılık kazanır. Eserde çeng, tarîkat erbabına hakîkat yolunu gösteren bir mürşit, kuş diliyle konuşan bir üstattır. Eserde dut ağacının kesilip yontularak nasıl çeng tahtası haline getirildiği, ceylanın nasıl can verip derisini çeng'e gerdirdiği vs. ibretli bir şekilde anlatılır. *Çengnâme*'sinin genel romantik özelliği içinde bir sembolizm gizlidir. Çeng'in dört parçası (ipek tel, dut ağacı, ceylan derisi, at kuyruğu) tasavvuftaki dört öğeyi (şerîat, tarîkat, marifet, hakîkat) simgeler. Dilinin arkaikliği nedeniyle Türkçenin eski şekli için önemli bir kaynak sayılan eserin iki yazma nüshası bilinmektedir. (Vasfi Mahir Kocatürk özel ktp. ve Burdur Genel ktp.)

çerâğ چراغ f. i. Fitilli mum veya kandil. Işık ve aydınlık anlamlarına da gelir. Yakmak, uyanmak, uyandırmak ve dinlenmek fiilleriyle birlikte parlaklıkla ilgili kullanımları yaygındır. Tasavvufta mürşîd ve yol gösterici anlamlarına gelir. Meyhâne veya içkiyle ilgili unsurlarla bir arada bulunur. Şarap anlamı ifâde edebilir. Özellikle Bektaşîlik*'te çerâğ'ın önemi vardır.

Pâ-bürehne çâk-sîne merd-i rüsvâyîleriz
Şems'den yakdık çerağ-ı aşkı Mevlâyîleriz
Aşkî

Şem-i ikbâlini târ eylemesin derse felek
Kişi yakdığı çerağ üstüne pervâne gerek
Lâedrî

çerh چرخ f. i. Felek (bkz. felek) Ahmed Fakîh, "*Çerhnâme*" adlı eserine şu beyitle başlar:

Dirîğâ çerhun elinden hezâran
Ki kılmışdır muattal bunca kârân

çeşm چشم f. i. Göz. Divân edebiyatında en çok sözü edilen güzellik unsurlarından biridir. Sevgiliye ait bütün özellikleri üze-

rinde taşır. Zâlimlik, lâkaytlık, gülmek, nazlanmak, alay etmek vs. ona zıt davranış biçimleridir. Şehlâlık, mahmurluk, öfke vs. de onun sıfatlarındandır. Renk olarak ya siyah yahud ala(elâ)'dır. Sevgili âşık üzerinde gözüyle çok etkilidir. Onun gözleri mânâlı bakışlarıyla âdeta âşığa bir şeyler anlatır. Bu anlatış bazan ok şeklinde âşığın gönlüne girip onu yaralar. Bu durumda göz ile birlikte kaşlar, kirpikler ve gamze*de söz konusu edilir. Gözün görevi görmekse de sevgilinin gözü, daima görmezden gelir. O gözün bakışı, görüş şekli ve tarzı daima değişik anlamlar ifade eder. Göz kelimesiyle kurulu birçok deyim de zaman zaman söz konusu edilir. "Göze gelmek, gözünden ayırmamak, göz açmak, gözden düşmek, göz etmek, gözünden kıskanmak vs." bunlardandır.

Gözün birçok yönden benzerlerini bulmak mümkündür. Bu bakımdan göz üzerine yapılan teşbihler çoktur. Birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Cadı, sâhir, sehhâr, büyücü, mest, bed-mest, mest-i harâb, bimâr, pür-humâr, kassâb, kan dökücü, katil, cellâd, zâlim, sayyâd, dinsiz, haramî, yol kesici, yağmacı, kavgacı, ayyâr, hîlebâz, fitne, fitneci, âfet, bekçi, nergis, badem, âhû, ok, baht, dükkân, Müşteri* vs.

Sevgilinin gözü daima sihir gücüne sahiptir. Âşıkları büyülemekte üstüne yoktur. Bunun için bir süzgün bakış yeter. Hatta Hârût*'a bile büyüyü talim eder. Bu hususta saç, kâkül, ben vs. onun çırakları olamaz. Göz, mesttir; çünkü baygın görünüşüyle bir sarhoşu andırır. Onun bu sarhoşluğu bazan gurur ve nazdan dolayıdır. Yine göz, gönül ülkelerini fethetmek için öldürücü özelliklere sahiptir. Kan dökmekte üstüne yoktur. Ayrıca gönül ve can kuşunun da avcısıdır.

Şekil yönünden nergis ve bademi andıran göz, bazan da sad harfini andırır. Bu durumda şâir sevgilideki güzellik unsurlarından birkaçını daha harflerle teşbih ederek kelimeler resmeder. Sevgilinin gözleri âhûlarınkini bile geride bırakır. Şehlâ bakışıyla o, harikûlade güzel olur. Bazan da aslan gibi bakar. Dîde, ayn ve basar gibi müterâdifleriyle ve sayısız tamlamalarıyla da kullanılan göz, kısaca divân şâiri için vaz geçilmez bir konudur.

Çeşmin o Kahramân-ı gazabnâkdir senin
Kim hışmı zâil olsa dahî bî-emân olur

Nef'î

Firâkın ile gözüm döndü ayn-ı Ya'kûb'a
Ne dîde kim seni görmeye nûru olmaz imiş

Yahyâ Bey

Cihânı göz göre kılmazdı kendüye muhtâc
Müfîd ü muhtasar olmasa çeşm-i âlem-bîn

Yahyâ Bey

"Nas" getirdi hüsnünün da'vasın isbat etmeğe
Ol ki yarın kaşını "Nûn"u gözün "Sâd" eyledi

Hoca Dehhânî

(bkz. âhû, âfet, câdu, fitne, nergis, sayyâd)

çeşme-i cân چشمۀ جان f.a.i.t. Âb-ı hayât (bkz. Âb-ı hayât)

çeşme-i hayât چشمۀ حیات f.a.i.t. Âb-ı hayât (bkz. Âb-ı hayât).

çeşme-i hayvân چشمۀ حیوان f.a.i.t. Âb-ı hayât (bkz. Âb-ı hayât).

çetr چتر f. i. Çadır, gölgelik. Padişâh çadırı ve otağ yerine çok kullanılır. Ayrıca gökkubbe anlamıyla da kendini gösterir. Aslında padişâhın başı üzerinde tutulan ziynetli gölgelik demektir.

Çetr-i ikbâlin ola kevn ü mekâna sâyebân
Sâyesinde kâinat âsude ta rûz-ı hisâb

Nef'î

çevgân چوگان f. i. Başı eğri cirit sopası. Eski şark milletlerinde, özellikle Türklerin oynamış oldukları bir çeşit oyunda kullanılan sopadır. Karşılıklı 4 ile 10 kişilik takım halinde oynanan çevgân oyununda, taraflar at sırtında bulunur ve ellerinde değnekler ile topu hedefe sürerlermiş. Belli bir zaman dilimi içinde topu hedefe ulaştıran takım, oyunun gâlibi sayılırmış.

Avrupa'da "Polo" adıyla bilinen ve halen oynanan oyun da budur. Oyunda bir çevgân bir de top (gûy) bulunduğu için

daha çok "gûy u çevgân" olarak anılır. Çevgânın uzunluğu 120 ilâ 150 cm. arasında değişir. Ancak ucunda kepçe yahut davul tokmağı biçiminde bir kısım bulunur ve onunla topa vurulur. Top ise ya lastik yahut bezden yapılmıştır. Yumurta biçiminde olup iki avucun kavrayabileceği büyüklüktedir. Savlecân da denilen çevgân, edebiyatta, daha çok gûy ile birlikte kullanılır ve polo oyunundan kinâye yapılır. Savaş sahnelerinde insan kellesi top; atların ayağı da çevgân olarak vasıflandırılabilir. Ayrıca sevgilinin kaşı ve zülfü de, uçlarının kıvrımlı olması dolayısıyla çevgâna benzetilir. Tasavvufî edebiyatta çevgân Allah'ın ezelî irâdesini; top da insanı temsîl eder.

Düşdükçe hâke gûy-sıfat kelle-i adüv
Pây-i semendi tut ki ana savlecân olur
Nef'î

Erenler meydânında yuvarlanır top idim
Padişah çevgânında kaldım ise ne oldu
Yunus

Dedim ağlarken başını top eyle çevgân zülfü
Dedi çevgân gösterirdim sana bârân olmasa
Ahmed Paşa

Benim ol gûy-rübâ kim ser-i meydânımda
Ser-i Urfî vü Nazîrî ham-ı çevgânı gelir
Nedîm

(bkz. cirit, gûy, gûy u çevgân).

Çiğil tr. i. Türkistan'da eski bir şehir veya bir Türk kabîlesi. İnsanları pek güzel olurlarmış. Bu nedenle şâirler güzelleri överken bu şehrin adını da anarlar. Çiğil ayrıca çinicilikle de ünlüymüş.

Bir Moğol-çin yüzlü kâfir gönlümün Bağdad'ını
Yaktı yıktı cevr ile alan u talan eyledi
Hayâlî

çille چله f. i. Eziyet, sıkıntı, dünyaya ait her şeyden el çekerek bir yere kapanıp 40 günlük nefis terbiyesi ve ibâdet. Kelimenin "yay kirişi" "iplik demeti" anlamları da vardır. Çile kelimesinin Farsça "çihle (40 günlük müddet)" kelimesinden geldiğini söyleyenler vardır. Arapça'da buna "erbain*" denir. Herhangi bir tarîkata girmek isteyen kişi önce bir yere kapanır ve her geçen gün yemesini içmesini, uykusunu azaltıp ibâdet eder. Bu işe başlamaya "çileye girmek", bitirmeye de "çileden çıkmak" denir. Çile bir riyâzet, bir sınav dönemidir. Çileye girmeye "soyunmak" tabir olunur. Çünkü çileye giren kişi dünyadan, toplumdan, gösterişten, güzel elbiselerden soyunur. Bu zor sınavı tamamlayan kişi derviş adını alır. Çileye girmenin de âdâbı vardır. Şeyh, dervişi çilehâne*ye sokar, bir Fâtiha ile kapıyı kapayıp gider. İçerde, bir post yahut seccade ve bir *Kur'ân* vardır. Derviş bu odadan yalnızca abdest tazelemek için çıkar. Yiyeceği her gün azaltılarak bir derviş tarafından getirilir ve konuşulmaz. Aslında yiyecek olarak ilk gün 40 zeytin verilir ve her gün bir zeytin azaltılarak son gün 1 zeytin verilmesi âdettir. Çilenin sonunda derviş içerde hissettiklerini ve rüyâlarını şeyhe anlatır. Şeyh gerek duyarsa onu tekrar çileye sokabilir. Eğer geri girmeyecekse bir kurban kesilir ve etin suyuyla yapılmış bir tirit kendisine ikram edilerek kutlanır.

Mevlevîlik*te çile 1001 gün hizmet şeklinde sürer. Bektaşîlik*'te ise çile yoktur. Çileye giren kişiye "çilekeş (çile çeken)" denir. Bu deyim daha sonra zorluklar içinde olan bir insanın durumunu anlatmak için mecâzen kullanılmıştır. Tekkelerde çile için ayrılan odaya da çilehâne denir. Edebiyatta şâir, sevgilisinden dolayı çektiği ızdırapları bu çile dönemine benzetirdi. Kelimenin "çille" şeklinde kullanıldığı da olur.

Dest-i cevrinde nice yıllar o kaşı yâyın
Çekdiğim çille-i merdâne gelir hâtırıma
Vâsıf

Çileye vesvesesiz girdi kapandı zâhîd
Habsolur ta ramazan âhir olunca şeytân
Sâbît

Ne çille çekdiğimi bûriyâ-yı gamda fakîr
Görünce nakşını göstermede imkân hasır
Sâbit

Çille-i vahdeti Mansûr gibi çekmiş yoğ idi
İsmi Hallâc idi âhir o da kırdı kirişi
Ali Haydar Molla

(bkz. tarîkat)

çil-ten چهل تن f.b.i. Kırk beden bkz. Kırklar

Çin چین a. i. Çin ülkesi, Mani dininin en çok yayıldığı yerdir. Mani*'nin bir ressam olduğu ve kutsal kitabının da pek güzel minyatürlerle süslü olması dolayısıyla güzel yüz, daima Çin'e nisbet edilmiştir. Edebiyatta Çin, âdeta resim sanatının merkezi olarak işlenir. Çin kelimesiyle birlikte, büt, nigâr, nakş, sûret vs. resimle ilgili kelimeler sık sık bir araya getirilir. Eskiden Çin ülkesinde Türkler ve özellikle Hıta*, Huten*, Maçin* diyarının halkıyla Çiğil* güzellerinin de bulunuşu, kelimeye geniş kullanım sahası sağlamıştır. Bu ilişkiden yola çıkılarak sevgilinin misk* kokulu saçı anılır. Çünkü misk orada bulunur. Çin kelimesinin "kıvrım, büklüm" anlamı da bu ilişkiyi kuvvetlendirir.

Ol büt-i Çin ü Hıtâ kim turra-i müsgini var
Ne hatamız gördü kim ebrûlarının çîni var

Ahmed Paşa

Bir Moğol-çin yüzlü kâfir gönlümün Bağdad'ını
Yaktı yıktı cevr ile âlân u tâlân eyledi.

Hayâlî

(bkz. büt, Mani, nigâristan)

çın-seher چین سحر tr.f.s.t. "Çın" kelimesi "gerçek, doğru" demektir. Seher kelimesiyle birlikte çok kullanılır ve "gerçek seher, subh-ı sâdık" anlamını karşılar. Kelime, eski imlâdaki yazılışıyla "çin (kıvrım)*" kelimesini hatırlattığı için cinaslarda kullanılır.

Yelerek çın-seherden geliyor bâd-ı nesîm
Gâliba zülfü elinden edecektir şekvâ

Nedîm

Duyarsâ anber-i zülfün tarîkını cânâ
Unuda bâd-ı sabâ çin-seher Hıta yolunu

Aşkî

(bkz. Çin, sabah)

Ç

çâh چاه f.i. Kuyu, çukur. Eski astronomi* âlimleri gök cisimlerini gözlemek için kuyular kazıp bunların içinde çalışırlardı. Edebiyatta çâhın çeşitli yönlerden kullanıldığını görürüz. Hz. Yusuf*un kardeşleri tarafından kuyuya atılması, Rüstem*in bir kuyuya atılarak öldürülmesi, yine Bîjen adlı *Şehname* kahramanının bir kuyuda saklanması, Hz. Ali*nin ilahi sırrı bir kuyuya söylemesi vs. bunlardandır. Kelimenin "çeh" şeklinde kullanıldığı da olur.

Yûsuf dahi olsan düşürürler seni çâha
Ebnâ-yı zamânın işi ihvâna cefâdır. (Hâşimî)

(bkz. Ali)

Çâh-ı Bâbil چاه بابل f.a.it. Babil kuyusu. Harut ve Marut adlı meleklerin, işledikleri suçun cezasını çekmek üzere kıyamet gününe kadar saçlarından asılı kalacakları kuyu. Babil'de bulunduğuna inanılan bu kuyu Şark-İslam edebiyatlarında, daha çok Hârût* ve Mârût* münasebetiyle ve telmih yahut tenasüp yoluyla kullanılır (*Çâh-ı Bâbil'de olan iki melek / Biri Hârût u birisi Mârût*-Vehbî). Divan şairleri Çah-ı Babil'i bir büyü kaynağı olarak görürler ve sevgililerinin bu kuyuda Harut ve Marut'tan büyü talim ettiklerini söylerler. Onun için sevgilinin özellikle gamzesi, gözleri veya kaşları büyücülükte Çah-ı Babil'den hiç de aşağı kalmaz.

Gamze-i fettânını koydun ki yıkdı âlemi
Bahse dalmışken çeh-i Bâbil'de câdûlarla sen (Nedîm)

Çah-ı Babil ile ilgili İsrailî uydurma rivayetlerin birçoğu hiç değişmeden edebiyata da aksetmiştir. Sözgelimi Harut ile Marut orada baş aşağı asılı olarak ceza çekmektedirler.

Aşktır bî karâr eden feleği
Çâh-ı Bâbil'de bend eden meleği
Hamdullah Hamdi

Sevgilinin çene çukurunu bir kuyu (çâh-ı zekân) olarak telakki eden şairler bu kuyuyu, âşık üzerinde icra eylediği tesir yüzünden Çah-ı Babil'e benzetmişlerdir.

Fitne neşr etti cihâna hat-ı pür-âşûbı
Oldı Hârût-ı ham-ı zülfe mekân çâh-ı zekân
Aynî

Bu durumda sevgilinin saçı ile benleri de Harut ile Marut'u temsil ederler.

Çâh-ı Nahşeb چاه نحشب f.i.t. Nahşeb kuyusu. Nahşeb şimdiki Karaşi şehridir. Eskiden burada yaşayan İbn Mukannâ (İbn Muknî) adlı bir hakim, geceleri bu şehirde kuyudan sihirle bir ay çıkarırmış. Ay battıktan sonra görünen bu ay, dört fersahlık mesafeyi aydınlatırmış. Bu aya "Mâh-ı Siyâm" da denirmiş.

İçinde ay görünmüş bir kuyudur Çâh-ı Nahşeb hem
O aydır mâh-ı Nahşeb İbn-i Muknî eylemiş îcad
Sünbülzade Vehbî

Envâr-ı Mâh-ı Nahşebîdir şu'le-i sadâ
Ayn-ı Ali'den aldı nazar çünkü çâh-ı ney
Şeyh Galib

Çâh-ı Yûsuf چاه یوسف f.a.it. Yusuf Peygamberin, kardeşleri tarafından içine atıldığı kuyu. Yusuf'un kendisinden büyük on bir kardeşi onu yok etmeye karar verdiklerinde babalarından, Yusuf'u gezmeye götürmek bahanesiyle izin aldılar ve sahrada bir kuyuya attılar. Bir müddet bu kuyuda kalan Yusuf'u yakından geçen kervanın sakası Malik b. Zu'r-el Huzâî çıkardı ve onu Mısır'a götürdü. İşte Yusuf'un, içinde beklediği bu kuyuya çah-ı Yusuf denir. Ürdün civarında olduğu, içinde su olmasına rağmen, yılan, akrep vs. haşaratın bulunduğu, ancak bunlardan hiçbirisinin Hz. Yusuf'a dokunmadığı hakkında rivayetler vardır. Hz. Yusuf'un bu kuyuda üç gün kaldığı ve devamlı esma-i hüsnayı zikrettiği de rivayetler arasındadır.

Divan edebiyatında Hz. Yusuf'un diğer kıssalarında olduğu gibi kuyuya atılışı da pek çok beyitte hikâye, îhâm, teşbih ve mecazlar halinde anılmıştır. Bunların birçoğunda sevgilinin çene çukuru (çâh-ı zekân) ile eşdeğerde görülür. Âşık, sevgilinin çene çukuruna heves ederken, gerçekte içinde Yusuf'un (sevgili) bulunduğu çâh-ı Yûsuf'a can atmaktadır. Çünkü zaten âşıkın canı ve gönlü o kuyuya düşen bir Yusuf'tur.

Şebnem gibi dil gonca-i handânına düştü
Yûsuf gibi can çâh-ı zenahdânına düşdü
Ş.Yahyâ

Çah-ı Yusuf imajının konu alındığı beyitlerde telmih ve tenasüp sanatları sık görülür. Konu çok zaman hikemi didaktik söyleyişler içinde ele alınır. Nitekim kardeş dahi olsa insana güven olmayacağını anlatan irsal-i meseller için Çah-ı Yusuf kıssası pek elverişlidir.

Yûsuf dahi olsan düşürürler seni çâha
Ebnâ-yı zamânın işi ihvâne cefâdır
Hâşimî

Baba nasîhatıdır mekr-i hişten hazer et
Eden fütâde-i çeh Yûsuf'u birâderidir
Seyyid Vehbî

Bazan şairlerin güneşi, Hz. Yusuf'a teşbih ederek geceleyin gökyüzünü dibi görünmeyen bir kuyu olarak düşündükleri de olur. Yusuf ile Züleyha mesnevilerinde ise Çah-ı Yusuf hakkında teferruatlı anlatımlar ve tasvirler yer alır.

çâh-ı zekân f.i.t. Çene çukuru. (bkz. çâh-ı zenahdân).

çâh-ı zenahdân f.i.t. Çene çukuru, çene kuyusu. Bazı kişilerin çenesinde hafif bir çukurluk bulunur. Sevgilideki güzellik unsurlarından biri olarak kabul edilen ve çeh-i zenahdan veya çah-ı zekan olarak da bilinen bu çukur, divan edebiyatında mazmunlaşmış olarak birçok şair tarafından ele alınmıştır. Bu çukur bazen bir kuyu, bazan da bir zindan olarak karşımıza çıkar. Suçluların zindanda tutulmaları dolayısıyla bend, zincir, vs. bağlama araçlarıyla da beraber kullanılan bu kuyu, âşıkların bilerek veya bilmeyerek düştükleri bir zindanı andırır. Bu zindana girenler saç zincirleriyle bağlanırlar. Zindan olması dolayısıyla Yüsuf* ve Züleyha* ile birlikte kullanılan çukur; kuyu olması dolayısıyla da Çah-ı Babil* ve Harut*, Marut* ile birlikte kullanılır. Ayrıca bu çukur, çevresindeki ayva tüyleri ile bir yeşillik içindeki bostan kuyusunu göz önüne getirir. Âşık delilikten veya mecnunluktan eser gösterdiği için çene çukuru denen bu zindana can atar. Çünkü azad olmanın yolu tutsaklıktan geçer.

Gönülü çâh-ı zenahdânına düşmüş gördüm
Bunu Yûsuf anı zindân dediler gerçek mi

Kadı Burhâneddin

Çah-ı sîmîn-i zenahdânındaki dil düzdüne
Sundu zencîr-i mu'anber kâkül-i müşgîn-i dost

Ahmed Paşa

(bkz. Çâh-ı Bâbil, zekân, Yûsuf)

D

dâğ داغ f. i. Yanık yarası, insan ve hayvan vücûduna kızgın demirle vurulan damga. (bkz. yara).

Gerçi yakdı dâğ-ı hicrânın yüreğin Ahmed'in
Gam değil ey lâle-ruh tek dâğ-ı hırmân olmasın

Ahmed Paşa

Reng-i ruhsârını ördükde dil-i pür-dâğın
Kıpkızıl dağ delisi oldu misâl-i lâle

Hâzık

Dahhâk ضحاك f. i. İran'ın Pişdâdiyan sülalesi hükümdarlarından biridir. İki omuzu üstünde kendisine acı veren iki yılan oturmuş. Bu yılanlara her gün iki çocuk beyni getirilerek yedirilirmiş. Sıra demirci Gave'nin on sekizinci çocuğuna gelince, demirci deri önlüğünü bayrak gibi kullanarak (Drefş-i Gâveyânî*) arkasına topladığı insanlarla ayaklanıp Dahhâk'ı tahttan indirmiş ve yerine Feridun'u geçirmiştir. Dahhâk-i Mârî (Yılanlı Dahhâk) de denilen bu kişi zulmüyle meşhurdur. Rivayete göre Dahhâk, Mirsâd adlı bir Arap beyinin oğludur. Bir gün şeytan iyi bir insan kılığına girerek ona telkinde bulunmuş ve babasını öldürtmüştür. Sonuçta şeytan Padişah olan Dahhâk'a bir aşçı olmuş ve bir yolunu bulup iki omuzundan öpmüş. Sonra omuzlarından yılanlar çıkmış ve bu yılanları ne kadar kestilerse yerinden daima yenisi çıkmış. Şeytan bu sefer de doktor kılığına girerek bu yılanların başlarını kesmek yerine onlara insan beyni yedirmeyi tavsiye etmiş. Böylece zâlim bir hükümdar olan Dahhâk, halktan insanların beyinlerini yemeğe başlamış.

Dahhâk, İran mitolojisine Hint mitolojisinden girmiştir. Dahhâk ile Feridun arasındaki savaşların kaynağı da *Zendavesta*'dır. Bu kitapta Azıdahâka adlı bir ejderle onu öldüren Seritun'dan bahsedilir. Dahhâk-ı Tâzî (Arap Dahhâk) kelimesinin Azidahâka'dan bozma olması Seritun'un ise Feridun olması ihtimali kuvvetlidir.

Başın götürürken iki omzunda mâr-ı zülf
Dahhâk gibi lebleri nice aceb güler

Necatî

Vefâsı yok demişler âlemin Cemşîd ü Dahhâk'a
Görenler sûret-i nîk ü bedi âyîne-i Cem'de

Osman Nevres

(bkz. Gâve)

dahîl دخيل a.s. Kafiye harflerinden olup tesis* ile revî* arasındaki harftir. (bkz. kafiye).

dal دال a. i. Osmanlı alfabesinin onuncu harfidir. Ayrıca kelimenin "iki kat olmuş, kanbur" anlamı da vardır ki zaten harf de iki kat şeklindedir. Divân edebiyatında sevgilinin saçı büklümleriyle dal (د) ı andırır. Yine âşığın boyu, çektiklerinden dolayı iki büklüm olmuş yani Elif (ا) iken dal (د) e dönmüştür. Düz çubuğun ortadan bükülmesi gibi. Kelimenin, "delîl" anlamı da bu münasebetle zikredilir. Yine dâl, dü-tâ (iki büklüm) kelimesiyle de karşılanabilir. Şâirler özellikle bu tür harfleri zikrederek beytin anlamı dışında bir kelime yazmış olurlardı.

Hasta cana varta-i gamda "meded"-gir olmağa
"Mîm" ağzınla nigârâ iki "dâl"ündür senin

Aşkî

(bkz. harf).

dâm دام f. i. Tuzak, ağ. Sevgilinin saçları kıvrımlarıyla şâirin gönül kuşuna bir tuzak, bir bend*dir. Âşığın gönül kuşu bu dâm'a yakalandığı zaman aslâ kurtulamaz, belki kurtulmak da istemez. Bu dâm, onun kolunu kanadını da kırmış sayılır. Ayrılık içindeki âşığın kolunun kanadının kırık olması gibi. Kelime bazan gerçek anlamıyla da kullanılır.

Gördü ki bir avcı dâm kurmuş
Dâmına gazâller yüz urmuş

Fuzûlî

Nigârın kâkülün dâm-ı dil eyler
Belâ-yı aşkı gayet müşkil eyler

Yahyâ Bey

(bkz. bend)

dâmen دامن f. i. Etek. Özellikle bazı kelimeler ile mecazî ve gerçek anlamda birleşik kelimeler kurar. Dâmen-bûs (etek öpmek), dâmen-âlûde (eteği bulaşık, iffetsiz) vs. Divân edebiyatında âşığın gözü, inci gibi yaşlarla dolu bir etektir ki, bu inciler, sevgili için yollara saçılır. Ayrıca ufuklarda yer ile gök birleşir ki bu da göğün dâmeni imajını uyandırır. Kelimenin dâmân şekli de kullanılır.

Erişir menzil-i maksûduna âheste giden
Tîz-reftâr olanın pâyına dâmen dolaşır

Lâedrî

Çekme dâmen nâz edip üftâdelerden vehm kıl
Göklere açılmasın eller ki dâmânındadır.

Fuzûlî

Danyâl دنيال a. i. İsrailoğulları peygamberlerinden olduğu rivâyet edilen Danyâl, Hirekyel'in oğludur. Buhtunnasr, Kudüs'ü istila ettiği zaman aldığı esirler arasında Hz. Üzeyir ile Hz. Danyâl da vardı. Ancak ikinci bir Danyâl'ın da Nûh ile İbrahim Peygamberlerin zamanları arasında yaşadığı rivayet edilir. Hayatı Bâbil'de geçen Hz. Danyâl'ın, yine orada bir kuyusu vardır. Rivâyete göre bu kuyuya Hz. Âdem hikmet sırlarını saklamış ve o hikmeti oradan Hz. Danyâl çıkarmıştır. Onun için edebiyatta bir hikmet sembolü olarak anılır. Ayrıca remil* ilmini onun bulduğuna inanılır.

Ecel derdine dermândan söz açmaz la'lin önünde
Görünce hattını hikmet kitâbın Daniyal örter

Emrî

Üstünde kaşının durur ol anberîn hâl
Sarı köprü üzre fikret-i hikmetde Danyâl

Aşkî-i Saruhânî

(bkz. Reml)

dâr دار f. i. Darağacı. Divân edebiyatında sevgilinin saçları, darağacı vazifesi görür. Herhangi bir taşkın harekette bulunan âşık, sevgilisinin darağacında asılarak cezalandırılır. Hallâc-ı Mansûr'un darağacında can vermesi dolayısıyla şâirler tarafından çokça kullanılan "dâr" Arapça okunuşundaki "ev, yer, yurt" anlamlarıyla da çeşitli tamlamalar oluşturur (Dâru'l-aceze, dâru'l-emân* vs.).

Dâr, üç direkten meydana gelen îdam sehpasıdır. Berdâr olmak, îdam olunmaktır. Özellikle Alevî Bektaşî nefeslerinde çok geçer.

Zülfünün dârında ber-dâr etmeğe dil düzdünü
Hâkim-i kudret ızârına veripdir dest-hat

Ahmed Paşa

Girelim Ali nuruna
Duralım Mansur dârına
Küfrümüz iman yerine
Sayamazsın demedim mi

Pir Sultan Abdâl

Merâmı râz-ı aşkı ketm idi Mansûr-ı ber-dârın
Deyip gitti Ene'l-Hak nâmını ketmetdi Dildâr'ın

İzzet Molla

(bkz. dârü'l-emân, mansûr)

Dârâ دارا f. i. İran'ın Keyâniyân sülalesinin dokuzuncu hükümdarı olan Keykûbâd. Ayrıca "hükümdar" anlamı da olan Dârâ, Avrupa'da Pers kralı "Darius" (ölm. M.Ö. 330) olarak bilinir. Dârâ, Büyük İskender* ile yaptığı savaşta ölmüştür. Dârâ-yı Kebîr (Büyük Dârâ) olarak anılır ve çok zaman İskender ile birlikte savaş sahnelerinde yer alır. Ayrıca dâr* kelimesiyle de bazı kelime oyunları yapılır. İhtişam ve ululuk sembolü olarak ele alınan Dârâ, İskender'in bir hilesi sonucu mabeyincisi tarafından zehirlenerek öldürülmüştür. *Şehnâme*'de onun, İskender'in baba bir kardeşi olduğu kayıtlıdır. Hatta ölürken İskender'e kızı Ruşeng (Roxane) ile evlenmesini ve ailesini koruyup gözetmesini vasiyet etmiştir. Dârâ, Keyâniyân sülalesinin son padişahı olup Pers İmparatorluğunun son hükümdarı olarak kabul edilir. İsfendiyar oğlu Behmen'in oğlu olarak da gösterilen Dârâ bir rivâyete göre savaştan kaçarken ölmüştür. Her ne olursa olsun *Şehnâme*'nin başlıca kahramanlarından biri olarak karşımıza çıkan Dârâ, birçok beyitlere konu olmuştur. "Dâver-i dâverân-ı Dârâ Derban (Dârâ'nın kapıcı olduğu sultanlar sultanı)" deyimi padişahların övgüsü için kalıplaşmış bir sözdür. Bunun için "derbân (kapıcı)" kelimesiyle de birlikte kullanılır.

Dâver-i Cem-azamet pâdişah-i heft-iklim
Olamaz bâbına İskender ü Dârâ derbân

Ragıp Paşa

Var fenâ deştin temâşa et açıp ibret gözün
Nice İskender türâb olmuş nice Dârâ yatur

Rahmî

Cemşîd-i kâmrân ki süvâr olsa rahşına
Dârâ tutar nikâbını Hüsrev inân verir

Nefî

Hakkâ ki zîb ü ziynet-i ikbâl ü câh idi
Şâh-ı Skender-efser ü Dârâ-sipâh idi

Bâkî

(bkz. İskender, Keykûbâd, Şehnâme)

darb ضرب a.i Bir beyitte ikinci mısranın son tef'ile*sine verilen ad. Buna acüz* dendiği de olur. bkz. beyit.

darb-ı mesel (darbü'l-mesel) ضرب مثل a.b.i. Atalar sözü. Halk ağzında yeri geldikçe kullanılan ve bir hikmeti bildiren ders alınacak söz. Kim tarafından söylenildiği belli değildir. Divân şairleri, yeri geldikçe darb-ı meselleri beyitlerinde tamamen veya kısmen iktibâs yoluyla kullanmışlardır. Hatta telmîh* yoluyla da darb-ı mesellerden istifâde etmişlerdir.

Ak akçe kara gün içindir deyü gerdûn
Dökerdi dirhem-i berfi karardığınca havâ

Kadrî

Sözde darbü'l-mesel irâdına söz yok ammâ
Söz odur âleme senden kala bir darb-ı mesel

Nâbî

Aşkîyâ vasl istesen hicrândan etme ihtirâz
Yârsız kalır meseldir aybsız yâr isteyen

Aşkî

(bkz. atasözü, deyim)

darı tr.i. Türk geleneğine göre gelin, güveyi evine gelince avluda para, şeker, buğday, darı vb. saçı serpilir. Gelinin başına atılan bu saçıyı düğüne katılanlar ve özellikle çocuklar kapışır. Buradaki paranın servet, şekerin ağız tadı, buğday ve darının da nimet duâsı için remz olduğu sanılır. Saçı olarak para ve şeker bulamayanlar ve gerçekten fakir olanlar, yalnızca darı serperlermiş. Türk dilindeki "darısı başına" deyimi de bu âdetin yâdigârıdır. Darısı başına demek, "Senin başına evlilik saçısı saçılsın, sen de mutlu ol" anlamı taşır. Şimdilerde her iyi temenni için "darısı başına" denilmesinin sebebi budur.

Ta'n etme kişt-zâr-ı dehirde dilâ bana
Bir buğday anlı yâr sevdim darısı sana

Lâedrî

dâriye دارِيه a. i. Divan şiirinde dâr (ev) ile ilgili olarak yazılan kasidelerin genel adıdır. Bazı divân şâirlerinin özellikle câize* amacıyla en küçük fırsatları bile değerlendirici bir tutum izlemeleri sonucunda ortaya çıkan türlerden birisidir. Örneklerine pek az rastlanan dâriyeler, yeni yaptırılan köşk, saray, yalı vs. binalar için kaleme alınır ve o binayı över nitelikler taşır. Söz arasında fırsatını bulan şâir, binâ tasvirini bırakıp binâyı yaptıranın övgüsüne geçer ve amacına yaklaşırdı. Bazı dâriyelerin bu binaların bir köşesine kitâbe veya levha olarak yerleştirildikleri de olurdu. Gazel nazım şekliyle de yazılabilen dâriyeler içinde Nedîm'in Mustafa Paşa Yalısı için kaleme aldığı ve "*Kasr-ı ruh-efzâ değil hüsn ü behâ me'vasıdır / Cennet-i a'la bunun ferş-i cihân-ârâsıdır*" beytiyle başlayan kasidesi bu türün karakteristik özelliklerini vermesi açısından önemlidir. Ayrıca binalar için tarih kıtası olarak kaleme alınan kitâbeler de yer yer dâriye özellikleri taşırlar.

dâr-ı beka داربقا a.s.t. Ebedîlik yurdu. bkz. âhiret.

dâr-ı fenâ دار فنا a.s.t. Fânîlik yurdu. bkz. âlem.

dâru'l-emân دار الامان a.b.i. Sığınılacak yer, emniyet yurdu. Bektaşîlik*te tarîkata gireceklerin ikrâr verdikleri yerdir. Tarîkat mensuplarından birisi bir suç işlerse yine burada itirâf ederdi. Bazan suçluların, yahut başkasının şerrinden korkanların ibadethanelere, yahut rütbeli kişilerin evine, dairesine vs. sığındıkları da olurdu. O zaman böyle yerler için de dâru'l-emân tabiri kullanılırdı.

Ahdinde kimse eylemesin çerha iltica
Dârü'l-emânda olana hâcet değil hisâr

Necatî

Eyyâm-ı Cem'de meygede dârü'l-emân imiş
Şimdi değil efendi o da bir zamân imiş

Halim Giray

(bkz. dâr)

Dâru's-Selâm دار السلام a.b.i Selamet yurdu. Bağdat şehri hakkında eskiden bu tabir kullanılırdı. Ayrıca *Kur'ân-ı Kerîm*'de "Cennet*" anlamında geçer. Bağdat'a ilk defa Dâru's-Selâm adını koyan kişi Abbasî halifesi Mansûr'dur.

Devlet ü ikbâl ile Dâru's-Selâm olsun sana
Gerçi olmuş bir zamân ecdâda dâru'l-cihâd

Nef'î

Revzenler açılıp ana Dâru's-Selâm'dan
Nûş etdiği müdâm "Şarâben tahûr" ola

Yahyâ Bey

dâru's-sürûr دار السّرور a.b.i. Sevinç yurdu. Mecâzen Cennet mânâsına gelir. bkz. Cennet.

Meşşâta-i bahar eyleyüp feyz-i hurremi
Dâru's-sürûr eyledi gülzâr-ı âlemi

Seyyid Vehbî

dâru'ş-şifâ دار الشّفا a.b.i. Şifa yurdu. Hastahâne. Eski daru'ş-şifâlar aynı zamanda birer tıp fakültesi idiler. İlk dâru'ş-şifâ, Tolunoğlu tarafından h.261 yılında yaptırılmıştır. Buralarda beden rahatsızlıklarının tedavi metodları uygulanırdı. Ruhî hastalıklar için olan dâru'ş-şifâlara bimâr-

hane* denir. Bugün tımarhane diyoruz. Divân şâirleri aşklarından dolayı kendilerini bimârhanelere yaraşır bir nitelikde gösterirlerdi. (bkz. bîmâr)

Etmiş sana dil-hastelerin hâleti te'sîr
Ey çeşm-i siyah dâru'ş-şifâdan mı gelirsin

Nâbî

İktizâ-yı hikmet üzre selb-i akl eyler kazâ
Yoksa kim pâ-beste-i dâru'ş-şifâ olmak diler

Şeyhülislam Ârif Hikmet

dâstân داستان f. i. Destân. Eski hayat sisteminde halk destanlarının önemli bir yeri vardı. Kentte, kasabada, köyde Battal Gazi, Kesikbaş vs. kahramanlık destanları oldukça büyük bir dinleyici kitlesi çekerdi. Destan dinleyen halk, hem eğlenmiş, hem de vaktini hoşça geçirmiş olurdu. Özellikle *Leylâ ile Mecnûn**, *Hüsrev ile Şirîn** gibi acıklı ve lirik hikâyeler ise halkın zihninde yer edinirdi. Divân edebiyatında âşığın çektikleri yanında bu destanlar hiç kalır. Bülbül ile âşık, birer destan-serâ (destan okuyan)dırlar. Âşığın çektiği acılar anlatılacak olsa cihandaki bütün efsâne ve destanlar bâtıl olur.

Hüsrevâ Şirin lebinden işidenler kıssanı
Âh edip Leylî vü Mecnûn dâsitânın yakdılar

Ahmed Paşa

Her nükte-i hafî ki kelâmında derc olur
Mazmûnu dest-i âleme bir dâstân verir

Nef'î

Nâbî ile ol âfetin ahvâlini nakl et
Efsâne-i Mecnûn ile Leylâdan usandık

Nâbî

Dâvud داوود a. i. Yehûda kabilesi ile İsrailoğullarının peygamberi. Peygamberlik ile sultanlığı şahsında toplamıştı. Kudüs'ü fethedip ilk defa başşehir yapan odur. Dört semavî kitaptan biri olan *Zebûr** ona indirilmiştir. *Zebûr* nasihat ve İlâhî neşidelerden ibaret olup din hükümleri ile ilgili değildir. Bu yüzden o, Musâ peygamberin şerîatı ile hüküm sürdü. *Kur'ân*'da adı 14 yerde anılan Hz. Dâvûd, sesinin güzelliği ile meşhurdur. O *Zebûr*'u okurken herkes susup onu dinlermiş. Hatta o derecelerde etkili olurmuş ki onu dinlerken kendinden geçip ruhunu teslim edenler bile varmış. Gür ve kalın sese, Dâvudî ses denilmesinin nedeni budur. Kendisinin şâir ve musikîşinâs olduğu hakkında rivayetler vardır. Mizmâr adlı çalgıyı çok güzel çaldığı söylenir. Edebiyatta çok zaman güzel ses ve bazan da *Zebur* ile birlikte anılan Hz. Dâvud, aynı zamanda demiri yumuşatma mûcizesine sahipmiş. Eliyle demir plakalardan zırh yaparak geçinir ve devlet hazinesinden yemezmiş. Dâvud peygamber 70 yaşındayken 40 yıllık sultan olarak vefat edince yerine yine sultan ve peygamber olan oğlu Hz. Süleyman* geçmiştir. Kudüs'ün dışında medfûndur.

Mu'cizi bir gülşen-i pâkizedir kim istese
Andelîb ol gülşene Dâvûd-ı hoş-elhân olur

Fuzûlî

Elinde hazret-i Dâvud'un âhendir ki mum oldu
Ziyâ-bahş olsa âfâka nola şemşîr-i bürrânı

Bâkî

Edenler mahfilinde cem' olup elhân-ı Dâvûdî
Bu gün Kur'an okunmak anda hatm olmuşdurur mahzâ

Nev'î

(bkz. Zebûr)

dâye دايه f. i. Sütanne, dadı. Divân edebiyatında dâyenin özelliği, çocuğu nâz u niyaz ile büyütmesidir. Ancak başka nedenlerle de dâyeden söz edilebilir.

Dîdeden sıçradı müjgâna yetim-i eşkim
Tıfl-ı gehvâre göricek sarılır dâyesine

Aşkî

Debîr-i çerh دبير چرخ f.i.t. Feleğin katibi, Utarid, bkz. Utàrid

Dest urmuş idi kilk-i şihâba Debîr-i çerh
Tuğrâ-nüvis-i hükm-i Hudâvend-i ins ü cân

Bâkî

Deccâl دجّال a. i. Kıyametin büyük alâmetlerindendir. Deccâl, son zamanda dünyaya gelecek olan bir gözü kör yahudidir. Deccâl Tanrılık davasında bulunacak ve Mehdî* tarafından öldürülecekmiş. Deccâl çık-

tığı zaman insanları kendine bağlayıp birçok taraftar toplayacakmış. Onun, uydurduğu yalanlar ile ortalığı birbirine katıp kıyamet fitnesini kolaylaştıracağına inanılır. Deccâl'ın kendine mahsus Cenneti ve Cehennemi olacakmış ve kendisine inananları cennetine, inanmayanları da cehennemine atacakmış.

Peygamberimiz kıyamete yakın birçok fitneler olacağını ve bunların en korkuncunun, Deccâl olduğunu söylemiştir. Deccâl'ın bir de eşeğinden söz edilir ve Şam'da öldürüleceği bildirilir. Deccâl'dan önce birçok yalancı Deccâl'ın çıkacağı da hadislerle bildirilmiştir.

Edebiyatta istenmeyen kişi olarak karşımıza çıkan Deccâl'dan, özellikle hicviyelerde çok söz edilir.

Şöyle mağlûb-ı riyadır ki yanınca gidenin
Halk üşer başına gûyâ har-ı Deccâl yürür

Ruhî

Çalmazız çağırmazız bir sâza mâyil olmazız
Dinsiz imansız hevâ ehline Deccâl olmazız

Yahyâ Bey

deff (def) دف a. i. Tef. Zilli veya pullu bir çenbere gerilmiş, daire biçimindeki deri. Divân edebiyatında musikî terimleri arasında anılan def, daha çok âşığın gönlünü veya sevgilinin yüzünü temsil eder. Gönüle def denilmesinin nedeni, âşığın çektiği acılara tempo tutması veya âheng oluşturmasıdır. Yüz oluşu ise yuvarlaklığı nedeniyledir. (bkz. musıkî)

Dil ki dutmaya gamın çengine def gibi yüzün
Ney gibi her dem işi nâle vü efgân yaraşır

Ahmed Paşa

defîne دفینه a. i. Yere gömülmüş değerli eşya veya para. Eskiden parayı umulmayacak yerlere gömerler, bulunmaması için de tılsım yaptırırlardı. Güyâ bu tılsımdan dolayı, defineyi bulan kişi bir yılan görürmüş. Halbuki yılan da harap yerde ve kimsenin uğramadığı yerlerdeki kovuklarda saklanır. Edebiyatta define ile yılanın daima birlikte anılması bu inanç nedeniyledir. "Hazîne*" veya "genc*" olarak da anılan definelerin, hâlâ tılsımlı olduğuna inanılmaktadır. (bkz. genc, hazîne, yılan)

Ey dil ey dil niye bu rütbede pür-gamsın sen
Gerçi virâne isen genc-i mutalsamsın sen

Şeyh Galib

defter دفتر a. i. Dikilmiş kâğıt mecmu'âsı. Eskiden cilt yerine kullanılan bir terim idi. Birçok kâğıtların birbirine bağlanmasıyla elde edilir. Cem'i "defâtir"dir. Defter kelimesi günümüzde de kullanılmaktadır.

Defter-i a'mâl yapılan iyilik ve kötülüklerin kaydedildiği mânevî defterdir.

Defter kelimesi kullanıldığı başka kelimelerle veya ekler ile birlikte yeni tabirler oluşturmaktadır. Defter-dâr, defter-hâne, defter kethüdası, defter-i nanhor, defter-i hakânî vb. defter-i eşgi, defter-i uşşâk, defter-i gül, defter-i hüsn, defter-i eşg, defter-i efkâr, defter-i cevr vs. tamlamalar kurar. Felek, kökük, gönül vs. kelimelerle sıkça bir arada görülür.

Bakma ya Rab sevâd-ı defterime
Anı yak âteşe benim yerime

Lâedrî

Defterin açılması ve (yanlış yazıldığı zaman) yazının defterden kazınması da söz konusu edilir. Daha çok tomar ve divan kelimeleriyle birlikte kullanılır.

Vasfiyâ şi'rin çün ol meh-rûya te'sir eylemez
Oda yansın defter ü tomar ü divânın senin

Vasfî

dehân دهان f. i. Ağız. Kelimenin "dehen" şekli de vardır. bkz. ağız.

Bir nihânîce tebessüm de mi sığmaz cânâ
Söyle billâh dehenin ta o kadar teng midir

Nedîm

dehr دهر a. i. Dünya, âlem; zaman, devir. Kelimenin "dünya ve âlem" anlamı için bkz. âlem. "Zaman, devir" anlamı için bkz. rüzgâr.

Tasavvufta dehr "an" mânâsına kullanılır. Geçmiş zaman ancak hatırlanabilir.

Gelecek ise henüz gerçekleşmemiştir. Hâl ise geçip mazî olur. Öyleyse zamanın gerçeği, içinde bulunulan "an"dır. Ezel ile ebed ise dehr'de birleşir.

Kim bilirdi şuarâ olmasa ger sâbıkda
Dehre devletle gelip yine giden şâhânı

Nef'î

deli tr.i. Divân edebiyatında âşık, sevgilinin zincir gibi saçlarıyla bağlanmış bir deliyi andırır. Çünkü deliler iyileşinceye dek zincir ile bağlanır. Delinin ne yaptığını bilmiyor oluşu da âşığın haline uygun düşer. Âşığın delirmesi için birçok neden bulunabilir. Divâne, mecnûn, şeydâ, şûrîde, vâlih gibi eşanlamlıları da kullanılan deli, yaptığı işin sonucunu düşünemez. Sevgili periye benzeyince, âşığın gönlü divâne olur. Deliye sır emanet edilmemesi, hilekâr sevgiliyle boy ölçüşmeye kalkmanın delilik olduğu, Kays'ın da delirmiş oluşu ve bu nedenle Mecnûn diye anılması vs. hep divân edebiyatında deli imajıyla birlikte anılmıştır. İnsanın büyü ve sihir* ile delirmesi ise sevgilinin büyücü gamzesi dolayısıyla ele alınır. Delilerin dağınık ve perişan oluşları ile sevgilideki dağınık saçlar birbirine çok benzer. Delilerin, mahalle çocukları tarafından taşlanması da zaman zaman söz konusu edilir.

Melâmet erlerin başı buğı
Deliler haylinin ser-defteridir

Hazretî

Ben şu Mecnûnam ki şehr içre olan etfâlden
Hil'at olmuşdur serâser cismime taş ağrısı

Aşkî

Iyd-ı vaslın rûze-i hecrinle fark etmez gönül
Devr-i hüsnün her günü dîvâneye bayrâmdır

Hâlet Efendi

Aslı yok sözleri Mecnûn söyler
Sorma her bir deliden uslu haber

Sünbülzade Vehbî

dellâl دلال a. i. Tellal; alıcı ile satıcı arasında anlaşmayı sağlayan kimse. Divân edebiyatında sık sık sözü edilen pazar manzarası içerisinde dellâlın da önemli bir yeri vardır. Çünkü bir çarşı veya pazarda dellâl daima bulunur. Bunlar müşteriyi bulan, alışverişi harâretlendiren ve malın satılmasında önemli roller oynayan kimselerdir. Aşk pazarına akıl metâıyla gelen âşık, burada dellâlın eline düşer ve aklı karşılığında sevgilinin aşkını satın alır. Bazan sevgili bir müşteri, âşığın canı da meta olarak karşımıza çıkar ki bu durumda aşk, arada dellâllık yapar. Bazan gözler de bir dellâla benzetilir. Çünkü dış dünya ile iç dünya arasında bir bağ kurarlar. Can karşılığında dert alırken dellâllık yapan kişi göz olur.

Meta-ı derdinle dil vermez idi can nakdin
Ger olmasaydı ara yerde gözlerim dellâl

Ahmed Paşa

dem دم f. i. Nefes, içki, söz, an, zaman, gözyaşı. Kelimenin Arapça okunuşu halinde mânâsı "kan" ve "gözyaşı dökmek" olur. Dem, çeşitli tamlamalar kurarak edebiyatta yer edinmiştir. Dem-i İsâ (İsâ'nın nefesi), dem-i seher (seher vakti), dem çekmek (içki içmek), dem vurmak (söz açmak), dem tutmak (tempo oluşturmak) vs. bunlardandır. Kelime daha çok tevriyeli kullanılır.

Yüzünü toprağa indir dem-be-dem
Dem bu demdir dem bu demdir dem bu dem

Lâedrî

Ne bir dem ol büt-i ra'nâ bizimle hem-dem olur
Ne bir nefes bu gönülden firâk odu kem olur

Şeyhî

La'lün ki demden dem urur dem eyledi ciğerimi
Ey Meryem-i İsî-nefes, uş ölürem bir dem kanı

Kadı Burhâneddin

dendân دندان f. i. Diş. Divân edebiyatında sevgilinin güzellik unsurlarındandır. Diş daima inciye benzetilir. Bunun için de lü'lû*, le'âl, dürr*, cevâhir ve güher* kelimeleri kullanılır. Sevgilinin dişi ile âşığın gözyaşları çok zaman birlikte anılır. Beyazlığı, güzelliği, ve parlaklığı nedeniyle

inciyi andıran dendân, bir dizi halinde de ele alınabilir. Böylece bir inci dizisi oluşur. Sevgilinin la'l* dudakları ise incilerin saklandığı bir kutudur. Âşığın gözyaşları bir deniz oluşturursa, sevgilinin dişleri bu denizin incisi olurlar. Aden*'de çıkarılan inciler de dişe teşbih olunur.

Dür-i dendânına benzetmedi sarrâf senin
Yok durur bir ipe uracağı var ise anun

Yahyâ Bey

Dür-i dendânına öykünmese ey gonce-dehen
Reşk ile bağrı delinmez idi dürr-i Aden'in

Hisâlî

Gözün sadefinden nice dür-dâne dökersin
Şol dişi güher dudağı mercân ere umma

Dehhânî

(bkz. Aden, ağız, inci, lâ'l)

deniz tr.i. Divân edebiyatında bahr, bihâr, kulzüm, ummân, deryâ, yemm, muhît gibi deniz anlamına gelen kelimeler çok kullanılmıştır. Büyüklük, genişlik, sonsuzluk, derinlik, bolluk gibi mânâlar ifade eden deniz, insanlara sonsuz faydalar sağlamaktadır. İnci ve mercan oradan çıkarılır. Bitmez tükenmez bir hazine gibidir. Bazan coşar, taşar. Ancak onun garkedicilik, helâk edicilik özellikleri de vardır. Deniz, övülen kişinin cömertliğini temsil eder. Hatta bu cömertlik yanında deniz küçük kalır. Âşığın gözyaşları akıp deniz oluşturur. Kara ile birlikte (bahr ü ber) ve "yedi deryâ", deryâ-yı derd (sonsuz azab), deryâ-yı eşk (gözyaşı denizi), deryâ-dil (deniz gönüllü; kalender), deryâ-nevâl (lutfu deniz gibi çok olan) gibi kalıplaşmış şekillerle de denizin anıldığı yerler vardır.

Eskiler yedi deniz olduğuna inanırlardı. Bunlar Bahr-i Muhît (Atlas Okyanusu), Bahr-i Sînt (Hint Okyanusu), Bahr-i Lut (Lut gölü), Bahr-i Rûm (Akdeniz), Bahr-i Nitaş (Karadeniz), Bahr-i Hazer (Hazar denizi) ve Bahr-i Kulzüm (Kızıldeniz, Şap denizi)dir. Bunlardan Büyük Okyanus ile Kızıldeniz yerine Aral ve Taberiye göllerini sayanlar olmaktadır.

Deniz, balıklar, gemilerin seyahatleri, kayıklar, girdaplar vs. özellikleriyle de çok zaman ele alınır ve katre (damla) ile tezat sanatına konu olur. İncinin denizden çıkarılması dolayısıyla çok zaman inci ile birlikte kullanılan deniz, aynı zamanda âşığın içinde bulunduğu bela yurdunu da ifade eder. Bu durumda denizin sahili yoktur. Denize düşenin yılana sarılması imajıyla âşık bu denizde, bir yılan olarak gördüğü rakîbe veya sevgilinin saçına can atar. Tasavvufî edebiyatta deniz vahdet*i, damlaları ve dalgaları ise kesret*i simgeler. Hakîkat ehli, Allah'ı bir deniz, kâinâtı da dalgaları olarak görürler. Böylece dalgalar mâsivâyı simgeler.

Bir âyet-i kerîmede "Eğer yerde bulunan ağaçlar kalem; ve deniz, ondan sonra yedi deniz daha ona yardım ederek mürekkeb olsa, yine Allah'ın kelimeleri tükenmez (Lokmân/ 28)." buyurulmaktadır.

Fikr ederem ki yazayım zerrece aşk sırrını
Bahr midâd ağaç kalem, tas-ı felek devât olur

Nesîmî

Bin başlı ejder-i münakkaş
Mumdan gemi altı bahr-i âteş

Şeyh Galib

Cihân-ârâ cihân içindedir ârâyı bilmezler
O mâhîler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler

Hayâlî

Çekdirip fürkatanı benden ırağ oldun sen
Bahr-i fürkatda nice fırtınalar çekdim ben

Âgehî

dergâh درگاه f. i. Tekke, kapı önü. Terim olarak tarikat mensuplarının topluca ibâdet ve törenlerini yaptıkları yere denir. Derviş*'ler ve şeyh*'ler burada bulunurlar. Dergâhın büyüğüne âsitâne, küçüğüne de zâviye denir. Âsitâne, daha çok tarîkatın pîrinin medfûn bulunduğu yerde; zâviye ise yol uğraklarında bulunurdu. Zâviyeler yolcu dervişlerin gelip istirahat edecekleri şekilde îmar edilirdi. Meselâ Mevlevî tarîkatının âsitânesi Konya'da olduğu halde İstanbul'da dergâh(tekke)ları ve dergâhların daha küçükleri olan zâviyeleri vardı.

Divân edebiyatında halka açık yer olarak ele alınan dergâh, derviş ile birlikte çok kullanılır. Dergeh şeklinde de kullanılan kelime her fakir ve yolcunun barındığı bir yer olarak görülmüştür. Özellikle muta-

savvif divân şâirleri tarafından daha çok sözü edilen dergâh, bazan "eşik, kapı önü" anlamında da kullanılır. Dergâh-ı âlî (padişah katı), dergâh-ı İlahî (Allah katı) vs. tamlamalarda ise dergâh, "sığınılacak bir yer" olarak ele alınır.

Şem olmaz isem bezmine bu sûz ile bâri
Dergâhına bir meş'ale-i rûşenin olsam

Nedîm

Fukarâ melcei bir pîr idi dünyâda dahî
Dâr-ı ukbâda da makbûlü ola dergâhın

Nâilî

Dil varsa âsitânına yalanır itlerin
Nitekim tekye halkını kurbân sevindirir

Aşkî

(bkz. âsitân, eşik, tekke)

dervîş درويش f. i. Derviş, bir tarîkata bağlı kimse. Kelimenin asıl anlamı Allah yolunda alçak gönüllülüğü ve fakirliği kabul eden kimse demektir. Dervişlerin mânevî yücelikleri daima imrenilecek bir durumdur. O, feragat köşesinde, kanaat hazinesini bulan kişi olarak ele alınır. Bu bakımdan âşığa çok benzer. Özellikle kerâmetleri (su üzerinde yürümek gibi), fakirliği, kanaatkârlığı, dünyaya önem vermemesi ve bu nedenle aslında bir kul kılığında olmasına rağmen sultan mertebesinde olması, mâneviyat padişahı oluşu, evinde daima bir misafir bulunması, hırka giymesi, ızdıraba alışkın oluşu vs. yönleriyle edebiyatta dervişten söz edilir.

Sâyesin dervîş-i bî-berg ü nevâdan dûr eden
Saklasın ârâyîş-i tâbûta nahl-i kametin

Mantıkî

Dervişlik başdadır tâcda değildir
Kızdırmak oddadır saçda değildir.

Yunus

(bkz. mürîd, şeyh)

deryâ دريا f. i. Deniz. bkz. deniz.

Vafs-ı dendânınla dürr-i nazma deryâdır gönül
Nutk sâhil akl gavvâs u dür-i şehvâr şiir

Aşkî

dest دست f. i. El. Âşığın çekmiş olduğu üzüntü, gam ve dert, bir ele benzer. Bu el, âşığın yakasına yapışmıştır, asla onu bırakmaz. Bazan onun kulağını çeker, sabrının yakasını parçalar. Sevgilinin saçı da bir el gibi âşığa zulmeder. Kelimenin bazan salt el anlamında kullanıldığı da olur. "El açmak, el almak, el vermek" deyimleri veya dest-i kudret (Allah'ın ezelî iradesi) veya dest-bûs (el öpmek) şeklinde de sık rastlanır. Çınar yaprağı açılmış ele benzer ve cömertlik arz eder.

Zülfü vesîlesidir biliriz seyr-i hüsnüne
Müşkil budur ki irmez o zülf-i dü-tâya el

Celâl

Dest-bûsı ârzûsuyla ger ölsem dostlar
Kûze eylen toprağımı sunun anınla yere su

Fuzûlî

Eşcâr-ı bâğ hırka-i tecrîde girdiler
Bâd-ı hazân çemende el aldı çenârdan

Bâkî

Gehî zîr-i serde desti geh ayağı koltuğunda
Düşe kalka hasta-i gam der-i lutf-ı yâre düşdü

Şeyh Galib

destân داستان f. i. bkz. dâstân

destâr دستار f. i. Sarık, tülbend. Eski giyim eşyaları arasında destârın önemli bir yeri vardır. Dolayısıyla şâirler tarafından yer yer söz konusu edilmiştir. Özellikle kenarına çiçek takma âdeti ile kullanım alanı bulan destâr, kulak kenarlarında sünbül gibi duran saçlarla yeni hayallere konu olmuştur. Destâr saranlara nessâc denirdi. Osman Nevres'in "Destâr-ı Hayâl" manzumesi meşhurdur.

Tasavvuf ehlinin destârları çeşit çeşittir. Pâyeli, hüseynî, örfî, dolama vs. isimlerle anılan sarıkların her biri, üzerindeki tülbendin sarılış şekline göre değişik görünüm arz ederlerdi. Sarıkların sarılış şeklinden bir kişinin tarîkattaki derecesi anlaşılabilirdi.

Ben bu gün bir nev-bahâr-ı hüsn ü ân seyreyledim
Tarf-ı destârında sünbül gibi mûlar var idi

Nedîm

(bkz. taylasân, börk)

destî دستی f. i. Testi. Divân edebiyatında şarabın testiye konulması dolayısıyla anılır. Dest (el), kelimesi ile de söz oyunları kurar.

Gehî zîr-i serde desti geh ayağı koltuğunda
Düşe kalka hasta-i gam der-i lutf-ı yâre düşdü

Şeyh Galib

Aceb mi aşkın ile dil garîk-i aşk olsa
Şarâb destîlerin cûybâra saklarlar

Aşkî

(bkz. câm)

dest-mâl دستمال f.b.i. Elbezi, mendil. Divân edebiyatında mendil genellikle iki ucuna nakış yapılması özelliği ile anılır. Destmâl, sevgilinin kokusunu taşır. Bu koku gül suyudur. Âşığın kanlı gözyaşlarının izleri ise destmâlde bir nakış oluşturur. Bazan destmâllere bir beyit veya kıta nakşolunduğu da olurdu. En meşhur beyiti şudur:

"Kabûl eyle destimâlim
Perîpeyker mâhcemâlim."

Bûy-ı gül taktîr olunmuş nâzın işlenmiş ucu
Biri olmuş hoy birisi destmâl olmuş sana

Nedîm

Gülşende lâle sanma arak-nâk olup çemen
Bir âl destmâl ile sildi yanağını

Bakî

deşne دشنه f. i. Hançer. Bir savaş âleti olarak kullanıldığı gibi, bir teşbih unsuru olarak da ele alınır. "Deşne-i subh" tamlaması, "tan-yeri" anlamına gelir ki tan yerinin önce bir hançer şeklinde aydınlanması esasına dayanır. Bu nedenle deşne kelimesi daha çok aydınlık ve parlaklık ile birlikte düşünülür.

Bir tâb verdi kaşlarına seng-i vesme kim
Ancak o tâbı deşneye seng-i fesân verir

Nedîm

(bkz. hançer)

deşt دشت f. i. Çöl, bozkır, ova. Divân edebiyatında âşık sevgilisinden ayrılmış olduğu için kendisini bir çöle düşmüş olarak gösterir. Mecnun*'un çölde yaşaması ve orada vahşî hayvanlarla arkadaşlık etmesi de sık sık ele alınan bir imajdır. Misk* ceylanlarının çölde yaşamaları dolayısıyla da deşt kelimesi Hıtâ ile birlikte kullanılabilir.

Sürh-serler deşt-i Çin'e kaçdı âhûlar gibi
Hamdü-li'llah aldı şâh-ı Rûm hâkan illerin

Aşkî

devât دوات a. i. Hokka ve kalem muhafazası. Eskiden kullanılan uzun madenî sapı ve ucunda bir de hokkası olan âletin (divitin) ismidir. Halk dilinde divit suretinde kullanılan bu âletin eski zamanlarda yazıda Arapçası olan devât kullanılırdı. *Kamus-ı Osmânî*'de "yazı takımı, hokkalı kalemdan ki Türkçede tahrif olunarak divit denilir" suretinde izah edilmiştir.

Divit, kalemleri koyacak bir kutu yanında kapaklı hokkasıyla, beldeki kuşağa çaprazlamasına sokularak taşınan ufak bir yazı takımıdır. Pirinçten, bakırdan yapılmış divitlerin, ufak yayvan sandık şeklinde olanları bulunduğu gibi, yuvarlak bir mahfaza yanına tutturulmuş hokkalı şekilleri de görülür. Gümüş ve altından yapılmışları da vardır. Mürekkep konulan hokka, kalemliğin yanına yapıştırılırdı. Hokkaların biri mürekkep, diğeri lâl denilen kırmızı boya konmaya yarayan iki bölümlüleri olduğu gibi, iki-üç hokkalı divitler de vardı. Kalem konulan bölümünün uzunluğu 25 cm. kadardır. Hattatların ayrıca kalemdânları da olurdu. Buna kubur da denilmiştir. Eski divitlerin hokkalarının alt tarafına, kalem ucu kesmekte kullanılan makta'ın bir zincir ile bağlanması için küçük bir halka yapılmıştır.

Divitlere, kuşağa sokulduğunda kaymasın diye bir kılıf yapılır ve buna divit şiltesi denilirdi.

Vasf-ı lebünde oldı devâtun dehanı lâl
Yâd-ı hatunla hâmenün oldu zebânı misk

Ahmed Paşa

Kasd eyledüm ki medh ü senâsında ben dahi
Açam devât gibi yine anberîn dehânı

Tâcizade Cafer Çelebi

deve tabanı tr.i.t. Bir çeşit şarap kadehidir. Şekil bakımından deve tabanına benzediği için bu adla anılmıştır. Normal kadehten biraz büyüktür. At kulağı*, öküz topuğu gibi adlarla anılan kadehler de vardır ki hepsi ayaklı kadehtir.

Üştür-i gussayı kaldırmak için hâtırdan
Çekelim at kulağı mı deve tabanı mı var

Sâbit

Deve tabanı ile mûr-ı gam oldu pâmâl
Üştür-i mest-i sürâhî çekip ettikçe kıyâm

Nâdirî

(bkz. bâde, kadeh)

devr دور a.i Dönme, dolaşma, zaman, çağ, insanın dünyaya gelip gitmesi, müzikte bir terim. Divân edebiyatında çeşitli vesilelerle bu anlamlarda kullanılan kelime en yaygın anlamını tasavvufta bulmuştur. Tasavvuftaki yaratılış nazariyesi bir devirden ibarettir. Çünkü bir varlık, önce cansız, sonra bitki, daha sonra hayvan ve en sonunda da insan olarak vücut bulabilir. Eğer insan olarak dünyaya gelirse insan olasıya dek kat ettiği mertebeler fenâfillah* sayesinde geri yürür ve tekrar Allah'a ulaşır. Her şeyin aslı olan Nûr-ı Muhammedî'den kopan varlık, sonunda oraya dönmüş olur. Bu da karşılıklı iki yay (kavs*) aracılığıyla olur. İniş yanına kavs-ı nüzûl veya mebde; çıkış yayına da kavs-i urûc veya meâd denir. Âlem*lerden geçiş de çıkış yayını oluşturur. Bu devrin tamamlanmasının ellibin yıllık bir zaman diliminde gerçekleştiğine inanılır. İnsan bu devri tamamlayabilirse ölünce "Hakk ile Hak" olur. Tamamlayamadığı takdîrde hangi âlemde kaldıysa o âlemin mâneviyatına döner. Tenâsuh* inancı gibi görünüyorsa da, devrde maddeye dönüş yoktur. Şâirlerin, devr nazariyesini anlattıkları şiirlere devriye* denir.

Devr, bir şeyin varlığının başka bir şeyin varlığına bağlı olmasıdır. Mesela yumurtanın varlığı tavukla, tavuğunki de yumurtayla kaimdir. Şerîata göre bu iki şeyin arasında bir öncelik sonralık olursa devr bâtıl olur.

Astronomide gezegenlerin bir dolanım müddetine de devr denilir. Bunlardan da burç* lar ve gece gündüz vs. ortaya çıkar. Musıkîde devr, usul anlamına gelir ki musıkînin usullerinden bahseden ilme "ilm-i edvâr* (devrler ilmi)" denir.

Divân edebiyatında devr en çok bezm*de içki kadehinin ortada dönüşünü anlatır. Sakî, ilk kadehi meclisin ulusuna sunar ve kadeh, artık elden ele devretmeye başlar. Herkes bir yudum alıp yanındakine uzatır. Bazan kadehi sakî kendisi de ortada devrettirirdi. Bu durumda sol eline içki testisini alıp sağ elindeki kadehi doldurarak tek tek herkese sunar. Buna "devr-i meclis" de denir.

Sanmam ki felek devr ile şâmı seher eyler
Her vâkıanın âkıbetinden haber eyler

Nef'î

Gül devri ayş eyyâmıdır zevk ü safâ hengâmıdır
Âşıkların bayrâmıdır bu mevsim-i ferhunde-dem

Nef'î

Bu çerh-i çenberîde tutup devr usûlünü
Deffâf-ı mühr kılmış iki çehresin nihân

Bâkî

Hayli zaman âlemi devr eyledim
Halka değil kendime cevr eyledim

Muallim Naci

(bkz. devriye, âlem, bezm, burç, ilm-i edvâr)

devr-i kamer دور قمر a.i.t. Kamer devri. Eskiler yedi gezegenin her birinin biner yıl devir sürdüğüne, altı yıldızın devrinin geçip yedinci yıldız olan Ay'ın devri içinde bulunduğumuza inanırlardı.

İlk devir Zühâl devridir ki Hz. Âdem ile başlamıştır. Bu devirlerden her biri bin yıl sürer. İçinde bulunduğumuz devir son devirdir ki Hz. Muhammed'in devridir. Âhir zaman olan bu devirde birçok fitneler, karışıklıklar çıkacak ve nihayet kıyamet kopacaktır. "Fitne-i devr-i kamer"de

budur. Şâirler devr-i kamer ile daha çok bu fitneye işaret etmişlerdir.

Bunun için de sevgilinin yüzü, ayva tüyleri ve kaşı kullanılmıştır.

Kat'edip zülf ü ruhundan beni öldürme dedim
Dedi ki devr-i kamerdir bund'olur ömür kasîr

Mesihî

Anberîn turralar ol ârız-ı ter devrinde
Fitnelerdir ki zuhûr etti kamer devrinde

Nazîm

Vâbeste ise ayş u tarab hükm-i nücûma
Mehtâp ederiz yâr ile çün devr-i kamerdir

Şeyh Galib

(bkz. ay, devr)

devriye دوريه a. i. Tasavvuf felsefesindeki ruhun âlemi dolaşmasını konu edinen şiir. Tasavvuf edebiyatı türlerindendir. Bu şiirlerde insan ruhunun ve kâinâtın Tanrı'dan çıkıp yine ona varacağı düşüncesi işlenir. Devriyelerin konusunu tasavvufun temelindeki devir nazariyesi oluşturur. Buna göre Mutlak Varlık olan Tanrı, bilgisiyle zuhur eder. Böylece varlıkların hakikatleri bilgi görünüşleri olarak ortaya çıkar. Görünüşlerin gerçekleşmesi gerçekler âlemidir, ki görünen âlemdir. Bu madde âlemi dört öğeden (toprak, su, hava, ateş) oluşmuştur. Göklerle öğelerin birleşmesinden üç çocuk doğar (hayvan, bitki, maden). Hayvan derecesinin en olgunu insandır. İnsan vücûda gelmeden önce ana rahminde ve baba özsuyunda bir damladan ibaretti. Ana ve baba ise bu damlayı, yedikleri ve içtikleri maddelerden, yani hayvan, bitki ve toprak (mineral) türü gıdalardan elde ederler. İşte insanın Mutlak Varlık'tan ayrılıp son ve olgun şekilde insan olarak ortaya çıkması bir yarım daireye benzer. Bu yarım dairenin başlangıcı Tanrı, bitişi insandır. Buna göre insanlık noktası, Mutlak Varlık yanında en aşağı noktadır ve birlik noktasının tam karşılığıdır. Bu yarım daireye "iniş yayı" denir. İnsan bu zuhurda olgunlaşırsa sırasıyla herşeyin Tanrı olduğunu anlar ve Mutlak Varlık'a geri dönmüş olur. Bu da tasavvuf yoludur. Buna "çıkış yayı" denir. Çıkış yayını tamamlayan derviş, fenâfillâh'a ulaşır ve Vahdet-i vücûd'a erer.

Tasavvufta devir nazariyesi ile ilgili geniş bir teferruat ve birçok terimler vardır. Devriyelerde bu teferruat ve terimlere sık rastlanır. Bazan bu görüşün nüansları da şiirlere konu olur. Beyit yahut kıta esasına göre ve değişik boyutlarda yazılabilen devriyelerin örneklerine sıkça rastlanır. Sufîlerin "Göklerdeydim, yerlerdeydim; yel olup estim, su olup aktım" gibi tekerlemeleri devriyelerin özetini verirler. Edebiyatımızda Şîrî'nin kıta düzeniyle yazılmış devriyesi oldukça ünlüdür. Beyit düzeniyle yazılmış devriyelerin güzel örneklerini de Nesîmî ve Ahmed Yesevî vermişlerdir. Bir devriye örneği:

1. *Hâlık'ımnı izler min tün kün cihân içinde*
   Tört yanımdın yol idi kevn ü mekân içinde

2. *Törtdin yitige gittim tokuznı güzer ittim*
   Ondın ikige kildim cerh-i keyvân içinde

3. *Üç yüz altmış su kiçtim tört yüz kırk tört tağ aştım*
   Vahdet şarabın içtim tüştüm meydân içinde

4. *Çünkü tüştüm meydânga meydânı tola kördüm*
   Yüz ming ârifni kördüm barçı cevlân içinde

5. *Gavvâs bahrıga kirdim vücûd şehrini kizdim*
   Dürni sadefte kördüm güherni kân içinde

6. *Arş u kürsini kördüm Levh ü Kalem'ni kördüm*
   Vücûd şehrini kizdim aydım bu cân içinde

7. *Cânnı kördüm cânânda ışknı kördüm meydânda*
   Âşıklarnıng meydânı çümle bustân içinde

8. *İrni kördüm irgeştim istedügümni sordum*
   Barçası sinde didi kaldım hayrân içinde

9. *Hayrân boluban kaldım bî-huş boluban taldım*
   Özümni derdge saldım taptım dermân içinde

10. *Miskîn Hâce Ahmed cânı hem güherdir hem kânı*
    Cümle anıng mekânı ol lâ-mekân içinde

Hoca Ahmed Yesevî

deyim tr.i. Halk dilinde kullanılan deyimler divân şiirinde önemli bir yer tutar.

Bugün kullanımdan düşmüş deyimler hakkında divân şiiri bir kaynak sayılabilir. Deyimlerin bir sınırlandırması yapılamayacağı için burada hepsini yazmaya imkân bulamadık.

Hân-ı ihsânına ermez elimiz ol şâhın
Ni'met-i vaslına beyhûde hemân diş bileriz

Ruhî

Varam ya aşk ile başa ya aşk ile verem başı
Nice bir ayağa başım salıp gözden dökem yaşı

Aşkî

(bkz. atasözü, darb-ı mesel)

deyr دير a. i. Manastır, kilise, dünya. Mecâzen "meyhâne" yerinde kullanılır. Kilisenin güzel resimler ve mozayik güzelliği için ve daha çok, çelîpâ*, büt*, tersâ*, gibi kelimelerle olan ilgisiyle çok kullanılmıştır.

Tonanıp ol büt-i çin atlas u dîbâlar ile
Deyr-i hüsnün bezemiş müşg çelîpâlar ile

Ahmed Paşa

Cây edinsem etmen istib'ad deyr-i mihneti
Âşıkam bir kâfir-i hüsne Muhammed ümmeti

Fasîh Dede

(bkz. büt)

Dicle دجله a. i. Dicle ırmağı. Âşığın gözyaşı ırmağa benzer. Bu ırmaklar arasında Dicle de vardır. Ayrıca Bağdad*'dan geçtiği için de Dicle nehri sanatlara konu olur.

Tab'-ı latîf ü vaz'ı şerîfinde var idi
Seyr-i sabâ ile reviş-i Dicle vü Fırat

Nev'î

Döndü yaşım Kâ'be yolundan kapına Dicle-veş
Dostum ma'zûr tut yanlış döner Bağdâd'dan

Ahmed Paşa

dîdâr ديدار f. i. Yüz, çehre, görme, görüş kuvveti. Tasavvufta Allah'ın tecellisi yerine kullanılır. Sevgilinin güzelliğinin büyük bölümünü dîdâr oluşturur. Çünkü o kaş, göz, dudak, yanak, vs. güzelliklerine sahiptir. Bu bakımdan o güzellik meydanı veya güzellik harmanıdır. Bazan mecâz-ı mürsel yoluyla yalnızca yanak yerine kullanılan yüzün güzelliğine "cemâl" denir. Bu güzellik İlahî güzelliğin bir aksinden ibarettir. Bu bakımdan tasavvufî anlamı kullanılır. Yüzün rengi aldır. Bu da yanak rengidir. Ancak bu renk aynı zamanda bir utanma rengidir. Utanan kişinin yüzünün kızarması hâli bu bakımdan söz konusu edilir. Yine, yüz aydınlık ve parlaklıktır. Sevgilinin meh-rû (ay yüzlü) oluşunun nedeni budur. Ay ışığı nurdur. Bu bakımdan sevgilinin yüzü nurludur. Bütün bu yönleriyle yüz, âşığın seyretmeye doyamadığı bir yerdir. Sevgili yüzünü arada sırada gösterir, arz-ı didâr eyler. Âşık da bu anı görmek için her şeyini vermeye hazırdır. Sevgilinin karanlık saçları geceye benzetilince yüzü o gecenin mehtabı olur. Yüz kelimesiyle oluşturulan birçok deyim de divân şiirinde yer edinmiştir. Yüz bazan güneştir, gündür, sabahtır, nûr ve ışıktır, bütün teşbihlerde parlaklık ön plandadır ve çok zaman birkaçının aynı beyitte zikredildiği olur. Böylece tenâsüp sanatı yapılmış olur.

Yüz, güneş olunca âşığın gözyaşları yıldız olur. Oysa sevgilinin yüzü güneşten daha alımlıdır. Sevgili görününce güneş doğmuş olur ve yıldızlar kaybolur; yani âşığın gözyaşları diner. Ancak bu güneşe bakan âşığın gözleri yine yaşarır. Sevgilinin saçının akrep oluşu da güneş yüzünün akrep burcuna girmesi demektir.

Sevgilinin yüzü, ayva tüyleriyle birlikte üzerinde lekeler olan ay'ı andırır. Yüz nurunu Allah'ın Cemâl sıfatından alır. Bu nurlu haliyle görünen yüz, âşığın içinde bulunduğu karanlığı yok eder, dertlerinin sona ermesine yol açar. Ancak sevgilinin yüzü karşısında ay'ın bir hükmü yoktur. Çünkü güneş ve ay sevgilinin yüzünü kıskanırlar.

Sevgilinin yüzü bazan bir mum veya çerâğ*dır. Yine teşbîh yönü aydınlıktır. Bu durumda âşık pervâne* olur ve sevgilinin yüzünün şem*ine yanar. Bazan da sevgilinin yüzü ayna* âb(su)*, ıyd* ve Rûm* olur. Yüzün su ve ayna oluşu parlaklık ve berraklık nedeniyledir. Iyd (bayram) oluşu

ise âşığın, sevgilisinin yüzünü görünce bayram yapması ve secdeye kapanmak istemesidir. Tıpkı bayram hilâlinin görünmesi gibi. Rûm, Anadolu ülkesi demektir. Sevgilinin saçları Şâm (kara, akşam rengi); zülüfleri Çîn (kıvrım, büklüm) olunca yüzü de Rûm olur. Çünki Rûm diğerlerine galiptir ve beyaz ırktan insanları vardır.

Yüz bazan Mushaf, âyet*, Kâ'be*, kıble* ve mâbed olarak da karşımıza çıkar. Yüzün Mushaf (Kur'ân) oluşu ilâhî güzelliği üzerinde bir yazı gibi görünen ayva tüyleri (hat) ile ilgilidir. Âyet oluşu ise İlahî sırlar taşıması yüzündendir. Kâ'be veya kıble oluşu mihrâbı andıran kaşlar ve âşığın yegâne yöneldiği yer olmasından ileri gelir.

Yüz âşığa şifâ bağışlayan bir devâ, bir iyi talihtir. Orası âşık için cennet* bahçesi, bir gülşen*, bağ* ve bahçe sayılır. Orada daima bahar hüküm sürer. Birçok çiçekleri mevcuttur. Yüz bazan da perîdir, huri ve melektir. Velhasıl yüz hakkında divân şiiri çok geniş bir repertuara sahiptir.

Hurşîde baksa gözleri halkın dola gelir
Zîrâ görünce hâtıra o meh-lika gelir

Bâkî

N'ola cennet der isem ana her bâr
Görür aşk ehli anda çünki dîdâr

Yahyâ Bey

Öykünelden yüzüne hergiz bakılmaz yüzüne
Bî-hayâdır k'oldu bu vech ile müstahkar güneş

Ahmed Paşa

(bkz. âb, ay, ayna, bâğ, bahâr, cennet, güneş)

dîde ديده f. i. Göz, çeşm (bkz. çeşm).

Hoşça bak zâtına kim zübde-i âlemsin sen
Merdüm-i dîde-i ekvân olan âdemsin sen

Şeyh Galib

dîde-i horos ديدهٔ خروس f.i.t. Horoz gözü. Mecâzen kırmızı şarap yerine kullanılır. (bkz. bâde).

Hûn-ı kebûter ile pür olur yine küûs
Devr-i piyâle göstere mi dîde-i horos

Bâkî

dil دل f. i. Gönül. (bkz. gönül).

dîn دين a. i. Allah tarafından peygamberi vasıtasıyla vaz'edilip, uyanlarını dünya ve âhirette kurtuluşa erdiren itikat ve ameller bütünü. Bu kelime herhangi bir din anlamında ise de Müslümanlar arasında daha çok İslamiyet yerine kullanılır. Divân şâiri dindardır. Kâfir ile dinsiz bir değildir. Din merhameti gerektirir. Oysa sevgili merhametsizdir. Dinin çeşitli iman esasları, inanç sistemi, itikadî ve amelî konular daima divân şiirinde söz konusu edilebilir.

Tığ gibi çalışır din yolunda her dem
Seyf-i İslâm dese tan mı ana ehl-i firâk

Yahyâ Bey

Ben nice teşbîh edem bî-dîn rakîbi kâfire
Kâfirin hod kendi zu'm-ı fâsidince dîni var

Ahmed Paşa

(bkz. İslâm)

dînâr دينار a. i. Çeyrek altın değerindeki para. Eskiden kullanılan altın liralara dinâr denirdi. Hâlâ Yugoslavya ve Ortadoğu'da dinar bir para birimi olarak kullanılır. Divân edebiyatında dinar yanında nakd, sikke, darb ve ayar kelimeleri de kullanılır. Bunların hepsi bir alım-satım metâı olan parayla ilgilidir. Para kilitli bir yerde saklanması, bir iş karşılığı verilmesi, bazen bir saçı olarak saçılması, sadaka olarak verilip belâları defetmesi ve kendisine ihtiyaç duyulması yönüyle şiirlerde çok geçer. Dinarın sikkeli ve darplı olanı kıymetlidir. Dinarda ayar da çok önemlidir. Eldeki hazır para olan nakd âşığın canı, sevgilinin ise eziyetidir. Dinâr âşığın yüzü ve gözü, darb ise gamıdır.

Yüzüm altınına gam darbı şeref verse ne tan
Kıymet artıklığıdır sikke-i dînâr dahi

Ahmed Paşa

(bkz. darb, nakd, sikke)

diş. tr.i. (bkz. dendân)

Eğer râzî ise ol dişleri dür
Bana bir bûse helvâlık gerekdür

Taşlıcalı Yahyâ

diş kirası tr.i.t. Ramazanda iftar sofrası düzenleyip genellikle muhtaç ve kimsesizlere oruç açtırmak ve bu arada dostları da iftara davet etmek gelenekten idi.

Özellikle zengin konaklarında düzenlenen iftarlardan sonra davetlilerden birinin *Kur'an-ı Kerîm* okuması ve ardından da ev sahibinin misafirlerine hediye takdim etmesi yaygındır. Eskiler bu hediyeye diş kirası derler. Diş kirası genellikle bir kâğıda sarılı para olurdu. Ancak son yüzyıllarda iftar davetlilerinin mevki ve makamlarına göre kıymetli tesbihler, ipek destmaller, lüle ve ağızlıklar vb. eşya da verilir olmuştur.

Divan şâirleri genellikle bûse ve öpmek ile birlikte diş ve diş kirasını da kullanırlar, hatta kiras (kiraz) meyvesini de diş kirası içinde çiğnerlerdi.

Isırdım idi leblerini sövdü ağzıma
Ma'zûr tut Necâtî hele diş kirasıdır

Necâtî

Yüz bin amân dedim bir bûse aldım
İftâr-ı vaslının diş kirâsıdır

Derdli

dîv ديو f. i. Dev. Kötülükle dolu esâtirî yaratıklar için kullanılır. İri yarı, korkunç, kuvvetli ve bazan insanı andıran biçimlerde düşünülür. İnsan gibi yaşadıklarına ve dişili erkekli olduklarına inanılır. Zerdüşt dininde kötülük ruhlarına bu ad verilir. Başkanlarına da Ehrimen* denilir. Bu dinde devlerin sayısı belli değildir. Siyah ve beyaz olmak üzere iki çeşit olduğu sanılan devler eski kültürümüzde hayli büyük bir yere sahiptir. Destanlarda kahramanlar daima devlerle savaşırlar.

Süleyman* Peygamber'in yüzüğünü bir dev çaldığı için de telmîh yoluyla devlerden bahsedilir. Divân şiirinde rakîb, dev olarak gösterilir ve periye benzeyen sevgiliyi elde etmeye çalışır. Bunun için bazan büyü de yapar.

Ger Süleymân'ın saâdetle sen olsan Âsaf'ı
Bir dem ârâm eylemezdi dîvde engüşterin

Refî'î

Bir deşt içinde dîv ü perrî
Aslan kaplan vuhûş-ı berrî

Şeyh Galib

Ya koyup âşiyân-ı Anka'ya
Dîv ile eyleyim mi hem-sâye

Atâî

(bkz. Ehrimen, Süleyman)

dîvân ديوان a. i. Topluluk, meclis, kurul. Ortak İslam kültürüyle iç içe olan doğu dillerinde çeşitli anlamlarda kullanılır. Muhtelif kelimelerle deyimler, tamlamalar ve terimler kurarak eski Osmanlı kültüründe sağlam bir yer edinmiş olan divân kelimesi bugün bazı anlamlarıyla kullanımdan düşmüştür.

Hukukta lüzumu hâlinde, devlet teşkilatındaki yargılama kurullarının üstünde hak ve yetkilerle kurulan özel mahkeme (msl. Adalet divânı). Bazan normal mahkemelere (msl. divân-ı âlî) divân denildiği olur. Mahkemedeki yargı ve adalet anlamından istifade ile divân-ı İlâhî (kıyamet gününde Allah huzurunda görülecek olan mahkeme) tamlaması da dinî bir terim olarak karşımıza çıkar. Mâliyede Pehlevî dilindeki "devân (hesap tutma fiili ve hesap defteri)"ın aynı anlamıyla Arapçadaki ve oradan naklen Türkçedeki kullanım şeklidir. Kuyûdat defteri olarak bilinir.

Tarihte devlet işlerini idare etmekle yükümlü kişilerin oluşturduğu topluluk, "Divan-ı hümayûn" adıyla anılırdı. Günümüzdeki millet meclisine denk bir kuruluştur. Osmanlılar döneminde, görülen işin özelliğine göre çeşitli adlar alan (msl. divânu'l-âm, divânu'l-adl, divân-ı hâs vs.) divânın, önce hangi millet tarafından teşekkül ettirildiği hususu şüphelidir. Topkapı sarayının Kubbealtı dairesinde toplanan divân, Osmanlılarda, siyasî, idarî, askerî ve kazaî teşkilatların esası olmak üzere ilk defa Fatih devrinde icraata başlamıştır. Önceleri yalnızca vezirler, kazaskerler, defterdarlar ve nişancıların bulunduğu divâna daha sonra İstanbul kadısı, yeniçeri ağası, kaptanpaşa ve reisülküttâb efendiler de ilâve olunmuştur. Divân baş-

kanlığını sadrazam yapar ve divân üyeleri de silsile-i merâtibe tâbi olurlardı. Divân üyelerinin divândaki yerleri belliydi. Divânın toplanması teşrifatla icra edilirdi. Divânın çalışması ise haftada dört gün sabah namazlarından sonra devâm ederdi. Divân esnasında üyeler kendileriyle ilgili muamelelerdeki fikirlerini söyler ve gerekli talimatları alırlardı. Burada alınan kararlara "hüküm" denirdi ve hükümler padişahın tasdîkinden sonra divân defterine kaydolunurdu. Divân-ı hümâyûn adı yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra kullanılmaz olmuş ve yerine meclis-i vükelâ adı yerleştirilmiştir.

Nitelik ve nicelik bakımından birçok değişikliklere uğramış olan divâna bugün millet meclisi diyoruz. Edebiyatta bir şâirin şiirlerini belli bir düzene göre toplayan mecmuâya da dîvan denir. Eskiden herhangi bir konu ile ilgili olarak yazılmış eserlere bu ad verilirdi (msl. *Dîvânu Lugâti't-Türk*). Kelimenin bu anlamı zamanla daralmış ve içinde seçme şiirler olan kitaplar divân adını almıştır. Bu kitaplar günümüz şiir antolojilerini andırırdı. Daha sonraları belli bir yazarın şiirlerinden oluşan kitaplara da divân denilmiştir (msl. *Dîvân-ı Hikmet*). Divân kelimesi en özel ve en yaygın kullanımını, İslâm edebiyatlarında, bir şâirin klasik edebiyat çerçevesine uygun olarak yazdığı şiirlerin belli bir düzen içinde derlendiği dergi-kitaplarda bulmuştur. Bu kitaplara nisbetle klasik edebiyatımıza daha yaygın bir kullanımla Divân edebiyatı denilmiştir. Dolayısıyla şâirlerin bu tür eserlerine de sözgelimi *Divân-ı Hafız* (Hafız'ın divânı), *Divân-ı Fuzûlî* (Fuzûlî Divânı)... gibi adlar verilmiştir. Şiirlerin bir düzen içinde sıralanmasına divân tertibi denilirdi. Böyle divânlara da Mürettep divân adı verilir. Bir divân, şâirin kendisi tarafından tertip edildiği gibi, özellikle şâirin ölümünden sonra başkası tarafından da düzenlenebilirdi. Mürettep bir divânda manzumeler, bölümlere göre şöyle sıralanır:

1. Bölüm: Kasîdeler (Tevhîd*, münacaât*, na't* ve padişâhlar ile devlet büyüklerine yazılan övgüler vs.).

2. Bölüm: Tarihler (Ebced* hesabı esas alınarak söylenmiş doğum, ölüm vs. önemli zaman dilimlerini bildiren şiirler).

3. Bölüm: Musammatlar (Terkîb-i bend, murabba, tahmîs, vs. şiirler).

4. Bölüm: Gazeller (Her beytin son harfi esas alınarak Arap alfabesine göre alfabetik dizilmiş gazeller).

5. Bölüm: Kıtalar (Kıta*, matla*, muammâ*, lugaz*, müfret*, azâde* vs. küçük şiirler).

Bazan bir şâirin bu bölümlerin herbirinden ayrı ayrı eser vermediği görülür. O zaman kitabı, divânçe* adıyla anılır.

Halk edebiyatında saz şâirlerinin peşrevden sonra okudukları usulsüz fasılalara da divân denilir. Yine saz şâirleri tarafından aruz* 'un "Fâilatün Fâilatün Fâilatün Fâilün" kalıbıyla yazılan şiirlere de divân adı verilir. Bu tür eserler, XVII. yy.dan sonra Divân şiirinin halk şiirine etkisi sonucu ortaya çıkmıştır. Bunlar bestelendikleri makamlara (hüseynî, karcığar, râst, uşşâk) göre birbirlerinden ayrılırlar.

Ey perî dîvâne olurdun hevâ-yı aşk ile
Okusan şevk ile alıp Aşkî'nin dîvânını

Aşkî

dîvân-çe ديوانچه a.f.b. Küçük divân, küçük şiir mecmuası. Divân şâirleri bazan divân'ı oluşturan şiir türleri ve nazım şekillerinden herbirine ayrı örnekler vermezlerdi. Daha çok sevdikleri türde şiir söyleyenler yanında mürettep divân oluşturamadan ölen şâirler de vardır. Bu şâirlerin az sayıdaki şiirleri tam bir divân oluşturamadığı için "Divânçe" adını alır. Ancak şâirlerin bazan kendi istekleriyle de divânçe oluşturdukları görülür. Özellikle genç şâirlerin eserleri bu tür örneklerdendir. Edebiyatımızda ölüm nedeniyle divân oluşturamayan Figânî'nin (ölm. 1532) ve az şiir yazdığı için divân oluşturamayan Kara Fazlî'nin (ölm. 1563) divânçeleri meşhurdur. Divânçelerin tertîbi de genellikle bir divânda olduğu gibi kasîde*, tarih*, musammat*, gazel* ve kıta* sırasını izlerdi.

Divân edebiyatı a.tr.i.t. Türklerin Müslümanlığı kabul etmelerinden sonra İslam medeniyetinin bilim, inanç ve kuralları etkisinde ortaya koydukları edebiyat türü, "İslamî Edebiyat, Yüksek Zümre Edebiyatı, Havâs Edebiyatı, Saray Edebiyatı, Enderûn Edebiyatı, Klasik Edebiyat, Eski Edebiyat" gibi adlarla da anılan bu edebiyat en yaygın ama eksik bir kullanımla Dîvân edebiyatı adıyla anılmış ve yaygınlaşmıştır. Bunun nedeni şâirlerin manzûmelerini topladıkları eserlere Divân denilmesidir.

Türklerin İslâm dinini kabul etmeleriyle, Divân edebiyatı ürünleri vermeleri arasında uzun zaman geçmiştir. Göktürkçe'den Oğuzca'ya ve nihayet Türkiye Türkçesi'ne geçiş XIII. yy.a dek sürmüştür. Uygurca ise XI. yy.a kadar Hakâniye lehçesi adı altında birer Divân edebiyatı ürünü sayabileceğimiz *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık*'ı ortaya koymuştur. Aynı dil XV.yy. ve sonrasında Çağatayca diye adlandırılmış ve Ali Şir Nevaî'yi yetiştirmiştir. Bu bakımdan Divân edebiyatının coğrafyası Osmanlılar ile sınırlı kalamayacağı gibi, dili de Osmanlıca ile sınırlandırılamaz. Harezm, Hakanî, Çağatay ve Azerî Türkçesi de Osmanlı Türkçesi kadar bu edebiyatta önemli rol oynar.

Türklerin İslâm dinini kabul etmeleriyle toplum yapılarında köklü değişmeler olmuştu. XIII. yy.a gelindiğinde ise sadece konak, medrese ve halk arasında değişik sanat ve edebiyat anlayışları kendini gösterdi. Çağın genel çerçevesi içinde Arapça, bilim dili; Farsça, kültür ve sanat dili olarak benimsenmişti. Böylece Osmanlıca denilen bir karma dil ortaya çıktı ve arı Türkçeyi kullanan halk şâirleri yanında bir de Osmanlıca ile eserler veren aydınlar sınıfı oluştu. Bu sınıfın ortaya koyduğu edebiyat iki kola ayrılır. Dindışı (Profane) ve Dinî-Tasavvufî Divân edebiyatı. Dinî-Tasavvufî Divân edebiyatı her ne kadar Divân edebiyatının genel kurallarına uygunluk gösteriyorsa da adından da anlaşılacağı gibi tasavvuf konularıyla ilgilidir.

Divân edebiyatı bu aydınlar sınıfı tarafından XIII. yy.da Arap ve daha çok Fars edebiyatlarının estetik yapısı üzerine kurulmuştur. Arapça ve Farsçanın medreselerde okutulması o devrin aydınları diyebileceğimiz okuma-yazma bilen azınlığın İran edebiyatı ve sanatını Türk dili ile yavaş yavaş bağdaştırmalarına yol açtı. Oysa dilde bir bozulma başlamıştı. Bunun başlıca nedenlerinden biri, hecelerin açık (kısa) veya kapalı (uzun) oluşunu esas alan aruz* ölçüsüdür. Türkçe'de uzun ünlü bulunmayışı aruz nedeniyle dilin yozlaşmasına ve Osmanlıcaya kaymasına neden oldu.

Divân edebiyatı beyit bütünlüğüne dayanan bir edebiyattır. Her ne kadar murabba*, muhammes*, vs. bend bütünlüğü esasına dayalı birçok nazım şekilleri kullanılmışsa da ev (beyt*)'e, kapı (mısra*)'dan girilir ve içindeki insan(mânâ)a ulaşılır. Bu şiirde mânâ her şeydir. Bir beyit çeşitli anlamlarla yüklü olabilir. "Mânâsız bir şiir, içi olmayan badem gibidir (Nâbî)." Bu edebiyatta mânânın daha önce söylenmemiş olmasına özen gösterilirdi. Bu amaca erişmenin yolu kıvrak bir zekâya sahip olmak, dilin inceliklerini bilmek ve birçok şâiri okumuş olmaktan geçerdi. Bir şâirin bütün birikimlerini edebî sanat denen süslerle de donatması şarttır. Mânâ bir dilber ise, edebî sanatlar onun ziynet eşyasıdır. Gerek dilber, gerekse süs malzemesi her şâir için aynıdır. Mânâ denen dilberi alımlı ve değişik şekilde süslemek, bir yetenek ister. Gerçek yenilik ise kimsenin aklına gelmeyen şeyi söylemek, gidilmemiş yolda gitmektir.

Bu edebiyatın bir diğer özelliği kafiye* üzerinde titizlikle durulmasıydı. Tam ve zengin kafiyenin dışına pek taşmayan şâirler redif*in geniş imkânlarından da azamî ölçüde faydalandılar. Şâir, kelimeleri akıcı bir söyleyişe uygun gelecek şekilde seçmeli, onları bir kuyumcu titizliğiyle işlemelidir. Üslûp ve edâyı sağlamalı, ancak bu konuda kendinden önce yaşamış şâirlerin yolundan ayrılmamalı, Divân edebiyatının çerçevesi dışına taşmamalıdır. Anlamı zenginleştirerek hikâye, latîfe, atasözü vs. ile sanatlar yapmalı, akıcı vezinler ile estetik güzellikler ortaya koymalıdır.

Divân edebiyatı her ne kadar İran edebiyatını örnek almışsa da kaynakları yalnızca İran şiiri ile sınırlandırılamaz. Bu edebiyatın kültür birikimini oluşturan kaynakların başlıcaları şunlardır: 1. Şâirin inanç esaslarını oluşturan *Kur'ân* âyetleri ve hâdisler. 2. Dinî ilimler. Bunlar tefsîr (*Kur'ân*'ın yorumu), kelâm (Allah'ın birliğinden bahseden ilim), fıkıh (Dinin usul ve hükümlerini inceleyen ilim) gibi dinî bilgilerin yoğun olduğu dallardır. 3. İslâm tarihi. Meşhur olaylar anlatılır. 4. Tasavvuf. Şâirlerin şarap, mahbûb gibi kelimeleri tasavvufî mânâlarını çağrıştıracak şekilde kullanmaları, söylediklerinden dolayı başlarının ağrımamasını sağlıyordu. Dinî Tasavvufî Divân edebiyatı ise zaten tasavvufu konu edinmiştir. 5. İran mitolojisi. Firdevsî'nin *Şehnâme** adlı eseri. 6. Peygamber ve evliya hikâyeleri. Mûcizeler ve kerâmetler. 7. Tarih, efsanevî olaylar ve kişiler. Bunlar esâtir denilen hayal gerçek karışımı olaylar ve kişilerdir. 8. Çağın ilimleri. (Kimya, simya, hikmet, hey'et, felsefe, tıp, astronomi, musikî, beşerî ilimler vs.) 9. Türk millî kültürü ve yerli malzeme (Günlük olaylar, gelenek ve görenekler vs.) 10. Dil. Terimler, deyimler, atasözleri vs. ile zenginleşen dil bu edebiyatın ana malzemesini oluşturur.

Bütün bu araçlar kullanılarak bir sanat görünümü kazanan Divân edebiyatının bazı ortak kalıpları vardır. Bu kalıpların dışına çıkılmaz. Bunların başında âşık-maşûk-aşk üçgeni gelir. Bunlara bazan rakîp de eklenebilir. Bu şiirde aşk esastır. Gerek İlahî gerekse beşerî aşkı andıran platonik aşk, hemen birçok beytin esasını oluşturur. Yani Divân şâiri daima âşıktır. Sevilen ise her zaman vefasız ve cefakârdır. Üstelik âşığın rakipleri vardır. Sevilen tek, seven yüzlercedir. Söz konusu olan aşk asla ilacı bulunmayan bir derttir. Gerçi buna dert de denmez. Çünkü Divân şâiri bu durumdan mutlu olur. Bu derdin çaresi yine derdin kendisidir. Dolayısıyla tabibin yapacağı bir şey yoktur.

Sevilen ay parçasıdır, zaman zaman güneştir. Boyu Tûbâ ağacı, yahut servi, saçları sünbül veya misktir. Yanakları gül ya da lâleyi andırır. Gözleri nergis gibi baygın bakar. Kaşları yay, kirpikleri oktur. Gamzesi kılıç veya hançer olup âşığın bağrına saplanır. Dudakları hokka yahut mücevher kutusudur. Dişler ise bu kutu içindeki incilerdir. Yine dudak bir nokta kadar küçük, bazan hiç yoktur. Bu dudak âb-ı hayât bağışlar. Ondan bir kere içen bir daha ölmez; ama içebilen olmamıştır. Çünkü o daima nazlanır. Vâdeder, ama sözünde durmaz vs.

Divân edebiyatında kelime çok önemlidir. Her kelime tam anlamında ve yerli yerinde kullanılmalıdır. Bazan kelimelerin ikinci üçüncü anlamları beyte uygun düşer. Bu, tıpkı geometrik bir kompozisyondur. Herşeyde aşırı sınırları zorlar. Onun için bu edebiyatta büyük, en büyük; küçük ise en küçüktür. Bunların ortası olamaz. Bu bakımdan Divân şiiri, kahramanları daima birinci sınıf, zaman ve mekânı en uygun olan bir roman gibidir. Bu edebiyatın iç güzelliğini de kelime oyunları ve edebî sanatlar oluşturur. Mânâyı beyitte yoğunlaştıran şâir, bütün güzelliği yerine parça güzelliğine önem vermiştir. Başka edebiyatların uzun uzun anlattıkları bir konuyu Divân şâiri bir beyte sığdırmayı gaye edinmiştir.

Divân edebiyatı şiir ağırlıklı bir edebiyattır. Ancak bu, düzyazı alanında eser verilmediğini göstermez. Bu edebiyatta düz yazı, süslü ve yalın biçimlerde kendini gösterir. Yüksek düzeydeki birkaç ilmî, felsefî, dinî, edebî eser ile mektup ve yazışmalarda süslü nesir hâkim ise de pek az yazar dışında bu tür yazılara fazla önem veren olmamıştır. Çoğu tercüme ya da adapte olan düzyazı eserlerin büyük çoğunluğu öğretici, aydınlatıcı ve yol gösterici özelliklere sahiptir. Din, ahlak, tasavvuf, terbiye, kültür, menkıbe, tıp, tabiat vs. konularındaki bu eserlerde dil, şiirde kullanılandan daha yalındır. Arı bir üslûpla kaleme alınanlarda cümleler kısa ve tabiîdir. Noktalama işaretlerinin olmadığı bu nesirlerin birkaçı, fazla süslü ve sanatkârâne ise de genelde halkın okuyup anlayabileceği bir dil yapısına sahiptirler. Arapça ve Farsça ile de eserler kaleme alan

sanatçı veya ilim adamları çok zaman orta nesir diyebileceğimiz bir dil ile didaktik eserler ve tarih kitapları da yazmışlardır. Divân edebiyatında şiir gibi düzyazı alanında hiç bir zaman kesin ve katî kurallara bağlı kalınmamıştır. Ancak bu edebiyatta düzyazı asla şiir kadar da edebî sayılmamıştır.

Divân edebiyatında düzyazı ile meydana getirilen ürünler aşağı yukarı şunlardır: Tefsir, hadîs, kelâm, dinî konular, surnâme, münşeât, pendnâme, nasihatnâme, tasavvuf, tarih, vekayinâme, gazavatnâme, kısas-ı enbiyâ, maktel, menâkıpnâme, tezkire, seyahatnâme, sefâretnâme, ilmî eserler, ansiklopedik eserler, hikâyeler, tercüme vs. yolla ortaya konulmuş çeşitli eserler. Ancak bunlardan bir kısmı şiir şeklinde yazılmış olabilir.

Divân edebiyatındaki tür ve nazım şekillerinde büyük bir genişlik göze çarpar. Bu edebiyatın türlerini şöyle sıralayabiliriz: 1. Divân. Değişik nazım şekilleriyle kaleme alınan şiirler. 2. Hamse. Beş adet mesnevî. 3. Münşeât. Mektuplar ve örnek düzyazı metinleri. 4. Tezkire. Çeşitli sınıftan meşhur insanların biyografileri. 5. Hilye. Hz. Peygam-berin iç ve dış özellikleri. 6. Mevlîd. Hz. Peygamberin doğumundan itibaren hayatının belli kesitleri. 7. Siyer. Hz. Peygamberin hayatı ve savaşları. 8. Sûrnâme. Büyük düğün törenleri. 9. Gazavatnâme. Çeşitli kahramanların savaşları. 10. Nasihatnâme. Öğüt verici kitaplar. 11. Şehrengîz. Bir şehrin ve kişilerinin birçok yönden tanıtımı. 12. Kırk Hadîs. Kırk adet hadîsin anlam ve açıklanması. 13. Tarih. Tarih olayları. 14. Seyahatnâme. Gezi yazıları. Divân edebiyatındaki türler bu kadarla bitmez. Müstakil kitap olmamakla birlikte divânları dolduran şiirler de tür bakımından farklılık gösterirler. Tevhîd (Allah'ın varlığı ve birliğini anlatır), münacaât (Tanrı'ya yakarış), na't (Peygambere övgü), medhiye (bir büyüğün övgüsü), fahriye (şâirin övülmesi), hicviye (birini veya bir şeyi yerme), mersiye (ağıt), lugaz (şiir bilmece); muamma (kişi adları bilmeceleri), tarih (ebced hesabıyla yıl belirtme) bunlardandır.

Divan edebiyatında nazım şekilleri de oldukça çeşitlidir. Nazım biriminin beyit oluşu, beyit sayısı ve kafiyelenişine göre yeni nazım şekilleri ortaya koymuştur. Bu şekiller ya beyit esasına (msl. kasîde) veya bend esasına (msl. musammatlar) dayalı olurlar. Bu edebiyatın başlıca nazım şekillerini şöylece sıralayabiliriz: 1. Kasîde (3399 beyit). 2. Gazel (aşk, kadın, şarap konusunda 512 beyit). 3. Müstezâd (bir uzun bir kısa dizeli gazel) 4. Mesnevî (her beyit kendi arasında kafiyeli olmak üzere değişik uzunluktaki şiir). 5. Terkîb-i bend ve Tercî-i bend (7-10 beyitlik bendler) 6. Rubaî ve tuyuğ (4 dizeli kıta). 7. Şarkı (bestelenmiş murabba) 8. Musammat (bendlerden oluşan, dize sayısı 3-10 arasında değişen ve ayrı adlar altında gösterilen şiirler). Bunlardan başka az kullanılan müfred (tek beyit) ile azâde (tek dize)yi de burada söyleyebiliriz.

XIII. yy.'dan XIX. yy.'a gelesiye dek geçen altı asır içinde Divân edebiyatını yaklaşık tarihler vererek devrelere ayırabiliriz:

1. Kuruluş devri: Türkçe kelimelerin daha çok kullanıldığı ve İran edebiyatı etkisinin yavaş yavaş kendini hissettirdiği dönem. Fatih zamanına dek (1451) sürer.

2. Geçiş devri: Dilin Osmanlıca özellikleri gösterdiği ve şâirlerin edebiyatta köklü değişiklikler yaptıkları dönem. Yavuz zamanına dek (1512) sürer.

3. Klasik devir: Divân edebiyatının yaklaşık bir asırlık ihtişam dönemi. I. Ahmed zamanına dek (1603) sürer.

4. Sebk-i Hindî* devri: Bir yandan klasik şiir devam ederken bir yandan da şiirimizde Sebk-i Hindî (Hind uslûbu) denilen bir akım kendini gösterir. Hindistan'da Babürlü Türk-Hind hükümdarlarının saraylarında gelişerek ortaya çıkmış bir tür olan Sebk-i Hindî'de aşırı süs ve sanata, fikri gizlemeye, uzayıp giden tamlamalara ve ince hayallere önem verilmiştir. Şeyh Galib'i dışta bırakırsak bu dönem IV. Mehmed zamanına dek (1748) sürer.

Divan şiiri başlangıcından sonuna dek yüzlerce şâir yetiştirmiştir. Bu şâir ve yazarların en önemlilerinin adlarını yüzyıllar içerisinde şöyle sıralayabiliriz:

Anadolu'da Divân edebiyatı XIII. yy.'da Ahmed Fakîh ve Hoca Dehhanî ile başlar. Yüzyılın ikinci yarısında ise Şeyyâd Hamza ve Sultan Veled vardır. Ancak bu yüzyılı -eserlerini Türkçe yazmış olmasa da- Mevlanâ ve -küçük bir mesnevîsi ile Divân şâiri sayabileceğimiz- Yunus Emre doldurur.

XIV. yy.'da dinî-tasavvufî, tarihî, ahlakî ve hamasî eserler dikkati çeker. Âşık Paşa, Gülşehrî, Hoca Mesûd, Yusufî-i Meddâh, Suli Fakîh, Şeyhoğlu Mustafa ve Mustafa Darîr gibi isimler yanında da asrın en büyük şâiri hiç şüphesiz Ahmedî'dir. Azerî Türkçesi ile eserler veren Kadı Burhaneddîn ile Seyyid Nesîmî ise Divân edebiyatının Osmanlı sahası dışındaki güçlü temsilcileridir.

XV.yy.'da ilk isim Ahmed-i Dâî'dir. Hemen arkasından bu çağın Şeyhü'ş-şuarâsı Şeyhî gelir. Bir müddet sonra gelecek olan Ahmed Paşa ise yer yer Şeyhî'yi de aşacaktır. Çağ içinde Necatî'nin yeri apayrıdır. O, Türk şiirinde dil ve öz bakımından yeni bir merhaledir. Diğer şâirler içinde Avnî (Fâtih), Adlî (II. Beyazıd), Cem Sultan, Harimî (Şehzade Korkut), Hümamî, Cemalî, Nişanî, Melikî, Mihrî ve usta şâir Mesihî sayılabilir. Mesnevî sahasında ise Hamdullah Hamdî, Behiştî ve Revanî vardır. Tâcizâde Cafer Çelebi hem şiirde hem de düzyazıda ustadır. Düzyazı sahasında Sinan Paşa, Mercümek Ahmed, Ahmed Bican, Firdevsî-i Tavîl ve büyük tarihçi Âşıkpaşazade çağa damgalarını vururlar. Çağatay sahasında ise Ali Şir Nevaî'nin güçlü şiiriyle karşılaşırız.

XVI. yy., Divân şiiri için bir ihtişam, bir gündoğumudur. Başta Fuzûlî ve Bâkî şiirdeki şöhretleriyle kendi çağlarından taşmışlardır. Düzyazılarıyla da önemli olan bu iki şâir dışında geniş hayalleri olan Zâtî, aşk ve rindliğin usta sözcüsü Hayalî, sade diliyle Nev'î, terkib-i bendiyle şöhrete erişen Ruhî bu yüzyılın usta şâirleridir. Mesnevîde Fuzûlî, Taşlıcalı Yahyâ, Lâmiî ve Kara Fazlî vardır. Emrî, Figanî, Hayretî ve *Hilye* yazarı Hâkanî de önemli şâirlerdendir. Bu çağ, düzyazı sahasında bir çeşitlilik ve bolluk içindedir. Sehî, Latifî, Âşık Çelebi, Hasan Çelebi, Beyanî ve Ahdî, yazdıkları tezkireler ile; Lütfî Paşa, Hoca Sadeddin, Gelibolulu Âlî ve Kemalpaşazâde tarihleriyle; Seydi Ali Reis ve Pirî Reis denizcilikle ilgili eserleriyle; Feridun Bey de münşeâtıyla Osmanlılarda düzyazının birdenbire genişlemesine yardımcı olmuşlardır.

XVII. yy. Divân şiiri bir önceki yy.'ın sağlam temelleri üzerinde gelişir. Usta kasîdeci Nef'î, Hikmet şâiri Nâbî, samimî edâlı Şeyhülislam Yahyâ ve Sebk-i Hindî'nin ilk temsilcileri Nâilî ve Neşâtî bu çağın usta şâirleridir. Diğer şâirler arasında Bahaî, Fehîm, Sâbit ve Nâdirî ilk akla gelenlerdendir. Nesir sahasında yalın ve süslü eserler yanyana yürür. Bir tarafta Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si, karşısında ise Veysî'nin *Siyer*'i vardır. Katip Çelebi'nin geniş ilmî eserleri ile Naîmâ ve Peçevî tarihleri, Koçi Bey'in de *Risâle*'si önemli çalışmalardır. Nergisî ile Veysî'nin süslü düzyazıları çağa ayrı bir çeşni katmıştır. Tezkire yazarları olarak da Riyâzî, Güftî, Rızâ ve Fâizî'nin adlarını anmamız gerekir.

XVIII. yy.'da Divân şiiri İran edebiyatından uzaklaşıp bir parça mahallîleşir. İstanbul Türkçesinin büyük şâiri Nedîm, bütün Divân edebiyatı içinde dahi orijinal sayılır. Şeyh Galib ise Sebk-i Hindî'nin en güçlü temsilcisidir. Diğer şâirler arasında Nazîm, Vehbî, Enderunlu Fâzıl, Koca Râgıp Paşa, Sürûrî, Fıtnat ve Haşmet sayılabilir. Düzyazı sahasında tarihçiler Silahdarzâde ve Râşid; tezkireciler de Sâlim, Safayî, Râmiz, Esrar Dede'dir. Değişik konularıyla Kânî, İbrahim Müteferrika ve Giritli Aziz Efendi de dikkat çeken yazarlardandır.

XIX. yy., Divân edebiyatının batı tesirindeki Türk edebiyatı karşısında çökmeye yüz tuttuğu dönemdir. Artık usta şâir yok gibidir. Ancak eskinin tekrarı olabilecek Enderunlu Vâsıf, İzzet Molla, Âkif Paşa, Şeyhülislam Ârif Hikmet, Leskofçalı Galib, Yenişehirli Avnî, Osman Nevres ve Kâzım Paşa bu edebiyatın son temsilcileridir. Daha sonra yetişecek olan Şinasî, Ziya Paşa, Namık Kemal gibi şâirler ise Divân edebiyatını çok iyi bilmekle beraber yıkılışına zemin hazırlayan ve yardımcı olan kişiler-

dir. Bu çağın nesir sahasında Şânizâde Atâullah ile Mütercim Âs' n ve tarihçi Es'ad Efendi ünlü isimlerdir. Tezkireci olarak da Şefkât, Fatin ve Mehmed Emin Bey sayılabilir.

Sonuç olarak, kendine özgü bir sanat anlayışı, sınırlı bir duygu ve şiir dünyası, sanatlı bir dili, İslam dini ve Tasavvufa dayalı bir düşünce örgüsü bulunan bu şekilci, kuralcı ve idealist edebiyat; yüksek bir değer taşıması, yer yer saf ve güzel örnekler ortaya koymasıyla, duygu ve heyecanlarıyla, ifade güzelliği ve diliyle, beyit ve dize yapısıyla, yoğun sanat gücü ve söyleşiyle, altı yy.'ı aşkın bir zaman Türk halkındaki sanat zevkinin en büyük bölümünü oluşturmuştur.

dîvâne دیوانه f.s. Deli, budala, alık. bkz. deli.

Âlemi dîvâne etdin sanki eyyâm-ı bahâr
Kimseye sakın hilâl ebrûnu gösterme meded

Yahyâ Bey

dolâb دولاب a. i. Dolap, hîle; kuyu veya dereden su çıkarma aparatı. Divân edebiyatında daha çok bu son anlamıyla kullanılır. Âşık döktüğü gözyaşlarıyla dönüp dururken bir dolabı andırır. Gönül ise inlemesi dolayısıyla dolaba benzer.

İnleden döne döne dolabı
Bir sehî-kametin firâkıdır

Aşkî

dost-kân دوستکان f.b.s. Büyük kadeh. Birinin aşkına içmeye veya kendi içeceği içkiyi başkasına ikrâm etmeye de dost-kân (kendi istediği dostunun isteğine uygun olan) denir. Kelimenin, dost-kâm şekli de vardır. bkz. câm.

Lebâleb câm-ı dilhûn olsa tan mı bezm-i fırkatte
Güzeller aşkına nûş etmek için dost-kânidir

Bâkî

Drefş-i Gâveyânî درفش کاویانی f.i.t. Demirci Gâve*'nin zâlim Dahhâk*'a karşı açtığı ve altına büyük mazlumları çağırdığı bayrak. Bu bayrak Gâve'nin demirci önlüğü imiş. Daha sonra İran hükümdarlarının bu bayrağı çeşitli mücevherlerle süsledikleri söylenir. Her savaşta bu bayrağı açarlarmış. Kadisiye savaşında bayrak Arapların eline geçmiştir. bkz. Dahhâk ve Gâve.

Aceb mi gâlib olsam hasma bu kuvvetle ey Vehbî
Müzerkeş cild-i dîvânım direfş-i Gâveyânîdir.

Sünbülzade Vehbî

Bir abd-i Habeş dehre olur baht ile sultân
Dahhâk'ın eder mülkünü bir Gâve perişân

Ziya Paşa

Kametin ham-küşte kılmakda drefş-i Gâveyân
Râyet-i mansûrunun pîşinde dâim râ gibi

Nedîm

duâ دعا a. i. Dua, Allah'a yalvarma, niyaz. Dua bir şeyin olmasını veya olmamasını, Allah'ı medih ve senâ yollu; kulun âcizliğini ve ihtiyacını ifade eden sözlerle istemektir. En iyi ibadet şekillerindendir. Bir âyette: "Gizlice ve tazarru yolu ile Rabbinize duâ ediniz (Arâf/55)." buyurulmaktadır. Duâ Müslümanın ihtiyaç ve anahtarıdır. Sıkıntıda kalanlar ile dert ve ihtiyaç sahiplerinin kurtuluş makamıdır. Divân şiirinde âşık daimî bir dua halindedir. Bazan sevgiliye kavuşmak, bazan da ızdırabının artması için duada bulunur.

Her peygambere kabul olunmak üzere verilmiş bir dua hakkı vardır. Peygamberimiz hariç bütün peygamberler zor anlarında bu haklarını kullanmışlardır. Peygamberimiz ise duasını mahşere saklamıştır. Orada ümmetinin kurtulması için dua edecektir.

Makbûl duâ gibi varıp Hazret-i Hakk'a
El götürüben ümmetini kıldı temennâ

Yahyâ Bey

dua دعا a. i. Kasîde*nin bölümlerinden biridir. Bu bölümde şair övdüğü kişi ve bazan da kendisi hakkında duâda bulunur. bkz. kasîde, duâ.

dûd دود f. i. Duman, tütün. Divân edebiyatında âşığın eylediği ahlardan bir duman çıkar ve göğe yükselip Allah katına ulaşır. Dûd-ı âh tamlaması "ilenç ve beddûâ" yerine kullanılır. Sevgilinin aydınlık yüzü üzerindeki ayva tüyleri de bir dumanı andırır. Çünkü güzelin yüzünde tüy bitmesi, istenmeyen bir durumdur. Oysa âşıkların âhının dumanı orada yer edinmiştir.

Âh-ı âşıkdan sakınmazdın dirîğâ kim hatın
Dûddur k'âyîne-i hüsnünde tesir eylemiş

Ahmed Paşa

Şeh-i aşkam kapında dûd-ı âhım Kâ'be'de gûyâ
Kurulmuş mîr-i haccın bâr-gâhıdır benim kıblem

Aşkî

(bkz. âh)

dudak tr.i. (bkz. leb)

Dedim ki dudacağın öpücek
Cânâ tapuna ne ar olurdu

Ahmed Paşa

Duhâ/ve'd-Duhâ والضحى / ضحى **a. i.** Kuşluk vakti. *Kur'ân*'ın 93. sûresinin adıdır. İlk âyette "Kuşluk vaktine and olsun ki!" diye başlar. Yine bir âyette "Güneş ve onun aydınlığına and olsun ki! (Şems/1)." buyurulmaktadır. Buradaki âyet "Ve'ş-Şemsi ve duhahe" şeklinde geçer. Bu âyetin iktibas yoluyla "Şemsü'd-Duhâ" şekli edebiyatta çok kullanılır. Işık ve aydınlık ilişkisiyle sevgilinin yüzü duhâ'ya benzemektedir. (bkz. âyet).

Ey mihr yüzün ve'd -Duhâ ve'l-Leyl imiş saçın kara
La'lin bana dâru'ş-şifâ oldur ki rencûr olmuşam

Nesîmî

duhân دخان a. i. Tütün, duman. Divân şiirinde daha çok duman anlamıyla kullanılır. bkz. dûd. Ancak bazan tütün ve sigara anlamını da karşılar. O zaman keyif verici özellikleriyle kendini gösterir.

Zahîd bu bürûdetle eğer dûzaha girsen
Bir lü'le duhân yakmağa âteş bulamazsın

Lâedrî

Zâhid mezâk-ı tecrübe-i ehl-i keyifde
Hoşdur meyin atîki duhânın yenicesi

Rahmî

duhter-i rez دختر رز f.i.t. Üzümün kızı, şarap. Arapça bintü'l-ineb tamlamasının Farsça karşılığıdır. (bkz. bintü'l-ineb)

Zannetme duhter-i rezi rind ile gizlidir
Anunla şeyh efendi de babalı kızlıdır

Nedîm

dûr-bâş دور باش f.b.fi. "Açıl, uzak ol!" anlamında bir emir. Osmanlılarda büyüklerin önlerinde giden çavuşların ellerinde bulundurdukları değneğe, bununla halkı uzaklaştırdıklarından dolayı sonradan dûrbâş adı verilmiştir.

Meh kahrâman-ı çerhin elinde ne hoş döner
Geh sârım-ı sefîdine geh dûrbâşına

Nef'î

dûzah دوزخ f. i. Cehennem, tamu (bkz. Cehennem).

Nâr-ı dûzah bir şerer göynüklü âhımdan benim
Mülk-i zulmet bir eser dûd-ı siyâhımdan benim

Zâtî

Vâiz bize dün dûzahı vasfetti Fuzûlî
Ol vasf senin külbe-i ahzânın içindir

Fuzûlî

dü-beyt دوبيت f.a.b. İki beyit, rubâî. Rubâî, nazım şekli iki beyitten oluştuğu için İranlılarca dü-beyt olarak bilinir. (bkz. rubâî)

Ebrûlarınla hatt u lebin bir dü-beyt-i hüsn
Dîvân-ı hüsn-i pâkine pîrâye efgenin

Lâ-edrî

Düldül دلدل a. i. Peygamberimizin ester cinsi dişi katırının adıdır. Tarihî kaynaklarda bu hayvan hakkında çeşitli bilgiler vardır. Bir kısmı, onun kır renkte olduğunu söylerken, diğer bir kısmı beyaz olduğuna dair malumat verirler. Katır, İskenderiye kralı Mukavkıs tarafından Peygamberimize hediye edilmiştir. Mu-

kavkıs'ın Hatıb b. Ebî Belte ile h.7/m.628 yılında Peygamberimize gönderdiği mektubun sonunda "... ayrıca binmen için de bir katır hediye ettim. Selâm." ibaresi yazılıdır. İbn Kesîr, Mukavkıs'ın adını Cerîh b. Mînâ olarak zikrederken, bir kısım kaynaklar da Düldül'ün Fizzâ adlı diğer bir katırla karıştırılarak Ferve b. Amrü'l-Guzâmî tarafından hediye edildiğini söylerler.

Bütün kaynaklar Peygamberimizin gazveleri esnasında bu hayvana bindiğini yazarlarsa da İbn Kesîr bunu sadece Huneyn gazvesi olarak sınırlandırır.

Peygamberimiz Düldül'ü daha sonra damadı Hz. Ali'ye hediye etmiştir. Hz. Ali halifeliği esnasında bu katıra binmiş ve haricîlerle savaşmıştır. Cesur bir hayvan olan Düldül, çok uzun müddet yaşamıştır. Hatta Hz. Ali'nin vefâtından sonra Abdullah b. Cafer tarafından beslenmiştir. O kadar ki hayvanın dişleri döküldüğünde, yesin diye ağzına arpa koyuyorlarmış. Muâviye zamanında Yanbu'da ölen Düldül Şiîlerce çok anılmış dolayısıyla Alevî-Bektaşî edebiyatlarında adı çok geçmiştir.

Düldül "kirpi" demektir. Hızlı yürüyüşünden dolayı katıra bu ad verilmiştir.

Destinde Zülfikar-ı Alî nevk-i hâmedir
Bâkî semend-i tab'ın ana Düldül eylesen

Bâkî

dürc درج a. i. Kutu, kutucuk, hokka, sandık, mücevher kutusu. Divân edebiyatında sevgilinin ağzı bir kutucuktur. İçinde inci denen dişler saklı bir mücevher mahfazasıdır. Mercan dudaklar da bu arada zikredilir. Bazan felek de bir dürc olarak ele alınır ve içindeki yıldızlar vs. birer mücevher olarak telakkî edilir. (bkz. ağız)

Biri halvâcıbaşı-oğlu dilber
Sözü şekker dehânı dürc-i gevher

Yahyâ Bey

dürr در a. i. İnci. Divân edebiyatında sevgilinin dişleri, teri, vuslatı; âşığın gözyaşı; şâirin şiiri ve güzel söz yerine kullanılır. Denizde, sadef* içinde oluşması, iriliği, parlaklığı en çok kullanılan özellikleridir. İnci, sadef denilen deniz hayvanının karnında oluşur. Nisan mevsiminde sahile çıkan sadef, midye gibi yapısıyla kapakçığını açarmış. O sırada karnına düşen Nisan yağmurunun damlasını yutup denize dönermiş. Denizdeki tuzlu su ortamında bu saf yağmur tanesi hayvana bir ızdırap verince sadef bunun acısından kurtulmak için bir sıvı salgılarmış. Bir müddet sonra bu sıvının hükmü geçince sadef, tekrar sıvı salgılarmış. Bu sıvılar katılaşarak birbiri üzerine yapışır ve böylece inciyi oluştururmuş. Eğer sadef iki veya daha çok yağmur tanesi yuttuysa inciler küçük olurmuş. En makbul olan inci tek bir incidir. Böylesi inci, hem yuvarlak hem de iri olurmuş. Dür-i dâne, dür-i galtân, yekdâne, dür-i şehvâr gibi adlarla anılan kıymetli inci, bu tek olan incidir. Eskiden en güzel inciler Aden*'de çıkarılırmış. Bu bakımdan Aden ile birlikte çok anılır. Sevgilinin ağzındaki dişler bir inci dizisidir. Dür kelimesi "dür-i Aden" gibi tamlamalar kurar. "Dürr-i yetim" tâbiri sadefteki tek inciden kinâyedir. Dünyanın yegâne incisi deyimi Peygamberimiz için kullanılır. İnci çok zaman sadef veya deniz ile birlikte anılır.

Dür dişin derdi ile serv boyun hasretine
Dem ola kim gözümün yaşını deryâ göresin

Ahmed Paşa

Kalıp rahşı o menzilgehde Refref eyledi hıdmet
Sadef-vâr etdi ol dürr-i yetîme sînesin me'vâ

Nâdirî

Gözün sadefinden nice dür-dâne dökersin
Şol dişi güher dudağı mercân ere umma

Hoca Dehhanî

Dürr-i yektâ idi ol deryâ-dil
Nola ger olsa beyâza mâil

Hâkanî

(bkz. Aden, ağız, dendân, Nisan, sadef)

Dürzîlik a.tkr. i. Fatımî vezirlerinden Hamza b. Ali tarafından Mısır'da kurulmuş bir mezheptir. Suriye'de yayılmıştır. Dürzîlik 408/1017 yılında ortaya çıktığı için

mensuplarınca bu sene takvim başlangıcı kabul edilmiştir.

Bu mezheb, Allah'ın yedi imam şekline büründüğünü ve en son olarak da Hamza b. Ali suretinde tecelli ettiğini kabul eder. Şeyh Muhammed İbn İsmâil-i Dürzî adlı biri tarafından müesseseleştirildiği için Dürzîlik adını almıştır. Bu mezhebe göre Hamza b. Ali, mahlûkatın en şereflisidir. O, her insana hulûl etmiş bir

cevherdir. İlâhi emirlerin de başıdır. Mâbetlerine halâvet, âlimlerine ukkâl (akıllılar), cahillerine cühhâl (câhiller) denilir. Beyrut, Şam, Havran, Halep, Lübnan taraflarında yayılmışlardır. Lübnan'da Cebel-i Dürüz'de oturanlar zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu içinde isyanlar çıkarmış İngiliz ve Fransızlarla işbirliği yapmışlardır. Bâtınî akîdelerin en çok görüldüğü mezheplerden biridir.

E

Ebâbîl ابابيل a. i. Dağ kırlangıcı, keçisağan. Eski Habeş Hıristiyanları San'a'da bir kilise yapmışlar ve Bedevî Arapların, Kâ'be yerine burayı ziyaret etmelerini istemişlerdi. Böylece ticaret artacak, dinleri yayılacaktı. Oysa Araplar hâlâ Kâ'be'ye gitmeye devam ediyor ve San'a'daki kiliseye iltifat etmiyorlardı. Sonunda Habeşliler Kâ'be'yi yıkmaya karar verdiler. Ebrehe komutasındaki bir ordu, filler ile Kâ'be üzerine yürüdü. Peygamberimizin doğumundan az bir müddet evvel vukû bulan bu olaya İslam tarihinde "Fil vak'ası" denir. Bu yıla da fil yılı denilmiştir. Ebrehe, ordusuyla Kâ'be önlerine kadar geldiğinde, gökte beliren küçük kuşların ağızlarında taşıdıkları küçücük taşları, onların üzerine bırakmaları ve bu taş yağmuru altında ordunun yenilmiş ekin tanesine dönüp tamamen helâk olması sonucu Kâ'be kurtulur. Bu olay *Kur'ân-ı Kerîm*'de de anlatılmaktadır. (Fîl/1-5).

Olmadan Ebrehe-veş seng-zen-i Kâ'be-i dil
Düşmen-i Kâ'be'ye seng-i Ebâbîl gibi

Nâbî

Hevâsıldır nigârâ göğsün ağı
Niçin zülfün durur perr-i Ebâbîl

Kadı Burhaneddîn

Olmasa isyâna çerî kuvvet ile fîl gibi
Düşmen-i Hakk'a hücûm eyle Ebâbîl gibi

Ârif Hikmet

ebced ابجد a. i. Arap elifbasındaki tüm harflerin yeniden düzenlenmesiyle meydana getirilen sekiz sözcüğün ilki. Diğer sözcükler ise "hüvvez, huttî, kelemen, sa'fes, karaşet, sehaz, dazıği" şeklinde sıralanır. Bu sekiz kelimeden ilk altısını Şuayb peygamber zamanında Medyen ülkesinde yaşamış şahların adları olduğu rivâyet ediliyorsa da bu konuda kesin deliller olmadığı gibi sözcüklerin de hiç bir anlamı yoktur. İbranî, Süryanî, Grek ve Latin alfabesindeki harfler de küçük farklılıklarla bu sözcükleri oluşturur. Toplam 28 harften oluşan bu sekiz kelime, elifbânın kolay ezberlenmesine ve rakamla ifadesine yarardı. Eski zamanlardan beri bu 28 harfe aritmetik rakamlarından birer karşılık gösterilmiş ve sırasıyla birden ona kadar birer bi-

rer, ondan yüze kadar onar onar ve yüzden bine kadar yüzer yüzer sayılarak her bir harf yine bir rakam ile karşılanmıştır. Böylece harflerin ses değeri yanında rakam değerleri ortaya çıkmış ve harflerle ebced hesâbı yapılmaya başlanmıştır. Divân şiirindeki târîh* düşürme sanatının temelini işte bu hesap oluşturmaktadır. Nitekim daha sonraları doğum, ölüm, savaş, binâ, tamîr vs. özel zaman dilimlerinin yıl olarak karşılığı olan tarihini ortaya koymak, bir gelenek olmuştur: "Beldetün tayyibetün" "(Güzel şehir)" sözü *Kur'ân*'da geçmekte olup rakam olarak toplamı 857 eder. Miladî tarihte 857 rakamı 1453 yılını gösterir. Bu da İstanbul'un fetih yılı olup "Beldetün Tayyibetün" sözü bir tarih olmuş olur. Yine meselâ "İmân" ve "Muhammed" kelimelerinin rakam karşılıkları 92 eder. Şâir bu imajdan faydalanarak şu beyti söyler. (*"Aman" lafzı senin ism-i şerîfinle müsâvîdir/ Anun içün dervişin zikri "Aman"dır ya Rasûllullâh.*) Şâirler ebced ile söyledikleri beyitlerde çoğunlukla kelime oyunları yapar ve sanat gösterirlerdi. Edebiyatımızda ebcedi en çok ustalıkla kullananlardan biri Sürûrî (1752-1814)'dir. Eski kültürümüzün fantazileri arasında yer alan ebced hesabı özellikle mezar taşları ve yapı kitabelerinde çok kullanılmıştır. Eskiler ebced'den günlük hayatta da faydalanmışlar, özellikle Bektaşî ve külhanbeyi argosunda şakalar, küfürler, gizli sırlar vs. sözcükler yerine rakamlar kullanılarak ifade edilmiştir. Mesela "Allah (A L L H)" sözcüğündeki harflerin rakam olarak toplamı 66 eder. "İşimiz altmışaltıya bağlandı" deyimi de "İş Allah'a kaldı, o işten hayır yok." gibi anlamlar yerine kullanılır. Yine "ibne" yerine eskiler edeb dairesinde "Ellisekiz" dermiş. Çünkü bu kelimenin rakam karşılığı ellisekiz eder. Bunlardan başka ebced sihir ve büyücülükte, fal bakmada ve tılsımlarda kullanılır. Bunda da esas olan, her rakam topluluğunun bir kelimeyi karşılamasıdır. Ebced-hân (A B C okuyan) kelimesi bir işe yeni başlayan kişiler ve alfabeyi yeni öğrenen çocuklar için kullanılan bir deyimdir. Ebced kelimesinin "Eb-Ced (Baba-Ata)" okunuşuyla şiirlerde kelime oyunları yapılırdı. Şu beyitte böyle bir durum söz konusudur:

Ana ma'lûm idi esrâr-ı kitâb-ı melekût
Gelmeden levh-i hecâya kelimât-ı eb ü ced
Nâbî

Allâme-i fünûn dü-âlem iken meded
Cevr-i felek bu bendeni başlattı ebcede
Fâzıl

Ebced genel adıyla bilinen sözcüklerin rakam karşılıkları şunlardır:

ابجد ebced	ا A, E 1	ب B, P 2	ج C, Ç 3	د D 4
هوز hüvvez	ه H 5	و V 6	ز Z 7	
حطي hutti	ح H 8	ط T 9	ي Y 10	
كلمن kelemen	ك K 20	ل L 30	م M 40	ن N 50
سعفص sa'fes	س S 60	ع A' 70	ف F 80	ص S 90
قرشت karaşet	ق K 100	ر R 200	ش Ş 300	ت T 400
ثخذ sehaz	ث S 500	خ H 600	ذ Z 700	
ضظغ dazığı	ض D, Z 800	ظ Z 900	غ Ğ 1000	

ebed ابد a. i. Sonu olmayan gelecek zaman. Bunun zıddı ezeldir. İkisi birden önsüzlüğü ve sonsuzluğu bildirir. Zamanın gerçekliği "an" dır. Bunun için ezel ve ebed düşüncesi vehmîdir.

Düşmez humârın rencine vahdet meyinden tâ ebed
Şol mest-i Hak kim sâkisi ol nergis-i mestânedir

Nesîmî

(bkz. ezel)

eblak ابلق a.s. Alaca renk, alabacak at. Bu tür atların sekileri oyluklarına dek uzanır. (bkz. at)

Edip eblak-ı azmini zîr-i rân
Gele bâb-ı Huşeng'e ol Kahramân

Sâbit

ebr ابر f. i. Bulut. Divân şiirinde bulut, sevgilinin ve övülen kişinin cömertliği, lutfu, şefkâti ve kahrını gösterir. Âşığın gamı ve yaşlarla dolu olan gözü, buluta benzer. Sevgilinin saçları bulutu andırır. Bahar mevsiminde vermiş olduğu yağmurlarla tabiatın yeniden canlanmasına yol açan da buluttur. Bunun sonucunda her yer güzelleşir. Yağmur taneleri birer inci olunca bulut dür-feşân, dür-nisâr ve gevher-feşân olur. Zaten sadef* de Nisan*da karaya çıkıp yağmur tanesi yutar ve böylece dür* meydana gelir. Bu bulut, rüzgârın önünde sürüklenmesi, gökyüzünde oraya buraya gitmesi, baharda yağmurlarını çoğaltması, gül, lâle, sünbül vs. çiçeklerin açmasına neden olması gibi özellikleriyle anılır. Bunların bir çoğunda bulutu sevgilinin ilkbaharı andıran güzelliği içerisinde görürüz. Sevgilinin saçına benzetildiği zaman bulut misk saçar.

Bulut âşığın gam ve kederini de temsil eder. Güneş, bulut ile görünmez olunca sevgilinin yüzü âşığın üzüntüleri arasında kalmış olur. Bulutun bir mahzûru da yön tayinine engel olması ve ay'ı göstermemesidir.

Ebr-i siyâh içinde kalır san hilâl-ı ıyd
Anber-feşân saçında olur çün nihân kaşın

Karamanlı Nizamî

Ma'nide sünbül ü gül ü reyhân nisâr eder
Sûretde gerçi akıdır ebr-i bahâr âb

Ahmed Paşa

(bkz. bağ, bahâr, dür, Nisan)

ebr-i nîsân ابر نیسان f.i.t. Nisan bulutu. Nisanda yağan yağmur sadef*in karnına düşünce inci, yılanın ağzına düşünce zehir olurmuş. Yılan ve sadef bu ayda toprak üstüne çıkıp gıdalanırlar. Allah'ın hikmeti olarak aynı yağmur tanesi birinin karnında zehir, diğerininkinde inci oluşturur, Nisan bulutunun bereketi de böylece kendini gösterirmiş. Ayrıca nisan bulutu tabiatın yeniden canlanmasına neden olur. Bu bakımdan da bir bereket timsâlidir.

Ey Necâtî kilk-i gevher-bârına kıymet mi var
Dürr olur her katre kim ol ebr-i nîsân yağdırır

Necâtî

Halkın isti'dâdına vâbestedir âsâr-ı feyz
Ebr-i nîsândan sadef dür-dâne efî sem kapar

Belîğ

(bkz. dür, ebr, sadef)

ebrû ابرو f. i. Kaş. Sevgilinin ikinci derecede güzellik unsurlarından sayılır. Fitne hususunda göz ile ortak gibidir. Âdeta kaş bir fitne dükkânıdır. İçindekiler de göz, kirpik ve gamzedir. Sevgilinin saçı ile yakınlık kurup onu da fitneye ortak etmek ister. Kaşın en büyük özelliği eğri oluşudur. Bu eğrilik onun hareketlerinde de vardır. Asla dosdoğru olamaz. Kaş çatmak, bazan öfkeyi bazan sitemi gösterir. Hilâle benzer ve bu haliyle bayram hilâlini gösterir. Çünkü sevgilinin hilâl ebrûsu görününce âşıklar arasında ıyd (bayram*) başlar. Bu bayram ay başındaki fitne ve kargaşayı da beraberinde getirir. Ramazan ayının ve bayramın hilalinin görünmesi ve başlaması ile kaş arasında da münâsebet kurulur. Kaş aynı zamanda gurre-i mâhdır. Kurban bayramı da hilâlin görünmesiyle başladığı için kaş ile kurban ve kurbiyet (yakınlık) arasında ilgi kurulur. Kaş bazan bir ya, rı veya nun harfi olarak karşımıza çıkar. Bu durumda şâir harfler ile beyitte bir kelime yazar. Kaşın bu harflere benzemesi yine kavisli oluşu dolayısıyladır. Kaş

keman (yay) ve hançer olarak da kendini gösterir. Bu durumda âşık kurban veya av olmaya hazırdır. Kaş hançer iken altındaki göz de İsmail*'i andırır. Kaş bazan bir mihrab, kıble veya secde-gâh yani mesciddir. Âşık böylece sevgilinin cemâline yönelir. İmam mihraba geçince *Kur'ân*'ı yanlış okuyabilir. Zâhid mihraba yönelir, âşık ise ebrûya yönelir. Âşığın gönlü sevgilinin kaşının köşesine asılmak ister. Ebrûnun köşesindeki ben ise canlar çekici görünür. Kaş bazan bir tâk olarak karşımıza çıkar. Tâk'ın bayramlarda kuruluş veya bir bina kemeri oluşu aradaki münasebeti temîn eder. Tâk olmak ve tâkat kelimeleriyle kullanılan tâk, kaş ile birlikte kelime oyunlarına yol açar. Zâhidin zühd ile kurduğu bina sevgilinin tâkları görününce kıskançlıktan yerle bir olur. Bunlar dışında kaş kej-râ, âşûb-ı cihân, çevgân, köprü, sâyebân, dağ, hatt, ağyar ve söz olarak da görünür. Kaş, anber kokar. Elif harfine benzeyen burun üzerinde bir med işareti gibi durur. Güzellik berât* olunca kaş bu beratın tuğra*sı olur. Velhâsıl sevgilinin kaşı üzerinde birçok yönden teşbihler, istiâreler yapılmıştır.

Ne kâfirliklerin gördüm ben ol zülf-i siyeh-kârın
O ebrûnun o zâlim gamzenin ol çeşm-i mekkârın

Nedîm

Tâk-ı ebrûsunu tâk oldu görelden tâkatım
Mâh-ı nev gibi dü-tâ oldu bu gamdan kametim

Ahmed Paşa

Nasîb olmadı bürhâna bu ünvân ile ser-nâme
Berât-ı hüsnüne yazılsa vechi var nişân ebrû

Celalî

Neden ikidir ol ebrû-yı mümtâz
Bir ay başında iki gurre olmaz

Yahyâ Bey

(bkz. harf, hilâl, ıyd)

ebrû ابرو f. i. Ebrû. Bir çeşit resim. Su satħındaki boyaların kâğıda çıkarılmasıyla oluşur. "Ebr" lûgatta "bulut" demektir. Ebrûnun aslı "ebrî (bulutumsu)" veya "âbrû (su yüzü)" kelimesidir. Bu çeşit resim bulut kümelerini andırır. Bu sanatın özelliği her resmin orijinal oluşudur. Eskiden kitap ciltlerinin iç ve dış kapakları ebrûlu kâğıttan yapılırdı. Ebrûculuk Osmanlılarda hayli ilerlemiş bir sanat dalıydı. Günümüzde bu sanatı yaşatanlar vardır. Ebrû, kitre zamkı ile muhallebi kıvamına getirilmiş su üzerine toprak boya tatbîkiyle yapılırsa da günümüzde kitre yerine glitolin ve toprak boya yerine geçen çeşitli sentetik boyalar ile ebrû yapanlar vardır.

Ebû Bekr ابوبكر a. i. Dört büyük halîfenin birincisi. Adı Abdullah'dır. Ebu Kuhâfe'nin oğlu olup Ashâb-ı kirâm ve aşere-i mübeşşere (cennetle müjdelenen 10 kişi)nin en üstünüdür. Künyesi Ebu Bekr, lakabı Sıddîk ve Atîk*dir. 571 yılında Mekke'de doğdu. Peygamberimiz'in İslâm'dan önce ve sonraki dönemde en yakın dostu oldu. Kureyş'in ileri gelenlerinden olan Ebu Bekr Müslümanlığı kabul eden dördüncü kişidir. Mi'rac* hadisesini duyduğu zaman hemen inandığı için Sıddîk lakabını almıştır. Hicret* esnasında Peygamberimiz'in yanında idi. *Kur'ân-ı Kerîm*'de kendisinden övgüyle bahsedilmiştir. (Tevbe/ 4.41). Peygamberimizin zevcesi Âişe, onun kızıdır. Bütün savaşlarda Peygamberimizin yanından hiç ayrılmamıştır. Peygamberimiz hastalanınca imamlığı; âhirete irtihâli üzerine de hâlifeliği üstlendi. Müslümanları birleştirmeye büyük gayret sarf etti. İki seneden fazla kaldığı halifelik makamında birçok fetihlere ve İslam'ın başarılarına vesile oldu. Vefatında (634) Peygamberimizin yanına defnedildi. İslâmiyeti hakkıyla yaşamıştır. "Rabbim! Benim bedenimi öyle büyüt, öyle büyüt ki cehennemi ben doldurayım ve orada başka kimseye yer kalmasın" diye dua edecek kadar ulu bir kişidir.

Kur'ân-ı Kerîm'i ilk defa bir araya toplayan odur. Bâtıl fikirleri olan müfrit Alevîler ve Râfizîler dışında her Müslüman tarafından sevilir. Menkıbeleri, tevâzû ve cömertliği dillere destan olmuştur. Beyaz tenli, zayıfça, seyrek sakallı güzel bir zat imiş.

Mihrünle dem-ı subh gibi sâdık olupdur
Ebû Bekr ki Sıddîk diyû oldu müsemmâ
Yahyâ Bey

(bkz. Çâr-yâr)

Ebû Cehl ابو جهل a. i. Adı Abdü'l-Hakem Amr b. Hişâm b. Muğîre'dir. Kureyş'in reislerinden olup Peygamberimizin en büyük düşmanıdır. Hicretin ikinci yılında Bedr gazasında 70 yaşındayken Abdullah İbn Mes'ûd tarafından öldürüldü. Peygamberimiz onun kellesini görünce şükretti ve "Bu ümmetin Fir'avnı işte budur!" buyurdu. Peygamberimiz aleyhine girişilen her harekette onun büyük rolü olmuştur. Ebu Cehl (Cehaletin babası) ismi ona Peygamberimiz tarafından takılmıştır.

Ne aceb fazlına nâdân eger inkâr etse
Etti mi Ahmed-i Muhtâr'a Ebû Cehl ikrâr
Bâkî

Mir-i Saîd bahsde nâ-ehl imiş meger
İbn Kemâl sandık Ebû Cehl imiş meger
Abdülhak Hâmit

Ebû Eyyûb ابو ايوب a. i. Adı Hâlid b. Zeyd'dir. Ensâr'dan olduğu için "Ensârî" lakabıyla anılır. Peygamberimiz Mekke'den Medine'ye hicret ettiğinde onun evinde konaklamıştır. Daha sonraki gazvelerde Peygamberimizin bayraktarlığını yapmıştır. 672 yılında İstanbul'un ilk defa Müslümanlar tarafından muhâsarası sırasında surla önünde şehit düşmüş ve o mahalle defnedilmiştir. Kabri daha sonra Akşemseddin tarafından, Fatih'in şehri muhasaraya geldiği zaman keşfedilmiştir. 1458 yılında adına bir cami yaptırılmış olup türbesi cami avlusunda kalmıştır. Halen İstanbul'daki Eyüp semti onun adını taşır. Türbesi yüzyıllar boyunca bir hacet kapısı, bir ziyaretgâh olmuştur. Olması istenen bir iş için Eyüp Sultan'da adak kurban kesmek âdettir.

Resûl'ün doğru yârı yani ashâbın alemdârı
Ebû Eyyûb-ı Ensârî aleyhi rahmeti'l-Bârî
Yahyâ Bey

Eşiğinde can veren merdin sevâbın bulmadı
Hazret-i Eyyûb-ı Ensârî'de kurbân eyleyen
Aşkî

Ebû Leheb ابو لهب a. i. Adı Abdü'l-Uzzâ b. Abdül'l-Muttalib'dir. Ebû Leheb ise lâkabıdır. Peygamberimizin amcası olup İslâm dinine olan düşmanlığı ile ünlüdür. *Kur'ân-ı Kerîm*'de onun hakkında "Elleri kurusun Ebû Leheb'in. Zaten kurudu, mahvoldu o. Ne malı fayda verdi ona, ne kazandığı. O, bir alevli ateşe girecek. (Peygamber'e eziyet ve düşmanlık eden) karısı da (Cehennemde) odun hamalı olarak (oraya girecek)... Boynunda bükülmüş bir ip (zincir) olduğu halde (Tebbet/1-5)." buyurulmuştur. Bedr gazasından kısa bir süre sonra çiçek hastalığından ölmüştür. Edebiyatta adına Bû Leheb* şeklinde de rastlanır ve daima menfî imajlarda yer edinir.

Söyündü hemân Bû-Leheb'in nârı kül oldu
Çün nûr-ı Hudâ oldu cebîninde hüveydâ
Yahyâ Bey

Ağyâr kapın Kâ'be'sini beklemesin kim
Ahmed var iken Hâfız ana Bû-Leheb olmaz
Ahmed Paşa

Heybet-i debdebe-i kûs-ı Nebî
Kesdi ırk-ı neseb-i Bû Leheb'i
Hâkanî

Ebû Tâlib ابو طالب a. i. Adı Abdü'l-Menâf b. Abdü'l-Muttalib'dir. Künyesi Ebu Tâlib'dir. Hz. Ali'nin babası, Peygamberimizin de amcasıdır. Peygamberimizi bir müddet himâyesine almış ve hayatı boyunca korumuştur. Hicretten üç yıl evvel vefât etmiştir. Vefatından önce İslâm dinini kabul edip etmediği belli değildir. Ancak Peygamberimiz, cehennem ateşinin, onu yakmaması için mübarek elleriyle vücudunu meshetmiştir.

Ebü'l-beşer ابو البشر a.i.t. İnsanlığın babası, Hz. Âdem'in künyesidir. (bkz. Âdem).

Sohbetleri hikmet-i kaderden
Peygâm verir Ebü'l-beşerden

Şeyh Galib

ebü'l-vakt ابو الوقت a.i.t. Tasavvufta vakit ve hâlin tesiri altında kalmayan istikrarlı kişiler için kullanılır. Sufînin boşa zaman harcamaması ve Allah'ı akıldan çıkarmaması özelliğine işarettir. Bu yüzden o kesinlikle zamana uyum gösteremez, renkten renge giremez. "Ebü'l-vakt'in zıddına "İbnü'l-vakt" denir. (bkz. İbnü'l-vakt)

ecel اجل a. i. Muayyen olan vâde, ömrün sonu. İslâm dinine göre Allah tarafından takdir edilen ecel ne ileri ne de geri alınabilir. Divân edebiyatında sevgilinin ayva tüyleri ile münâsebeti olduğu düşünülür.

Gamzen ne dem ki tığ çekip hun-feşân olur
Uşşâk-ı dil-figâra ecel mihribân olur

Nef'î

Sürâhî gibi olursun müdâm bâde-perest
Ecel ayağın alıp hâ deyince oldu yakîn

Yahyâ Bey

edeb ادب a. i. İyi terbiye, zerâfet, güzel ahlak. Nefsin terbiye edilmesi. Tasavvufta edeb dört türlüdür. İlki şeriat edebidir. Şerîat ve sünnetle amel etmektir. İkincisi tarîkat edebidir. Bir tarîkat adâbıyla harekettir. Üçüncüsü mârifet edebidir. Korku ve ümidin insanda eşit olması halidir. Sonuncusu ise hakîkat edebidir. Allah'a yönelip mâsivâ*yı terk etmektir. Edeb kelimesini oluşturan harfler elif (E), dal (D) ve be (B)dir. Bu üç harfin "eline, diline, beline" sahip olmak anlamına geldiği tarzında da bir izah vardır. Bu yüzden "edeb ya Hû!" ibaresi eski kültürümüzde ve hat sanatımızda önemli yerler işgal etmiştir.

Bir kışra girip dü mağz-ı bâdâm
Bir mektebe vardılar edeb nâm

Şeyh Galib

edhem ادهم a. i. Karayağız at. Divân şiirinde at anlamı yanında meşhur mutasavvıf Edhem*in adı ile kelime oyunları yapılarak kullanılmıştır. (bkz. at.)

Ahzedip cân-ı zârını teb-i aşk
Edhemi yorgalattı eşheb-i aşk

Sâbit

Edhem ادهم a. i. Adı İbrahîm b. Edhem b. Mansûr b. Yezîd b. Câbirü't-Temîmî'dir. İbrahim Edhem diye şöhret bulmuştur. Künyesi Ebu İshâk'tır. Babası Belh sultanlarındandır. Edhem gençliğinde tahta çıkmışsa da kısa zamanda sultanlık yolunu terk etmiştir. Rivâyete göre bir gün ovada bir ceylan peşinden koşarken sahrada bir karganın eli ve ayağı bağlı bir adamı, ağzına yiyecek getirerek beslediğini görür. Adam kervan soyguncuları tarafından bu hale getirilmiş, Allah da ona kargayı gönderip rızık sebebi yapmıştır. Bu olaydaki hikmeti kavrayınca tâc ve tahtından vazgeçip dervişliğe soyunmuştur. Başka bir rivâyete göre ceylanın peşinden koşarken üç defa "Ya İbrahim Edhem! Seni bunun için mi yarattık?" denildiğini duyunca üzerindeki bütün mücevherâtını, kaftan ve tâcını bir çobana vererek onun kepeneğini hırka edindiği ve böylece uzun müddet mağaralarda kalıp riyâzet* çektiği anlatılır. Şiirlerde geçen en meşhur kıssaları bu ikisidir.

Edhem, tasavvuf yoluna girince bir müddet Şam'da ekin bekçiliği yaparak geçinmiş ve Süfyân-ı Sevrî gibi meşhur sufîlerle görüşmüştür. h. 161/ m. 777 yılında vefat etmiştir. Edebiyatta daha çok dervişliği sultanlığa tercîh edişi ve menkıbeleriyle ele alınır. Bir şehzade olduğu halde dünya nimetlerini fakr u fenâya vermesi ve inzivâ içinde, kanaat köşesinde kendini mesud hissetmesi dolayısıyla övülür.

Aşk ile gâhî harâbâta düşürsem gönlümü
Bâzgûne tâc-ı Edhem sâğâr-ı Cem'dir bana

Nef'î

Gel Hayâli'nin teninde dâğ-ı İbrâhîm'e bak
Bu kadar ancak çerâğ-ı Hazret-i Edhem yanar

Hayalî

Her şahsı harîm-i Hak'a mahrem mi sanırsın
Her tâc giyen çulsuzu Edhem mi sanırsın

Ziyâ Paşa

edhem-nâme ادهمنامه a.f.b.i. Şâir Na'tî'nin (ölm. 1718) 1187 beyitlik mesnevîsi.

Belh sultanı iken tâcını tahtını terkederek dervişlik yolunu tutan büyük mutasavvıf İbrahim Edhem*'in hayat hikâyesi çevresinde gelişen bu eser çok zaman tarihî gerçeklere ters düşmüştür. Konusu kısaca şöyledir: Belh şehri yakınlarında bir derviş yaşamaktadır. Bir gün padişahın kızını gören derviş ona âşık olur. Ancak bir müddet sonra kız ölür. Edhem bir keramet ile kızı diriltip mezarından çıkarır ve onunla evlenir. İbrahim adını verdikleri bir çocukları olur. Bu çocuk annesine benzemektedir. Bu yüzden padişah tahtını bu çocuğa bırakır. Ancak, kısa bir sultanlık döneminden sonra çocuk, karşılaştığı bazı olağanüstü durumlar karşısında tâcını ve tahtını bırakıp derviş olur.

Efsanevî bir nitelik taşıyan *Edhem-nâme*, akıcı bir üslup ve sağlam bir dil ile yazılmıştır. Yer yer lirik ve mistik bir hava sezilen eser, hikâyenin akışı içinde bazı hikmetli beyitlerle de süslenmiştir.

Edhem ü Hümâ ادهم و هما a.f.i.g. Divân edebiyatının mesnevî konularından ,olan klasik aşk hikâyesi. Edebiyatımızda bu konuyu işleyen üç eser bilinmektedir. Bursalı Mehmed Tahir, Lâmiî'nin (ö. 1531) *Kıssa-i Edhem ü Hümâ* adlı bir mesnevî yazdığını söylüyorsa da eser henüz ele geçmiş değildir. Na'tî'nin (ö. 1718) *Edhemnâme* adlı mesnevîsi ise Belh sultanı iken tâcını tahtını terk ederek dervişlik yolunu tutan büyük veli İbrahim Edhem*'in hayat öyküsü çerçevesinde geliştirilmiş efsanevî nitelikli bir eserdir. Yer yer lirik ve mistik bir havaya bürünen eserin tarihî gerçeklere tam bir uygunluk içinde olmadığı dikkat çeker. Bölüm aralarına hikmetli beyitler serpiştirilmiştir.

Türk edebiyatında en ünlü *Edhem Hümâ* yazarı Sâbit'dir (öl. 1712). Ancak, II. Mustafa döneminde yazmaya başladığı eseri III. Ahmed zamanında tekrar ele almışsa da bitirememiştir. Tezkire yazarı Sâlim, bu eseri, yazılması düşünülen bir hamsenin ilk mesnevîsi olarak gösterir. Dil, üslûp konu ve anlatış yönünden çok başarılı olan Sâbit'in bu eserinde bazı yönlerden Nev'îzâde Ataî (öl. 1635) yolunda yürüdüğü söylenebilir. Tamamlanamayışı hem yazar, hem de edebiyatımız açısından bir kayıptır.

Edhem ü Hümâ'nın elde bulunan bölümü hikâyeye yeni başlandığı anda sona ermektedir. Aruzun "Feilâtün mefâilün feilün" kalıbıyla ve 88 beyit halinde yazılan bu yarım eserin ilk 65 beyti giriştir. Sonra münâcaat, na't, mirâciye için birer na't, II. Mustafa ve Şeyhülislam Feyzullah Ef. için birer medhiye yer alır.

"Şurû-ı dâstân" başlığıyla girişi yapılan konu ise 253 beyitte kalmıştır. Burada anlatılan olaylar ise kısaca şöyledir: Belh şehrinde Edhem adlı çok güzel ve temiz yürekli bir derviş vardır. Gündüzleri saka (sucu) olarak çalışıp geceleri şiirle meşgul olan bu derviş bir mağarada kalırmış. Günlerden birinde dervişe İsâ adlı bir konuk gelir. O gece birbirleriyle dost olurlar ve bir daha ayrılmazlar. İsa hâzık bir hekimdir. O da gündüzleri halkın hastalıklarını iyi etmek için çalışır. Saka olan Edhem, suyunu pınarın başından almaya gider. O sırada gözleri pınarın yanında bulunan sarayın penceresine takılır ve çok güzel bir kız görür. Kız kendisine bakıldığını hissedince pencereyi kapatırsa da Edhem'in içine ateş düşmüştür. O anda düşüp bayılır. Halk, başına toplanır. İsâ'ya haber verirler. O da arkadaşını alıp mağaraya götürür. İlaçlar hazırlayarak ayıltır ve başından geçenleri anlatmasını ister. İsâ olayı öğrenince bu kızın Hümâ olduğunu anlar. Edhem ise ölümcül bir hastadır ve hatta arkadaşına vasiyyet etmekte, Hümâ için öldüğünü söylemektedir (Âlem-i aşka kâinât fedâ). (Böyle bir mevte bin hayât fedâ). İsa ise uzun zaman uğraşır ve bir yandan ilaçlar bir yandan da duâlar ile onu iyileştirir. Ancak bu iyilik bedene ait iyiliktir. Gönlü hâlâ hastadır ve bu yüzden devamlı âh edip inlemektedir. Eserin buradan sonrası yoktur. Şâirin son dizeleri gece tasviri ve Edhem'in duygularına aittir. Konunun buraya kadar olan bölümü *Edhemnâme*'ye uygunluk gösterirse de büyük velî İbrahim Edhem'i anlattığı ke-

sinlik kazanmaz. Nitekim tasavvufla ilgili bir ize de rastlanmaz. Ancak eserin tasvirleri çok canlıdır. Konu yeni başlamış olmasına karşın lirik bir anlatım içine girilmiştir. Sâbit, gerek dil ve üslûp gerekse tasvîr ve hayaller ile konuyu ele alışta çağdaşı olan Na'tî'den üstündür. Eserin Müstakimzâde tarafından kopya edilmiş bir nüshası şâirin külliyatı sonunda yer alır (İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 2901).

edvâr ادوار a. i. Musıkî ilminin nazariyatından bahseden kitaplara denildiği gibi musıkî usullerine de tabir olunur. Eskiden musıkî makam ve usulleri daire şeklindeki şemalarla gösterildiği için ilm-i edvâr* "musıkî ilmi" anlamına kullanılmıştır. Edvâr, diğer musıkî terimleriyle birlikte çok anılır.

Edvâr-ı nevâ-ı gam pervânede kalmıştır
Mansûr o pîşrevde serhânede kalmıştır.
Şeyh Galib

Bu mûsıkîden ey sâmî sana ger nesne keşf oldu
Makâmatın beyân eyle usûlün göster edvârın
Nesîmî

Ne mâyedir ki bu edvârda nevâsı yok
Irak'a varsa müberka' ben ana nerlenüirem
Kadı Burhaneddin

(bkz. musıkî)

efâil افاعل a. i. (bkz. ef'ile)

ef'ile افعله a.i. Aruz* ilminin esasını teşkil eden cüz*lere verilen ad. Bu cüzlerin aynen veya değişerek tekrarından aruz vezinleri doğar. Kelime daha çok tef'ile* ile birlikte kullanılır. (bkz. aruz, cüz, tef'ile).

eflâk افلاك a. i. Felekler, gökler, zamanlar. Felek kelimesinin çoğuludur. (bkz. felek).

Başımı eflâke irgür izz ü câh ile benim
Ya'ni kim kapında kemter kullarına eyle zam
Karamanlı Nizamî

Şânına buyurdu Hâlık-ı pâk
"Levlâke lemmâ halaktü'l-eflâk"
Lâedrî

Eflâtûn افلاطون a. i. Aristo'nun hocası olan meşhur Yunanlı filozof. Sokrat*'tan öğrenim gören Eflâtûn, Mısır'da okumuş ve Yunanistan'a dönerek Atina'da Akademia'yı kurmuştur. M.Ö. 430'da doğan Eflâtun 348 de ölmüştür. Çok zaman Diyojen (öl. M.Ö.324) ile karıştırılmış, bu yüzden bir küp içinde oturan Diyojen'in bu küpü Eflâtûn'a atfedilmiştir. Edebiyatta akıl, hikmet ve isâbetli görüş timsâli olarak söz konusu edilir. (bkz. Aristo)

Ne şeh İskender-i devrân ki Eflâtun eger görse
Olur bir cân ile meftûn-ı hüsn-i hulk u etvârı
Nef'î

Gördü kim aklı kendinden efzûn
Küpe bindi gazabdan Eflâtun
Seyyid Vehbî

Efrâsiyâb افراسياب f. i. Alp Er Tunga'nın *Şehnâme**'deki adıdır. Mâveraünnehir'de hüküm sürmüş olup Turan'ın en büyük hakanlarındandır. İran topraklarının tamamını Pişdâdiyân sülalesinin elinden alması ve İran ile yaptığı savaşlar, *Şehnâme*'de geniş şekilde ele alınmıştır. Efsanevî bir kişiliği olan Efrâsiyâb, Büyük İskender'den önce yaşamış olup Keyhüsrev tarafından öldürülmüştür. Edebiyatta kahramanlık sembolü olarak anılır.

Hüsrev-i zişân ki hayl ü askerinin her biri
Erdeşîr ü Behmen ü Efrâsiyâb'ı mîrahor
Nâbî

efsâne افسانه f. i. Dile düşmüş şey, asılsız hikâye, masal, destân. (bkz. destân)

Nâbî ile ol âfetin ahvâlini nakl et
Efsâne-i Mecnûn ile Leylâ'dan usandık.
Nâbî

efsûn افسون f. i. Büyü, sihir. (bkz. sihir).

Şöyle bîhûş harâb eyledi efsâne-i gam
Aklımız başımıza gelmeye efsûnlar ile
Bâkî

eftîmûn افتيمون t.i. Gelinsaçı denilen ot. Tıpta birinci derecede kuru, ikinci derecede sıcaktır. Kokusu müsekkin olarak yaşlılara iyi gelirmiş. Sevda hastalıklarını ve balgamı giderici özellikler taşır. Sar'a ve karasevdâya şifâdır. Gençleri ve hararetlileri susatma özelliğine sahiptir.

Benzetirse ne aceb zülfünü eftîmûna
Bu hayâl âşık-î dil-hastaya sevdâdandır

Yenişehirli Belîg

Eylemez fark-ı sufûf u ma'cûn
Sanır afyona denir eftîmûn

Nâbî

ehl-i beyt اهل بيت a.i.t. Peygamberimizin ev halkına verilen ad. Kendisi, damadı Hz. Ali, kızı Fâtıma ve torunları Hasan ile Hüseyin'den ibarettir. (bkz. âl-i Abâ).

Cevâbı var ise hasmın hemân dilîr olsun
Tutunca dâmenini ehl-i beyt rûz-ı vaîd

Nâilî-i Kadîm

ehl-i sünnet اهل سنّت a.i.t. *Kur'ân-ı Kerîm* ve Peygamberimizin sahih hadislerinden başka rehber edinmeyen arı Müslümanlara verilen ad. İlk zamanlar Selefiye denilen grubun fikirleri Ehl-i sünnetin rehberi olmuştur. İtikadî konularda akıl yürütme yerine kitap ile sünnetin hükümlerini aynen kabul eden ehl-i sünnetin dışında kalanlara ehl-i bid'at denilir. Sünnî mezhebler içinde en meşhuru "Ehl-i sünnet ve'l-cemaat (Sünnet ve topluluk ehli)" denilen bu mezheptir. İtikadı sağlam kişileri tavsîf ederken bu ad kullanılır.

ehrâm هرام a. i. ihram. (bkz. ihrâm).

Ehrimen اهرمن f. i. Şeytan, dev*. Zerdüştlerin inandıkları kötülük ve karanlık tanrısına bu ad verilir. Edebiyatta daha çok ilk iki anlamıyla Süleyman* peygamber ile birlikte anılır. Şeytanlar ordusunu yönettiğine inanılan Ehrimen aynı zamanda bir çirkinlik sembolüdür. Kelimenin "Ehremen" şekli de kullanılır. (bkz. dev, Süleymân, şeytan)

Mest olup uyurken öpmüş la'l-i cânânı rakîb
Ehrimenler hâtemi almış Süleymân bî-haber

Bâkî

Lebleri mühr-i Süleymân iken ol gonca-femin
Ey Hisâlî nice hükmünde olur Ehrimen'in

Hisâlî

ejdehâ اژدها f. i. Ejderha, büyük yılan. Bir inanışa göre yılan, kendi eceliyle ölmez, mutlaka başka birisi tarafından öldürülürmüş. 100 yıl yaşayan yılanlar ejdeha olurmuş. Yılan ejdehaya dönüşünce ağzından ateş saçar, nefesiyle diğer mahlukları sömürüp yutarmış. O zaman melekler onu kaldırıp Kaf* dağının arkasına atarlarmış. Ejderha ve ejder diye bilinen bu hayvanın daha sonra başı çoğalır ve ayakları çıkarmış. Kelimenin asıl Ajı Dahakâ olup eski Hind dininde "ayıp" olarak bilinir. İran mitolojisine bir padişah olarak geçen kelimenin Dahhâk* ile alâkası olduğu sanılmaktadır. Edebiyatta ejdehâ, sevgilinin saçları yerine kullanılır. Çünkü sevgilinin kıvrım kıvrım saçları bir ejderhâyı andırır. Saç, uçlarının bolluğu ile bin başlı bir ejdehâya benzer. Ayrıca tılsımlı hazîneleri de ejdehâların beklediğine inanılır.

Şevk-i ruhsârunla dil zülf-i dü-tâdan korkmaz
Ârzû-yı genc edenler ejdehâdan korkmaz

Necatî

Bin başlı ejder-i münakkaş
Mumdan gemi altı bahr-i âteş

Şeyh Galib

(bkz. Dahhâk, saç, yılan)

ejder اژدر f. i. Ejderha. (bkz. ejdehâ).

ejderha اژدرها f. i. Büyük yılan. bkz. ejdeha.

el. tr.i. bkz. dest.

elest الست a. i. "Değil miyim" anlamında bir soru kelimesi olup Allah, bütün ruhları yarattığında, onlara "Ben sizin Rabbiniz

değil miyim?" diye sormuştu. Edebiyatta daha çok "Elest bezmi" veyâ "Bezm-i Elest" olarak geçer. (bkz. Bezm-i Elest)

Sanman bizi kim şîre-i engûr ile mestiz
Biz ehl-i harâbâttanız mest-i elestiz

Ruhî

elif الف a.h.a. Arap alfabesinin ilk harfidir. Düz bir çizgiden ibâret olup noktanın uzatılmasıyla meydana gelmiştir. Noktası yoktur, kendinden sonraki harfe bitişmez. Bu bakımdan kesrete bulaşmamış, kayıtsız ve hür olarak vasıflandırılır. Divan edebiyatında sevgilinin boyu elife benzer. Alfabenin ilk harfi olduğu için âşık da sevgilinin güzellik kitabında ilk defa elif boy'unu okur. Şâirler elif yanında lâm (zülf*) ve mîm* (ağız) harflerini de zikrederek *Kur'ân*'da birkaç yerde geçen Elif-Lâm-Mîm ayetlerine işaret ederler. Yine başka harfler kullanılarak da beyitlerin anlamlarıyla kelimeler yazılabilir. Sufîler de elife birçok mânâlar vermişlerdir.

Tek olduğu için "Vahdet (teklik, tek olan Tanrı)" sembolü olarak kullanılması meşhurdur. Ebced* hesabında elif'in rakam karşılığı da 1 olarak tesbit edilmiştir.

Harf-i elif gibi yürü var ayn-ı vâhid ol
Halk ortasında kalma hemîşe niteki lâm

Yahyâ Bey

Gönlümün levhinde okurdum elif kaddin revân
Ben dahî bir doğru harf öğrenmedim üstâddan

Ahmed Paşa

(bkz. harf, vahdet)

elmâs الماس a. i. Aslı maden kömürü olan, çok kıymetli bir cevherdir. Madenler içinde en sert yapıda olanıdır. Camı kesebilen tek madendir. Elmas sert olmasına karşın hemen eriyiveren kurşun ile parçalanıp kesilir. Bu hâl, kötülüğe iyilikle mukâbeleye teşbîh olunur. Yüzük, mühür vb. üzerine yazı yazılan eşya imalatında elmas kullanılır. Dış etkenlere dayanıklılığı ile ünlüdür.

Eski tıpta elmas kırıntıları zehir olarak bilindiğinden ölmeyi isteyenler bunu içerlermiş. Peygamberimizin torunu Hz. Hasan'ın elmas tozu ile zehirlendiği rivayet edilir. Bunun yanında elmas kırıntıları kolay erimediği için yaraya elmas tozu ekmek, acıda devamlılığı ve aşkta sebâtı temsil eder. Yaraya ekilen elmas kırıntıları o bölgeyi tahriş eder. Nitekim atlar ciride alıştırılırken de üzengi yaralarına elmas parçası koyup terbiye ederlermiş.

Divân şiirinde elmas bir maden, mücevher, kıymetli taş olarak ele alınır ve âşıkın yarasına serpilir.

Pâre-i elmâs eker her açtığı zahma o şûh
Lûtfu var olsun eder ihsân ihsân üstüne

Râsih

Sâkî ver ol piyâle-i elmasa ferr ü tâb
Elmas içinde mevc ara amma ki la'l-i nâb

Şeyh Gâlib

Tîğ-ı elmâs-ı hünerdir sühan-ı pâk-i Nazîm
Hâsıdın redd ü kabûlü ona sühân olmaz

Nazîm

Müselles gösterir dâim temâşâ eylesen elde
Meğer kim pâre-i elmâsdır câm-ı dırahşânı

Bâkî

el yazması tr.i.t. Elle yazılmış kitap. Matbaanın icadından önceki zamanlarda edebiyat, bilim, din vs. konulardaki bütün kitaplar elle yazılırdı. Doğu'daki bu tür kitaplar genellikle şu bölümlerden oluşur: Kitabın başına "hamdele ve salvele" yazılırdı. Sonra "sebeb-i te'lîf (kitabın yazılış nedeni)" anlatılır. Eğer yazar bir münâsebetle adını söyleyecekse bu bölümde söylerdi. Düzyazı olsun, şiir olsun, el yazmalarının bu bölümü bir çeşit önsöz ve giriş niteliği taşırdı. Özellikle medreselerin ders kitaplarında ve ilmî eserlerde kitap hakkındaki bazı ön bilgiler bu bölüm çerçevesinde verilip sanat eserlerinde ise yer yer berâat-i istihlâl (esere uygun başlangıç) yapıldığı olurdu. Sonra konu bölümüne geçilirdi ki burası kitabın hacmine göre değişkenlik gösterir uzunluktaydı. El yazmalarının son bölümüne "hâtime" denilirdi. Hâtimede duâ bulunur, müstensihin adı ve çoğunlukla Arapça sayı adlarıyla yazılan istinsah ve ketebe kaydı, varsa müzehhibinin (süslemecisi) adı bulunur-

du. Eserin sonuna da "Temmetü'l-Kitab bi-avnillahi'l-meliki'l-Vehhâb (Allah'ın yardımıyla kitap sona erdi)" gibi cümleler yazılırdı.

İstinsâh (kopya etme) yoluyla yazılan el yazmalarında temellük (eserin sahibi) kaydı başta veya sonda bulunabilir. Eskiden müstensihlik, kâğıtçılık ve mücellitliğin (ciltcilik) geçerli birer sanat oluşu el yazması kitaplarla ilgili çeşitli terimler ortaya koymuştur. "Serlevha", yazma kitabın tezhiblenen başlık bölümüne; "şemse", kitap cildinin üstündeki güneşi andıran oval veya daire şeklindeki kabartma süslemeye; "cetvel", yapılan süslemenin içine ve dıştan çekilen düz çizgilere; "minyatür" kitaptaki nakış resimlere; "tezhîb", el yazmalarının sayfa kenarlarını süsleme işine; "varak" kitabın her bir yaprağına ki bu tür eserlerde sayfa numarası bulunmayıp varak numarası esas alınır; "zahriye", yazma kitabın ilk sayfa veya cilt kapağının içine; "zencerek", sayfa kenarlarındaki geçmeli zincir motifine; "miklep" yazının sayfasını kaybetmemek için cilt kapağına eklenen çıkıntılı kısma verilen adlardır. El yazmalarının cilt kapaklarının içinde çoğunlukla ebrû kâğıtları kullanılır ve kitabın yaprakları âher*li olurdu. Âher, yanlış yazılan yerleri silmeye ve kâğıdın dayanıklılığını korumasına yarardı. Bazan kâğıtların Hindistan, Çin, Türkistan, Venedik gibi diyarlardan getirildiği de olurdu. Son asırlarda fligranlı kâğıtlar da kullanılmıştır. Aslı çizgisiz olan bu kâğıtlara, eşit aralıklara bağlanmış ipler yardımıyla çizgi izleri yapılarak hattatların düzgün satırlar yazmaları sağlanırdı. Kâğıdın beyaz veya nohûdî renkte olanları tercih edilir, mürekkeplerin de ilaçlı olmasına özen gösterilirdi. Böylece kitap kurtları yazıyı yiyemez ve eserin kalıcılığı sağlanmış olurdu. Bazı el yazmalarında mürekkebe rîh veya yaldız bulaştırıldığı da olurdu.

El yazmalarının sayfa kenarlarına yazılan yazı ve küçük notlara "derkenâr" tâbir olunur. Derkenarın bazan o eserle hiç ilgisi olmayan sonradan yazılmış bir beyit, fıkra vs. olduğu da görülür. El yazmalarının özellikle ilk sayfaları özenle tezhîblenir, büyük kişiler adına yazılan veya istinsah edilenleri harikulade süslemeler taşırdı. Kütüphane içinde yer alan el yazmalarının boş bırakılan ilk sayfalarında çeşitli mühürler, numaralar veya vakıf olduğunu bildiren küçük ibareler bulunabilirdi. Modern sistemden uzak olduklarından, el yazmalarının indeks, içindekiler vs. tertipleri bulunmazdı.

Türkiye el yazmaları bakımından zengin bir ülke olup yalnızca kütüphanelerimizde 400.000'den fazla el yazması bulunmaktadır. Bu eserlerdeki metin ve güzel yazıların yanısıra minyatür, cilt ve tezhîbleri yönünden de çok zengin olanları vardır.

em tr. i. İlaç, devâ, tedavî etme. Kelimenin "öpücük" anlamı da vardır. Bu nedenle şâirler çoğunlukla tevriye sanatı için bu kelimeyi kullanırlar.

La'l-i lebinden em uman gerek ki derde katlana
Zülfüne bû apara mı katlanmayan şeb-gîrine

Kadı Burhaneddin

emîrü'l-mü'minîn امير المؤمنين a.i.t. Mü'minlerin emîri, reisî. İlk defa Hz. Ömer için kullanılan bu ünvan daha sonraki dönemlerde İslam padişahları için de kullanılmıştır. Osmanlılar döneminde hilâfetin saltanattan ayrılması üzerine bu tabir unutulmuş ve Abdülmecid'e yalnızca "Halife" lakabı verilmiştir.

Âl-i Osmânım çerâğı nûr-ı çeşm-i evliyâ
Şeh Süleymân-ı zamân ya'ni emîrü'l-mü'minîn

Yahyâ Bey

(bkz. halîfe)

enbiyâ' انبياء Nebîler, müstakil şerîat sahibi olmayan peygamberler. Bunlar, kendilerine has şerîat ve kitap sahibi olmayıp bir önceki peygamberin şerîatiyle amel ederler. "Sultân-ı Enbiyâ (Nebîler Sultanı)" deyimi Peygamberimiz için kullanılır.

Âdet-i hulk-ı azîm ü hâlet-i kalb-i selîm
Enbiyânın hil'atidir evliyânın hasleti

Yahyâ Bey

(bkz. Peygamber)

encüm انجم a. i. Yıldızlar. bkz. yıldız.

Yaşım akdığına niçin lütf u ya kahr eylemez
Çün müneccim hayr u şerri cümle encümden tutar

Lâedrî

ene'l-Hak انا الحق a.c. "Ben Hakk'ım" anlamında bir söz olup Hallâc-ı Mansûr* tarafından söylenmiştir. Bu söz bâtınî anlamında Tanrılık iddiasında bulunmak değildir. Çünkü Mansûr, kendisini Tanrı'dan bir parça olarak görmüştür. Nitekim onun düşüncesinde Allah'tan başka gerçek hiç bir varlık yoktur. Bir vecd* anında söylenmiş olan "Ene'l-Hak" sözü bir varlık iddiâsı değil, tam tersine bir hiçlik ifâdesidir. Şeyh Vefâ'ya "Mansur niçin Ene'l-Hak dedi?" diye sorduklarında "Ene'l-bâtıl mı deseydi!" şeklinde cevap vermiştir. Hakk kelimesinin Allah'ın 99 isminden biri olması yanında "Bâtılın zıddı, gerçeğe uygun; mal, mülk, nasib; mevcût, sâbit, lâyık" anlamları da vardır. Hallâc-ı Mansûr'un sözü bu bakımdan, te'villere açıktır. Tasavvuf şâirlerince benimsenip söylenen bu sözde bâtılın zıddı olma hâli yani "Ben bâtıl değilim" anlamı daha yaygın olmuştur. Bu sözü söylemekle cezbe halini de anlatan şâirler daha çok Hallâc'ı söz konusu ederler.

Küllî yer ü gök oldu mutlak
Söyler def ü çeng ü ney "Ene'l-Hakk"

Nesîmî

Hem Ene'l-Hak söyledin zir-i leb-i Mansûr'dan
Hem cezâ-yı töhmet-i Mansûr'u icrâ eyledin

Yenişehirli Avnî

(bkz. Hallâc-ı Mansûr)

enfiye انفيه a. i. Keyif verici bir çeşid madde. Tütün çürütülerek içine bazı kokular katılmak suretiyle yapılır. Toz halde bulunur ve burna çekilir.

Verir enfiyenin a'lâsı ey pûr
Dimâğ-ı cânâ kuvvet dîdeye nûr

Yenişehirli Avnî

(bkz. afyon)

engûr انگور f. i. Üzüm. Divân edebiyatında mecâz-ı mürsel yoluyla şarap yerine kullanılır. Şarabın üzümden yapılmış kırmızı renkte bir içecek oluşu, çok zaman sevgilinin dudağına teşbihlere yol açar.

Nigâr la'line hemşîredir meger engûr
Ki mürde-dillere bir katresi verir bin can

Ahmed Paşa

Sanman bizi kim şîre-i engûr ile mestiz
Biz ehl-i harâbâttanız mest-i elestiz

Rûhî

(bkz. bâde)

engüşter انگشتر f. i. Yüzük, hâtem. (bkz. hâtem)

Âlemi teshîr için hâtem ne lâzım tab'ıma
Ben Süleymân-ı hayâlim neyleyim engüşteri

Nef'î

enkilyon انكليون f. i. Engelyan, erjeng. (bkz. Erjeng ve Manî.)

Kilk-i Mânî-i kaderle safahât-ı âlem
Oldu hem-gûne-i nakş-ı varak-ı Enkilyon

Münîf

Envâru'l-Âşıkîn انوار العاشقين a.i.t. Yazıcıoğlu Ahmed Bicân'ın (öl. 1454) dinî-didaktik içerikli düzyazı eseri. Eser, yazarın kardeşi ve *Muhammediye* müellifi Ahmed'in *Megâribu'z-Zaman* adlı kitabı esas alınarak yazılmıştır. (1451)

Kur'ân, hadîs gibi dinî ilimlerden faydalanılarak kaleme alınan *Envâru'l-Âşıkîn* (Âşıkların Nurları), bir mukaddime ile fasıllara ayrılmış ve beş bölümden oluşur. İlk bölümde evrenin düzeni, yer ve gökler ile bu ikisi arasındaki varlıkların yaratılış sırlarından bahsedilir. İkinci bölüm genel olarak insana ve Âdem'den itibaren pey-

gamber hikâyelerine (kısas-ı enbiyâ) ayrılmış olup son faslında Peygamberimizin yüce ahlâkından bahsedilir. Üçüncü bölümde melekler ile ruhlar ele alınır. Dördüncü bölüm, iman, ibâdet, ilim, kutsal gün ve geceler, dua, zikir, ölüm, kıyamet, âhiret, kutsal kitaplar vs. konularına ayrılmıştır. Son bölüm cennet ile cehennemden, tasavvufta ileri derecelere varanlardan, Allah'ın cemalini görmekten vs. bahseder. Kitabın sonunda bir hâtime (sonuç) ve "Tarih-i Kitab" başlığı altında nesir münâcaat bulunmaktadır.

XIX. yy. sonlarına kadar halk arasında büyük rağbet gören, birçok özel kitaplıklarda bile yazmalarına sıkça rastlanan eserin baskılarında dil ve üslup büyük değişikliklere uğramıştır. Ancak eserin genelinde dilinin yalın, üslubunun akıcı olduğu gözlenir. Didaktik bir kitap olma özelliğini daima koruyan eser, eski harflerle birçok defalar basılmıştır. (İstanbul, 1845, 1874; tarihsiz iki baskı; Bulak, 1882, Kazan, 1816). Eserin yeni harflerle yapılmış iki baskısı vardır. (İstanbul 1972, 1973).

erbaîn اربعين a. i. Tarîkat mensuplarının 40 gün halvete kapanıp ibâdet ve perhizle vakit geçirmeleri. Erbaîn yerine anlamdaşı olan "çile*" kelimesi daha çok kullanılır. "Erbaîn çıkarmak" deyimi kırk günlük müddetin dolması demektir. Geniş bilgi için bkz. çile. Kırk sayısının eski çağlardan beri önemli olduğuna inanılması edebiyatta da etkisini gösterir. Özellikle 40 Hadîs tercüme ve şerhleri divân edebiyatının başlıca türleri arasındadır.

erenler tr.i. Allah'a yakınlaşmış ve velilik derecesine yükselmiş olanlar. Tasavvuf yolunda olanlara halk arasında bu ad verilir. Özellikle Bektaşî babalarına "Erenler" tabir olunur. Üçler* Yediler* Kırklar* diye bilinirler. Alevî-Bektaşî edebiyatlarında daha çok kullanılan bir tabirdir.

Biz erenler gerçeğiyiz
Has bahçenin çiçeğiyiz
Âşık Hasan

Erenler meydânında yuvarlanır top idim
Padişâh çevgânında kaldım ise ne oldu
Yunus

(bkz. evliyâ, velî)

Erdşîr اردشير f.b.i. Eski İran hükümdarlarından birkaçının adı olup içlerinden en meşhuru Behmen lakabıyla tanınandır. Sasanîler devrinde de üç Erdşir hükümdarlık etmiştir. (226-241, 379-383, 628-629). Kelime Fars dilinde Artah Şaşra, Yunan dilinde Artaxerxe şeklinde kullanılmıştır.

Behrâm-ı vakti Gûr'a yetirdi bu sayd-gâh
Var eşiğine hizmet-i Şah Erdşîr'i gör
Bâkî

ergavân ارغوان f. i. Kırmızı renkte bir çiçek. Rengi dolayısıyla şarap ve dudak ile birlikte anılır. Kelimenin erguvan şekli de kullanılır.

Ger edersem kadd ü ruhsârın yolunda cân revân
Bitiser sinümde sînem üzre serv ü ergavân
Karamanlı Nizamî

erjeng ارژنگ f. i. Meşhur ressam Mani*nin resimlerini topladığı koleksiyonun adı "Erteng" şeklinde de kullanılan kelimenin "Mani'nin atelyesi", "Bir Türk kahramanının adı", "Rüstem'in öldürdüğü devlerden birinin adı", "Çin'de bir puthane", "Mani'nin evi", gibi anlamları vardır. Enkilyon da denir. Mani'nin bir peygamber ve Erjeng'in de onun peygamberliğini ispat için kendisine verilmiş bir mucize olduğu inancı yaygındır. Edebiyatta çok zaman Mani ile birlikte, sevgilinin güzelliğini anlatmak için kullanılır. Buna Nigâristân* da denilir.

Ne bu nev-nakş-ı tırâzende Nedîmâ yoksa
Üstâd-ı kalemim hâme-i Erjeng midir
Nedîm

Bu san'atde ne Erjeng ü ne Manî'dir sana hemtâ
Nâilî

(bkz. Mani)

Erteng ارتنگ f. i. Erjeng, bkz. Erjeng.

esâtîr اساطير a. i. Mitoloji, uydurma şeyler, masal, efsâne, hurâfe. Eski zamanların ilahlarına ve kahramanlarına ait olarak gösterilen garip olaylar. *Kur'ân-ı Kerîm*'de "Esâtirü'l-evvelîn (Evvelkilere ait hikâyeler)" tamlaması dokuz yerde geçer (Msl. En'âm/25, Enfâl/31, Nahl/24 vs.). Divân edebiyatında esâtire ait birçok olaylar kullanılmıştır. İran mitolojisinde sayılan *Şehnâme* başta olmak üzere Türk ve Yunan mitolojilerinden de telmih yoluyla bahsedilmiştir.

Zu'munca Felâtûn geçinip fazl u hünerde
Tedkîk-i esâtir-i hudûs u kıdem eyler

Yenişehirli Avnî

(bkz. efsâne, destân)

esb اسب f. i. At, bkz. at.

Oldukça süvâr esb-i kamer zeyn-i vakara
Hurşîdin olur bürc-i esed sanki mekânı

Sâmî

esbâb اسباب a. i. Sebepler, vasıtalar, bağlar. Kelime galat olarak bazan esvab (giyecek eşya) anlamında da kullanılır.

Riyâ esbâbını terk eyle Mecnûn gibi ey sûfî
Hazâna uğramış lâle gibi tâc u kabâdan geç

Yahyâ Bey

esed اسد a. i. Arslan. bkz. arslan.

Oldukça süvâr esb-i kamer zeyn-i vakâra
Hurşîdin olur bürc-i esed sanki mekânı

Sâmî

Esedu'llâh اسد الله a.i.t. Allah'ın arslanı. Hz. Ali* için kullanılır. bkz. Ali.

Dedi ol mazhar-ı envâr-ı celî
Esedullâh-ı velî ya'ni Ali

Hâkanî

esrâr اسرار a. i. Sırlar, aklın ermeyeceği işler, Hind kenevirinden elde edilen uyuşturucu ve keyif verici bir madde. Kelimenin iki ayrı anlamda bulunması divân şiirindeki kullanım alanını genişletmiştir. Sevgilinin ağız ve dudağı, küçük oluşu ve hatta görünmeyişi nedeniyle bir sır'dır. Ayrıca o ağızdan söz çıkmaz. Bu bakımdan ağzın içi henüz söylenmemiş sırlarla doludur. Ancak yine o dudaklarda esrar özelliği vardır, içeni sarhoş eder. Esrar sarhoşluğu "hayrân" ve "hayret" kelimeleriyle birlikte anılır ve bu sarhoşluk, içki sarhoşluğundan bir gömlek ötedir. Sevgilinin güzelliğini gören âşık, esrar içmişcesine hayran olur, kendinden geçer. Can, görülmeyişinden dolayı; aşk ise iki kişi arasında gizli bir duygu olduğu için esrarlıdır. Tasavvufî edebiyatta sırr'ın önemli oluşu ve amacından sapmış bazı tekkelerde esrar içilmesi nedeniyle çok zaman esrardan tevriyeli olarak söz edilmiştir. Esrar içen kişi çok gülermiş. Bu münasebetle de beyitlerde yer edinen esrar bazı alegorik mesnevîlerde (msl. *Beng ü Bâde, Çeng ü Çağır*) hikâyenin baş kişisi olarak karşımıza çıkar. Didaktik mesnevîlerde (msl. *Hayriye, Lütfiye*) ise esrarın kötü oluşundan sık sık bahsedilir.

Arak içme yeme afyonu aslâ
Çekip esrârı olma halka rüsvâ

Aynî

Âdemin hâlin bilirler kalmaz inkâra mecâl
Âşıkı esrâr-ı vuslat gül gibi handân eder

Yahyâ Bey

(bkz. afyon, bâde)

esrem اسرم a. i. Aruz terimlerindendir. Yeni bir aruz birimi elde etmek amacıyla "feûlün" cüzündeki "fe" ve "n" harflerinin çıkarılmasına denir. Çıkarma sonucu geriye bir uzun bir kısa hecelik "ûlü" sesleri kalır. Yanyana gelen bu uzun-kısa hecenin aruzda "ûlü" şeklinde okunamamasından dolayı yerine ses değerleri bakımından ona çeşit olan "fa'lü" heceleri getirilir. Aruzda daima kullanılmış olan bu "fa'lü" birimi esrem adıyla anılır.

esrik tr.i. Sarhoş, başı boş, kendisinden geçmiş. bkz. sarhoş.

Ne tammış leblerinden bu şarâba ki kan esrikdir
Anınçün tolu içeriz ayahları ale'r-rîkî

Kadı Burhaneddîn

eşek tr.i. Eşek, har. (bkz. har)

eşheb اشهب a.s. beyaz, kır at. (bkz. at).

Eşheb-i rûz ile tâ edhem-i şeb peyderpey
Haşre dek biri biri ardına ol cilvenümâ

Nef'î

eşik tr.i. Eşik, âsitân. (bkz. âsitân)

Eşiğinde can veren merdin sevâbın bulmadı
Hazret-i Eyyûb-ı Ensârî'de kurbân eyleyen

Aşkî

eşk اشك f. i. Gözyaşı, dem, sirişk. Divân edebiyatında âşık daima gözyaşının çokluğu ile övülür. Bu yaş, ya akar ya da birikir. Akarsa seller, birikirse denizler oluşur. Gözyaşı, uzun uzun akar. Bu bakımdan sevgilinin saçlarıyla birlikte anılır. Uzun emel ve ömür de bu arada hatırlanır. Gözyaşının rengi daima kırmızıdır. Bu hâle sebep ise sevgilinin al yanakları ve dudaklarıdır. Âşığın gözyaşı sevgilinin kanlı peykânını yıkayıp arıtır. Gözyaşı gözden düşmek veya damlamak itibariyle ayağa düşmek ve ayağa salmak deyimleriyle birlikte kullanılır. Âşık ne kadar çok ağlarsa o kadar değer kazanır. Çünkü sevgili bunu ister. Onun gözyaşları sevgilinin güzelliğini artırmaktadır. Yine âşık ağladıkça rahatlar. Bu rahatlama hem içinin ateşini söndürmesi, hem de sevgilisi katında elde ettiği mevkî yönündendir. Sevgilinin güzellik bahçesi âşığın gözyaşlarıyla gelişir, güzelleşir. Bu bakımdan gözyaşı bir ırmağı andırır. Yine âşık gözyaşları ile sevgilisinin eşiğini, yolunu ve mahallesini sular. Böylece oranın temizlenmesi için toz kalkmasına engel olunmuş olur. Sulayıp süpürmek âdeti bunun nedenidir. Gözyaşı dökmenin en belirgin nedeni ise hasrettir. Bu hasret ile âşığın gözyaşı bazan, su, âb*, âb-ı revân*, sebîl* olur, bazan yağmur*, bârân*, sel, seylâb, deniz veya Nil*, Dicle*, Tunca*, Ceyhun*, Aras* gibi nehir olur. Hatta bazan Zemzem*, bulut, katre-i şebnem kılığına bürünür. Renginin kırmızı oluşuyla da gözyaşı la'l*dir. Yuvarlaklığı ve saydamlığı nedeniyle inci ve lü'lûdür. Bir yere biriktiği zaman sim-âb olur. O, bir dilenci, yetim, üftâde, şakkâ, galtân vs. şekillerle de görünür. Kan, gül ve şarap ise yine gözyaşının rengi için kullanılır. Gözyaşının yıldız, kevkeb, necm, ahter, seyyâre, ülker oluşu da sevgilinin güneş yüzünün görünmesi üzerine yıldızların kaybolmaları dolayısıyladır. Sevgiliye karşı âşığın en önemli metâı gözyaşıdır. Bu bakımdan kullanıma sınır çizmek çok zordur.

Eşk ne eyler fâş edip râz-ı derûnun Ahmed'in
Yârâ hod mahfî değildir peyde vü pinhân benim

Ahmed Paşa

Dîdeden sıçradı müjgâna yetîm-i eşkim
Tıfl-i gehvâre göricek sarılır dâyesine

Aşkî

Vâdîleri toldurmuş idi eşk-i revânı
Ferhâd nice eylemesin dağları mesken

Nev'î

eşyâ اشياء a. i. Şeyler, nesneler, mevcut olan şeyler, levâzım, elbise, araç. Beş duyumuzla algılayabileceğimiz her şey, eşya kelimesinin ifadesi içine girer. Allah'ın ebedî varlığı karşısında eşya geçicilik, yok oluculuk özelliğiyle yer alır.

Yahyâ gibi bilirdi seni ehl-i hâl olan
Dünyâda bu hakîkat-i eşya bilinmeden

Yahyâ Bey

evc اوج a. i. Birşeyin en yüksek noktası, doruk. Daha çok gezegenlerin hareketleri sırasında güneşe en uzak bulundukları nokta yerinde kullanılır. Karşıtı hadîd*dir. Divân şiirinde daha çok evc-i felek, evc-i rif'ât, evc-i cemâl, evc-i kerem gibi terkibler ile kullanılır. Türk mûsikîsinde bir makamın da adıdır.

Evc-i havâda sıyt-ı çakâçâk-ı tîğdan
Âvâz-ı râ'd u sâika reh-gümkünân olur

Nef'î

Germ olup tâb-ı havâdisten eyâ evc-i kerem
Sâye-i âtıfetin üstüne bir hayme yeter
Nâbî

ev ednâ او ادنا a.k.g. "Belki daha az" anlamında bir söz olup Mi'râc gecesinde Peygamberimizin Allah'a olan yakınlığının "iki yay aralığından daha az" oluşunu anlatır. *Kur'ân-ı Kerîm*'den iktibâs* olan bu söz (Necm/9) daha çok na'tlarda geçer. Âyetin tamamı "Kâ'be kavseyni ev ednâ" şeklindedir. (bkz. âyet)

Sana mahsûs lûtfudur Hakk'ın
Tâc-ı "Levlâk" ü taht-ı "Ev-ednâ"

Makam-ı "Kabe Kavseyni" geçip nâmend-i tir ol dem
Müyesser oldu âna matlub-ı a'lâ-yı "Ev-ednâ"
Nâdirî

evliyâ اوليا a. i. Ermişler, erenler, kerâmet sahibi kişiler. Evliyâ kelimesi çoğul olduğu halde tekil anlamına da kullanılır. Bu kişiler hayatlarını riyâzet ve mücâdelelerle geçirip kendilerini ibâdet ve tâata adarlar. Kendilerine gaybdan haber verme, durumu keşfetme gibi kerâmetler de verilen evliyâya bazan evliyâullah da denilir.

Asfiyâ vü evliyâ irşâdına muhtâc idi
Tutmuş idi gün gibi âfâkı nûrâniyyeti
Bâkî

Evliyâ mâla tenezzül mü eder
Sıklet-i nâsa tahammül mü eder
Nâbî

evrâd اوراد a. i. Okunması âdet olan dinî duâlar veya âyetler. Belli zamanlarda yine belli amaçlar için okunan âyetlere de evrâd denir. Âyetlerden başka Allah'ın isim ve vasıfları da evrâd olabilir. "Vird*" kelimesinin çoğuludur.

Ummasın levh-i icâbetde makam-ı rağbet
Etmeyen nâmını dîbâce-i zikr ü evrâd
Nâbî

(bkz. vird, zikr)

ey-v'allâh ايوالله a.n.g. Evet, peki; Allah'a ısmarladık, teşekkür ederim. Tasavvuf erbabınca cevap, tasdik, soru, kabûl, teşekkür ve yemîn yerine kullanılır.

Özellikle Mevlevîler ile Bektaşîler arasında yaygındır. Tam bir teslîmiyet ve ferâgat ifâde etmesiyle tasavvuf felsefesinin önemli bir bölümünü oluşturur.

Feleğin mezhebini meşrebini anlayarak
Meyl-i ikbâl edenin hâhişine eyvallâh
Neş'et

Bize irs-i peder ne servet ü ne câh kalmışdır
Şuûn-ı hikmete karşı bir eyvallâh kalmışdır
Veled Çelebi

Tekye-i aşkda yâ Hak diyerek ol demler
Çekdiğim çilleyi bir kez çekene eyvallâh
Lâedrî

Eyyûb ايوب a. i. Hâlid b. Zeyd'in lakabıdır. (bkz. Ebû Eyyûb)

Eyyûb ايوب a. i. Sabır timsali olan Peygamber. İsrailoğullarından olup İshak Peygamberin torunudur. Çok zengin olduğu, Şam taraflarında birçok emlâke sahip bulunduğu, Rahme adında bir hanım ve birçok evladı olduğu, kısacası dünya saadetine mâlik olduğu için Allah onu imtihan etmek istedi. Malı ve mülkü elinden gitti. O şükretti. Evlatları birer birer öldü. O sabretti. Hastalandı, vücuduna yaralar açıldı, hatta yaralarına kurt düştü, yine sabretti. Ancak Rahme ona hizmet ediyor ve ibadetini yapıyordu. Sonra Allah'ın emriyle ayağını yere vurdu ve fışkıran sudan içip yıkanarak bütün dertlerinden, hastalıklarından, yaralarından kurtuldu. Sabır imtihanını kazanmıştı. Allah da ona yeniden mal-mülk ve evlat verdi. Sağlığı yerine geldi. Havran veya Basâniye halkına peygamber olarak gönderilen Eyyûb, İbrahîm peygamberin şerîatıyla amel ediyordu. *Kur'ân-ı Kerîm*'de kendisinden altı yerde bahsedilir (msl. Sâd/ 41-44) ve hakkında "Ne güzel, ne iyi kuldur." buyurulur. Allah insanlara sabır örneği olsun diye Eyyûb peygamberi yaşatmıştır. "Eyyûb sabrı" dillerde mesel olmuştur. Edebiyatta sabır ve sabırlık dolayısıyla çok anılır.

Eğer mâhiyyetin lutf ile kahrın bilmek istersen
Anı var derd ile Eyyûb gibi meşhûr olandan sor

Zâtî

Bu cevr ki ben çekerem uzun gecelerde
Eyyûb canım gisûları Nûh değil mi

Kadı Burhaneddin

Mesîha-yı nigehden ders alıp dehrin etibbâsı
Bu bîmârın ilâcın sabr-ı Eyyûb eylemişlerdir

Şeyh Galib

ezân اذان a. i. Müslümanları ibâdete çağırmak için çok zaman minâreden okunan dâvet sözleri, ezân. Ezânın kelimeleri sırasıyla şöyledir: Dört defa "Allahu ekber (en büyük Allah'tır), ikişer defa "Eşhedü enlâ-İlâhe illallah (Allah'tan başka İlah olmadığına şehadet ederim)", "Eşhedü enne Muhammeden Rasûlullah (Muhammed'in Allah'ın rasûlü olduğuna şehâdet ederim)", "Hayya ale's-sala(t) (Haydin namaza!).", "Hayya ale'l-felâh (Haydin kurtuluşa!)" "Allahu ekber (En büyük Allah'tır)" ve bir defa "La İlâhe illa'llah (Allah'tan başka ilah yoktur)". Sonradan sabah ezânına "Essâlâtü hayrun mine'n-nevm (Namaz uykudan daha hayırlıdır.) "ibaresi ilâve olunmuştur. Ezânı ilk okuyan Bilâl-i Habeşî*dir. Ezân kelimesinin lûgat anlamı "bildirme"dir. Hicretin ilk veya ikinci yılında Müslümanlara namaz vaktini bil-

dirmek için en uygun tarzın tesbîti tartışılırken ashab* dan olan Abdullah b. Zeyd, rüyasında bir câmi damından Müslümanları bu sözlerle namaza çağırdığını görür. Rüyâ, Peygamberimize arzedilince de kabûl görüp ezan şekli tayîn edilir. Müezzin, ezân okuyan kişiye denir.

Gam değil hak sözünü dinlemesi ehl-i nifâk
Fâsıkı muztaribü'l-hâl eder âvâz-ı ezân

Yahyâ Bey

ezel ازل a. i. Başlangıcı olmayan geçmiş zaman, öncesizlik. Ezel'in zıddı ebed*'dir. Ezelin evveli tasavvur edilemez. Zaman gibi mücerret ve zihnî bir mefhumdur. Eskiler zamanı bir daire gibi tasavvur ederler. Yani öncesi ve sonrası yoktur. Dairenin her noktası ezel, yine her noktası ebed olarak tasavvur edilebilir. Yani başlangıç ve son mefhumu, zaman için söz konusu değildir.

Ervâh-ı ezelde evvelki sâfda
"Elestü" hitâbında ben "belâ" dedim*

Dertli

Ezelden şâh-ı aşkın bende-i fermânıyız cânâ
Muhabbet mülkünün sultân-ı âlî-şânıyız cânâ

Bâkî

(bkz. ebed)

F

fağfûr فغفور f. i. Eskiden Çin hükümdarlarına verilen addır. Yine Çin'de porselenden yapılan kapkacağa da bu ad verilir. Bir rivâyete göre Fağfur, Nûh peygamberin torunu olan Eşkân'ın soyundan gelme bir padişahtır.

O sultân-ı muazzam şehriyâr-ı heft-kişver kim
Anın fağfûr u hâkan bendegânından şümâr oldu
Fıtnat

Neş'e tahsîl etdiğin sâğar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfûrdan
Lâedrî

fahr فخر a. i. Övünme, övünç. Tasavvufta dervişler, giydikleri başlıklara bu adı verirler. Bunun nedeni de Peygamberimizin "Fakr (fakirlik, yokluk) benim fahrimdir." buyurmasıdır. Böylece onlar da yokluk yoluna girdiklerini bu başlık ile anlatmış olurlar.

Fahrî bana yâdigâr-ı Mevlânâ'dır
Ser-pûş-ı Muhammedî olan fahr-i şerîf
Fahrî

(bkz. destâr, fakr)

Fahrî فخری a. i. Bursalı bir sanatkârdır. Kat' denilen geleneksel el sanatının üstâdıdır. 1618 yılında ölmüştür. Oymacılık ve hâk sanatının ilerlemesinde büyük pay sahibidir.

Güftâra bu resme nice iş kesti Beligâ
Fahrî gibi mikrâz-ı dü-leb anı boyunca
Bursalı Belîğ

Nezâkette nazîrin görmedik gûş etmedik Nâbî
Benefşe gibi olmuş rûhu Fahrî'nin ser-efgende
Nâbî

fahriyye فخريه a. i. Bir divân şâirinin kendi üstünlük ve erdemlerini anlattığı şiir. Abartmalı bir övünme edası taşıyan fahriyeler kasîde şeklinde yazılan müstakil bir tür olduğu gibi daha çok kasîde*nin bir bölümü olarak kaleme alınırdı. Bu durumda fahriye birkaç beyit ile sınırlandırılmış olurdu. Medhiye* lerde şâirin kendini övmesi, almayı umduğu câizenin miktarını artırmak amacına yönelikti. Fahriyelerde şâir daha çok şiirdeki ustalığından bahseder ve çeşitli abartmalarla kendisinin diğer şâirlerden üstün olduğunu söyler (*Arab u Rûm'da üstâd-ı sühandır Vehbî/Acemî oldu yanında şuarâsı Acem'in*-Vehbî). Ustaca söylenmiş fahriyeler bir sanat yoğunluğu taşır ve zevkle okunur. Bunun yanında bir kısım şâirlerin fahriyeleri soğuk ve sıkıcıdır. Oysa gerçek sanatkârın gerçekleri görerek kendini olduğu gibi göstermesi daha etkili bir yoldur. Bu kendini beğenmişlik huyu bize İran şiirinin etkisiyle girmiş ve âdet hâline gelmiştir (*Eş'âr ile fahreylemeyi istemem ammâ/Fahriyyece söz âdet-i erbâb-ı beyândır* Vâsıf). Fahriyeler bazan düzyazı ile de dile getirilebilir.

Türk edebiyatında en ünlü fahriye yazarı Nef'î'dir. O kadar ki 45 beyitlik "Sözüm" redifli ünlü na't*ının 31 beytini kendini övmeye ayırmıştır. Sünbülzâde Vehbî de oldukça fazla fahriye yazmıştır. Ancak çok zaman tatsız söyleyişleri ile gülünç olmaktan da kurtulamamıştır. Gazellerin mahlâs beytinde bazı şâirlerin kendilerini övmesi de küçük bir fahriye parçacığı sayılabilir (*Ey perî dîvâne olurdum hevâ-yı aşk ile/Okusan şevk ile alıp Aşkî'nin dîvânını* -Aşkî).

Nef'înin bir fahriyesini örnek alıyoruz.

Fahriyye

1. *Benim ol Nef'î-i rûşen-dil ü sâfî gevher*
   Feyz alır câm-ı safâ meşreb-i bî-bâkimden

2. *Âsumân himmet umar kevkebe-i tab'ımdan*
   Akl-ı küll ders okur endîşe-i derrâkimden

3. *Himmetin hiçe sayar genc-i temennâyı velî*
   Gamı dünyâya değişmem yine imsâkimden

4. *Feyz-i Hak berk urur âyîne-i endîşemden*
   Çeşm-i cân rûşen olur maşrık-i idrâkimden

5. *Devr eder şeş ciheti hem yine merkezde mukîm*
   Çok değildir bu tecessüs dil-i sad-çâkimden

6. *Kâ'be-i ma'nîye bir yoldan iletdi beni kim*
   Kudsiyân sürme çeker gerd-i reh-i pâkimden

7. *Âlem-i ma'nîyem âzâde kazâ hükmünde*
   Kimse rencîde değil gerdiş-i eflâkimden

8. *Kulzüm-i ma'rifetim ceyb ü kenârım pürdür*
   Sâhilim pakdir âlâyiş-i hâşâkimden

9. *Ben bu haletle tenezzül mü ederdim şi're*
   Neyleyim kurtulamam tab'-ı heves-nâkimden

10. *Bu heves böyle kalırsa dil-i tab'ımda eğer*
    İşitilmezse sözüm sîne-i sad-çâkimden

11. *Ben ölürsem yine âşüfte olur halk-ı cihân*
    Hüsn-i ta'bîr-i zebân-ı çemen-i hâkimden

fâhte فاخته f. i. Üveyik kuşu, yabani güvercin. Güzel sesli ve hoş görünüşlü bir kuş olup avcı kuşlardan korunmak için genellikle sık yapraklı ağaçlara (kavak, servi vb.) konarmış. Bu sebeple divân şâirleri fâhte ile serviyi hemen dâimâ birlikte anmışlardır.

Bâkî nice bir fâhte-veş bağ-ı belâda
Nâlân olam ol serv-i hırâmânın elinden

Bâkî

Fâhte çün kim elinde büyümüştür servin
Üstüne medh okuyup olsa hevâdârı ne var

Mesîhî

fakr فقر a. i. Fakirlik, yoksulluk. İnsanların Allah'a karşı fakirliklerini bilmeleri. Tasavvufa göre fakr, mevhum varlığı yok etmek, ondan sıyrılmaktır. Böylece fenâ fi-'llâh'a mazhar olunur. Mevzu' bir hadiste "Fakr (yoksulluk), benim övüncümdür. Diğer peygamberlere onunla övünürüm." buyurulduğu rivâyet edilmiştir. Bu hadîsten dolayı tasavvufta fakr bir hayli önemli yer tutmuştur. Tasavvufa göre bu yoksulluk maddî değil, mânevîdir. Yani varlıktan geçmek ve kendini Allah'ta yok etmektir.

"Fakr u Fahrî"yle tefâhur ederiz vallahi
Anın içiln gezeriz biz fukarâ şeklinde
Lâedrî

İhtiyâr-ı fakr eden dergâh u eyvân istemez
Zâd-ı gamdan özge hergiz kendüye nân istemez
Muhibbî (Kanunî)

(bkz. fahr, fenâ-fi'llâh)

fâl فال a. i. Fal. Divân şiirinde dolaylı olarak fal ve falcılıktan bahsedilir. İlm-i ahkâm-ı nücûm veya ilm-i tencim, remil, zayice vs.nin birer ilim dalı olarak kabul edilmesi şâirlerin az da olsa fal ile ilgili terim ve olayları ele almalarına neden olmuştur. Gerek çeşitli maddelerle (kum, bakla, kemik vs.); gerek kitaplardan (*Kur'ân, Hâfız Divânı, Mu-hammediye* vs.) tefe'ül yoluyla; gerekse yıldıznâmelerden bakılan fal, şiirlerde daha çok olumsuz yönüyle anılırdı. İslâm dininin falcılığı yasaklaması nedeniyle örneklerine az rastlanan fal, teşbîhlere, tenâsüplere ve kelimenin "uğur" anlamıyla da kelime oyunlarına yol açardı. Herşeye rağmen şiir ve düzyazı olarak hazırlanmış olan falnâmelerin sayısı da oldukça kabarıktır. Şâir Zâtî'nin Beyazid Camii avlusunda falcılık yaptığı da tarîhen sâbittir.

Sûre-i "İnnâ fetahnâ"dır açılmış fâller
Sâbit

Geh hayâl-i kaddine zülf-i siyeh-fâm gelir
Fâlımız Mushaf-ı hüsnünde elif-lâm gelir
Sâib

Çıktı beyaz u humre ile fâlımız bizim
Hükmetti rûy-ı âline remmâlimiz bizim
Nâbî

fâl-nâme فالنامه a.f.b.i. Fal kitaplarına verilen ad. Fal* ile yakından ilgili olan ilimler (reml, ilm-i ahkâm-ı nücûm veya ilm-i tencîm vs. nedeniyle eski yazı hayatımızda falnâme türü büyük gelişme göstermiştir. Konularına göre yıldıznâme, tefe'ülnâme, kıyâfetnâme vs. adla anılan falnâmeler, şiir ve düzyazı olarak yazılabilirdi. Falnâmelerin esasını burç*ların konumları oluşturur. Daha sonra sırayı *Kur'an* falı alır (*Çü kasdım var dutasen fâl-ı Kur'ân /Taze kıl âbdestin sen ey müselmân*). Reml ve falın halîfe Ali tarafından bulunduğu yazılan fal kitaplarının en büyük kaynakları, Câfer-i Sâdık'a ait olduğuna inanılan falnâmedir. "*Risâle-i Falnâme-i Câfer-i Sâdık*" adıyla anılan bu eserin birçok yazmaları (msl. Nuruosmaniye Ktp. nr. 4988) ve üç baskısı vardır (1854, 1917, 1951). Fal konusunda ikinci önemli eser Muhiddîn-i Arabî'ye ait olarak gösterilir (bs. 1912). "*Hâzâ Fâl-ı Kur'ân*" adıyla basılan bir başka kitap yanında İran'da basılan *Kur'ân*'ların sonuna 10-15 sayfalık bir falnâme konulurdu. Türkçe falnâmeler içinde yazarı belli olmayan "*Fâl-ı Türkî-i Manzûm* (Bursa Cami-i kebîr Ktp. nr.343)" adlı eser, Cem Sultan'ın kur'a falına dair "*Fâl-ı Reyhân-ı Sultân Cem*"i (İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 5547) ve Hamidî'nin Farsçadan tercüme yoluyla yazdığı "*Câm-ı Sühan-gûy*"u, ünlüdür. Edebî değer taşıyan yıldıznâmeler, kıyâfetnâmeler ve rüyâ tâbirleri de birer falnâme olarak kabul edilebilir.

fânûs فانوس a. i. Fânûs. Divân şiirinde güneş bir muma, felek (gök) de o mum üzerinde bir fânûs'a benzetilmiştir. Bu benzetmedeki ortak nokta ise şeffaflıktır. Fânûs-ı hayâl (camlar üzerinde resimleri büyütüp yansıtan fener) tamlaması da mecâzen dünyayı çevreleyen gökkubbe yerine kullanılır. Felekten kinâye olup dünya işlerinin bir hayâl oluşunu anlatır.

Bir şu'lesi var ki şem'-i cânın
Fânûsuna sığmaz âsûmanın
Şeyh Galib

Benzer felek ol çember-i fânûs-ı hayâle
Kim nakş-ı temâsili serîü'l-cereyândır
Ziya Paşa

Döndüren fânûs-ı çarhı dûd-ı ahımdır benim
Yandıran hurşîdi âh-ı subh-gâhımdır benim
Âhi

Fârûk فاروق a. i. Ayırdeden, ayıran. Hz. Ömer'in lakabıdır. Haklıyı haksızdan ayır-

Fasl-ı bahar = Gelin süsle- [illegible] benzetilmiştir.

dederek adâletli davranmakla ün kazandığı için bu lakapla anılmıştır. (bkz. Ömer).

Nâm-ver gâzî-i hasm-efken-i Haydar-şimşîr
Dâd-ger pâdişeh-i âdil-i Fârûk-ahkâm

Cevrî

farz فرض a. i. Allah tarafından yapılması kesinlikle emir buyurulan din hükümleridir. Yapılmasında ecir, yapılmamasında da günah vardır. Farz iki çeşittir. Herkes için geçerli olanına farz-ı ayn denir. Namaz, oruç vs. gibi. Bir veya birkaç kişinin yapmasıyla diğerlerinden sâkıt olan farzlara ise farz-ı kifâye denir. Cenaze namazı, *Kur'an* okunurken dinlemek vs. gibi. Etmek ve eylemek yardımcı fiilleriyle kullanıldığında takdîr ve tahmîn mânâsına; "bil-farz" kelimesi de "meselâ" anlamına gelir.

Farz-ı ayn oldu anı görüp ziyâret eylemek
Karalar giymiş sanasın bir nigâr-i mihribân

Yahyâ Bey

Eyle Aşkî ol şehenşâhın duâ-yı devletin
Sana çün kim farz-ı ayn oldu dûa-yı pâdişah

Aşkî

Nevres'in cürmüne pâyân çok imiş farz edelim
Ya senin merhametin çok mu değil pâdişehim

Nevres

Etse bi'l-farz kâinat inkâr
Seni tasdîk eder bu kalb-i selîm

Lâedrî

fâsık فاسق a.s. Allah'ın emirlerini tanımayan, sapkın, fesatçı, kalbi kötülüklerle dolu olan. Istılâhta günah işlemekle kalmayıp şerîat emirlerine uymamayı âdet hâline getirenlere tabir olunur. İslâm şerîatında fâsıkların şâhitliği kabul edilmez.

Rebâbın eylediler hâlini harâb u yebâb
Kurudu câm-ı tehî gibi fâsıkın kanı

Yahyâ Bey

fâsıla فاصله a. i. Aralık, ara; iki şey arasındaki bölme. Şiirde mısraların son kelimelerine fâsıla denir. Revî* harflerinden önce olan kelimedir. Aruz* tabiri olarak fâsıla bir kelimedeki harflerin hareketleri esasına dayanır. Aruzun esasını sebeb*, veted* ve fâsıla oluştururdu. Fâsılanın iki şekli vardır. Dördü harekeli biri sâkin olmak üzere beş harfli olan kelimelere (msl. kalemiñiz) fâsıla-i kübrâ (büyük fasıla); üçü hareketli biri sâkin olmak üzere dört harfli olan kelimelere de (msl. kelebek) fâsıla-i suğrâ (küçük fâsıla) denir.
(bkz. kafiye)

fasl فصل a. i. Ayırma, bölüm, mevsim. Divân şiirinde daha çok "mevsim" anlamıyla kullanılmıştır. Özellikle bahar mevsimi çevresinde gelişen şiirlerde çeşitli kullanımlarla yer edinir. Mevsimlerin sahip oldukları özellikler nedeniyle fasl-ı gül, fasl-ı hazân, füsûl-ı erbaa, fasl-ı tarab vs. tamlamalar kurar. Şiirde geniş tenasüpler yanında kelimenin "bölüm" anlamıyla da tevriye yapılır. Fasıl bir edebiyat terimi olarak, sözün edat ve bağlaçlarla birbirine bağlanmadan söylenmesine de denir. Vasl'in zıddıdır.

Bir faslını yazam deyü bâb-ı cemâlinin
Rengîn varaklar ile düzetdi kitâb gül

Ahmed Paşa

Sâkiyâ mey sun ki bir gün lâlezâr elden gider
Erişir fasl-ı hazân bâğ u bahâr elden gider

Avnî (Fatih)

Efendim seyre çık âlem serâpâ sebzezâr oldu
Açıldı lâleler güller yine fasl-ı bahâr oldu

Fıtnat

Edebiyatta fasl tarzındaki yazılara sebk-i mefsûl denir. Muallim Naci, Nef'î'nin bir kasidesindeki

Şimâlen Nahcivân'ı Gence'yi Tiflis ü Şirvân'ı
Cenûben Şehr-i Zor u Basra vü Bağdâd u Ahvâz'ı

beyitini;

Şimâlen Nahcivân'ı Gence'yi Tiflis'i Şirvân'ı
Cenûben Şehr-i Zor'u Basra'yı Bağdâd'ı Ahvâz'ı

şekline koyarak vasıldan kurtarıp fasletmiştir (bkz. bahâr).

Fâtıma فاطمه a. i. Peygamberimizin kızının adı Türkçede Fatma şekli kullanılmaktadır. Hz. Hatice'nin kızı olup dört kızın en küçüğüdür. Aklı, zekâsı, güzelliği, zühd ve takvâsı çok idi. Hz. Ali ile evlendi. Peygamberimizin soyu onda devam etmiştir. Üç oğlu ve iki kızı oldu. Üçlerinden Hasan ve Hüseyin yaşadı. Fâtıma'nın yüzü pek beyaz olduğundan "Zehrâ" lakabıyla anılmıştır. Fatma, Ali, Hasan ve Hüseyin* ile Peygamberimiz'e ehl-i beyt* veyâ âl-i abâ* denilir. Fâtıma'nın, Peygamberimizin vefatından sonra güldüğü hiç görülmemiştir.

Fâtıma'yla Âişe kılıp figân
Derler idi el-âmân u el-âmân

Süleyman Çelebi

(bkz. âl-i abâ, ehl-i beyt)

Fâtiha فاتحه a. i. Başlangıç, giriş, açış. *Kur'ân-ı Kerîm*'in ilk sûresinin adı. Mutasavvıflarca herhangi bir işin olması için bir ulunun "Fâtiha" demesi ve orada bulunanların da bu sûreyi okumaları âdet edinilmiştir. Bir işe başlarken ve bitirişte bu sûre okunur. Ölülerin arkasından da Fâtiha okunarak ruhlarına bağışlanır. *Kur'ân* okunduktan sonra Fâtiha okunması gerekir. "Fâtiha!" denilmesi, Fâtiha sûresinin okunması için bir emir yerine kullanılır. Halk arasında bu sûreye "Elham" denir. Sûre edebiyatta seba'l-mesânî* şekliyle daha çok kullanılır.

Her ki diler bu duâda buluna
Fâtiha ihsân ede ben kuluna

Süleyman Çelebi

(bkz. seb'a'l-mesânî)

Felâtûn فلاطون a. i. Platon, Eflatun, bkz. Eflatûn

fecr فجر a. i. Fecir zamanı, tan vakti. Çok seyrek olarak "sabah" ve "tan zamanı" anlamında kullanılır. Şafakta aydınlığın kademeli olarak değişmesi nedeniyle "fecr-i sâdık" ve "fecr-i kâzib" tamlamaları daha yaygındır. bkz. sabah.

felek فلك a. i. Gök, gökyüzü, semâ; tâlih, baht, kader; her gezegene mahsus gök tabakası. Çoğulu eflâktır. Batlamyos sisteminden çıkarılan bir düşünüşe göre dünya kâinatın merkezidir. Dünyayı dokuz felek çevreler. Bunlar, içiçe geçmiş şekilde soğan zarı gibi dünyayı çevrelemişlerdir ve dünya göğünden başlamak üzere yedi tanesi yedi gezegenin feleğidir. Birinci felekte Ay olmak üzere sırasıyla Utarid, Zühre, Şems (Güneş), Mirrih (Merih), Müşteri, Zühâl gezegenleri bulunur. Sekizinci felek sabit yıldızlar ve burç*lar feleğidir. Dokuzuncusu da cisimden arınmış olan ve bütün felekleri saran en büyük; en yüksek felektir ki felek-i atlas (atlas feleği), felek-i a'zam (en büyük felek), felekü'l-eflâk (felekler feleği) adıyla anılır. Hükemâ felsefesine göre sekizinci feleğe Kürsî*, dokuzuncuya da Arş* denir. Atlas feleği yirmidört saatte bir devrini tamamlar. Bu devr (dönüş), doğudan batıya olup, diğer felekleri de döndürür. Diğer feleklerin iki türlü hareketi vardır. Biri Atlas feleğiyle birlikte doğudan batıya, diğeri de bunun aksi olarak batıdan doğuyadır. Atlas feleği dönerken diğerlerini de kendi istikametinde dönmeye zorlar. Bu dönüş büyük bir özellik taşır. Kendi istikameti dışında dönüşe zorlanan sekiz felek, insanların tâlihleri, refâh ve mutlulukları üzerinde değişken ve aksi durumlar ortaya koyar. İşte felekler üzerine şikâyet etmenin nedeni budur. "Kahpe felek, dönek felek" gibi şikâyetlerin aslı da dokuzuncu felek olan Atlas feleğinin ters dönüşü nedeniyledir. "Kanbur felek" tabiri feleğin sırtının değirmi oluşundandır. Dokuzuncu felekten sonra Allah ilminin başlaması, insanların kaderlerinden dolayı ettikleri şikâyetleri bu feleğe yüklemelerine neden olmuştur.

İlm-i tencîm* dediğimiz yıldızlar ilmi de bu dönüşlerle ilgili olarak ortaya çık-

mıştır. Buna göre Ay dünya çevresinde bir ayda, güneş bir yılda, Atlas feleği ise yüz yılda döner. İnanışa göre her yıldızın biner yıllık bir devri daha vardır. Bazıları da her gezegenin devrini yedi bin yıl olarak hesaplar ve kâinatın ömrünü kırk dokuz bin yıl olarak gösterirler. Halen dünya Devr-i Kamer* (ay devri)ndedir.

Bu felekler içinde yalnızca son ikisi yarılıp onulmazlar. Gezegenlere ait felekler ise yarılıp onulabilirler. Bu da insanların burç* ları üzerine etki eder. Dokuzuncu feleğin iki kutbu vardır ki biz bunlara Kuzey ve Güney Kutbu deriz. Bu iki kutuptan geçtiği farz edilen daireye de muaddelü'n-nehâr (gündüz ortası) dairesi, yani meridyen denilir. Eski bir inanca göre güneş feleğin ve göğün sultanıdır. Diğer gezegenler de onun çevresinde birer vazîfe ve hizmet görürler. Buna göre Ay vezîr, Utarid kâtip, Merîh başkumandan, Müşterî kadı, Zühâl bekçi, Zühre de çalgıcıdır.

İlk yedi felekteki gezegen yıldızların insanlar üzerinde hayırlı ve hayırsız tesirleri olur. Bu tesirler o yıldızın etkisinde doğan kişiler üzerinde değişik haller ortaya koyar. Meselâ, Merîh ile Zuhâl uğursuz, Güneş ile Müşteri uğurlu yıldızlardır. Diğerleri ise bazan uğurlu, bazan uğursuz olurlar. Eski astronomiye göre bu yıldızların yeryüzüne hâkim oldukları aylar, günler ve saatler vardır. Uğurlu saatler ve uğursuz saatler, böylece insanlar ve onların işleri üzerinde etkili olurlar. İnsanlar da bu saatlerde başlarına gelenler için şikâyet veya şükür ederler.

Edebiyatta felek, daha çok şikâyet yerine kullanılır. Ancak bazı birleşik sıfatlarda da bu kelimenin müsbet anlamlarda kullanıldığını görürüz. Felek-câh, felek-rif'at, felek-pâye, felek-meşreb, felek-reftâr vs. gibi. Eflâk, çerh, gerdûn, sipihr, semâ, asumân ve gök gibi eşanlamlısı sayılabilecek kelimelerle söz konusu edilen felek divân şâirleri tarafından daha çok yükseklik, yücelik, genişlik, sonsuzluk, parlaklık, gibi özellikleriyle anılmıştır. Sevgili, felekten bile yüksek değerdedir. Felek ancak onun sarayı olabilir. Âşığın çektiği acı ve ızdıraplardan dolayı ettiği âh* ve figanlar da felekler kadar sonsuzdur. Hatta onları doldurur ve aşar. Bazan bu ateşli âhlar felekleri ateşe verir. Âşığın çektiği ızdıraplar karşısında bazan felek ağlar. Felekte meydana gelen yıldırım, şimşek, gök gürlemesi gibi olaylar da beşerî olaylarla ilgili olarak gösterilir. Feleğin aldığı renkler dolayısıyla bazan pîrûze, çini, minâreng, sürh-âb gibi deyimler kullanılır. Dönüşüyle felek "sergerdân" olarak nitelenir. Tâk, kubbe, günbed, kemer, tennûr, dürc, tas, çenber; bostan, sâyebân, çâder, perde, âyîne, pîr, mihmânhâne, dev, bî-karâr, karı, kasr, saray, taht, meydân vs. kelimelerle birer ilgi nedeniyle birlikte kullanılan felek; ihtiyarlığı, dönekliği, kimseye yâr olmaması, kahpeliği gibi özellikleriyle daha çok şikâyetlere neden olur. Kısacası felek ile ilgili birçok yönler şâirlerce kullanılmıştır.

Merdüm-i dîdeme bilmem ne füsûn etdi felek
Giryemi etdi füzûn, eşkimi hûn etdi felek

Yavuz Selim

Lûtfuna inanma bu dehrin ki dihkân-ı felek
Cevr satar ma'nîde vü sûretde gendüm gösterir

Karamanlı Nizamî

Dost bî-pervâ felek bî-rahm devrân bî-sükûn
Derd çok hem-derd yok düşmen kavî tâli' zebûn

Fuzûlî

Pek rengine aldanma felek eski felektir
Zîrâ feleğin meşreb-i nâ-sâzı dönektir

Ziya Paşa

Çün geldi o şâir-i felek-câh
Ol şahdan oldu mâzeret-hâh

Şeyh Galib

Hadd-i zâtında kim olmazsa edîb
Feleğin sillesi eyler te'dîb

Nâbî

(bkz. âlem, arş, asumân, burç, devr-i kamer, ilm-i tencîm, kürsî)

fenâ فنا a. i. Yok olma, yokluk, geçip gitme. Ölümlülüğü ifade eder ve beka*nın zıddıdır. Divân şiirinde daha çok maddî varlık ve hayat çerçevesinde kullanılır. Varlığın geçici olması fenâ'nın rüzgâra,

sele vs. benzetilmesine neden olmuştur. Tasavvufa göre fenânın anlatımı fenâ-fi'l-lâh*tır. Dâr-ı fenâ, dünyayı; âğûş-ı fenâ da ölümü anlatır.

Dolâb-ı çerh döktüğü seyl-i fenâ imiş
Bâğ-ı zamâne toptolu hâr-ı cefâ imiş

Ahmed Paşa

Leblerin bizi fenâ kılmağa va'd etmiş idi
Zülf ile işim uzandı hadden aşdı intizâr

Kadı Burhaneddin

(bkz. beka)

fenâ-fi'llâh فنا فى الله a.k.g. Allah'ın varlığı içinde yok olma. Tasavvufun temel düşüncelerinden biridir. Sûfî, bütün varlığını yok ederek, her şeyi unutup, her türlü dünya alâkasından geçerek Allah ile bir olmayı amaçlar. Fenâ-fi'llâh kesiksiz bir vecd ve coşkunluk hâlidir. Ancak o zaman sûfî, gerçek olmayan varlığından geçmiş, Allah'ın varlığı ile var olarak O'nu gönlünde duymuştur. Yokluk tamamlanınca ortada yalnızca Tanrı kalır. Sûfî de böylece kendini Tanrı'da yok etmiş olur. Tasavvufta birçok şeylerden fanî olmak gerekir. Ancak o zaman Fenâ-fill'llâh'a erişilir. Fenâ* bulacak olan şeyler yedi tanedir: Birincisi, Allah'a karşı muhalefetten fânî olmaktır. İkincisi, kulların işlediklerinin, kendi işleri olduğundan fânî olmaktır. Üçüncüsü, mahlûkların sıfatlarından fânî olmaktır ki söyleyenin, işitenin, görenin Allah olduğuna kanaat getirmektir. Dördüncüsü, kulun kendi zâtından fânî olmasıdır. Beşincisi, Allah'ın veya zâtının şühûduyla bütün âlemden fânî olmaktır. Altıncısı, Allah'tan gayrı her şeyden fânî olmaktır. Sonuncusu da Allah'ın sıfatlarından ve sıfatların nisbetlerinden fânî olmaktır. Buna mâsivâdan geçmek denir. Fenâ-fi'llah'ın sonu beka-bi'llah (Allah ile var olmak)tır.

İfnâ et sıfâtın fenâ-fi'llah'da
Yok eyle zâtın beka-bi'llâh'da

Basrî Dede

(bkz. fenâ, mâsivâ)

Ferah-şâd فرحشاد a.f.b.s. Gönlü şad olan. *Hurşîd ü Ferahşâd* adlı hikâyenin erkek kahramanıdır. bkz. Hurşîd ü Ferahşâd.

Leb-i Şîrînine cân verdi Ferhâd
Ruh-ı Hurşîdine gönlüm Ferahşâd

Bâkî

ferd فرد a. i. Tek, yalnız, ayrı. Başka beyitlere ilgisi olmayan ve bir şiir içinde yer almayan beyte denir. Bazan müfred* diye anıldığı da olur. Divânların son bölümlerinde yer alırlar. Ferdlerin iki dizesi arasında kafiye bulunması şart değildir.

Hamîr-i mâye-i mânâyı dil yapar yoğurur
Kalem dü mısra ile beyti hep ikiz doğurur

Belîğ

Bir kerre dokunsan teline sâz-ı derûnun
Bin türlü nüvâzişle düzelmez bozulunca

Râgıp Paşa

ferec-bade'ş-şidde فرج بعد الشدّه a.k.g. Sıkıntıdan sonraki sevinç. Doğu edebiyatlarındaki didaktik amaçlı masal derlemelerinin genel adı. İlk kez Arap edebiyatında görülmüş ve X.yy.dan sonra büyük gelişme göstermiştir. Bu adı taşıyan en ünlü eser Tenuhî'ye (938-994) aittir. (Millet Ktp. mensur, nr. 628). 14 bölüm halinde ve her bölüm 10 hikâye olmak üzere hazırlanan eser sıkıntıya düşenleri teselli etmek amacıyla yazılmıştır.

Türk dilinde ilk ferec kitabının Kasım ibn Mehmed tarafından Farsçadan çeviri yoluyla yazıldığı sanılmaktadır. Destan ve masallardan halk hikâyeciliğine geçiş döneminde yazıldığı için Türk edebiyatının sözlü geleneğinden de etkilenmiş olan eserde yalın bir nesir dili kendini gösterir. Duygu ve heyecanların arttığı yerlere şiir parçaları serpiştirilmiş olan ferec kitaplarında yer yer gelenekler, Türk tarihi ve millî konuların da etkinlikleri görülür. Genelde *Binbir Gece Masalları* ve *Tûtî-nâme*'yi hatırlatan eserin bütününde arı bir Türkçe ve sağlam bir cümle kuruluşu dikkati çeker. Anlatım ve öz bakımından

yer yer orijinal bir görünüm kazanır. Okuyucuya hoşça vakit geçirtmek yanında din ağırlıklı bir dünya görüşü benimsetilmek istenir. Her hikâye içinde, hikâyelerdeki sıkıntıların bittiği yerde öğütler verilir. Çoğunluğu Harûnu'r-Reşîd ve Gazneli Mahmut zamanında geçmiş gibi gösterilen bu hikâyelerin kahramanları genellikle temiz karakterli ve yüksek rütbeli kişilerdir. Bunların insanlarla ve tabiatüstü varlıklarla (cin, dev, perî vs.) aralarında geçen olaylarda daimâ iyilik kötülüğe, hak zulme, namûs ahlaksızlığa gâlip ve üstün gelir. Hikâyelerin konusu üç ana başlak altında toplanabilir. 1. Gerçek veya tarihî kişilerin hayatına dayananlar. Bu tür hikâyelerin yer yer gerçeklere tam bir uygunluk gösterdiği ve tarihî kaynak niteliğine büründükleri olur. 2. Tabiatüstü güçler ile insanlar arasındaki olaylara dayananlar. Bu tür hikâyelerin gerçek hayatla bağları kopmuş gibiyse de ahlakî öğütler vermesi bakımından önemlidirler. 3. Dinî inançlara dayananlar. Bu tür hikâyelerde âyet, hadîs vs. din bilgileri ön plandadır. Türkçeleştikten sonra millî bir karakter kazanarak halk hikâyeleri, masallar, yerli düşünce sistemleri ve tarihten fazlasıyla etkilenen eserin birkaç yazma nüshası bilinmektedir. (msl. Murad Molla Ktp. nr. 1173; Süley-maniye Ktp. Laleli Bl. nr. 1698; Fatih Camii Ktp. nr. 3718; İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 284, 460, 1194; TDK Ktp. nr. 6118/6725).

Ferhâd فرهاد f. i. *Ferhâd ile Şirîn* adlı hikâyede geçen kahramanlardan biri. Ferhad, Hüsrev adlı İran padişahının sevgilisi olan Şirîn'e âşıktır. Şirîn'in arzusu üzerine Bîsütûn* adlı bir dağı delmesi istenir. Çünkü kendisi bir mimar-mühendistir. Divân şiirinde, sevgilisine kavuşmak için zorlu, gerçekleşmesi güç işleri göze alan âşığı sembolize eder. Daha çok Şîrîn ve Hüsrev ile birlikte anılır. Bazan Mecnûn ile karşılaştırılır.

Biri deşt-i gam biri kûh-ı belâ kılmış vatan
Ehl-i aşkın Kays ile Ferhâd imiş usluları

Aşkî

(bkz. Ferhâd ile Şîrîn)

Ferhâd u Şîrîn فرهاد و شيرين f.i.g. İran edebiyatı mesnevî konuları arasında önemli yer tutan bir hikâye. *Hüsrev ü Şîrîn** olarak da bilinen hikâye divân edebiyatında da mesnevî konusu olarak işlenmiştir. Halk edebiyatında daha çok *Ferhâd ile Şîrîn* adıyla anılan hikâyenin konusu özet olarak şöyledir:

Erkek çocuk bırakmadan ölen Ermen hükümdarının yerine Mehin Bânû adlı kızı geçer. Mehin Bânû'nun Şîrîn adlı bir kızkardeşi vardır. Mehin Bânû, Şîrîn için bir köşk yaptırır. Bihzâd* adlı bir ressam bu köşkü güzel resimlerle süslemektedir. Bihzâd'ın Ferhâd adlı bir oğlu vardır. Ferhâd babasıyla çalışırken Mehin Bânû ona âşık olur. Oysa Ferhâd da Şîrîn'e tutulmuştur. Arada bir Ferhâd ile Şîrîn gizlice buluşurlar. Şîrîn birgün aşkını ispat için Ferhâd'dan şehrin dışındaki bir pınarın köşke bağlanmasını ister. Ancak arada Bisütûn* adlı bir dağ vardır. Bazı varyantlarda pınar, yerini mandıraya bırakır. Şîrîn de mandıradan sarayına taze süt akıtılmasını ister. Ferhad saray bekçiliğine tayin edilmek şartıyla bu görevi kabul eder. Mimar mühendis olan Ferhâd büyük külüngüyle dağı delmeye başlar. Mehin Bânû Ferhad'ın Şîrîn'i sevdiği için onu hapse attırsa da bir müddet sonra gördüğü bir rüyâ üzerine onu serbest bıraktırır. Karamsarlığa kapılan Ferhâd ise dağda bir mağara açıp oraya Şîrîn'in resimlerini çizer ve yalnız yaşamağa başlar. Bu arada Hüsrev'in babası olan Hürmüz Şîrîn'i Ferhâd'a almak için Mehin Bânû ile savaşır. Hürmüz'ün oğlu Hüsrev ise Şîrîn'e âşık olur ve hastalanıp yatağa düşer. Nihayet Ferhâd dağı delmeğe devam eder. Tam dağı deleceği sırada Hüsrev'in dadısı Ferhâd'ın yanına gelip ona "Oğlum sen burada uğraşıyorsun ama Şîrîn öldü." der. Ferhâd bir âh çekip olanca gücüyle koca külüngü başına indirir ve ölür. Şîrîn bunu haber alınca sevgilisinin ölüsü başında ağlar ve belindeki hançer ile canına kıyar. Hüsrev'in dadısı ise dağdan inen bir aslan tarafından parçalanır.

Divân edebiyatındaki mesnevîlerde Hüsrev'in Şebdîz*; Şîrîn'in de Gülgûn* adlı

birer atları vardır. Konu değişik şekillerde birçok kez işlenmiştir. Ancak ilk *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîsi Genceli Nizâmî tarafından ele alınmıştır. Şiirlerde Hüsrev, Ferhâd ile Şîrîn adları, Leylâ ve Mecnûn kadar sık kullanılmıştır. Halk edebiyatında manzum veya mensûr olarak işlenen konu, divân şiirinde manzûm olarak özellikle hamse* müellifleri tarafından sık sık ele alınmıştır.

Şîrîn kelimesinin tatlılıkla ilgili anlamlarından faydalanılarak daha çok "dehân (ağız)*" kelimesiyle birlikte kullanımı hayli yaygındır. Sevgilisinin Şîrîn dehen oluşu onun başlıca özelliklerindendir. Bu meşhur aşk hikâyesinin diğer kahramanları da şiirlerde çeşitli yönleriyle anılırlar. Hüsrev'in Şîrîn'e kavuşması, Ferhâd ile Hüsrev arasındaki rekabet, Ferhâd'ın ızdıraplar içinde ölüşü ve Mecnûn gibi gerçek bir âşığı temsil etmesi vs. olaylar da söz konusu edilir. Önemli başka bir husus da bu hikâyede geçen isimlerin daha çok tevriye oluşturmasıdır. Hüsrev "padişah, hükümdâr" anlamlarıyla sevgiliyi ve kudreti; Şîrîn, "tatlı" anlamıyla sevgilinin dudağı, ağzı ve sözü ile bazan âşığın canını; Şebdîz, "gece renkli" anlamıyla sevgilinin yanağını ve âşığın kanlı gözyaşını karşılar. Telmîh*, tenâsüp*, tevriye* ve irsâl-i mesel* sanatlarına zemin hazırlanması bakımından da *Ferhâd ile Şîrîn* hikâyesi önem kazanır. Şâirler daha birçok yönlerden bu aşk masalından sözedebilirler.

Hüsrevâ kûh-ı belâda benem ol Ferhâd'ün
Gam-ı Şebdîz-i hatın yaşımı etdi Gülgûn

Aşkî

Aşk-ı Ferhâd ile Mecnûn'u n'ola yâd eylesem
Kim biri şeyhim azîzîm biri üstâdım benim

Hayâlî

Oldu dil bir büt-i Şîrîn-dehenin Ferhâd'ı
Ana lâlâ geçinir Hüsrev ü Şîrîn dadı

Bâkî

Çehremizde Hüsrevâ la'lün hevâsı eğlenir
Kıssa-i Şîrîn okunur safha-i Ferhâd'dan

Ahmed Paşa

(bkz. Hüsrev ü Şîrîn)

Ferhâr فرخار f. i. Türkistan'da Hıta* ile Kâşgar* arasında güzelleriyle ünlü bir şehirdir. Bu şehirde bulunan bir puthânede yetmiş güzel kız putlara hizmet edermiş. Kendi dininden olmayan birinin gelip o putlara tapınmasıyla rahipler tarafından bu kızlardan biri o kişiye armağan edilirmiş. Divân şiirinde genellikle put ile birlikte ve sevgilinin güzelliğinden kinâye olarak anılır. Hıta* dan dolayı güzel koku ile de münasebet kurulur.

Deyr-i dile böyle sanem-hâne-i Ferhâr olmak
Hep senin ey bût-i tâze hayâlindendir

Nedîm

Gubârı ol kadar hoş-bû ki andırmaz idim subhâ
Abîr-i ceyb-i giysû-yı bütân-ı Çîn ü Ferhâr'ı

Nef'î

Ferîdûn فريدون f. i. Pişdâdiyân sülalesinden altıncı hükümdar olan İran'lı meşhur padişâh. Cemşîd'in sülalesinden olup Dahhâk'ın öldürülmesinden sonra tahta geçmiştir. Feridun ihtiyarlayınca ülkeyi üç oğlu arasında pay etmiş, Turan'ı Tur'a, Arap ülkesini Selm'e, İran'ı da İrec'e vermiştir. Tur ile Selm İrec'i kıskanıp onu öldürünce Feridun da İrec'in torunu Minüçehr'i kendisine velîahd tayin etmiştir. Feridun'un lakabı Ferruh'tur. Feridun kelimesi bir Hint'li mabût veya melek olarak bilinen Teriton'dan bozmadır. Bu melek yeryüzüne musallat olan Azi Dahâkâ (Dahhâk*) adlı ejderhayı öldürmüştür. Edebiyatta Feridun bir adâlet timsali olarak anılır.

Sâye-i lûtf-ı Hudâ hazret-i Sultân Ahmed
Ki Ferîdun ü Skender olamaz derbânı

Nef'î

Habbezâ ey tâc-bahşâ-yı Ferîdûn u Kubâd
Habbezâ ey müttekâ-pîrâ-yı mülk-i Kayser'î

Nedîm

(bkz. Dahhâk, ejdehâ)

ferişte فرشته f. i. Melek. bkz. melek.

Yolunda şükr ile sabra çü can kuşandı kuşah
Gehî ferişteleniirem ü geh hacerleniirem

Kadı Burhaneddin

Ferkadân فرقدان a. i. Kuzey kutbuna yakın iki yıldızın adıdır. Türkçede ikizler diye bilinen bu yıldızlar Büyük Ayı yıldız kümesinin en parlak iki yıldızı olup bulundukları yerden doğup batarlar.

Olsun erkânı müretteb ol saâdet-hânenin
Kopmasın bir taşı ger kopsa yerinden Ferkadân

Nef'î

(bkz. ilm-i nücûm, yıldız)

fermân فرمان f. i. Emir, buyruk. Bir iş hususunda padişah tarafından çıkarılan yazılı emre fermân denir. Fermânın baş kısmında tuğrâ* bulunması gerekir. Divân şiirinde de birer aşk sultanı sayılan sevgililer, âşıkları hakkında ferman çıkarabilirler.

Câna meylin var ise hükm eyle teslîm eyleyem
Şâh sensin ben senin bir bende-i fermânınam

Fuzûlî

Biri tuğra-yı dil-ârâ biri fermân-ı münîf
Biri serv ü biri kanûn-ı nizâm-ı âlem

Nâbî

(bkz. tuğra, tevkî)

ferrâş فراش a. i. Döşeyen, döşemeci, süpürücü, hizmetçi. Eskiden camî, imâret vs. müesseselerin temizliğini temîn ve halı, kilim vs. eşyayı yayanlara denilirdi. Kâ'be'yi temizleyip süpürenlere de ferraş adı verilir.

Divân şiirinde ferraş, daha çok sabahleyin işini gördüğünden dolayı, sabah ile birlikte kullanılır. Bu nedenle sabâ yeli, sevgilinin saçı, âşıkın âhı ve gözüne teşbîh olunur. Sakka* ile birlikte kullanılması ise sulayıp-süpürmekten dolayıdır. Âşık, aşk meyhânesinde çok sarhoş olunca, meyhanenin ferrâşı gibi yerleri süpürür.

Saray-ı sîne-i rindân ki şâh-ı aşka menzildir
Sulayıp süpürür dâyim anın ferrâşıdır sâkî

Aşkî

Bâd eşiğin pâk ederken çeşmine yaş andırır
Her dem âb-efşânlığı sakkaya ferrâş andırır

Ahmed Paşa

Yine ferrâş-ı sabâ sahn-ı ribât-ı çemene
Geldi bir kafile kondurdu yükü cümle bahâr

Bâkî

feryâd فرياد f. i. Ah, yardım istemek için çıkarılan ses, sızlanma. (bkz. âh).

Dağıtdın hâb-ı nâz-ı yârı ey feryâd n'eylersin
Edip fitneyle dünyâyı harâb-âbâd n'eylersin

Şeyhülislam Bahâyî

ferz فرز f. i. Satranç*ta vezir. (bkz. ferzâne.)

ferzâne فرزانه f.s. Hakîm, filozof, bilgili kimse. Eskiden satranç oyununda vezîre verilen ad. Kelime özellikle satranç tabirleri içinde tenâsüp yoluyla kullanılır. (bkz. satranç)

Ey kamer-ruh fil-mesel bir bende-i ferzâne-veş
Atı önünce piyâde sen şehin ben kul yeter

Zâtî

Ferzâne-i cihânsın o ruhlerle sen bugün
Şâhân-ı hüsn atın önünce piyâdedir

Bâkî

ferzîn فرزين f. i. Satranç*ta vezir. (bkz. ferzâne)

fesâhat فصاحت a. i. Söz ve yazıda kelime, mânâ, anlatış, âhenk, dizim ve amaç yönünden kusur bulunmaması, eloquence. Böyle sözlere ve söyleyenlerine fasîh denir. Fasîh söz, söylenir ve işitilirken âhenk oluşturur; mânâsı hemen zihne girer. Bunlar açık, düzgün, yanlışsız, temiz ve aydınlık sözlerdir. Nitekim belağat* için de fesâhat şarttır. Yani sözün beliğ olabilmesi için önce fasîh olması istenir. Fasîh sözün birtakım kusurlardan uzak olması gerekir. Ya işitmek ve söylemek, ya da anlaşılmakla ilgili olan bu kusurların bir sözde bulunması, sözün fesâhatını gidere-

cektir. Fesâhat kusurları iki grupta toplanır: 1. Kelimeye ait kusurlar. Seslerin âhengiyle ilgili olup dinleyende bıkkınlık uyandırır. Aynı veya yakın söylenişli seslerin bir araya gelmesi (msl. çürütücülerce); söyleme güçlüğü olan kelimelerin kullanılması (msl. kırktırttırırlar) ve ek'siz tamlamalar ile monoton seslerden kurulu kelimelerin bir araya gelmesi (msl. is şişesi - yahut tekerlemeler); bu tür fesâhat kusurlarındandır. Yine ad tamlamalarında (msl. Ali'nin evinin kapısının kilidinin...), fiilimsilerde (msl. Oturarak, gözyaşı dökerek, çığlık atarak... anlatmaya başladı.), edat ve bağlaçlarda (*Amma ki eger gö-reydi insân/Birden bulamazdı anda noksân*) ve niteleyici cümlelerdeki zincirlemeler ile yan cümleciklerin zincirlemesi de fesâhatı bozar. Cümlede öznenin tekrarı, aynı fiil kipinin sürekli kullanılması, uzun ve kısa cümlelerin iç içe söylenmesi de fesâhatı bozan, kelime ile ilgili kusurlardandır (msl. Başkan salona girdi, başkan oturumu açtı, başkan "Gündem hakkında söz isteyen var mı?" dedi) 2. Mânâya ait kusurlar. Anlaşılması zor sözlerin kullanılması cümlede fesâhatı bozar. Cümleyi terimlere, arkaik söyleyişlere ve herkesin bilemeyeceği kelimelere boğmak anlaşılmayı güçleştirecektir. Eşanlamlı veya benimsenmeyen kelimeler ile Türkçe karşılığı varken yabancı şekilleri kullanılan kelimeler elbette garip kaçar. Sözün nefret doğurması veya müstehcen olması da fesâhatı bozan kusurlardandır. Kelimelerde harf yumuşamasına veya sertleşmesine uymamak (msl. Mehmet'e sor!), ünlüleri yerinde kullanmamak (msl. Haç yolunda; oturdi), çoğul kelimeleri tekrar çoğul yapmak (msl. ulemâlar), vs. dilbilgisi hataları da sözün fesâhatını giderir. Bu tür hatalar ifadeyi, anlatılmak istenen mânâdan uzaklaştırır. Cümle ögelerinin yerli yerinde kullanılmaması ve kelimelerin mecâz anlamlarında tam açıklık bulunmaması (msl. *Âlemin canı değilsin cân-ı âlemsin sen*-Nef'î) da fesâhat kusurlarındandır. Anlatımdaki söyleyiş fesâhatı akıcılığı, mânâ fesâhatı da kapsamlılığı doğurur. Böylece üslûp güzelleşmiş olacaktır. Günümüzde fesâhat hatalarının en büyüğü hiç şüphesiz imlâ kurallarına uyulmayışıdır. Fesâhat, duygu ve düşüncelerin kolaylıkla ve etkili bir yolla ifadesini sağlar. Sözün gereksiz süse ve külfete kaçmadan tabiî haliyle söylenmesi gerekir. En fasîh ve güzel söz, karşımızdakinin rahatlıkla anlayabileceği en kısa sözdür.

Çıktıkça lisân tabîatından
Elbette düşer fesâhatından

Ziya Paşa

fetâ فتى a.s. Genç, delikanlı, yiğit, mert, cömert. Ahîlik* teşkilatının esasını fetâ, oluşturur. Bu mesleği Hz. Ali'ye kadar götürenler vardır. Hatta "*Lâ fetâ illâ Ali lâ seyfe illâ Zülfikar*" mısraı bunun için söylenmiştir ki iktibas sanatı için şâirlerin vazgeçemedikleri sözlerden biridir. Mânâsı da "Yiğit ve cömert ancak Ali'dir. Kılıç da ancak onun kılıcı olan Zülfikar*dır" (bkz. Ali)

fetih-nâme فتح نامه a.f.b.i. Fetih yazısı, mektubu. Kazanılan savaş sonucunda ele geçirilen topraklar nedeniyle komşu hükümdarlara, hanlara, prens, şehzâde ve valilere gönderilen zafer içerikli yazı. Özellikle İslâm ülkelerinde fetihnâme bir gelenek olmuş ve yüzyıllarca canlılığını korumuştur. İslâmın ilk dönemlerinden itibaren Emevî ve Abbasî sultanları fetihnâmeler yazdırmışlardır. Gazneliler devrinde ülkenin dört bir yanındaki beyliklere yarı bağımlı krallıklar ile komşu ülkeler ve Abbasî halifelerine fetihnâmeler gönderilmiştir. Daha sonra Büyük Selçuklularda ve Selçukluların yerine kurulan değişik devletlerde, Harzemşahlar, Anadolu Selçukluları, İlhanlılar ve onların devamı olan Türk devletlerinde fetihnâme uygulaması devam etmiştir. Memlûklularda da görülen bu gelenek Osmanlıların ilk zamanlarından itibaren işlerlik kazanmıştır.

Fetihnâmeler, ulaşım araçları ve haberleşmenin ilkel olduğu dönemlerde zorunlu oluyordu. Ülke içinde halkın moralini ve devlete olan güvenini diri tutmak; dışında ise kendisine düşman olanların

umutlarını kırmak ve asılsız söylentileri önlemek amacıyla yazılan fetihnâmeler düşmana uyarı, dosta müjde niteliği taşırdı. Osmanlılarda Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılan fetihnâmelerde yiğitçe bir söyleyiş ve süslü bir dil kullanılırdı. Şekil yönünden fermân*a benzeyen bu yazılar padişahın imza ve tuğra*sını taşırdı. Baş taraf bir giriş niteliğinde olup durum, yer ve zamana uygun olarak bir âyet, hadîs veya vecîz cümleler ile süslenirdi. Ülke sınırları içinde ganimetlerle birlikte gönderilir ve sonunda da halkın coşkusunu arttıracak şenlikler yapılması bildirilirdi. Resmî görevliler dışında bazı kişilerin de fetihnâme kaleme aldıkları olurdu. Bu durum klasik fetihnâme geleneğinin tamamen dışında kalır.

Türk edebiyatında küçük şiir ve düzyazılardan cilt halinde kitaplara varasıya dek birçok fetihnâmeler yazılmıştır. Bunlar zaferle sonuçlanan savaşı, kahramanları ve kahramanlıkları tüm detaylarıyla ve yiğitçe bir eda ile anlatan eserlerdir. Gazavatnâme* ve Zafernâme*ler ile karışmadan evvel yalnızca bir yerin fethini konu edinen fetihnâmeler yazılırdı. Ancak daha sonraları yalnızca bir zafer yerine; ünlü bir kumandanın çeşitli zaferlerini anlatan, kişilere özgü fetihnâmeler yazılmaya başlandı. Genelde hamasî destan niteliği gösterirler. Olayın geniş ayrıntılarını verdiği için tarih eserlerine yardımcı olur ve çok zaman zaferin hemen ardından kaleme alınarak güvenilirlik özelliği kazanırdı. Ancak tarih kaynaklarına dayanarak sonradan yazılmış fetihnâmeler de vardır. Bir tür olarak XV. yy.da örnekler vermeye başlayan fetihnâmeler, sayıları devamlı artarak son yüzyıla dek varlığını sürdürmüştür. Manzum fetihnâmelerin çoğunluğunu uzun kasideler ve mesnevîler oluşturur. Edebiyatımızda yer edinmiş çeşitli büyüklüklerdeki şiir ve düzyazı fetihnâmeler ile yazarları şunlardır. Tacizâde Cafer Çl. *Fetihnâme-i (Mahrûse-i) İstanbul* (b. *TOEM*, IV., İstanbul, 1913); Sa'yî, *Feth-i Kal'a-i Belgrad* (Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Bl. nr. 2175/2); Baharî, *Fetihnâme-i Engürüs* (Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Ef. Bl. nr. 5345); Celalzâde Sâlih Çl., *Fetihnâme-i Budin* (Topkapı Sarayı Ktp., Revân Bl. nr. 1280; İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 995, 1285); Nasuh, *Fetihnâme-i Kara Boğdan* (Topkapı Sarayı Ktp. Revân Bl. nr. 1284); Muradî, *Feth-i Kal'a-i Nova* (İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 2475); Agehî, *Fetihnâme-i Zigetvar* (İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 3884); Zekeriyazâde, *Fetihnâme-i Cerbe* (Ferah) (bs. İstanbul 1975); Karaçelebizade Abdülaziz, *(Tarih-i) Feth-i Revan ve Bağdâd* (İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 1391, 2288); Râşid, *Fetihnâme-i Cezîre-i Mora* (bs. *İ. Ünv. Ed. F. Tarih Dergisi*, sayı, 20-22); Münif, *Fetihnâme-i Belgrad* (İ. Üniv. Ktp. T.Y. nr. 1779, 368/2); Muradî, *Fetihnâme-i Hayrettin Paşa*, (Topkapı Sarayı Ktp. Revân Bl. nr. 1291) Kıvamî, *Fetihnâme-i Sultan Mehmed* (Berlin Milli Ktp. nr. 1975, bs. İstanbul, 1955); Sinan Çavuş, *Fetihnâme (Gazavât-ı Hayrettin Paşa)* (bs. *TOEM*, I., 233-238); Safâî, *Fetihnâme-i İnebahtı ve Moton* (Topkapı Sarayı Ktp. Revân Bl. nr. 1271); Seyyid Mehmet, *Fetihnâme-i Mora* (Paris Milli Ktp. nr. 1170); Nurî (Ziyaeddin İbrahim), *Fetihnâme-i Bağdat* (Viyana Milli Ktp. Nr. 1054) Ragıp Paşa, *Fethiyye-i Belgrat* (Berlin Devlet Ktp. nr. 220); Namî, *Fetihname der Hakk-ı Gürcistan* (Upsala Ünv. Ktp. nr. 293); Mustafa Münîf, *Fetihnâme-i Belgrad* (TTK Ktp. nr. 6); Nidaî, *Fetihnâme-i Kal'a-i Cerbe* (Londra Brt. Muse. add. 23984, Milano, Ambros Ktp. nr. 244); Ebu İshak, *Fetihnâme-i Kara Boğdan* (Kahire Ktp. T.K. nr. 159) Sâfî, *Feth-i Cezâiristan* (*Cihâdnâme* tercümesi Londra, Birt. Muse. add 24968); Nihalî, *Fetihnâme-i Yemen* (Viyana Milli Ktp. nr. 684), Esad (İmamzâde), *Feth-i Konstantiniyye* (Paris, Milli Ktp. nr. 1187; bs. İstanbul, 1285); Mehmet Zâîm, *Fetihnâme-i Rodos* (Viyana Milli Ktp. nr. 993); Merahî, *Fetihnâme-i Zigetvar* (Viyana Milli Ktp. nr. 1002); Nabî, *Fetihnâme-i Kamaniçe* (bs. İstanbul, 1281). Bunlardan başka yazarı belli olmayan bazı fetihnâmeler de vardır: *Fetihnâme-i Bağdâd* (Londra, Brit. Muse. add. 18071); *(Tarih-i) Feth-i Bağdâd* (St. Germainen-Laye, Şehir Ktp. nr. 379); *Fetihnâme-i Diyâr-ı Arab* (Nuruosmaniye Ktp. nr. 4087, bs. Tarih Vesikaları, sayı, 17-18); *Fetihnâme-i*

Hünkâr-ı Rum, (Türkçeden Farsçaya çeviri, Oxford, Bodl, Library, nr. 572), *Fetihnâme-i İstanbul* (Viyana Milli Ktp. nr. 993). Bazı kişilerin de fetihnâme yazdıkları bilinmekteyse de eserleri henüz ele geçmiş değildir: Ömer, *Fethiyye-i Uyvar;* Zîrek, *Fetihnâme-i Kıbrıs*; Pîrî, *Fethiyye-i Cezîre-i Kıbrıs* bunlardandır.

fetvâ فتوا a. i. Şeyhülislam veya müftü tarafından verilen şer'î hüküm veya karar. Fetvâlar genellikle yazılı olarak sorulan sorulara verilen yazılı cevaplardır. Konu anlatılırken erkek için Zeyd ve Amr*, kadın için de Hind isimleri kullanılır, davâ sahiplerinin isimleri kullanılmazdı. Sorunun sonu "olur mu, olmaz mı" gibi kısa bir şekilde bitirilir ve fetvâ başlangıcında "el-cevâb" ibaresi konurdu. Fetvâyı yazan "olur" veya "olmaz" cevabından evvel "Allahu a'lem (Allah daha iyi bilir ya)" ibaresini yazar, imzası altına da "Gaferallahu zünûbehu (Allah günahlarını affetsin)" cümlesini eklerdi. Fetvâ vermeye cesâret edenler, ilimleri ve Allah'tan korkuları az olan âlimler olarak görülür ve büyük âlimlerin fetvâ vermekten kaçınacakları düşünülürdü. Padişahlar birçok devlet işinde Şeyhülislâm'ın fetvâsını isterlerdi. Ünlü âlimlerin vermiş oldukları fetvâlar daha sonradan mecmua halinde toplanmıştır. Ebussuud Efendinin fetvâları bu türdendir. Bir fetvâ örneği:

Cizye cem'ine me'mûr olan Zeyd, Amr-ı zımmîden cizye taleb itdükde "Ben müslimim. Müslimden cizye alınır mı?" dese, şer'an böyle demesiyle İslâmına hükm olunur mu?

El-cevâb: Olunur. (Şeyhülislâm Yahyâ'dan)

Fetvâsın alsa destine bir mûr-ı nâtüvân
Kuvvetde pençe-tab'-ı pelengânı gâb olur

Sâbit

Lâyık mıdır ki yâre kesip verdiğim kalem
Fetvâ-yı hûn-ı nâ-hakkımı yazdı ibtidâ

Nevres

figân فغان f. i. Izdırab ile bağırıp çağırma, inleme, âh etme; "efgân"dır. (bkz. âh).

Feryâd u figân itme i bülbül dahi ağzın
Yum gonca bigi yine gülistân ere umma

Hoca Dehhanî

fîl فيل a. i. Fil. Ayrıca satranç oyunundaki taşlardan da birinin adıdır. Pîl şekli de kullanılır. (bkz. satranç).

Baş eğmez gördü çengâl-ı hilâle pîl-i şeb
Çekdi anı çalmağa şâhâne tığ-ı zer güneş

Aşkî

Ey kamer-ruh fil-mesel bir bende-i ferzâne veş
Atı önünce piyâde sen şehin ben kul yeter

Zâtî

firâk فراق a. i. Ayrılık, ayrılma; hüzün, keder. Divân şiirinde âşık veya şâir daimâ sevgilisinden ayrıdır. Bu ayrılık ona büyük ıstırap verir. Hele sevgilinin başkalarıyla ilgilenmesi bu ayrılık acısını daha da arttırır.

Bisât-ı meclisine baktırıp ıraklardan
Firâk oduna yeter yak bu şem'-i sûzânı

Nev'î

(bkz. hicrân, hasret)

Fir'avn فرعون a. i. "Azamet ve ceberût sahibi olmak" anlamına geliyorsa da eski Mısır kavimlerinden Amalika hükümdarlarına lakap olarak verilmiştir. Birçok firavnlar olmasına rağmen içlerinden en meşhuru Hz. Musâ zamanında yaşamış olanıdır. *Kur'an-ı Kerîm*'de Hz. Musâ ve kavmine zulmeden bu Mısır kralının hikâyesi, Yusuf Sûresinde anlatılır. Buna göre Hz. Musâ'nın îmana davetini reddeden Firavn, tanrılık iddiasında bulunur ve kavmini de buna inandırır. Hz. Musâ'nın gösterdiği mucizelere de inanmaz. Kendisine inananları onun zulmünden kurtarmak için Mısır'dan ayrılan Musâ'yı takip ederken Kızıldeniz'de boğularak ölür. Son anda iman ettiğine dair rivâyetler varsa da kendisi ve kavminin cehenneme gidecekleri görüşü daha kuvvetlidir. Hâmân* adlı bir veziri olduğu bilinir. Firavn Hâmân'a bir kule yaptırmasını emredip o

kuleye çıkarak Musâ'nın Tanrısına erişeceğini söyledi. Kule inşa edildi ancak Firavn buna imkân bulamadı. Başka bir rivayette de Firavn iki adet büyük kuşu, kanatlarından bir sepete bağladı. Sepetin içine kendisi binip kuşların üstüne et parçası astı. Ete yetişmek isteyen kuşlar uçunca Firavn yükseldi ve ta yükseklerde Tanrı'yı vurmak için göğe ok attı. Allah onun emeğini boşa çıkarmadı ve oku, bir balığa isabet etti. Balığa o günden sonra bıçak haram oldu. Onun için balık bıçakla kesilerek öldürülmezmiş. Tefsirlerde onun hakkında, israiliyyâttan olmak üzere daha birçok rivâyetler mevcuttur. Edebiyatta daha çok Hz. Musâ ile olan ilişkisi yüzünden yer edinmiştir. Zâlimliği, kahrolması, boğulması yönleriyle rakîbe benzetilip bedduâda bulunulur. Sevgilinin acımasızlığı ve âşıka karşı zâlimce davranışları nedeniyle sitem içinde anılır.

Târmâr olsa n'ola cumhûr-ı Fir'avn-ı adû
Görünür Musâ asâsı gibi çün ejder livâ

Yahyâ Bey

Yoğ etdi ceyş-i Fir'avn'ı asâ-yı mu'ciz-i Mûsâ
Bu ejderlerle kahr et sen şehâ kavm-i Mesîha'yı

Aşkî

(bkz. Hâmân, Musâ)

firkat فرقت a. i. Ayrılık, firâk. (bkz. fürkat).

firdevs فردوس a. i. Cennet, bkz. Cennet.

Yine zeyn oldu cihân mânend-i Firdevs-i berîn
Hulle-i istebrakın giydi nebâtât-ı zemîn

Yahyâ Bey

fireng فرنگ a. i. Avrupalı, efrenc. Divân şiirinde adı geçen milletlerdendir. Özellikle güzelleri, putları, kâfirleri vs. yanında, Müslüman olmayan ülke sıfatıyla da fethedilecek yerler olarak ele alınır.

Din sorarsan toğruluhdur toğruluh sorgıl anı
Müslim ü müşrik Fireng ü Hind ü Türk ü Rus'dan

Kadı Burhaneddin

firûze فروزه a. i. Nişabur*da çıkarılan açık mavi renkli bir mücevher. Yüzük taşı vs. süs eşyası yapımında kullanılır. Kelimenin Farsçası "Pirûze"dir. Gök rengi olarak da firuze rengi ele alınır ve gök ile ilişki kurulur. Bazan sevgilinin ayva tüyleri bu taşa benzetilebilir. Ağaç yapraklarıyla renk benzerliği dolayısıyla bir arada bulunduğu yerler de vardır.

Eylemiş der-beste dükkânın tabîb-i rûzigâr
Hokka-i pîrûze-i gerdûnda dârû kalmamış

Nâbî

Fisagor y.i. Eski Grek filozofudur. Akıl ve hikmet timsali sayılan Fisagor'u Pythagoras (M.Ö. 369-470) adıyla biliriz. Efsâneye göre Fisagor, halk tarafından mâbedi yakılarak öldürülmüştür. Mısır'da öğrenim gördüğü, Yunanistan'da bir tarikat kurduğu söylenen Fisagor'un en önemli yanı, tenâsuh inancıyla ilgili rivayetidir. Guyâ Fisagor mirâç ettiğini, bu sırada gökteki yıldızlar ile göklerin döndüğünü, bu dönüşten ilâhî bir âhenk duyduğunu, rûhen yüksek mertebelere çıkanların da bunu anlayabileceklerini söylemiş ve musıkî*yi o icât etmiştir. Denilir ki Fisagor musıkîyi ortaya koyarken bu İlahî âhengi örnek almıştır. Bu nedenle musıkîye ilm-i edvâr* denilir.

Fehîm ol mazhar-ı işrâk-ı nûru'n-nûr-ı aşkam kim
Çerâğını oldu Fisagor u belki bir de Eflatûn

Fehîm

(bkz. ilm-i edvâr)

fitne فتنه a. i. Belâ, ayartma, karışıklıklar. Divân şiirinde öncelikle kıyametle ilgili olarak kullanılır. Âhir zamanda (Devr-i Kamer*) birçok karışıklıklar çıkacağı ve fitneler kopacağı bilinmektedir. Divân şâiri bu karışıklıklara neden olarak sevgiliyi gösterir. Böylece sevgili-âşık ilişkisi ortaya çıkar. Sevgili bir görünüşüyle fitneler koparır, âşıkları arasında kargaşaya neden olur. Sevgilinin genel güzelliği ve görünümünden başka beni, yüzü, yanağı, zülüfleri, gözleri, ayva tüyleri, kaşları, gamzesi, bakışları, yürüyüşü vs. birer fitne se-

bebidir. Ancak onun en önemli fitne kaynağı olan yanı, boyudur. "Kamet (Boy)" ile "Kıyâmet" kelimelerinin iştikak* sanatına yol açması bu ikisinin çok kez birlikte kullanılmalarına neden olmuştur. Sevgilinin selvi boyuyla salınması etki bakımından kıyâmetin kopacağı andan aşağı değildir.

O şûhun fitne-i devr-i zamândır kâkül ü zülfü
Kıyâma geldiği sâat kıyâmetten nişân ol kad

Hisâlî

Yürüse fitne ola dursa kıyâmet kopara
Söylese sihr ede baksa komaya tende mecâl

Lâmiî

Mihrâba geçip fitne gözün sihr ile dâim
Eyler ol iki turra-i câdûya imâmet

Revânî

fülfül فلفل a. i. Karabiber. Dâr-ı fülfül denilen bir çeşidi de vardır. Eski tıpta sıcak ve kuru maddelerden kabûl edilirdi. Mide ve bağırsak rahatsızlıklarına iyi gelir, sinirleri teskîn edermiş. Öksürük ve göğüs rahatsızlıkları için en iyi ilaçlardandır. Sinir ve adaleyi ısıtıcı özelliği varmış. Edebiyatta fülfül sevgilinin ben*i yerine kullanılır. Yine yıldız* olarak da ele alınır.

Sünbülün tuğrâ-yı menşûr-ı cemâl-i saltanat
Fülfülün ol zühredir kim mâh-ı tâbânımdadır

Nev'î

Kim fülfüle benzetse yüzü karadır
Kim fülfülü yeğ gördü Halîl'in adesinden

Ahmed Paşa

Fürkan فرقان a. i. Doğru ile yanlışı ayırt etme. *Kur'ân-ı Kerîm*'de dört büyük kitap anlamında kullanılmışsa da bazı âlimlerin görüşüne göre yalnızca *Kur'ân-ı Kerîm* için kullanılmıştır. Çünkü *Kur'ân*'da "Bütün âlemlere bir korkutucu olsun diye kuluna Fürkan'ı indiren Allah'ın şânı ne yücedir (Fürkan/1)" buyurulmaktadır.

Olurdu bir yana bahs-i maâni-i Fürkân
Okurdu bir yana kurrâ-i seb'a Kur'ân'ı

Yahyâ Bey

(bkz. Kur'ân)

fürkat فرقت a.i. Ayrılık. Divân edebiyatında daha çok firâk, hasret, hecr ve hicrân gibi eşanlamlılarıyla kullanılır. Âşığın en belirgin özelliği fürkat içinde olmasıdır. Bu fürkat ona büyük ızdırap verirse de o, bu durumdan ancak arada sırada şikâyetçi olur. Sevgilinin rakiplerle ilgilenmesi, fürkat acısının çoğalma nedenidir. Şâir fürkat yüzünden o derece zayıflar ki artık beli kıl gibi incelir. Fürkat nedeniyle âşık kan yutar, ölümcül hasta olur, toprağa döner, geceleri sabahlara dek yanar, ağlar, âh eder, daima kanlı gözyaşları döker, beli bükülür, gam ve keder içinde kalır. Fürkat hâli âşık üzerinde çeşitli teşbîhlerle etkili olur. Fürkatın en çok benzetildiği ögeler de kılıç, tığ, ok, zahm, zahm-ı hâr, rûz-ı âb, savm, bâd-ı hazân, ceng, ateş, cehennem, dağ, şeb, gece, mahşer günü vs.dir. Fürkat, âşığa en çok yalnız geçen gecelerde etki eder. Çünkü yalnızlık duygusu geceleyin artar.

Fürkat dününde dün gice tenhâ vü zâr idim
Hoş hemdem oldı yâr-ı gamın müstedâm ola

Ahmed Paşa

İnceldise hecr ile karınca gibi belin
Fürkat nice bir ola Süleymân ere umma

Dehhanî

(bkz. hicrân)

füsûn فسون f. i. Büyü, sihir, (bkz. sihir).

füsûnger فسون گر f.b.i. Sihirbaz, câdu. (bkz. câdû).

fütûh فتوح a. i. Arap edebiyatında fetihleri anlatan kitap. Araplar İslamlığın ilk devirlerinden itibaren kahramanlıklarını yazıya geçirmeye başladılar. Hz. Peygamber zamanından sonra fethedilen yerler ile bu fetihlerin nasıl gerçekleştirildiğini anlatan tarih kitaplarına genel olarak fütuh (fetihler) adı verildi. Daha sonra vekayinâme* özelliği taşıyan bu eserler, anılara dayalı detaylı anlatımlarla doludur. Fethedilen yerin coğrafî durumundan savaşın seyrine; gazilerin ruh hâllerinden diplomasi olay-

G

gabgab غبغب a. i. Çene altı, ikinci gerdan, çene altında meydana gelen kıvrım. Divân şiirinde beyaz oluşu ile saçların zıddı olarak ele alınır. Turunç veye elmaya benzetilir. Sevgilinin şarabı andıran la'l dudakları altında o bir meze olur. Çenenin elmaya benzetilişiyle de alâkası vardır. Sevgilinin gabgabı can ve gönüllerle doludur. Bazan top aynadır. Bazan da sihir yapar. Bir gazel:

Deyr-i hüsnünde ne dem gezdire micmer gabgab
Can meşâmını eder anda muattar gabgab

Hadd-i hüsn olmağıla çâh-ı zenah hâlîdir
Doldu cân u dil ile olalı manzar gabgab

Zülfü Çin milketi hattı karalar memleketi
Akdeniz'dir yüzü mir'ât-ı Skender gabgab

Mısr-ı câmi ve yâhud cami-i mısr oldu yüzü
Tut ki top âyînedir anda müdevver gabgab

Böyle şûrîde olur mıydı Celâl'ün gönlü
Kılmasa dâvet ile anı musahhar gabgab

Celâlî

Galata غلطه f. i. İstanbul'da bir semt. Güzellere ve içkiye düşkün olan şâirler eskiden bu ikisinin bol bulunduğu Galata'ya gezintiye çıkarlarmış. Hristiyan mahallesi olan Galata'da meyhâneler çok bulunurmuş. Orada gemilerin bugünkü Karaköy iskelelerinde demirlemeleri sonucu canlı bir hayat sürermiş. Divân şiirinde daha çok "Galata seyri" veya "Galata'da ayak seyri" âdetleriyle kullanılan Galata, bugün dahî İstanbul'un bu tür eğlence merkezlerinden biridir.

Galata'ya sanem seyrine gelmiş
Stanbul'dan bir iki dîn ulusu

Mahremî

Her nefes bu mürde-i dil bulur hayât-ı câvidân
Ol Mesîhâ-demle gülgeşt-i Galata eylesem

Aşkî

gâliye غاليه a. i. Misk ile anber*den yapılmış siyah renkli ve kokulu bir çeşit kına. Eskiden kadınlar saçlarına ve başlarına gâliye sürerlerdi. Divân şiirinde kokusu ve kıymetli oluşuyla ele alınır ve genellikle diğer kokulu maddelerle ve saç ile bir arada bulunur. Eski tıpta gâliye sert şişleri ve urları yumuşatmada kullanılırdı. Soğuktan doğan başağrılarına iyi gelirmiş. Kadınların rahim ağrılarını giderici özelliğe sahipmiş. Yine kadınlar yüzlerine sun'î ben yapmak için de gâliye sürerlermiş.

Müşgîn saçında gâliyeden vaz' olan benim
Şol dâm içinde ben bilirem kim ne dânedir

Nesîmî

gam غم a. i. Keder, tasa, dert, gussa, belâ. Divân şiirinde bu kelime ile anlamdaşları çok kullanılır. Çünkü divân şâiri ve âşık daima gamlıdır. Âşık gözüyle sevgilisini görünce gam esiri olup canında ve gönlünde gam hisseder. Bu gam, vuslat*a erememenin verdiği ızdırap olup sınırı yoktur. Sevgilinin saçı ne kadar uzun ve çok ise âşık da o saç yüzünden o derece gam çeker. Bu bakımdan gam, geceyi mekân edinir ve âşık özellikle geceleyin daha çok dertlenir. Gam, âşık için bir mihenk taşı gibidir, onun âşıklık yolunda ne derece istekli ve dayanıklı olduğunu ölçer. Bu yüzden âşık daima gam ister, âdeta onsuz olamaz. Gam âşığın en vefâlı ve en eski dostudur. Herşeyin bir sonu olması, âşığa direnç verir ve birgün bu gam ve dertlerinin de biteceğini düşündürür. Gam bittiği zaman vuslat kendini gösterecektir. Gam, insanı feleğin çenberinden geçirir ve olgunlaşmasına yardımcı olur. Âşık gam ile o denli içli dışlıdır ki gamla yaşamak onun için bir zevke dönüşür. Çünkü bu gam sevgiliden gelmektedir ve sevgiliden gelen her şey gibi değerlidir. Gamın çaresi yine gam çekmektir. Doktorun buna yapacağı bir şey yoktur. Hatta gama ilaç vermek yanlıştır ve hastayı daha da kötü yapabilir.

Gam, âşığın yüzünü soldurup boynunu büker. Âşık gamdan dolayı hilâle dönmüş, dü-tâ olmuştur. Âşık bu gamdan dolayı devamlı âh* etmekte, yakasını yırtmaktadır. Bu da âşığın ihtiyarlamasına, ölmesine, toprak ile yeksan olmasına neden olur. Âşık, sevgilisi dışında, devran, felek ve zamandan dolayı da gam çeker. Bu gamın dağılması için tek çare içki içmektir. Murad mumunun yanması; yani âşığın isteğine kavuşması sonucunda gam dağılabilir. Ancak bu da çok zor erişilen bir durumdur. Mum nasıl geceyi aydınlatırsa, murad mumu da gece renkli gamları dağıtır. Ancak murad mumu yanınca da mumun bitmesinden korkularak gam çekilir.

Divân şiirinde gam birçok nesneye benzetilmiştir. Âşığın dili muma benzetilince gam bir makas olur. Yine gam, açılması mümkün olmayan bir kilittir. Sevgilinin güzelliğine engel olan kış mevsimi de gamdır. Âşık, gamı bir elbise gibi giyer ve bir daha çıkaramaz. Âşık, gözyaşlarıyla gam kıssasını yazar. Bu kıssa yer yer, hikâye ve macerâya dönüşür. Uzunluğu yönünden zenciri andıran gam, sonu gelmeyen bir belâdır. Âşığın canı micmer, gamı da içinde yanan tütsüdür. Gam, hiç kimsenin çekemediği bir yük, tahammül edilemeyen bir zehir ve yaradır. Bu yara yanık yarasıdır. Gam bazan misâfir olur, gönül evine konar. Can veya gönül, gam denen yolda yürümek zorundadır. Gam, âşığın arkadaşı ve dostu olur. Bazan kervan olur yola koyulur; bazan ordu olur âşığa savaş açar. Yer yer kılıç ve ok olup âşığın bağrına saplanır. İğne ve diken olur, taş ve dağ olur. Bazan sikke olup âşığın altın gibi sararmış yüzüne vurulur. El olur, âşığın eteğine yapışır ve bırakmaz. Zehir, tiryâk, dermân, afyon, lokma, sofra, nîmet olur âşığın önüne gelir. Oruç olur tutulur. Yâr olur, kucaklaşılır. Ev, bucak, kafes, dam (tuzak), bend olur âşığı içine alır. Ateş olur yakar, azâp olur incitir. Velhâsıl divân şiirinde gam için söylenecek sözün sınırı bulunmaz. Âşık gam ile iç içedir ve her bakımdan gamın adı anılır.

Zülfün hikâyetini gönülde misâl edip
Gam kıssasını levh-i perîşâne yazmışam

Ahmed Paşa

Gam çekmeyince kıymeti artar mı âşıkın
Kan yutmayınca buldu mu hiç i'tibâr lâ'l

Ahmed Paşa

Gamın pinhân dutardım ben dediler yâre kıl rûşen
Desem ol bî-vefâ bilmen inanır mı inanmaz mı

Fuzûlî

Neş'e tahsîl etdiğin sâğar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfûrdan

Laedrî

gamze غمزه a. i. Süzgün bakış, sevgilinin süzgün veya manâlı yan bakışı. Divân şiirinde sevgilinin bakışı gamzeyi doğurur ve bu gamzede binlerce anlam vardır. Âşık bakışın mânâsını çözmekte güçlük çeker. Gamze yalnızca bakışa dayanmayıp göz, kaş ve kirpiğin birlikte ortaya koyduğu bir harekettir. Gamze, gözden çıkar ve âşığa ıstırap verir. O öylesine naziktir ki hiç hissettirmeden sanatını icra eder. Sevgili, âşığa gamzeleriyle naz yapar ve gamzesini tam yerinde ve zamanında gerçekleştirir. Divân şiirinde gamze en çok ok ve kılıca benzetilir. Gamze ok olunca yaralamak, delmek, öldürmek, avlamak gibi eylemleri üstlenir. Bir ok olan gamzenin hedefi ise can, gönül, sine, ciğer ve yürektir. Ok olan gamze temrenli veya temrensiz olarak görünebilir. Gamzenin ok oluşunun en büyük nedeni kirpik oklarından dolayıdır. Sevgili şöyle süzgün bir bakışıyla yay kaşlarından kirpik oklarını hedefe atar. Zaten onun kaşları ile kirpikleri kurulu bir kemânı andırır. Sevgili bu okları atmada öyle ustadır ki hiç biri hedefini şaşırmaz. Hatta bu bakımdan o, "tîr-i kazâ (kaza oku)"yı hatırlatır. Bir yaylım ateşi gibi arka arkaya o kadar çok gamze oku atılır ki bunlar can kuşunun kanat ve teleğini oluştururlar. Gamze okları öylesine değişik tesirler yaparlar ki görenler o oklara can atar. Âşık, gamze oklarının gönlünden hiç ayrılmamasını ister. Bunun nedeni sevgilinin devamlı bakışlarını istemek ve okun geri çıkmasının çok zor oluşudur. Bazan bu oklar yaralı gönlü diken birer iğne olurlar. Âşık, gönül evine, gamze oklarını bir misafir gibi davet eder ve ona can atar. Gamze kılıç olduğu zaman, güzellik ve can ülkesinin kılıç zoruyla ele geçirilmesi esas alınır. Ayrıca kılıcın öldürücülüğü de unutulmamalıdır. Sevgilinin kılıcı öldürürken, dudağı âb-ı hayât* bağışlar ve diriltir. Kılıç kan döker. Bu bakımdan hançer ile eş değerdedir. Hançerin belde taşınması âdeti de bu arada hatırlanır. Bunlardan başka gamze, mest ve sarhoştur. Onun için gamzenin sözüne güven olmaz. Gözlerin baygın bakışı da bu sarhoşluğa sebep teşkil eder. Gönül bir hazine, gamze de hırsızdır. Bu da kaçamak bakıştan dolayıdır. Âşık için en tehlikeli ve öldürücü gamze, bu tür bakıştır. Âşığın gönül kuşu gamze tarafından avlanır. Âşığın gamlı gönlü, gamze denen cerrâh tarafından yarılıp iyi edilir. Gamze bazan öldürücü bir katil, bazan da cellattır. Âşık, gamze ile şehîd olunca gamze de kâfir olur. Ayrıca gamze, fitneler koparır, belâdır, âfettir, acımasızdır. Bazan câdû*, büyücü ve sihirbazdır. Bunun da nedeni, yine fitne ve kargaşadır. Gamze âşığın uykusunu kaçıran bir büyücüdür. Hasta olarak ele alınırsa, âşığın onun yerine kurban olmak isteyişi ortaya çıkar. Gamzenin tercüman oluşu ise, bakıştaki mânâları tercüme etmesi dolayısıyladır. Kısacası gamze, divân şiirinin başlıca ögelerinden birini oluşturur. Sevgiliden âşığa yönelik olarak gamze ile ilgili birçok husus sözkonusu edilebilir. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz:

Fettân, tîğ, tîğ-zen, tîğ-ı kâfir, tîr, şimşîr, hançer-i elmâs, câdû, âfet, âfet-i cân, gammâz, gammâz-ı mahabbet, kahraman, mest, sarhoş, mahmûr, sayyâd, belâ, aşûb-ı can, hûnî, katil, cellad, rehzen vs.

Zahmın görüp Celâlî pîr ü cüvân esirger
Bir lahza hürmet etmez pîr ü cüvâna gamze

Celâlî

Kâ'be-i kuyunda oldum bülbül-i kuds-âşiyân
Atma tîr-i gamzeni edip kemân-ebrûnu çin

Yahyâ Bey

Gamze-i dilber ki çeşm-i mestine nâz öğretir
Sanki bir sayyâd-ı mâhîdir ki şehbâz öğretir

Yahyâ Bey

Âfet-i cân dediler gamze-i cellâdın için
Nahl-i gül söylediler kamet-i şimşâdın için

Nedîm

Gamzen suâle başlasa uşşâka her müjen
Gûyâ lisân-ı hâl ile bir tercemân olur

Nef'î

Gâve گاوه f. i. Divân şiirinde Dahhâk*ın zulmüne karşı halkı ayaklanmaya teşvik etmesi ve "Drefş-i Gâveyânî* adı kendi demirci önlüğünü bayrak yapması yönleriyle ele alınır. Daha çok haksızlıklara karşı kavga veren güçsüz kişiliği temsil eder ve daima Dahhâk ile birlikte anılır.

Bir abd-i habeş dehre olur baht ile sultân
Dahhâk'ın eder mülkünü bir Gâve perişân

Ziyâ Paşa

(bkz. Dahhâk, Drefş-i Gâveyânî)

Gâv-ı bahrî گاو بحرى f.i.t. Deniz öküzü.

Gâv-ı zemîn گاوزمين f.i.i.t. (bkz. Arz öküzü)

gavs غوث a. i. Yardımcı, imdada yetişen. Kutup* olan. Tanrı erenlerinden yardım istenildiği zaman bu adla anılırlar. Gavs, her asırda ancak bir tane olur. Mesela Kadirîlik* inancına göre Abdülkadir*-i Geylânî bir gavstır. Tasavvufî edebiyatta daha çok anılır. (bkz. kutb.)

Türbet-i pâkine her lahza selâm-ı bî-had
Olsun ey gavs-ı Nebî sîret-i hurşîd-zamîr

Tokadîzâde Şekîb

Gavs-ı âzâm: Büyük yardımcı.

gavvâs غواص a. i. Dalgıç. Şinâver diye de anılan gavvâs divân şiirinde daha çok su ile ilgili olarak anılır. Dalgıçların denizden inci vs. kıymetli şeyler çıkarmaları dolayısıyla, değerli şeyler arayan kişi de gavvâs olarak düşünülür. Âşığın gönlü bu bakımdan bir gavvâstır. Şiir ustaları da kendilerini mânâ incileri çıkaran birer dalgıca benzetirler. Bazan sevgilinin dudaklarının hayâlî, göz denizine düşmüş bir yüzük olarak düşünülüp gönül ona dalgıçlık yapar.

Vasf-ı dendânınla dürr-i nazma deryâdır gönül
Nutk sâhil, akl gavvâs u dür-i şehvâr şiir

Aşkî

gayb غيب a.s. Gizli olan, göze görünmeyen; kayıp. Tasavvufa göre Allah'ın insandan gizlediği her şeye gayb denir. Gayb âlemi, görülebilen âlemin dışında kalan âlemdir. Gayb erenleri* Allah'ın insanlardan gizlediği sevgili kullarıdır. Edebiyatta gayb, sırlar âleminden kinâyedir. Esrâr ile birlikte çok kullanılır. Sevgilinin ağzı gâyib olduğu gibi, konuştuğu şeyler de gâyibden haber vermek gibidir.

Ol tûtî-i sebz edip bunu fâş
Hızr-ı reh-i gayba oldu yoldaş

Şeyh Galib

(bkz. âlem)

gayb erenleri a.tr.i.t. Ricâl, yahut mâlü'l-gayb da denilen ve halk arasında üçler*, yediler*, kırklar* olarak bilinen Allah'ın sevgili kulları. Bunlar her devirde mevcut olup Allah'ın emirlerine göre insanları idareye çalışırlar. Ancak halk bunların kim olduklarını bilemez. Her çağda Allah'ın tecellîsine mazhar olup Peygamberimizin mânevî mîrasına sahip olan bir kişi yaşar. Buna kutup* denir. Kutbun sağında ve solunda iki yardımcısı vardır ki bunların hepsine birden "üçler" denir. Ayrıca âlemin dört yanında idareyi sürdüren dört kişi daha vardır ki diğer üçüyle birlikte "yediler" adını alırlar. Bunlardan sonra da dereceleri daha düşük kırk kişi gelir ki bunlara da "kırklar" denir. Hatta bir rivâyete göre bunları "üçyüzler" takip eder. Bunlar her devirde mevcut olup ölenin yerine terfi etme yoluyla icraatta bulunurlarmış. Darda kalanlar bunlardan yardım istermiş. Üçler tayy*-i zamân* ve tayy-i mekân* sırlarına sahipmiş.

Enîsi gâyib erenler celîsi ehl-i safâ
Ziyâde ede yaşım gibi rahmetin Mevlâ

Yahyâ Bey

Gayûr غيور a. i. Gayûr-ı Bağdadî (Bağdatlı Gayur) diye bilinen ünlü bir pezevenktir. Etrafında topladığı sâzende ve hânende

cariyeleri erkeklere satarak geçinen tarihin ünlü kârhânecilerindendir.

Irzına gayreti yok sifle-nihâd
Oldu ma'nada Gayûr-ı Bağdâd

Seyyid Vehbî

gazâ غزا a. i. Din uğruna yapılan savaş, cihâd (bkz. cihâd)

Bulut gibi dökülür yaşı ayn-ı a'dânun
Gazâ gününde ki berk ura tığ-ı yalmânı

Yahyâ Bey

gazal غزال a. i. Ceylân, âhû. Dişisine gazâle denir. bkz. âhû.

Gördü ki bir avcı dâm kurmuş
Dâmına gazallar yüz urmuş

Fuzûlî

gazavât-nâme غزواتنامه a.f.b.i. Din düşmanlarıyla yapılan savaşları konu alan kitapların genel adı. Şiir veya düzyazı olarak yazılabilen gazavatnâme Arap edebiyatında megazî adıyla anılır. Bir tek savaşı anlatan bu tür eserlere de gazânâme denir. Ancak gazavatnâme ve gazanâme kelimelerinin birbirleri yerine kullanıldığı yerler de vardır. Klasik edebiyatımızda gazavatnâme bir tür olup, daha çok mesnevî nazım şekli ile kaleme alınırdı. Zafernâme* ve fetihnâme*ler de içerik yönünden gazavâtnâmeye benzerler. Gazavatnâme yazılması için fetih veya zafer kazanılması şart değildir. Gazavâtnâmeler tarihin belli bir kesitine ait savaş olaylarını bütün detaylarıyla anlattıkları için tarihî önem taşırlar. Şiir olsun düzyazı olsun hamâsî bir anlatım ile ele alınan konu, çok zaman yazarın izlenim ve anılarına dayanır. Bu bakımdan birçok gazavâtnâme güvenilir kaynaklar arasında sayılır. Ancak tarih kaynaklarına dayanılarak sonradan kaleme alınmış gazavâtnâmeler de vardır. Özellikle akıncıların ve askerlerin yaşayış sistemleri hakkında değerli bilgilere sahip olan gazavâtnâmelerin şiir olanları klasik mesnevî şekline uygunluk gösterirler. İslâm edebiyatlarında ilk gazavâtnâmeler Arap diliyle yazılmıştır. Önceleri siyer kitaplarında ele alınan savaş bilgileri daha sonra gazavâtnâme türünün doğmasına yol açtı. Arap edebiyatında bu türün en ünlü eseri Vâhidî'nin *Kitâbü'l-Megazî*'sidir.

Türk edebiyatında ilk gazavâtnâme örneklerini Selçuklular devrine kadar götürenler ve destanî yönleri ağır basmasına rağmen *Dânişmendnâme** ve *Battâlnâme*'leri de gazavâtnâme olarak niteleyenler olmuştur. Ancak gazavâtnâme özellikleri taşıyan eserlerin XV. yy.da yazılmaya başladığı ve XVI. yy.da büyük bir genişleme gösterdiği kesindir. XIX. yy. sonlarında yazılan ve Türk-Yunan harbine ait olan gazavâtnâmeler ise bu türün son örnekleridir.

Gazavâtnâmeler konularına göre bazı ayrıcalıklar taşır: 1. Bir padişah ve devrini konu alanlar (msl. *Selîmnâme, Süleymannâme*). 2. Ünlü bir komutanı ve savaşlarını konu alanlar (msl. Barbaros, Osman Paşa) 3. Yalnızca bir savaşı konu alanlar (msl. Preveze, Bağdat seferi). Türk dünyasında tespit edilebilen 250 kadar gazavâtnâme içinde usta yazar ve şâirlerin kaleminden çıkmış ve edebî değer taşıyan gazavâtnâme sayısı pek azdır. Daha çok tarih ve dil açısından önemli olan gazavâtnâmeler içinde en ünlü birkaç tanesini şöylece sıralayabiliriz: Kâşifî, *Gazânâme-i Rûm* (İ. Ünv. Ktp. Yıldız yazmaları, nr. 936), Fütuhî Hüseyin Çl. *Enîsü'l-Guzât* (Süleym. Ktp. Ayasofya Bl. nr. 3785), Muradî, *Gazavât-i Hayreddin Paşa* (İ. Ünv. Ktp. TY. 94, 2490, 2559, 2639), Mahmud Sâbit, *Gazavât-ı Gazî Hasan Paşa* (Süleymaniye Ktp., Esad Ef., 2419; Viyana Milli Ktp., 1256), Novili Ömer, *Gazavât-ı Diyâr-ı Bosna* (Viyana Milli Ktp. 1103; bs. İstanbul-1974, aynı müellif, *Gazavât-ı Hekimoğlu Ali Paşa*, bs. İstanbul, 1876), Mustafa Resmî, *Gazavât-ı Hüseyin Paşa* (Kahire Kraliyet Ktp. TK. 212). Bir takım gazavâtnâmelerin de yazarları belli değildir: *Gazavât-ı Sultan Süleyman* (Süleymaniye Ktp. Ayasofya, 3317/9), *Gazavâtnâme-i Şirvan* (Paris Millî Ktp. 123). Özel adlarla anıldıkları halde gazavâtnâme olarak da bilinen eserler vardır. Sâbit'in

Zafernâme'si, Nergisî'nin *el-Vaslü'-l-Kâmil fi Ahvâli'l-Vezîri'l-Ardil* (*Gazavât-ı Mustafa Paşa*) ve Firdevsî-i Rumî'nin *Kutbnâme*'si (*Gazavât-ı Midillî*) bu tür eserlere örnek verilebilir. Henüz ele geçmeyen gazavâtnâmeler içinde de Safaî'nin 10.000 beyitlik *Gazavât-ı Bahriyye*'si önemlidir (bkz. *GOR*, II., 293, 327).
(bkz. fetihnâme)

gazel غزل a. i. Divân edebiyatının en yaygın nazım şekillerinden biridir. Kelime anlamı "kadınlar için söylenen güzel ve aşk dolu söz"dür. Özellikle İran ve Türk edebiyatında çok sevilir ve yazılırdı. Arap edebiyatında kasîdenin bir bölümü iken (tegazzül*) sonradan ayrı bir şekil olmuş ve gelişme göstermiştir (*Gazeldir safâ-bahş-ı ehl-i nazar*-Fuzûlî). Beyit sayısı 5-12 arasında değişir. 12 beyitten fazla olan gazellere müzeyyel veya mutavvel (uzatılmış) gazel denir. Çoğunlukla 5 veya 7 beyit halinde yazılır. İlk beyti musarra (kendi arasında kafiyeli) olur. Daha sonraki beyitlerin ilk dizesi serbest, ikinci dizeler ilk beyit ile kafiyelidir (a-a, x-a, x-a, x-a, x-a, x-a, x-a). Musarra olan ilk beyit matla* (doğuş, başlangıç) adını alır. Gazelde birden fazla musarrâ beyit bulunabilir. Böyle gazellere zü'l-metâli' (matla'ları olan) adı verilir. Gazelin her beyti musarra ile müselsel (zincirleme) gazel adını alır. Bazan matla'ın bir dizesi veya tamamı gazelin son beytinde tekrar edilir. Buna redd-i matla' (matla'ın yenilenmesi) denir. İkinci beyit birinciden güzel ise hüsn-i matla' adını alır. Gazelin son beytine makta' (kesme yeri, bitiriş); sondan bir önceki beytine ise hüsn-i makta' denir. Bu beytin de makta'dan güzel olması şarttır. Şâir, mahlasını (takma ad) makta' yahut hüsn-i makta'da söyler. Böylece beyit ikinci bir ad alır; mahlas beyti yahut mahlashâne.

Şâirin mahlaşını tevriyeli kullanmasına hüsn-i tahallüs denir. (*Bâkî kalan şu kubbede bir hoş sadâ imiş*-Bakî). Bazı şâirlerin de hiç mahlas kullanmadıkları görülür (msl. Kadı Burhaneddin). Müzeyyel gazellerde mahlas, daha önceki beyitlerde söylenir ve mahlashâne'den sonraki beyitlerde zamanın ulularından birine övgüde bulunulur. Gazelin en güzel beytine beytü'l-gazel yahut şâh(şeh) beyit denir. Beytü'l-gazelin yeri veya sırası önemli değildir. Gazelin dize ortalarında kafiye yapılmışsa musammat* adıyla anılır. Bu tür ga-zeller dörtlüklerden oluşan bendler haline dönüştürülebilir. Sonu getirilmemiş veya 5 beyitten az bırakılmış gazellere nâtamam gazel denir. Gazeller çok zaman başka şâirler tarafından birkaç dize ilavesiyle bend şekline dönüştürülebilir. O zaman adları taştîr*, tahmîs*, terbî* vs. olarak değişir. Nazîre*ye (aynı vezin ve kafiyede yazılan benzer şiir) çok elverişlidirler. Aşk konulu mesnevîlerin aralarına da gazeller serpiştirilebilir.

Divân şiirinde gazele büyük önem verilmiştir (*Gazel bildirir şâirin kudretin/ Gazel arttırır nâzımın şöhretin/Ki her mahfilin ziynetidir gazel/Hıredmendler san'atıdır gazel*-Fuzûlî). Lirik konusu, derli toplu yapısı, çekici şekli ile her divân şâirinin özenle işlediği bir şiirdir. Gazeller işledikleri konulara ve bu konulara bağlı üsluplara göre çeşitli adlarla anılır. Aşkla ilgili her türlü acı, sıkıntı, mutluluk, sevgi, yakarış vs. içli duyguların anlatıldığı gazeller, âşıkane gazel adını alır. Fuzûlî'nin gazelleri gibi. İçki ile ilgili çeşitli düşünceler, dünya ve hayata aldırış etmeme, yaşamaktan zevk alma vs. konulu gazellere rindâne gazel denir. Bâkî'nin gazelleri gibi. Kadını ve ten zevklerinin ağır bastığı bir aşkı anlatan gazellere şûhâne gazel denir. Nedîm'in gazelleri gibi. Hayat dersi veren, öğretici ve veciz söyleyişli gazellere de hakîmâne gazel denir. Nâbî'nin gazelleri gibi. Gazel, beyit bütünlüğüne dayalı bir nazım şeklidir. Buna rağmen bazı gazellerin bütün beyitlerinde aynı konunun ele alındığı görülür. Bu tür gazellere yek âhenk gazel denir. Eğer gazelin her beyti birbirinden ustalıklı söylenmişse buna da yek âvâz gazel denilir. Bu tür gazellere usta şâirlerin divânlarında sıkça rastlanır. Gazelde aruz*un hemen her kalıbı kullanılmıştır. Hatta rubâî* kalıplarıyla veya çift kalıpla yazılmış sanatkârâne gazellere rastlamak da mümkündür. Divân şiirinin

en yaygın nazım şekli olduğundan, divânların büyük bölümünü gazeller doldurur. Bir divân oluşturacak şâir Arap elifbasını esas alarak her harf ile sona eren en az bir veya birkaç gazel yazmak zorundadır. Eskiden gazellerin bestelenerek okunduğu da bilinmektedir. Hatta bestelenmek üzere yazılmış gazeller vardır. Gazelleri makam ile okuyan kişiye gazelhân denilirdi. Gazel şeklinde şiirler yazan usta şâirlere de gazel-serâ denilir. (*Eyyâm-ı devletinde şarâbâtı sû-be-sû/Yahyâ gazel-serâyidi Bâkî kasîde-gu*-Nef'î). Türk şiirinin en ünlü gazelserâları arasında Fuzûlî, "*Meddâh olalı çeşm-i gazâlânına Bâkî/ Öğrendi gazel tarzını Rûm'un şuarâsı*" diyen Bâkî, Şeyhülislam Yahyâ (*Nef'î vâdi-i kasâidde sühân-perdâzdır/Olamaz ammâ gazelde Bâkî vü Yahyâ gibi*-Nedîm), Nev'î, Nâbî, Nedîm ve Sebk-i Hindî tarzı gazelleri ile Şeyh Galib sayılabilir. Gazeller kasîdede olduğu gibi bir amaç veya câize uğruna yazılmazdı (*Zamânede gazeli kimse almıyor Sâbit/ Güzellere verilen tuhfe-i selâm gibi*-Sâbit). Bu nedenle zevk ve sanat değeri kasîdeden üstündür. Hatta birçok halk şâiri de XVII.yy. dan sonra gazel tarzını denemişler ve oldukça başarılı örnekler vermişlerdir.

Buraya Fuzûlî'nin yek âhenk bir gazelini örnek alıyoruz:

Gazel

1. *Yâ Râb belâ-yı aşk ile kıl âşîna beni*
Bir dem belâ-yı aşkdan etme cüdâ beni

2. *Az eyleme inâyetini ehl-i derdden*
Ya'ni ki çok belâlara kıl mübtelâ beni

3. *Oldukça ben götürme belâdan irâdetim*
Ben isterem belâyı çü ister belâ beni

4. *Temkînimi belâ-yı mahabbetde kılma süst*
Tâ dost ta'n edüp demeye bî-vefâ beni

5. *Gittikçe hüsnin eyle ziyâde nigârımın*
Geldikçe derdine beter et mübtelâ beni

6. *Öyle zaîf kıl tenimi fırkatinde kim*
Vaslına mümkün ola yetirmek sabâ beni

7. *Nahvet kılup nasîb Fuzûlî gibi bana*
Ya Rab mukayyed eyleme mutlak bana beni

(bkz. beyit, kasîde)

gâzî غازى a. i. Gazâ eden, Allah yolunda savaşa katılan ve savaştan sağ dönen kişi. Peygamberimiz gâzîler hakkında övücü sözler söylemiştir.

Minnet Huda'ya iki cihânda kılıp saîd
Nâm-ı şerîfin eyledi hem gâzî hem şehîd

Bâkî

Çerh-i adlin âfitâbı bürc-i ihsânın mehi
Gâziler sultânı ahbâb-ı Rasûlün serveri

Yahyâ Bey

(bkz. cîhâd)

gedâ گدا f. i. Dilenci, kul, bende, Divân şiirinde hemen daima sultan ile birlikte tezat sanatı içinde ele alınır. Sevgilinin mahallesinde kapı kapı dolaşan âşık bir gedâdır. Sevgili karşısında giyim kuşamı, yaşadığı, hayat vs. ile âşığın hali gedâya çok benzer. Âşık bu durumdan şikâyetçi değildir. Aksine gedâlıkta bir yücelik bulur (*Fakîr-i pâdişeh-âsâ gedâ-yı muhteşem*-Fuzûlî). Çünkü o, âşıklık yönünden kendini aşk ülkesinin sultanı kabûl eder.

Şeh-i iklîm-i aşkam itibarım seyre mânidir
Gedâ şeklinde anınçün dolandım ben bu bâzârı

Aşkî

(bkz. bende)

genc گنج f. i. Hazîne, define, Divân şiirinde sevgili ile ilgili birçok güzellik unsuru hazîneye benzetilmiştir. Herşeyden önce sevgilinin güzelliği bir hazînedir. Çünkü o hazînenin içinde la'l (dudak), pirûze (hat), inci (diş), yakût (ağız) vs. kıymetli mücevherler vardır. Sevgilinin aşk*ı ve vuslat*ı âşık için birer genc sayılır. Ayrıca hazînenin toprağa gömülmesi, define oluşu, sevgilinin yılan saçlarının o tılsımlı hazîneyi bekleyişi, harâbelik yer, toprak, yılan vs. ile birlikte de sözkonusu edilir.

Genc-i hüsnün bilmezem böyle neden ma'mûr olur
Şol kadar isrâf edersin nâz u bî-pervâlığın

Ahmed Paşa

Sırr-ı aşkın genc imiş yeri anın vîrânedir
Yıkdı aşkı gönlümü ol genci vîrân eyledi

Nesîmî

(bkz. defîne, kân, virâne, yılan)

Genc-i Bâd-âver گنج باد آور f.i.t. Hüsrev Perviz*in hazînelerinden biridir. Bu zatın toplam yedi hazinesi varmış. Bunların adları şöyle sıralanır: Genc-i Bâdâver (Genc-i arûs, Genc-i Şâdâver), Genc-i Şâyegân*, Dîbe-i Hüsrevî, Genc-i Efrâsiyâb, Genc-i Sûhte, Genc-i Hadrâ, Genc-i Bârgeh (Genc-i Kâv).

Sevâhil-i çemene çıktı genc-i bâd-âver
Yöneldi Hüsrev-i nevrûze devlet ü ikbâl

Bâkî

Hüsrevâ bil ki dâl-i devletdir
Ki sana geldi genc-i bâd-âver

Ahmed Paşa

Genc-i Şâyegân گنج شایگان f.i.t. Hüsrev Pervîz*in hazinelerinden biridir.

Ol kadar el verdi ma'nî feyz-i evsâfıyla kim
Gûyiyâ miftâh-ı genc-i şâyegânî'dir sözüm

Nef'î

(bkz. Genc-i Bâd-âver)

Genc-i Revân گنج روان f.i.t. Kârun'un hazinelerine verilen isimdir. Yürüyen, akan hazîne demek olduğu için sevgili yerine kullanılır.

Yere geçdi genc-i Kârûn-veş kamu mâl isteyen
Göklere çıkdı Mesîhâ gibi âmâl isteyen

Aşkî

(bkz. genc, Karun)

gerd گرد f. i. Toz, toprak, gubâr. (bkz. gubâr).

Husrevâ sensin bu gün ol şâh-ı sâhib adl ü dâd
K'âb-ı tîğın yeryüzünde komadı gerd-i sitem

Hisâlî

gerdûn گردون f. i. Felek (bkz. felek).

Sen ol sadr-ı muazzamsın ki vasfın kılmağa tahrîr
Çeker ser-safha-i gerdûna râh-ı keşkeşan mıstar

Nedîm

gevher گوهر f. i. Cevher. (bkz. cevher).

Bir gevher-i yek-dâne iki bahr arasında
Hurşîd-i cihân-tâb ile tartılsa sezâdır

Nedîm

gılmân غلمان a.i. Tüyü ve bıyığı çıkmamış delikanlı anlamına gelen kelime cennet* hizmetkârları yerine kullanılır. Güzellik ve sâfiyet timsâli olan gılmân'ın çocukken ölenlerden oluşacağı rivâyeti vardır. Cennetliklerin en alt derecesinde olanın bile 80.000 hizmetçisi olacaktır. Bunlar nurdan yaratılmış gençlerdir. Cennetliklerin her istediğini hemen hazır edecek bu süslü gençlerin dişilerine de hurî* denir.

İki cânibde durmuş hûr u gılmân
Nitekim ravza-i cennetde Rıdvân

Şeyhî

(bkz. cennet, hûrî)

giriz-gâh گرزگاه f.b.i. Kaçma, kaçacak yer. Kasîdelerde medhiye*ye geçişi sağlayan beyittir. Nesîb* veya teşbîh* varsa tegazzül* bölümü ile medhiye bölümünün arasında yer alır. Kasîdenin bölümlerinden biri olmayıp yalnızca, şâirin bir yolunu bularak, bir ilgi yaratarak konuya girmesine yardımcı olan parçadır. Girizgâhın tek beyit olması şart değildir. Bazan birkaç beyitlik girizgâhlar yazıldığı olur. Girizgâh konu değişikliğini gerçekleştirdiği için çok ustalıkla yazılmasına ve veciz söyleyişe dikkat edilirdi. Özellikle tek beyitlik girizgâhlar bu bakımdan önemlidir. Nef'î'nin IV. Murad için yazdığı medhiyesinde tegazzülden sonra yazdığı girizgâh beyti şudur; "*Bir câm sun Allah için bir kâse de ol mâh için/Tâ medh-i şahenşâh için alam ele levh ü kalem.*" (bkz. kasîde)

gîsû گيسو f. i. Omuza dökülen saç, kâhkül. (bkz. saç).

Çün ben leb-i la'liyile îmândan uram dem
Niçe ser-i gîsû-yı siyeh kârı severem

Kadı Burhaneddîn

Gîv گيو f. i. İran'ın efsanevî kahramanlarından biri olan Rüstem'in damadıdır.

Sıfat-ı rezmini gûş edene sıhriyye gelir
Harf-i Dârâ vü Sikender sühan-ı Giv ü Peşen

Nedîm

(bkz. Şehnâme)

gonca غنچه f. i. Gonca, açılmamış çiçek, tomurcuk. Divân şiirinde gonca; sevgilinin ağzı yerine kullanılır ve açılmamışlık özelliğiyle kendini gösterir. Goncanın gülmesi, açılmasıdır. Tıpkı insanın güldüğü zaman ağzının açılması gibi. Oysa kapalı hâli içinde sırlar saklayan bir gülü andırır, onun açılması sırrın açığa çıkmasıdır. Goncanın açılması "çâk olmak, sînesini çâk etmek, yüzünden örtüyü atmak, dîdârı keşfeylemek" gibi şekillerle kendini gösterir. Bunda da sabâ* rüzgârının önemi büyüktür. Gonca açılınca çiçeğin (çoğunlukla gülün) kokusu ortaya çıkar. Gonca olan ağız, açılmadığı zaman remz ile konuşur. İçinin kırmızılığı ve tazeliği nedeniyle de ele alınan gonca, içinde mücevher saklama (la'l dudaklar ve inci dişler) özelliği gösterir. Gonca, bazan kadehi andırır, bazan da defter olur. Kadeh oluşu, içinin şarap renginde olmasından, defter olması da içinde yapraklar bulunmasından dolayıdır. Kapalı ve bâkir olması nedeniyle ise bir geline benzetilir.

Ruhların şevkiyle ey dilber çemende her seher
Gonca çâk eyler kabâsını girîbânım gibi

Karamanlı Nizâmî

Vasf-ı la'linle Hisalî senin ey gonca dehen
Nükte vü remz ü muammâ vü hakayık söyler

Hisâlî

Kâkülü sünbül-i cennet deheni gonca-i nâz
Gören envâr-ı cemâlini getirir salavât

Yahyâ Bey

(bkz. ağız).

gönül tr.i. Gönül âşığın aşkıyla ilgili her türlü gelişmenin algılandığı yerdir. İnsanın yaşaması için gönle olan ihtiyaç ve can mefhumu ona daha da önemli bir yer hazırlar. Gönül bir hitap yeridir. Âşık gönlüyle konuşur, dertleşir. Gönül bir kuştur. Gam ve kederle beslenir. Sevgilinin hayali ile mutlu olur, nazıyla kendinden geçer. Ağyâra asla tahammülü yoktur. Sevgilisinden ümidini asla yitirmez. O aşkın yağmasına uğramış, sevgilideki güzellikler ile darmadağın olmuştur. Bu yüzden perişândır, dertlidir, hayrândır, biçâredir, harâbdır, sergeştedir, şikestedir, kararı yoktur vs. Dil ve kalb olarak ele alındığında kelime oyunlarıyla anlatılır ve bazı terkipler kurar. Siyeh-dil, dest-i dil, çeşm-i dil, dûd-ı dil vs. bunlardandır.

Sevgili padişah olunca, aşk ıstırabı ordu olur ve gönül denen ülkeyi yakar, yıkar. Bu ülke bazan iklîm, il, vilayet ve şehir kelimeleriyle de ele alınarak gönüle benzetilir. Sevgili gönül denen sarayda misafirdir. Bu saray bazan taht, divân ve meclis olarak da görünür. Yine sevgili denen sultan, peşine gönüllerden müteşekkil bir ordu takıp götürür. Âşığın gönlü sevgilinin saçları arasında yurt edinmiştir. Onun her bir tel saçı ucunda bir âşığın gönlü asılıdır.

Gönül, geceler boyu ızdırab çektiği için hasta, bîmâr, yaralı ve sayrudur. Bu hastanın ilacı, şifâsı, tabîbi ve tiryaki ise sevgilinin dudaklarıdır. Hastaları arayıp sormak âdet olduğu, ilaç getirmek gerektiği halde sevgili asla buna yanaşmaz. Gönül hastasının derdi nâzdan dolayıdır. Sevgili süzgün bir bakışıyla âşığın gönlünü ok ve kılıcıyla yaralayıp deler. Sevgilinin ilgisizliği onu deli, mecnûn, çılgın, şûrîde, vâlih ve divâne eyler. Bu deliyi de sevgilinin zincir saçları bağlamaktadır. Yine bu deli ile yalnızca perî sevgili anlaşabilir. Perîlerle arkadaşlık eden gönül bir gün artık sevgilinin büyücü gamzeleri yüzünden delirir ve şûrîde-hâl olup çıkar. Aşk derdine tutulan gönül esir, mahpus, bağlı ve berdâr olur. Sevgilinin çene çukuruna meyledince zindana düşer.

Sevgili ile olan alışverişi yüzünden müşteri, kumarbaz ve mest sıfatlarını alır. Artık vuslat*a karşılık can nakdini vermeye hazırdır. Sevgilinin kara saçları geceye benzer. Âşığın gönlü bu geceye meyledince elbette gecenin tehlikelerine de katlanacaktır. Bu gece içinde o bir şebrevdir. Yine zülüf gece renkli olduğu için âşığın gönlünü miskîn, avâre, perîşan, sadpâre ve nâtüvân eyler. Sevgilinin her şeyine heveslenen gönül bir tıfl (çocuk)ı andırır. Sevgilinin saçlarına imrenir ama onların güzellik mektebinde yüz mushafını, yanak yaprağını, zülüf dal (د)*ını, ağız mimi (م)*ini ve boy elif (ا)*ini öğrenmek durumundadır.

Gönül, gamların konakladığı bir ev, hâne, virâne, hücre, harem ve halvetgâh'dır. Sevgilinin saçları tuzak, benleri de bu tuzaktaki tane olunca gönül kuşu ister istemez bu tuzağa tutulur. Bu kuş artık gamdan yapılmış bir tuzağa girmeyi hak etmiştir. Avlanan bu kuş bazan da kebap edilir. O zaman sevgilinin yanağı bu kuşu kebap eden bir ateş olur ki gönül zaten ateşler içindedir. Âşığın gönlü ateş olup yanarken göz onu söndürmek için daima sular akıtır. Ancak bu ateş asla sönmez. Sevgili bir şem* olursa âşığın gönlü onun çevresinde pervâne* olur. Sevgilinin yay kaşlarından kirpik oklarını attığı nişangâh yine gönüldür. Gönül, sevgilinin vuslat bayramında kesilmek üzere beslenen âşığın kurbanıdır.

Gönül bazan bir şişe, sırça, kâse, kadeh, câm ve sâgardır. Çünkü içi şarap rengi kanla doludur ve çabuk kırılır. Sevgilinin reddinden dolayı gönlün içine kan oturmuştur. Bu bakımdan o, daima kan yutan bir zavallıdır. İnleyişleri ile bazan ud, bazan da ney olur. Dövünmesiyle bir def'i andırır. Can ile bir olup sevgilinin peşinden koştuğu için bir yolcu ve kervandır. Bazan da sevgilinin âb-ı hayât bağışlayan ağzı*nı arayan İskender* olur. Sevgilinin gam lokmasıyla geçinen gönül yine onun saçlarını hırka ve asâ edinir. Daimî inleyişler içinde oluşuyla ise bir dolab*ı andırır. Tasavvufta gönül bir ayna olarak ele alınır. Bu aynada Tanrı'nın tecellîsi zuhur eder. Tasavvuf gönle çok önem verir. İnsan bütün âlemin özü olduğu için insanın hakîkati de gönüldür. Gönlün gerçeğini bilenlere gönül ehli (ehl-i dil) derler. Kısaca gönül ile ilgili sayısız teşbîh ve mecâzlar, divân şiirinin ana ögelerinden birini oluşturur.

Hem kadeh hem bâde hem bir şûh sâkîdir gönül
Ehl-i aşkın hâsılı sâhib-mezâkıdır gönül

Nef'î

Neler çeker bu gönül söylesem şikâyet olur

Yahyâ Bey

Ehl-i dildir diyemem sînesi sâf olmayana
Ehl-i dil birbirini bilmemek insâf değil

Nef'î

Esdikçe bâd-ı subh perîşânsın ey gönül
Benzer esîr-i turre-i cânânsın ey gönül

Nedîm

Tûr-ı aşka kılmadın nûr-ı hidâyetle urûc
Şâm-ı gamda cilve-i dîdâr umarsın ey gönül

Nev'î

Ateş-i şevkunla kendüzin kebâb eyler gönül
Bezm-i aşkında gözü yaşın şarâb eyler gönül

Aşkî

(bkz. âyîne, câdû, çâh-ı zenahdân, gamze, göz, pervâne, vuslat).

göz tr.i. Göz, çeşm. (bkz. çeşm).

Hançer-i elmâs-ı gamzem var iken hûnî gözün
Çekmesin âlemde tîg-i âhenînin minnetin

Bâkî

gözgü tr.i. Ayna (bkz. âyîne)

Göreli hattını mihr-i ruhu devrânında
Gözgünün hayret eli kaldı zenahdânında

Lamiî

gubâr غبار a. i. Toz, gerd. Divân şiirinde bir toprak parçası olarak gubâr, sevgilinin yüceliğinin ve değerinin büyüklüğünü anlatmada kullanılır. Bunun için de kelime grupları ve tamlamalar oluşturur. Eşiğinin tozu, yolunun toprağının tozu, ayağının tozu, izi tozu, vs. bunlardandır. Âşık daima sevgilisinin ayağının tozu toprağına özlem duyar ve onlara çok değer verir. Burada

mübâlağaya dayanan bir değer ve değersizlik sözkonusudur. Âşık sevgilisinin ayağı tozuna bile razıdır ama onu da zor elde eder.

Bazı maddelerin toz halde bulunması da bu unsurun şiirde yer edinmesine yardımcı olur. Sürme, toz haldedir. Âşık ise sevgilisinin ayağı tozunu gözüne sürme diye çekmek için can atar. Toz bulutu ve tozun rüzgâr ile ortaya çıkışı da şiirlerde çok geçer. Bir kalabalık veya ordu, yürürken toz bulutu çıkarır. Rüzgâr toz koparır. Etek tozlanır. Tozlanan yollar sulanıp süpürülür. Aynaların tozlanınca göstermemesi yüzünden gönül aynasının tozdan uzak tutulması gerekir. Sevgilinin ayva tüyleri de gubâr olarak ele alınır. Buna yardımcı olan ögeler ise gubâr kelimesinin eskiden afyon mânâsına kullanılmasıdır. Ayva tüyleri bazan hatt diye anılır. Gubâr veyâ gubârî yazı bir hat karakteri olup küçücük yazılan yazılara tabir olunur. Özellikle nesh* yazının gubârı meşhurdur.

Okudum hattın lebinde kim gubâr-ı müşg ile
Çeşme-i cân üzre yazmış sûre-i Kevser güneş
Ahmed Paşa

Niçin âvâre kıldın gevher-i galtânın olmuşken
Gönül âyînesinde bir gubârım varsa sendendir
Şeyh Galib

Ben şehîd-i tığ-ı aşk oldukda râh-ı yârda
Yumadan defn eyleyin tenden gubârı gitmesin
Fuzûlî

(bkz. hat)

gulâm غلام a. i. Kul, köle, esîr, bende. (bkz. bende).

Oldu Aşkî kapında pâdişehim
Kemterîn bir gulâm-ı halka-begûş
Aşkî

gulüv غلو a. i. Haddini aşmak, aşkınlık. Edebiyatta mübalağa*nın üçüncü ve en üstün derecesi olup akıl ve mantık çerçevesini aşan bir abartma şeklidir. Bir edebî kusur değil, aksine meziyet sayılırdı. Özellikle medhiye* lerde şâirler aşırılık yarışına girişmişler ve fazlasıyla gulüv yapmışlardır. Gulüv, İran şiiri ve yaygın Acem mübalağası sonucu edebiyatımızda yer edinmiştir. Nedîm ile Nef'î gulüvde ustadırlar. Sevgiliye nâzik demenin şu beyitten daha güzel bir yolu olamaz: "*Güllü dîbâ giydin ammâ korkarım âzâr eder/Nâzenînim sâye-i hâr-ı gül-i dîbâ seni*". Şu beyitte de Nef'î'nin bir gulüvünü görmekteyiz: "*Uçardı taht-ı Süleyman gibi havada eger / Çekeydi resmini bir pâre üstüne Bihzâd.*"

Zâhid bu bürûdetle eğer dûzaha girsen
Bir lüle duhân yakmağa âteş bulamazsın
Lâedrî

Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker
Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnı değer
M. Akif

(bkz. mübâlağa)

gurâb غراب a. i. Karga. (bkz. zâğ).

Bâğteten olmuş iken tûtî gurâba hem-nişîn
Yine şekvâyı gurâb eyler garâbet bundadır
Nev'î

gurbet غربت a. i. Gariplik, yabancılık, yabancı bir yerde bulunma hâli, yâdel, yabancı memleket. Tasavvufta gerçek irfâna vâkıf olmadan evvel Allah yolunda yürüyenlerin kendi vatanlarında alıştıkları âdetlerle uğraşmaları, kendilerini meramlarına erişmekten alıkoyacağı korkusuyla vatanlarını terk ile seyâhate çıkmalarıdır.

Ben yürürüm ilden ile dost sorarım dilden dile
Gurbetde hâlim kim bile gel gör beni aşk neyledi
Yunus Emre

gurre غرّه a. i. Aklık, parlaklık. Kamerî ayın ilk günü ve gecesi. Bu günde ay hi âl haldedir. Bu bakımdan kelimenin ilk anlamı da düşünülerek sevgilinin kaşları yerine kullanılır ve tevriye yapılır.

Safha-i hurşîde nakş olmuş sanasın mâh-ı nev
Ay yüzünün gurresinde iki hilâli kaşlar
Ahmed Paşa

gûş گوش f. i. Kulak. Divân şiirinde kulak, şekil yönünden güle benzer, kıvrımlıdır. Kulağın burulması nedeniyle tanbur ile birlikte zikredilir. Çünkü tanburu akord eder gibi âşığın kulağını burmak gerekir.

Bu işi ya sevgili yahut felek yapar. Âşığın kulağı bazan sadef*e benzer. Çünkü onun gözyaşları deniz, sözü de gevherdir. Menekşe de kulağa benzer. İşitme, küpe takma, söz dinleme özellikleriyle ele alınan gûş bazan kulağı küpeli köleleri (bende-i halka-begûş) anlatır. Şâirin söz incilerini sakladığı ve daha sonraki zamanlara aktardığı için felek de kulak gibidir. Menekşe çemende yerin kulağıdır. Rakîbin kulağı ise hiç bir işe yaramaz it kulağıdır. Süreyya* takım yıldızı güneş tarafından ayın kulağına takılmış bir küpedir. Kulak memesi küpe takmak dolayısıyla ele alınır. Kulak bazan bir kuyuya, bazan da bir kadehe benzetilir.

Gül hasretinle yollara dutsun kulağını
Nergis gibi kıyâmete dek çeksin intizâr

Necâtî

Meclisinde oldu başdan ayağa peymâne gûş
Âkıl oldur duta pend-i sohbet-i pîrâne gûş

Anda mahzûn ola gelmişdir meânî Yusuf'u
Vechi var teşbîh olunursa çeh-i Ken'ân'a gûş

Celâlî

Gûş-ı benefşeden sakın ey andelîb-i mest
Gül hüsn-i râzın açma ki yerin kulağı var

Ahmed Paşa

gûy گوی f. i. Top. Gûy u çevgân* oyunundaki yuvarlak toptur. (bkz. çevgân).

Düşdükçe hâke gûy-sıfat kelle-i adüv
Pây-ı semendi tut ki ana savlecân olur.

Nef'î

gûy u çevgân گوی و چوگان f.k.g. Bir meydanda ata binerek eldeki sopa (çevgân*) ile top(gûy*)a vurma suretiyle oynanan bir oyundur. Bu oyuna çevgân oyunu da denir (Oyunun kuralları ve oynanış şekli için bkz. çevgân). Bu oyundaki gûy genellikle sevgilinin yüzü, çenesi, güzelliği; âşığın gönlü, canı veya başı yerine kullanılır. Çevgân ise sevgilinin saçı ve kâkülüdür. Bazan kaşın da çevgâna benzetildiği olur.

Görmedik âsâyişin bu vâdî-i pür-vahşetin
Gûy-ı sergerdânıyız çevgân-ı dest-i himmetin

Nâilî

Çevgânı zülfünün nice cân topın urmasın
Gülgûn yanağın gibi meydân dutupdurur

Ahmed Paşa

gül گل f. i. Gül. Divân şiirinde en çok sözü edilen çiçek, güldür. Sevgilinin yüzü ve yanağı ile sıkı münasebeti vardır. Bazan gül bunlara; bazan da bunlar güle benzerler. Gerek koku, gerekse renk bakımından çok güzel olan gül, daima tazedir. Bu yönüyle bağın, çemenin ve baharın vazgeçilmez bir ögesidir. Bizzat kendisine mahsus gülistân*, gülşen* ve gülzâr*lar vardır. Hatta ona bazan sultan olarak rastlarız. Baharın diğer adının gül mevsimi oluşu da güle verilen önemden ileri gelir. Gül yetiştirmenin çok zahmetli bir iş oluşu onun âdetâ nazla beslenip büyümesi şeklinde ele alınır.

Gülün açılması apayrı bir olaydır. O, seher vaktinde sabâ yelinin parmaklarıyla açılır. Onun açılması bir neşe ve sevinç belirtisidir. Çünkü gül açılınca bahar gelir, eğlence başlar. Gülün handân (gülen, gülücü) oluşu da yine onun açılması, çâk-ı girîbân eylemesidir. Gül bu kadar güzel ve çekici olmasına rağmen çok çabuk solar. Yani geçicidir. Tıpkı âşığın ömrü gibi çabucak geçiverir.

Sabâ yeli gülün yapraklarını yavaşça aralar ve kokusunu her tarafa yayar. Ancak sonbahar yeli onun için felâkettir. Onun perişân olmasına, dağılmasına neden olur. Gülün suya olan ihtiyacı her çiçekten fazladır. Sık sık sulanmalıdır. Kökleri su içinde olursa daha güzel yetişir. Bu nedenle güller su kenarlarında bulunur ki "hurrem" oluşu buradan gelir. Bazan gül yaprakları çiğ tanesiyle birlikte görülür.

Bütün bunların hepsi bir yana gül ile bülbül'ün aşkları dillere destandır. Gül, bülbülün sevgilisidir. Âşık da sevgili denen gül karşısında şakıyıp duran bir bül-

büldür. Gül ile bülbülün bu hikâyeleri İslâm-Şark edebiyatlarını çok etkilemiştir. Hatta "*Gül ü Bülbül*" adlı alegorik, müstakil eserler bile yazılmıştır.

Gülün dikeni âşığın rakibidir. Ancak gül ile diken iyilik ve kötülük, kolay ile zor, dost ile düşman vs. zıtlıkların timsalidir.

Gülün yaprağı, dalı ve fidanı da güzeldir. Tazelik, tarâvet, incelik, nârinlik, nazlılık bunların da özelliğidir. Bunlar aynı zamanda sevgilinin boyu, yüzü, yanağı vs. olurlar. Gül suyu ve gülyağı da gülden çıkarılır. "Gül-i sad-berg (yüz yapraklı gül)" bir gül çeşididir. Gülün yaprağı anılınca defter, divân, tomar, varak, yazı ile ilgili eşya akla gelir. Sabâ yeli yavaş yavaş bu defterin sayfalarını çevirirken bülbül ondan letâif öğrenir ve şâir, sevgilideki yanağın övgüsüne başlar. Utanan kişinin yüzünün kızarıp gül rengini alması dolayısıyla gül daima utangaç ve hayâ sahibi olarak ele alınır. Gülün toprağa yakın fidanına dâmen-i gül denir ki yanında menekşe, sünbül ve süsen bulunur. Bunlar âdetâ gülün eteğine yapışmışlardır. Güllerin destelenmesi, toplanması da ayrı bir husustur. Bahçevân* gülleri her türlü tehlikelerden koruyan kişidir. Gül, elden ele dolaşırsa çabuk solar. Bu yönüyle sevgilide istenmeyen bir hususu (her âşığına gülmek gibi) ortaya koyar. Gül aynı zamanda cennet çiçeğidir. İbrahim* peygamber ateşe atılınca gül bahçesine düşmüştür. Bazan sevgiliye gül denir ve onun her haliyle bir gül oluşu anlatılır. Onun endâmı, güzelliği, teri, dudağı, kulakları, yanakları, eli, bileği vs. gülde bulunan özelliklerle ilgilidir. Âşığın gözyaşı da gül renginde akar. Bazan gül, rengi ve şekli yönünden yakut bir köşke benzer. Bazan da ateş, çerağ, şarap ve la'l olur. Divân şiirinde gül ile ilgili teşbîh ve mecâzların sonu gelmez. Şâir her bakımdan bu güzel çiçeği anar.

Gül-i ruhsârına karşu gözümden kanlı akar su
Habîbim fasl-ı güldür bu akan sular bulanmaz mı

Fuzûlî

Suya versin bâğbân gülzârı zahmet çekmesin
Bir gül açılmaz yüzün teg verse bin gülzâre su

Fuzûlî

Gonca gülsün gül açılsın cûy feryâd eylesin
Sen sus ey bülbül biraz gülşende yârim söylesin

Nâbî

Devr-i gül eyyâm-ı ayş u nûş-ı sahbâdır yine
Mevsim-i gülgeşt-i bâğ u seyr-i sahrâdır yine

Bâkî

Gülşende şehâ gül de olur gonca da ammâ
Bir sencileyin şûh gül ü gonca-fem olmaz

Şeyhülislam Yahyâ

Şöyle gülşen pür-tarab kim gûşlar fark eylemez
Kahkahâ-yı hande-i gülden nevâ-yı bülbülü

Nedîm

(bkz. ağız, dudak, yanak)

gül-bâng گلبانگ f.b.i. Gül sesi, bülbül şakıması. Hep bir ağızdan yüksek sesle söylenen ilahî veya duâ. Yeniçeriler, Kalenderîler, Bektaşîler ve Mevlevîler arasında yaygındır. Yeniçerilerin ulûfe aldıkları gün şu gülbangı okudukları bilinmektedir: "*Allah Allah, İllallah. Baş uryân, sine büryân, kılıç alkan, bu meydanda nice başlar kesilir hiç olmaz soran. Eyvallâh, eyvallah. Kahrımız, kılıcımız düşmana ziyân, kulluğumuz padişâha ayân. Üçler, yediler, kırklar, gülbang-ı Muhammedî, nûr-ı Nebî, kerem-i Alî, pîrimiz, sultanımız, hünkârımız Hacı Bektâş-ı Velî, demine, devrânına Hû, diyelim Hû!..*"

Gülbangların askeriyede davul çalınırken, tekkelerde de kudüm* eşliğinde söylenmesi âdettir. Bektaşî ve Mevlevîlerin gülbangları meşhurdur. Alevîler ile Bektaşîler gülbang esnasında "Allah, Allah!" diye yüksek sesle gülbanga eşlik ederler. Gülbang esnasında dede veya baba, ayakta iseler ellerini göğüslerine koyarlar, oturuyorlarsa sağ ellerini sol ellerinin üstüne koyarak başlarını da önlerine eğerlerdi. Tekkelerde çekilen gülbanglardan birisi şudur. Bu gülbang dervişin hizmetini tamamlaması üzerine kapıdan geçme merasiminde okunurdu: "*Vakt-ı şerîf hayrola, şerler def ola derviş!... Karındaşımızın*

niyâzı kabûl, hizmeti makbûl, âşiyân-ı fukarâda feyz ü safâsı müzdâd ola. Dem-i hazret-i Mevlânâ, Hû diyelim Hû!..." Gülbang okunduğu zaman dinleyenler yüksek sesle "*Hû!...*" derlerdi.

Bektaşîlerde yeni talip nasip aldığı zaman içilen şerbetin sonunda ve ayrıca Yezîd ile tarafdarlarını lanetlemek için gülbang çekilirmiş. Mevlevîlikte ise birkaç çeşit gülbang mevcuttur. Sımât gülbangı, aşûre gülbangı, hatîm gülbangı, seyahat gülbangı, zifaf gülbangı ve cenaze gülbangı bunlardandır.

Şâhâne nevbetdir ana gülbang-ı mürgân-ı seher
Nâdirî

Erişe müjde-i feth ü zafer etrâf u eknâfa
Duta dünyâyı hep gülbang-ı kûs u nusret âvâzı
Nef'î

Gülbang-ı kudûmun çekilir arş-ı Hudâ'da
Esmâ-i şerîfin anılır arz u semâda
Şeyh Galib

gül-geşt گلکشت f.b.i. Gül seyri, gül gezintisi demektir. Eskiden gül seyrine çıkılır ve hoşça vakit geçirilirdi. Bu kelime daha çok "gülgeşt-i sahrâ" ve "gülgeşt-i musallâ" tamlamalarıyla kullanılır. Gülgeşt-i musallâ Şiraz'da bir mesireliğin de adıdır. Musallâ, namaz kılınan yerdir. Eskiden özellikle cuma namazında cemaatın çok kalabalık oluşu nedeniyle şehir dışında bir yere bir mihrab taşı ile bir minber konur ve burada namaz kılınırdı. Buna gülgeşt-i musalla denirdi. Yine yolcuların yolda namazlarını kılmaları için yapılmış yerler de vardı. Bu tür yerlerin, güzelliği bol olan sahralarda kurulması halkın aynı zamanda gülgeştine de meydan verirdi. Edebiyatta âşığın sevgilisini görmesi âdetâ gül seyrine çıkması demekti. Eskiden Galata ve civârındaki gezintiler için de gülgeşt deyimi kullanılırdı.

Her nefes bîmâr-ı dil bulur hayât-ı câvidân
Ol Mesîhâ-demle gülgeşt-i Galata eylesem
Aşkî

Elde gülgeşt-i çemen her kaçan ol sîm-beden
Gösterir gonca ona ağzı içinden dinâr
Hâletî

gülgûn گلکون f.b.s. Gül renkli. Bir cins ata verilen isimdir. Hüsrev*'in Şîrîn*e hediye ettiği at da bu adla anılır. Bu at Hüsrev'in diğer atı Şebdîz* ile aynı kısraktan gelmeymiş. Bu kısrak bir aygır heykeline sürtünmek yoluyla iki defa gebe kalmış. Birinde Şebdîz'i, diğerinde Gülgûn'u doğurmuş. Divân şiirinde kelimenin asıl anlamı da göz önünde bulundurularak tevriyeli kullanılması meşhurdur. Sevgilinin yanağı ve âşığın gözyaşı yerine kullanılır.

Şeb ü bâde Şebdîz ü Gülgûn olur
Dü esbe giden baht-ı vajgûn olur
Hâletî

Hemîşe kaviş-i efsûs ile ciğer-hûnem
Garib Kuhken'em sengi-i râh-ı Gülgûn'em
Nâilî

(bkz. Ferhâd, Hüsrev, Şebdîz, Şirîn)

gül-hân گلخان f.b.i. Hamam ocağı, külhan

gül-istân گلستان f.b.i. Gül bahçesi, gülşen, gülzâr. Bir bahçe olarak bâğ*a ait özellikler taşır (bkz. bağ). Kokusu ve rengi nedeniyle ele alınan gülistân sevgilinin birer gülü andıran yanakları, yüzü, kulakları ve bir gonca olan ağzı ile bir araya getirilir. Bunun dışında rüzgâr, bulut, yağmur, su, çiçekler, ağaçlar, kuşlar, kuşların nağmeleri, bahâr*, bezm*, cennet* bahçevân* vs. unsurlarla da birlikte bulundurulur. Güzelliği, tazeliği ve geçiciliği de dile getirilen özellikleri arasındadır. Bazan sevgilinin semti, vuslatı, aşkı ve kendisi de bir gülistâna benzetilir. Bazan da şâirin şiirleri ve divânı, sabah, felek, saadet vs. birer gül bahçesi olurlar. Şâir can gülşeninden bahsediyorsa sevgilisinin yüzünü anlatıyor demektir. Ayrıca İbrahim* peygamberin ateşe atıldığı zaman kendisini bir gül bahçesinde bulması, gülgeşt* eğlenceleri, güllerin toplanması vs. de gülistânda bahsedilmeye neden olur. Gülzâr kelimesindeki

"gül" ve "zâr" kelimeleri cinas yoluyla kullanılabilir. "*Gülistân*" adlı Şeyh Sadî'nin meşhur eseri ve "Gülşen" şeklinde başlayan tamlamalar ile kitaplara isim (*Gülşen-i Aşk, Gülşen-i Envâr, Gülşen-i Râz* vs.) oluşu nedeniyle de gülistândan bahsedilir ve bu tür eserler birer gül bahçesine benzetilir.

Gülşende lebinden çü soram sebzelere râz
Sen öyle deyû goncanın ağzına bakarlar

Mesîhî

Mekteb-i aşkında vasf-ı hüsnünü hıfz etti dil
Tıfl-i zeyrekdir sanasın Gülsitân ezberlemiş

Aşkî

Ger vasl dilersen ko bu feryâdı i bülbül
Gül-gonca gibi ağzı gülistân ere umma

Dehhânî

Açıl ey fasl-ı dey sen gülsitânlardan açılsın gül
Terennüm eyle bülbül mutribim çengim rübâbımsın

Nedîm

Gül-istân گلستان f.bi. Şirazlı Şeyh Sadî'nin (ö. 1292) şiir-düzyazı karışık olarak yazdığı didaktik ahlâkî hikâyeler kitabı. Bir önsözle sekiz bab (bölüm) halinde yazılmıştır (1258). Önsözde münacaat ve na't niteliği taşıyan pasajlar ile kitabın ithaf edildiği Ate-beg Ebubekir'in övgüsü, sebeb-i te'lif (kita-bın yazılış sebebi) yer alır. Birinci bölüm padişahların tutum ve davranışlarına (40 hikâye), ikinci bölüm dervişlerin ahlakına (48 hikâye), üçüncü bölüm, kanaatin erdemlerine (29 hikâye), dördüncü bölüm (büyükler önünde) susmanın yararlarına (13 hikâye), beşinci bölüm aşk ve gençliği (21 hikâye), altıncı bölüm güçsüzlük ve yaşlılığa (8 hikâye), yedinci bölüm terbiye ve eğitim etkisine (17 hikâye).

Bu bölümün sonunda Sadî'nin bir iddiacı ile zenginlik ve yoksulluk hakkındaki güzel ve hikmetli bir tartışması yer alır, sekizinci bölüm sohbetin genel kurallarına (hikmet, öğüt, latîfe, mutayebe, tahzir, tenbih, mülâtafe, terbiye, ibret, şikâyet, vaaz, vs. başlıklar altında 113 küçük pasaj) ayrılmıştır.

Gerçek bir olay ile bir fablin, bir şaka ile bir öğüdün, mistisizm ile hayatın birlikte akıp gittiği bu kitabın temelini, yazarın görüp yaşadığı, duyduğu veya okuduğu olayların hikâyesi oluşturur. Üslup ve şekil bakımından olduğu kadar kuruluş bakımından da üstün bir eserdir. Bölümlerin birbirleriyle olan bağlantısı ile seçilmiş ve kitabın genelinde bir konu bütünlüğü sağlanmıştır. Genelde seci*li bir düzyazı ile devam eden anlatım, etkili dönüm noktalarında şiire çevrilmiş ve konu veciz beyitler ile süslenmiştir. *Gülistân* Fars dili ve edebiyatının sehl-i mümteni* niteliği taşıyan şaheserlerinin başında gelir. Asırlarca Farsçanın temel kitabı bilinmiş ve bu dilin sağlam yapısını korumasına yardımcı olmuştur. Yalın dili, en uzak köylerdeki halkın dahi elinden düşmeyen kitap, başlıbaşına bir kültür birikimi ortaya koymuştur. Daha yazıldığı dönemden itibaren ona benzer birçok eserler kaleme alınmıştır. Cüveynî'nin (ö. 1334) *Nigâristân*'ı, Camî'nin (ö. 1487) *Bahâristân*'ı, Sâilî'nin (ö. 1518) *Ravzatü'l-Ahbâb*'ı bu tür eserlerin en ünlüleridir.

Olgun bir fikir ve orijinal bir görüş ürünü olan hikâyeler, yıllarca süren deneyimlerin yoğunlaşmış şeklidir. Söyleyişteki ustalık, şiirdeki hür düşünce, modern bir zevk anlayışı ve kelimelerdeki veciz etkiler, eseri yüzyıllarca İslam edebiyatlarının klasik kitabı olarak andırmıştır. Dünya çapında üne sahip olan *Gülistân*'ın sayısız yazmaları vardır. Birçok dillerde toplam iki yüzden fazla çevirisi yapılmıştır. İlk baskısı da 1791 yılında Kalküta'da gerçekleştirilmiştir.

Divân edebiyatında ârifâne şiire örnek sayılan eserin Türk diline değişik zamanlarda gerçekleştirilmiş çeviri ve yorumları vardır. Bunların ilki Seyf Sarayî'nin Kıpçak Türkçesi ile yaptığı çeviridir (1391). Osmanlıca ile Şâhidî İbrahim Dede (ö. 1592/93), Sûdî Bosnavî (ö. 1596), Hevayî (ö. 1648), Şeyhülislam Esad b. Saadeddin (ö. 1625), Ayşî Mehmet Ef. (ö. 1770), Ahmet Saib ve İzzet (bs. İstanbul, 1291), Mehmet Said Ef. *Mülistân* (İstanbul - ?), Tayyar (İstanbul, 1308), *Rehber-i Gülistan*- Niğdeli

Hakkı Eroğlu (7. baskı 1958), (Niğde, 1944), Kilisli Rıfat (İstanbul, 1946), 1966, 1974). Osmanlı kültürü içinde Farsça öğretiminin temel kitabı olarak bilinmiş ve medreselerde okutulmuş olan *Gülistân*'ın hemen her yıl yeni baskıları yapılmaktadır.

gül-şen گلشن f.b.i. Gül bahçesi, gülistân, bkz. gülistan

Hâr isem de gülşen-i hüsnünde hârım hâle ben
Hâk isem de bâri hâk-i râh-ı müşg-efşânınam

Nedîm

Pûte-i gülşene âteş kodu yer yer güller
Gûyîyâ sîm-i müzâb oldu çemende enhâr

Hâletî

gül-zâr گلزار f.b.i. Gül bahçesi, gülistân; bkz. gülistan.

Lihâf-ı sebz ile gonca yatur gülzâra yasdanmış
İniler karşısında hasta bülbül hâre yasdanmış

Aşkî

Tâ ki hüsnünde haber verdi sabâ gülzârda
Kaldı derd ü gussadan bülbül gibi gül zârda

Karamanlı Nizamî

günâh گناه f. i. Günah. Allah'ın emirlerine ters düşen iş, dinî suç. Bu suçu işleyen kişiye de günahkâr denir. Divân şiirinde âşığın aşkı bir günah gibidir. O günahı işlemeye kalkan cezasını da çekmelidir. Ancak sevgilinin suç bağışlayan bir padişâh oluşu ile merhametli ve şefkatli oluşunun buna izin vermeyeceği düşünülür.

Kemân-ı dest-i belâ idi çengin endâmı
Nişân ederdi günâh oklarına insânı

Yahyâ Bey

Gül ü Hüsrev گل و خسرو f.k.g. İslâm edebiyatlarında aşk içerikli mesnevî konusu. İran edebiyatında Feridüddîn-i Attâr (ö. 1193) tarafından yazılıp Tutmacı (XIV. yy. sonu) tarafından da Türk diline çevrilen eser, Rum Kayseri'nin oğlu Hüsrev ile Hozistan Emîri'nin kızı Gül arasındaki aşkı anlatır.

Attar'ın eseri (bs. Hindistan, 1878) 7708 beyit olup yer yer tasavvufî özellikler taşır. Tutmacı ise konuyu 5370 beyit olarak kısaltmıştır. Çeviride eserin aslına bağımlı kalmamış ve yer yer te'lîf havası vermiştir. Her iki eser de aruzun "mefâilün mefâilün feûlün" kalıbıyla yazılmıştır. Tutmacı'nın çevirisinde bazan tasvirler kısaltılmış, olayın ana çizgileri değişmemek şartıyla birçok serbestlikler yapılmıştır. Ayrıca tıpatıp çevrilen beyitler yanında orijinal beyitlere de yer verilmiştir. Her iki eserde de klasik mesnevî tarzına bağlı kalındığı halde Tutmacı konu aralarına âşıkane gazeller yerleştirmiştir. Bazan olay kahramanlarının dahî aslından farklı tasvîr edildiği bu çeviri, atasözü, deyim ve didaktik veciz söyleyişler bakımından çok zengindir (*Ere dilden irişür çoh nedâmet/Dilün tutarisen başun selâmet).* Efsâne, hurâfe, abartma ve âdetlerin de yer yer ele alındığı eserde *Leyla ile Mecnûn** mesnevîsini andırır epizotlar vardır. XIV. yy.ın sayılı ürünlerinden biri olan bu mesnevî edebî değeri fazla olmamakla birlikte arkaik kelimeler yönünden oldukça zengindir. Konu kısaca şöyledir: Rûm Kayser'inin çocuğu olmaz. Müneccimler bir oğlu olacağını, ancak çok sıkıntılara ve belâlara uğrayacağını haber verirler. Kayser o günlerde haremden bir câriye ile beraber olur. Câriye gebe kalır ve bir erkek çocuk doğurur. Kayserin sultan hanımı çocuğu kıskanır, öldürtmek ister. Câriye bunu haber alınca ihtiyar bir kadın ile çocuğu memleketine gönderir. Kadın Hozistan'a varınca ölür. Çocuğu bir bahçıvan ile hanımı bulurlar. Ona Hürmüz adını verip kendi çocukları gibi büyütürler. Hürmüz çok güzeldir. Büyüyünce ok atmayı, kılıç kullanmayı, ata binmeyi öğrenir.

Hozistan şâhının Gülruh (Gül) adlı güzel bir kızı vardır. Isfahan şahı bu güzel kızla evlenmek ister. Ancak Gül bir gün bağda Hürmüz'ü görür ve âşık olur. Aşkından yataklara düşüp aylarca hasta yatar. Birkaç kez dadısını gönderip Hürmüz'den aşkına karşılık vermesini ister. Hürmüz bu teklifleri reddeder. Ancak günlerden birinde Hürmüz de Gül'ü gö-

rüp âşık olur. Birkaç kez gizlice buluşurlar. Isfahan şahı ise Gül ile düğün hazırlıklarının yapılmasını istemektedir. Gül'ün evlenmek istemeyişi üzerine de ülkeye savaş açar. Bu savaşta Hürmüz yiğitliğiyle kendini ispat eder ve Emîr'in güvenini kazanır. Rûm Kayser'inin Hozistan'dan haraç istemesi üzerine elçi olarak Hürmüz'ü göndermeye karar verirler. Hürmüz Rûm'a gelince Kayser ve annesi onu tanırlar. Şenlikler düzenlenir. Ona Hüsrev adını verirler. Hüsrev Hozistan'a dönünce ülkeyi harap bir halde bulur. Gül'ün Isfahan şâhı elinde tutsak olduğunu öğrenir. Birçok tehlikelerden sonra Ferruh ve Pîrûz adlı iki yardımcısıyla birlikte Isfahan'a varır. Orada kendini şaha usta bir tabip olarak tanıtır.

Şah ondan, hasta olan Gül'ü tedâvi etmesini ister. Gül, Hürmüz'ü (Hüsrev) tanır. Bir hîle ile oradan kaçıp Rûm'a gelirler. Yanlarında İsfahan şâhının Hüsnâ adlı kardeşi de vardır. Hüsnâ Hüsrev'e âşıktır. Bir yolunu bulup Gül'ü kaçırtır ve Isfahan'a gönderir. Yolda gemi batar. Gül, bir sandık içinde bir balıkçı tarafından bulunur. Başından çok maceralar geçer ve Hüsrev tarafından Çin Türkistanı'nda bulunup tekrar kurtarılır. Rum'a gelip evlenirler. Cihangir adını verdikleri bir oğulları olur. Çok geçmeden Hüsrev bir yılan tarafından öldürülür. Gül de hasretine dayanamayıp birbuçuk ay sonra mezarı başında can verir. Ardından altı ay geçince Kayser de hastalanır. Cihangîr'i çağırıp birçok öğütlerden sonra tahtını ona bırakır. Müneccimlerin dedikleri çıkmıştır.

Eserde hayâle sığmayan birçok serüvenler yer alır. Her buluşmayı kısa zaman sonra bir ayrılık takip eder. On yıl böyle devam eden olaylar bu sefer de ölümle sona erer. Lirik bir anlatım içinde akıp giden olaylar çok zaman didaktik niteliklere büründürülmüştür. Attâr'ın te'lifte gösterdiği başarıya Tutmacı, çeviride bir başka çeşni katmış ve yarı yerli orijinal bir görünüm ortaya koymuştur.

güneş tr.i. Güneş, Âfitâb, hurşîd, mihr ve şems de kullanılır. Divân şiirinde daha çok ışığı, parlaklığı, ısısı ve ısıtması ile ele alınır. Hem benzeyen hem de benzetilen durumundadır. Işık ve parlaklık daima onunla birlikte bulunur ve bu nedenle birçok tamlamalar kurar (pür-nûr, âlemtâb vs. gibi). Onun inkârı ve gizlenmesi mümkün olmadığı için "gün gibi âşikâr" deyimi yaygındır. Yine onun açıklanmaya ve ispata ihtiyacı yoktur. Yüzüne bakılamayışı ve gözleri yaşartması da sanatlara yol açar. Güneş, renk bakımından sarıdır. Bu yüzden korkmak ve kıskanmak fiillerini beraberinde getirir. Canlıların hayat kaynaklarından biri olduğu gibi la'l* ve akîk* gibi taşların da oluşmasında büyük rol sahibidir. Bu nedenle o cevher-feşândır, zereffeşândır ve sultana benzer. Yine güneş gök cisimlerinin sultanıdır. Diğer gezegenler de onun hizmetini gören rütbeli kişilerdir (bkz. felek). Işıklarını bolca her yere dağıttığı için cömertlik sembolüdür. Bütün bu özellikleriyle sevgili denen sultanı temsil eder. Bazen güneş sevgiliye; bazan da sevgili güneşe benzer. Güneşin doğuş ve batış zamanı da tulu', duhâ ve gurûb olarak ele alınır. Güneş ateşten ibaret olduğu için "germ olmak, yakmak, yanmak, tutuşmak" gibi fiillerle birlikte bulunabilir. Eski astronomiye göre güneş dünyanın etrafında döner ve dördüncü kat gökte yer edinmiştir. Bu dönüşüyle gün, ay ve seneyi ortaya çıkarır. Bütün gökyüzünü tuttuğu için bir sancak, feleğin bağrında durduğu için bir şemse*dir. Güneşe göre toz ve zerre sevgiliye nisbetle âşığın âcizliğini anlatır. Yusuf* Peygamber güzellikte güneşle tartılır. Yine rüyâsında güneşin kendisine secde ettiğini görmüştür. Ay'a nurunu veren de güneştir. Kılıç, parlaklık bakımından güneşe benzer. Parlaklığı ve aydınlığı nedeniyle sevgilinin yanağıdır. Güneş gelince gölgenin gitmesi, güneşin suya aksedişi, ay ile güneşin birbirlerini takip edip durmaları, güneş görününce yıldızların kaybolması, gecelerde güneşin saklanması vs. yönleriyle de birçok beyitlere konu olan güneş üzerine sayısız teşbîh ve mecâzlar kurulur. Gök cisimleri içinde bir sultan olan güneşin hemen her özelliği sultanlara yaraşır şekildedir. Pırıltılı görünüşüyle tâc,

gece kargasını kaçırmasıyla bir doğan kuşu ve avcı, devamlı dönüşüyle ve rengiyle kadeh, sevgili karşısındaki acziyle ve her kapıyı dolaşması ile köle, doğuş ve batışı anındaki görünümüyle külâh, daima dönüp dolaşmasıyla divâne ve dilenci, yuvarlaklığıyla bir davul, dünyanın etrafında dönmesiyle pervâne, gökte uçması ile altın kanatlı bir tavus*, yine yuvarlaklığı nedeniyle top, sergerdân ve sergeştedir. Felek bir bayram yeri olunca güneş, yay burcunun okunu attığı bir nişangâhtır. Ay yastık olursa güneş feleğin yatağı olur. Felek taş olunca güneş mühre* olur. Sevgilinin sarayında ise bir kerpiçten öte geçemez. Parlak, berrak ve yuvarlak oluşuyla bir top aynadır. Yuvarlaklığı ve sarı rengiyle bir dînâr* olan güneş, bazan hercâî (her kapıyı dolaşan), bazan da canbâz olur. Süleymân* Peygamberin tahtıyla birlikte uçmasından da bahsedilir. İpe benzeyen ışınlarıyla bir mıstar, gökde asılı bulunuşuyla meş'ale ve kandil, karanlıkta bir pırıltı ile ortaya çıkışıyla Yed-i Beyzâ*, felek denen acûzenin kulağında bir inci küpe, rengi yönüyle yakut vs. olur. Kısacası güneş divân şiirinin vazgeçilmez unsurlarından biri olarak birçok yönden ele alınmıştır.

Ayda bir kez kâsesin anberle mâhın doldurur
Tâ ki şeh bezminde bir dem gezdire micmer güneş

Ahmed Paşa

Bâl açıp her subh-dem şahbâz-ı zerrîn-per güneş
Kebk-hâ-yı encüm-i çerhi şikâr eyler güneş

Aşkî

Hilâl ebrûna benzerdi eger olsa güneş yüzlü
Güneş yüzüne benzerdi eger olsa hilâl-ebrû

Karamanlı Nizamî

güriz-gâh گرزگاه f.b.i. Girizgâh. bkz. girizgâh.

gürz گرز f. i. Uzun saplı, büyük demir topuz, gürz. Divân şiirinde diğer savaş âletleri gibi özellikle kasîdelerde bir teşbîh unsuru olarak ele alınır. Topuz ve şeşper* de denilir. Ateşli silahların icâdından evvel kullanılırdı.

Ecrâm-ı çerhi serlerine teng ü târ eder
Gürz-i girân nüzûl-ı kazâdan nişân verir

Nedîm

Tafre-gâh-ı hezeyâna gelicek her birinin
Gürzü var dest-i sakîlinde beşer yüz batman

Sâbit

Güstehem گستهم f. i. Eski İran pehlivanlarından iki tanesinin oğullarının adıdır. Bunlardan birinin padişâh olduğu da rivâyet edilir. Özellikle kasîdelerde övülen kişilerin benzetildiği kahramanlar arasında anılır.

Ol dem ki kasd-ı ceng eder, sahraları gül-reng eder
Dünyâyı hasma teng eder, olursa Sâm u Güstehem

Nef'î

H

hâb خواب f. i. Uyku, rüyâ. Divân şiirinde gaflet ve habersizlik durumunu anlatır. Sevgili naz uykusunda gibidir, aşığını görmezden gelir. Bu durumda nâz-ı tegâfül veyâ hâb-ı tegâfül ortaya çıkar. Ayrıca rüya yerine de hayâl-i hâb deyimi çok kullanılır. Âşık ise çektiği aşk ıstırabından dolayı devamlı uykusuzluk çekmektedir. Bunun bir diğer nedeni de câdû* sevgilinin gamzelerindeki büyü ile büyülenmiş olmasıdır. Sevgilinin uykudan yeni uyanmış hali ve mahmurluğu ise övülecek bir meziyettir. Âşığın bahtı ise devamlı bir uykudadır.

Hâb-ı gafletden uyanmaz zâhidi gördüm dahî
Tutdı Zâtî onsekizbin âlemi âvâz-ı aşk

Zâtî

habâb حباب a. i. Su üzerindeki hava kabarcığı. Âşığın gözyaşlarından oluşan denizde bu tür kabarcıklara çok rastlanır. Bazan bu gözyaşının kendisi de bir habâb olarak karşımıza çıkar.

Bozma ey mevc gözüm yaşı habâbın ki bu seyl
Komadı hîç imâret bu binâdan gayrı

Fuzûlî

habbetü's-sevdâ a.i.t. Çörekotu. Eskiden tütsü ve nazar için çörekotu kullanılırdı. Muskaların içine de çörekotu koymak âdettir. Sevgilinin beni, çörekotuna benzetilir.

Asıldı sünbüle mânendi sünbülüne gönül
O ben olalı izârında habbetü's-sevdâ

Hayalî

Habeş حبش a. i. Afrika'nın doğusunda ve Yemen'in karşı kıyısında bulunan Habeşistan ülkesi ve burada yaşayan halk. Habeşliler siyâhî renkte olurlar. Divân şiirinde hem coğrâfî, hem de esir ve köle oluşları nedeniyle anılmışlardır. Ancak daha önemlisi gecenin rengi, sevgilinin kara renkli zülfü ve ben'i, Habeş olarak nitelenir. Yine bunun karşıtı olarak da Rûm* (Anadolu ve halkı) yüz; gündüz ve aydınlık özellikleriyle Habeş'e alternatif olur.

Senin gibi gözü Hatâ, saçı Habeş, özü Huten
Belin gibi bir bel, yüzün gibi yüz görmedim
Kadı Burhaneddin

Ruhsârına hatt-ı anber-efşân
Abd-i Habeşîdir adı reyhân
Bâkî

habîb حبيب a. i. Sevgili. Bu kelime divân şiirinde daha çok Habîbullâh (Allah'ın Sevgilisi) şeklinde Peygamberimiz için kullanılmaktadır. (bkz. sevgili).

Her kemâlât ile kâmil şâh idi
Anın için ol Habîbullâh idi
Süleyman Çelebi

Sevdi ol nûru "Habîbim" dedi Hakk
Hâkanî

(bkz. Muhammed)

Hâbil حابل a. i. Hz. Âdem*in oğullarından biri. Kardeşi Kâbil* ile aralarında geçen olaydan dolayı meşhur olmuştur. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bu kıssa oldukça teferruatlı bir şekilde anlatılır (Mâide/27-31). *Kur'ân*'a göre Hâbil ile Kâbil Allah'a birer kurban adarlar. Bunlardan Kâbil kendi kurbanının kabul edilmediğini görünce kıskançlığından Hâbil'i öldürür. Kâbil cesedi nasıl yok edeceğini düşünürken bir karganın yeri eşelediğini görür ve o da Kâbil'i toprağa gömer. İşte yeryüzünde ilk öldürme hadisesi, ilk kan, ilk kötülük budur. *Kur'ân*'da hiç bir işaret olmamasına rağmen müfessirler tarafından Hâbil ile Kâbil'in hikâyesi daha değişik rivâyet edilmiştir. Buna göre Âdem peygamberin çocukları daima biri erkek biri kız olmak üzere ikiz doğardı. O da bir batında doğan erkeği diğer batında doğan kız ile evlendirdi. Hâbil hayvan beslemekle, Kâbil, ise ziraatle uğraşıyordu. Kâbil, Hâbil'den büyüktü ve Kâbil'in kızkardeşi Hâbil'inkinden daha güzeldi. Bu nedenle Hâbil'in evlenme isteğine karşı çıktı ve kendisiyle ikiz doğan kızı ona vermemekte ısrar etti. Hz. Âdem vermesini söylediği halde o kız ile kendisi evlenmek istedi. Bunun için de Allah'a kurban kestiler. Hangisinin kurbanı kabul edilirse o kızla evlenecekti. Hâbil'in kurbanı kabul edildi. O haklı çıkınca da Kâbil tarafından öldürüldü. Tefsirlerde israiliyyât*tan olmak üzere bu olay hakkında değişik ve teferruatlı bilgiler vardır. Şiirde bu kıssa dolayısıyla telmîhen anıldıkları gibi Kâbil bir kötülük timsâli, Hâbil de masum olarak ele alınır.

Toprağın Hâbil'i kabul ettiği
Şüphesiz yüzünün yumşaklığından
Seyrânî

Hâbil ile Kâbil iki kardeş... Bize tarîh
Kardeşliği bir levha-i hûnrîz ile telvih
Tevfik Fikret

Dünyada silah mı var kalem gibi dil gibi
Döğüştürür kardeşi Hâbil'le Kâbil gibi
Yusuf Ziya

Hâb-nâme خوابنامه Rüya hikâyesi. Türk yazarı Veysî'nin (1567-1628) Hz. Âdem zamanından itibaren dünyada olagelen büyük kötülükleri ve bunlardan alınması gereken dersleri bir rüya dolayısıyla anlattığı küçük düzyazı eseri.

Türk nesrinin en önemli eserlerinden biridir. Yazar bir gece kendisini, yolda karşılaşmışlar da Padişah I. Ahmed'in huzuruna çıkmış gibi düşünür. Ona memleketin içinde bulunduğu karışık durumu ve buna karşı ne gibi önlemler alacağını soracaktır. Bu düşünceler içinde uyuyakalır. Rüyasında seçkin bir topluluğa rastlar. Herbirisi altın tahtlar üzerinde oturan bu nur yüzlü kişilerin nedimleri de vardır.

Veysî de bunlar arasına karışır. Meğer en başta oturan kişi İskender-i Zülkarneyn, iki yanında oturanlar ise sırasıyla Osmanlı padişahları imiş. Biraz sonra Sultan Ahmed içeri girer ve tam İskender'in karşısındaki tahta oturur. Sonra ona memleket işlerindeki bozukluklardan dolayı üzüldüğünü, eski devirlerde durumun daha iyi olduğunu ve geçmiş zamanların padişahlarına özendiğini, özellikle yeniçerilerden şikâyetle kendisinden yardım dileğinde bulunduğunu söyler. İskender, padişahın anlattıklarına güzel ve hikmet dolu cevaplar verir. Onu teselli için de dünyanın Hz. Âdem'den bu yana asla tam anlamıyla düzelmediğini ve kimseye yâr olmadığını söyler. Fikirlerinin ispatı için de tarih boyunca yaşanan fitneleri anlatır. Bunlar arasında sırasıyla, Hâbil ile Kâbil'in maceraları, Nuh tufanı, İbrahim'in ateşe atılması, Nemrut ve kavminin Tanrı'ya isyanları, Musâ ile Fir'avn hikâyeleri, Şuayb ile Âd kavmi vs. peygamber kıssalarına önemli yer verilmiştir. İslamiyetten sonra da Haccâc-ı Zâlim, Benî Ümeyye, İbn Alkam, Mu'tasım Billah ve Cengiz ile Hülagu'dan özetle bahsedilir. İskender, Âl-i Osman'ın başarılı idarelerini överek sözlerini tamamlar. Sultan Ahmed ona teşekkür eder ve hatırında olan üzüntü ve sıkıntıları giderdiğini hürmetle söyler. Ancak konunun çok kısa geçildiğini, anlatılanları geniş şekilde yazmak gerektiğini de sözlerine ekler. O zaman İskender, orada anlatılanları can kulağıyla dinlemekte olan Veysî'yi gösterir ve onun âlim bir kişi olduğunu, anlatılan ibretli hikâyeleri ve ince noktalarına dek bildiğini ve bunları canla başla yazacağını, bunun için ferman buyurulmasını söylerken Veysî, sabah namazı için uyanır.

Yazarın bu rüyayı gerçekten görüp görmediğini bilmiyoruz. Çünkü bu küçük eserin bir dünya tarihi yazmak yolunda padişahtan ferman ve yardım istemek için yazılması ihtimâli daha kuvvetlidir. *Hâbnâme*'nin konusu içine giren kısımlar, dünya tarihinden bahseden ortaçağ şark kitaplarında geniş şekilde anlatılmıştır. Eser, her kıssadan sonra İskender ağzından öğütler verilmesi ve dinî kurallara uymak gerekliliği üzerinde de çokca durulması nedeniyle didaktik bir özellik kazanmıştır. Yazarın, diğer eserlerine göre daha yalın bir dille yazdığı *Hâbnâme*, devrinin tipik bir nesir örneğidir. Yer yer "nazım" ve "şiir" başlıkları altında verilen beyitler ile klasik nesir geleneğinin bir uzantısıdır. Konudaki sosyal içerik dikkati çekerse de Sultan Ahmed'e öğüt vermek ve onu teselli etmek amacıyla kaleme alındığı da düşünülebilir. Her ne olursa olsun eser, eski Türk nesrinin başarılı bir örneğidir. Nitekim üç asra yakın bir zamandan sonra Ziya Paşa ve Namık Kemal de kuruluş yönünden *Hâbnâme*'ye çok benzeyen "*Rüya*" adlı eserlerini yazacaklardır. *Hâbnâme* bir defa Bulak'ta (1836) ve üç defa da İstanbul'da (1847, 1867-*Münşeat-ı Aziziye* sonunda 1868 *Siyer-i Veysî* ile birlikte) basılmıştır.

hacc حجّ a. i. Müslümanların Zilhicce ayında Kâ'be'yi ve çevresindeki belli yerleri usûlüne göre ziyâret etmeleridir. Hac ziyaretini yerine getiren kişiye hacı denir. Hac, İslâm'ın beş şartından biridir. Ancak her Müslüman için farz olma hükmü geçerli değildir. Hem mâlen hem de bedenen yapılan bir ibadet olup, gücü yetenler üzerine farzdır. Buradaki gücü yetmek, kişinin varlıkla olması, yol masrafına gücü yetmesi, kendisi yokken bakmak mecburiyetinde olduğu kişilerin geçimlerini sağlaması, yolun emîn olması ve sıhhatinin yerinde olması şartlarıdır. Divân şiirinde âşık sevgilisinin bulunduğu yeri Kâ'be* edinir ve onun mahallesinde hac ve tavâf* eder. Böylece hacı olur. Arefesi cumaya rastlayan kurban bayramına da hacc-ı ekber denilir.

Anın bir hacc-ı ekberi ey can sen olmadan
Beytül-harâma varmamış anın safâsı yok

Nesimî

Hac yollarında meş'ale-i kârbân gibi
Erbâb-ı aşk içinde nümâyânsın ey gönül

Nedîm

(bkz. tavâf)

Haccâc حجاج a. i. Emevî komutanlarından olup halîfe Abdülmelik b. Mervan zamanında ordunun başına getirilir. Mekke ve Hicaz bölgelerini ele geçirdi. "Zâlim" lakabıyla anılan Haccâc (661-714) *Kur'ân*'ın harekelenmesine ilk defa delâlet eden kişidir. Rivâyete göre 120.000 kişiyi öldürtmüş ve kendisi öldüğü zaman da hapishânelerde 50.000 kişi bulunmaktaymış. Mekke*ye girdiğinde orayı yakıp yıkmıştır. Hatta bu yangından Kâ'be de zarar görmüştür. Edebiyatta zâlimlikle anılır. Mevlanâ *Mesnevî*'deki bir beytinde "Haccâc'a kan dökmekten kolay ne var (b. 1051)" demektedir.

Tezkîr olunur la'n ile Haccâc ile Cengîz
Tebcîl edilir Nûşirevân ile Süleymân

Ziyâ Paşa

Hacer'ül-Esved حجر الاسود a.i.t. Kara taş. Kâ'be*nin duvarında bulunan ve Cennet* den geldiği rivâyet olunan meşhur taş. İlk defa Hz. İbrahim* tarafından Kâ'be duvarına konulmuş ve Peygamberimiz tarafından yerleştirilmiştir. Peygamberimiz Kâ'be'yi putlardan temizlediği sırada Hacerü'l-Esved'e dokunmadı. Bilakis hürmet gösterdi. Bu gün de Müslümanlar Kâ'be'yi tavaf esnasında bu taşı öperler veya yaklaşamazlarsa uzaktan selamlarlar. Hacerü'l-Esved'in evvelden beyaz olduğu ve insanların işlediği günahlar yüzünden karardığı söylenir. Özellikle dinî edebiyatta çok geçer.

Hâlin Hacerü'l-esved ü bana eşiğindir Makam
Ey bâ-safâ yârim benim gözüm gibi Zemzem kanı

Kadı Burhaneddin

Bağrına basarsan yeridir seng-i siyâhı
Dâyim Hacerü'l-Esved olur Kâ'be'de zîra

Yahyâ Bey

(bkz. hac, Kâ'be).

hacı حجى a. i. Hac* ibadetini yerine getiren. Kâ'be'yi ziyaret eden kişi. Âşığın hacıya benzetilmesi, sevgilinin mahallesinden Kâ'be'ye teşbîhi yüzündendir. Ancak bunun yanında hacıların ihram giymesi, ihrâmın altında başka bir elbise bulunmayışı, hac*dan dönen kişinin dünyaya fazla meyletmemesi gibi özellikler de âşığın hal ve tavrına uymaktır.

Âsitân-ı Kâ'be'ye hacılar erdi sa'y ile
Âsumânı eyledi gûyâ melekler âşiyân

Yahyâ Bey

(bkz. hac)

hadd خد a. i. Yanak. Sevgilinin yanağı. "Ruh, ruhsâr ve ârız" şekilleriyle yüz yerine kullanılan kelimelerin çoğunda aslında yanak kasdedilmektedir. Yüzün en geniş kısmını kaplaması dolayısıyla yanak en fazla üzerinde durulan güzellik unsurlarından biridir. Daha çok ben, hat* ve saç ile birlikte anılır.

Yanak hakkında söylenilen özelliklerin başında parlaklık, şeffaflık ve rengi gelir. Yanak âşığın baktığı ve daima bakmak istediği yerdir. Yanak hakkında lutf, letâfet, latîf, gülgûn, al, rengîn, abdâr, safâ ve ziba gibi sıfatlar kullanılır. Utanma hali ve dolayısıyla kızarma özelliğiyle de ele alınır. Yine yer yer devr-i kamer* olur. Zaman zaman altın sarısı bir renge bürünür.

Renk bakımından gül*, gül yaprağı, gülistan*, gülşen*, gonca*, lâle*, lâlezâr*, şarab vs.'ye benzer. Ancak çok zaman bu çiçekler yanağa benzeyebilme çabası içinde görünür ve sevgilinin yanağındaki rengini daima kıskanırlar. Gülün yapraklarının dökülmesi, yanağı kıskandığı içindir. Bazan açılarak ona benzemek isterse de gonca ona açılmamasını tenbih eder. Sevgili gül bahçesine yanağını gösterecek olsa bütün güller yere geçer, utanır, inlemeye başlar. Yanak suya benzetilirse onun üstünde bulunan ben, kara rengiyle, gül çalmak isteyen bir hırsızı andırır. Hat* (ayva tüyleri) ise sevgilinin yanağı üzerinde, gül destesine sarılmış otları veya bir gül olan yanak sayfalarına miskle yazılmış yazıyı andırır. Bazan bu tüyler diken olarak da karşımıza çıkar.

Yine âşığın gözü şişe ve kirpikleri diken olarak sevgilinin gül yanağından gülsuyu damıtır. Bunun bir nedeni de gözün yanak hasretiyle dolu oluşudur. Sevgilinin yanağı âşık için hiç eksilmeyen ve daima

faydalanılan bir cennet gülü sayılır. Sevgilinin yanağı renk bakımından lâle ve lâlezâra benzer. Âşığın gözyaşlarının kırmızı oluşu, lâle denen yanağın kırmızılığından dolayıdır. Lâlenin kadehe benzemesi ve kadehin de kırmızı şarapla dolu oluşu burada hatırlanmalıdır.

Yanak bazan bahar*, bağ* ve cennet* olarak da karşımıza çıkar. Baharda tevbelerin dayanamayarak bozulması, güllerin açılması, yağmurun (âşığın gözyaşlarının) yağması, sabâ yelinin (bu yanaktan koku çalmak için) esmesi, bülbüllerin (şâirlerin) şakımaya başlamaları vs. yanak için kullanılan özelliklerindendir. Yanak bağ olunca çene çukuru o bağın kuyusu; saçlar da çadırı olur. Yanak cennet olursa âşığın gözleri oranın nehirleri olur. Cennette diken olmadığı için yanakta ayva tüyü, bıyık, sakal vs. bulunmamalıdır. Yine yanak, âşığa safâlar bağışlar ki bunlar cenneti bile kıskandırır. Burada bahsedilen bahar, bağ, cennet gibi yerlerin birer seyir yeri oluşu da unutulmamalıdır.

Yanağın su, âb-ı revân* ve âyîn* olduğu hallerde parlaklık, berraklık ve şeffaflık özellikleri kendini gösterir. Su ateşi söndürdüğü halde sevgilinin yanağı âşığın ateşini artırır. Güneş*, ay*, gündüz ve sabah* olduğu hallerde de yine bu parlaklık ve aydınlık özelliği kendini gösterir. Parlaması dolayısıyla güneşe bakılmaz. Âşığın gönül gözü de sevgilinin güneş yanağına bakmaya dayanamaz. Saç, akrebe benzeyince yanak aya benzer. Çünkü ay, akrep burcundandır. Yine saç gece olunca yanak o gece içindeki mehtabı andırır. Ay, suda ne kadar parlak ve berrak görünürse, âşığın gözyaşlarında da yanak öyle görünür. Kısacası sevgilinin yanağını gören âşık ne gündüz güneşe; ne de gece aya iltifât etmez. Yanağın sabah oluşu da sabâ yelinin yanaktan koku çalması dolayısıyladır. Âşık* ile zâhid* yanyana gelince sevgilinin yanağı îman olur. Hindû* saçlar arasında o bir Rûm ülkesidir. Müşg*-i Huten*in Rum ülkesinde itibarının fazla oluşu yanak üzerinde ayva tüylerinin bulunması ile ilgilidir. Saçlar yılan ve ejdeha* olunca yanak da genc* olur. Bazan perî* ve Azrâ* olarak kendini gösterir. Bunda da önemli olan perîlerin ve Azra'nın çok güzel yanaklara sahip oluşlarıdır. Zaman zaman ateş*, şem*, çerağ*, kandil, berk*, nûr* ve tâb olarak da anılır. Yanak ateş olunca, saç o ateşe yanmak için semender* olur. Üzerindeki ayva tüyleri giderilirse, dumanı olmayan ateşe benzer. Şem ve çerağın geceleri yol göstermesi yanağa benzeyişlerine neden olur. Buradaki gece yine saçlardır. Yanağın mushaf*, mektup, hatt* ve Nigâristan olması ise üzerinde ayva tüyleriyle oluş-muş yazı ve resimler dolayısıyladır. Bazan ben de orada bir resim olur. Hat* (ayva tüyü) kelimesi ile hatt* (yazı) kelimesi arasındaki ilişkinin de bu benzetmede önemli rolü vardır.

Yanak Gülgûn* olunca saçlar da Şebdiz* olur. Ruh* kelimesinin yanak anlamı yanında bir satranç* terimi oluşu, kelimenin tevriyeli kullanılmasına sebeptir. Yanak bazan ıyd* olur. Bunun nedeni bayramlarda insanların sevinç ve neşe ile dolmalarıdır. Âşık sevgilinin yanağını görmekle bayram yapar. Sevgilinin yanağı tarafından çâh-ı zendân*a atılan gönüller, bayramda serbest bırakılan esirleri andırır. Kısacası yanak üzerinde söylenilen sözlere, teşbîh ve mecâzlara sınır çizmek zordur.

Bûsitân-ı bâğ-ı cennetdir ruhun k'erdikçe bâd
Hûşe-i sünbül deyû zülf-i perîşân oynadır

Ahmed Paşa

Yârıdir ol hadd ü kaddin kim müdâmâ bâğda
Vâlih-i gül-gonca hayrân-ı nihâl eyler beni

Nedîm

hâdde هاده a. i. Erimiş madenlerden tel yapmak için kullanılan delikli aygıt. Sırma çekmekte ve onları inceltmekte kullanılır.

Haddeden geçmiş nezâket yâl ü bâl olmuş sana
Mey süzülmüş şîşeden ruhsâr-ı âl olmuş sana

Nedîm

hadeng خدنگ f. i. Kayın ağacı ve bu tür sert ağaçlardan yapılmış ok. Bazan ucuna temren* takılan okun üst kısmını da hadeng derler. Divân şiirinde sevgilinin gam-

zesi hadenge benzetilebilir. Ayrıca savaş âletlerinden biri oluşuyla da ele alınır.

Nesrine reng-i lâle nedendir dedim dedi
Gamzen hadengi dökdüğü kanın durur senin

Fuzûlî

Aşkında her oku ki felekten atar kazâ
Amacem ol hadenge vü cânım nişânedir

Nesîmî

Hadîce خديجه a. i. Hatice. Peygamberimizin ilk zevcesi olup Kübrâ lakabıyla bilinir. Huveylid'in kızıdır. Ticaretle meşgul bir dul iken Peygamberimiz onunla evlenmiştir. Evlendiklerinde Hatice 40, Peygamberimiz ise 25 yaşındaymış. Peygambere her bakımdan destek olmuş ve ona ilk defa inanmış olan kişidir. Peygamberimizin de ona sonsuz hürmeti varmış. Hicretten üç yıl önce vefat edince bu yıla hüzünler yılı denilmiştir. Yirmibeş yıl Peygamber'e hizmet etmiş ve onu bir kere olsun incitmemiştir.

hadîd حديد a. i. Yıldızların ve gezegenlerin arza en yakın bulundukları nokta. Karşıtı evc*dir. Güneş sistemi içinde yıldız ve gezegenlerin yerlerinin değişmesi sonucu bu uzaklık evcden hadîde, hadîdden de evce doğru bir devr-i dâim yapar.

Meded-res ol meded ey dest gîr-i cümle ibâd
Koma hadîd-i meâsîde k'ola dil mâbûd

Sâmî

hadîs حديث a. i. Kelime anlamı "Sonradan meydana gelen, yok iken var olan" demekse de bir ıstılâh olarak Peygamberimizin kutsal söz ve fiillerine denilir. Peygamberimizin sözlerine hadîs-i kavlî, işlerine de hadîs-i fi'lî denir. Hadîslerin bir diğer çeşidi, değerlisi, mânâsı vahiy yoluyla Peygamberimize ilhâm edilen hadîstir ki Hadîs-i kudsî (kutsal hadîs) adıyla bilinir. Bundan başka da hadîslerin çeşitleri vardır. İslâm'da hadîsler önemli yer tutar. Hatta hadîs ilmi diye çok geniş bir ilim dalı bile kurulmuştur. Edebiyatta hadîslerden iktibâs*lara ve telmîhlere sık rastlanır. Bu bakımdan divân şiirinin kaynakları arasında önemli yer tutar. Hadîsler beyitlerde bazan tam metniyle alındığı gibi bazan da tercümesiyle, yahut belli bir fırkasıyla ve küçük parçalar halinde de karşımıza çıkar. Bu yolda küçük değişikliklere uğradıkları bile olur.

Âşkiya ölmezden ön öl kim hadîs-i aşkda
Âşıkın şânındadır "Mûtû ve kable en-temût."

Aşkî

hâk خاك f. i. Toprak. Hak, her şeyden önce anâsır-ı erbaa*dan bir tanesidir. Özellikle tenâsüp yoluyla bu tür kullanım yanında topraktan bazan sevgilinin övgüsü hususunda faydalanıldığını görürüz. Bu durumda toprağın, içinde mücevherler, hazîneler ve kıymetli şeyler barındırması ele alınır. Yine toprak kıymetli şeylerin gömüldüğü yer olarak düşünülür. Kara olarak nitelendirilen toprak, insanın yaratılışı nedeniyle anıldığı gibi; ölenlerin toprak olacakları gerçeği de hatırlanır. Ancak ölen kişi âşık ise, onun toprağı etrafa aşk kokuları saçar, toz haline gelip yerine ulaşır, kâse yapılıp sevgilinin elini ve dudağını öper, üzerinde sevgi dolu otlar biter vs. Toprak dört unsurun en aşağısındadır. Dolayısıyla hakîrdir. Bu nedenle tevazûya işarettir. Âşık sevgilisi uğruna toprak olur, sevgilisinin üstüne basmasını diler. Böylece değer bulacaktır. Hatta böyle bir toprak âb-ı hayât* ile boy ölçüşse yeridir.

Toprak su ile güzellik kazanır ve bezenir. İnsanlara azık bitiren odur. Rüzgâr önünde toz olur. Sevgilinin selvi boyu selvilerin daha çok mezarlıklarda bulunması dolayısıyla âşığın toprağına gölge salar. Bütün bunlardan sonra toprak ebedî âleme nisbetle bir ev veya kafesten ibarettir. Bu arada toprak ile ilgili halk telakkîlerini de zikretmeliyiz.

Dest-bûsı ârzûsuyla ger ölsem dostlar
Kûze eylen toprağım sunun anınla yâre su

Fuzûlî

Boyu hevâsı ile bu hevesde hâk oldum
Ki sala sâyesin ol serv gâh gâh bana

Ahmed Paşa

Bestedir birbirine çenber-i dolâb-ı vücûd
Murtabit birbirine âb ile hâk âteş ü âb

Nâbî

(bkz. anâsır-ı erbaa).

hakan tr.i. Tarihî Türk hükümdarlarına verilen ad. Genellikle Ortaasya, Moğol ve Tatar ululları anlamlarında kullanılır.

Kaşların çîni Hayâlî bâç alır fağfûrdan
Kendini İrân ile Turân'a hakan oldu tut

Hayalî

Adl ile ma'mûr edip şarkın ü vîrân illerin
Gün gibi şimşîr ile açdı Horâsân illerin
Feth tuğrasın salıp şâd etti Osmân illerin
Hamdü-li'llâh aldı şâh-ı Rûm hakan illerin

Aşkî

hâl حال a. i. Şimdiki zaman; keyfiyet, durum; dervişlerin cezbesi ve coşkunluğu. Sufîlere göre hal, kulun bir gayret sarfetmeden, kalbinde doğuveren sevinç, heyecan, ferahlık gibi durumlardır. Buna göre hal, Allah'tan kula bir lutuftur. Hal sahibi halden hale yükselir. Bunlara "ehl-i hal" tabir olunur. Hal devamlı olursa adı "makam"dır. Ehl-i hâl çoktur ancak ehl-i makam azdır. Hal ilmi ibadet usullerinden bahseden ilimdir. Kal, sözdür. Kal ü hâl ise bir kişinin sözleriyle davranışlarını karşılar. Kelime edebiyatta birçok anlamlarıyla kullanılır.

Rûh yok savma'anın pîr-i abâ-pûşunda
Hâl var meygedenin rind-i kadeh-nûşunda

Nâilî

Sen ne câmın mestisin âyâ kimin hayrânısın
Kendin aldırdın gönül noldun ne hâl olmuş sana

Nedîm

hâl خال f. i. Ben, vücutta meydana gelen nokta. Edebiyatta genellikle yüzde bulunan benler ile bu benlerin renginin siyahlığı ile küçüklüğünden sık sık bahsedilir. Daha çok yanak, saç, kaş, ayva tüyleri ve dudak ile birlikte bulunur. Hâl (durum, keyfiyet)* kelimesiyle cinâslar kurar. Ben olarak her şeyden önce o bir noktadır. Bu nokta, güzellik sayfasına (yanağa) zülüf kaleminden damlamıştır. Zülüf, cemâl kelimesinin cim (ج)i olunca ben de onun içindeki nokta olur. Bazan benin dâne olduğunu görürüz. Bu durumda gönül bir kuş, saçlar da tuzaktır. Yanak ateş olunca bu dâne yanar, ud* olur. Yine siyah rengiyle bir fülfül (karabiber)* olan ben, Hindistan*ı da beraberinde bulundurur. O, bazan bir Hindu*, Habeş* veya Hindubeçedir. Saç, yanak bağının bahçıvanı olunca ben, bu bağa kötü niyetle giren bir hindû olur. Yanak gül yaprağı olunca ben, gül üzerine sünbül (saç) örtünüp yatan bir habeşî olur. Dudak ile birlikte o, şeker satan bir Hindû'dur. Dudak şeker olunca ben de bu şekere konan bir sinek olur. Ben, dudak ve kaş kenarında olabildiği gibi yanağın tam ortasında da bulunabilir. Saç kâfir veya kâfiristana benzeyince ben, bir putperest olur. Bu durumda ikisi de hemmeşrebdirler ve ikisinin de rengi kâfir(kara)dir. Bazan ben, bir sultan veya Habeş hükümdarı olur. Saç gölgelik olunca, ben de burada istirahat eden sultan olur. Benin yara ve dâğ* olduğu haller de vardır. Yanak lâle olunca ben de onun ortasındaki dağ oluverir. Laledeki bu dağlama yarası, sevgilinin kırmızı yanağı ortasındaki siyah beni kıskanmaktan dolayıdır. Dudaklar Kevser* olunca ben de bu cennet içindeki Bilâl-i Habeşî olur. Ben, çene çukuru kenarında düşünüldüğü zaman Hârût* benzetilir. Saç ise zaten câdû*dur. İkisi birbirlerine büyü* talîm ederler. Bazan amber, bazan misktir. Onu kıskanmaktan dolayı sahralara düşer. Yüzdeki ayva tüyleriyle birlikte yanak denen mushafa yazılmış âyeti andırır. Yine ikisi bir arada bir orduya ve askerlere teşbîh edilirler. Bazan da bir mercimektir. Aslında o aşkından dolayı şem*i kucaklamaya çalışan pervâne*nin ateşte yanmış hâlidir ki sevgi ve âşıklık alâmeti olarak görülür. Hâl ile Halîl kelimeleri arasında münâsebet kurulur.

Hâli sevdasında gönlüm düştü zülfü bendine
Mürg-i miskîndir düşer dâne görüp dâm üstüne

Ahmed Paşa

Şöyle gird olmuş firengistân birikmiş bir yere
Sonra gelmiş gûşe-i ebrûda hâl olmuş sana

Nedîm

Arz etdi hâl-i lâ'lini ağyâra âh kim
Islanmaz ol halîlimin ağzında mercimek

Yahyâ Bey

Hatt-ı sebzi gibi çok fitne kopar seyr edesin
Hâl-i hindûsu ile zülf-i siyehkârından

Hisâlî

halhâl خلخال a. i. Ayak bileziği. Eskiden kadınların ziynet olarak ayak topuklarıyla baldırları arasında kalan bilek kısmına taktıkları altın veya gümüş halkadır.

Kondu âvâre kebûter gibi nakşın gözüme
Halka-i merdüm-i çeşmim ana halhâl oldu

Aşkî

Hayâl-i bûs-ı pâye dest-i ümmîdim sarılmakdan
Gönülde halka halka âhlar halhâla dönmüştür

Nihâd

Hâlid b. Velîd خالد بن وليد a. i. İslâm'ın büyük düşmanlarından Velîd b. Mugîre'nin oğludur. İslâm'a gönül verenlerin en şereflilerindendir. Annesi Lebâbe, Peygamberimizin baldızı idi. Uhud Gazâsında henüz düşman birliklerine kumanda ediyordu. Mekke fethinde ise İslâm ordularında kumandanlık yapmıştır. Mûte gazasında 3.000 kişi ile Heraklius'un 100.000 kişilik ordusuna galip geldi. Peygamberimiz tarafından ona "Seyfullah (Allah kılıcı)" lakabı verilmiştir. Dünya çapında büyük bir kumandan olarak tanınır. 643 yılında vefât etmiştir.

Mustafa Paşa ki lûtfundan hacîldir kâinât
Nesli nesl-i evliyâdır aslı Hâlid bin Velîd

Yahyâ Bey

halîfe خليفه a. i. Birinin yerine geçen kimse. Peygamberimizden sonra dört büyük halîfe (Ebubekir*, Ömer*, Osman* Ali*) gelmiş olup daha sonra devlet reislerine bu ad verilmiştir. Hilâfet makamı kurulunca padişahlar halifeliği de üstlenmişlerdir. *Kur'ân*'da da insan Allah'ın halîfesi olarak nitelendirilir (Bakara/30). Halîfe, şer'î hükümlerin uygulanması hususunda Peygamberimizin vekîli olan padişahlara alem olmuştur. Yavuz Sultan Selim zamanında halîfelik Osmanlılara geçmiştir. Bir halîfede ilim, adâlet, kifâyet ve selâmet şartları aranır. Halifeler seçimle veya veliahd usulüyle işbaşına getirilirlerdi.

Bürûc-ı çerh-i kemâlâtın ahter-i sa'dî
Halîfeler halefi ma'rifet gülsitânı

Yahyâ Bey

Sen ol halîfe-i sâhib-zuhûrsun ki urur
Yanınca bir kazâ vü kudretin tek ü tâzı

Nâilî

Halîl خليل a. i. Samimî dost. İbrahim Peygamberin lakabı. (bkz. Halîlullah).

Halîl'i nâra atmadı mı Nemrûd
Cefâlar etmedi mi dîv-i merdûd

Mehmed

Halîlu'llâh خليل الله a.i.t. Allah dostu, İbrahim Peygamber. İbrahim Ateş'e atıldığı zaman Cebraîl* onu havada tuttu ve dileğini sordu. O da "Ben Allah'ın kuluyum. Hâcetim O'nadır, sana değil. Allah ne dilerse yapsın." dedi. Allah da onu dost edindi ve adı Halîlullah oldu. (bkz. İbrahîm).

Her İbrahîm izzet Kâ'be'sinde
Halîlullâh yâhud Edhem olmaz

Necâtî

hall حل a. i. Çözme. Edebiyatta şiir halindeki bir sözü nesre çevirmeye denir. Bunun zıddı akd*dir. (bkz. akd).

Hallâc-ı Mansûr حلاج منصور a.i.t. Adı Ebû'l-Mugısü'l-Hüseyn b. Mansûru'l-Beyzavî olan Mansur (857-922) edebiyatça çokça anılan ünlü bir sûfîdir. İran'ın Tûr kasabasında doğdu. Basra'ya yerleşti ve evlendi. Tasavvuf yoluna genç yaşta girdi. Zühd ve itikâf ile çabucak ilerlemeler kaydetti. Hind ve Türk memleketlerinde dolaşarak

İslâm'ı yaymaya çalıştı. Hakkında birçok menkıbeler vücûda getirilen Mansûr, aslında hallâc (atımcı, pamuk atan) değildir. Birgün hallâc olan bir dostuna bir iş buyurdu. O da bu işi yapmak için dükkândan ayrılınca Mansûr onun vaktini çaldığını düşündü ve parmağının işaretiyle dostunun işlerini devam ettirdi. Dostu geri dönüşünde bu kerâmet*i gördü ve o günden sonra Mansûr'a "Hallâc" lakabı verildi. Onun tasavvufta üstadı Ebû Amr Osman-ı Mekkî'dir. Cüneyd-i Bağdadî* ile sohbetleri olmuştur. Her gün bin rekât namaz kılarmış. Tasavvuf yolunda ilerleyince fenâfillâh*a ulaştı ve "Ene'l Hakk* (Ben Hakkım)" dedi. Bağdat'ın meşhur sîmaları ve seçkinleri arasında dostları olduğu gibi muhâlifleri de vardı. Bu sözün bâtınî mânâsını değil de zâhirî mânâsını ele alanlar onu münkir kabul ettiler. Bazıları da sırları, ehil olmayanlara fâş ettiği için üstâdının bedduâsına uğradığını söylerler. Bunun üzerine Hallâc'ı hapse attılar. 8 yıl hapiste kaldı ve bu sırada "*Tavâsî*" adlı tasavvufî bir eser yazdı. O sırada Karmatîler Kâ'be'yi tahrip etmişlerdi. Mahkemede bu olaya Hallâc'ın sözü sebep gösterildi. Kadı Ebû Ömer-i Hammâdî katline hüküm verdi. Halîfenin de tasdîkiyle Bağdat'ta sırayla kamçılandı, vücûdu parça parça edildi, darağacına çekilerek teşhir edildi, sonra da kafası kesilerek cesedi yakıldı. Mevlevî* ve Bektaşî* tarikatlarına büyük etkisi olan Hallâc'a ait birçok menkıbe vardır. Bir çok sûfiler (msl. Ahmed Yesevî, Yunus, Nesîmî, Niyazî-i Mısrî vs.) onu hak yolda şehid edilmiş bir mücahid olarak ele alır ve eserlerinde sıkça bahsederler. Derler ki Hallâc idam edileceği gece 500 rekat namaz kılmıştır. İdama giderken minarede bir müezzinin ezan okuduğunu görür ve bağırır. "Utanmaz yala·cı!. İn oradan aşağıya!" Herkes tevbe etmesini söylerken o "Eğer bu müezzin ta yürekten bir kere Allâhûekber deseydi o minare ayağının altında erirdi" cevabını vererek hemen bir kayanın üzerine çıkar ve bir kez "Allâhuekber" der. Kaya ayağının altında su gibi erimiştir. Hallâc'ı darağacına çekmeden evvel ellerini kesmişler. Bileklerinden akan kanlar yerde Kelime-i Tevhid'i yazmış ve akmasının hiç ardı kesilmemiştir. Kanlar Dicle'ye karışınca nehir Kelime-i Tevhîd söyleyerek taşmış ve civardaki bitkilere ulaşmış, hatta bitkiler dahî Kelime-i Tevhîd'i söylemeye başlamış. Halk bir türlü bunu durduramamış. Nihayet Mansûr'un bir beytinde ancak küllerini Dicle'ye döktükleri zaman nehrin kabarmasının biteceğine dair bir işaret bulmuşlar. Nitekim cesedini yakıp küllerini nehre savurmuşlar. Ancak o zaman her şey normale dönmüş. Hallâc-ı Mansûr hakkındaki rivayetler oldukça çoktur. Louis Massignon'un onun hakkında yapmış olduğu çalışmalarda ve menâkıpnâmelerde bunlara sıkça rastlanır. Hallâc-ı Mansûr'un 6 mektubu, tasavvuf hakkında 350 vecîzesi, 74 vaaz özeti, 80 manzûmesi, 27 rivâyeti ve *Tavâsin* adlı bir eseri bilinmektedir. Edebiyatta darağacı ve Ene'l-Hakk münasebetiyle sıkça anılan Mansûr, inancı uğruna her şeye göğüs germe ve ölmenin sembolü olarak bilinir. "Mansûr" kelimesi "yardım olunmuş, zafere ulaştırılmış" anlamları yanında, musıkî terimi olarak da bir tür ney'e ad olmuştur. Şiirlerde ber-dâr edilmiş olarak anılır. Sevgilinin saçları darağacına benzetilince, Mansûr da aşk şehidi olup bu dâr'a asılır.

Dâim Ene'l-Hak söylerem Hak'dan çü Mansûr olmuşam
Kimdir beni ber-dâr eden bu şehre meşhûr olmuşam

Nesîmî

Da'vi-i Mansûr ederdi her kişi dâr olmasa

Ragıp Paşa

Merâmı râz-ı aşkı ketm idi Mansûr-ı ber-dârın
Deyip gitdi Ene'l-Hak nâmını ketm etdi Dildâr'ın

İzzet Molla

Biz habîbin zülfünün dârında Mansûr olmuşuz
Aşk ile çün kim Ene'l-Ha 'dan haberdârız bugün

Aşkî

(Bkz. Ene'l-Hakk)

halvet خلوت a. i. Yalnız, tenha kalma; hamamın en sıcak bölmesi, yalnız kalınan

yer. Tasavvufta dünyadan el çekip, maddî alâkalardan sıyrılarak Allah'la başbaşa kalmaktır. Halvete giren kişi ibâdet ve riyâzetle meşgul olur. Halvet'in anlamı kalbi arındırmadır. Çile* yerine de kullanılan halvette derviş dar bir yerde kırk gün kalır. Az yer, az uyur, çok ibâdet ve zikir yapar. Divân şiirinde ise âşık halvete girince sevgilinin yanağı ve kaşlarının zikrini yapar, yalnızca onları düşünür.

Nâr-ı şevk ile nola cânını eylerse buhûr
Deyr-i halvetde gören ol büt-i sîm-endâmı

Nedîm

(bkz. çile)

hamâil حمائل a. i. Muska; kılıç bağı. Halk dilinde "hamaylı" denilen hamâil eskiden gümüş veya meşin bir mahfaza içine konularak boyunda taşınırdı. Daha sonraları üçgen biçiminde kıvrılan muskalar balmumu sürülmüş bir beze sarılmağa başlandı. Hamâillerin içine simyâ* ilminin öngördüğü şekilde harf ve rakamlar ile âyetler yazılırdı. Her bir harf ve rakamın delâlet veya temsîl ettiği bir sır vardı. Muskaların da çeşitlerine göre değişik işler için kullanılması bu nedenledir. Muskaların içine çörekotu koymak da âdettir. Divân şiirinde sevgilinin saçı boyna uzandığı için hamâil olarak nitelendirilir. Böylece saç, hamâil içinde tılsımın yapacağı işi yapmış olur. Özellikle nazarlık için takılan hamâiller, şiirlerde çok söz konusu edilir. Bu durumda âşığın kolu da bir hamâil yerine geçer ki sevgilinin boynuna dolanmak istenir. Bazan atlara da hamâil takıldığı olur.

Saçı aşkı kuşaktır belimize
Olalı sâidi bana hamâil

Kadı Burhaneddin

hamam-nâme حمام نامه a.f.i.t. Hamamla ilgili manzume, hammamiye. Daha çok hamamı ve hamamda bir güzeli tasvîr amacıyla yazılırdı.

Eskiden hamamlar toplumun temizlik ihtiyacını gideren önemli yerler idi. Özellikle kış aylarında fazlaca rağbet gören hamamlar zaman zaman toplu eğlence ve sohbetlere de sahne olurdu. Divân şâirlerinin gerek hamamda gördükleri bir mahbûbu, gerekse bu tür eğlence meclislerini konu alan şiirler yazmaları gelenek halini almıştır. Hamamnâmeler daha çok kasîde nazım biçimi ile yazılır. Ancak gazel, mesnevî vs. nazım şekilleriyle yazılmış olanlarına da rastlanır. Hamamnâme olarak anılan kasîdelerin nesip bölümleri hamamdan ve orada görülen bir güzelden bahseder; diğer kısımlar normal kasîde kuralları içinde ve medhiye şeklinde devam eder. Nedîm'in (ö. 1730) karşılıklı konuşma tarzında yazılmış bir kasidesi bu tür hamamnâmelerin güzel bir örneğidir.

Hamamnâmelerin birçoğunda olay, şâirin hamama gelişi ile başlar. Sonra soyunmuş bir mahbûb ile karşılaşılır ve hayranlık içinde saçından ayağına dek bu âfet tasvir edilir. Daha sonra onun yıkanışı, çeşitli teşbihler aracılığıyla anlatılır. Hamamnâmeler divân edebiyatında insanı cinsel yönden en etkin biçimde anlatan ve ten zevkinin ön planda tutulduğu şiirlerdir. Daha çok şûhâne bir edâ ile söylenirler. Hatta bazı gazel veya manzumeler içinde hamamın anlatıldığı laubâlî beyitlere rastlanır. İster müstakil kıta veya gazel, isterse kasîde şeklinde olsun bu tür şiirlerde genellikle "hamam" kelimesi sık kullanılır ve hatta redif oluşturur. Bu bakımdan en ağırbaşlı şâirlerin dahi hamam konulu birer manzume yazdıklarını görürüz. (msl. *Kıldı o serv seher nâz ile hammâma hırâm/Şem'i ruhsârı ile oldu münevver hammâm*-Fuzûlî; *Girince koynuna bir nâzenîn-i sîm endâm/Hezâr-bâr boşaldır hazînesin hammâm*-Âlî).

Bazan şâirlerin kelime oyunları yaparak hamamla ilgili müstehcen söyleyişler ortaya koyduklarına da şahit oluruz. (msl. *Temâşâ eyledim hammâmı herkes âlem üstünde/ O denlü girme çıkma var ki âdem âdem üstünde*-Veysî)

Edebiyatımızda özellikle XVII. yy. ve sonrasında örneklerine çok rastlanan (msl. Atâî, Nâbî, Sâbit, Vehbî, İzzet Molla) hamamnâmelerin aslı İran edebiyatına dayanır. Hezl türüne de elverişli olan bu man-

zumeler içinde Beliğ Mehmed Emin'in (ö. 1758) *Hamamnâme-i Dil-i sûz* adlı 9 bendlik müseddesi oldukça orjinal ve ünlüdür. Nev'izâde Ataî'nin (ö. 1635) sayıları beşi bulan manzumeleri de oldukça yaygındır.

Hamamda bir güzel tasvîri yerine eski hayatın zevkleri arasında önemli bir yer tutan hamam safalarının detaylarıyla anlatıldığı hamamnâmeler de vardır. Bu tür manzûmeler daha çok mesnevîlerde birer bölüm veya pasaj halinde bulunur. Nitekim Beşiktaş'ta yaptırılan bir hamamı anlatmakla Türk edebiyatında ilk hamamnâmeyi yazmış olan Gazalî Deli Birâder'in (XVI. yy.) bu eseri ile Cafer Çelebi'nin (ö. 1514) *Hevesnâmesi* ve Vücudî'nin (XVI. yy.) *Hayâl-i Yâr* adlı mesnevîlerindeki küçük birer bölümde o çağların hamam eğlenceleri anlatılmaktadır.

Hâmân هامان a. i. Hz. Musâ* zamanındaki Mısır Firavun*unun vezîri. Yahudi kaynaklarında Musevî düşmanı İranlı bir vezir olarak gösterilen Hâmân, kâhinlerden Hz. Musâ'nın doğacağını öğrenip Firavun'a erkek çocukları öldürtmesini tavsiye eden kişidir. O da Karûn* gibi çok zengin imiş. *Kur'ân-ı Kerîm*'de de kendisinden bahsedilen (Mü'minûn/24; Kasas/6, 8; Ankebût/39, Gâfir/24, 36) Hâmân, Firavun için iki iş yapmıştır. Bunlardan biri yüksek bir kule ki, Sarh-ı Hâmân diye meşhur bir rasathânedir. Diğeri de büyük bir sepete bağladığı gerges kuşları ile onların üstüne bağladığı et parçasıdır ki Firavun buna binerek Musâ'nın Tanrısı'nı vuracağını söylemiştir.

Kevkeb-i âlîsin idrâk eylemez erbâb-ı fen
Etseler vaz'-ı rasad tâ sarh-ı Hâmân üstüne
Nedîm

Belâ girdâbına salsın adûnu nâ-bedid etsin
Fenâ deryâsına gark eyleyen Fir'avn u Hâmân'ı
Bâkî

(bkz. Fir'avn, Musâ)

hâme خامه f. i. Kalem. (bkz. kalem).

Çekti zer mıstar zeberced levha sîmîn hâmeler
Saldı şeh nâz ile uşşâka mahabbet-nâmeler
Aşkî

hamel حمل a. i. Kuzu, koyun, koç. On iki burç* içinden bir tanesi olup koyun takım yıldızının dünyaya etkisinden dolayı bu adla anılır. Koç burcu olarak bildiğimiz bu burca güneş Mart'ta girer. Bu gün, İlkbahar başlangıcı olup gece ile gündüz bu günde eşit olur. Nevrûz* bayramının bu gün olduğuna dâîr rivâyetler vardır. (bkz. burç)

Cilve-gâhın ede hurşîd-i felek burc-ı hamel
Nef'î

Hamel ü Sevr ile Cevzâ'da gelir fasl-ı bahâr
İbrahim Hakkı

Vücûd-ı bî-bedeli âfitâbdır ammâ
Bir âfitâb ki dâim medârı ola hamel
Fuzûlî

Hamale-i Arş حمله ٔ عرش a.ı.t. Arş*ı taşıyan dört büyük melek. bkz. Arş.

hammâmiye حمّاميه a. i. Hamam ve hamam eğlencelerini konu alan ve hamamda bir güzeli tasvir eden manzumelerdir. Giriş (nesib*-teşbib*) bölümleri hamamdan bahseden kasîdelere hammâmiye denildiği gibi başka nazım şekilleriyle de hammâmiye kaleme alınabilir. Nedîm'in kasîde şeklinde, Belîğ'in de müseddes şeklinde yazdıkları hammâmiyeler meşhurdur. Bu tür manzûmelere bazan hammamnâme* denildiği de olur. Eskiden hamam eğlencelerinin zengin bir folklora sahip oluşu bu tür manzûmeler kaleme alınmasına neden olmuştur. Nedîm'in İbrahim Paşa medhinde bir hammâmiyesi şu beyitle başlar:

Sepide-dem ki olup dîde hâbdan bîdâr
Hurûşa başladı nâgâh serde derd-i humâr
Nedîm

(bkz. hamamnâme)

hammâr خمّار a. i. Şarap* yapıp satan kişi. Hâne-i hammâr ise meyhânedir. Kelime, bazan içkiyi çok içen, içiren ve içirten kişiler için de kullanılabilir. Divân şiirinde önemli bir yer tutar.

Mâü'l-inebdendir eger her sarhoşun sarhoşluğu
Ben içmişem aşkın meyin sermest ü hammâr olmuşam

Nesîmî

Bir ayş ki mevkûf ola keyfiyyet-i hamra
Ayyâşına yuf hamrına hammârına hem yuf

Ruhî

hamse خمسه a. i. İran ve Türk edebiyatlarında aynı şâire ait beş mesnevîden oluşan mecmuaların genel adı. Hamse yazan şâirlere hamse-nüvîs (hamse yazan) denilir. Bir divân şâiri için hamse-nüvîslik şiirde varılacak rütbelerin en büyüklerindendir.

Hamse deyimi ilk defa *Penc-genc* (Beş hazine) adıyla beş mesnevî yazan Nizamî (öl. 1200) tarafından bu anlamıyla kullanılmıştır. İran edebiyatında 30 kadar şâir tarafından hamse kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Türk edebiyatını etkileyecek kadar büyük üne kavuşmuş olan birkaçını sıraladığımızda ilk sırayı yine Nizamî alır. Onun hamsesi *Hüsrev ü Şîrîn, Leylâ vü Mecnûn, Heft Peyker, İskendernâme* ve *Mahzenü'l-Esrâr* adlı mesnevîlerden meydana gelmiştir. Nizamî'yi *Şîrîn ü Hüsrev, Mecnûn u Leylî, Heşt Bihişt, Âyîne-i İskenderî* ve *Matlau'l-Envâr* adlı mesnevîleriyle Hüsrev-i Dihlevî (öl. 1325) izler. Sonra Hâcû-yi Kirmânî'nin (öl. 1352) *Hümâ vü Hümayûn, Gül ü Nevrûz, Kemalnâme, Cevhernâme* ve *Ravzatu'l-Envâr* adlı mesnevîlerden oluşan hamsesi vardır. İran edebiyatında kendisinden sonra da birçok şâir tarafından (msl. Hâtifî, Ahî, Kasım, Hilalî, Hidâyetullah, Feyzî, Zülâlî, Meşhedî) hamse yazmış olmasına rağmen son hamse üstadı Abdurrahman Camî'dir (öl. 1492). Camî'nin "*Heftevreng* (Yedi Faht)" adını verdiği yedi adet mesnevîsi vardır. *Tuhfetü'l-Ahrâr, Sübhatü'l-Ebrâr, Yûsuf u Züleyhâ, Leylâ ve Mecnûn, Hırednâme-i İskenderî, Salamân u Absâl* ve *Silsiletü'z-Zeheb* adını taşıyan bu mesnevîlerden ilk beşi hamseyi oluşturur. Camî'den sonra İran edebiyatında en ünlü hamse yazarı Feyzî'dir (öl. 1595). Onun mesnevîleri ise *Merkez-i Edvâr, Süleymân u Belkıs, Nal-Daman, Heft-kişver ve Ekbernâme* adlarını taşır.

Hamse geleneği XV. yy.da İran'da sönmeye yüz tutarken Türk edebiyatında yeni yeni gelişmeye başlar ve büyük başarıya ulaşır. Edebiyatımızda ilk hamse üstâdı Çağatay şâiri Ali Şir Nevâî (öl. 1501) olmuştur. Onun hamsesi Nizamî ve Hüsrev yolunda düzenlenmiş olup (1488) toplam 64.000 beyit tutar. *Hayretü'l-Ebrâr, Ferhâd u Şîrîn, Leylî vü Mecnûn, Seb'a-i Seyyâre* ve *Sedd-i İskenderî* adlarını taşıyan bu beş mesnevî Türk şiirinde yeni bir atılım sayılır. Nevaî, Nizamî ile Hüsrev'in kuru taklitçisi olmamış, onların eserlerini büyük ölçüde yerlileştirmiş, yer yer de onları geride bırakmıştır. Nitekim Camî onun hamsesini diğer ikisinden üstün tutar. Bu hamse Hîve'de (1880), Taşkent'te (1964) ve Ankara'da (özetlenerek, 1967) basılmıştır.

Tezkîreler ve diğer biyografik kaynaklar, Osmanlı sahasında birçok şâir tarafından hamse yazıldığını bildirirse de hamseleri elde bulunanların sayıları pek azdır. Osmanlıca ile ilk hamse Akşemseddin oğlu Hamdullah Hamdî'nin (öl. 1503) kaleminden çıkar. Mesnevîleri *Yusuf u Züleyhâ, Leylâ vü Mecnûn, Tuhfetü'l-Uşşâk, Kıyâfetnâme* ve *Mevlîd*'dir. Özellikle *Yûsuf u Züleyha* büyük üne sahiptir.

XVI. yy. divân şiirinin olduğu kadar hamse türünün de altın çağını yaşamaya başladığı dönemdir. Asrın başında 30 kadar eser sahibi olan Lamiî (öl. 1532) vardır. Henüz ele geçmeyenlerle birlikte mesnevîlerin sayısı beşin çok üstünde olduğundan hangilerinin hamse içine girdikleri şüphelidir. Bunlardan birkaçı şöylece sayılabilir. *Vamîk u Az-râ, Veyse vü Râmin, Şehrengîz-i Bursa, Absal u Salaman, Şem ü Pervâne, Ferhâdnâme* ve *Maktel-i Hüseyn*. Ele geçmeyen mesnevîleri için de *Gûy u Çevgân, Câbirnâme* ve *Heft peyker* örnek verilebilir. Hamse sahasında Taşlıcalı Yahya'nın (öl. 1575) ayrı bir başarısı söz

konusudur. Mesnevîleri *Gencîne-i Râz, Kitâbu Usûl, Şâh u Gedâ, Yûsuf u Züleyhâ* ve *Gülşen-i Envâr* adlarını taşır.

XVII. yy. hamseciliğinin en ünlü ismi olan Nev'izâde Ataî (öl. 1635), Türk edebiyatının da en büyük hamse yazarlarındandır. Mesnevîleri *Nefhatü'l-Ezhâr, Sohbetü'l-Ebkâr, Hilyetü'l-Efkâr, Heft-Hân* ve *Âlemnümâ* adlarıyla anılır. *Hilyetü'l-Efkâr* hariç diğer mesnevîlerin yerli ve yabancı kütüphanelerde yüzlerce yazması bilinmektedir.

Türk edebiyatındaki son hamse XVIII. yy. da Subhizâde Feyzî'nin (öl. 1739) kaleminden çıkmıştır. Feyzî'nin hamsesi dört mesnevî ile bir divândan oluşur. Mesnevîlerin adları şunlardır: *Heft-Seyyâre, Mir'ât-ı Âlemnümâ, Âsafnâme, Aşknâme.* Türk edebiyatındaki en orijinal mesnevînin sahibi Veysî'dir (öl. 1628). Onun hamsesini oluşturduğu, *El-Kavlü'l-Müselleme fi Gazavati'l-Mesleme, Kanûnü'r-Reşâd, Mesaku'l-Uşşâk, İksîr-i Saâdet* ve *Nihâlistan* (bazıları *Vasfu'l-Kâmil'i* de buna ilâve ederler) adlarını taşıyan eserlerinin tamamı nesirdir.

Hamse şâiri olarak anıldıkları halde eserlerinin tamamı henüz elimize geçmemiş şâirler de vardır. Bunlar arasında Çakerî (XV. yy. *Yusuf u Züleyhâ, Leylâ ve Mecnûn, Vâmık u Azrâ, Hüsn ü Nigâr* ve *Süheyl ü Nevbahar.* Son üç eser bulunmamıştır), Celîlî (öl. 1635; *Leylâ vü Mecnûn, Hüsrev ü Şîrin, Gül ü Gülzâr, Hicrnâme.* Son üç mesnevî ele geçmemiştir), Kara Fazlî, (öl, 1563; *Gül ü Bülbül, Hümâ vü Hümâyûn, Leylâ vü Mecnûn (Lüccetü'l-Esrâr, Nahlistân.* Yalnızca *Gül ü Bülbül* eldedir), Behiştî (öl. 1569; *Vâmık u Azrâ, Yûsuf u Züleyhâ, Leylâ vü Mecnûn, Hüsn-ü Nigâr, Süheyl-ü Nevbahar.* Yalnızca *Leylâ vü Mecnûn* eldedir.) Ahmed Rıdvan XVI. yy., *Leylâ vü Mecnûn, Hüsrev ü Şîrîn, İskendernâme, Heft Peyker, Mahzenü'l-Esrâr.* Son iki mesnevî ele geçmemiştir), Hayatî (XVI. yy. *Mahzenü'l-Esrâr, Heft Peyker, Behram-ı Gûr, İskendernâme, Leylâ ile Mec-nûn.* Son eseri ele geçmemiştir) sayılabilir. Yine kaynaklardan hamse sahibi oldukları ve hatta eserleri hakkında bilgiler verildiği halde henüz hiç bir mesnevîsi ele geçmeyen şâirler de vardır. Birkaç ismi söyle sıralayabiliriz: Revanî (öl. 1520; *İşaretnâme, Câmiu'n-Nesâyıh*), Muîdî (XVI. yy. *Heft Peyker, Heft Manzar, Gül ü Nevrûz, Vâmık u Âzra, Şem'ü Pervâne*), Ârif Çelebi (öl. 1561), Hulvî (öl. 1563), Fikri Derviş Çelebi (öl. 1574; *Hurşîd ü Mâh, Ebkâr-ı Efkâr, Behrâm u Zühre, Hurşîd ü Nâhid, Şükûfezâr*), Figânî (öl. 1506 *İskendernâme*).

Hamselerin birçoğu hicranlı bir aşkı konu alan mesnevîlerden oluşur. Bunun yanında soyut kavramlarla ilgili mesnevîler de hamseler içinde yer edinmişlerdir. Aşk mesnevîlerinin konuları genellikle İran edebiyatında da işlenen ve eski doğu edebiyatlarının manzum romanları diyebileceğimiz trajik hikâyeler biçimindedir. Yine bunların birçoğunda lirizm ön plandadır. Mesnevî nazım şeklinin rahat söyleyişi, kafiye bağımlılığının olmayışı, elde hazır örneklerin bulunması vs. nedenlerle Türk edebiyatında birçok şâir hamseye yönelmiştir. Yine de hiç birinin eseri monoton çeviri veya salt nazîre değildir.

Nitekim konuların ortak ve aynı oluşu birçok ünlü divân şâirinin hamseyi benimsememeleri sonucunu doğurmuştur (msl. Bâkî, Nef'î vs.). Yine de hamse türü, Türk edebiyatında, şehrengîz, sakinâme vs. millî ve mahallî özellikler taşıyan mesnevîlerle zenginleştirilmiştir.

Hamza حمزه a. i. Peygamberimizin amcası ve süt kardeşidir. Ebû Cehl'in Safâ tepesinde Peygamberimize küfrettiğini duyunca henüz Müslüman olmadığı halde Ebu Cehl'in başını yarmıştır. Hamza, Mekke'de hatırı sayılır, kuvvetli ve kıymetli bir kişi idi. Hamza'nın Müslüman olmasıyla birlikte Müslümanlar çok kuvvetlendiler. Bu, âdeta manevî bir kuvvet idi. Medîne'ye hicret edenler arasında o da vardı. Bedir gazâsında fevkâlade kahramanlıklar gösterdi. Uhud gazâsında otuz bir kafiri cehenneme gönderdikten sonra Vahşî* adlı bir bedevi tarafından şehîd edildi. Vefâtında 57 yaşında idi. Cenâze namazını bizzat Peygamberimiz kıldı ve

onun ölümüne çok üzüldü. Kahramanlıkları ile tanınır. Hakkında birçok rivâyetler vardır.

Hem cefâdır hem safâ, Hamza'yı atdı Kaf'a
Aşk iledir Mustafâ, devletlû nesnedir aşk

Yunus

Hamza-nâme حمزه نامه f.b.i. Peygamberimizin amcası Hamza*nın destanlaştırılmış hayatını anlatan eser. Savaşları, yiğitlikleri ve maceralarıyla halk kültürünün ve folklorunun ana malzemelerinden biri olan Hamza'nın hayatı, asırlarca zevkle okunmuş ve hikâyeler meydana gelmesine neden olmuştur. Fars ve Türk edebiyatlarında anonim Hamzanâmelere sıkça rastanır. (bkz. Hamza)

hân خوان f. i. Yemek, yemek sofrası. Divân şiirinde daha çok ikrâm halinde ele alınır. Bu nedenle sık sık lutf, ihsân, kerem, ikrâm, inâm, misafir gibi kelimelerle bir arada bulunur. Divân şiirindeki sofrada ekmek demirbaştır ve bir bolluk göze çarpar. Bayramlarda herkesin yemesi için kurulan sofralara hân-ı yağma* denir. Sofrada ekmekten başka kebap, helva ve tuz bulunur. Yemek sonunda duâ edilir. Halîl (İbrahim) sofrası İbrahim Peygamber'in misafirsiz asla yemek yemediği sofradır. Sevgilinin güzelliği, ağzı, vuslatı, hicranı ve gamı âşık için birer sofra niteliği arzeder. Dünya, zemin; ihsân ve bağışlar da sofra olarak nitelendirilir.

Visâl-i hânına ermek dilerdi evvel lîk
Nasîbi Ahmed'in âhir duâ imiş bildik

Ahmed Paşa

Yiyin efendiler yiyin bu hân-ı iştihâ sizin

Tevfik Fikret

hançer خنجر a. i. Ucu sivri ve eğri, iki yanı keskin bıçak, hançer. Divân şiirinde sevgilinin kaşı eğriliği yönünden, göz, gamze ve kirpiği de âşıkta açtığı yara nedeniyle hançere benzetilmiştir. Savaş aleti olarak da anılır. Baktığı kimseyi hemen öldürecek kadar keskin gözlü bir hayvana da hançer denilirmiş. Aristo* bir ayna yapıp bu hayvana karşı tutmuş ve hayvan kendini görünce ölmüş. Bir tane olduğu için de türeyememiş.

Düşüp dil mürgi gamdan kirpiğine
Havâdan hançer-i elmâsa düştü

Ahmed Paşa

Hançer ile nîze vü tîr-i siyâh
Çıkmak için rûha açarlardı râh

Yahyâ Bey

Küşte-i hançer-i hunrîzin edersin seveni
Ey gül-i bâğ-ı letâfet seven ölsün mü seni

Vasfî

Çeker bî-rahmler yanında her sâat zebân hançer
Günâhım sâbit eyler ölmeğim hâtır-nişân hançer

Fuzûlî

hân-ı yağmâ خوان يغما f.i.t. Yağma sofrası. Eski zamanlardan beri zengin kişiler bayram ve düğünlerde ziyafet verir, gayet değerli kaplarda yemek dağıtılır, altın ve gümüş çatal-kaşıklar kullanılırdı.

Yemeğin sonunda bu eşyalar ve sofra yaygıları, orada bulunanlarca paylaşılır ve kapışılırdı. Diş kirası olarak kapışılan bu eşya daha sonra satılır ve saklanırdı.

Dehân âlûde olmaz ni'met-i elhân-ı âlemde
Dimâğ-ı dilde lezzet hân-ı yağmâ-yı seherdendir

Nâbî

hânkâh خانگاه a. i. Konak yeri, dergâh. Tekkenin büyüğüne hankâh denir. Hem kuruluş hem de değeri bakımından tekkeden üstündür. Çoklukla pîr makamı olur. Meselâ mevlevî hânkâhı Konya'dadır. (bkz. dergâh).

Meş'aleler yandı derûn u bîrûn
Nûr-ı tecellî olup ol hânkâh

Şeyh Galib

hâr خار f. i. Diken. Divân şiirinde âşığa eziyet eden unsurlar birer dikene benzetilir. Bunların başında zaman, rakip, cevr ü cefâ

ve gam gelir. Sevgilinin kirpiği de bazan diken olarak ele alınır. Yanak gülü üzerinde sakal da bir diken gibi durur. Sevgili gülşen*e benzetilince rakip de o gülşenin hâr u has (çer çöp)ı olur.

Bî-kerân ağyârı cem edip kenârında nigâr
Havlı düzmüş ârdan şâh-ı gül-i rânâ gibi

Ahmed Paşa

Hüsnünü görüp gül anın dilerem
Gözlerine hâr ola dikende gül

Karamanlı Nizâmî

har خر f. i. Eşek. Divân şiirinde zaman zaman eşek ile ilgili kıssa ve efsâneler de anılır. Bunların başında Nûh* Tufânında eşeğin gemiye binme hadisesi gelir.

Tufân başladığı sırada Nûh Peygamber hayvanları işaret ederek gemiye alıyordu. Sıra eşeğe gelince eşek girmemişti. Nuh birkaç kez işaret ettiği halde eşek yine girmedi. Oysa şeytan* kuyruğundan yapışmış onu bırakmıyordu. Nûh* hiddetlenip "Gir ya mel'ûn!" deyince eşek gemiye girdi. Tufan esnasında Nuh, şeytanı gemide görünce nasıl ve kimin izniyle girdiğini sorar. O da "Sen, gir ya mel'un, deyince girdim. Benden başka mel'un mu var!" diye cevaplandırır.

İsrailoğulları peygamberlerinden olan Üzeyir*'in de başından geçen bir olayda eşekten bahsedilir. *Kur'ân*'da anlatılan (Bakara/ 259) bu kıssaya göre Üzeyir harâbe bir yurda varınca içinden "Allah burasını ölümden sonra nasıl diriltecek?" demiş. Allah da onu yüz yıl ölü bıraktıktan sonra diriltmiş ve "Burada ne kadar kaldın?" diye sormuş. O, "Bir gün, yahut bir günden az." demiş. Allah "Hayır, yüz yıl ölü kaldın. İşte yiyeceğine içeceğine bak, henüz bozulmamıştır. Bir de merkebine bak. Böyle yapmamız seni insanlara ibret nişânesi kılmamız içindir. Merkebin kemiklerine de bak, onları nasıl birleştirip yerli yerine koyuyoruz, sonra da onlara et giydiriyoruz." dedi. Bunun üzerine Üzeyir'in ağaca bağlı olduğu halde iskeleti kalan eşeği tekrar dirilir.

Hz. İsa'nın dünyaya gelişi sırasında Herot adlı bir Rum hükümdar vardı. İsa'nın saltanatını yıkacağından korktuğu için onu daha çocukken öldürtmek istedi. Meryem* bunu öğrenince İsa'yı aldı, eşeğine binip geceleyin Kudüs*'e kaçtı. Mısır'a gitti. Daha sonraki yıllarda Hz. İsâ yine bir eşeğe binerek Allah'ın dinini yaymaya çalıştı.

Bunlardan başka edebiyatta eşekle ilgili birçok hikâyeler anlatılır. Molla Lütfî'nin, Şeyhî'nin *Harnâme** adlı mizahî eserlerinde de olay eşek üzerine kurulmuştur. Eşeğin sesinin çirkin oluşu da zaman zaman söz konusu edilebilir.

Şeyhî'nin *Harnâme*'sinden:

Nûh Peygamberin gemisine ol
Vermiş Iblîs'e kuyruğuyıla yol

Der imiş ben döşedidüm döşeği
Dirilirken ölüp Üzeyr eşeği

Hoş nefesdir deyü vü ehl ü fasîh
Hürmet eyler imiş himâr-ı Mesîh

Çıkarır hâr çün enkerü'l-asvât
Ekin ıssına arz olur arasât

harâbât خرابات f. i. Harâbeler, virâneler. Divân şâirleri kelimeyi "meyhâne" anlamıyla kullanırlar.

Sevgilinin kırmızı şarabı andıran tatlı dudakları bir harâbâttır. Meyhânenin toprağı aşığın gözüne sürme olur. Orada sırlar ortaya dökülür. Eskiden meyhânelerin izbe, rutûbetli, mahzen ve bodrum katları gibi ve gizli işletilen yerler olması da çok zaman söz konusu edilir. Divân şâiri mest olduğu için meyhane üzerinde çok durmuştur. Âdeta orada ikinci bir hayâl alemi kendini beklemektedir. Hayatın zorluklarını, gamlarını ve kederlerini unutturmak için meyhâne bir sığınaktır.

Mutasavvıflar harâbâtı bir tekke olarak ele alırlar ve orada İlahî aşk şarabının içilip sarhoş olunduğunu söylerler. Böylece harâbât bir neş'e ve feyz kaynağı, gerçeğe ulaşılan yer olur ki tekke* mukabili kullanılır. Pîr-i harâbât veya pîr-i mugân da o tekkenin şeyhidir.

Meyhâne bir can kıblesidir ki oraya varan üzüntülerinden kurtulur. İçeri bir defa giren artık çok zor çıkar. Orası, Cem-neşesi dağıtan şahâne bir makamdır. Mıstaba* ve sandalyesi âdeta âsuman*ın Levh* ile Kürsî*sidir. Oraya zâhid* asla giremez. Çünkü meyhânede şom ve uğursuzlukların işi yoktur.

Harab kelimesiyle, "harâbât"tan başka birçok kelime yapılmıştır. Harâbâtî (meyhâne sakinleri/dervişleri), harâb abâd (tamamen virân olmuş yer) vs. bunlardandır.

Harâbâtı görenler her biri bir hâletin söyler
Letâfet nakleder rindân ü zâhid sıkletin söyler

Ragıp Paşa

Harâbatı gerçi görmedik amma görenlerden
İşittik bir neşât-efzâ makam-ı dil-güşâ derler

Şeyhülislam Yahyâ

(bkz. bâde, mey)

harâm حرام a. i. Şerîatçe yasak edilmiş şey. Helâl* zıddı olarak kullanılır. İçki içmek, sihir yapmak, bayramda oruç tutmak gibi, şâirler sevgilinin güzelliğini âşığa göstermesini haram olarak telakkî ederler.

Âyet-i hüsnünle sen vaslın harâm etdin bana
Ben harâmî çeşmine kanım helâl etmek neden

Ahmed Paşa

Habâb-ı mey gibi fi'l-i harâma göz dikme
Sakın gözüne durur kanı tevbe kanı yemin

Yahyâ Bey

(bkz. helâl)

harâmî حرامى a.g. Hırsız, haydut, yol kesen. Sevgilinin gözleri ve gamzesi harâmî özellikleriyle doludur. Âşığın yolunu keser, canına kasdeder. Haram* kesilmesi ile iştikâk sanatına yol açar.

Kıl hazer merdümlüğinden ol harâmî gözlerin
Zülfünün tâb-ı kemend-i cân-sitânından sakın

Nâilî

harem حرم a. i. Herkesin girmesine müsâde edilmeyen saygı değer ve kutsal yer. Kelime öncelikle Kâ'be* için kullanılır. Kâ'be çevresinde hudutları belirlenmiş bir yer vardır, burada hacılar ihrama girerler. Bu bölgede avlanmak ve canlı bir mahluku öldürmek haram edilmiştir (bkz. Kâ'be). Bu münasebetle sevgilinin güzelliği, mahallesi ve âşığın gönlü birer harem olarak ele alınır.

Kelime, saray ve konaklarda kadınlara mahsus olan bölmeye de ad olmuştur. Erkeklerin oturdukları kısma selamlık denirdi. Bu bakımdan harem "zevce" anlamına gelir. Evlerde erkeklerin girmesi yasak olan bölümlere harem denildiği gibi, bu kelimeden türemiş olarak "haremlik, harem dairesi" vs. tabirler de kullanılır. Osmanlı saraylarında padişâh eşlerinin konakladığı yerlere de harem denilirdi.

Kız kadın hepsi haremlerde bütün gün mahbûs
Şu telakkîye bakın en kötü vahşet, nâmûs

M. Akif

Zen takazâsı yeter ehl-i dilin zevkine sed
Ne kadar olsa da vüs'atli harem dâiresi

Nailî-i Cedîd

Harameyn حرمين a. i. Mekke* ile Medine*ye verilen ortak isim. Bu iki beldenin belli kısımları harem olarak nitelendirildiği ve gayrimüslimlere yasaklandığı için bu adla anılırlar.

Oğlum bu heyûlayı tanır ceddi Hüseyn'in
Miftâhını almışdı bu eller Harameyn'in

M. Cemal

Uğrarsa yolun bad-ı sabâ semt-i Harameyn'e
Ta'zîmimi arz eyle Rasûlu's-Sakaleyn'e

Lâedrî

(bkz. Kâ'be)

harf حرف a. i. Alfabeyi meydana getiren işaretlerden her biri. Divân şiirindeki sevgilinin güzellik unsurları alfabedeki harflere benzetilegelmiştir. Meselâ saç kıvrımlı oluşuyla cim (ج) ve lam (ل) a; boy düzgünlüğü itibariyla elif (ا) e; iki büklüm oluşuyla da dal (د) a; ağız, küçük oluşuyla da mim (م) e; göz, şekil yönünden sad (ص) ve ayn (ع) a; kaş, eğriliği yü-

zünden ra (ر) ve nun (ن) a vs. benzetilirdi. Böylece şâir bu harfleri kullanarak mânâ yönüyle yazılmış kelimeler ortaya çıkarırdı. Alevî şâirlerin göz-burun ve ağız ile simetrik Ali (علي) yazmaları da meşhurdur. Tekkelerde bu çeşit levhalar da bir hayli çoktur.

Hurufîlik* ise harflere ayrı bir önem verirdi. Bu nedenle hurufî şâirlerce Fazl yazmak da âdettir. Divân şiirinde haflerin bazan da ebced* karşılıklarıyla söz konusu edildiklerini görürüz.

"Nas" getirdi hüsnünün da'vâsın isbât etmege
Ol ki yârin kaşını "nun"u gözün "sad" eyledi

Dehhanî

Bu beyitteki nun (ن) ve sad (ص) harfleri bir araya gelince nass (نص) kelimesini verir. Edebiyatta harflerle ilgili başka özelliklerin de zikredildiği olmuştur.

Leblerin mecrûh olur dendân-ı sîn-i bûseden
Lebin öpdürmek bu hâletle muhâl olmuş sana

Nedîm

Bu beyitte sin (س) harfinin her bir çanağına "diş" denildiği anlatılmaktadır.

Haricîlik tr.i. Hz. Ali* zamanında Sıffîn muharebesinde Muâviye'nin kumandanlarından Amr İbn As'ın ön saftaki askerlerinin mızrakları ucuna *Kur'ân* yaprakları taktırması ve tarihçe meşhur Hakem olayından sonra ortaya çıkmış bir inanç sistemidir. Gün geçtikçe çoğalan haricî taraftarlar, inanç hususunda ayrılıklar gösteriyordu. Halifelik, îman ve amel konuları üzerinde durarak fikirlerini yayıyorlardı. Hatta bunda o derece ileri gittiler ki Osman* ile Ali*'yi inkâr etmeyenlerin kâfir olduklarını, binâenaleyh bunları katletmenin vacib olduğunu ileri sürerek katliamlara giriştiler. Hz. Ali ile yapılan Nahrevan muharebesinde birçoğu öldürülmüşse de Hz. Ali'yi bir gün sabah namazına giderken öldürdüler. Uzun yıllar haricî isyanları devam etti. Haricîlik bir mezheb olmayıp yirmi kadar mezheb ve fırkanın ortaya çıkışına neden olan bir fikir hareketidir. Fikirlerinde büyük bir sapıklık mevcut olan haricîler zamanımıza dek çeşitli kisveler altında devam edip gelmiştir. Bugün İran, Irak, Arabistan, Suriye, Mısır, Hindistan, Pakistan ve Kuzey Afrika'da haricî müridleri, imamları ve halîfeleri mevcuttur. Osmanlılar asırlar boyu haricîler ile savaşmak zorunda kalmıştır.

Münkir hâricînin paslı cânına
Kantarlı küfürler atanlardanız

Rûhullah

Hârût هاروت a. i. Büyü ve sihirde meşhur bir meleğin adı. Arkadaşı Mârût* ile birlikte *Kur'ân*'da adları anılır. (Bakara/102). Tefsirlerde anlatılan çeşitli hikâyeler vardır. İsrailiyyât*tan olan bu rivâyetlerin en meşhuru şudur: İdris peygamber zamanındaki melekler, insanların günahkâr hallerine bakarak Allah'a "Ya Rab! Meleklerine secde ettirdiğin insanoğlu günah içinde yüzüyor, buna nasıl tahammül ediyorsun?" dediler. Allah onlara "Eğer siz onların yerinde olsaydınız aynı şeyleri yapardınız. Onlardaki nefis ve şehvet sizde olmadığı için böyle söylüyorsunuz." deyince de "Haşa! Biz onlar gibi yapmazdık!" dediler. O zaman Allah, en güvendikleri iki melek seçmelerini, o iki meleği imtihan için yeryüzüne indireceğini söyledi. Meleklerin en üstünlerinden olan Hârût ile Mârût'u seçtiler. Allah oları Bâbil'e indirdi. Gündüzleri insanların dâvâlarına bakıyorlar, geceleri İsm-i Âzam* duasını okuyarak göğe çıkıyorlardı. Birgün kocasından şikâyetçi olan İran'lı Zühre* adlı bir kadın bunlara mürâcaat etti. Kadın çok güzeldi. İkisi de kadına vuruldular ve kâm almak istediler. Kadın onlara ya içki içmelerini, ya kocasını öldürmelerini, ya da puta tapmalarını şart koştu. Bunlar ilk gün razı olmadılar. İkinci gün kadın şartlarını tekrarladı. Nihâyet üçüncü gün razı olup bu üç şartın en hafifi olan içki içmeyi kabul ettiler. Ancak içkiyi içince, puta da taptılar ve kadının kocasını da öldürdüler. Kadın onların sarhoşluk anında göğe çıkmak için okudukları duayı öğrendi ve semaya yükseldi. Allah da onu gökyüzünde parlak bir

yıldıza çevirip insanlara ibret olsun diye orada bıraktı. İşte Zühre (Çobanyıldızı, Venüs) bu kadın imiş. Olaydan sonra Allah bu iki meleği cezâlandırmak istedi. Onlar da İdrîs peygambere müracaat edip şefâat dilediler. Allah da dünya azabı ile ahiret azabı arasında onları muhayyer bıraktı. Onlar ahiretin ebedî, dünyanın da fâni olduğunu düşünerek dünya azabını istediler. O zaman Bâbil'de ateş dolu bir kuyuya baş aşağıya asıldılar ve insanlarla sihir yoluyla konuşmaya başladılar. Aşağılarındaki suya asla erişemiyorlardı. Kendilerine müracaat eden kişilere sihir* ve büyü öğretiyorlar ancak bunu yapmanın günah olduğunu söylüyorlarmış. İbn Hazm'dan bir rivâyete göre bir zat, büyü öğrenmek için Hârût ve Mârût'a gider. Onları asılı vaziyette dili sarkmış ve derileri simsiyah olmuş bir halde bulunca hayretinden "La İlahe İlla'llah" der. Melekler bunu duyunca adama kim olduğunu sordular. O da insanlardan biri olduğunu söyledi. Hârût ile Mârût ona "Kimin ümmetindensin?" diye sordular.

O da "Muhammed ümmetindenim?" diye cevapladı. O zaman Hârût ile Mârût "çok şükür kıyâmet yaklaştı, cezâmızın bitmesi yakındır" diye sevindiler.

Bu kıssanın birçok bâtıl tarafı vardır. İlk rivâyet İbn Abbas'tan naklolunur. Esas itibariyle uydurma olan bu hikâyedeki Hârût ve Mârût, aslında iki Ermeni mâbudunun da adıdır. *Mesnevî*'de Mevlâna bunlardan bahseder. (bt. 3320 vd.)

Divân şâirleri Hârût ve Mârût ile birlikte Bâbil* ve Çâh-ı Bâbil*i câdû*, büyü ve sihiri çok anarlar. Sevgilinin gözleri, gamzesi ve saçları sihir hususunda Hârût ve Mârût'un üstadı sayılır. Çâh-ı bâbil, sevgilinin de çene çukurudur. (bkz. Bâbil, büyü, câdû)

Sihr ta'lim eylemekde gamze-i câdû-yı dost
Çâh-ı Babil'de eder Hârût-ı fettan ile bahs

Ahmed Paşa

Çeh-i Babil'de olan iki melek
Biri Hârût u birisi Mârût

Vehbî

O fitne kim onu Hârût uyardı Bâbil'de
Siyah gözlerinin hâb-ı âremîdesidir

Nedîm

Menba-ı mekr ü fûsûn çeşm-i fitne-zâdın idi
Meşk-i sihr eylemeden gamze-i Hârût henüz

Ârif Hikmet

Hasan حسن a. i. Hz. Ali*'nin büyük oğlu, Peygamberimizin torunudur. Lakabı Müctebâ'dır. İslâm halifelerinin beşincisidir; on iki imamın da ikincisidir. Hicretin üçüncü yılında Medîne'de doğdu. Muâviye kendinden sonra yerine Hasan'ı halîfe yapacağını halka duyurunca, oğlu Yezid Şam'dan Medine'ye zehir gönderdi ve Hz. Hasan'ın hanımını çeşitli vaadlerle kandırarak kocasını zehirletti. Vefatında 46 yaşındaydı. Yüzü peygamberimize çok benzermiş. Çocuklarına ve soyuna Şerîf* denilir. Dinî edebiyatta adına çok rastlanır. Daha çok kardeşi Hüseyin* ile birlikte anılır.

Getirip yâda Hasan'la Hüseyin kıssasını
Başla feryâda dilâ cümleden akdemdir bu

Şeref Hanım

Zehre çalınmış meğer tiryâk-ı ekberdir Hasan
Zehri tiryâk eylemiş kand-i mükerrerdir Hüseyn

Aşkî

Hassan bin Sâbit حسان بن ثابت a.i.g Peygamberimiz zamanında yaşamış bir şâirdir. Peygamberimiz onun için mescide bir minber yaptırmıştı. Hassan (633-680) oraya çıkar müşrikleri yerip Peygamberimizi överdi. Peygamberimiz ona "Ruhulkuds (Cebraîl) sana yardım etsin!" diye duâda bulunmuş. Divân şâirleri medhiyelerde veya na'tlarda Peygamber'e övgü yazarken kendilerini sahâbe-şâir Hassân b. Sâbit yerine koyar veya diğer bir vesîle ile ondan bahsedebilirlerdi.

Iztırârî eder eş'ârımı şimdi tahsîn
Söze geldikçe kabûl eyleyen Hassân'ı

Nef'î

Hayli tahsîn eyleyip eylerdi medh ey Nâdirî
Mümkin olsa eylemek eş'ârını Hassân'a arz

Nâdirî

Kimdir ki medhin etmede bana nazîr ola
Akrân olur mu hazret-i Hassân'a her fülân
Taşlıcalı Yahyâ

hasret حسرت a. i. Ayrılık acısı, üzüntü, inleme, özleyiş, ele geçirilemeyen bir şey için üzülme. Divân şiirinde hicrân* da aynı anlamda kullanılır. Âşığın en büyük derdi ve dert kaynağı hasrettir. O, ayrılık ve hasrete asla tahammül edemez. Ayrılık çekmek yerine sevgilinin bütün cefasını çekmeye hazırdır. Sevgilinin rakip*ler ve ağyâr* ile gülüp oynaması en büyük acıdır. Hele rakiplerin alay edişleri âşığı öldürür. Âşık bu hasretten dolayı ölümlü hastadır. Devamlı kan yutmakta, geceler boyu yanıp ağlamakta ve âh etmektedir. Bu hasret gözyaşları, dünyayı onun başına zindan eder, belini büker ve ihtiyarlatır. Hasret ve hicrân, sevgilinin her şeyine karşı toptan veya parça parça hissedilir. Onun yüzü, yanağı, dudakları, saçları, dişleri, çene çukuru, eşiği, mahallesi, ayağının toprağı vs. âşık için daima birer hicrân sebebidir. Hatta bazan onun dert ve gamına da hasret çekilir. Bu hasretin asla sınırı olmaz. Hasretle geçen bir an ise bin yıl kadar uzundur. Bunun çaresi sabır ve sevgiliyi hayal etmektir. Çünkü gün geçtikçe bu hicrân ve hasret âşığa bir üstünlük kazandırır, acılar bir zevke dönüşür. Nitekim âşık vuslat anında bile hasret acısı çeker, ayrılık korkusuyla yaşar. Âşığın hasreti, aşılması gereken bir çöl, bir dağ, gönül kuşu için bir tuzak ve benddir. Âşık esîr olmuştur. Bazan bu hasret âşığın gönlünün hasta yattığı ve kimsenin uğramadığı bir unutulmuşluk köşesidir. O köşede âşık, bir hicrân, yaralama, kan akıtma, öldürme, parçalama, ızdırap verme vs. özellikleriyle kılıca, oka, dikene vs. benzetilir. Vuslat su olunca hasret oruca; âşık garip olunca hasret sofraya benzetilir. Âşığın feryadı ile çeng* olan hasret; onun canı ve gönlü ile de şiirine akseder. Bu hasret ateş olur yakar, humma olur çaresiz bırakır. Cehennem olup azap verir, yara olur acı çektirir. Gece olur âşığın dünyasını karartır, oruç olur onu her şeyden alıkoyar. Divân şâirleri bunun gibi birçok yönlerden hicrân ve hasreti söz konusu etmişler, hicr*, ayrılık*, firkat*, firâk* gibi kelimeler ile de hasreti anlatmışlardır.

Şeb-i hicrân yanar cânım döker kan çeşm-i giryânım
Uyarır halkı efgânım kara bahtım uyanmaz mı
Fuzûlî

Dün ü gün hasret-ı ruhsâr u ham-ı zülfünden
Âhım odıyla çıkar göğe duhân sen gideli
Ahmed Paşa

Cennet değil mi yâr ile sohbet dedikleri
Dûzah değil mi âteş-i hasret dedikleri
Nev'î

Sen beni hasret beyâbânında dermansız kodun
Aşkî

haşr حشر a. i. Bir araya toplanma. Kıyâmette insanların bir araya toplanması. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bu ad ile bir sûre vardır (Sûre: 59). Haşre dek, haşre değin, haşır-neşir (toplanıp dağılma) gibi kalıplaşmış kullanımlar ile kıyâmet kastedilmektedir (bkz. Kıyâmet).

Umarım haşrda cân oynadığımdan duyalar
Mâh-rûlar diyeler birbirine odur bu
Necâtî

Haşre dek midhatin okurdu eger eylemese
Cânını almağa cellâd-ı ecel istî'cal
Yahyâ Bey

haşv حشو a. i. Beyit*te sadr* ile aruz*, ibtidâ* ile acüz* arasında kalan cüzlerdir. Yani bir beyitteki mısraların ortasını oluşturan tef'ile* ve sözlerdir. (bkz. beyit) Ayrıca beyitte mânâ bakımından fazla görünen ve aynı anlamları veren kelimelere de haşv tabîr olunur.

hat خط a. i. Ayva tüyü, gençlerin yüzünde yeni çıkan sakal ve bıyık, sarı tüyler. Şiirde yanak, dudak, ben, saç ve çene ile birlikte kendini gösteren hat, genelde hûb olarak düşünülür. Kelimenin yazı anlamına gelmesi dolayısıyla bir yazıya benzetilen tüyler, yanak sayfası üzerine yazılmış olarak

ele alınır. Hat, anber kokar. Latîftir ve gönül alıcı bir özellik taşır. Sakal olarak düşünüldüğünde, güzelliği gideren bir unsur olur ve istenmez. Hattın güzel olanı yeni bitmiş olanıdır ki 14-15 yaşı ifade eder. "Yazı" anlamına da uygun olarak "belirtmek, tahrîr olmak, yazmak, karalamak" gibi tabirlerle kullanılan hat tevriye* ve îhâm-ı tenâsüp* sanatlarını doğurur.

Hatt'ın sebz, sebze-zâr, çemen, ter ve giyâh gibi unsurları içine alması, yeşillik durumunu ortaya koyar. Bazan yeşillikle çevrelenmiş bir kuyuyu andıran çene çukuru, bazan da yeşil otlarla sarmalanmış bir gülü andıran yanak hayâli de bu yüzden kullanılır. Âşık, ayva tüylerine karşı içten bir sevgi duyar. Hızır ve zulmet* unsurlarıyla birlikte kullanıldığında ise âb-ı hayât* olan dudağı beraberinde getirir. Böylece âb-ı hayâtın zulumât* içinde oluşu ve Hızır*ın da onu buluşu ele alınır. "Hızır" kelimesinin "yeşillik" anlamı da bu arada sanatlara neden olur. Hat'ın hazân* ve hâr* (diken) olması durumunda menfî yönleri ön plana çıkar ki sevgilide hat belirmesi, ondaki güzelliğin sonbahâra dönüşmesini temsîl eder. Sanki bu hatlar yanak gülüne birer diken olurlar. Söylentiler dışında hat kelimesinin yazı ile olan anlam ilişkisi de önemli yer tutar. Yanak bir mushaf, hat ise onun âyetleri veya sûreleridir. Bazan hat, Mushaf'ın tefsiri durumuna geçer. Bazan bu hat, bir huccet, nâme, mektup, muska, takvîm vs. olur. Padişâh'ın hatt-ı hümâyûnu için zikredildiği durumlar da vardır. Yüz ve yanak suya benzetilince hatlar su üzerinde yazılmış yazı olurlar.

Hat'ın misk kokması nedeniyle Hıta* ve Tatar* kelimeleri kendini gösterir. Bunların yanında o anber ve reyhan kokusu da taşır. Yüz veya yanak Rûm olunca misk de bu diyarda bulunmayan ve bu nedenle kıymeti artan Hıta* mülküne benzer. Misk'in her yerde hemen kendini belli etmesi ile hat arasındaki ilgi hat çıkınca aşkın ortaya dökülmüş olmasıdır. Hat ve misk kara renklidirler. Şâirler miskteki karalığı, hat'ı kıskanmaktan dolayı göstererek hüsn-i talîl yaparlar. Saçlar sünbül olunca hat reyhân olur. Reyhân aynı zamanda bir yazı stilidir. Bazan asker olan hat, güzellik meydanına at sürer. Yanağın su oluşu dolayısıyla da suda boğulan Fir'avn* askerlerine benzer. Toz ve jengâr olarak güzellik aynası olan yanağın üzerini kaplamakla suçlanır. Dudak bir yakût* olursa ayva tüyleri o yakûtu çevreleyen bir daire mühür veya yüzük olurlar. Bazan yanak aynasına karşı bir papağan olarak ele alınır, bazan da kara rengiyle bir kargayı andırır ki, onun yüzden kazınması, karganın kaçırtılmasıdır. Yüz ateş olunca hatlar duman veya buhur olurlar. Yine bu hat, fitne çıkarır, belâdır, tılsım ve efsûn işini yürütür. Yüz devr-i kamer* olunca bu tüyler de fitne koparır. Yanaktaki hat, bülbüllerin gül yanağa toplanmalarını; dudaktaki sakallar ise şirin görünmek için yazılmış tılsımları ifade eder. O bir karanlık gecedir ki rengiyle hükmeder. Velhasıl hat üzerinde yapılmış teşbîh ve mecazlar oldukça fazladır.

Tab'ın görünür kamet-i dilber gibi mevzûn
Şi'rin okunur hatt-ı sanem gibi dil-ârâ
Ahmed Paşa

Çıkdı bir hat bugün ol şâh-ı cihân emriyle
Asker-i hüsnüne kâkül ede serdârlığı
Hisâlî

Leyletü'l-kadr saçı alnı durur bedr-i münîr
Şa'şaa hatt-ı sefîdi yüzü hurşîd-misâl
Yahyâ Bey

Vechi vardır kıt'a-i Mîr olsa bâ hatt-ı İmâd
Hüsn-i hattıyla o çâr-ebrû murakka gösterir
Şehdî

Vasf-ı hatın eyler bu sakalından utanmaz
Nev'î dahi şi'r ile zarâfetden usanmaz
Nev'î

hat خط a. i. Çizgi, satır, yazı. Arap alfabesiyle yazılan yazılara hat veya hüsn-i hat* tabir olunur. İslam'ın ilk devirlerinden itibaren gelişmeye başlayan hat sanatı İbn Mukle adlı Abbasî veziri tarafından kûfî* yazının tâdil edilmesi ile kollara ayrılmış ve aklâm-ı sitte (altı kalem) denilen altı çe-

şit yazı ortaya çıkmıştır. Bu yazılar muhakkak*, reyhân* sülüs*, nesh*, tevkî* ve rik'a* adıyla anılırlar. Hat, bir sanat olarak Türklerin elinde şekilden şekile girip büyük gelişmeler gösterdi. Bu çalışmanın ilk örneğini Yakût-ı Musta'sımî* vermiştir ki edebiyatta da adı bu vesileyle çok anılır. Daha sonra Şeyh Hamdullâh'ın hat sanatını köklü biçimde değiştirdiği ve gelişmesine yardımcı olduğu görülür. Şeyh Hamdullâh'tan sonra Ahmed Karahisârî, Hafız Osman, Mustafa İzzet gibi usta hattatlar yetişti. Son büyük hattat ise dünya çapında bir üstad sayılan rahmetli Hâmit Aytaç'tır. Türk hattatları aklâm-ı sitteden, küçük değişikliklerle yeni yazı şekilleri üretmişlerdir. Bu nedenledir ki "*Kur'ân* Mekke'de indi, Mısır'da okundu, İstanbul'da yazıldı" diye kurallaşmış bir gelenek vardır. Hatların belli başlıları madde hâlinde alındığı için burada fazla tafsîlata gerek duymadık. Divân şiirinde harflerin şekilleri kadar yazılış biçimleri de ele alınmış, ayva tüyleri de hatt'a benzetilmiştir. (bkz. harf, hat)

Ol Kâ'be-i cânız ki secdeye uşşâk
Âyât-ı hatın kim okunur mahfilimizde
Nâilî

Hat değildir belki bir âyînedir mektûb-ı yâr
Görünen anda sevâd-ı ayn-ı âşıkdır ayân
Yahyâ Bey

Ebrûsu gibi hurde kalem görmedik dahî
Düşmüş sahîfe-i ruhuna hatt-ı bî-misâl
Riyazî

Hatâ خطا a. i. Çin'in kuzeyi ile Türkistan topraklarına verilen ad. Bugünkü sınırları Moğolistan ve Mançurya ile Sibirya topraklarının bir bölümünde kalır.

M.S. X. asırdan itibaren Moğolların "Hatâ" adlı kabilesi bu bölgede yaşadığından bu adla anılmıştır. "Hıta" veya "Huten" şekilleriyle de kullanılan bu kelime özellikle âhû ve misk* ile birlikte anılır. Misk ahularının bu bölgede çok oluşu ve misk'in diğer ülkelere buradan nakledilişi Hatâ'nın değerini artırır. Bazan Çîn, Rûm gibi ülkelerle birlikte de tenâsüp yoluyla zikredilir. Bu durumda Hatâ kelimesinin bilinen anlamı da ele alınmış olur. Hatâ ayrıca, matematikte gerçek değer ile yaklaşık değer arasındaki farka (yanılma payı) da denir.

Kanına âşıkın susamışdır Hatâ gözün
Fesh-i azîmet etme ki fikrin hatâ değil
Nesîmî

Çîn zülfüne senin nice diye müşgîn dil
Zülfünün bir kılına değmez iken Çin ü Hatâ
İbn Kemâl

Ol büt-i Çin ü Hatâ kim turra-ı müşgîni var
Ne hatâmız gördü kim ebrûlarının çîni var
Ahmed Paşa

hâtem خاتم a. i. Mühür, üstü mühürlü yüzük. Bir süs eşyası olması dolayısıyla anılır. Genellikle sevgilinin dudağı yerine kullanılır. Bu yüzük aslında inci, yakut veya la'lden yapılmış olarak gösterilir. Bazan sevgilinin vuslatı ve âşığın gönlü de hâtem olabilir. Süleymân* peygamberin hâtemi de şiirlerde en çok kullanılan imajlardan biridir. Halk arasında yüzük saklama diye bilinen oyundan da bahsedildiği olur. Bektaşîlere göre Peygamberimiz, Hz. Ali*'ye bir yüzük hediye eder. Mirâc gecesinde kırklar meclisiyle karşılaşınca başkanlarını tanıyamaz. Biraz sonra o başkanın parmağında kendisinin Hz. Ali'ye hediye ettiği yüzüğü görür ve onun Ali olduğunu anlar.

Saçlarından isteyem derdim bu gönlüm hâtemin
Güldüğünden korkarım ağzında pinhân olmasın
Ahmed Paşa

Gözün üstünde kaşın var demedi kimse dahî
Edeli hizmet-i Paşa-yı Dilâver hâtem
Bâkî

(bkz. Süleymân)

Hâtem-i Süleymân خاتم سليمان a.i.t. Süleyman Peygamberin üzerinde İsm-i A'zam yazılı olan mührü (bkz. Süleymân, mühr-i Süleymân)

Mest olup uyurken öpmüş lâ'l-i cânânı rakîb
Ehremenler hâtemi almış Süleymân bî-haber
Bâkî

Hâtem-i Tâyyî خاتم طائى a.i.t. Arap kabileleri arasında cömertliğiyle tanınmış olan İbn Abdullah b. Sa'd'in lakabıdır. Tay kabilesinden olduğu için "Tay, Tayyî, Tâî" nisbet olunan Hâtem, Peygamberimizin zamanında yaşamışsa da peygamberliğine erişememiştir. Çok zenginmiş. Kabîlesinin reisi ve şâir olduğu hakkında rivayetler vardır. Ancak onun meşhur oluşuna neden, cömertliği olup bu durum, darbımesel hâline dönüşmüştür. Bir gazvede Müslümanların eline esir düşen kızı, babasının cömertliğinden dolayı azad edilmiş ve Müslüman olmuştur. Edebiyatta cömertlik ile daimâ birlikte bulunan Hâtem, özellikle kasîdelerde yer edinmiştir. "Tay" kelimesinin "silmek" ve "kazımak" anlamları ile de kelime oyunları yapılmıştır.

Hâtem'in nâmını tayy etdi hele
Yâda gelmez kerem-i Bermekiyân
Fitnat

Şehâ hüsn ile seni Hak irürmiş gayete lâkin
Sana cûd ile erişmez cihânda Hâtem-ı Tâî
Kadı Burhaneddin

Hâtem bu devr içinde geleydi cihâna ger
Etmek dilerdi sofra-i cûdundan iğtinâm
Bâkî

Cânân yoluna tayyederiz nakd-i sirişki
Sarfeylemede mâ-melekin Hâtem-i aşkız
Tarzî

hâtime خاتمه a. i. El yazması eserlerin son bölümü. bkz. Elyazması.

hattat خطاط a. i. El yazısı çok güzel olan ve hüsn-i hat*da icâzet almış kişi. Yakût*ı Musta'sımî'ye dek hat kaleminin ağzı düz kesilirdi. Yakut ise kalemi eğri kesti. Bu küçük buluş hat* sanatında çok ileri gelişmelere neden oldu. Bu yenilikten dolayı da ilk defa Yakût'a hattat denilmiş ve ondan sonra hat sanatında başarı gösterenler bu adla anılmıştır. Bir hattata önce kabiliyet gerekir. Sonra bu konuda öğrenim görmesi ve meşk lazımdır. Kibirsiz ve azimli olmalıdır. Doğru bir anlayış ve kavrayışa sahip olmalıdır. İyi ve bol malzeme kullanmalı, daima yazmalı, ustaca yazılmış yazılar üzerinde incelemelerde bulunmalı ve nihayet bir üstâddan icâzet (diploma) almalıdır.

Şimdi çoktur ketebe sâhibi câhil hattât
Lâkin esrâr-ı hurûfa kanı vâsıl hattât
Sürûrî

Hattın ucundan düşer âhir şehâ la'lün dile
Mûcib-i şöhret değil Yâkût'â illa hüsn-i hatt
Vasfî

havâriyyûn حواريون a. i. Yardımcılar. Hz. İsâ*'nın , dinini yaymada kendisine yardımcı olan 12 kişi. Rivâyete göre Meryem İsâ'yı bir boyacının yanına çırak olarak vermiş. Daha çocuk yaşta olan İsâ ayrı renklere boyanması gereken elbiselerin hepsini bir kazana atmış. Ustası telaşlanmışsa da İsâ elbiseleri birer birer çıkarmış ve her biri istenilen renge boyanmış olarak çıkmış. Bu mucizeyi görenler İsâ'ya inanmışlar ki bunlara daha sonradan havâriyyûn adı verilmiştir. (bkz. İsâ)

Havernâk خورناك a. i. Mimar Sinimmâr* tarafından şimdiki Necef'in yerinde bulunan Hîre şehrinde yapılmış bir köşktür. Köşkü Yezdcird'in yaptırdığı sanılmaktadır. Bu köşk çok güzel ve çok büyükmüş. Bu bakımdan divân şâirleri özellikle yapılardan bahsederken Havernâk'ın da adını anarlar.

Cem tahtgâhı tahta-i meyhâne kendidir
Kâşâne-i Havernâk-ı şâhâne kendidir
Nâilî

Köhne mazmûn-ı Sinimmâr-ı Havernâk-asâ
Beytten beyte girip çıkmadan oldum bîzâr
Safvet

(bkz. Sinimmâr)

Havvâ حوا a. i. Hz. Âdem*in zevcesi olup Âdem cennetde uykuda iken sol kaburgasındaki bir eğe kemiğinden yaratılmıştır. "Ümmü'l-beşer (insanlığın annesi)" lakabıyla anılır. Kız ve erkek, çifter çifter 48 çocuğu olmuştur. Âdem'den bir yıl sonra vefât etmiştir. Havvâ ana diye anılır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de adı geçer. (Rûm/21, Şûrâ/ 11, Nisâ/1, A'râf/ 189, Zümer/6). Kadınlarla iyi geçinmek ve onların hatırını hoş tutmak hususunda hadîslerde eğri bir kemiğe benzetilen kadının üzerine fazla gitmemek gerektiği ve çabucak kırılıvereceği anlatılmıştır. Genel olarak ana mânâsına da kullanılmıştır.

Hâtt-ı gendum-gûnı ki Firdevsi eylersin bedel
Atamız Âdem bizim olmaya Havvâ ânemiz

Aşkî

Hatı Hızr ağızı Meryem sözü Îsâ lebi Yahyâ
Özü Yûsuf gözü Mûsâ zihî Âdem zihî Havvâ

Kadı Burhanettin

(bkz. Âdem)

Haydar حيدر a. i. Arslan. Hz. Ali* için kullanılır ve "kerrâr" sıfatıyla birlikte "Haydar-ı Kerrâr (döne döne hamle yapan aslan)" şeklinde görülür. Bu lakab ona annesi tarafından verilmiştir. (bkz. Ali)

Yek mısra-ı Zülfikâr-ı Haydar
Bir âyet-i kâr-zâr-ı Haydar

Şeyh Galib

Gâh açar ihsân elini Haydar-ı Kerrâr-veş
Gâh olur rûz-ı gazâ kudret elinde Zülfikar

Yahyâ Bey

hayrân حيران a.s. Şaşmış, şaşırmış mânâlarına geliyorsa da edebiyatta âşık için aşırı tutkun olma hâlini belirtir. Hayrân, esrar sarhoşu demektir ki bu bakımdan mest (sarhoş) kelimesinden bir gömlek üstündür. Hayrân kelimesinin olduğu yerde genellikle esrâr özelliği taşıyan bir durum söz konusu edilir. Tasavvufta da fenâfillah'a ulaşmak için geçilen makamlardan olan hayret makamını aşanlara hayrân denilir. "Hayrân olmak" veya "hayrân kalmak" bir durum karşısında -özellikle Allah'ın veya sevgilinin güzelliği karşısında- esrar içmişcesine kendinden geçmektir. Hayret kelimesiyle de iştikak* yapar.

Sen ne câmın mestisin âyâ kimin hayrânısın
Kendin aldırdın gönül noldun ne hâl olmuş sana

Nedîm

Nola kılsam terk-i mey minnet kılıp zâhidlere
Neylerem mey neş'esin ben kim senin hayrânınam

Fuzûlî

(bkz. esrâr)

Hayy حى a.i Diri, canlı. Allah'ın adlarından biri olup O'nun ezelî ve ebedî diriliğini bildirir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de çok anılır. (Bakara/255, Âl-i İmrân/2, Fürkan/58, Gafîr/ 65). "Her nefis ölümü tadacaktır (İmrân/ 185)" âyeti yanında tasavvuftaki "ölmeden önce ölünüz (yani ihtiraslardan sıyrılınız)" anlamındaki hadîsde Hayy isminin, yalnızca Allah'a ait olduğuna delîldir. Tekkelerde Allah'ın "Hayy" ismiyle zikir yapmak oldukça yaygın bir gelenektir.

Her kimse ki esridi bu meyden
Hayy-i ebed oldu zât-ı Hayy'den

Nesîmî

(bkz. Allah)

hazân خزان f. i. Sonbahar, güz. Edebiyatta baharın zıddı olarak ele alınmış olmasına rağmen kesinlikle baharın geniş kullanımına erişememiştir. Divân edebiyatında yalnızca bahar mevsimi vardır denilebilir. Çünkü sonbahar ölülük, ihtiyarlık, bitkinlik ve yaşlılık timsâlidir. O, saçına kır düşmüş insan gibidir. Gül bahçesini harâba verir. Bu mevsimde goncanın içi karla dolar. Rüzgâr o tatlı esişini terk eder, ağaçlar da yapraklarını dökerler. Ancak bu mevsimde yine de bir bolluk (meyvelerin ve ekinlerin toplanması) söz konusudur. Yapraklar altın rengine bürünürler. Bu renk aynı zamanda âşığın hasta yüzünün rengidir. Sonbaharda bezm* dağılmış, bir sessizlik ve uyku hali gelmiştir. Âşığın ayva tüyleri de hazânı andırır.

Eşcâr-ı bâğ hırka-ı tecrîde girdiler
Bâd-ı hazân çemende el aldı çenârdan

Bâkî

Bahâr-ı hüsnün ol hatdır hazânı
Kadeh sun hoş görelim her zamânı

Ahmed Paşa

(bkz. bahar)

hazf حذف a. i. Eski yazıda noktasız yazılan şiir veya nesir yazılardır. Mühmel* veya bî-nokat da denilir. Divân şiirinin sanatkârane şekillerindendir. Bu yolla meydana getirilmiş uzun manzûmeler çoktur. Hatta bu yolla kaleme alınmış eserler bile vardır. Ziya Paşa'nın

Kâmil oldu' ki ola mahrem-i esrâr-ı kelâm
Gele irsâl-i melâikle ana her ilhâm

beyitiyle başlayan uzun bir manzûmesi bu şekilde yazılmıştır. (bkz. mühmel).

hazf حذف a. i. Söylenilmesi gereksiz olan sözün ibareden çıkarılması ve söylenilmemesidir. Ayrıca aruz*da "fâilâtün" cüzünün son hecesi olan "tün" hecesinin kaldırılıp yerine "faila" yerine "failün" cüzünün getirilmesidir.

hazîne خزينه a. i. Devlet parasının saklandığı yer demekse de divân şiirinde her türlü kıymetli eşyanın bir arada saklı bulunduğu yere denir. Genc* karşılığıdır (bkz. genc)

hece هجاء a.i. Hece. İçinde bir ünlü bulunan en küçük ses topluluğudur. Aruz* vezni, hecelerin uzunluk, kısalıklarını ölçü alan bir vezindir. Buna göre aruz heceleri açık (uzun) veya kapalı (kısa) olurlar. Açık hece uzun ünlülü veya sonu ünsüzle biten hecelerdir. Kapalı hece ise kısa ünlülü veya sonu kısa ünlüyle biten hecelerdir. Ortada uzun ünlü bulunan üç sesli heceler ise birbuçuk hece kabul edilir. Meselâ padişah (pâdişâh= kelimesinin heceleri açık, kapalı ve birbuçuk olarak sıralanmıştır. (bkz. aruz, bahr)

hecr هجر a. i. Ayrılma, ayrılık, hasret. (bkz. hasret).

İnceldise hecr ile karınca gibi belin
Firkat nice bir ola Süleymân ere umma

Hoca Dehhanî

heft هفت f. i. Yedi. Arapçası "Seb'a"dır. Şark inaçlarında 7 rakamının önemli bir yer tutması dolayısıyla birçok tamlamalar kurmuştur. "Heft-ahter, heft-âmir, heft-ecrâm (yedi gezegen)", "heft-dâne (aşûre yapımında kullanılan 7 hububat)" "heft-ten (Ashâb-ı Kehf*) heft-iklim*, heft-evreng*, heft-hân*; heft-kişver*, heft-derya* vs. bunlardandır.

Âşinâ-yı kulzüm-i irfân olan idrâk eder
Gevher-i yekdânedir bu heft-deryâdan murâd

Hersekli Ârif Hikmet

Heft-evren هفت اورنگ f.b.i. Benâtü'n-na'ş veya Dübb-i ekber denilen, dilimizde "Yedi Kardeş" olarak bilinen takım yıldızı. Büyükayı ve Küçükayı takım yıldızları bunların içindedir. bkz. Benâtü'n-Na'ş (bkz. yıldız)

Tâ Süreyyâ ıkdin eyler gûş-vâr-ı gûş-ı mâh
Tâ Benâtü'n-na'şa örter nûrdan çâder güneş

Ahmed Paşa

heft-hân هفت خوان Yedi öğün. *Şehnâme*'de iki yerde geçer. İlki, fars padişahı Keykâvus*, Mazenderân'da zindandayken her bir konakta insanlarla devlerin çarpıştığı yoldur ki Rüstem* buradan aşarak Keykâvus'u kurtarmıştır. İkincisi ise Güştasb'ın Ercasb tarafından esir edilmiş olan kızlarını kurtarmak için İsfendiyar'ın aştığı yedi duraklık yoldur. Rüstem veya İsfendiyar, her konakta savaştıktan sonra sofra kurup zaferlerini kutladıkları için her ikisinin de bu yolculuklarına Hefthân denilmiştir.

Okusun bu heft beyti dâstân-hân-ı hüner
Heft-hânı Nâbiyâ fahm etmeden Rüstem henüz

Nâbî

Hakka garîb rezm-i Tehemten-pesend kim
Her rûzu yâd-ı ma'reke-i heft-hân verir

Nef'î

heft-iklîm هفت اقليم f.b.i. Yedi iklim, yedi bölge. Eski coğrafyaya göre yeryüzünün hayat olan dörtte birlik bölümü. Ekvator çizgisinden kuzey kutbuna doğru olan bölümü yedi bölgeye ayrılmıştır. Her birine iklim* denilen bu bölgelerin dışında kalan kısma zulumât* denir ki İskender*'in âb-ı hayât*ı aramaya gittiği bölgedir. Yedi iklimi oluşturan bölgeler, İran merkez olmak üzere Arabistan, Afrika, Roma, Türk, Hind ve Çin topraklarıdır.

Heft-kişver* (yedi ülke) de denilen heft-iklîm dilimizde "yedi iklim" şeklinde kullanılmıştır. Yukarıdaki bölgelerin bazan değişik sınırlarla ayrıldığı da olur. Buna göre 1. Bölge; Berber ve Habeş ülkeleriyle Yemen'in kuzeyinden Sind, Hind ve Çin'e uzanır. Halkı siyah renklidir. 2. Bölge; Mağrib, Sudan ve Arap yarımadasının güneyinden Yemen, Mekke, Medîne, Bahreyn, ve Sind'den geçer. Halkı esmer benizlidir. 3. Bölge; Mağrib'in kuzeyi ile Mısır, Kudüs, Şam, Kûfe, Bağdat, Basra ve Fars ülkelerinden geçer. Halkı buğday benizlidir. 4. Bölge; Endülüs ve Frengistan'dan, Anadolu'dan; Tebriz, Erdebil, Kazvin, Horasan, Hıtâ, Huten ve Çin'in güneyinden geçer. Halkı beyaz benizlidir. 5. Bölge; İspanya'nın güneyinden Frenk diyarının ortasından, Anadolu, Sivas, Erzurum, Şirvan, Hazar bölgesi, Geylân ve Câm, Harzem, Semerkand, Buhara ve Türkistan'dan geçer. Halkı beyaz renklidir. 6. Bölge; Frenk diyarının güneyinden, İstanbul'dan Karadeniz'den, Dağıstan, Gürcistan, Özbek ve Çağatay diyarlarından geçer. Halkı sarı benizlidir. 7. Bölge; Portekiz ve İngiltere, Bulgar, Rus, Kıpçak ülkesinden Hazar'a dek uzanır. Halkı kızıla yakın benizlidir. Özellikle kasîdelerde, övülen kişi ve padişahlar heft-iklîm sultanı olarak anılırlar.

Kimdir ol sultân-ı heft-iklîm k'oldukça süvâr
Eyleye hâk-ı rehin iklîl-i tâc-ı ser güneş

Aşkî

Tâ ede o şâhı heft-iklîm
Kadr-i sipihre şer'i tâlîm

Şeyh Galib

Âşıka sencileyin yâr olmaz
Olsa yârân pür heft-iklîm

Nef'î

heft-kişver هفت كشور f.b.i. Yedi iklim, heft iklim. (bkz. heft-iklîm).

Heft-Peyker هفت پيكر f.s.t. Yedi güzel. İran ve Türk edebiyatlarında Sasanî hükümdarı Behram-ı Gûr'un hayatı ve efsâneleri üzerine yazılan mesnevî türü. Behram-ı Gûr, *Behramnâme, Heft-Seyyâr, Seb'a-i Seyyâre* gibi değişik adlar altında birçok şâir tarafından ele alınan *Heft-Peyker* mesnevîlerinin konusu kısaca şöyledir:

İran padişahı Yezdcird zâlim bir kişidir. Günün birinde bir oğlu olur. Adını Behram koyarlar. Âdet olduğu üzere müneccimlerden, bebeğin geleceğine ait hükümler istenir. Hepsi de onun bütün İran mülkünü ele geçireceğini söylerler. Bunun üzerine Behram öğrenim görmesi için Yemen hükümdarı Numan'a teslim edilir. Numan, Yemen'in sıcak ikliminden zarar görmemesi için Behram'a bir köşk yaptırmaya karar verir. Birçok mimarlar arasından Sinimmar* seçilir ve bir saray yapması emredilir. Havernâk* adlı sara-yın yapımı tamamlanır. Numan sarayı çok beğenir ve bir eşini daha yapmaması için Sinimmar'ı sarayın burçlarından attırarak öldürtür.

Numan ile Behram iyi anlaşmaktadırlar. Ancak Numan bir gün kendi isteğiyle ortadan kaybolur. Oğlu Münzir onun yerine geçer. Behram yetişkin bir delikanlı olur. En çok sevdiği şey Aşkar adlı atıyla ava çıkmaktır. Yine birgün bir erkek aslanın pençelerinde bir yaban eşeği (gûr) görür. Hemen yayını kurar. Ok aslanı ve eşeği delerek geçer. Bu olaydan sonra Behram'a "Gûr" lakabı verilir. Yine birgün bir aslanın yaban eşeğini kovaladığını görür. Eşek kaçarken bir mağaraya sığınır. Mağarada bir ejderha onu yutar. Behram ise ejderhayı öldürüp eşeği karnından çıkarır. Behram mağarada bir hazine bulur. Bu hazineyi sevdikleri arasında paylaştırır. Yine birgün sarayında gezerken yolu bir odaya uğrar. Kapısını açtırıp girer. Duvar-

da yedi güzel kızın resimleri vardır. Kendisine ait olduğu yazılı olan bu kızlar yedi iklîmin sultanlarının kızlarıdır. Bunlar sırası ile Hind prensesi Fûrek, Çin prensesi Yağmanâz, Saklap prensesi Nesrin-nûş, Mağrip prensesi Âzeryûn, Harzemşah prensesi Hoşperî, Rum prensesi Hümâ ve Kisrânın kızı Dürs'tür.

Behram, zâlim babası Yezdcird'in ölümü üzerine birçok sıkıntılar ve macerâlar sonucunda İran tahtına oturur. Halkı adalet ve dürüstlükle idare eder. Halk o kadar refaha kavuşur ki şükretmeyi unuturlar ve ülkede kıtlık başlar. Behram şehrin bütün anbarlarını açtırarak halkını kurtarır.

Şeyde adlı bir mimar Behram için bir saray yapar. Bu sarayda yedi künbet vardır. Her bir künbet bir yıldızı (gezegen) ve o yıldıza ait rengi gösterecek ve herbirinin içinde o renge uygun ülkelerin prensesleri oturacaktır. Buna göre kara künbet Keyvan'a (Zühal, Satürn), sarı Güneş'e, beyaz Zühre'ye, (Venüs), mavi Utarid'e (Merkür), yeşil Ay'a, sandal rengi Müşteri'ye (Jüpiter) ve kırmızı da Mirrih'e (Merih, Mars) ait olacaktır. Saray yapılınca yedi güzel prenses oraya yerleştirilir. Eserin bundan sonraki kısmı, Behram'ın her gece ayrı bir prensesi ziyaret ederek onlara birer hikâye anlattırmasından ibarettir. Bu hikâyeler çeşitli şâirler tarafından kısmen veya tamamen değiştirilerek anlatılmıştır. Hikâyeler sona erince, Behram, kendisinin yokluğundan istifâde ile vezirin halka zulmettiğini ve hazîneyi boşalttığını görerek onu astırır. Sonra bazı ıslahât hareketleri ve gayreti ile kısa zamanda ülkesi düzene girer. Günler böyle geçerken Behram bir ava çıkar. Yine bir yaban eşeği izlemektedir. Yaban eşeği bir mağaraya girer ve kaybolur. Arkadan Behram da aynı mağaraya girer ve bir daha da çıkmaz.

Heft-Peyker adıyla Behrâm'ın hikâyesini anlatan ilk mesnevî Nizamî'ye (öl. 1214) aittir. Aruzun "Fâilâtün Mefâilün Fâilün" vezniyle ve 6500 beyit halinde kaleme alınan ve mesnevîde birbirleriyle ilgisi olmayan değişik ve rengârenk hikâyeler ustaca bir uyumluluk içinde verilmiştir. Bu konuyu ele alan bütün İranlı ve Türk şâirleri Nizamî'nin eserinden belli oranlarda etkilenmişlerdir. Nizamî'nin *Heft Peyker*'inin tenkitli iki yayımı (H. Ritter-J. Rypka, *K. Haft Paykar ein Romantisches Epos des N. Gengeî*, İstanbul-Praha, 1934; Hüseyin Pejman Bahtiyari, Tahran, 1344); ve hakkında yazılmış birçok incelemeler vardır.

İran edebiyatında aynı konuyu *Heşt Bihişt* adıyla Emîr Hüsrev-i Dihlevî (öl. 1325) de ele almıştır. Nizamî'nin eserine nazire olan *Heşt Bihişt, Heft Peyker*'den bir hikâye fazlalık gösterir. Râi Hidayetullah'ın (XVI. yy) hamsesi içinde yer alan *Heft Peyker* ise Nizamî'nin eserine çok benzer.

Türk edebiyatında Behram'ın hikâyesini ilk defa Çağatay Türkçesi ile Ali Şir Nevaî (öl. 1501) kaleme almıştır. *Seb'a-i Seyyâr* adını taşıyan bu eserde Nizamî'nin anlattığı yedi hikâye tamamen değiştirilmiş ve konu zenginleştirilmiştir. Bu eser özetlenerek yayımlanmıştır. (Levend, A.S., *Ali Şir Nevaî*, c. III., Ankara 1967).

Osmanlıca ile ilk *Heft Peyker* mesnevîsini Aşkî Mehmed Ef. (XV. yy.) yazmıştır(1456-57). Aşkî'nin eseri Nizamî'ye ait *Heft Peyker*'in başarılı bir tercümesidir. Eserin tek yazma nüshası İngiltere'dedir. (British Museum, OR, 7079; basımı, TDAY. *Belleten* 1972). Latifî tezkiresindeki kayda göre ikinci *Heft Peyker* çevirisi Şâir Ulvî'ye (XV. yy) aittir. Ancak eser ele geçirilememiştir. Yine aynı çağda yaşayan Hayatî hikâyeyi, *Behram-ı Gûr* (İst. İnv. Ktp. T.Y. nr. 7575); Kudsi Çelebi de *Heft Peyker* adıyla tekrar kaleme almışlardır. Kudsî'nin eseri de ele geçmemiştir. Trabzonlu Ramazan (öl. 1531) ile Ahmed Rıdvan'ın (XVI. yy)da *Heft Peyker* çevirileri biliniyorsa da henüz bulunamamıştır. Hâtifî'nin (öl. 1521) *Heft Manzar* adlı mesnevîsi de aynı konuyu Nizamî'nin eserinden çeviri yoluyla ele alır. Lamiî'nin (öl. 1531) de yarım kalmış bir *Heft Peyker* çevirisi olduğunu *Keşfüz-Zünûn* yazar. Nev'izâde Ataî'nin (öl. 1635) *Heft-Hân* adlı mesnevîsi (yazılışı 1626) aynı konuyu ele almasına rağmen yerli hayatı anlatır. Hikâyeler değişmiş ve genişlemiş-

tir. Olaylar daha çok büyük Osmanlı kentlerinde geçer. Eser bir inceleme ile birlikte yayımlanmıştır (İstanbul, 1974). Türk edebiyatında bu konuya dair son eser Subhizâde Feyzî'nindir (öl. 1739). *Heft-Seyyâre* adlı bu mesnevînin konuyu yer yer Nizamî'nin *Heft-Peyker*'iyle paralel yürür. Eserin bir yazması İstanbul Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndedir (Revan, nr. 801). Emin Yümnî'ye ait yedi ciltlik *Tercüme-i Hikâye-i Heft-Peyker* ise baştan sona düzyazı ile anlatılır. Eser Nizamî'den çeviridir (bs. İstanbul. 1289).

heyûlâ هیولا a. i. Madde, bütün varlıkların ilk maddesi olarak bilinen cevher. Hükemâ felsefesine göre heyûla her şekil ve sûreti kabul eder. Tıpkı teknedeki hamurdan çeşit çeşit ekmek, çörek, pasta vs. yapılabilmesi gibi (bkz. cevher-i ahzar, tasavvuf, nûr-ı Muhammedî). Mevlâna'nın *Mesnevî*'sinde bir beyitte "*Heyûla, esere benzemezken; tohum, hiç ağaca benzer mi?* (b. 3979)." denilerek bu durum açıklanmıştır. Tasavvufî edebiyatta çok kullanılmıştır.

hezâr هزار f. i. Bülbül. Kelimenin "bin" anlamı da vardır. Bu nedenle şâirler kelime oyunları yaparlar. (bkz. bülbül).

Gül yüzüne bülbül-i ter-nağmedir Ahmed ne tan
Ger hezâr olur ise destân-serâ-yı subh-dem
Ahmed Paşa

hezl هزل a. i. bkz. hezliyât

hezliyât هزلیّات a. i. Alay, latîfe, şaka yollu yazılan şiirler kimseyi incitme amacına yönelik değildir. Bu yönüyle hiciv'den ayrılır. Hezl veya hezel diye de bilinir. Ünlü bir şiirin ölçü ve kafiyesi taklit edilerek yazılan şiirlere de hezl veya tehzil* denir. Hezelde zarif bir nükte veya güzel bir mazmun bulunur. Konu alaylı bir dille anlatılır. Şakayla karışık olan bu alay, çok zaman uslandırıcı bir etki gösterir. Hezelde mübalağa (abartma) sanatı esastır. Bu yönüyle hicvi andırır.

Hezliyât türü Türkiye'de Cumhuriyet döneminde birdenbire patlama göstermiş ve devrin mizah dergilerinin (msl. *Akbaba, Karagöz*) vaz geçilmez yazıları olmuştur. Hezliyatın şiir şeklinde olması bir kural ise de bazan nükte dolu bir söz veya bir düzyazı da hezliyat özelliği gösterebilir.

Divân şâirlerinin bir kısmı hezel vadisinde usta söyleyişlere ulaşmışlar ve hatta hezliyat mecmuaları düzenlemişlerdir. Bununla birlikte eski elyazması kitapların sayfa kenarlarında sık sık hezel türü şiir veya pasajlara da rastlanır. Yine letâifnâmelerde hezliyat içerikli bölümler bulunur.

Eski edebiyatımızda hezliyatları bilinen en önemli birkaç şâirimiz şunlardır: Nev'izâde Ataî (öl. 1635, İst. Ünv. Ktp. TY. nr. 319), Bahâyî-i Küfrî (öl. 1660, İst. Ünv. Ktp. TY. nr. 3005), Hevâyî (öl. 1715, İst. Ünv. Ktp. TY. nr. 2816, 3298, 3444) Kânî (öl. 1791, İst. Ünv. Ktp. TY. nr. 3027, 5604), Sürûrî (öl. 1812, İst. Ünv. Ktp. TY. nr. 1597, 3005), Süleyman Faik (öl. 1837, İst Ünv. Ktp. TY. nr. 2660, 3472, 4100, 9577), Bayburtlu Zihnî (öl. 1858, İst. Ünv. Ktp. TY. nr. 9601).

Şâir Mantıkî'nin (öl. 1635) Şam'daki müderrislik görevinden azledilince Haleb'e giderek Serdar Öküz Mehmed Paşa'ya sığınması üzerine söylediği kıta güzel bir hezl örneğidir:

Şam'da bilmediler kıymetimi
Hicret ettim Halebü'ş-şehbâya
Harların çifte-i iz'âcından
İlticâ eyledim Öküz Paşa'ya

hınnâ حنّا a. i. Kına. Eski tıpta ikinci derecede soğutucu olarak bilinir. Kırmızı renkte olur. Yağı, sinirleri yumuşatırmış. Bir süs eşyası olarak ellere ve saçlara sürülür. Sevgilinin eli için âşığın kanı bir kına olur.

Engüşt-i sefîdi şem'-i kâfûr
Gülberg-i hınnâsı gonca-i nûr
Şeyh Galib

hırka خرقه a. i. Dervişlerin giydiği yakasız ve kollu cübbe. Kalın kumaştan yapılır ve yaz-

kış giyilirdi. Bazan dervişlerin bez parçalarından diktikleri hırkalar giydikleri de olurdu. Şeyh tarafından mürîde dua ile giydirilen hırka o şeyhe bir bağlılık ifadesi taşır. Her tarikata göre değişik şekilde ve değişik törenlerle giyilir. Dervişlerin hırka giydikten sonra dünya nimetlerinden el çekmeleri dolayısıyla bu hırkalara "hırka-i tecrît (soyutlanmışlık hırkası)" denilir. Peygamberimizin giydiği hırkaya da Hırka-i Şerîf veya Hırka-i Saâdet denilirdi.

Eşcâr-ı bâğ hırka-i tecrîde girdiler
Bâd-ı hazân çemende el aldı çenârdan

Bâkî

Hânkâh-ı aşka düşmüşdür gönül dervîş olup
Pâre pâre cismi hırka dûd-ı âhıdır külâh

İbn Kemâl

(bkz. aba)

Hıtâ خطا a. i. Hata ülkesi. bkz. Hatâ.

Duyarsa anber-i zülfün tarîkini cânâ
Unuda bâd-ı sabâ çın-seher Hıtâ yolunu

Hızr خضر a.i. Âb-ı hayât*ı içip ölmezliğe kavuşan kişi. Peygamber veya velî olduğu hususunda rivâyetler vardır. Halk inanışında büyük bir yer edinmiş olup *Kur'ân-ı Kerîm*'de Musâ Peygamber ile olan macerası anlatılır. (Kehf/59-81). Onun, darda kalanların imdadına yetişmesi inancı, hayli yaygın olup "Kul bunalmayınca Hızır yetişmez, Hızır gibi yetişmek" vs. kalıplaşmış sözlerde hâlâ yaşar. Hızır'ın İlyas* Peygamber'e verilmiş bir lakap olduğunu söyleyenler de vardır. Kelime olarak "yeşillik, yeşerme, tazelik" gibi anlamları olan Hızır, onun gezdiği yerlerin yeşerdiği inancını doğurmuştur. Onun Nuh*, Musâ* veya İskender* zamanlarında yaşadığı hususunda rivâyetler varsa da ölmezliğe kavuşmasının İskender zamanında gerçekleştiği görüşü yaygındır. Denilir ki Nuh Peygamber onun ömrü için duâda bulunmuş. Hızır'ın sağ elinin baş parmak kemiği yokmuş. Bu nedenle musâfaha yapanlar, karşısındaki kişide bu kemiğin olup olmadığını yoklarmış. Zira, eğer Hızır ile karşılaşırlarsa o eli bırakmayacak ve ona her istediklerini yaptırabileceklerdir.

Efsâneye göre, Hızır, arkadaşı İlyâs ile birlikte İskender-i Zülkarneyn'in maiyetinde bulunmuş ve ona kılavuzluk ederek zulumat* ülkesinde âb-ı hayâtı aramaya çıkmışlar. Uzun maceralardan sonra Hızır ile İlyas bir pınar kenarında oturmuşlar ve yanlarında bulunan pişmiş balıkları yerken Hızır'ın elinden bir damla su balığa damlamış. Balık o sırada canlanıp suya atlamış. Onlar da suyun âb-ı hayât olduğunu anlayarak kana kana içmişler. Sonra İskender'e haber vermişlerse de tekrar bu suyu bulamamışlar. İskender âb-ı hayâttan mahrum olmuş. Böylece ölümsüzleşen Hızır ile İlyas Allah'ın emri ile dünyada sıkıntıya düşenlerin yardımına koşarlarmış. Kıyamete dek sürecek olan bu görevi Hızır denizde, İlyas ise karada yaparmış. Her ikisi de senede bir gün buluşup beraberce Kâ'be*ye hacca giderlermiş. Onların buluştukları güne "Hızır ve İlyas"tan bozma olarak bugün "Hıdırellez" denilir ki o günde insanlar kırlara çıkıp eğlenirler. Mayıs ayının altıncı günü olarak bilinir. Hızır efsânesi halk arasında da çok yaygın olduğundan birçok hikâyelere, destanlara da girmiştir. Yine birçok yerleşim bölgelerinde Hızır'a ait makamlar ve yer adları vardır. O, denizin üstünde gezebilir, seccâdesini sererek namaz kılabilirmiş. Toprağa bastığı zaman da oralar yeşillenir ve havası güzelleşirmiş. Boz bir ata binip, baştanbaşa yeşil elbiseler içinde dolaşırmış. Bu nedenlerden dolayı kendisine Hızır denildiği ve asıl adının Bilya ve İlya olduğu rivâyet edilir. Bilya Nuh peygamberin torunlarından birinin adıdır. Onun, Benî İsrâîl peygamberlerinden olduğu görüşü de bu bilgiler ile izâh edilir. İskendernâmelerde ve tefsîrlerde onun hakkında geniş bilgi bulunabilir. Hatta bu konuda *Hızırnâme* adlı müstakil eserler dahî vücuda getirilmiştir.

Edebiyatta, yukarda anlatılan özellikler dolayısıyla sık sık adından bahsedilir. Bilhassa âb-ı hayât, İskender ve zulumât imajlarının kopmaz bir parçasıdır. Sevgilinin birçok özellikleri Hızır'ı andırır.

Kelimenin "yeşillik, boz, gökçül, mora yakın" anlamlarına gelmesi dolayısıyla çeşitli unsur ve düşüncelerin konusunu oluşturur ve sembol olur. Sevgilinin ayva tüyleri klişeleşmiş olarak Hızır'a benzer. Bazan bizzat sevgili için "Hızırhat" denilir ve sevgili ondan üstün tutularak mübalağa yapılır. Âşık gözyaşları denizinde boğulmak üzereyken Hızır olan sevgilisinden imdat bekler. Sevgilinin yüzü âb* (su) olunca ayva tüyleri de bu su üstünde yürüyen Hızır olur. Hızır zulumâta girip âb-ı hayatı bulduğu için sırra vâkıf olmuştur. Bu nedenle sevgilinin bir sır veya âb-ı hayat olan dudağı çevresindeki hat* da Hızır olur. Yine sevgili o dudaktan sırlar saçmaya başlayınca, Hızır yanında hazır bulunur.

Tasavvufta Hızır, İlm-i ledün* (ilahî sırlar bilgisi)nden kinâyedir. Yürek ferahlığını bildirir.

Olmayan mâye-i feyz-i ezelîden sîrâb
Âb-ı Hızr'ı yine Hızr olsa da rehber bulamaz
Râgıp Paşa

Cevr oduna yaktın beni bâri sakın ey Hızr-hat
Yeşil donun kararmasın uğrama dûd-ı âhıma
Ahmed Paşa

Var iken la'l-i lebin gayrı temannâ eylemem
Hızr eger sunsa peyâpey âb-ı hayvânı bana
Nâbî

Saldı gülşende yine seccâde-i ahdar çemen
Olmağa kâimmakam-ı Hızr Peygamber çemen
Emrî

Yâr elinden ey Muhibbî bir kadeh nûş eyleyen
Hızr elinden ger olursa âb-ı hayvân istemez
Muhibbî (Kanunî Süleyman)

Zulmetde kaldı tâlib-i mâu'l hayat-ı aşk
Ey Hızr-ı dil-nüvâz ü Skender-lika yetiş
Necâtî

(bkz. Âb-ı hayât, hat, İlyas, İskender, Musâ, zulumât).

Hızr-nâme خضر نامه Eğridirli Şeyh Mehmed Dede Sultan'ın (1426-1495) manzum tasavvufî eseri. Bilinen tek yazma nüshası İstanbul'dadır (Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Ef. Ktp. nr. 3414).

Hızırnâme, maddî ve manevî âlemlerle ilgili dervişlik hayatını destansı özelliklerle anlatır. Dinî epopeler içinde önemli bir yeri vardır. 81 küçük başlık altında toplam 1374 beyitten oluşan eser bir pasajlık düzyazı, bir hamdele-salvele bölümünden sonra sanatlarla süslenerek yazılmış bir tevhîd manzûmesiyle başlar. Yine sanatlı söylenmiş na't türünde bir kaç şiirden sonra asıl konuya girilir. Bir dervişin tasavvuf makamlarında elde ettiği feyiz ile gerçekleştirildiği yolculuğun anlatıldığı bir bölümde önce yedi kat göğe çıkılır. Derviş her kat gökte bazı peygamberlerin ruhları ile karşılaşır ve onlarla konuşup öğütler alır. Bu yönüyle Mir'ac* hadisesini ve *İlahî Komedya*'yı hatırlatan eserde daha sonra sırayla Kafdağı, Süleyman'ın tahtı, Serendip adasında Âdem'in kabri ziyaret edilip erenlerle konuşulur ve Allah'ın tecellisi müşâhade olunur. Mânevî âlemlere çıkılıp Levh ile kalem seyredilir. Orada kader sırlarına vakıf olunur. Ardından Şam, Kudüs, Mescid-i Aksâ gibi kutsal yerler ile Çin diyarı hikmet ve ibret sahneleri içinde dolaşılır. Ye'cûc ve Me'cûc seddi, Zulmet ülkesi vs. efsanevî yerler bir bir anlatılır. Bütün bu akış içinde şiirlere daima bir masal havası hakimdir. İslamî inançların tasavvuf düşüncesiyle ele alındığı eserde mitolojik öğeler de zaman zaman söz konusu edilir. Soyut vahdet-i vücut anlayışı içinde ilahî aşkın kişisel heyecanlarını terennüm etmekten çok, yazıldığı çağda erenlerin hayat ve yaşayış özellikleriyle dolu olan eser tasavvuf yoluna girenlerin topluma mâl oluşlarını ele alır. Riyâzet ve miskinlikten uzak bir ruhla millet içinde günlük hayatlarına devam eden bu İlahî aşk kahramanlarının gerçek kişilikleriyle anlatıldığı *Hızırnâme*'de erenlerin, düşmana saldıran Türk cihangirleri olarak halk muhayyilesinde edindikleri yerden hamasî epik dizelerle bahsedilir. Onların sohbetleri, tam bir dervişlik dekoru içinde verilir. Eserde her bölüm, Farsça nesir bir tanıtma cümlesi ile

başlar. Bölümlerin sonunda şâir bazan "Dolu" bazan da "Muhyiddin" mahlasını kullanır. *Hızır-nâme*, usta divân şâirlerinde görülen edebî başarıdan uzaktır. Ancak yalın dili, söz ve anlam sanatlarından uzak oluşu, konuyu doğrudan doğruya anlatışı; canlı, samimî ve halk diline uygun ifade tarzı ile üstün bir lirizm örneğidir. Ruh heyecanlarının doğrudan doğruya anlatıldığı eserin, aruz ölçüsüyle yazılmış olmasına karşılık Yunus Emre ve Âşık Paşa'nın ilahilerindeki üslûp ananesine bağlıdır. Anlatım daha çok mesnevî nazım şekli ile sürer. Ancak aralara serpiştirilmiş âşıkane-tasavvufî gazeller de dikkat çekicidir. Her iki nazım şeklinde de musammatlık özelliği kendini gösterir. Kıta geleneğinden kurtulamamış bir divân şiiri örneği oluşturan bu dizeler de çok zaman aruz ölçüsü zorlanarak şiirlere uydurulmuştur. Tekke şiiri olarak da ele alınabilecek olan eser hakkında henüz bir inceleme yapılmamıştır.

hicâb حجاب a. i. Utanma, sıkılma; perde. Edebe aykırı bir hareket karşısında hicâb duymak bir meziyettir. Tasavvufta hicâb, Allah'ın tecellîsini kabûle engel olan şeyler demektir. Maddî âlem ile mânevî âlem arasında bir perde bulunmaktadır. Derviş bu perdeyi ortadan kaldıramayınca Hakk'a vâsıl olması zorlaşır. Bunun için de nefsiyle mücadele ve riyâzet gerekir. Maddî bağlılıklar birer perdedir. Bunlardan sıyrıldıkça perdeler ortadan kalkar. Kalbinde Allah'tan gayri şeyler bulunan dervişe mahcup denir. Peygamberimiz Mi'râc* esnasında yetmiş bin cisim ve yetmiş bin ruh hicâbından geçmiştir.

Sen hod bize yakın görünmezsin hicâb nedir
Çün aybı yok görklü yüzün üzerinde nikâb nedir
Yunus

İstemez ehl-i safa reng-i hicâb-ı imtihân
Vech-i erbâb-ı hayâdan âr kendin gösterir
Leskofçalı Galib

Ref' oldu hicâb-ı şâhid-i râz
Aşk oldu melâmet ile demsâz
Fuzûlî

Hicâz حجاز a. i. Arap yarımadasında Mekke ile Medîne'nin bulunduğu bölge. Edebiyatta sevgilinin bulunduğu yer ve onun mahallesi Hicaz'a benzetilirdi. Çünkü âşığın Kâ'besi sevgilisinin mahallesi olarak düşünülmüştür.

Âşık orayı tavaf eder. Vuslat'ın da bazan Hicaz olduğu görülür. Bu bölgedeki haramîler ise ayrılık acısı olup âşığı yağmalarlar.

Hicaz kelimesi klasik Türk musikîsi makamlarından birinin de adıdır. Basit makamlardandır ve çok yaygındır. Bu makam hicaz dörtlüsüne rast beşlisinin ilâvesiyle ortaya çıkmıştır. Güçlüsüne nevâ denilir. Bir musıkî terimi olmak dolayısıyla da tevriye ve tenâsüp yoluyla diğer musıkî terimleri arasında kullanılır.

Neyler yakında hecr harâmisi vaslının
Emn ile şart etdi Hicâz'ın Hudâ yolun
Necâtî

Harem-i vasla reh-i râst mahabbet yoludur
Râh-ı uşşâkdan âheng-i hicâz eyleyeyim
Bâkî

O yerde Aşkiyâ kalmaz gönül mir'âtının pası
Hicâz u Isfahân seyrin kılur mürg-i hoş-âvası
Aşkî

(bkz. musıkî)

hiciv هجو a. i. Yergi, hiciv. bkz. hicv.

hicrân هجران a. i. Ayrılık, firâk, hasret, bkz. hasret.

Âşık öldürmek tutalım mukteżâ-yı hüsn imiş
Tığ-ı hicrân ile katl etmek kimin fermânıdır
Ahmed Paşa

hicret هجرت a. i. Bir yerden başka bir memlekete göç etmek. İslam tarihinde Peygamberimizin 622 yılında Mekke'den Medîne'ye göç etmelerine özel isim olmuştur. Peygamberimiz bütün Müslümanların Medîne'ye gitmesinden sonra bir gece kendi yatağına Hz. Ali*yi yatırarak Hz. Ebubekir* ile birlikte yola çıktı. Müşrikler o gece olaydan haberdar oldular ve takîbe

başladılar. Cebel-i Sevr (Sevr dağı) mevkiinde bir mağarada gizlenip müşriklerin geri dönmelerini beklediler. Onlar içerdeyken müşrikler mağara kapısına kadar geldiler. Oysa mağara kapısına hemen bir örümcek ağ yapmış ve iki güvercin bir yuva yapıp içine de yumurtlamışlardır. Müşrikler mağaranın ağzı örümcek ağı ile örülüyken ve güvercinler uçmamışken içeride insan olabileceğini tahmin etmeyerek uzaklaşmışlardı. Daha sonra Peygamberimiz ile Hz. Ebubekir Medine'ye sağ sâlim ulaştılar.

Bu hadisenin İslâm tarihinde çok büyük önemi vardır. İslâm dini için ikinci bir dönem başlamıştır. Bu yüzden 622 yılı Hicrî yılbaşı kabûl edildi.

Anâkib perde-i zünbûru çekdi bâb-ı gâr üzre
N'ola görmezse çeşm-i düşmene bir ağ idi gûyâ

Sâbit

(bkz. Muhammed)

hicv هجو a. i. Şiir yoluyla yerme ve gülünç duruma düşürme. Hicivler genellikle kişilere yönelik ise de bazan toplumu, âdetleri vs. yeren hicivler de yazılır. Nesir halde yazılmış hiciv örnekleri çok azdır. Halk edebiyatındaki taşlama karşılığı olup günümüzde "yergi" adıyla bilinir. Hiciv mizahtan ayrı olup hicivde egoizm ağır basar ve ağır bir dil kullananılır. Hiciv söyleyenlere heccav veya hecâ-gû denilir. Hiciv yoluyla yazılan manzumelere de hicviye* denilir. Hicivlere letâif kitaplarında rastlanıldığı gibi hiciv mecmuaları da düzenlendiği olurdu. Türk edebiyatında en meşhur hiciv şâirleri Nef'î ve Şâir Eşref'tir.

Şâir Eşref şu hicviyesinde Encümen-i Maârif (Milli Eğitim Şûrası)i konu ediniyor; Anadalı şâir Hayret orada azâdır. Birgün onun yokluğunda encümene şâir Halid Edîb Bey'in şiir mecmuası sansür için geliyor. Azalar da eserin birçok yerini çiziyorlar.

Ale'l-amya çizerler her kitâptan birtakım yerler
Edîb'im sanma ki yalnız senin dîvânı çizmişler
Geçen gün encümende yok imiş Hayret, bütün hey'et
Arapça bir sühan zanneyleyip Kur'ân'ı çizmişler

(bkz. mizah)

hicviye هجويه a. i. Konusu hiciv olan şiir. Medhiye karşılığıdır. Bir kişi veya kurumu; toplum veya olayı vs. yermek amacıyla özel şiirler olarak yazılabildikleri gibi bazı manzumeler içinde de yer edinebilirler. XIX. yy. a dek yalnızca kişiler hakkında yazıldıkları halde Tanzimat Dönemi'nde başlamak üzere sosyal içerikli hicivler de yazıldı. Mübalağa (abartma) üslûbunun etken olduğu bu manzumelerde genellikle cinas*, kinâye*, istidrak* gibi kelimelerin ikinci anlamlarıyla ilgili söz sanatlarına rastlanır.

Hicviye, Arap edebiyatında yalnızca kasîde biçimiyle yazılmıştır. Türk ve Fars edebiyatlarında ise kasîde yanında gazel, murabba, muhammes, kıta vs. nazım şekilleri de kullanılarak genişleme göstermiştir. Türk edebiyatında hicviyelerin birçoğu kıta şeklindedir.

Hicviyelerde konu, herkese veya her şeye uyarlanabilecek kalıplaşmış özellikler etrafında yoğunlaşır. Vezin ve kafiye sorunu olmadığı müddetçe bir hicviyede sözü edilen kişi veya kurumun adı değiştirildiği zaman aynı söyleyişlerin geçerliliğini koruduğu görülür. Hicviyelerin birçoğunda mahlas bulunmayabilir.

Hicviyeler en kolay hatırlanabilen şiirlerdir. Bunun etkisiyledir ki el yazması kitapların sayfa kenarlarında çalakalem kaydedilmiş hicviyelere sıkça rastlanır. Eski toplum yapısının tutucu fikirleri ve hicv mecmuasının, şâirine kötü şöhret ve düşman kazandırması korkusu, hicviyelerin birer kitap haline getirilmesine büyük ölçüde engel olmuştur. Bu bakımdan hicviyelerin örneklerine az rastlanır. Birçoğunun yazıya bile geçirilmeden unutulmuş olduğu kesindir.

Arap edebiyatında özellikle Emevî ve Abbasîler zamanında gelişen hicviye türü Türk edebiyatında Nef'î'nin (öl. 1635) *Sihâm-ı Kazâ* adlı hicv mecmuası ile başarısının doruğuna çıkar. Ancak daha önce veya sonraki dönemlerde hicvi, latîfe, mîzah ve hezl ile karışık olarak söyleyen şâirler de vardır. Sürûrî, Hevayî, Vehbî, Koca Ragıp Paşa, Haşmet vs. şâirler bu türdendir.

Tanzimat'a kadar geçen zaman içinde hicviyelerde hemen daima kişisel düşmanlıklar ve çekememezlikler konu edinilmiştir. Tanzimat'tan sonra ise Namık Kemal, Âli Bey, Teodor Kasap, Ziya Paşa, Türk Galip, Hoca Hayret vs. şâirlerin sosyal içerikli hicviyeleri toplum hayatında etkili olmaya başladı. Bir müddet sonra gelen Eşref'in (1846-1912) hicviyeleri ise Türk edebiyatında gerçek bir yükseliş gösterdi. En büyük Türk heccavı sıfatıyla onun hicviyeleri toplumun her kademesinde uslandırıcı bir etki yaptı. *Deccal* (c. I. 1904; c. II. 1907); *İstimdat* (1906), *Hasbihal* (1908), *Şâh u Pâdişâh* (1908) ve *İranda Yangın Var* (1908) adlı eserleri yanında devrin mizah dergilerindeki hicviyeleriyle de herkesin beğenisini kazanmıştır. Türk hicvinin son büyük temsilcisi Neyzen Tevfik(Kolaylı)'tir (1897-1953). Onun Eşref çizgisindeki hicviyeleri *Hîç* (1918) ve *Azâb-ı Mukaddes* (1949) adlı eserde toplanmıştır.

hikmet حكمت a. i. Eşyanın hakikatlerini, özelliklerini, yaratılış nedenlerini, eserlerini, etkilerini bilmek ve ona göre amel etmektir. Filozoflar edebiyatta birer hikmet sembolü olarak anılırlar.

Ey hikmetin reisi ma'lûl illeti ko
Ol gevheri bil evvel kim mebde-i ileldir

Nesîmî

hilâl هلال a. i. Yeni ay, hilal. Bayramda görülen hilâle, hilâl-i ıyd, ramazanda görülene de hilâl-ı rûze veya hilâl-i savm denilir. (bkz. ay).

Eyleyen kaşların fikri hilâl-âsâ beni
Âfitâbım barmağ ile gösterir dünyâ beni

Taşlıcalı Yahyâ

Çekildi sîne-i şebdîz-i çerha teng hilâl
Süvâr olur ana gûya o ser-firâz-ı reşîd

Nâdirî

hil'at خلعت a. i. Kaftan. Padişah veya vezir tarafından beğenilen veya yeni bir görev verilen kimseye giydirilen süslü elbise. Divân şiirinde âşıklar sevgililerin ızdıraplarını ve çektikleri eziyeti kendi üzerlerine giydikleri birer hil'ata benzetirlerdi.

Budur atıyye-i divânhâne-i kısmet
Gehî palâs-ı kühen gâhi hil'ât-ı samûr

Nâbî

Ben şu mecnûnam ki şehr içre olan etfâlden
Hil'at olmuşdur serâser cismime taş ağrısı

Aşkî

hilye حليه a. i. Türk edebiyatında peygamberler ile dört büyük halîfenin iç ve dış güzellikleri ile örnek davranış biçimlerini anlatan eser.

Arap edebiyatındaki konusu her yönüyle Hz. Peygamber olan dinî-didaktik şemaillerden doğmuştur. Peygamber'in vefatından sonra şemâil, siyer, mevlîd gibi eserlerde onun özelliklerine ait bölümler oluşturulmaya başlanılmıştı. Hz. Peygamber'e karşı duyulan derin sevgi ve "Ya Ali, hilyemi yaz ki vasıflarımı görmek, beni görmek gibidir!" meâlindeki hadîsi, Müslüman Türkler arasında hilye türünün ortaya çıkış ve gelişmesinde büyük etken oldu. Önceleri yalnızca Hz. Peygamber hakkında yazılan hilyelerin konuları büyük bir genişleme göstermiş ve diğer peygamberler ile dört halîfe hakkında da hilyeler yazılmasına yol açmıştı.

Hilyelerin kaynağını hadîs ve tarih kitapları oluşturuyordu. Hz. Peygamber'e özgü hilyelerin en büyük kaynağı ise halife Ali'nin onun hakkında saymış olduğu özelliklerdir. Nitekim levha şeklinde de yazılan ve yine aynı adla anılan bu kısa hilyenin, bulunduğu yeri yangın, sel vb. âfetlerden koruyacağına, ezberleyen kişiye ise dünya ve ahirette sonsuz yararları dokunacağına dair inançlar ortaya çıkmıştır.

Hilyeler şiir veya düzyazı olarak yazılabildikleri gibi manzum-mensur karışık olanlar da vardır. Türk edebiyatında yirmiden fazla hilye kaleme alınmıştır.

Bunlar içinde her sınıftan halkın beğenisini kazanmış ve edebî değeri yüksek olan manzum birkaç hilyeyi şöyle sıralayabiliriz:

Hilye-i Hâkanî (yazılışı, 1598): Yazarı Hâkanî Mehmed Bey'dir. Hilye türünün ilk muhteşem örneğidir. Yalın dili ve akıcı

üslûbu ile *Mevlîd* gibi yıllarca dinî törenlerde makamla okunmuş, birçok şair tarafından taklîd ve tanzîr edilmiştir. 712 beyitlik bu eserin yüzlerce yazması yanında iki de baskısı vardır (İstanbul, 1848, 1890).

Hilye-i Çâryâr-i Güzîn (yazılışı, 1630): Yazarı Cevrî İbrahim Çelebi'dir. Dört halîfeyi (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) anlatan ilk hilyedir. Toplam 145 beyitlik küçük bir mesnevî olup pek çok yazmaları ve üç baskısı vardır (İstanbul, 1891/II, 1899).

Hilye-i Enbiyâ: Yazarı Neşatî Ahmed Dede'dir (öl. 1674). Âdem ilâ İsâ peygamberler arasında 18 peygamberden bahseder. Toplam 187 beyittir. Sayısız yazmaları yanında üç baskısı vardır (İstanbul, 1876, 1894, yeni harflerle 1933).

Hilye-i Fahr-i Âlem (yazılışı 1942) Yazarı Bursa mebusu Mustafa Fehmi Gerçeker'dir. 1300 beyit olup hilye türünün son modern örneğidir. (bs. İstanbul, 1944).

himmet همت a. i. Gayret etme, çalışma, çabalama. Tasavvufta gönlü toplayıp bir maksat için yönlendirmedir. Himmet, manevî yardım gibi düşünülür. Bu yüzden divân şiirinde âşıklar sevgililerinden himmet beklerler.

Her yaneden ayağına altun akıp gelir
Eşcâr-ı bağ himmet umar cûybârdan

Bâkî

Hind هند a. i. Hintli, Hint. Hindû şeklinde de kullanılan bu kelime Hindistan* ahalisini anlatır. Hintlilerin siyahî ırktan olmaları nedeniyle divân şiirinde birçok güzellik unsurları Hindû'ya benzetilmiştir. Bu bakımdan, köle, tüccar, asker, perdedâr, çapulcu, hırsız vs. anlamlar yüklenmiştir. Zühal* yıldızı yedi iklîm*e hakimdir ve siyah rengi temsil eder.

Divân şiirinde sevgilinin beni ve saçları çok zaman bir Hindu'ya benzetilir. Bunun nedeni siyah renkli oluşlarıdır. Yine kirpikler yanyana dizilmiş Hind askerlerini andırırlar. Hindistan'da yakut çıkarılmasından dolayı, dudak üzerine dökülen zülüfler, yakutla oynayan bir Hindû'yu andırırlar. Sabâ yeli ise sevgilinin kokusunu getirdiği için ilaç ve baharat getiren Hintli bir tüccara benzer. Hindistan'ın sıcak olması nedeniyle yüz güneşe, gözler de güneş altında yatan Hintlilere teşbih olunur, ki mahmur şekilleriyle, kendinden geçmiş ve sıcaktan bunalmış bir Hintli gibi dururlar. Gecenin rengi kara olduğundan ve hırsızlar gece faaliyet gösterdiklerinden birer Hindû'durlar.

Hâl-i hindûya mı giysûya mı kasd-ı azmin
Seferin Çîn'e mi ey bâd-ı sabâ Hind'e midir.

Sünbülzâde Vehbî

Gün yüzünde ey kamer-çehre o hindû benlerin
Yakdı yandırdı dil-i şeydâları fülfül gibi

Taşlıcalı Yahyâ

(bkz. Hindistan)

Hindistan (Hindû-stân) هندوستان a.f. b.i. Hint ülkesi. Divan şiirinde Hindistan, başta uzaklığı, esrarengizliği, havası, bağ-bahçesi, baharatı vs. olmak üzere çok sözü edilen memleketlerden biridir. Hz. Âdem cennetten çıkarılınca Hindistan'da Serendip (Seylan) adasına inmiştir. Hindistan'da yakut çıkarılır. Yine anber* de Hind denizlerinde yaşayan bir çeşit ada balığından elde edilir. İncileriyle de meşhur olan Hindistan'da tavus ve papağan çok olurmuş. Rûm* (Anadolu) ülkesi beyaz tenli insanların memleketi olduğu için siyah ırka mensup insanların yaşadığı Hindistan ile tezat teşkil eder. Bunun için biri beyazlığın, diğeri siyahlığın timsâlidir. Köle ticaretine elverişli bir ülke olduğu için, yine siyâhî köleler ile birlikte kullanılır. Mesnevîlerde Hindistan imajına çok rastlanır.

Hâlini göreli cânım azm-i Hindûstân eder
Gönlümü acebleme ger kasd-ı Erzincân eder

Kadı Burhâneddin

(bkz. Hind)

Hindû هندو f. i. Hintli. bkz. Hind

Elimde hâme-i ter şol hakîm-i Hindûdur
Ki oldı hikmet ile vâkıf u siyâh u sefîd

Nâdirî

hokka حقه a. i. İçine mürekkep konan küçük kap. Madenden, cam veya topraktan yapılabilirdi. Divân şiirinde ağız* bir hokkaya benzetilir. Bazan içine afyon ve esrâr konulan küçük kaplara da hokka denildiği olurdu.

Aç hokka-i dehânı nâz ile nutka gel
Bir pâre zahm-ı câna o tiryâktan kopar

Nâilî

(bkz. ağız)

Horâsân خراسان f. i. İran'ın doğusunda kalan bir bölgedir. "Horâsân" "Güneşin doğduğu yurt" anlamına gelir. Divân şiirinin coğrafyası içinde önemli bir yer tutar. Belh, Buharâ gibi şehirleri; mâdenleri ve verimli arazisi ile olduğu kadar buradan Anadolu'ya yapılan göçler ve Anadolu üzerinde bıraktığı derin izler nedeniyle önemli olan Horasan, tasavvufî hayatta da etkili olmuştur.

Horâsân'dan Rum'a zuhûr eyleyen
Pirim Hacı Bektaş Veli değil mi

Abdâl Musâ

Yüz urup tapuna geldi icâzet ver ana şâhâ
Ki yine devletinde ben görem mülk-i Horâsân'ı

Dehhanî

Hû هو a. i. "Allah" adı yerine kullanılan bir zamirdir. Mânâsı, "O"dur. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Allah adı yerine kullanıldığı için tasavvufta özel ad olarak kabul edilmiş, hatta İsm-i A'zam* olduğu görüşü yaygınlaşmıştır. Hz. Ali'nin "Yâ Hû" diyerek duâ ettiği de rivayet edilmektedir. Dervişler zikir esnasında "Hû, Hû" söylerler. Ayrıca "Yâ Hû" deyimi "Her şey bitti, O, yani Tanrı kaldı" mânâsını ifâde eder ki dervişler gülbang* sonunda duâlarını "Hû" diyerek bitirirler. Hitap ve cevap olarak da kullanılır. Dervişler şeyhin kapısına gelince kapı açık bile olsa içeriyi görmeyecek şekilde durur ve "Destur!" diye seslenir. İçeriden "Hû" cevabı gelirse girmeye izin çıkmış olurdu. Yine bir şeyin sona erdiğini bildirmek için "Bu işe ya Hû dedik" kabîlinden sözler kullanılırdı. Günlük hayatta da süslenme ünlemi olarak "Hû!" sözü kullanılmaktadır. Dervişler arasında kelimenin "Elvedâ!... Allahaısmarladık!..." anlamlarıyla kullanımı da yaygındır.

Süzülüp o çeşm-i âhû dedi zevk-i vasla yâ Hû
Bu değildi neyleyim bu yolum intizâra düştü

Şeyh Galib

Kimse bilmez şu dünyâda sırrımı
Tâ ezelden çağırırım Hû deyû

Abdal Musâ

Hûbân-nâme خوباننامه f.b.i. Enderunlu Fâzıl'ın (Öl. 1810) güzel delikanlıları anlatan mesnevîsi. Reisü'l-küttâb Ratib Ef.'ye sunulmuştur. İlk baskısı (1838) Mustafa Reşid Paşa tarafından müstehcen olduğu iddiasıyla toplattırıldı. Aruz'un "Feilâtün feilâtün feilün" kalıbıyla ve 545 beyit hâlinde yazılan *Hubânnâme*, bir tevhid manzumesiyle başlar. Sonra padişaha övgü ve dua ile "İbtida-i manzûme (şiire başlangıç)" bölümleri gelir. Bunu "Sebeb-i nazm (şiirin yazılış nedeni)" takip eder. Fâzıl bu bölümde sevgilisinin kendisine "Güzellik hangi millettedir ve hangi ırkın güzelleri ünlüdür, tek tek inceleyip söyle." demesi üzerine bu kitabı yazdığını söyler. Ayrıca şâir dikkatli bir inceleme yaptığını, hikmet ve coğrafya kitaplarını elden geçirdiğini, önce sıfatlarını sayarak güzelleri tanıttığını, sonra bunları bir-iki beyit ile sonuca bağladığını, asla yalan bir şey söylemediğini ve eserin yazılış tarihini de yine bu bölümde zikreder. Sonra dünyanın coğrafî yapısıyla ilgili düşüncelerini sergileyip asıl konuya girer. Burada sırasıyla Hindistan, Acem(İran), Bağdat, Mısır, Yemen, Zengî, Habeş, Mağrîb (Kuzey Afrika), Cezayir ve Tunus, Hicâz, Şam, Halep, Anadolu, Rumeli, İstanbul, Rum, Ermeni, Yahudi, Çingene, Tatar, Arnavut, Boşnak, Gürcü, Çerkez, Freng, Fransız, Flemenk, İspanya, İngiliz, Nemçe (Avusturya), Moskof (Rus) ve Yeni Dünya'nın (Amerika) güzellerinden bahseder. Bunlar içinde en büyük yer İstanbul hûbanına ayrılmıştır (35 beyit). Her bir ülke veya milletin gü-

zelleri, din, terbiye, konuşma, gelenek, vücut yapısı vs. yönlerden ele alınır. *Hûbânnâme*'de müstehçen söyleyişlere, mizahî düşünceler ile kıyâfetnâme* içerikli beyitlere sık rastlanır. Fâzıl gerek *Hûbânnâme*'yi, gerekse de *Zenânnâme**yi yazarken konuyu ele alış yönünden Nâbî'nin *Hayriyye*'sinden (yazılış, 1701) etkilenmiştir. Ancak, Fâzıl, konuyu mizahî açıdan ele almıştır. Nitekim eser, yazılı mizah edebiyatımızın sayılı örneklerindendir. *Hubânnâme*, konusu yönünden orijinal bir eserdir. Tipler, gerçekçi bir görüşle anlatılmış olup tasvirler canlı ve görüş kuvveti tutarlıdır. Her bölümde konu aynı kalmasına rağmen monoton bir anlatımdan uzaktır. Dili yalın ve külfetsizdir. Üslûbu akıcıdır. Gereken yerlerde millî kalınmıştır. Halkın zevk düzeyine göre yazıldığı için folklor özellikleri taşır. Eser, XVIII. yy.ın Türk toplumundaki ahlak ve edebiyat seviyesinin canlı bir vesikası sayılabilir. Sosyolojik ve pedagojik açıdan da hayli önemli sayılabilecek olan *Hûbânnâme*, Fâzıl'ın tipik bir mesnevîsidir. Eser, divân şiirinin çöküş devrinde şâirine önemli bir ün sağlamıştır. Fâzıl divânlarının sonunda, mecmualarda ve müstakil kitapçıklar halinde birçok yazması bulunan eserin *Zenânnâme* ile birlikte İstanbul'da yapılmış üç baskısı vardır (1838; *Defter-i Aşk* ile birlikte 1869; yeni harflerle 1945).

huddâm خدام a. i. Hizmetkârlar. Bazı dua ve tılsımlar okuyarak cinlerin hizmetkâr edinilmesi mümkünmüş. İşte bu cinlere huddâm denir. Huddâmın iyi ve kötü olanları, yani Müslüman ve gayr-i müslim olanları olurmuş. Son dönemlerde türeyen medyumlar kendilerinin bir takım huddâm aracılığı ile gaibe dair malumat verdiklerini söylemekteler. Cinlerle arkadaşlık eden veya perilerle evli olanların inanılmaz hikâyeleri vb. hep bu huddâm fikrinden ortaya çıkmaktadır. İyi saatte olsunlar!...

Kapısın hayl-i melek bekler idi
Cümle huddâmı feriştehler idi
Hâkanî

Hulefâ-i Râşidîn خلفاء راشدين a.i.t. İlk dört halife, Çâryâr. bkz. Çâryâr.

hulle حله a. i. Belden aşağı ve belden yukarı olmak üzere iki parçadan oluşan astarlı elbiseye denir. Ancak daha çok cennet elbisesi olarak bilinir. Cennetdeki hurî'lerin her birinin yetmiş kat hullesi olacak ve her biri yetmiş renkte görünecekmiş. Tasavvufta hulle, tarîkata giriş esnasında örtünülen manevî giyecek anlamında kullanılmıştır.

Âdeme hâlet verir mânend-i hûr-ı bî-kusûr
Hulle-i cennetle giymiş nûrdan efser livâ
Yahyâ Bey

(bkz. Cennet, hûrî)

hulûl حلول a. i. Girme, yanaşma, geçme. Bir cismin başka bir cisme girmesi, sızması, iki şeyin birleşmesi anlamlarına gelir. İslâm felsefesinde hulûl, Tanrı'nın kula girmesi suretiyle kulun Tanrılaşması şeklinde izâh edilir. Bâtıl bir görüştür. "Hulûl" yanında bir de "ittihâd" vardır ki kul ile Tanrı'nın birleşmesidir. Şerîatçılar vahdet-i vücûtta ileriye gidenlere bu iki inanışı isnâd etmişlerse de onlar bunu kabul etmemiş ve cevap olarak "Hulûl ve ittihâd için iki varlık gerekir, biz ise Tanrı'dan başka varlık tanımıyoruz" demişlerdir. Hurufîlik*te Tanrı, Fazlullâh'ta tecelli etmiştir. Bektaşîlerin bir kısmı da Allah'ın önce Muhammed, sonra Ali, daha sonra da Hacı Bektaş şeklinde göründüğünü söylerler.

hum خم f. i. Küp, şarap küpü. Eskiden şarapların küpte muhâfaza edilmesi nedeniyle hum kelimesi şiirlerde çok kullanılmıştır. Hatta hum'ların çeşitlerinden dahi söz edilmiştir. Kezâ cadıların küpe binip gitmeleri de zaman zaman söz konusu edilmiştir.

Sadrın gözedip neyleyim bezm-i cihânın
Pây-ı hum-ı meydir yerimiz bâde-perestiz
Rûhî

Sihr ile çıktı kûh-ı billûra
Câdû-yı hum-süvârdır kemerin
Sâbit

(bkz. bâde)

humâr خمار a. i. İçki içildikten sonra ayrılma esnasında hissedilen baş ağrısı ve sersemlik. Şiirde çeşitli münâsebetlerle kullanılmıştır. Bunların başında sevgilinin mahmûr hali gelir. Bezmin sonu da humârdır.

Henûz neş'esini görmeden humâr çeker
Nedîm-i dil-şude-i bî-karârı benden sor

Nedîm

Çok da mağrûr olma kim meyhâne-i ikbâlde
Biz hezârân mest-i mağrûrun humârın görmüşüz

Nâbî

humbara خمبره f. i. Küçük küp. Kumbara, havan topu mermisi. Bu mermi demirden yapılır ve bazan içine patlayıcı yemlik vs. konulabilirdi. Bu topların yuvarlak şekilde yapılıp içine demir, kurşun, vs. maddeler ile barut konularak elle atıldığı da kaynaklarda kayıtlıdır.

Re's-i küffâra düşüp humbâra-i encüm-feşân
Asker-i şeytânı sanı recmeyledi ehl-i semâ

Sâmî

hum-hâne خمخانه f.b.i. Şarap küplerinin konulduğu yer, meyhâne. Tasavvufta tekke anlamında ve feyiz kaynağı olarak kullanılmıştır.

Dönsün yine peymâneler olsun tehî humhâneler
Raks eylesin mestâneler mutribler etdikçe negam

Nef'î

Sûfî arayıp gezme bîhûde mesâcidde
Feyzin eseri şimdi humhânede kalmışdır

Esrar Dede

(bkz. meyhâne)

hûn خون f. i. Kan. Divân şiirinde sevgilinin birçok güzellik unsuru kan ile ilgilidir. Gözler, gamze ve kirpikler kan dökücülük özelliğine sahiptir. Dudak, yanak ve ben ise kan renginde olduğu için âşığa kanı hatırlatan birer katildir. Kimisi kan iletir, kimisi kan döker. Âşığın ağlayan gözlerine kan oturur ve artık kanlı yaşlar dökmeye başlar. Yakut, la'l ve mercân, renk bakımından kan'a benzer. Bütün bu münasebetler dolayısıyla hûn kelimesi birçok terkipler kurar. Hûn-âlûd, hûn-efşân, hun-ı eşk, hûn-rîz vs. bunlardandır. Hûn-ı kebûter (güvercin kanı) deyimi ise bir çeşit şarap için kullanılır (bkz. bâde).

Dil helâk edip özün hançer çeker cân üstüne
Nice hûnîdir ki kan etmek diler kan üstüne

Cem Sultan

Gamzen ne dem ki tığ çekip hûn-feşân olur
Uşşâk-ı dil-figâra ecel mihribân olur

Nef'î

hûr حور a. i. Hurî, cennet kızı. Gözlerinin akı karasından çok olan, ceylan gözlü kız. *Kur'ân-ı Kerîm*, cennette hurîlerin mü'minlere hizmet edeceklerini bildirmektedir (Âl-i İmrân/15, Bakara/25, Nisâ/57).

Hurîlerin safran, misk, anber ve kâfur gibi güzel kokulu maddelerden yaratıldığına dair rivâyetler vardır. Onların anber ve misk dolu saçlara, hilâl kaşlara, güneş gibi aydınlık yüzlere, tatlı sözlere sahip oluşlarını ifade için bu rivâyet ortaya atılmış olabilir. Hurîlerin gül yanaklı, inci dişli, mercân dudaklı, selvi boylu, güzel huylu, gülden daha taze temiz kızlar oluşu, divân şiirindeki sevgililerin hurîye benzetilmesine neden olmuştur. Âşığın aklını başından alan sevgilisi Hulle*ler içinde bir hurîdir. Bu durumda sevgilinin mahallesi de cennet olur.

Âdem idim kurb-ı dergâhında bulmuşdum kabûl
Menzilim cennet, meyim Kevser-enîsim hûr idi

Fuzûlî

Ziyâde öğdüler Zâtî cinânın hûr u gılmânın
Nigârımdan latîf olduğunu aklım kabul etmez

Zâtî

Âdem ü Havvâ melâik hûr u gılmân u beşer
Kevser ü Tûbâ vü Rıdvân Cennet ü dîdâr mest

Nesîmî

(bkz. cennet)

hûrî حوری f. i. Cennet kızı, hurî, bkz. hûr.

hurşîd خورشيد f. i. Güneş. bkz. güneş.

Hurşîde baksa gözleri halkın dola gelir
Zirâ görünce hâtıra ol mehlika gelir

Bâkî

Hurşîd خورشيد f. i. *Hurşîd ü Ferahşâd* adlı aşk hikâyesinin kadın kahramanı. bkz. Hurşîd ü Ferahşâd.

Leb-i Şîrîn'ine can verdi Ferhâd
Ruh-ı Hurşîd'ine gönlüm Ferahşâd

Bâkî

Hurşîd ü Ferahşâd خورشيد و فرخشاد f.k.g. Şeyhoğlu Mustafa'nın dinî-tasavvufî içerikli aşk mesnevîsi (yazılışı, 1387). *Hurşîdnâme, Ferahnâme* veya *Ferruhnâme* adlarıyla da bilinir. Germiyanoğulları sarayında Süleyman Şah adına yazılmışsa da onun ölümü üzerine Yıldırım Bâyezid'e sunulmuştur. Türk edebiyatında mesnevîlerin gelişme çağı olan XIV. yy.da büyük bir ustalıkla ve 7903 beyit halinde yazılan eserin konusu kısaca şöyledir:

Cemâbâd'da taht kurmuş olan İran şahı Siyavuş'un Hıtâyî Ay Hatun'dan bir kızı olur. Çocuğa Hurşîd adı verilir. Müneccimler Hurşîd'in talinine bakarlar ve bu kızın, güzelliği yüzünden 16 yıl sonra ülkenin büyük bir savaş ve felaketlere uğrayacağını söyler. Zaten oğlan istediği halde kız çocuğu olduğu için üzülen Siyavuş, Ay Hatun'a kızı ortadan kaldırmayı teklif eder. Ay Hatun razı olmuş gibi görünerek çocuğu Dârü'l-Melek kalesine gönderir ve yeni ölmüş bir bebeğe Hurşîd'miş gibi cenaze töreni düzenletir. Hurşîd kalede gizlice büyütülür. Öğretimi için hocalar tutulur. Aradan 16 yıl geçer. Bu arada Siyavuş'un diğer hanımları Hurşîd'in yaşadığını haber alarak durumu Siyavuş'a söylerler. Siyavuş dört yiğidiyle beraber Dârü'l-Melek kalesine, onu öldürmeye gider. Oraya varınca kızının güzelliği karşısında hayrete düşer ve onu öldüremez. Diğer dört yiğit ise bu güzellik karşısında bayılıp düşerler. Siyavuş kızını alıp Cemâbâd'a gelir. Burada mutlu günler başlar. Ancak bayılan dört yiğit kendilerine geldiklerinde birbirlerine Hurşîd'in güzelliğini anlatarak geri dönerlerse de bir tanesi aşkından dolayı Cemâbâd önlerinde can verir. Diğer üçü ise ona bir mezar kazarlar ve şehre girmeden üç ayrı istikamete yola çıkarlar. Bunlardan biri olan Âzâd, Mağrib'e gider ve Hurşîd'i dilinden düşürmeyerek bir mecnûn hayatı sürer. Onun anlattıklarını Mağrib şehzâdesi Ferahşâd duyup Hurşîd'e âşık olur. İkisi birlikte Cemâbâd'a doğru yola çıkarlar. Bu sırada Siyavuş, Hurşîd için sarayın bahçesine geniş bir köşk yaptırmış olup onun varlığını halktan gizlemektedir. Oysa Hurşîd dadısı ile birlikte gizli bir yoldan şehre çıkar ve şehrin yakınlarında ölen âşığın mezarını görür. Onun mezarı üstüne bir türbe yaptırır. Buraya Hıdırellez (Hızır-İlyas) adı verilir. Cemâbâd'â gelmekte olan Ferahşâd ile Âzâd bu türbede konaklayarak Hurşîd'i görürler. Hurşîd ile Ferahşâd arasında bir aşk başlar ve gizli gizli buluşurlar. Bu arada diğer iki yiğitten biri olan Siyâh, Hıtay ülkesine varır. Orada ıslık çalmayı öğrenir ve yanık yanık Hurşîd'i terennüm eder. Hıtay hükümdarı Boğa Han, bu nağmeleri duyarak Hurşîd'e âşık olur. Siyavuş'a mektup yazarak Hurşîd'i ister. Siyavuş kızının varlığını saklarsa da Boğa Han, veziri Torumtay ile birlikte 300.000 kişilik ordusuyla İran'a yönelir. Hıdırıllez mevkiinde günlerce savaş yapılır. Sonunda Hurşîd bir hile ile Boğa Han'ı öldürür ve bu yiğitliği Ferahşâd'ın yaptığını ortaya yayar. Böylece Siyavuş Ferahşâd'ı benimser ve kızını ona layık görür. Yine de son karar için kurultay toplanır. Mağrib şehzâdesi olduğunu söyleyen Ferahşâd'dan, babasının iki çerağından birini getirmesi istenir. Böylece şehzâdeliğini ispatlamış olacaktır. Ancak Ferahşâd Mağrib'e dönerse de babası onun hasreti korkusuyla bir daha yanından ayrılmasına izin vermez ve hapsedilir. Bütün bu olaylar yaşanırken Hurşîd'in aşkı ile yanan sonuncu yiğit Kâfur, Çin diyarında ünlü bir ressam olur. İpek bir kumaş parçasına kendisi için Hurşîd'in resmini yapar.

Ancak bir fırtınada bu resim elinden uçup Mısır sultanı Tûs'un sarayına düşer. Şehzade Behrâm resmi bulur ve Hurşîd'e âşık olur. Behrâm birçok kıymetli hediye ve binlerce askerle Cemâbâd önlerine gelir. Siyavuş'tan kızı ister. Kurultay Ferahşâd'dan haber çıkmayınca kızı Behrâm'a vermeye razı olur. Ancak bu sırada Mağrib

sultanı ölmüş ve Ferahşâd sultân olmuştur. Hemen şebçerağın birini alarak İran'a doğru yola çıkar. Düğünün 38. günü Cemâbâd önlerinde görünür. Sarayda yeniden kurultay toplanır ve müftülere danışılır. Müftüler kız kimi isterse ona verilmesine hükmederler. Hurşîd ise Ferahşâd'ı istediğini beyan eder. Behrâm'a hediyeler sunulup gönlü edilerek geri gönderilir. Hurşîd ile Ferahşâd da çekilen bunca sıkıntılardan sonra kavuşup mutlu olurlar.

Hurşîd ü Ferahşâd şark edebiyatlarında örneği olmayan orjinal bir mesnevîdir. Ancak kuruluş yönünden *Şehnâme*'deki Tûs oğlu Behrâm hikâyesini andırır. Nitekim bazı isimler de *Şehnâme*'den alınmadır. Şeyhoğlu Mustafa'nın 50 yaşlarında olgunluğuyla yazdığı eser, kendi zamanından itibaren büyük ilgi uyandırmıştır. Ahmedî'nin (öl. 1413) *İskendernâme*'sini, bu eserin kazandığı başarıya karşı yazdığı rivâyet edilir. Aruzun "mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla yazılan eserde, Türk'lerin millî ve dinî hayatları ile folkloru hakkında geniş malzeme vardır. Sevgiliye resim ve musıkî yoluyla âşık olanların ona kavuşamadığı, ancak kelam (söz) ile âşık olanların vuslata erdiği ve ilahî aşkın çeşitli sembollerle başarılı bir şekilde ele alındığı *Hurşîd ü Ferahşâd*'da klasik mesnevî tarzına uygun olarak 2 tevhid, 4 münacaât, 1 na't, 1 mirâciye, 6 medhiye (4 büyük halife ve Süleyman Şah ile Bayezid için); 1 sebeb-i te'lif, 1 tarih konu arasına serpişirilmiş 23 gazel ve Hurşîd ağzından 1 tercî-i bend yer alır.

Eserdeki Moğol isimli kahramanlar Müslüman olarak ele alınmamış olup Cengiz ordularının Anadolu'ya verdikleri dehşetin etkisiyle kötü kişiliklere bürünmüşlerdir. Dinî-tasavvufî düşünceleri açıklama yolunda birçok epizotun yer aldığı ve yer yer didaktizm ile lirizmin doruğa ulaştığı eserde Türk dili olgun şekliyle yazıya geçirilmiştir. Türkçe arkaik kelimeler ile Osmanlıca'ya geçişin birlikte hissedildiği *Hurşîd ü Ferahşâd* mesnevîsi, vezin ve kafiye yönünden hata taşımayan bir eserdir. Vezin-kafiye uygunluğuyla ortaya çıkan âhenk ise ses ve dil ile zenginleşmiştir. Türk dilinin XIV. yy. için belli başlı kaynaklarından biri olan eser, edebî sanatlar açısından da oldukça başarılı ve zengin örneklerle doludur. *Hurşîd ü Ferahşâd*'ın İstanbul (Süleymaniye Ktp. Hamidiye Bl. nr. 550), Manisa (Muradiye Ktp. nr. 1389), Paris (Biblioteque Nationale, nr. 314, 315, 354), Upsala (Ünv. Ktp. nr. 190), (Münih şehir Ktp. nr. 173), Cambirdge (Ünv. Ktp. nr. 850) ve Oxford (Bodleian Ktp. nr. 11408) kütüphanelerinde yazma nüshaları vardır. Eser üzerinde mezuniyet tez çalışmaları yapıldığı gibi (bkz. Türkiyat, tez 91, 561, 608, 791) Dr. Hüseyin Ayan tarafından da ilmî bir yayımı hazırlanmıştır (bs. 1979).

hurûc خروج a. i. Kafiyede revî*den sonra gelen vasl ile mezîd arasındaki harfe denir. Redifi oluşturan harflerden biridir (bkz. kafiye).

hurûfilik a.tr.i. Horasan'ın Esterâbâd şehrinde Fazlullah (öl. 1393) adlı biri tarafından kurulmuştur. İranlılar arasında çıkmışsa da kısa zamanda oradan Anadolu'ya sıçramış ve daha çok Anadolu'da faaliyet gösterip Bektaşîlik ile karışmıştır. Batınî bir mezhebdir. On iki imama istinâd eder. Daha sonraları kızılbaşlık şeklinde tecelli etmiştir. Hurufîliğin temelinde hulûl* ve tenâsüh* vardır. Hurufîlikte Fazlullah-ı Hurûfî, Hz. Peygamberden büyük kabûl edilir. Kelâm şeklinde tecellî eden Tanrı'nın harflerle ortaya çıktığına inanılır. Bu tarikatta 4, 7, 14, 28 ve 32 rakamları önemli yer tutar. Meselâ 4 rakamıyla ilgili düşünceler şöyle sıralanır: Allah âlemi 4 unsurdan (ateş-hava-su-toprak) yaratmıştır. Dört kitap (*Kur'ân, Tevrât, Zebûr, İncîl*) vardır. İsâ, Musâ, Meryem ve Asiye dört mehdîdir. Bu nedenle Hurufîlik, hristiyanlık içinde de yer almıştır. İnsan vücudunda dört kapı (ağız, burun, göz, kulak) vardır. Nefisler dört (emmâre, levvâme, mutmainne, mülhime) tanedir. Dört ruh (hayvânî, cismânî, insânî, nebatî) ve dört âlem (nâsût, lâhût, ceberût, melekût) ile dört büyük melek (Cebraîl, Azraîl, Mikaîl,

İsrafîl) vardır. Harflerin de aslı dörttür (پ چ ژ گ / P.Ç.J.G). Her isim bu dört harften çıkmıştır. Bu harflerin on iki noktası on iki imamdır. Muhammed ve Ali isimleri (محمد على) yedi harften oluşur. Besmelede yedi harf mevcuttur vs. vs.

Hurufîlikte harf ile ilgili nazariyeler sonsuzdur. İnsan vücudundaki bütün hatları ve uzuvları birer harfe benzetirler. Böylece insan vücudu ve kâinatı harf ile izâh ederler. İslamiyet'e olduğu kadar hristiyanlığa da önem verdiği için bu mezhebi iki din arasında mantıksız bir te'vilden ibâret addedebiliriz. Hurufîler, kelime ve harf oyuncağı yapmak için bütün hakikatleri, hatta âyet ve hadîsleri tahrîf ederler: Onlara göre Hâlık harftir. Allah hurûftur. Fazlullah'ın uluhiyyetine kaildirler. *Kur'ân*'da geçen (Maîde/54, Neml/40) "Fazl" kelimesinin Fazlullah'a işâret olduğuna inanırlar.

Fazlullah Şirvân'da öldürülünce taraftarları Anadolu'ya dağıldılar. Bunlar arasında Nesimî, Emir Gıyaseddin, Mîr Şerif, Refîî, Yeminî, Muhitî, Misâlî, Arşî, Ferişteoğlu, Hamzavî gibi şâirler yetişti ve Fazlullah'ın *Câvidannâme* adlı eserinde olduğu gibi Hurufîlikle ilgili birçok düşünceyi kendi eserlerinde işlediler.

Gayb-ı mutlak sırrını gerçi ki pinhân gösterir
Âşikâre yüzünü her-vech-i insân gösterir

Nesimî

husûf خسوف a. i. Ay tutulması. Divân şiirinde sevgilinin yüceliğini belirtmek için dolunayın her zaman husuf göstermeyeceği söylenir. Çünkü husûf bedr-i tamâm için istenmeyen bir durumdur. Hatta âşık bunun için duâda bulunur.

Celâl-i savletine ermesin kusûf-ı fenâ
Cemâl-i tal'atını görmesin husûf-ı zevâl

Karamanlı Nizamî

Bedr olur öykünür meh gün yüzüne anınçün
Hergiz husûf erişmez illâ meh-i tamâma

Ahmed Paşa

(bkz. ay)

hûşe خوشه f. i. Başak, sünbüle. Başak burcu olarak bu burcun özellikleri ile birlikte kullanılır. Ülker yıldızının bir başağı andırması nedeniyle bu adla anılır.

Gûşesinde mâhun eyler hûşe-i Pervîne ta'n
Gûşvârıdır ki dildârın binâgûşundadır

Karamanlı Nizamî

Bürcü anın Hûşedir Cevzâ ile
Âdemin anlar belindedir bile

Şemseddîn

(bkz. burç)

Husrev خسرو f. i. Hüsrev. bkz. Hüsrev

Hûşenk هوشنك f. i. *Şehnâme*'de geçen Siyam b. Keyûmers'in oğludur. Adına az rastlanır.

Nigâh-ı satveti lerziş-fiken Sâm u Nerîmân'a
Sükûn-ı şevketi hayret-fezâ Hûşenk ü Dârâ'ya

Fitnat

hut حوط a. i. Balık, balık burcu. Güneş 19 Şubat'ta bu burca girer. Divân şiirinde hut, bu burç ve burcun özellikleri ile kullanıldığı gibi, eski bir inanışa göre dünyanın altında balık olduğu, Yunus Peygamberin balığın karnında kaldığı vs. düşünceler nedeniyle de zikredilmiştir.

Hût eyledi zîr-i hâke âheng
Girdâb-ı hafâya girdi harçeng

Şeyh Galib

Bürcü olmuşdur anın Kavs ile Hût
Âdemin gûşundan olurlar sübût

Şemseddin

(bkz. balık, burç)

Huten ختن f. i. Doğu Türkistan, Hıtâ, Hatâ, bkz. Hatâ.

Hemdem olmayıcak ol âhû-yı müşgîn hat ile
Ey nesîm-i seherî dest-i Huten'den ne biter

Necâtî

hüdhüd هدهد a. i. İpek kuşu, çavuşkuşu, ibibik. Süleyman peygambere hizmet eden bir kuş. Çok uzaklardaki suyu havadan gö-

rebilme ve keşfedebilme özelliğine sahip. Bir gün su aramak için çok havalanınca Sebe* ülkesini görüp Süleymân Peygamber'e haber vermiş, o da Belkıs*a Hüdhüd'ü elçi olarak göndermiştir.

Ey nâme sen ol mâhlikadan mı gelirsin
Ey hüdhüd-i ümmîd Sebâ'dan mı gelirsin

Nâbî

Hüdhüd-i nutkumu bâğ-ı sühanimde görse
Ola zindân dil-i Belkîs'a çemenzâr-ı Sebe

Nazîm

(bkz. Belkıs, Sebe, Süleymân)

Hülâgû هلاكو Moğalca i. Meşhur Moğal imparatoru Cengiz'in torunudur. Babasının adı Tuluy'dur. İran'da hüküm sürmüş olan İlhanlılar devletini kurmuştur. Divân şiirinde yağma, çapul ve kötü niyetli padişah kişiliğiyle anılır.

Hülâgû-hâdim şah-ı Oktay-vezir
Selîm Han-ı gâzî hidîv-i dilîr

Sabit

Mahabbet mülkünü yıkdın Hülâgû Han mısın kâfir
Aman dünyâyı yakdın âteş-i sûzân mısın kâfir

Nedîm

hümâ (hümây) همای f. i. Devlet kuşu, talih kuşu. Cennet kuşu, Kaf dağında, Okyanus adalarında veya Çin'de yaşadığına inanılan efsanevî bir kuş. Serçeden biraz büyük, yeşil kanatlı, sarı gagalı, boz saksağanı andırır bir kuşmuş. Eskiden bir meydanda hümâ uçurulur ve kimin başına konarsa o kişi padişah olurmuş. Bu bakımdan hümâ bir devlet kuşu olarak bilinir. Yine hümâ göklerde uçunca gölgesi kimin başına düşerse o kişi ilerde padişah olurmuş. Bu kuşun ayaksız olduğu ve dirisinin ele geçmediği söylenir. Kemikle beslenir ve hiç bir kuşu incitmezmiş. Edebiyatımızda refâh, kudret ve mutluluğa giden bir baht açıklığının sembolü olarak anılır. Çok zaman Anka veya Sîmurg* ile karıştırılmıştır.

Hümâ kelimesi ile birçok terkipler yapılmış olup hemen hepsinde talih ve baht açıklığıyla ilgili düşünceler hakimdir (hümâ-pervâz, hümâ-pâye, hümâ-sâye vs.). Hümâ, divân şiirindeki sevgiliyi andırır. Sevgili de hangi âşığına iltifat ederse o, devlete ermiş olur. "Hümâ-yı beyzâ-yı dîn" tamlaması Peygamberimiz için kullanılan bir deyimdir.

Nice Tayyâr o sebük-pây-ı cihân-peymâ kim
Ana, hem-per olamaz hîç ne Anka ne Hümâ

Nef'î

Der-i devlet-meâbı hırmen-i kısmet iken halka
Niçin bilmem hümâ eyler tenezzül üstühân üzre

Ziyâ Paşa

Ol şeh-i hüsnün gözü üzre bakanlar kaşına
Sâye-i perr-i Hümâ düşmüş sanırlar başına

Bâkî

(bkz. Anka, Sîmurg)

Hümâ vü Hümâyûn هما و همایون a.f. i. g. İran ve Türk edebiyatlarında klasik mesnevî konusu.

Aşk mesnevîleri arasında sağlam bir yeri olmayan *Hümâ vü Hümayûn* hikâyesinin konusu kısaca şöyledir. Arap ülkesinde Hûşeng adında bir hükümdar vardı. Çocuğu olmayan Hûşeng uzun müddet duâ eder ve Allah ona bir erkek evlat verir. Adını Hümâ koyarlar. 15 yaşına dek türlü hüner ve ilimle yetiştirilir. Hümâ ava çıkmayı çok sevmektedir. Yine bir av yolculuğunda bir köşke girer. Buradaki resimler arasında Çin fağfurunun kızı Hümâyûn'un resmi de vardır. Orada Hümâyûn'a âşık olur.

Şehzâdenin kendisiyle yaşıt olan Behzâd adlı bir arkadaşı ve sırdaşı vardır. İkisi birlikte Hümayûn'u aramak üzere yola çıkarlar. Tehlikeli bir gemi yolculuğundan sonra çok güzel bir ülkeye varırlar. Sahilde kendilerini bir topluluğun beklediğini görürler. Meğer bu halkın âdetine göre ölen hükümdarın yerine, ülkeye dışardan gelen ilk kişi hükümdar kabul edildiğinden Hümâ'yı hükümdar, Behzâd'ı da vezir yaparlar. Birkaç yıl burada adâletle hüküm sürüp güzel günler geçirirlerse de Hümâ, bir gece rüyâsında Hümâyûn'u görür. Onun çağrısı üzerine tâcı ve tahtını

Behzâd'a bırakıp tekrar yollara düşer. Yolda fağfurun Sa'dan adlı taciriyle karşılaşıp tanışır ve arkadaş olurlar. Artık beraber seyahat etmektedirler. Tehlikeli birçok yolculuktan sonra bir kaleye uğrarlar. Burada tutsak bulunan Hümâyûn'un amcasının kızı Perizâd'ı kurtarırlar. Perizâd Çin'e varınca başından geçenleri Hümâyûn'a anlatır ve Hümâ'nın yiğitliği ile güzelliğini över. Bu sırada Sa'dan ile Hümâ Çin'e ulaşırlar. Sa'dan Fağfura yanına çıkıp başından geçenleri anlatır. Hümâ'nın kahramanlıklarından bahseder. Fağfur Hümâ'yı sarayına davet eder. Bu davette Hümâ uzaktan Hümayûn'u görür. Bir fırsatını bulup onun kasrına girer ve kendini tanıtır. Hümâyûn ile uzun müddet sohbet eder. Bu sırada kapıcı ile bahçıvan onları görürler ve Fağfura şikâyet edeceklerini söylerler. Hümâ da onları öldürür. Ancak onları gizlice seyreden birisi, durumu Fağfura anlatır. Hümâ hapse atılır. Perizâd'ın yardımı ile Hümâyûn'a mektuplar gönderirler. Hümâyûn ayrılığına dayanamayacağını söyler. Bu günlerde hapishâneye Semenruh adlı bir güzel gelip Hümâ'yı kurtarır. Hümâ doğruca Hümâyûn'un kasrına giderse de Hümâyûn, Semenruh ile aralarında bir yakınlık olduğundan şüphelenerek kapıyı açmaz. Hümâ çaresizlik içinde orayı terk eder. Ancak Hümayûn pişman olmuştur. Arkasından onu aramaya gider. Uzun zaman çile ve sıkıntı çektikten sonra onu bir ırmak kenarında bulur. Orada iki âşık uzun uzun sohbet edip sevişirler. Ertesi sabah hemen yakınlarında Behzâd'ın ordusu ile karşılaşırlar. Hümâ tekrar tahta çıkar ve ordunun başına geçip fağfura bir mektup gönderir. Mektupta kendisini damatlığa güzellikle kabul etmesini, yoksa üzerine yürüyeceğini yazmıştır. Fağfur mektubu alınca bir hîle düşünür. Kendisini damatlığa kabul ettiğini ancak önce Hümâyûn'u göndermesini söyler. Hümâyûn gelince de onu hapse attırıp yerine başka bir kızın ölüsünü saraydan çıkarır. Böylece herkes Hümâyûn'u öldü sanır. Haberi alan Hümâ günlerce ağlar. Ancak Perizâd, kendisine âşık olan vezirin oğlu Ferahnâz'ın aracılığıyla Hümâ'ya işin doğrusunu haber verir. Hümâ sevinir ve ordusuyla Çin üzerine yürür. Fağfuru öldürüp Hümâyûn'u hapisten kurtarır. Müneccimlerin uygun bulduğu kutlu bir saatte Hümâyûn ile nikâhlanır. Çin'in yönetimini ele alır. Perizâd ile Ferahnâz'ı; Behzâd ile de Azerefrûz adlı güzel bir kızı evlendirir. Onlara taht ve tâc verir. Günlerden birinde güzel bir kız Hümâ'ya gelerek babasının, kendisine ihtiyacı olduğunu haber verir. Hümâ Çin ülkesini Behzâd'a bırakarak Hümâyûn ile birlikte Şam'a gelir. Kısa bir süre sonra babası ölür ve onun yerine tahta geçip memleketi adaletle idare eder.

Hümâ ve Hümâyûn mesnevîsi ilk defa Hacû-yı Kirmanî (1290-1352) tarafından Farsça olarak kaleme alınmıştır (1331-32.) İlhanlı hükümdarı Sultan Ebû Said Bahadır adına yazılan bu eser aruz ölçüsünün "Feûlün feûlün feûlün feul" kalıbıyla ve 4309 beyit halinde düzenlenmiştir.

Eser iki Türk şâiri tarafından tekrar ele alınmıştır. Bunlardan ilki Şeyhî'nin yeğeni Cemalî (öl. 1510) tarafından II. Murad adına yazılmıştır (1446). Aruzun "Mefâîlün mefâîlün feûlün" kalıbıyla toplam 4553 beyitten oluşan eserde Hümâ, Huşeng'in değil Menûşeng'in oğlu olarak gösterilir. Olayların işlenişi de Hacû'nun eserinden oldukça farklıdır. Konular biraz millî bir çehreye bürünmüştür. Cemalî'nin eseri tercümeden çok te'lif özelliği gösterir. Kitabın bir adı da *Gülşen-i Uşşâk* olarak bilinir.

Türk edebiyatındaki ikinci ama birinciden daha ünlü olan *Hümâ vü Hümayûn* mesnevîsi Kara Fazlî'ye (öl. 1563) aittir. Hacû-yı Kirmanî'nin eserinden ilhâm alınarak yazıldığı bilinen ancak henüz ele geçmeyen eser 5.000 beyit civarındadır. Bütün kaynaklar bu eseri överler ve Fazlî'nin asıl şöhretini bu kitaba bağlarlar.

hünnâb عنّاب a. i. Bir cins çanak yapraklı ağaç ve bu ağacın meyvesi. Ünnap şekli de kullanılır. Sidre* ağacının bu ağaç cinsinden olduğu sanılmaktadır. Ceviz gibi meyvesi vardır. Divân şiirinde mezelik yiyecekler arasında anılır.

Gâh engüşt-i muhannâsın gehî la'lin emip
Dâne-i hünnâb ile nûş-ı şarâb etmez misin

Nedîm

Hüseyin حسين a. i. Hz. Ali*nin oğlu ve Peygamberimizin torunudur. On iki imamın üçüncüsü olarak bilinir. Ehl-i beyt*in beşincisidir. 628 yılında doğdu ve 683 Muharreminin onuncu günü Kerbelâ'da şehit edildi. Babası şehîd olunca Medine'ye geldi. Muâviye'nin vefatında Yezid'e bîat etmedi. Kûfeliler kendisini çağırıp halife yapmak istediler. Yanındaki 72 kişiyle Irak'a doğru yola çıktı. Yezîd bunu haber alınca Şam'dan Irak valisi Ubeydullah b. Ziyâd'a, onu Kûfe'ye sokmamasını emretti. O da Sa'd b. Vakkas'ın oğlu Ömer ile bir ordu gönderdi. Ömer, geri dönmesini söylediyse de Hüseyin yola devam etmek isteyince Kerbelâ'da 72 kişi ile birlikte elîm bir şekilde susuz bırakıldı ve sonunda zâlimce şehid edildi.

Şiî-Alevî edebiyatlarında Hüseyin'e özel bir yer ayrılmış, hakkında manzum ve mensur Maktel-i Hüseyin'ler yazılmıştır. Bütün Müslümanlarca ve özellikle Şiîlerce 1-10 Muharrem'de kabri ziyaret edilir. Bazı tarîkatlarca muharremiyyeler düzenlenmiş, özel zikirler yapılmıştır.

Hakkında birçok mersiye*ler yazılmış, onun çektiği sıkıntılar dile getirilmiştir. Fuzûlî'nin *Hadîkatu's-Süedâ* adlı mensûr eseri bu türdendir.

Düşdü Hüseyn atından sahrâ-yı Kerbelâ'ya
Cibrîl var haber ver sultân-ı Enbîya'ya

Kâzım Paşa

Dür-i deryâ-yı velâyet sırr-ı Haydar'dır Hüseyn
Yâ Hasan'la bir denizde iki gevherdir Hüseyn

Aşkî

(bkz. Hasan, Oniki İmam)

hüsn-i hatt حسن خطّ a.i.t. Güzel yazı, hatt. bkz. hat.

Hüsn-i hatla görünür kâğıd hûb
Bir kalem başlı hat-âver mahbûb

Seyyid Vehbî

hüsn-i ibtidâ حسن ابتداء a.i.t. Güzel başlangıç, berâat-i istihlâl. bkz. berâat-i istihlâl.

hüsn-i maktâ حسن مقطع a.i.t. Bir şiirin özellikle gazelin sondan önceki beyitidir. bkz. beyt, gazel.

hüsn-i matlâ حسن مطلع a.i.t. Bir şiirin özellikle gazelin ikinci beytidir. bkz. beyit, gazel.

hüsn-i ta'lîl حسن تعليل a.i.t. Güzel nedene bağlama. Edebiyatta anlatıma güzellik vermek için bir olayı hayalî ve gerçek nedenden daha güzel bir nedenle oluyormuş gibi gösterme sanatıdır. Heyecana dayalı sanatlardan olup hüsn-i tevcîh de denilir.

Hüsn-i ta'lîl'de olayın gerçek nedeni inkâr edilip onun yerine heyecâna uygun kesin bir yargı ortaya konur. Eğer bu yargı kuşkuyla söylenmişse şibh-i hüsn-i ta'lîl (hüsn-i ta'lîl benzeri, yarı hüsn-i talîl) adını alır. Şiirin iki dizesi arasında bağlantı kurarak anlam ve ifadeye incelik vermek amacına yönelik olan bu sanatta, öne sürülen neden ile gerçek neden arasında mutlaka analojik bir bağ bulunmalıdır. Gerçek nedeni bilmezlenmek bakmından tecâhül-i ârif*e benzer. Ancak bunda tecâhül-i ârif'ten fazla olarak hayalî bir neden vardır.

Hüsn-i ta'lîl divân şiirinde çok kullanılmış ve itibar görmüştür. Şâir, dış dünyaya, duygularının etkisi altında baktığı zaman bu yola başvurur ve şiirini, değişik bir hayal dünyası ile zenginleştirmiş olur. Bâkî'nin (öl. 1600) Kanunî için yazdığı mersiyesindeki "*Hurşîde baksa gözleri halkın dola gelir/Zîrâ görünce hâtıra ol mehlika gelir*" beytinde böyle bir durum söz konusudur. Bilindiği gibi güneşe bakan kişinin gözleri yaşarır (gerçek neden). Oysa şâir bu durumu bilmezlenip gözün yaşarmasını bir güneş gibi olan Kanunî'nin hatırlanarak, ölümüne üzülme (hayalî neden) sebebine bağlıyor.

Gözün yaşarması ise iki dizeyi birbirine bağlayan ögedir. Aşağıdaki beyitte de aynı sanat söz konusudur:

Ümîd-i makdeminle senin ey çerağ-ı hüsn
Ateş yanar başında gece şem'-dânların
Nâbî

hüsn-i tevcîh حسن توجیه a.i.t. bkz. hüsn-i ta'lîl.

Hüsn ü Aşk حسن عشق a.f.i.g. Şeyh Galib'in tasavvufi-alegorik mesnevîsi (yazılışı 1782).

Masal anlatımının etkili olduğu hikâye, Arabistan'da Benî Mahabbet (Sevgioğulları) adlı hayalî bir kabile içinde geçer. Hayatları ızdırap; gönülleri sevgiyle dolu olan bu kabilede olağanüstü tabiat olaylarının yaşandığı bir gecede iki çocuk doğar. Kıza Hüsn, erkeğe de Aşk adını koyarlar. Hüsn'ün beşiğini Kader sallar. Aşk ise ağlayarak büyümektedir. Büyüyünce Mekteb-i Edeb'te (Terbiye Okulu) Molla-yı Cünûn'dan (Çılgınlık hocası) yalnızca aşk ve sevgi üzerine dersler okurlar. Bu dönemde Nüzhetgâh'ı (mânâ mesiresi) dolanıp Feyz (Bereket) havuzunda kendi güzelliklerini seyrederler. Bir ara yanlarına kabilenin en kalender kabadayısı olan Hayret (Kendinden geçiş) gelir. Hüsn ondan çekinip evine kapanır. Sühan (Söz), ikisinin mektuplaşmalarını sağlar. Hüsn'e İsmet (Masumluk) dadılık eder. Aşk'ın lalası ise Gayret'tir (Çalışıp çabalama).

Aşk, ayrılığa dayanamayıp kabile ulularından Hüsn'ü ister. Onlar da Kalb (Gönül) Ülkesindeki Kimyâ'yı (İksir, tılsım) elde etmesini şart koşarlar. Aşk, lalası Gayret ile birlikte yola çıkar. Bu yol tıpkı masallardaki gibi tehlikelerle doludur. Sühan'ın yardımıyla karşılaştıkları bütün tehlikelerden kurtulurlar. İlk adımda bir kuyuya (çile) düşerler. Buradan kurtulup Harâbe-i Gam'da (Gam Harabesi, dünya nimetlerine karşı nefsi öldürüş) yürürler. Oradaki cadı (cinsel istek) elinden kurtulup Kalp şehrinin bulunduğu Çin diyarına ulaşırlar. Çin'de Aşk'ın karşısına, Hüsn'e çok benzeyen Hoşrübâ adlı bir kız çıkar. Dostlukları artınca birlikte Zâtüssuver (Görüntü yurdu) kalesine girerler. Burası dünyanın temsîlidir. Bir zaman sonra Aşk buradan kurtulmak ister. Gayret'in öğütleri sonucu Aşkar adlı atına biner. Aşkar bir anda bin yıllık yol aştığı halde bir türlü kalenin dışına çıkamaz. İmdada Sühan yetişir. Yolculuğunun son durağı Kalp kalesidir. Burası, çekilen bütün sıkıntıları unutturacak kadar güzeldir. Aşk burada harikûlade bir resim görür, ve sevgilisi Hüsn'e kavuşur. Anlar ki Hüsn aslında kendi içindedir. Sonuçta Aşk Hüsn olmuştur; Hüsn de Aşk.

Eser, İlahî aşka ulaşmanın güçlüğünü ve katedilen yolları anlatan orijinal bir aşk mesnevîsidir. Şeyh Galib bir toplantıda Nâbî'nin (ö. 1712) *Haydarâbâd* adlı eserinin fazlaca övülmesi üzerine, ondan daha güzel eserlerin yazılabileceğini söylemiş ve bu fikrini ispat için de *Hüsn ü Aşk*'ı yazmıştır. Eser, Divân şiirinin son muhteşem mesnevîsi olarak *Divine Komedia*'yı andıran ilhamı, yüksek hayâllerin, dilinin olgunluğu, söyleyişinin çekiciliği ve Sebk-i Hindî'nin düşünce sistemi ile İran edebiyatını dahi geride bırakmış bir şaheserdir. Coşkun bir lirizm ile söylenmiş tardiyelerle de zenginleşen *Hüsn ü Aşk*, vahdet-i vücud felsefesi içinde dervişliği, yani mevlevîliği anlatmaktadır. Şâirin de açıkça söylediği gibi eserin tek kaynağı Mevlanâ'nın *Mesnevî*'sidir. Bu bakımdan Tanrı güzelliğini temsil eden Hüsn, derviş demek olan Aşk, bir tekkeden ibaret olan Mekteb-i Edep, mürşidi karşılayan Molla-yı Cünûn vs... hep birer semboldür. Soyut din ve tasavvuf dünyasını konu edinen eserin herbir dizesinde dış dünyanın canlı yoğunluğu ile iç âlemin parlak dalgalanışı birlikte yürür. Mistik bir olaylar zinciri içinde masal unsurlarıyla dolu değişik olaylar, bugünkü hayata yabancı ise de realite şeklinde ele alınan güzellik heyecanı ile aşk coşkunluğu yüzyıllarca değişmeden kalacaktır. Aruz ölçüsünün "Mef'ûlü Mefâîlün Feûlün" kalıbıyla yazılan eserin tamamı 2041 beyittir. Hemen bütün yazma Gâlib divânlarının sonunda yer alır. Nitekim baskı nüshada da mevcuttur (Bulak, 1836). Eser son yıllara kadar birçok yerli ve

yabancı araştırmacı tarafından incelendi ve müstakil olarak birçok baskıları yapıldı. Ebüzziya Tevfik (1887), Tahir Olgun (1921), Vasfi Mahir Kocatürk (yalnızca nesre çevirisi, 1944), Abdülbaki Gölpınarlı (açıklamalı metin, 1968) ve Orhan Okay-Hüseyin Ayan (açıklamalı metin, 1975) tarafından ilmî yayımları yapıldı. *Güzellik ve Aşk* adıyla iki bölümlük müzikli oyun haline getirildi (Turan Oflazoğlu, 1986).

Hüsrev خسرو f. i. *Hüsrev ü Şîrîn** adlı mesnevîlerdeki erkek kahramanlardan biri. İran şahlarından birkaçı aynı adla anılırsa da içlerinden en meşhuru budur. Ayrıca kelime "padişâh" anlamında da kullanılmıştır. Böylece hüsrevânî, hüsrevî, hüsrevâne gibi kelimeler oluşturulmuştur.

Hüsrev, Nuşirevân'ın torunudur. Sasaniyân sülalesinden bir padişah olup "Pervîz" lakabıyla bilinir. Pervîz, balık demektir. Bu padişah balığı çok severmiş. 589 yılında tahta geçmiş olup Ermeni prensesi Şîrîn'e olan aşkı dillere destan olmuş ve artık gerçek kişiliği etrafında birçok rivâyetler uydurularak efsanevî bir kişiliğe bürünmüştür. Sevgilisi için kasr-ı Şîrîn'i yaptırmıştır. Hüsrev-i Pervîz'in, Genc-i Şâyegân* Genc-i Bâdâver* gibi adlarla anılan 7 hazînesi varmış. Edebiyatımızda tarihî kişiliğinden çok efsanevî kişiliğiyle söz konusu edilir. *Ferhâd ile Şîrîn** veya *Hüsrev ü Şîrîn* adlı mesnevîlerde vuslata eren bir âşık olarak ele alınır. Yine hüsrev kelimesinin "padişah" anlamıyla kelime oyunlarına konu olur. Telmîh*, tenâsüp* ve tevriye yoluyla da birçok beyitte anılır.

Hüsnünü bir dem gören ey Hüsrev-i Şîrîn-dehen
Aşkına Ferhâd olup yolunda cân verse muhâl

Bâkî

Hüsrev-i hûbân eden sen dilber-i Şîrîn-lebi
Bîsütûn-ı aşk içinde beni Ferhâd eyledi

Dehhanî

(bkz. Ferhâd ile Şîrîn, Hüsrev ü Şîrîn, Genc-i Bâd-âver)

Hüsrev ü Şîrîn خسرو و شيرين f.k.g. Fars ve Türk edebiyatlarında Sasanî hükümdarı Hüsrev Perviz ile Ermen melîkesi Şîrîn'in efsanevî aşklarını konu alan mesnevî türü. Türk halk edebiyatındaki *Ferhâd ile Şîrîn** hikâyesi bu mesnevînin bir bölümüdür.

Hüsrev ü Şîrîn, Şîrin ü Hüsrev, Ferhâd ile Şîrîn ve *Ferhâdnâme* adları altında 50 kadar şâir tarafından ele alınan hikâyenin konusu kısaca şöyledir:

İran hükümdarı Hürmüz'ün Tanrı'ya yakarışları sonucunda bir erkek çocuğu olur. Adını Hüsrev Perviz koyarlar. Özenle büyütülüp yetiştirilen Hüsrev 15 yaşlarındayken rüyâsında dedesi Nûşirevân'ı görür. Nûşirevân ona Allah tarafından kendisine Şebdîz* adlı bir at, Barbed adlı bir mugannî, taht ve Şîrîn adlı bir sevgili bağışlandığını söyler. Hüsrev, nedîmi Şâvur'dan Ermen melikesi Mehin Bânû ve onun güzel yeğeni Şîrîn ile Şebdîz adlı at hakkında bilgi edinir. Anlatılanlardan dolayı Şîrîn'e âşık olur ve Şâvur'u Şîrîn'i istemeye gönderir. Şâvur Hüsrev'in bir resmini yapıp Şîrîn'e gösterir. Şîrîn resmi görünce Hüsrev'e âşık olur. Gülgûn* adlı atına binip av bahânesiyle Hüsrev'i aramaya çıkar. Bu sırada Hüsrev de aynı bahâne ile Şîrîn'in ülkesine doğru yola koyulur. Bir pınar başında karşılaşırlarsa da birbirlerinin kimliklerini öğrenemeden yollarına devam ederler. Şîrîn Hüsrev'in kasrı önüne gelince macerâyı öğrenir ve çok üzülür. Medâyin'de kendisi için bir kasr yapılmasını ister. İsteği yerine getirilir ve orada kâh avlanarak, kâh eğlenceler düzenleyerek vakit geçirir. Hüsrev ise Ermen ülkesinde Mehin Bânû tarafından karşılanır ve içki âlemleriyle ızdırabını dindirmeye çalışır. Ancak yine de Şâvur'u, Şîrîn'i getirmesi için Medâyin'e gönderir. Bu sırada babasının gözlerine mil çektirilerek tahttan indirildiğini öğrenir ve acele Medâyin'e döner. Ülkesine gelince Behrâm-ı Çûbîn adlı kumandanın entrikaları yüzünden tahta çıkamayıp geri döner. Şîrîn ise Şâvur ile Ermen'e gelmektedir. Yolda yine karşılaşırlar ve birbirlerinin yanında mutlu olurlar. Bir müddet sonra Hüsrev, Şîrîn'den vuslat isteyince Şîrîn buna karşı çıkar ve onun gururunu kırıcı sözler söyler. Hüsrev de Şebdîz adlı atına binip Rum'a doğru yola çıkar. Rum Kayser'i İran

şâhının kendi ülkesine gelişine sevinir ve onu kızı Meryem ile evlendirir. Sonra da 50.000 kişilik bir ordu ile tahtını ele geçirmek üzere Medâyin'e gönderir. Hüsrev Medâyin'de Behrâm'ı yener ve tahta çıkar. Bu arada Mehin Bânû ölmüş ve Şîrîn, Ermen melikesi olmuştur. Şîrîn Hüsrev'i bulmak için Medâyin'e gelir. Hüsrev'in Meryem ile mutlu olduğunu görüp sessizce kasrına yerleşir. Şîrîn'in çocukluğundan itibaren taze süt içme âdeti vardır. Kasrında ise taze süt bulamamaktadır. Şâvur'dan buna bir çare ister. Ferhâd adlı bir mimar mühendis bulunur. Ferhâd, Şîrîn için bir su yolu, çeşme ve havuz yapar. Buralara süt doldurulacaktır. Ancak Ferhâd Şîrîn'e âşık olmuştur. Şîrîn'in verdiği hediyeleri yine onun ayaklarına saçarak aşkından söz eder. Bunu duyan Hüsrev, Şîrîn'i kıskanır ve Ferhad'ı oyalamak için ordunun geçmesine yarayacak bir tünel yapılmasını emreder. Tünel, Bîsütûn adlı dağdan geçecektir. Ferhâd aşk ile bu dağı delmeye başlar. Şîrîn ise Ferhâd'ın yaptığı bu işi görmeye gider. Hüsrev bunu hazmedemez ve bir kocakarı vasıtasıyla Ferhâd'a Şîrîn'in öldüğü haberini gönderir. Şîrîn'in öldüğünü inanan Ferhâd kendini dağdan atıp canına kıyar. Bu günlerde Meryem de ölür.

Nice kaprisli macerâlardan sonra Hüsrev ile Şîrîn birbirlerine kavuşurlar.

Böylece Hüsrev'in gördüğü rüyâ gerçekleşir ve bu mutluluk uzun sürmez. Meryem'in oğlu Şirûye, Şîrîn'e göz koymuştur. Bir adam gönderip Hüsrev'i hançerletir. Şîrîn'e de bir hafta yas tutmasını, sonra da kendisiyle evlenmesini emreden bir mektup gönderir. Bu haber üzerine Şîrîn Hüsrev'in tabutu başında intihar eder.

Gerçek hayattan alınma bir hikâye olmasına rağmen daha sonraları efsâneleşmiş olan *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesi ilk defa Firdevsî'nin (öl. 1021) *Şehnâmesi*'nde Hüsrev Pervîz nedeniyle anlatılmıştır. Hikâye, mesnevî formuna girdikten sonra değişik yazarların kaleminde genişlemiş ve farklı detaylar kazanmıştır. Senaî'nin (öl. 1150) ilk defa edebî bir şekil verdiği *Hüsrev ü Şîrîn*, Nizamî'nin (öl.1203) kaleminde ise en olgun şeklini bulmuştur (ö. 1175). Denilebilir ki daha sonra yazılan bütün *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevîleri Nizamî eserini aruzun "Mefâîlün Mefâîlün Feûlün" kalıbıyla ve 6500 beyit halinde yazmıştır.

İran edebiyatında hikâyeyi "*Hüsrev ü Şîrîn*" adıyla yazan şâirler şunlardır: XV.yy.da Asafî (öl. 1414); XVI. yy. da Hace Şihabüddin (öl. 1516), Ahî (öl. 1540-41), Kasımî (öl. 1571), Urfî-i Şirazî (öl. 1590-91), Kevserî (öl. 1606-7), Şâpur (öl. 1611), Âsaf Han (öl. 1612), Şerif Kâşî (öl. 1617), Vaslî ve Bezmî; XVII.yy.da Rûhu'l-Emîn (öl. 1637-38), İbrahim Edhem (öl. 1650), Maşrıkî (öl. 1640-41), Hindû (öl. 1645-46) ve Hızrî; XVIII. yy.da Nâimî (öl. 1789-90) ve Şihâb-ı Türşizî (öl. 1800) ve XIX. yy.da Ayânî. Aynı hikâyeyi XVI. yy.da üç şâir *Şîrîn ü Hüsrev* adıyla kaleme almışlardır: Hâtifî (öl. 1531), Şeref-i İsfahanî ve Mîr Muhsin'dir (öl. 1611). Ayrıca hikâye *Ferhâdnâme* (msl. Ârifî, XIV.yy.), *Ferhâd u Şîrîn* (msl. Vahşî, öl. 1583) ve *Şîrîn ü Ferhâd* (msl. Bezmî, XVI. yy) adlarıyla da Ferhâd'ın aşkı ağırlıklı olarak ele alınmıştır. Hatta bazı eserler içinde küçük mesnevîler halinde de konuyu işleyenler vardır. İmadüddin Fakîh'in (öl. 1371-72) "*Hüsrev ü Şîrîn ü Ferhâd*"ı, Hüseyin Baykara'nın (öl. 1506) "*Mecâlisü'l-Uşşâk*" içindeki *Ferhâd u Şîrîn*'i ve Hilâlî'nin (öl. 1532-33) "*Sıfâtu'l-Âşıkîn*" içindeki *Hikâye-i Ferhâd*'ı bunlardandır.

Türk edebiyatında ilk *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesi Kutb adlı bir şâir tarafından Kıpçakça olarak kaleme alınmıştır (İstinsahı: 1383-84). Daha sonra Anadolu sahasında Fahrî adlı bir şâirin *Hüsrev ü Şîrîn*'i (yazılışı: 1367) vardır. Ancak Türk edebiyatında *Hüsrev ü Şîrîn* hikâyesine ölümsüzlük kazandıran şâir Şeyhî'dir. (XV. yy.) Şeyhî'nin eseri Nizamî'nin eserinden birçok yerlerde farklılık gösterir. Onun kalemiyle konu yenilenmiş ve yer yer mahallîleşmiştir. Aruzun "Mefâîlün Mefâîlün Feûlün" kalıbıyla yazılan bu eser 7053 beyittir. Türk edebiyatında *Hüsrev ü Şîrîn* yazan diğer şâirler şunlardır. XIV.yy.da Ahmed Rıdvan; XV.yy.da Muîdî ve Hayatî; XVI. yy. da Celîlî, İmamzâde Ahmed (öl.

1569-70), Halîfe, (öl. 1572), Mahvî (öl. 1580); XVII. yy.da Fasîh Ahmed Dede (öl. 1699-700); XVIII.yy.da Sâlim ve XIX. yy. da ise Azerî şâir Mustafa Ağa Nâsır. Hikâye Türk edebiyatında Ali Şir Nevâî (öl. 1501), Harımî Şehzade Korkut (öl. 1512), Arif Çelebi (XVI. yy.), ve Nâkâm (öl. 1906) tarafından *Ferhad ile Şîrîn* adıyla, Şânî

(XVI.yy), Lâmiî (öl. 1532) ve Ömer Bâkî tarafından *Ferhâdnâme* adıyla; Ahî (Benli Hasan, XV.yy.) tarafından da *Hikâyet-i Şîrîn ü Pervîz ve Rivâyet-i Gülgûn u Şebdiz* adıyla ele alınmıştır. Hikâyenin Gûrân ve Kürt dilleriyle de yazarları belli olmayan birer nüshası vardır.

I

îd عيد a.i. Bayram, ıyd. (bkz. ıyd)

ıklîm اقليم a.i. ıklim.1(bkz. iklim)

ılliyyîn عليين a. i. Yükseklik, yücelik. Cennetin en yüksek ve yüce tabakasının adıdır. Allah katına en yakın makam olup müminlerin ruhları buraya gidecektir. Yedinci kat gökte olduğuna inanılan ılliyyin bir rivayete göre de insanın iyilik ve kötülüklerini yazan meleklerin divanlarının adıdır. Kur'ân-ı Kerim'de iyilik yapanların amel defterlerinin burada olduğu kayıtlıdır (Mutaffifin / 18-21).

Fahr ile seyr eyliyor a'lâ-yı ılliyyîn seni

Muallim Nacî

Gökde olmuşdu o rûy-ı rengîn
Şem'-i cem'-i harem-i Illiyyîn

Hâkanî

Irâk a. i. Irak. Dicle nehri ile aşağı Basra ya kadar olan bölge olup Şat* ırmağının iki tarafına denir. Irak-ı Arap ve Irkı Acem olarak ikiye ayrılır. Bugünkü Irak topraklarının bulunduğu bölgedir. Divan şiirinin coğrafyası içinde adından çok bahsedilir. Ayrıca Türk musikisinin en eski makamlarından birisi olması nedeniyle kelime oyunlarına meydan verir. Bazan "Irâkî" şeklinde de kullanılabilir.

Isfahân'ı vü Irak'ı Zatiyâ seyr eyleyip
Bu makama gelmeğe etdikçe şeh nâz ağlarım

Zâtî

Ey rekb-i Irâkî hele uşşâka haber kıl
Şehnâzıyiçün âlemi gel zîr ü zeber kıl

Kadı Burhaneddîn

(bkz. musıkî)

Isfahân f. i. Isfahân şehri. Safevilerin başkenti olan İsfahân bugün İran sınırları içinde kalır. Rivâyete göre Gâve* bu şehirdendir. İran'ın ordugâhı olarak bilinen İsfahan çok süslü ve mamur olduğu için şehir güzelliğini temsil eder. Sürmenin Isfahan'da imal edilişi nedeniyle de anılan şehir, bazan coğrafi bir bölge olarak İstanbul ile mukayeselere konu olur. Türk musıkîsinin en eski birleşik makamlarından birinin adı da Isfahan'dır. Bu nedenle kelime çok zaman tevriyeli olarak kullanılır.

İrân-zemîne tuhfemiz olsun bu nev gazel
İrgürsün Isfahân'a Stanbul diyârını

Nedîm

Bir şâh-ı cihândır ki gubâr-ı süm-i esbi
Sultân-ı Sıfâhân gözüne kuhl-ı cilâdır

Nev'î

Isfahân'ı vü Irak'ı Zâtiyâ seyr eyleyip
Bu makama gelmeğe etdikçe şeh nâz ağlarım

Zâtî

(bkz. musıkî, sürme)

ıyd عيد a. i. Bayram. Divan şiirinde, sevgiliyle aşık arasındaki ilişkide âşıkın lehine olmak üzere birçok bakımdan bayram hali söz konusu edilir. Mesela sevgilinin vuslatı âşık için bir bayramdır. Aşığın gözyaşları bu bayramın gülsuyu, sevgilinin vuslat haberi de bayramda dağıtılan şeker yerine geçer. Sevgilinin kaşı bir bayram hilali olur. Hilal* göründüğü zaman bayramın başlaması, bu nedenle söz konusu edilir. Yine sevgilinin sözleri âşık için bayram etmeye yeter. Onun, yüzü ve yanağı göründüğü zaman ise bayramla ilgili birçok adetlerden bahsedilebilir. Bunlardan birkaçını şöyle sıralayabiliriz: Bayramda halkın sevinç ve neşeli oluşu, gezip eğlenmesi, esir ve mahpusların serbest bırakılması vs. Sevgilinin zindan olan çene çukuru yüz ve yanağının bayramında boşalır. O günde âşıklar gülüp eğlenirler. Artık yanak ise bir bayram yeri olmuştur. Mâh-ı ıyd, ıyd-i nevrüz (bahar bayramı), ıyd-i ekber (arefesi cumaya rastlayan kurban bayramı), ıyd-ı fıtır (ramazan bayramı), ıyd-ı adhâ (Kurban bayramı), ıyd-ı cânân (sevgilinin vuslat bayramı) vs. tamlamalar ile de yer yer ele alınan bayram divan şiirinin yaz geçemediği telakkilerden biridir. Kelime, "iyd" şeklinde de kullanılır. Bayramı konu alan medhiyelere de ıydiye* denir.

Iyd erbâbı Hicâz'ı hoş müşerref eyledi
Nitekim âşıkları fikr-i visâl-i şâhidân

Yahyâ Bey

Gayrılar vaslınla şâd olsa ziyâd olur gamım
Mâtem ehlinin sürûr-ı ıyd yasın artırır

Aşkî

Rûz-ı ıyd oldu yine zevk ü neşât eyyâmıdır
Sâl-i ıyd-i ekberin yevm-i sürûr encâmıdır

Aşkî

(bkz. hilâl, ıydiye, yanak)

ıydiyye عيديه a. i. Bayramın gelişi nedeniyle bir büyüğü över nitelikte yazılan kaside. Bu tür

kasideler genellikle caize* maksadıyla kaleme alınır ve bayramın, övülen kişi için uğurlu olması temennisinde bulunulur. Iydiyelerde bayramlaşma merasiminden bahsedildiği de olur. Ramazan ve kurban bayramları yanında nevruz* bayramı da ıydiyye yazılması için bir vesile olur. Bu tür kasidelerin nesibe bölümünde bayramdan bahsedilir. Bir bayram tebriği olarak da kabül edebileceğimiz ıydiyye türü divan şiirinde oldukça yaygındır. Hayalinin bir ıydiyyesi şu beyitle başlar:

Iyd-i kurbân erdi halkı yine şâdân eyledi
Gonca-leb dilberleri gül gibi handân eyledi

(bkz. ıyd, kasîde)

ızâr عذار a. i. Yanak, bkz. had.

Nûn'dur kaşın cebîn altında çeşmim fi'l-mesel
Ayn'a benzer kim ızâr-ı dil-rübâ üstündedir

Yahyâ Bey

İ

ibdâ ابداع a. i. Örneksiz olarak bir şeyi ortaya çıkarma, yeni ve güzel bir eser meydana getirme. İbdada ortaya konulan şeyin fevkalade güzel olması şarttır. Mesela Şeyh Galib'in Hüsn ü Aşk adlı mesnevisi bir ibdâ örneğidir.

ibhâm ابهام a. i. Kapalı bırakma. Edebiyatta bir sözün ilk bakışta anlaşılmasının engellenmesi ve kapalı söylenmesidir. Bir takım söz sanatları, gerçekte ibhama dayanır.

iblîs ابليس a. i. Şeytan. bkz. şeytan.

Zehî kerem ki nazar katılmayıp avdetine
Müyesser eylemiş İblis 'e itibâr-ı bekâ
Fuzuli

ibnü'l-vakt ابن الوقت a. i. Zamana uyan, devrin çarkına uygun yaşayan kişi.

Ebü'l-vakt* zıddıdır. Tasavvufta sûfi, ibnü'l-vakt olarak geçer. Yani sûfi, geçmişle ve gelecekle uğraşmaz, içinde bulunduğu zaman neyi gerektiriyorsa onu yapar. Böylece Tanrı tecellisine uymuş olur.

Harâbat ehline dûzah azâbın anma ey zâhid
Ki bunlar ibn-i vakt olmuş gam-ı ferdâyı bilmezler
Hayâlî

Vehbiyâ yâre ricâ eylemeziz nâ-bercâ
İbn-i vaktiz biliriz vaktini biz ibrâmın
Seyyid Vehbî

(bkz. ebü'l-vakt)

İbrâhîm a.i. İbrahim peygamber. Hayatı ve kıssaları hakkında Kur'an-ı Kerim'de geniş malumat vardır (bkz. Bakara1127, En'am/74-79, Enbiya/58-70, Saffat/9 1-107, İbrahim/37, Hud/73, Zariyatl3o, NahI/ 123). MÖ. XII.yy.da yaşamıştır. Babası mesabesinde olan Âzer*, put yapıp satmakla geçinen, bir rivayete göre de Nemrut*un veziri bir kişiymiş. Annesinin adı Ûşâ; gerçek babasının adı Târûh'tur. Nemrut bir rüya üzerine ülkede iki yıl müddetle doğan bütün çocukları öldürtmeye başladığı sırada annesi onu gizlice dünyaya getirmiş ve Kûsâ civarında bir mağarada büyütmüştür. İbrahim daha küçük yaşlarda puta tapan Babil* halkına hayret eder ve putların işe yaramaz, manasız şeyler olduğunu düşünürmüş. Bir gece yıldızları görünce "*Acaba benim Tanrım bu mu?*" diye düşünmüş, yıldız kaybolunca ay için aynı şeyi düşünmüş. Ay da kaybolunca Güneş'i Tanrı sanmış, ancak o da batınca onun da Tanrı olamayacağını anlamıştır. Babası onu put satmak için çarşıya gönderince o "*İşe yaramaz putları alan var mı?*" diye onlarla alay eder, dereye başlarını sokarak "*haydi su için*" der ve hiç satmadan geri getirirmiş. Babasının bu bâtıl işten yaz geçmesini istemiş, vazgeçmeyince de ondan ayrılmıştır. Birgün bütün insanlar kurban kesmek için şehri terk edince puthaneye girip bir balta ile bütün putları kırmış ve baltayı da en büyük putun boynuna asmıştı. Halk geri dönünce onu sorguya çekmişler, o da bu işi en büyük putun yaptığını, çünkü baltanın onun boynunda asılı olduğunu, ona sormalarını söylemişti. Halk, putun hareket etmeyeceği ve konuşmayacağını söyleyince "*Konuşamayan ve size hiç bir fayda ve zararı dokunmayan putlara ne diye tapıyorsunuz?*" demiştir. Bunun üzerine Nemrut onu cezalandırmak ve öldürmek için büyük bir ateş yaktırdı. Bir mancınık ile onu ateşe attılar. Cebrail Allah'ın emri ile onu havada tuttu ve isteğini sordu. O zaman İbrahim, "*Ben Allah'ın kuluyum, dileğim O'nadır, sana değildir, Allah ne dilerse yapsın*" cevabını verdi. Bu olaydan sonra İbrahim'e Halîlullâh* denildi. Ateşe atılan İbrahim bir gül bahçesine düştü. Ateş günlerce yandı. Oysa içi bir mucize ile gülistana dönmüştü. Bu ateşin bir gül bahçesi olduğunu söyleyenler de vardır. Nemrut'a Allah'a iman çağrısında bulunduysa da onun kabul etmemesi sonucunda ailesi ve kendisine inananlarla birlikte Babil'i terk etti. Önce Kudüs'e, oradan Şam'a gitti. Şam'da Sara ile evlendi. Burada şiddetli bir kıtlık baş gösterince oradan Mısır'a geçti. Mısır hükümdarı kendisini çok iyi karşıladı ve ona Hacer validemizi hediye etti. Sara'nın çocuğu olmuyordu. Hacer'in de çocuğu olmayınca İbrahim Allah'a yalvarıp kendisine bir evlat vermesi halinde, evladını O'nun adına kurban edeceğini söyledi. Sonra Hacer'den İsmail* doğdu. Sara onu kıskanmaya başlamıştı. Bu sırada Sara'nın da İshak adlı oğlu oldu. İsmail 7-8 yaşlarına gelince gaipten bir ses İbrahim'e oğlunu kurban edeceği sözünü hatırlattı. İsmail bu emre samimiyetle boyun eğdi. Nihayet bir gün İsmail'i süsleyip kurban etmeye götürdü. Bıçak İsmail'i kesmedi. 0 sırada bir melek bir koç getirdi ve oğlunun yerine o koçu kurban etmesini söyledi. İslam dinindeki kurban farizası o günün anısıdır.

İbrahim, Hacer ile Sarayı birbirlerinden ayırmak gerektiğine inandı. Hacer ile İsmail'i getirip Mekke civarında bıraktı. Burada daha sonra kendisine Allah'ın Ka'be'yi bina etme emri ulaştı. Aslında Ka'be Nuh* Tufanı'ndan evvel şimdiki yerinde mevcut idi. Adem peygamber gelir burada tavaf ederdi. Ama tufanda göğe çekilmiş (Beyt-i ma'mûr*) ve yeri boş kalmış idi, İbrahim ile İsmail Kâ'be'yi bina ettiler, O zaman İbrahim "Allah'ım! Bizim zürriyetimizden bir ümmet getir ki Müslüman olanlardan ve emirlerine itaat edenlerden olsun" diye dua etti. 0 ümmet İslam ümmetidir.

İbrahim peygamber sofrasında misafir olmadığı zaman yemek yemezmiş. Misafir olunca da her şey bereketlenir ve bollaşırmış. Bu nedenle onun adı bereket ile anılır (Halil İbrahim bereketi veya sofrası). Peygamberimiz'in atası olan İbrahim'in birçok mucizeleri vardır. Nemrut, İbrahim'e inanmayıp tanrılık iddiasına kalkışınca, Allah Nemrut'a bir sivrisinek musallat etti. Sinek burnundan beynine girmiş onu yemekteydi. 0 da bunun ızdırabından kurtulmak için başını tokmaklatırdı. Sonunda bu rahatsızlıktan öldü. Bir gün eşi Sara ile birlikte Mısır Firavun*unun huzuruna çıkarılmışlardı.

Firavn Sara'ya dokununca eli tutmaz oldu. Sarayı serbest bırakınca iyileşti. Filistin'deyken İbrahim bir kuyu kazmıştı. Halk kendisine kötü muamele ettiği için oradan ayrılınca kuyu kurudu. 0 zaman halk dönmesi için çok yalvardılar. İlk defa sakal İbrahim Peygamber'de ağarmıştır, Daha önce sakal ağarmazmış. Peygamberimiz onun hakkında "Atalarımdan bana en çok benzeyen odur. buyurmuştur. İbrahim'in lakabı Hanif idi. Yüz yirmi yaşında kendisini sünnet ettirmiştir. Yüz yetmiş beş yaşında vefat etmiştir. Kabri Habrûn'dadır. İki oğlunun ikisi de peygamber olup İshak soyundan İsrailoğulları peygamberleri; İsmail'in soyundan da Hz. Muhammed gelmiştir. İbrahim'e Allah tarafından ilahi nizam olarak 20 sahife indirilmiştir.

Edebiyatta bütün yönleriyle söz konusu edildiği gibi hilye türündeki eserlerde de yer almış, hatta hakkında *Halîlnâme* (Abdülvasi ÇI.) adlı bir mesnevi de yazılmıştır. Hakkında efsanevi birçok bilgi mevcuttur. Göklerin ona açılması, arş*ı görmesi, arzın tabakalarını seyretmesi, günah işleyenlere beddua etmesi vs. bunlardandır. Kabe'de "Makam-ı İbrahim" adlı bir yer vardır. Divan şiirinde sevgilinin yanağı ateş olarak düşünülünce aşık İbrahim olmak ister. Bazan sevgilide İbrahimlik özellikleri var gibi gösterilir.

Halk inanışına göre İbrahim, Urfa'da ateşe atılmıştır. Buradaki "Halîlü'l-Rahman", o ateşin yeşilliğe dönüştüğü yerdir. Yine orada bir mağara vardır ki Ûşâ, İbrahim'i burada saklamıştır.

Dü İbrâhim âmed be-deyr-i cihân
Yekî püt-şiken şod yekî püt-nişân

Figânî

Aceb mi şâh-ı cihâna desem Halîlullâh
Ki oldu cümle ganî ü fakîr mihmânı

Yahyâ Bey

Mukarrerdir bir ârif gönlü yapmak Kâ'be yapmakdan
Revâdır Kâ'be bünyâd edesin şâhım Halîl-âsâ

Nev'î

Ayân etmek için âsâr-ı aşkı
Halîl'e âteşi gülzâr edersin

Hersekli Arif Hikmet

Kızarmış terleyip ruhsârın ey meh tâb göstermiş
Halîl-âsâ cemâlin âteş içre âb göstermiş

Ruhsârî

İbn-i Âzer Mekke'yi esnâmdan tathîr edip
Makdemin şevkiyle etdi Kâ'betullâh'ı binâ

İzzet Molla

(bkz. ateş, Âzer, büt, gülzâr, Halîlullâh, Nemrûd).

İbrâhîm ابراهيم a.i. İbrahim Edhem. Belh sultanının oğlu iken tasavvuf yolunu seçen ünlü bir sufidir. bkz. Edhem.

Gel Hayalî'nin teninde dağ-ı İbrahîm'e bak
Bu kadar ancak çerâğ-ı Hazret-i Edhem yanar

Hayalî

Felek tâc-ı zerin terk etdi İbrahîm Edhem-veş
Derûnunda aceb mi eylese nûr-ı siyâh me'vâ

Nâdirî

ibtidâ ابتداء a.i. Başlama, başlangıç. Aruz- da bir beytin ikinci dizesinin ilk tef'ilesine verilen ad. bkz. beyt.

îcâd ايجاد a.i. Yeniden bir şey çıkarma. Edebiyatta yeni bir fikir veya konuyu zihinde bulmaya denir. Bulunan şey çok güzel ise buna ibdâ* denir. Her icad ibda olmayabilir. İcat, fikir veya konu için olabildiği gibi söz ve söyleyiş için de geçerli olabilir. Bazan zaman aşımına uğramış bir kelimeyi tekrar gündeme getirmeye de icad denilir. (bkz. ibdâ)

icâz ايجاز a.i. Az sözle çok şeyler ifade etmektir. Veciz veya vecîze kelimeleri icazlı sözler için kullanılır. Bir sözün ya mânâsı çok, sözü az; ya sözü çok, mânâsı az, ya da manası sözüne eşit olur. Bunlardan birinciye *icâz*, ikinciye *itnâb*, üçüncüye de *müsâvât* denir, Şu mısra bir icaz örneğidir:

Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi

Muhibbî (Kanuni)

(bkz. itnâb)

îcâz اعجاز a.i. Mucize göstermek, başkalarını âciz bırakmak. Edebiyatta mucize gibi yüksek eser meydana getirmektir. Böyle eserlere *mu'cez* denir.

Evsâfda Nef'î-i sühân-sâz
Sultân-ı serîr-i mülk-i i'câz

Ziyâ Paşa

İdrîs ادريس a.i. İdris peygamber. Şît peygamberden sonra gelmiştir. Kendisine 30 sahife İlahi emir gönderilmiştir. İlk defa rakam ve yazı yazıp, elbise diken odur. Bu yüzden katip ve terzilerin piri sayılır. Ondan önce insanlar hayvan derisi giyerlermiş. Diri iken Allah tarafından göklere çekilmiş ve meleklere öğretmen olmuştur. Dünyada 360 sene yaşadığı rivayet edilir. Kur'an-ı Kerim'de iki yerde adından bahsedilir. (Meryem / 56-57, Enbiya 56-86). Cebrail ilk defa ona vahiy getirmiştir. İdris peygamberin yeryüzünde ilk defa tıp ve nücum (yıldızlar) bilgisini yayan kişi

olduğuna inanılır. Eski Mısırlılar bu bilgilerle çok uğraşmışlardır.

İdris peygamberin yükseltildiği gök hakkında eski tefsirlerde İsrailiyattan olmak üzere birçok teferruat vardır. Neşatî'nin *Hilye-i Enbiya*'sında onun hakkında tutarlı bilgiler vardır.

Tefsîr-i faziletin İdris
Eyler saf-ı Kudsiyâna tedrîs

Nâbî

Hadîd-i âsitân-ı rif'at-ı gerdûn-cenâbında
Olur İdrîs-i âlî-rütbe şâkird-i sebak-hânı

Sâmî

ifrât افراط a.i. Aşırı gitme, ileri yarma. Mübalağa*nın üç derecesinden biri olan iğrâk*a yakın bir söyleyiştir. Zıddına "tefrît" denir. (bkz. iğrâk).

iğrâk اغراق a.i. Yapılan mübalağa*nın akıl kabul eder derecede, ama alışılmamış ve âdet edilmemiş olması hâlidir. Mübalağanın üç derecesinden biridir. Mesela,

Adli bir gâyetde kim devrinde kebk ü şâhbâz
Birbirini âşiyânında gelir mihmân bulur

Nef'î

beytinde bir iğrak vardır. Çünkü keklik ile doğanın birbirine misafir olmasını akıl kabul edemezse de her iki kuşun yavru iken kafeste büyütülmesi ile aralarındaki düşmanlık giderilebilir. Yani iğrâk, aklın kabul ettiği ama mantığın kabul etmediği mübalağadır.
(bkz. gulüv, mübalağa, tebliğ)

îhâm ایهام a.i. Şüpheye düşürme. Bir dize veya beyitte birden çok anlamı olan bir kelimeyi en uzak anlamını da amaçlayarak kullanma sanatıdır. Anlamla ilgili sanatlardandır. Tevriye*den, kelimenin uzak anlamı; kinaye*den ise mecazi anlam kastedildiği için ayrılır.

İhamda beytin genel anlamıyla kelimenin değişik anlamları arasında yakın bir ilgi bulunması gerekir. "*Hâk-i pâye bir rikâb ihdâsı nâçiz ise de / Kılma red kır atı ver ya al bağışla bir kula*" beytinin ikinci dizesindeki" kır atı ver (1. Üzengiyi kırıp at. 2. Kır renkli atı ver)"; "al (1. Kırmızı renkli at. 2. almak eylemi)" ve "kula (1. Kula cins at. 2. Kula, köleye, bendeye)" kelimelerinde böyle bir durum söz konusudur. İhama konu olan kelimenin amaçlanmamış manası ile beytin diğer kelimeleri arasında tenasüp sanatı söz konusu ise buna *iham-ı tenasüp* denir. Bu durumda îhâm ile tenasüp iç içe bulunur. "*Pek uçurma bildiğim kuştur benim ey bag-bân / Bülbülün gülzar-ı âlemde hezârın görmüşüz*" Nâbi beytindeki "uçurma (1. Uçurtmak eylemi. 2. Övgüde aşırı gitme)" ve "hezâr (1. bin. 2. bülbül)" kelimelerinde olduğu gibi. Eğer ihama konu olan kelimenin amaçlanmamış, manası bir tezat içinde verilirse sanat, *iham-ı tezat* adını alır. Bu durumda iham ile tezat birlikte bulunur. "*Rind-i serbâz ana derler elin ayağ ediben / Der-i meyhânede gam yemez ayak kabıyıçin*" Aşkî beytinin ilk dizesindeki "ayak" (1. ayak, 2. kadeh) ile 'el" kelimesi karşıt anlamlı oldukları için iham-ı tezat yapılmıştır.

ihrâm احرام i. Hacıların Ka'be'yi tavaf için, Mekke dışında örtündükleri dikişsiz örtü. İki parça olup biri bele, diğeri omuzlara sarılır. Hacı adayı, ihrama girmeden önce abdest alır. Güzel kokular sürünerek iki rekat namaz kılar. İlk rekatta Kur'an'ın ilk ve 109. surelerini, ikinci rekatta 112. süreyi okuyup sonra Lebbeyk* duası eder. İhramdaki kişinin başı açık ayağı yalın olur. İhram yerine bazan "ehram"da denilebilir. (bkz. hac)

Olıcak vâsıl-ı hadd-i Mikât
İki ihrâmdan aç iki kanat

Nâbi

İhvânu's-Safâ اخوان الصّفا a.i.t. Temiz ve saf kardeşler. X. asırda Basra'da kurulan felsefi ve ilmi bir topluluk. Bu topluluğun Şii görüşlerini anlattıkları "*Resâilü İhvanı Safâ*" adlı 52 bölümlük bir kitap vardır. Şeriat ile Yunan felsefesini bağdaştırmayı amaçlayan ihvanu's-safa içinde birçok meşhur ve büyük âlimler yer almıştır.

ikfâ اقفا a. i. Sesleri birbirine yakın olan harflerle kafiye yapma. Özellikle eski harfi alfabede bu tür kafiyeler birer kusur sayılırdı. Şu dizelerin sonundaki' p" ve "b" harfleri gibi.

Oldu şuarâsı bunların hep
Tertib-i hurûf ile müretteb

Ziya Paşa

iklîm اقليم a. i. İklim. "Hava şartları" anlamının yanında "ülke, memleket, bölge, kıta" anlamları da vardır. Ortaçağ coğrafya ve astronomi ilimlerinde iklimin önemi büyüktü. Buna göre dünyanın yaşanılan kısımları, gece-gündüz uzunluklarına göre yediye ayrılmıştır ki bu yedi bölgenin her birine iklim denilmiştir. Şairler tarafından kullanılan iklim tabiri daha çok bu yedi bölgeyi anlatır. Böylece genişlik, yükseklik, yaygınlık, kudret ve tesirlilik halleri ifade edilmiş olur. (bkz. heft iklim).

Fâtih-i dahme-i derbeste-i gayb-ı mutlak
Hâtem-i şâh-ı risâlet şeh-i iklîm-i reşâd

Nebî

Fâris iklîmine düşmez Şirâz
Ana mensûp o zebân-ı mümtâz

Vehbî

ikrâr a. i. Dil ile söyleme, bildirme. Tasavvufta tarikat kurallarını kabul edip tarikata girmektir. Muhib tarikata girerken ikrar ayini yapılır. (bkz. tarikat).

İkrârınıza ser veririz ahde kavîyiz
Biz şâh-ı velâyet kuluyuz hem Alevîyiz
Şeyh Galib

iksîr a. i. Ortaçağ kimyacılarının çok tesirli ve herhangi bir maddeyi altına dönüştürecek kadar kuvvetli olduğuna inandıkları bir madde. Bu anlamda bazan kimya* da kullanılır. İksir, hayali b - sim olup hakkında birçok rivayetler vardır. Simya* ilmi gizli ve garip bir ilim sayılırdı. İksirin Hıtâ* ülkesinde birçok ırmağın yosunu olduğuna inanıldığı gibi; insan kanı, saç kılı ve çeşitli eczâlar ile güneşte bekletilerek elde edilen birçok madde olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak birçok kaynakta, kan, neces, kıl ve yumurta akı ile elde edildiği yazılıdır. Bu maddelerin hepsi düz ve katı bir taş ile sert bir satıhta ezilip gerekli terkipler ilavesiyle ateşe ve güneşe bırakılırmış. Sonuçta sıvı veya yapışkan bir madde kalırmış ki iksir de buymuş. Divan şiirinde bulunmazlığı yönünden de anılır. İksir-i hayat sözüyle ab-ı hayat* kasdedilir.

Bazan manevi himmet yerine de kullanılır. *Hayriye-i Nâbî* ve *Lütfiye-i Vehbî*'de buna dair bölümler vardır.

Şeh-i mülk-i kanâat her biri anka hümâyız der
Vücûdu pûte-i iksîre koyduk kimyâyız der
Şeyh Galib

Bilesin ancak eder Rabb-i Kadîr
Haceri cevher ü hâki iksîr
Vehbî

(bkz. kimya)

iktibâs اقتباس a. i. Ödünç alma. Bir kelimeyi, bir cümleyi tam, yarım veya manası ile alıp aktarma. Özellikle ayet, hadis, kelam-ı kibar ve diğer şairlerin sözleri, iktibasın asıl malzemesini oluşturur. İktibas daha çok fikri kuvvetlendirmek ve sözü güzelleştirmek amacına yöneliktir. Bir sözün tamamı alınmışsa iktibas-ı tam (tam iktibas), yarısı veya bir parçası alınmışsa iktibas-ı gayr-i tam (yarım iktibas) meydana çıkar.

Bî-bekadır bu menzil ey ahbâb
"Fettekullâhe yâ uli'l-elbâb"
Ahmed Paşa

İkinci dize bir ayetten iktibastır.

Karı tatlîki için bak ne diyor Peygamber
"Bir talak oldu mu dünyâda semâlar titrer"
M. Âkif

Yine ikinci dize bir hadis mealidir.

Gerdişin gördükçe sâkî-i mülâyim-i meşrebin
"Ârzû ser-geşte-i fikr-i muhâl eyler beni"
Nedîm

İkinci dize Fuzuli'nindir. İktibas ile intihal*i karıştırmamak gerekir.
(bkz. âyet, hadis)

ikvâ اقوا a. i. Kafiyede revhi'den önceki harflerin hareke bakımından farklılık göstermesidir, Kafiye kusurlarından sayılır. 'Gül" ile "gel", "derd" ile "dürd" kelimelerinin kafiye yapılması gibi.

il tr.i. Bu kelimenin "diyâr, memleket, ülke, yurt" gibi anlamları yanında "halk, ahali, yabancı, başkası" anlamları da vardır.

Kelime ile birçok deyim ve tamlamalar kurulmuştur. Divan şiirinde güzellik bir ülke; can ve gönül birer il'dir. Sevgili ise bu ülkelerin sultanı durumundadır. Ayrıca divan şiirinin coğrafyası içinde çeşitli iller de birer vesile ile söz konusu edilebilir.

Çıkma ey Yakûb evinden lülü-yi lâlâ gibi
Varma iller yüzüne Mecnûn gibi yabanı ko
Yahyâ Bey

Muhabbet kur'ası İlyâs'a düşdü
Gönül şâdîye vü il yâsa düşdü
Ahmed Paşa

ilâhî الهى a. i. Tanrı ile ilgili, Tanrı'ya ait. Edebiyatta mutasavvıf şairler tarafından dini konularda ve Tanrı'yı övmek, O'na yalvarmak için yazılan şiirlere denir. Divan şiirindeki münâcaat" ve tevhid*e benzer. İlahi, genelde hece vezniyle yazılırsa da aruz ile yazılmış ilahiler de vardır. Hece ile yazılanlar daha çok 3 ila 7 dörtlükten oluşur. Hece sayıları ise sekiz (*Şol cennetin ırmakları / Akar Allah deyi, deyi / Çıkmış İslam bülbülleri / Öter Allah deyu deyu* - Yunus Emre) ve onbirli (*Açıver lutf edip doğru yolunu / Allah'ım Allah'ım, güzel Allah'ım / Sensin esirgeyen âşık kulunu / Allah'ım Allah'ım güzel Allah'ım* - Hüdayi) olarak yoğunlaşır. Bunun yanında yedili, ondörtlü ve onaltılı hece ölçüsüyle yazılan ilahiler de vardır. İlahinin kafiyeleniş düzeni dörtlükten kurulu olanlarda koşma gibi; beyitlerle kurulu olanlarda ise gazel gibidir.

İlahiler tarikatlara göre değişik adlarla anılmıştır. Mevleviler ayin, Bektaşiler nefes, Gülşenîler tapug, Halvetiler durak, Aleviler dem. Yeseviler hikmet diğer tarikatlar ise cumhûr ya da genel adıyla ilahi adını kullanırlar. Her tarikatın ilahileri o tarikatin özellikleriyle ilgili düşüncelerden izler taşıyabilirler.

İlahiler eskiden tekkelerde, cami ve ilkokullarda tek veya koro hâlinde makamla okunurmuş.

Günümüzde dini törenler ve özel günler dışında ilahi okuma geleneği kalkmıştır.

Hafızada kolay tutulması ve bestelenerek makamla söylenişi dolayısıyla birçok ilahi, anonim özellikler kazanmıştır. Nitekim bu yolla meydana getirilmiş birçok ilahi mecmuaları vardır. Yunus Emre'nin ilahileri gerek halk kitleleri, gerekse tarikat mensuplarınca asırlar boyu zevkle okunmuştur. Dinî Türk musikisinde de ilahilerin önemli bir yeri vardır. Bunlar, "zemin/nakarat/miyan/nakarat" şemasıyla bestelenirler.

ilim (ilm) علم a. i. Eskiden ilim sözü daha çok dini bilgiler için kullanılırdı. İlmin kaynağı Kur'an'dır. Hadis, tefsir, fıkıh, kelam, siyer vs. ilimler hep ondan ayrılmıştır. Şimdinin üniversitesi sayılan medreselerde müspet ilimler de okutulurdu. ilim adamlarına "ulema" denirdi. İlmin aslını "nefsini bilen Rabbini bilir" hadisi oluşturur. Bu ilmin de dereceleri vardır. **İlme'l-yakin**: Birşeyin doğruluğuna bilim yoluyla inanmak. **Ayne'l-yakin**: Bilgiyi görgü haline getirmek, yani gözle görüp bilmek. Hakka'l-yakîn ise bilgiyle birleşmek, tahakkuk etmektir. Denizin varlığını kitaptan okumak birinciye, denizin kenarına varıp onu görmek ikinciye, denizin içine girip onu hissetmek de üçüncüye örnektir.

Özünü bil, andan özün özünü
Zira bilmek dahi pâye pâyedir

Kadı Burhaneddin

İlim kesbiyle rütbe-i rif'at
Ârzû-yı muhâl imiş ancak
Aşk imiş her ne var âlemde
İlm bir kıyl ü kal imiş ancak

Fuzûlî

ilm-i edvâr علم ادوار a.i.t. Devir ilmi, musiki. bkz. edvâr, musıkî.

ilmü'n-nücum علم النّجوم a.i.t. Yıldız ilmi. Burç ve gezegenlerin durumlarına göre gelişen astronomi ilmi. Eskiler yıldızların hareket ve durumlarından birer anlam çıkarırlardı. İlk defa Babil*de yıldızlara tapan Nebatiler tarafından ortaya konan bu ilim her yıldıza bir isim bulunarak ortaya çıkmıştır. İlm-i nücuma dair birçok eserler yazılmıştır. Saraylarda müneccim başılık mevkii kurulmuş ve eski hayat sistemi içinde ilm-i nücum çok rağbet görmüştür. Müneccimbaşılar yapılacak küçük-büyük bütün işler için (savaş açmaktan ev yaptırmaya dek) bir eşref-i saat (kutlu saat) ararlardı. Yıldızlar ilminin esasını yedi gezegen (seyyare*) ile on iki burç* oluşturur, Yıldız ilmine göre her insan, hayvan, bitki ve maden, bir yıldızın etkisindedir. Gezegenlerin her birinin duygu, ahlak, huy ve sağlık üzerine etkileri vardır. İlm-i nücum gizli ilimlerdendir. Bu konuda yazılan eserlerde, genellikle güneş göğün sultanı, ay bu sultanın veziri, Utarid (Merkür) kâtibi, Mirrih (Merih, Mars) baş kumandanı, Müşteri (Jüpiter) kadısı, Zühal (Satürn) bekçisi, Zühre (Venüs) ise çalgıcısıdır. Bunlar soğan kabuğu gibi birbirini saran hava katmanlarından içten dışa doğru şöyle sıralanmışlardır: Ay, Utarid, Zühre, Güneş, Mirrih, Müşteri, Zühal. Bunlardan her birinin bir feleği vardır.

Gerektir ki ilm-i nücûm okuya
Kalan işlerin hep anınçün koya

Baki

(bkz. felek, burç, seyyâre, âlem).

iltifât التفات a. i. Yüzünü çevirip bakma, gönül alma, tatlı davranma. Bir konu anlatılırken sözü o konu ile yakından ilgili birine veya bir şeye yöneltmek sanatıdır. Bir konu anlatılırken fazla bir etki sağlamak için beklenmedik bir anda, sözü konu ile pek yakından ilgili birine, ani bir heyecan darbesi ile yöneltmek, iltifatı doğurur. Sözü gaibten muhataba, muhataptan gaibe çevirmektir.

Yâr yoluna dökülmedik dilleri neyleyim
Yâr, yâr!... seni kara saplı bir bıçak gibi
sineme sapladılar

B. R. Eyüboğlu

şair sevgiliden bahsederken birdenbire sevgiliye hitap ediyor.

Mevlid'de Süleyman Çelebi de;

Merhaba ey kân-ı irfân merhaba
Merhaba ey sırr-ı Furkân merhaba

der.

Anlatımda kip değiştirmeye de iltifât dendiği olur.

Pâyına yüz sürdüğün buldu bu kadri güneş
Ey güneş hoş südde-i ulyâya ettin iktidâ

Şem'î

İlyâs الياس a. i. İlyâs peygamber. İsrailoğullarına gönderilmiştir. Kavmi, Ba'l adındaki puta tapan İlyas Peygamber, onları Allah'a ibadete çağırdıysa da yüz döndürdüler. Allah da onların memleketinden bereketi kaldırdı. Yağmur yağmaz oldu. Açlıktan leşleri yemeğe başladılar. Sonunda İlyas'ı arayıp buldular ve sözüne uydular. Sonunda yine azdılar. O zaman İlyas Peygamber o memleketi terk etti, yerine Elyasa geçti.

İlyas, Harun peygamberin torunudur. *Tevrat* ile amel ederdi. *Kur'ân-ı Kerîm*'de üç yerde anılır (En'âm/85, Saffât/ 123, 132). İlyas Peygamber bir ara çok sıkıntıya uğradı. Kırlarda, mağaralarda yaşadı. Allah ona bir şehre gitmesini, orda ne görürse korkmadan binmesini söyledi. İlyas orada ateşten bir ata bindi ve gözden kayboldu. Allah onu M.Ö. 880 yılında böylece göğe çekti. Hızır* ile görüştükleri ve her yıl onunla buluşup hacca gittiklerine dair bir rivâyet vardır. İlyas karada sıkıntıya düşenlere yardım edermiş. Kıyamete dek yaşayacakmış. Hızır ile İlyas'ın buluştukları gün Hızır-İlyas'tan bozma olarak bugün Hıdırellez denilmektedir.

Muhabbet kur'ası İlyâs'a düştü
Gönül şâdîye vü il yâsa düştü

Ahmed Paşa

Zihî meşhed zihî merkad zihî ma'bed zihî maksad
Makâm-ı Hızr u İlyas u makarr-ı evliyâdır bu

Yahyâ Bey

(bkz. âb-ı hayât, Hızır)

İmâd عماد a. i. Hüsn-i hatta ünlü bir isim. Ta'lik yazısının en usta sanatkârı olup asırlarca ta'lik üstadları onun yolundan yürümüşlerdir.

Vechi vardır kıt'a-i Mir olsa bâ hatt-ı İmâd
Hüsn-i hattıyle o çâr-ebrû murakka gösterir

Şehdî

(bkz. hatt)

imâle اماله a. i. Meylettirme, bir tarafa eğme. Aruzda bir kısa heceyi vezin gereği uzatarak okumaktır. Bu durumda kısa hece âdeta çift hece durumuna girer. İmâle bir aruz hatasıdır. Divân şiirinin ilk dönemlerinde imâleye çok rastlanır. Bunun sebebi Türkçe'nin kısa ünlülü oluşudur. Tamlama "i"leri ile "ve" anlamına gelen "u, ü, vü" bağlayıcıları, yerine göre imâleli okunabilir. İmâle yaparak okunan harfin altı çizilerek imâle belirtilir.

Firkatinden çekdiğim âlâmı çekmez dağlar

Şeyhülislam Yahyâ

dizesindeki "dağ" kelimesinin uzatılarak okunması gibi. İmâlenin zıddına zihâf denir. Divân şiirinde XVI. asra gelesiye dek imâle ve zihâf çok kullanılmıştır.

Bir katre içen çeşme-i pür-hûn-ı fenâdan
Başın alamaz bir dahî bârân-ı belâdan

Ziya Paşa

Âşık-ı sâdık menem Mecnûnun ancak adı var

Fuzûlî

Ya haşv ü imâle vü zihâfât
İnşâd edene belâ-ı âfât

Ziyâ Paşa

(bkz. aruz, bahr)

İmâm Halîl امام خليل a. i. Aruz'u bulan ve sistemleştiren kişidir. VIII. asırda yetişmiş Basra'lı bir dilci ve luğatçıdır. Asıl adı Halil b. Mehmed'dir. İmam Halîl, câhiliye devri aruzunu, 8 efâil* ve tefâil* çevresinde sistemleştirmiş ve bahir*leri bulmuştur. Bu bahirlerin sayısı on beştir. Aruzun esasını teşkil ederler. Bu yüzden aruz'a "ilm-i Halîl" diyenler de olmuştur. (bkz. aruz, bahr)

İmâm-ı A'zam a. i. En büyük imam. Adı Numan b. Sâbit'tir. Künyesi Ebû Hanîfe olan İmâm-ı A'zam (699-769) büyük İslam âlimlerindendir ve dört büyük mezhebden biri olan Hanefî mezhebinin kurucusudur. Ehl-i Beyt*e bağlılığı ve dinde ihlası ile tanınan Nu'man, Kûfe'de, *Kur'ân*'ı ezber-

ledi. Kûfe, Basra ve Irak'lı âlimlerden hadîs dinledi ve fıkıh meselelerini öğrendi. Bütün hayatı boyunca öğrenme ve öğretmeği iş edindi. Birçok eserler yazdı. İmam-ı Muhammed ve İmam-ı Yusuf'u yetiştirdi.

Ümmetin cümle sirâcıydı İmâm-ı A'zam
Minnet Allah'a ki sa'yile uyandı bu çerağ

Yahyâ Bey

(bkz. mezheb).

îmân ايمان a. i. İnanma, inanç. İslam dinini kabul ve tasdik etme. Peygamber'in dinine kesin olarak bağlanma. İmanın altı şartı vardır. "Âmentü (iman ettim)" sözüyle ifâde edilir. İmanın şartları Allah'a, meleklere, kitaplara, peygamberlere, ahirete ve hayır ile şerrin Allah'tan geldiğine inanmaktır. İman kelimesi ile yapılmış birçok deyimler vardır (iman etmek, imansız gitmek, imandan ayrılmak vs.)

Tasavvufta iman, şeriatın gereklerini yerine getirdikten başka Hakk'a yönelmek ve O'ndan gayriye yüz çevirmek olarak tanımlanır. İmanın zıddı küfürdür. İman "aydınlık", küfr* "karanlık" anlamlarına gelir. Gönül aydınlığı veya karanlığından kinâyedir.

İman ile küfr bir şey oldu
Acı ile tatlı bir mey oldu

Nesîmî

Kaldırır rûz-ı gazâ içre şehâdet barmağın
Kâfire telkin-i iman etmek için her livâ

Yahyâ Bey

(bkz. küfr).

imlâ املاء a. i. Doldurma: Söyleyip, yazdırma, yazdırılma; bir dilin cümlelerini, kelimelerini doğru yazmak bilgisi.

İmlâ, yanlışları olan yazı hakkında "imlâsız" tâbiri kullanılmaktadır. İmlâ, mecaz yoluyla kullanılarak da birtakım değişik mânâlara gelmektedir. Doğru yazmayı bilmeyen için "imlâsı yok", söz tutup, söz dinleyen, iyi halde bulunan için "imlâya gelmek" tâbirleri kullanılmaktadır.

Ne yazarsam nâmeye reşkinden eşküm yur anı
Bilmezem nâm-ı şerîfin ben nice imlâ kılam

Ahmed Paşa

Zer câme giyse câhil o hattın misâlidür
Altun suyıyla yazıla imlâsı olmaya

Yahyâ Bey

İmrân عمران a. i. Hz. Musâ ile Meryem'in babalarının adıdır. Musâ'nın babası olan İmran'ın Firavun*'un hazinedarı olduğu rivâyet edilmektedir. *Kur'ân-ı Kerîm*'deki üçüncü sûrenin adı "Âl-i İmrân (İmrân ailesi)"dır. Bu sûrede, Musâ ve İsâ peygamberlerden bahsedilmektedir. Buna göre "Âl-i İmrân" sözü önce Musâ-Hârun, sonra da Meryem-İsâ yerinde kullanılmıştır.

Subh-veş destini zâhir kılsa sîm-efşân olup
Ol yed-i beyzâya benzer k'ibn-i İmrân gösterir

Fehim

Mahv ederdi özünü Mûsi-i İmrân sıfât
Tıfl-i dil pertev-i hüsnünden alaydı kabesi

Aşkî

(bkz. İsâ, Meryem, Musâ).

inci tr. i. İnci, dür, bkz. dür.

İncîl انجيل a. i. Dört mukaddes kitaptan biri. Hz. İsâ'ya indirilmiştir. Ancak bugün *İncil* bazı tahrifâta uğramış olup bozulmuştur. Gerçek *İncil* elde yoktur. Hristiyanların kutsal kitabıdır.

Zemin-bûs-ı kadrinçün İncîl ede
Beşer sana ne dille tebcîl ede

Ahmed Paşa

ineb عنب a. i. Üzüm. Divân edebiyatında mecâz-ı mürsel yoluyla daha çok şarap yerinde kullanılır. Bintü'l-ineb (üzümün kızı) sayılan şarap, divân şiiri içinde önemli bir yer tutar. (bkz. bintü'l-ineb).

Döşeyip sofra-i ayş u tarabı
Çekse İncirli'de bintü'l-inebi

Sünbülzade Vehbî

inşâ انشاء a. i. Yapma, kurma. Edebiyatta yazış, yazıya dökme, güzel nesir yapma. Eskiden güzel nesir yazanlara münşî, bu yolda yazılmış eserlere de münşeât denirdi. Şiir ve inşâ ise edebiyat kelimesi yerine kullanılmıştır. Tanzimattan sonra okullardaki yazı derslerine inşa denilmiştir ki bugün kompozisyon diyoruz.

Divan edebiyatının şiir ağırlıklı bir edebiyat olması eski nesir dediğimiz inşa'nın gelişmesini engellemiştir. Kelime daha sonra "cümle" anlamıyla terimleşmiştir. Buna göre inşa ikiye ayrılır: 1. İnşa-yı talebî. İstek (*Nolaydı gençliğim avdet edeydi*), soru (*Sayyâd sakın cefâ yamandır/Bilmezsin mi ki kâna kandır*-Fuzûlî), emir (*Ey müezzin gel cenazem üstüne feryâd kıl*-Aşkî), nehiy (*Sen sus ey bülbül biraz gülşende yârim söylesin*-Nâbî) ve ünlem (*Ey Nedîm, ey bülbül-i şeydâ niçin hâmûşsun*-Nedîm) cümlelerinden oluşur. İnşa-yı talebî, fiil kipleri ve edatlar yardımıyla kendini gösterir. 2. İnşa-yı gayr-i talebî. Hiç bir şey istemeyen fakat umma (*Umarım haşrda can oynadığımdan bileler*-Necâtî), korkma (*Görüp endîşe-i katlimde ol mâhı budur derdim/Ki bu endîşeden ol meh peşimân olmasın yâ Rab*-Fuzûlî), şaşma (*Sana kimisi cânım kimi cânânım deyü söyler/Nesin sen doğru söyle cân mısın cânan mısın kâfir*-Nedîm), ve haber verme (*Sultan-ı gam nişîmen edelden derûnumu/Sahrâ-yı kalbe leşker-i sevdâ gelir gider*-Nâbî) bildiren cümlelerdir. İnşâ-yı gayr-ı talebî, konuyla ilgili bazı kelimelerin söylenmesiyle kendini gösterir.

inşâd انشاد a. i. Şiiri âhengine göre okumaktır. İnşâd, şiirin hem konusuna hem de veznine uygun okunmasıdır. Taktî* ile karıştırılmamalıdır. İnşâd için iyi vezin bilmek ve şiirin ruhuna hâkim olmak gerekir.

Leyli'yi seversen eyle inşâd
Bir şi'r ü geçen zamanın et yâd

Fuzûlî

(bkz. taktî).

intâk انطاق a. i. Söyletme. Konuşma yeteneği olmayan şeyleri konuşturma sanatı. Genellikle teşhis* (Cansız varlıkları kişileştirme) sanatı ile birlikte kullanılır. Her intâkta bir teşhis vardır ama teşhis bazan intaksız olabilir. Bu sanat özellikle hayvan hikâyelerinde gündeme gelir. *Kelile ve Dimne* (Tilki ve Çakal) gibi, *Tutînâme* (Papağan kitabı) gibi eserler bu türdendir. La Fontaine'in manzum hikâyeleri ve Orhan Veli'nin yaptığı çeviriler de intâka dayanır.

Nahifî'nin *Mesnevî* tercümesinde ney şöyle konuşur:

Der; kopardılar kamışlıkdan beni
Nâlişim zâr eyledi merd ü zeni

Şerha şerha eylesin bağrını firâk
Eyleyim tâ şerh-i derd-i iştiyak

*
* *

Serilip hâk-ı hakârette vatan can veriyor
"Yetişin, son nefesimdir, gelin imdada!" diyor

N. Kemal

(bkz. teşhîs)

intihâl انتحال a. i. Çalma. Edebiyatta birinin yazı veya şiirini kendisinin gibi göstерme. Şâir geçinen bazı heveskârların tuttukları bir yoldur. Tevârüd* ise bilmeden ortaya çıkan intihâldir. Onun için ikisini karıştırmamak gerekir. Divân şiirinde özellikle İran ve Arap şâirlerinden yapılan intihâllere çok rastlanırdı. Bunun yanında bazı yerli şâirlerin manzumelerinden yapılmış intihâller de vardır. Nazîre*ciliğin geniş çapta etkili olduğu bir edebiyatta intihâl bolluğu da elbette kendini gösterecektir. Divân şiirinde en güzele ulaşmak ve en ustaca söylemenin çekiciliği, şâirleri yeni mazmûnlar üzerinde intihallere sevk etmiştir. Sünbülzade Vehbî, intihâl yapan için dilini kesme cezasını uygun görmektedir:

Sirkat-i şi'r edene kat'-ı zebân lazımdır
Böyledir şer-i belâgatda fetâvâ-yı sühan

Vehbî

Sâib'in,

Ez-şîr-i maderest me-râ mey helâl-ter
Zîn lokma-i gamî ki me-râ der gulû-girift

beyitini Beylikçi İzzet Bey şöyle intihâl etmiştir.

Lokma-i gam ki gulû-gîr-i melâl oldu bana
Şîr-i mâder gibi mey şimdi helâl oldu bana

İkinci beyti Yenişehirli Avnî Bey'e ait sananlar yanılmaktadır.

irâb اعراب a. i. Arapça kelime sonlarındaki harf ve harekelerin değişmesidir.

Lafzatûllâh açılmış güldür
Yer yer i'râbı ana bülbüldür
Hâkanî

îrâd-ı mesel ایراد مثل a.i.t. Örneklendirme, irsâl-i mesel. bkz. irsâl-i mesel.

İ'rec اعرج f. i. İran mitolojisindeki Feridun*'un küçük oğlunun adıdır. İran ülkesi bu şehzadenin hükmü altına girmiş, bu yüzden de "İran" adını almıştır. Feridun ülkeyi üç oğlu arasında bölünce Selm*e Şam ve Irak; Tur*a Turan; İrec'e de İran toprakları düşmüştür. Selm ile Tur, baba tahtı olan İran'ın İrec'e verilmesini çekemeyip onu öldürmüşlerdir. İrec'in oğlu Minuçehr de babasının intikamını almıştır. İran ile Turan arasındaki uzun savaşlar bu yüzden çıkmıştır.

Sana yetmez mi bu töhmet ki yazmışsın kasîdende
Kıralım âl-i Kisrâ pûr-ı Rüstem nesl-i İ'rec'dir.
Osmanzâde Taîb

(bkz. Şehnâme)

İrem إرم a. i. Şam veya Yemen'de eski Âd kavminin kralı Şeddad tarafından cennete benzetilerek yapılan bir bahçenin adı. Edebiyatta daha çok "Bağ-ı İrem" olarak geçer. bkz. Bâğ-ı İrem.

Görmedik öyle melek-sûreti bu dünyâda
Belki Rıdvân kaçırıp kûy-ı İrem'den gelmiş
Sünbülzâde Vehbî

Âlem behişt-ender-behişt her kûşe bir bâğ-ı İrem
Nef'î

Nitekim Bağ-ı İrem mühr-i Süleymân gibi hem
Rûy-ı hûbun pür-bahadır, la'l-i nâbın bî-bahâ
Nâdirî

Cemâlini gören ey Ravza'nın gülistanı
İrem sarayını ya sahn-ı gül-sitânı nider
Nesîmî

irfân عرفان a. i. Bilme, biliş, kavrayış. Tasavvufta bâtınî, ledünnî ve İlâhî bilgisi olarak karşılanır. Zâhirî (medresedeki) ilimden tamamen ayrıdır. İrfanın aslı, kendini bilmektir. İrfân sâhibine "ârif" denir. İrfân aşk ile elde edilir. Bunun için vecd gerekir.

Marifet kadrini irfân anlar
Nâbî

irsal-i mesel ارسال مثل a.i.t. Örneklendirme, misal getirme. Bir fikri, konu ile ilgili bir atasözü veya tanınmış bir söz ile aydınlatma sanatıdır. İrsâl-i mesel daha çok duygulara hitap ederek bir hikmeti ortaya koyar. Böylece okuyucu belli bir fikre inandırılmış olur. İrâd-ı mesel de denilen bu sanatta, genellikle ilk dizede fikir söylenip ikinci dizede örnek verilir.

Cihan-ârâ cihân içindedir arayı bilmezler
O mâhiler ki deryâ içredir deryâyı bilmezler
Hayâlî

Râgıbâ düşmenin aldanma tevâzûlarına
Seyl dîvârın ayağın öperek hedm eyler
Koca Ragıp Paşa

Burada asıl anlatılan düşmanın yaltaklanmasına aldanmaktır. Selin, duvarı yıkması da örnek gösterilmiştir.

"Balık baştan kokar" bunu bilmemek
Seyrânî gâfilin ahmaklığından
Seyrânî

Allah'a sığın şahs-ı halîmin gazabından
Zirâ "Yumuşak huylu atın çiftesi pektir"

Bed-asla necâbet mi verir hiç üniforma
"Zerdûz palan ursan eşek yine eşektir"
Ziyâ Paşa

Türk edebiyatında Râgıp Paşa, Nâbî, Ziyâ Paşa ve Sâbit gibi şâirler bu sanata çok baş vurmuşlardır.

irticâl ارتجال a. i. Önceden düşünmeksizin birdenbire çok güzel söz veya şiir söyleme. Bu mânâda irticâlen, bi'l-irticâl, bedâheten, bi'l-bedâhe ve füc'eten kelimeleri de kullanılır. Bu tür şiirlere irticâlî veya bedîhe denir.

İrticâl kelimesi daha çok şiir için kullanılır. Kıt'a ve müfred gibi şiir parçaları irticâlen söylenebilir. Bunun yanında usta şâirlerin, manzûmelerindeki matla'ları (bir şiirin kendi arasında kafiyeli ilk beyti) irticâlen söyledikleri ve sonra manzûme şekline dönüştürdükleri de yaygındır. İrticâl, gönle birdenbire doğan bir düşüncenin en güzel şekilde ifâdesidir.

Genellikle içinde bulunulan durumun psikolojik etkisiyle ortaya çıkar. Şuuraltının çalışmasıyla da duruma uygun irticalî şiirler söylenebilir. Nef'î'nin (ö. 1635) IV. Murad huzurunda irticâlen bir kaside söylediği rivayet edilir. Bu rivayetin inanılacak bir tarafı yoksa da usta şâirlerin irticâlen şiirler söylediklerini ispatlamak bakımından önemlidir. Özellikle karşılaştıkları beklenmedik olaylar karşısında birçok şâirin (msl. Şeyyâd Hamza, Necatî, Ahmed Paşa, Zâtî, Bâkî, Nâbî vs.) irticâlen söyledikleri nükteli beyit ve kıtalar çeşitli mecmualarda kayıtlıdır. İrticâl, vezin, kafiye, sanat, söyleyiş, üslup ve âhenk bakımından olgun olduğu için köklü bir şiir kültürü gerektirir. Uzun uzadıya düşünüldükten sonra birdenbire söylenmiş şiirler de vardır.

İrticâl geleneği âşık edebiyatında çok gelişmiştir. Bu tür şiir söyleme yeteneği bulunan âşıkların atışmaları ve lebdeğmezleri oldukça ünlüdür. Her yıl Konya'da düzenlenen âşıklar bayramında bu gelenek hâlen sürmektedir.

İsâ عیسی a. i. İsrailoğullarının son peygamberi. Kendisine *İncîl** indirilmiştir. İsâ Peygamber bir mucize olarak Meryem'den babasız olarak doğdu. Bu olaylar *Kur'ân-ı Kerîm*'de teferruatıyla anlatılır. (Meryem/16 vd.) Yine İsâ Peygamber hakkında *Kur'ân-ı Kerîm*'de 22 yerde geniş bilgi vardır. (msl. Meryem/16-34, Bakara/84, Nisâ/156-159, Mâide/109-120 vs.) İsâ, Cebraîl'in Meryem'e üflediği ruhtur. Bu nedenle neye dokunsa ona can verir, ölüleri diriltir. Körlerin gözünü açmak, çamurdan kuşlar yapıp can vererek uçurmak, bebekken konuşmak, su üstünde yürümek gibi mucizeler göstermiştir. 30 yaşında kendisine peygamberlik verilmiştir. 3 yıl müddetle halkı Allah yoluna çağırdıysa da ancak on iki kişi kendisine inanmıştır. Bu on iki kişiye "havârî*" denir. Yahudiler onu öldürmeye kalkışınca havârîlerden biri onlara yardım etti. İsâ Peygamber bir eve gizlenmişti. Bulup bir tepeye çıkardılar ve çarmıha germek istediler. Ancak İsrailoğullarının gözüne onu şikâyet eden kişi İsâ suretinde göründü. Onu çarmıha gererek öldürdüler. Hz. İsâ melekler tarafından dördüncü kat göğe kaldırıldı. Kendisine kıyâmete dek ömür verildi. Âhir zamanda Şam'a inecek ve halkı İslâm dinine davet edecektir. Kıyâmet alâmetlerinden biri de bu hadisedir. Yere inince Kudüs'de Deccâl'ı öldürecek ve Tûr-ı Sinâ'ya çıkacaktır. O sırada Ye'cüc ve Me'cûc yeryüzünde fesat çıkaracaktır. Sonra kendisi de insanlarla beraber Tûr'dan inecek ve adaletle hüküm sürecektir. Putları kıracak, Mehdi ile buluşacaktır. İsâ Peygamber hakkında birçok kaynakta geniş malumat vardır. İsâ peygamberin doğumu miladî takvim başlangıcı olmuştur.

Edebiyatta birçok yönleriyle ele alınır. Meryem'in İsâ'ya gebe kalışı, doğumu esnasında ve bebekken gerçekleşen olağanüstü haller, peygamberlik mucizeleri, özellikle elle dokunması (mesh) ve nefesi ile körleri gördürüp hastaları iyi etmesi, ölüleri diriltmesi, dünyaya değer vermemesi, bir merkep sırtında gezmesi, kendi söküğünü kendisi dikmesi, ölmeyip göğe çekilmesi, dördüncü kat gökte bulunması, maddeden arınmış olması ve hiç evlenmemesi vs. birçok yönlerden eski şiirimizde çeşitli hayal ve sembollere konu olmuştur. Rivâyete göre Hz. İsâ'nın üzerinde dünya eşyası olarak bir tas, bir tarak

ve bir iğne varmış. Birinin eliyle su içtiğini, bir başkasının da parmaklarıyla sakalını taradığını görünce tası ve tarağı bırakmış. Göğe çıkarıldığı zaman üstünde dünya nimeti olarak yalnızca bu iğne bulunmuş ve bu yüzden sorguya çekilmiştir. Onun için de dördüncü kattan ileri geçememiştir. "Mesîh" lakabıyla bilinir ve kendisine Rûhu'l-Kudüs denir. Şiirlerde çok defa bir hayat emâresiyle birlikte "Dem (nefes)" kelimesiyle yanyana anılır. Sevgilinin dudağı can bağışlamakta İsâ'ya benzer. Bazan şâirin şiiri, sevgiliden gelen sabâ yeli de diriltici özellikleriyle İsâ'ya benzerler. İsâ'nın yattığı ve içinde konuştuğu beşik, hâlen Kudüs'te bulunmaktadır.

Şerm-i cûd u keremiyle yere geçdi Karûn
Cüst ü cûy-ı haremiyle göğe çıkdı İsâ

Nazîm

Zemîn eflâke elbet azmederdi fart-ı hasretden
İkamet etse çerh üzre misâl-i hazret-i İsâ

İzzet Molla

Eyledi bir nutk ile ihyâ o İsâ-dem velî
Bir tabîb-i cân dahî böyle Mesîhâlanmadı

Nazîm

Görüp tasvîrin ey İsâ-nefes deyr içre sûretler
Düşüp bî-cân yatur her biri bir dîvâra yasdanmış.

Aşkî

Mâsivâ nakşına iplik kadar olma mâil
Ehl-i tecrîdi yolunda alıkor bir iğne

Es'ad Dede

Yerden göğe dek vardır ara yerde tefâvüt
Rif'atde ne cânible sana benzeye İsâ

Yahyâ Bey

Necâtî'nin dirisinden ölüsü Ahmed'in yeğdir
Ki İsâ göklere ağsa yine dem vurur Ahmed'den

Ahmed Paşa

(bkz. Mesîh, Meryem, Cebraîl, Rûhu'l-Kuds).

İshâk سحاق a. i. İbrahîm* peygamberin ikinci oğlu olan peygamber. Annesi Sârâ'dır. Onu, ihtiyarladığında bir mucize olarak doğurmuştur. İbrahîm peygamberin vefatından sonra yerine İshâk geçmiştir. İshâk peygamberin Ays ve Yakûp* adlı iki çocuğu vardı. Yakup daha sonra babasının yerine geçip peygamber oldu. İshâk Peygamber Ken'an (Filistin) civarında ömür sürdü. Soyundan birçok peygamberler gelmiştir. 160 yıl ömür sürdü. Vefâtından sonra babasının yanına defnedildi. *Kur'ân-ı Kerîm*'de 16 âyette ondan bahsedilir (msl. Bakara/133, 136, 140; Âl-i İmrân/84, Nisâ/163 vs.) Divân şiirinde bir peygamber olmak dolayısıyla ele alındığı gibi İshâk adlı kişileri överken tevriye*li kullanımlar kurar. Hilye türünde de kendisinden bahsedilir.

Cümle rûh-ı enbiyâ "Nasrun min'allâh" okuyup
Bu gazâ içre dutar İshak Peygamber livâ

Yahyâ Bey

İskender اسكندر y.i. Eski kültürümüz iki İskender tanır. Bunların birincisi İskender-i Zülkarneyn, diğeri de İskender-i Yunanî (yani Makedonyalı Filip'in oğlu İskender)'dir. Hayatları, yaşadıkları bölgeler ve başarıları yönünden birbirlerine çok benzeyen bu kişileri eski tarih, tefsir, edebiyat vs. müellifleri çok defa aynı kişi sanmışlardır. Oysa *Kur'ân-ı Kerîm*'de hayatı hakkında bilgi verilen Zülkarneyn ile hayatını Yunan kaynaklarına dayalı batılı eserlerden öğrendiğimiz Büyük İskender (Alexander The Great)'in birbirleriyle hiç bir alakaları olamaz. Bir defa Büyük İskender M.Ö. III. asırda (356-323) yaşamış olup içki içen, adam öldürmekten zevk alan, adalet tanımaz, ırk ayrımı güden, Mısır'a bir Tanrı olarak giren, çok tanrılı Grek dinine uyan ve hatta eşcinsel bir kişidir. Oysa bir peygamber veya "salih kul" olması gereken Zülkarneyn'de bu gibi özellikler elbette bulunamaz. *Kur'ân-ı Kerîm*'de hayatı hakkında bilgi verilen (Kehf/83-99) İskender hakkındaki rivâyetler de değişiktir. Adı hususunda, Abdullah İbn Dahhak, Merzuban İbn Merduye el-Yunânî, Yuyan b. Yafes, Sa'b b. Râşid, Zî-şeddâd b. Ad. b. Tat. b. Sebe vs. görüşler vardır. Ona Zülkarneyn (iki karn sahibi) denmesine de çeşitli sebepler gösterilir. "Karn" lûgatta, boynuz, asır, bir zamanda yaşamış cemaat, insanın

tepesi, başın iki yanı, erkeklerin perçemi, güneş kursunun kenarı, bir kavmin efendisi vs. anlamlarına gelir.

İskender-i Zülkarneyn hakkında efsane ve rivayetlerin çok geniş olması, hepsini burada yazmamıza engel olmaktadır. Ancak edebiyatta İskendernâmeler başta olmak üzere onun adına çok rastlarız. Müstakil kitaplar halinde yazıldığı gibi divân şiiri mazmunları içinde yer alan ve daha çok tenâsüp* ile telmih* sanatları münâsebetleriyle söz konusu edilen İskender, çok zaman Zülkarneyn yerine zikredilmiştir. Yani bir beyitte İskender söz konusu edilecekse âb-ı hayât* araması, Hızır* ile olan yakınlığı, zulumât*a girmesi, yolculukları, ordusunun çokluğu, cihangirliği vs. yönlerden ele alınır.

Rivâyete göre İskender, ordusu ile zulûmât ülkesine âb-ı hayâtı aramaya gitmiş ama veziri olan Hızır, suyu bulup içtiği halde ona nasip olmamıştır. İskender'in Ye'cüc ve Me'cüc* kavmi üzerine sed yapması da zaman zaman ele alınır. Ayrıca övülen kişileri İskender'e benzetmek gelenektir. Bu durumda Dârâ* da söz konusu edilir. Cihangirliği nedeniyle padişah övgülerinde çok kullanılır. İskender'le ilgili efsanelerde bir Âyîne-i İskender*den bahsedilir. Divân şiirinde dünyanın pek çok yerini fethetmesi yönüyle de ele alınan İskender birçok sanatlara da konu edilmiştir. Şâirin, her vesile ile ondan bahsetme imkânı vardır ve çok zaman bu genişliği kullanır.

Dil-teşne İskender gibi düştü saçın zulmâtına
Ey Hızr-hat la'lden ol ser-çeşme-i hayvanı sun

Ahmed Paşa

Halkdan kaldırdı Ye'cûc-ı Frengin zahmetin
Tîğ-ı cevhedârdan sed çekdi İskender gibi

Sâbît

Belki dârat-ı Skender'le felek bir bendesin
Görse farketmezdi İskender midir Dârâ mıdır

Nef'î

Skender gibi tâlib feth-i heft-iklîme ikbâli
Süleymân gibi gâlib rûzigâra hükm ü fermânı

Nef'î

Var fenâ deştin temâşa et açıp ibret gözün
Nice İskender türâb olmuş nice Dârâ yatur

Rahmî

Eger maksûd eserse mısra-i berceste kâfîdir
Aceb hayretteyim ben Sedd-i İskender husûsunda

Ragıp Paşa

Lâ'line ol nev-hatın el sundu zülfü bu aceb
K'erdi Zülkarneyn Hızr'ın çeşme-i hayvânına

Defterdar Mehmed Bey

(bkz. âb-ı hayât, âyîne-i İskender, Dârâ, Hızır, İlyâs, set, Ye'cüc ü Me'cüc, zulumât).

İskender-nâme اسكندرنامه f.b.i. İran, Türk ve Hind edebiyatlarında adı anılan İskender-i Zülkarneyn'in birbirine karışmış efsanevî hayat hikâyelerini konu alan mesnevî türü.

Hikâye daha çok, Büyük İskender'in düşünceleri, aşkları, fetihleri vs. destanî hayatı çevresinde gelişmiştir. Ancak zaman zaman Zülkarneyn'in hayatı da ona maledilmiştir. Tamamen İslamî çerçeveler içinde alınan hikâyede onun yer yer peygamber olarak anılması da bu karışıklık nedeniyledir. Hikâyenin konusu kısaca şöyledir:

İskender İran asıllı bir Yunan prensidir. Yedi yaşından itibaren Aristo'nun ilmî terbiyesi altında yetiştirilir. 15 yaşında tahta çıkar. Eflatun, Sokrat ve Aristo'nun öğütleriyle hareket eder.

Rüyâsında bir melek ona Allah'ın kılıcını verir. O da bu kılıç ile ordusunu yanına alıp dünyayı fethetmeye çıkar. İran ve Turan'ı zapteder. İran şahı Dârâ* (Darius)'nın kızı Rûşeng (Roxan) ile evlenir. Zâbilistân (Gazne) hükümdarının Gülşâh adlı kızıyla sevişip ülkesini ele geçirir. Sonra Hindistan'ı fetheder ve Hind prensesi Şahbânû ile evlenir. Çin'e geçip Tabgaç Han'ı ve ülkesini bir ejderhâdan kurtarır. Dokuz Oğuzlar'la karşılaşır Çeşitli kavimleri emri altına alır. Azerbaycan'da bir kavmi Ye'cûc ve Me'cûc* elinden kurtarmak için bir set (Sedd-i İskender*) yaptırır. Ruslara galip gelir. Kendisini öldürmeye gelen devleri alt eder. Elindeki tılsımlı ayna (Âyîne-i İskender*) ile kerâmetler gösterir. Mısır'ı ele geçirir ve İskenderiye

şehrini kurar. Yanındaki âlimlerine çeşitli kitaplar yazdırır. Kâ'be ve Kudüs'ü ziyaret eder. Bir süre sonra hastalanır. Âlimler şifa olarak âb-ı hayât'ı salık verirler. Hızır* ile Zulumât* ülkesinde âb-ı hayât'ı ararsa da Hızır bulur ama o bulamaz. Bütün çabalara rağmen genç yaşta (33) ölür.

Âyet ve hadîs gibi din ilimleri ile hikmet ve ilm-i nücûm gibi eski şark ilimlerine fazlaca yer verilen İskendernâme'lerde sembolik düşünceler etrafında (msl. âb-ı hayât=ilim, Aristo=akıl) fikrî, ahlakî ve didaktik bir özellik göze çarpar. Bu nedenle İskender'in tarihî kişiliği yerine doğu mistisizminin etkisinde efsanevî bir kahraman olarak anlatılır. Nitekim eserin kaynakları arasında Yunanca olarak yazılan (M.S. 300) *Pseudo Callisthenes* (Düzmece Kalistenes) yanında çeşitli İslam tarihleri (msl. *Târîh-i Taberî*) ve Firdevsî'nin (öl. 1021) *Şehnâme*'si yer alır.

Konuyu *İskendernâme* adıyla müstakil bir eser olarak ele alan ilk şâir Genceli Nizâmî'dir (öl. 1203). Daha sonra yazılan *İskendernâme*'lerin hemen birçoğu bu eserden etkilenmiştir. *Şerefnâme* ve *İkbalnâme* adlı iki ana bölümden oluşan bu eser 10.300 beyit tutarındadır. Fars edebiyatında aynı konuyu değişik adlar altında ele alan diğer şâirler de şunlardır: Hüsrev-i Dihlevî (öl.1325, Âyîne-i İskenderî, bs. Aligarh 1918), Câmî (öl. 1501, *Hıred-nâme-i İskenderî*) ve Râî Hidayetullah (XVI.yy., *İskendernâme*, eser henüz ele geçmemiştir). Yazarı bilinmeyen *Sîretü'l-İskender* ile Ebû İshak Saburî'ye ait *Kıssa-ı İskender* adlı mensur eserleri de burada anmak gerekir.

Hind edebiyatında Gokulaprasada'nın *Kârnâme-i Skenderî*'si ile Cemâleddin'in *Kıssa-ı Skender*'i de aynı konuyu ele alır. Türk edebiyatında *İskendernâme*'nin ilk ve muhteşem örneğini Ahmedî vermiştir (yazılışı: 1390). Ahmedî'nin, *İskendernâme*'si konu bakımından Fars *İskendernâme*'lerine benzerse de içeriğindeki geniş kültür ve bilgi hazinesi ona orijinal bir ansiklopedi özelliği kazandırır. Aruzun "Fâilâtün Fâilâtün Fâilün" kalıbıyla ve 8754 beyit halinde kaleme alınan bu *İskendernâme*'nin diğer önemli bir özelliği de içinde manzum bir Osmanlı tarihi bulunmasıdır (bs. 1983).

Ahmedî'den başka *İskendernâme* yazan Türk şâirleri arasında *Sedd-i İskenderî*'si ile Ali Şir Nevâî (öl. 1501), *İskendernâme* adlı eseriyle Cemâlî (XV. yy.) Ahmed Rıdvan (XIV.) ve Hayatî (XV. yy.), Kıssa-i *İskenderî*'si ile Hamzavî (XIV. yy.), *Hikâyet-i İskender'i* ile de Nevalî sayılabilir. Figanî'nin (öl. 1532) de bir *İskendernâme* yazdığını kaynaklar bildiriyorsa da eser henüz ele geçmemiştir.

İsmâîl اسماعيل a. i. İbrahîm* peygamberin ilk oğlu olan peygamber. *Kur'ân-ı Kerîm*'de birçok yerde adı geçen (msl. En'âm/86-87, Sad/48, Meryem/54-55), bu peygamberin annesi Hacer'dir. Sârâ'nın Hacer'i ve İsmâil'i kıskanması sonucu İbrahîm peygamber onları Mekke'ye getirdi. Zemzem* suyu İsmâil'in ayak vuruşlarıyla ortaya çıktı. Burada babası ile birlikte Kâ'be*yi inşa ettiler. İbrahîm bir çocuğu olursa onu Allah'a kurban edeceğini söylediği için, İsmâil'i kurban etmek üzere süsledi, hazırladı. İsmâil büyük bir teslimiyet gösterdi. İbrahîm bıçağı birkaç kez boynuna sürttüğü halde kesmedi. O sırada Cebraîl bir koç ile geldi. Kurban olarak o koçu kesmesini söyledi. İslâmiyetteki kurban hadisesi de bu olayın hatırasıdır.

İsmâil, babasının şerîatıyla amel eden bir peygamber idi. Yemen'de Amelika kavmine peygamber oldu. 137 yıl ömür sürdü. Annesinin Hicr'deki kabri yanında medfundur. Peygamberimiz İsmâil soyundan gelmiştir.

Edebiyatta daha çok Kâ'be, kurban ve Zemzem* dolayısıyla telmîh yapılarak anılır. Sevgilinin gözü için benzetmelerde kullanılır. (bkz. İbrahîm, Kâ'be, Zemzem).

Müje hançerle İbrâhîm'e dönmüş
Göz İsmâîl-veş teslîme benzer

Hayalî

Gerçi İsmâîl'e kurbân gökden inmiş kadriçün
Hak bilir kadr içün İsmâîl ana kurbân olur

Fuzûlî

Olmakla ruhunda nûru tâbân
İsmâîl'e kebş olundu kurbân

Nâbî

İsm-i A'zam اسم اعظم a.i.t. Allah'ın en büyük ismi. Allah'ın 1000 adından 300'ü *Tevrat*'ta 300'ü *Zebur*'da, 300'ü *İncil*'de anılır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçip de 99'u Esmâ-i Hüsnâ* olarak bilinen 100 adından açıkça bildirilmemiş olan en büyüğü ve en etkilisine ise ism-i a'zam denilir.

Onunla .edilen dualar, anında kabul görürmüş. Ancak bu isim halktan gizlidir. Onu bilme şerefine erenler çok üstün kudret sahibi olurlarmış. Süleyman* peygamberin yüzüğünde bu isim kazılıymış. Peygamberimiz'in ism-i a'zam'ı Hz. Ali'ye öğrettiği rivâyet edilir. Tasavvufta ism-i âzam'ın büyük önemi vardır. İsm-i a'zam dualar da halk arasında meşhurdur.

Okudum bir İsm-i A'zam kim vücûda geldi âlem
Konuz adımı siz Âdem ki bu gün ıyâna geldim

Nesîmî

Cism-i pâkiydi Rasûlün her dem
Mazhar-ı cevher-i İsm-i A'zam

Hâkanî

isnâ aşariye اثنا عشريه a.b.i. On iki imam düşüncesine dayanan bir Caferî mezhebi. bkz. On iki imam.

isrâ اسراء a. i. Geceleyin yürüme. Peygamberimiz'in mi'râc hadisesi, *Kur'ân-ı Kerîm*'de bu olayın anlatıldığı sûrenin de adıdır (Sûre nr. 17). bkz. Mi'râc.

İsrâfil اسرافيل a. i. Dört büyük melekten biri. Bunlar, Kerrûbiyân veyâ Hamale-i Arş* adı altında anılırlar. Âdem* peygambere ilk secde eden melek İsrafîl'dir.

Kıyâmete dek Levh-i Mahfûz*a bakacak ve diğer üç meleğe ne yapacaklarını haber verecektir. Kıyamet gününü, haşır ve neşri Sûr* uyla·o haber verecektir. Sûr'a ilk üfürüşünde bütün canlılar ölecek, ikinci üfürüşünde ise hesap için dirileceklerdir. Edebiyatta daha çok ikinci üfürüşüyle tenâsüp içinde ele alınır. (bkz. Arş)

İzzet bu lây ki sûr-ı İsrafîl uyandıra
Geldi sabâh-ı haşre ne sah.t oldu hâb-ı çerh

İzzet Molla

İsrâîl اسرائيل a. i. Hz. Yakub'un lakabı. bkz. Yakub.

Arz-ı hüsn etse o mahdûm-ı Halîl
Yusuf'un anmaz olurdu İsrâîl

Hâkanî

İsrâiliyyât اسرائليات a. i. *Kur'ân*'da anlatılmadığı için İsrailoğulları ve onların peygamberlerine ait gerçekliği şüpheli olan hikâyeler. Boş inanç anlamında da kullanılır. İslam tefsirlerinde özellikle Yahudî inançlarından geçme birçok olay İsrâiliyyât kabîlinden yer edinmiş ve zamanla tarih olmuştur.

istiâre استعاره a. i. Ödünç alma, iğretileme. Edebiyatta bir kelimenin anlamını geçici olarak başka bir kelime hakkında kullanma sanatıdır. İstiârede herhangi bir varlığa benzerlik dolayısıyla asıl adın yerine benzediği başka bir varlığın adı kullanılır. Bu sanatın özünü teşbîh* oluşturur. Ancak istiârede benzeyen ya da benzetilenden yalnızca biri söylenir. Birisine "aslan" demek gibi.

Türk edebiyatında en çok kullanılan sanatlardan biridir. Bu nedenle birçok çeşitlere ayrılmıştır.

1. Açık istiâre: Yalnızca benzeyenin söylendiği istiâredir. "*İki kapılı bir handa/Gidiyorum gündüz gece*- Âşık Veysel" beytindeki "iki kapılı bir han"ın dünya yerine kullanılması gibi. Yine "*Rahm et bana ey nigâr bak da/ Cevrinle bu dîde çağlamakda*" beytindeki nigâr (resim gibi güzel sevgili) ve çağlamak kelimeleri, benzetilenin söylenmediği ve yalnızca benzeyenin bulunduğu için birer açık istiâre oluşturur.

2. Kapalı istiâre: Yalnızca benzetilenin söylendiği istiâredir. Ancak bu tür istiârede çok zaman benzetilen ile birlikte benzeyenin bir özelliği de söylenmiş olur "*Yapraktan saçını yerlere yaymış/ Sonbahar ağlıyor ayaklarında*- N.Fâzıl" beytinde benzetilen (sonbahar) vardır, ama benzeyen (insan) yoktur. Bunun yanında

sonbaharın, yaprakları dökmesi ve yağmurları gibi iki özelliği söylenmiştir.

3. Temsilî istiâre: Teşbihin temel öğeleri olan benzeyen ve benzetilenden biri yanında birden fazla benzetme yönü gösterilerek yapılan istiâredir. Bu tür istiârede zihin önce hayaller ile oyalanır, sonra gerçeği düşünmesi sağlanır. Yahya Kemal'in ölüm tem'ini işleyen "Sessiz Gemi" şiiri ile Ahmed Haşim'in hayatı anlatan "Merdiven" şiiri buna örnek verilebilir. Ayrıca bu tür istiârede sanatı oluşturan kelimelerin sayısı birden fazladır (*Aslı yoktur bilirim vade-i vasl-ı dehenin/Nâfile bal çalıp ağzıma yalandırdı beni*-Vâsıf).

Günlük konuşma dilinde birçok kelime istiâre yoluyla kullanılır. Sözgelimi aslan "yürekli", kaz "sersem", tilki "kurnaz", angut "ahmak", nemrut "kötü, inatçı" vs. anlamlara gelir. Bunun yanında istiâre yoluyla kullanılan sayısız deyim vardır (Ağır başlı, ateş püskürmek, baştan çıkma, can çekişmek, toz kondurmamak vs).

İstiâre bu üç ana şekil dışında da birçok çeşitlere ayrılır. Bunlar, sözün tek veya çok oluşuna göre (müfred, mürekkeb), benzetme öğelerinin ortak noktada birleşmelerine göre (vifâkî, inâdî), öğelere ait özelliklere göre (mutlak, mücerred, müreşşah), benzetme yönüne göre (mübtezele veya âmiye, hâsiya veya garîbe), benzetme yönünün şiirde söylenişine göre (sâzice, müveşşaha) yapılan gruplamalardır. Anlamında alay bulunan istiârelere de istiâre-i tehekkümî veya istiâre-i telmîhiye denir. Şiir diye saçma şeyler söyleyen birisini Fuzûlî adıyla çağırmak gibi.

istidrâk استدراك a. i. Anlama. Edebiyatta över gibi görünüp yerme ve yeriyormuş gibi davranıp övme sanatıdır. Bunlardan birinciye te'kîdü'z-zemm bimâ yüşbihu'l-medh, ikinciye de te'kîdü'l-medh bimâ yüşbihu'z-zemm denir. Çalışkan bir kişi için "Orada öyle oturup durur, işinden başka şeyle uğraşmaz." demek onu yeriyormuş gibi övmektir. Tembel bir ev hanımı için de "O kadar tutumlu ki eskimesin diye çamaşırlarını yıkamıyor." demek, onu övüyor gözüküp yermektir.

Övmede veya yermeyi pekiştirme amacına yönelik olan istidrâk, divân şâirlerince kullanılmış olup örneği pek azdır. "*Hüsnüne hiç diyecek yok ammâ/Nigehi ok gibi işler câna*" beytinde överek yerme; "*Dehrde anlamayıp bilmediği ola meger/Tama'u buğz u nifâk u hased ü gadr u sitem* (Nâbî)" beytinde ise yererek övme söz konusudur.

İstidrâk günümüz düzyasındaki parantez içinde ünlem veya soru işareti ile gösterilen alay ifadesine (*Ağzını yayarak konuşurken olağanüstü bir hatip (!) sanılırdı.*) Yakın bir kullanım ile şiirlerde yer edinmiştir. Övme ile ilgili mânâ sanatlarından olan istabda'a bir istidrâk sayılır. İstabda'a'da bir yönden övülen şey, ikinci bir övgü ile pekiştirilir. "İlk dersinde geniş kültürü ve derin meslekî bilgisi hemen kendini gösteren öğretmen, daha sınıfa girer girmez davranışlarıyla örnek bir kişilik sergilerdi." cümlesinde böyle bir durum söz konusudur. Burada geniş kültür ve derin meslek bilgisi, üstün kişilik özelliği ile kuvvetlendirilmiştir.

istifhâm استفهام a. i. Sorma. Edebiyatta dikkati daha fazla çekmek için anlatılmak istenen şeyi soru şeklinde ortaya koyma sanatıdır. Çeşitli duyguları soru şeklinde ortaya koymak söze çekicilik veya çarpıcılık verir. İstifhâma cevap beklemeyiz, heyecân ve duygudan doğarlar. Türkçede soru eki "mi"dir. Ayrıca soru kelimeleri ile sorular yapılabilir.

Sana kimisi cânım kimi cânânım deyu söyler
Nesin sen doğru söyle cân mısın cânân mısın kâfir?

Nedîm

Bezme geldin göz yumup açınca mihmân olmadın
Bilmem ey âhû-yı vahşet gördüğüm rüyâ mıdır

Nedîm

Tecâhü'l-i ârif* sanatı çok defa istifhâm gibi kurulur. İkisini karıştırmamak gerekir. Mehmet Âkif yaşadığı dönemi eski günlerle şöyle karşılaştırır:

Nerde Ertuğrul'u koynunda büyütmüş obalar
Hani Osman gibi Orhan gibi gürbüz babalar?
Hani bir şanlı Süleyman Paşa bir kanlı Selim?
Ah!. Bir Yıldırım olsun göremezsin ne elîm!...

Bazan Farsça'nın etkisiyle veya Azerî lehçesinde olduğu gibi soru edatı yahut soru eki olmadan da soru sorulabilir:

Ab-gûndur günbed-i devvâr rengi bilmezem
Yâ muhît olmuş gözümden günbed-i devvâre su
Fuzûlî

istihâre استخاره a. i. Bir işin hayırlı olup olmayacağını anlamak için duâ edip namaz kılarak uykuya yatma. Eğer o iş iyi olacaksa rüyâda rahatlık, aydınlık, açık renkler vs. görülür. İş hayırlı olmayacaksa rüyâda bunların zıddı ile karşılaşılır.

O perîyi âh-ı şeb-gîr ede câme-hâbe teshîr
Olunur mu lûtfu ta'bir ne hoş istihâredir bu
Nâilî

Dedim, teveccüh edip öldür Ahmed'i ki dedi
Bu kâr-ı hayra ne lâzım ki istihâre kılam
Ahmed Paşa

istihdâm استخدام a. i. Hizmet ettirme. Edebiyatta birden fazla anlamı olan bir kelimenin her anlamını, mânâya uygun düşecek şekilde kullanma sanatıdır. Ancak bunu tevriye* ile karıştırmamak lazımdır. İstihdamda kelimenin mecâz ve gerçek anlamı başka kelimelerin etkisiyle kullanım alanına çıkar. Çok zaman aynı kelimenin yerine zamir şekli kullanılır. Yani kelimenin her iki anlamı kendileri ile ilgili yönde ele alınır.

Bahâr erdi açıldı sevdiğim hem fasl-ı dey hem gül
Biri sahn-ı gülistândan biri sahn-ı gülistânda
Muallim Nacî

Bu beytin ilk dizesindeki "açıldı" kelimesi ilk olarak kış mevsiminin güllükten (yani bahârdan) uzaklaştığını, ikisinin arasının açıldığını; ikinci olarak da güllükte gülün açıldığını anlatıyor. Yani açılmak kelimesi kendisi ile ilgili yönlerde kullanılıyor.

Şu beyitte de istihdâmı yapılan kelimenin zamirli şekli kullanılmıştır. Burada sanat daha belirgindir:

Ayağa düş dilersen başa çıkmak
Anınla başa çıktı câm-ı sahbâ
Hayalî

Bu beytin ikinci dizesindeki "Anınla" zamiri ayak yerinde kullanılmıştır. "Ayak" kadeh demektir. Görülüyor ki ayak kelimesinin iki anlamını kullanmak için iki ayrı yön gerekiyor.

Zâhidâ sâgarı çekmek eğer olduysa günâh
Sen sevâb içre bulun biz bu günâhı çekelim
Hayâlî

Bu beyitteki "çekmek" kelimesi içmek anlamında da kullanılmıştır. Yine "günah" kelimesi ikinci dizede "içki" anlamını yüklenmiştir.

istevâ استوا a. i. Eşit olma, düz olma, düzlük, ortada ve tam bir derecede bulunma. Tasavvufta bir terim olarak kullanılır. Hurufîlik*te insan yüzünü sağlı sollu iki eşit kısma bölecek şekilde yukarıdan aşağıya indirilen çizgiye denir. Böylece yüzde iki adet Ali (علىلد) yazılmış olur. Ayrıca iki kaş, dört kirpik ve bir saçtan ibaret olan yedi hat saçların ortadan ayrılmasıyla sekiz olur. Bunları anâsır-ı erbaa (dört unsur) ile çarpınca otuz iki rakamını verir. Vahdet-i vücût felsefesinde halk, Hakk'ın zuhurudur. Fenâfillâh'a erişen kişi Hakk ile istivâ bulmuş olur.

Mevlevîlerde istivâ makamına eren kişi iki parmak eninde ince, uzun ve siyah bir tülbendi önden arkaya salarak sikkenin ortasına çeker.

Kur'ân-ı Kerîm'de "Ale'l-arşi'stevâ (Allah, olanca kudret ve azametiyle Arş üzerine tecellî etti)" şeklinde geçen (bkz. Arâf/54, Yûnus/3, Ra'd/2, Tâ-Hâ/5, Fürkân/59, Secde/4, Hadîd/4) istevâ kelimesi hurufîlerin Allah'ı hâşâ insan suretinde görme esasını ortaya çıkarmıştır. Özellikle hurufî edebiyatlarında bu kelime çok kullanılır.

Şol kim anın şânına etmiş nüzûl
Câm-ı "ale'l-arş"-i mey-i "İstevâ"

Nesîmî

Çün sen geçesin bu istivâdan
Azad olasın gam u belâdan

Nesîmî

(bkz. harf, hurufîlik)

iştikak اشتقاق a. i. Türeme. Edebiyatta aynı kökten türemiş olan kelimeleri bir arada bulundurma sanatıdır.

Elemin Kays'a kıyas etme dil-i mahzûnun
Yok idi aklı ne derdi var idi Mecnûn'un

beytinin ilk dizesinde "Kays" ve "kıyas" kelimeleri aynı köktendir.

Gözlerin gözlei iken oldu gözün gözüme tûş
Göz ucuyla gözedirken göze göz oldu fiten

Visâlî

itikâf اعتكاف a. i. Bir yere kapanıp ibâdetle meşgul olma. Eskiden özellikle Ramazan ayının son on gününde camilerin maksûre denilen bölmesinde, dini bütün Müslümanlar ve dervişler itikâfa girerlerdi. Kullar ile alakayı kesmek, nefsi öldürmek, Allah ile olmak gibi gayeler uğruna itikâfa girilir ve zarurî olmadıkça dünya kelâmı edilmezdi.

Her menâr üzre kanâdilden geçirdin tavk-ı nûr
İ'tikaf ashâbının kalbine bahş etdin sürûr

Aşkî

itilâf اعتلاف a. i. Uyuşma, uygunluk. Şiirdeki uygunluğa denir. Bir şiirdeki kelimenin mânâ ile, mânânın vezin ile, veznin kelime ile, mânânın mânâ ile ve kelimenin kelime ile uygunluğuna göre beş kısma ayrılır. Ustaca söylenmiş şiirde bu uygunluklar bulunur. Meselâ Tevfik Fikret'in şu beytinde mânâ ile vezin uygunluğu olduğu halde kelime ile mânâ itilafsızlığı vardır. Çünkü şiir bir yağmurun yağışını andırdığı halde "darbe" kelimesi yağmur için kullanılamaz ve ihtizâz ile uyuşmaz.

Küçük muttarid muhteriz darbeler
Kafeslerde camlarda pür ihtizâz

itnâb اطناب a.i. Muhtasar ve müfid (öz ve yararlı) bir anlatımla ifâde edilebilecek sözü boş yere uzatmak ve kelimeye boğmaktır. Yani bir türlü sadede gelememektedir. Eski şâirler itnâbdan gerektiği şekilde kaçınırlardı. İtnâbın mânâyı kuvvetlendirmek için yapılanı, faydalı olup itnâb-ı makbûl adını alır. Bunun dışında kalanlar ise hoş karşılanmazdı. Buna da itnâb-ı mühmil denir. Eşanlamlı kelimelerin tekrârı bu tür bir itnâbı oluşturur.

Duâ ile sözü hatmedelim zirâ hakikatde
Sözün gevher olursa yeğdir itnâbından i'câzı

Nef'î

izmâr اضمار a. i. Aruzda "Mütefâilün" cüzünün ikinci harekesi kaldırılarak "müftâilün" yerine ses değeri bakımından ona eşit olan "müstef'ilün" cüzünü getirmeye denir. Ayrıca bir ismin kendinden önce zamir ile anlatımına da "izmar-ı kable'z-zikr" denir. Tâhirü'l-Mevlevî'nin

Sen de mi giryende-i fürkatsın ey ebr-i bahâr

mısraında "ebr-i bahâr"dan önce "sen" zamîrinin kullanılması gibi.

J

jâle ژاله f i. Çiğ tanesi, şebnem, bkz. şebnem

Bülbür seherde germ olıcak âh u nâleden
Tebhâledâr olur dehen-i gonca jâleden

Belîg

Jâle düşmüş verd-i kâfûrî değil kim gülsitân
Bir tabakla arz eden dildâra ıslanmış gülâc

Nâdirî

jeng ژنگ f. 1. Pas, küf, kir. Divân şiirinde ayva tüyleri ve âşığın gamı jeng olarak gösterilir. Bu bakımdan gubâr ile aynı kullanıma sahiptir. Bkz. gubar.

jengâr ژنگار f. i. Pas, küf, jeng, bkz. jeng.

K

kabâ قبا a. i. Üste giyilen elbise, cübbe, kaftan. Divân şiirinde âşığın yaralı bedeni gül işlemeli bir kabâ'ya benzetilir. Bu bakımdan kabâ, insanın maddî varlığı yerinde kullanılır. Bazan gökyüzü çini bir kabâ olur. Sevgilinin güzelliği ve nazı ile âşığın kanlı gözyaşları da kabâ'ya benzer. Şâirin medhiyesi, övülen kişiye hediye edilen bir kabâ sayılır.

Tasavvufta dervişin hırka*sına kabâ denir ve "varlık, dünya süsü" yerine kullanılır. Kabâ'nın önü açık olup düğmesi yoktur. Bedeni uyluklara kadar örter.

Ne câme giysem olur âteş-i dilim sûzân
Cihânda şu'leden özge kabâ nedir bilmem

Neşâtî

Olsa kabâ-yı sebz ile ol serv cilveger
Gûyâ olur minâre-i sebzîn âşikâr

Seyyid Vehbî

Terk edip Hayretiyâ tâc u kabâdan gedik
Anca bu dünyâda bir köhne kilîmin kuluyuz

Hayretî

kabak tr.i. Kabak, su kabağı. Divân şiirinde özellikle su kabağı için kullanılmıştır. Eskiden su kabaklarına şarap konulurmuş. Ayrıca esrar içilen âlete de kabak denildiği için şâirler kelime oyunları yaparlar.

Ol vâsıtayla la'l-i leb-i dilberi öper
Câmın yüzüne gelse nola Bâkiya kabak

Bâkî

Yâd-ı lebinde işret için bûstânlara
Elle çekildi bâde-i gülgûn kabak kabak

Bâkî

Bezm-i mihnette dü çeşmim dembedem dökerdi yaş
Toptolu meyle müdâm iki kabağım var idi

Aşkî

Kâbe (Kâ'be) كعبه a. i. Mekke'de Harem-i Şerîf'in içinde bulunan kutsal bina. Beytullah, Beytü'l-Harem, Kâ'betullâh adlarıyla da bilinir. Kâ'be, Mekke civarındaki dağlardan alınan siyah taşlarla binâ edilmiştir. İbrahîm* peygamber ile oğlu İsmâil* peygamber tarafından bugünkü yerine inşa edilmiş olup cahiliye devrinde tamir görmüştür. Cahiliye devrinde burası putlarla dolu kutsal bir yer olarak kullanılmaktaydı. Her yıl bedevî Araplar burada panayır kurar ve kendi putlarına tapınırlardı. Bu panayırlarda şiir yarışması yapılır, yarışmayı kazanan şâirin eseri altın ile yazılıp Kâ'be duvarına asılırdı. Bunlara Muallaka-i Seb'a* denirdi. Kâ'be'nin tamiri esnasında henüz Peygamberimize vahiy gelmemiştir. Muhammedü'l-Emîn olarak tanınıyordu. Hacer-i Esved*i Kâ'be duvarına yerleştirme işi Evs ile Hazrec kabileleri arasında anlaşmazlıkla sonuçlanınca, O'nun hakemliğine müracaât edilmişti. Hacer-i Esved'i duvara yerleştirme işinde Peygamberimizin de katkısı olmuş, mübârek elleriyle taşı bugünkü yerine koymuştur. Halen Kâ'be'nin kapısının bulunduğu duvar ile onun karşısına düşen duvar on ikişer metre uzunluğundadır. Diğer iki duvar ise onar metredir. Yüksekliği on beş metre olup doğu köşesinde yerden birbuçuk metre yükseklikte Hacerü'l-Esved bulunur.

Rivayete göre Kâ'be, Nûh Tufanı'ndan önce de şimdiki yerinde mevcuttu ve Âdem peygamber zamanından itibaren dünyadaydı. Nûh Tufânı'nda her yer su ile kaplanmadan önce Allah o binayı bugün tam Kâ'be'nin üzerinde göğe çekmiştir. Buna Beyt-i Ma'mur* denir. Tufandan sonra Nûh Peygamber tarafından eski yerine inşa edilmiştir. Mekke fethinden sonra Kâ'be, putlardan temizlenmiş ve hicretin ikinci yılında Müslümanların kıblesi olarak belirlenmiştir. Kâ'be'yi belli zamanda ziyarete hac* denir. Kâ'be'nin Mîzab (Altın oluk) denen saçağı, Astar-ı Kâ'be denen kara örtüsü, Zemzem* suyu, hac vs., divân şiirinde geniş çağrışımlara yol açan konulardan olmuştur. Tasavvufa göre Kâ'be bir semboldür. Asıl Kâ'be, gönüldür. İlahî aşk gönülde tecellî ettiği için, gönül de bir Kâ'be sayılır. Allah'ın evi olduğu için de gönül ile benzerlik kurulur. Edebiyatta aşk, sevgi, güzellik, kavuşma vs. imajlar için Kâ'be adı çokça anılır. Özellikle tenâsüp yoluyla çok kullanılır. Sevgilinin yüzü ve mahallesi Kâ'be'ye benzetilir. Âşık orada dolaşmakla Kâ'be'yi tavaf etmiş olur.

Çün yüzün Kâ'be hâlin Hacerü'l-Esved imiş
Subh-ı vaslında yüzüm ona sürem gibi gelir

İbn Kemal

Ne bütgede ne Kâ'be gerek âşıka Nef'î
Hâk-i der-i meyhâne yeter secdegeh-i mest

Nef'î

Hâk-i kûyun Kâ'be'ye nisbet eden bilmez mi kim
Bunda her gün onda bir nevbet olur vâcip tavâf

Fuzûlî

Kıble hakkı Kâ'be yüzündür murâd
Ey kapısı secdegâhım gel berü

Necâtî

Kâbe kavseyn قاب قوسين a.k.g. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bir âyette "Sonra (ona) yaklaştı. Derken sarktı. (Bu suretle o, peygambere) iki yay kadar, yahut daha da yakın oldu (Necm/8, 9)" buyurulmaktadır. Kâbe kavseyn sözü "iki yay aralığı kadar" şeklinde tercüme edilmektedir. Peygamberimizin Mirac*ı ile ilgili olarak anlatılan bu olayda, bazı din bilginleri "O" ile kasdedilenin, yani Peygamberimize yaklaşanın Cebraîl* olduğunu; diğer bir kısmı ise burada mecâzen kasdedilenin Allah olduğunu söylerler. Peygamberimizin Mirac gecesi Allah ile görüştüğü inancı bu âyetten dolayıdır. Mirâciyelerde daha çok anılan bu âyeti, sufîler mecazî anlamıyla benimsemişler ve bunu Allah ile Peygamberimiz arasındaki yakınlığın delili olarak görmüşlerdir. Şiirlerde daha çok Mi'râc ve âyetin devamındaki "ev ednâ (belki daha da yakın)" sözüyle birlikte anılır. "Kâb" kelimesi yayın ortasındaki ok konulan yerdir. "Kavseyn" ise bu noktadan itibaren yayın iki yanındaki uzunluğa denir. Tasavvufta bu iki kavis "vücûp" ve "imkân" diye tevîl edilir ki Peygamberimizin, imkân âleminde zâhir

olup vâcip Allah bulunduğunu bilmesi, görmesi ve gerçek karşısında daha da ilerlemesi; bunun sonucunda da her şeyin Hak olduğunu anlamasıdır.

Erdim kaşın Mir'âtına kim Kabe kavseyn oldurur
Vuslat şebinde gör beni ser-tâ-kadem nûr olmuşam

Nesimî

Kabe kavseyni tezekkürde ıyân
Garaz ol kaşı kemân idi hemân

Hâkanî

(bkz. âyet)

ka'beteyn كعبتين a. i. İki Kâ'be, iki zar. Kâbe* anlamı yanında kelimenin zar anlamı da kullanılarak kelime oyunları yapılabilir. İki Kâ'be'den murad Kâ'be ve Mescid-i Aksâ'dır. İki zar ise tavla zarlarıdır.

Ey tas-ı aşkına dil ü cân kâ'beteyn olan
Nerd ü gamında hasret ile zârünem senin

Ahmed Paşa

Getirdi nakş-ı se-şeş ka'beteyn-i ömrü velî
Bulımadı ecelin şeş-derine çâre dirîğ

Necatî

(bkz. tavla)

Kâbil قابل a. i. Âdem peygamberin büyük oğlu olup kardeşi Hâbil'i öldürmüştür. bkz. Hâbil.

Nola kan dökmekde mâhir olsa çeşmin merdümi
Nutfe-i Kabil'dürür gamzen gibi üstâdı var

Fuzûlî

Kabûs-nâme قابوسنامه f.b.i. Emîr Unsuru'l-Maâli Keykavus b. İskender b. Kabus b. Verşmgîr b. Ziyâr'ın didaktik pedagojik ahlâk ve siyaset kitabı.

Keykavus'un oğlu Gilan Şah adına Fars diliyle kaleme aldığı (1802) *Kabusnâme*, oğlunun kişiliğinde bütün nesillere öğüt verme amacını güder. Eser, bir önsöz ile 44 ayrı bölümden oluşur. Devrin çeşitli bâtıl ve müspet ilimlerinin anlatılıp İslam ahlakının pratik hayatta uygulanış yollarını gösteren konular, sultan, vezir ve halkın görevleri çerçevesinde gelişir ve çok zaman duruma uygun hikâyelerle örneklendirilip hikmetli şiir parçalarıyla zenginleştirilir. Eser, basit ve açık anlatımı, yazarının geniş kültürü ve deneyimleri yanında İslam tarihi ve geçmiş devirlerin örnekleri ile ortaçağ ilim ve sanat hayatının doruğunda bulunduğu bir dönemin ürünü olarak Fars kültüründe önemli bir yer edinmiş ve konuyla ilgilenen birçok yazarın (msl. Senaî, Nizamî, Attâr, Câmî) alıntılarına sahne olmuştur.

İran kütüphanelerinde birçok yazma nüshaları bulunan *Kabusnâme*, gösterdiği başarı ve hiç eskimeyen sosyal hayat prensipleri nedeniyle dokuz kez İran'da, bir kez de Hindistan'da basılmıştır. Bunlar içinde Said Nefisî tarafından ilmî bir araştırma ile birlikte yayınlanan (II. bs. İran, 1963) nüsha, oldukça eski bir metin olup kitabın farklı nüshaları içinde oldukça sağlam bir metin olarak bilinir. Eser İngilizce, (Reuben Levy, The *Nasihatname known as Kabusname*, London, 1951) Fransızca (A. Querry, *Le Cabous Name*, Paris, 1866), ve Almanca (H. F. von Diez, *Buch des Kabus*, Berlin, 1811) gibi batı dilleri ile Rusça (Madam Debeledev) ve Kazan Türkçesine çevrilmiştir. (Abdulkurun Şirvani, *Kabusnâme*, Kazan, 1880; Abdülkayyum, Kazan, 1898).

Kabusnâme XIV. yy. dan itibaren Türkiye Türkçesine dört kez çevrilmiştir. XIV. yy. da yapılan ilk çevirinin kim tarafından gerçekleştirildiği bilinmemektedir. (Raif Yelkenci kt. arasında). Aynı yy. müelliflerinden Şeyhoğlu Sadrüddin de *Kabusnâme*'yi Süleyman Şah (saltanatı: 1368) adına daha yalın ve edebî bir dil ile çevirmiştir (bir nüshası Kahire kraliyet ktp. de). Akkadızâde'nin çevirisi ise Emir Süleyman'ın (saltanatı: 1403-1410) hâslarından Hamza Bey'in emriyle yapılmıştır. (İst. Belediye Ktp. Muallim Cevdet kt. nr. 187; Ankara Cebeci Halk Ktp. nr. J. 3/3, 303 ve British Museum, or. 7320).

Türk edebiyatında en çok tanınan *Kabusnâme* çevirisi Mercümek Ahmed'in kaleminden çıkmıştır. Eski Türk nesrinin en güzel ve en yalın örneklerinden birisi olan bu çeviri, Sultan II. Murad adına yazılmıştır. (1431-32). Mercümek Ahmed,

yalnızca bir çevirmen olmaktan öte eserin Türk kültür hayatına adaptesi için birçok yerlerde kendi fikirlerinden açıklamalar yaparak da kitabının sınırlarını genişletmiştir. Yaratılıştan, bilim ve sanattan günlük hayata dek (meslekler, ticaret, yemeiçme, âşıklık vs.). her çeşit konunun açıkca anlatıldığı bu çeviride, önce İslâm düşüncesinin temellerini oluşturan bilgiler verilmiş, sonra âyet, hadîs veya vecizelerle konu pekiştirilerek küçük hikâye anlatımlarıyla örneklendirilmiştir. Böylece amaçlanan örnek insan tipinin portresi verilmek istenmiş ve bunda da başarılı olunmuştur. Eserin birçok yazma nüshaları yanında üç de sadeleştirmesi vardır. Bunların ilki eski harflerle olup Nazmizâde Hüseyin Murtazâ'ya aittir. (yaz. 1705; yazmaları, İ.Ü. ktp. T.Y. nr. 1773, 2739, 9705). Eser daha sonra ilmî birer araştırma ile birlikte önce O. Şaik Gökyay tarafından dört defa (Ankara, 1944, 1964, 1966, 1974), sonra da Atilla Özkırımlı tarafından sadeleştirilerek bastırılmıştır (İstanbul, II. c. ts.)

kad (kadd) قدّ a. i. Boy, Kadd-i bâlâ, kadd-i bülend, kadd-i mevzûn, kadd ü kamet, servkad vs. terkipler ile kullanılır. bkz. boy.

Yolunda ok gibi doğru iken kaddi dü-tâ oldu
Hisâlî nâtüvânı bir civânın aşkı pîr etdi

Hisâlî

kadeh قدح a. i. Bardak, içki bardağı, kadeh, bkz. câm.

Lîk tâ görmeye cefâ-yı kadeh
Okudu bin kerre duâ-yı kadeh

Fuzûlî

Sâkî dil-i nâtüvânı şâd et
Mahmûrunu bir kadehle yâd et

Riyazî

kader قدر a. i. Allah'ın ezelî hükmü, takdîr, Levh-i Mahfuz*da yazılı olanların vücut bulmadan evvelki haline kader, ortaya çıkmasına da kaza denir. Kader imanın şartlarından biridir. Daha çok kaza ile birlikte kullanılır.

Divân-ı kazâ içre kalem çekdi Utarid
Kılmağa kader safhasında hükmünü imzâ

Ahmed Paşa

kadr قدر a. i. Değer, onur, itibâr, rütbe, derece. Terim olarak daha çok Kadir gecesi (Leyle-i Kadr) olarak bilinir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Kadr sûresi (nr. 97) vardır. Bu sûrenin meâlinde "Şüphesiz biz onu (Kur'ân'ı) kadir gecesi indirdik. Kadir gecesi nedir, bilir misin? Kadir gecesi bin aydan hayırlıdır. Onda melekler ve rûh, Rablerinin izni ile her türlü iş için inerler. O gece tan yeri ağarıncaya kadar selamet vardır." buyurulur. Kadir gecesinin hangi gece olduğu belirtilmemiştir. Ancak Ramazan ayı içinde muhtemelen 27. gece olduğu hakkında rivayetler vardır. *Kur'ân-ı Kerîm* bu gece nâzil olmağa başlamıştır. Yine bu gecede bir yıllık işler yeryüzüne iner. Bu gece ibâdet ve taat ile geçirilir. Çünkü Allah'ın mağfiret denizi coşup kabarır. Kulların tevbesi için bu gece bir fırsattır.

Kadr kelimesinin "kıymet, değer" anlamıyla da kelime oyunu yapılarak şiirlerde kullanılır.

Nite ki ide sefer âleme meh ü hurşîd
Nite ki gide gele rûz-ı leyletü'l-Kadre

Yahyâ Bey

Kaşların zülf-i perişânın altında gören
Şeb-i kadr içre sücûd etdi sanır iki nihâl

Nâdirî

Seher-i ıyd celî maşrık-ı ruhsârında
Leyle-i kadr hafî zülf-i siyah-fâmında

Nedîm

Kadirîlik a.tr.i. XI. yy. sonlarında sultân-ı evliyâ Abdülkadir Geylânî (1077-1166) tarafından kurulmuştur. İslâm dininin özellikle Afrika'da yayılmasında Kadirîlik'in rolü büyüktür. Kadirîler başlarına yeşil bir şerit takarlar. Tarîkata yeni girenler bir yıl sonra arakiye takarlar. Şeyh külahının (tacının) ortasında sekiz dilimli gül vardır. Gülün ortasında da Mühr-i Süleymân tasvîri bulunur. Bu tâcda beyaz ve yeşil renk

esastır. Her yıl 10 Rebîulahir'de Abdülkadir-i Geylanî adına bayram yapılır, şeyhin kabri ziyâret edilir.

Zikirlerinde *Kur'ân* okunur. Bazıları Abdülkadir hizb'ini okurlar ve sonunda Abdülkâdir ismini anarlar. Bu zikirlerde bendir, def ve mazar çalınır. Kadirî âyînlerine Hadrâ denir. Âyînde halîfenin neslinden gelen birisi bulunur. Tarîkatta halvet ve itikâf esastır. İtikâf 40 gün sürer. Bu kırk gün içinde yiyecekler daima azaltılır ve son üç gün oruç tutulur. Bu hareket nefsi dünyadan temizlemektir, bir nevi çiledir. Kadirîlik, İslamiyet'e daima bağlı kalmıştır. Bu nedenle dünyanın bütün İslamî topluluklarında rağbet görmüştür.

Tarîkat, taraftarlarına iyiliği, sükûneti, fazileti tavsiye eder. Başkalarına iyilikte bulunmak, sevgi göstermek gerekir. Bütün Kadirî tekkeleri Bağdat'taki Abdülkadir Geylânî türbesinin muhafızlığına bağlıdır. Bu tarîkatta, mürîd, dünyadan tamamen kopmayıp başkalarına yardım etmelidir.

Kaf قاف a. i. Kaf dağı. Dünyanın etrafını çevrelediğine ve aşılmasının imkânsızlığına inanılan dağlar zinciri. Efsaneye göre Ye'cûc ile Me'cûc*, Anka*, cinler, şeytanlar bu dağın arkasındadır. Masallarda çok anılır. Ejderhâ* melekler tarafından bu dağların arkasına atılırmış. Bu dağın yüksekliği 500 fersah imiş. Birçok yerleri su içindeymiş. Güneşin ışıkları bu dağa çarptıkça yeşile boyanır ve oradan aksedince de maviye bürünürmüş. Gökyüzündeki mavilik de bu ışıkların okyanuslardan yansımasıyla ortaya çıkarmış. Yüksekliğin, uzaklığın, ihtişamın ve kâinatın sembolü olarak şiirlerde Anka ile birlikte anılır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de geçen Kaf sûresi (nr. 5) "Kaf" harfi ile başlar. Bazı müfessirler bu harfi "Kaf dağı" olarak tefsir etmişlerdir ki yeşil zebercetten olduğunu ve semanın onun üzerinde bulunduğunu söylerler. İsrailiyyattan olmak üzere bu dağın ucu, dünyanın altında bulunan kayaya değermiş ki zelzelelerin kaynağı burasıymış. Tasavvufta Kaf dağı mürşid-i kâmilin vücûdudur.

Bizim yurdumuza hiç idemezsin
Hakîkat Kaf'ının Ankasıyız biz

Harâbî

Cîfe-i dünyâ değil kerkes gibi matlûbumuz
Bir bölük Ankalarız Kâf-ı kanâat bekleriz

Fuzûlî

(bkz. Anka)

kâfir كافر a. i. Allah'ın varlığına ve birliğine inanmayan. Ancak kelime, divân şiirinde Müslüman olmayanlar hakkında kullanılmıştır. Mü'min'in zıddıdır.

Kâfiristan (kâfir ülkesi) bütün hristiyan ülkeleri yerine kullanılabildiği gibi, Hindistan'ın kuzey batısındaki bir bölgeye de denir. Kâfir kelimesinin kara renk ile alakası vardır. Bu yüzden esmer Hintliler ile sevgilinin saçı, beni vs. unsurlar kâfirlikle suçlanır. Bazan sevgili âşığa ettiklerinden dolayı da kâfir olarak nitelenir. Bunda merhametsizlik, Müslümanlara musallat oluş, insanın imanını gidermesi, âşığı aşk şehidi etmesi, hileleri, zünnâr*, saçları vs. hususiyetlerin rolü vardır. Kâfir sıfatı sevgili için kullanıldığında kelimenin takdîr edici, övücü anlamı ile tevriye yapılabilir. Bir kâfire ait olan bütün sıfatlar sevgilide bulunabilir. Bazan sevgilinin güzelliği Mushaf; mahallesi de cennet veya Kâ'be olarak düşünülür. Bu durumda kâfirlik rakîbin özelliği olur. Çünkü kâfir *Kur'ân*'ı elleyemez, cennete ve Kâ'be'ye giremez.

Saçı ile kan yalaşmış mürde kâfir başları
Ateş-i pür-dûda mânend olmuş idi gûyiya

Yahyâ Bey

Demâdem cevrlerdir çekdiğim bî-rahm bütlerden
Bu kâfirler esîri bir müselmân olmasın yâ Râb

Fuzûlî

Ne kâfirliklerin gördüm ben ol zülf-i siyeh-kârın
O ebrûnun o zâlim gamzenin ol çeşm-i mekkârın

Nedîm

Biri kâfir biri hindû biri gûyâ müselmân
Dîni ayrı üç birâderdir o zülf ü hâl ü ruh

İzzet Molla

Zülfün gidermiş ol sanem kâfirliğin komaz henüz
Kesmiş velî zünnârını dahî müselmân olmamış

Ahmed Paşa

kafiye قافيه a. i. Kafiye. Uyak. Eskilere göre şiir "mevzûn u mukaffâ söz"dür.

Yani eskiden vezinli (ölçülü) ve kafiyeli (uyaklı) sözlere şiir denirdi. Günümüzde bu tanım artık pek geçerli sayılamaz. Güzel olan ve insanın iç dünyasına hitab edebilen ahenkli sözleri şiir olarak kabul edebiliriz. Ancak şu kadarı var ki şiir, az sözle çok şeyler anlatabilen söyleyiş şeklidir. Günümüzde şiirin, mutlaka vezinli ve kafiyeli olması istenmiyorsa da, dilin ve insanın özü olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Şiir, tılsımlı bir sözdür. Bu bakımdan şiir ile nazımı da birbirlerinden ayırmak gerekir. Nazım için, kafiyeli, vezinli, fakat sanatsız da olabilen yazılardır dersek; şiire sanatlı her çeşit yazı gözüyle bakabiliriz. Kısaca şiir, ister nesir ister nazım olsun, güzel ve hatırda kalması kolay olan sözdür. Şiirde bir âhenk gerekir. Çok zaman bu âhengi de vezin ve kafiye sağlar. Kafiye, en az iki dizenin sonunda tekrarlanan, yazılışları aynı, ama anlamları farklı olan ses benzerliğine denir. Divân edebiyatı kafiyesinde yazılış, halk edebiyatı kafiyesinde ise genellikle okunuş ve ses esastır. Bunlardan birinciye (göze de hitap ettiği için) göz kafiyesi, ikinciye de (yalnızca sesçe benzeştiği için) kulak kafiyesi diyoruz. Göz kafiyesinde sesler tamamiyle birbirlerine uymayabilir. Arap harfleriyle yazılan klasik şiirimizde yazı benzerliği ikinci plana atılırdı. Gerçi yazı benzerliği de ses benzerliği demekti ama;

İftihâr eyleriz bununla da biz
Müstefiz-i meâsir-i arabız

dizelerinin sonundaki "biz" ve "arabız" sözlerindeki kafiye harflerinden olan "ı" ile "i" sesçe birbirlerine uymamakla beraber yazılışları esas alındığından kafiyeli sayılırdı. Yine Namık Kemâl'in,

Memleket bitti yine bitmedi hâlâ sen ben
Bize bu hâl ile bizden büyük olmaz düşmen
Dest-i a'dâdayız Allah için ey ehl-i vatan

dizelerinin sonundaki "ben, düşmen ve vatan" kelimeleri eski yazılışa göre aynı oldukları için kafiye sayılırlar. Oysa kafiye harflerinden birisi "e" diğeri "a" dır. Bunun yanında kafiye harfleri yazılışça aynı olsa bile anlamca ayrı olmak zorundadır. Âkif Paşa'nın şu beytine bakalım:

Gönül her dilberin meftûnu olmaz hayli serkeştir
Velî ol gamzesi fettânı bilmezsin ne dilkeştir

Bu dizelerin sonundaki kafiye gibi görünen "-keştir" sözleri yazılışça aynı olmasına rağmen anlamları da aynı (çekmek) olduğundan kafiye sayılamazlar. Ancak bu beyit zayıf kafiye sayılan rediflerle yazılmıştır.

Kafiyenin asıl harfine "revî" denir. Revî, kafiyeyi oluşturan benzer seslerin son ve ana harfidir ki genellikle bir sessiz harftir. Beyit:

Allâh nedir, deyince gâfil
Allâh deyip hamûş olur dil

Dize sonlarında "gafil" ve "dil" kelimelerinin "l" sesleri revî harfidir. Bu sesten önceki "i"ler ise arap yazısında hareke ile karşılandığından asıl kafiye harfi durumuna geçmezler. Revî harfinden sonraki benzer harflere, yani kafiyeyi oluşturan haflere, revîye olan yakınlık sıralarına göre "ridf", "tesis", "dahîl", ve "kayd" denir. Bundan yola çıkılarak revî harfi ile beraber redif de varsa kafiye-i mürâdefe, tesis de varsa kafiye-i müessese, bunlara dahîl ve kayd da eklenmişse kafiye-i mukayyede ortaya çıkar. Revî harfinden sonra gelen ilk harfe "vasl", ikinciye "hurûc", üçüncüye "mezîd", dördüncüden itibaren ne kadar harf varsa hepsine birden "nâire" denir. Revî harfinden sonra gelen bu harflerin tümüne birden biz, redif diyoruz. Redif asıl kafiye olan revî harfinden sonraki ses, kelime veya cümlelerdir. Rediflerin uzunluk ölçüsü olmaz. Şu beyitteki,

Safâ-yı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim
Vefâ-yı aşkı kim anlar kiminle söyleşelim

ilk kelimeler olan "safâ" ve "vefâ" dışında kalan bütün kelimeler rediftir. Buna göre redif üçe ayrılır:

1. Ek redif: Redif yalnızca bir ek'ten ibarettir.

Bana sual sorma cevap müşkildir
Her sırrı ben sana açamam hocam
Hakk'ın hazînesi darı değildir
Cami avlusuna saçamam hocam

Rıza Tevfik

Bu dörtlüğün ilk ve üçüncü dizelerinin sonundaki "dir" ekleri ek rediftirler.

2. Kelime redif: Redif bir kelimeden ibarettir.

Mirâcı anlatma eşek değilim
Bildiğin kadar da melek değilim
Günahkâr insanım ördek değilim
Bu ağır gövdeyle uçamam hocam

Rıza Tevfik

Bu dörtlüğün ilk üç dizesindeki "değilim" kelimeleri birer kelime rediftirler.

3. Ek ve kelime redif: Bir dizenin sonunda hem ek hem de kelime, redif durumunda bulunabilir. Yukarıdaki ilk dörtlüğün 1 ve 3; ikinci dörtlüğün de 4. dizelerindeki "aman hocam" ek ve kelimeleri bu tür rediftir. Redife âşık edebiyatında "döner ayak" adı verilir.

Redif, Türk edebiyatına İranlılardan girmiştir. Oysa kafiyenin kökeni Araba dayanır. Redifin en önemli görevi kafiye bulmakta güçlük çekilen kelimeleri dize sonunda getirebilmekte sağladığı kolaylıktır. Redif, anlam ve görevi bir olan ekler ve kelimelerden oluşur. Kafiyeden ayrıldığı nokta da burasıdır. Şiirde anlamın kuvvetlendirilmesi, kafiyenin zenginleşmesi ve âhengin artması çok zaman redife bağlıdır. Redifler, bir âhenk unsuru olarak kafiye olmaksızın dize sonlarında tek başlarına bulunabilirler. Bu durumda kafiyenin görevini de redif üstlenmiş olur.

Günde beş on kerre yıkar sererdi
Gece anam gündüz babam giyerdi
Satayıdım üç beş kuruş ederdi
Yakası yeni yırtık gömlek nic'oldu

Selîmî

Bu dörtlükte dize sonlarındaki "erdi" ekleri redif olup şiirin aslında kafiye yoktur. Ama bu rediflerin, âhengi sağladığı ve dizeleri güzel bir şiir kompozisyonu haline getirdikleri bir gerçektir.

Kafiyeler şekil ve yapı bakımından incelenirler. Şimdi bunları görelim:

1. Şekil bakımından: Kafiyenin şeklini esas alır. Gerçekte üç çeşidi vardır.

a. Düz kafiye: Kafiyelerin alt alta sıralandığı dizelerde görülür.

Telli turnam sökün gelir
İnci mercan yükün gelir
Elvan elvan kokun gelir
Yâr oturmuş yele karşı

Karacaoğlan

b. Çapraz kafiye: Kafiyelerin birer aralıkla sıralandığı dizelerde görülür.

Lale bahçeleri güzel ümitler...
Ne hızlı akardı zaman sevdiğim
Yutacakmış madem bir gün bizi yer
Haraba dönmesin aman sevdiğim
Lale bahçeleri güzel ümitler...

İskender Pala

c. Sarma kafiye: Kafiyelerin birbirlerini içine aldıkları dizelerde görülür.

Şafakla çöktü sapsarı karanlık
Gün bana veremli ten gibi ölgün
Muzdarip münzevi her geçen günün
Ardından ağarır muhayyel ışık

2. Yapı bakımından: Kafiyenin yapısını esas alır. Gerçekte dört şekli vardır.

a. Yarım kafiye: Dize sonlarında redif harici yalnızca bir harfin benzeşmesiyle ortaya çıkar. Divân şiirinde pek kullanılmamıştır.

Ben o gece hem ağladım hem içtim
İki yıl diyardan diyara uçtum
Kayseri yolundan Niğde'ye geçtim
Uzaktan göründü Bor yavaş yavaş

Bekir Sıtkı Erdoğan

b. Tam kafiye: Dize sonlarında redif harici bir sesli, bir sessiz harfin benzeşmesiyle ortaya çıkar.

Ey bu topraklar için toprağa düşmüş asker
Gökten ecdâd inerek öpse o pâk alnı değer

Mehmed Âkif

c. Zengin kafiye: Dize sonlarında redif harici üç veya daha fazla sesin benzeşmesiyle ortaya çıkar.

Dönsek mi aşkın şafağından
Gitsek mi ekâlîm-i leyâle
Bizden daha evvel erişenler
Ağlar bugün evvelki hayâle
Dönsek mi ne mümkün geri dönmek
Düştüyse gönüller bu melâle

Ahmed Haşim

Ses benzeşmesinin üçten fazla olması halinde kelimelerden biri genellikle diğerini içine alır. Bu durumda zengin kafiyenin adı "Tunç kafiye" olur.

Ay asan kandilini
Suya sarkan dilini

Yukarıdaki dizelerde bir tunç kafiye yapısı vardır. Yine:

Kimi solgun sarışın kimi ak kimi kara
Kiminin arkasından görünüyor Ankara

K. Kamu

dizelerinde de aynı durum söz konusudur. Bunu cinas ile karıştırmamak gerekir.

d. Cinaslı kafiye: Dize sonlarında yazılışları aynı, anlamları farklı olan kelimelerin bir arada kullanılmaları sonucu ortaya çıkar. Cinaslar tek basit kelimeler ile yapılabildiği gibi yazılış birliğinden dolayı tunç kafiye şeklinde veya birleşik kelimelerle de kurulabilir. Hatta kelime gruplarıyla da -özellikle manilerde- cinaslar yapıldığı olur.

Niçin kondun a bülbül
Kapımdaki asmaya
Ben yarimden ayrılmam
Götürseler asmaya

Bu dörtlükteki "asmaya" kelimelerinin anlamları farklıdır.

Bir evde varsa dü zen
O evde olmaz düzen

Yine bu beyitteki "düzen" kelimelerinden ilki "iki kadın" ikinci de "dirlik, düzenlik, intizam" anlamlarını taşırlar. Bu beyitte tunç kafiye şeklinde kurulmuş bir cinas görmekteyiz.

Bağ bana
Bahçe sana bağ bana
Değme zincir kâr etmez
Zülfün teli bağ bana

Yukarıdaki ayaklı manide de kelime gruplarıyla kurulmuş bir cinâs görülmektedir.

Edebiyatta önemli bir yer tutan ve şiirde bir âhenk unsuru olan kafiye son yıllarda çok az kullanılır hale gelmiştir. İlk zamanlarda akılda kalması istenen sözlerin birbirlerine uygun söylenmesi çabası sonucu şiire girmiş olan kafiye bugün yavaş yavaş kullanımdan düşmektedir. Yani nazım, yavaş yavaş yerini şiire terk etmektedir. Yine kimine göre kısırlaşma olan bu durum kimine göre de bir zenginleşmedir.

kâfûr كافور a. i. Uzakdoğu ülkelerinde yetişen ve tıpta kullanılan bir çeşit bitki. Çiçeği papatya çiçeğine benzer. Asıl beyaz kâfûr bu ağacın yapışkan olan zamkı imiş, renkli, yarı şeffaf ve kolay kırılan, kuvvetli kokan bir madde imiş. Eski tıpta üçüncü dereceden soğuk ve kuru bilinir. Afiyet ve iştah açıcı, ateşli şişlikleri giderici, baş ağrısını dindirici, uyku verici ve cinsî istekleri arttırıcı özelliklere sahip imiş. Kâfûr çok güzel kokarmış. Kâfûr ağacının kendisi büyük, odunu ak ve yumuşak

olurmuş. Kâfûr bu ağacın iç kısmında bulunurmuş. Kâfûru ıtriyatta çok kullanırlar. Fensurî ve Reyâhî adlı çeşitleri en iyi cins kâfûr imiş. Eskiden aydınlatıcı maddeler ve mum imalatında da kullanılırmış. Kâfûrun kırmızı olanları da vardır. Bunların suyu uçurularak beyazlaştırılırmış. Kâfûr, cennette bir ırmağın da adıdır.

Eskiden ölülerin kokusu varsa gitsin ve kabirde yılan vs. hayvanlar dokunmasın diye gözlerine, kulaklarına, burnuna ve yedi secde azasına pamukla, suya karıştırılmış kâfûr koyarlarmış. Hata bazı yerlerde ölüyü bir kere de kâfûrlu su ile yıkarlarmış. Bu yüzden kâfûr kokusu ölüme delâlet eder. Edebiyatta sevgilinin bedeni ve özellikle gerdanı kâfûra benzetilir.

Itr-i şâhîler sürüp ol gerden-i kâfûruna
Iyddir çık nâz ile seyrâna kurbân olduğum

Nedîm

Jâle düşmüş verd-i kâfûrî değil kim gülsitan
Bir tabakla arz eder dildâra ıslanmış gülâc

Nâdirî

kâğıd كاغد f. i. Bitkisel maddelerin hamur haline getirildikten sonra yufka gibi açılarak kurumasıyla elde edilen ince yaprak.

Yazma eserlerde ve levhalarda Şarktan ve Avrupa'dan gelen ham kâğıtlar kullanılmış, bunlar çeşitli şekillerde âhârlanıp mührelenmiştir.

Âli'nin *Menâkıb-ı Hünerverân*'ında belirtildiğine göre XVII. yy. başlarında şu kâğıtlar kullanılmıştır:

Dimişkî, Devletâbâdî, Hataî, Adilşâhî, Harirî, Semerkandî, Sultanî-Semerkandî, Hindî, Nizamşâhî, Kasım Beygî, Harirî-Hindî, Gûn-i Tebrizî, Muhayyer.

Kelime olarak dilimize, Farsça "kâğız" dan gelen kâğıt, halk arasında kâğat şekline dönüşmüştür. Arapça'daki "kırtas" bizde kâğıt mânâsına kullanılmıyorsa da kâğıt malzemesi satan yerlere hâlâ kırtasiye mağazası denir.

Herşeyden önce şunun bilinmesinde fayda vardır. Eskiden kâğıtlar, bugün olduğu gibi doğrudan yazı yazılabilecek şekilde fabrikadan çıkmazdı. Kullanılabilmek için önce bu ham kâğıtlar arzu edilen renge boyanır, sonra âharlanır, nihayet mührelenirdi. Yumurta âharı, nişasta âharı, un âharı, gamalak âharı gibi âhar çeşitleri mevcuttur.

Kâğıt daha çok çiçek, yasemen, gonca, nergisî gibi çiçekle ilgili kelimeler yanında bayrak, eflâk kelimeleriyle de bir arada bulundurulur. Kâğıt uçurmak ve kâğıt bürmek ise birer deyimdir.

Altın kâğıd (kâğıd-ı zer) tabiri padişahın tuğrasını hâvi fermana denilir. Padişah birine ihsanda bulunursa bir kâğıda yazıp verirmiş. Bu kâğıt altın değerinde olup bazen kâğıda sarılı altın ihsân edildiği de olurmuş.

Yanıp mihr âteşinden kâğıd-ı zer oldu hâkister
Eser kaldı henüz âteşten anda câbecâ amma

Nâdirî

Ey nâme açıl yâra yürü yüzünü dürme
Arz eyle sana arz olanı kâğıda bürme

Zatî

Kâğıd-ı zer gibi gördükte o zerrin kemeri
Bildim ol mâhı ki var bend-i meyânında berât

Sünbülzade Vehbî

Kahramân قهرمان f. i. İran mitolojisinde adı geçer. Pişdâdiyân sülalesinden Tahmurs'un oğlu imiş. Devlet tarafından çocukken kaçırılıp onlar arasında büyümüştür. Ergenlik çağına gelince suda aksini görüp devlere benzemediğini anlamış ve bir gergedana binerek insanların bulunduğu yere gelmiş. Orada birçok kişiyi öldürmüş. Rüstem'e yenilmiş. "Katil" lakabıyla anılırmış.

Çekdikçe çeşmi hışm ile şimşîr-i gamzesin
Uşşâka dehşet-i gazâb-ı Kahramân verir

Nef'î

Adlin katında cevr ü sitem dâd-ı Keykubâd
Hışmın yanında lutf u kerem kahr-ı Kahramân

Bâkî

Bir şâha esir oldu kim bu dil
Her bendesi Kahramân-ı kâtil

Şeyh Galib

kâinât كائنات a.i Var olan şeylerin cümlesi, âlem, bkz. âlem.

Kaknûs ققنوس f. i. Gayet büyük ve efsanevî bir kuştur. Rüzgâr estikçe, çok delikli gagalarından çeşit çeşit sesler çıkarmış. Çeşitli renk ve şekillerle süslü imiş. Gagasındaki 360 delik nedeniyle çıkardığı sesleri ile etrafında toplanan kuşları yiyerek geçinirmiş. Bir sene yaşadıktan sonra çalı çırpı toplayıp üzerine çıkarak ötmeye başlarmış. Ötüşü kendisini coşturunca kanatlarını çırpmaya başlar, kanatlarının çıkardığı kıvılcımlardan otlar tutuşur ve birlikte parlak bir alevle yanarlarmış. Geride kalan küllerinden bir yumurta ortaya çıkar ve yavru doğururmuş. Eski musıkî bilginleri, bu kuşun çıkardığı seslerden esinlenerek musıkî ilmini icat etmişlerdi. Bu nedenle "mûsîkar" adıyla da anılırmış. Anka ile karıştırıldığı olur. Buna kuğu diyenler de vardır.

Dimağı dühân ile fânûs-veş
Yanar ateşe durma kaknûs-veş

Atâî

Kaknûs-ı âşiyân-ı muhabbet değil midir
Kendi demiyle âşık-ı muztar kebâb olur

Sâbit

Tiryâkî-i herze hâb-ı menkûs
Âteşler içinde pir-i kaknûs

Şeyh Galib

Ebr gibi kûh-ı mestîden ubûr etdik yine
Vârımız kaknûs-veş şevk ile nûr ettik yine

Aşkî

(bkz. Anka, musıkî)

kâkül کاکل f. i. Alna dökülen saç, kahkül, perçem. Divân şiirinde zülf ile aynı kullanımdadır. bkz. saç.

Bir nefesde eder âfâkı muattar kâkül
Bezm-i hüsnünde çü devr ettire micmer kâkül

Celâlî

kalb قلب a. i. Yürek, gönül, bkz. gönül.

kalb قلب a. i. Bir kelimedeki harflerin yerlerini değiştirmek, bir kelimedeki harflerin tamamını kullanarak değişik kelimeler yapmak. Lamiî'nin

Mûr gibi emrine kılmış itâat halk-ı Rûm
Râm olupdur nitekim Mûsa'ya ey şeh sihr-i mâr

beytindeki "mûr-rûm" ve "râm-mâr" kelimeleri gibi. Ayrıca hat* sanatında, yazıyı bitişik yazmaya da "kalb" denir.

kalem قلم a. i. 1. Kalem. *Kur'ân-ı Kerîm*'in bir âyetinde "Yeryüzündeki ağaçlar kalem, deniz mürekkep olsa ve denize yedi deniz daha katılsa yine Allah'ın kelimeleri bitmez (Lokmân/27)." buyurulmaktadır Ayrıca bir sûre de "Nûn ve'l-Kalem" âyetiyle başladığı için Kalem sûresi diye anılır (nr. 68). Kalem her şeyden önce ilmin temelidir. Hüsn-i hat'ta her bir yazı çeşidine "kalem" tabir olunur. Levh-i mahfuzda olacak şeyleri yazan bir ilahî kalem vardır. Allah her şeyden önce Levh ile Kalem'i yarattı. Tasavvufa göre Levh, Tanrı'nın bilgisi; Kalem de irâdesidir. Bu yüzden Kalem'e "akl-ı küll" veya "akl-ı evvel" diyenler de vardır.

Eskiden kalem olarak kamış divitler kullanılırdı. Bu kalemler boğumlu olup içleri eğridir. İçinde nâl denen eğri saçaklar da bulunur. Kalemin içi yazılacak birçok hadiseyle doludur. Kalemin ucu çatal olduğu için iki dillidir. Daima dili kesilir. Dili kesildikçe düzgün konuşmaya başlar. Ucunda biriken mürekkep ile yaş dolu gözü andırır. Kalem kara mürekkep içinde olduğu için âşığa benzer. Âşık da sevgilinin kara saçı, beni, kaşı gözü vs. içinde kendini kaybetmiş kara yaslar etmektedir. Sevgilinin boyu da düzgünlük ve belindeki boğum (incelik) nedeniyle kalem gibidir. Sevgilinin kaşı da şekilce kaleme benzer. Yine sevgilinin saçı bazan kalem olarak ele alınır. Bu durumda ben de o kalemden damlamış bir damla mürekkep olur. Yine aynı kalem nokta nokta (çizgi çizgi) ayva tüylerini de yazmış olur.

Hattatların yazacakları yazıya göre ve çeşitli kalınlıklarda çok sayıda kalemleri

vardır. Kamış kalemlerin Cava kalemi, Hind kalemi, Celî kalemi gibi çeşitleri vardır.

İslâmiyette kalem, yazı gibi ilâhî bir lûtuf olarak kabul edilmiştir. Hattatlar kalem açarken çıkan yongaları herhangi bir yere atmaz, toprağa gömerlerdi. Bunun sebebi kalem adının *Kur'an*'da geçmesidir. Ömürlerince açtıkları kalemlerin yongalarını toplayıp ölünce sularının bunlarla ısıtılmasını vasiyet eden hattatlar olduğu da yazılmıştır. Hattatlar arasında kalem kullanışlarına göre isim alanlar da vardır: Sîmin kalem-Yusuf, Âhenîn kalem- Süleyman, Zerrîn kalem- Hüsâmeddin gibi...

2. Eski harflerle yazılan yazı çeşitlerinden her biri: Sülüs kalemi, reyhani kalemi, kûfî kalemi vb.

Kalem sırçası: Kamış kalemlerin üzerindeki parlak mine.

Kalem tepsisi: Kalemleri koymaya mahsus dar ve uzunca tepsiye verilen addır.

Kalemdân: Kalem koymaya yarayan kutu. Arapçası "mikleme"dir.

Kalemgîr: "Yazıya elverişli" demektir. Yazı yazılırken kalemin kâğıda sürtünmeden kolaylıkla yürümesi. Kâğıtların kalemgir olması için üzerlerine âhâr ve tılâ sürülürdü.

Kalemkeş: Eski yazma kitapların veya yazı levhalarının kenarına yıldız veya mürekkeple çizgi çizen kişi.

Kalemin ehemmiyetini belirtmeye çalışırken, onunla ilgili olan, Türkçeye girmiş kelime ve tabirlerden bir kısmını mânâlarıyla sıralayalım:

Kalem buyuruldusu: Eskiden müsvedde yerine de kullanılan bir tabirdir.

Kaleme gelmemek: Mecaz yoluyla tasvir ve ifadesi mümkün olmamak yerinde kullanılır.

Kendi bazan gelir amma sözü gelmez kaleme

Muallim Naci

Erbab-ı seyf ü kalem: Askerliği meslek edinenlerin edib olanı.

Kalemrev: Bir hükümdar veya devletin emrine tâbi olan yer.

Kaleminden kan damlamak: Düzeltilmeğe lüzum görülmeyecek kadar düzgün ve güzel yazı yazanlar hakkında kullanılır.

Fasîhü'l-kalem: Yazı sanatında elinden fena harf çıkmayan, daima iyi yazan hattat.

Kalemi lisanından fasîh: Fazla konuşmadan yazıyla meşgul olan hattat.

Kalemen: Yazı ile tahriren.

Kalem böyle çalınmış: Kader böyle yazılmış.

Kalem tartmak: Yazı yazmak.

Türkçede kalem kelimesiyle yapılmış daha pek çok deyim ve tabir vardır. Ayrıca kilk ve hâme kelimeleri de kalem mânâsına gelmektedir.

Arz-ı hâlin neyle tahrir eylesin gönlüm sana
Bu meseldir kim kalem divâneye bigânedir

Necatî

Kalem kelimesi etrafında kurulan teşbih ve mecazlar içinde parmak, kirpik, göz, zülüf, yüz, boy, gönül dili, güneş, hilâl, şihâb, devrân, nihâl, mîzâb vs. kelimelerin önemli yeri vardır.

Her kalem ki Ahmed anı çekdi boyun vasfı-çün
Ney şeker diyüp anı gülşen-i defterde kodu

Ahmed Paşa

Zâhiri râst olup bâtını kimin kec ise
Kalemin gibi kalem kıl dilin andan iki dil

Necatî

Ahmed düşer kalem gibi sevdâ-yı zülfüne
Kim ilden ile bî-ser ü sâmân olup gider

Ahmed Paşa

Kalenderîlik a.tr.i. Bu tarîkatın her üyesine kalender yahut kalenderî denir. Bunlar yalnız farzları yerine getirirler. Başlarında on iki terkli (dilimli), kubbesi sivri keçe külâhlar bulunur. Çâr-darp (saç, sakal, bıyık ve kaşlar usturayla kazınmış) bir halde gezerler. Kulaklarına halkalar takarlar. Toplu halde davul ve nefir (boynuz çalgı) sesleri arasında ellerindeki bayraklarıyla şehir şehir dolaşırlar. Şiî-bâtınî fikirlere sahiptirler. Bu tarîkat Orta Asya'da Melâmetîlikten doğmuştur. Bağdat, Suriye, Mısır, Anadolu ve Rumeli'de ya-

yılmışlardır. Anadolu'ya XIII. asır ile XVII. asır arasında giderek yavaşlayan bir yayılma ile girmişlerdir. Sonraları Bektaşîlik içinde erimiştir. Bu dervişlerin hayat sistemlerinden dolayı "kalender" kelimesi dilimizde hiç bir şeye aldırış etmeyen ve bohem hayatı yaşayan kişiler için de bir sıfat olmuştur.

Dilâ cerîde-i ülfetten adın eyle tıraş
Kalender ol ki mücerretler ederler sâpâş

Necatî

Gönülden çün Muhibbî hubb-ı dünyayı tıraş ettin
Kalenderlik ise ancak olur aşk olsun abdalım

Muhibbî

Gerçi bir rindiz kalenderlikle şöhret vermişiz
Halka-der-gûşuz ubûdiyyetle hüccet vermişiz

Nâbî

Kalû: Belâ قالو بلا a.k.g. "Evet dediler" anlamına gelen bu kelimeler, Elest* bezminde ruhların Allah'a kulluk için söz vermelerini anlatır. Allah'ın "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" sorusuna insanların nefisleri "Evet (Rabbimizsin), dediler". *Kur'ân-ı Kerîm*'de anlatılan (A'râf/172) bu olay, edebiyatta çok kullanılmıştır. bkz. Bezm-i Elest.

Kalû Belâ'da ekti çü tohm-ı belâyı aşk
Bitirdi âb-ı dert ile ben bî-nevâyı aşk

Hamdullah Hamdî

Dil her belâna dedi senin cân ile "Belâ"
Rûz-ı ezel ki dinledi "Kalû" nidâsını

Aşkî

kamer قمر a.i.. Kay. bkz. Ay.

Yüzün gibi kamer rengîn değildir
Sözün gibi şeker şîrîn değildir

Karamanlı Nizamî

kamet قامت a. i. Boy. bkz. boy.

Güzeller kametin şimşâd ederler
Safâdan nice kul âzâd ederler

Hisâlî

Kâmilü'l-kelâm كامل الكلام a.i.t. Olgun sözler. Kaynağı eski doğu edebiyatlarında olduğu halde örneği yalnızca klâsik Türk edebiyatında görülen epik-didaktik halk romanı- *Tutinâme*'ye çok benzer.

Hikâyenin kaynağı hakkında kesin bilgilere sahip değilsek de konusunun eski Hind ve İran edebiyatlarında oluştuğu, zamanla İslâmlaşıp Türkleştiği ve Anadolu halk dilinde bir roman hâline dönüştüğü hakkında belirtiler vardır. Dil ve anlatımda Divân edebiyatına özentiler bulunuyorsa da genelde halk dili, zevki ve tema'sına uygunluk gösterir. Eserin ilk çevirisinin Nev'îzâde Atâî (ö. 1635) tarafından Sultan Mustafa adına yapıldığı sanılmaktadır.

Kâmilü'l-Kelâm'da ana olay Dürr-i Geylanî adlı bir şehzâdenin hayatı çevresinde gelişir. Dürr-i Geylanî Halep'te oturan Benî Zâid emîrlerinden Ebû Amrû adlı büyük bir hükümdarın yakışıklığıyla ün salmış oğludur. Onbeş yaşına dek her türlü ilim ve hüner ile eğitilir. Bir gün ava çıktığında Talhâ adlı bir âşıkla karşılaşır. Onun, Çin ülkesi vezirinin kızı Kamerruh'a âşık olduğunu öğrenir. Talhâ ona Çin padişahının kızı Gevher Şâh'tan bahseder. Dürr-i Geylanî, Gevher Şâh'a âşık olur.

Birlikte sevgililerini aramak üzere Çin'e doğru yola çıkarlar. Maceralarla dolu bir yolculuktan sonra kızlarla gizlice buluşmayı başarırlar. Bir müddet mutlu olurlarsa da padişahın durumdan haberi olur ve ayrılık günleri başlar. İki âşık ıstırap'lar içinde dolaşırken çarşıda frenklerin Müslüman esirler sattığını görürler, bir tanesini alırlar. Bu esir, kırk yıl Dağıstan ve Hindistan'da felsefe okumuş olan akıllı, görgülü ve bilge bir filozof olan Kâmilü'l-Kelâm'dır. Onu kendilerine can yoldaşı, sırdaş ve hoca edinirler. Başlarından geçenleri ona açarlar. Kâmilü'l-Kelâm bilge kişiliğiyle onların aşk derdine çare olmak ister. Ancak şehzade ve Talhâ bir hayal kırıklığına uğramış, kinle dolup öç almak için kötü amaçlara yönelmişlerdir. Şehzade her akşam oluşunda Gevher Şâh'ın sarayına gizlice girmeyi ve onu zorla almayı istemektedir. Kâmilü'l-Kelâm ise acele davranmanın, tedbirsizliğin, çabuk kız-

manın vs. zaafların doğru olmadığını, aşkta sabır gerektiğini söyleyerek ricalar, minnetler ve nasihatlarla her akşam ona zaman ve zemine uygun bir ibretli hikâye anlatır. Hikâyenin bitiminde sabah olur ve Dürr-i Geylanî yapmayı planladığı kötü işleri yapamaz. Eserin bundan sonraki bölümleri aynı düzen içinde devam eder. Kâmilü'l-Kelâm her akşam bir tane olmak üzere sırasıyla Haydar Fâzıl, Haver-zemîn oğlu Fethi, Hâce Sinan, Said, Abbas, Şiruveyh, Hüsrev Şâh, Keşmir Şâhı, Mazlûmâne Hitâbî, Lahor Şehzadesi, Fehim Şâh ve Naim Şâh'ın aşk içerikli aristokrat hikâyelerini anlatarak onu oyalar. Sonunda acılı günler biter ve şehzadenin ülkesinden gelen vezirin bulduğu çare ile sevenler birbirlerine kavuşup mutlu olurlar. Bu bölümde muamma* niteliği taşıyan bazı eğitici dinî-felsefî soru ve cevaplar da yer alır.

Kârnilü'l- Kelâm'ın anlattığı hikâyeler heyecanlı ve sürükleyici aşk maceralarıdır. Ders ve ibret verici özellikleriyle de okuyucu üzerinde derin etkiler bırakırlar. Hikâyelerde gerçekçi bir hava sezilir. Metafizik özelliklere, devlere, cinlere vs. mesnevî ve eski düzyazı hikâyelerde sık görülen öğelere rastlanmaz. Aşkın cinselliği yerine felsefesi anlatılır.

Kâmilü'l-Kelâm hikâyesi ortaçağ Türk toplumunun her sınıftan geniş halk kitlelerine seslendiği için birçok kişi tarafından istinsâh edilmiştir. Ancak gerek ilk çeviride, gerekse diğer kopyalarında bir imlâ ve dil bütünlüğü sağlanamamıştır. Kopya edenlerin bilerek veya bilmeyerek kitaba yeni anlatım ve üslûplar yüklemeleri çeşitli el yazması ve baskı nüshalarda büyük farklılıklar doğurmuştur. Nitekim çeşitli varyantlarda değişik şâirlerin beyitlerine rastlanır. Genellikle 16 ila 18. yy. lar arasında yaşamış şâirlerden seçilen nazım parçaları esere birçok yönden bozularak ve değişerek girmiştir. Kitapta geçen bazı kişi ve yer adları da hemen birçok nüshada değişkenlik gösterir. Bütün bu özellikler onun bir halk romanı oluşuna ve anonimleşme eğilimine bağlanabilir.

Eser, eski harflerle İstanbul'da üç defa basılmıştır. (1874, *Tutînâme* ile birlikte derkenâr halinde ve taş basımı olarak ts. ve Süleyman Tevfik tarafından hayli değiştirilmiş olarak "*Kâmilü'l-Kelâm ve Banû-yı Cihân*" adıyla, 1925). Son olarak da Şemsettin Kutlu tarafından "*Olgun Sözler*" adıyla sadeleştirilerek notlu ve açıklamalı 2 cilt halinde yeni harflere aktarılmıştır.

kan tr. i. Kan, hun, bkz. hûn

Gözün kanını içer sıhhatler olsun
Ki mahmûr olalıdan hasta düşdü

Ahmed Paşa

kân کان f. i. Maden ocağı, bir şeyin menbaı, hazîne, genc (son iki anlam için bkz. genc). Kelime, "bir şeyin menbaı ve ocağı" anlamına geldiği zaman daha çok gevher, pirûze, inci, altın, la'l, yakut vs. madenler ile birlikte zikredilir. Övülen kişi bir mürüvvet kânı, kerem kânı'dır. Deniz ile bir arada bulunduğu zaman da bolluk ifadesi taşır. Bazan sevgilinin güzelliği de kân olarak nitelenir.

Lûtf bahrinde ne sözün gibi gevher buluna
Hüsn kânında ne hattın gibi pîrûze gele

Ahmed Paşa

Kanber قنبر a. i. Halife Ali'nin siyahî, sâdık bendesidir. Daha sonra azad olunmuştur. Haccâc*-ı Zâlim tarafından şehid edildiği bilinir. Hz. Ali'nin halifeliği sırasında, hâcib (perdeci)liğini yapmıştır. Ona olan bağlılığı ile ün almıştır. Kelimenin Kamber okunuşu da vardır.

Gerçi evvelde odur meydân-ı hüsnün Hayder'i
Zülfikarı gamzesi hâl-i siyâhı Kamber'i

Lâedrî

(bkz. Ali)

kand قند a. i. Şeker, şeker kamışının donmuş özü. Divân şiirinde bir yiyecek maddesi olarak pek rağbet edilen bir nesne ise de asıl kullanımı sevgilinin dudağı yerine olanıdır. Sevgilinin dudağı tatlı sözler söylemesi, emilmesi, tadı, güzelliği vs. yönlerden şekeri andırır. Bazan bu iki dudak yerine "kand-ı mükerrer" (koyu şeker şer-

beti, akide şekeri)" tamlaması dahî kullanılır. Kand-i mükerrer iki defa kaynatılmış şekere de denir. En iyi şeker kamışları Mısır'da yetişirmiş. Kandehâr* ile birlikte kullanıldığı zaman kelime oyunları yapılır.

Mekes hâline mesken olalı kand-i lebin
Reşk edip tûtî-i dil kıldı teveccüh ademe

Ahmed Paşa

Meger ki bu gönülüm arzû-yı şekker eder
Ki dâimâ ağzımda lebin mükerrer ola

Kadı Burhaneddin

(bkz. Kandehâr)

Kandehâr قندهار a. i. Bugün Afganistan sınırları içinde kalan bir şehirdir. Rivâyete göre bu şehri İskender* kurmuştur. Birçok milletler tarafından fethedilmiştir. Divân şiirinin coğrafyası içerisinde önemli bir yer tutar. Ayrıca kand (şeker) kelimesi ile de iştikak ve cinas yapılarak kullanılır.

Ederse kand-i lebin hâtır-ı mezâka hutûr
Diyâr-ı Mısr'a değil Kahdehâr'a dek gideriz

Nâilî

Hakan-ı Türk ü hân-ı Huten hâkim-i Yemen
Râyân-ı Hind ü daver-i Keşmîr ü Kandehâr

Nev'î

Karakuş tr.b.i. Selahaddin-i Eyyubî'nin kölesi ve nedîmi olan Ebu Said Bahauddîn Abdullâhü'l-Esedî'nin lakabıdır. Yüce yaratılışlı ve çalışkan bir adam olan Karakuş, gûya okuma-yazma bilmez, tahsilsiz biri imiş. Ancak bazı anlaşmazlıklarda ve şer'î hususlarda ındî hükümler verir ve çok zaman adaletle de isabet edermiş. Biraz kanundan uzak verilmiş kararlara bu yüzden "Hükm-i Karakuşî" denir.

Karakuş, hazır cevap ve nüktedan birisi olup hikmetli görüş ve ifadeleri varmış. Onun içindir ki halk arasında Nasreddin Hoca gibi bir kişiliğe sahip olmuş ve pek çok fıkralar ona atfedilmiştir.

Adliyle zulm-i sâbıkı mahvetse çok mudur
Râzı olur mu hükm-i Karakuş'a mâhtâb

Şeyh Galib

kârbân کاربان f. i. Kervan. Modern hayat şartlarının henüz ortaya çıkmadığı dönemlerde uzun seyahatler ve ticarî yolculuklar kervan halinde yapılırdı. Kara nakliyatı için meydana getirilen bu katarda, yük taşımak için deve, at, katır kullanılırdı. Ağır kervan ve hafif kervan diye iki çeşidi vardı. Ağır kervanda develere yüklenen eşyaların ağırlığı da artardı. Özellikle Şam ve Mısır'a giden Hicâz kervanları çok kârlı iş yaparlardı. Bazan bir kervanda eşya ile birlikte 40-50 bin kişinin taşındığı olurdu. Kış aylarında gündüz; yaz aylarında geceleyin yol alırlardı. Hind ve İran kervanları tamamen ticarî eşya taşırdı.

Bir kervan bazan küçük bir kafileden (10-15 kişi) oluşabilirdi. At kervanları böyle olur.

Her kervanın bir "kervanbaşı"sı olurdu. Yolculuğun durakları ve konakları ile her türlü anlaşmazlık halinde kervanbaşı karar verirdi. Kervanda develer yedişerli gruplar halinde yürürdü. Bu yedi deve ince bir urgan ile birbirlerine bağlanır ve ipin ucu kervanı çeken kişide olurdu. En sondaki devenin boynunda bir çıngırak (ceres*) asılıdır. Eğer önde giden kişi bu çıngırak sesini duymazsa arkasındaki kervanın dağıldığını anlardı.

Kervanlar kervansaraylarda ve açık arazideki konak yerlerinde muhafızlar tarafından korunur, eşkiyaya mal kaptırmamaya çalışılır idi. Ağır Hicaz kervanlarında yola çıkılacağı, davul (tabl) çalınarak ilân edilirdi. Şâirler gerek kervan, gerek kervanbaşı, gerek ceres, gerekse tabl* kelimelerini kullanarak çok çeşitli imajlar işlemişlerdir. Âşığın gamı ve gözyaşı, sevgilinin peşinden giden canı ve gönlü hep birer kervana benzetilmiştir. Sabâ rüzgârı da taşıdığı yük nedeniyle kervanı andırır.

Hac yollarında meş'ale-i kârbân gibi
Erbab-ı aşk içinde nümâyânsın ey gönül

Nedîm

karcıgâr قارجغار f. i. Türk mûsikîsinin basit makamlarından biridir. Beş asır öncesine kadar varlığı biliniyorsa da son 1,5 asır içinde kullanılmıştır. Coşkun bir makam

olup halk müziğinde daha çok görülür. Divân şâirleri mûsıkî ile ilgili yerlerde ve kelime üzerinde oyunlar yaparak kullanırlar.

Zâhidâ kar çıkar eylerken saz
Kır çıkar var mı gör anda âvâz

Sâmî

karınca tr.i. Karınca. Edebiyatta Süleyman* peygamber ile olan macerası nedeniyle anılır. bkz. Süleyman. Bazan da sevgilinin ayva tüyleri yerinde kullanılır.

Her karınca dem olur bunda Süleymânlık eder
Halka-i sohbetimiz oldu dilâ hâtem-i aşk

Yahyâ Bey

Karûn قارون a. i. Karûn (Krezüs). *Kur'ân-ı Kerîm*'de adı Fir'avn* ve Hâmân ile birlikte anılır (Mü'min/24). Bir rivâyete göre Fir'avn'ın nâzırı, bir rivâyete göre ise Hz. Musâ*nın kavminden ve hatta akrabalarından olup çok zengin, ama cimri ve zâlim bir kişi imiş. Allah kendisine çok büyük bir servet verdiği halde zekât vermeyip servetiyle kibirlenirmiş. Sonunda Hz. Musa'nın duası vasıtasıyla, servetiyle birlikte yere geçmiştir. Önceleri fakir bir kişi imiş. Hz. Musa ona ilm-i kimyâ*yı öğretmiş ve o da zengin olmuş. Tefsirlerde israiliyyat*tan olmak üzere onun hakkında uydurulmuş birçok rivâyetler vardır. Meselâ bunlardan biri hazinelerinin yalnızca anahtarlarını kırk iki kişinin taşıdığıdır. Bir ara Musâ peygamber yere emretmiş ve yer onu beline kadar yutmuş. Sonra zekât vereceğini söylemiş ve kurtulmuş. Ancak sonra malından vermeye yine kıyamamış. Sonra yer onu ve hazinesinin tamamını yutmuştur. Edebiyatta zenginlik ve cimrilik sembolü olarak kullanılır. Karûn'un hazinelerine "Genc-i Revân" denilirmiş.

Karûnları müflis etdi bu reng
Gösterdi nice cüvâna nîreng

Osman Nevres

Kâni olmazlar cihânda olsalar Karûn-ı vakt
Ağniyânın tîre kalbinden gınâ eksilmede

Rûhî

Zîr-i hâk olsa gerek menzilin âhir nidelim
Mâline mâlik imişsin tutalım Karûn'un

Bâkî

(bkz. Genc-i revân)

kâse كاسه f. i. Kâse, kûze, çanak. Cam, toprak, çini vs. maddelerden yapılan kâseler daha çok bir içki aracı olarak kullanılmıştır. Bunun yanında insan gönlü için benzetmeler kurar. Ayrıca ay, güneş ve âşığın gözü bir kâseyi andırır. "Kâse-i Fağfûr (Çin kâsesi, porselen kâse)" tamlaması da bu anlamlar için ve özellikle gönül yerine kullanılır. İnsanın kafatası ise, içinde kurdun kuşun yal yediği bir kâse mesâbesinde görülür.

Olursa meyle memlû kâse dirler
İçip mest ol anı kıl sonra ezber

Aynî

Dil-i pür-nâle-i âşıkda hayâl-i rûyun
Nakş-i gülşen gibidir kâse-i fağfûr üzre

Nedîm

Neş'e tahsîl etdiğin sâgar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âh dinle kâse-i fağfûrdan

Lâedrî

Dest-bûsı arzûsuyla ger ölsem dostlar
Kûze eylen toprağım sunun anınla yâre su

Fuzûlî

kasîde قصيده a. i. Belli bir amaçla yazılmış şiir. Divân edebiyatı nazım şekillerinden olup daha çok din ve devlet büyüklerini övmek amacıyla kaleme alınır. Kasîde yazan şâire kasîde-gû (kasîde söyleyen), kasîde-serâ (kasîde yazan) veya kasîde-perdâz denilir.

Kasîde, Arap edebiyatının ilk dönemlerinde doğmuş ve Cahiliye devrinde en parlak dönemini yaşamıştır. Muallakatü's-Seb'a yazarları ile İslamî dönem Arap kasîdecileri (msl. Ka'b b. Züheyr, Hassan b. Sâbit, Nabigâ, A'şâ vs.) bu nazım şeklinin gelişmesinde önemli roller oynamışlardır. Genellikle bir câize* amacıyla yazılan Arap kasideleri emirlikler devrinde Ebû Nüvâs; Abbasîler devrinde de Ebû Temmâm, Buh-

turî ve Mütenebbî'nin başarılı örnekleriyle olgun şeklini bulmuştur.

Fars edebiyatında ilk kasîdeler Sasanîler devrinde görülür. Rudegî, Araplardan aldığı kasîde şeklini küçük değişikliklerle daha da olgunlaştırmıştır. Ancak kasîde altın çağını Gazneli Mahmud'un sarayında yaşamıştır. Rivâyete göre 400 kadar maaşlı şâir bulunan Gazne sarayında başta sultânu'ş-şuarâ Unsurî olmak üzere Ferruhî, Minuçihr, Esedî gibi şâirler kasîde nazım şekliyle Sultan Mahmud için sayısız medhiyeler kaleme almışlardır.

Selçuklular döneminde Enverî, Emîr Muızzî ve Hâkanî; Harzemşahlar sarayında da Reşidüddin Vatvat, Zâhir-i Faryâbî usta kasîdecilerdendir. Daha sonra gelecek olan Kemal Isfahanî, Sâdî-i Şîrâzî, Selmân-ı Sâvecî, Hâfız-ı Şîrâzî gibi ünlü şâirler kasîdede varılabilecek son noktalara ulaştılar. Nitekim Sebk-i Hindî döneminde kasîdenin kendisini yenilemesi gerekti. Urfî-i Şîrâzî, Sâib-i Tebrîzî ve Şevket-i Buhârî bu yeni üslup ile eser veren ünlü kasîdecilerdendir.

Türk şiirinde kasîde XV.yy.da kendini gösterir. Şeyhî (öl. 1431) ve Ahmed Paşa'nın (öl. 1497) ünlü kasîdeleri vardır. XVI. yy.da Hayalî (öl. 1556), Fuzûlî (öl. 1556), Nev'î (öl. 1599), Bâkî (öl. 1600) ve Rûhî (öl. 1605) gibi şâirlerin kalemiyle gelişen Türk kasîdeciliği XVII. yy.da en büyük ustasını yetiştirir. Nef'î (öl. 1635) Türk şiirinin bütün zamanlarındaki en büyük kasîde şâiridir. Yine bu yy.da Sabrî (öl. 1645), Şeyhülislam Yahyâ (öl. 1644) ve Nâilî (öl. 1666) gibi kasîde ustaları yetişmiştir. XVIII.yy.da Nazîm (öl. 1726), Nedîm (öl. 1730) ve Şeyh Galib (öl. 1789) de başarılı kasîdeler yazmışlardır. XIX.yy.da edebiyatın her alanında olduğu gibi kasîdede de yenilikler çağıdır. Âkif Paşa (öl. 1843), Şinasî (öl. 1871), Ziya Paşa (öl. 1880) ve Namık Kemal (öl. 1888) klasik kasîdeye üslup ve içerik yönünden yeni bir şekil vermişlerdir. Namık Kemal'in Hürriyet Kasîdesi (bs. 2 Haziran 1876) yalnızca dışyapı bakımından kasîdeye benzer.

Kasîde beyitler halinde yazılır. İlk beyit kendi arasında, sonraki beyitler ilk beytin ikinci dizesiyle kafiyeli (a-a, b-a, c-a, d-a gibi) olur. Beyit sayısı 31 ile 99 arasında değişir. Ancak daha az veya çok sayıda beyt içeren kasîdeler de vardır. İlk beyte matla* (doğuş, başlangıç), son beyte makta* (kesiş, bitiriş) beyti denir. Kasîdenin ortasında her iki dizesi de kafiyeli beyitler varsa buna tecdîd-i matla (matla'ın yenilenmesi), birkaç matla beyti taşıyan kasîdeye de zü'l-matâlî (matla'ları olan) kasîde denir. Şâirin mahlasını söylediği beyte tâc beyit, kasîdenin en güzel beytine de beytü'l-kasîd denir.

Kasîde nazım şekli altı bölümden oluşur. İlk bölüm nesîb (veya teşbîb)dir. 15-20 beyit kadar olur. Şiirin giriş bölümüdür. Değişik tasvirlerle doludur. Eğer bu bölümde âşıkane duygular anlatılıyorsa nesîb, âfâkî konular (bahar, tabiat, bayramlar vs.) işlenmişse teşbîb diye adlandırılır.

İkinci bölüm girizgâh yahut giriz (güriz) adını alır. Genellikle tek beyit olur. Bu beyit ile şâir medhiyeye geçeceğini bildirir. Girizgâh, konuya uygun, nükteli ve başarıyla söylenmiş olmalıdır.

Üçüncü bölüm medhiye(övgü)dir. Asıl konunun anlatıldığı bölümdür. Kasîdenin sunulacağı kişinin övgüsüne ayrılmıştır. Beyit sayısı konuya ve şâire göre değişen bu bölüm, kasîdenin en sanatlı beyitlerini içerir.

Dördüncü bölüm tegazzül adıyla anılır. Tegazzül bazan kasîdenin başında veya sonunda da bulunabilir. Kasîde içinde gazel söylemektir. Her kasîdede bu bölüm bulunamayabilir. Şâir bir yolunu bulup tegazzül yapacağını önceden söyler. 5-12 beyit arasında değişir.

Beşinci bölümün adı fahriyedir. Şâirin kendini övdüğü bölümdür. İçerik yönünden medhiyeye benzer. Beyit sayısı değişebilir. Nef'î'nin fahriyeleri sanatlı bir üslupla yazılmış ve uzun tutulmuştur.

Kasîdenin son bölümüne duâ denir. Önceki beyitlerde övgüsü yapılan kişi için duâ edildiğinden dolayı bu adla anılmıştır. Birkaç beyitten ibârettir.

Kasîdeler değişik şekillerde adlandırılabilir. Bunların ilki nesibde ele alınan konuyu esas alır. Bahâriye, şitâiye, ıydiye, hammâmiye vs. bu türdendir.

İkinci adlama redife göredir. Söz gelimi kasîdenin redifi "güneş" ise şemsiye adını alır. Verdiye, sünbüle, su kasîdesi, tığ kasîdesi vs. bu türdendir. Kasîdenin son adlama şekli kafiye harfine göredir. Meselâ kasîdenin kafiye harfi rı ise râiyye, tı ise tâiyye gibi.

Kasîde yaygın bir nazım şekli olduğu için çeşitli konuları işleyebilir. Konularına göre divân şiirinin türlerini oluşturan kasîdeler, Tanrı birliğini anlatıyorsa tevhid*, Allah'a yakarış niteliğindeyse münâcaat*, Peygamber'e övgü ise na't adını alır. Buraya Nef'î'nin bir kasîdesini örnek alıyoruz:

Der-sitâyiş-i Sultan Murâd, Rahmetu'llahı Aleyh

Teşbîb:

1. Esdi nesîm-i nev-bahâr açıldı güller subh-dem
Açsın bizim de gönlümüz sâkî meded sun câm-ı Cem

2. Erdi yine ürd-i behişt oldı hevâ anber-sirişt
Âlem behişt-ender-behişt her kûşe bir Bâğ-ı İrem

3. Gül devri ayş eyyâmıdır zevk ü safâ hengâmıdır
Âşıkların bayrâmıdır bu mevsim-i ferhunde-dem

4. Dolsun yine peymâneler olsun tehî humhâneler
Raks eylesin mestâneler mutribler ettikçe negam

5. Bu demde kim şam u seher meyhâne bâğa reşk eder
Mest olsa dilber sevse ger ma'zûrdur şeyhü'l-harem

6. Yâ neylesin bîçâreler âlüfteler âvâreler
Sâgar suna meh-pâreler nûş etmemek olur sitem

7. Yâ ola câm-ı Cem ola böyle dem-i hurrem ola
Ârif odur bu dem ola ayş ü tarabla muğtenem

8. Zevki o rind eyler temâm kim tuta mest ü şâd-kâm
Bir elde câm-ı lâle-fâm bir elde zülf-i ham-be-ham

Tegazzül:

9. Lûtf eyle sâkî nâzı ko mey sun ki kalmaz böyle bu
Tolsun sürâhî vü sebû boş durmasın peymâne hem

10. Her nev-resîde şâh-ı gül aldı eline câm-ı mül
Lûtf et açıl sen dahi gül ey serv-kadd ü gonca-fem

11. Bu dürd ü bu sâfî deme tolsun piyâle gam yeme
Kânûn-ı devr-i dâime uy sen de mey sun dem-be-dem

12. Meydir mihekk-i âşıkan âşûb-ı dil ârâm-ı câm
Sermâye-i pîr-i mugân pîrâye-i bezm-i sanem

13. Mey âkılı irşâd eder âşıkları dil-şâd eder
Seyle verir berbâd eder dillerde koymaz gerd-i gam

14. Mey âteş-i seyyâledir mînâ kadehle lâledir
Ya gonca-i pür jâledir açmış nesîm-i subh-dem

15. Sâkî meded mey sun bize câm-ı Cem ü Key sun bize
Ratl-ı pey-â-pey sun bize gitsin gönüllerden elem

16. Biz âşık-ı âzâdeyiz ammâ esîr-i bâdeyiz
Âlüfteyiz dil-dâdeyiz bizden dirîğ etme kerem

Girizgâh:

17. Bir câm sun Allâh için bir kâse de ol mâh için
Tâ medh-i şâhenşâh için alam ele levh ü kalem

Medhiye:

18. Eblak-süvâr-ı rûzigâr âşûb-ı Rûm u Zengibâr
Leşker-şikâr-ı kâmkâr Behrâm-ı Efrîdûn-alem

20. Pîrâye-i mülk ü milel sermâye-i dîn ü düvel
K'olmuş nasîbi tâ ezel tâc-ı Ferîdûn taht-ı Cem

21. Hâkan-ı Osmânî-neseb kim münderic zâtında hep
İslâm-ı Fârûk-ı Arab ikbâl-i Pervîz-i Acem

22. Sultân Murâd-ı kâmrân efser-dih ü kişver-sitân
Hem pâdişah hem Kahramân sâhib-kırân-ı Cem-haşem

23. Şâhenşeh-i ferhunde-baht ârâyiş-i dîhîm ü taht
Bahtı kavî ikbâli saht İskender-i Yûsuf-şiyem

24. Şâh-ı cihan-ârâ mıdır mâh-ı zemîn-pîrâ mıdır
Behrâm-ı bî-pervâ mıdır yâ âfitâb-ı pür-kerem

25. Şâhâne-meşreb Cem gibi sâhib-kırân Rüstem gibi
Hem İsî-i Meryem gibi ehl-i dil ü ferhunde-dem

26. Dünyâ vü mâfîhâ nedir Cennet'te olsa yâ nedür
Luft eylemek zîrâ nedir yanında bir nakd ü selem

27. Cümle hünerden bâ-nasîb sırr-ı aceb sun'-ı garîb
Mecliste şûh u dil-firîb ceng edicek şîr-i acem

28. Gâhî ki ol şîr-i yele hışm ile tîg alır ele
Olur cihân pür-zelzele bastıkça meydâne kadem

29. Ol dem ki kasd-i ceng eder sahrâları gül-reng eder
Dünyâyı hasma teng eder olursa Sâm u Güstehem

Fahriye:

31. Ey Husrev-i âlî-nijâd v'ey dâver-i pâk-i'tikâd
Ey şâh-ı sâhib-adl ü dâd ey pâdişâh-ı muhterem

Beytü'l-kasîd:

32. Sen bir şeh-i zî-şânsın şâhenşeh-i devrânsın
Ya'ni ki sen hâkânsın devrinde ben Hâkâni'yem

33. Ben gerçi bir bî-hâsılem şâkird-i ders-i müşkilem
Hem mekteb-i ehl-i dilem hak olmadan levh ü kalem

34. Sözde nazîr olmaz bana ger olsa âlem bir yana
Pür-tumturak ü hoş-edâ ne Hâfız'em ne Muhteşem

35. Hâkani'yem ben Muhteşem yânımda serheng-i haşem
Hâfız olur leb-beste-dem hâmem edince zîr ü bem

Tâc beyti:

36. Nef'î yeter da'vâyı ko dünya ile gavgâyı ko
Eflâke istiğnâyı ko hâke yüzün sür lâcerem

Duâ:

37. Kaldır elin eyle dûa buldu kasîden intihâ
Şimdi duâ etmek sana hem müstehabdır hem ehem

38. Nice kasîde bir kitâb mecmûa-i pür-intihâb
Her nüktesi faslu'l-hitâb her beyti bir genc-i hikem

Maktâ beyti:

39. Tâ kim cihân ma'mur ola geh emn ü geh pürşûr ola
İkbâl ile mesrûr ola ol Husrev-i vâlâ-himem

kasriye قصريه a. i. Divân şiirinde kasr (köşk) ile ilgili olarak yazılan kasîdelerin genel adı. Dâriye adıyla da bilinir. Kasriye yeni yaptırılan bir kasr için yazılır ve o binayı över nitelikler taşır. Daha çok kasîde nazım şekliyle kaleme alınır. Bu tür kasîdelerin nesip bölümünde yaptırılan kasırdan bahsedilip sonra o kasrın sahibi övülür. Nedîm'in Mustafa Paşa yalısı için yazdığı ve "*Kasr-ı rûh-efzâ değil hüsn ü behâ mevâsıdır / Cennet-i a'lâ bunun ferş-i cihan-ârâsıdır*" beytiyle başlayan kasîdesi bu türün karakteristik özelliklerini taşır.

kaş tr. Kaş, ebru, bkz. ebru.

Kaşları yâyı gibi gayriyi kendüye çeker
Gamzesi oku gibi âşıkı yabâna atar

Ahmed Paşa

kat' قطع a. i. Kesme, kesilme, aruzda, "Müstef'ilün" cüzünü "mef'ûlün"; "mütefâilün" cüzünü de "feilâtün" şekline sokmaktır. Edebî sanatlar içinde sözün etkisini çoğaltmak amacıyla; susmanın söylemekten daha etkili olduğu yerde sözü yarıda bırakmaya denirse de divân şiirinde hemen hiç kullanılmamıştır. "Öylesine hicranlıyım ki..." cümlesinde olduğu gibi.

katf قطف a. Aruzda "müfâaletün (./../) birimini, "ale (..)" hecelerini atarak "feûlün (.//) şekline sokmaya denir. Bu işlem vâfir bahrinin, mütekârip bahrine dönüştürülmesidir. İkinci şekle maktûf denir.

kâtib كاتب a. i. Yazan, yazıcı kâtip. Eski hayat sisteminde memur yerine kullanılan kelime, aslında sarayın harem dairesinin yazı işlerini yapan kişiye denilirdi. Ayrıca sarayda kitap istinsâh edenlere de bu ad verilmiştir. Daha sonraları kâtiplik halk arasında seçkin bir meslek olmuştur. Kâtip, okuma yazması yanında hüsn-i hat'ta da mâhir olmalıdır. Ancak hattatların çoğu genel kültür bakımından eksik oldukları için kâtiplik, şikâyetlere konu olmuştur. Müstensih*de denilen bu kişiler resim yapar gibi gördüklerini yazar ve çok zaman yanlışa düşebilirlerdi. Fuzûlî'nin kâtiplere bedduası meşhurdur.

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu şûr eyler
Gâh bir harf sükûtuyla kılar nâdiri nâr
Gâh bir nokta kusûruyla gözü kör eyler

Yazma kitapların el ile çoğaltıldığı dönemlerde kâtiplere büyük itibar olunurdu. Ayrıca "Kâtib-i Ezelî" tamlaması, her şeyi yarattığı için Allah'ın sıfatı durumundadır. *Kur'ân-ı Kerîm*'i yazan kâtiplere de vahy kâtibi denilirdi. İnsanın günah ve sevaplarını yazan meleklere de Kirâmen Kâtibîn denir. Yıldız ilminde de Utarid* feleğin kâtibi olarak bilinir.

kâtil قاتل a. i. Katil. Divân şiirinde sevgilinin kendisi, dudağı (zehir gibi sözleri ile), gözü ve gamzesi birer katil olarak nitelendirilir. Âşığın canını almakta bunlardan daha üstün yoktur.

Ben vedâ ederken oldu zehr-ı katilden beter
Bûse vermekte dehân-ı şekker-efşânın senin

Ahmed Paşa

kâv-i bahrî گاو بحری f.i.t. Denizlerde bir öküz yaşarmış. Bu hayvan geceleyin elinde bir çıra olduğu halde sahile gelir ve bu çıranın ışığında otlanırmış. Bu çıraya şebçerâğ* denilir. bkz. şebçerâğ.

kâv-i zemîn گاو زمین f.i.it. bkz. Arz öküzü.

kavs قوس a. i. Yay, keman, yay burcu. Kelimenin birçok şekilde kullanımı vardır. Savaş aleti olarak yay yanında burç olarak yay da anılır. Kaş yaya benzetilir, hilâl de kavsdir. Kavs-i kuzâh gökkuşağıdır. "Kavseyn" tâbiri Necm sûresi 9. âyette geçer ki Mi'râc gecesi Allah ile Peygamberimiz arasındaki yakınlığın ifadesinde kullanılmıştır (bkz. Kabe kavseyn)

Çekmedi kimse bu heycâda te'ab mânend-i tîr
Âdeti olmakla kavsin kameti oldu dütâ

Lâmiî

Kavsine bakınca Zâl-i dehrin
Pek za'fını gördü hâl-i dehrin

Şeyh Galib

Bürci olmuşdur anın kavs ile Hût
Âdemin gûşundan olurlar sübût

Şemseddîn

(bkz. burç, kaş, kemân).

kayd قید a. i. Bağlama, bağ. Kafiyeyi oluşturan harflerden birinin adıdır. Tam kafiyenin ilk, zengin kafiyenin ise sondan bir önceki benzer harfidir. Asıl kafiye harfi olan revî'nin önünde bulunur. Bu tür kafiyelere kafiye-i mukayyede denir. Eskiden kayd harfinin ünsüz olması şartı aranmışsa da Latin kökenli Türk alfabesinin kabulünden sonra bu zorunluluk ortadan kalkmıştır. "*Ufkumda bulutlar kümelerken kara bahtım / Ben de gönül ufkunda doğan mavi sabahtım* " (F. N. Çamlıbel) dizelerinin sonundaki "bahtım" ile (sa)bahtım" kelimelerindeki "a" (eski kurala göre "b") harfleri kayddır.

Kaydâfe قیدافه a. i. Azerbaycan'da Berda' ülkesinin kraliçesi olduğu rivâyet edilir. Ancak Mısır veya Batı Anadolu kraliçesi olduğunu söyleyen kaynaklar da vardır. İskender* zamanında yaşamıştır. Bu nedenle hakkındaki geniş bilgiler *İskendernâme*'lerde bulunabilir. Kelimenin "Kaydefâ" okunuşu da olup divân şiirinde her iki şekilde kullanılmıştır. Evliyâ Çelebi'ye göre Kaydâfe, Marmara ülkesi kraliçesidir. İskender bu ülkeyi nasıl fethedeceğinin yollarını aramak için tebdîl-i kıyâfet ile bu ülkeyi dolaşır. Sonunda yakalanır. Kaydâfe kendisine ve ülkesine dokunmayacağına dair söz alıp onu serbest bırakır. İskender hem sözünde durmak, hem de o ülkeyi ortadan kaldırmak istemektedir. Hızır yardımına gelir ve ona bir göl halinde bulunan Karadeniz'i Akdeniz'e akıtmasını çare gösterir. Böylece Kaydâfe'nin ülkesini sular kaplayacak ve ülke aradan çıkacaktır. Ahmedî'nin *İskendernâme*'sinde Kaydâfe, Mağrib melikesi olarak karşımıza çıkar ve Endülüs'te bulunur.

Lîk hâtun idi Kaydâfe be-nâm
Hükmü altında anın Mağrib tamâm

Ahmedî

Tâc-ı Kaydâfe gibi ayda kaldı lâle
Cûlar kişver-i bâğa edip istîlâyı

Fâizî

Kaydefâ mülkü gibi tûfân-ı tîğa gark eder
Mülk-i Dârâ'ya havâle etse bir İskender'i

Yahyâ Bey

Kays قیس a. i. Kays. Mecnûn gerçek adı. bkz. Mecnun.

Bendedir onun cünûnu e, ün
Kays iken olupdur adı Mecnûn

Fuzûlî

Elemin Kays'a kıyâs etme dil-i mahzûnun
Aklı yoğ idi ne derdi var idi Mecnûn'un

Bâkî

kayser قيسر a. i. Eski Roma ve Bizans imparatorlarının lâkabı. Kayser-i Rûm sözü Anadolu'ya hakim olan Bizans imparatorlarını anlatmada kullanılır.

Pâdişah-ı âdil ü âlî-neseb kim yaraşır
Etse ger serheng ü derbân Keykubâd u Kayser'i

Nef'î

kazâ قضا a. i. Olacağı evvelden takdir olunan şeylerin yani kaderin vuku bulması, ortaya çıkmasıdır (bkz. kader). Kelimenin bundan başka "kadılık, yargı makamı" anlamı da vardır. Bu anlamdan dolayı yargı makamının bulunduğu yere de kaza denir. Beklenmedik bir iş ve olay ile tehlike ve felaket için de "kaza" denir. Daha çok ok (sihâm, tîr) ve kılıç (tîğ) ile birlikte tamlama biçimiyle kullanılması yaygındır.

Ben kemân-ı vaslını çekmek dilerdim dilberin
Hicr hükm-endâz imiş tîg-ı kazasın bilmedim

Ahmed Paşa

Sancak kaza değil bu
Bir mülktür giden kim
Kendi kazaya gitse
Mümkün değil kazası

Namık Kemal

Olma Allah'ı seversen kat'â
Tâlib-i râh-ı kazâ vü fetvâ

Nâbî

Kebîkec كبيكج a. i. Haşarat ve zararlı böceklerin iş ve hareketlerini düzenleyen meleğin adıdır. Kitap kurdu ve güveler de bu meleğe bağlı olup izinsiz iş yapamazlarmış. Bu inanış sonucunda eskiden kitaplara "Yâ Kebîkec" yazılır ve artık kitabın her türlü haşarâta karşı sigortası yapılırmış. Nitekim el yazma* eserlerin pek çoğunun cilt kapağında, zahriye yahut rast gele bir yerinde bu isme rastlanır. Genellikle tuğra biçiminde yazılan Kebîkec bir nevi haşarat ilacı yerine geçerdi.

Rivâyete göre mollanın biri, kitabını kurtların yediğinden şikâyetle hocasına gider. O da kitabın sonuna "Yâ Kebikeç" yazmasını tavsiye eder. Molla denileni yapar. Ama ne çâre kitabı hâlâ kurt yemektedir. Kurt, çok geçmeden son sayfaya da dadanınca molla soluğu hocasının yanında alır. Yine şikâyetle söze başlar. Hoca sorar:

- "Ya Kebikec" yazmadın mı?
- Yazdım Efendim yazdım... Ama önce Kebikec'i yemişler şimdi kitabı yiyorlar.

Eskiden kitapları güve ve haşarattan korumak oldukça zor imiş. Bir ara mürekkeplere ilaç karıştırılmış veya kâğıdın âher*ine böceklerin hoşlanmayacağı koku ifraz eden maddeler konulmuştur.

Mülk-i Fâs içre odu müevvectir
Âhir-i nüsha-i Kebikec'tir

Münîf

kebk كبك f. i. Keklik. Bir av kuşu olarak daha çok şahin, şahbaz, doğan vs. kuşlarla birlikte anılır. Sesinin ve gövdesinin güzelliği ile söz konusu edilir. Bu tür kekliklere de "kebk-i derî" tabir olunur. Divân şiirinde sevgili, bir kekliğe benzetilir.

Bir gün ol tûtî-i gülzâr-ı visâl
Kahkaha etmediler kebk-misâl

Hâkanî

Otursa naz ile şehbâz-ı vahşî
Yürüse lûtf ile kebk-i derîdir

Hayretî

kebkeb كبكب f. i. Kabara çivisi, geniş başlı kısa çivi. Özellikle ayakkabıcılıkta kullanılan kebkebin bazan yaldız başlı olanları da kullanılmıştır. Ayakkabı tabanına nalça çakmakta kullanıldığı için kebkeb ile nalça çok zaman beraber anılmış ve şâirler değişik imajlar ile kebkebi de manzumelerinde sözkonusu etmişlerdir. Özellikle kebkebin zeminde bıraktığı izler şâirler için önemli ilhâm kaynaklarıdır. Nalça'nın (nalçe; küçük nal) hilâl şeklinde olması ve kebkeb*in imlâsına benzemesi, bu çivilerin yıldızlarla da (kevkeb) birlikte anılmalarına da yol açmıştır.

Hemişe kebkeb-i nakş-ı nigâr olmasa ger
Baş üzre yer mi bulurdu çemende her jale

Mesihî

Kebkebi mismâra tebdîl eyleyen Perverdigâr
Lâne-i mürg-i garîbi kul yıkar Allah yapar

Lâedrî

Nigârâ kebkebin nakşın meger görmek diler kevkeb
Ki durmaz âsitânın devr eder şâm u seher kevkeb

Bâkî

Yer yer yüzünde nalçe vü kebkebin izin
Göklerde mâh-ı nevle Süreyyâ'ya vermezem

Mesihî

kebûter كبوتر f. i. Güvercin. Bir av kuşu olarak avcı kuşlarla birlikte anıldığı gibi sevgili yerinde de kullanılır. Güvercinlerin posta görevinde kullanıldığı meşhurdur. Ayrıca güvercin eti, meze olarak oldukça makbûl görülür.

Nice arz edem hele sâz-ı dili dildâra ben
Nâme göndersem kebûter iltemez biryân olur

Hayretî

kef كف f. i. Köpük: avuç içi, aya. Kelime daha çok tevriyeli olarak kullanılır. "Kef geçmek" ise takatı kesilmek anlamına gelir.

Yüzüne kefler urup yire sürüp acıtdılar
Bilmezin deryâ-yı ummânı benim nem sandılar

Necâtî

Meğer her tâkı bir dergâh imiş kim ana gelmekle
Habâbından kefîn pür-gevher etdi nehr olup sâil

Nâdirî

Belâ bezminde esrâr-ı gam-ı lâlinle kef geçtik
Rakîbin ey şeker güftâr halvâsında hayrânız

Aşkî

keh-keşân كهكشان f.b.i. Saman yolu, saman uğrusu. Gökyüzündeki koyu yıldız kümesi. Gök cisimleri arasında anılır. "Kehkeşân" kelime olarak "saman götürenler" demektir. Kerpiç ustalarına saman taşıyanların düşürdükleri kırıntılardan kinâye olarak, bu koyu aydınlığa kehkeşân denilmiştir.

Kemân-ı çerhi almış kabza-i teshîre zanneyler
Görenler çille-i zer-târ-ı yâyın kehkeşân-âsâ

İzzet Molla

(bkz. ay).

kelâm كلام a. i. Söz. Allah'ın varlığı ve birliğinden bahseden ilme kelâm denir. Ayrıca "Kelîm" sıfatı Allah'ın kelâm sahibi oluşunu bildirir. *Kur'ân-ı Kerîm*'e "Kelâm-ı Kadîm" denir. Yine âyetlerine "Kelâmullâh" tabir olunur. "Kelâm-ı kibâr" ise vecîze ve atasözü yerine kullanılır. Tasavvufta taayyün yerine geçer.

Sıfâtından senin zâtın sözüdür kim kelâmullâh
Sıfâtından sözün söyler sözün dinler olur gûyâ

Olanlar Şeyhi İbrahim

Kelile ve Dimne كليله و دمنه i.g. Sanskrit diliyle yazılmış politik-didaktik siyaset kitabı. Hindli filozof Beydaba tarafından III. yy.da yazılmıştır. Sanskritçe'deki adı *Krata Dimnaka* (*Pançatantra*) olan bu düzyazı eser, bir giriş ile toplam 15 hikâyeden oluşur. Bunlardan 9'u, konusu orman hayvanları arasında geçen fabllerdir. Diğerleri ise öğüt verme amacıyla uydurulmuş hikemî öykülerdir. Eserdeki her hikâye iç içe 33 küçük hikâyeden oluşur. Öğüt verici fikirler bu hikâyelerin içine serpiştirilmiştir. Devlet yönetimiyle yakından ilgili olan bu hikâyeler kral Debşelim'in filozof Brahman Beydaba'dan (Batıda: Bidbay, Arapça Bidba ve Bidbah, Süryancada Biddoğ veya Bidvog) bir konuda bilgi istemesiyle başlar. Beydaba soruya gerekli cevabı verdikten ve açıklama yaptıktan sonra fikirlerini kanıtlamak için masal niteliğinde bir hikâye anlatmaya başlar. I. Murad döneminde yaşayan Mehmed Küsterî, *Şeceretü'l-Beşer* adlı eserinde *Kelile ve Dimne*'nin Hindistan'da yaşamış Bakü'lü bir Türk olan Ketke b. Huret (d. 81) tarafından kaleme alındığını söylüyorsa da bu rivâyetin doğruluğunda şüpheler vardır. Başka bir rivâyet eserin Vishnuşarman adlı bir bilgin tarafından bir kralın üç oğlu için yazılmış olduğudur.

Doğu medeniyetinin ölmez eserleri arasında yer alan *Kelile ve Dimne* (Tilki ve Çakal), dünyanın birçok diline tercüme edilecek kadar başarı kazanmıştır. Eserin aslından yapılan tek çeviri Tibetçe'dir. Ancak eser VI. yy.da Nuşirevan'ın hakîmi

Burzuye (Berze-veyh) tarafından Pehlevi diline (eski Farsça); buradan da IX.-X.yy. da İbn Mukaffa tarafından Arapça'ya çevrilmiş ve daha sonraki bütün çeviriler (msl. Yunanca, Farsça, İbranice, Latince, İspanyolca, İtalyanca, Slavca, Türkçe, Almanca, İngilizce, Flemenkçe, Fransızca) bu eser esas alınarak yapılmıştır.

İnsanın günlük hayatta karşılaşabileceği sorunlar göz önünde tutularak gerekli olgunluğa erişmesi amacıyla yazılan eserin en önemli tercümelerinden biri de XV. yy.da Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin *Envâr-ı Süheylî* adını verdiği çevirisidir. Hüseyin Baykara'nın vezirlerinden Emîr Ahmed Süheylî adına yazılan bu eser, Türk edebiyatına en fazla etki eden *Kelile ve Dimne* çevirisidir.

Kelile ve Dimne, Türk diline de birçok kez tercüme edilmiştir. Bunların ilki Aydınoğlu Umur Bey adına Kul Mes'ud tarafından kaleme alınmıştır. (Yaz. 1360). Ebü'l-Maanî Nasrullah b. Mehmed'in Gazne'li Behram Şah adına Arapça'dan Farsça'ya aktardığı *Kelile ve Dimne* tercümesinin eski Anadolu Türkçesine çevirisi olan bu eser (bs. Karakov, 1934), daha sonra şâir Hilalî tarafından I. Murad adına nazma çekilmiştir. *Keşfüzzünun*'un bildirdiğine göre İftiharüddin Kazvinî'nin de *Envâr-ı Süheylî*'den çeviri bir *Kelile ve Dimne*'si vardır. Türk edebiyatında önemli bir yer tutan *Kelile ve Dimne* çevirisi ise Alâaddin Ali Çelebi'nin (ö. 1543) sanatlı kaleminden çıkmıştır. *Hümâyunnâme* adıyla Kanunî'ye sunulan bu çeviri birkaç defa basılmış (msl. Bulak, 1835, 1838, 1876); değişik yazarlar ve şâirler tarafından da tekrar ele alınmıştır. Şeyhülislam Yahyâ'nın 1/3 oranındaki *Hümâyunnâme* özeti yanında Osmanzâde Taib'in *Zübdetü'l-Eshâr*'ı, Şerif İbrahim Mahir Ef.nin yeniden sadeleştirmesi, Adanalı Ramazanîzâde Abdünnafî Ef. nin *Nâfiu'l-Asâr* (yaz. 1852) adlı manzum *Kelile ve Dimne* çevirisi hep *Hümâyunnâme*'den yararlanılarak yazılmış eserlerdir. Son olarak Ahmed Midhad Efendi, II. Abdülhamit'in emriyle *Hümâyunnâme*'yi sadeleştirip bastırdıysa da eser neşredilmeden imha edilmiştir (1888).

Kelile ve Dimne, Taşkentli Fazlullah b. İbrahim tarafından Doğu Türkçesine çevrilmiştir. (Bs. 1889) Eser, Ömer Rıza Doğrul tarafından İbn Mukaffa'nın Arapça çevirisinden yeni Türk harflerine aktarılmış ve başına da bir araştırma yazılarak yayımlanmıştır. (1941, II. bs. 1985).

Kelîm كليم a. i. Söz söyleyen, konuşan. Tûr-ı Sinâ'da Allah ile konuşmasından dolayı Musâ* peygambere verilen ünvan. Kelîmullah da denir. bkz. Musâ.

Hâmem ol mu'ciz-tıraz-ı sad-hezârân pîşedir
Kim nazîr olmaz ana illâ Kelîm'in ejderi

Nef'î

Nutka gelse o sühendân-ı selîm
Reşk ederdi kelimâtına Kelîm

Hâkanî

kemân كمان f. i. Keman, yay, kavs. Bir savaş aleti olmak yanında en çok kullanımını, sevgilinin kaşı için yapılan benzetmelerde bulmuştur. Hilâlin ve feleğin de zaman zaman kemâna benzetildikleri de olur. Âşığın beli de kemâna dönebilir. (bkz. ebrû)

Yâ kaşını peyveste kemân eyledin ey dost
Cevr okuna cânımı nişân eyledin ey dost

Ahmed Paşa

Geh Kahramân-ı çeşmine ebrû kemân sunar
Geh Rüstem-i nigâhına müjgân sinân verir

Nef'î

kemend كمند f. i. Kement. Bir savaş aracı olmasının yanında sevgilinin saç, zülüf ve kâkülü bazan kement olarak düşünülür. Bu durumda âşıkları avlamak ile yükümlü görünür.

Kemend-i kâkül ü zülfüne her bâr
Dil-i bîçâreyi berdâr ederler

Hisâlî

(bkz. saç)

Ken'an كنعان a. i. Yakup* peygamberin memleketi. Bugün Filistin'de Sayda, Sur dolayları ile Suriye'nin bir bölümünü içine alır. Nuh* peygamberin oğullarından veya

torunlarından olan "Ken'an" adına izâfeten bu ismi almıştır. "Mâh-ı Ken'ân (Yusuf* peygamber)" ve "Pîr-i Ken'ân (Yakûb peygamber)" tamlamalarını kurar. Edebiyatta bu iki peygamber dolayısıyla anılır.

Senâ-hânın olurdu mâh-ı Ken'ân tal'atin görse
Sana Yûsuf diyeydi eller ana Yûsuf-ı sânî

Bâkî

(bkz. Yûsuf, Yakûp, Züleyhâ, Külbe-i Ahzân).

kenz-i mahfî كنز مخفى a.i.t. Bir hadîs-i kudsîde Allah Taalâ "Ben gizli bir hazîne idim, bilinmek istedim, bundan dolayıdır ki halkı yarattım, yokken var ettim." buyurmuştur. Bu hadîsin Arapça aslı "Küntü kenzen mahfiyyen.." diye başlar. Şâirler iktibâs yoluyla bu hadisten bahsederken "Küntü kenz" veya "Kenz-i mahfî" ibareleriyle bahsederler. Hadîs uleması bu hadîsin mevzû (sonradan uydurma) olduğunu söylerse de tasavvuf ehli, bunu sahîh kabul eder ve hadîse çok değer verirler. Bursalı İsmail Hakkı'nın bu hadîsi açıklayan *Kenz-i Mahfî* adlı bir eseri vardır. "Ketm-i adem" ve "Âlem-i kitman" da Kenz-i Mahfî'den kinâyedir.

Kendini bildirmek için "Kenz-i Mahfî" etdi zuhûr
Etmedi var hazret-i Hak cinn ile insanı abes

Zâtî

"Küntü kenz" remzinin olduk âgâhı
Ayne'l-yakîn gördük Cemâlullâh'ı

Harâbî

(bkz. tasavvuf)

kerâmet كرامت a. i. Allah'ın velî kullarından sadır olan olağanüstü hâl ve söz, kerâmet. Sufîlere göre iki çeşit kerâmet vardır. Kerâmet-i kevniye (suda yürümek, havada uçmak vs. maddî âlem ile ilgili kerâmetler) ve kerâmet-i ilmiye (Ledün ilmi ile gösterilen kerâmet). Makbul olanı, ikinci grup kerâmettir.

Güneş gibi başına âsûmânı tac etmiş
Kerâmet ile sanasın ki şeyh-i irfândır

Yahyâ Bey

Ne kerâmet kodu Hak zât-ı kerîminde k'olur
Ayağın bastığı yer çeşme-i hayvân-ı kerem

Ahmed Paşa

Kerbelâ كربلا a. i. Irak'ta bulunan bir bölge. Bağdat'ın 100 km. güneybatısına düşer. Şimdi burada aynı adla anılan bir şehirdir. Peygamberimizin torunu imam Hüseyin'in şehid olduğu yer. Kabri de oradadır. Hüseyin'in bu sahrada çok acıklı bir şekilde ve susuz bırakılarak şehîd edilişini anlatan birçok eserler yazılmıştır. Bu nedenle Kerbelâ'dan sık sık bahsedilir. bkz. Hüseyn, aşûre.

Geldi çün mâh-ı muharrem kıldı dehri rûşenâ
Hâtır-ı uşşâka düşdü mâcerâ-yı Kerbelâ

Hıfzî

Düşdü Hüseyn atından sahrâ-yı Kerbelâ'ya
Cibrîl var haber ver sultân-ı enbiyâya

Kâzım Paşa

kerrenây كرّهناى f. i. Büyük boru. Rivâyete göre İran'ın mitolojik kahramanı İsfendiyar tarafından icâd edilmiştir. Üfürüldüğü zaman Sûr sesi gibi ortalığı velveleye verirmiş.

Sûr-ı İsrâfîl'i andırdı sadâ-yı kerrenây
Ditredi yer gök mahâbetden yıkıldı hâs u âm

Nâdirî

Kerrûbiyyûn كروبيون a. i. Allah'a en yakın olan dört büyük melek.

Kerrubiyân diye de anılan bu melekler Cebraîl*, Mikaîl*, İsrafîl* ve Azraîl*dir. Bunlara Hamale-i Arş* da denilir.

Görünen şebnem değil lûtf ile Kâ'be yolların
Her gece şâmî gülâb ile sular kerrûbiyân

Yahyâ Bey

(bkz. Hamale-i Arş)

kervan f. i. bkz. kârbân.

kesret كثرت a. i. Çokluk, bolluk, ziyâdelik. Tasavvufta vahdet* zıddı olarak bilinir. Varlıkların var oluşlarını kendilerinden

bilmek, onları müstakil varlıklarla var kabul etmektir. Vahdet ise bütün varlıkların varlığını Tanrı varlığında görmektir. "Vahdet der kesret (çoklukta birlik)" de buradan doğar. Bu tıpkı denizin vahdeti, dalgaların kesreti gibidir. Dalgalar göze çok görünüyorsa da aslında denizden bir parça olup ondan ayrı düşünülemez. Böylece kesret nazarî ve itibarî olur. Âlem-i kesret, bu dünya âlemidir.

Kesret-i vahdetten ey dil ayn-ı vahdettir garaz
Kalbi tathîr etmeden yenbû-ı hikmetdir garaz

Bursalı İsmail Hakkı

(bkz. vahdet).

keşkül كشكول f. i. Fukara çanağı. Tasavvufa ait bir ıstılah olup dervişlerin kullandıkları bir eşyadır. Büyük Hindistan cevizinin ortadan kesilmesi ve içinin oyulması ile yapılır. Bir zincir ile derviş bunu boynuna yahut beline asar veya eline alarak ilahî, na't* mersiye vs. okurken halka uzatır, halk da keşküle bir şeyler koyardı. Keşkül dolunca tekkeye döner ve yiyecekleri aşhâneye boşaltırdı. Keşkülün içine birçok erzak, para vs. konulabilirdi. Keşkül adlı tatlı da bu karışık hububattan yapılırdı. Keşküller daha sonra bakır, tunç, gümüş vs. madenlerden imal edilmeye başlanmıştır. Özellikle gezginci dervişlerin keşkülleri meşhurdur. Karmakarışık şeyler için "fukara keşkülü gibi" denmesi keşkülün içine her şeyin konmasındandır. Halk arasındaki bir inanca göre bir kadın süt ve badem yağıyla yapılan muhallebi türünden tatlıya çok düşkünmüş. Bir gün kocası iflas etmiş. Eline keşkül alıp dilenmeye çıkmış ve bu suretle hanımına yine bu tatlıyı yedirmeye devam etmiş. Halk da bu tatlıya keşkül adını vermiş.

Sürh tâc urunduğıyçün lâle şâhiler gibi
Kaldı yolda sınuk keşküllü râhîler gibi

Lâmiî

(bkz. Kalenderîlik, şey'en-li'llah).

Keşmîr كشمير a. i. Himalaya eteklerinde kuzey batı istikametinde bir bölge olup tarihin çeşitli dönemlerinde burada şehirler, devletler, idareler kurulmuştur. Divân edebiyatının coğrafyası içinde çeşitli yönlerden anılmıştır.

Kazan idi sanki şehr-i Keşmîr
Cûyende o şehr içinde kefgîr

Osman Nevres

ketm-i adem كتم عدم a.i.t. Allah'ın ruh ve cisim âlemlerini yaratmayı istediğinde, bütün mahlukların ilki olan cevher-i ahzar'ın çıktığı yer. Kenz-i mahfî* veya Âlem-i kitmân da denilir. Âlemler yaratılmazdan önce âlemin düzeni bu idi. (bkz. Kenz-i mahfî).

Oldular ketm-i ademden mevcûd
Bu kadar mülk ü melik buldu vücûd

Hâkanî

kevkeb كوكب a. i. Yıldız. bkz. Yıldız.

Nigâra kebkebin nakşın meger görmek diler kevkeb
Ki durmaz asitânın devr eder şâm u seher kevkeb

Bâkî

Kevser كوثر a. i. Cennette bir suyun adı. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Kevser sûresi vardır (nr. 108). Tefsîrlerde Kevser hakkında çok çeşitli izahlar yer alır. Akarsu veya göl olduğu, boyunun Mekke ile Yemen; eninin de Safâ ile Aden arası kadar olduğu, etrafında birçok kıymetli kâseler bulunduğu, oradan bir kez içenin bir daha susamadığı vs. bunlardandır. Kevser suyu sütten beyaz, baldan tatlı, kardan soğuk, kaymaktan yumuşakmış. Kevser'i, Cennet'te Peygamberimize verilmiş özel bir havuz olarak tefsîr edenler de vardır. Edebiyatta sevgilinin dudağı için benzeyen olur. Âb-ı Kevser ve Şarâb-ı Kevser tamlamalarıyla da kullanılır.

Kevser-i âteş-nihâdın adı aşk
Dûzah-ı cennet-nümânın adı aşk

Şeyh Galib

Nûş eden câm-ı lebin ölmekten aslâ gam yemez
Kim humârı olmaz ey sâkî şarâb-ı Kevserîn

Bâkî

Vasfında her kaçan ki Nesîmî açar ağız
Kevser akar dilinden ki gevher nisâr eder

Nesîmî

(bkz. cennet).

key کی f. i. Büyük hükümdar, padişah. İran padişahlar sülalesinin ikincisi bu adla anılır. Bunlar "Keykubad, Keyhüsrev" gibi isimlerinin başına "key" unvanını alırlardı. Hepsine birden "Keyân" veya "Keyâniyân" denir. Daha sonra bu lakab bütün şahlara yakıştırılmıştır. Efsaneye göre bu adı ilk defa Rüstem'in babası olan Zâl, Kubad'a vermiştir.

Gel ey câm-ı Cem ü tâc-ı Key'den istiğnâ
Ki bezm-i himmetine kâse-lîs olsa fağfûr

Lâedrî

Keyhüsrev کیخسرو f. i. İran'ın Keyâniyân sülâlesinden olup Keykâvus'un torunu ve Siyâvuş'un oğludur. Mecâzen ulu padişahlar hakkında sıfat olarak kullanılır.

Hüsrev-i gül gerçi kim derd-i şitâdan dağ idi
Şimdi Keyhüsrev gibi izhâr-ı şevket eyledi

Nâdirî

Keykûbâd کیقباد f. i. İran'ın Pişdâdiyân sülâlesinden sonra gelen şah sülalesi Keyâniyân'ın ilk hükümdarıdır. Key* lakabını ilk defa kullanan odur. Adaletiyle ün salmıştır. Büyük Selçuklu sultanı Keykubâd (öl. 1237) ile bunun hiç bir alâkası yoktur.

Adlin katında cevr ü sitem dâd-ı Keykûbâd
Hışmın yanında lûtf u kerem kahr-ı Kahramân

Bâkî

Keyvân کیوان f. i. Zühal, Satürn gezegeni, bkz. Zühâl.

Âdem ol eyvân-ı Keyvân'ı gider unvânı ko
Sevme esbâb-ı gurûru âdet-i şeytânı ko

Yahyâ Bey

Keyvân ki eylemişdir yedinci çerhi mesken
Kasrında pâsbâna olmak dahî mümâsil

Karamanlı Nizamî

kıble قبله a. i. Kıble, namazda yönelinilen Kâ'be tarafı. Türkiye için kıble, güney istikametinde kalır. Müslümanlar Hicret*ten önce Kudüs'e yönelerek namaz kılarlardı. Hicretten 16-17 ay sonra âyet ile, namazda Kâ'be'ye yönelme emri gelmiştir. O günden sonra Müslümanlar namazlarında kıble olarak Kâ'be'yi bilirler.

Döndür yüzümü kıbleye gel bâri ey ecel
Gün doğusuna doğru gider durmayıp sefer

Yahyâ Bey

(bkz. Kâ'be)

kıble-nümâ قبله نما a.f. b. i. Kıble'yi gösteren alet, pusula. Edebiyatta âşığın kalbi veya gözü, kıblenümâ olarak ele alınabilir.

Tâ ıyd-i ruhun Kâ'be-i ashâb-ı safâdır
Âyîne-i kalbin ana hoş kıble-nümâdır

Nev'î

Gösterir Kâ'be'yi kûyun tarafın müjgânım
Sanasın iki gözüm oldu benim kıble-nümâ

Yahyâ Bey

kılıç tr. i. Bir savaş aleti olmak yanında sevgili ile âşık arasında önemli bir unsurdur. Öncelikle sevgilinin kirpiği, gamzesi, cevr ü cefası, âşık üzerinde kılıç etkisi yapar, onu yaralar. Yine âşığın gamı, sevgilinin hasreti ve rakipte de kılıç özellikler vardır. Tîğ olarak da ele alınan kılıç demire su verilerek yapılır ve çelikleştirilirdi. Bu nedenle kılıcın "âbdâr" sıfatıyla kullanıldığı yerler çoktur. Ayrıca kılıçların üzerine fetih ile ilgili âyetler yazılması da gelenektir. Kılıç üzerine yemîn edilmesi de askerlik geleneklerindendir.

Kılıçla fethedilmiş yerlerdeki kiliseler câmiye tahvîl edilirse bu camîlerin imamları hutbe okumak için minbere kılıç ile çıkarlarmış. Buna hatip kılıcı denir ki daha sonradan selâtin camilerinin hatipleri de kılıç ile minbere çıkar olmuşlardır. Bu gelenek hâlen İstanbul Sultanahmet camiinde devam eder.

Ciger firâk kılıcıyla oldu yâre dirig
Ne mülkden ki nihân oldu ol diyâra dirig

Necatî

Yemîn edip kılıcın kabzasına nezrettim
Bulup Nedîm'i iki bûse eyledim îsâr

Nedîm

Tîgın adem diyârına rûşen-tarîktır
A'dâ-yı dîni durma kılıçtan geçir hemân

Bâkî

Döne şimşîr-i hatîbe nola şimşîr-i zebân
Mülk-i nazma hutbe-i emn ü emânîdir sözüm

Nef'î

Sözünü kesdiremez olmasa hunrîz şehân
Bak hutebâ çıkıcak minbere tîğa dayanır

Neş'et

kırân قران a. i. Yakınlık, iki gezegenin bir burçta birleşmesi. İki çeşit kırân vardır. Kutlu yıldızların kırânına kırân-ı sa'deyn; kutsuz yıldızların kırânına da kırân-ı nahseyn denilir. Devrinde kırân-ı sa'deyn olan sultana sâhib-kırân* lakâbı verilir. Böyle padişah dört kılıç kuşanırmış. Müşteri* ile Ay*ın kırânı en kutlu zaman imiş. Eskiden sikkeye, yani üstünde padişahın adı ve alâmeti olan altın ve gümüş paraya da kırân denildiği olurmuş.

Dîvâna çıksa Âsaf-ı Cemşîd-kevkebe
Meydâna girse Rüstem-i sâhib-kırân olur

Nef'î

Kâr etmez oldu hançer-i hun-rîz-i rûzigâr
Kudret sunalı Husrev-i sâhib-kırâna tîğ

Necatî

Bindi bir zevraka Dâmâdı ile Hazret-i Şâh
Bürc-i âbîde kırân eyledi san mihr ile mâh

Nedîm

kırklar tr. i. Kırk sayısının Türk folklorundaki önemli yeri yanında "erbaîn", "çile" gibi tasavvufî terimlerle de değeri artmış ve şiirlerde çok kullanılmıştır. Özellikle "kırklar" diye bilinen Hak erenleri tasavvufta sıkça geçer. Dünyayı idare eden bu kırk erenin başında kutb*, yahut kutbu'l-aktâb* bulunur. Bunların "yediler*" ve "üçler" gibi üst makamları vardır. Alevî-Bektaşî inanışında kırklar meclisi vardır. Kırkların başında Hz. Ali* bulunuyormuş. Kırklar meydanı, kırklar şerbeti, kırklar meclisi vs. deyimler hep bunlara aittir. Özellikle tekke edebiyatında ve Alevî-Bektaşî şiirlerinde çokça yer edinmiştir.

Üçler yedilerden sâkî görürsün
Kırklardan bâdeyi bâkî görürsün

Seyranî

Vardım kırklar meydanına
Gel otur be cân dediler
Yüz sürüp ayaklarına
Doğru gel cânân dediler

Ferdî

Kırk hadîs tr. a. s. t. Arapça erbaîn hadîs; Farsça, Çihl hadîs. Hz. Muhammed'in 40 adet hadîsi ile bu hadislerin açıklayıcı bilgilerinden oluşan koleksiyon. Dinî, öğretici, ahlakî, sosyal ve edebî nitelikleriyle İslâmlığın hayat ve dünya görüşünü yansıtan kırk hadislerin ortaya çıkışının başlıca nedeni Peygamber'in "Her kim benim hadîslerimden kırk tanesini belleyip başkalarına da öğretirse, kıyamet gününde Allah onu bilginler ve fakîhler arasında diriltsin." meâlindeki hadîsidir. Peygamber'in şefaatine kavuşmak, hayır dua ve rahmetle anılmak, sıkıntıları unutmak, bilginler sınıfına katılabilmek, dinî hayatı sosyal açıdan inceleyebilmek vs. nedenlerle de kaleme alınan kırk hadîslerin hicrî ikinci yüzyıldan sonra yaygınlaştığı görülür.

Kırk hadîslerin tertibi önce hadîs metninin yazılmasıyla başlar. Sonra kısa tercümesi verilir. Eğer gerek duyulursa açıklamaya geçilir. Bu bölümde âyetler, değişik hadîsler ve hikmetli olaylar anlatılarak konu genişletilir. Eserin şiir veya düzyazı oluşu bu tertibi değiştirmez.

Kırk hadîs kitapları 5 grupta sınıflandırılabilir.

1. Şekil yönünden: Arapça'da daha çok nesir musannefât şeklinde karşımıza çıkar. Farsça'da hemen hepsi manzumdur. Türklerde ise ilmî çevreler mensûr; edebî çevreler manzum kırk hadîs yazmayı tercih etmişlerdir.

2. İçerik yönünden: Bazı kırk hadîsler yalnızca hadîs metinlerinden ibaret iken diğer bir kısmı metnin tercümesi veya buna ilave olarak açıklama ile genişletilir.

3. Kategori yönünden: Hadîslerin ortak özellikleri ön planda tutularak yapılan gruplamadır. Kudsî hadîsler, hutbelerden seçilenler, veciz hadîsler vs. bunlardandır.

4. Konu yönünden: Aynı konuda söylenen hadîs derlemeleridir. *Kur'ân*'ın faziletleri, İslâm'ın şartları, ilim, tasavvuf, siyâset, hukuk vs. bunlardandır.

5. Karışık hadîsler: Hiç bir sınıflandırmaya gerek duyulmadan derlenen kırk hadîslerdir.

İslâm dünyasında ilk kırk hadîs Abdullah Mervezî (ö. 797) tarafından derlenmişse de eser daha sonra kaybolmuştur. Uzun zaman yalnızca Arap diliyle yazılan ve nüshaları bilinen erbaîn hadîsler yüzyıllara göre şöyle sıralanabilir: IX. yy.da Ebû İsa Muhammed Tirmizî (öl. 892); X.yy.da İbni Ved'ân (öl. 1011); XII.yy.da Ebû Tâhirü's-Selefî (öl. 1180).

Kırk hadîs türü XII.yy.da altın çağını yaşar. Bu dönemde ünlü hadîs ve fıkıh âlimi Muhyiddin Nevevî'nin (1233-1277) yazdığı "*Erbaîn Hadîs*" bu türün bütün zamanlar içinde gelmiş geçmiş en muhteşem örneğini oluşturur. Nitekim eser, Arapçaya olduğu kadar diğer İslâm milletlerinin dillerine de birçok defalar çevrilmiş, şerh ve açıklamaları yapılmıştır. Kitabın yazılışından otuz sene sonra başlayan bu çalışmalar yalnız Arapça'da 50'den fazla örnek vermiştir.

Arap diliyle 250'den fazla kırk hadîs yazılmasına karşın Farsça'da bu sayı 50'yi geçmez. Ancak İran'da çihl hadîs türü edebî bir çehreye bürünmüştür. Bunun yanında halîfe Hz. Ali hakkında derlenen kırk hadîsler ilk defa bu dilde görülür. Farsça yazılan ilk çihl hadîs kitabı Muhammed b. Muhammed b. Aliyyü'l-Feravî'nin "*Tabîbül-Kulûb*"udur. (yaz 1107). Daha sonra XII. yy.da İmamüddin Hasan b. Ali'nin "*Erbaînü'l-Bahaî*"si vardır. XIV.yy.da Ahmed Rumî'nin (öl. 1317) *Ümmü'l-Kitâb*'ı, Seyyid Sadr'ın *Tuhfetül-Hâkanî*'si bu türün seçkin örneklerini oluşturur. Ancak İran edebiyatında asırlarca etkisini yitirmeyen kırk hadîs kitabı, Molla Camî'nin (1414-1492) *Erbaîn Hadîs*'idir. Anlaşılıp ezberlenmesi kolay hadîslerin seçildiği bu derleme, Türk edebiyatında da birçok kereler tercüme ve şerh edilmiştir. Fasîh b. Abdülkerîm'in *Mecmâu'l-Ayneyn*'i ile Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin (öl. 1505) *Risâletü'l-Âliyye fi'l-Ahâdîsi'n-Nebeviyye*'si de bu yy.ın önemli kırk hadîs çevirilerindendir. Daha sonraki yüzyıllarda Farsça kırk hadîs derlemeleri ve çevirileri ile ün yapan bazı İranlı şâirler de şunlardır: İbn Hatun (öl. 1680), Veliyyüddin Abdülvelî, (yaz. 1761), Muhammed Cafer Esterâbâdî (öl. 1848) ve Abbas b. Muhammed Razî-i Kummî (XIX. yy.)

Kırk hadîs türü Türk edebiyatında her yönden büyük gelişme göstermiştir. 90'ı aşkın kırk hadîs kitabı içinde dördü Nevevî'den, ikisi Muhammed b. Ebî Bekr'den, biri Kemalpaşazade'den (öl. 1534) biri de Birgivî (1532-1537), Akkermanî'den (öl. 1747) olmak üzere Arapça'dan sekiz; altısı Camî'den (Nevaî, Fuzûlî, Rıhletî, Münîf, Nâbî, bir de anonim); ikisi Kâşifî'den (Seyyid Kadrî, Abdurrahman b. Hasan Hibrî) olmak üzere Farsçadan da yine sekiz çevirisi olan Türkçe kırk hadîs tercümeleri yanında bu tür eserlerin Osmanlı medreselerinde birer yardımcı ders kitabı niteliğine bürünmesi, kırk hadîs kitaplarının daha çok Arap diliyle kaleme alınmasına yol açmıştır. Türkçedeki kırk hadîs tercüme ve derlemeleri yy.lara göre şöyle sıralanabilir: XIV. yüzyıl da Muhammed b. Ali'nin Ortaasya edebî Türkçesi ile yazdığı (1358), *Nehcü'l-Ferâdis*'i vardır. XV. yy. da sırayı Kemal Ümmî'nin *Kırk Armağan*'ı (terc. 1412) ve Ali Şir Nevaî'nin (1441-1601) *Hadîs-i Erbaîn*'i alırlar. XVI. yy.da kırk hadîs kitaplarının sayısı 15'i geçer. Bu yazarlardan en önemlileri sırasıyla Hazinî (terc. 1524), Usulî, (1538), Emir Muhaddis Mukaddes (öl. 1544), Merdümî (öl. 1564), Nev'î (1533-1600), Abdülmecid b. Nasuh (yaz. 1570), Âşık Çelebi (yaz. 1571), Latifî (öl. 1538), Selamî Mustafa (öl. 1585), Mecdî (öl. 1587) ve Âlî'dir (1514-1600). Bunlar içinde özellikle Fuzûlî, Nev'î, Usulî ve Âlî gibi şâirlerin manzum kırk hadîsleri dikkat çekicidir. XVII. yy. da 13 kırk hadîs derlemesi ve tercümesi vardır. Edebî açıdan en önemli olanlar ise Hâkanî (öl. 1606);

Feyzî (öl. 1614, iki adet) ve Nâbî'nin (öl. 1712) kalemlerinden çıkmıştır.

XVII. yy. da bu türde bir duraklama göze çarpar. Ancak Osmanzade Taib (öl. 1724), Bursalı İsmail Hakkı (1645-1725), Münîf (öl. 1742), Müstakimzade Sadettin (öl. 1787) gibi önemli yazarların kırk hadîsleri oldukça başarılıdır. XIX. yy.da orijinal birkaç kırk hadîs kitabıyla karşılaşırız. Bunlar, İbrahim Hanîf'in atıcılık, Abdullah b. İsmail'in ok ve yay, Dr. Miralay Hüseyin Remzi'nin tıp konulu hadîslerden derledikleri eserleridir. Çağımızda ise Ömer Ziyâeddin (bs. 1920), Ahmed Naîm (III. bs. 1979), A. Hamdi Akseki (bs. 1928), Hasan Basri Çantay (bs. 1958), Hasan Hüsnü Erdem (bs. 1963) ve Abdülkadir Karahan (bs. 1977) gibi müelliflerin eserleri ile Türk edebiyatındaki kırk hadîs geleneği halen sürmektedir.

kısas-ı enbiyâ قصص انبيا a.f.i.t. Peygamber kıssaları, peygamberlerin hayat, menkıbe ve kutsal kişiliklerini anlatan kitap. Halka dönük tarih ve esatir bilgisi veren kısâs-ı enbiyâ kitapları, mukaddes kitaplar, *Kur'ân*, tefsirler, yazılı tarih sonrası siyer kitapları, tanınmış tarih eserleri vs. kaynakların mukayesesi metoduyla yazılırlar. Bu yüzden bazan değişik fikirler ve ihtilaflar; bazan da tek kaynaktan alınma yanlış bilgilerin tekrarları ile doludurlar. Anlatım daha çok öğüt verici olaylar üzerinde yoğunlaşır.

İslâm edebiyatları içinde yer alan bütün kısâs-ı enbiyâ kitaplarının ilk kaynağı *Kur'ân*'dır. Aynı konuların küçük detay farklılıklarıyla *Tevrat* ve *İncil*'de de yer alıyor olması kıssaların doğruluk derecelerini arttırır. Ancak ortaçağ tarih kitaplarında olduğu gibi kısâs-ı enbiyâ kitapları da çok zaman israiliyat* bilgisiyle doludur. Bunun yanında İslâm dininin yayıldığı bölgelerdeki halkın eski inançlarından kalma uydurmaları ve menkıbeleri de büyük ölçüde yanılgılara neden olmuştur. Sonuçta peygamberler kıssalarının bir kısım yönleri tarihî gerçekleri tezat teşkil etmiş hatta tefsir kitaplarına dahî yanlış bilgiler sızmıştır. *Kur'ân*'da âyetlerle doğrulanıp açıklanan kıssalardan birçoğu, Âdem (Âdem-Havva, Âdemoğulları, Hâbil-Kâbil vs.), Nuh (Nûh-karısı, Nûh-gemi, Nûh-oğlu, Nûh-Tûfân vs.), Yusuf (Yakup-Yusuf, Yusuf-rüya, Yusuf-Zelîha, Yusuf-Kardeşleri vs.), Musâ (Musâ-Firavn, Musâ-Hârun, Musâ-İsrailoğulları, Musâ-Hızır vs.). Süleyman (Süleyman-yüzük, Süleyman-Belkıs, Süleyman-karınca, Süleyman-Hüdhüd vs.), ve İsâ (Meryem-İsâ, göğe çekilme vs.) peygamberlere aittir. Bunun yanında diğer bazı peygamberlerin de (msl. İdris, Üzeyir, Hûd, Salih, İbrahim, İsmail, Lût, İshak, Eyyüb, Şuayp, Davud, Yunus, Zekeriya, Yahya) en az birer yönleriyle *Kur'ân*'da kıssaları anlatılır. Hatta peygamberliklerinde şüphe bulunan İskender-i Zülkarneyn, Hızır, Lokman gibi şahsiyetler ile Kâ'be'nin inşası, Ashâb-ı Kehf, Fil hadisesi yanında Hz. Muhammed'in mi'râc, hicret, savaşları vs. olaylar da kıssa şeklinde anlatılmaktadır.

Peygamberlerin kıssalarına ait bilgiler İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren birçok dinî, didaktik eserler ile tefsirlerde bölümler hâlinde yer almışsa da ilk müstakil kısâs-ı enbiya kitabı Arapça olarak IX. yy. da Kisâî'nin kaleminden çıkar. *Kitâbu Kısâsi'l-Enbiyâ* adıyla bilinen bu didaktik eserde kıssaları anlatılırken ahlakî öğütlere elverişli olanlar seçilmiştir. İkinci kısas-ı enbiya kitabı Sa'lebî'ye (öl. 1036) aittir. *'El-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân'* adlı tefsirinden derleme ve genişletme yoluyla meydana getirilen eser *Arûsu'l-Meânî* veya *Kısâsu'l-Enbiyâ* adlarıyla bilinir. (bs. Kahire, 1880). Nazım parçaları ve çeşitli dinî bilgilerle de zenginleştirilmiş olan eser önce XIV.yy.da Aydınoğlu Mehmed Bey adına kimliğini bilmediğimiz biri tarafından (Bursa Ulu Cami Ktp. nr. 2414), sonra da Mehmed b. Çerkez tarafından (bs. İstanbul, 1865) Anadolu Türkçesine; Muhammed Amir b. Abdullah Yakubî tarafından da Kazan Türkçesine (bs. Kazan, 1903) çevrilmiştir. İslâm dünyasında daha sonra yazılan birçok kısâs-ı enbiyâ kitapları ya Kisaî, ya da Sa'lebî'nin eserlerinden faydalanılarak kaleme alınmıştır.

Türkçe kısâs-ı enbiyâ kitapları arasında önemli iki eser vardır. Birisi Rabguzî'nin *Kısas-ı Rabguzî* adlı kitabıdır. 1311 yılında Çağatay hanı Tarmaşir'in emîri Nasuriddin Tokboğa'nın emriyle yazılan (veya tercüme edilen) eser, İlminsky tarafından bir araştırma ile birlikte neşredilmiştir (Kazan, 1859).

Günümüz Türkçe kısâs-ı enbiyâ kitapları içinde Ahmed Cevdet Paşa'nın *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa*'sı en önemli eserdir (bs. İstanbul 1874-1888, 12 cüz). Eserde 24 peygamberin kıssaları anlatıldıktan sonra 4 büyük halifeden Sultan II. Murad'a gelesiye dek halifeler tarihi verilir. İki defa Kazan'da (1900, 1911) ve yeni harflerle ve sadeleştirilerek de birçok kez İstanbul'da basılmıştır. (msl. 1934, 1958, 1963, 1966/2, 1969, 1970/2, 1972-73, 1981, 1982).

Kısâs-ı enbiyâ kitapları arasında yalnızca bir tek peygamberin kıssalarına ayrılmış eserler de vardır. Özellikle Yusuf ve Süleyman peygamberler hakkında yazılan bu tür eserlerin edebî yönü daha ağır basar. Son yılların dinî yayın çevrelerince değişik adlar altında birçok kısâs-ı enbiyâ kitapları yayınlanmaktadır. Özellikle çocuklara yönelik bu tür eserlerde hikâye anlatımı hakim olup birçoğu resimlendirilmiştir.

kıssa قصّه a. i. Hikâye, rivâyet, masal, menkıbe, anlatış. *Kur'ân*'da anlatılan ibretli hikâyelere kıssa denilmişse de kelime, Osmanlılar arasında, "Olağanüstü durumları anlatan, yazı ve menkıbe" anlamında kullanılmıştır. Kıssa anlatanlara "kıssahân" veya "kıssa-gû" denilir. Çoğulu kısâs (kasas)tır. Arap edebiyatındaki makâme'nin karşılığıdır.

İslâm edebiyatlarında hikmetli hikâyeler anlatarak ahlakî öğütler veren birçok didaktik eserler meydana getirilmiştir. Bunlar içinde özellikle peygamberlerle ilgili kıssaları anlatan kitaplar oldukça fazladır. "*Kısâsü'l-Enbiyâ* (peygamberler kıssaları)" adıyla anılan bu eserler içinde Ahmed Cevdet Paşa'nın "*Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*" (12 cüz, bs. 1874-1888) adlı eseri oldukça önemlidir.

Din büyükleri (msl. Hz. Ali, Veysel Karanî, Hasan Basrî) ile tasavvuf ulularını (msl. İbrahim Edhem, Bayezîd-i Bistamî) kıssaları da gerek şâirler, gerekse halk tarafından ilgiyle okunup anlatılmışlardır. Menâkıpnâmelerde* bu tür kıssalara sık rastlanır. Bu tür kıssalar teferruata yer verilmeden anlatılır. Buna rağmen epik lirik bir söyleyiş ilk andan itibaren hemen etkisini gösterir. Hatta birçok dinî eserlerde de küçük pasajlar halinde kıssalara yer verilmiştir.

Kıssalar şiir veya düzyazı olarak kaleme alınabilirler. Şiir olarak yazılanlar genellikle mesnevî nazım şekliyledir. Nesir kıssalar ise çok zaman anonim özelliklere sahiptir. Eskiden bu tür kıssalar bir kıssahân tarafından belirli toplantı yerlerinde halka anlatılırdı. Bunların çoğu didaktik nitelik taşıyan hikâyeler olurdu. Nitekim "kıssadan hisse" sözü bu geleneğin ifâdesidir.

kıt'a قطعه a. i. Parça, bölük, en az iki beyitten oluşan nazım biçimi, beyit sayısı ikiden fazla olanlara kıt'a-ı kebîre (büyük kıt'a) adı verilir.

İki beyitlik kıtalara divân şiirinde rubâî*, halk şiirinde dörtlük denildiği de olur. Bu tür kıtalar a b c (bazan a b a b) şeklinde kafiyelenir:

Kalem olsun eli ol kâtib-i bed-tahrîrin
Ki fesâd-ı rakamı sûrumuzu şûr eyler
Gâh bir harf sükûtuyle eder nadiri nâr
Gâh bir nokta kusuruyla gözü kör eyler

Fuzûlî

Divân şiirinde bendlerden kurulu nazım şekillerinin, (msl. murabba, şarkı, muhammes) her bir parçasının adı olan "bend" kelimesi yerine de kıta terimi kullanılmıştır. Halk şiirinde nazım birimi dörtlü olduğu için bütün şiirler ya tek (msl. mani) ya da çok kıtalı (msl. koşma) olurlar. Çok kıtalı nazım şekillerinde ilk kıta ile sonraki kıtaların kafiyeleniş biçimi değişik olur.

Divân şiirinde kıtalar mahlassız şiirlerdir. Dizeleri arasında anlam bütünlüğü bulunur. Konuları önemli bir düşünce,

hikmet, nükte, yergi, övgü, hayat görüşü vs. olabilir. Bir, iki ve dördüncü dizeleri birbirleriyle kafiyeli olan kıtalara "nazım" denir. Beyit sayısı ikiden artık olan kıt'a-ı kebîreler matla*ı olmayan gazele benzer. Ancak konu yönüyle gazelden ayrılır. Bu nazım şekliyle daha çok tarih* ve hicviye* yazılır. Bu tür kıt'aların herhangi bir beytinde mahlas bulunabilir. Kafiyelenişi a-b, c-b, d-b, vs. şeklinde devam eder. Beyit sayısı 5 ila 12 arasında değişir. Ancak daha uzun veya kısa kıt'a-i kebîreler de yazılmıştır.

Kıtalar, müstakil şiirler olarak divânların sonunda "Mukattaât (kıtalar)" başlığı altında yer alırlar.

Kıtmîr قطمير a. i. Ashâb-ı Kehf*in köpeğinin adıdır. Bu köpek hakkında tefsirlerde İsrailiyâttan olmak üzere çeşitli malûmat vardır. Cennete girecek hayvanlar arasında Kıtmîr de vardır.

Geh kılur İblîs'i Me'vâ'dan sürüp kelb-i hakîr
Gâh bâb-ı gârda Kıtmîr'e Me'vâ gösterir

Aşkî

Râtıb etse nola Kıtmîr ile bahs-i rüchân
Kemterîn kelbi der-i Hazret-i Mevlânâ'nın

Râtıb

(bkz. Ashâb-ı Kehf).

kıyâfet قيافت a. i. Kılık, giyim. Kıyâfet ilmi insanların dış yapısından iç yapısını anlama ilmidir. Nazım ve nesir olarak yazılmış birçok kıyâfetnâme*ler vardır. Bunlar içinde Hamdullah Hamdî ve Erzurumlu İbrahîm Hakkı'ya ait olanlar hayli ünlüdür. bkz. kıyâfetnâme.

Fenn-i ra'nâ-yı firâset ne güzel
Bilesin hâl-i kıyâfet ne güzel

Sünbülzade Vehbî

Kameti her kimin ki ola uzun
Olur ol sâfî kalb ü sâde-derûn
Kısa olursa kibr ü kîne olur
Mekr ile hîleye hazîne olur

Hamdullah Hamdî

kıyâfet-nâme قيافتنامه a.f.b.i. Kişilerin dış görünüşlerinden ahlâk ve karakter yapıları hakkında çıkarılan yargıları konu alan eserlerin genel adı. Dış yapıdan iç yapıyı anlamaya çalışan bu ilme "kıyâfet ilmi"; bunu yapan kişiye de "kâyif" veya "kıyâfetşinâs" denir.

Kıyâfet ilmi gelen olarak kıyâfetü'l-isr (ayak izlerini konu alır) ve kıyâfetü'l-beşer (bütün halinde insanı konu alır) olmak üzere ikiye ayrılır. Kıyâfetnâmelerin konusu ise daha çok bu ikinci gruptur. Araplar buna ilm-i firâset derler. Firâset de gruplara ayrılmış olabilir. İnsanın simâsını konu alan ilm-i sîmâ, alındaki çizgileri konu alan ilm-i ihtilâc bunlardandır. Bu tür kıyâfetin temelini tahminler, ihtimal ve tecrübeler oluşturur. Bazan bu tahminlerin isâbet göstermedikleri de olur.

Beden yapısı ile insan kişiliği arasındaki münâsebetler çok eski dönemlerden itibaren ilgi çekmiş ve XVIII. yy.a dek bu konuda çeşitli araştırmalar ve gözlemler yapılmıştır. İnsanı, tiplere göre ayırma işlemini ilk deneyen Hipokrat'tır. (M.Ö. V.yy.) Ardından Eflâtun, Bokrat, Galien, İladus ve Aristo da bu konuda araştırmalar yapmış ve hatta sonraki dönemlerde İslâm dünyasında da etkili olmuşlardır. Yine Sasanî hükümdarı Nuşirevân'ın bir firâset kitabı yazdırarak ülkesini buna göre yönettiği rivâyet olunur.

İslâmiyetten sonra kıyâfet ilmi hakkında doğu ülkelerinde geniş çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda yazılan ilk eser İmam Şafiî'ye ait ise de eser bugün artık kaybolmuştur. İmam Şafiî'den sonra el-Kındî'nin *Risâle fi'l-Firâse*'si, Yuhanna İbnü'l-Bıtrık'ın (X.yy) Aristo'dan tercüme ettiği *Kitâbü's-Siyâse fi Tedbîri'r-Riyâse* adlı eseri ve Muhammed b. Zekeriya Râzî'nin (öl. 932) *el-Mansurî*'si bu türün ilk meşhur örnekleridir. İbn Sinâ'nın da bu konuyla ilgili bir eseri olduğu kaynaklarda bildirilmiştir. Fahrüddin Râzî'nin (öl. 1209) *Kitâbu'l-Firâse* adlı eseri ise o güne dek yazılan kıyâfetnâmelerin en mükemmelidir. Tâlib Ensârî Dımışkî'nin *Kitâbu'l-Adâb ve's-Siyâse fi İlmi'n-Nazarî ve'l-Firâse* adını taşıyan eseri, Arapça olarak yazılmış

müstakil kıyâfetnâmelerin son örneğidir. Ancak çeşitli eserler içinde kıyâfetten bahseden Arap müellifleri de vardır. Nitekim Kuşeyrî, *Etvâru Selâtîni'l-Müslîmîn*'de, Muhiddin Arabî de *Tedbîrâtü'l-İlâhiyye* ile *Fütühâtü'l-Mekkiye* adlı eserlerinde kıyâfet hakkında birer bâb oluşturmuşlardır.

Farsça yazılan kıyâfetnâmelerin ilki Kâşanî'nin (öl. 1392) adını ve nüshasını bilmediğimiz eseridir. Sonra Derviş Abdurrahman Mîrek'in (XIV.yy.) *Tuhfetü'l-Fakîr*'i vardır. Seyyid Hemedanî'nin (öl. 1384) *Zahîretü'l-Mülûk* adlı eseri ile Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin *Ahlâk-ı Muhsinî*'sinde de yine birer bölüm kıyâfete ayrılmıştır. Türkler kıyâfet ilmini siyasette de kullanmışlar, saraya adam alınırken ve esir alım-satımında bu ilimden faydalanmışlardır. Giderek tıp alanında da kullanılan ilm-i kıyâfet yaygınlaşmış ve kıyâfetnâme türü genişleme göstermiştir. Türk padişâhları kıyâfet ilmine bizzat ilgi göstermişlerdir. Bu nedenledir ki Türkçe kıyâfetnâmeler manzum ve sanatkârâne örnekler vermiştir. Bunlar içinde ilk güzel örnek Hamdullah Hamdî'nin meşhur *Kıyâfetnâme*'sidir. Aruzun "Feilâtün Mefâilün Feilün" kalıbıyla ve 150 beyit halinde yazılan bu eserde renk, boy, yanak, saç, çene, sakal, parmak vs. 26 başlık altında karakter tahlilleri yapılmıştır. Sarıca Kemal, *Ferâsetnâme* adlı bir eseri olduğunu kendisi söylerse de eser bugün ele geçmiş değildir. Diğer Türkçe kıyafetnâmeler içinde Firdevsî-i Rumî'nin (Firdevsî-i Tavîl) *Firâsetnâme*'si, Şaban-ı Sivrihisarî (tercüme yoluyla), İlyas b. İsâ-yı Saruhanî (öl. 1559-60), Abdülmecîd ibn Şeyh Nâsuh (öl. 1565), Mustafa b. Evranos (XVI.yy.) ve Balizâde Mustafa'nın (yazılışı: 1575) *Kıyafetnâme* adlı eserleri sayılabilir. Bunun yanında özel adlarda anılan kıyafetnâmeler de vardır: Nesîmî'nin (öl. XVI.yy.) *Vesîletü'l-İrân*'ı, Lokman b. Hüseyin'in *Kıyâfetü'l-İnsâniyye fi Şemâili'l-Osmâniyye*'si (yazılışı: 1601) bunların başlıcalarıdır. Türkçe kıyâfetnâmelerin son ünlü örneği Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya aittir. *Marifetnâme* (yazılışı: 1760) içinde defalarca basılan (msl. 1835, 1964, 1972, 1981) bu küçük manzum eser, halk kitlelerince de çok tutulmuş ve diğer kıyâfetnâmeleri adeta unutturmuştur. Nitekim ondan sonra yazılmış olan Gevrekzâde Hâfız Hasan'ın (öl. 1801) *Kıyâfetnâme*'si ile Mustafa Hami Paşa'nın *Fenn-i Kıyâfet*'i (bs. 1870) onun kadar ilgi görmemiştir.

Nola fehm eyler isek nakşa bakıp Nakkâş'ı
Biz nazar-bâzlarız ilm-i kıyâfet biliriz

Aşkî

kıyâmet قيامت a. i. Bütün insanların dirilerek mahşerde toplanacakları gün, dünyanın sonu, ölümden sonra hayat bulma. *Kur'ân-ı Kerîm*'de kıyamet, haşr ve mahşer hakkında birçok âyetler mevcuttur. Bunların hemen hepsinde azamet ve dehşetli sahneler tasvir edilmektedir. Kıyametin 10 büyük alâmeti vardır. Küçük alâmetler ve büyük alâmetler tamamlandığı zaman İsrafîl*in Sur*a üfürmesiyle dünyadaki bütün canlılar ölecek ve dünya düzeni bozulacaktır. Sonra İsrafîl ikinci defa Sur*a üfleyecek ve haşr başlayacaktır. Mahşer yerinde bütün insanlar toplanıp dünyada yaptıklarından dolayı hesaba çekileceklerdir. Amelleri iyi olanlar cennete, kötü olanlar cehenneme gidecekler; böylece dünyada yaptıklarının karşılığını göreceklerdir. Hesap gününde herkes en yakınından bile kaçacak, kendi başının çaresine bakacaktır.

Divân şiirinde kıyâmet daha çok fitne* ile yahut "kıyâm, kad, kamet" kelimeleriyle anlam ilişkisi kurularak ele alınır. Terim olarak özellikle dinî edebiyatta birçok münasebetle kıyâmetten bahsedilebilir.

Mahşer-i zülfünde haşr olmağa diller bî-hisâb
Sen kıyâmetsin nişân ol kamet-i bâlâ yeter

Ahmed Paşa

Encüm gibi döküldü yere bergi-i şâhsâr
Rûz-ı kıyâmet erdi gülistâna nagehân

Yahyâ Bey

(bkz. kad, kamet, devr-i kamer, mahşer, haşr, İsrafil).

kıyâs قياس a. i. Bir şeyi başka bir şeye benzeterek hüküm verme, karşılaştırma, emsâl

gösterme. Mantıkta kıyas, önermelerden yola çıkarak kurulur. Dinî terim olarak bir meselenin hükmünü o meseleye benzeyen veya eşdeğerde olan başka bir olay üzerinde uygulamaktır. İki çeşit kıyas vardır. Kıyâs-ı Celî (açık kıyas) ve Kıyâs-ı Hafî (gizli kıyas).

Gark eder âlemleri bir katre âb-ı mağfiret
Var kıyas'et vüs'at-i deryâ-yı rahman nidügin

Bâkî

Elemin Kays'a kıyas etme dil-i mahzûnun
Aklı yoğ idi ne derdi var idi Mecnûn'un

kızılbaş tr. b. i. Şah İsmail-i Safevî taraftarı rafizîlere verilen ad. Başlarına kırmızı başlık giydikleri için bu ad verilmişse de daha sonra kelime "dinsiz" anlamı yüklenmiştir. Şiî ve Alevî görüşlere sahip olan kızılbaşlar tarihte ve edebiyatta "sürhser" adı altında geçerler. Bir dinî görüş olarak ilk defa Erdebilli Şeyh Cüneyd'in oğlu Haydar tarafından ortaya konulmuştur. Haydar, başına on iki dilimli tac giyip kızıl sarık sararak mürîdlerine de aynı şeyi yaptırmış. Hz. Ali*yi tanrı kabûl ederler. Onlara göre Allah-Muhammed-Ali birdir. Çünkü Allah, Muhammed ve Ali kılığında görünmüştür.

Karanu etdi kızılbaşın gözüne âlemi
Al-i Osman sehzezârının o verd-i ahmeri

Yahyâ Bey

Gül leşkeri çekdi sahrâ-yı çemende lâleye
Rûm şâhıdır ki azm kıldı kızılbaş üstüne

Hayretî

kızıl elma tr.s.t. Osmanlı Türkleri tarafından Roma'ya verilen addı. Roma hristiyanlık âleminin merkezi olup oradaki St. Pierre kilisesinin kubbesi de kızıl bakırdan idi. Bu nedenle kızıl elma sözü, fethedilecek en uç nokta anlamında yaygınlaşmıştır. En uzak ve en son coğrafî nokta, kızıl elmadır. Elma kelimesi üzerinde kelime oyunları yapılarak şiirlere konu olurdu.

Hele nûş etsin imrudî kadehden âb-ı rummânı
Kızıl elmâya dek hükmeyler ol tüffâha-i gabgab

Sâbit

Şimden gerü edip ser-i a'dayı gark-ı hûn
Kılsın rikâbına kızıl elmayı dâr-ı feth

Nev'î

kilisâ كليسا f. i. Kilise, deyr. bkz. deyr.

kilk كلك f. i. Kamış kalem. bkz. kalem.

Ey Necâti kilk-i gevher-bârına kıymet mi var
Dürr olur her katre kim ol ebr-i Nisân yağdırır

Necâtî

Şu'le-i tiği beyaz-ı gurre-i subh-ı zafer
Reşha-i kilk-i sevâd-ı sürme-i ayne'l-yakîn

Ahmed Paşa

kîmyâ كيميا a. i. Kimya. Çeşitli maddelerden altın elde etmenin ve bakır, gümüş vs. madenleri altına dönüştürmenin yollarını arayan bâtıl bir ilimdir. Bu ilmin ana maddesi iksîrdir. İksîr* eldeki terkîbin veya maddenin altın olmasını sağlayan sıvıdır. İksiri elde etmenin de yolları vardır. Eski kimyâ ilminin modern kimya ile hiç bir alakası yoktur. Eski kimyâyı Câbir b. Hayyan bulmuştur. Bu konuda "*el-Hâsıl*" ve "*Kitâbul-Havâs*" adlı iki eseri vardır. Kimya alanında bir diğer meşhur şahsiyet de Tuğrâyî'dir. Kimyâ, gizli bir ilimdir. Bu nedenle kitapları anlaşılmaz formül ve simgelerle doludur. Kimyanın Allah'ın sırlarından olduğu ve ancak Allah katında yücelen kişilere nasip olacağına inanılır.

Eski çağlardan itibâren insanlar altın elde edip zengin olmanın yollarını aramışlardır. Ancak bütün kimya altıncıları, sonunda hüsrana uğramışlardır. Nâbî'nin *Hayriye*'si ile Vehbî'nin *Lütfiye*'sinde ve Osman Nevres'in *Destar-ı Hayâl* mesnevîsinde bu konuyla ilgili manzum bölümler vardır. Şâirler, sevgilinin vuslatı ve sabâ yeli için kimyâ tabirini kullanırlar. Maneviyât adamlarının himmetleri, sevgilinin ayağı toprağı ve meyhâne toprağı da birer kimyâ sayılır.

İsmi var cismi velî nâ-peydâ
Kîmyâ ile cihânda anka

Nâbî

Kîmyâ fazl u hünerdir var ise dünyâda
Olur erbâb-ı kemâl ehl-i gınâdan da azîz
Vehbî

Visâli cevherin yâd etme Ahmed
Ki olur kîmyâ dünyada nâ-yâb
Ahmed Paşa

kinâye كنايه a. i. Amacı kapalı bir şekilde anlatma. Edebiyatta iki anlama gelecek bir sözü mecâz yönüyle anlaşılacak şekilde kullanma sanatıdır.

Kinâyede bir mecâz bir gerçek anlam bulunur. Ancak kelimenin mecâz anlamı, gerçek anlamını bastırmış durumdadır. Buna rağmen söyleyişte gerçek anlamın anlaşılmasına engel olacak bir durum yoktur. Kinâye, mecâz ağırlıklı oluşuyla îhâm* ve tevriye*den ayrılır. Kinâye bir sözün kapalı ve dokunaklı söylenmesidir. Sözün açıkça söylenmesinin hoş olmadığı durumlarda alay, şaka ve sitem için kullanılır. Böylece asıl amaç, dolaylı olarak söylenmiş olur. Yine de bu iki anlam arasında ortak bir nokta bulunur.

Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz
Baş üzre yerin var
Nedîm

dizelerinde bir kişinin gerçekten baş üzerinde yer edinmesini (gerçek anlam) anlamaya bir engel yoksa da asıl anlatılmak istenen şeyin, o kişiye ait itibâr ve yüksek değer (mecazî anlam) olduğu açıktır. Türk dilinde deyimlerin çoğu mecâz anlamlarıyla kullanıldığı için kinâyeli sözlerdir. Bu bakımdan günlük konuşma dilinde de birçok kinâye örneğine rastlanılabilir.

Kinâye mânâ, ilgi, çıkış ve kullanış bakımından çeşitlere ayrılır, (övücü, güzelleştirici, ayıplayıcı, vasıtalı kinâye vs.). Eğer sözün başka bir anlama gelmesi engellenmişse kinâye-i karîbe (yakın, açık kinâye); anlam gizlenmişse kinâye-i baîde (uzak, gizli kinâye) ortaya çıkar. Yine nitelenenin tek özelliğini belirten kinâyeye kinâye-i müfrede (tek kinâye); birkaç özelliğini birden belirten kinâyeye kinâye-i mürekkebe (birleşik kinâye) denir.

Kirâmen Kâtibîn كرامن كاتبين a. s. t. İnsanların işlediği amelleri yazan meleklerdir. İnsanın sağında ve solunda olmak üzere iki tane olup o insandan ayrılmazlar. Sağdaki sevapları anında yazar. Soldaki günahları belki tevbe eder diye geciktirerek yazar.

Geldi iki kadı vü iki kirâmen kâtibîn
Nâ-bedîd oldu şikâyetçilerin şeytân-sıfât
Yahyâ Bey

kirpik tr.i. Müje ve müjgan adları altında kirpikten bahsedilirken onun gamze* gibi yaralayıcı ve öldürücü vasıfları söylenir. Kirpik, oklarını âşığın üzerine salar. Kirpikler göz kapaklarına saf saf dizilirler. Saç ve kaş gibi karadırlar. Âşık, kirpiğin saldığı oklara hedef olmak ister. Kirpik, yerine göre kılıç veya hançer olabilir.

Kâ'be-i kûyunu gözler gözümüz leyl ü nehâr
Oldu her kirpiğimiz aynı ile kıble-nüma
Yahyâ Bey

Olupdur gamzesi şehbâz-ı kattâl
İki saf kirpiği ana per ü bâl
Yahyâ Bey

kisrâ كسرا a. i. İran hükümdarlarına verilen lâkap. İlk defa Nûşirevan için kullanılmıştır. Bu kelimenin "büyük padişâh, padişâhlar padişâhı" anlamlarına gelen "hüsrev" kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğu hakkında rivâyetler vardır. Kisrâ kelimesi özellikle kasîdelerde çok anılır. Tâk-ı kisrâ, Nûşirevân'ın adâletle hükmettiği sarayıdır. (bkz. Nûşirevân).

Sehâsı Hâtem'in tayy etdi nâmın yâd olunmaz hiç
Şükûh-ı devlet-i kisrâya el-hak kesr-i şân verdi
Fitnât

Şâh-ı kudsî-menkabet sultan-ı ulvî menzilet
Hân-ı kisrâ-ma'dalet kişver-sitân-ı Cem-vakâr
Nâdirî

köçek t. i. Çengi*ler gibi oynayan erkek oyunculara verilen addır. Oyuna raks* adı verildiği için bunlara rakkâs da denilir.

Ancak bu raks, asla günümüzdeki dans olmayıp zeybek, efeleme, hora vs. oyunlar idi. Köçekler kadife üstüne sırmalı mintân ve eteklik giyerlerdi. Parmaklarına zil takarlardı. Bunlar içinde saçlarını kadın gibi uzatanlar da vardır. Köçekler, "şâh" lakabıyla anılır ve takma adları ile meşhur olurlardı. Cân şâh, Zâlim şâh, Fitne şâh vs. bunlardandır.

Köçek, mevlevîlikte kıdemsiz dervişe, yeniçeri ocağında da ocağa yeni girmiş yeniçeriye denilirdi.

Rakkâs bu hâlet senin oynunda mıdır
Âşıklarının günâhı boynunda mıdır
Doymadın şeb-i visaline şeb-i rûze gibi
Ey sîm-beden sabâh koynunda mıdır

Nedîm

Biz erenler gerçeğiyiz
Has bahçenin çiçeğiyiz
Hacı Bektâş köçeğiyiz
Edep erkân yol bizdedir

Aşık Hasan

(bkz. çengi)

kubûr قبور a. i. Sadak, tîrkeş, ok çantası. Aslında kalem ve yazı takımı için yapılmış çantalara denirdi. Bunlar tezyînatlı mahfazalar olup içine kamış kalem, makta, kalem açacağı, kâğıt makası vs. konurdu. Ok kuburları genellikle meşinden yapılırdı. Boyna asılır ve sırtta bulunurdu. Okların ucu omuz başına gelecek şekilde istiflenirdi. Kuburların çoğu sırma işlemeli olurdu. Kutu şeklinde olanları da vardı. Satıhları tıpkı kalem kuburu gibi nakışlı idi. Bazan sadak içine yay da konulduğu olurmuş. Atların sağ omuzlarına asılan süvâri kuburlarına da tîrkeş* veya tîrdân denilirmiş. Bazan tüfek konulan mahfazalara da kubur tabîr edildiği olur.

Bu musannâ kubûrda bu tüfeng
Oldu genc ile ejderhâya misâl

Nazîm

kudûm قدوم a. i. İçi boş, çok zaman Hindistan cevizinin büyüğünden, üstüne deri gerilerek yapılan birbirine ekli küçük dairedir. Küçük iki sopa (zahme) ile çalınır. Mevlevî semaında ritm aleti olarak kullanılır.

Sûr mu matem mi bilinmez yakîn
Nây o kudûm ile gelir âh âh

Şeyh Galib

kûfî كوفى a. s. Hatt* sanatında bir çeşit yazı. Kûfî yazının genel karakteristiği köşeli oluşuydu. Değişik çeşitleri olan bu yazı bazan örgülü veya yapraklı çiçeklerle süslenmiş olabilir. Osmanlılarda Fatih'ten sonra fazla kullanılmamıştır. (bkz. hat)

kuh كوه f. i. Dağ, cibâl, kuhsâr. Divân şiirinde dağ, daha çok inlemesi, yankı vermesi, yüksekliği, ululuğu, büyüklüğü, üzerindeki sulardan seller oluşması, bağrının taş olması, bağ ve bahçe olmayışı, hasret duygusu uyandırması vs. özellikleriyle anılır.

Makale-i gam-ı hicrânın okusam kûha
Ne denli seng-dil olursa inler idi cibâl

Ahmed Paşa

Çâhdan neyler biter kûh ise inler fâş eder
Sırrını ey dil gerek çâha gerek kûhsâra di

Aşkî

Ey ki tîgun cevherinden cirm-i kûha düşse aks
Hûn-ı la'linden ola hârâsı yüz rengin mizâb

Karamanlı Nizamî

Kuh-ken كوهكن f. b. s. Dağ kazan, Ferhâd, Şirin için Bisütûn* dağını deldiği için bu lakapla anılır. bkz. Ferhâd.

Tuttu başın tîşe-i merge gam-ı Şîrîn ile
Ehl-i aşk içre anınçün Kûhken serdârdır

Bâkî

kuhl كحل a. i. Sürme, tûtiya, göze sürülen ilaç. Sürme siyah renkte olur. Toz halde olup göze hem güzellik hem de görüş kuvveti verir. Göze sürülüşü, aslının bir cevher oluşu, Isfahan'dan getirilmesi vs. yönlerden ele alınır. Sevgilinin ayağının, yolunun ve eşiğinin toprağı âşık için bir kuhl ve tûtiyadır. Bazan sevgilinin atının ve

itinin ayak toprağı dahî sürme olabilir. Bunun yanında meyhâne toprağında ve sabâ rüzgârında da sürme özelliği vardır.

Kuhlü'l-basarız sâye gibi dîde-i mihre
Hâk-i kadem-i ehl-i melâmette ki pestiz

Samî

Dîde-i câna ziyâ verdi gubâr-ı hat-ı yâr
Basarın kuvvetine kuhl cilâdır bâis

Nâdirî

kul tr. i. Kul, köle; bende, hizmetkâr, bkz. bende.

Azâd iken esir idik Allah'a çok şükür
Sultân-ı aşka kul olalı pâdişâlarız

Aşkî

kulak tr. i. Kulak, gûş, bkz. gûş.

kulzüm قلزم a. i. Deniz. Daha çok Şap denizi diye bilinen Kızıldeniz'i anlatırdı. Eskiden Kızıldeniz'in kuzeybatısında Süveyş civarında Kulzüm adıyla bilinen bir liman şehri var idi. Bu nedenle Kulzüm denizi olarak anılır. Kulzüm'ün bazan "büyük deniz, okyanus" anlamlarında da kullanıldığı olur. Bu deniz eski coğrafyaya göre bilinen yedi denizden biridir. bkz. deniz.

Gavvâs-ı akl bula mı haddin sıfâtını
Çün kulzüm-i sıfâtına yok hadd ü intihâ

Karamanlı Nizamî

Kur'ân قرآن a. i. *Kur'ân-ı Kerîm.* Dört semavî kitabın en son indirilenidir. Vahiy yoluyla, Cebraîl* vasıtasıyla Peygamberimize gönderilmiştir. Diğer kutsal kitaplar bir kavme indirildiği halde *Kur'ân-ı Kerîm* bütün insanlık içindir. 114 sûre ve 6666 âyettir. Âyetlerin her biri ve tertipleri tevatür yoluyla sabittir. Vahiy kâtipleri tarafından yazılan bu âyetler tek kelime, hatta tek nokta eksik veya fazla olmayıp Allah'tan Peygamberimize gönderildiği şeklini korumaktadır. Halife Hz. Ebubekir zamanında da çoğaltılarak çeşitli İslâm merkezlerine gönderilmiştir. Söz ve anlamca tam bir mucize olan *Kur'ân,* daima "Kerîm" sıfatıyla birlikte anılır. O, vahyin en yüksek şeklidir. Hiç bozulmadan kıyâmete kadar kalacağını Allah yine onda söyler. Allah'ın varlığı ve birliğini delilleriyle ortaya koyan, insanlığın iki dünya saadetini ve hayatını düzenleyen, onlara kurtuluş yolunu gösteren *Kur'ân-ı Kerîm* için Mushaf, Kitâb, Furkan, Nûr vs. adlar da kullanılmaktadır.

Divân şiirinde sevgilinin güzelliği, yüzü, saçları, boyu, hat'ı, gözü, kaşı ve ben'ini temsîl eder. "Mushaf" kelimesiyle daha çok anılır. Güzellik bir mushaftır. Onda tezyinât, harfler, harekeler, âyetler, sûreler vs. sevgilinin birer güzelliğini karşılar. *Kur'ân*'ın okunması, gözü ondan ayırmama vs.'de kelime oyunlarıyla verilir. Kişi, *Kur'ân*'ı okumayı mutlaka öğrenmeli ve kendini ona uydurmalıdır. *Kur'ân*'dan bazan fala bakılır. Üstüne yemin ediler ve öpülür. Müslüman veya temiz olmayanlar, ona el süremezler.

Divân şiirinin kaynakları arasında *Kur'ân-ı Kerîm* önemli bir yer tutar. Şâirler birçok âyetleri mânâ veya söz yoluyla iktibâs* ederek şiirlerinde kullanırlar. Bir şâir, kendisinin ve çağının bir hayat düsturu olarak kabul ettiği ve inançlardan bir adım bile uzaklaşılmayan o dönemlerde, dinin en sağlam ve sarsılmaz kuralları olan âyetleri elbette ki şiirde de söz konusu ederdi.

Olurdu bir yana bahs-i maânî-i fürkân
Okurdu bir yana kurra-i seb'a Kur'an'ı

Yahyâ Bey

Ederler mahfilinde cem' olup elhân-ı Dâvûdî
Bu gün Kur'ân okunmak anda hatm olmuş durur mahzâ

Nev'î

(bkz. âyet).

kurbân قربان a. i. Allah'ın rızasını kazanmak için aracı olan şey. Farz, vâcip veya sünnet olarak kesilen hayvan. Kurban, ancak sığır, deve ve davar cinsinden olabilir. Hac* mevsiminde hacıların Arafat'a çıktıkları gün kurban kesilir. Kurban bayramı da o gün, sabah namazı ile başlar.

Edebiyatta daha çok İbrahîm* ile İsmaîl* peygamberin başından geçen kurban hadiseleri telmîhen zikredilir. Divân şii-

rinde âşık, sevgilisinin yolunda binlerce kez kurban olmaya hazırdır. Kurban bayramı geldiği zaman da diğer bayramlar gibi eğlence başlar, fakirler (âşıklar) sevindirilir, seyrana çıkılır vs. Tasavvufta kurban, nefistir. Nefsini kurban edenler de dervıştir. İstanbul Eyüp Sultan'da adak kurbanı kesmek âdeti vardır. Tekkelerde de zaman zaman kurban kesilir.

Işığinde can veren merdin sevâbın bulmadı
Hazret-i Eyyûb-ı Ensârî'de kurbân eyleyen

Aşkî

Dil varsa âsitânına yalanır itlerin
Nitekim tekye halkını kurbân sevindirir

Aşkî

Yılda bir kurban keserler halk-ı âlem ıyd için
Dem-be-dem sâat-be-sâat ben senin kurbânınam

Fuzûlî

(bkz. bayram).

kûs كوس f. i. Büyük davul, kös. Kös, davulun 8-10 misli büyüklüğündedir. Deve sırtında taşınır ve kûs-ı hâkanî denir. Harp meydanında zafer bununla ilân edilirdi. Davul anlamına kullanıldığında "kûs-ı rıhlet (göç davulu)" tamlamasını kurar. "Kös dinlemiş" deyimi, ufak tefek şeylere önem vermeyen kişi için kullanılırmış.

Tutup âfâkı serteser fürûğu âfitâb-âsâ
Cihânı kıldı pür-sıyt ü sadâ kûs-ı şevkette

Nedîm

Tuttu cihânı debdebe-i kûs-ı şöhretim
İşitmez anı gûşı hasûdun girân olur

Nef'î

kutb قطب a. i. Değirmen taşının etrafında döndüğü eksen. Tasavvufta Tanrı'nın ilk taayyün ve tenezzülü olan Hakîkat-i Muhammedî'ye mazhar olan kişi. Her zaman içinde Peygamber'in vârisi olan birisi bulunur. Kâinât o kişinin çevresinde döndüğü için ona kutb denir. Kutba en yakın iki kişi "İmâmeyn" adını alırlar. Hepsine birden üçler* denir. Sonra yediler*, kırklar*, abdallar* gelir. Kutup, sıkıntıya uğrayanların imdadına yetişir. Bu bakımdan kendilerine gavs* adı verilir. İnsan kâinâtın rûhu, kutup da insanların rûhu olarak kabul edilir. Çoğulu "aktâb" dır. Ricâlü'l-Gayb (Gayb erenleri)ın başkanı, kutbu'l-aktâb (kutuplar kutbu)dır.

İmâmân ile gavs aktâb ile abdâlân bîrûn
Hulâsâ âlem-i diğerde hâl ü kalden bîrûn

Şeyh Galib

Gâh mihr-i âlem-ârâ gibi cevlân eyleyip
Geh serîr-i saltanatda eyle kutb-âsâ karâr

Nâdirî

Kutb-ı aktâb-ı velâyet meh-i bürc-i azamet
Râvi-i kavl-i Nebî zübde-i ashâb-i ricâl

Yahyâ Bey

(bkz. abdâl, eren, gavs, kırklar, gayb erenler, kırklar, üçler, velâyet, yediler).

kûy كوى f. i. Mahalle, köy, yurt, sokak. Divân şiirinde sevgilinin oturduğu yerden sıkça bahsedilir. Âşık için kûy-i yârin önemi büyüktür. Âşık daima oraya ulaşmak, oradan hiç ayrılmamak ister. Ancak bu, imkânsız gibi görünür. Bu nedenle âşık birçok yolu denemek zorunda kalır. Sabâ yeline varır, yakarır, orası hakkında haber alır. Sevgili kûyunda bir sultandır. Orada herkes ona muhtaçtır. Onun sultanlığında her şey dört dörtlüktür. O kûyda asla aksayan bir şey yoktur. Âşık orada bir dilenci olmak, dünyaya sultan olmaktan üstündür. Ancak bu mahallede köpekler bulunur. Bu köpekler oranın bekçisi durumundadırlar. Âşık bu köpekleri rakîp olarak kabul eder. Bazan da rakîplere it der. Yerine göre âşık, o köpeklerin ayağının tozunu gözüne sürme diye sürer. Hatta bu köpeklerle arkadaş olur. O geldiğinde, köpekler şamata ederek ona ilgi gösterirler. Âşık, sevdiğinin mahallesini göz yaşlarıyla sular. Mahallenin birçok yerde mecâz-ı mürsel* yoluyla sevgili yerine kullanıldığı da olur. Şâir sevgilinin kûy'unu Kâ'be, harem, Mekke, secdegâh, cennet, bâğ-ı cinân, ravza, gülşen, bostan vs. olarak niteler ve her kelime için değişik ilgiler kurar. Âşık, Kâ'be gibi sevgilinin mahallesini tavâf eder. Kâ'be'nin yolları dikenli ve meşakkatlidir. Cennet gibi

orada "didâr" ister. Kendi bulunduğu yer cehennemdir ve cennetin kokusu duyulmaktadır. Âşık bülbül olunca sevgilinin kûy'u da gülistan, gülşen, gülzâr olarak nitelenir. Âşıkın gözyaşları Nil gibi akarsa sevgilinin mahallesi de Mısır olur. Velhâsıl divân şiirinde kûy hakkında çok geniş bir imaj sistemi vardır.

Bilmeyem kim nice varam kûyına dildârımın
Ben meğer toprak olam ilte sabâ gerdim benim

Ahmed Paşa

Tavâf-ı kûy-ı dilberden murâd olan tecellîdir
Garez bâğ-ı cinândan zâhidâ dîdâr imiş bildim

Aşkî

kûze کوزه f. i. Su testisi, kâse, bkz. kâse.

Dehen ü destini meyhâre yudu sahbâdan
Kûze-i bâdeyi ibrîk-i vuzû etdi hemân

Sâbit

küfr کفر a. i. Dine inanmayıp Allah'a ortak koşma. Divân şiirinde hemen daima küfür, iman ile birlikte anılır. İmanın ortaya çıkabilmesi için zıddı olan küfür bilinir. Küfrü bilerek imân etme, en üst dereceden imândır. Divân şiirinde, küfr, sevgilinin saçının rengidir. Bu durumda imân da yüz olacaktır. Saç, yüzü gizlediği ve örttüğü, nûru sakladığı için küfür diye nitelenir. Gece de her şeyi örttüğü için kâfir olur.

Küfr-i zülfün salalı rahneler îmânımıza
Kâfir ağlar bizim ahvâl-i perîşânımıza

Fuzûlî

Tahammül mülkünü yıktın Hülagû Han mısın kâfir
Aman dünyâyı yaktın âteş-i sûzân mısın kâfir

Nedîm

(bkz. kâfir, imân).

küheylân کهیلان a. i. Gözü sürmeli, cins arap atı. bkz. at.

Rahşı ol rahş-ı sebük-seyr küheylândır kim
Resm ederken anı sahrâya kaçırmış Bihzâd

İzzet Molla

Külbe-i Ahzân کلبۀ احزان f. i. t. Sıkıntılar kulübesi, hüzünler evi. Yakûp peygamberin, Yûsuf'un hasretiyle yıllarca ağlaya ağlaya gözlerini kaybettiği kulübesi. Önceleri şehir içinde oturduğu halde halk onun ağlayışından bîzâr olunca şehir dışında bir çardak kurdurup orada ağlamaya başlamış. Buraya külbe-i ahzân denir. (bkz. Yakûp).

Sen idin Külbe-i ahzâna koyan Ya'kûb'u
Ayırıp hazret-i Yûsuf gibi göz nûrundan

Azmizâde Hâletî

Gam-ı hicrân beni hem-hâlet-i Ya'kûb edeli
Girye vü nâlişime külbe-i ahzân ağlar

Sünbülzâde Vehbî

Külhenî-i lây-hâr کلخنیء لای خوار f. i. t. "Külhen" hamamların ocağına denir. "Lây-hâr" ise "tortu yiyen" demektir. Gazne'de Hakîm Senaî zamanında yarı meczub bir zat yaşarmış. Bu kişi bir hamam külhanında oturduğu için "Külhenî"; üzüm tortusuyla geçindiği için de "Lay-hâr" lakaplarıyla bilinir. Bir gün Senâî, zamanın hükümdarlarına yazdığı bir medhiye*yi götürmek için külhanın önünden geçerken hamamdan kendisini kınayan sesler işitmiş. İçeri girdiğinde Lâyhâr'ı görmüş. Sonra düşünüp ona hak vermiş ve dünya ile ilişkisini koparıp tasavvuf yoluna girmiştir. Külhanî-i Lâyhâr'ın hayâlî bir kişi olduğu da rivâyet edilmektedir.

Sundukça ehl-i aşka mey-i hoş-güvâr
Şâd ola rûh-ı Külhanî-i rind-i Lâyhâr

Belîğ

Rind-i huşyâr-ı elestim Lâyhârî-meşrebim
Dürd-i sahbâ-yı melâmetten gelir hâlet bana

Arif Hikmet

Tarîk-i fâkade hem-kefş olup Senâî'ye
Cenâb-ı Külhenî-i Lâyhâr'a dek gideriz

Nâilî

Küllü men aleyhâ fân كلّ من عليها فان a. fi. c. *Kur'ân-ı Kerîm*'de "Varlık alanındaki her şey yok olucudur, ancak ve ancak celâl ve

ikram sahibi olan Rabb'inin zâtı kalır (Rahmân/26)" buyurulmaktadır. Âyetin ilk bölümünü oluşturan bu cümle, vahdet-i vücût nazariyesine inananlar için önemli bir dayanaktır. (bkz. âyet).

Ey tâlib eğer değilsen a'mâ
Gör vâ'de-i "Küllü men aleyhâ"

Nesîmî

külüng کلنک f. i. Kazma. Ferhâd*, Bîsütûn* dağını kazma ile deldiği için edebiyatta külüng de anılır. Ayrıca genel anlamda bir savaş aleti olarak kullanılır.

Urup cevşene ağzını bozdu gez
Külüngün de burnu kırıldı birez

Sâbit

(bkz. Ferhad ile Şîrîn, Hüsrev ü Şîrin)

kümeyt کميت a. i. Doru at; kırmızı şarap, bkz. at. Bazan kelime oyunlarıyla kullanılabilir.

Sür sâkiyâ kümeyt-i sebük-seyr-i sâgarı
Gezdirmedi ilâcı su inmiş ayâğına

Emîn

kün كُن a. fi. Mânâsı "Ol" demektir. Özellikle tasavvufî edebiyatta çok kullanılır. *Kur'ân-ı Kerîm*'in birçok yerinde Allah'ın, bir şeyin olmasını istediği zaman ona "Ol!" demesinin yeterli olduğu; istenilen şeyin hemen olacağı hususunda âyetler vardır. (Bakara/11; Âl-i İmrân/47, 59; En'âm/ 73, Nahl/49, Meryem/35, Yâsîn/ 82, Gâfir/67). "Kün", kâinâtın ve her şeyin yaratılış emridir. Kâf ve Nun harflerinden meydana geldiği için "Kâf u Nûn" da denilir. Bu iki harfin akl-ı küll ve nefs-i küll'e işâret olduğu, yahut Âdem ile Havvâ'ya karşılık gösterildiği rivâyetleri vardır. "Kün" emri verilmeden evvel herkes Elest* bezminde idi. Henüz hiç bir maddî varlık yaratılmamıştı. İnsan, Kenz-i Mahfî* mertebesinden "Kün" emri ile çıktı.

Gör sende seni ne cism ü cânsın
Maksûd-ı vücûd-ı "Kün" "fe-kân"sın

Nesîmî

Ne çâre "Kün" emri zuhûra geldi
Mahlûkât u eşyâ hep zâhir oldu

Derdli

Kâf u Nûn hitâbı izhâr olmadan
Biz ol kâinatın ibtidâsıyız

Harabî

küntü kenz كنت كنزا a. fi. c. "Ben gizli bir hazine idim..." diye başlayan hadîs-i kudsinin ilk cümlesi. bkz. kenz-i mahfî.

Gönlüm içinde sûretin cân gibi kılmışam yerin
Gevher-i "Küntü kenz"i gör kim ne harâb içindedir

Nesîmî

Kürsî كرسى a. i. Tasavvuf ile hükemâ felsefesini birleştirenler, içinde hiç bir şey olmayan ve dümdüz olan Atlas feleğine Kürsî adını verirler. Dokuzuncu kat gök olup sekizinci kat göğü kaplar. Sekizinci kat gök ise Arş* adını almıştır. Bazıları Kürsî ile Arş'ı aynı gök olarak gösterirler. Levh-i mahfûz* burada bulunur. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Kürsî'nin gökleri ve yeri kapladığı yazılıdır. (Bakara/ 225). Bu nedenle bu âyetin adı "Âyete'l-Kürsî" olmuştur.

Gün gibi geldi otağı önüne ol zıll-ı Hakk
Kıldı kerrûbî melekler gibi kürsîde karâr

Yahyâ Bey

Uruldu sikkesi kürsî-i pûlâd üzre ol şâhın
Derâhimdir değil kürsîde yer yer encüm-i garrâ

Nâdirî

(bkz. Arş).

L

lâ لا a.e. Olumsuzluk edatı. "Lâ ilâhe illallah (Allah'tan başka ilah yoktur)" kelime-i tevhidinde "yoktur" anlamında kullanılmıştır. "Leyse" kelimesinin yerini tutar. Zıddı "illâ" ile karşılanır.

Ene'l-Hak çağırır çeng ü def ü ney
Yalancı Lâ İlâh illâ'ya düşmüş

Nesîmî

lâdes (yâdes) tr.i. Kelimenin aslı "yâd-ı dest (eli hatırlama)" olmalıdır. Hala toplumumuzda pişmiş kümes hayvanlarının çatal göğüs kemiğini iki ucundan serçe parmakla kavrayıp kırarak tutuşulan bahse lades denir. Bahis sonunda taraflar birbirlerinin elinden bir şey almamaya dikkat ederler. Bir çeşit ahid ve sözleşme usulüdür. Tarafların zihnî kabiliyetlerini ölçmek bakımından oldukça ilginç bir iddiaya dönüşen ladesler vardır. Bu âdetin uzun zamandır Türk toplumunda yaşadığı sanılmaktadır.

Şikest-i hâtır-ı mürg-i hümâyı yâd eyle
İzâm-ı gayr ile yâdest tutma ey mehveş

Sâbit

Elin bûs eylemek şartı ile mümkün müdür yâdest

Fütûhî

lâedrî لا ادرى a.s. Bilmem, bilinmez. Söyleyeni bilinmeyen nazım parçalarının sonuna yazılır. Bazan yazarı kaybolmuş parçaların sonuna da laedri yazıldığı olur. Şair, söylediği şiirin veya beytin kendisine ait olduğunun bilinmemesini istediği durumlarda da bu imzayı kullanabilir. Bazan çok güzel ve veciz beyitler halkın malı haline gelir ve yazarı unutulur. Bu durumda en kolay yol *lâedrî* imzasını koymaktır.

la'l لعل a. i. Kırmızı ve değerli bir süs taşı. Yakuta benzermiş. Rivayete göre aslında ak bir taş olduğu halde ciğer kanıyla boyanıp güneşe bırakılır ve güneşin etkisiyle kırmızı renge bürünürmüş. Bunun en değerlisi Bedahşan dağlarında olurmuş. *Lâ'l-i rummânî* denilen nar çiçeği rengindeki la'l de çok ünlüdür. Bu taş kemer, gerdanlık, yüzük, kadeh, küpe, hokka, cilt kapağı vs. eşyaların süslemesinde kullanılır. Edebiyatta en çok sevgilinin dudağı için benzeyen olur. Bazan âşığın gözü ve gözyaşları da la'le benzer. Kıymetli oluşu nedeniyle şairler kendi şiirlerini de lale eşdeğerde gösterirler.

Sormak ayb olmasın ey dilber-i şîrîn-harekât
Leblerin la'l-i Bedahşân mı ya âb-ı hayât

Murâdî

Çare umdum la'l-i şîrîninden eşk-i telhime
Telh-i güftâr ile aldın cân-ı şîrînim benim

Fuzûlî

Dedi lebim sözün inen akma zebânına
Elmâsdan sakın ki bulur inkisâr la'l

Ahmed Paşa

La'lin olunca gonca-i tarf-ı külâh-ı ney
Bir nevbahâra neş'e verir bûy-ı âh-ı ney

Şeyh Galib

(bkz. dudak).

lâle لاله f. i. Lale Divan şiirinde kırmızı rengi ile sevgilinin yanağı ve aşığın gözyaşları lâleye benzetilir. Lâlenin ortasındaki siyahlık sevgilinin yanaklarına özenme ve onu kıskanma dolayısıyla bağrında meydana gelmiş bir yara, dağlama olur. Ciğeri kan olmak, bağrı yanmak, pürhûn olmak vs. bu nedenle kullanılır. Ortasındaki karalığı ile lale, üzerinde ben olan bir yanaktır. Sevgilinin yanağı ve aşığın gözyaşları laleden daha kırmızıdır. Divan şairinin sözünü ettiği lale, çok zaman şakayık denilen gelincik lalesidir. Bazan lalenin Nûmânî denilen ve dağlarda yetişen cinsi de söz konusu edilir, Bugün biz bu çiçeğe gelincik diyoruz. Lâle-i nûmân ve şakâyık-ı nûmâniye, budur. Bahar, "lale devri" olarak nitelenir. Nedim'in yaşadığı Lale Devri ise Cumhuriyetten sonra ortaya çıkmış bir tabirdir. İran mitolojisine göre yıldırım, yaprağın üstündeki çiğ tanesine düşmüş, çiğ tanesi ve yaprak alev alarak donmuş, lale de böylece ortaya çıkmıştır. Lalenin ortasındaki karanlık da yıldırım yanığı imiş. Lale, yabani bir çiçek oluşu, çabuk solması, suya ihtiyaç duyması vs. özellikleriyle şiirlerde çok sözü edilen bir çiçektir. Genellikle bahçe çitlerinin kenarında bitmesi, onu miskin sıfatıyla anmaya neden olur. Tabii bu sıfatta, bağrının yanık olması da etkilidir.

Şekil yönünden kadehe benzeyen lale, şarap, kan, la'l, kase-i mercan, cam, şem, çerağ, kanlı kefen, al sancak vs. olabilir. Rengi ve

şekli yönünden hayli geniş bir kullanıma sahiptir.

Savaş meydanı ile aşığın gözyaşlarını döktüğü yerler ise birer lalezar (lale bahçesi) olarak karşımıza çıkar. Esirlerin boynuna geçirilen açılıp kapanır halkalara da lale tabir olunur. Bir nevi tasmadır.

Hûn-ı adûdan eyledi tîğin zemîni sürh
Nevrûzda niteki eder lâle-zâr âb

Ahmed Paşa

Sehâb-ı lutfun âbın teşne-dillerden dirîğ etme
Bu deştin bağrı yanmış lâle-i nû'mânıyız cânâ

Bâkî

Şehîd-i aşkın oldum lâle-zâr-ı dağdır sînem
Çerâğ-ı türbetim şem'-i mezârım varsa sendendir

Şeyh Galib

lâ-mekân لا مكان a.s. Mekansız. Mekana ihtiyacı olmayan, Allah. Tasavvufta mekan, var olan şey için söz konusudur. Bir şey varlık alemine gelmedikçe mekana girmez. Allah'ın bilgisi ise mekana ihtiyaç duymaz. Yani hakikatlerin ve mana aleminin mekanı yoktur. İşte mekan alemi olan bu aleme karşılık bir de mekansızlık alemi vardır ki buna lamekan alemi denir.

Hak dedi kim yer yedi vü gök yedi
Lâmekân tahtında gizlidir yedi

Nesimî

Lât لاط a.i. Cahiliyye devrinde müşrik Arapların ilah saydıkları bazı büyük putları vardır. Bunların en meşhurları Hubel, Lât, Menat ve Uzza'dır. Lat, güneş ilahı olarak bilinir. Kur'ân-ı Kerîm'de iki yerde bu ad geçer (Sad/3, Necm/19).

Ey Lat'a tapıcı seni ayb etmezem neden
Kim görmemişsen ol sanem-i gül-izârımı

Nesîmî

Hark-ı âdât ile ol mûcizeler
Lât u Uzzâ'yı edip zîr ü zeber

Hâkanî

Lây-hâr لايخوار f.b.i. Tortu yiyen. Külhanî-i lâyhâr üzümün tortusu ile geçindiği için bu lakapla anılır.

Lâyhârân-ı tarîkat-ı hakayık olana
Neş'e-i derk verir câm-ı şarâb-ı hûşunı

Lâedrî

(bkz. Külhanî-i Lâyhâr)

Le-amruk لعمرك a.k.g. *"Ömrün hakkı için"* demek olup bir kasem sözüdür. 'Başım için, dinin hakkı için' gibi anlamları vardır. Kelime, Kur'ân-ı Kerîrn'de *"(Habibim!) Ömrün hakkı için...* (Hicr/72)" şeklinde geçmektedir. Burada Allah Teâla Peygamberimizin ömrü için kasem etmektedir. Bu söz, Peygamberimizin başına konmuş bir tâc, bir menşûr olarak ele alınır.

Divân-ı İlâhîde ser-âmedsin efendim
Menşûr-ı Leâmruk'le müeyyedsin efendim

Şeyh Galib

Başına giydi leamruk tâcın
Aldı ma'mûre-i ilmin bâcın

Hâkanî

Koydu anı başı üzre leamruk tâc
Çin ümmet sin iştip dürûd aytıng dostlar

Ahmed Yesevî

leb لب f. i. Dudak. Divan şiirinde en fazla üzerinde durulan güzellik unsurlarından biri de dudaktır. Görünüşündeki güzellik, renk, darlık, yuvarlaklık, kenarındaki ben, ayva tüyleriyle çevrili oluşu, konuşma, söz, ağız oluşturucu vs. yönleriyle dudak, divan şairinin vazgeçemediği bir güzellik ögesidir. Cinsi açıdan öpmek, emmek, sormak, ağza almak, buse almak vs. fiillerle birlikte kullanılır. Dudağın gülümsemesi aşık için fevkalade bir durumdur. Ağız ve dişler onun içindedir. Canın son çıkış noktası dudak olduğu için can ile yakından ilgilidir. Bu noktada dudaktan dökülen can bağışlayıcı kelimeler de önem kazanır.

Dudak, birçok yönlerden teşbih ve mecazlara konu olur. Renk ve şekil yönünden şarap, kadeh, saki, meze, meyhane vs. olur. Şirin(tatlı)lik en belirgin özelliklerindendir. Ancak yine de acı sözler söylemesi uzak değildir. Renk bakımından la'l'e benzer. Bazan yakut ve mercan olduğu da vakidir. Şekil yönünden bir hokka, dür, mühr-i Süleyman'dır. Bu hokka veya dürc (kutucuk) içinde inci dişler saklıdır. Nitelik bakımından bir tabib, darüş-şifa, ilaç, deva, em, gülşeker ve tiryâk olur. Âşığa can bağışlayan her türlü meziyet ve ilaç dudakta mevcuttur. Bazan

helva ve tatlı olur. Bazan şeker, ney-şeker, şehd, hurma, şirin olur. Bunun yanında kötü sözleri ve âşığı azarlamalarıyla zehir de olabilir. Ateş, sürh, kan, kan içici, hûn-baha gibi özellikler de dudağa aittir. Goncadır, güldür, semendir. Ab-ı hayat, çeşme-i can, Kevser* ve Çeşme-i Hayvândır. Ancak onu içebilen olmamıştır. Söyledikleriyle ölüleri diriltmek bakımından bir Îsînefes ve Îsîdem'dir. Dirilen ise aşıktır. Bazan dudak bir sır, râz-ı nihan, nükte-i İlahîdir. Bazan da nâ-peydâdır, görünmez. Görünmeyecek kadar küçüktür, bir noktadır, hatta hiç görünmeyebilir, hayaldir. Rüyadır. Âşık onu düşünebilir, asla erişemez.

Dudak hakkında söylenilecek sözler bu kadarla bitmez. Bazı ikili üçlü teşbihler ile daima şairin fikir ve hayal merkezlerinden birini oluşturur.[1]

Seni meger ki gül-efsûn-ı nâz derletmiş
Ki sîb-i gabgabın ey gonca-leb gülâb kokar

Nedîm

Gâh engüşt-i muhannâsın gehî la'lin emip
Dâne-i unnâb ile nûş-ı şarâb etmez misin

Nedîm

Ey gönül lebleri keyfiyyetin sorar isen
İçenin aklı gider sanki mey-i bîgâştır

Ruhî

Mey-i Kevserle pür bir kâse-i yâkutdur la'lin
Hitâm-ı misk ile mahmûrlar memhûr bulmuşlar

Sabit

Ol hüsrev-i şîrîn-dehenin leblerin emmek
Zehr-i gam-ı hicrâna aceb özge devâdır

Hisâlî

Lebinden bûse almak mahrem-i bezm-i visâl olmak
Nişîmengâh-ı cennetde şarâb-ı Kevser içmekdir.

Melîhî

(bkz. la'l, âb-ı hayat, Kevser, şirin, ağız).

Leclâc لجلاج a. i. Satranç* oyununu icad ettiği sanılan kişi. Kelime olarak "engel" ve "kumarbaz' anlamları varsa da daha çok satranç ile ilgili anlamı kullanılır ve satranç terimleri ile birlikte anılır. Leclac, gerçekte satrancı icad etmemiştir. O, ustası Dahir b. Sısa'nın icat ettiği bu oyunu İran'a getirip yaymıştır. Satranç İran'da da geliştiği için mucidi Leclac sanılır. Firdevsî-i Tavîl'in *Satrançnâme-i Kebîr* adlı eserinde bu hususta bilgi vardır.

Dilerem ben piyâde-ruh ruhuna
Uram şol resme ki mat ola Leclâc

Kadı Burhaneddin

(bkz. satranç).

ledün لدن a. i. Allah katı. Allah'ın sırlarına ait manevi bilgi. Ledün bilgisi ve ledün ilmi, tasavvufta Tanrı sırlarını ve işlerin iç- yüzünü bilme ilmidir ki bunu ancak Allah bilir ve Peygamberlerine öğretir. Hızır'ın, Musa* peygambere bu bilgiyi öğretmek için birlikte yolculuk yaptıkları Kur'ân-ı Kerîm'de anlatılır (Kehf/64-72). Ledün ilmi ancak, Allah'tan ilham gören mürşidin feyzi ile bilinebilir. İşlerin gizli sebeplerine *ledünniyat* denir, Peygamberimiz de *ilm-i ledün sultanı* olarak tavsif edilir.

Bu gelen ilm-i ledün sultânıdır
Bu gelen tevhîd ü irfân kânıdır

Süleyman Çelebi

Baksa ol ilm-i ledün sultânı
Rûhun ağzına gelirdi cânı

Hâkanî

(bkz. Hızır, Musa).

leff ü neşr لف و نشر a.k.g. Toplayıp dağıtma. Edebiyatta bir söz veya beytin ilk bölümünde en az iki şeyi söyleyip sonra onlardan her biriyle ilgili benzerlik veya karşılıkları kullanma sanatıdır. Nesirden çok nazma yakışan ve divan şiirinde çok kullanılmış bir sanattır. Daha çok mazmunlar üzerinde kurulur. Bu nedenle teşbih* ve istiare* ile yakından ilgilidir.

Leff ü neşr, içinde söz simetrisi bulunan bir tenasüptür. Önceden söylenen şeylere ait özellikleri, okuyucu sonradan kendisi bulup yerleştirir. "Ferazdak, Nizami ve Fuzuli; Arap, Fars ve Türk edebiyatlarının en usta şairleridir." cümlesinde böyle bir durum söz konusudur.

Leff ü neşr, söylenen kelimelerin sıralanış esasına göre iki kısma ayrılır. **1. Leff ü neşr-i müretteb (düzenli leff ü neşr)**. Birinci ile ikincilerin aynı sıra içinde söylenmesidir. "*Yanagın u dudağın u teninle sûretin olmuş / Biri rengîn, biri şîrîn, biri nâzîk, biri rânâ* (Ahmedî)" beytindeki ilk dizede önce yanak söylenmiş, onun karşılığı olarak ise ikinci

[1] Tarayanın eki: "*Her birisi bir nigâra urgun / Şemşîr gibi dehân-ı pür-hûn*" (Hüsn ü Aşk, Şeyh Galip) Bu beyitte olduğu gibi güzellerin ağzı, dudaklarının koyu kırmızı rengi ve sözlerinin can alıcı özellikte oluşundan dolayı kanlı kılıca benzetilmiştir.

dizede yine önce rengin sıfatı kullanılmıştır. Beytin devamında ise "dudak' ile "şirin"; "ten" ile "nazik"; "sûret" ile de "rânâ" kelimeleri sıra ve simetri içinde verilmiştir. **2. Leff ü neşr-i gayr-i mürettep (düzensiz leff ü neşr)**. Birinci ile ikincilerin çapraz veya karışık söylenmesidir. *"Lebinden bûse almak mahrem- i bezm- i visâl olmak / Nişîmengâh-ı cennette şarâb-ı Kevser içmektir*. (Melîhî)" beytindeki "leb (dudak)""Kevser'e"; "bezm-i visâl (sevgiliye kavuşma bezmi)"de "Cennet"e karşılık gösterilmiştir. Oysa kelimelerin beyit içindeki yerleri alt alta veya sıra ile değil, çaprazdır.

letâif-nâme لطائفنامه a,f.i.t. Latifeler kitabı, Türk mizah edebiyatında letaifnameler zaman zaman hezl, hicv, mizah, tehzil vs. konulardaki eserlere ad olmuşsa da gerçekte bu tür eserlerde latife niteliğinde pek az bölüm bulunur. Bu nedenledir ki pek müstehcen hicv ve hezliyat kitaplarından Nasrettin Hoca fıkralarına dek birçok eser letaifname olarak adlandırılır. Oysa gerçek letaifnameler asla tam anlamıyla bir fıkra ve hicv kitabı değildirler. Belki içlerinde pek az fıkra ve hezl bölümleri bulunabilir.

Letaifnameler düzyazı eserlerdir. Eski nesir geleneğine uygun olarak derlenirler. Konu genellikle çağın sosyal hayat koşullarıdır. Günlük hayat, düşünce ve anlayış sistemi, gelenek ve görenekler vs. hakkında genelde bir takvim sistemi ile olaylar kısa kısa anlatılır. Çeşitli meslek gruplarının ve bu gruplara ait deyim, terim ve kavramların bol miktarda ele alındığı letaifnamelerde kelimelerin kullanılışları büyük önem taşır. Sosyal sınıfların ve insan tiplerinin zengin tasvirleri verilirken kelimeler çok zaman iki anlama gelecek şekilde kullanılıp bir iç anlam yaratılır. Böylece cümleler dikkatle okunduğunda insanı güldürücü özellikleri açığa çıkar. Bu kelime, deyim ve terimlerin kaba, hatta müstehcen kullanıldıkları yerler de çoktur. Bu yönüyle, letaifnameler gerçek dil hazineleri arasında sayılabilir.

Çağın tipik kişilerinin de zaman zaman eleştirilerek konu edildiği letaifnamelerde gülünç olaylar anlatılırken gerçek adlar yerine hayali kahraman adları verilebilir. Bu durumda çok zaman Nasrettin Hoca, İncili Çavuş, Bekri Mustafa vs. ünlü isimlerle karşılaşılır. Buna rağmen birçok letaif kitaplarında, tarihte ünlü olmuş kişilerin hayatları, kişilikleri ve karakterleri hakkında bilgilere rastlanır. Anlatım bakımından hikaye; gülünçlük yönünden de fıkra özelliği taşıyan letaifnameler ya büyüklerden birinin, ya bir topluluğun, veya doğrudan doğruya insanın hayatını ve karakterini canlandırırlar. Türk edebiyatında bilinen letaifnamelerin sayısı fazla değildir. Buna göre ilk letaifname, XV.yy'ın sonunda yaşamış olan Vahyi'ye aittir (yaz. 1496). Daha sonra yazılan letaifnamelerle yazarları şöylece sıralanabilir: Nasuhi'nin (XVI.yy. başları) *Letâif*'i (takvim şeklinde), Lamiî'nin (ö. 1531) Mecmau'l Letâif'i (oğlu tarafından tamamlanmıştır; bs. Latifeler 1978), Zati'nin (öl. 1546) Letâif'i (müneccim ahkamına göre yazılmış sosyal hayat latifeleri; bs. 1. bl., 1970, II. bl. 1977), Cinani'nin (öl. 1595) Bedâyiu'l-Âsâr'ı (III. Muradın emriyle), Hüsam Şahraviyü'l Gülûgî'nin (XVI.yy.) Harname'si (Eşekler hakkında hikayeler), Azmî'nin (XVI. yy.)

Letâifnârne'si, yazarı bilinmeyen bir Raz-nâme (Tefe'üle dayanan latîfeler) Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede'nin (öl. 1701) Letaifname'si (Ubeyd-i Zekani'nin Dilküşa adlı eserinden çeviri), Behrî'nin (XVI.yy.) *Mu tâyebât*'ı (manzum-mensur karışık), Tokat'lı Ebubekir Kani'nin (öl. 1791) *Letaif ve Hezliyyât*'ı, Şemseddin Sami'nin (öl. 1904) LetLiif'l (bs. 1882).

Letâifname niteliğinde derlenmiş yazarı bilinmeyen bazı mecmualar da vardır (msl. İ.Ü. Ktp. T.Y. nr. 966, 837, 1318, 1371, 1854, 2777, 2997, 3127, 3298, 9612). Basılmış olan Letaif kitapları içinde de Letâif- i Hoca Nasreddin Ef. (1838), Letâif-i Kemâl (İbrahim Kemal, 1873), Gencîne-i Letaif (E. Reşad, 1882), Letâif-i Fıkârât (A. Fehmi, 1887), Letaif Hazinesi (K. Palamutyan, 1897), Hazine-i Letaif (M. Süleyman, 1898), Letaif Cüzdanı (M. Süleyman, 1899), Külliyât-ı Letaif (F. Reşad, 1910), Nevidirü'z Zürefâ (M. Tevfik, ts.) sayılabilir.

Letaif kelimesi konu dışı eserlere de ad olmuştur. Ahmed Midhat'ın 25 bölümlük hikayeler serisi olan Letaif-i Rivayat (1871-95) ile ilk mizah dergisi olan Letaif-i Âsâr (1870) bunlardandır.

Levh-i mahfûz لوح محفوظ a.i.t. Korunmuş satıh, üstü düz nesne, üzerinde yazı olan satıh. Allah kudretiyle olacak şeylerin, üzerinde yazılı bulunduğu levha. Bir ayette Kur'an-ı Kerim'in Levh-i mahfuz'da tesbit edilmiş olduğu bildirilir (Büruc/22). Allah ilk önce levh ü kalem (satıh ve kalem)i yaratmıştır. Kalem*, bu levhaya kainatta vuku bulacak olan her şeyi yazmıştır. Tasavvufa göre levh, Tanrı bilgisi, kalem ise

Tanrı iradesidir. İnsanların kaderi Levh-i mahfuz'da yazılıdır. Levh-i mahfuz' dan İsrafil* sorumludur. Yazılı olan şeyler ne eksik, ne fazla olmayıp zamanı gelince ortaya çıkarlar. Bu levha yedinci kat gökte bulunur ve doğu ile batı uzunluğu kadar en ve boya sahiptir. Bu boyutları İlahi takdirin ifadesi olarak düşünmek gerekir.

Yazmağ için Levh-i Mahfûz'a şehâ evsâfını
Bir devât-ı âsumânîdir sipihr-i heftümîn

Yahya Bey

Levh-i mahfûz-ı sühandır dil-i pâk-i Nef'î
Tab'-ı yârân gibi dükkânçe-i sahhâf değil

Nef'î

(bkz. kalem, âlem)

Levlâk لولاك a. i. Bir hadis-i kudstden (*Levlâke levlâk, lemmâ halaktül-eflak*) alınmış• bir söz olup tamamında Allah, "*Sen olmasaydın, sen olmasaydın (ya Muhammed) eflâki (yeri göğü) yaratmazdım*" buyurmaktadır. İktibas* yoluyla daha çok "Levlâk(e)"* şekli kullanılır.

Sana mahsûs lûtfudur Hakk'ın
Tâc-ı Levlâk u taht-ı Ev-ednâ

Şeyhülislam Yahyâ

Şâhâ başına gey yaraşır tac-ı leamrûk
Levlâke lemmâ kametine hil'at-i zîba

Taşlıcalı Yahyâ

leyl a. i. Gece. Kur'an-ı Kerim'de iki sürenin ilk ve ikinci ayetlerinde geçen kelime, birer yemin unsuru olarak yer edinir. 'Alemi karanlığı ile bürüyen geceye (Leyl/1)" ve "Kuşluk vaktine / Karanlığı ile alemi kaplayan geceye yemin ederim ki: (Duha/1-2)" şeklinde Türkçeleştirilen bu ayetlerin ilk kelimeleri, şiirlerde anılır, *Leyl'in Leylâ** (geceye mensup, gece renkli) kelimesiyle de ilgisi vardır. Yine Kur'an'daki bir sürenin de adı Leyl'dir (nr. 92).

Ey mihr yüzün ve'd-Duhâ ve'l-Leyl imiş saçın kara
La'lin bana dârü'ş-şifâ oldur ki rencûr olmuşam

Nesîmî

Mekteb-i aşk içre Mecnûn ile birlikte okurduk
Ben Mushaf'ı hatmeyledim o ve'l-Leyli'de kaldı

Lâedrî

(bkz. Duhâ, şeb).

Leylâ ليلى / ليلا a.i. *Leylâ ile Mecnûn* mesnevisinin kadın kahramanı. *Leylî* diye de bilinir. Beni Âmir kabilesinden olup Kays (Mecnun)ın akrabalarından biri imiş. Adı Leylâ binti Mehdî b. Sa'dü'l-Âmiriyye'dir. bkz. Leyla ile Mecnun.

Âleme Leylâ saçın sevdâsın izhâr eylerin
Nevbahâr eyyâmıdır bir gün tutar Mecnûnluğum

Bâkî

Leyli saçın hevâsına Mecnûn-ı vakt olup
Dîvâne oldu dağlara düşüp yeler sabâ

İbn Kemâl

(bkz. Mecnûn).

Leylâ vü Mecnûn ليلى و مجنون a.k.g. İslam edebiyatlarında mesnevi konusu olan aşk hikayesi. Hikaye kahramanlarının gerçek kişilikler olduğu sanılmaktadır. Bir rivayete göre Mecnun, şair Kays b. Mülevvaha'l-Âmirî'nin (öl. 698) lakabıdır ve bu hikâye onun şiirlerinin yorumundan doğmuştur. Ancak onun Emevi ailesinden olup amcasının kızını seven bir genç olduğunu ileri sürenler de vardır. Leyla'nın gerçek adı ise Leyla binti Mehdi b. Sa'di'l Âmirî'dir.

Hikayenin konusu kısaca şudur: *Necid çöllerinde, Beni Âmir kabilesinden Kays ile Leyla daha çocukken birbirlerini severler. Dedikodular çoğalınca Leyla'nın annesi kızını çadırına kapatır. Kays ise sevgilisini göremeyince, üzüntüyle aklı başından gider ve sahralara düşer. Bir müddet sonra da Mecnun (deli) diye anılmağa başlar. Kays'ın babası oğlunun derdini öğrenince Leyla'yı ailesinden isterse de Kays mecnun olduğu için kızı vermezler, Bunun üzerine babası, iyileşmesi için onu Ka'be'ye dua etmeye götürür. Fakat Kays, derdinin çoğalması ve aşkının artması için duada bulunur. Duası kabul olunmuştur. Babası çaresizlik içinde evine döner. Mecnun ise çöllerde yabani hayvanlarla dostluk kurup arkadaşlık eder. Bu arada yanık aşk şiirleri yazmaktadır. Nevfel adlı bir Arap beyi onun şiirlerini okur ve acıklı hâline bir son vermek için Leyla'yı babasından tekrar ister. Kızı iyilikle alamayınca da ordusunu toplayıp Leyla'nın kabilesi ile savaşa girişir. Mecnun Leyla'yı o denli sevmektedir ki ona ait hiçbir şeye zarar gelmesini istemez ve Leyla'nın kabilesi, savaşı kazansın diye duada bulunur. Nevfel yenilir. Ancak bu mağlubiyeti nefsine yediremeyip tekrar savaşa başlar. Bu defa galip gelir; ama Mecnun'un duasını öğrendiği için kızı almadan çekip gider. Sonra*

Leyla'yı İbn Selâm adlı biriyle evlendirirler. Leyla ise Mecnun'un aşkına sadık kalmak için bir yalan uydurur ve kocasına, çocukluğundan beri bir cin tarafından sevildiğini, eğer ona el sürerse cinin her ikisini de öldüreceğini söyler. Böylece adamı kandırıp kendisinden uzak tutar. Bir müddet sonra Mecnun'un intizarları sonucu İbn Selâm ölür. Serbest kalan Leyla Mecnun'u aramaya çıkar. Çölde onu bulursa da Mecnun onu tanımaz ve visale gücü olmadığını bildirir. Çünkü artık bütün maddi varlıklarla ilgisini kesmiş ve manevi bir aşk ile sarhoş gezer olmuştur. Leyla umutsuz bir hâlde geri döner. Bir müddet acı çektikten sonra da ölür. Bunu haber alan Mecnun, Leyla'nın mezarına koşar ve orada kendisinin de ölmesi için Tanrı'ya yakarır. Yakarışı kabul edilir ve son nefesinde "Leylâ!" diyerek can verir. Sevgilisi ile cennette buluşurlar.

Leyla ile Mecnun bir Arap halk hikayesidir. Ebü'l-Fereci'l-Isfahani (öl. 967) ve Halid b. Kulsüm, Ebu Bekrü'l-Valibî (Divân-ı Mecnun ve Leylâ), İbnü'l-Müberred (öl. 1503-4, Nüzhetü'l-Müsâmir fî Ahbârı Mecnûnı Benî Âmir), Şemsüddin Ali b. Tulunu's-Sâlihî (Bastu Sâmiu 'l-Müsâmir fî Ahbârı Mecnûnı Benî Âmir) gibi yazarlar tarafından değişik şekillerde ele alınmıştır. Ancak bütün bu eserlerde hikayeyi bölük pörçük görürüz. Leyla ile Mecnun hikayesi ilk defa bir bütünlük içinde ve mesnevi şeklinde İran'da ele alınmıştır. Genceli Nizami'nin (öl. 1204) kaleminden çıkan bu ilk Leyli ve Mecnun mesnevisi (yazılışı, 1188) doğrudan Arap kaynaklarına dayanır. Ancak o, rivayetleri konuya uygun biçimde değiştirip yenileştirmiştir. Hamse' si içinde yer alan eser Nizami'nin en ustaca yazılmış eseridir. Eser, Türkçeye çevrilmiştir (Çev. A. N. Tarlan, Ankara, 1943, 1985). Nizami'den sonra Iran edebiyat ve Türk edebiyatlarında aynı konu defalarca kaleme alınmış ve Mecnun ile Leyla'dan birini cennete; diğerini ölüme sürükleyen derin ve acıklı aşkları dillere destan olmuştur. Iran edebiyatında aynı konuyu işleyen şairler arasında Hüsrev-i Dihlevî (öl. 1325), Câmî (öl. 1493), Mektebî (öl. 1512), Kâtibî (öl. 1436), Derviş Eşref (XV.yy.), Süheylî (öl. 1502) ve Misâl-i Kâşânî (XV.yy.) sayılabilir. Ancak bunlardan hiçbirisi Nizamî kadar başarılı olamamıştır.

Leyla ile Mecnun'un acıklı hikayeleri Urdu edebiyatına da etki etmiş ve Mir Muhammed Hüseyin Tecelli (Efsâne-i Leylâ ve Mecnûn, yazılışı 1784-5), Mirza Lutf Ali Vilâ (XIX.yy.), Muhammed Vezîr Han (bs. 1868), Şah Muhammed Azîm, Mirza Mehdi Han, Muhammed Kadir, Muhammed Taki Han ve Vali Muhammed Nazır gibi şairler tarafından Leyla ve Mecnun adıyla yazılmıştır.

Türk edebiyatında otuzdan fazla şair bu konuyu işlemiştir. Bunların çoğu Nizami'nin etkisi altında veya onun eserinin tercümesi yoluyla yazılmıştır. Ancak Ali Şir Nevai ile Fuzuli, hikayeye yeni bir ruh kazandıran şairlerdir. Türk edebiyatında bu hikayeyi ilk defa yazan şair Şahidî'dir (XV. yy.). Sonra sırasıyla Ali Şir Nevai (öl. 1501), Hamdullah Hamdi (öl. 1508), Ahmed Rıdvan (XV-XVI. yy.), Behiştî (XV. yy.), Kadimi (XVI. yy.), Celalzade Salih (öl. 1565), celili (öl. 1569), Sevdayi (XVI. yy.), Fuzuli (öl. 1556), Larendeli Hamdi (XVI. yy.), Halîfe (öl. 1572), Kul Atâ Azerî (XVI. yy.), ve Türkmen şairi Andelîb ile Azeri şairi Nâkâm'ın (XVI. yy.) Leylâ ve Mecnûn adlı mesnevileri gelir. Bunlardan başka yazılışlarını bildiğimiz halde henüz ele geçmeyen Leyla ile Mecnun mesnevileri de vardır. XV.yy.da Ahmed Paşa, Hayati,. Türabi, Mahvi ve Necati; XVI. yy.da Çâkerî, Hakîrî, Hayalî, Halilî, Ârif Fethullah, Kara Fazli, Sinan Çelebi, Zamirî, Muhyî ve Muidî gibi şairlerin Leyla ile Mecnun mesnevileri bu türdendir.

Türk edebiyatında Çağatay şairi Ali Şir Nevâi'nin, Azeri şairi Fuzuli'nin ve Osmanlı şairi Hamdullah Hamdi'nin Leyla ve Mecnun mesnevileri ünlüdür. Nevai eserinde saf, temiz ve içli bir şekilde bedbaht bir aşkın tasvirini vermiştir. Eser yeni harflerle ve kısaltılarak neşredilmiştir (1967).

Fuzuli'nin eseri ise insanoğlunun verebileceği en yüksek tasavvufi tecrübe ile, erişilemeyen sevgilinin ve tatmin edilemeyen sevgilinin ilham ettiği acı duyguların olgun bir lirizm içinde terennümüdür. Eser, değişik araştırmacılar tarafından yeni harflerle neşredilmiştir (msl. Yesirgil, N., 1958; Kocatürk, V.M., 1943; Ayan, H., 1981).

Hikaye, edebiyatımızı da etkilemiş, halk hikayesi geleneğine uygun olarak yalın bir dille ve resimli olarak taşbaskısı yoluyla basılmıştır (1954). Rusça, Ermenice, Almanca gibi değişik dillere de tercüme edilen hikaye üzerine titiz bir araştırma yapılmış (Levend, A.S., Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında Leylı2 ve Mecnun hikayesi, 1959), defalarca filme çekilmiş (msl. Halit Refiğ, 1982), opera (Üzeyir ve Ceyhun Hacıbegof, Baku, 1917) ve Karagöz oyunu haline getirilmiş, Sezai Karakoç tarafından da manzum olarak tekrar kaleme alınmıştır (bs. 1980).

Bunların dışında hemen bütün şairler *Leylî* (karanlık, gece) ve *Mecnun* (deli, aşk çılgını) kelimeleri üzerinde sanatlar yapmışlar ve sevgilinin saçını ve âşıklığı birer mazmun hâline getirmişlerdir. Tenasüp, tevriye telmih gibi sanatlarla da sık sık Leyla ve Mecnun'dan bahsetmişlerdir.

licâm لجام a.i. Gem, hayvanın ağzına takılan ip. Divan şiirinde at ve ata ait koşumlar arasında anılır.

Kanı bindikçe rikâba asılan çabükler

Dest-i şekvâsın eder sonra miyângîr-i licâm

Nâbî

lika' لقاء a. i. Yüz, çehre, didar. Daha çok birleşik kelimeler (msl. mahlika) içinde kullanılır. bkz. dîdâr.

Yüzün nehârından gider hattın gubârın ey kamer

Mahv eyle ol "Leyl" âyetin rûşen-lika ol ey sanem

Kadı Burhaneddîn

lisân-ı hâl لسان حال a.i.t. İnsanın mimik ve hareketlerinden anlaşılan şey. "Hal'in dili, görünüşün anlattığı şey" demek olup eskiden dervişlerin, sufilerin, gerçek aşkla dolmuş erlerin lisanı olarak kabul edilir idi, Bu kişilerin sahip olduklarına inanılan lisan-ı hâlin çok etkili olduğu farz edilir ve kullanılıp anlaşılmasına önem verilirdi.

Gamzen suâle başlasa uşşâka her müjen

Gûyâ lisân-ı hâl ile bir tercemân olur

Nef'î

Livâü'l-hamd لواء الحمد a.i.t. Şükür sancağı. Peygamberimizin sancağının adı olup mahşer yerinde müminler bu sancağın gölgesinde toplanacaklardır. *Makam-ı Ahmedî* de denir. Fatımiler devrinde savaşa giderken taşınan en büyük sancağa da bu ad verilmiştir.

Ser-firâz etdin livâü'l-hamd-i dîn-i Ahmed'i

Kâfire gösterdin el-hak dest-bürd-i Hayder'i

Nef'î

O sultan-ı bülend-eyvân-ı iklim-i risâlet kim

Livâü'l-hamd ile âlemleri feth etdi ser-tâ-pâ

Nâdirî

Lokmân لقمان a.i. Halk geleneğinde değişik kişiliklerle karşımıza çıkan tarihi bir şahsiyettir. Kur'an-ı Kerim'de, adına bir süre vardır (süre, nr. 31). Hakkında "*Doğrusu Lokman'a, Allah'a şükret diye ilim ve anlayış verdik. Kim şükrederse, ancak kendi nefsi için şükreder. Kim de nimeti inkar ederse, şüphe yok ki Allah (onun şükrüne) muhtaç değildir, Hamid'dir* (Lokman/ 12)" buyrulmaktadır. Eski Araplar arasında da ünlü olan Lokman'ın bir peygamber veya nebi olduğu hakkında tefsirlerde rivayetler vardır. Ancak çoğunluk, onun "Salih bir kul" olduğunu kabul eder. Anlatılanlara göre o Hikmet ve Hekimliğin piri ve sembolü olarak bilinir. Kur'an'da oğluna öğütler verişi, onu tevhit ve ahiret konusunda uyarması, İlahi emirlere vasıta olması yönleriyle adından bahsedilir. Lokman hakkında Hıristiyan ve Museviler arasında yaygın inanışlar vardır.

Gel ey ervâh-ı kudsün tercemânı

Gel ey derd ehline Lokmân-ı sânî

Yahyâ Bey

Ma'rifet kadrini irfân anlar

Hikmet-i nazmımı Lokman anlar

Hâkanî

Sû-i mizâcın âlemin hikmetle ıslâh etmeğe

Sen Hızr-dem İsa-nefes Lokmân'a sıhhat yaraşır

Ahmed Paşa

Çeşm-i ibretle kamû eşyâya kıldınsa nazar

Eyle Aşkî şîve-i hikmetde Lokmân ile bahs

Aşkî

lugâz لغاز a.i. Manzum bilmece. Konu edinilen şeyin özelliklerini söyleyerek ne olduğunun bilinmesini istemek amacıyla düzenlenen şiir.

Lugaz, bir çeşit söz oyunudur. İsimleri konu alan lugazlara *muamma** denir. Lugaz, gerçekte Arap edebiyatının malıdır. Türk edebiyatına XV.yy.da İran'dan girmiş ve XVIII. yy.da en verimli çağını yaşamıştır. Genellikle kıta-i kebire veya küçük mesneviler şeklinde düzenlenir. Daha çok aruzun "*fâilâtün fâilâtün fâilün*" kalıbıyla yazılırlar ve divanların son kısımlarında yer alırlar. Eski şairler söz oyunlarına önem vermişler ve hemen hepsi birkaç lugaz denemesi yapmıştır. *Lugaz derhakk-ı* ... (... hakkında lugaz)" başlığı altında sorulan lugazların ilk dizesi "Ol nedir ki gibi bir soruyla başlar ve özel bir başlık olmasa da böylece manzumenin lugaz olduğu anlaşılır. Lugazlarda bazan ebcet hesabının yardımına başvurulabilir. Bu durumda harflerin rakamsal karşılıklarıyla

aritmetik işlemleri yapılarak sonuca ulaşılır. Lugazın konusu da çok eşya ve somut nesnelerdir. Ancak eğlendirici ve oyalayıcı lugazlar yanında, dinî ve fıkhî konulara ait didaktik lugazlar da meydana getirilmiştir.

Lugazı halk edebiyatının bilmecelerinden ayıran en önemli özellik, yazarının imzasını taşımasıdır. Bu nedenle lugazlar anonim ürünler arasına karışmaktan kurtulmuş ve herhangi bir değişiklik veya bozulmadan kendilerini kurtarmış olurlar. Buna rağmen anonim halk şiirine mal olmuş lugazlar ile bir şair tarafından lugazlaştırılmış anonim bilmeceler de vardır. Dili genellikle yalın olan lugazlar vezin ve söyleyiş yönünden bilmecelerden hemen ayrılırlar. Münşeat* mecmualarında rastlanan lugazların az sayıda nesir örnekleri vardır. Lugazı anlamaya ve bulmaya *lugazı halletmek* denir. (*Halletmediler bu lugazın sırrını kimse / Bin kafile geçti hükemâdan fuzalâdan*, Ziya Paşa.)

Lugazlar yalnız eş dost arasındaki eğlencelerle sınırlı kalmayıp saray muhitinde ve sultanlar çevresinde de itibar görmüştür, Aşağıda Neylî (öl. 1748) tarafından lugaz hakkında düzenlenmiş bir lugaz örneği görülmektedir.

"Ol nedir kim bir hisâr-ı ma'nevî
Ekser ebyâtı içinde mesnevî

Fethine erbâb-ı tab'eder gulû
Ortaya alırlar anı sû-be-sû

Hasılı bir sırr-ı mübhemdir garaz
Oldu gâhî cevr ü gâhî araz

Söylesem de ben anı sana nedir
Yine sorarsın anı bana nedir

Oldu rehber kendisine bu lûgaz
Görünen köye kılağuz istemez"

Lût لوط a.i. Lut peygamber. İbrahim peygamber zamanında yaşamış olup onun şeriatıyla amel edermiş. İbrahim peygamberin kardeşinin oğludur. Lut peygamberin gönderildiği kavim genç erkeklerle münasebette bulunurmuş. Lut, onları irşat etmek istedi ve bu huydan vazgeçmelerini söylediyse de dinlememişler. Bunlar *Sodom ve Gomore* halkı olup her türlü kötülüğü yaparlarmış. Allah onları cezalandırmak için önce, içlerinde Cebrail'in de bulunduğu üç meleği gayet güzel delikanlılar kılığında Lut peygambere konuk gönderdi. Halk meleklere dokunmak istediler. Melekler ise Lut'a kendisine inananlarla birlikte şehirden gitmelerini söylediler. Lut aralarından çekilince şehirlerini gökyüzüne kadar kaldırıp baş aşağı attılar. Lut'un karısı da onlardandı. Onun yanında giderken gökten düşen taşlardan birisi başına isabet etti ve öldü. Sonra şehirlerinin yerinde acı ve tuzlu bir su çıkmıştır ki Filistin'deki Lut gölü bu göldür.

Lut kavminin hikayesi Kur'an-ı Kerim'in birçok yerinde anlatılmaktadır (msl. Şuara/ 160-74, Hicr/59-61, Hacc/42, Neml/56, Sadi 13, Kaf/ 13 vs.) Hilyelerde ve dinî edebiyatta adı çok anılır.

Lût kavmi ki edip cürm ü günâh
Oldu günden güne gümrâh-ı tebâh

Yahyâ Bey

lutf لطف a.i. Hoşluk, güzellik, iyi muamele, iyilik, kolaylık ve yardım gösterme. Allah'ın yardım ve müsaadesi. Latîf ve letâfet kelimeleri de lutf ile ilgilidir. Divan şiirinde sevgiliden çeşitli şekillerde daima lutufta bulunması istenir. Özellikle şeyhler müritlerine veya halka lütuf gösterirler. Kasidelerde de câize istenirken lütuf çok kullanılır.

Billâhî Necâtiye bu lutf u atâyı gör
Şeyhî olalı şeyhi nazmı hasen olmuşdur

Necatî

Lâleler sâgarların pür kılmak ister sâkiyâ
Ben dahî muhtâc-ı lutf u tâlib-i ihsânınım

Nedîm

Şâh-ı bî-dil ü bîmar ü günahkâre ne gam
Sen olur isen eyâ lutf-ı Hudâ dâd-resi

II. Bayezid

lü'lû لؤلؤ a.i. İnci, dür. bkz. dür. *Lü'lû-yı müdevver* (yuvarlak inci) tamlaması bir çeşit zehrin adıdır.

Tiryâk-ı mizâcı tuttu ağu
Lü'lû-yı müdevver oldu dârû

Nesîmî

Lü'lû dişin kim olmuş ana perdedâr la'l
Her dânesi düşürdü gözümden hezâr la'l

Ahmed Paşa

(bkz. diş).

→ Marifet= Sofîler, gerçek bilgiye ve hakikate ulaşma yolunun dört kademeden oluştuğunu söylerler. Bunlar, şeriat, tarîkat, hakîkat ve marifet merhaleleridir.
1- Şeriat= Dinin inanç, ibadet ve hukuk kısmını gösterir.
2- Hakîkat= Şeriatın özü ve iç yüzüdür.
3- Tarîkat= Şeriattan hakikate götüren yolun adıdır.
4- Tarîkat yoluna girerek şeriattan hakîkata doğru yol alan sâlikin ulaştığı hakikat bilgisine ise "marifet" denir.

M

mâ ماء a. i. Su, âb: bkz. âb.

ma'ânî معانی a. i. Meânî, bkz. meânî.

ma'bed معبد a. i. İbâdet edilen yer, mescid, cami, kilise vs.

Genellikle İslâmiyet dışındaki dinlerin ibâdethâneleri için kullanılır. Sevgilinin güzelliği mabede benzetilir. bkz. cami.

Ma'bed-i Sultân Süleymân Şâh emîn-i ehl-i dîn
Hâdi-i ahbâb-ı Ahmed câmî-i ibret-nümâ

Yahyâ Bey

Zihî meşhed zihî merkad zihî ma'bed zihî maksad
Makam-ı Hızr u İlyâs u makarr-ı evliyâdır bu

Yahyâ Bey

ma'cûn معجون a. i. Hamur kıvamında olan şey, süzme afyon. bkz. afyon.

Aceb esrâr-ı hayretdir bu eczâ-yı cihân elhak
Aceb terkîb olunmuşdur aceb ma'cûn-ı hikmetdir

Nedîm

Ehl-i mâtem giryede küttâb-ı kısmet handede
Cansitânın verdiği macûn dü hâssiyetlidir

Nâbî

Maçîn ماچین a. i. Çin'in güney bölgesine verilen addır. Türkistan'ın doğusunda ve Tarım'ın güney-batısındaki çöllerde ve bunların güneyindeki dağlarda yaşayan bir Türk kabilesine de bu ad verilirdi. Bu bölgeye kabîlenin adından dolayı Maçin denilmiştir. Çoğunlukla Çin kelimesiyle birlikte kullanılır. bkz. Çin.

Hatt-ı yâr ol zülf ucıda müşg ile yazmış ki bu
Çîn ü Maçîn'de düzülmüş düzd-i dil çengâlidir

Ahmed Paşa

Mağrib مغرب a. i. Batı ülkeleri. Eskiden Afrika'nın Mısır hariç kuzey kısmındaki bölgelerine tabir olunurdu. Daha çok Cezayir yerine kullanılmıştır. Fas, Merakeş, Trablus, Berberiyye ve Tunus, Mağrib ülkelerinden sayılır. "Mağribî" tabiri daha çok Faslı siyah ırk insanları için kullanılır. Divân şiirinde Mağrib, içinde siyah ırka sahip insanlar yaşadığı için saç ile birlikte anılır. Tabiî bu teşbihte yüzün ay olması durumu sözkonusudur. Mağrib uzak ülkeler arasında sayıldığı için ayın battığı yer olarak düşünülür.

Zülf-i müşgînin dilimde etdi aşkı âşikâr
Mağribîdir genc peydâ eyledi virâneden

Nâdirî

mâh ماه f. i. Ay. Mâh-ı nev (hilâl), mâh-ı rûze (Ramazan ayında hilâlin görünmesi) mâh-ı ıyd (bayram hilâli), mâh-ı Yemânî (Hz. Muhammed) mâh-ı tâbân (mehtâb), Mâhlika (ay alınlı) vs. tamlamalar ile kullanımı yaygındır. "Meh" şeklinde yazıldığı yerler de vardır. bkz. ay.

Sevdim yine bir mâhı ki devrân güzelidir
Sevdâ-yı gam-ı aşkı gönülde ezelîdir

Karamanlı Nizamî

Senden ey mihr-i cihân-tâb-ı sipihr-i devlet
Artırır nûrunu hemvâre meh-i câh u celâl

Şeyhülislam Bahâyî

Mâh-ı Nahşeb ماه نحشب f.i.t. Nahşeb bugünkü Karaşi şehridir. İbn Muknî adlı Horasanlı bir hakim bu şehirdeki bir kuyudan sihirle bir ay çıkarır ve gece ay battıktan sonra dört fersahlık mesafeyi aydınlatırmış. Buna Mâh-ı Siyâm denildiği de olur.

Envâr-ı mâh-ı Nahşeb'idir şu'le-i sadâ
Ayn-ı Ali'den aldı nazar çünki çâh-ı ney

Şeyh Galib

Bâde kim tâb-efken-i sad-şîşedir her katresi
Şâm-ı gamda mâh-ı Nahşeb-pişedir her katresi

Nâilî

İçinde ay görünmüş bir kuyudur çâh-ı Nahşeb hem
O aydır mâh-ı Nahşeb İbn-i Muknî eylemiş îcâd

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. Çâh-ı Nahşeb).

mâhî ماهی f. i. Balık, balık burcu. Çok eski bir inanışa göre dünya düz olup kendisini çevreleyen Kaf* dağı ile birlikte bir deniz içinde çalkalanıp durmaktaydı. Allah bir melek gönderdi ve balığı omuzuna almasını emretti. Meleğin altında bir kaya, kayanın altında bir öküz, öküzün altında balık, balığın altında okyanus, okyanusun altında cehennem, cehennemin altında da fırtınalı bir rüzgâr bulunuyordu. On iki burçtan biri de balık burcudur (bkz. hût). Divân şiirinde deniz veya su içinde oluşu, ağ veya olta ile yakalanışı, uyku uyumamaları vs. ile âşığın canı, gönlü ve kurduğu hayallere benzetilir.

Anınçün oldu kara zülfün ağına hevesim
Ki âb-ı dîdede çoğaldı mâhiyân-ı hayâl

Ahmed Paşa

Cihân-ârâ cihân içindedir arayı bilmezler
O mâhîler ki derya içredir deryâyı bilmezler

Hayâlî

Bahr-i kefinde kılıcı şol mâhî gibidir
Kim arkasında nazm-ı zemîn ola üstüvâr

Necâtî

(bkz. hût).

mahlas مخلص a. i. Divân şâirlerinin şiirlerinde kullandıkları takma ad. Mahlas, şiirlerin başka şiirle karışmasını önler. Bazı şâirlerin kendi adlarını mahlas olarak kullandıkları da olur. Mahlaslar daha çok iki veya üç heceli kelimelerden seçilir. Üç hecelik mahlaslarda hecelerden biri kısa olur. Bunun nedeni, kelimede aruzun her kalıbına uyum gösterebilecek bir kıvrıklığın bulunmasıdır. Mahlaslar genellikle şâirin mizâcına uygun olarak seçilirdi.

Ma'lûmdur benim sühanım mahlâs istemez
Fark eyler anı şehrimizin nüktedânları
Nedîm

mahlas beyti a.tr.i.t. Manzûmede daha çok gazel şâirinin mahlasının anıldığı beyittir. Bu beyte mahlas-hâne denildiği de olur. (bkz. gazel).

mahlas-nâme مخلصنامه a.f.b.i. Yeni şiir söylemeye başlamış olan bir şâire, üstad bir şâir tarafından verilmiş bir mahlas konusunda yazılan manzûme. Bu manzumede yeni şâire verilen mahlas ve onun için verildiği hakkında açıklamalar bulunur ve genç şâiri över tarzda beyitlere yer verilir. Şâir Nef'î'ye, bu mahlası veren tarihçi Gelibolulu Mustafa Âlî'nin yazdığı mahlas-nâme ünlüdür. Yine Şeyh Galib'e şâir Neşet tarafından Es'ad mahlası verildiği ve Galib'in de buna teşekkür için 37 beyitlik bir kasîde yazdığı meşhurdur.

mahmîl محمل a. i. Deve üstüne çatılıp her birine bir kişinin oturması için iki taraflı konulan aparat. Üstü örtülü olup uzun yolculuklar ve çöl kervanları için geçerlidir. Şehir içinde insan omuzunda taşınan mahmiller kullanılırdı. Taht-ı revân ise dört yandan elle tutulan mahmil cinsidir.

Yürüdü mahmil-i meh kevkebesi
Tuttu âlemleri bang-ı ceresi
Hâkanî

Bâr-ı fânîden beka mülküne mahmil bağlayıp
Şâd ol canlar ki aşk ile musâhib gitdiler
Aşkî

(bkz. ceres, kervân).

Mahmud محمود a. i. Gazneli Mahmud (970-1031). Gazneliler devletinin büyük hükümdarıdır. Adı, Nizâmüddün Ebü'l Kasım Gâzi Mahmud, lakabı Seyfeddin'dir. Gazneli bir kumandanın çocuğu olan Mahmud, zekâ ve cesareti ile kısa zamanda yükseldi. Önce Horasan valisi oldu (994). Sonra Gazne tahtına oturdu (998). Bir yıl sonra Horasan'ı ele geçirdi ve fetihlere başladı. Ülkesini her geçen gün büyütüyordu. "Sultân" unvanını taşıyan ilk kişi odur. Putperestlere karşı İslâm'ı müdafaa etmiştir. Devrinde şâir ve şiire büyük itibâr göstermiştir. Câize*yi ilk icâd eden odur. Sarayında 400 şâir bulunurmuş. Şâir Unsurî onun verdiği câizeler ile öylesine zengin olmuş ki tenceresini gümüşten, sofra takımını altından yaptırmış. Edebiyatımızda cömertliği, şâirleri koruması ve kölesi Ayaz* ile birlikte çok anılır.

Hâk-i Mahmûd sebzesinden sor
Bûy-ı zülf-i Ayâz gelmez mi
Ahmed Paşa

Dilâ destimde olurdu Ayaz'ı
Müyesser olsa bezm-i vasl-ı Mahmûd
Aşkî

Nâiliyâ ukde-i hâtır-ı Mahmûd'u aşk
Şâne-zen-i pîçiş-i zülf-i Ayâz eylemiş
Nâilî

(bkz. Ayâz).

mahşer محشر a. i. Bir araya gelinip toplanılan yer. Toplanma yeri. Bütün canlı varlıkların ölümden sonra Allah'ın emriyle dirilip toplanacakları yer. Bir rivayete göre mahşer yeri Şam civarında olacakmış. Kıyametten sonra dünya yayılacak ve düzlük halinde büyüyecekmiş. "Rûz-ı mahşer" kıyamet günü yerine kullanılır. bkz. haşr, kıyamet. Divân şiirinde canlıların dirilip toplanması, amel defterinin açılması, hesap görülmesi vs. yönlerden ele alınır. Mahşerin kalabalığı da "Binbir ayak bir ayak üstünde" diye anlatılır.

Gülmez idi yüzü mahşerde dahî gülmeyesi
Çoğ iş etti bize ol sağlığ ile olmayası
Yahyâ Bey

Görmeyi istersen eğer mahşeri
Çerhde seyreyle o meh-peykeri
Şeyh Galib

(bkz. haşr, kıyâmet).

Mâ-i ma'în ماء معين a.i.t. "Akan su" demek olup Cennette bir İlâhî ırmaktır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de anılır (Saffât/45, Vâkıa/18, Mülk /30).

Mâ-ı ma'în'den ey fakîh esriyen ikidir deme
Çünki Yegâne'den dürür vârid ile vücûdumuz
Nesîmî

makam مقام a. i. Durulan yer, durak; memuriyette mertebe; musikîde âhenk ile söylenen sesler topluluğu ve tasavvufta kulun kendi gayretiyle yükseldiği yerdir. Tasavvufta kırk makam vardır. Onar onar şerîat, tarîkat, mârifet ve hakîkate paylaştırılmıştır.

Ben bâğ-ı hüner sünbülüyem sünbüle-beste
Nâbî'nin usûlünde makam ise Ruhâvî
Sünbülzâde Vehbî

makta مقطع a. i. Kesilen yer. Hat sanatında üzerinde kamış kalemin kesilip düzeltildiği sert ağaç veya kemikten yapılmış eşyaya denir. Aslı mukatta'dır. Şiirde gazel veya kasîdenin son beyti için kullanılır. Daha çok şâirin mahlas*ının geçtiği beyit olur.

Medhinde hatâ ettiğiyçin hâme o yârin
Makta'da dilin kat ederiz anın ucundan
Erzurumlu Âbî

Bu hüsn ü hatla yakût leblerindir eden
Kalemtrâş-ı gama üstühânımız makta
Lâedrî

(bkz. beyit, gazel, kasîde).

Maktel-i Hüseyn مقتل حسين a.f.i.t. İslâm edebiyatlarında Hz. Hüseyin*'in Kerbelâ*'da şehîd edilişini konu alan, ağlamayı ve ağlatmayı amaç edinmiş eserlerin genel adı.

Daha çok Şiî yazarlar tarafından kaleme alınmışlardır. Lirik-didaktik bir anlatım ve trajik bir üslûba sahiptirler. Dilleri çoğunlukla yalındır. Nazım, nesir ve nazım-nesir karışık olarak yazılabilirler. Şiir olanlarda daha çok mesnevî nazım şekli kullanılır. Bunun yanında kasîde, terkîb-i bend ve tercî-i bend biçiminde yazılan küçük manzûmelere de maktel adı verilebilir. Kâzım Paşa'nın Hz. Hüseyin mersiyelerini topladığı *Makalîd-i Aşk*'ı (bs. 1884, 1889, 1909) bu tür bir eserdir.

Maktel-i Hüseyinler genellikle 10 bölümden oluşurlar. İlk birkaç bölüm Hz. Peygamber ile ehl-i beyt*in çektiği eziyet ve sıkıntılara ayrılır. Ancak konunun ağırlık noktası Hz. Hüseyin'i anlatan son bölümlerdedir. Burada Hz. Hüseyin'in savaşları, Muaviye ile mücadelesi, Medine'den Mekke'ye, oradan da Kerbela'ya geçişi, burada muhâsara altına alınıp susuz bırakılması, sonunda Yezîd*in askerleri tarafından elîm bir şekilde şehid edilmesi ve ehl-i beyt kadınlarının Şam'a gönderilmeleri vs. trajik bir biçimde anlatılır. Şiî ve Bektaşîler tarafından kutsal kitaplar olarak kabul edilen maktel-i Hüseyin'ler İran'da daha çok Muharrem ayının ilk on gününde "mecâlis-i ravzahanî" denilen Hz. Hüseyin'i anma toplantılarında halkın yas tutması için okunur.

İlk maktel-i Hüseyin kitapları Arap edebiyatında ve düzyazı olarak kaleme alınmıştır. Ebû Mihnef'in (ö. 774) *Kitâbu Maktel-i Hüseyin*'i ile Isfahanî'nin (ö. 966) *Makatil-ü't-Tâlibîn*'i bu konudaki en ünlü eserlerdir.

Fars edebiyatında maktel-i Hüseyin'ler Şiî inançları etkisinde bir çeşit propaganda kitaplarıdır. Farsça yazılan ve edebî açıdan büyük değer taşıyan en önemli maktel kitabı Hüseyin Vâiz Kâşifî'nin (ö. 1505) *Ravzatü'ş-Şühedâ*'sıdır. İran ve Türk edebiyatında daha sonra yazılan bütün maktel-i Hüseyin'ler kısmen bu eserin etkisinde kalmışlardır. Eser, Gelibolulu Câmî tarafından Türkçeye çevrilip Kanunî'ye sunulmuştur.

Türk edebiyatında en önemli maktel-i Hüseyin kitabı Fuzûlî'nin (1480-1556) *Hadîkatü's-Süedâ*'sıdır (yaz: 1549-52; bs. 1837, 1845, 1855, 1856, 1869, 1872, 1879, 1885, 1887, 1935). *Hadîkatü's-Süedâ*, İslâm edebiyatlarındaki bütün maktel-i Hüseyin kitaplarının en başarılısıdır. Fuzûlî'nin en olgun düzyazı eseri olan bu kitap, samimî üslubu ve akıcı dili ile lirizmin doruğuna varmış, asırlarca edebî çevreler ve halk kitlelerince büyük ilgi görmüştür. Türk edebiyatında bu türdeki ikinci önemli eser Lamiî'nin (ö. 1532) manzum *Maktel-i Âl-i Resûl*'üdür (Maktel-i İmam Hüseyin). baş-

ka bir manzum maktel kitabını da *Dâstân-ı Maktel-i Hüseyin* (yz. 1362) adıyla Kastamonulu Şadî yazmıştır.

manâ معنا a. i. Mânâ, iç yüz. Tasavvufta sûret karşılığı olarak kullanılır. Görülen madde âlemine sûret âlemi denir. Sûretle zâhir olan sıfat âlemine de mânâ âlemi denir. Allah mânâ'dır, zuhuru ise sûretidir. bkz. sûret.

Kimseler fehmetmedi mânâsını dâvâmızın
Biz dahî hayrânıyız dâvâ-yı bî-mânâmızın

Lâedrî

Mânî مانى f. i. Meşhur Çinli bir nakkaş ve ressamın adıdır. Sasanîler zamanında, Şâpur devrinde İran'a gelmiştir. Burada zerdüştlük ile hristiyanlığı incelemiş ve bunların ikisini birleştirerek yeni bir mezheb kurmuştur. Buna Mânî dini (Maniheizm) denilir. Mânî dini en çok Çin'de yayılmış olup kutsal saydıkları kitapları resimlerle süslü imiş. Yaptığı resimler çok güzel olduğu için bu özelliğini müridlerine gökten inen bir mûcize olarak göstermiştir. Şâpur'un hekimi iken kızın iyileştiremediği için bir aralık İran'a sürülmüş ve Hürmüz zamanında geri dönmüştür. Hürmüz'ün oğlu Behrâm koyu bir zerdüşt olduğu için onu, derisini yüzdürerek öldürtmüştür. *Nigâristan**, *Erteng** veya *Erjeng** adlı resim mecmûası ile ünlüdür. Edebiyatta daima bu mecmuası ile birlikte anılır. Sevgilinin güzelliği bahsinde, çok sözü edilen bir imajdır. Bihzâd* ile birlikte anıldığı da olur. Sevgilinin saçı ve aşığın kendisi Mânî'ye benzer. (bkz. Erjeng, Bihzâd).

Resmeyle bezm-i aşkı ey Mânî-i mahabbet
Ol bezme cân-ı zârı târ-ı rübâb göster

Neşâtî

Bâl açar uçmağa tasvir-i nigâristân-ı Çîn
Rûh-ı Mânî nâgehân bûy-ı hevâsın itse şem

Aynî

Bozaldan sûret-i Erjeng'i sen nakkaş-ı dilkeşte
Benim vasfında her beytim nigâristân-ı Mânî'dir

Hayâlî

Mansûr منصور a. i. Hallâc-ı Mansûr. bkz. Hallâc-ı Mansûr.

Dâ'vi-i Mansûr ederdi her kişi dâr olmasa

Ragıp Paşa

mâr مار f. i. Yılan. Divân şiirinde sevgilinin saçı ve âşığın âhları şekil yönünden yılana benzer. Uzunluğu, kıvrımlı oluşu, siyahlığı, zehiri vs. özellikleri ile ele alınır. Hazinelerin birer yılan tarafından korunduğu efsanesi, tılsımlı veya 100 yıl yaşayan yılanların ejderhâ* oluşları da yer yer alınır. Yılan senede bir defa zehir elde edermiş. Bunu da Nisan* yağmurunun tanesini yutarak alırmış.

Öykündü hadd ü zülf-i büt-i dilsitâne genç
Edindi mâr-ı heft-seri tâziyâne genc

Aşkî

(bkz. yılan, ejderhâ, genc, hazîne, ebr, dürr, Nisân).

Ma'rûf معروف a. i. Ma'rûf-ı Kerhî diye bilinen ünlü bir mutasavvıf. Adı Ebû Mahfûz Ma'rûf b. Firûzân'dır. Bağdat'ın Kerh mahallesinden olduğu için "Kerhî" lakabıyla anılır. 815 yılında vefat etmiştir. Ailesi hristiyan olup onu hristiyan mektebine gönderirler. Orada hocası "Tanrı üçtür" dedikçe Ma'ruf "Birdir" der. Sürekli dayak yer, bir gün evden kaçar ve Müslüman olur. Sonra evine dönüp annesi ve babasının da Müslüman olmasını sağlar. Tasavvuf yoluna girmiş, zühd, şerîat, takvâ ve sünnete bağlılığı ile şöhret bulmuştur. Davûd-ı Tâî'ye yetişmiş, ondan feyz almıştır. Serî-i Sakatî'nin üstâdıdır. İmam Ahmed b. Hanbel ve Bişr b. Hâris onu ziyarete gelirlermiş. Ali b. Musâ Rızâ'ya intisâp etmiştir. Ölümünde de onu ziyarete gelen kalabalığın ayakları altında kalması sebep gösterilir. Kabri Bağdat'tadır. Duâları kabul olurmuş. Hastaları iyileştirirmiş. Edebiyatta menkıbeleriyle anılır.

Bundadır Ma'rûf'a sermenzil Cüneyd'e cilvegâh
Bundadır Behlül'e zincîr-i cünûn Mansûr'a dâr

Fuzûlî

Mârût ماروت a. i. Sihir yapmakta ünlü bir melek. bkz. Hârût.

Marzubân-nâme مرزباننامه f.b.i. bkz. Merzubannâme.

mâ-sîvâ ماسوا a. i. Birşeyden başka olan şeylerin hepsi "Mâsivallah" kelimesinin kısaltılmışı olarak "Allah'tan gayrı sayılan şeyler" anlamında kullanılır. Mâsivâdan geçmek, kendini Allah'a vermektir. Sufîler gönülde, Tanrı'dan başka bir şey bulunmazlar. Gönlünde başka bir sevgi olan kişi mâsivâdan kurtulmuş sayılmaz. Dervişliğin aslı ise mâsivâyı terk etmektir. Kelimenin "sivâ" şeklide kullanılır. (bkz. fenâfillâh)

Da'vet etmek dilesen dil hânesine dilberi
Mâsivâ'dan aşk cârûbuyla evvel sil-süpür

Yûsuf-ı Sîne-çâk

Mâsiva terkin urup nice zamandır yâ Rab
Eylerin cân u gönülden seni her şeye taleb

Rûhî

Gönlünde senin gayr u sivâ sûreti neyler
Lâyık mı bu kim Kâ'beye büthâne desinler

Şeyhülislam Yahyâ

mastaba مصطبه a. i. Peyke, sedir, meyhane peykesi. Kahvehâne ve meyhânelerde daha çok kullanılırdı. Bazen de kapı kenarına konulmuş taş veya tahta sedirler halinde olurdu. Camilerin giriş kapıları kenarında bir mastaba bulunurdu. Kelimenin mıstaba şekli de kullanılır.

Ey Nâilî terâne-i kilkimden oldular
Rûhâniyân-ı mastaba-i intibâh mest

Nâilî-i Kadîm

matla' مطلع a. i. Doğuş yeri. Gazel veya kasîdenin ilk beytine verilen addır. Musarra* (kendi arasında kafiyeli) olur. bkz. beyit, gazel.

Mehveşim dîvânçe-i hüsnunde matla' gösterir
Ebrüvânın şakk-ı mâh-ârâ dü mısrâ gösterir

Şehdî

mâye مايه a.f.i. Maya, asıl. Türk musıkîsinde eskiden kullanılmış çok yaygın bir makamdır. Kelime daha çok söz oyunları içinde kullanılır.

Ne mâyedir ki edvâra nevâsı yoh
Irak'a varsa müberka ben ana nerlenürem

Kadı Burhaneddîn

mazmûn مضمون a. i. Mânâ, anlam, kavram. Edebiyatta bazı özel kavram ve düşüncelerin ifadesinde kullanılan klişeleşmiş söz ve anlatımlara denir. Kısaca bir şeyi, özelliklerini çağrıştırarak kelime grupları içinde gizlemektir.

Divân edebiyatı bir mazmûnlar edebiyatıdır. İslâm edebiyatlarının ortak malı olan mazmûnlar divân şiirine Fars edebiyatından girmiştir. Ancak İslâmlıktan önceki edebiyatımızda ve eski halk şiirimizde de zaman zaman mazmûnlaşmış düşüncelere rastlanır.

Mazmûn, bir sözün içinde gizli olan sanatlı anlamdır. Buna göre belli kelimelerin kullanılması yine belli düşünüş şekillerini doğurur. Söz gelimi sevgilinin ağzı için, klişeleşmiş bir mecâz olan "âb-ı hayât, gül, gonca, şarab ve la'l" mazmûnları kullanılır. Okuyucu ağzın bunlardan hangisiyle karşılandığını beyitte geçen diğer kelimelerin yardımıyla anlar. Nitekim şâirlerin bu tür kullanımları sık sık tekrarları zamanla şiirin iyiden iyiye billurlaşmasına ve asıl sözün artık söylenmez oluşuna yol açmıştır. Yani "la'l veya gonca" denildiği zaman artık "ağız"ı da ayrıca söylemeye gerek kalmamıştır. Çünkü her okuyucu bunların "sevgilinin dudağı" demek olduğunu anlar duruma gelmiş ve sonuçta la'l veya gonca ağız için birer mazmûn haline dönüşmüştür. "*Sînede evvel ne muhrik arzûlar var idi/Lebde serkeş âhlar âheste hû'lar var idi* (Nedîm)" beytinin ikinci dizesinde geçen "serkeş (baş çekmiş)"lik ve "âheste hû" çekiş, serviye ait özelliklerdir. Servi hiç söylenmediği halde bu dizede bir mazmûn olarak bulunmaktadır.

Mazmûn kelimesinin sözlük anlamı yanında terim anlamı için de birçok dilci

ve edebiyatçılar farklı zamanlarda değişik görüşler ileri sürmüşler, ancak kelimeye tam bir açıklık getirmemişlerdir. Her ne olursa olsun, divân şiirinin mânâ ve sanat örgüsü, yüzyıllar boyu mazmûnlar ile estetik bir yapı kazanmış ve ince bir zevk dünyası ortaya koymuştur. Bu bakımdan "Sebk-i Hindî (Hind üslubu)" akımı da edebiyatta bir mazmûn yenileşmesi hareketi sayılabilir. Çünkü daha önce hiç söylenmemiş bir mazmûnu (bikr-i mazmûn) söylemek her divân şâirinin idealidir. Ancak edebiyatımızda orijinal mazmûnlar kullanabilmiş şâir sayısı pek azdır.

me'ânî معانى a. i. Mânâlar, anlamlar. Edebiyatta dilin cümle yapısındaki incelikleri ve cümlenin konuya uygun kullanım yollarını öğreten bilim dalı. Belâğatın üç bölümünden biridir. (Diğerleri bedî* ile beyan*dır) Kelime bazan "ince ve güzel söz, şiir" anlamında da kullanılır. (*Girdi miftâh-ı der-i genc-i meâni elime/Âleme bezl-i güher eylesem itlâf değil*-Nef'î)

Meânî, cümlelerin şekilleri, ögeleri, güzel veya bayağı söyleniş biçimlerini vs. konu alması yönünden bir çeşit stilistliktir. Bitirildiği zaman dinleyici ya da okuyucunun zihninde soruya yer bırakmayacak şekilde anlam bütünlüğüne sahip olan bir cümlenin ifâde ediliş tarzı meânî ile sağlanır. Meânîde cümlenin asıl (yüklem ve özne) ve yardımcı öğelerinin (nesne, tümleç vs.) fiil kiplerine göre istek, dilek, emir, nehiy (yasaklama), ünlem, umma, şama vs. bildirirken gereksiz olan sözlerin söylenmesi; ögeler üzerindeki anlam inceliklerinin ifadesi için yerlerinin değiştirilmesi ve özne yüklem uygunluğu gibi özellikler, kısaca bir sözü tam ifade etmeyen söyleyişler, yanlış anlamalara ve önemli ifade yanlışlıklarına neden olabilmektedir. Oysa şiir olsun, nesir olsun ögeleri tam ve gerektiği yerlerde bulunan cümleler üslûp ve içerik yönünden kendisinden bekleneni vermiş, muhatapta uyandırdığı etki ile de amacına ulaşmış demektir.

(bkz. belâğat)

mecâz مجاز a. i. Geçirilip gidilen yer, bir yeri tecâvüz. Edebiyatta bir kelimeyi gerçek anlamından başka bir anlamda kullanma sanatıdır. Amacı, söze canlılık, güzellik, çarpıcılık ve etkinlik vermektedir.

Mecâz, başlıbaşına bir edebî sanat olmaktan çok değişik adlarla anılan bazı sanatların ortaya çıkmasına yardımcı olur. Nitekim teşbîh*, istiâre*, mecâz-ı mürsel*, kinâye*, ta'rîz*, teşhîs* ve intâk* gibi sanatla bir kısmı kelime (msl. istiâre), bir kısmı ise fikir (ms. teşbîh) mecâzları üzerine kurulmuş sanatlardır.

Kelimelerin mecâz kullanımı duygu ve hayâli şahlandırır, sözün etkisini artırır. Türk dilinin mecâzlar bakımından zengin oluşu, günlük hayatta çok zaman bilerek ya da bilmeyerek mecâzlar kullanmamıza imkân sağlar. Böylece daha iyi kavrama ve kavratma sağlanmış olur. Mecâz, hakikatın zıddıdır. Nitekim bu tür ifadelerde kelimenin gerçek anlamını iten ve onu anlamamıza engel olan bir başka kelime bulunur. "Hülya sevincinden uçuyor." cümlesindeki "uçmak" eyleminin gerçek anlamıyla kullanılmasına "Hülya" ismi engeldir. Mecâzda bu ikinci kelimeye "ilgi", aradaki ilgiye de "alâka" denir. Alâkası teşbîh olan mecâzlar, gerçek mecâzlardır. Alâkası başka türlü olanlar ise mecâz-ı mürsel adını alır. "*Gün gelir Veysel'i bağrına basar/Benim sâdık yarim kara topraktır*" dizelerindeki "bağır" ve "yar" kelimeleri "toprak" için kullanıldığından dolayı mecâz oluştururlar.

mecâz-ı mürsel مجاز مرسل a.i.t. Ad değişimi, mürsel mecâz. Edebiyatta bir sözü, benzetme amacı gütmeden, gerçek anlamı dışında bir anlamda kullanma sanatıdır. Kelimeleri arasında benzerlik ilgisi bulunmayan bir çeşit mecâzdır. Asıl ilgili yapan-yapılan, sebep-sonuç, kaplayan-kaplanan, parça-bütün, özel-genel vs. olabilir.

Bir geçit töreninden bahsedilirken "Kabataş Lisesi geçiyor." denilmesi bir mecâz-ı mürseldir. Çünkü hiç bir zaman bir bina olan Kabataş Lisesi yürüyüp önümezden geçemez. Oysa geçenlerin Kabataş Lisesi'nde okuyan öğrenciler olduğunu

hepimiz biliriz. Burada "Kabataş Lisesi" tamlaması kendi anlamının dışında (öğrenciler yerine) kullanılmıştır. Yani dış söylenip içi anlatılmıştır. *"Dalgalan sen de şafaklar gibi ey şanlı hilal"* dizesinde dalgalanmak eylemi hilâl adı altında bayrak için kullanılmıştır.

Türkçedeki deyimlerin birçoğu mecâz-ı mürsel esası üzerine kalıplaşmıştır. Söz gelimi "gözden düşmek" deyimindeki göz kelimesi, bu deyimde gerçek anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca bir insanın göz içerisinden düşmesine imkân yoktur. Nitekim deyim, "birisinin takdirini yitirmek" anlamına gelir.

Mecâz-ı mürsel, divân şâirlerinin pek rağbet ettikleri bir sanattır. Deyimlerin yaygın kullanımı mecâz-ı mürsel'in sıkça kendini göstermesine yol açmıştır. "*Bir nice doyunca kanalım câm-ı murâda/Bir lahza komaz sâkî-i devrân elimizde* (Nef'î)" beytindeki "elde komak" deyiminde bir mecâz-ı mürsel sözkonusudur. Mecâz-ı mürsel sanatı *Kur'ân-ı Kerîm*'de sık sık geçer. "Vaktâ ki arz (yer) ağırlıklarını fırlatır (Zilzâl/2)" âyetinde kıyâmetin kopacağı gün yeryüzünün pamuk gibi atılacağı anlar dile getirilmektedir. Oysa bu atılma işini yapan arz değil, Tanrı irâdesidir.

meclis مجلس a. i. Oturulacak, toplanılacak yer. İçki meclisi, bezm. bkz. bezm.

Devr-i meclis bana girdâb-ı belâdır sensiz
Mey-i rahşânı değil sâgar-ı gerdânı bile

Neşâtî

mecmu'a مجموعه a. i. İçinde seçme yazıların bulunduğu elyazması eser. Eski harflerle yazılmışlardır. Şekil yönünden bir defterden ibarettir. Halk kültürüyle ilgili olan ve aşağıdan yukarıya açılanlarına cönk denir. Bir çeşit antoloji niteliğindedirler. Çoğunlukla yazarları ve yazıldıkları tarih belli değildir.

Derleme yoluyla meydana getirilen mecmualar tamamen derlemecinin zevkine bağlıdır. Bu bakımdan çok düzgün ve tertipli mecmualar yanında düzensiz mecmualar da vardır. Eserleri yazıya geçmiş şâir ve yazarlardan yapılan seçmelerin yer aldığı mecmualar bulunduğu gibi, adları bilindiği halde henüz ele geçmemiş bazı önemli eserlerin asılları veya kopyalarını içeren önemli mecmualar da vardır. Söz gelimi şâirlerin divânlarına koymadıkları şiirleri ile edebiyat tarihi açısından önemi büyük olan risâle ve mektupları bu mecmualarda bulunur.

Mecmuaların konuları daha çok edebiyatla ilgilidir. Gazel, kasîde, musammat, tarih, mektup vs. şekiller ile tevhid, na't, mersiye vs. türler üzerine oluşturulmuş mecmualar bunlardandır. Ancak fıkıh, kelâm gibi dinî ilimler; simyâ, reml, sihir, falcılık gibi eski bâtıl ilimler; musıkî, hat gibi sanat dalları vs. üzerine derlenmiş mecmualar da vardır. Bu tür mecmualar bir konu bütünlüğüne sahiptir. Buna karşılık her mecmua derleyicisi, aynı titizliği göstermeyebilir ve her çeşit hoşa giden yazıyı mecmuasına alabilir. Bir gazelden sonra mensur bir latîfe, bir fıkıh kaidesinden sonra bir fal usulü, bir müstehçen fıkradan sonra bir öğüt yazılabilir; hatta değişik dillerde pasajlara yer verilebilir.

Türkiye kütüphanelerinde tasnîfi yapılmış binlerce mecmua vardır. Bunlar içinde en önemli olanlar edebî ve tarihî değer taşıyanlardır.

Mecmualar içeriklerine göre adlandırılırlar. İçinde nazîre*lerin bulunduğu derlemelere nazîre mecmuası denir. Ömer b. Mezîd'in *Mecmûatü'n-Nezâir*'i (derlenişi 1487; bs. 1982), Eğridirli Hacı Kemal'in *Câmiu'n Nezâir*'i (derlenişi 1512), Edirneli *Nazmî*'nin *Mecmau'n-Nezâir*'i (derlenişi 1523), Budinli Hisalî'nin (ö. 1561) iki ciltlik *Metâliu'n-Nezâir*'i bunlardandır. Seçme şiirleri içeren mecmualar Mecmûa-i eş'âr genel adıyla anılır. Bu tür mecmuaların kim tarafından derlendiği çok zaman belli değildir. İçinde birkaç şâirin divânları bulunan mecmualar ise mecmûa-i devâvîn adıyla anılırlar. Ayrıca konuları karışık olup özel bir adla veya derleyicisinin adıyla anılan oldukça önemli mecmualar da vardır. Hüseyin Ayvansarayî'nin yalnızca müs-

tezâdları içeren *Eş'ârnâme-i Müstezâd*'ı (derl. 1767-180), Müminzâde Musâhib Ef.nin Hekimoğlu Ali Paşa hakkında yazılan şiirleri derlediği (1742-?) *Mecmûa-i Tevârîh*'i, Yahya b. Mehmed Kâtib'in inşâ örneklerini içeren *Menâhicü'l-İnşâ*'sı (derl. 1479; bs. Amerika, 1971), Feridun Bey'in *Mecmûa-i Münşeâtü's-Selâtîn*'i (bs. 1846, 1858), değerli metinleri içeren *Câmiu'l-Meânî* (derl. bs. 1533), Süleyman Faik Ef.nin (öl. 1837) nazîre, fıkra ve anı içerikli mecmûası vs. bunlardandır.

Mecnûn مجنون a. i. Kelime anlamı "deli (bkz. deli)" demekse de daha çok Leylâ ile Mecnûn* hikâyesinin erkek kahramanı olarak bilinir. Benî Âmir kabilesinden şâir Kays b. el-Mülevvahü'l-Âmirî'nin lakabıdır. Bir başka rivâyete göre Emevîler devrinde yaşamış Kays adlı bir beyzâdenin lakabıdır. bkz. Leylâ vü Mecnûn.

Diyâr-ı hayretin Mecnûn şeh-i sâhib-külâhıdır
K'anın başında kuşlar âşiyânı tâc-ı devletdir

Hayalî

Demen Mecnun'a gelmiş âkıbet Leylâ'dan istiğnâ
Belâ-yı aşk o sergerdânı cânından usandırmış

Bâkî

(bkz. Leylâ).

med مد a. i. Uzatmak, çekmek. Aruzda âhengi olumlu yönde etkileyen hususlardandır.

Med, bir buçuk heceler için sözkonusudur. Bilindiği gibi bir buçuk hece, ya içinde uzun ünlü bulunan ya da sonunda iki ünsüz bulunan hecelerdir. İşte bu tek hecenin bir buçuk hece olmak üzere bir uzun bir kısa (–.) şeklinde okunmasına med denir. Aslında bir heceden ibaret olan ses dizisini, sonundaki artık sesten dolayı uzatıp çektiğimiz için bir buçuk hece olarak ele alırız. Yani aruz kalıbını bulurken bu tür heceleri bir uzun bir kısa hece olarak gösteririz.

Vây yüz min vây kim dildârdan ayrılmışam

Fuzûlî

Me'cûc مأجوج a. i. Kıyâmet alametlerindendir. bkz. Ye'cûc.

meczûb مجذوب a. i. Cezbeye tutulmuş Allah aşkı ile kendinden geçmiş olan. Tasavvufta meczub iki sınıftır. Kâmil insanın feyziyle cezbeye tutulup sonra bir kâmil insana bağlanana meczûb-ı sâlik denir. Bunlardan birincisi, ikincisi kadar makbul sayılmaz.

Devr-i çeşmânında görmem cezbeden hâlî basîr
Çok görülmez etse meczûb ehl-i hâli gözlerin

Muallim Nâcî

(bkz. cezbe).

medhiye مدحيه a. i. Övme, övgü. Edebiyatta bir kimseyi övmek için yazılan şiir ve yazılara denir. Divân şiirinde çok yaygın olarak kullanılmıştır. Daha çok kasîde nazım şekliyle yazılır. Ancak diğer nazım şekilleriyle yazılmış medhiyeler de vardır.

Kasîdeler genelde bir kimse veya şeyi övme amacına yönelik olduklarından medhiye adıyla anılmaya başlanmıştır. Bu nedenledir ki kasîde ile medhiye özdeşleşmiş ve kasîde deyince akla çok zaman medhiye gelir olmuştur. Nitekim kasîdenin bölümlerinden birinin adı da medhiyedir. Şâir bu bölümde kasîdeyi sunacağı kişiyi (memdûh) aşırı sözlerle överek kahramanlığını, cesâretini, iyiliğini, adâletini, zenginliğini, cömertliğini vs. anlatır.

Medhiyeler ya din büyükleri ya da şâirin devrinde yaşamakta olan padişah, vezir, şeyhülislâm, devrin ileri gelenleri vs. kişiler için yazılır. Divân şiirinde en çok işlenen konulardan biridir. O kadar ki nesir yazılarda ve gazel nazım şekliyle dahî (müzeyyel veya mutavvel gazel) medhiyeler kaleme alınmıştır. Bu tutumun en belirgin nedeni câizedir. Şâir, medhiyesini takdîm ettiği kişiden bir hediye (para, eşya, mülk vs.) ummaktadır. Gazneli Mahmud'un sarayında 400 kadar maaşlı şâirin kasîde şeklindeki medhiyeleriyle onu övdükleri rivâyet edilir. Arap ve Fars edebiyatlarının da fazlasıyla üzerinde dur-

dukları medhiyenin Türk edebiyatındaki en güzel örneklerini Nef'î (öl. 1635) yazmıştır.

meh مه f. i. Ay. Mâh. bkz. Ay.

Mehdî مهدى a. i. Hidayete eren, doğru yolu bulan. Kıyamet alametlerinden biri. Kıyametin kopmasına yakın İlahî kanunları yeniden tesîs edecek ve bir müddet saltanat sürecektir. İsmi, soyu, doğum yeri, kimliği, hilyesi vs. hakkında birbirini tutmayan rivayetler vardır. Birçok kişi ve şahsiyetler için lakap veya unvan olarak kullanılır. En kuvvetli inanışa göre Mehdî henüz dördüncü kat gökte bulunan Hz. İsâ'dır. Hz. İsâ oradan Şam taraflarına inecek ve elinde bir asa ile batıya doğru ilerleyerek halkı hidayete ulaştıracak ve Deccal*ın şerrinden kurtaracaktır. Bu dönemde Hz. İsâ, İslâm hükümleriyle amel edecektir. Başka bir rivâyete göre Mehdî, Peygamberimizin soyundan olacakmış. Bazı hadîslerde de Mehdî düşüncesine rastlanmaktadır. Dünyanın birçok din ve milletlerinde Mehdî inancı vardır.

Şiî-Bâtınî inanışa sahip mezheblerde Mehdî fikri çok kuvvetlidir. Onlara göre Mehdî, on birinci İmam Hasan-ı Askerî'nin oğludur. Babasının ölümünde pek küçük iken 940 yılında ölmüş gibi gizlenmiştir. Bu, gerçek ölüm değildir. Kıyamete yakın tekrar hayata dönecek ve mehdîlik görevini üstlenecektir. Divân şiirinde sevgili ve övülen kişi Mehdî olarak vasıflandırılabilir.

Câmi-i şîrîn-i ceng ü Mehdi-i dîn-i güzîn
Cân gibi memdûh olan sultân-ı ehl-i iktidâ

Yahyâ Bey

Cıkdı künc-i ihtifâdan Mehdi-i âhir zamân
Zâhir oldu sırr-ı sultân-ı risâlet subh-dem

Nâdirî

Sen hâsıl-ı zemânesin ü tapına eren
Mehdî olur ise n'ola sâhib-zamân imiş

Lâedrî

(bkz. Oniki imam).

mekes مكس f. i. Sinek. Divân şiirinde sevgilinin beni, bir kara sinek olarak ele alınır. O, sevgilinin tatlı yanağı ve bal dudağı kenarına konmuştur. Bazan rakîp veya âşık da âcizlikte sinek olabilmektedir. Hatta bu yönüyle peşşe (sivrisinek) olarak zikredilirler.

Sihirle bir mekes olsam konardım ol sanemin
Lebinde hâli gibi yer idim şeker güstâh

Ahmed Paşa

Bûsen isterken gönül yandı cemâlin tab'ına
Bal umarken âteş-i sûzâna düşdü bir mekes

Aşkî

Mekke مكه a. i. Peygamberimizin doğduğu ve İslâm dininin ilk defa ortaya çıktığı şehir. Arap yarımadasında olup eski dönemlerden itibaren mamur olmuştur. Kâ'be*'nin Mekke'de bulunması tarih boyunca oranın önemini arttırmıştır. Divân şiirinde Kâ'be vesilesiyle ve Müslümanlardan başka kişilerin orda bulunmaması gibi özellikleriyle ele alınır. Bazan hac nedeniyle de anılan Mekke hakkında birçok kitaplar yazılmıştır. *Fezâil-i Mekke* genel adıyla anılan bu kitaplar her yönüyle şehri ele almaktadırlar. Kâ'be'nin orada bulunması, mecâz-ı mürsel yoluyla Mekke'den bahsedilmesine neden olmuştur. Dinî edebiyatta da adından bahsedilen Mekke'nin divân şiirinin coğrafyası içinde önemli bir yeri vardır. "Mükerreme" sıfatıyla birlikte kullanılır.

Melâmîlik tr.i. Dokuzuncu asırda Türkistan, Nişabur, Maverâünnehr ve havalisinde gelişen ve Kübrevîlik, Mevlevîlik* ve Bayramîlik* gibi büyük tarîkatların ortaya çıkmasında önemli rol oynayan bir tasavvufî düşünüştür. Hamdûn-ı Kassârî ve bir Türkmen şeyhi olan Muhammed Maşukî Tûsî tarafından kurulup geliştirilmiştir. Anadolu'ya Bayramîlik ile girmiştir. XVI. asırdaki melâmî halifesi Bosnalı Şeyh Hamza Balı'nın katlinden sonra Hamzaviyye adı altında çok faaliyet göstermiştir.

Hz. Ali'yi vasi kabul etmekle birlikte diğer üç halifeye de hürmet gösterirler.

On iki imama ve tenâsuha inananları vardır. Sevgi ihlası ile bir hal ve neşve olup bir tarîkat değildir. Bunun için her tarîkatta melâmîlere rastlanır. Abdallık ve Kalenderîlik* gibi etkili oldukları tarîkatlar da vardır. Dervişin, kendisini halkın gözünde kötü tanıtması, herkesin beğenme ve saygısı yerine hor görmesini isteyişi, gerçeğe ulaşmak için en etkili yollardan biri olmuştur. İki yüzlülük ve gösterişten uzak olan bu hareket tarzı, nefsi öldürmenin değişik bir yoludur. Erkân ve âyine önem vermezler. Özel duâları, tekkeleri, âyinleri vs. yoktur. Mezar taşları kolsuz, ayaksız ve başsız bir insan bedeni gibidir. Hakk'a teslim oldukları ve dünyadan tamamen geçtikleri anlamına gelir. Kerâmetin aleyhindedirler. Daima çalışmayı emrederler. Rehberlerine Gavs* ve Kutup* denir. Bunlar başkalarını irşâd edebilirler. Dinin emirlerini hepsi tam anlamıyla yerine getirir. Osmanlı tarihinde birçok ünlü kişiyi melamîler arasında görüyoruz. Sadrazam Halil Paşa, Şehid Ali Paşa, Şeyhülislam Paşmakçızade ve Mustafa Efendiler, Sarı Abdullah Efendi, Şâir Tıflî, Oğlanlar Şeyhi İbrahim Efendi vs. bunlardan birkaçıdır. Melâmî edebiyatı oldukça geniştir.

Açıldı defter-i ehl-i melâmet kaydolan gelsin
Çekinen nâm u kayddan gelmesin lâkayd olan gelsin

Lâedrî

Terkedip nâm u nişânı giy melâmet hırkasın
Bu melâmet hırkasında nice sultân gizlidir

İsmail Maşukî

(bkz. abdal, kalenderîlik, mevlevîlik).

melek ملك a. i. Melek. Ferişteh, Nurdan yaratılmış olan melekler dişi ve erkek değildirler, yemezler, içmezler, uyumazlar. Halleri başka yaratılmışlara benzemez. İlahî emirlerin gerçekleştirilmesinden sorumludurlar. Allah bunlara kudret vermiştir. Daima tesbîh ve zikir içindedirler. Bunların içinde 4 tanesi (Cebraîl*, Mikaîl*, İsrafil*, Azraîl*) büyük melekler olarak bilinir. Kirâmen kâtibîn*, Münker-Nekir*, Rıdvân da diğer meleklerden ayrı ve üstündürler.

Melekler gece-gündüz Allah'a ibadet edip O'nun emri ile iş görür, O'ndan önce söz söylemezler. Allah'ın kendilerine emrettiği hususlarda asla asî olamazlar. *Kur'ân-ı Kerîm*'in birçok yerinde meleklerden bahsedilir (Bakara/30, 31, 34, 98, 102, 161, 177, 210, 248, 285; Âl-i İmrân/18, 39, 42, 45, 80, 87, 124, 125 vs.). Divân şiirinde birçok yönleriyle ele alınan melekler en çok sevgiliye benzetilmişlerdir. Melek huylu, melek simâlı sevgiliyi melekler överler. Melekler sevgilinin bulunduğu yeri tavâf eder, kirpiklerini ve saçlarını eşiğine süpürge yaparlar vs. Bazan şâir kendisini de meleğe benzetir. Sanki melekler ona alkış tutar, duâsına âmin derler.

Bin melek yarada Hak bir nefesim nûrundan
Ey perî ben yanağın zikrini evrâd edicek

Ahmed Paşa

Raks urdu felek çerha girip cümle melekler
Bu şâdîye kim erişer ola kadri muallâ

Yahyâ Bey

melekü'l-mevt ملك الموت a.i.t. Ölüm meleği, Azraîl. bkz. Azrail.

Melekülmevti düşünde görerek fevt oldu
Vermedi hiç halel uykusuna tiryâkî
Mübtelâyân-ı şehir gıbta ile der tarîh
Bir gece daldı ecel uykusuna tiryâkî

Sürûrî

menâkıb-nâme مناقبنامه a.f.b.i. İslâm edebiyatlarında bir velînin hayatı çevresinde oluşmuş menkıbe yahut kerâmetleri anlatan dinî-tasavvufî eser.

İslâm dünyasında yakın zamanlara gelesiye dek bir insanın erdem ve hünerlerinden bahseden çeşitli kitaplar (hagiographie) yazılmıştır. Bunlar içinde menâkıpnâmelerin çokluğu dikkat çeker. İlk zamanlardan itibaren iki çeşit menâkıp kitabı yazılmıştır. I. Dinî kahramanların yani din uğrunda savaşanların hayatları, maceraları ve olağanüstü kuvvetlerden söz eden destanî menâkıpnâmeler (msl. *Dânişmendnâme, Battalnâme*) II. Zühd ve takvasıyla şöhret bulan velilerden (saint) söz eden menâkıpnâmeler. Bunların ko-

nularını da üçe ayırmak mümkündür. 1 Aşırı derecede zühd ve takvâ sahipleri (msl. İbrahim Edhem), 2. Bir tarîkat kurucusu olanlar (msl. Mevlanâ), 3. Zühd ve takvâ perdesi altında siyasî bir akımın savunucusu olanlar (msl. Bedreddin Simavî).

Daha çok tekke edebiyatı çerçevesinde gelişmesi ve halk yığınlarına yönelik olması bu tür eserlerde yalın bir dilin kullanılmasına yol açmıştır. Gerek te'lif, gerekse derleme olsun, çoğunlukla kısa bölümler halinde düzenlenmiş olan menâkıpnâmeler, şekil, içerik, dil ve üslup bakımından diğer edebî eserlerden ayrılırlar. Halk muhayyilesinde büyük yerler edinmiş olan keramet türünden olağanüstü olayların değişik tip ve gruplara maledilerek yer yer anonim birer nitelik kazandıkları menâkıpnâmelerin bir kısmı tamamiyle tarihî gerçeklere uygunluk gösteren kronolojik eserlerdir. Konu edindikleri veliler hakkında en güvenilir kaynaklar olan bu tür eserler rastgele derlenmiş menâkıpnâmelerden çok daha değerli kültür eserleridir. Birçoğu tanınmış tarîkat şâirlerinin şiirleriyle süslenmişlerdir.

IX. yy.dan itibaren tasavvuf akımlarının gelişmesiyle birlikte yaygınlaşan menkıbelerin ilk örneklerine büyük velilerin yaşadıkları bölgeleri ait tarih kitaplarında rastlanır. Tabakat* kitaplarının yazılmaya başlandığı X.yy.daki çeşitli tasavvuf eserlerinde menkıbelere geniş yerler verilmiştir. Sülemî'nin *Tabakatü's-Sûfiyye*'si, Kuşeyrî'nin *Risâle fî İlmi't-Tasavvuf*'u, Ebû Nuaym'ın *Hilyetü'l-Evliyâ*'sı ve Hucvirî'nin *Keşfü'l-Mahcûb*'u bu bakımdan önemli eserlerdir. Ancak ilk müstakil menâkıp kitaplarının ortaya çıkışı XI. yy.a rastlar. Arap edebiyatında görülen bu tür çalışmaların yoğunluğu, büyük veliler ile çevresindekilerin menkıbelerini didaktik bir içerikle anlatır (msl. *Devhatü's-Safâ, Esrârü't-Tevhîd fî Makamâti'ş-Şeyh Ebî Saîd).* Yalnızca büyük mutasavvıflara özgü bu ilk menâkıp kitaplarından sonra çerçeve genişlemiş ve tarîkat içinde önemli bir yere sahip olan her ermiş hakkında menâkıpnâmeler yazılır olmuştur. Özellikle XIII. yy.dan sonra bütün İslâm dünyasında kuvvetli bir menâkıpnâme edebiyatı kendini hissettirir. Arapça yanında Farsça ve Türkçe olarak da menâkıp kitapları yazılır. Farsça menâkıpnâmelerde velîlerin hayat hikâyelerinin kısmen halk arasında teşekkül eden rivâyetler, kısmen de yazarların ilâveleriyle kabartıldığı görülür. Yazıldıkları devrin, dinî, sosyal, ruhî ve siyasî panoraması niteliğini taşıyan menâkıpnâmeler, hristiyan edebiyatlarında da önemli bir yer tutmuş ve XIX.yy.dan itibaren Avrupalı bilginler bu tür batılı eserleri dinî, tarihî ve sosyolojik açıdan incelemeye başlamışlardır.

Menâkıpnâme geleneği Türkler arasında oldukça yaygındır. İlk Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın kişiliği çevresinde kaleme alınan *Tezkire-i Satuk Buğra Han*'dan (yazılışı: XI. yy. sonu) itibaren Türk toplumunda pek rağbet edilen alperen hikâyeleri menkıbevî bir detay içinde anlatılmıştır. İslâmiyeti daha çok tasavvuf yoluyla öğrenen ve yaşayan Orta Asya Türkleri arasında şamanları ve budist azizlerin gösterdikleri olağanüstü hallerin hâlâ canlı şekilde yaşıyor olması menâkıpnâmeler için yeterli zemini hazırlıyordu. Bu nedenle özellikle Ahmed Yesevî'nin menkıbeleri bütün Türk toplulukları arasında kolayca yayıldı. Gerek Selçuklular, gerekse Moğolların önünden Anadolu'ya kaçıp gelen İran asıllı tasavvuf mensupları arasında sözlü bir gelenek halinde gelişen menkıbeler XIII. yy.dan sonra Anadolu'daki canlı tasavvufî hayatın da etkisiyle yazıya geçirilmeye başlandı. Ancak bu dönemde yazılan menâkıpnâmelerin çoğunda Fars dili kullanılmıştır. Bunda İran edebiyatının ve edebiyat dilinin Farsça olmasının büyük etkisi vardır. XIV.yy.da Abdalân-ı Rûm denilen savaşçı dervişlerin etkileri yalnızca tarîkat çevrelerinde değil, halk ve asker kesiminde de geniş yankılar uyandırdı. XV.yy. ve sonrasında ise menâkıpnâme türü Osmanlı sahasında büyük bir gelişme gösterdi ve tekkelerin kapatılmasına dek yaygın bir şekilde sürdü. Türk edebiyatında 100'ü aşkın menâkıpnâme yazılmıştır. Bunların birçoğu

edebiyat tarihi içinde en iyi kaynak özelliği taşırlar. Bu eserler içerik yönünden ya bir tarîkata ait olurlar (msl. Sakıp Mustafa Dede, *Sefîne-i Nefîse fi'l-Menâkıbı'l-Mevleviyye*, III. c. bs. Mısır, 1866-7; Yusuf Sinân, *Silsile-i Tarîkat-ı Sünbüliyye* yazmaları; Süleymaniye Ktp. Halet Ef. Bl. nr. 264/2; Es'ad Ef. Bl. nr. 1372; Ebû Rıdvan Sadr Vicdanî, *Tomar-ı Turuk-ı Âliyye*, III.c. bs. İstanbul, 1920-22) ya da bir ermişi konu edinirler (msl. Müstakimzâde Sadeddin, *Menâkıb-ı İmâm-ı A'zam*, yazmaları: Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi Bl. nr. 1248; Es'ad Ef. Bl. nr. 2420/1; Pertev Paşa Bl. nr. 611/7; Şevki-i Kadîm, *Menâkıb-ı Emir Sultân* yazmaları, Süleymaniye Ktp. Pertev Paşa Bl. nr. 265, Hasan Paşa Bl. nr. 831; Abdürrezzâk *Menâkıb-ı Şeyh Vefâ*, yazması; Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Bl. nr. 3622/11; Şeyh Enîsî, *Menâkıb-ı Akşemseddîn*, bs. İstanbul, 1972). Ancak özellikle XIII. ve XIV. yy.larda Türk edebiyatındaki en önemli menâkıpnâmeler Farsça olarak yazılmıştır (msl. Mevlâna ve silsilesi için Sipehsâlar Mecdüddin Feridun, *Menâkıb-ı Sipehsâlar*, yazmaları: Millet Ktp. Emîri, şer'iye nr. 1118, Ankara Genel Ktp. nr. 104; Ahmed Eflâkî Dede, *Menâkıbü'l -Ârîfîn*, II. c. bs. 1953-54, 1973).

Türk edebiyatında manzum menâkıpnâmeler de oldukça önemlidir (msl. Sünbül Sinan ve silsilesi için: Muhammed Kayyımzade ve Ali Kürkçüzade, *Silsiletü'n-Nûr* yazması: Sü-leymaniye Ktp. Lala İsmail Bl. nr. 153; Lokmani Dede, *Menâkıb-ı Mevlânâ*, yazmaları: Süleymaniye Ktp. Hâlet Ef. Bl. Ek nr. 48, Millet Ktp. Emîrî manzum, nr. 1319; Dervîş Ahmed, *Menâkıbnâme-i Kemal Ümmî*, yazması: Millet Ktp. Emîrî manzum, nr. 1184). Türk edebiyatında yazarı bilinmeyen önemli menâkıpnâmeler de vardır. (msl. *Menâkıb-ı Abdülkâdîr-i Geylânî*, yazması: Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Bl. nr. 2426; *Menâkıb-ı Seyyid Ahmedü'r-Rıfâî* yazması: Süleymaniye Ktp. Hacı Mahmud Bl. nr. 4658, 5631; *Velâyetnâme*, bs. 1958).

men-arafe من عرف a.k.g. "Kendini (nefsini) bilen Allah'ını bilir" hadîsinin ilk kelimeleridir. Hadîsin tamamı "Men arafe nefsehû fe kad arafe rabbehû" şeklindedir. Edebiyatta iktibas yoluyla çok kullanılır. Tasavvufun da temel hadîslerinden biridir. (bkz. hadîs).

Vahdet ile "men aref" sırrından âgâh olmuşuz
Kesreti ağyâre verdik yâr ile yâriz bu gün

Aşkî

Nefsini şol kimse kim bildi vü kendin tanıdı
Ârif-i Rabb oldu adı abd iken sultân olur

Nesîmî

Menât منات a. i. Cahiliyye döneminde Kâbe'de duran büyük putlardan birinin adıdır.
bkz. Lât.

Tâk-ı Kisrâyı nigûn etti zuhûr-ı zâtı
Sadme-i kahrına dûş olsa nola Lât u Menât

Nazîm

menekşe tr.i. Divân şiirinde kokusu, koyu rengi, boyunun eğriliği ve şekil yapısıyla anılmıştır. Baharın ve çemenin en belirgin unsurlarından biridir. Sevgilinin beni menekşeye benzer. Ayva tüyü yerine kullanılabilir. Renk ve koku yönünden miske benzer. Demet demet olup pazarda satılması haliyle saç'ı andırır. Onun yuvarlağı ise saç bükümü gibidir. Ayrıca kulak, gûş, attâr, micmer, anber, hokka gibi benzetmeleri de vardır. Yere yakın oluşu ve boyunun kısalığı ile diğer çiçeklerden ayrılır. "Benefşe" şeklinde de kullanılır.

Adlinde dutup kimse mi bağlayabilirdi
Ter-dâmen olup gezmese bâzârı benefşe

Ahmed Paşa

Hattun gamıyla kaddi büküldü menekşenin
Görmez misin ki başı ayağındadır dahî

Karamanlı Nizamî

mengûş منگوش f. i. Küpe. Bektaşîlikte mücerredliğe (evlenmemeye) karar veren dervişin sağ kulağına tören ile bir küpe takılır. Bu küpe demir, pirinç, gümüş, Necef taşı vs. birçok maddeden olabilirdi.

Mest olup Bezm-i Elest'ten tâze kıldık hûşumuz
Hûşumuzdan cümle âlem halkına mengûşumuz
Selâmî

menşûr منشور a. i. Padişah tarafından maiyyetindekilere vazife bağışladığını bildirir yazılı belge, berat. bkz. berat.

Dest-i kudret hüsn menşûrun yazarken hâl-i dost
Noktadır kim hâme-i zülf-i perişândan tamar
Ahmed Paşa

Lebün la'l-i Bedahşân'ı edip mat
Habeş mülkünde hâlün asdı menşûr
Nesîmî

(bkz. fermân).

menzil منزل a. i. Menzil, durak. Tasavvuf'un devir* nazariyesinde 360 menzil olduğuna inanılır. İnsan yaratılmak ve sonra da Hakk'a ulaşabilmek için bu menzilleri geçmektedir. Bu menziller, âlem'leri de dolaşır ki devrin esasını oluşturan iniş ve çıkış yayları bunun içindedir.

Gezerdim üç yüz altmış menzili gün gibi şeb tâ-rûz
Bu eflâk-i zümürrüd-fâm bünyâd olmadan evvel
Arşî

Kimdedir deyü ne ser-gerdân gezersen zann ilen
Gezme-gil her menzili çün cân mekânı sendedir
Nesîmî

(bkz. âlem, devr, devriye).

menzil-nâme منزلنامه a.f.b.i. Eski okçulukta atış rekoru kırılması üzerine yazılan şiir.

Okçuluk eski dönemlerin başlıca sporlarından olup menzil, okçuluktaki "atım" ve "mesâfe"dir. Atış törenlerinde bir ok ustasının kırdığı yeni rekorun kanıtı ve halka teşhiri için okun düştüğü yere menzil taşı dikilirdi. Özellikle devlet görevlileri ve askerler arasında yaygın olan bu gelenek sonucu, orduda tüfek kullanılmasından sonra kurşun atma talim, idman ve yarışmaları düzenlenir olmuştur. Menzilnâme bu atış törenlerinden bahseden bir şiir türü olup daha çok kıt'a* (kıt'a-i kebire) nazım şekli ile yazılırdı. Ancak bazı kasîdelerin medhiye bölümlerinde de menzilnâme niteliğinde konu ve söyleyişlere rastlamak mümkündür.

Türk edebiyatında menzilnâme türü XVI. yy. ve sonrasında görülür. Özellikle devlet büyüklerinin atıcılıkta rekorlar kırmaları üzerine söylenen tarih beyitleri, menzilnâmelerin doğuşundaki başlıca etkendir. Hemen bütün menzilnâmelerde bir tarih beytinin bulunması da bu nedenledir. Menzilnâmelerin genellikle kısa şiirler (çoğunlukla 2-7 beyitlik kıtalar) oluşu dikilecek menzil taşına hakkedilmelerine de meydan verirlerdi. Bu tür şiirler divânların tarihler veya kıtalara ayrılan bölümlerinde yer edinmiştir. Okçuluk tarihi ve dili açısından önemi büyük olan *Menzilnâme*'ler içinde Nedîm'in (ö. 1730) Damad İbrahim Paşa; Vasıf'ın (ö. 1824) Sultan II. Mahmud; ve Fâzıl'ın (ö. 1810) Kaptan Hüseyin Paşa; Naşid İbrahim'in (ö. 1791) de Sultan III. Selim adına söyledikleri menzilnâmeler oldukça ünlüdür.

mercân مرجان a. i. Mercân. Divân şiirinde daha çok bazı eşyaya süs olması yönünden ele alınır. Sevgilinin dudağı, ağzı, âşığın kanlı gözü ve gözyaşları mercana benzetilir. Şirin görünmek için yazılan bir çeşit duanın da adı Mercan duasıdır. Rivâyete göre bir padişâhın çok sevdiği bir câriyesi vefât eder. Padişah definden evvel onu bir kez daha görmek istediğini bildirir. Cesedi yıkayan kadın ise onun saçları arasında bir muska bulup almıştır. Sultan câriyeyi görmeye gelince gözüne çirkin görünür ve ölüyü yıkayan kadına âşık olur. Onunla evlenip mutlu olurlar. İşte cariyenin saçları arasından çıkan bu muskada mercan duâsı yazılı imiş.

Resm etmişem gözümde hayâlini gûyiyâ
Nakş-ı nigârı sâgar-ı mercâna yazmışam
Ahmed Paşa

Şehrinde lâ'lün şevkına şol denlü kan ağlamışam
Kim bir-der ü dîvâr yok yâkût u mercân olmamış
Ahmed Paşa

Gözün sadefinden nice dür dâne dökersin
Şol dişi güher dudağı mercân ere umma
Dehhânî

Nola canda olursa mübtelâsı
Ki la'li götürür mercân duası

Azîzî

Rakîb-i bed-lîka mercân duâsın hırz-ı cân etmiş
Nazardan hıfz için hunnâb ile yazıya bağlamış

Tırsî

mersiye مرثيه a. i. İslâm edebiyatlarında bir kimsenin ölümü üzerine duyulan üzüntü ve acıyı anlatmak amacıyla ölüyü över nitelikte yazılan şiir ve yazı. Bu yolda yazılan şiirler, İslâmlıktan önceki Türk edebiyatında "sagu", halk edebiyatında ise "ağıt" adıyla bilinir. Dinî günlerde ve ölüm törenlerinde mersiye okuyan kişiye de "mersiye-hân" denir.

Lirik bir anlatımın hâkim olduğu mersiyeler genellikle terkîb-i bend nazım şekliyle yazılırlar. Ancak kasîde ve tercî-i bend nazım şekilleriyle yazılmış mersiyeler de vardır. Ölüm tarihleri olan kıtalar da mersiye özellikleri taşıyan manzumelerdir.

Dinî-tasavvufî edebiyatta ehl-i beyt sevgisini dile getiren ve Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehîd edilişini anlatan mersiyeler hayli çoktur. Hatta bu yolda "*Maktel*" genel adıyla bilinen müstakil eserler yazılmıştır.

Mersiyeler genellikle dünyanın geçici ve aldatıcılığı, adaletsizlik ve hayata bakış açısı gibi felsefî konuları anlatan birer bölümle başlar. Daha sonra ölen kimse için duyulan üzüntü ile ölenin yiğitlik, cömertlik, iyilik, adalet vs. meziyetleri anlatılır. Böylece şâir, içinde bulunduğu psikolojik durum gereği dış dünyayı da kendi duygularına ortak eder veya öyle olmasını ister. Mersiyeler daha çok medhiyede olduğu gibi din ve devlet büyükleri ile devrin ileri gelenleri hakkında abartılı bir dille kaleme alınır. Nitekim câize geleneği mersiyeler için de sözkonusudur. Türk edebiyatında *Kutadgu Bilig*'de yer alan Alp Er Tunga Sagusu ile Yahyâ Bey, Sâmî, Fünûnî, Ramî, Fazlî, Nisâyî, Müdamî gibi XVI. yy. şâirlerinin Kanunî'nin oğlu Şehzade Mustafa için; Bâkî'nin Kanunî için; Şeyh Galib'in Esrar Dede için; Kâzım Paşa'nın da Hz. Hüseyin için yazdıkları mersiyeler ünlüdür.

Mersiye, kişiler için yazıldığı gibi, savaşlarda elden çıkan yerler ve ölümünden üzüntü duyulan hayvanlar için de yazılabilir. Edebiyatımızda özellikle şehir mersiyelerinin sayısı oldukça fazladır. Filibelizâde Asım ile Namık Kemal'in birlikte yazdıkları "*Vatan Mersiyesi*" bu tür mersiyelere örnek verilebilir.

Buraya Şeyh Galib'in müsemmen tarzında yazdığı Esrar Dede mersiyesinin üç bendini örnek olarak alıyoruz.

I.

1. *Kan ağlasın bu dîde-i dür-bârım ağlasın*
Ansın beni o yâr-i vefâ-dârım ağlasın

2. *Çeşm ü dehân u ârız u ruhsârım ağlasın*
Başdan başa bu cism-i siyeh-kârım ağlasın

3. *Ağyârım ağlasın bana hem yârim ağlasın*
Gûş eyleyen hikâyet-i Esrâr'ım ağlasın

X. *Nâdîde bir güher telef ettim dirîğ ü âh*
Hâk içre defnedip geri gittim dirîğ ü âh

II.

1. *Zât-ı şerîfi âleme bir yâdigâr idi*
Fakr u fenâ vü aşk u hüner ber-karâr idi

2. *Her şeb misâl-i şem benimle yanar idi*
Sâye gibi yanımda enîs-i nehâr idi

3. *Hakka tamâm âşık idi yâr-i gâr idi*
Bir kaç zaman muammer olaydı ne var idi

X. *Allah verdi aldı yine kurb-i hazrete*
Biz kaldık intizâr ile rûz-ı kıyâmete

III.

1. *Meydân-ı Mevlevî'de nişan âşikâr edip*
Pervâz ederdi şevk ile anka şikâr edip

2. *Eylerdi nây u defle semâ âh u zâr edip*
Bulmuşdı kân-ı matlabı Hak'da karâr edip

3. *Almışdı müjde kûyuna yârın güzâr edip*
Gitti ne çâre Gâlib'i hasretle yâr edip

X. *Olsun visâl-i Hazret-i pîrânla kâm-yâb*
Kıldı karîn-i kabr-i Fasîh-i felek-cenâb

Merve مروه a. i. Mekke'de bir dağ. Hacılar, Merve ile Safa* arasında sa'y* eyleyerek

haccın bir farizasını yerine getirmiş olurlar. Bu iki tepe arasında 7 defa gelip gitmek İsmail Peygamber'in annesi Hacer'in, su aramak için koşuşturması hatırasına yapılır. Divân şiirinde Kâ'be unsuru yanında yer alır.

(bkz. İsmail, Zemzem).

Meryem مريم a. i. Hz. İsâ'nın annesi. Davûd Peygamber'in soyundan İmran* adlı bir zatın kızıdır. Anne-babasının çocuğu olmamış. Onlar da çocukları olursa mabede bağışlamayı adamışlar. Meryem doğunca oranın imamı Zekeriyya peygambere teslim etmişler. 15 yaşındayken, adı *Kur'ân*'da geçen (Yâsin/20) Yusuf Neccâr'a nişanlanmış ise de ona varmadan Cebraîl* vasıtasıyla üflenip gebe kalmıştır. Yahudiler ona çok eziyetler etmişlerdir. Nişanlısı onu alıp Nâsıra'ya götürmüştür. Filistin kralı Herod, doğacak çocuğun öldürülmesini emredince de Mısır'a veya Anadolu'ya gitmişler. Hz. İsâ'nın hayatı boyunca annesi Meryem de hayatta imiş. Hz. İsâ'nın göğe çekilmesinden bir müddet sonra vefat etmiştir. Adı, *Kur'ân-ı Kerîm*'in birkaç yerinde anılır (Âl-i İmrân/33-37, 42-47, Nisa/ 156, Meryem /16-34, Enbiyâ/91, Tahrîm/ 12). Hristiyanlar ve özellikle katolikler Meryem'i en kutsal yaratık sayarlar: Bugün Efes'te bulunan Meryemana kilisesi Hz. Meryem'in sığındığı ve yaşadığı yer olarak Papalık tarafından resmen kabul edilmiştir. Onun için buraya gelen hristiyanlar hacı olur. Rivâyete göre Meryem'in kullandığı iplik o kadar inceymiş ki iki kat edilmeden görünmezmiş.

Divan şiirinde Hz. İsâ'yı doğurması, Cebraîl tarafından üfürme yoluyla gebe bırakılması gibi husûsiyetleriyle ele alınır.

Târ u pûdu olalı câme-i aşkın rek-i cân
Pîrehen rişte-i Meryem'le kabâ geldi bana

Neş'et

Hatı Hızr ağızı Meryem sözü İsâ lebi Yahyâ
Özü Yûsuf gözü Mûsâ zihî Âdem zi-Havvâdır

Kadı Burhaneddin

Sûretde eğer zerre isek mânîde yuhuz
Rûhu'l-Kudûs'ün Meryem'e nefh ettiği ruhuz

Ruhî

(bkz. buhûr-ı Meryem, İsâ).

Merzubân-nâme مرزبان‌نامه f.b.i. Merzuban b. Rüstem'in (X. yy) ahlakî nitelikte hikâye ve masallardan oluşan düzyazı siyaset kitabı.

Eser, "akıllıca nasihatlar ve faydalı tavsiyeler"de bulunmak için yazılmıştır. 9 bölümden (Türkçe çeviriler 10 bölüm) oluşur. Tıpkı *Kelile ve Dimne*'de olduğu gibi iç içe devam eden hikâyelerin yer aldığı eserde hikâyelerin bir kısmı yalnızca hayvanlar, bir kısmı da insanlar ile hayvanlar arasında geçer. Toplam 51 didaktik hikâye ve masaldan oluşan kitabın sonunda küçük öğüt ve fıkralar yer alır.

Merzubannâme İran halk hikâyeleri ve edebiyatına ait olmakla birlikte Arap edebiyatına da fazlasıyla etki etmiştir. İçerik yönünden bazı hikâyelerin Hind masallarına benzediği görülür. Metin arasına serpiştirilmiş âyet, hadîs ve hikmetli beyitler ve nazım parçaları ile zenginleşen eser dinî-didaktik öğütlerle doludur.

Taberistan (Mazenderan) bölgesindeki yerli halkın dili olan eski Pârsî ile yazıldığı sanılan *Merzubannâme*'nin aslı günümüze dek gelememiştir. Ancak XIII. yy. edebî Farsçasına aktarılmış iki ayrı metni bilinmektedir.

Bunlardan biri Sadeddin Varâvinî'ye (yaz: 1210-24?) diğeri Muhammed Gazi Malatyavî'ye aittir. Malatyavî'nin *Ravzatü'l-Ukûl* adını verdiği eseri (bs. M.T. Houtsma, *Eine unbekannte Bearbeitung des Marzubânnâme*, ZDGM, LII. s. 359-392). *Merzubannâme*'nin gerçek yazarının Kabus b. Veşmgîr olduğunu yazar. Çeşitli kitaplarda yazmalarına rastlanan *Merzubannâme*, British Museum'daki (Or. 6476) Varâvinî nüshası esas alınarak Mirzâ Muhammed Han Kazvinî tarafından yayımlanmıştır (1909).

Eser, Türk diline iki kez çevrilmiştir. İlk çeviri Şeyhoğlu Sadrüddin'e (XIV. yy) aittir. Varâvinî'nin eserinden eski Anadolu Türkçesine aktarılan çeviri (bs. *Marzu-*

banname Tercümesi, Ankara, 1973), XV. yy.da İbn Arabşâh (1389-1450) tarafından da Arap diline aktarılmıştır (taş bs. Kahire, 1870). Şeyhoğlu'nun çevirisi konu yönünden olduğu kadar akıcı, etkileyici, yalın dil ve üslûbu ile Türk edebiyatının önemli eserleri arasında yer alır. Türk edebiyatındaki ikinci *Marzubannâme* çevirisi yine Varâvinî'den Urfa'lı Nüzhet Ömer Ef. (öl. 1778) tarafından yapılmıştır ve *Cevâhirü'l-Hikem* adıyla tanınmıştır (Ts.R. 1071).

mescid مسجد a. i. Secde edecek yer, mescid, namâzgâh. Kudüs'te Hz. Süleyman tarafından yaptırılan camiin yerine yapılan ve Müslümanların ilk kıblesi olan camiye Mescid-i Aksâ denilir.

Mekke*deki, içinde Kâ'be*nin de bulduğu mâbede ise Mescid-i Harâm denilir. Mi'râc* gecesinde peygamberimiz Mescid-i Harâm'dan Mescid-i Aksâ'ya gitmiş, oradan da göğe yükselmiştir.

Yıkılıp gitdi evkaf-ı selâtîni yıkan
Mâl-ı eytâmı alıp mescidi meyhâne yapan
Yahyâ Bey

Binüp ol rahşa çün kim maksad-ı aksâya azm etdi
Anın evvel konağı oldu sahn-ı Mescid-i Aksâ
Nâdirî

Mescid-i Aksâ makam-ı sâdıkan-ı Mustafâ
Dâl-i vahdet gibi anda secdeye vardı semâ
Yahyâ Bey

mesel مثل f. i. Misal, örnek, karşılaştırma. Habeşçe "mesl, mesâle", Aramîce "meslâ, mâsâl", Arapça "masal, mesel (ç. emsâl)" şekilleri bulunan, Fars ve Türk yazı dillerine ise "mesel" şekliyle geçerek atasözü karşılığı olarak kullanılan mesel, *Divanü Lugati't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'te "sav" karşılığı olarak kullanılmıştır.

Mesel, bir kurala örnek olarak söylenen ve görünen anlamı dışında mecazî bir anlam taşıyan pedegojik-didaktik cümlelerdir. Bir olay karşısında duruma uygun düşen anonim sözler olarak kullanılır. Bu bakımdan atasözü karşılığı olarak bilinir. (*Yârsız kalır meseldir aybsız yâr isteyen*-Aşkî). Mesel, aynı anlama gelmek üzere daha çok darb-ı mesel (örnek getirme) şeklinde kullanılır (*Sözde darbu'l-mesel îrâdına söz yok ammâ/Söz odur âleme senden kala bir darb-ı mesel*-Nâbî).

Tarihte ilk mesellerin peygamberler tarafından söylendiği bilinmektedir. Daha sonra bilge kişilerin sözleri de anonimleşerek darb-ı mesel özelliği kazanmışlardır. Nitekim birçok şâirin hikmetli beyitleri de daha sonradan darb-ı mesel şekline bürünmüştür. Bazı mesellerin şiirlerde yapı ve şekil değiştirerek söylendiği de olur.

XX. yy.dan sonra tamamen atasözü karşılığı olarak ele alınan darb-ı mesellerin (ç. durûb-ı emsâl) derlenme çalışmaları yapılmıştır (bk. Ötüken, Adnan C., Darb-ı mesel mecmuaları kitabiyatı, *Atsız mec.* s. 12, 13, 15, 17. Nisan–Eylül, İst. 1932). Bunlar içinde Edirneli Nazmî'nin *Manzûme-i Durûb-ı Emsâl'i* (yaz. 1954-96; taş bs. 1848), Vâcid Ef. nin *Durûb-ı Emsâl*'i (bs. 1858), Şinasî'nin *Durûb-ı Emsâl-i Osmâniye*'si (bs. 1863), Ahmed Vefik Paşa'nın *Müntehebât-ı Durûb-ı Emsâl*'i (bs. 1879-82) ve Abdullah Fettahoğlu'nun *Mecmuâ-i Emsâl*'ı (bs. Kazan, 1904) önemli eserlendendir.

Mesîh مسيح a. i. Hz. İsa'nın lakabıdır. Elini sürdüğü hastaları derhal iyi etmesinden dolayı bu lakabı almıştır. (bkz. İsâ).

Bed-gûlara dem-beste görünmekteyiz ammâ
Rindân-ı Mesihâ-deme miftâh-ı fütûhuz
Rûhî

Âsumân'ı âsitânın zann edip bekler Mesîh
Ümmetinden olmağa çekmekde dâyim intizâr
Nâdirî

mesnevî مثنوى a. i. İkişer, ikişerli. Edebiyatta her beyti ayrı (aa-bb-cc vs.) kafiyeli olan nazım şekli. Aruzun kısa kalıplarıyla yazılır. İki beyitlik şiir parçalarından binlerce beyit uzunluğundaki kitaplara dek kullanılmış bir şekildir. Uzun manzûme veya kitap halindeki mesnevîler özel adlarla anılır. Bu kurala uymayan tek mesnevî Mevlanâ'nın (öl. 1273) 25618 beyitlik

Farsça *Mesnevî-i Ma'nevî*'sidir. İslâmlıktan önceki dönemlerle ozanların kopuz eşliğinde okudukları ve mesnevî nazım şekline çok benzeyen koşuglara ilk Türk mesnevîleri gözüyle bakılabilir. Ancak bugün bilinen mesnevî şekli Fars edebiyatında ortaya çıkmış, oradan aynı anla Türk edebiyatına; "müzdevice", "recez" veya "urcüze" adlarıyla Arap edebiyatına geçmiştir.

İran'da ilk mesnevîler X. yy.da Pehlevîce yazılmış ve şehnâmelerde kullanılmıştır. Mes'udî'nin *Şehnâme*'si ile Dakkî'nin *Hudâynâme*'si bu türdendir. Rudegî'nin (öl. 940-41) *Kelile ve Dimne* ile *Sindbadnâme* adlı çevirileri ise değişik konulu ilk mesnevîlerdir. XI.yy.da Ayyukî'nin *Varka vü Gülşâh*'ı ile Unsurî'nin (öl. 1031) *Vâmık u Azrâ** adlı eserleri vardır. Ancak bu ve daha sonraki çağların en ünlü Farsça mesnevîsi Firdevsî'nin (öl. 1021) 60.000 beyitlik *Şehnâme**sidir. Selçuklular döneminde ise Nizamî'nin (öl. 1025) *Penc Genc* adıyla bilinen ve hamse türünün ilk örneği olan beş adet mesnevîsi (*Mahzenü'l-Esrâr, Hüsrev ü Şirin, Leylâ vü Mecnûn, Heft-Peyker, İskendernâme*) vardır.

Türk edebiyatında ilk büyük mesnevî Yusuf Has Hâcib'in (öl. 1077), *Kutadgu Bilig* (bs. 1947, 1959) adlı eseridir. Sonra sırayı Mevlanâ'nın *Mesnevî*'si alır. Aynı dönemde Şeyyad Hamza (bs. 1946) ve Suli Fakih *Yusuf u Züleyhâ* adlı birer mesnevî yazarlar. XIV. yy. da Altınordu sahasında Kutb'un *Hüsrev ü Şîrîn*'i (bs. 1968), Yunus Emre'nin *Risâletü'n-Nushiyye*'si (yazılışı 1307), Gülşehrî'nin *Mantıku't-Tayr* çevirisi (yazılışı, 1317; bs. 1957), Âşık Paşa'nın (öl. 1332) *Garipnâme*'si, Hoca Mes'ud'un *Süheyl ü Nevbahâr*'ı (yazılışı 1350; bs. 1924), Erzurumlu Darîr'in *Kıssa-i Yûsuf*'u (yazılışı 1366), Şeyhoğlu Mustafa'nın (öl. 1410) *Hurşidnâme*'si (yazılışı 1387; bs. 1975), Ahmedî'nin (öl. 1412) *İskendernâme* (yazılışı 1390; bs. 1983) ile *Cemşîd-i Hurşîd*'i (yazılışı 1403; bs. 1975) ve Ahmed'in *Işıknâme*'si (bs. 1965) mesnevî türünün ölümsüz örnekleridir.

XV. yy. ve sonrasında Türk edebiyatındaki mesnevîler büyük bir gelişme ve genişleme gösterir. Ahmed Daî'nin *Çengnâme*'si (bs. 1952), Süleyman Çelebi'nin (öl. 1421-22) *Mevlîd* olarak bilinen *Vesiletü'n-Necât*'ı (yazılışı 1409; bs. 1954, 1958, 1980, 1986 vs.), Şeyhî'nin (öl. 1431) *Hüsrev ü Şîrîn* (bs. 1963/2) ile *Harnâme*'si (bs. 1949, 1974), Cem Sultan'ın *Cemşîd u Hurşîd*'i (yazılışı (1477) Hamdullah Hamdî'nin (öl. 1503) *Hamse*'si ile Ali Şir Nevaî'nin *Hamse*'si ve *Lisânü't-Tayr* adlı mesnevîsi bu çağın üstün örnekleridir.

XVI. ve daha sonraki yy.larda mesnevîler daha çok hamseler oluşturarak karşımıza çıkar. Ancak yine de müstakil önemli mesnevîler vardır. Mesihî'nin (öl. 1512) *Edirne Şehrengizi*, Cafer Çelebi'nin (öl. 1514-15) *Hevesnâme*'si (yazılışı 1493-4), Revanî'nin (öl. 1524) *İşretnâme*'si, Lamiî'nin (öl. 1532) Câmî'den çeviri hamsesi, Kemalpaşazâde'nin (öl. 1534) *Yusuf u Züleyhâ*'sı, Zâtî'nin (öl. 1546) *Şem ü Pervâne, Ahmed ü Mahmûd* ve *Şehrengiz*'i ve çağın üstadı Fuzûlî'nin (öl. 1556) *Leylâ vü Mecnûn* (yazılışı, 1535; bs. 1955, 1958/2, 1981); *Beng ü Bâde* (bs. 1955, 1958) ve *Sohbetü'l-Esmâr*'ı (bs. 1958), Kara Fazlî'nin (öl. 1563) *Gül ü Bülbül* (yazılışı, 1552) ile *Hümâ ve Hümâyûn*'u, Taşlıcalı Yahyâ'nın *Hamse*'si ve Hâkanî'nin *Hilye*'si (yazılışı 1598) bu çağın en önemli mesnevîleridir.

XVII. yy.da Ganizâde Nâdirî (öl. 1626) ve Nev'izâde Ataî (öl. 1635) hamseleriyle tanınırlar. Edirneli Güftî (öl. 1678) *Teşrifâtü'ş-Şuarâ* adlı manzum tezkiresiyle (yazılışı 1660); Nâbî (öl. 1712) *Hayriye* (yazılışı 1701; bs. 1875, 1889), *Hayrâbâd* (yazılışı 1705) ve *Surnâme*'si ile Sâbit (öl.1712) *Zafernâme, Edhem ü Hümâ, Berbernâme, Derenâme* ve *Amr u Leys* adlı küçük mesnevîleri ile ünlüdürler.

XVIII. yy. Türk edebiyatında, mesnevînin duraklama çağıdır. Nahifî'nin (öl. 1738) *Mesnevî Tercümesi* (yazılışı 1730; bs. 1852); Şeyh Galib'in (öl. 1789) *Hüsn ü Aşk*'ı (yazılışı 1783; bs. 1836, 1894, 1968, 1975) ve Vehbî'nin (öl. 1809-10) *Lûtfiyye*'si (yazılışı 1790-91; bs. 1837, 1860) dışında önemli fazla mesnevî yoktur.

XIX. yy. da ise Fâzıl'ın (öl. 1810) *Hûbânnâme*'si (bs. 1838, 1869, 1945), *Ze-*

nânnâme (bs. 1838, 1869, 1945) ve *Defter-i Aşk*'ı (bs. 1869) ile İzzet Molla'nın (öl. 1829) *Mihnetkeşân* (bs. 1853) ve *Gülşen-i Aşk*'ı (bs. 1849) vardır. Tanzimat döneminde ise Ziya Paşa'nın *Harâbât Mukaddimesi*, Namık Kemâl'in *Tahrîb-i Harâbât*'ının bir kısmı ve Abdülhak Hamîd'in manzum tiyatroları mesnevîlerin en son örnekleri olmuştur.

Mesnevî nazım şekli ile yazılan eserler aşağı yukarı şu bölümlerden oluşur. Dibâce (önsöz), tevhîd*, münacat*, na't*, mirâciye*, medhiye*, sebeb-i te'lif* (eserin yazılış nedeni), âğâz-ı dâstân* (konuya başlangıç), konu ve hâtime (sonuç). Konu ne olursa olsun bir mesnevîde bu bölümlerin pek çoğu bulunur.

Mesnevîde olaylar bir masal anlatımı ile sürer. Anlatış ve tasvirler akıl ve mantık sınırından taşarlar. Yer ve zaman belirsizdir. Tasvirlerde aşırı abartmalar göze çarpar. Hikâye kahramanları olağanüstü davranışlarda bulunurlar. Ağırlık merkezi aşk olan mesnevîlerde cin, peri, dev, cadı, ejderha gibi masal motifleri çok bulunur. Bazan bu aşk ve imajlar, tasavvufî veya alegorik-sembolik nitelikler gösterebilirler.

Mesnevîlerde konu değişik olabilir. Aşk (msl. *Leylâ ile Mecnûn*); din-tasavvuf (msl. mevlîd), didaktik-ahlakî (msl. *Hayriyye-i Nâbî*), savaş ve kahramanlık (msl. gazavatnâme), bir şehir ve güzel anlatımı (msl. *Şehrengiz*), mizâh (msl. *Harnâme*), ilim (msl. *Kıyâfetnâme*), sözlük bilgisi (msl. *Tuhfe-i Vehbî*) ve tarih (msl. *Muradnâme*) bunlardan birkaçıdır.

Mesnevî, her beytin kafiyesi ayrı olduğu için kolay bir nazım şeklidir. Bu nedenle uzun konular, hatta ansiklopedik eserler dahi mesnevî nazım şekliyle yazılabilmiştir. Bunun yanında divân şâirleri içinde mesnevîye hiç iltifat etmeyenler de vardır (msl. Bakî, Nedîm vs.)

Aynı aruz kalıbının tekrarı ile bir monotonluk ortaya çıkmaması için mesnevîlerin arasına yer yer gazel*, terkib-i bend* vs. nazım şekilleri serpiştirilebilir. Mesnevîlerde konu devam ederken her beyit yine de bir bütünlüğe sahiptir.

Mesnevî nazım şekli özellikle hamse şâirlerinin elinde fazlasıyla gelişmiştir. Divânlar içinde zaman zaman küçük mesnevî parçalarına da rastlanır. Medhiye, lugaz*; muamma* ve küçük hikâye anlatımında bu tür kısa mesnevî şâire kolaylık sağlamakta ve söyleyişin sınırlarını genişletmektedir.

Eski edebiyatımızda mesnevî asla gazel ve kasîde gibi ön planda tutulmamış, hatta yalnızca mesnevî yazan şâirlerin sanatı küçümsenmiştir.

meşşâta مشّاطه a. i. Gelin süsleyen, kadın tuvaleti yapan kadın. Divân şiirinde rûzigâr, sevgilinin saçı üzerindeki tasarrufuyla bir meşşâtayı andırır. Ayrıca meşşâta yüz ve yüzdeki ben ile meşgûl olur.

Tab'ım arûs-ı ma'nîye meşşâtalık eder
Endîşem âyîne kalemim sürmedân verir

Nef'î

metâ' متاع a. i. Satılacak mal, eşya; sermaye, elde bulunan varlık. Divân şiirinde âşığın aklı ve canı onun elindeki tek metâ olarak nitelenir. Bu metâı sevgili uğruna vermeye hazırdır. O, aklını ve canını vererek sevgilinin aşkını satın alır. Can, nakd olunca dermân metâ, gönül müşteri, göz de dellâl* olur. Sevgilinin vuslatı ise âşığın en büyük metâıdır. Eskiden gerdeğe giren kızın kanlanan bezi, sağdıç tarafından anası ve babasına övünme; kayın vâlidesine de güven alameti olarak sunulurmuş. Buna da metâu'l-gurûr (gurur metâı) denilirmiş.

Marifet iltifâta tâbîdir
Müşterisiz metâ zâyîdir

Lâedrî

Dünya ve mülk ü mâlına aldanma ey melik
Zirâ anın metâı be-gâyet hakîrdir

Nesîmî

Elde gül gibi metâ-ı aşk-ı dilber var iken
Nakd-i ömrü zühde sarf edenler isrâf etdiler

Aşkî

(bkz. cân, dellâl).

mev'iza موعظه a. i. Ahlak ve din konulu söylev veya konferans; vaaz, nasîhat, öğüt.

Mev'iza, birinin kalbini yumuşatacak şekilde öğüt verme amacına yöneliktir. Daha çok avama hitap eder nitelikte basit ve yalın anlatımlıdırlar. Yazılı edebiyat ürünü olarak iki çeşit mev'iza kitabı kaleme alınmıştır. İlki, mabetlerdeki vaazın metodunu konu alır. Söyleneceklerin sırasını, dinleyenlerin psikolojisini, ortamına göre konuşmanın yolunu vs. örneklerle anlatan bu tür eserler daha çok ders verir nitelikte yazılan dinî eserlerdir. Ancak asıl önemli mev'iza kitapları ana hatlarıyla vaaz konularını anlatan eserlerdir. Bu eserlerde her tür konu, elden geldiğince ilgili âyet, hadîs, vecîze, atasözü, beyit vs. ile zenginleştirilir. Hatta sözün daha etkili olabilmesi için vaazın söyleniş şekli dahî belirlenir. Ünlü vaizler ve tecrübeli din adamları tarafından hazırlanan mev'izalar edebî yönden fazla bir değer taşımazlar. Ancak değerli şâir ve âlimler tarafından hazırlanmış didaktik mev'iza kitapları da vardır. Arap edebiyatında Takrizî Akiyyüddin Ahmed'in (öl. 1441) *Kitâbü'l-Mevâiz*'i (2 c. Bulak, 1854) ile Türk edebiyatında Nahifî'nin (öl. 1738) *Mev'izatü'n.-Nüfûs*'u (Süleymaniye Ktp. Hamidiye Bl. nr. 252) bunlardandır. Bazı ünlü âlimlere ait kitapların halk yığınları için basitleştirilmesi yoluyla da mev'iza kitapları yazılmıştır. Şeyh Cemaleddin'in *Mev'izatü'l-Mü'minîn* (yazılışı 1323; terc. bs. 1970) adını verdiği *İhyâu Ulumi'd-dîn* özeti bu türdendir.

Mevlevîlik a.tr.i. Mevlanâ Celaleddin-i Rumî'nin vefatından sonra oğlu Sultan Veled tarafından teşkilatlandırılan bir tarikattır. İlk dönemlerde Celâlî tarikatı denilmiştir. XVII.yy. sonları ile XVIII. yy.da Anadolu'da büyük önem kazanmıştır. Halen dünyanın birçok ülkesinde taraftarları olan Mevlevî tarikatı Mevlanâ'nın *Mesnevî* adlı altı ciltlik eserini temel kitap itihaz eder. *Kur'ân*'dan sonra, bir dervişin bilmesi gereken kitap *Mesnevî*'dir. Daha çok aydınlar arasında yayılan Mevlevîlik ve Mesnevî eğitiminden dolayı Fars dili Türkçe içinde hayli etkili olmuştur. Mevlevîlikte esma yoktur; ama semâ* esastır. Tarîkat ehli semâ ile vecde gelir. Mevlevî basamak bin bir gün çile çekmektir. Çileden sonra kendilerine tekke libası giydirilir ve hücre tahsîs olunur. Sonra deverân, tefekkür, murâkabe, musıkî gibi yollarla olgunlaşırlar. Her derviş şeyh veya dedesi ile vecd ü hal bulur. İrşâd, sohbet iledir. Zikir yalnızca Allah'ın adını anmaktan ibarettir. Bu yönleriyle Melamîlik* ile sıkı bağlantısı vardır.

Tarikatın merkezi Konya'dadır. Mevlevîlik Türk-İslâm musıkîsine, nakşına, edebiyatına, şiirine, yazısına vs. çok etki etmiştir. Anadolu, Rumeli, Arabistan, Afrika, Irak ve hatta hristiyan ülkelerde dahi yaygın hale gelen tarikat birçok büyük şahsiyeti de bünyesinde taşımıştır. Sultan Selim, II. Mahmud, Aziz ve Reşad gibi padişahlar yanında Neşatî, Nef'î, Şeyh Galib gibi ünlü şâirler, devlet adamları vs. bu tarîkata mensuptur.

Mevlevîler başlarına keçe külah, üstlerine tennûre denilen kolsuz gömlek, onun üstüne destegül denen kısa ve kollu bir ceket giyerler. Bellerinde elif-lâm-end denen bir kemer vardır. Bunların çoğu çuha yeşili renktedir. Âyin esnasında ney, rübâb, kudûm, dâire, bendir, vs. çalınır. Âyinde bir mesnevîhân bulunur ve makam ile Mesnevîden beyitler okur. Zikir, cuma namazından sonra yapılır. Türk şiirinde Mevlevîliğin izleri çok derindir.

Dönerken etekler yelpâzelenir
Dönerken gönülde aşk tazelenir

Lâedrî

Mevlevîdir san o şadırvân-ı sergerdânı kim
Hem döner hem eşkini eyler safâsından revân

Nef'î

Ey dil istersen eğer kâmil ola noksanın
Sikkesi altına gir Hazret-i Mevlanâ'nın

Hüdaî Dede

Şarâb-ı şevk ile mest olsa her bir Mevlevî tan mı
Arak-rîz olup ol âfet döner mestâne mestane

Aşkî

Reh-i Mevlevîde Galib bu sıfatla kaldı hayrân
Kimi terk-i nâm u şâne kimi îtibâre düşdü

Şeyh Galib

mevlid مولد a. i. Arap ve Türk edebiyatlarında Hz. Muhammed'in doğumu başta olmak üzere, hayatı, mucizeleri, gazaları, ahlakı, vefatı ve hilye*sini övgü ile anlatan eser.

Çoğunlukla manzum olup mesnevî nazım şekliyle yazılmışlardır. Hz. Peygamber'in doğum günü dolayısıyla yapılan şenlik ve törenlerde okuma amacına yöneliktir. Konu yönünden küçük değişiklikler gösterirlerse de çoğunlukla klasik mesnevî biçimine uygun olarak başta münacaat ve sonda da dua bölümlerini içerirler. Buna ek olarak hemen birçok mevlidde Hz. Peygamber'in doğumu (vilâdet), peygamberliğin gelişi (risâlet), göğe yükselişi (mirâc*) ve vefâtı (rıhlet) bölümleri ortak konular arasındadır. Didaktik-lirik bir anlatımın hakim olduğu mevlîd halka yönelik dinî eserler olup genelde yalın dille yazılmışlardır. Bunların en büyük nedeni, canlı bir dinî hayatın içinden gelen şâirlerin çok zaman bu ilk ve son şiir denemeleri ile halkı aydınlatabilme ve hayırla anılma amacı gütmeleridir.

Türkler arasında mevlîdin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Buna rağmen ünlü divân şâirlerinin hemen hepsi bu konuya uzak durmuşlardır. Mevlîd yazarları genellikle din adamları arasından çıkmıştır. Nitekim bazı mevlîd metinleri arasına tasavvufî ilahîler karışmışsa da gerçekte mevlîdler tamamen dinî edebiyat ürünleridir. Bu nedenle birçok mevlîd eserleri dil, şekil, üslup vs. yönlerden fazla başarılı edebî metinler sayılamaz.

İslamlığın ilk dönemlerinden itibaren yazılmaya başlanan siyer*, şemâil* ve megazî türü eserlerde (msl. IX. yy. İmam Tirmizî'nin *Şemâil* ve Muhammed b. İshak'ın *Siyer*'i) mevlîd içerikli bölümler yer almışsa da bu konuda ilk özgün eser Ebü'l-Cevzî'nin (öl. 1200) *Mevlidü'n-Nebî*'sidir (el-Arus). Aynı dönemlerde Muhiddin-i Arabî (öl. 1240) *Mevlidü'l-Cismanî ve'r-Rûhânî;* Ebü'l-Kasım-ı Sebtî (öl 1203); *Dürrü'l-Munazzam fi Mev-lidi'n-Nebiyyi'l-Muazzam;* İbn Dihye (öl. 1235) *Kitâbü't-Tenvîr fi Mevlidi's-Sirâci'l-Münîr;* Zemlekanî (öl. 1327) *Mevlidü'n-Nebî* adlı eserlerini yazarlar. Bunları el-Bekrî (ö. 1295) ve İbnü'l-Cezerî'nin (öl. 1249) mevlîdleri izler.

İran edebiyatında biraz da Şiîlik etkisiyle mevlîd türüne itibar edilmemiştir.

Türk edebiyatında mevlîd türü bütün İslâm edebiyatlarından fazla genişlemiş ve gelişmiştir. Bunun en büyük nedeni Türkçe ilk mevlîd metni olan *Vesîletü'n-Necât*'ın (Kurtuluş vesilesi, yazılışı, 1409-10) çok beğenilmesi, sevilmesi ve büyük ün kazanmasıdır. Süleyman Çelebi'nin (öl. 1422?) Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden üstün olduğunu ispat etmek amacıyla yazdığı *Vesîletü'n-Necât* baştan sona sehl-i mümtenî*dir. Açık ve yalın bir eski Anadolu Türkçesi ile yazılan eser, mesnevî nazım biçiminde olup Arapça bir düzyazı önsözle başlar. Aruzun fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbıyla ve toplam 730 beyittir. Asıl metin dokuz bölümden oluşur. Bunlar sırasıyla münâcaât, yazar için dua, âlemin yaratılış nedeni ve Nûr-ı Muhammedî'nin Âdem'den peygamberimize kadar temiz bir soydan intikali, doğum, mûcizeler, mirâc, peygamberin nitelikleri, vefatı ve hâtime (sonuç) bölümleridir. Eldeki sayısız *Vesîletü'n-Necât* metinleri arasında bu bölümlerin birçoğu yer almaz. Törenlerde okunmayışı nedeniyle özellikle vefat bölümü birçok nüshada yoktur. Buna karşılık birçok mevlîd nüshasında anonim hikâyeler (msl. Vefât-ı Fâtıma, Hikâye-i Deve, Hikâye-i Geyik, Hikâye-i Güvercin, Hikâye-i Kesikbaş vs.) eklenmiştir.

Vesîletü'n-Necât daha sonra yazılan bütün mevlîdler üzerinde az veya çok etkili olmuş, birçok dillere çevrilmiştir (msl. Arapça, Arnavutça, Boşnakça, Rumca, Çerkesçe, İngilizce). Ancak bütün bu eserler birer nazîre veya motamot çeviriden öte geçememişlerdir. Hatta metnin asıl şekli ile günümüzde okunan şekli arasında da farklılıklar vardır. Günümüzde okunan mevlîd aslının yarısı kadar olup birçok yerde ekleme veya çıkartmalar yapılmış, karma bir metin haline gelmiştir. Bugünkü mevlîd basımcılar veya mevlîdhânlar (mevlidi makamla okuyanlar) tarafından diğer mevlîdlerden (msl. Sinanoğlu, Ebü'l-Hayr, Şahidî, Muhibbî, Şehidî)

yapılan alıntılar sonucu zenginleştirilmiş, halk kitlelerince anlaşılabilecek şekilde yaygınlaştırılmış ve âdetâ anonim nitelik kazanmıştır. Kitaptan okumaktan çok mevlîdhanlar tarafından okunmak suretiyle halk ruhunda yer edinmiş ve yayılmıştır. Dinî edebiyatımızın en tanınmış, en sevilen eseri olarak bütün divân edebiyatı süresince etkisini asla kaybetmemiş, üslûbundaki samimîlik her geçen gün biraz daha değer kazanmıştır.

Her sınıf insan tarafından üzüntülü veya sevinçli anlarda okunarak folklorik özellikler de kazanan *Vesîletü'n-Necât*'ın sayısız yazmaları ve çeşitli baskıları vardır. Son dönemlerde ilmî çalışmalarla birlikte yayımlanmıştır (msl. Aymutlu, A., *Süleyman Çelebi ve Mevlîd-i Şerîf*, 1958; Ateş, A., *Süleyman Çelebi ve Vesîletü'n-Necât*, 1954; Timurtaş, F.K., *Süleyman Çelebi, Mevlid*, 1970-1980; Pekolcay, N., *Süleyman Çelebi, Mevlid*, 1980).

Türk edebiyatında *Vesîletü'n-Necât*'tan başka 200 kadar mevlîd yazılmışsa da bunlardan ancak 64 tanesi tespit edilebilmiştir. Bu eserler içinde Hamdullah Hamdî'nin dil ve edebiyat açısından değerli olan *Ahmediye*'si (yaz. 1495) ile Şemseddin Sivasî'nin tasavvuf nitelikli *Mevlîd*'i (yaz. 1580) ikinci derecede önemli mevlîdlerdir (Diğer mevlîd ve yazarları için bkz. Okiç, M. Tayyib. Çeşitli dillerde mevlidler ve Süleyman Çelebi mevlidinin tercümeleri, *Atatürk Ü. İslamî İlimler Fak. Der*. S. 1., Aralık 1975; Mazıoğlu, Hasibe, Türk edebiyatında mevlîd yazan şâirler, *Türkoloji Dergisi*. c. VI., s. 1., 1974).

Mevlidler (özellikle *Vesîletü'n-Necât*), Hz. Muhammed'in doğum günü olan Rabiül-evvel ayının 12. gecesi başta olmak üzere doğum, sünnet, okula başlama, askere veya hacca gitme veya gelme, evlenme, adak, kutsal gün ve geceler vs. birçok nedenlerle dinî törenlerde makamla okunur. Eski dönemlerden bu yana İslâm dünyasında Peygamber'in doğumu bir bayram gibi düşünülmüş ve o güne özgü törenler düzenlenmiştir. İlk kez 1207 tarihinde Atabeg Muzafferüddin Gökbörü (ö. 1233) tarafından, bütün halkın katılımıyla resmiyet kazanan mevlîd törenleri Osmanlılar zamanında Sultan III. Murad döneminden bu yana çeşitli folklor özellikleri de kazanarak süregelmiştir. Ülkemizde 1910 yılında dinî bayram ilan edilen Peygamber'in doğum günü nedeniyle de etkisi genişleyen mevlîd törenlerinde *Kur'ân*'dan bölümler ile kasîde ve ilahîler okunması da önemli yer tutar. Türk musîkisinden de büyük katkılar almış olan mevlîdin bazı bölümlerini belli makamlarda okumak, tören sırasında şeker, şerbet, lokum, hurma vs. tatlı şeyler dağıtmak ve güzel buhur ve kokularla havayı temizlemek de görenek halinde süregelmiştir.

mevt موت a. i. Ölüm. Tasavvufta dervişin dünya isteklerinden ve heveslerinden nefsini arındırmasıdır. Buna mevt-i ihtiyarî (isteyerek ölüm) derler. Nefsin öldürülmesi tasavvuftaki ilk basamaktır ki "ölmeden önce ölünüz" hadîsine dayanır. Mevt yerine "memât" da kullanılır. (bkz. hadîs).

Bezm-i ömrün şarâbıdır çü memât
Ecel ol meclis içre sâkîdir

Aşkî

mey مى f.i. Şarap, bâde. bkz. bâde.

Bir dilber-i gülizârdır mey
Bir akl alıcı nigârdır mey

Riyâzî

meyân ميان f. i. Orta, bel, şarkı ve bestelerin üçüncü mısraı. bkz. bel. Musıkîde meyânın makamı diğer mısralardan farklı olur. "Miyân" şekli de kullanılır.

Yine mey figâna geldi cigeri dutuştu yandı
Neye uğradı ne gördü bu tehî meyân içinde

Nesîmî

Nakd-i sirişkin etmiş iken dîde der-meyân
Gözden revâ mı gizlene ey sîmber meyân

Celâlî

meydân ميدان a. i. Geniş, açık yer, alan. Divân şiirinde felek, aşk, gam, yanak, yüz ve güzellik, çeşitli ilişkiler ile meydana benzetilmiştir.

Çekdi saf meydân-ı hüsnünde sipâh-ı hatt u hâl
Dikti zülfü bürc-i hüsn üstünde râyet ber-kenâr

Ahmed Paşa

mey-gede میکده f.b.i. İçki içilen yer, harabat. bkz. harabat.

Hoş geldi bana meygedenin âb u hevâsı
Vallâhi güzel yerde yapılmış yıkılası

Bâkî

mey-hâne میخانه f.b.i. İçki içilen yer, harabat. bkz. harabat.

Meyhâne mukassî görünür taşradan ammâ
Bir başka ferah başka letâfet var içinde

Nedîm

Mezdek مزدك f. i. İbâhiye mezhebinin kurucusu. Mezhebinin bâtıl oluşu nedeniyle VI.yy.da Nûşirevân* tarafından öldürtülmüştür. Sasanî soyundan gelen ve Nûşirevân'ın babası olan Kubâd zamanında peygamberlik iddiasında bulunmuştur. Ona göre nur ile zulmet kadîmdir. Nur'un yaptığı işler iradesi dahilinde, yani hesaplıdır.

Ateşe tapmak doğrudur. Her türlü mal ortak olup ahlak dışı işler de mubahtır. Bu kurallar birçok kişinin mizacına uygun düştüğü için birçok taraftar toplamıştır. Kubad, zendost bir kişi olduğu için Mezdek dini çok yayılmıştır. Ancak Nûşirevân tahta geçince 80.000 müridiyle birlikte Mezdek'i de öldürtmüştür.

Bâtıl görünür ehl-i basîret nazarında
Bedhâhının endişesi çün mezheb-i Mezdek

Nedîm

mezheb مذهب a. i. Gidilen yol. Peygamberimizin vefatından sonra, dinî hususlarda tutulan değişik yol ve fikir ayrılıkları, mezheblerin doğmasına neden oldu. İlk yıllardaki siyasî ve idarî fikir ayrılıkları dışında bırakılırsa, mezheblerin doğuşuna kazâkader inancı neden olmuştur, denebilir. Mu'tezile* nin ortaya çıkışından sonra İslâmda çeşitli mezhebler kendini gösterdi. Mezheb, dinin nasıl anlaşılması lazım geleceği hakkında ileri sürülen fikirler ve dinin gayesine ulaşılmak için tutulan bir yoldur. Tarikattan bu yönüyle ayrılır. İslâmda dört büyük mezheb vardır. Hanefî, Şafiî, Malikî ve Hanbelî. Kelimenin çoğulu mezâhibtir.

Tasavvur-ı beşer eyler mezâhibi îcâd
Zevi'l-ukûl olan elbet zehâbsız yapamaz

Arif Hikmet

Bintü'l-inebi durma hemân kullanıyorlar
Rindân-ı harâbâtda yok millet ü mezheb

Yenişehirli Avnî

mezîd مزيد a.s. Artmış, arttırılmış. Huruc* dan sonra gelen kafiye harfine verilen addır. bkz. kafiye.

Mısır مصر a. i. Mısır ülkesi. Mısır'ın başkenti olan Kahire; memleket, ülke. Divân şiirinin coğrafyası içinde Mısır'dan çok bahsedilir. Yûsuf ile Züleyhâ*nın maceraları orada geçmiştir. Nil nehri Mısır'a hayat vermektedir. Ken'an, Rûm, Bağdad, Şam, Habeş gibi adlarla yanyana bulundurulur. Yine Yusuf peygamberin güzelliğini telmîhen sevgilinin yüzü Mısır'a, kendisi de sultana benzetilir. Şeker kamışı Mısır'da çok olur. Mısır'da yapılan kılıçlar da eskiden değerli kabul edilirdi. Kelimenin "ülke, memleket" anlamıyla da çok zaman tevriye yapılır.

Leblerin Mısr-ı melâhat kara zülfün Şam'dır
Rûm'dur yüzün gözün Aydın kaşındır Germiyân

Yahyâ Bey

Gözün aç gel berü Ya'kûb-sıfât ağlama zâr
Yûsuf-ı Mısr-ı Cemâl eyledi arz-ı didâr

Nev'î

Şâm-ı zülfünle gönül Mısr'ı harâb oldu deyû
Sana iletdi kebûter haberi döne döne

Necâtî

(bkz. Yusuf).

mısra مصرع a.i. Kapı kanadı. Edebiyatta manzum yazıların her bir satırı, dize. Bir vezne uygun olarak söylenmiş beyt'in yarısı.

Mısra en küçük nazım birimidir. Bir şiirin parçası olabildiği gibi yalnız başına bulunup bir anlam da ifade edebilir. Nazım içerisinde olduğu halde güzelliği ile göze çarpan ve anlamındaki olgunluk ile dillerde dolaşan mısralara mısra-ı berceste (sıçramış dize) veya şeh-mısra denir ("*Eğer maksûd eserse mısra-ı berceste kâfidir"/Aceb hayretteyim ben sedd-i İskender husûsunda-* Ragıp Paşa). Bu tür mısralar kolayca hatırlanabilir. Öz ve güzellik bakımından atasözü gibidirler. Bunun içindir ki divân şâirleri gelişigüzel gazel veya kasîdeler yerine berceste mısralar söylemeğe değer vermişlerdir.

Manzume içinde olmayan, tek başına yazılan veya diğer parçası tamamen unutulan ve anlamı kendi içinde tamamlanan mısralara mısra-ı azâde (bağımsız dize) denir (*Gün doğmadan meşîme-i şebden neler doğar*-Rahmî). Bu tür mısralar divânların sonunda ayrı bir bölüm halinde tertiplenir.

Berceste ve azâde mısraları birbirlerinden ayırmak zordur. Bu nedenle çok zaman karışık olarak adlandırılırlar.

Bir beyitin anlam bakımından birbirine bağlı olmayan iki mısraına da azâde adı verilir ("*Kalbini sâf eyleyen câm-ı safâyı neylesin*"/"*Aşk ile demsâz olan sâz u nevâyı neylesin*"-Nev'î).

Edebiyat-ı Cedîde döneminde Batı edebiyatları etkisiyle nazım birimi mısra olmaya başlamışsa da bu tutum fazla köklü olamamıştır. Halk şiirinde mısra için genellikle "satır" terimi kullanılır. Buna göre bir şiirin ilk dizesine üst ya da üst satır; ikinci dizesine ise alt ya da alt satır adı verilir.

Divân şiirinde azâde veya berceste türünden ünlü olmuş mısralar ile beyitlerin bir derlemesi yapılmıştır.

Mehveşim dîvânçe-i hüsnünde matla' gösterir
Ebruvânın şakk-ı mâh-ârâ dü mısra' gösterir

Şehdî

mıstaba مصطبه a. i. Peyke, sed.bkz. mastaba.

mıstar مصطر a.i Satır yapacak aletin adı, mastar, mistar. Eskiden kâğıtlara modern tarzda çizgi çizilemez idi. Yazıyı doğru bir satıra dizmek için mıstar kullanılırdı. Mıstar, bir mukavva üzerine eşit aralıklarla gereğince bağlanmış iplerden oluşurdu. Sayfa üzerine konan ve elle bastırılan ipler kâğıt üzerinde iz bırakırdı. Bu izler bir satır olarak işlem görürdü. Mıstara bağlı olan iplerin eşit aralıklı ve sayfanın tam ortasına gelecek şekilde yerleştirilmesi gerekir. Ayrıca karşılıklı sayfaların da dengeli ve düzgün satırlarla çizilmesine özen gösterilir idi. Mıstarların meşk mıstarı, sahife mıstarı, hilye mıstarı, kıta mıstarı vs. çeşitleri de vardır. (bkz. hat).

Ârızın yâdını yazmak dilemiş bâd-ı sabâ
Safha-i âbdaki mevc anın mıstarıdır

Mesihî

Mıstarlı kâğıd üzre yazıp nazmı gûyiyâ
Teşyi' eder edâyı kalem nerdübâne dek

Nedîm

Çekdi zer mıstar zeberced kûha sîmîn hâmeler
Saldı şeh nâz ile uşşaka mahabbetnâmeler

Aşkî

mızrâk مزرق a. i. Mızrak, cirid. bkz. cirid.

Kirpikleri uzundur yârin hayâle sığmaz
Eski meseldir âşık mızrak çuvala sığmaz

Hevâî

micmer مجمر a. i. Buhurdan, içinde tütsü yakılan kap. Divân şiirinde âşığın ciğeri, sinesi, canı ve hatta kendisi micmere benzetilirdi. Bu teşbihlerde yanma eylemi esastır. Bazan güneş ve menekşe de birer micmer olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Mum gibi şöyle dikilsem micmere
Gelmez artık bir daha arkam yere

Lâedrî

midâd مداد a. i. Yazı mürekkebi yahut yazı yazmaya mahsus siyah ve renkli sulu mad-

de hakkında kullanılan bir tabirdir. Dûde denilen isten yapılır. *Gülzâr-ı Savab*'da birkaç çeşit mürekkeb yapımı tarif edilmiştir.

Mürekkebe iyi akması için, kaynatılmış nar kabuğu suyu konur. "*Hokkana lika koy, üzerini isle yapılmış mürekkeple doldur, biraz sirke yahut koruk suyu kat, biraz da aşı, zırnık, kâfur koy; karıştır.*" Eskiden mürekkebi dövmek için, kervanlarda develerin üstüne, yanlarına şişeler veya fıçılar içinde asarlarmış. Develer hareket ettikçe mürekkep karışır, kendi kendine dövülürmüş ya da hamamlarda kapı tokmaklarına asılır, kapı açılıp kapandıkça, mürekkep çalkalanıp incelirmiş. Midad-ı mutavvas: Kuruduktan sonra çok parlak duran bir mürekkeptir.

Levh-i mahfûza ne hâcet kim ola resm-i midâd
Kamu esrâr-ı cihân anda hüveydâ mı degül

Necatî

Hâme dem-beste kalır olmasa imdâd-ı midâd

Nâcî

mihmân مهمان f. i. Misafir, konuk. Divân şiirinde genel anlamı yanında daha çok âşığın gönül evine sevgilinin hayal veya gamının misafir oluşuyla sözkonusu edilir.

Dilde gam var şimdilik lûtf eyle gelme ey sürûr
Olamaz bir hânede mihmân mihmân üstüne

Râsih

mihr مهر f. i. Güneş, sevgi. Kelime daha çok bu iki anlamını çağrıştıracak şekilde ve sanatlı biçimde kullanılır. bkz. güneş ve aşk.

Mihr-i ruhun gönülde ne vech ile gizlene
Olmaz nihân çü hurşîde ey sîm-ber çerâğ

Karamanlı Nizamî

Mihrün ile âlem-i bâlâya azm etsem gerek
Katre-i şebnem gibi üftâde-i gerdûn olup

Yahyâ Bey

Mihr ü Mâh مهر و ماه f.k.g. Eski İran aşk destanı ve Türk edebiyatında mesnevî konusu.

Anonim özellikleri korunarak yazıya geçirilmiş olan *Mihr ü Mâh* hikâyesi (Oxford Bodleian library, *Mecmua-i Resâil*, Add. 69, v. Ib-85a) konu yönünden *Mihr ü Müşteri* mesnevîsine benzer (bkz. Mihr ü Müşteri).

Maşrık ülkesinin, Hâver Şâh adlı adaletiyle ünlü bir padişahı vardır. Uzun yıllar çocuğu olmaz. Sonunda Allah ona bir oğul nasib eder. Adını Mihr koyarlar. Mihr her bakımdan çok mükemmel yetiştirilir. Sık sık ava çıkmaktadır. Yine bir av partisinde Müşteri adlı Mağribli bir tüccar ile karşılaşırlar ve onunla dost olurlar. Bilge bir kişi olan Müşteri, Mihr'e, mağrib hükümdarının kızı Mâh'tan bahseder ve ona kızın mum üzerine çıkarılmış bir resmini sunar. Mihr, Mâh'a âşık olur. Babasından habersiz Mâh'ı aramak üzere arkadaşı Nîkahter ile birlikte yola çıkar. Yolda birçok güçlüklerle karşılaşırlar. Masalımsı maceraların ağır bastığı bir yolculuktan sonra Mâh'a ulaşır. Mâh da onu sever ve evlenip mutlu olurlar.

İran edebiyatında bu hikâyeden faydalanarak *Mihr ü Müşteri* (yaz: 1376) adlı bir mesnevî kaleme alan ilk şâir Şemseddin Muhammed Assâr'dır (öl. 1382-3). Cemalî'nin hamse'si içinde yer alan *Mihr ü Nigâr* (bs. Ethe India Office, nr. 1284) mesnevîsi de kısmen *Mihr ü Mâh* destanına benzemektedir.

Türk edebiyatında nüshası bilinen üç ayrı *Mihr ü Mâh* mesnevîsinin konuları birbirinden farklıdır. Mustafa Âlî'nin (ö. 1599) Kütahya'da Şehzade Selim'e (II. Selim) sunduğu *Mihr ü Mâh*'ı tamamen eski astronomi kuramlarına uygun alegorik bir eserdir. Aruz ölçüsünün fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbıyla ve toplam 1164 beyit halinde yazılan bu aşk mesnevîsinin iki nüshası bilinmektedir (Süleymaniye Ktp. İsmihan Bl. nr. 342; British Library, Or. 74475). Her bakımdan orijinal sayılan eserin konusu kısaca şöyledir: Güzellik ülkesinin padişahı olan Mihr (güneş) çok bilge bir kişidir. Kadısı Bercîs (Müşteri/ Jüpiter/Mars), silahdarı Mirrih (Merih), kâtibi Utarid (Merkür), kapıcısı Zühal (Satürn) ve çengisi Zühre'dir (Venüs). Mihr,

tek başına gezmeye çıktığı bir gün Mâh (Ay) onu görür ve âşık olur. Mâh âlim ve üstün bir kişidir. Kalenderâne bir hayat sürer. Mihr uzun zaman Mâh'tan habersiz dolaşır. Sonunda onun kendisini sevdiğini öğrenir ve tebdîl-i kıyâfetle dilenci kılığına bürünüp bir tekkeye yerleşir. Mâh onu görünce hemen tanır ve aşkından bahseder. Mihr nazlanmaktadır. Sarayına dönerse de Mâh sarayın çevresinden hiç ayrılmaz. Birgün Husûf (Ay tutulması) adlı bekçi Mâh'ı hırsız sanarak yakalatır ve Bercis'e getirir. Mâh, Bercis'e halini anlatır. Bercis ona acır ve teselli eder. Mihr hâlâ nazlanmakta ve gurura kapılıp onu şehirden kovdurmayı düşünmektedir. Ferman çıkarılıp Mâh şehirden gönderilir. Mâh, yolda Subh-ı Sâdık'a (Sabah aydınlığı) derdini açar. O da Mihr'e gidip Mâh için şefaatçi olur. Mihr onu affedip yakınına alırsa da Zerre (mec. Yıldız) Mâh'tan hoşlanmaz ve onun aleyhinde çalışıp şehirden tekrar kovulmasını sağlar. Bu sırada Şâh-ı Şitâ (Kış padişahı) her yeri fetheder. Zerr Mihr'i kaybetmiştir. Yalnız kalan Mihr ile Mâh birbirine kavuşup uzun uzun hasret giderirler.

Türk edebiyatında ikinci *Mihr ü Mâh* mesnevîsi Zarifî'ye (XVI. yy.) aittir. Tek nüshası A.S. Levend özel kitaplığında bulunan eser aruzun mefâîlün mefâîlün feûlün kalıbı ile yazılmış olup ikili aşkı konu alan orta hacimde klasik bir mesnevîdir. Eserde Mâh, Hilâl adlı Çin hükümdarının oğludur. Her bakımdan üstün bir eğitim görmüştür. Bir av sırasında bilmeden ülkenin sınırları dışına çıkıp halkı kâfir olan topraklara varır. Hükümdar Pervîn onu yakalatır. Üstün yeteneklerine bakarak onu kendi dinine döndürmeye çalışır. Bunu başarmak için de kızı Mihr'in güzelliğinden faydalanmayı düşünür. Mâh ile Mihr gerçekten birbirlerine âşık olurlarsa da Mâh dininden dönmez. Üstelik Mihr'i müslüman eder. Bu arada birçok eziyet ve acılara göğüs gerer. Öte yandan Mâh'ın babası Hilâl, oğlundan haber almış ve onu kurtarmak üzere yola çıkmıştır. Mâh ise Mihr'in de yardımı ile Pervin'in elinden kurtulup kaçmayı başarır. Ülkesine giderken yolda babası ile buluşur ve büyük bir savaştan sonra Mihr'i de Pervin'in elinden kurtarıp birlikte Çin'e gider, mutlu olurlar.

Türk edebiyatında aynı adla anılan üçüncü eser Kıyasî'ye (XVI. yy.) aittir. Kıyasî'nin *Mihr ü Mâh*'ında konu Zarifî'nin eserindeki konuya çok benzer. Aruzun Fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbı ile yazılıp Sultan II. Selim'e sunulan eserin tek nüshası bilinmektedir. (Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Bl. nr. 2923). Eserde Mâh yine bir şehzâdedir ve yine ava meraklıdır. Birgün mektup taşıyan bir güvercin yakalar. Mektupta Çin padişahının kızı Mihr'in resmi vardır. Resme âşık olan Mâh, Mihr'i bulmak üzere Çin'e doğru yola çıkar. Yolda bir ceylan yakalar. Bir genç gelip ceylanı Mâh'tan ister. Karşılık olarak da kölesi Numân'ı ona bağışlar. Mâh, Numân ile dertleşir ve aşkını anlatır. Numân da yakalamış olduğu ceylanın Mihr'in sarayından kaçtığını, ceylanı verdiği gencin de kılık değiştirmiş Mihr olduğunu, daha önce yakaladığı güvercini de kendisi rüyâda görerek âşık olan Mihr'in gönderdiğini anlatır. Birçok maceralardan sonra Numân'ın aracılığı ile Mâh, Mihr'i kaçırıp ülkesine götürür. Babası ölünce padişah olup mutlu bir hayat sürerler.

Osmanlı Müellifleri'nde (c. II., s. 435) şâir Necatî'nin de (öl. 1509) *Mihr ü Mâh* adlı bir mesnevîsi olduğu kayıtlı ise de eser henüz ele geçmemiştir. Bu eserin Ümmî İsâ'ya ait olduğu bildirilen *Mihr ü Vefâ* (bk. Mihr ü Vefa) adlı mesnevî olması ihtimali vardır.

Mihr ü Müşterî مهر و مشترى f.i.gi. Fars ve Türk edebiyatlarında klasik mesnevî konusu.

Hikâye kısaca şöyledir: Istahr'da Şâpûr adlı bir hükümdar ve ona yakın bir veziri vardır. İkisinin de çocuğu olmamaktadır. Ava çıktıkları birgün dağda bir derviş onlara tılsım verir ve çocukları olacağını müjdeler. Gerçekten her ikisinin de birer oğlu doğar. Çocuklara Şâpûr, Mihr; vezire de Müşteri adını koyarlar. Yaşları biraz ilerleyince her iki çocuk da aynı mektebe

giderler. Bu sırada aralarında sonsuz bir sevgi bağı kurulur. Hâib'in oğlu Behram bu sevgiyi sezer ve muallim aracılığıyla padişaha duyurur. Padişah öfkelenir ve çocuklara ayrı yerlerde ders verilmesini emreder. Mihr ile Müşteri bu hale çok üzülürler. Müşteri'nin arkadaşı olan köle Bedr onu teselli etmektedir. Bedr, Mihr'in mektuplarını ona ulaştırır. Bir müddet mektuplaşırlarsa da mektuplardan biri Behram'ın eline geçer. Onlara yeni bir tuzak hazırlığına başlar. Bu sırada vezir ölmüş ve Müşteri korumasız kalmıştır. Mihr, mektup yakalanınca Müşteri ile Bedr'in ülkeden kaçmalarını söyler. Ancak onlar ülkeyi terk etmeden Behram durumu padişaha haber verir. Her ikisi de yakalanıp cellada teslim edilirler. Mihr ise hapsedilir. Padişahın yakını olan Behzad şefaatçi olup Müşteri ile Bedr'i kurtarır ve Irak'a gönderir. Yolculuk günlerce büyük sıkıntılar içinde sürer. Sayısız ölüm tehlikeleri atlatılır. Sonunda Mehyâr adlı bir kafile reisi bunların asilzade olduklarını anlayıp Rey'deki sarayına davet eder. Bu sırada Şâpûr Şâh oğluna acımış ve hapistan çıkarmıştır. Mihr, üç mahremi ile Müşteri'yi bulmak üzere saraydan kaçar. Behram da tüccar kılığında peşlerine düşer. Mihr, Mehyâr'ın sarayına gelip Müşteri ile buluşur. Bedr'i de yanlarına alıp Azerbaycan'a gitmek üzere yola çıkarlar. Yolda Behram kendilerine yetişirse de Müşteri onu yakalatır. Ancak sahile gelesiye dek ona birşey yapmaz. Sonra da acıyıp affeder. Kalkmak üzere olan bir gemiye birlikte binerler. Behram geceleyin adamlarına Bedr, Müşteri ve Mihrâb'ı denize attırır. Üçü bir tahta parçasına tutunup günlerce deniz üzerinde kalırlar ve kıyıya sürüklenirler. Sonunda Derbend şehrinin hâkimi sahilde avlanırken bunları bulup hallerine acır. Onlara yakınlık gösterir ve konuk edinir. Müşteri bir ay kadar sonra izin isteyip Deşt-i Kıpçak'a (Kıpçak Çölü) gider. Elburz dağına ulaşır. Mihr ise Kıpçak sınırına gelmiş, Müşteri'yi aramak için at sırtında Hindistan'a gitmek üzeredir. Çeşitli maceralardan sonra Harezm hükümdarı Keyvan Şâh'ın sarayına gelir. Şah onu beğenir ve çeşitli sınavlardan geçirir. Bu sırada Şah'ın kızı Nâhid, Mihr'i görüp âşık olur. Durumu dadısı Cevzâ'ya anlatır. O da Mihr'e haber verir. Mihr önceleri kabul etmeyip direnirse de sonunda Nâhid'i görüp sever. Yine de Müşteri'yi unutmamaktadır. Bu sırada Sultan Karahan Nâhid'i istemek için elçi gönderir. Olumsuz cevap alınca da öfkelenip Harezm'e yürümek için ordu hazırlar. Mihr 500 asker ile onu yener. Bu sırada Müşteri de Harezm yakınlarına gelmiştir. Şehirde kalacakları bir yer bulması için Mihrâb'ı önceden gönderir. Mihr'in orada olduğundan haberleri yoktur.

O sırada Behram yetişip Müşteri'yi esir alır. Mihrâb şehirde herkesin Mihr'den bahsettiği müjdesini vermek için geri döndüğünde onları giderken görür. Mihr'i bulup durumu haber verir. Keyvan Şâh ordularını göndererek Behram'ı yakalatır ve Müşteri'yi geri getirtir. Mihr ile Müşteri böylece birbirlerine kavuşmuş olurlar. Sonunda Mihr Nâhid'in evlilik teklifini kabul eder. Düğün yapılır ve Mihr, Nâhid'i de alarak ülkesine dönüp babasının yerine tahta çıkar. Bir oğlu olur. Mihr beş yıl sonra hastalanıp ölür. Müşteri de onun acısı ile hemen o an canını teslim eder. Cenazeler kaldırıldığı gün Nâhid de acılar içinde ölür. Halk mateme boğulur. Sonunda ülkenin başına Mihr'in oğlu geçer.

Mihr ü Müşteri adlı ilk mesnevî İran şâirlerinden Tebrizli Şemseddin Muhammed Assâr (öl. 1382-3) tarafından yazılmıştır (1377). Celâyir hükümdarı Sultan Şeyh Üveys'e sunulan 5120 beyitlik bu eserden sonra İran edebiyatında aynı konuyu işleyen başka bir şâir çıkmamıştır.

Çeşitli kütüphanelerde el yazması nüshaları bulunan (msl. British Library, ad. 6619; TS. Müzesi Ktp. A. 3563) Assâr'ın bu eseri Türk diline 7 ayrı şâir tarafından çevrilmiştir. Bunların ilki Sultan II. Murad emriyle Hassân tarafından yapılan çeviridir (1431). *Mahabbetnâme* veya *Aşknâme* adlarıyla da anılan eserin bir tek nüshası bilinmektedir (Bibliotheque Nationel, nr. 313; mikrofilmi Süleymaniye Ktp. Arşiv, 2170). Toplam 5.000 beyit kadar olan eser oldukça başarılı bir çeviridir.

Türk edebiyatında ikinci *Mihr ü Müşteri* çevirisi Münirî'ye (ö. 1520) aittir. (çev: 1487). İki nüshası bilinmektedir (Millet Ktp. Ali Emirî manzum, nr. 1185; British Library, Or. 7742). 6.000 beyit kadardır. Nüshası bilinen üçüncü *Mihr ü Müşteri* çevirisi Kiçi Mirzade Seyyid Yahya Hüseyin'in (öl. 1599) kaleminden çıkmıştır. 5.000 beyit tutarındaki eserin tek nüshası bilinmektedir. İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 3520).

Sözü edilen bu çeviri eserlerin hepsi de Assâr'ın kullanmış olduğu mefâîlün mefâîlün feûlün kalıbıyla yazılmıştır. Beyit sayılarındaki farklılıklar olsa da konu ve anlatımda fazla değişiklik yoktur. Eserin kahramanlarından çoğu gök cisimlerinin adlarını taşırlar. Hatta bu tipler bâtıl nücûm ilmine göre o yıldızların özelliklerine sahiptirler.

Kaynakların *Mihr ü Müşteri* mesnevîsi yazdıklarını söylediği halde eserleri henüz ele geçmeyen dört şâir daha vardır. *Keşfü'z-Zünûn*'a göre Ümmü Veledzâde Ali b. Abdülazîz (öl. 1572) ile Azmî Pir Mehmed'in (XVI. yy) birer *Mihr ü Müşteri* mesnevîleri vardır. Riyazî, Azmî Pir Mehmed'in eserinin oğlu Azmizâde Hâletî (öl. 1631) tarafından tamamlandığını söyler. Bunlardan başka Ahdî'ye göre, Molla Maşizâde Fikrî Derviş (öl. 1584); Bursalı Mehmet Tahir'e göre de Lokman b. Seyyid Hüseyin (öl. 1601) birer *Mihr ü Müşteri* mesnevîsi yazmışlardır.

Mihr ü Vefâ مهر و وفا f.i.g. İran ve Türk edebiyatlarında klasik mesnevî konusu. Masal özelliklerinin hâkim olduğu hikâyeye göre Feylekos (Philip) adlı bir kralın ay alınlı üç yiğit oğlu vardır. Kral ölüm döşeğindeyken hazinesinde üç küp bulunduğunu, bu küplerin oğulları arasında paylaştırılmasını, böylece layık görülen oğlunun ülkeyi yönetmesini vasiyet eder. Devletin ileri gelenleri üç küpten toprakla dolu olanını büyük oğluna, kemikle dolu olanını ortanca oğluna, altınla dolu olanını da Vefâ adlı küçük oğluna verirler. Böylece büyük oğul, toprağın ifade ettiği taht'a; ortanca oğul, kemiğin işaret ettiği büyük ve küçük baş hayvanlar ile hayvancılığa; Vefâ da anî zenginliğe sahip olurlar.

Vefâ önceleri çok sevinirse de altınları fakirlere dağıtarak kısa zamanda yoksul kalır. Kimsecikler yardımına koşmaz. Kardeşlerinden bir şey istemeyi de gururuna yediremez ve ülkeyi terk eder. Yolda bir falcıya rastlar. Falcı ona çok sıkıntı çekeceğini ama sonunda refaha kavuşacağını söyler. Ona bir su boyunca gitmesini ve suyun başında bulacağı canavarı takip etmesini, böylece 40 oda dolusu hazine ile bir kıza kavuşacağını tenbihler. Vefâ birçok sıkıntılar çekerek falcının dediklerini yerine getirip kızı bulur. Bu kız Umman kraliçesi Mihr'dir. Ülkesi düşman istilasına uğrayınca gemi ile kaçmış, fırtınada gemi batınca da Hızır, onu ve dadısını kurtarıp buraya getirmiştir. Vefâ Mihr'e âşık olur. Mihr ise zaten Hızır'ın emri ile yıllardır onu beklemekte ve aşkını taşımaktadır. Birlikte mutlu olurlar ve bütün hazineleri gezerler. Ancak Mihr kırkıncı hazinenin kapısını açmamış ve içinde önemsiz şeyler bulunduğunu söylemiştir. Vefâ günlerce kırkıncı odada ne olduğunu merak eder ve birgün Mihr uyurken anahtarı çalıp kapıyı açar. Burası bir bahçedir. Orada bulunan ağaçlar konuşabilmekte ve dertlere devâ olduklarını söylemektedirler. Ağaçlardan biri meyva olarak üç gömlek vermiştir. Kapının açılışıyla gelen rüzgârda gömleklerden biri Mağrib ülkesine doğru uçar. Vefâ olup biteni Mihr'e anlatır. Mihr kaderlerinin değiştiğini, çaresiz gömlek nereye uçarsa oraya gideceklerini söyler. Bu arada gömlek Mağrib padişahının eline geçer ve padişah gömleğin sahibine âşık olur. Ülkenin en ünlü cadısı bu gömleğin Mihr'e ait olduğunu anlayıp bir küpe binerek Mihr'in sarayına gelir. Mihr dilenci kılığında gelen cadıdan şüphelenip içeri almazsa da Vefâ zavallının haline acımıştır. Cadı içeri alınınca büyü ile hem Mihr'i hem de Vefâ'yı uyutur. Vefâ'nın boğazını kesip Mihr'i Mağrib'e götürür. Mihr padişahtan bir yıl yas tutmak için izin ister. O da bir yıl sonra evlenmek şartıyla bu isteğine olumlu cevap verir.

Bu arada Vefâ'nın ortanca kardeşi hayvanların yardımı ile onu bulmuş ve Hızır'a yalvarıp ömrünün yarısına karşılık kardeşinin dirilmesini sağlamıştır. Vefâ kendisine gelince Mihr'i sorar. Olup biteni öğrenince de bahçedeki gömleklerden birini yanına alıp peşinden gider. On bir ay sonra Mihr'i bulur ve bahçıvanın aracılığıyla onu kurtarır. Cadı peşlerine düşünce Zengî ülkesine sığınırlar. Yorgunluktan uyuyakaldıkları bir sırada zenciler Mihr'i kaçırıp padişahlarına götürürler. Zengî padişahı Mihr'e âşık olur. Bu defa Vefâ çerçi kılığına girip Mihr'i yeniden kaçırır. Uğradıkları şehirde konuk oldukları evin hanımı Mihr'i zengin bir sarrafa satar. Vefâ yeniden Mihr'i kaçıracaktır. Gizlice anlaşırlar. Plana göre erkek kılığına girecek ve geceleyin iki at ile birlikte kendisini bekleyecek olan Vefâ'nın yanına gelecektir. Vefâ buluşma yerinde uyuyakalır. Atlardan birini bir seyis çalar ve kaçar. O sırada Mihr gelip bir atlı gittiğini görerek diğer at ile Vefâ sandığı bu atlının peşinden gider. Biraz sonra durumu anlar ve seyisin elinden atı alıp kaçar. Yol bir şehre varır. Bu şehrin padişahı ölmüş, halk da geceyarısı şehre girecek ilk kişiyi padişah yapmak üzere kule kapısına toplanmışlardır. Şehre ilk giren Mihr olduğu için padişah seçilir. Mihr de kadın olduğunu saklayıp tahta çıkar. Kadın yüzü ile bir resmini yaptırıp kale duvarına astırır. Kale muhafızlarını da resmi görünce bayılacak herkesi huzura getirmelerini emredir. Sırayla Mağrib sultanı, Zengî ve seyis huzura çıkarılır. Mihr bunları hapse atar. Sonra Vefâ gelir. Mihr tahtı Vefâ'ya terk eder ve diğer âşıklarını hapisten çıkarıp ülkelerine yollar. Mihr ile Vefâ uzun yıllar mutlu olurlar ve ülkeyi adaletle yönetirler.

Fars diliyle *Mihr ü Vefâ* yazan şâirler içinde en ünlü olanlar Arşî-i Ekberâbâdî (öl. 1091) ve Reşidî-i Semerkandî'dir (XII. yy). Devletşah tezkiresinde Reşidî'nin eserinden övgüyle bahsedilir. Nitekim daha sonra yazılan Farsça ve Türkçe *Mihr ü Vefâ*'ların çoğu onun etkisinde kalmıştır.

Türk edebiyatında ilk *Mihr ü Vefâ* mesnevîsini Ümmî İsâ (XI. yy.) adlı bir şâir yazmıştır. 806 beyitlik bu kısa mesnevînin birkaç nüshası bilinmektedir (msl. İzmir Millî Ktp. nr. 26/668; Atatürk Ünv. Ktp. nr. 282, 283; Marbur Staatsbibliothek, Ms. Or. Oct. nr. 1628). *Keşfü'z-Zünûn*'da (c. II., s. 1914) Priştineli Mustafa Eminî'nin (öl. 1569) *Mihr ü Vefâ* adlı bir mesnevî yazdığı kaydedilmişse de eser henüz ele geçmemiştir.

Bursalı Haşimî'nin (XVI. yy.) de bu adla bir mesnevî yazdığı bilinmektedir. A.S. Levend eserin bir nüshasının kendisinde olduğunu söyler (*TET.*, s. 133). Nüshası ele geçmeyen bir başka *Mihr ü Vefâ* mesnevîsi de Gelibolulu Âlî'ye (öl. 1599) aittir (yaz: 1562-3). Âlî'nin bu eserini Şehzâde Murad'a (III. Murad) sunduğunu (1569), *Menâkıb-ı Hünerverân* yazar (s. 77). Âlî'nin eseri 7.000 beyit civarındadır. Fuad Köprülü de özel kitaplığında, 1359 yılında yazılmış yazarı belirsiz bir *Mihr ü Vefâ* mesnevîsi bulunduğunu söyler (Anadolu'da Türk dili ve edebiyatının tekamülüne umumî bir bakış, XVI. yy. *Yeni Türk Mec.*, 1932)

Mîkâîl ميكائيل a. i. Dört büyük melekten biri. Rızıkların taksimi ile görevlendirilmiştir. Hamale-i Arş*tan biridir. Rahmet yağdırır, rüzgârları estirir. Diğer bütün melekleri o idare eder. Dinî edebiyatta daha çok anılır.

Cibrîl nevâline haberci
Mikail anın vekîlharcı
Şeyh Galib

Edemez âyet-i hüsnün te'vîl
Bu kadar fazlı ile Mikâîl
Hâkanî

(bkz. Kerrûbiyân, Hamale-i Arş).

Mîkat ميقات a. i. Mekke* yolu üzerinde hacıların ihram*a girdikleri yer. Peygamberimiz tarafından tayin edilen mîkat yerleri Medine yoluyla gelenler için Zülhuleyfe; Suriye yolundan gelenler için Cuhfe; Irak yolundan Zâtü'l-Irak; Necid yolunda Karen; Yemen yolunda ise Yelemlem'dir. Ayrıca kelimenin "Evvelden belirlenen görüşme vakti" anlamı vardır. *Kur'ân-ı Ke-*

rîm'de Tur dağında Musâ* peygamberin Allah ile konuşması anlatılırken kullanılmıştır (Âraf/143, 155).

Tavrın oldu şehâ çü Musâ-vâr
Kalb Tur'undan eyledin Mîkat
Nesîmî

Tecellâ-yı cemâlinden yanıp kül olmamış dahi
Ne katı berg imiş yâ Rab vücûdu Tûr-ı Mikat'ın
Aşkî

mikleb مقلب a. i. Eski ciltlerin sol kapağındaki fazlalıktır. Kitabın eni kadar olan kısmına "sertâb" denir. Mikleb hem kitabın korunmasına hem de okunan yerin kaybolmadan devamını bulmaya yarardı. Miklebin görünen kısmına âyet, hadîs vs. yazıldığı da olurdu. (bkz. elyazması).

mîm ميم a.ha. Osmanlı alfabesinde bir harftir. "Mim koymak" deyimi kitapların kenarlarında olursa "mühim", sonunda olursa "temme (bitti) veya malum oldu" anlamları taşır. Ebced* hesabında 40 rakamını karşılar. Divân şiirinde birçok harf gibi kullanım alanı bulmuştur. Sevgilinin ağzı, mim harfinin yuvarlağı kadar küçük kabul edilir. Daha çok diğer harfler ile tenasüp içinde bulunur ve sözle ortaya konulan bir kelimenin parçası olur.

Hasta câna varta-i gamda meded-gîr olmağa
Mîm ağzınla nigârâ iki dâlündür senin
Aşkî

Bînîn elif durur dehenin şekl-i mim ü hâ
Nûr âyeti hakıyçün o ruhsâr mâhdur
Emrî

(bkz. harf).

minâ مينا f. i. Şarap şişesi, cam, şişe, billur, mine. "Kasr-ı mînâ" gökkubbe anlamına gelir. Kuyumcuların gümüşe vurdukları sırçaya da minâ denir. Bu sırça lacivert veya yeşil renkli olur. Divân şiirlerinde en çok şarap şişesi anlamıyla kullanılır. (bkz. câm)

Mînâdan o bâde kim revâdır
Hâl-i Cem'i şerh eder zebândır
Riyâzî

minâre مناره a.i. Minare veya menâre şeklinde kullanılan kelime "her türlü kule" mânâsı ifade eder. İslamiyetten önce işaret kulesi ve zafer takı anlamlarını karşılamaktaydı. Bundan dolayı ezan okunan yüksek yer veya yapılara da minâre denilmiştir.

Minârelerle bu câmi ki Kâ'be-i cândır
Solaklar ile turur sanki Âl-i Osmândır
Yahyâ Bey

Minû-çehr منوچهر f.b.i. *Şehnâme**de adından bahsedilir. Pişdâdiyân sülalesinden Fars hükümdarı Feridun*'un torunu ve İreç*'in oğludur. İreç'in ölümünden sonra tahta geçmiş ve amcaları Selm* ile Tur*u öldürerek babasının intikamını almıştır. Çok uzun yaşamış ve saltanat sürmüştür.

Minûçehr'in solar gül çehresi bîm-i sitîzinden
Ne dem Efrâsiyâb-âsâ girerse rezme merdâne
Sünbülzâde Vehbî

(bkz. Feridun, İreç).

minyatür منيه تور fr.i. Eski yazma kitaplarda görülen, ince bir sanatla işlenmiş renkli resim. Önceleri yalnızca kitapların baş kısmında veya bölüm başlarındaki tezyînata minyatür denirdi. Şark minyatürlerinde kâğıdın cinsine özen gösterilirdi. Bir ortaçağ sanatı olan minyatür büyük ustalık isterdi. Bir tek kıl ile birçok hat ve resim ortaya koymak oldukça zordu. Eski nakışhâneler (resim atölyeleri), minyatür ustalarını barındırırdı. Dünyaca ünlü bir minyatür sanatçısı olan Mânî*nin *Erjeng** adlı mecmuası da ünlüdür. Türk minyatürcüleri arasında Levnî'nin büyük şöhreti vardır.

mi'râc معراج a. i. Kelime mânâsı "merdiven" ise de Peygamberimizin göğe yükselmesine ad olmuştur. Peygamberimizin Recep ayının 27. gecesi Mekke'deki Mes-

cid-i Haram'dan Kudüs'teki Mescid-i Aksâ'ya gelmişti. Buna İsrâ denilir. Peygamberimizin Mescid-i Aksâ'dan Sidre-i Müntehâ'ya dek olan yolculuğu da Mi'râc adını alır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Mi'râc ve İsrâ'nın anlatıldığı sûreye de İsrâ adı verilmiştir. Bu yolculuk bizim bilgi hududumuzu aşan gayb âleminde cereyan etmiştir. İsrâ ve Mi'râc hadiseleriyle ilgili birçok rivâyetler münakaşalar vardır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de ve hadîslerde konuyla ilgili bilgi mevcuttur. En sahih görüşler doğrultusunda Mi'râc olayı şöyle vuku bulmuştur: Peygamberimiz amcasının kızı Ümmü Hanî'nin evinde bulunurken Cebrail, yanında cennet bineği olan Burak ile birlikte geldi. Peygamberimiz Burak'a bindi ve önce Mescid-i Aksâ'ya gittiler. Orada bütün peygamberler O'nu karşılayıp arkasında namaz kıldılar. Sonra mescidden çıktılar ve mi'râc (merdiven) ile karşılaştılar. Cebrail Peygamberimizi kanadına alarak veya bir rivâyete göre Burak*a bindirerek göğe çıkardı. Peygamberimiz birinci kat gökte melekler tarafından karşılanır. Sonra her kat gökte ayrı ayrı peygamberlerce karşılanıp sohbet eder. Yedinci kat gökte meleklerin Beyt-i Ma'mûr*u tavaf ettiklerini görür. Sonra Sidretü'l-Mühtehâya varırlar. O zaman Cebrail "Buradan ileriye varırsam yanarım" diyerek Peygamberimize yalnız gitmesini söyler. Yetmiş hicâb sonra Refref* denilen yeşil yaygı ile bir müddet daha yolculuk devam eder. Refref Peygamberimizi Kürsî*ye dek götürür. Buradan itibaren yalnız başına ilerleyerek yetmiş hicâb daha aşıp Arş'a varır. Bu yetmiş hicâb içinde Cennet ve Cehennem'i de görmüştür. Arş'a varınca Arş'ın nuru kendisini kaplamıştır. O sırada kalb gözüyle veya beden gözüyle Allah'ı görür. Buna vasıtasız vahy geldi diyenler de vardır. Orada "Namaz" emrini alır ve Bakara sûresinin son ayeti ile birlikte geri döner. Geri dönüş sırasında aynı yolu izler. Refref ile Sidretü'l-Müntehâ'ya gelirler ve oradan Burak'a binip Ümmü Hanî'nin evine dönerler. Bu manevî yolculuk Allah'ın yardımı ile o kadar kısa bir zamanda gerçekleşmiştir ki dönüşte Peygamberimiz yatağını hâlâ sıcak bulur.

Hadiseyi Peygamberimiz, bir hadîs-i şerifte şöyle anlatıyor: "Ben Mekke'de iken evimin tavanı (ansızın) yarıldı. Cibril indi. Göğsümü yardıktan sonra (içini) Zemzem suyu ile yıkadı. Sonra hikmet ve imân ile dolu altın bir leğen getirip içindekini göğsümün içine boşalttı ve göğsümü kapadı. Sonra elimden tutup beni semaya doğru çıkardı.

Peygamberimiz Mi'râc'ı arkadaşlarına anlatınca birçok kişi duraklamıştır. Ebu Bekr ise anında onu doğrulamıştır. Bunun için kendisine "Sıddîk" denilir. Peygamberimiz mi'râcdan, 5 vakit namaz ile döndüğü için, namaz Müslümanların mi'racı sayılır. Yine "Amener-resûlü" diye bilinen âyet de yatsı namazından sonra okunur. Mi'rac'da peygamberimiz Allah'a yakınlığı bir yay aralığı kadar (kabe kavseyn*) veya daha az (ev edna*) idi. Mi'râc'ı anlatan uzun şiirlere mirâcîye denir.

Mi'râcı ile güldü yüzü çerh-i berînin
Vuslat haberinden nitekim âşık-ı şeydâ

Yahyâ Bey

O şebdir matlau'l-envâr-ı mi'râc-ı Hudâvendî
O şebdir mahzenü'l-esrâr-ı halvet-hâne-i İsrâ

Nâdirî

Gel ey kilk-i sebük-rev maksad-ı Aksâ'ya azmeyle
Edip mi'râc vasfın eyle kesb-i pâye-i a'lâ

İzzet Molla

(bkz. Burak, Cebrâîl, İsrâ, Sidre, Refref).

mi'râciye معراجيه a. i. Edebiyatta Hz. Peygamber'in mi'râc* mucizesini konu alan manzûme. Daha çok kasîde nazım şekliyle yazılır. Bu tür şiirleri ezgi ile okuyanlara mi'râc-hân denir.

İslam edebiyatlarında mi'râc olayını anlatan birçok şiir ve yazı yazılmış, hatta "miracnâme" genel adıyla bilinen manzum veya mensur eserler ortaya konulmuştur. Özde bir, ama detayda farklı olan bu eserlerde menkıbevî bir anlatım hâkimdir.

Şâirlerin coşkulu bir söyleyiş ve yer yer didaktik özelliklerle dolu olarak kaleme aldıkları mirâciyeler, bir mucizeyi anlatmaları dolayısıyla çok zaman sanatkârane bir üslupla yazılmışlardır. Eski edebiyatımızda divân ve mesnevîler içinde bir mirâciye bulundurmak gelenek olmuş ve na'tlar ile medhiyeler arasında mirâciyelere yer verilmiştir. Türk edebiyatında mirâciyeleri önemli olan şâirlerden birkaçı şunlardır: Süleyman Nahifî (öl. 1738, 1142 beyit, mesnevî şeklinde). Ganizâde Nâdirî (öl. 1626, 73 beyit).

Nev'izâde Atayî (öl. 1635, 84 beyit), Neşatî (öl. 1634, 53 beyit), Sâbit (öl. 1712, 54 beyit), Nazîm (öl. 1726, 81 beyit), Seyyid Vehbî (öl. 1726, 81 beyit), Seyyid Vehbî (öl. 1736, 66 beyit), Halimî (öl. 1824, 31 beyit) ve İzzet Molla (öl. 1829, 36 beyit). Bunlardan başka müstakil kitaplar halinde basılmış miracnâmeler de vardır. Melik Bahşî tarafından, Uygur harfleriyle kopya edilen (1436) bir *Mirâcnâme* (bs. Paris, 1882), Seyyid Nizamüddin Seyfullah'ın (öl. 1601) *Mi'râcü'l-Mü'minîn'i* (bs. 1871), Kerküklü Seyyid Abdüssettar Ef.nin *Mirâciye Divânı* adlı eseri (bs. 1910) ve Cumhuriyet döneminde yazılmış olan (1936) Abdullah Azmi Yaman'ın *Mirâciye*'si (bs. 1948) bunlardandır.

Münşeat* ve şiir mecmualarında bol miktarda mirâciyeye rastlanır. Ayrıca çeşitli boyutlardaki manzumelerde mi'râcla ilgili düşünceler işlenir ve mazmunlar yer edinir.

Mi'râciyelerin receb ayının 27. gecesi camilerde ve özel dinî toplantılarda musıkîsiz olarak makamla okunması eski geleneklerimizdendir. Bu tür mirâciyeler içinde Nâyî Osman Dede'nin mi'râciyesi oldukça ünlü olup üç ayrı makamda bestelenmiştir.

mir'ât مرآت a. i. Ayna. bkz. âyîne.

Bir âyineyle İskender nice benzer sana cânâ
Senin her baktığın mir'at olur âlem-nümâ cânâ

Şeyhülislam Yahyâ

mîr-i hac میر حج a.i.t. Eskiden hacca kervân ile gidilir ve bir kafile reisi seçilirdi. Bu kişiye mîr-i hac tabir olunurdu. Bazan masrafları padişah tarafından karşılanmak şartıyla hacca gidenlere de mîr-i hac denildiği olur. Mîr-i hac yerine emîr-i hac da kullanılır.

İslâm dininde ilk mîr-i hac Halife Ebubekir olmuştur. Mîr-i hac, kervanın emniyetle gidip gelmesinden sorumludur. Osmanlı mîr-i haclığı, daha sonra sürre eminliğine tevdî olunmuştur.

Şeh-i aşkam kapında dûd-ı âhım Kâ'be'de gûyâ
Kurulmuş mîr-i haccın bârgâhıdır benim kıblem

Aşkî

(bkz. kervan, hâc)

Mirrih مریخ a. i. Merih, Mars gezegeni. Behram. Yıldız ilmi içinde gezegenler önemli yer tutar. Merih ise nahs-ı asgar (küçük uğursuzluk) olarak kabul edilir. Yıldızların burçlar üzerine etkisinden dolayı Mirrih aşırı derecede ateşli ve kurudur. Neşe, yiğitlik, kızgınlık, sefahat, kuvvet, savaş, hıyanet, gazap gibi özellikler onunla ilgili görülürdü. Feleğin başkomutanı mesabesindedir. Elinde bir kılıç veya hançer ile tasvir edilir. Yunan mitolojisinde savaş tanrısı olarak bilinir. Burçlar içinde yıldızı Merih olanlar kuvvetli, öfkeli, sert ve cüretkâr olurlarmış. Kararlılık ve girişkenlik ile dolu, ama devamlı kavgacı imişler. Beşinci felek* Merih'in etkisi altındadır. Kendisi de o gökte bulunur. Cumartesi gecesi ve salı gündüzlerine hakimdir. Kırmızı renk de Merih'e aittir.

Görse ol tîğ-ı kazâ cevheri Behrâm-ı felek
Dehşetinden olur üftâde behâk-i münkad

Samî

Felek-i işrete bir ahter-i ferhunde iken
Yine Mirrîh-sıfat durma döker kanı kadeh

Bâkî

Mirrîh'i eritir istese bir nigâh ile
Bilmez misin ol âfet-i devrân nedir

Belîğ

(bkz. Behram, burç, felek, eflâk, gök).

misk مسك a. i. Misk, müşg. Misk, Hıta* (Doğu Türkistan) ülkesinde yaşayan bir çeşit ceylanın (yaban keçisi) göbeğindeki urdur. Buna nâfe de denir. Erkek ceylanlarda bulunan bu ur, hayvanı rahatsız edermiş. Hayvan, sürtünmek yoluyla bu uru düşürebilirmiş. Misk avcıları sahralara kazık çakar ve ceylanların bu kazığa sürtünerek misk urunu düşürmelerini sağlayıp öz haldeki bu siyah madde düştükten sonra etrafa kokusu yayılır ve yerini belli edermiş. Hammadde olarak kullanılan bu urdan, şişeler dolusu koku elde etmek mümkünmüş. Günümüzdeki kozmetik sanayii miskten çok yararlanır. Ancak günümüz misklerinden birçoğu sun'îdir.

Divân şiirinde en çok sözkonusu edilen koku ve maddelerden biridir. "Miskin" ile tevriyeli olarak kullanıldığı yerler çoktur. Kokusu ve siyah rengi ile sevgilinin kokusu, ayva tüyleri, beni, kaşı, saçları; gece, mürekkeb vs. miske benzerler. Çin, Hıta, Huten kelimeleri, miskin çıktığı yeri; âhû da misk keçisini bildirir. Makbûl ve pahalı bir koku oluşu, kokusunun gizlenememesi, her yeri kaplaması, elde edilişi vs. birçok yönlerden ele alınır. Özellikle sevgilinin saçları misk ile dolu bir pazar gibidir. Sevgili ölürse onun mezarında biten otlar, misk kokulu saç gibi kokar. Âhû, sevgiliyi kıskandığı için, içine kan oturur ve sonuçta misk meydana gelirmiş. Çünki misk, aslında kurumuş kandan ibarettir.

Çün dememol gurreden açdı girih
Müşg-efşân oldu çü bâd-ı nesîm

Aşkî

Sevdâ-yı çîn-i zülfüne düşün ciğer yakar
Âhû-yı çîn anınçün olur bağrı kanı misk

Ahmed Paşa

Zülfün iki bükülüp kâkül-i miskînin ile
Dil-i âvâremi ol gamze-i câdûya çeker

Yahyâ Bey

(bkz. âhû, Hıtâ, Huten, Çin, saç).

miyân میان f. i. Orta, meyân. bkz. meyân

Yine ney figâna geldi ciğeri dutuştu yandı
Neye uğradı ne gördü tehî miyân içinde

Nesîmî

mîzâh مزاح a. i. Şaka, latife, eğlence, alay. Mizah hayatın hemen her unsurunda görülen bir nükte ve zerâfettir. Mizahta konu seçilmez; aksine konu kendisini seçtirir. Siyaset ve politika, sosyal olaylar, alışkanlıklar, günlük hayat, aktüalite vs. her şey ona konu olabilir. Kısaca kırıcı ve hırpalayıcı olmamak şartıyla her olay, mizahın ilgi alanı içine girebilir.

Mizah, ancak başkasına aktarıldığı zaman bir forma girer. Bu bakımdan her milletin günlük hayatındaki espri (nükte), fıkra; alay, şaka ve latîfeleri belli oranda edebiyatlarına yansır. Önce sözlü olarak doğan bu mizah ürünleri sonradan yazıya geçirilerek daha da edebî bir kimlik kazanır.

Eski Türk edebiyatının ilk dönemlerinde mizaha tamamen anonim ürünlerde rastlamaktayız. *Divânu Lugati't-Türk, Kutadgu Bilig, Dede Korkut* gibi eski edebiyat ürünlerinde geçen deyimler, atasözleri, bilmeceler ve tekerlemeler içinde mizah açısından oldukça zengin söyleyişler bulunabilir. Ancak gerçek anlamda ilk mizah ürünleri masallar (msl. Keloğlan) fıkralar ve seyirlik oyunlar (msl. Karagöz, Ortaoyunu, meddah) olarak bilinir. Bu tür ürünler, daha sonra Tanzimat dönemi Türk tiyatrosunda oldukça etkili olacaktır.

Âşık edebiyatında mizah, daha çok atışma, deyişme, taşlama gibi karşılıkla söylenen şiirlerde, rakibe üstün gelme düşüncesi ile başvurulan bir konu olmuştur. Halk şiirinde kendine özgü bir yeri olan ve örneklerine sık rastlanan alaysı destanlar (msl. Mirasyedi, Esnaf, Uyuz destanları) ise salt mizah ürünleridir.

Divân edebiyatında mizah, önceleri ikinci derecede bir olgu biçiminde algılanmıştır. Eskilere göre vakarlı ve ciddi bir insan için gülmek ayıp sayılır. Ancak giderek bu anlayış yıkılmış ve gerek halk ve esnaf yığınlarında, gerekse devlet büyükleri ve sohbet ehli kişiler arasında mizah, büyük rağbet görmeye başlamıştır. Mizahın

bir hikmet dersinden daha etkili olacağına inanılmasından sonra her kademedeki insanlar arasından nükteli konuşmalardan zevk duyulmuştur. Türk milletinin bu geniş mizah yeteneğine karşılık ne yazık ki atalarımız bu ürünleri birer kitap içinde toplamayı ihmal etmişlerdir. Bunun en büyük etkenlerinden birisi, İslâm dininin insanları küçük düşürmeyi yasaklamış oluşudur. Ancak yine de bu yolda ağır hicivler yazılmıştır. Divân edebiyatının şiir ağırlıklı oluşu, Osmanlılık dönemindeki Türk mizahını da şiir kalıbına sokmuştur. Ancak mizahın şiiri küçülttüğü görüşü hakim olduğu içindir ki şâirler, zorunlu haller dışında pek az mizahî şiir yazmışlardır. Psikolojik zorunluluk duydukları durumlarda ise mizahın sınırını zorlamışlar ve müstehcen hicivlere uzanmışlardır. Oysa latîfenin değeri de latif olmalıdır. Nitekim mizahî bir eserin edebî sayılabilmesi için ince bir nükte, zarif bir mazmun içermesi ve zekâya hitap etmesi gerekir. Divân şiirinde bu kalıba giren birtakım eserler de yok değildir. Bunlar şöylece sınıflandırılır: 1. Manzum latîfeler: "Latîfe" ve "hikâye" başlığı altında yazılan küçük manzumelerdir. Divânlarda, mecmualarda ve mesnevîlerde rastlanıldığı gibi müstakil letâifnâme'ler de yazılmıştır (bkz. Letâifnâme). 2. Nesir fıkralar: Özellikle letâif mecmualarında bu tür fıkralara çok rastlanır (bkz. Fıkra). 3. Mizahî mektuplar: Şâirlerce latife yollu yazılmış bazı manzum veya mensur mektuplar vardır. Ebubebir Kânî'nin (öl. 1719) Yeğen Mehmed Paşa'ya yazdığı düzyazı mektup ile Ruhî'nin (öl. 1606) divânında yer alan latife yollu manzum mektuplar bunlardandır. 4. Arzuhaller: Divân şâirlerinin başkaları ağzından yazdıkları alaysı arzuhallerdir. Sâbit'in (öl. 1712) *Arzıhâl-i Şikârî*'si, Osmanzâde Tâib'in (öl. 1724) *Arzıhal-i Darendeli Kadı*'sı bunlardandır. 5. Mizahî münazaralar: Bir olay veya latifeyi münazara şeklinde mizah kalıbına döken eserlerdir. Molla Lütfî'nin (ö. 1495) düzyazı *Harnâme*'si gibi. 6. Mülâtafalar: Büyük kişilerin karşılıkla şakalaşmaları ve latîfe yapmalarıdır. Manzum veya düzyazı olabilir. Şeyhülislam Yahyâ (öl. 1644) ile Nef'î (öl. 1635) arasında geçen mülatafalar edebiyatımızda pek ünlüdür. 7. Nâme başlığı taşıyan mizah eserleri: Mizah konulu müstakil eserlerdir. Şeyhî'nin (öl. 1428 ?) *Harnâme*'si, Kânî'nin *Hirrenâme*'si, Gazali Deli Birader'in (XVI.yy.) *Cerrenâme* ve *Kaplıcanâme*'leri, Fütuhî'nin (XVI.yy.) *Pirenâme*'si Sâbit'in *Derenâme*'si, İzzet Ali Paşa'nın (öl. 1734) *Nigârnâme*'si vs. bunlardandır. 8. Mizahî şerhler: Başkasına ait bir manzûme veya yazının alaylı biçimde açıklanmasıdır. Nedîm'in Nigârnâme şerhi bunlardandır. 9. Tehziller: Başka bir şâire ait bir şiirin aynı ölçü ve kafiye kullanılarak gülünç hale getirilmesidir (bkz. Tehzîl). Bütün bu türlerin dışında kalan bir mizah eseri de Edirneli Ali Güftî'nin (öl. 1678), çoğu hoca olan 103 şâiri mizah yollu anlattığı ünlü *Teşrifatü'ş-Şuarâ* adlı tezkiresidir. Divân şiirinde mizahtan çok hezeliyyâta ağırlık verilmiştir. Bazı şâirlerin (msl. Nev'izâde Ataî, Sürurî, Kanî, Küfrî, Bahayî) hezeliyyatları toplanmışsa da içlerinde küfür ve hicivden arınmış mizah eserlerine pek az rastlanır.

Tanzimat döneminde Türk mizahının çehresi birdenbire değişir ve genişlemeye başlar. Teodor Kasap ile Âli Bey bu dönemin en önemli mizah yazarlarıdır. Fransız edebiyatının etkisinde geliştirdikleri mizah ürünlerinin en önemlilerini tiyatro eserleri oluşturur. Teodor Kasap'ın 5 perdelik bir komedi olan *Pinti Hamit* ile bir ortaoyunu olan *İşkilli Memo*'su; Âli Bey'in *Kokana Yatıyor*, *Tosun Ağa* ve *Ayyar Hamza* gibi komedileri ile *Lehcetü'l-Hakayık* adlı mizahî sözlüğü ve *Letâif* adlı opereti önemli mizah örnekleridir.

mîzân ميزان a. i. Terazi, tartı. Kelimenin iki ıstılah anlamı vardır. İlki, mahşer gününde kurulacak olan ve her insanın iyilik ve kötülüklerinin tartılacağı terazidir. Tartı sonucu ehl-i yemin* ve ehl-i yesâr* ayrılacaktır. Kelimenin ikinci anlamı burçlarla ilgili olanıdır. Terazi burcu 24 Eylül-23 Ekim arasında doğan kişiler üzerinde etkilidir. Bu burç Sünbüle (Başak*) burcunun yanında bulunan bir

yıldız kümesi olup tamamı dört yıldızdan oluşur. Bu burcun özellikleri içinde en belirgin olanlar, gülüp eğlenmek ve adaletli olmaktır. Yıldız Zühre'dir. Divân şiirinde terazi anlamıyla da kullanılır ve özellikle Yusuf* peygamberin teraziye konup satılmasına telmîh yapılır.

Deryûze elin açınca Mîzân
Dirhem yerine dür etdi rizân

Şeyh Galib

Evi Zühre'nin Sevr ü Mîzân imiş
Nitekim Kamer evi Sertân imiş

Devletoğlu Yusuf

Bu suçlarla beni tartarsa Rahmân
Kırılır arsa-i mahşerde Mîzân

Mesihî

Güneş Yusuf'leyin mîzâna geçdi
Züleyhâ-yı zemân genc-i zer açdı

Lamî

(bkz. burc)

mû مو f. i. Kıl, saç, bkz. saç.

Ben bugün bir nevbahâr-ı hüsn ü ân seyreyledim
Tarf-ı destârında sünbül gibi mûlar var idi

Nedîm

mu'amma معمّاء a. i. Mânâsı gizli, güç anlaşılır söz, bilmece, yanıltmaç. Edebiyatta bir ad sorulacak şekilde düzenlenmiş manzum bilmece. Lugaz*ın bir çeşididir.

Muammalar gerçekte Allah'ın 99 adından biri için düzenlendikleri halde sonradan kişi adlarını konu almışlardır. Genellikle beyit, kıta, kıt'a-i kebire gibi küçük nazım şekilleriyle yazılırlar. Bazan mesnevî parçalarıyla da muammalar yazıldığı olur. Divânların son kısmında muammeyat başlığı altında sıralanırlar.

Eski şâirler muammayı söylemeye ve çözmeye çok önem vermişlerdir. İranlı şâir Mir Hüseyin Muammayî, ömür boyunca muamma ile uğraşmıştır. Türk şâirleri içinde Edirneli Emrî (ö. 1575) alfabetik sıra ile her harften en az bir adet isim olmak üzere 600'den fazla muamma söylemiştir. Türk ve Fars edebiyatlarında muamma risaleleri yazmak bir gelenek halini almıştır.

Muammaların başında "Muamma benâm-ı ... (... adı hakkında muamma)" ibaresi ile manzumede sorulan ad yazılır ve okuyucunun bunu kolaylıkla bilmesi sağlanmış olurdu. Muamma yoluyla bir beyit yahut dizeden bazan birden fazla isim çıkabilir. Muamma söylenirken ebced* hesabına başvurulabilir ve harflerin rakam karşılıklarıyla aritmetik işlemleri yapılarak sonuca gidilebilir. Bazı muammalar basit bir şekilde düzenlenirse de sonucu çok zor bulunan muammalar oldukça fazladır. Nâbî'nin şu beytinde çok basit ve rakamsız bir muamma görülür: "*Bende yok sabr u sükûn sende vefâdan zerre/İki yoktan ne çıkar fikr edelim bir kerre*". Farsçada yokluk ve olumsuzluk bildiren örnekler "nâ" ve "bî" dir. Yanyana gelince "Nâbî" okunur.

Muamma geleneği halk şiirinde değişik bir biçimde kendini göstermiştir. Saz şâirleri âşık meclislerinde karşılıklı muammalar söyleyip bunların başkaları tarafından çözülmesini isterlerdi. Çözülmeyen muammalar ise duvara asılır ve çözen birisi çıkıncaya dek askıda kalırdı (muamma asmak). Muamma ancak halledilince askıdan iner ve çözen kişi de en az muammanın şâiri kadar itibara kavuşurdu.

Latin kökenli Türk harflerinin kabulünden sonra harf esasına dayalı muamma söyleme geleneği tamamen ortadan kalkmıştır.

Mu'allakatü's-seb'a معلقة السبعه a.i.t. Yedi Askı. Cahiliyet döneminde çok beğenildikleri için Kâ'be'nin kapısına asılan yedi Arap kasidesi.

Eski Araplar eşhuru'l-hurum (haram aylar) denilen ve kan dökmenin yasak olduğu dört ay (Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Receb) boyunca çeşitli bölgelerde panayırlar kurar ve birçok eğlenceler yanısıra şiir yarışmaları düzenlerlerdi. Bu yarışmalarda birinci gelen şiirler, keten yaprağı üzerine altın ile yazılıp daha güzeli yazılasıya dek Kâ'be kapısında halka teşhir edilirdi. Muallakatü's-Seb'a, bu yolla seçilip meşhur olmuş yedi adet şiirin ge-

nel adıdır. Bu rivayetin uydurma olduğunu söyleyenler vardır (msl. İbnü'l-Anbarî, *Tabakatü'l-Udebâ*, s. 43). Bu yedi şiiri ilk defa toplayan kişi Hammadü'r-Râviye'dir (öl. 783). Yazarları ise İmrü'l-Kays (öl. 565), Tarafe (öl. 564), Züheyr (öl. 608), Lebîb (öl. 661), Amr b. Külsüm (öl. 660'den önce), Antere (öl. 600) ve Hâris'tir (öl. 570 veya 580). Bunlar içinde yalnızca Lebîb, İslamiyetin gelişine dek yaşamış ve Müslüman olmuştur. Bu şâirlerden Antere ile Hâris'in yerine Nabiga ile Aşâ'yı koyanlar olduğu gibi Hılliza, Alkâme ve Abid b. Ebras'ı ekleyerek kasidelerin sayısını ona çıkaranlar da vardır.

Muallakatü's-Seb'a kasidelerinin hemen hepsinde dil ağır ve sanatlıdır. Ancak hiç birinde aruz hatası yoktur. Hepsi saf ve doğal şiirler olup benzetmeler, gerçek hayattan alınmadır. Sun'î ve medenî güzellikler yerine doğruluk, onur gözetmek, sözünde durmak, misafir ağırlamak gibi bedevî Arapların yüksek vasıflarını taşır. Yine bir çoğu, göçebe hayatı yaşayan sevgilinin terk edip gittiği yurdun tasviri ve bu terk edilmişliğin lirik anlatımıyla başlar. Bu benzerlik taklitten öte bir zorunluluk, belki bir tevârüt*tür. Muallakatü's-Seb'a değişik zamanlarda birçok yazar ve dilci tarafından şerh edilmiştir. Batalyusî (öl. 809), İbn Keysan (öl. 910), İbnü'n-Nahhas (öl. 949), Kalî (ö. 966-7), Zevzenî (öl. 985), Hatib-i Tebrizî (öl. 1108) bunlardandır. Daha sonraki dönemlerde de muallaka kasidelerinin ayrı ayrı veya topluca şerhleri ve tercümeleri yapılıp basılmıştır (msl. İstanbul, 1911; Upsala, 1913; Berlin, 1876; 1905; Mısır, 1875, 1906; Paris 1816, 1901; Kalküta, 1894; Viyana, 1899-1901). Türk diline *Yedi Askı* adıyla Şerefeddin Yaltkaya tarafından çevrilmiştir (bs. 1943, 1985).

muaşşer معشر a. i. Onlu, onluk. Edebiyatta aynı vezinde onar dizelik bendlerden oluşan nazım şekli. İlk bendin on dizesi birbirleriyle kafiyeli, sonraki bendlerin son iki dizesi iki bend ile kafiyeli olur (aaaaaa aaaa+bbbbb bbbaa vs.) Son iki dize her bend sonunda aynen tekrar ediliyorsa mütekerrir muaşşer; yalnızca kafiye yönünden ilk bend ile benzeşiyorsa müzdevic muaşşer adını alır. Ancak bu tür muaşşerin edebiyatımızda hiç örneği yoktur.

Şekil yönünden terci-i bende çok benzer. Aradaki fark, ilk bendin son iki dizesinin ayrı kafiyelenmiş oluşudur. Bu nedenle birçok muaşşerler terci-i bend ile karıştırılmıştır. Muaşşerin bend sayısı 5 ila 12 arasında değişir.

Muaşşer, müseddesten sonraki çok dizeli musammatların en çok kullanılanıdır. Konuları daha çok bir arz-ı hâl, şâirin hayat hikâyesi, felekten şikâyet vs. hayatla ilgili konulardır. Hayalî, Muhibbî, Aşkî, Ruhî, Pertev Paşa gibi şâirlerin divanlarında muaşşerlere rastlanılmaktadır. Başka bir gazelin her beyti yahut yalnızca matla*ı önüne sekiz dize ilavesiyle yapılan muaşşere taş'ir denir. Örneğine pek az rastlanır. Yahyâ Bey'in Kanunî'ye ait "gibi" redifli ünlü gazeline yapmış olduğu taş'ir buna örnektir.

mubattan مبطن a. i. Karınlı ve şişkin şarap küpü. bkz. bade.

Kadeh evrâdının âsârın işrâb eyleyip durma
Hum-ı mey bir mubattan kimsedir var sâgarı aldat

Servet

mu'cem معجم a. i. Tarih düşürme sanatında yalnızca noktalı harflerin hesabıyla yapılan tarihtir. Zıddı mühmel*dir. Cevher, mücevher ve menkut denildiği de olur.

Târîh-i sâl bed'ini mu'cem yazıp dedim
Hüznî rakamla etdi müverrihliğe heves

Surûrî (Hüznî)

mu'cize معجزه a. i. Dinî kuvvetlendirmek amacıyla ve Allah'ın emri ve izniyle peygamberler tarafından yapılarak halkı hayrette bırakan olağanüstü haller. Mucize olaylarını âdet, akıl ve ilim izah edemez. Allah tarafından yalnızca peygamberlerine verilmiş bir üstünlüktür. Her peygamberin mucizesi vardır. Kerâmet* ile karıştırılmamalıdır.

Divân şiirinde Peygamberimiz başta olmak üzere Musâ, İsâ, İbrahim, Yusuf vs. birçok peygamberin mucizelerinden telmih yoluyla bahsedilir. Burada Peygamberimize ait olan ve şiirlerde en çok sözü edilen birkaç mucizeyi örnek veriyoruz:

Şakku'l-Kamer (Ay'ın ikiye ayrılması). Kureyş müşriklerinden bazıları mehtaplı bir gecede Peygamberimizden mucize istediler. O da parmağıyla aya işaret etti ve ay iki parça oldu.

Peygamberimiz ashabı ile Hudeybiyye denilen yere gelmişti. Orada su yoktu. Namaz vakti de girmişti. Peygamberimiz yanındaki sudan abdest aldı ve parmaklarını öne uzatınca her parmağından çeşme gibi sular akmaya başladı. Ashab o sudan abdest aldılar.

Ashabdan birinin evinde bir acı su kuyusu vardı. Peygamberimiz tükrüğü ile o suyu tatlılaştırdı.

Peygamberimiz hayvanlar ile konuşurdu. Birgün Hz. Ebubekir ve Ömer'e düşmanlık besleyen iki kişiyi ısırmış bir köpekle konuştu. Yine birgün bir Arabînin isteği üzerine kertenkelenin şehadet getirmesini sağladı. Bir avcı bir ceylan yakalamıştı. Ceylan Peygamberimize yalvararak kendisine 5 saat kefil olmasını, bu arada iki küçük yavrusunu emzirip geleceğini söyledi. Peygamberimiz de avcıya kefil oldu. Ceylan geri dönünce avcı İslam'a girdi.

Peygamberimiz pişmiş bir kuzuyu diriltip konuşturdu.

Hayber gazvesinden sonra yahudiler tarafından Ona kızartılmış bir kuzu gönderildi. Peygamberimiz arkadaşları ile onu yemeye başlayınca kuzu dile gelip kendisinin zehirli olduğunu söyledi.

Peygamberimiz başını Hz. Ali'nin kucağına koyup uzanmıştı. O uyurken güneş batmış ve Hz. Ali'nin ikindi namazı geçmişti. Peygamberimiz uyanınca dua etti ve güneş battığı noktadan geri döndü. Ali namazını bitirince tekrar battı.

Birgün müşrikler Peygamberimizden mucize istediler. O da sağ avucuna ufak taşlar aldı. Taşlar şahadet getirdiler.

Hendek gazvesinden sonra Câbir, Peygamberimize ziyafet vermiş ve bir kuzu kesmiş. O sırada Câbir'in iki oğlundan biri kuzunun nasıl kesildiğini görmüş ve kardeşi bunu sorunca da onu yatırıp tarif eder gibi kardeşini kesmiş. Kardeşinin öldüğünü görünce de korkup kendini damdan atmış. Câbir ile hanımı Peygamber üzülmesin diye sofraya oturmuşlar ve neşeli görünmüşler. Ancak Peygamberimiz çocukların sofraya gelmelerini istemiş. Onlar evde olmadıklarını söyledilerse de Cebrâil durumu Peygamber'e haber vermiş. O da dua edip her iki çocuğu da diriltmiş.

Gözleri oyulmuş birisi Peygamberimizden bunu iyi etmesini istemiş. O da yerden toprak parçası alıp tükrüğüyle çamur haline getirerek gözüne sıvamış ve adamın gözleri açılmış.

Medine'de bir hurma fidanı dikmiş ve fidan hemen meyve vermiştir.

Peygamberimiz hutbe okurken bir hurma kütüğüne dayanırmış. Minber yapılıp da peygamberimiz minbere çıkınca bu kütük o kadar inleyip ağlamış ki Peygamberimiz minberden inerek eliyle onu tutmuş ve susturmuştur.

Bunlar gibi birçok mucizeler şiirlere geç-miştir. Özellikle dînî edebiyatta örneklerine çok rastlanır.

Vücûd-ı pâki oldu harf-i illâyile istisnâ
Benânıyla dü nîm etdikde kurs-ı mah-ı tâbânı

Sâmî

Seyyid-i nev'-i beşer deryâ-yı dürr-i ıstifâ
Kim sepipdir mu'cizâtı âteş-i eşrâre su

Fuzûlî

Hayret ilen parmağın dişler kim etse istimâ
Parmağından verdiği şiddet günü ensâre su

Fuzûlî

Gulâz-ı müşrikîni eyledi ıskat içün yoksa
Behâyim nutka gelmek Hazret'e bir iş midir gûyâ

İzzet Molla

Geldi güftâra berre-i büryân
Eyledi yana yana hâli beyân

Sâbit

Zülâl-i sâf-ı engüştiyle kıldı âlemi sîrâb
Yemiş verse nola bir an içinde diktiği hurma

İzzet Molla

(bkz. Muhammed).

mugaylân مغيلان f. i. Deve dikeni. Çöllerde ve kurak yerlerde bulunan bir bitki olduğu için sevgilinin Kâ'be'ye benzeyen mahallesinin yolunda bulunduğuna inanılır. Mugaylan acı ve ızdırabın timsalidir.

Kûy-ı yâr ta'n-ı düşmenden kaçan varır kaçan
Kâ'be'ye varmaz şu kim hâr-ı mugaylândan kaçar
Karamanlı Nizamî

mûğ موغ f. i. Ateşe tapan, meyhaneye sürekli giden. Çoğulu muğan'dır. İran'da halk İslamiyetten evvel ateşe taparlardı. Mecûsî dini denilen bu inanışın ulularına muğ denilirdi. Dinî törenler muğlar tarafından yönetilirdi.

İslam dininin yayılmasıyla da muğ kelimesi "meyhaneci" anlamıyla yerleşti. Pîr-i muğan ise en yaşlı din ulusu anlamında meyhaneciye ad oldu. Meyhanenin gediklisine de bu adın verildiği olmuştur. Muğbeçe (muğun çocuğu, gençe muğ) kelimesi ise meyhane çırağı veya sâkînin yerine kullanılmaya başlandı. Divân edebiyatında da aynı anlamlarda birer mazmun olarak yerleşti. Muğ veya muğan tasavvufta tarikatın ulusu, mürşid yerine kullanılmıştır. Bu nedenle bazı şâirlerin zevahiri kurtarmak gayesiyle kelimeyi tevriyeli kullandıkları da olmuştur.

Mey-fürûşun bir mürîdi olmuşuz âlem bilir
Şeyhimizdir eskiden pîr-i muğân sultânımız
Turâbî

Bilmeyen farkını meyhâne ile hankâhın
Acaba pîr-i muğândan nice işret ister
Şeyhülislâm Yahyâ

Bir nigâh-ı âşinâ bestir bize muğbeçeden
Ba'd-ez-în ey duhter-i rez çekmeziz nâzın senin
Nedîm

(bkz. meyhane, sâkî).

muhabbet محبت a. i. Sevgi, aşk. (bkz. aşk).

Muhabbetden Muhammed oldu hâsıl
Muhammedsiz muhabbetden ne hâsıl
Lâedrî

muhakkak محقق a.s. Hüsn-i hat*da bir yazı çeşididir. Bu yazının çanaklı harfleri, biraz köşeli harfe yaklaşır. İç genişlikler sülüs* dekinden fazla olup dikey harfleri biraz uzuncadır. Bina yazılarında ve büyük boy *Kur'ân-ı Kerîm* yazımında kullanılır. XVI. yy.dan sonra pek kullanılmamıştır.

Reyhân hattı gubârını nesh etti kâkülü
Hattın muhakkak oldu ki hûbı celîsidir
Helakî

muhammes مخمس a. i. Beşli, beşlik. Edebiyatta, aynı vezinde beşer dizelik bendlerden oluşan nazım şekli. İlk bendin beş dizesi birbiriyle kafiyeli, sonraki bendlerin son bir veya iki dizesi ilk bend ile kafiyeli olur. (aaaaa-bbbba vs. veya aaaaa-bbbaa vs.) Son bir veya iki dize her bendin sonunda aynen tekrar ediliyorsa mütekerrir muhammes; yalnızca kafiye yönünden ilk bend ile benzeşiyorsa müzdevic muhammes adını alır.

Edebiyatımızda son iki dizesi nakarat olarak tekrarlanan muhammes örneği pek azdır. Muhammesin son dizesi bağımsız bir şekilde yalnızca birbiriyle kafiyeli olursa tardiyye adını alır. Bir başka şâire ait gazelin her beyti beşli bend haline dönüştürülürse tahmis ortaya çıkar.

Muhammesler genellikle 4 ile 8 bend arasında değişik uzunluklarda yazılır. Bunun yanında 8 bendden artık yazılan muhammesler de vardır.

Hemen her konuda muhammes yazılabilir. Ancak felsefî düşünceler ve tasavvuf konuları ile övgü ve aşkın dile getirildiği muhammesler çoğunluktadır.

Edebiyatımızda muhammes nazım şekliyle en çok eser veren şâirler arasında Muhibbî (18), Aşkî (6), Hoca Neş'et (6) ve Enderunlu Vasıf (5) sayılabilir.

Muhammes nazım şekli halk edebiyatımıza da girmiş ve hece ölçüsü ile birçok muhammesler yazılmıştır. Bu edebiyatta lirik-epik konular daha çok muhammes nazım şekli ile yazılır. Konu bütünlüğü aranmadığı ve büyük söyleyiş kolaylığı sağladığı için çok kullanılan muhammes genelde 16 heceli olur. Özellikle Doğu Anadolu ve Azerbaycan âşıkları tara-

fından kullanılan bu tür muhammesin halk şiirinde şekil (sada, cıgalı, dudakdeğmez cıgalı vs.) ve bestelenişlerine göre (baş, orta, Köroğlu muhammesi vs.) değişik şekilleri ortaya çıkmıştır. Buraya Recaizâde Ekrem'in bir muhammesini örnek alıyoruz:

I.

Gül hazîn bülbül perîşân bâğzârın şevki yok
Derd-nâk olmuş hezâr-ı nağmekârın şevki yok
Ah eder inler nesîm-i bî-karârın şevki yok
Başka bir hâletle çağlar cûybârın şevki yok
Geldi amma neyleyim sensiz bâharın şevki yok

II.

Farkı yokdur giryeden rûy-ı çemende jâlenin
Hûn-ı hasretle dolar câm-ı safâsı lâlenin
Meh bile zücretle âğûşunda ağlar hâlenin
Gönlüme tesîri olmaz âteş-i seyyâlenin
Geldi amma neyleyim sensiz bahârın şevki yok

III.

Ruha verdikçe peyâm-ı hasretin her bir sehâb
Câna geldikçe temâşâ-yı ufuktan pîç ü tâb
İhtizâz eyler çemen izhâr eder bin ıztırâb
Hem tabiat münfail hecrinle hem gönlüm harâb
Geldi amma neyleyim sensiz bahârın şevki yok

Recâizâde Ekrem

Muhammed محمد a. i. İslam peygamberi Hz. Muhammed Mustafa. Hz. Muhammed, miladi 571 senesinde, Rumî aylardan Nisan ayı içerisinde, kameri Rabiulevvel ayının on ikinci pazartesi gecesi sabaha doğru dünyaya gelmiş; o gece gün doğmadan âlem nur ile dolmuştur. İlk peygamber ve ilk insan Hz. Âdem'den itibaren evlattan evlad'a geçen "son peygamberlik nuru" O'nda sahibini bulmuştur. Hakkında biyografik bilgi birçok kaynaktan edinilebilir. Biz özetin özetini vereceğiz.

Peygamberimiz henüz dünyaya teşrif etmeden babası Abdullah vefat etmiş, onun ölümünden sonra zevcesi Âmine Hatun pek mübarek bir erkek çocuk dünyaya getirmişti. O çocuğa "MUHAMMED" adını verdiler.

Hz. Peygamberin nesebi şöyledir: "Muhammed b. Abdullah b. Abdulmuttalib b. Hâşim b. Abdimenaf b. Kusayy b. Kilab b. Mürre b. Kab b. Lüey b. Galib b. Fihr b. Malik b. İlyas b. Mudar b. Nizar b. Mead b. Adnan.

Buharî'nin *Sahîh*'inde peygamberimizin nesebi Adnan'a kadar sayılmakta ise de Taberî, tarihinde, Resul-i Ekrem'in nesebini Hz. İbrahim'e kadar götürür.

Muhammed "pek çok hamd ü sena olunmuş, övülmüş" demektir.

Hz. Peygamber altı yaşına gelince annesi de vefat etmiştir. Babadan yetim anadan öksüz kalan Muhammed'e dedesi Abdulmuttalib bakmıştır. Dedesinin ölümünden sonra amcası Ebu Talib O'nu yanına almış. O'nun yetişmesine büyük bir özen göstermiştir. Amcası Ebu Talib'in yanında ticaret ile iştigal ettiği sıralarda Hz. Hatice ile evlenmiştir.

Resûlü Ekrem efendimize kırk yaşlarında nübüvvet, kırk üç yaşlarında da risalet gelmiştir.

O, yirmi üç senelik peygamberlik hayatında durmadan dinlenmeden çalışmış, insanları Allah'ın nizamında hak ve adalete, gerçek eşitliğe ulaştırmak için buluştuğu her fertle görüşmüş, topluluklara hitap etmiştir.

İrtihal edinceye kadar insanlığı ince bir telkin edasıyla bilfiil örnek olarak irşad etmiştir. Daima sevdirmiş, kolaylaştırmıştır; zorlaştırmamıştır. Sevdirme ve kolaylaştırma O'nun bütün hayatının tasviridir. Geleceğin mürşidlerini de şöylece irşad etmiştir: "Sevdiriniz, nefret ettirmeyiniz. Kolaylaştırınız, güçleştirmeyiniz." (*Mişkatü'l-Mesâbih*, No. 3722).

O, büyük bir öğretmendi. O'nun bizzat yetiştirdiği hukukçu, siyasetçi, kumandan ve (Suffa ehli) öğretmenleri yüzlercedir. O, zengin-fakir, kuvvetli-zayıf ayırımına kat'iyyen yer vermez; hüküm verirken Allah korkusuyla ürperir ve daima en büyük hakim olan Allah'ın adaletini hatırlatırdı. Allah'ın şeriatini tatbik ederken, en yakınlarına bile taviz vermez, mutlak adaleti icra ederdi. Bir defasında: "Allah'a yemin ederim ki, Muhammed'in kızı Fatıma hırsızlık etseydi, onun da elini keserdim." buyurmuştur.

O'nun giydiği elbiselerinden başka bir elbisesi olmazdı. Kuru bir yatak, içi hurma

lifi dolu bir yastık, bir su kabı ve bir hayvan derisi O'nun bütün serveti, bütün eşyası idi.

O, Hakk'ı ezmek için muhtelif silahlara sarılmış muannid zalimler gürûhuna karşı, Allah (C.C.) tarafından cihad vermekle mükellef kılınmıştır.

O, bir operatör misali kılıcını küfrün kalbinde bir şifa neşteri gibi dolaştırmış, rahmet olarak gönderildiğinin şuuru içinde şifa kabul etmek istemeyen azgın kâfirler için de hidayet ve afv niyaz etmiştir. Şöyle buyuruyordu onlar için: "Allahım! Kavmimi doğru yola ilet. Günahlarını bağışla. Çünkü onlar yaptıklarının farkında değillerdir." (*Şerhü'ş-Şifa*, 1/237)

O, hayatında bir defa olsun yalan söylemediği, vadinden dönmediği için düşmanları tarafından dahi "Emîn" sıfatı ile anılmıştır.

O, zikri ve fikri ile daima Allah'a karşı kâmil bir teslimiyet içerisinde yaşamış, en büyük ruh huzurunu "gözümün nuru" dediği namazda bulmuştu. Her işi hamd ile biterdi. Bütün işlerinde Allah'a dua ve niyaz halinde olurdu.

O, hayatında bir defa olsun kalp kırıcı bir söz ve davranışın sahibi olmamıştır. O, insanların en çok gönül alanı idi. Daima tatlı söz söyler, herkese karşı güler yüz gösterirdi.

Tevazû O'nda zirveleşmiştir. O, insanlar arasında zengin-fakir, asil-köle şeklinde bir ayırım yapmaz; yapılmasını da hoş karşılamazdı. "Hepiniz Âdem'in çocuklarısınız, Âdem ise topraktandır." buyuruyordu (*Et-Tâc*, 5/60).

O, kendisine dahi farklı muamele yapılmasını sevmezdi. Bir merhamet menbaı idi. Kalbi bütün canlılara karşı şefkatle çağlardı. "Merhamet ediniz ki Allah da size merhamet etsin." buyururdu (*Et-Tac*, 5/17).

O'nun engin şefkati hayvanlara da şamildi. Hayvanlar hakkında: "Allah'tan korkun, onları iyi besleyin." derdi.

Sevmek O'nun vasfıydı. Cihan tarihinde O'nun kadar sevmiş ve sevilmiş bir insan yoktur. O, Allah için sevişmenin en büyük ibadet olduğunu bildirmiş, şahsî düşmanlarına dahi muhabbetle sineşini açmıştı.

Çocuklara selam verir, onlara latife eder, bazan da oyunlarına iştirak ederdi. Sevindirmek için çocukları devesine bindirirdi. Onlara karşı kalbi sevgi ve merhametle dolu idi.

O'nun ahlakı ilahî ahlak olan *Kur'ân* ahlâkı idi. Cenab-ı Hak O'na: "Sen yüce bir ahlak üzerindesin." buyurmuştu. (Kalem/4).

Allah'ın kendisine verdiği peygamberlik vazifesini bihakkın ifa eyledikten sonra, hicretin on birinci yılı, rebiülevvel ayının 12'sinde (m. 632) Pazartesi günü güneşin zevailinden sonra ve gruptan önce irtihal etmişlerdir. Divan şiirinde ve İslam-Türk topluluğunda birçok adlar ve sıfatlarla anılmıştır. Birkaçını şöylece sıralayabiliriz: Ahmed, Ahmed-i Muhtâr, Bahr-i Kerem, Fahrü'l-Ki-ram, Fahr-i Cihan, Habibullah, İki Cihan serveri, İmamü'l-Enbiyâ, Mahbub-ı Huda, Mahmud, Mustafa, Rasul, Rasulullah, Ümmi, Hazret vs. vs. Birçok mucize*leri, birçok beyitleri süslemiştir.

Her şâir O'nun hakkında na't*lar yazmış; hayatı, savaşları ve mücadeleleri birçok edebî esere konu olmuştur. Her Müslümanın O'nun hakkında bilmesi gerekenleri şâirler de ele almış, böylece dinî ve tasavvufî edebiyatımızı zenginleştirmişlerdir. Varlığın ilki O'dur. Cihan güzelliğinin tecellisidir. İnsanların efendisi, ezel ve ebedin tek hakimidir. *İncil* O'nun gelişini haber vermiştir. Arş'a çıkmış, çerh ü zemin O'na secde etmiştir. Ondan daha üstün şefaatçi yoktur. O'nun ümmeti olmakla Müslümanlar övünür. O'nun vasıflarını hakkıyla kimsecikler övemez, bitiremez, anlatamaz. O, peygamberlerin imamıdır (bkz. Mi'rac): Birçok mucizeler göstermiştir (bkz. mucize) Ebü'l-Kasım, Resul-i Emîn'dir. Zatıyla âlem şeref bulmuştur. Şeytan O'nun kılığına giremez.

Bunlar gibi birçok özelliklerini saymak mümkün değildir. Edebiyatta bütün bu özellikleriyle şiirlere konu edinilir. Örnek beyitleri buraya sığdırmak mümkün olamaz. Ancak birkaç tanesini yazıyoruz.

Gârik-i bahr-i isyânem şefaât ya Rasulâllâh

Anonim

Merhabâ ey hâk-i râh-ı kuhl-i ayn-ı âşıkan
Şems-i zatından alır nûr-ı yakîni çeşm-i can

Aşkî

Ey Resul ü Fahr-i âlem seyyid-i zât u sıfât
Bahr-i zâtın gevherisin hem sıfâtın ayn-ı zât

Vasfını Ve'n-Necmi Ve'ş-Şemsi Tebârek söyledi
Şânına Tâ-Hâ vü Yâ-Sin geldi Hak'dan beyyinât

Nesîmî

Amân lafzı senin ism-i şerîfinle müsâvîdir
Anınçün dervişin zikri "Amân"dır ya Rasulallâh

Lâedrî

(bkz. âlem, hilye, mi'râç, mûcize, siyer).

muharremiyye محرمیه a. i. Muharrem ayı dolayısıyla yılbaşını tebrik eden kaside veya Kerbela* vak'asını anlatan mersiyelere verilen ad. Birçok şâir muharremiyye yazmıştır. Şeref Hanım'ın mersiye tarzındaki muharremiyyesi şu beyitle başlar.

Ağla ey dîdelerim mâh-ı Muharremdir bu
Kana gark eyle gözüm yaşını mâtemdir bu

Yılbaşı tebriği şeklinde bir kaside olan Vâsıf'ın III. Selim'e sunduğu muharremiyesinden bir beyit:

Sâl ü bahâr tev'em olup pîş-gâhına
Tebrîke geldi ey şeh-i dânâ mübâreki

(bkz. ıydiyye, nevrûziye, Kerbelâ)

muhayyer محیّر a.s. Türk musikisinin en eski ve en çok kullanılan makamlarından biridir. Durağı dügâh; güçlüsü, hüseynîdir. Kelime "beğenmeye bağlı seçmeli" anlamlarına da geldiği için çok zaman tevriyeli kullanılır ve tenasüp sanatı içinde görülür.

Şehâ uşşâkdan kıldım nühüfte
Ki şehnâz ile kılursın muhayyer

Kadı Burhaneddin

(bkz. ilm-i edvâr, musiki).

muhâzarât محاضرات a. i. Arap edebiyatında zevkle okunacak, her türlü pratik ve yararlı bilgili içeren didaktik eserlerin genel adı.

Geniş kapsamlı olan muhazara türü kitaplarda ebedî nitelik taşıyan çeşitli haber ve düşünceler, fıkra ve anılar, seçkin şiir ve hutbeler, edebî ve ahlâki yazılar, fasih ve beliğ bir şekilde anlatılır. "Nevâdir-i garîbe ve ma'ânî-i nadire (Orijinal düşünceler ve ender mânâlar)" başlığı altında ele alınan bu konular hemen daima usta bir yazarın kaleminden çıkmış gibi titizlikle yazılır. İçerik yönünden mev'iza* ve inşa* kitaplarını; şekil ve söyleyiş yönünden de belağat kitaplarını andırırlar. İlk defa IX.yy.da ortaya çıkan muhazara kitapları XIII.yy.a gelesiye dek büyük bir gelişme göstermiş ve muhteşem örnekler vermiştir.

Muhazara türünün ilk ve en önemli yazarı Câhiz'dir. (ö. 869). Aslında bir kelam bilgini olan Câhiz'in seçilmiş şiir ve hutbeler üzerine görüşlerini anlattığı *Kitâbü'l-Beyân ve't-Tebyîn* adlı belağat eseri (bs. Bulak, 1895; Kahire, 3 c., 1914) muhazara türünün ilk muhteşem örneğini oluşturur. Daha sonra bu yolda yazılmış ünlü eserler arasında İbn Kuteybe'nin (ö. 889) *Uyûnü'l-Ahbâr'ı, Edebü'l Kâtib'i*, Abdi Rabbih'in (ö. 939) *Ikdü'l-Ferîd'*i (bs. Kahire, 1876, 1888, 1940); Ebü'l-Ma'âlî Abdülaziz'in (ö. 1100) *Mesâriü'l-Uşşâk fi Şarîi'l-Evşak*'ı, İbnü's-Sirac Cafer b. Ahmed'in (ö. 1106) *Mesâriü'l-Uşşak fi Şarîi'l-Evşak*'ı; Asmaî'nin (ö. 831) *Kitâbü'l-Emsâl ve'n-Nevâdir*'i; Carullah Zemahşerî'nin (ö. 1143) *Rebiu'l-Ebrar ve Nususu'l-Ahbar'*ı ile Hacı Zihni Ef. tarafından Türkçeye çevrilen *Atvaku'z-Zeheb*'i; Ebu'l-Hasan Ali b. Musa'l-İmadî'nin (ö. 1274) *Reyhânetü'l-Edeb fi'l-Muhazarat*'ı; Muhiddin Arabî'nin (ö. 1240) *Muhazaratü'l-Ebrâr ve Müsameretü'l-Ahyâr'ı* bunlardandır. XIII. yy.dan sonra muhazara türü yavaş yavaş önemini yitirmiş ve çeşitli eserler içinde küçük bölümler halinde yer almaya başlamıştır. Süyûtî'nin (ö. 1505) *Hüsnü'l-Muhâzara fi Ahbâri'l-Mısri'l-Kahire* adlı eseri de bu türdendir.

muhib محب a.s. Seven, sevgi besleyen dost. Tasavvufta bir tarikata yeni girmiş kişiye denir. Bu terim Mevlevî ve Bektaşilere aittir. Muhib, ikrar verip tekkeye dahil olunca eviyle ilgisini keser, çileye soyunur, hizmete başlar. Sonra derviş olur.

O serv-i bâğ-ı cinâna muhibbiz ey Yahyâ
Yolunda hâk-i deriz halka doğrusun deriz

Taşlıcalı Yahyâ

Kırk kişi bir ağacı dağdan gücün indire
Ya bunca mürîd, muhîb, sırât nice geçesi

Yûnus

Dil zâviyesinde münzevîdir
Serbâz-ı muhibb-i mevlevîdir

Şeyh Gâlib

(bkz. dervîş, Bektaşîlik, Mevlevîlik).

mumyâ مومیا f. i. Her türlü derde deva olarak bilinen, adı var kendi yok bir ilaç. Yaraları ve kırıkları iyi ettiğine inanılır. Efsaneye göre Feridun* birgün ava çıkmış. Askerlerden biri bir ceylanı oklamış. Ancak vakit akşam olduğu için yakalayamamış. Ceylan yaralı haliyle kaçıp bir mağaraya sığınmış. Birkaç asker mağaraya girdiğini görmüşler. Ceylan mağaradaki bir suyu içmiş. Yarasını da suya batırmış ve iyileşmiş. Askerler bu hadiseyi görüp ceylanı yakalayarak Feridun'a getirmişler. Feridun bir horozun ayağını kırıp suya değdirmiş. Kırık düzelmiş. Mumya işte bu su imiş. Sonradan mumya yapmak için kızıl saçlı bir çocuğu bir taş dibeğe diri diri kapatıp 120 yıl bekletirlermiş. Çocuk dibek içinde iyice eriyince, terkibi, mumya haline gelirmiş. Mumya kelimesi "kırık" ve "yara" ile birlikte anılır.

Bir sınmışa mûmyâ dilerdim
Bir hasta için şifâ dilerdim

Fuzûlî

Püşt-i ümmîdim şikest ettiyse gam mı rûzigâr
Mûmyâdır çünki medh-i husrev-i rûy-ı zemîn

Ahmed Paşa

Kim ayıra beni şol gamzelerden
Ki yeğdir yâresi yüz mûmyâdan

Kadı Burhaneddin

murabba' مربّع a. i. Dörtlü, dörtlük. Edebiyatta aynı vezinde dörder dizelik bendlerden oluşan nazım şekli. İlk bendin dört dizesi birbiriyle kafiyeli, sonraki bendlerin son dizesi ilk bend ile kafiyeli olur. (aaaabbba vs.) Son dize her bendin sonunda aynen tekrar ediliyorsa mütekerrir murabba; yalnızca kafiye yönünden ilk bend ile benzeşiyorsa müzdevic murabba adını alır.

Tanzimat döneminden sonra aaxa bbxa vs.; aaaz bbbz vs. şeklinde kafiyelenen murabbalar da yazılmıştır.

Murabbalar genellikle 4 ile 8 bend arasında değişik uzunluklarda yazılır. Bunun yanında 8 bendden artık yazılan murabbalar da vardır.

Her konuda murabba yazılabilir. Ancak dînî ve didaktik konular ile övgü, yergi, manzum mektup, mersiye vs. türlerde daha çok kullanılmıştır.

Türk edebiyatından murabba XVI. yy. da altın çağını yaşamıştır. Bu asırda murabbaı en çok kullanan şâir Aşkî'dir (öl. 1574). Tevhîd*, münacaat*, na't* medhiye* vs. her türde murabba nazım şeklini kullanabilen Aşkî'nin divanında 83 adet murabbaı kayıtlıdır.

Sonra sırayı şâir padişah Kanunî (Muhibbî, 30), Hayretî (26) ve Taşlıcalı Yahyâ (26) alırlar. Halilî'nin (öl. 1485) *Firkatnâme*'sindeki *"Gönül ey vay gönül vay gönül ey vay gönül"* nakaratlı mütekerrir murabbaı ise Türk edebiyatında en çok tanzir edilen murabbadır.

Başka bir şâire ait bir gazelin her beyti dört dizeli bendler haline dönüştürüldüğünde ortaya çıkan müzdeviç murabba terbî* adını alır. Edebiyatımızda örneklerine az rastlanır.

I. Her nihâl-i tazenin giydiği ak bayrâmidir
Bâğda sâf bağlamış gûyâ sipâh-i şâmidir
Kûh u sahrâda konup göçmek gönül ârâmıdır
Dostlar evvel bahâr erdi sefer eyyâmıdır

II. Sebze-zâra ebr-i nîsân kurdu çetr-i nîlgun
Kanda kim azm eylesem peyk-i sabâdır reh-nümûn
Ehl-i aşk olanda kalmaz zerrece sabr u sükûn
Dostlar evvel bahar erdi sefer eyyâmıdır

III. Donanıp saf saf çekildi gülşene ceyş-i bahâr
Al bayraklarla zeyn edip zemîni lâle-zâr
Devlet ile yine azm etti gazâya şehriyâr
Dostlar evvel bahâr erdi sefer eyyâmıdır

IV. Tûğlar girsin yola zülfün perîşân eyleyip
Ser çekip çerha âlemler damen-efşân eyleyip
Tabl döğsün sînesin surnâlar efgan eyleyip
Dostlar evvel bahâr erdi sefer eyyâmıdır

V. Kurulan şâh-ı bahârın gülşene otağıdır
Aşk ile deryâ-sıfât cûş u hurûşun çağıdır
Top-ı kahr-ı şeh Beç'ün taşın türâbın tağıdır
Dostlar evvel bahâr erdi sefer eyyâmıdır

VI. Aşkiyâ hûn-ı adû edüp cihânı lâle-reng
Tiğ-ı İslâm'ın tüfeyli olısar mülk-i Fireng
Vaktidir kim gâziler eyleye küffâr ile ceng
Dostlar evvel bahâr erdi sefer eyyâmıdır

Aşkî

murakka مرقّع a. i. Hattatların meşknâmesi. Bir kâğıt üzerine karışık olarak yazılan yazılar. Kâğıtlar üst üste yapıştırılarak mukavva kalınlığına getirilirse murakka olur. Dervişlerin giydiği yamalı hırkaya da murakka denir.

Vechi vardır kıt'a-i Mîr olsa bâ hatt-ı İmâd
Hüsn-i hattiyle o çâr-ebrû murakka gösterir

Şehdî

(bkz. hatt).

murassa مرصّع a. s. Şiirde iki mısra veya nesirde iki cümlenin kelime sayısının, nesirde vezin ve kafiye bakımından birbirine denk olmasıdır. Bunu yapmaya tarsî denir. Secî*nin bir bölümü olarak kabul edilir. Örnek:

"Sözlerim evsâfınıza münhasır
Gözlerim eltâfınıza muntazır"

Kılıç, nişan vs. eşyanın mücevher ile süslenmiş olanlarına da murassa denir. (bkz. seci).

Mûsâ موسى a. i. Hz. Mûsâ. Hz. Yusuf'tan sonra Mısır'da "İsrailoğulları" pek çok üreyip çoğaldılar ve Yakub ile Yusuf'un şeriatleri üzere kaldılar. Mısır'ın eski yerlisi olan "Kıbt" kavmi yıldızlara ve putlara taparlardı ve İsrailoğullarına aşağılık gözüyle bakarlardı. Firavunlar, yani Mısır hükümdarları da "İsrailoğullarını" kendilerine tebaa edip, onları esir gibi ağır ve zor işlerde kullanırlardı. Bu ağır yükten kurtulup dedelerinin eski yurtları olan Ken'an iline gitmek en büyük arzularıydı.

O sıralarda bir kâhin, Firavun'a haber vermiş ve "İsrailoğullarından bir çocuk doğacak ve senin devletinin yıkılmasına sebep olacak" demişti. Firavun, bundan ürküp İsrailoğullarından doğan erkek çocukları öldürtmeye başladı. Bu sırada "İmran" adındaki şahsın soyunda Hz. Mûsâ dünyaya geldi. Annesi, oğlunun öldürülmesini önlemek gayesiyle onu bir sandık içine koyup Nil nehrine bıraktı. Sandık Nil'de akıp giderken Fir'avn'ın karısı Asiye onu tuttu. Mûsâ'yı görünce onu sevdi ve öldürmesine mâni olmak için sakladı. Ona süt anaları tutarak sarayda büyüttü.

Hz. Mûsâ büyüdükten sonra bir gün Mısır'da gezerken kazâ neticesi bir Kıptî'yi öldürdü, Firavun'un gazabından korkup Mısır'dan kaçtı ve Medyen'e gitti.

Orada Şuayb'ın kızıyla evlenerek on sene kaldı. Sonra çoluk çocuğuyla Mısır'a giderken, Tûr dağında Allah kendisiyle söyleşti ve O'na peygamberlik verdi. Mısır'a varınca Firavun'u hak dine davet etti. Firavun'un davete icabet etmemesi üzerine bir zaman tayin ederek bütün İsrailoğulları ile haberleşti ve geceleyin onları Mısır'dan çıkardı, Süveyş denizi kenarına götürdü. Firavun bunu duyunca askerleriyle peşine düştü. Mûsâ asasıyla denize vurdu ve deniz yarıldı, on iki yol açıldı. On iki kabilenin her biri bir yoldan gitti. Firavun da askerleriyle onları izledi. İsrailoğulları geçip kurtulduktan sonra deniz tekrar kapandı ve Firavun ile askerleri boğuldu.

Mûsâ, İsrailoğulları ile Kenân iline yöneldi. Yolda İsrailoğulları, Hz. Mûsâ'nın

tevhid akidesine defalarca başkaldırdılar. Bu hadiselere canı sıkılan Hz. Mûsâ, Cenab-ı Hakk'ın çağrısıyla Tûr dağına çıktı. Kardeşi Hârun'u da yerine vekil tayin etti. Kırk gün Tûr'da yalnız başına ibadet edip vasıtasız olarak Allah'ın kelamını işitti. O vakit O'na *Tevrat** indi. Sâmirî adındaki bir münafığın aldatmasıyla altından süs eşyalarını eriterek buzağı gibi ses çıkaran, altın bir buzağı heykeli yaptılar. Hârun her ne kadar öğüt verdiyse de kulak asmadılar.

Mûsa, Tûr dağından gelip de İsrailoğullarını bir buzağıya tapar görünce çok sinirlendi. Sâmirî'yi lanetledi, buzağı heykelini yaktıktan sonra denize attı ve kavmine sitem etti. Bunun üzerine kavmi ettiğine pişman olup, tevbe ve istiğfarda bulundu. Sonra Mûsâ *Tevrat*'ı ortaya koydu. Ondan sonra İsrailoğulları, onun getirdiği hükümlerle amel etmeye başladılar. Şeria nehrinin doğusundaki birçok şehiri savaşarak ellerine geçirdiler. Peygamberlik vazifesini ifa eden Hz. Mûsâ, Yuşa adındaki bir zatı yerine halife tayin ederek 120 yaşında vefat etti.

Hz. Mûsâ'nın şeriatı, Hz. İsa'nın peygamberliğine kadar devam etti. İkisinin arasında gelip geçen peygamberler, O'nun şeriatıyla amel etmek üzere gönderildiler.

Mûsâ Peygamber'in birçok mucize ve kıssaları edebiyatımıza girmiş ve bir hayli yaygın biçimde kullanılmıştır. En çok sözü edilen mucizeleri şunlardır:

Hz. Mûsâ Mısır'a dönmek üzere ailesi ve iki çocuğuyla yola çıktığında Tûr-ı Sina'ya yaklaştığı zaman şiddetli bir rüzgâr ve yağmurla karşılaştı. Yolunu şaşırdı. Ateş yakmak istediyse de çakmağı ateş almadı. O sırada uzakta bir ateş gözüne ilişti. Ateşe yaklaşınca onun bir ağaç tepesinde olduğunu gördü. Korkarak geri dönmek istedi. O zaman ağaçtan "Yâ Mûsâ! Ben âlemlerin Rabbi olan Allah'ım!" diye bir nida geldi. Mûsâ secdeye vardı. Bu sırada ikinci bir nida ile "Yâ Mûsâ, ben senin Rabbinim. Nalınlarını çıkar. Sen Tûvâ denilen kutsanmış vadidesin (*Kur'ân* 20/12)." O zaman Mûsâ "Yâ Rabbi! Bana Zat'ını göster sana bakayım" dedi. Allah da "Sen Beni göremezsin." dedi. "Fakat dağa bak. Eğer benim tecellime tahammül edip durursan beni görürsün." Allah dağa tecelli etti. Dağ parçalandı. Mûsâ bayılıp düştü. Bu mülâkattan sonra Hz. Mûsâ'ya Kelimullah* denildi.

Mûsâ peygamber, Firavun tarafından sihirbazlıkla suçlandı. O çağda sihirbazlık ilerlemişti. Firavun bütün sihirbazlarını çağırıp onu küçük düşürmek istedi. Sihirbazlar ellerindeki ipleri yere bıraktılar ve her bir ip, yılan olup harekete başladı. Hz. Mûsâ da asasını bıraktı. Asa büyük bir yılan olup bütün yılanları yuttu. Böylece sihirbazlar Mûsâ peygambere iman ettiler. Mûsâ, yine bu asa ile Kızıldeniz'i ikiye bölmüş ordularını geçirmiştir.

Mûsâ peygamber bir mucize olarak elini koynuna sokup çıkarınca eli bembeyaz bir nur olurdu. Buna Yed-i Beyzâ (Beyaz el) denir.

Mûsâ Peygamber Hızır* ile birlikte bu yolculukta Hızır'ın garip davranışlarına tahammül edemez (bkz. Hızır).

Ayrıca suları kan şeklinde akıtmak, kurbağa yağdırmak, büyük sinek ve çekirgeler sürüsü ortaya çıkarmak, öküz vebası, insanlar vücudunda yara ve ur çıkarmak gibi mucizeleri vardır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hz. Mûsâ ve İsrailoğulları (Yahudiler) tarafından kendisine yapılan zulümlere çokca yer verilmiş ve geniş şekilde anlatılmıştır. Toplam 461 âyette ondan bahsedilmiştir. (msl. Kasas/3-43, Tâ-Ha/ 9-101, Şuarâ/10-68, A'raf/101-156, En'am/ 91-154).

Edebiyatta Allah ile konuşması, ejderha olabilen asası, Yed-i Beyzâ'sı, Firavun'u suda boğması vs. yönlerden ele alınır.

Subh-veş destini zâhir kılsa sîm-efşân olup
Ol Yed-i Beyzâ'ya benzer k'ibn-i İmrân gösterir

Fehîm

"Ânestü nâren" sırrını Mûsâ ne bilsin yâ şecer
Anı bana sor ki ben ol nûr ol nâr olmuşam

Nesîmî

Yoğ etdi ceyş-i Fir'avn'ı asâ-yı mu'ciz-i Mûsâ
Bu ejderlerle kahr et sen şehâ kavm-i Mesîhâyı

Aşkî

Getirir anı gören nûr-ı Nebi'ye salavât
Nîl'i şakka eyledi îcâz ile san kim Mûsâ

Yahyâ Bey

(bkz. Hızır, Kelîm, asâ, mâr, Fir'avn, Tûr-ı Sînâ).

musammat مسمط a. i. Dizili inci. Divân şiirinde bendlerden kurulu nazım şekillerinin genel adı. Murabba, muhammes, müseddes, müsebba, müsemmen, mütessa, muaşşer; terbi, tahmis, taştir, tesdis, tesbi', tesmin, tes'î, taş'ir, terkib-i bend ve terci-i bend nazım şekilleri bu türdendir.

Musammatlar, bendlerin sonundaki dize veya beyitler, ilk bendde geçen şekliyle aynen tekrar ediliyorsa mütekerrir; ilk bend ile yalnızca kafiye bakımından uyum gösteriyorsa müzdevic sıfatıyla anılır.

Musammatlar, söyleyiş rahatlığından dolayı hemen her konuda yazılabilirler. Bunlar içinde murabba*, muhammes*, müseddes* ve tahmis* ile taştir* en çok kullanılan musammat türleridir. Musammatta ilk bendin bütün dizeleri birbirleriyle kafiyeli olur. Ancak sonraki bendlerde kafiye dizilişi musammatın türüne göre değişir.

Türk edebiyatında, kaside ve gazeller, dize ortalarında kafiye yapılarak musammat şekline dönüştürülebilir. Bu yolla yazılmış kaside ve gazeller, daha sanatkârâne olup her bir beyit dörtlük şeklinde okunabilir. Bu tür manzumelerde iki eşit parçaya ayrılabilen arûz kalıpları kullanılır. Fuzûlî'nin

Şeb-i hicrân yanar cânım/döker kan çeşm-i giryânım
Uyarır halkı efgânım/kara bahtım uyanmaz mı"

beytini de ihtiva eden gazelinde böyle bir durum sözkonusudur.

musarra مصرّع a. s. İki mısraı birbirleriyle kafiyeli olan beyit veya her mısraı kafiyeli olan manzumeye denir. Musarra yapmaya tasri' denir. Manzumelerin matla* beyitleri hemen daima musarra olur. Bir musarra beyit örneği:

Yuf hârına dehrin gül ü gülzârına hem yuf
Ağyârına yuf yâr-ı cefâkârına hem yuf

Ruhî

(bkz. gazel, beyit, müselsel).

mushaf مصحف a. i. Sahife haline getirilmiş şey, kitap, *Kur'ân-ı Kerîm.* (bkz. Kur'ân).

Mekteb-i aşk içre Mecnûn ile birlikte okurduk
Ben Mushaf'ı hatmeyledim o Ve'l-Leyli'de kaldı

Lâedrî

Geldi mülk-i hüsnüne hatt-ı siyeh Mushaf be-kef
Sen dahî ey kâfir-i nahvet Müselmân olmadın

Nedîm

mûsikar موسيقار f. i. i. Eski nefesli sazlardan biridir. Birkaç ney'in bir araya getirilmesiyle oluşur. Kaknus* kuşuna da mûsîkar denilmektedir. Hatta "mûsikî" adı bu kelimeden doğmuştur.
(bkz. Kaknus).

Ten-i zerdimde pehlûm üstühânı sayılır bir-bir
Beni seyr etmeyen ahbâb mûsikarı görsünler

Bâkî

Bülbülün lânesidir kâse-i tambûra bedel
Tayerân etse olur şekl-i perî mûsikar

Sâmî

(bkz. mûsikî).

mûsıkî موسقى a. i. Yunancadan diğer dillere geçen bu kelime genelde seslerin yapısından bahseden sanat ve ilme ad olmuştur. Mûsıkîyi Fisagor*'un icad ettiğine inanılır. Fisagor Mısır'da tahsil görmüştür. Miraç ettiğini ve gökteki yıldızlarla göklerin döndüğünü gördüğünü, bu dönüşte muazzam ve ilahî bir âhenk bulunduğunu, bu âhengi kendisinin duyduğunu ve ruhu yüksek derecelere erenlerin de bunlara erişebileceğini söylermiş. Mûsikîyi icad ederken de bu ilahî âhengi esas almıştır. Bu yüzden mûsikîye "Devir*" veya "Edvâr*" ilmi (Dönüşler bilgisi) denilmiştir. Mûsikîde esas olan dört şube, anâsır-ı erbaa*ya; on iki makam, on iki burca; yedi ses, yedi yıldıza, yirmi dört şube, yirmi dört saate; kırk sekiz terkip, hicrî yıldaki

kırk sekiz haftaya karşılık gösterilir. Buna göre günün belli saatlerinde belli makamların dinlenmesi gerekir.

Eskiler mûsikîyi matematik ilimlerinden bir bölüm olarak görürlerdi. Onun felsefe, astronomi ve tıp ilmiyle yakından ilgisi olduğu kabul edilirdi. Tıp ilminde mûsıkî ile tedavi meşhurdur. İnsanın nabız atışları belli makamlara göre değişik düzenler alabilirmiş. Farabî, Nâsır-ı Tûsî, Hâce Safiyüddin gibi âlimler bu yolu çok denemişlerdir. Mûsikîde en büyük isimlerden biri de Abdülkadir-i Meragî*dir.

İslâm dünyasında mûsikîyi Davud Peygamberin İdris Peygamberin veya Nuh Peygamberin oğullarından birinin icad ettiğine de inanılır. Mûsikar denen sazı icad eden ve mûsikî adını koyup nice makamlar ortaya koyan bunlardan biri imiş. Efsaneye göre gagasında delikler bulunan Kaknus veya Musikar* adlı kuş, rüzgâra karşı durunca bu deliklerden çok güzel sesler çıkarmış. Mûsikî bu sesleri taklidden doğmuştur.

Mûsikî ilmi şimdi olduğu gibi eski toplumumuzda da önemli bir yer tutardı. Çeşitli makamları, terimleri ile birçok kitaba konu olan mûsikî, divân şâirlerince de ele alınmış ve şiirlerde anılmıştır. Özellikle makam adlarını birer mazmun olarak ele almışlar ve çok zaman tevriyeli kelimeler halinde beyitlerini süslemişlerdir. Mûsikî terimlerinin anıldığı her beyitte çok zaman tenasüp ve tevriyeyi birlikte görmek mümkündür. Mesnevî şekliyle yazılmış birçok eserde yer yer mûsikî alet ve terimlerinden bahsedilmiştir. Şemseddin'in *Deh Mürg*'ü, Nâbî'nin *Hayriye*'si, Vehbi'nin *Lütfiye*'si bu tür mesnevîlerdendir. Sâkînâmelerde mutrib (çalgıcı) ile birlikte fazlasıyla karşılaştığımız mûsikî bazan özel manzumelere de konu olabilmektedir. Sâmî'nin mûsikî makam ve terimleriyle kaleme aldığı 63 beyitlik manzumesi buna örnek gösterilebilir. Tasavvufta mûsikî, muhabbet âyinini karşılar.

Mûsikî hikmete dâir fendir
Bilene bilmeyen rûşendir

Nâbî

Bu mûsikîden ey sâmî sana ger nesne keşf oldu
Makâmâtın beyân eyle usûlün göster edvârın

Nesîmî

Sıfâhân u Irak'ı hem Zâti'yâ seyr eyleyip
Bu makama gelmeğe etdikçe şeh nâz ağlaram

Zatî

Niyâzım bûselikdir sâki-i gül-çehreden ammâ
Muhayyerdir bu kârım dem-be-dem redd ü atâsından

Ferdî

(bkz. devir, edvâr, makam).

muska (nüsha) نسخه a. i. Muska, hamâil, bkz. hamâil.

Nüshan maraz-ı aşka ilâc eylemedi hîç
Ey şeyh-i kerâmet-fürûş ez de suyun iç

Lâedrî

Tefrîk için kimisi okur rukye vü efsûn
Teshîr için kimisi yazar nüsha-i duâ

Ziyâ Paşa

Mu'tezile معتزله a. i. Kader'i inkâr ederek Ehl-i sünnet yolundan ayrılan kişiler ve bu kişilerin mezhebi. Bu mezhebin 15 adet kolu vardır. Kaderiye adıyla da bilinir. Mu'tezile her konuda akla başvurur. Onlara göre dinî esaslarla ilgili her konuyu tahlil ve tenkid etmek câizdir. Çünkü bu yolla hakikatı bulmak vacip olur, derler. Bu nedenle Kelam ve dinde, felsefe farzdır. Allah'a sıfat isnat edilemez. O'nun sıfatları Zat'ından ibarettir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de akıl ile anlaşılmayan her âyet te'vil edilerek akla uygun hale getirilmiştir. Mu'tezile mezhebi Vasıl b. Atâ tarafından kurulmuştur.

mutrib مطرب a. i. Çalgı çalan, çalgıcı; şarkı okuyan, şarkıcı (bkz. mûsikî). Tasavvufta mevlevî semahanelerinin giriş kapısı üstünde bulunan kısma Mutribhane denir. Camilerdeki müezzin mahfelini andırır. Divân şiirinde, Bezm'in vaz geçilmez unsurlarından biri de mutribdir.

İçip meclisde sahbâ aşk-ı dilberden eder şîven
Harîf-i rinddir mutrib aceb mi çalsa her kıldan

Nâdirî

Bir sen ü bir ben ü bir mutrib-i pâkîze edâ
İznin olursa eğer bir de Nedîm-i şeydâ

Nedîm

Muttalib مطلب a. i. Hz. Peygamberin dedesinin adıdır. Mekke eşrafından olup peygamberimizin çocukluğu onun yanında geçmiştir.

Çerha aks oldu o dem mâh gibi
Lem'a-i meş'ale-i Muttalibî

Hâkanî

(bkz. bezm).

mûtû kable en te-mût موتوا قبل ان تموتوا a. c. Tasavvufta çok meşhur bir hadistir. Aşk hadisi olarak bilinir. Mânâsı "ölmeden önce ölünüz" şeklindedir. Bu hadis tasavvuf erbabının yegâne düsturu mesabesindedir. Dünya ile ilgiyi kesmek ve nefsi öldürmek bu prensibe dayanır. Hadis; iktibas yoluyla tam, yarım veya meâl olarak birçok beyte konu olmuştur.

Aşkiyâ ölmezden ön öl kim hadîs-i aşkda
Âşıkın şânındadır "mûtû ve kable en-temût"

Aşkî

(bkz. hadîs).

mûy موى f. i. Kıl, saç. bkz. saç, bel.

Yaş döker Ahmed yanağınla miyânın yâdına
Dîde-i ter-dâmeninde çünki mûydur çâre ne

Ahmed Paşa

muzâri مضارع a. i. i. Aruz* bahirlerinden birinin adıdır. On iki kalıbın on tanesi "Mef'ulü" cüz*üyle başlar. En çok kullanılan kalıbı "mef'ülü failatü mefailü failün" dür.
(bkz. aruz, bahr).

mübâlağa مبالغه a. i. Abartma. Edebiyatta sözün etkisini arttırmak için bir şeyi olamayacağı biçimde yahut olduğundan çok veya az gösterme sanatıdır. Şâir, zihinde kuvvetli bir iz bırakmak için heyecanının derecesine göre mübalağa yapar. Ancak bu mübalağanın soğuk olması, nükteli veya zarif olması gerekir. Daha çok medhiye* (övgü), fahriye* (övünme) ve hicivlerde (yergi) kullanılır. Divân şâirleri geniş hayal dünyalarını gösterebilmek için mübalağaya sık sık baş vurmuşlardır.

Mübalağa, söyleyişteki aşırılığın derecesine göre üç kısma ayrılır. 1. Tebliğ. Akla yatkın olan mübalağadır. Nâbî'nin aşağıdaki beytinde böyle bir durum sözkonusudur. *"Bahtım gibi tîre keffe-i ümmid gibi teng/ Çeşmim gibi pür-âb derûnum gibi virân* (Bahtım gibi kara, umut eli gibi dar/Gözüm gibi yaşlı, gönlüm gibi viran)." 2. İğrak. Akla yatkın gibi görünen, ancak görenek ve âdete uygun olmayan mübalağadır. Necatî'nin şu beytinde olduğu gibi: "*Yazılıp ermeye pâyânına dek nâme-i şevk/Hep ağaçlar kalem olsa kamu yaprak kâğıd* (Bütün ağaçlar kalem, bütün yapraklar da kâğıt olup özlem mektubum yazılsa, yine de o mektup senin ayağına ulaşmaz)." Ağaçtan kalem kesip yaprak üzerine yazı yazmak mümkündür. Ancak her yerde kalem ve kâğıt varken bu tutum göreneğe aykırı düşer. 3. Gulüv. Aklın alamayacağı derecede yapılan mübalağadır. Nükteli olursa çok etkili olur. Nedîm'in şu beytinde sevgiliye nâzik demenin en güzel şeklini görürüz. "*Güllü diba giydin amma korkarım azar eder/ Nâzeninim sâye-i har-ı gül-i dibâ seni* (Pek nazlı sevdiceğim! Gül desenli ipek bir elbise giydin ama korkuyorum ki o ipek elbisenin üzerindeki gül resminin dikeninin gölgesi seni incitecek)."

Türk edebiyatında övme ve övünme konusundaki mübalağalarıyla Nef'î (öl. 1635) çok ünlü bir şâirdir.

müberka مبرقع a. i. Türk mûsikîsinin en az altı asırlık birleşik bir makamı. XVIII. yy.a kadar yaygın idiyse de sonradan kullanılmaz olmuştur.

Ne mâyedir ki bu edvârda nevâsı yok
Irâk'a varsa müberka ben ana nerlenirem

Kadı Burhaneddin

mücevher مجوهر a. i. Tarih* düşürme sanatında, yalnızca noktalı harflerin hesap

edilmesiyle ortaya konan tarih. bkz. tarîh, mu'cem.

müfred مفرد a. i. Tek, yalnız. Başı ve sonu olmayan beyit. bkz. fert, mısra.

mühmel مهمل a. s. Boş bırakılmış. Tarih mısralarında yalnız noktasız harflerin hesabıyla elde edilen tarihtir. Zıddı mu'cem*dir. Tarih dışında noktasız yazılan şiire de hazf* denir. bkz. tarih.

mühr مهر f. i. Mühür, hatem. Divân şiirinde sevgilinin ağzı ve dudakları bir mühür olarak kabul edilir. Daha çok "Mühr-i Süleymân*" terkibiyle kendini gösterir.

Her ehrimen olmuş dehen-i dilbere mâyil
Âlemde velî mühr-i Süleymân ele girmez

Yahyâ Bey

(bkz. hâtem, mühr-i Süleymân).

mühre مهره f. i. Bir çeşit yuvarlak ve pürüzsüz cam küredir. Eskiden üzerine yazı yazılan veya ebru yapılan kâğıtlar mührelenir idi. Hattatlıkta kâğıtlar âherlendikten sonra mühre ile cilâlanır ve perdahlanır, sonra da kuruyan ebrulu kâğıtların üzerinde kalan kitreler mührelenerek kâğıda parlaklık verilirdi. Böylece boyaların kalıcığı da sağlanmış olur. İki çeşit mühre vardır. Çakmak mühre: Her iki yanında elle tutmak için kolu olan ağaçtan yapılmış ve içinde 10-12 cm. boyunda, 2-3 cm. eninde ve 7-8 mm. kalınlığında bir çakmak bulunan mühredir. Cam mühre: Yumurta biçiminde cam veya billurdan yapılmış mühredir.

Mihri mührüne gönülüm mûmdur Tanrı bilir
Çünkü şol şehd-i lebinin mihri şimdi mühredir

Kadı Burhaneddin

Kim tenlerinde râh-ı mesâmât ser-be-ser
Sûrâh-ı mâr-ı mühre-rübâ-yı sinân olur

Nef'î

Bu yedi tabak kâğıd-ı şeffâfını eflâk
Her subh kılar mühre-i mihr ile mücellâ

Ahmed Paşa

(bkz. ebrû, hatt).

Mühr-i Süleymân مهر سليمان a. i. t. Süleyman peygamberin yüzüğüne verilen addır. Bu yüzüğün üstünde İsm-i Âzam* yazılı imiş. Süleyman bununla bütün yaratıklara hükmedermiş. Bu mühür üzerinde iç içe girmiş iki eşkenar üçgen bulunurmuş. Yahudiler bu işaretteki her bir açıya bir peygamber (İbrahim, İshak, Yakup, Mûsâ, Harun, Davud) isnad ederler. Süleyman Peygamber bir gün bu yüzüğü bir dev'e çaldırmıştır. Yıllar sonra eline geçirebildiği bu yüzük ile tekrar idareyi ele geçirmiştir. Yüzüğün üzerindeki üçgenler tılsımlı kabul edildiğinden sevgilinin dudağı bu mühre benzetilir.

Leblerin mühr-i Süleymân oldugıyçün ey perî
Her yâneden ejdehâlardır nigeh-bânın senin

Necatî

(bkz. Süleymân, mühr, ağız, hâtem).

müje مژه f. i. Kirpik. bkz. kirpik.

Müje haylin dizer ol gamze-i fettân sâf sâf
Gûyîyâ cenge girer nîze-güzârân sâf sâf

Bâkî

müjgân مژگان f. i. Kirpik, kirpikler, bkz. kirpik.

Süzme çeşmin gelmesin müjgân müjgân üstüne
Urma zahm-ı sîneye peykân peykân üstüne

Râsih

mülemma ملمع a. i. Renk, renk, alacalı. İslâm edebiyatlarında Arapça, Farsça ve Türkçe karışık dizelerden meydana getirilmiş şiir. Bunu yapmaya telmi', yazılan eserlere de mülemmeât denir.

Divân şiirinin sanatkârane şekillerinden olan mülemma daha çok gazel nazım şeklinde kullanılmıştır. Buna göre iki dizeden biri Türkçe ise diğeri Arapça veya Farsça olarak düzenlenir. Üç ayrı dilin kullanıldığı mülemma örneklerine ise pek az rastlanır. Bazı manzumelerde dizenin baş ve son kısımları ayrı dillerde yazılmış olabilir. Ancak âyet, hadis ve yabancı dillerde çok meşhur olmuş vecizelerin bir beyitte

iktibas yoluyla söylenmesi tam bir mülemma sayılmaz

Sanma ey hâce ki senden zer ü sim isterler
Yevme la yenfaû'da kalb-i selim isterler

Ruhî

beytinde böyle bir durum sözkonusudur.

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Molla Cami ve Hâfız-ı Şirazî'nin Türkçeye yer verdikleri mülemmaları ile Sa'dî'nin Arapça-Farsça mülemmaları ünlüdür. Aşağıdaki beyit Fuzûlî'nin musammat mülemma bir gazelindendir.

Ben mübtela-yı hicran, benden ırağ canan
Ve'l-ömrü keyfe mâkân mislü'r-riyâhî râih

(ömür ise nasıl olsa rüzgâr gibi geçip gidecektir.)

münâcaât مناجات a. i. Fısıldamak, Tanrı'ya yakarma. Edebiyatta konusu Tanrı'ya yakarış olan şiir. Nesir olanına tazarrunâme denir.

Daha çok kasîde nazım şekliyle kaleme alınmıştır. Bunun yanında küçük mesnevî, mutavvel gazel ve kıt'a nazım şekilleriyle de yazıldığı olur. İslâmlığın etkisi ile Arap edebiyatında ortaya çıkan münacaat türü X-XI. yy. larda Fars edebiyatında; XII. yy.da Anadolu'da divân edebiyatının başlaması ile birlikte de Türk şiirinde kullanılır olmuştur. Divân şâirleri müretteb divân oluştururken münacaat yazmayı bir çeşit kural haline getirmişler ve konunun kutsal oluşu nedeniyle de eserlerinin baş kısımlarında münacaata yer ayırmışlardır. Yine müstakil birer eser olarak kaleme alınan mesnevîlerin başında da bir münacaat bölümü bulunur.

Münacaatta, dinî konular daha fazla ele alınır. En büyük güç, kudret ve azamet sahibi olan Allah'ın ululuğu karşısında çaresiz, zavallı ve küçük kullar olarak Allah'a yakarışta bulunan şâirler öncelikle kulun âcizliği ve Allah'a muhtaç oluşundan bahsederler ve bu fikirlerini âyet ve hadisler iktibas ederek kuvvetlendirirler. Manzum münacaatlar dinî Türk mûsıkîsinin özel bir formu ile ve dinî törenlerde okunmak üzere bestelenirler.

münâfık منافق a. i. İkiyüzlülük eden, riyakâr, İslâmiyet'e inanmadığı halde inanmış gibi görünmenin ıstılahî karşılığıdır. Nitekim Peygamberimiz zamanında bir takım Yahudiler İslâm'ı kabul etmedikleri halde kabul etmiş gibi gözükmüşlerdir. Hatta bunlar, Medine'de bir mescid yaptırmışlardır. Sonradan bu mescid, Peygamberimiz tarafından yıktırılmıştır.

Zâhid püsere meyl eder hem duhtere âşık
Mâbeyn odası gibi iki yüzlü münâfık

Lâedrî

müneccim منجم a. i. Yıldız ilmiyle uğraşan kişi, astronom. Eskiden yıldızların insanlar üzerine etkisi olduğu inancı daha yaygın ve kuvvetli idi. Bu nedenle müneccimlik üstün bir mertebe ve seçkin bir görev idi. Padişahların ve büyük komutanların yanlarında birer müneccim bulunurdu. Bunlar hangi işin hangi saatte yapılması hususunda yıldızların uygun olup olmadıklarını araştırırlardı. Savaşlar bile çok zaman müneccimlerin vereceği kutlu veya kutsuz haberler üzerine başlatılır yahut geri bırakılırdı. Yine çocukların doğum ve ad koyma işlemlerinde müneccimlere görev düşerdi. Eskiden saraylarda müneccimlik ve müneccimbaşılık teşkilatı var idi.

Şeb-i yeldâyı müneccimle muvakkit ne bilir
Mübtelâ-yı gama sor kim geceler kaç sâat

Lâedrî

(bkz. ilm-i nücûm, burç, felek).

Münker منكر a. i. Mezarda insanları sorguya çekecek olan iki melekten biri Münkir. Diğerinin adı Nekir'dir. Bu iki melek, insana "Rabbin kim? Kitabın ne? Peygamberin kim? Kıblen neresi? Ne zamandan beri Müslümansın?" gibi sorular soracaklardır. İman sahipleri cevap verecekler ama günahkârlar ile dinsizlerin dili tutulup cevap veremeyeceklerdir. Mezar ba-

şında yapılan telkinde ölüye bunların cevapları hatırlatılır. Tasavvufta Münkir ile Nekir'den maksat, insanın iyi veya kötü amellerinin kalıplara bürünmesidir.

Kamuların amelidir Münkir Nekir olup gelen

Yunus Emre

münşeât منشآت a. i. Mektuplar, yazılmış şeyler. Edebiyatta küçük nesir yazısı ve mektupların bir araya toplandığ mecmua. Eskiden şâirlerin divan oluşturması gibi nesir yazmakta ün salmış kişiler de bu yazılarıyla münşeat mecmuaları oluştururlardı.

Münşeat mecmuaları, içindeki yazıların türüne göre üç kısma ayrılır. 1. Resmî yazılardan oluşan münşeatlar. Özellikle devlet büyüklerinin çeşitli nedenlerle yazdıkları düzyazıları içerir. Bu yazıların birçoğu, birine hitaben yazılmış emir, ferman, berat vs. yazı ve vesikaların kopyalarıdır. II. Murad Fatih devrindeki resmî yazıların toplandığı *Menâhicü'l-İnşâ* adlı eser (Konya İzzet Koyunoğlu Ktp.) ile Feridun Bey'in *Münşeatü's-Selâtin*'i (II. c. bs. 1884-49, 1858) buna örnektir. 2. Her kademeden insana hitaben yazılacak başlıkları, uygun düşecek cümleler, örnekler ve sonucun nasıl bitirilmesi gerektiğine dair didaktik kompozisyon ve yazı sanatını konu alan münşeatlar. Eskiden okullarda bu tür eserler okutulmuş ve bu konuda dersler verilmiştir. Bu tür münşeatların belli bir yazarı olmayıp yazı heveslileri tarafından derlenir ve gerektiği zaman baş vurulmak üzere saklanırdı. Râşid, Râzi ve Fasih Ahmed Dede'ye ait yazı örneklerinin bulunduğu mecmua böyledir. (Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Bl. nr. 3301). 3. Şâirlerin mektuplarından oluşan münşeatlar. Bu tür eserler o şâirlere ait kaynaklarda bulunmayan bilgileri içerir ve secili bir üslûpla yazılırdı.

Bir şâirin kendisine ait resmî, edebî ve özel mektuplarını toplayan münşeat mecmuası oluşturması yanında (msl. Nâbî, *Münşeat*, İ. Ü. Ktp. T. Y. nr. 727); bir kaç şâirin dikkate değer mektuplarının toplandığı münşeat mecmuaları da vardır. Veysî, Nergisî, Şerîf, Sabrî vs. şâir ve münşilerin mektuplarının toplandığı münşeat mecmuası buna örnektir (Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Bl. nr. 3330).

münşî منشی a. i. Usta nesir yazarları için kullanılan bir tabirdir. Münşî'deki anlam*, kâtip, muharrir ve yazar kelimelerinden daha etkili idi. "Edib" kelimesi daha sonraları münşî yerine kullanılmıştır. "Nâsir" kelimesi de münşî'yi karşılamaktadır.

müraat-i nazîr مراعات نظیر a. i. t. Anlam bakımından birbiriyle ilgili bulunan kelimeleri bir arada kullanma sanatı, tenasüb. bkz. tenasüb.

Saçı Hindû gözü Türkî beli hat ağızı nukat
Bedî' olmaya zîrâ ki mürâât-i nazîr olmaz

Kadı Burhaneddin

mürâselât مراسلات a. i. Arap edebiyatında resmî veya özel mektup ve yazıların toplandığı düzyazı eserlerin genel adı.

Osmanlılardaki tahrirât karşılığıdır. Ancak mürasele eserleri daha çok münşeat mecmualarına benzer. İranlılardan Araplara geçen süslü üslûp merakı, her türlü yazıda inşa* kurallarına uymayı zorunlu kılmıştı. Böylece devlet teşkilatındaki yazışmalardan edebî mektup ve yazılara dek birçok alanda etkili ve sanatlı söz söyleme yoluna gidildi. Hatta halifeler ve emîrler, bu iş için özel kâtip ve münşiler görevlendirir oldular. Bu çığırın öncüsü ise son Emevi halifesi Mervan'ın mektupçusu Abdülhamidi'l-Kâtib'dir (ö. 749) Onun edebî yazışmaları beğenilince birçok meraklılar tarafından bu tür yazılar örnek alınmaya ve derlenmeye başladı. Seyfüddevle zamanında Halep'te Ebubekri'l-Harezmî (ö. 993) edebî mektupları derlediği *Resâil* adlı mecmuasıyla bu türün ilk büyük örneğini ortaya koymuş oldu. *Resâil*'de yazılacak mektuplar ve yazışmalarda birtakım makamlara hitap ederken kullanılacak başlık ve terimler çok güzel örneklerle anlatılmıştır. Tarihî önemi olan mürâsele türü eserlerde gizli bir

didaktizm vardır. Okuyucuya hoşça vakit geçirtirken öğretme amacı güder. Bu tür eserler yaygın biçimde yazılıp okunmaya başlandıktan sonra konuları genişleyip mev'iz türü yazıları da içerir olmuşlardır. El-Hatib lakabıyla bilinen vaiz İbn Nobate'nin (ö. 948) halkı cihada teşvik için yazdığı hutbeler bu türdendir.

mürg مرغ f. i. Kuş. Divân şiirinde sevgiliye, âşıka ait bazı özellikler kuş ile ilgili gösterilir. Âşıkın gözü, bakışı, gönlü ve canı birer kuş olur. Şâir, "mürg-i hoşelhân (güzel şakıyışlı bir kuş)"dır. Bazan güneş, altın kanatlı bir kuş olarak düşünülür. Ötüşü, uçmaları, tuzağa düşmesi, yuva yapması, avlanması, yeşilliklerde bulunması, kafese konulması, kolunun kanadının kırılması vs. yönlerden ele alınan kuşlar için divân şiiri en çok bülbül* (hazar, andelîb), tûtî*, (papağan, bebğa), şahin (baz, şehbaz, balaban), keklik, karga (gurab; zağ), horos, bıldırcın, makiyan, Simurg*, Hüma*, Kaknus* musikar* vs. kuşları söz konusu etmiştir.

Âşiyân-ı mürg-i dil zülf-i perîşânındadır
Kande olsam ey peri gönlüm senin yanındadır

Fuzûlî

Garb deryâsın pür et ukkâb-ı sîmîn-bâl ile
Şarkdan saldıkça bin şehbâz-ı zerrîn-per güneş

Aşkî

mürîd مريد a. i. Bir şeyhe bağlı olan kişi. Kelime anlamı "dileyen, isteyen" demektir. Mürid Mevlevîlerde sikke ve tennûre; Bektaşîlerde ise tac giyerek tekkede hizmete girer. Mürid kendi iradesinden sıyrılıp Allah'ın mutlak iradesine boyun eğmiştir. Muhib* likten sonra gelen mertebedir.

Mürîdi ol anın dilden murâdın terk edip cümle
İrâdesiz murâd olan nefes tutmak itâattir

Sarı Abdullah

(bkz. derviş).

mürşîd مرشد a. i. Mürid*lerine yol gösteren tarîkat pîri, şeyh. Kelime, "Doğru yolu gösteren, klavuz" anlamlarına gelir. Mürşid, herkese nasibi ölçüsünde hak yolu gösterir. Bazan büyük bilginlere de mürşid denildiği olur. Her bakımdan gerçek mürşid Hz. Muhammed'dir. Kutup* ve gavs* ise zamanın mürşididir.

Sıdk ile ikrâr verip bel bağladım erenlere
Mürşidim oldu Muhammed rehberimiz Mustafa

Mir'âtü'l-Mekâsid'den

müselsel مسلسل a. i. Bütün mısraları birbiriyle kafiyeli olan manzumelere verilen ad. Daha ziyade gazel nazım şeklinde tutulan bir yoldur. Musarra* ile aynıdır. Bâkî'nin müselsel bir gazeli şu beyitle başlar.

Bir hüsn dahî bağladı hattın izâr-ı yâr
Etrâf-ı bâğ hûb olur olsa benefşe-zâr

Ebr-i bahâr-ı hüsndür ol zülf-i müşg-bâr
Yağdı izârı bâğına hat sanma zînhâr

müsebba مسبع a. i. Yediye çıkarılmış 7 dizeli bendlerden oluşan bir nazım şeklidir. Kafiyelenişi muhammes* gibidir. Örneklerine az rastlanır. bkz. Muhammes.

müseddes مسدس a. i. Altılı, altılık. Edebiyatta aynı vezinde altışar dizelik bentlerden oluşan nazım şekli. İlk bendin altı dizesi birbirleriyle kafiyeli, sonraki bendlerin son bir veya iki dizesi ilk bend ile kafiyeli olur. (aaaaaa bbbbba vs. veya aaaaaa bbbbaa vs.) Son bir veya iki dize her bendin sonunda aynen tekrar ediliyorsa mütekerrir müseddes; yalnızca kafiye yönünden ilk bendi ile benzeşiyorsa müzdevic müseddes adını alır. Müzdevic müseddeslerin edebiyatımızdaki örnekleri pek azdır.

Son iki dizesi değişik kafiyelenen müseddes de vardır (aaaazz bbbbzz vs.) Müseddesler genellikle 5 ila 8 bend arasında değişen uzunluklarda yazılırlar. Bunun yanında 8 bendden artık yazılan müseddesler de vardır.

Her konuda müseddes yazılabilir. Ancak felsefe ve tasavvuf konularının anlatıldığı müseddesler çoğunluktadır.

Başka bir şâire ait gazelin her beyti altılı bendler haline dönüştürülmüşse bu

tür müzdevic müseddeslere tesdis* denilir. Edebiyatımızda bir gazelin yalnızca matla* beyti kullanılarak yazılmış mütekerrir müseddeslere daha sık rastlanır.

Müseddes, murabba ve muhammesden sonra edebiyatımızda en çok kullanılan musammat şeklidir. Müretteb divanlarda en az bir müseddes bulunur.

Edebiyatımızda en çok müseddes yazan şâir, Şeref Hanım'dır. (öl. 1861) (22). Sonra sırasıyla Şeyh Galib (8), Ruhî (7), Cevrî (7), Nâilî (4) gibi şâirler sayılabilir. Şeyh Galib'in na't türünde yazdığı müseddesi oldukça ünlüdür.

Buraya örnek olmak üzere Şeyh Galib'in na't türünde yazdığı bir mütekerrir müseddesini alıyoruz:

I.
1. *Sultân-ı rüsül, şâh-ı mümeccedsin efendim*
Bî-çârelere devlet-i sermedsin efendim

2. *Dîvân-ı İlâhîde ser-âmedsin efendim*
Menşûr-ı "Leamrük"le müebbedsin efendim

X. *Sen Ahmed ü Mahmûd u Muhammed'sin efendim*
Hak'dan bize sultân-ı müeyyedsin efendim

II.
1. *Hutben okunur minber-i iklîm-i bekada*
Hükmün tutulur mahkeme-i rûz-ı cezâda

2. *Gülbang-ı kudûmun çekilir arş-ı Hudâ'da*
Esmâ-ı şerîfin anılır arz u semâda

V. *Sen Ahmed ü Mahmûd u Muhammed'sin efendim*
Hak'dan bize sultân-ı müeyyedsin efendim

III.
1. *Ol dem ki velîlerle nebîler kala hayrân*
" *Nefsî!" deyu dehşetle kopa cümleden efgân*

2. *Ye's ile usâtın ola ahvâli perîşân*
Dustûr-ı şefâatle senindir yine meydân

X. *Sen Ahmed ü Mahmûd u Muhammed'sin efendim*
Hak'dan bize sultân-ı müeyyedsin efendim

IV.
1. *Bî-çâredir ümmetlerin isyânına bakma*
Dest-i red urup hasret ile dûzaha kakma

2. *Rahm eyle amân hasret-i hicrânına yakma*
Ez-cümle kulun Gâlib-i pür-cürmü bırakma

X. *Sen Ahmed ü Mahmûd u Muhammed'sin efendim*
Hak'dan bize sultân-ı müeyyedsin efendim

müsemmen مثمن a. i. Sekize çıkarılmış. Sekiz dizeli bendlerden oluşan manzumelere verilen ad. Örneklerine az rastlanır. (bkz. müseddes)

müstezad مستزاد a. i. Eklenmiş, arttırılmış. Edebiyatta bir uzun dize ile kurulu beyitlerden oluşan nazım şekli.

Müstezad, gazelden türemiştir. Çoğunlukla aruzun "mef'ûlü mefâîlü mefâîlü feûlün" kalıbıyla yazılır ve her dizeden sonra bu kalıbın ilk ve son birimleri olan "Mef'ûlü feûlün" kalıbına uygun bir kısa dize söylenir. Eklenen bu kısa dizeye ziyade (artık, ek) denir. Böylece müstezadın her beyti iki kısa dize ilavesiyle dört mısradan oluşur. Genelde şu dört şekilden biriyle kafiyelenir:

1. Aa Aa, Bb Aa, Cc Aa vs.
2. Aa Aa, Bx Aa, Cx Aa vs.
3. Ab Ab, Cc Ab, Db Ab vs.
4. Ab Ab, Cx Ab, Db Ab vs.

Müstezad divân şiirinin sanatlı şekillerindendir. Kısa dizeler okunsa da okunmasa da beytin anlamı bir bütün oluşturur. Bu bakımdan uzun ve kısa kalıplarla yazılmış iki ayrı gazelin iç içe girmiş hali gibidir.

Sayıları az da olsa bazan her uzun dizeden sonra iki ziyadesi bulunan müstezadlar da söylenmiştir. Bu durumda müstezadın kafiye şeması Aaa Aaa, Bbb Aaa, Ccc Aaa vs. şeklinde düzenlenir. Ziyadesi bir mısra olan müstezadlara "sade" iki mısra olanlara ise "çift" adı verilir. Aşağıdaki parça Nedîm'in bir müstezâdından alınmadır:

1. *Ey şuh-ı sitem-pîşe dil-i zâr senindir*
Yok minnetim aslâ

Ey kân-ı güher anda ne kim var senindir
Pinhân u hüveydâ

2. *Sen kim gelesin meclise bir yer mi bulunmaz*
Baş üzre yerin var

Gül goncasısın gûşe-i destâr senindir
Gel ey gül-i rânâ

Edebiyatımızda Hüseyin Ayvansarayî'nin (öl. 1789), *Eş'ârnâme-i Müstezâd* adlı mecmuası (İ. Ü. Ktp. T. Y. nr. 5446-150 yaprak) kendi devrine dek yazılmış müstezadların derlendiği bir eserdir.

Müstezad halk edebiyatında divân şiirindekinden daha çok kullanılmış ve "yedekli", "ayaklı" gibi adlarla yaygın bir nazım şekli haline gelmiştir.

Servet-i Fünun edebiyatı ve sonrasında ortaya çıkan serbest müstezad ise aruzun her kalıbıyla yazılmış olup klasik müstezad ile uzun ve kısa dizeli oluştan başka benzer tarafı yoktur.

müsennâ مثنى a. i. Düz, istifli veya girift olarak çift ve karşılıklı yazılmış yazıya denir. Müsenna yazıda her kelime veya cümle birbirinin simetrisi olacak şekilde çift yazılır. Ud'un üçüncü teline bu ad verilir.

müste'âr مستعار a. s. Ödünç alınmış, takma ad. Bir müellifin herhangi bir eserinde kullandığı takma ad. Beyân* tabirlerinden olan müstear ise istiare'de benzetilen veya benzeyenin mânâsı yerine kullanılır. Birinciye "müstearün leh" ikinciye "müstearün minh" denir.

Kabâ-yı hüsn ü behâ yaraşaldan ol güzele
Libâsını kamerin müsteâre benzettim

Ahmed Paşa

(bkz. istiâre, beyân).

müşg مشك f. i. Misk (bkz. misk). Kelimenin müşgîn şekli de kullanılır bkz. misk.

Turrenle çeşm-i müşg dil mülkin etdi talan
Tarrâr bir taraftan mekkâr bir taraftan

Hisâlî

müşgîn مشكين f. s. Misk kokulu. Sevgilinin saçı, yanağı, beni vs. müşgîn olarak nitelenir. Kelimenin siyah renk ile de alakası vardır.

Ruh-ı müşgîn-hatın kitâb-ı nefîs
Mihr ile ana Müşterî Bircis

Nâdirî

müşrik مشرك a. s. Allah'a eş ve ortak koşan kişi. Hareket ve düşüncelerinde Allah'a başka bir şeyi ortak olarak akla getiren kimseye müşrik denir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Tevhîd ve İhlas sûrelerinde kesin sınırları çizilen müşrik ve şirk terimleri yerine bazan kâfir kelimesi de kullanılır. (bkz. kâfir)

Söyündürdü ol nefes kandîl-i rûh-ı müşrikîn
Her kamış gönçler tokunsa nitekim bâd-ı sabâ

Yahyâ Bey

Müşterî مشترى a. î. Mars, Bircis, Jüpiter, Hürmüz*, Erendiz, Sakıt. Altıncı felekte bir gezegendir. Bu yıldızın etkisi altında doğmuş olanlar, terbiyeli, utangaç, iyi ve yumuşak huylu, alçak gönüllü, cömert olurlar. Düzgün ve güzel söz söylerler. Feleğin kadısı ve hatibi olarak bilinir. Sa'd-ı ekber (büyük kutluluk) olarak kabul edilmiştir. Pazartesi gecesi ile Perşembe gündüzlerine hakimdir. Mavi renk, Müşteri yıldızına aittir. Merih (Mirrih) ile Ay (Kamer) dost yıldızları; Zühre ile Utarid ise düşman yıldızlarıdır. Özellikle medhiyelerde bahsedilen kişiler düşüncelerinde ve işlerindeki isabetten dolayı Müşteri yıldızına benzetilirler.

Müşterî-re'y ü Utarid-kalem ü Mihr-âsâr
Arz-temkîn ü kazâ-temşiyet ü çerh-ahkâm

Nef'î

Zühhâda meylin işideli gelmez oldular
Bî-taylasan Müşterî vü bî-ridâ seher

Necatî

Tedbîr-i mu'zamât-ı umûr-ı cihân içün
Yakmıştı şem'-i fikreti Bircîs-i nüktedân

Bakî

(bkz. ilm-i nücûm, burç, felek).

mütekerrir متكرر as. s. Tekrarlanan. Edebiyatta musammat türü manzumelerde ilk bend sonundaki mısraın her bend sonunda tekrar edilmiş halidir. Özellikle murabba, muhammes* ve müseddes*te görülür. Muhammes'te tekrar edilen kısım bazan beyit; bazan mısra olabilir. Müseddeste ise

mutlaka beyit tekrarı yapılır. Bunlar şarkının nakarat kısmı gibidir. Nitekim klasik şarkılar mütekerrir murabba nazım şeklinde yazılırdı. Bunun zıddına müzdevic* denir.
(bkz. müzdevic, murabba, muhammes, müseddes).

müzdevic مزدوج a. s. Bir kelimeye kafiye olan. Musammat türü manzumelerde her bendin sonundaki kafiyenin, ilk bend sonundaki kafiyeye uymasıdır. Özellikle murabba*, muhammes* ve müseddes*te görülür. Bunun zıddına mütekerrir* denir.
(bkz. mütekerrir, murabba, muhammes, müseddes).

mütessa متسع a. i. Dokuza çıkarılmış, dokuz dizeli bendlerden oluşan bir nazım şeklidir. Pek az kullanılmıştır. Muhammes'e benzer. bkz. muhammes.

müzevvece مزوّجه a. s. Çiftleştirilmiş. Cümle veya mısraların iki yanında bulunan anlamları, tekrarlama sanatıdır. Akis ile benzerlikleri vardır. bkz. akis.

Ben pür olsam ol tehîdir ol pür olsa ben tehî
Sâgar-ı meydir bu bezm-i gamda hem-meşreb bana

Nâbî

müzehhib مذهّب a. i. Tezhib* yapan sanatkâr. Altın tozu ile altın renginde süs yapma sanatı olan müzehhiblik eski kültürümüzün içinde önemli bir yer işgal ederdi. Elyazması* kitapların yazı kenarlarını süslemek gelenek olmuştu. Şarkta geçerli bir sanatkârlıktır. İstanbul'da eskiden sayısız müzehhib bulunurdu. Özellikle saraydaki müzehhibler çok usta idiler. Kendilerine ait çarşıları dahi vardı. Müzehhiblerin bir kısmı aynı zamanda hattat idiler. Bunlar için kâğıt boyamayı, âher*lemeyi ebrû* ve cilt yapmayı bilenlerde de vardı. En usta müzehhibler arasında Halepli Hüseyin Bila, Beyaz Mustafa, Molla Güranili Kanbur Hasan Çelebi, Ali Çelebi vs. sayılabilir.

N

nâdân نادان f.b.s. Bilmez, câhil, kaba, terbiyesiz. Tasavvufta tarîkata yabancı kişiler için kullanılır. Divân şâiri ise rakîbi nâdânlıkla suçlar. Bunun zıddı ârif*tir. (bkz. ârif)

Her kime sorsam ârifiz derler
Benden özge nâdân bulunmaz
Türâbî

Minnetle içmem âb-ı hayâtı
Dil-teşne olsam nâdân elinden
Lâedrî

nâfe نافه f.i. Misk* âhûsu denilen hayvanın göbeğinden çıkarılan bir çeşit urdur ki miskin ham maddesi olarak bilinir. Bazan misk âhûsunun kendisine de nâfe denildiği olur. Kelime daha çok misk, Hıta*, Huten*, âhû* vs. kelimeler ile tenâsüp içinde kullanılır. Tatar kelimesi de çok zaman nâfe ile birlikte ve "nâfe-i Tatar" tamlaması içinde ele alınır. Saç ile bir arada bulundurulması âdet olmuştur.

Ciğer kanıyla geyik Hutende nâfe düzdüğü
Bâd-ı sabâ kokusun zülfi pîçînden iledir
Kadı Burhaneddîn

Saçı şol nâfe-i Tatârdır kim
Dü âlemden anın bir târı yeğdir.
Ahmed Paşa

(bkz. misk).

nahçîr نخچير f. i. Av, yaban keçisi. Divân şiirinde âşık ve âşığın gönlü, sevgilisi karşısında bir nahçîr olarak avlanmış veya avlanmayı bekler.

Kaldı gönlüm şu dâmgâhında
Dâm-ı zülfi havesgâhında
Ebedî bir esîri nahçîrin
C. Şehâbeddin

Nâhid ناهيد f. i. Venüs, Zühre, Çoban yıldızı. bkz. Zühre.

Bakmasa yıllarca Nâhid'in yüzüne gam yemez
Ayda bir kez hâl-i ruhsârın gören mehrûların

Bâkî

nahil (nahl) نحل a. i. Gümüş veya balmumundan yapılma ağaç taklidi süs. Düğünlerde insan boyunu aşan nahiller yapılır, dallarına yaprak ve meyva olarak süs eşyası takılırdı. Bu nahiller daha sonra gelinin veya sünnet çocuğunun önünden geçirilip gerdek odasına bırakılırdı. Özellikle padişâh düğünlerinde nahiller sokak gösterilerinde kullanılmış ve balmumundan yapılma eşsiz güzellikte nahiller meydanları süslemiştir. Surnâme*lerde nahiller hakkında geniş bilgi verilmektedir. Nahiller daha çok selviye benzermiş. Nahil yapan kişiye nahilbend denir. Bazan demir iskeletli nahillerin 30-35 arşın boyunda oldukları yazılıdır. Kelime şiirlerde bend veya bağlamak kelimeleriyle çok kullanılır.

Nahl-i bülendini göricek sâye-dâr olup
Cân düştü bir yere dil-i bitâb bir yere

Nâilî

Nahl-i nâzım bilemem doğrusunu hangisi râst
Serve benzetdi Acem kaddini urbân bana

Sürûrî

Bezmine bir nahl-i rengîn bağladı kim yaraşır
Andan itse lutf yollarını istifsâr gül

Necâtî

nahnü kasemnâ نحن قسمنا a.i.c. "Biz onların dünya hayatında geçimliliğini aralarında böldük (Zuhruf/32)" âyetinden iktibas olan bu söz, Allah'ın kâinâtı yaratmadan önce her kulun kısmetini belirlemiş olduğunu ve kimsenin rızkının kimseye gitmeyeceğini anlatır. (bkz. âyet).

Kısmet-i Nahnü Kasemnâ'da bile
Anılan "İsm-i Ebü'l-Kasım" ile

Hâkanî

nahs نحس a. i. Uğursuzluk, bahtsızlık. Eski astronomide Merih ve Zühâl gezegenleri nahs olarak bilinir ve ikisine birlikte "nahseyn" denilir. Nahs-i ekber (büyük uğursuzluk) Zühal*; nahs-i asgar (küçük uğursuzluk) ise Merih*in adı olmuştur. Bunların zıddına sâ'd ve sâ'deyn denilir. Yıldız ve burçların iyi ve kötü saatleri de bu nazariyeden çıkmıştır.

Çerhin ki ne sa'dinde ne nahsinde beka var
Dehrin ki ne hâsında ne âmında vefâ var

Aldanma anın sa'dine nahsinden alınma
Nahsinde deme mihnet ü sâ'dinde safâ var

Rûhî

(bkz. sa'd, Mirrih, Zühâl).

nahv نحو a. i. Dilbilgisinin cümle bilgisini anlatan bölümü, sentaks. Arap dilcileri dilbilgisini sarf (şekil bilgisi) ve nahv (söz dizimi) olarak ikiye ayırmışlardır. Osmanlılardaki medrese eğitiminde de bu esasa bağlı kalınmıştır. (bkz. sarf).

Nahvden geçdim kitâb-ı aşkdan aldım sebâk
Hamdü-li'llâh nakd-i ömrü kılmadım yabana sarf

Aşkî

nâire نائره a. i. Kafiyede mezîd'den sonra gelen harf veya harfler topluluğu (bkz. kafiye). Arap harfleri esasına göre redifi oluşturan harflerden dördüncü ve sonraki harflerin tamamıdır. İlk üç harfe ise sırasıyla vasl, hurûc ve mezîd denir. Her kafiyede nâire bulunmayabilir. Redif bulunmaması gibi.

Cem' oldu bezm-i sohbete yârân birer birer
Câm aldı dest-i işrete rindân birer birer

Nâbî

beytinin sonundaki "birer" kelimelerin ikincileri nâiredir.
(bkz. kafiye)

nakarât نقرات a. i. Bestelenmiş bir şiirde tekrar edilen kısım. Özellikle şarkılarda görülür. Bestelenmiş mütekerrir* murabba*ların tekrarlanan mısraları. bkz. şarkı.

nakd نقد a. i. Akçe, para olarak bulunan servet, dinar. Divân şiirinde sevgilinin aşkı, cevri ve vuslatı ile âşığın canı, nakd olarak düşünülmüştür. bkz. dînâr.

Dürc-i yâkûtunda la'lün derc edip cân nakdini
Bir zümürrüd kufl urdu bu hat-ı reyhân ana

Ahmed Paşa

nakış (nakş) نقش a. i. Resim, süsleme sanatı. Eskiden boyalı resimlere nakış denirdi. Nakış yapan ustaların (nakkaş*); atölyelerine de nakışhâne tabir olunurdu. Minyatür*ler de nakış sayılırdı. Bazen nakış kelimesinin "yazı" anlamına kullanıldığı da olur. Divân şiirinde sevgilinin saçı ayva tüyü veya benlerle dolu yüzü bir nakış sayılır. Gökyüzü, cennet, dünyanın görünümü vs. de birer nakıştır. Mecâzen "hîle" ve "mekr" anlamlarına gelir. Klasik şark musıkîsinde bir nevi besteye de nakış denilir. "Nakş geçmek" veya "nakş oynamak" deyimi ise "oyun etmek, hîle yapmak" anlamlarına gelirdi.

Bizim ile kaç dürlü nakş oynadın
Katı hamsın gerçi ki çok kaynadın

Hoca Mes'ûd

Şekl-i izâr-ı yâr gibi nakş-i dil-firîb
Levh-i zamîre yazmadı sûretger-i hayâl

Bâkî

Görüp bu nakş u nigârı ilenme ey Nev'î
Ki kubh-ı sîreti hüsn ü bahâsına değmez

Nev'î

nakkaş نقّاش a. i. Resim yapan kişi, yağlıboya ile duvar süsleyen ressam, minyatürist. Divân şiirinde göz ve kirpik âşığın gönlüne açtığı yaralarla birer nakkaş olarak nitelenir. Sevgilinin saçı da yüz üzerinde gösterdiği değişik şekiller ile nakkaşı andırır. Bu haliyle sevgilinin yüzü bir nakış*tır. Nakkaş denilince akla hemen ünlü ressam Mânî* ve onun resimlerini içeren eseri Erjeng* gelir. Ayrıca Nakkaş kelimesi Allah'ın sıfatı yerine kullanılır. Nakkaş-ı Ezel ve Nakkaş-ı Sun' gibi tamlamalar ile bu anlam kasdedilir. Âşığın kanlı gözleri ve gözyaşlarına boyanmış kirpikleri de birer nakkaş sayılır. (bkz. nakış).

Kirpiğim haddin hayâlin şöyle rengîn yazdı kim
Kıl kalemle resm edemezler anı nakkaşlar

Ahmed Paşa

Nakkaş bilindi nakş içinde
La'l oldu iyân Bedahş içinde

Nesîmî

nakşibendîlik a.tr.i. Muhammed İbn Muhammed Bahüddînü'l-Buhârî Nakşibend tarafından XIV. yy. ortalarında Buhara civarında kurulmuş bir tarîkattır. Türkler arasında çok yaygın olmuştur. Hem bâtınî hem de zâhirî sistemleri birleştiren Nakşibendîlik, sufîler arasında büyük rağbet görmüştür. Mürîdleri daima temiz ahlâk, dürüstlük ve iyi kalplilik üzerine hareket ederler.

Orta Asya Türk ve Tatar boyları arasında millî bir tarîkat olarak benimsenmiş Yesevîliğin etkisini yitirmesine neden olmuştur. Önceleri Anadolu'da Bektaşîliğe aksülamel olarak ortaya çıkmışsa da sonradan çok yayılma göstermiştir.

Coğrafyası o derece genişlemiştir ki tarîkat, Türkistan, Çin, Kazan, Hindistan, Cava ve Türkiye kollarına ayrılmıştır.

Taraftarları sünnî olup şer'î emirlere uyarlar. Namaz, oruç vs. hususlarda İslâm'ın özünden ayrılmamışlardır.

Nakşibendîlikte Hatm-i hâcegânî okunur ve zikir gizlidir.

nâkûs ناقوس a. i. Kilise çanı. Belli zamanlarda Hıristiyanların ibadet zamanını bildirmek üzere çalınan çan.

Aldın hezâr bütgedeyi mescîd eyledin
Nâkûs yerlerinde okuttun ezânları

Bâkî

nâl نال f. i. Kamış kalemlerin iç kısmında bulunan zarımsı teller, şeker kamışı. Aynı zamanda güzel sesli bir kuşun da adıdır. Kelimenin "inlemek" anlamı da olduğu için sanatlı kullanıldığı yerler çoktur.

Sihr ü efsûn ile dolmuştur derûnun ey kalem
Zülfü Hârût'un demek mümkün ki nâl olmuş sana

Nedîm

na'l نعل a. i. Nal. Divân şiirinde sevgilinin saçı, kâkülü ve kaşı, şekil yönünden nala benzetilmiştir. "Nal kesmek" deyimi ise damga vurmaktır ki eskiden hayvanları ateşte kızdırılmış nal ile dağlamak suretiyle damgalarlarmış.

Keza büyücüler, kullanılmış bir nal üzerine bir erkek ile bir kadın adı yazıp sıcaklık büyüsü yaparlarmış. Üzerinde isim yazılı nal ateşe atılır ve o sırada vefkler okunarak iki kişi birbirine âşık edilirmiş. Buna "na'l-der-ateş" denir ki mecâzen "kararsızlık, kendini kaybetme, ıztırap" yerinde kullanılmıştır.

Na'l der-âteş endûh-ı felâket oldum
Oldu esb-i hevesim pây-ı ukâl-i ekdâr

Sâmî

Na'ller kesmeden ebrûların fikriyle ey meh-rû
Tenimde oldu fânî dehr içinde bir kabâ peydâ

Yahyâ Bey

na'l-çe نعلچه f.s.t. Nalça. bkz. kebkeb

nâle ناله f. i. İnleme, inilti, ah etme. bkz. ah.

Aşkın ne âlemi ola âh ile nâlesiz
Bezmin ne revnakı ola çün çeng ü ûdu yok

Nev'î

namâz نماز f. i. Namaz. Müslümanların belli zaman veya durumlarda *Kur'ân-ı Kerîm*'de emredildiği ve Peygamberimizin de tarif edip yaptığı şekilde Allah'a karşı yapmış oldukları ibâdet. İslâm'ın beş şartından biri olup günde beş vakit namaz farzdır. Mi'râc*tan önce namaz güneşin doğuşundan önce ve sonra olmak üzere iki defa kılınmıştır. Beş vakit namazın dışında vitir, teravîh, cumâ, cenâze, bayram vs. için de namaz vardır. Namaz dinin direği, her amelin başıdır. Namaz akıllı ve ergen Müslümanlar için farzdır. Namazın 7 dıştan, 5 içten farzı vardır. Namazlar farz, vâcip, sünnet, nâfile, kazâ diye sınıflandırılır.

Kapına secde edicek anarım cenneti ben
Unutulmuşları zîrâ getirir kalbe namâz

Dergâh-ı Hak'da derd ile âşık niyâzda
Bâtıl tasavvur etmede sûfî namâzda

Bâkî

Cumhûr-ı bâtıl varmaz namâza
Divân-ı Hak'dır zîrâ musallâ

Yahyâ Bey

nâme نامه f. i. Mektup, sevgi ve aşka dair yazılmış mektup, kitap, mecmua. Divân şiirinde aşk bir nâmedir. Nâme-i muhabbet tamlaması daha çok âşık ile mâşuk arasında, istenilen bir durumdur. Sevgilinin yanağındaki ayva tüyleri kâğıt üzerinde bir mektuptur. Yine saç, yanak üzerindeki duruşuyla Çîn şahından Rûm ülkesine gönderilmiş bir mektubu andırır. Mektuplar âşığı ferahlattığı gibi bazan içi yalan ve tezvirle de dolu olabilir. Mektuplar iple bağlanır, kenarı kıvrılır vs. Âşığa sevgiliden gelen mektup bir vuslat etkisi yapar. Mektuplardaki başlık (sernâme) de şâirlerce çok önemli kabûl edilir.

Nâme başlığı çok zaman başlıbaşına bir kitaba da ad olabilmektedir. Uzun şiirler ve kasîdeler de nâme başlığı ile anılabilir. Hatta bazı türlerin adı da nâme başlığı altında anılır. Harnâme, Sâkînâme, Surnâme, Şehnâme, gazavatnâme, Hırrenâme, Zenannâme vs.

Dü elinden kimlere sunsun şikâyet nâmesin
Görmez oldu Aşki-i dîvâne dîvân yolların

Aşkî

Sernâme-i mahabbeti cânâne yazmışam
Hasret risâlesin varak-ı câne yazmışam

Ahmed Paşa

nasihât-nâme نصیحتنامه a.f.b.i. Öğüt yazısı. Öğüt verici özellikte yazılmış olan didaktik eserlerdir. Nasihatnâmeler mesnevî şeklinde olduğu gibi küçük manzumeler halinde de yazılabilir. Kasîde nazım şekli

bu tür küçük nasihatnâmeler için uygundur. Edebiyatımızda yine de musammât* şeklinde yazılan nasihatnâmelere rastlarız. Nâbî'nin *Hayriyye*'si ile Sünbülzâde Vehbî'nin *Lütfiye*'si bu türün mesnevî tarzındaki ölmez iki eseridir.

nâr نار f. i. Ateş. bkz. ateş.

nasrânî نصرانى a. i. Hristiyan. İsâ peygamber Nâsıra köyünde oturduğu için hristiyanlar bu adla anılır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de de hristiyanlık 14 yerde bu adla geçer (msl. Bakara/62, 111, 113, 120).

Kara giymiş kara yası var imiş Rimpapanın
Ziyâde oldu nasrânîlerin ruhbân-ı buhrânı

Yahyâ Bey

(bkz. İsâ).

nasrun min'Allâh نصر من الله a.k.g. *Kur'ân-ı Kerîm*'deki "Nasrun min Allâhi ve fethun karîb (Yardım Allah'tandır ve fetih yakındır) (Sâf/13)" âyetinden iktibas yoluyla ve özellikle kasîdelerde çok kullanılır. Kılıçların veya sancakların üzerine bu veya buna benzer anlamları olan âyetler yazılırmış bkz. âyet.

Okur lisân-ı adûya karşı durup
Sevâd-ı âyet-i "Nasrun min Allâh"ı ezber

Nev'î

nass-ı katı نص قاطع a.i.t. Mânâsı çok açık olup başka türlü yorum götürmeyen delîl ve hüküm mânâsına bazı âyet-i kerîmeler için kullanılır. Delil olarak öne sürülen âyetler bu adla anılır.

Nass-ı kâtı' olalı âleme tîğ-ı şer'î
Edemez âdemi devrinde şeyâtîn idlâl

Yahyâ Bey

nâsût ناسوت a. i. İnsanlık. Daha çok Âlem-i Nâsût (insanlık âlemi) tamlaması yerine ve Âlem-i Lâhût'un zıddı olarak kullanılır. Çokluk âlemi tasavvufa göre Lâhût âleminin zuhuru olup ayrı bir varlığı yoktur. Yani denize nispetle dalga gibidir.

Tahtgâh oldu bana çün ki sarây-ı nâsût
Padişâhem ki benim oldu cihân-ı melekût

Nesîmî

(bkz. âlem).

nâvek ناوك f. i. Ok. bkz. ok.

Kulağın dik tutup pertâb edince fart-ı sür'atden
Döner ol nâvek-i perrâna kim çift ola peykânı

Nef'î

nazar نظر a. i. Bakış, bakma, göz atma, göz değmesi. Tasavvufta nazarın büyük önemi vardır. Özellikle mevlevî ve melâmîlerce sâlikin cezbe*si için mürşidin nazarı gerekir. Nazar yoluyla feyz alma düşüncesi bir nevî manyetizma sayılır. Nazar kelimesinin göz değmesi anlamı da çok zaman sevgilinin al yanakları üzerindeki benlerinin; ateş üzerindeki üzerlik tohumlarına benzetilmesiyle ortaya çıkar. Çünkü göz değmesi için üzerlik tohumu tütsülenir. Yine nazar için muskalar hazırlanır. Bu tür muskalara Kalem sûresinin 51. ve 52. âyetleri yazılır ve bu âyetler okunur.

Özellikle gök gözlülerin nazarı çok isabetli olurmuş. Rivâyete göre Hüzeyil kabilesinden Kemâl adlı bir kişi her neye imrenerek baksa helâk olurmuş. Halk arasında onun bu keskin nazarından dolayı ayn-ı Kemâl ve âfet-i aynü'l-kemâl tabirleri meşhur olmuş, nazarı değenler hakkında çok kullanılmıştır.

Divân şiirinde kelime yalın anlamıyla da çok kullanılır.

Mevlânâ Hüdâvendigâr bize nazar kılalı
Anın görklü nazarı gönlümüz aynasıdır

Yunus Emre

Nola fehm eyler isek nakşa bakıp Nakkaş'ı
Biz nazar-bâzlarız ilm-i kıyâfet biliriz.

Aşkî

Kakülün olsun hamâyil-bend-i bâzû-yı cemâl
Âfet-i aynü'l-kemâl-i itibârımdan sakın

Nâilî

Jâle sanman taktı tıfl-i goncaya gözboncuğu
Kılmağa yavuz nazar def'in sirişk-i andelîb

Nef'î

na't نعت a. i. İslâm edebiyatlarında Hz. Peygamber'i övmek, ona yalvarıp şefâat dilemek amacıyla yazılan şiirlere denir. Na't

yazmakla ün almış kişilere na't-gû (nâ't söyleyen); özel dinî törenlerde na't okuyanlara da na't-hân (na't okuyan) denilir.

Daha çok kasîde nazım şekliyle yazılır. Divânların baş kısmında tevhîd* ve münâcât*lardan sonra yer alır.

İlk na't örnekleri Arap edebiyatında görülmüştür. Türk edebiyatına ise İran'dan geçmiştir. Hemen her divân şâiri Hz. Peygamber'e ait konuların heyecanla anlatıldığı na't türünde en az bir şiir kaleme almıştır. Nitekim mesnevî nazım şekliyle yazılmış eserlerde de bir na't bölümü bulunur. Ancak bu tür na'tlar mesnevî nazım şekliyledir.

Na'tların konusu, Hz. Peygamber'in risâleti, mucizeleri, hicret olayı, din yolunda çektiği eziyetler vs. olabilir. Kullanılan dil ise konunun kutsallığından dolayı sanatlı ve ağırdır.

Divân edebiyatının sonraki dönemlerinde na'tların konu ve şekli bakımından genişlediği görülür. Böylece dört büyük halîfenin (Ebubekir, Ömer, Osman, Ali) güzellik, şeref, ahlâk, kemâl ve cömertliğini anlatan övgülere de na't adı verilmiştir.

Na't, her ne kadar kasîde nazım şekline uygun düşerse de gazel, rubâî, murabbâ, müstezâd, terkîb-i bend, musammat, kıt'a ve tuyûğ nazım şekillerini deneyen şâirler de vardır. Edebiyatımızda Nazîm'in (küçük bir divân oluşturacak kadar çok sayıda), Fuzûlî'nin (Su kasîdesi), Nâbî'nin (137 beyit), Şeyh Galib'in (müseddes nazım şekliyle) yazdıkları na'tları ünlüdür. Bunun yanında "Na'tî" mahlasını kullanacak kadar çok sayıda na't yazan şâirler de vardır. Na'tî Mehmed (öl. 1679), Na'tî Ahmed Paşa (XVII.yy.), Na'tî Mustafa (öl. 1718) bunlardandır.

Bazı kişiler tarafından na'tların bir araya toplanıp mecmua haline getirilmesi eskiden yaygın bir gelenek idi (msl. Abdülkadir, *Mecmûa-i Nuût-ı Nebeviyye*, Süleymaniye Ktp. Hamidiye Bl. nr. 1210-174 yaprak).

nazım (nazm) نظم a. i. Dizmek, ipliğe inci dizmek. Edebiyatta ölçülü ve kafiyeli mısra kümeleriyle kurulan söz ve yazı. Nazımla ortaya konulmuş kısa eserlere manzûme; uzun olanlarına da manzûm eser denilir.

Manzume veya manzûm eserlerde anlam bütünlüğü taşıyan en küçük parçaya nazım birimi denir. Halk şiirinin nazım birimi çoğunlukla dörtlük; divân şiirininki ise beyittir. Günümüzdeki kafiyesiz ve ölçüsüz yazılan şiirler ise mısra nazım birimine dayanan serbest nazım adını alır. Nazım ortaya koyan kişiye nâzım denilir. Nâzım ile şâir, birbirlerinin yerine kullanılabilen iki terim ise de gerçekte ortaya konulan esere göre aralarında fark vardır. Şiirde kafiye ve ölçü şartı aranmaz. İnsana bediî zevk veren ve dizelerden oluşmuş her türlü güzel söze şiir dersek; nazım ile şiir arasındaki fark da daha belirginleşmiş olur. Diğer bir deyişle nâzım için şâirlik şartı aranırsa da her şâir nâzım olmayabilir. Maamâfih bu iki kelime hemen daimâ birbirleri yerine kullanılagelmiştir.

Nazım, edebî nesirden (düzyazı) önceki devirlerde doğup gelişmiştir. Ortaya çıkış nedeni didaktik bir amaca dayanmaktadır. Eski insanlar, belli ölçülerdeki ve aynı uzunluklardaki satırların akılda kalıcılığı ile kolayca hatırlanmasını görüp, önemli fikirlerini bu tür dizelerde yoğunlaştırmaya başlamışlardır. Daha sonra hatırlamayı kolaylaştırıcı çağrışımlara gerek duyup dize sonlarında kafiye yapmaya başlanmıştır. Böylece söz kümeleri birbirine karışmayacak ve biriken sözler unutulmazlık kazanacaktır.

Nazımdaki kafiye ve ölçü zorunluluğu, ilk çağlardan itibaren şiirde sanata yol açmış ve anlatımın söz sanatlarıyla zenginleşmesine yardımcı olmuştur. Böylece kelimelerin söyleniş (msl. cinâs, akis, iştikak, akrostiş vs.) anlamlarıyla ilgili sanatlar (msl. îhâm, tevriye, istihdâm, tenâsüp, leff ü neşr, tecâhül-i ârif, tezât, hüsnitâlîl vs.) yanında mecâz kullanımlarıyla ilgili de birçok sanat (msl. teşbîh, istiâre, kinâye, mecâz-ı mürsel vs.) ortaya çıkmıştır. Daha çok divân edebiyatında kullanılan bu sanatlar, sonradan ön plâna geçmiş ve şiirde anlamın, kelimelere boğulmasına, nazım

dilini gereğinden fazla süsleme eğilimine yol açmıştır. Nazım dilinin sanatlı oluşunun en büyük sakıncası, edebiyatın halka inmesini belli ölçüde engellemesi olmuştur. Ancak dilin yalınlaşması sonucundadır ki edebiyatımız sanat tutkusundan kurtulabilmiştir.

Manzûmelerin dize sayısı, kıta (dörtlük) sayısı, bunların sıralanış düzeni, kafiye örgüsü, kompozisyonu gibi dış yapı ile ilgili kuruluş özellikleri "nazım şekilleri"ni doğurur. Nazım şekilleri, edebiyat akım ve dönemlerine göre değişiklik gösterirler. Divân şiiri, halk şiiri, âşık edebiyatı veya tekke şiirinde nazım şekilleri değişik kalıplara girmiştir. Divân şiirinde nazım birimi beyit olduğu için nazım şekillerinin oluşmasında da beyit sayı ve kafiyelenişi esas alınmıştır. Buna göre divân şiirinde beyit esasına dayanan (msl. kasîde, gazel) nazım şekilleri yanında; bend (en az iki beyitlik şiir öbeği) esasına dayanan nazım şekilleri de vardır. Terkîb-i bend, tercî-i bend, rubâî, tuyûğ, şarkı, musammatlar (msl. murabbâ, terbî, muhammes, tahmîs, taştîr, muaşşer vs.) bu türdendir. Halk ve âşık edebiyatında nazım birimi İslâm öncesi eski Türk şiirinde olduğu gibi kıta'dır. Bunun için nazım biçimleri de kıta esasına dayanır. Anonim halk şiiri nazım biçimleri mânî ve türkü'dür. Âşık edebiyatında ise koşma, destân, semâî, varsağı gibi şekillere rastlanır.

Tekke şiirinin nazım şekilleri genellikle âşık edebiyatı ile aynıdır. Ancak bunun yanında divân şiirindeki gibi beyit düzeni ile kurulu tasavvufî şiirlere de sık rastlanır.

Tanzîmat dönemi ile batı edebiyatlarını tanıyan Türk şâirleri nazım biçimlerinde de değişiklikler yaptılar ve yeni şekiller denediler. Bunlar içinde sone, triyole gibi tamamen batılı biçimler bulunduğu gibi; uyak düzenine göre (çapraz, sarmal, örüşük, düz) ortaya konulmuş manzûmeler de vardır. Tanzîmat dönemi Türk şiirinde divân şiiri nazım şekilleri yavaş yavaş terk edilmeye ve yerine yenileri konulmaya başlar. Bu değişme süreci, Servet-i Fünun ve Fecr-i Âtî dönemi şiirlerinde de hızı artarak devâm eder. Nihayet Millî Edebiyat akımı ve Cumhuriyet sonrası Türk şiirinde hece ölçüsü ile yazılmış çeşitli biçimler göze çarpar. Daha sonraları ise nazım biriminin iyiden iyiye mısraa dönüşmesi, serbest nazım'ı doğurmuştur. Bunun sonucunda üçlü, dörtlü, beşli, altılı vs. mısra kümelerinden oluşan yeni nazım biçimleri ortaya çıkar. Ayrıca dize sayısı veya dizelerdeki hece sayısı değişik olan çeşitli biçimler denendiği gibi divân şiirinin yeni düzenlemeleriyle geliştirilen biçimler de kullanılmıştır.

Nazım biçimine göre kümelenen dizeler arasındaki düzeni ve dış âhengi kafiyeler sağlar. Beyitlerden kurulu nazım şekillerinde mesnevî hariç her beyitin ikinci dizesindeki kafiye nazımın ana kafiyesidir. Dörtlük düzeninde ise ana kafiye her dörtlüğün sonunda bulunur. Nazım biçimlerinde dize ve kafiye düzeni şemalar ile gösterilir. Kafiyeli dizeler alfabe sırasıyla harflerin kodlanması biçiminde, serbest dizeler ise "x" harfi ile kodlanarak gösterilir.

Manzûmelerin konu bakımından adlandırılmasına "nazım türü" denir. Nazım türlerinin incelenmesinde dize ve uyak düzeninin önemi yoktur. Nazım biçimleriyle türler arasında da analitik bir bağ bulunmaz. Ayrıca bir konunun mutlaka belli bir nazım şekli ile anlatılması şartı aranmaz. Ancak kimi konuların özellikle divân şiirinde bazı nazım şekilleri ile çokça anlatıldığı görülür. Mersiyelerin terkîb-i bend biçimiyle anlatılması gibi.

Nazım türlerinde içyapı ve içerik önemlidir. Nazım şekillerinde olduğu gibi nazım türlerinde de her edebiyat akım ve dönemine göre değişiklikler görülür.

Divân şiiri nazım türleri daha çok kasîde biçimiyle yazılır. Tevhîd, münacaât, na't, medhiye, fahriye, hicviye, mersiye bunlardandır. Başka nazım biçimleriyle yazılan türler içinde sâkinâme, tarih, lugaz, surnâme, şehrengiz vs. sayılabilir. Bir de edebî tür olarak bilinen müstakil kitaplar vardır ki çoğu mesnevî nazım biçimiyle yazılmış olurlar. Klasik aşk hikâyeleri (msl. *Leylâ ile Mecnûn, Hüsrev ü Şîrîn*), surnâ-

me, menâkıpnâme, mi'racnâme, sefâretnâme, nasihatnâme, kıyâfetnâme, sâkîname, şehrengîz, hilye, mevlîd, siyer, kırk hadîs, münşeât vs. türler ile tezkire bunlardandır.

Âşık edebiyatının türleri koşmanın konu bakımından değişiklik göstermesiyle ortaya çıkar. Bunlar güzelleme, taşlama, koçaklama ve ağıttır. Bazan küçük alaysı destanlar da tür olarak kabul edilir. Tekke edebiyatındaki türler ise ilahî, nefes, nutuk, deme, devriye, şathiye adları altında bilinir. Tanzîmat dönemi ve sonrasında edebiyatımıza batıdan yeni edebiyat akımları girmiş ve hemen her edebiyat döneminde çeşitli tür örnekleri ortaya konulmuştur. Bunlar lirik, pastoral, didaktik, epik, klasik, realist vs. akımlar olarak sıralanabilir.

Türk nazmında ünlü olmuş birkaç isim, edebiyat devirlerine göre şöyle sıralanabilir: Divân Şiiri XIII. yy.da Dehhanî ve Sultan Veled ile başlar XIV.yy.da Âşık Paşa ile Azerî lehçesiyle yazan Kadı Burhaneddin, Nesîmî ünlü şâirlerdir. XV. yy. Ali Şir Nevâî'nin Çağatay lehçesiyle yazdığı şiirlerle dolar. Osmanlı sahasında ise Şeyhî, Necatî, Ahmed Paşa gibi usta şâirler vardır. XVI. yy. divân şiirinin altın çağıdır. Fuzûlî, Bâkî, Yahyâ, Nev'î, Hayalî, Zatî, Ruhî edebiyatımızdaki en güçlü seslerdendir. XVII. yy.da Nef'î'nin yiğit edası, Nâbî'nin hikmet dolu söyleyişi, Şeyhülislâm Yahyâ, Neşatî ve Nâilî gibi ünlü şâirlerin güzel şiirleri kendini gösterir. XVIII. yy. da İstanbul şâiri Nedîm yetişir. Ardından ünlü Galip Dede, Vehbî, Koca Ragıp Paşa gelirler. XIX. yy. Vâsıf ve İzzet Molla ile divân şiiri Türk toplumuna vedâ eder.

Dinî-tasavvufî Türk şiiri: XIII. yy. bütün zamanların en büyük Türk şâiri Yunus Emre'yi yetiştirir. XIV. yy.da Âşık Paşa, Kaygusuz Abdal, Darîr ve Nesîmî; XV. yy.da Süleyman Çelebi, Yazıcıoğlu Mehmed, Hacı Bayram Velî, Eşrefoğlu Rumî ve Kemal Ümmî yetişirler. XVI. yy.da Hâkanî, Üftâde, Sinan Ümmî, Şah İsmail ve Pir Sultan Abdal; XVII. yy.da Niyâzî-i Mısrî, Aziz Mahmud Hüdaî ve Neşatî vardırlar. XVIII.yy. Sezâî-i Gülşenî, Şeyh Galip, Süleyman Nahifî ve nihayet İbrahim Hakkı ile dinî-tasavvufî şiir akımı kapanmaya yüz tutar. Halk şiiri: XVI. yy. da kendini hissettirmeye başlar. Bu dönemin ünlü şâirleri Kul Mehmed, Öksüz Dede, Köroğlu'dur. XVII. yy.da usta şâirler Karacaoğlan, Âşık Ömer, Gevherî, Kuloğlu ve Kayıkçı Kul Mustafa yetişir. XVIII. yy.da Kâtibî, Mahtumî, Şem'î, Mecnûnî, XIX. yy. da ise Erzurumlu Emrâh, Dertlî, Bayburtlu Zihnî, Seyranî ve Dadaloğlu âşık edebiyatının en usta şâirleri olarak bilinirler.

Tanzîmat dönemi Türk şiirinde Şinasî, Namık Kemal, Ziya Paşa üçlüsü, "Sanat toplum içindir" ilkesiyle hareket ederlerse de ikinci dönemde gelecek olan Abdülhak Hamid, Recaizâde Mahmud Ekrem, Muallim Nâci gibi şâirler, şiiri yine sanat amacına yöneltmişlerdir. Bu tutum Servet-i Fünûn şiirinde daha da kuvvet bulur. Tevfik Fikret, Cenab Şahâbeddin, Hüseyin Suat, Ali Ekrem, Süleyman Nazîf, Faik Alî, Celal Sâhir gibi şâirler içe dönüklüğü, kişisel konuları ağır ve sanatlı bir dil ile anlatırlar.

Fecr-i Âtî döneminde Ahmed Hâşim, Ali Cânip, Mehmed Behçet, Tahsin Nahîd, Emin Bülent, Fâzıl Ahmed gibi şâirler batıya bağımlı olarak eserler vermişlerse de bu dönem pek kısa sürmüştür. Millî edebiyat şiirinin en belirgin özelliği dil ve edebiyatta Türkçülük akımına bağlı kalmasıdır. Mehmed Emin, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin, Ali Cânip (Yöntem) gibi şâirler ilk defa köklü biçimde hece ölçüsüyle yazmışlardır. Ardından Beş Hececiler olarak bilinen Faruk Nafiz (Çamlıbel), Enis Behiç (Koryürek), Halit Fahri (Ozansoy), Orhan Seyfi (Orhon), Yusuf Ziya (Ortaç) gibi şâirler bu yolda yürürler. Bu dönemde de millî karakter ve gerçekler nazmın tek konusu olarak devâm etmiştir.

XX. yy. Türk edebiyatı içinde hiç bir edebî ekole bağımlı kalmayan usta şâirler de yetişmiştir. Mehmed Akif (Ersoy), Yahyâ Kemal (Beyatlı) ve Fecr-i Âtî sonrasında Ahmed Haşim bunlardandır.

Cumhuriyet dönemi Türk şiiri: Kurtuluş savaşı yıllarında Kemaleddin Kamî (Kamu), Ömer Bedreddin (Uşaklı) ve Ah-

med Kudsî (Tecer) gibi şâirler yurt ve yurtseverlik duygusunu işlemişlerdir. Daha sonraki dönemde Necip Fâzıl (Kısakürek), Ahmed Hamdi (Tanpınar), Ahmed Muhib (Dranas), Cahit Sıtkı (Tarancı) gibi şâirler ise kişisel özelliklerini edebiyata yansıtan şâirlerdir. Cevdet Kudret, Vasfi Mahir (Kocatürk), Kenan Hulusî, Muammer Lütfi, Ziya Osman (Saba), Yaşar Nabî (Nayır), Sabri Esat (Siyavuşgil) ise kısa sürede dağılmış bir topluluk olan Yedi Meşaleciler'in üyeleridir.

1940'tan sonra Türk şiiri: II. Dünya Savaşı'nın buhranlı yılları, insan, dünya ve hayat değerlerini değiştirmiş; şiir alanında da köklü yenileşmelere neden olmuştur. Bu dönemde bir yandan yurt sorunları ön plâna çıkarken; bir yandan nazım kendini yitirmeye başlar. Dış yapısından ölçü ve kafiyeyi atan nazım, iç yapısından da şâirâneliği bırakıp basitliğe, yaşama sevincine açılarak normal şiire dönüşür. Özellikle Orhan Veli (Kanık), Oktay Rıfat (Horozcu) ve Melih Cevdet (Anday)'ın "Garip" adını verdikleri bir akım ile Türk edebiyatında nazım geleneği yıkılmış, gerçek anlamda şiir dönemi başlamıştır.

nazîre نظیره a. i. Benzer. Edebiyatta bir şiirin (genellikle gazel) başka bir şâir tarafından aynı vezin ve kafiye ile yazılmış benzerlerine denir. Nazîre yazmaya tanzîr; bu tür şiirlerin derlendiği kitaplara da nazîre mecmuası denir.

Nazîre, beğenilen bir şiire karşı yazılır. Yeni yazılan şiirde orijinal şiirin biçimi ile konusu yeniden ele alınmış olur. Divân şiirinin dar çerçevesi içinde en mükemmel olanı söyleme endişesi, şâirleri nazîre yazmağa yöneltmiştir. Ancak bu tutum kesinlikle kuru bir taklitçilik değildir. Nitekim bazen nazîre olarak söylenen şiir orijinalinden daha güzel olabilir. Şiirine nazîre yazılan şâire değer verilmiş, ona iltifatta bulunulmuş demektir. Buna rağmen divân şâirlerinden birçoğu nazîreyi kuru bir biçim benzerliğinden öteye götürememişlerdir. Örneğin Fuzûlî tarzında şiirler yazan Kâzım Paşa, onun birçok gazelini tanzir etmişse de Fuzûlî'deki ruh ve sanat düzeyine asla erişememiştir. Oysa nazîrede asıl amaç, şâirin kendi sanatçı kişiliğini göstermesidir. Nitekim Nedîm, Fuzûlî'ye ait âşıkâne bir gazeli tanzir ederken kendi şuh ve nükteli üslûbunu yansıtmıştır. Bu gazellerin ilk beyitleri şöyledir: "*Hayret ey büt sûretin gördükte lâl eyler meni/ Sûret-i hâlin gören sûret hayal eyler meni* (Fuzûlî)". "*Bûs-ı la'lin şöyle sîrâb-ı zülâl eyler beni/Kim gören âb-ı hayat içmiş hayâl eyler beni* (Nedîm)."

Eski edebiyatımızda gelişme eğitimi yapan genç şâirlerin usta şâirlere ait manzûmelere nazîre yazması da bir gelenektir. Nitekim bu gelenek zamanla ileri düzeylere varmış gazel gibi kısa nazım şekilleri yanında terkîb-i bend (msl. Ruhî'nin ünlü terkîb-i bendine Samî, Vâsıf, Kâzım Paşa ve Ziya Paşa gibi şairler tarafından nazîreler yazılmıştır). Ve mesnevîlerde de kendini göstermiştir. *Leyla vü Mecnûn, Hüsrev ü Şîrîn, Yûsuf u Zelihâ* gibi İslâm edebiyatlarının ortak aşk hikâyeleri nesilden nesile nazîre şeklinde aktarılmış; birçok dinî, tasavvufî, ilmî ve didaktik eserler de tercüme yoluyla tanzîr edilmiştir.

Divân şiirinde nazîreciliğin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Hatta meraklılarınca bu yolda nazîre mecmuaları oluşturulmuştur. Mezidoğlu Ömer'in *Mecmûatü'n-Nezâir'i* (derlenişi 1487, Oxford Ünv. Ktp. nr. 27689), Eğridir'li Hacı Kemâl'in *Câmiu'n-Nezâir'i* (derlenişi 1512, Bayezid Devlet Ktp.nr. 5782), Edirne'li Nazmî'nin *Mecmâu'n-Nezâir'i* (derlenişi 1523, TS. III. Ahmed Bl. nr. 2644; Millet Ktp. Ali Emîrî, manzum nr. 683, 684; Nuruosmaniye Ktp. nr. 43222), *Pervâne Bey Mecmûası* (derlenişi 1560, TS Bağdat Bl. nr. 406) ve Hisalî'nin *Metâliu'n-Nezâir*'i (derlenişi 1651'den önce, Nuruosmaniye Ktp. nr. 4252, 5253) bunlardandır.

nebî نبی a. i. Haberci, peygamber. Müstakil şerîat sahibi olmayıp başka bir peygamberin şeriatıyla amel eden peygamberdir. Kelime, mecâz-ı mürsel yoluyla peygamberimiz için de kullanılır.

Makarr u mesken ü me'vâ-yı zümre-i ulemâ
Mu'în-i dîn-i Nebî ya'ni bâb-ı Muhyiddin

Yahyâ Bey

(bkz. enbiya).

Necef نجف a. i. Kûfe civarında Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu yerdir. Divân şiirinin coğrafyası içinde hemen daima Hz. Ali vesilesiyle kullanılır.

Bağdâd sadeftir güheri dürr-i Necef'dir
Yanında anın dürr ü güher seng ü hazefdir

Ruhî

necm نجم a. i. Yıldız, bkz. yıldız.

Necm-i bahtında bulur lâmia-i is'âdı
Ne zaman kilk-i Utârid çıkarırsa takvîm

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. ilm-i nücûm, ve'n-necm).

nefes نفس a. i. Bektaşî şâirlerince yazılan tasavvuf konulu şiir. Bunlara nefes denmesinin nedeni iç bilgisinden ve gerçeklerden söz edip kutsal bir ilham ile söylenmiş olmalarıdır.

Nefesler çoğunlukla Bektaşîlik felsefesi çerçevesinde vahdet-i vücûdu konu alır. Diğer tasavvuf kollarındaki ilahî'lerin karşıtıdır. Bunun yanında Bektaşî şâirlerce söylenmiş na't ve Hz. Ali medhiyelerine de nefes adı verilir. Bu tür manzumelerde lirik bir üslub göze çarpar. Melamî telkinlerinin çoğu nefeslerde anlatılır. Bunun için kızılbaş-şiî şâirlerin manzumelerine de nefes adı verilmiştir. Nefeslerin hemen hepsinde rintlik, kalenderlik ve alay ögeleri göze çarpar. Dilleri genelde yalındır. Kafiye düzeni koşmaya benzer. Daha çok yedili, sekizli ve onbirli hece ölçüleriyle söylenirler. Bunun yanında aruz ölçüsü ile yazılmış nefeslere de rastlanır. Hece ile yazılanlarda dörtlük sayısı 3-7 arasında değişir. 7 kıt'adan uzun olan nefesler devriye özelliği gösterir.

Nefeslerin Bektaşî törenlerinde saz eşliğinde ve makamla okunması gelenek halini almıştır. Özellikle Kaygusuz Abdal ile Pir Sultan'ın bestelenmiş nefesleri oldukça ünlüdür.

nefîr نفير a. i. Boynuzdan yapılma boru. Savaşta veya baskın zamanında halkı haberdar etmekte kullanılır. İki arşın uzunluğunda olabilen nefîr mehter çalgılarından biridir. Bazı dervişlerin boyunlarına astıkları boynuzlara da nefîr denir. Kerrenây'ın küçüğü olan bu boru "yuf borusu" olarak meşhurdur. İsrafil*in üfüreceği Sûr*a nefir denildiği de olur.

Sûr idi gûya nefîr-i mehterân bir nefh ile
Eyledi düşmenleri üftâde hâk ile fenâ

Sâmî

Çalındı kıyâmetin nefîri
Ey sağır işitmedin safîri

Nesîmî

nefs نفس a. i. Nefs, ruh, öz varlık; zât. İnsanın iç âlemi hakkında kullanılır. Rûh ile nefs aynı şeydir. Ancak insan iyi şeylere yönelince rûh; dünya işlerine ve kötü şeylere yönelince de nefis adını alır. Tasavvufta da nefis, kulun kötü vasıfları, yerilen huy ve amelleri yerinde kullanılır. Buna göre yedi çeşit nefis vardır. 1. Nefs-i emmâre (İnsanı kötülüğe sevkeden nefis). 2. Nefs-i levvâme (Yaptığı kötülükten pişman olan ve hayra yönelen nefis). 3. Nefs-i mülhimme (Allah tarafından iyilik ilhâm edilen ve kötülüklerden arınmış olan nefis). 4. Nefs-i mutmainne (İmanda hata yapmayacak derecede kötülüklerden uzaklaşmış olan nefis). 5. Nefs-i râzıyye (Allah'tan razı olan nefis). 6. Nefs-i marzıyye (Allah'ın kendisinden razı olduğu ve rızasını verdiği nefis). 7. Nefs-i sâfiyye veya Nefs-i zekiyye (Kötülüklerden tamamen arınmış olan nefis). Efkâr-ı seb'a denilen bu yedi nefis, aslında bir nefsin Allah yolunda ilerlerken katettiği mertebelerdir. Bunun için nefse hâkim olmak, onun isteklerine kapılmamak gerekir. Bu nefis duraklarının her birinde Allah'ın adlarından biri zikredilir. Esmâ-i seb'a denilen bu yedi isim sırasıyla şunlardır: "Lâilâhe illallâh, Allâh, Hû, Hakk, Hayy, Kayyûm, Kahhâr." Bu nazariye özellikle Mevlevîlik ve Melâmîlikte önem kazanmış durumdadır. Nefsi yenmek büyük bir cihâddır. Bu da iyi amel ve Allah'ın rızası ile mümkündür.

Nefs-i küllî, Allah irâdesi; nefs-i cüz'î, insan nefsidir. Nefs-i nâtıka ise akıl yerine kullanılır.

Nefsin tanıdı vü bildi Rabb'ı
Tevhîd yolunda ekdi habbı

Nesîmî

Avret gibi mağlûb-ı hevâ olma er ol er
Nefsin seni râm etmeye sen nefsini râm et

Ziya Paşa

nefy ü ısbât نفى و اثبات a.k.g. Nefy, bir şeyin varlığının olmadığını, yok olduğunu katî olarak göstermek, yani beşerî sıfatların Allah'ın zatında yok olmasıdır. İsbat ise bir şeyin varlığını katî olarak söylemek, yani Hakk'a has sıfatların zatında bâkî olmasıdır. İslâm'ın esası olan "Lâ'ilâhe illallâh" kelimesinden önce Allah'tan başka bütün yalancı mabutlar nefy edilmekte, sonra da tek ve gerçek Tanrı ispat olunmaktadır. Bu kelimedeki "Lâ" nefy; "illâ" da ispat içindir.

Ma'şûk ile âşık oldu bir zât
Mahv oldu vücûd-ı nefy ü isbât

Nesîmî

(bkz. Lâilahe illâllâh).

Nekîr نكير a. i. Mezarda ölüleri sorguya çekecek olan iki melekten birinin adıdır. bkz. Münker.

Nemrûd نمرود a. i. Bâbil* ülkesinin kurucusu sayılan ve Babil Kulesi'ni yaptıran kral olup Hz. İbrahîm*i ateşe attırmasıyla ünlüdür. Yaşadığı dönem M.Ö. 2640 yıllarına rastlar. Kelimenin doğru okunuşu Nimrûd olup bütün Bâbil hükümdarlarına verilen bir ünvân olduğu da sanılmaktadır. Nemrûd, İbrahim peygamberi ateşe attırdıktan sonra da imân etmemiştir.

Rivâyete göre burnundan giren bir sinek beynini kemirmiş. Bundan rahatsız olduğu için etrafı pamukla çevrili bir tokmak ile başını yavaş yavaş tokmaklatırmış. Birgün tokmakçı, pamuğun içine bir gürz koyup başına vurmuş ve öldürmüş. Edebiyatta daha çok Hz. İbrahim ile ilişkisi anılır ve sevgilinin yanağı, yüzü, aşkı, âşıka çektirdiği acılar için sözkonusu edilir. (bkz. İbrahim).

Bu bîdâdı bana hecrün kılıpdır
Cihânda kılmadı Nemrûd u Şeddâd

Nesîmî

nerd نرد f. i. Tavla oyunu. Divân şiirinin eğlence dünyası içinde tavla ve tavla terimleri ile ilgili birçok düşünce ve kelime oyunları yer edinmiştir. Nerrâd (tavla oynayan) ile zâr vs. yanında oyun çeşitlerinden ve geleneklerden de bahsedilir. Mesela zar fincanda atılırmış. (bkz. satranç)

Nakş-ı se-şeş getirdi ka'beteyn-i ömrü veli
Bulımadı ecelin şeş-derine çâre dirîg

Necâtî

Bend-i zülfün şeş ü kıl kand-i lebinle çâre
Mürg-i cân bir dahi dâm-ı şeş ü çâre gelmez

Aşkî

Ey tas-ı aşka dil ü cân ka'beteyn olalı
Nerd-i gamında hasret ile zârınam senin

Ahmed Paşa

nergis نرگس f.i. Nergis. Mitolojiye göre Narsis (Narkisos), çok güzel ve aşktan anlamaz bir delikanlı imiş. Onu sevip de derdinden perişan olan kızlar bu genci tanrılara şikâyet etmişler. Tanrıların verdiği ceza sonucu Narsis birgün derede kendi aksini görüp âşık olur. Kendini seyrederken suya atlar ve boğulur. Vücudu çürüyüp yerinde göze benzer bir çiçek biter ve bütün güzellere hayran hayran, baygın şekilde bakar. Başka bir efsâneye göre bir ırmak ile perînin oğludur. İnsanlar ve perîler buna âşıktır. Hatta Ses adlı peri onun aşkından ölmüş ve bir taşa dönmüş. Şarkta bir efsaneye göre de Gül ile Nergis arasında bir aşk yaşanmış. Bu iki sevgiliden Nergis göz şeklinde bir çiçek haline sokulmuş ve kıyamete dek hicrân ve intizâr çekmeğe mahkûm edilmiştir. Bütün bu efsanelerde nergis ile göz arasında yakın bir ilişki vardır. Sevgilinin gözü

nergistir. Baygın ve şehlâ bakar. İntizâr çeker, mesttir vs.

Gül hasretinle yollara dutsun kulağını
Nergis gibi kıyâmete dek çeksin intizâr

Bâkî

Aceb mi tutsa el üstünde nergisi dildâr
Ezelden aralarında göz âşinâlığı var

Nâdirî

Cihânı etmeğe bir lahzada harâb sana
Yeter ol nergis-i mahmûr-ı nîm-hâb sana

Nâilî-i Kadîm

Nerîmân نريمان f. i. Rüstem*in dedesi olan Sam*ın babasıdır. İran mitolojisinde adı oğlu Sam'ın yiğitliği ile anılır. Özellikle kasîdelerde övülen kişi Nerîman'a benzetilebilir.

Değil mi nazm u nesr-i kıssa-i Vassâf u Firdevsî
Koyan dünyâde resm-i Rüstem ü nâm-ı Nerîmân'ı

Nev'î

(bkz. Rüstem).

nerrâd نراد a.s. Çok güzel tavla oynayan kişi (bkz. nerd).

Nerrâd-ı aşk tas-ı sipihr içre dâyima
Çekzindirir bu cân u gönül gördü zârdır

Aşkî

nesh نسخ a. i. Hüsn-i hatt*ta bir yazı stilidir. İnce ve küçük tipte bir yazı olup özellikle *Kur'ân* yazısında kullanılır. Sülüs*ün ufağı gibidir. Edebiyatta daha çok tenâsüp içinde ele alınır.

Leb-i lâ'lini senin can dediler gerçek mi
Hatt-ı neshini ki reyhân dediler gerçek mi

Kadı Burhaneddin

Reyhân hatı gubârını nesh etti kâkülü
Hattın muhakkak oldu ki hûbı celîsidir

Helâkî

(bkz. Hatt).

nesîb نسيب a. i. Kasîdenin başlangıcında bulunan tasvîr kısmıdır. Bu bölümde sevgili ve sevgiden bahsedilir. Bir nevî gazel havası sezilir.
(bkz. kasîde).

nesîm نسيم a. i. Hafif rüzgâr. Havanın hafifçe dalgalanması ve esmesi. Divân şiirinde nesîm, sevgilinin kokusunu taşımaktadır. Sevgilinin mahallesine gider gelir ve saçları ile sıkı alâkası vardır. Bu bakımdan bir haberci kabûl edilir ve âşık, nesîm ile sevgilisinden haber alır. Seher ve sabah vakti eser. Salt, esinti ve yel anlamında da kullanılır.

Nisbet etmiş sihr ile lûtfun nesîmine özün
Ol günâhıyçün kılur bâd-ı seher-geh hergün âh

Karamanlı Nizamî

Hecrin cehenneminde yanan mübtelâlara
Kûyun nesîmi bâğ-ı cinândan haber verir

Ahmed Paşa

(bkz. rüzgâr).

nevâ نوا f. i. Ses, sadâ, âhenk. Türk musikîsinde bir makam adı olup uşşâk ile râst karışımıdır. Çok çeşitleri ortaya konulmuştur. Nevâ-yı Hüsrevânî ise Barbed*'in Hüsrev-i Pervîz* meclisinde okuduğu şarkının adıdır. Divân şiirinde diğer musıkî terimleri içinde, tevriye ve tenasüp yoluyla kullanılır.

Ben ki uşşâkın nevâsını nühüfte kılıram
Bu sipâhân perdesinde ne revâdır çalalar

Kadı Burhaneddîn

Olur âğâz-ı nevâ rûha gıdâ
Dinlese âşık-ı bî-berg ü nevâ

Sâmî

(bkz. musıkî).

nev-bahâr نوبهار f.b.i. İlkbahar (bkz. bahar).

Esdi nesîm-i nev-bahâr açıldı güller subh-dem
Açsın bizim de gönlümüz sâkî meded sun câm-ı Cem

Nedîm

nev-rûz نوروز f.b.i. Yeni gün. Güneşin hamel* (koç) burcuna girdiği gün olup eski Mart'ın dokuzu (şimdiki 21 Mart) olarak bilinir. İran'da eskiden beri iki ayrı güne bu ad verilir. Bunlardan biri, güneş takviminin ilk ay'ı olan Ferverdîn ayının ilk

günüdür ki "nevrûz-ı âmme" olarak bilinir. Bugünde güneş, koç burcuna girer. Efsâneye göre Allah kâinatı ve insanları bu günde yaratmış ve bütün yıldızlar bugün dönmeye başlayıp koç burcundan geçmişlerdir. Başka bir söylentiye göre Cem*, bütün dünyayı dolaştıktan sonra Âzerbaycan'a gelmiş ve burasını beğenip taht kurdurmuştur. Gerek taht, gerekse mücevherlerle süslü elbise ve tâcı, doğan güneşle birlikte etrafı ışığa boğmuştur. Bu hali görenler "Bu günde bir başkalık var, bu diğer günlere benzemiyor, yeni bir gün" demişler. Bu güne "Nevrûz" Cem'e de "şîd (ışık)" kelimesini ekleyerek Cemşîd demişler. Nevrûz adıyla anılan diğer gün ise yine Ferverdîn ayının yedinci günüdür. Buna da "nevrûz-ı hâsse" denir. Yine efsâneye göre Cemşîd, bu günde halkı toplamış ve onu, Tanrı'ya şükür ve ibâdet günü olarak ilan etmiş. Eski İran şahları nevrûz-ı âmme ile nevrûz-ı hâssa arasındaki altı günde ihtiyaç sahiplerinin bütün ihtiyaç sahiplerinin bütün ihtiyaçlarını gidermek üzere tahta oturur ve herkese yardım ederlermiş. Mahpusları serbest bırakır, içki ve eğlence ile vakit geçirirlermiş. Bu günlerde macunlar yenir, kırlara çıkılırmış. Bütün bu inanışlar Zerdüşt dininden geçmedir. 21 Mart günü gece ile gündüz eşittir. Nevrûz-ı sultânî deyimi Sultan Celaleddin Melikşâh tarafından hazırlatılan takvimin yılbaşı gününe verilen addır.
Divân şiirinde nevruz baharla ilgili özellikler içinde verilir ve bir bayram olarak kabul edilir. Hatta nevrûziye* yazmak da bir gelenek hâlini almıştır. (bkz. burç. Cem).

Ey müneccim ruh u zülfün görücek dilberimin
Iyd-i nevrûza bulaşmış şeb-i yeldâ göresin
Ahmed Paşa

Yılda bir olur bu dem-i ferhunde aceb mi
Olmazsa her eyyâmda ger âlem-i nevrûz
Nef'î

Ârâyiş-i nevrûz ile oldu cihân bağ-ı İrem
Gülşende sâz u söz ile ârifler etsin def'-i gam
Nâdirî

nevrûziyye نوروزيه f.b.i. Teşbîb bölümü nevrûzdan bahseden kasîdelere verilen ad. Nevruz günü sunulmak üzere yazılmış şiirlerdir. Nevrûzu kutlanan kişi övülür ve bahar tasvirleri yapılır. Nef'î'nin bir nevrûziyesi şu beyitle başlar:

Erişdi bahâr oldu yine hemdem-i nevrûz
Şâd etse nola dilleri câm-ı Cem-i nevrûz
(bkz. nevrûz).

ney نى f. i. Ney. Aslı nây'dır. Kamıştan yapılmış, bir arşın uzunluğunda nefesli bir çalgıdır. Ney çalana neyzen veya nâyî denir. Özellikle Mevlevîler arasında çok itibar gören sazdır. Sesi yanık ve lâhûtîdir. Rivâyete göre Peygamberimiz İlâhî aşk sırrını Hz. Ali*ye söylemiş. Bu sırrın yükü altında ezilen Hz. Ali gidip Medîne dışında kör bir kuyuya bu sırrı anlatmış. Kör kuyu bu sır ile coşup köpürmüş ve taşmıştır. Su, her yeri kaplayınca kenarlarında kamışlar yetişmiş. Oralardaki bir çoban bu kamışlardan birini kesip muhtelif yerlerinden delmiş ve üflemeye başlamış. Çıkan ses kalplere coşku ve heyecan verip İlahî sırrı anlatır olmuş. Peygamberimiz tesadüfen bu çobanın ney sesini işitince durumu anlamış. O günden sonra ney, bir ilhâm kaynağı olmuştur. Mevlanâ, *Mesnevî*'sine neyi anlatarak başlar. Divân şiirinde özellikle Mevlevî şâirlerce neyin adı çok anılır.

Bir çemenden yaratıp hazret-i Mevlâ nây'ı
Halka bildirmek için Hazret-i Mevlânâ'yı
Lâedrî

Bir neyzene üftâde olup dâire berkef
Âlüfte makamında hevâ-yı neye düştüm
Sâbit

Sûr mu mâtem mi bilinmez yakîn
Nây u kudûm ile gelir âh âh
Şeyh Galib

nezr نذر a. i. Adak. (bkz. adak).

nidâ' نداء a. i. Çağırma. Edebiyatta sevinç, şaşma, acıma, öfke vs. duyguları belirtmek için sesi yükseltmeye ve seslenmeye denir.

"Â, ey, eyâ, yâ, hey, behey, eyvâh, âmîn!" vs. ünlem ve kelimeler ile kendini gösterir. Divân şâirlerinin mahlasları sonuna gelen "a"lar da birer nidâ olur. Bâkiyâ, Nedîmâ gibi. Bazan nidâ edâtı olmadan da nidâ sanatı yapılabilir.

Dest-bûsı ârzûsuyla ger ölsem dostlar
Kûze eylen toprağım sunun anımla yâre su

Fuzûlî

Ey padişâh-ı ârif ü dânişver-i âlem
Vey şâh-ı cihangîr-i zafer-yâver-i âlem

Nefî

nigâr نگار f. i. Resim, resim gibi güzel sevgili. Parmaklara yakılan kınaya da nigâr tabir olunur. Bu nedenle bazan tevriyeli kullanılır. Divân şiirinde sevgili yerine mecâz-ı mürsel yoluyla ele alınır. Nakış* ile birlikte tenâsüplere konu olur. Nigâristan* ile de anlam ilişkisi kurulur. Eskiden insan vs. resimleri yapanlara "nigârende" ve "nigârî" denilirdi.

Görüp bu nakş u nigârı inleme ey Nev'î
Ki kubh-ı sîreti hüsn ü bahâsına değmez

Nev'î

Gittikçe hüsnünü ziyâde eyle nigârımın
Geldikçe derdine beter et mübtelâ beni

Fuzûlî

Nigârende نگارنده f.b.i. bkz. Nigâristan

Zâhir olsa eğer ol nakş-ı nigîn
İbret alırdı Nigârende-i Çîn

Hâkanî

Nigâristân نگارستان f.b.i. Manî*nin meşhur resim mecmuasıdır. Buna *Erjeng** de denir. (bkz. Erjeng). Divân şiirinde sevgilinin yanağı yerine çok kullanılır.

Zülfi nakkaşı suya bir resm eder kim reşk eder
Mâni-i Çîn yazdığı nakş-ı Nigâristân ana

Ahmed Paşa

Ezhâr ile eşcâr olup reşk-i Nigâristân-ı Çîn
Oldu şükûfe bâl açıp şâh üzre mürgân-nişîn

Nâdirî

nigîn نگین f. i. Mühür, yüzük, hatem. (bkz. hatem).

Halka-i zikr-i nigîn olan güzîn-i evliyâ
Âleme hükm etmeğe mühr-i Süleymân istemez

Yahyâ Bey

Nigîsâ نگیسا f. i. Hüsrev-i Perviz'in çengibaşısının adıdır. Musıkîdeki sürûd-ı Hüsrevânî makamı bunun imiş. Sâzende Barbade bunun emrinde imiş.

Bir savt-ı tarabnâk ki kim dinlese anı
Ûdun bırakır Barbed ü çengi Nigîsâ

Ahmed Paşa

nihâl نهال f. i. Sürgün, taze ve düzgün fidan. Divân şiirinde sevgilinin boyu ve endamı, ince ve düzgün oluşu nedeniyle nihâle benzetilir. (bkz. boy).

Hazân yeli nice bozsun tarâvetin servin
Nihâl-i kaddine oldur misâl çünki hemân

Ahmed Paşa

Sahn-ı çemende durma salınsın sabâ ile
Âzâdedir nihâl bu gün berg ü bârdân

Bâkî

nikab نقاب a. i. Yüz örtüsü, peçe. Divân şiirinde sevgilinin saçı yüzünün nikabıdır. Âşık bu nikabın açılmasını ister. Kelime genel anlamıyla da kullanılır.

Göz yaşını Necatî eder yüzüne nikab
Miskîn meger ki etdiği işlerden utanır

Necatî

Nîl نیل a. i. Mısır'ın hayat kaynağı olarak bilinen nehirdir ki ülkeyi baştan başa geçerek Akdeniz'e dökülür. Divân şiirinin coğrafyası içinde önemli bir yer tutar. Mısır'a sağladığı bereket ve feyiz ile ele alınır. Eski Mısırlılar nehrin taşmaması için her yıl bir kızı nehre atarak kurban ederlermiş. Hz.

Ömer zamanında bu âdet kaldırılmıştır. Nil kuruma veya donma tehlikesi gösterince Hz. Ömer içinde "Elinde ise akma. Allah'ın irâdesine tâbî isen sakinleş ve ak" mânâsında bir yazı olan bir kâğıt parçasını gönderir. Mısırlılar kâğıdı nehre atınca nehir durulur.

İçinde timsahlar da bulunan Nil, mavi rengi ile de şiirlerde söz konusu edilir. Bu kullanımda farsça nîl (çivit otu, çivit rengi) kelimesinin de etkisi büyüktür.

Misâl-i nâme-i Fârûk ayn-ı rahmet olup
Akıttı Mısr-ı sipihr üzre Kehkeşândan Nîl

Sâbit

Hayâl-i turrası çeşmimde raks urur sanasın
Ki baş götürüben oynaya Nîl içinde neheng

Ahmed Paşa

Gözünün kanlı yaşı benzeyen Nîl var ise
Yar ile Aşkî'nin olmaz ise feryâd-resi

Aşkî

Adl ü dâdı nitekim Nîl ü Furât
Kâinâta gün gibi verir hayât

Taşlıcalı Yahyâ

nîsân نيسان tr.i. Dilimize Süryanice'den geçen kelime Nisan ayı olarak bilinir. Divân şiirinde Nisan ayı, bulutu, cömertliği, yağmuru, bereketi ve bahârın müjdecisi olarak ele alınır. Gül, bu mevsimde açar; sevgili bu ayda seyrana çıkar. Meclis bu ayda kurulmaya başlar ve nihayet yılan (mâr*) ile istiridye (sadef*) bu ayda toprağın altından ve denizden çıkıp nisan yağmuru yutarlar.

Dürr olur her katarâtı fen-i ef'ide bile
Feyz-yâb-ı keremi olsa sehâb-ı nîsân

Şinâsi

Hamd ol Allah'a kim dünyâya bârân yağdırır
Lü'lüyi lâlâ kılur bârân-ı nîsân yağdırır

Aşkî

(bkz. dür, ebr, mâr, sadef).

Nişâbûr نشابور f. i. Horasan'ın tarihteki dört başkenti içinde en önemlisi. Ortaçağ İran'ın en büyük şehirlerinden biridir. Divân şiirinde firuze ile birlikte anılır. Nişâbur'da dünyanın en güzel firuzesi çıkarmış. Ayrıca kelime bir musıkî makamına da ad olmuştur. Nişâbur zelzelesiyle ünlüdür. (bkz. firuze).

Edicek azm-i reh-i Nişabûr
Oldu şehrâh-ı nefes nakş-ı sutûr

Sâmî

Sadâ-yı kevkebe-i satvetinden olmuştur
Esîr-i zelzele fermân-ı revâ-yı Nişâbur

Nâbî

Lerze-nâk olmaktayım tâb-ı mahabbetle Fehîm
Halk olunmuştur vücudum hâk-i Nişâbûr'dan

Süleyman Fehîm

nîze نيزه f. i. Kargı, mızrak, süngü, harbe. Eski savaş aletleri arasında bulunduğu için yer yer adından bahsedilir. (bkz. sinan).

Diller doyar mı görmeğe cenk içre nîzesin
Ol dem ki hûn-ı düşmen ucundan revân olur.

Nef'î

nokta نقطه a. i. Divân şiirinde ağız, dudak ve benler için nokta teşbîhi yapılır. Ağız ve dudağın küçüğü makbul olduğu için noktadırlar. Ben olan nokta ise güzellik kitabı yazılırken damlayan bir damla mürekkeptir. Bazan cim harfi olan saç arasında bu ben, cim'in içindeki noktadır. Arap alfabesinde noktanın önemi büyük olduğu için de yer yer sözkonusu edilir. Bâtınî tarîkatlara göre kâinâtın sırrı *Kur'ân*'da, *Kur'ân*'ın sırrı besmelede, besmelenin sırrı "bâ"da, bâ'nın sırrı ise altındaki noktadadır. Bu nokta ise Hz. Ali* dir. Nokta, hurufî inanışa göre her şeyin ve bütün harflerin aslıdır. Zirâ çizgiyi, sıra noktalar oluşturur.

Hoş düşüpdür zülf-i reyhânında miskîn benlerin
Gerçi kim hattâtlar nokta komaz lâm üstüne

Ahmed Paşa

Hep mağlata vü laklakadır bâtın u zâhir
Bir nokta imiş asl-ı sühân evvel ü âhir

Ruhî

Nokta-i ba'sından erer âleme
Subh u mesâ reşhâ-i feyz-i amîm

Aşkî

(bkz. hurufîlik, harf).

nokta-i şekk نقطۀ شك a.f.i.t. Şüphe işareti, şüpheli nokta. Bugün herhangi bir yazıda iyi anlaşılamayan yahut okunamayan kısımların kenarına soru işareti konur. Eskiden de soru işareti yerine kenara bir çizik atılır, yahut "mühim" anlamında mim konulurdu. Ancak çizik atmak demek olan nokta-i şek, bir harf olmayıp karekök işaretine (') benzer bir işarettir. Şâirlerin divânları kenarında bu tür işaretlere sıkça rastlanır. Bunlar şâirden değil, belki müstensihten kaynaklanan şüpheler olarak düşünülmelidir.

Aynıyla döndü nokta-i şekke sevâd-ı dil
Hâl-i siyâhın olalı hâtır-nişânımız

Nâbî

Lebinin hattı sahih olmadığıyçün cânâ
Kalem-i sun' komuş nokta-i şektir dehenin

Necatî

(bkz. elyazması)

Nûh نوح a. i. Nûh Peygamber, Hz. İdris* göğe çekildikten sonra Âdem oğulları doğru yoldan ayrıldılar ve putlara tapmaya başladılar. Cenâb-ı Hakk onlara Nûh (A S.)'ı gönderdi. Hz. Nûh nice yıllar kavmini imana davet etti. Yalnız oğulları "Sam, Ham, Yafes" ile hanımları ve diğer pek az kimseler iman edip başkası kulak asmadı. Hatta kendisinin "Yâm" isminde bir oğlu da imana gelmedi. Nûh (A S.) kavmine nasihat ettikçe onlar ezâ, cefâ, tahkîr ve alay ederlerdi. Sonunda ümitsizliğe düştü ve onlara bedduâ etti. Dûası kabul oldu ve "Gemi yap" diye Allah tarafından kendisine vahiy geldi. Hz. Nûh kırda ve sudan uzak bir yerde gemi yapmaya başladı. Kavmi oradan geçerken onun ile eğleniyorlardı ve "Peygamber idin, dülger oldun" diyorlardı. Geminin inşası bitti, Tufân* alâmetleri göründü. Hz. Nûh mü'minler ile gemiye bindi ve her çeşit hayvandan birer çift aldı. Her taraftan su göründü. Nûh, oğlu Yâm'ı da gemiye çağırdı. O, "Ben bir dağa çıkar kurtulurum" deyip gemiye girmedi. Nûh, "Bugün Allah'ın merhametinden başka sığınacak yer yoktur" diye nasihat ederken araya bir dalga girdi; Yam boğuldu. Tufan her yeri kapladı. Su dağları aştı. Yeryüzündeki insanlar ve hayvanlar tamamen yok oldu.

O sırada Nûh'un gemisi dağlar gibi büyük dalgalar arasında yüzüyordu. İşte böylece tufanın hali altı ay kadar sürdü. Sonra Allah'ın emriyle yağmurların arkası kesildi ve sular çekildi. Gemi bir rivâyete göre Cûdi dağının üzerine oturdu ve gemidekiler kurtuldu. Âlem bir başka âlem oldu.

Ondan sonra insanlar Hz. Nûh'un üç oğlundan türedi. Onun için Nûh (A.S)'a "İkinci Âdem" denildi. Nûh Peygamber 1000 veya 950 yıl yaşadı. Bu nedenle "Nûh ömrü" deyimi halk arasında yaygınlaşmıştır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Nûh Peygamber hakkında birçok âyet vardır (msl. A'râf/59-64, Yûnus/71-73, Hûd/25-34, 36-49, Nûh/1-28). Nûh peygamber hakkında tefsîrlerde geniş bilgi mevcuttur. Ancak bunlar arasına isrâiliyyât* da karışmıştır. Divân şiirinde gemi ve Tufân birlikte anılır. Tufân âşıkın gözyaşını andırır. Nûh da bu tufân içinde batmamaya çalışan âşığın kendisidir.

Nûh peygamberin gemisine her hayvandan bir çift girerken şeytân* da eşek ile birlikte girmiştir (bkz. har).

Cûdundan alıp bidâa-i rûh
Cûdî'ye yanaştı keşti-i Nûh

Nâbî

Nâhudâ eylemese Nûh'u bu keştiye Hudâ
Mevc-i tûfâna ne yelken dayanırdı ne seren

İzzet Molla

Bin yılda eger Nûh yaşadı ise bin yaş
Ol yaş bana bir lahza-i memnûh değil mi

Kadı Burhaneddin

Nûh'un gemisin iste kim yaklaşdı tufan kopmağa
Seylâb-ı şevkin böyle kim bu çeşm-i giryân ahıdır

Nesimî

(bkz. Tufân).

nûn نون a.ha. Osmanlı alfabesinin 28. harfidir. Şekli çanağı andırır. Divân şiirinde kaş ve hilâl nûn'a benzetilir. Ayrıca *Kur'ân-ı Kerîm*'de Kalem sûresinin (nr. 68) ilk âyeti "Nun ve'l-Kalem (Nun, kalem ve yazdığı şeyler hakkı için)" şeklindedir. Yine "Kün* (Ol)" emri de Kaf ve Nûn'dan meydana gelir. Şâirlerin harfleri kullanarak sanat gösterdikleri beyitlerde çok geçer. "Zü'n-Nûn*" lâkabı da tarihte iki kişi hakkında kullanılır. (bkz. Zünnûn). (bkz. âyet, harf, kün, Zünnûn).

Aç hilâl ebrûnu Nûn ve'l-Kalem tefsîrini
Mâhi-i kilkim zebân-ı hâl ile takrîr ede

Ahmed Paşa

nûr نور a. i. Aydınlık, parıltı, nur. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bu ismi taşıyan bir sûre (nr. 25) ve birçok âyet vardır (msl. Nur/35; Mâide/15, 44, 46; En'âm/1). Bu âyetlerde nûr kelimesi çeşitli anlamlarda tefsir edilmiştir. Nûr, dünyevî ve uhrevî olmak üzere iki türlü telakkî edilmiştir. Dünyevî nûr Allah'ın lutfu ile maddî varlıklarda beliren nurdur. Uhrevî nûr ise *Kur'ân-ı Kerîm*'de anlatılan nurdur. Nûr ile ilgili birçok deyimler de kullanılmaktadır. Divân şiirinde insan güzelliği metafizik bir mâhiyet içinde nûr olarak telakkî edilir. Bu ışık, her şey, her yer ve her zaman içinde değişkenlik gösterebilir. Nûrun zıddı zulmettir. Bu yönüyle yüz ve yanak nûr; saç ise zulmet* sayılır. Sevgilinin ayağı toprağı âşığın gözüne nûr bağışlar. Tasavvufta her şeyin aslı nûr-ı Muhammedî'dir (bkz. âlem).

Berk ururdu sanasın Tûr-ı niyâz içinde nûr
Yarasından kim dem-i gülgûnu olurdu ıyân

Yahyâ Bey

Ben mi yüzünde ya bulmuş mâh ile pervîn kırân
Saç mı alnında ya olmuş nûr ile zulmet karîn

Ahmed Paşa

Nûşirevân نوشروان f. i. İran'ın Sasâniyân sülalesinden adaletiyle ün salmış bir hükümdardır. M.S. 531 ile 579 yılları arasında hükümdarlık yapmıştır. Peygamberimiz bu hükümdarın son yıllarında dünyaya gelmiştir. Lakabı "Âdil" olup adı çok sık kullanılır. Akıllı, tedbirli, dirayetli, kudretli, hayırsever, sanat ve kültüre hizmet eden bir padişah imiş. Adı Hüsrev'dir. Nûşirevân kelimesi "Anûşek-Revân (ölmez ruhlu)" tamlamasından bozulma olup halk tarafından ona verilen bir sıfattır. Kisrâ* lakabı da ilk defa ona verilmiştir. Bağdat yakınlarındaki Medâyin'de yaptırmış olduğu geniş ve muhteşem sarayının büyük bir bölümü olan Tâk-ı Kisrâ veya Eyvân-ı Kisrâ, halkını ve yabancıları kabul edip dinlediği, adaletsizliğe uğrayanlara yardım ettiği yerdir. Genişliği, yüksekliği ve uzunluğu ile ünlü olan bu tâk* da edebiyatta anılır. Rivâyete göre bu tâk'a bir çan astırıp ucuna da zincir bağlatmış. Onun adaletine müracaat edenler bu zinciri çekerek çanı çalar ve onu haberdar ederlermiş.

Serverâ bir bende-i lâ-kayddır kapında adl
Tutamazdı anı zincîre çekip Nuşinrevân

Zâtî

Şüphesiz Nûşirevân'ın tâcı başından düşer
Baksa tâk-ı serbülend-i kasr-ı ızz ü şânına

Nedîm

Cihân râhattadır ahd-i şerîfinde nola olsa
Zamân-ı devletine reşk eder eyyâm-ı Nûşirvân

Fıtnat

(bkz. kisrâ, tâk).

nutuk (nutk) نطق a. i. Tarîkata yeni giren dervişlere yol göstermek ve tarîkat âdâbını öğretmek için tasavvuf ulularınca söylenen şiir (*Nutkumuzdur Ma'nevî'yle Mesnevî*-Aşkî). İlahîden farkı, konusunun sınırlı oluşuyladır.

Nutuklar özellikle pîr veya yüksek dereceli tarikat mensuplarınca söylenirler. Tekke edebiyatı ürünlerinden olup daha çok Bektaşîlerde görülür. Didaktik bir amaca yöneliktirler. Hece ölçüsü kullanılarak koşma şeklinde düzenlenir ve çoğunlukla 5-7 dörtlükten oluşurlar. Dilleri yalın, üslupları basittir. Konuları, bir dervişin tarîkata girdiği günden itibaren en yüksek dereceye ulaşıncaya dek geçecek süre içinde yapması gereken zikir ve dav-

ranış biçimleridir. Bu nedenle özendirici biçimde ele alınan fikirler, coşkulu bir söyleyişle verilir. Nutuk, edebî açıdan fazla değer taşımayan ve örneklerine az rastlanan bir şiir türü olup aynı içerikle yazılmış nesir parçalarına da bu ad verilir.

nüh âsumân نه آسمان f.s.t. (bkz. Dokuz kat gök).

nüh felek نه فلك f.s.t. Dokuz kat gök, felek.

nükte نكته a. i. Anlamı, ancak dikkatle anlaşılabilecek derecede gizleme sanatına nükte (herkes tarafından anlaşılamayan ince mânâ) denir. Nükteler ince ve ustalıkla ortaya konan dokundurucu ama hoşa giden söz ve fikirlerdir. Gerek yazıda gerekse resim, söz, hareket vs. durumlarda ortaya konulabilir. Nükteye çok başvuran kişilere nükteci veya nüktedân denilir.

Nükte, genellikle karşımızdakinden korktuğumuz veya incitmekten çekindiğimiz için söylemek istediğimiz söze giydirilen süslü bir elbisedir. Böylece muhatabımızı kızdırmamış oluruz. Nükte yapmış olmak için yapılan şakalar çok zaman amacından saptırılmış olur ve kırıcı durumlar yaratır.

Şu beyitte muhâtabı olmayan bir nükte vardır:

Kimmiş bizi men' eyleyecek bâğ-ı cinândan
Mevrûs-ı pederdir gireriz hâne bizimdir

Lâedrî

nühüfte نهفته f.s. Türk Musîkisinin en eski birleşik makamlarından biridir. Yegâhla uşşâk karışımıdır. Hüseynî ile de bağı vardır. Kelime "gizli, saklı" anlamıyla da tevriyeli kullanılır.

Şehâ uşşâkdan kıldın nühüfte
Ki şeh nâz ile kılursun muhayyer

Kadı Burhaneddîn

O

ok tr. i. "Nâvek" ve "tîr" şeklinde de kullanılır. Divan şiirinde sevgiliye ait birçok güzellik unsuru oka benzetilmiştir. Bunların hemen hepsinde benzetme yönü şıkın yaralanma halidir. Sevgilinin aşkı, boyu, kirpiği, gamzesi ve gözü ok özelliği gösterirler. Âşıkın ah*ı, ayrılık yarası ve çekilen cevr ü cefada da ok özellikleri vardır. Ancak bunlar içinde en çok kullanılanı gamze* ve kirpik* oklarıdır. Ok, her halde âşığın bağrına ve dolayısıyla gönlüne saplanır. Âşık bu okun gönlünden çıkarılmasını istemez. Onun için bu ok adeta sevgiliden gelen bir armağandır. Âşık onu en kıymetli varlığı gibi saklar. Ayrıca ok eski kültürümüzde ve folklorumuzda da büyük önem taşırdı. Ok, belli başlı silah olmakla eğitimi büyük önem taşırdı. Usta-çırak ilişkisi içinde öğretilen okçuluk, kemankeşler yetiştirirdi. Ok atma müsabakaları yapılır ve bu hususta rekorlar kırılırdı.

İstanbul'daki Tozkoparan, Okmeydanı, Nişantaşı gibi semt isimleri bu geleneğin hatırasını yaşatır.

Oklar sihâm-ı kavs-i kazâdan nişân verir
Peykân-ı tîr ise ecel-i nâgehân olur

Nef'î

Gelip şevketle Okmeydânı'na tîr attı bin adım
Kemankeşlikte taş dikti hüner gösterdi udvâna

Aynî

(bkz. keman, kavs.)

On iki İmam tr. a. s. i. Arapça'da "isnâ aşeriye" denilen on iki imam, Şiilerce dini korumak ve hükümlerini yerine getirmek için Peygamber'e halife ve varis olduklarına inanılan on iki kişidir. Câferiye, Onikiler Fırkası, İmâmiye de denilen bu mezhebin inanışına göre Peygamberimiz, Veda haccından dönerken Gâdiruhum denilen yerde Hz. Ali'yi kendisine vasi ve halife tayin etmiş, on iki imam bulunacağını söylemiş, hatta sonuncusunun Mehdi* olacağını açıklamıştır. Böylece Hz. Ali ve soyundan on iki imam kabul ederler. Bunlardan her biri kendisinden sonraki imamı, ümmete bildirmiştir. Bu mezhep Alevi esaslara istinad etmekle beraber ehl-i sünnet akidesini de benimsemiştir. Mezhep, Şah İsmail tarafından resmileştirilmiş ve o devirden itibaren çeşitli ihtilaflara sebep olmuştur.

On iki imam sırasıyla şunlardır: 1. Aliyyü'l-Murtaza (Hz. Ali*), 2. Hasanü'l-Mücteba (Hasan*) 3. Hüseynü'ş-Şehid (Hüseyin*) 4. Ali Zeynelabidin 5. Muhammed Bakır 6. Caferü's-Sadık, 7. Musa Kazım, 8. Aliyyü'r-Rızâ, 9. Muhammed Takiyyüddin, 10. Aliyyün-Nakiyyül-Hadi, 11. Hasanül-Askerî, 12. Mehdî.

Özellikle bu mezhebe sülûku olan şairlerce ve bir kısım Bektaşi şairler tarafından on iki imam düşüncesi şiirlerde zikredilir.

Ey mazhar u hem mahzır-ı esrâr Ali
İsnâ aşerin hayline serdâr Ali
Anlar ki Hüseyn ü Mûsî vü Câfer'dir
İki Hasan üç Muhammed ü Çâr Alî

Şeyh Galib

Rûyumuzla ravza-i Kâzım'da ferrâş olmuşuz
Abd-ı memlûkuz der-i Mûsâ Rızâ'ya yâ Ali

Aşkî

on sekiz bin âlem, tr. s. t. (bkz. Âlem)

On sekiz bin âlemi seyr eylemek lâzım değil
Her nefeste feyz-i Hak bir özne âlemdir bana

Nef'î

On sekiz bin âlemi seyr eyledik uçtan uca
Millet-i sultân-ı aşkın peyk-i reh-peymâsıyız

Zatî

oruç tr. İslam'ın 5 şartından biri olup Farz-ı ayn'dır. Hicri ikinci senede, Medine'de farz kılınmıştır. Oruç, niyetlenip tan yeri ağarmaya başladığı andan akşam güneş batıncaya dek hiç bir şey yememek, içmemek, mukarenette bulunmamak vs. yasakları yerine getirmek demektir. Buna imsak (tutmak) da denir. İmsakin karşılığı iftar (oruç bozma)dır.

Oruç ibâdeti 6 kısımdır. Farz, vacip, sünnet, mendup, nafile, mekruh. Bunlar içinde Müslümana farz olan, Ramazan ayı içinde hilalin görünmesiyle başlayıp tekrar kaybolup görünmesine dek süren 30 günlük süre içinde tutulanıdır. Orucun farz olması için kişinin akıllı, buluğa ermiş ve Müslüman olması gerekir. Oruç ayı, Ramazan ayıdır. Oruca Arapçada sıyâm, Farsçada "rüze" denir. Oruçtan sonraki bayrama Iyd-i Fıtır veya Ramazan Bayramı denir.

Divan şiirinde âşıkın sevgiliden ayrı kalması bir oruç gibi düşünülür. Sevgiliye kavuşma ise bayramdır. Bu oruç veya bayramın başlaması sevgilinin hilâl kaşının görünmesiyle gerçekleşir.

Çekdim fırâkın savmını erdim cemâlin ıydine
Aç leblerin meyhânesin ney gibi nâlân et beni

Ahmed Paşa

Dedim artırdı gamın hânını hecrin gecesi
Dedi ni'met çoğ olur çünki şeb-i rûze gele

Ahmed Paşa

Osmân عثمان a. i. İslam'ın üçüncü halifesi olup hayatında cennetle müjdelenen on kişiden biridir. Mekke'li Beni Ümeyye ailesinden Affan'ın oğludur. Soyu dördüncü göbekten Abd-i Menaf'tan peygamberimize ulaşır. Miladi 574 yılında doğdu.

Beşinci Müslümandır. Ticaretle uğraşan zengin bir zat idi. Peygamberimizin iki kızı (Rukiyye ve Ümmü Gülsüm) ile evlendiği için "Zü'n-Nûreyn (iki nur sahibi)" ünvanıyla anılır. Hz. Ömer'in şehid edilmesinden sonra halife olmuştur. 656. yılında 82 yaşındayken Kur'ân okurken şehid edildi. Türbesi Medine'dedir. İslam tarihinde Kur'ıân-ı Kerîm'i çoğalttırıp önemli merkezlere göndermesiyle önemli bir hamle yapmıştır. Utangaç, hayâ ve hilm sahibi bir kişidir. Rukiyye'den Abdullah adlı bir oğlu olmuşsa da hicretin dördüncü yılı 6 yaşında vefat etmiştir. Malını mülkünü İslam uğruna harcadığı için birçok hadis ile övüldü. Onun halifeliği döneminde Horasan, Hindistan, Maveraünnehir, Kafkasya ve Afrika'nın bir bölümü fethedildi. Kaba sakallı, buğday benizli bir zat imiş.

Göklerde bulut gark-ı arak oldu hayâdan
Kıldığı gibi hazret-i Osman'ı temâşâ

Yahyâ Bey

Kasr-ı şer'inden Ebû Bekr u Ömer ol Şâh'ın
Dahi Osmân u Alî oldular erkân-ı binâ

Nazîm

(bkz. Çâryâr)

otağ tr. i. Çadır, otağ. Padişah ve vezirlere ait çadırlara verilen addır. Bu çadırlara otağ denmesinin nedeni içinde "od (ot)" yani ateş yakılabilmesidir. Normal çadırdan büyük, etekli ve süslü olan otağlar, özel ziynetlere sahip idiler. Padişahın otağına "otağ-ı hümayun" denirdi.

Şafaklar ferş-i râhında fecr-i sâdık çerâğındır
Hilâlin göklerin kalbinde yer tutmuş otağındır

Mehmed Akif

Saâdetle çıkıp şehzâde çün kim kurdu otağı
Tonattı haymeler yer yer san ak güllerle yaylağı

Aşkî

Ö

Ömer عمر a. i. İslâm'ın ikinci halifesi olup hayatında cennetle müjdelenen on kişiden biridir. Mekkeli Hattab'ın oğludur. Miladî 591 yılında dünyaya gelmiştir. Önceleri koyu bir İslam düşmanı iken 26 yaşında kırkıncı kişi olarak Müslüman olmuştur. Onun İs1m'ı seçmesiyle birlikte artık İslam açıktan açığa söylenir olmuştur. Kızı Hafsa peygamberimizin eşi idi. Halife Hz. Ebubekir, vefatından önce onu halife göstermiştir. Zamanında birçok yerler fethedip kısa zamanda büyük işler başardı. Kudüs'e gitti. Kadisiye zaferini kazandı. Orduları Azak denizine dek ilerlediler. Tunus'a kadar fetihler yapıldı.

Halifeliği zamanında divan ve kadılık müessesesi kuruldu. Doğruluk ve adaletiyle herkesi hayran bıraktı ve İslam'a hizmet etti. Zamanında dört binden çok cami ve mescid yapıldı. On seneyi aşkın bir zaman yürüttüğü halifeliği döneminde asla adaletten ayrılmadı. Bu yüzden kendisine "Fâruk (Haklıyı haksızdan ayıran)" lakabı verildi. Hicretin 23. yılı (m. 644) Basra valisi Mugire b. Şu'be'nin Hıristiyan kölesi Ebu Lü'lü'a Firûz tarafından bıçakla karnından yaralandı ve 24 saat sonra vefat etti. Türbesi Hz. Ebubekir'in yanındadır.

Fakir bir hayat yaşadı. Halifeliği bir huzur devri oldu. Hakkında pek çok hadis-i şerif vardır. Bunlardan biri şudur:

"Benden sonra peygamber gelseydi, Ömer peygamber olurdu."

Orta boylu, göbekli, saçı seyrek, gür sakallı bir zât imiş.

Derlerse sezâdır Ömer'in adına Fârûk
Fark-ı feleği adli günü eyledi me'vâ

Yahya Bey

Anı ki iki hâcibin kıldı cemâlin iline
Eğri otur u toğru di adl-ı Ömer değil midir?

Kadı Burhaneddin

Kenâr-ı Dicle'de bir kurt aşırsa bir koyunu
Gelir de adl-i İlâhî sorardı Ömer'den onu

Mehmed Âkif

P

pâ پای f. i. ayak, pây, (bkz. pây).

pâd-şah پادشاه f. b. i. Padişah, hükümdar, sultan. Divan şiirinde, şeh, şehriyâr, şehenşâh, sultan, server, husrev, hân, hâkan vs. adlarla anılan padişâh, özellikle medhiyelerde gerçek kişiliğiyle ele alınır. Mübalağa ile övülen padişah, medhiyelerin en önde gelen kahramanlarından biri olur. Ancak gazellerde padişahtan bahsedildiği zaman çoğunlukla sevgili kastedilmektedir. Bu durumda sevgili denen padişahın kulları, ordusu, ülkesi, tacı, tahtı vs. vardır. Padişahın özelliği adalettir. Âşık sevgiliden bunu ister. Maneviyat âleminin padişahları ise dervişlerdir.

Sîm-i eşk ile sürer yüzünü Aşkî kapına
Pâdişâhım âdemi maksûda vâsıl mâl eden

Aşkî

(bkz. hâkan, sevgili).

palâs (pelâs) پلاس f. i. Aba, çul, eski kilim, keçe. Divan şiirinde âşık gam palas'ını elbise diye giymiştir. Bu benzetmede dervişlerin palâs giymelerine de işaret vardır.

Palâs-pâre-i rindî be-dûş u kâse be-kef
Zekât-ı mey verilir bir diyâra dek gideriz

Nâilî

pâlâheng پالاهنگ f. i. Dizgin, yular. Divan şiirinde bu anlamları kullanılırsa da tasavvufta "Allah'a bağlanmaya sebep olan şey" demektir. Bektaşilerin örme kuşaklarına da pâleheng denilir. (bkz. inân).

Yûnus var indi tövbe kıl can sende iken et amel
Âşık isen kuşanıgör dervîşlerin pâlhengini

Yunus

Sipeh-endâz-ı saf-ârâ ki revâdır olsa
Âfıtâb eşheb-i çâlâkine zer pâlâheng

Nef'î

pây پای f. i. Ayak. Divan şiirinde sevgilinin ayağı bir güzellik unsuru olarak ele alınmaz. Ancak bazı deyimler ile sevgilinin yüceliğini anlatmada kullanılır. (bkz. ayak)

Hemân bir ben sanırdım kamet-i dildâra dildâde
Meger pâyına düşmüş sâyesi de olmuş üftâde

Hisâlî

pençe پنجه f. i. Vezir-i azamlarla eyaletlerdeki vezir, beylerbeyi ve sancak beylerinin resmi kağıtlara imza yerine kullandıkları alamet. El pençesine benzediği için bu adla anılır. Resmi buyrultuların gönderildiği kişilerin rütbelerine göre pençe, kağıtların üst kısmına ve orta, sağ ve soluna konulabilir. Vesikalara göre Osmanlılar dönemindeki ilk pençe XV. yy.'a aittir. Özellikle Alevi-Bektaşi edebiyatlarında Pençe-i Al-i Aba deyimi ehl-i beyt (Hz. Muhammed, Ali, Fatıma, Hasan, Hüseyin) için kullanılır. Hatta bazı hat levhalarına bu isimler bir el şeklinde yazılırdı.

Birisi pençe-i dermân birisi sahn-ı sahîh
Birisi safha-i telhîs ü biri nevk-i kalem

Nâbî

Şîrler pençe-i kahrımda olurken lerzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etti felek

Yavuz Selim (?)

Çerhden pençe-i hurşîd adını mahvetti
Pençe buyruldusunun şeş cihete saldığı nâm

Nedîm

perde پرده f. i. Bir musiki parçasını meydana getiren seslerden her biri. Musiki deyimleri içinde tenasüp ve tevriyeli kullanılır. (bkz. musiki)

Ben ki uşşâkın nevâsını nühüfte kıluram
Bu Sipâhân perdesinde ne revâdır çalalar
Kadı Burhaneddin

perhîz پرهیز f. i. Perhiz, dinin yasakladığı şeylerden uzak kalma. Kelime çok zaman tevriyeli kullanılır.

Perhîz öğredir bana zâhid kişilenir
Miskîn gam-ı nigârı ne bilsin yenir sanır

Necâtî

perî پری f. i. Cinlerin dişilerine verilen ad. Bunları gören olmadığı için çok güzel ve çekici olduklarına inanılır. Periler, büyü ile ortaya çıkarılabilir. Çeşme, pınar ve hamam gibi yerler perilerin yurdu sayılır. İnsanlardan kaçar ve göze görünmezler. Bazı insanları kendilerine âşık etmeleri ve çeşitli görünüşler alabilmeleri, bir görünüp bir kayboluşları vs. özellikleriyle sevgilinin özelliklerini taşırlar. Perileri sihir ile çağıran efsunculara "Perihân" denilir. Bunlar bir daire çizip içine girerek cinleri ve perileri çağırırlarmış. Dairesiz peri çağrılırsa habis cinler gelirmiş. "Perîşân" kelimesiyle peri arasında kelime oyunlarına sahne olur. (bkz. cin)

Ne perîsin ki dili hüsnüne pervâne kılıp
Etdin ol şekl ü şemâyille giriftâr beni

Ahmed Paşa

Yok bu şehr içre senin vasf ettiğin dilber Nedîm
Bir perî-sûret görünmüş bir hayâl olmuş sana

Nedîm

Öğdün murabba ile perî-şân güzelleri
Aşkî çıkar beyaza perîşân gazelleri

Aşkî

Okuduk da'vet edip uğramadı dâiremize
O perî-çehre kabûl eylemedi dâvetimizi

Lâedrî

perr ü bâl پر و بال . f. kg. Kanat ve telek. Divan şiirinde kirpik ve gamze okları can kuşunun per ü bâl'i olarak düşünülür.

Zülf-i şehbâzına kapdırmağa ol sayyâd-ı dil
Bir nazar mürgına taktı kirpiğimden perr ü bâl

Ahmed Paşa

pervâne پروانه f. 1. Geceleyin ışığın çevresinde görülen küçük kelebek. Divan şiirinde âşıkı temsil eder. Pervane mum'a (şem*) âşık olarak kabul edilir. Eskiden, geceleyin mum ışığında iş görülürdü. Şairler de mum ışığında şiir yazarken hemen yakınlarında bulunan bu kelebekleri şiirlerine konu edinmişlerdir. Pervane, mum ışığının çevresinde döner döner ve öyle bir an gelir ki kendisini mumun alevine bırakırmış. Hatta sevgilinin beni de bu alev ile yanmış bir pervaneye benzetilir. Şair sevgilisini mum ışığına; kendisini de pervaneye benzeterek onun uğruna can vermeye hazır olduğunu söyler. Bazan pervanenin aşkını başkalarına örnek gösterir, bazan da pervanenin, âşıklığı kendisinden öğrendiğini söyleyerek övünür. Çünkü pervane sessizce ve gürültü etmeden can veren sadık bir âşıktır. Tek bir ışık etrafında döner ve kendini yakıp yok eder. Vahdet yolundaki dervişin yok oluşu da buna benzer. Yani ışık İlahi aşk, pervane ise bu aşka kendini kaptırarak yanan kavrulan tarikat ehlidir. Şem ü Pervanenin (Mum ile Pervane) bu hikâyesi değişik şekillerde ele alınmış ve hatta mesnevi konusu olmuştur.

Dil ruh-ı zîbânı zülfünde görür cânâ hemîn
Gece oldukta görür pervâne şem'-i rûşeni

Emrî

Aşk odu evvel düşer ma'şûka andan âşıka
Şem'i gör kim yanmayınca yakmadı pervâneyi

Fuzûlî

Cân u dil yaksam nola cânâ yüzün şem'ine kim
Bâl ü perden âşık-ı pervânenin pervâsı yok

Ahmed Paşa

Nedir hâl-i pervâneyi anla sen
Ki mahrûm ola şem'-i rahşendeden

Nâdirî

Pervîn پروين f. i. Ülker yıldızı, Peren, Süreyya. Aslında Sevr* veya Hamel* burcunda kümelenen bir takım yıldızıdır. Kamer menzilinde olup sevgilinin benlerine benzetilir. Sevgilinin yüzü ay olunca benleri de Pervin olur. Yine aşıkın gözyaşları da Pervin'e benzer, Şair sevgilisinin asuman* olan eşiğini gözyaşı pervinleriyle süsler. Şair kendi şiirinden bahsederken de onu Ikd-i Süreyya, silk-i cevher ve rişte olarak düşünür.

Gelmesin ikisi bir yerde Benâtü'n-na'şın
Belki cem'iyyet-i Pervîni perîşân olsun

Nef'î

Ben mi yüzünde ya bulmuş mâh ile Pervîn kıran
Saç mı alnında ya olmuş nûr ile zulmet karîn

Ahmed Paşa

Pervîz f. i. Nuşirevân'ın torunu ve Hürmüz'ün oğlu olan ünlü İran hükümdarı Hüsrev*in lakabıdır. (bkz. Hüsrev).

Etmem endûhte-i gayre heves çün Pervîz
Açtı Ferhâd-ı hayâlim bana bir nev ma'den

Nedim

Peşeng پشنگ f. i. Ünlü Turan hükümdarı Efrasiyab'ın babası olan İran hükümdarıdır. Şehnâme'de adı ve hikayesi Efrasiyab dolayısıyla anılır. (bkz. Efrasiyâb)

Katı hâyîdedir evsâf-ı Ferîdûn u Peşeng
Katı pejmürdedir ahvâl-i Kubâd u Behrâm

Nâbî

peşşe پشه f. i. Sivrisinek, sinek. (bkz. mekes).

Eyler keremin âteşi gülzâr Halîl'e

Maglûb olur peşşeye Nemrûd-ı mübâhî
Ziya Paşa

Peygâmber پيغامبر f. b. i. Haber getiren; Allah'ın buyruklarını insanlara haber veren, rasûl, nebi anlamlarında kullanılır. (bkz. enbiyâ, rasûl)

Rûh-ı Kuds oldu dehânı vü dili Peygamber
Hatı ashâb durur gül yanağı hayrül-âl
Yahya Bey

peyk پيك f. s. Haber veya mektup getirip götüren. Osmanlıların ilk zamanlarında postacı ve muhafızlara peyk denirdi. Peyk ve peykbaşı rütbeleri ile ayrı bir teşkilat olarak asırlarca hizmet görmüştür. Vücutça çevik ve zayıf kişilerden seçilirler. Az yerlermiş. Çok hızlı koşabilen bu kişiler mesela Edirne-İstanbul arasını iki günde kat edebilirlermiş. Kelimenin uydu anlamı da zaman zaman şiirlerde kullanılmaktadır.

On sekiz bin âlemi seyreyledik uçtan uca
Milket-i sultân-ı aşkın peyk-i reh-peymâsıyız
Zâtî

O altın taş ile meh peykin olmuştur rikâbında
Anınçün dâima gitmez yüzünden böyle gerd-i râh
Nedîm

peykân f. i. Temren, başak, okun ucundaki sivri demir. Mızrağın demirine de peykan denildiği olur. Sevgilinin gamze okları hakkında kullanılır. (bkz. ok.)

Çıkarmak etseler tenden çekip peykânın ol servin
Çıkan olsun dil-i mecrûh peykân olmasın yâ Râb
Fuzûlî

İndirir her katre-i bârânı çün kim bir melek
Oldu peykân katre benzer kim melâiktir sihâm
Nâdirî

peymâne پيمانه f. i. Büyük kadeh, (bkz. câm).

Bir şeker handeyle bezm-i şevka câm ettin beni
Nîm sun peymâneyi sâki tamâm ettin beni
Nedîm

pîl پيل f. i. Fil, satrançta bir taşın adı. (bkz. satranç).

Ger fîl ise mat ola gerek şeh ruhıyile
Cânım pes anın yoluna matrûh değil mi
Kadı Burhaneddin

pîr پير f. i. Yaşlı, ihtiyar; bir tarikatın ilk kurucusu. Arapçası Şeyh*tir. Pirin türbesinin bulunduğu dergâha "pir evi, pir makamı, huzûr, huzûr-ı pir" denilir. "Pir aşkına" deyimi bir yemin sözü olarak kullanılır. Esnaf teşkilatında her sanat dalı kendisine bir pir kabul ederdi. Mesela terzilerin piri İdris* peygamber idi. Dükkânların giriş kapısı üstünde;

"Her seherde besmeleyle açılır dükkânımız
Hazret-i pîrimiz üstâdımız"

levhası bulunurdu. Çoğulu pîrân'dır. Pîr-i Herat Abdullah el-Ensarî'nin lâkabıdır. Hz. Osman devrinde Herat'a yerleşmiş olan ünlü şeyhülislam Ebu Mansur'un oğludur. Keza, Kemal-i Hucendî'nin lâkabı da Pîr-i Hucend'dir.

Nevniyâzân-ı kemâl etfâl-i ma'nidir bana
Pîr-i endîşem dahi Şeyh-i Hucendî'dir bana
Esrar Dede

Çerhten aldım Ziyâ tîğ-ı zebânla intikam
Rahmet olsun fenn-i nazmın pîrine üstâdına
Ziyâ Paşa

Yutulur herze midir pîr aşkına mahrûmiyet
Çekti yıllarca fakat çekmiyor artık millet
Mehmed Âkif

pîrâhen پيراهن f. 1. Gömlek. Divan şiirinde aşığın bağrındaki ve bedenindeki yaralar ile kendi teni bir pîrâhen olarak düşünülür. Ayrıca sevgilinin pîrâheni âşık tarafından kıskanılır. Çünkü o, sevgiliyi sarıp kucaklamıştır. Bazan Yusuf* Peygamber ile ilgili olarak da pîrâhenden bahsedilir, Kelimenin "pirehen" şekli de kullanılır.

Hâr-ı gayretten ciger çâk oldu ki gül yüzlünün
Pîrehen nâzik tenin niçin der-âgûş eylemiş
Ahmed Paşa

pîr-i mugân پيرمغان f. i. t. Divan şiirinde eğlence mahalli olan meyhanenin baş kişilerinden birisi pir-i mugandır. 0, sırları açığa döken, herkese mikdarınca içki sunan, meyhaneyi çekip çeviren, yaşlı, gün- görmüş, nur yüzlü, sözleri daima hikmet-i dünyaya itibar etmeyen, cömert ve saygı gösterilmesi gereken bir kişidir. Onun için sunduğu kadehi öpüp başa koymak, öğütlerini can kulağıyla dinlemek ve asla gözünden düşmemek gerekir. Onun yardımcısı olarak bir muğbeçe bulunur. Mecâzi ve tasavvufi manasıyla tekke ile âlem, feyz ve neşe meyhanesi olup şarap; bu meyhanede içilen sevgi ve neşe; pir-i mu- gün da o neşeyi sunan mürşittir.

Zehrâb ise de nûş edelim verdiği câmı
Tek düşmeyelim pîr-i mugânın nazarından

Nâbî

Hâce-i meyhâne mest oldu vü hem pîr-i mugân
Kâ'be vü büthâne mest ü hırka ve zünnâr mest

Nesîmî

Şâm-ı gamda meş'al-i Câmî sana yol gösterir
Olsan ey sâlik eğer pîr-i mugânın peyrevi

Nâdîrî

(bkz. muğ, pîr, meyhane)

pîrûze پیروزه f. i. (bkz. fîrûze).

piyâde پیاده F . i. Yaya, orduda yaya olan asker. Satranç oyunundaki aletlerden biri olan piyona da bu ad verilir. Beydâk* ve piyâde aynı anlamdadır. (bkz. satranç).

Beklerdi Cüvân'ı gerçi Ferruh
Tâ sürmeye her piyâdeye ruh

Nevres

Ferzâne-i cihânsın o ruhlarla sen bugün
Şâhân-ı hüsn atın önünce piyâdedir

Bâkî

piyâle پیاله f. i. Divan şiirinde içi şarap dolu kadeh yerine çok sık kullanılır. Sevgilinin dudağı ve ağzı, içilmeye hazır bir piyale olarak düşünülür. Rengi kırmızıdır. Onu içmek bûse almaktır ve bûse en az şarap kadar aşığı kendinden geçirtip sarhoş eder. Sevgilinin ağzı acı sözlerle doludur. Nitekim piyalenin içindeki şarap da acıdır. Ancak aşığı gamdan azad eden, yine o acı piyaledir. Bazan piyale şekil, renk ve çekiciliği yönünden gonca, gül veya lale olarak karşımıza çıkar. Yine parıltılı ve kızıl rengi ile durmadan dönüşü, güneşi andırır. Aşığın kendinden geçmesine yol açtığı için sevgilinin güzelliği de baştanbaşa bir piyale sayılır. Aşığın gözü ise kanlı gözyaşlarıyla dolu olmak yönünden bir piyaledir.

Divan şiirinde şarabın önemli bir yer tutması, şairlerin sık sık piyale veya eşanlamlı kelimeleri anmalarına ve onlar üzerinde çeşitli sanatlar kurmalarına yol açmıştır. (bkz. câm)

Sâkî la'line kesti emânım piyâle ver
Âzâd eyle bendeni gamdan sevâba gir

Belîğ

Câm-ı la'line olma pek meyyâl
Ağzın açık kalır piyâle-misâl

Sâbit

Al deste eğer lâle bulunmazsa piyâle
Ver hükmünü ey serv-i revân köhne bahârın

Nedîm

Pûr پور f. i. Oğul. Bu kelime çok zaman özel ad olarak "Pûr-ı Destan" "Pûr-ı Sam" "Pûr-ı Zâl""Pûr-ı Zâl-ı Zer" vs. şeklinde Zaloğlu Rüstem veya babası için kullanılır. (bkz. Rüstem)

Çü kaş yayından ata Türkî gözün gamzen okunu
Kişi karşısına turmaz gerekse Pûr-ı Sam olsun

Kadı Burhaneddîn

Hurûşı kîninin bir katresin bildirdi dünyâya
Hücûm ettikde Pûr-ı Zâl-i Zer Mâzenderân üzre

Nedîm

R

Râbia رابعه a. i. Hicrî ikinci asrın başlarında yaşamış meşhur kadın velîye. "Adeviye" sıfatıyla tanınır. Basra'lı olup takvâ sahibi bir kişi imiş. Ona tâcü'r-ricâl (erkeklerin tâcı) denilmiştir. Mezârı Kudüs yakınlarındadır.

râfizî رافضی a. i. Hz. Ali'ye ve çocuklarına şerîat ve tarihî gerçeklere aykırı gelecek şekilde uydurmalarla bağlı olan bâtıl bir tarikat. Bunlara kızılbaş da denir (bkz. kızılbaş).

Râfizî şâhını mât eylemek için fi'l-hâl
Sürelim atımızı nat'-ı cihândan ileri

Yahyâ Bey

Rahîm رحیم a.s. Merhametli, esirgeyen. Besmelede geçen bu kelime, Allah'ın adlarındandır. "Rahîm" Âhirette Müslümanlara acıyan "Rahmân" ise dünyada herkese acıyan demektir. Allah dünyada her insana kişinin dilediği nispette verirse de âhirette yalnızca müminlere verir.

Sâni'un olduğuna lûtfu amîm
Gösterir hey'et-i Rahmân u Rahîm

Hâkanî

(bkz. besmele).

Rahmân رحمان a. i. Dünyada her canlıya ayırım yapmaksızın acıyan Allah. (bkz. Rahîm).

rahmet رحمت a. i. Acıma, esirgeme, koruma, yarlıgama, Allah'ın Rahmân* ve Rahîm* adları da bu kelimeden türemiştir. "Rahmet etmek" yahut "Rahmetullâhi aleyh" sözleri ölenlerin arkasından söylenen duâ kelimeleridir. Ancak Müslüman olmayan ölüler için "Allah rahmet etsin" yahut "rahmetli" sözleri kullanılmayıp "Toprağı bol olsun" veya "mütevveffâ" denir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de rahmet âyeti ile anılan âyetler vardır. "Rahmeten li'l-âlemîn" sözü Peygamberimiz için kullanılır ve "Biz seni ancak âlemlere rahmet olsun diye gönderdik (Enbiyâ/107)." âyetinde geçer.

Hak rahmet eylesin diyene rahmet eylesin
Kabr-i münîri ehl-i münâcâta Tûr ola
Yahyâ Bey

rahş رخش f.s. Gösterişli, yürük at. Zaloğlu Rüstem'in atına da Rahş denir. (bkz. at).

Ol şehsüvâr-ı mülk-i saâdet ki rahşına
Cevlân deminde arsa-i âlem gelirdi teng
Bâkî

Bârî o şehsüvârın edip kevkebin bülend
Gerdûnı eylesin ana bir rahş-ı tîz-rev
Nâdirî

rahşiyye رخشیه a. i. Divân edebiyatında at için yazılan kasîde ve mersiye. Bu kasîdelerin nesip bölümünde attan bahsedilir. Abartılı bir anlatım hâkimdir. Söz konusu edilen atlar olağanüstü özelliklere sahip olarak gösterilirler. Rahşiyyenin en karakteristik örneklerini Nef'î (öl. 1635) vermiştir. IV. Murad'ın atlarından 22'si hakkında yazılan 53 beyitlik bir rahşiyesi şu beyitle başlar. ***Bârek-Allâh zehî rahş-ı hümâyûn sâye/Ki komuş nâmını sultân-ı cihân Bâd-ı Sabâ*** (bkz. rahş. at).

rakîb رقیب a. i. Rakip. Herhangi bir işte birbirinden üstün olmaya çalışanlardan her biri. Divân şiirinde âşık-maşûk ikilisi arasında âşık ile yarışan ve ona ortak olan kişidir. Rakip, âşıkın nazarında kötü olan kişidir. Âşıka sevgili kadar eziyet eder. (bkz. ağyar).

Yahyâ hemîşe ol gözü bîmâra hoş gelir
Ayb olmaya rakîbine hürmetler etdiğim
Yahyâ Bey

raks رقص a. i. Oyun, sıçrayarak oynama. Eski dönemlerin raks'ı günümüzün danslarına benzemezdi. Köçek* denilen rakkaslar tarafından oynanan efeleme, zeybek, horan vs. oyunlar raks olarak nitelendirilirdi. Belki Yahya Kemâl'in Endülüs'te Raks adlı şiirinde anlattığı İspanyol fiestalarına raks denilebilir. Divân şiirinde raks bir neş'e âlâmeti olarak görülür. Mevlevî semâ*ı da bir nevi raks olarak nitelenir. Yerine göre kırlardaki çiçekler ve ağaçlar ile âşıkın gözyaşları raks urabilir. Raks urmak, oynamaktır.

Sana teşbîh olduğun işitti şâh-ı yasemen
Raks urur bezm-i çemende sâid-i sîmîn salıp
Ahmed Paşa

Seyr olup raksı yine dilber-i mümtâzların
Yine eflâke çıkar nâleleri sâzların
Nedîm

ramazân رمضان a. i. Kamerî ayların dokuzuncusudur. Bu ayda oruç tutmak farzdır. Hilâlin görünmesiyle başlar ve 30 gün devam eder. *Kur'ân-ı Kerîm*, bu ay içinde indirilmeye başlanmıştır.

Günümüz gün gibi türlü zevâl ile geçer
Kadrimiz bilmediler nitekî mâh-ı ramazân
Yahyâ Bey

Gündüz çıkarır zevkini rindân ramazânın
İftâr safâsın dahi ehl-i şikem eyler
Neş'et

(bkz. bayram, oruç).

ramazâniye رمضانیه a. i. Divân şairlerinin ramazan ayının gelişini tebrik için yazdıkları ve devlet büyüklerine sundukları kasîdelere verilen addır. Böyle kasîdelerin girişinde ramazandan bahsedilir. Enderunlu

Vâsıf'ın bir ramazaniyesi şu beyitle başlar. bkz. ramazan

Sad şükr gelen mâh-ı şerîf-i ramazândır
Hakk'ın niâm u rahmeti mebzûl-i cihândır

ratl-ı girân رطل گران f.s.t. Ratl, litreye yaklaşan bir sıvı ölçeğidir. Ratl-ı girân ise iri ve dolu kadehe denir. Bu tür kadehler bezm*de sakî tarafından ortada dolaştırılır ve içindeki içkiden herkese birer yudum sunulur.

Destimde câm görse benim ser-nigûn eder
Nâdâna sâgar istese ratl-ı girân verir

Nef'î

(bkz. bezm, câm).

ravzâ روضه a. i. Yeşilliği bol olan ve içi ferahlatan bahçe, bağ. Bu nedenle uluların mezarı ve cennet bahçeleri için "ravza" tabiri kullanılır (bkz. bâğ).

Ravza-i hâk-i derin bâğ değil cennettir
Kim ki cennet diler ol ravzada me'vâ eyler

Fuzûlî

râz راز f. i. Sır, gizli tutulan şey. Divân şiirinde sevgilinin dudağı bir sır olarak ele alınır. Çözülemez, anlaşılamaz, kimse bilemez. Özellikle İlahî aşk sözkonusu edildiği zaman, şarapta da sır özelliği bulunur.

Dil erişmez dehenin râzına yüz dikkat ile
Nükte-i gaybdır ol sırrı kim idrâk eyler

Ahmed Paşa

reâyâ رعايا a. i. Bir hükümdarın idaresi altında olup vergi yükümlülüğü olan halk. Osmanlılarda İslâm dininden olmayan uyruklar için kullanılmıştır.

Ahâlî ızz ü devlette reâyâ emn ü râhatta
Hüner erbâbı rif'atte cihân yek-pâre nûrânî

Nedîm

recez رجز a. i. Titrek, arûz*da dört "müstef'ilün" cüzünden oluşan bahre denir. Türk şiirinde kullanılan on beş kadar kalıbı vardır. (bkz. bahr)

redd-i matla' رد مطلع a.i.t. Bir gazelin matla*ında geçen bir veya iki dizeyi, gazelin sonunda tekrarlamaya denir. Nedîm'in bir gazelinde güzel bir redd*-i matla örneği vardır:
Matla beyti:

Bir şeker handeyle bezm-i şevka câm ettin beni
Nîm sun peymâneyi sâkî tamâm ettin beni

Matla beyti:

Böyle ser-mest ü harâb etme Nedîm-i zârını
Nîm sun peymâneyi sakî tamâm ettin beni

redd-i mısrâ' رد مصرع a.it. Bir gazelin matla* beytinden başka bir beytinde geçen dizeyi makta*da tekrar etmeye denir.

...
Ey bülbül-i şûrîde nedir bunca figânın
Feryâdı ko sabreyle ciğer kanını nûş et

...
Ol ruhları gül şevkına gel sen dahi Aşkî
Feryâdı ko sabr eyle ciğer kanını nûş et

Aşkî

reddü'l-'acüz'ale's-sadr رد العجز على الصدر a.i.t. Bir dizenin sonundaki sözü ikinci dizede tekrar etmeye denir. Altı çeşidi vardır: Aynı kelime hem sadr* hem de acüz* de bulunabilir. Bu kelime cinaslı da olabilir. Haşv* ve acüzde tekrarlanan kelimeler için de durum aynıdır. Gazelin matla* dizelerinden birinin makta* da tekrarına da reddü'l-acüz ale's-sadr denilebilir. Nitekim iştikak* da bu sanatı oluşturabilir.

Dâğ-ı nevdir kurs-ı mah üzre kelef zanneyleme
Eyledi hüsnün sipihri dâğ-ber bâlâ-yı dâğ

Laedrî

(bkz. beyit).

Refref رفرف a. i. İnce yumuşak kumaş, bir çeşit döşek. Peygamberimizin Mir'âc gecesinde Sidretü'l-Müntehâ'dan Kürsî*ye dek üzerinde oturup gittiği yeşil yaygının adı. (bkz. Mi'râc)

Yeri ger döşek ediben taşı ben yasduğ edersem
Eşiğinde bana yeğrek cinân içinde Refref'ten

Kadı Burhaneddin

Söyleşirken Cebraîl ile kelâm
Geldi Refref önüne verdi selâm

Süleyman Çelebi

remel رمل a. i. Koşmak, hasır örme. Arûz* da 4 "fâilâtün" cüzünden oluşan bir bahir olup Türk şiirinde kullanılan 15 kadar kalıbı vardır. (bkz. bahr).

remil (reml) رمل a. i. Kum. Kendine özgü şekiller ile gâipten haber veren bir nevî fal. İlk zamanlar bu şekiller parmakla kum üzerine çizildiği için reml denilmiştir.

Rivâyete göre remil ilmi, Hz. Âdem'den itibaren İdris peygamber vasıtasıyla Danyal peygambere bildirilmiştir. Remlin esası nokta olup her iki nokta bir çizgi oluşturur. 16. şekil üzerinde işlem gören remilde kutlu ve kutsuz şekiller bulunur. Remilin sonucu iyi çıkarsa "beyaz düştü" denir. Remil ilmini bilene remmâl denir. Günümüzde bu tür falcılık yok olmuştur. Edebiyatta remilden çok remmâl ile ilgili düşünceler ele alınmıştır.

Çıktı beyâz u humre ile fâlımız bizim
Hükmetti rûy-ı âline remmâlimiz bizim

Nâbî

San'at-ı reml ise gâyet meş'ûm
Ekser erbâbı fakîr ü mezmûm

Vehbî

Gâliba safha-i ruhsârı arak-rîz olmuş
Tuhfe-i remilde eşkâl-i nukât hep iyi

Sâbit

resûl رسول a. i. Elçi, Peygamber. (bkz. enbiyâ, Muhammed). İstiâre yoluyla Peygamberimiz için çok kullanılır.

Görenler benzedir ak sancağın Âl-i Osmân'ın
Resûlün ravzasında nûrdan serv-i hırâmânı

Yahyâ Bey

revî روى a. i. Kafiyeyi oluşturan harflerin sonuncusu. Revîden sonraki harfler redif olarak kabul edilir. (bkz. kafiye).

reyhân ريحان a. i. Fesleğen. Divân şiirinde kokusu ve şekli itibarıyla ele alınır. Sevgilinin saç ve ayva tüyleri reyhana benzer. Özellikle ayva tüyleri sözkonusu edilince reyhân kelimesi üzerinde oyun yapılır. Ayrıca "reyhân" kelimesi cinâs-ı nâkıs yoluyla "hayrân" kelimesini oluşturur. Eski tıpta birinci derecede kuru ve sıcak kabûl edilir. Koklanması uyku getirir. Kalbi kuvvetlendirir. (bkz. hat).

Gülzâr içinde sünbül ü reyhân hacîl olur
Salsan bu hüsn ü lûtf ile ruhsâre perçemin

Karamanlı Nizâmî

Leb-i la'lini senin cân dediler gerçek mi
Hat-ı neshini ki reyhân dediler gerçek mi

Kadı Burhaneddîn

reyhânî ريحانى a. i. Muhakkak* yazının küçük yazılan şeklidir. (bkz. reyhân ve hat).

rı a.ha. R (ر) harfi. Şeklinin eğriliği nedeniyle kaş'a benzetilir. Diğer harfler içinde kullanılarak söz arasında bir kelimeye dikkat çekildiği de olur. (bkz. harf, ebrû).

Dehen mîm ü kaşın râ ey elif-kad dâl'dır zülfün
Buyur Aşkî kulun vaslınla bir dem ber-murâd olsun

Aşkî

Rıdvân رضوان a. i. Cennetin kapıcısı olan büyük meleğin adı. Ravza-ı Rıdvân tamlaması ise Cennet yerine kullanılır. bkz. melek.

Hûr ile Rıdvân'a benzetsem ola kûyunı kim
Hulle-i cennetle giymiş nûrdan efser livâ

Yahyâ Bey

rık'a ve rıka رقعه/رقا a. i. Bir yazı stili. Rıka tevkîin küçük boyda yazılanıdır. Sülüste nesh ne ise, tevkie nispetle rıka odur. Rık'a Osmanlı Türklerinin icâdı olup divânî hattaki dikey harflerin boylarının küçük kavis ve meyillerinin az olanına denir. Kolaylık ve hızla yazmaya elverişli bir yazıdır (bkz. hat).

rıtl-ı girân رطل گران fs.t. (bkz. ratl-ı girân).

Olup rıtl-i girân-âsâ be-temkîn
Eder zât-ı şerifin bezmi tezyîn

Rıtl-ı peyâpey sun bize, gitsin gönüllerden elem
Nef'î

ricâl رجال a. i. Belli bir mevkie erişmiş kişiler. Ulular. Ricâlullâh ve Ricâlü'l-Gayb ise velîlerdir. bkz. Gayb erenleri, gavs, kutb.

Nazar eden kişi Bismillâh'a
Benzedir ceyş-i Ricâlullâh'a
Hâkanî

Kutb-ı aktâb-ı velâyet meh-i bürc-i azamet
Râvî-i kavl-i Nebî zübde-i ashâb-ı ricâl
Yahyâ Bey

ridf ردف a. i. Kafiyede revî*den önceki harekesiz "elif", "vav" ve "ye" harfleridir. bkz. kafiye.

rikâb رقاب a. i. Özengi. (bkz. at).

Cemşîd-i kâmrân ki süvâr olsa rahşına
Dârâ tutar rikâbını Hüsrev inân verir
Nef'î

rind رند f. i. Dünya işlerini hoş gören kişi. Çoğulu rindândır. Rind acıyı-tatlıyı, iyiyi-kötüyü hoş görür. Üzüntü ve neşe onun katında aynıdır. Hayat felsefesi böyle olan kişilere rind denilir ve rindlik divân şiirinde bir mazmûn olarak ele alınır. Rindlik asla kalenderlik değildir. Belki kısmen bohemliktir. Divân şâiri kendini rind olarak değerlendirir. Ona göre cihânın bir pul kadar değeri yoktur. Hayatında hiç içki içmeyen şâirlerin dahî çok zaman meyhâneden, içkiden, sâkîden bahsetmeleri çok zaman rindâne bir hayat yaşadıklarını empoze etmek istemelerindendir. Rûhî'nin terkîb-i bendindeki "yuf" redifli bend, rindlik düşüncesini yansıtır. Rindce söylenmiş birkaç beyit:

Ben kimim bir rind-i şeydâ meskenim meyhânedir
Duhter-i rez mahremimdir hemdemim peymânedir
Rûhî

Kimdir bizi men eyleyecek bağ-ı cinândan
Mevrûs-ı pederdir gireriz hâne bizimdir
Nâbî

Cânân gide rindân dağıla mey ola rîzân
Böyle gecenin hayr umulur mu seherinden
Ziya Paşa

(bkz. gazel).

Risto y.i. Aristo. bkz. Aristo.

Müdebbir âsaf-ı devrân Felâtûn-pîşe Risto-rüşd
Skender-haşmet ü Dârâ-sipeh düstûr-ı bî-hemtâ
Nazîm

rişte رشته f. i. İplik. Divân şiirinde sevgilinin saçı ve canı iplik gibi düşünülür. Can ipliği, sevgiliyle ilgili her şeye dolanır. Saçın ip oluşu ise âşıkları bağlamak, asmak vs. yönlerinden kendini gösterir. Hayâlî kumaş dokuduğunu söyleyerek halkı kandıran ve o civar hâkimini guyâ giyinmiş diyerek çıplak bırakan hikâyeye rişte-i hayâl denir. Hz. Meryem'in dokuduğu ince kumaşın ipliğine Rişte-i Meryem denir. Hz. Zekeriyya'nın Meryem'e verdiği kırmızı renk ipliğe de Rişte-i Meryem denirmiş.

Târ u pûdu olalı câme-i aşkın reg-i cân
Pîrehen rişte-i Meryem'le kaba geldi bana
Neş'et

Bu cism-i nizâr üzre döküp jâle-i eşki
Çün rişte-i cân gevher-i ma'nâda nihânız
Necâtî

riyâz رياض a. i. Bahçeler, bağlar. Ravza* kelimesinin çoğuludur. bkz. ravza ve bağ.

riyâzet رياضت a. i. Nefsi kırıp dünya nîmetlerinden uzak yaşama, perhiz ve kanaatle gün geçirme. Dervişliğin ilk şartlarından biri riyâzettir. Az yeyip az içmek, az uyumak ve çok ibâdet etmek ile başlanan riyâzette, helâl yoldan elde etmek gâyedir. Belli bir usûlle yapılan riyâzete erbâîn*de denir. Bu durumda riyâzet ile çile* arasında bir bağ ortaya çıkar. Bazı tarîkatlarda

riyâzetin özel bir zamanı yoktur. Kelimenin gerçek anlamı, "Azgın atı zelîl kılmak"tır. Sufîler üç türlü riyâzet kabûl ederler: 1. Avâmın riyâzeti: İlimle ahlâkın; ihlasla da amelin süslenmesidir. 2. Havassın riyâzeti: İçteki tefrîkanın giderilmesi, kalp huzuru ile ibâdete yönelmektir. 3. Ahassın riyâzeti: Şuhûd u meşhûd ikiliğinin giderilip Allah'ın sıfatlarının tecellisine mazhar olunacak makama ermektir. bkz. çile, erbaîn.

Sâim-i hecr olup rizâyet ile
Erba'în çekse ol nice yıllar

Nev'î

rû رو f. i. Yüz, çehre, dîdâr. bkz. dîdâr.

Rûyunla cebînin güzelim mihr-i cihân-tâb
Ol ruhlar ise pertev-i envâr-ı Hudâ'dır

Hisâlî

rubâî رباعى a. i. Dörtlü, dörtlük. İslâmî klâsik edebiyatta tam bir anlam ifâde eden kendine özgü bir ölçüsü olan dört dizelik nazım biçimi. Halk edebiyatındaki mâniye benzer.

Fars ve Türklerin, Arapça adıyla "rubâî"; Arapların da Farsça adıyla "dübeyt" veya "çâr-mısrâ" dedikleri bu nazım biçiminde 1.2. ve 4. dizeler kafiyeli, 3. dize serbesttir (a a x a). Ancak iki beyitlik kıta biçiminde (x a x a) yazılan rubâîler de vardır. Rubâînin her dizesi birbiriyle kafiyeli olursa "rubâî-i musarrâ" veya "terâne" adını alır.

Rubâînin kıta ve nazm'dan farkı özel bir ölçüyle yazılmasıdır. Hezec bahrinin birbirinden küçük farklarla ayrılan 24 kalıbı kullanılır. Bunlardan "mef'ûlü (II.)" birimiyle başlayan 12 kalıba ahreb*; "mef'ûlün (III)" birimiyle başlayan diğer 12 kalıba da ahrem* denir. Kalıpların sonu "faûl" veya "fâ" birimleriyle biter. Bir rubâînin her dizesi -özellikle 3. dize- ayrı bir rubâî kalıbıyla yazılabilir. Türk şiirinde daha çok ahreb kalıpları kullanılmıştır.

Rubâînin bir başka özelliği de yoğun fikir örgüsüne sahip oluşudur. Bu bakımdan âhengi sağlamak oldukça güçtür. Ustaca söylenmiş rubâîlerde tasavvuf ve felsefe konularında dünya görüşüne; hicivlerden nüktelere kadar birçok konu özlü biçimde ifâde edilmiştir. Rubâîde ilk iki dize fikrin hazırlayıcısıdır. Asıl söylenmek istenen düşünce 3. veya 4. dizede ortaya çıkar. Genelde mahlassız şiirler olup divânların sonunda, rubâîyyât başlığı altında ve kafiyelerine göre sıralanırlar.

İlk rubâîler İran'da yazılmıştır. Ortaya çıkışı hakkında değişik görüşler vardır. İlk defa Rûdegî (öl. 941) tarafından kullanıldığı sanılır. İran Selçukluları zamanında büyük gelişme gösteren bu nazım biçiminin en usta şâiri hiç şüphesiz Ömer Hayyâm'dır (XII. yy.). Hayyâm daha çok dünyanın geçiciliğini vurgulayarak oun özelliklerinden yararlanmanın yollarını gösterir. Onun birçok dile de çevrilmiş olan rubâîleri bütün zamanlar içinde en güzel rubâîlerdir. İran edebiyatından Ebû Sâid (öl. 1049) ve Baba Efdal Kaşanî de (ö. XII. yy.) rubâîleriyle ün yapmış şâirlerdendir.

Arap edebiyatında rubâî şekli fazla rağbet görmemiştir. En eski Türk şiirlerinin dörtlüklerden meydana gelmesi, rubâînin Türk şâirleri arasında kolayca benimsenmesine ve hemen her dîvân şâirinin az veya çok bu konuda kalem oynatmasına yol açmıştır. Mevlanâ'nın (ö. l. 1273) Farsça olarak yazdığı 1500 kadar felsefî rubâîsi, bu çığırın, Türk edebiyatında yaygınlaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Mevlanâ'dan itibaren birçok şâir bu konuda başarılı örnekler vermişse de gerçek rubâî üstadları XVI.yy. da yetişmeye başlar. Kara Fazlî'nin (öl. 1563) 6500'e yaklaşan tasavvufî rubâîsi yanında divânlarındaki 81 rubâî ile Fuzûlî (öl. 1556) ve 28 başarılı rubâî ile Ruhî (öl. 1606) çağa damgalarını vururlar. XVII. yy. Türk edebiyatında rubâînin altın çağıdır. Azmizâde Haletî (ö. 1631) 6500 kadar rubâîsi ile tartışmasız en büyük, Türk rubâî şâiri ünvânını alır. Daha sonra 150'yi aşkın hikmetli rubâîsiyle Nâbî (öl. 1712) gelir. Ardından dinî-tasavvufî rubâîleriyle İbrahim Hakkı (öl. 1772), Esrar Dede (öl. 1797), Şeyh Galib (öl. 1798-99) ve Asafî mahlasıyla şiirler yazan Mahmud Celaleddin Paşa (öl. 1903)

vardır. Cumhuriyet döneminde ise en büyük rubâî ustası Yahya Kemal'dir (Beyatlı).

rû-be-kafâ روبقفا f.a.s.t. Yüzü ensesinde; yüz yerine ensesi görünen. Hristiyan ölüleri tabuta konurken yüzü koyun ve ters istikamette konulur ve öylece ters gömülürmüş. Müslüman veya Hristiyan ölüleri tabutun şeklinden anlaşılabilir. Hatta Müslümanlar tabutun başına ölü, erkek ise bir sarık; kadın ise bir yemeni bağlarlar.

Divân şiirinde bu kelime genellikle ölüm temennisi veya ters icraat yapan yaramazlar hakkında kullanılır.

Tâc-ı fahr-ı feleğe bir nazar et kim Neş'et
Mürde destârı gibi rû-be-kafâ geldi bana

Neş'et

Darb-ı tîğ-ı kader-endâz-ı kazâ peykârı
Etti her hamlede düşmenleri rû-be-kafâ

Nazîm

rub'-ı meskûn ربع مسکون a.i.t. Eskiler dünyanın dörtte birlik kısmında hayat olduğuna ve yalnızca o kısmının mamur bulunduğuna inanırdı. Yedi iklîme (heft iklîm*) bölünen ve hayat olduğuna inanılan bu bölüme rub'-ı meskûn denilir.

Tururken Edrine şehrinde mahzûn
Gelip bir âfitâb-ı rub'-ı meskûn

Yahyâ Bey

Tuttu ol kâkül-i müşg-efşânı
Rub'-ı meskûn ile çâr erkânı

Hâkanî

(bkz. iklim).

Rufaîlik tr.i. Şeyh Ahmedü'r-Rufâî tarafından milâdî on ikinci asırda kurulmuş bir tarîkattır. Kızgın fırına girmek, ağzına ateş almak, şiş sokmak, kılıç vurunmak, keskin bıçakla vücudunu kesmek gibi âdet ve âyinlere bu tarîkatta çok rastlanır. Ancak bunların daha sonraları ortaya çıkmış hurâfeler olduğuna şüphe yoktur. Ahmed-i Rufâî, Abdülkadir-i Geylanî'nin öğrencisidir. Türkiye'de çok yaygın bir şekilde asırlarca devam eden bu tarîkata göre akıl önemlidir. İlm-i İlâhî akıl ile elde edilebilir. Amelin en iyisi iyi ahlaktır, diyen Ahmed-i Rufâî gönül temizliğine önem vermiş ve bunu tavsiye etmiştir. Bu tarîkatta her biri 10 günü aşmayan dokuz riyâzet* vardır. Bunların dördü aşılınca mürid artık tasavvufta ileri seviyeye varmış olur. Her riyâzette zikir değişiktir. Rufâîlikte iki kez de halvet vardır. İkinci halvet Muharrem ayının ilk yedi gününde olur. Zikirleri cuma günleri cuma namazından sonradır. Şeyh, siyah sarık sarar, seccâdede oturur, halka halinde zikir devam eder. Âyinde def bulunur ve bazan sema* yapılır.

ruh رخ f. i. Yanak, satrançta "kale" adıyla bilinen taş. (Yanak anlamı için bkz. hadd) Ruh, "Anka kuşu" demektir. Bu kuştan kinâye olarak satranç oyununda düz hareket eden iki taşa ruh denir. Bu gün bu taşlara "kale" diyoruz. Ancak şâir bu kelimeyi çok zaman yanak anlamıyla tevriyeli kullanır. Ruhsâr kelimesi de ruh anlamındadır.

Dil beydakını verir ü şeh-mat olur ol kim
Satranc-ı mahabbette ruh-ı yâr ile oynar

Ahmed Paşa

Ger fîl ise mat ola gerek şeh ruhiyile
Cânım pes anın yoluna matruh değil mi

Kadı Burhaneddîn

Gün gibi arz eyle şâhım sevk ile her yana ruh
Görelim kirmi mukabil meh-ruh-ı zîbâ ne ruh

Celâlî

(bkz. satranç, had).

rûh روح a. i. Canlılığı sağlayan şey. Duygu ve tutkuların merkezidir. Kötülüklere meyilli olan ruha nefs* denir. İnsanlardaki ruh ölümsüzdür. Cemâdî, nebâtî, hayvânî ve insânî olmak üzere dört çeşit ruh vardır. Rûh-ı küllî bütün ruhların me'hazıdır. Rûh-ı insânî'ye nefs-i nâtıka denir. Dünya yaratılmadan önce bütün varlıkların rûhları yaratılmıştır.

bkz. Bezm-i elest ve Kalû Belâ.

Sûrette nola zerre isek ma'nîde yuhuz
Rûhu'l-Kudüs'ün Meryem'e nefhettiği rûhuz
Ruhî

Turmaz yüzünü görmese bürc-i bedende rûh
Tutmaz karâr bulmasa ehl-i hisâr âb
Ahmed Paşa

(bkz. nefs, âlem).

ruhâvî خاوى a. i. Türk musıkîsinde bir makam olup elimizde nümûnesi yoktur.

Ben bâğ-ı hüner sünbülüyem sünbüle-beste
Nâbî'nin usûlünde makam ise Ruhâvî
Sünbülzade Vehbî

(bkz. ilm-i edvâr, musikî).

rûh-efzâ روح افزا f.b.i. Cana can katan, rûha tazelik veren. Türk musıkisinin iki asırlık bir makamı ise de elimizde nümûnesi yoktur. XV. asırda rûh-ı efzâ adlı bir çalgı aleti de var imiş.

Nâya dem-sâz edeli nâlem o rûh-efzâ benim
Erdiğinde sem'ime âvâze-i saz ağlaram
Zâtî

(bkz. ilm-i edvâr, musıkî).

Rûhu'l-Emîn روح الامين a.i.t. Cebrail. (bkz. Cebraîl).

Sutûr-ı midhat-i zâtın sürûr-ı kalb-i şekûr
Misâl-i şeh-per-i Rûhü'l-Emîn oldu hemîn
Yahyâ Bey

Rûhu'l-Kuds روح القدس a.i.t. Cebraîl, Cibrîl, Allah'ın emri ile Meryem*'in kaftanının yenine üflediği için bu adla anılır. Bu üfürüşten Hz. İsâ* doğmuştur.

Rûh-ı Kuds oldu dehânı vü dili peygamber
Hatı ashâb durur gül yanağı hayrü'l-âl
Yahyâ Bey

(bkz. Meryem, İsâ).

Rûhu'llâh روح الله a.i.t. Hz. İsâ hakkında kullanılan bir tâbirdir. Babasız olarak dünyaya geldiği için bu adla anılır. bkz. İsâ.

Deyre varmaktan murâd ihyâ-yı emvât eyleyip
Putlara i'câz-ı Ruhullâh'ı söyletmek midir
Nâilî

ruh-sâr رخسار f.b.i. Yanak. (bkz. had, ruh).

Kime yanam yakılam her gece tâ subha değin
Şem-i ruhsârı ile rûşen idi sohbetimiz
Yahyâ Bey

Rûm روم a. i. Roma, romalı. Eskiden Doğu Roma imparatorluğu Anadolu'yu da içine aldığı için Anadolu'ya Rûm, Anadolululara da Rûmî denilirdi. Burada yaşayan insanlar beyaz ırktan ve güzel oldukları için şiirlerde hemen çok zaman Habeş, Zenci ve Zengibâ ile karşılaştırılır ve tezat sanatı yapılırdı. Gündüz, Rûm ise; gece, Habeşli veya Zencî olurdu. Türk ile Hind de böyledir. Divân şiirinde sevgilinin yüzü için kullanılır. Bu yüz, gece renkli saçlar ile çevrilmiştir. Rûm (rom), aynı zamanda bir içki çeşididir. Bu bakımdan kelime tevriyeli kullanılır.

Çîn-i zülfünden nigâr el urdu nâgeh yüzine
Dedi gâlip Rûm'dan leşker çıkar Şâm üstüne
Ahmed Paşa

Meyhâneler kapandı kalıp ruma münhasır
Mestan iki kat uğradı Rumun belasına
Lâedrî

(bkz. Habeş).

Rûyînten روين تن f. i. İran şahlarından İsfendiyâr'ın lakabıdır. Keyâniyân sülâlesinden olup Zaloğlu Rüstem* ile yaptığı savaşlarla ünlüdür. Bu sebeple hemen daima ikisi birlikte anılırlar.

Ol şehenşah kim misâl-i Rüstem etseydi hücûm
Etdirirdi ser-fürû bir darb ile Rûyinten'e
Nâdirî

Eriye âteş-i kahrın görürse Rûyînten
Sararta benzini hışmın işitse Rüstem-i Zâl
Hayâlî

rûze روزه f. i. Oruç. bkz. oruç.

Dedim artırdı gamın hânını hecrin gecesi
Dedi ni'met çoğ olur çünki şeb-i rûze gele
Ahmed Paşa

rûz-ı cezâ روز جزاء f.i.t. (bkz. rûz-ı hesâb).

Dursun kef-i hükmünde terâzû-yı adâlet
Havfin var ise mahkeme-i rûz-ı cezâdan
Ziya Paşa

rûz-ı hisâb روز حساب f.i.t. Hesap günü. Kıyamet*ten sonra insanların hesâba çekilecekleri gün olan mahşer* günü. Buna rûz-ı cezâ da denir. (bkz. mahşer, kıyamet).

Ölmeden rûz-ı hesâbı gözümüz gördü bizim
Konmadı çehremize bâr-ı gubâr-ı isyân
Yahyâ Bey

rûzigâr روزگار f. i. Zaman, devir, dehr, vakit. Divân şiirinde zaman düşüncesi bir olaylar zinciri olarak çok zaman başlıbaşına bir kuvvettir. Rûzigâr, dünyanın içinde bulunulan devridir. Felek içinde bu devir, dünyanın başlangıcına uzanırsa da ibnü'l-vakt* ve ebü'l-vakt* düşüncesi daimâ bir dönem için geçerlidir. Divân şâirinin zaman karşısındaki tutumu olumsuzdur. Rûzigâr elinden daima şikâyettedir. Rûzigâr onun ümidini kırmış, değerlerini bilmemiş, ona eziyet etmiştir. Felek onun muradı doğrultusunda dönmemiştir. Zamanın bu tutumu yalnızca şâir için değil her insan için geçerlidir. Belki sevgilisinin veya adaletli ve lutuf sahibi bir padişahın devrinde yaşamak, zamanı çekici yapabilir. Yapılacak şey, zamana karşı rind* tavrı takınmaktır. Ondan zevk almaya bakmak gerekir. Bunlara ilaveten şâir, rûzigârın kendi şiiriyle şeref bulduğunu söyleyerek de övünür.

Zamanı oluşturan parçalar içinde yıl, mevsimler, aylar, günler vs. sayılabilir. Şâir, zaman için yerine göre nigâr, pîr, hâr, bâğ, gülşen, taze, cüvan, kinedâr vs. teşbîh ve mecâzlar kullanır. Ancak rûzigâr, dehr veya dünya kelimeleri içindeki gizli olan zaman ve kendini güzel gösteren bir kocakarıdır. Rûzigâr kelimesinin "yel, rüzgâr, esinti" anlamıyla da çok zaman tevriye yapılır.

Bâkî çemende hayli perîşân imiş varak
Benzer ki bir şikâyeti var rûzigârdan
Bâkî

(bkz. felek, dehr, ebü'l-vakt, ibnü'l-vakt, bahar).

rûzigâr (rüzgâr) روزگار f. i. Yel, esinti, nesim, bâd, rîh, riyâh. Rüzgâr, "yel" anlamıyla divân şiirinde oldukça geniş bir kullanım bulmuştur. Öncelikle âşıkın "âh"ı ile sıkı bir münâsebeti vardır. Sevgilinin saçlarındaki koku rüzgârda daimâ mevcuttur. Sabah ve seher vakitlerinde esen rüzgârda bu özellik daha belirgindir. "Yele vermek" deyimi ile âşık, ömrünün ve emeklerinin boşa gittiğini anlatmaktadır. Rüzgâr sevgilinin saçını çözer. Bazan bunu sevgiliye ve onu saçındaki kokuya karşı duyduğu aşktan dolayı yapar. Rüzgârdaki misk (müşg) kokusu yine sevgilinin saçından alınmadır.

Bazan rüzgârı bir postacı, bir ulak olarak görürüz. Bu durumda sevgiliden âşıka koku; âşıktan sevgiliye özleyiş, niyâz, âh u feryâd getirip götürür.

Rüzgâr devamlı esişiyle toz oluşturur. Âşık bu esinti ile sevgilinin ayağı tozuna kavuşur. Rüzgârın devamlı dolaşıp durması âşıkın hâline pek uygundur. Nitekim âşık ağlarken o da yağmur bulutlarını harekete geçirir.

Rüzgâr şiddetli olunca çiçeklere zarar verir. Hafif estiği zaman da güllerin açılmasına neden olur. Onun hafif hafif esmesi her yeri cennet bahçesi haline getirir. Ağaç yapraklarını yavaş yavaş açıp okur. Hz. Süleyman*ın rüzgâra hükmetmesi, büyücü ve cadı*ların rüzgâra binip gitmeleri, anâsır-ı erbaa*dan biri olan havayı oluşturması vs. yönlerden ele alınan rüzgârın çeşitleri de vardır. Bunlar arasında sabâ*, nesîm*, bâd-ı hazân* vs. sayılabilir. Rüzgâr üzerinde teşbîh ve mecâzlar içinde divâne, kârbân, attâr*, ferrâş, kimyâ* tutiya*, meşşâta, Rûhu'l-Kuds* vs. örnek verilebilir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Âd* kavminin helâk edilişi dolayısıyla (Zâriyât/41-42) ve

rüzgârın işlevi hakkında (Rûm 48-51) da âyetler bulunur. Tefsirlerde de bu âyete dayanarak rüzgârın menşeinin ikinci arzda olduğu söylenmektedir.

Vardı ömrüm ârzû-yı bûy-ı zülfünden yele
Ol kuru sevdâdan hâsıl çünkü bûdur neylesin

Ahmed Paşa

Yesin rakîb meyve-i vaslı rûzigâr
Yemişin iyisin tonuza nasîb eder

Karamanlı Nizamî

(bkz. attâr, sabâ, nesîm, bâd, bahâr, hazân, bulut).

rücû' رجوع a. i. Geri dönüş. Bir fikrin daha etkili olması için söylenilen şeyden caymış gibi davranmak.

Erbâb-ı teşâür çoğalıp şâir azaldı
Yok öyle değil şâirin ancak adı kaldı

M. Nacî

Bu beyitte önce şâirlerin azaldığı, sonra bu fikirden cayılıp şâirin kalmadığı söylenerek fikir kuvvetlendiriliyor.

rükû' ركوع a. i. Namazda dizlere tutunarak bedenin belden yukarısını yere paralel olarak eğme. Namazın farzlarından biri olup rükûda en az üç defa tesbîh okunur.

Rükû u secde eder kimi kimi dahi kıyâm
İbâdet üzre komuş her birini Rabb-i Muîn

Yahyâ Bey

(bkz. namaz).

Rüstem رستم f. i. İran'ın ünlü kahramanı. Adı *Şehnâme**'de övgüyle anılır. "Rüstem-i Dâstân, Rüstem-i Zâl, Pûr-ı Zâl, Pûr-ı Zâl-i Zer, Pûr-ı Destân, Tehemten, Heft-hân-ı Acem" gibi sıfatlar hep onundur. Eski şiirimizde kahramanlık, acı kuvvet ve yenilmezlik sembolü olarak özellikle kasîdelerde anılan Rüstem, Cemşîd* soyundan gelen Nerimân*'ın torunu ve Sam*'ın oğlu olan Sicistân ve Seyistân hükümdarı Zâl*'in oğludur. Daha delikanlılığında birçok devleri öldürmüş ve olağanüstü başarılar göstermiştir. M.Ö. 4. asırda Keykavûs zamanında yaşadığı sanılmaktadır. Turan* hükümdarlarıyla ve Efrasiyâb* ile olan savaşları yanında Siyavuş'u öldürmesi ve Güştâb*'ı esâretten kurtarmasıyla ünlüdür. Zerdüşt dinine girmemiş ve İsfendiyâr* ile savaşmamıştır. Zâl, saçı, kaşı ve kirpikleri beyaz olarak doğduğu için bu lakabı almıştı. Kelime olarak Zâl, kocakarı demektir. Zâl-ı zer de yine bu beyazlıktan dolayı ona verilen lakaptır. Bu hâli uğursuzluk sayan babası Sam, "Bu benim oğlum değildir" diyerek onu Elburz dağına atmış. Zâl, orada sîmurg* denen kuş tarafından beslenip büyütülmüş ve kendisine "Dâstân" denilmiş. Dâstân "hîle" demektir. Bu nedenle Rüstem'in adı zülf, kaş, göz, gamze gibi öldürücü ve hîlekâr özelliklerle birlikte çok kullanılır.

Almış ele Rüstem gibi şimşîrini gamze
Olmuş ana müjgânları saf saf sipeh-i mest

Nef'î

Rüstem-i Zâl ki vasfıyla dolup Şehnâme
Malik olmuştu Tehemten'liğine İrân'ın

Osman Nevres

Hurûş-ı kîninin bir katresin bildirdi dünyâya
Hücûm ettikde Pûr-ı Zâl-ı Zer Mâzenderân üzre

Nedîm

Zülfü özünü yüzünde gerçi ki Rüstem diye
Sen anı başından anla hîledir Dastân eder

Kadı Burhaneddîn

(bkz. heft-hân, pûr).

S

sabâ صبا a. i. Doğu cihetinden esen hafif ve latîf rüzgâr. Sabâ yelinin divân şiirinde kullanımı, sevgilinin kokusunu taşıması, dağıtması ve yayması esası üzerine kurulmuştur. O, dâima sevgilinin saçlarından bir iz ve koku taşır. Gülşen, bâğ, bostân vs. yerleri dolaşarak oraların gelişmesine de yardımcı olur. Goncayı açıp gül eyler. Serviyi donatır, nergisin gözünü açıp lâleye kırmızılık verir. Âşıka sevgiliden haber getiren bir postacıdır. Sevgilinin saçındaki misk, anber, sünbül ve reyhan kokularına sahiptir. Âşık bâzan kendini sabâ'nın ellerine bırakır ve sevgilisine götürmesini ister.

Sabâ zülfün kokusundan muattar kıldı âfâkı
Cemâlin nüshasın gördü yele verdi gül evrâkı

Karamanlı Nizamî

Ey sabâ gördün mü mislin bunca demdir âlemin
Püşt-i pâ urmaktasın Îrân'ına Tûrân'ına

Nedîm

Bâd-ı sabâya zülfü peyâmın getir dedim
Geldi getirdi başıma sevdâ haberlerin

Lâedrî

Perişân etdi miski şerh edip bâd-ı sabâ zülfün
Anıp pîr-i mugân evsâf-ı lâ'lin sıkdı engûrı

Nâdirî

(bkz. rûzigâr).

Seb'a سبعه a. i. Hicaz ile Yemen arasında kalan bir bölgenin eski adıdır. Melîke Belkıs*'ın diyarı olup halkı, önceleri güneşe taparken sonra Süleymân peygamberin dinine girmişlerdir. Bağlık, bostanlık, yeşillik, çimenlik, akar suları bol ve her

tarafı çok güzel bir ülke imiş. (bkz. Süleymân)

Hüdhüd-ı nutkumu bağ-ı sühanimde görse
Ola zinân dil-i Belkîs'a çemenzâr-ı Sebâ

Nazîm

sabâh صباح a. i. Sabah. Divân şiirinde sabah hem bir zaman unsuru hem de tabiat hali olarak ele alınır. Zaman olarak sabah, günün başlangıcıdır. Bu zaman, çok kez "seher" unsuru ile karşımıza çıkar. Subh şekliyle daha çok "subh-ı sâdık" ve "subh-ı kâzib" tamlamalarını kurar. Genel olarak sabah, karanlıktan, durgunluktan, dinlenmeden sonra aydınlık, canlılık ve çalışmayı beraberinde getirir. Ancak yine de sabahda bir mahmurluk vardır. Uğurlu bir vakit olarak da Allah tarafından günlük rızıkların dağıtıldığı andır. Seherde edilen duâlar kabûl edilir. Seher ile dinin sıkı bir bağı dile getirilir.

Sabah, karanlığın yakasının yırtılmasıdır. Renk ve parıltı onunla ortaya çıkar. Sabahleyin çiçekler açar, tabiatta yeni bir canlanış başlar. Güneşin ilk ışınlarıyla birlikte tatlı esen sabâ* yeli insana bir rahâvet verir. Sevgilinin yüzü sabah aydınlığındadır. O anda sevgili uykudan yeni uyanmıştır ve mahmurluğu üstündedir. Bu nedenle baygın bakar. Sevgilisiyle birlikte geceleyen kişi, sabahın olmasını istemez.

Subh-ı kâzib (yalancı sabah), tanyeri ağarmadan evvel ufukta görülen geçici aydınlıktır ki, birkaç dakika içinde kaybolur. Subh-ı sâdık (gerçek sabah) ise ufukta hakikî şafağın sökmesidir. Buna çîn-seher de denilir. Sevgilinin yanağı üstündeki ayva tüyleri subh-ı kâzib gibi kabûl edilir ve yanak üstünden giderilmekle subh-ı sâdık ortaya çıkar. Sabah üzerine yapılan teşbîh ve mecâzlardan birkaçını da şöyle sıralayabiliriz: Güneş denen sultanın ülkesi kızıl sancak, gül bahçesi, sofra, vs. Sabah, duhâ* (kuşluk) zamanına kadar sürer. Sabahın zıddı akşam (şâm) dır.

Derd ile yere çaldı külâhını subhgâh
Çâk etti gussadan yakasın âsuman dahî

Ahmed Paşa

Hatt-ı izârı yâre iki subh olur misâl
Kim biri kâzib ola biri sâdıka seher

Necâtî

Zülfü ruhsârın gamından dilberâ her subh u şâm
Kan döker ayn-ı şafak bir çeşm-i giryânım gibi

Karamanlı Nizamî

Sabbahîlik tr. i. Hasan Sabbâh tarafından XI. yy.da kurulmuş bir mezheptir. Buna Haşşâşiye de denilir. Bunun nedeni mezhep mensuplarının haşhaştan elde edilen afyonu kullanmalarıdır. On iki imam* ve İsmâiliye mezhebinden çıkmıştır. Ömer Hayyâm ve Nizâmü'l-Mülk ile birlikte Nişâbur'da tahsil görmüş olan Hasan Sabbâh, koyu bir On iki 'İmam sâlikidir. Çok zeki bir kişi imiş. İran'da Alamut (Elmûte) kalesini kendisine merkez edinmiştir. Bu mezhebe göre 7 tabaka vardır. Bunlar, halîfe, üstâd-ı kebîr, dâî, refîk, fedâî, lâsık, ahâlîdirler. Lâsıklar fedâi namzedî idiler. Fedâîler ise mezhebin bel kemiğini oluşturuyorlardı. Bunlar iri yarı, katil yapılı ve kan dökücü kişilerdi. Devrin nice seçkin Müslümanı bunlar elinde can vermiştir. Fedâî teşkilâtı Hülagû tarafından dağıtılmıştır. Mezheb daha çok İran, Sûriye ve Mısır'da yayılmıştır. Bu mezhebe göre insan daima Allah ile beraber olmalıdır. Gerçek ibâdet de zaten budur. On iki İmam müntesibleri gibi Mehdî'yi beklemezler. Onlar için mehdî ve imam, Hasan Sabbâh'tır.

saç tr. i. Divân şiirinde en çok kullanılan güzellik unsuru sayılabilir. Mû, gîsû, zülf gibi adlar altında ve birçok yönden ele alınan saç, sayısız teşbîh ve mecâzlara konu olmuştur. Şekli, kokusu, rengi vs. yönlerden birçok beyte anlam verir.

Öncelikle saç, perîşân*, düzensiz, dağınık, uzun vs. durumlarıyla âşıkın aklını başından alır, esîr eder, perişan eder. Ondaki koku bazan kendinde mevcuttur, bazan da dışarıdan gelir. Misk ve anber bile sevgilinin saçı kadar güzel kokamaz. Bu kokuyu rüzgâr alıp âşıka götürür. Saçın rengi daima siyahtır. Asla başka bir renkte olamaz. Geleneğe göre saç her ne kadar örüklü, fes veya ferâce altında gizli; sarışın,

kızıl vs. renkli ise de divân şiiri onu daimâ kara ve dağınık görür ve gösterir. Saç hakkında söylenecek söz çok ise de biz yalnızca teşbîh ve mecâzlarını sıralamakla yetineceğiz.

Şekil yönünden: Resen, rişte, rîsmân, zincîr, silsile, mâr, ejderhâ, su'bân, zehr, çevgân, âb-ı revân, tûl-i emel, ömr-i câvidân, kıssa, yol, tesbîh, hamâyil, fetîl, kandîl, râyet, şehper, berg, Kâ'be örtüsü, seccâde, nikâb, zırh, câme, sâyebân, cim, dal, lâm, çengâl, dâr, fitrâk, na'l, akrep, nerdüban, hat, kemend, dâm, olta, ağ, halka, halhâl, çenber, bend, ukde, sünbül, hûşe, cârûb, çerî, kalem, nâme, heykel, bağbân, nakkaş, kâm-rân, âşık, câdû, sihr, Hârût*, hırsız, şahbâz, tâvus, Hümâ, ebr, mahşer, rivâyet, bid'at, fitne, belâ, cevr, ahd, ferzâne, İbrahîm vs...

Koku yönünden: Misk, nâfe, anber, semen, reyhân, ud, âbir, gâliye.

Renk yönünden: Gece, Leylâ, leyl, şâm, şebistân, zulumât, mağrib, duman, Şebdîz*, şeb-rev, dâğ, menekşe. Hind, Hindistan, hindû, küfr, kâfir, bîdin, bütperest, zünnâr, vs.

Âşiyân-ı mürg-i dil zülf-i perîşânındadır
Kande olsam ey perî gönlüm senin yanındadır

Fuzûlî

Dest-i sabâ saçını dağıttıkça sanırım
Bezm-i bahârda saçınır müşg-i nâb gül

Ahmed Paşa

Boyundur matlab-ı alâ-yı cân-ı mübtelâ ömrüm
Saçındır sâlik-i râh-ı cünûna müntehâ ömrüm

Nedîm

Serâpâ şöyle pürdür nâz ü îmâ vü işâretten
Sanırım her ser-i mûyunda çeşm ü ebruvân vardır

Nedîm

sad صد a.ha. Divân şiirinde sevgilinin gözü sad harfinin yuvarlağına benzetilir. Özellikle badem gözlü olan sevgili hakkında başka harflerle birlikte güzelliğe ait bir kelime resmedilirken kullanılır.

Nas getirdi hüsnünün da'vâsın isbât etmeğe
Ol ki yârun kaşını nun u gözün sâd eyledi

Dehhanî

(bkz. harf).

sa'd سعد a. i. Kutluluk, uğur. Eski astronomide Zühre* ile Müşteri* gezegenleri sa'd olarak bilinir ve ikisine birlikte "sa'deyn" denilir. Sa'd-i asgar (küçük kutluluk) Zühre; sa'd-i ekber (büyük kutluluk) ise Müşteri'nin adı olmuştur. Yıldız ve burçların iyi ve kötü saatleri bu nazariyeden çıkmıştır.

San sa'd ile nahs etti kırân burc-ı felekte
Ol mehle benim kevkeb-i bahtım karışınca

Sâmî

Çerh-i feleğin sa'dine vü nahsine lânet
Kevkeblerin sâbit ü seyyârına hem yuf

Rûhî

(bkz. nahs, Müşteri, Zühre).

sadak tr. i. Okluk, ok torbası, kubur. bkz. Kubur.

sadef صدف a. i. Sedef, inci kabuğu, inciyi yapan hayvan. Bu hayvan daha çok Hind ve Çin denizlerinde bulunurmuş. Deniz kaplumbağasına benzeyen bir çeşit istiridyedir. Nisan ayında (18 Nisan) denizin yüzüne veya sahile çıkarak ağzını açar ve yağmur tanesini yutarmış. İşte bu yağmur tanesi daha sonra inciye dönüşürmüş. Divân şiirinde sadef, şekil yönünden kulak ve göze benzetilir.

Gözün sadefinden nice dürdâne dökersin
Şol dişi güher dudağı mercân ere umma

Dehhanî

Dür-ı dendânına ey ağzı sadef öykünüli
Dür-i deryâ-yı Aden lülü-yi lâlâ geçinir

Hisâlî

(bkz. dür.)

sadr صدر a. i. Göğüs, ön, baş kısım. Beyitte ilk dizenin ilk aruz cüzünü oluşturan kısmına sadr denir. (bkz. beyit).

Safâ صفا a. i. Mekke yakınında bir tepenin adıdır. İsmail* peygamberin annesi Hacer, Safâ ile Merve* arasında su aramak için gelip gittiğinden dolayı hacılar bu iki tepe arasında 7 defa hızla yürürler. Haccın adâ-

bından olan bu yürüyüşe sa'y denilir. Divân şiirinde Safâ kelimesi çok zaman sa'y ile birlikte kelime oyunları içinde ele alınır. Safâ kelimesinin "keyif, saflık, parlaklık, ruh ve gönül aydınlığı vs." mânâları da vardır. Mevlevî dervişleri arasında "Safâ nazar" tâbiri "hoş gör" anlamında kullanılır.

Derpîş edip safâ nazarla mest-i hayran ol
Gerçek mürîd-i şîve-i pîr-i mugân isen

Şeyh Galip

Dûr etme izin tozun gözümden
Zîrâ ki nazar safâdır ey dost

Sun'î

saff-i ni'âl صفّ نعال a.i.t. Ayakkabıların konulduğu yere denirse de divân şiirinde bir meclisin en aşağı bölmesine, belki kapı eşiğine tabîr olunur. Mecliste herkesin mertebesine göre oturacağı yer teşrifâta tabî idi. Bu nedenle saff-i niâl tevâzû eseri olarak anılır. Camilerdeki son cemaat yerine bu adın verildiği bilinmektedir.

Saff-ı niâli mesken-i âlî tasavvur et
Doğrulma yerlerin yücesine duhân gibi

Yahyâ Bey

Safiyyu'llâh صفى الله a.i.t. Âdem peygamberin lakâbıdır. bkz. Âdem.

sâgar ساغر f. i. Kadeh, içki bardağı, câm, bkz. Câm.

Destimde câm görse benim ser-nigûn eder
Nâdâna sâgar istese ratl-ı girân verir

Nef'î

Bir nîm neş'e say bu cihânın bahârını
Bir sâgar-ı keşîdeye tut lâlezârını

Nedîm

sâhib-kırân صاحبقران a.f.b.i. Kıran sahibi. Kıran, kutlu yıldızlar olarak bilinen Müşteri* ile Zühre*nin (bkz. sa'd) aynı burçta, aynı derece ve noktada birleşmesidir. Böyle bir anda doğan veya doğduğuna inanılan kişilere sâhib-kırân denilir. Özellikle devlet uluları için kullanılan bir tâbirdir. Böyle kişilerin her konuda tam bir talih açıklığı ve uygunluğu içinde olduğuna inanılır. Kırân vaktinde tahta geçen padişâhlara da sâhib-kırân denilir. Divân şiirinde birçok padişah hakkında bu sıfat kullanılmıştır.

Gözün ser-fitne-i rûy-ı zemîndir
Çü şol sâhib-kırân ile karîndir

Kadı Burhaneddîn

Dîvâna çıksa Âsaf-ı Cemşîd kevkebe
Meydâna girse Rüstem-i sâhib-kırân olur

Nef'î

sâhil-nâme ساحلنامه a.f.b.i. Divân şiirinde İstanbul sahilleri ile buralardaki yerleşim bölgelerinin topluca anlatıldığı şiirlerin genel adı. Edebiyatımızda örneklerine az rastlanan şiir türlerindendir. Genellikle mesnevî nazım şekliyle yazıldıkları görülür. En dikkat çekici yanları gerçekçi bir anlatıma sahip oluşlarıdır. Sahilnâmeler daha çok Galata'yı anlatarak başlarlar. Sonra Rumeli kıyısından Karadeniz'e kadar Boğaz sahilleri ve köyleri ile iskeleler kısa kısa tanıtılıp tasvirleri yapılır. Kavaklar'dan Anadolu yakasına geçilip Umuryeri'nden itibaren Fenerbahçe ve Adalar'a uzanılır. Böylece 50'yi aşkın sahil bölgesi tanıtılmış olur.

Sahilnâmelerin önemi, bizim şimdi unuttuğumuz veya adını değiştirdiğimiz bölgelerin eski şekilleri hakkında tarihî bilgiyi içermesinden gelir. Sanatlı bir üslûp ile birer beyit içinde ele alınan Boğaziçi'nin yerleşim alanları, daha çok adları ile yakından ilgili kelime oyunları, cinaslar ve sanatlar vasıtasıyla câzip yerler haline getirilir. Yeri geldikçe semtlerin orijinalliklerinden, insanlarından, sosyal yapısından, coğrafî durumundan, havasından, suyundan vs. özelliklerinden kısaca bahsedilip tanıtılır. Divân şiirinde *Sahilnâme* (*Sevâhilnâme*) adıyla bilinen bir mesnevî, XVIII. yy.da şâir Fennî (öl. 1745) tarafından yazılmıştır. "*Hep galat sözle geçirdi günün âşık-ı zâr/Galata*

seyrine gitmiş meğer ağyâr ile yâr" dizeleri ile başlayan 57 beyitlik bir şiirin edebiyat tarihimiz içinde pek sevilmesi ve daha yazıldığı dönemden itibaren geniş etkiler uyandırması, birçok şâiri sahillerle ilgili şiirler yazmaya teşvik etmiştir. Özellikle İstanbul hakkında yazılmış birçok şiir veya eserin bir bölümü sahilnâme niteliğinde semtlerden bahseder (msl. *Vâsıf binelim kayığa İstinye Koyu'ndan/ Sâgar çekerek şevk ile Kandilli Suyu'ndan*-Vâsıf; *Vaktidir zevk ü safâya doyalım/Ne Hisâr u ne Tarabya koyalım*-Fâzıl). Bunun yanında İzzet Ef. nin (öl. 1797-98) Fennî'yi örnek alarak yazdığı sahilnâme manzumesi ile yazarı belli olmayan murabba nazım biçimiyle yazılmış 43 bendlik "*Destan-ı Medhiye-i İslambol*" başlıklı sahilnâme, kendi türlerinin karekteristik özelliklerini göstermek bakımından önemlidirler. *Destân-ı Medhiye-i İslambol*, taş basması olarak yayımlanmıştır (İstanbul, tsz.).

sa'id سعيد a. i. Kolun dirsek ile bilek arasında kalan kısmı. Divân şiirinde gül, yasemen, simîn, âb, Tûbâ vs. olarak nitelenir. (bkz. bâzû).

Gösterip şeklini mânend-i Mesîhâ sâid
Nice bin mürde dili eyledi ihyâ sâid

Benzedir cennet-i me'vâya yüzün ehl-i hıred
Nahl-i Tûbâ'ya müşâbihdir o zîbâ sâid

Celâlî

sâkî ساقى a. i. Kadeh sunan, içki veren. Divân şiirinde bezm* âleminin en önemli unsurlarından biri sâkidir. Meclise neşe ve canlılık veren odur. Ortada dolaşarak içki dağıtmak onun görevidir. Şâirin gözünde sevgili, bir sâkî sayılır; yahut bizzat sâkî sevgili mesâbesindedir. Bazan sâkî mutrib* olarak da görev yapar. Bütün bu hallerde sâkî mutlaka güzelliğiyle dikkat çeker. Hatta âşık, içkiden değil sakînin güzelliğinden sarhoş olmalıdır. Sâkîden içki dışında dilekte de bulunabilir. Meselâ şâir ondan vuslat veya dudağının içkisini sunmasını isteyebilir. Sâkî'nin sâid*-i sîmîni daima görülmelidir. O Hızır'a benzer ve bereket dağıtıp herkesin gönlünü yapar, hazırlar, içki sunar, meclise neşe ve parlaklık sunar, şarkı söyler vs.

Ola sâkî edîb ü sâhib-esrâr
Melek-hû mâh-sîmâ mihr-ruhsâr

Aynî

Sâkiyâ cür'a-i câm-ı leb-i cân-bahşını sun
Çekmesin ehl-i safâ bâde-i hamrâ gamını

Bâkî

Bir şeker handeyle bezm-şevke câm ettin beni
Nîm sun peymâneyi sâki tamâm ettin beni

Nedîm

(bkz. bezm, câm, bâde, mutrib).

sâkî-nâme ساقينامه a.f.b.i. Klasik İslam şark edebiyatlarından gerçek ya da mecazlı anlamıyla içki ve içki âleminin övülerek anlatıldığı manzum eserlerin genel adı.

Sâkînâmelerin kaynağı Arap edebiyatındaki hamriyyelerdir. Bu şiirlerde içki övülüp sarhoşluğun çekiciliği anlatılırdı. Nitekim Cahiliye devrinden itibaren Arap şâirleri şarapla ilgili düşüncelere şiirlerinde geniş şekilde yer vermişlerdir. Tarafa b. Abdülbekr (öl. 560), Antere b. Şeddâd (öl. VI. yy. sonu), A'şû el-Ekber (öl. 629), Cebid b. Râbia (öl. 661) ve Adi b. Zeyd (öl. 604) bunlardandır. İslâm'ın ilk dönemlerinde unutulmaya yüz tutan bu tür şiirler Emevîler devrinde yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlamış ve Abbasîler zamanında büyük bir gelişme göstermiştir. Özellikle Ebu Nüvâs'ın (öl. 813) hamriyyât türünde çok beğenilen manzûmeleri vardır. Çoğunluğu gazel biçiminde olan bu şiirler tam anlamıyla birer sâkînâme sayılamazlar. Arap edebiyatında gerçek bir sâkînâme örneğini *Hilbetü'l-Kümeyt* adlı eseriyle (yazılışı 1421) Şemseddin Muhammed en-Navecî (öl. 1455) vermiştir. Sonraları şarapla ilgili manzûmeler ve sâkînâmeler yazan birçok Arap ve Fars şâiri onu örnek almışlardır.

İran edebiyatında şarap şiirleri daha Sasanîler döneminde yazılmakta idiyse de gelişmiş ve gerçek sâkînâme özelliklerini kazanmış eserler daha sonraları ortaya çıkar. Nizamî'nin (öl. 1214) *İskendernâ-*

mesi'nin sonlarındaki birtakım beyitler ile Hüsrev-i Dehlevî'nin (öl. 1325) 102 beyitlik bir mesnevî parçası İran edebiyatının ilk sâkinâmeleri kabul edilir. Ardından Hâcuyı Kirmanî'nin (öl. 1360) 85 beyitlik, Hâfız-ı Şirâzî'nin de (öl. 1390) 147 beyitlik sâkînâmeleri gelir. Sonra sırayı Câmî'nin (öl. 1492; 116 beyit, mesnevî), Hâtifî'nin (öl. 1521; 28 beyit, mesnevî) Urfî-i Şirâzî'nin (öl. 1590) ve Feyzî-i Hindî'nin (öl. 1595) sâkînâmeleri alır.

Klasik İran edebiyatında en tanınmış sâkînâmeyi Zuhurî (XVII. yy. başı) yazmıştır. 804 beyitlik bir mesnevî olan bu eserden sonra Mirzâ Ebu Türâb'ın 15 bendlik tercî-i bendi Muhammed Sofi Mazenderanî'nin (254 beyit), Rükneddin Mes'ud Kâşanî (204 beyit) ve Hakîm Şifayî'nin (1036 beyit) sâkînâmeleri vardır. Konu bakımından genel bir çerçeve içinde ele alınan sâkînâmelerde çok zaman tasavvufî bir âlemin neşvesi anlatılır. Şâir genellikle felekten ve zamandan şikâyet ile konuya başlar. Sonra manzumenin uzunluğuna göre tabiat tasvirleri, sâkîye hitap ile şarap istenmesi, mey (şarap), hum (şarap küpü), câm (kadeh), sürahî, meyhâne, mugân (meyhaneci), mugannî (şarkıcı), mutrib (çalgıcı), saz, şeb (gece), subh (sabah), şem' (mum), duhan (tütün), gubâr (afyon), bahar, Temmuz, hazan, şitâ, vs. ele alınarak bir aşk ve şarap meclisine ait duygu ve özellikler anlatılır. Tasavvufî sâkînâmelerde her öğenin bir karşılığı vardır. Sâkî (mürşîd), mey (İlahî aşk), meyhane (tekke) vs. bunlardandır. Mesnevî türünde yazılmış olan uzun sâkînâmelerde tevhîd, na't, münacaat, sebeb-i te'lîf gibi klasik mesnevîlerde bulunan bölümler de yer alır.

Sâkînâme türü daha çok mesnevî biçimiyle kaleme alınmıştır. Ancak terkîb-i bend, tercî-i bend, ve kasîde nazım şeklini kullanan şâirler de vardır. Hatta manzum eserlerin içinde birer bölüm halinde de sâkînâmelere rastlamak mümkündür.

Türk edebiyatında sâkînâme türü XVII. yy. da altın çağını yaşamıştır. İlk sâkînâme ise Revanî'nin (öl. 1524) 557 beyitlik mesnevî biçimindeki ünlü *İşretnâme*'sidir. Ancak *İşretnâme*'den önce Çağatay sahasında Ali Şir Nevaî'nin (öl. 1501) *Fevâidü'l-Kiber* adlı divânı içinde 457 beyitlik başarılı bir sâkînâmesi görülür. Sâkînâme yazan diğer Türk şâirlerinin tarih sırasına göre şöylece sıralayabiliriz:

Mesnevî nazım biçimi ile sâkînâme yazan şâirler: Fuzûlî (öl. 1556; *Heft Câm* adıyla bilinen 327 beyitlik Farsça bir eser) Taşlıcalı Yahyâ (öl. 1582; 48 beyit), Cinanî (öl. 1595; *Cilâu'l-Kulûb* adlı eser), Es'ad (öl. 1624; tasavvufî bir eser), Azmizâde Haletî (öl. 1630; 476 beyit), Riyazî (öl. 1644; 1024 beyit), Sabuhî Dede (öl. 1647; 109 beyit), Bahaî (öl. 1654; 84 beyit), Tayyibî (öl. 1680; farsça 66 beyit, Nâzikî (öl. 1688), Cem'î (90 beyit), Rüşdî (öl. 1703; 263 beyit), Benlizâde İzzet (öl. 1809; 3000 beyit), Hüznî (öl. 1891), Süleyman Celâleddin Molla (öl. 1891; her biri 12 beyitlik 12 bezm).

Mesnevî biçiminde sâkînâme yazanlar içinde Nevîzâde Atâî'nin (öl. 1635) ayrı bir yeri vardır 1583 beyitlik bir mesnevî olan Ataî'nin sâkînâmesi Türk edebiyatında, türünün en başarılı örneği kabul edilir.

Terkîb-i bend nazım biçimiyle sâkînâme yazan şâirler: Âlî (öl. 1599), Nef'î, (öl. 1635; 5 bend), Kelîm (öl. 1699; 7 bend), Nurî (öl. 1815; 15 bend), Hamî (öl. 1842; 5 bend), Bayburtlu Zihnî (öl. 1860; 12 bend), Ziver Paşa (öl. 1860; 12 bend), Turabî (öl. 1868), Memduh Paşa (öl. 1925; 5 bend).

Tercî-i bend nazım biçimiyle sâkînâme yazan şâirler: Fuzûlî (5 bend), İşretî (öl. 1566; 5 bend) Belîğ (öl. 1729; 13 bend), Neş'et (öl. 1808), Şeyh Galib (öl. 1799), Daniş (öl. 1829; 4 bend), Hemdem Çelebi (öl. 1859; 7 bend), Kâzım Paşa (öl. 1890).

Kasîde nazım biçimiyle sâkînâme yazan şâirler: Fehîm-i Kadîm (öl. 1648; 65 beyit), İzzet Molla (öl. 1829; 54 beyit) Namık Kemal (öl. 1888; 48 beyit).

Salamân u Absâl صلمان و ابصال a.i.g. Klasik Fars ve Türk edebiyatlarında işlenmiş alegorik mesnevî konusu.

Hikâyenin kaynağı belli değildir. Ancak bu isimleri ilk defa anan kişi İbn Sinâ'dır (öl. 1037). *Risâle-i Hayy İbn Yakzan* adlı eserinde insanın anasız babasız vücuda gelmesinin mümkün olduğunu söy-

leyerek Salaman ve Absal adlı iki bilge kişiden bahseder. *El-İşârât* adlı eserindeki bir hikâyede ise Nasıruddin-i Tusî bu hikâyeye benzer bir hikâye anlatır. Buna göre Salamân u Absâl Gence'li iki kardeş olup aklın derecelerini sembolize ederler. Başlarından geçen olaylarda da felsefik düşünceler anlatılır. İnsandaki melekenin cinsel ihtiraslara egemen olduğu söylenen bu hikâyeye göre ateş ve su tufanından çok evvel bir zamanda Herkül'ün oğlu olan Hermanos adlı bir kral vardı. Hem dünyanın hem de sır ilimlerinin hâkimi olan Hermanos, kadınlardan hoşlanmazdı. İklikoulas adlı filozof ona "adam otu"nu verdi. Dokuz ay sonra bu ottan bir çocuk doğdu. Adını Salaman koydular...

Hikâyenin bundan sonraki kısımları mesnevîlerde anlatılan şekli ile aynıdır. Ancak efsanenin sonunda Salaman ile Absal'ın trajik aşk maceraları 7 altın levha üzerine yazılır ve Salaman'ın atalarına ait bir ehram içine konur. Su ve ateş tufanından sonra İlahî hakîm Platon (Eflatun) bunları görmek isterse de krallar buna izin vermezler. O da öğrencisi Aristo'ya vasiyette bulunup bu yedi levhayı okumasını ister. İskender'in fetihleri sırasında da hikâye ortaya çıkıp yeniden okunmaya başlanır.

Hikâye doğu edebiyatlarında bir mesnevî biçiminde ele alınınca, felsefî yönleri ve efsanevî ögeleri ortadan kaldırılıp tasavvufî bir çerçeveye yerleştirilmiştir. Masal unsurları ise şark kılığına büründürülerek işlenir olmuştur. Buna göre mesnevîlerde anlatılan Salaman u Absal hikâyesinin konusu kısaca şudur:

Yunanistan'da büyük bir padişah ile onun çok akıllı ve hakîm bir müşâviri vardır. Padişah tahtını bırakacak bir erkek evladı olmadığından yakınınca hakîm, kadınlara karşı duyulan şehveti kötüleyip onun adına büyü ile kadınsız bir çocuk meydana getirir. Güzelliğin mucizesi ve zekânın doruğu olan bu çocuğa Salaman adı verilir. Padişah, Absal adlı çok güzel bir kızı, ona dadı olarak tutar. Absal çocuğu çok titiz bir şekilde büyütür. Salaman ergenlik çağına gelince Absal bütün cinsî câzibesini gösterip onu kendisine bağlar. Padişah ile hakîm durumu öğrenince onları ayırmak isterlerse de bir sonuç alamazlar. İki âşık kaçmağa karar verip Kaf dağından daha yüksek bir dağın arkasındaki Hürrem adasına çıkarlar. Burada tabiatla iç içe bütün zevkleri birlikte yaşarlarsa da Salaman'ın babası oğlunu aramaya başlar. Sihirli aynasında onları görür. Önceleri geçimleri için yardımlarda bulunur. Ancak çocuğun ayrılığına dayanamayıp sihir kuvvetiyle onları taciz eder ve ülkeye geri dönmelerini sağlar. Binlerce güçlükle dolu bir yolculuktan sonra baba ile oğul kavuşurlar. Padişah mülkünü Salaman'a bırakacağını, ancak Absal'dan ayrılmadığı müddetçe bunun gerçekleşemeyeceğini söyler. Salaman bunu kabul etmez ve iki âşık tekrar kaçarak kendilerini ateşe atıp intihara kalkışırlar. Absal ölürse de Salaman babasının sihri yardımıyla kurtulur. Fakat artık aşk çılgını olmuştur. Padişah hakîme başvurup bir çare ister. Hakîm, Salaman'ı yanına çağırtıp kırk gün duâ ederse Absal'ın geri dönebileceğini söyler. Salaman bir köle gibi kırk gün hakîmin yanında çalışır ve her gece Absal'ın hayâli ile konuşur. Kırkıncı gün hakîm ona ebedî güzelliğin timsali olan Zühre'yi gösterir. O zaman Salaman Zühre'ye vurulur. Böylece şehevî aşktan kurtulmuş olur. Babası da ona tacını ve tahtını bırakır.

Hikâye ruhun (mânâ) vücut (madde) egemenliğinden nasıl kurtulacağını tasavvufî niteliklerle anlatır. Padişah (akl-ı evvel), hakîm (feyz-i bâlâ) Salaman (rûh), Absal (beden), Zühre (İlahî ve ebedî güzellik), ateş (riyâzet) gibi alegorik ögeler ilahî aşk uğrunda çekilen ızdırabı dile getirmek için birer araçtırlar. Hikâyeyi ilk defa mesnevî biçiminde yazan şâir İranlı Molla Câmî'dir (öl. 1492). Eser toplam 1130 beyit olup aruzun fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbı ile yazılmıştır. Câmî'nin eseri Reşid Yaseminî tarafından taş basması olarak yayınlandığı gibi (Tahran, ts.), Forbes Falkaner (London, 1850) ve Fitz Gerald (nazmen, London, 1856) tarafından İngilizceye; Auguste Bricteaux tarafından da Fransızcaya tercüme edilmiştir (Paris, 1911).

Türk edebiyatında *Salamân u Absâl* hikâyesini Câmî'den çeviri yoluyla ele alan şâir Lamiî'dir (öl. 1532). Lamiî, konuyu, şiir haline getirilmiş küçük ahlakî didaktik manzûmelerle zenginleştirmiş, Câmî'nin eserine ilâveler yaparak detaya inmiş ve esere tercümeden çok te'lif hissi uyandıracak bir özellik katmıştır. 1813 beyit tutarındaki eser aruzun fâilatün fâilâtün kalıbı ile yazılmış olup tek nüshası bilinmektedir. (İst. Ünv. Ktp: Ty. nr. 3088) Eser üzerine bir lisans tezi hazırlanmıştır (T. tz. nr. 349).

salât صلاة a. i. Namaz. (bkz. namaz).

Ashâbına geldikde salât emrini kıldı
Dedi işiden cümle semî'nâ ve atâ'nâ

Yahyâ Bey

salavât صلوات a. i. Peygamberimizin kendisi ve bu arada âilesi, ashâbı için okunan duâ ve övgüler. Özellikle cuma ve bazı vakit namazlarından önce veya mübarek geceler ile cenazeler için okunan salâlara da salavât denir. Kelimenin "namaz" anlamı da vardır. Salavât duâları "salavâtullâhi aleyh", "aleyhisselam" "sallalâhu aleyhi ve sellem" gibi dualardır. Eski kitapların başında bir salavât bölümü bulunurdu. Buharî'den nakl olunan bir hadîs-i şerîfte: "Bir kimse yazdığı bir şeyde bana da salavât yazarsa, benim adım o kitapta kaldığı müddetçe melekler onun için istiğfâr ederler." buyurulmuştur.

Safâ-yı kalb ile hergün gören verir salavât
Mehâsin etmiş o mihr-i kemâl-i nûrânî

Yahyâ Bey

Sâlih صالح a. i. Sâlih Peygamber. Hicaz ile Şam arasında oturan Semûd* kavmine gönderilmiştir. Bu kavim dağları oyup sağlam evler yaptılar. Halk yoldan sapınca Allah onlara Sâlih'i, peygamber olarak gönderdi. Kendilerine pek çok mucizeler gösterdi. Bunlar içinde en büyüğü, bir kaya içinden gebe bir deve çıkarmasıdır. Deve hemen doğurmuştur. Sâlih peygamber halkına bu deveye iyi bakmalarını söylediği halde halk deveyi öldürmüştür. Onların isyanları haddi aşınca Allah, gökten şiddetli bir ses göndererek hepsini helâk etti. Yalnızca Sâlih ve ona inananlar kurtuldu. Sâlih Peygamber bir rivâyete göre 85; bir başka rivâyete göre 200 sene yaşadı. Türbesi Mekke'dedir. Nûh* şerîatıyla amel etmiştir. *Kurân-ı Kerîm*'de onun hakkında 22 âyet vardır (msl. Arâf/73, 79; Hûd/61, 68; Şuarâ/141-159; Neml/45-53 vs).

Sâlih'e bir deve eyledik ihsân
Kayanın içinden çıktı nâgehân

Harâbî

sâlik سالك a. i. Bir yola giren ve o yolda giden, bir tarîkatın âdâbını yerine getiren. Sâlik, gerçek yolcusudur. Cezbeyle Allah'ın kudretini, hikmetini, sıfatlarını vs. anlayabilen odur. bkz. derviş.

Cân-ı âşık düşdü la'lün fikrine
Buldu sâlik sırr-ı gayba ıttılâ

Ahmed Paşa

Kad enâre'l-aşkı li'l-uşşâki münhace'l-hudâ
Sâlik-i râh-ı hakîkat aşka eyler iktidâ

Fuzûlî

sâliyye سالية a. i. Hicrî yeni yılın girmesiyle yazılan manzûme. Daha çok kasîde şeklinde olurdu. Bu tür kasidelerin nesih kısmı yeni yıldan bahseder ve övülen kişiye hayırlı-uğurlu olması temennisinde bulunulurdu. Bu kasîdelerin bir özelliği de içlerinde yeni yıla ait bir tarih mısraının bulunmasıdır.

Sâm سام f. i. *Şehnâme**de adı geçen bu kahraman, Feridun zamanında yaşamıştır. Nerîman'ın oğlu olup çok kuvvetli imiş. Oğlu Zâl* doğduğu zaman saç, kirpik ve kaşlarının bembeyaz olmasından dolayı onu dağa atıp gelmiştir. Nûh peygamberin oğullarından birinin adı da Sâm olup sâmî ırkın babasıdır. İsâ* peygamberin mucize olarak diriltdiği üç kişiden biridir. Hatta dirildiği zaman saçı ve sakalı ağarmış ve Hz. İsâ da "Yâ Sam! Sizin zamanınızda saç ve sakal ağarmazdı. Niçin ağardı?" diye so-

runca, cevap olarak: "Ya İsâ! Sen kalk deyince kıyamet koptu da mahşere çağrıldım sandım. Dehşetten saçım ve sakalım ağardı" demiştir. Rivâyete göre Hz. İbrahim zamanına dek saç ve sakal ağarmazmış.

Ol dem ki kasd-ı ceng eder sahrâları gül-reng eder
Dünyâyı hasma teng eder olursa Sâm u Güstehem

Nef'î

Hemân sersâm u bî-sâmân olup kârı ola zârı
Rüsûm-ı kâr-zârın Sâm görseydi mehîbâne

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. Zâl, Rüstem).

sanavber صنوبر a. i. Çam fıstığı ağacı, servi ve şimşâd cinsinden bir ağaç olup sevgilinin boyu yerine kullanılır.

Açıl bâğın gül ü nesrîni ol ruhsârı görsünler
Salın serv ü sanavber şîve-i reftârı görsünler

Bâkî

(bkz. kad. serv).

sanem صنم a. i. Put. bkz. büt.

Çağırdım sanem sanem
Ses verdi menem menem
Dedim lebin kim emsin
Dedi sen em gel sen em

Hataî

sarf صرف a. i. Gramer; dilbilgisinin şekil bilgisiyle uğraşan dalıdır. Eski Arap gramerlerinde ve Osmanlı eğitim sisteminde büyük önemi vardır. Kelimenin "harcamak" anlamıyla da kelime oyunları yapılırdı.

Nahvden geçdim kitâb-ı aşkdan aldım sebak
Hamdü-li'llâh nakd-i ömrü kılmadım yabana sarf

Aşkî

(bkz. nahv).

satranç صطرنج a. i. Aslı şatrançtır. Sadreng diye de bilinir. 64 kareye ayrılmış bir satıh üzerinde taşlarla oynanan bir oyundur. Klasik satrançta taş sayısı 32 olup bunların yarısı siyah yarısı kırmızı ve beyaz olurdu. Satrancın eski eğlence hayatında önemli bir yeri vardı. Bu nedenle satranç terim ve deyimleri şiirlere konu olmuştur. Şâh, vezîr (ferzâne, ferzend) fil, at, kale (ruh) ve piyon (piyâde, beydak) adı verilen taşların çeşitli hareketleri, bir savaş meydanını ve o savaşta yapılan atakları andırır. Önleri açık olduğu zaman şâh, bir kare düz ve çapraz, vezir, istediği kadar düz ve çapraz, fil yalnız çapraz, kale de yalnız düz gider. Piyonlar düz gidip çapraz taş alırlar. At ise iki kare yana, bir kare öne veya geriye "L" şeklinde ilerler.

Aşk satrancında ruhı şâha ferzend eyleyen
Aşkî derler bize ol ferzânelerden biriyiz

Aşkî

(bkz. beydak, ferzâne, ruh, fil, at).

satranç صطرنج f. i. Türk halk edebiyatında aruz ölçüsünün müfteilün müfteilün müfteilün müfteilün kalıbı ile musammat gazel biçiminde yazılan şiir.

Halk şiirinin fantazi şekillerinden olup saz şâirlerinin divan kültürü ile tanışmalarından sonra aruz ölçüsüyle şiir yazmaya başlamaları sonucu ortaya çıkan şekillerdendir. XIX. yy.da yazılmaya başlanmıştır. Örneklerine az rastlanır.

Satrançta her beyit dize ortalarındaki kafiyelerden dolayı iki eşit parçaya bölünerek dört dizeli bendlere (dörtlük) dönüşebilir. Bu durumda 4+4 duraklı veya duraksız sekizli hece ölçüsüne de uyum göstermiş olacaktır. Kafiyeleniş biçimi gazelde olduğu gibi aa, xa, xa.. vd. şeklinde devam eder. (*Medhine meddâh olalım hüsrev-i hûbân güzele/Vasfına sözler bulalım dinleye yârân güzele*- Dertli) Ancak dörtlük haline dönüştürülünce semâi* kafiyeleniş biçimi olan xaxa, bbba... vd. şekli ortaya çıkar (*Cân ile mey süzdürelim/Bezme şeker ezdirelim/Seyrederek gezdirelim/Bâğ ile bostân güzele*) Nitekim konuları daha çok semâide olduğu gibi sevgi, doğa, güzellik vs. âşıkane duygulardır. Âşık Dertli ile Emrah'ın satrançları oldukça ünlüdür.

savlecân صولجان a. i. Çevgân. bkz. çevgân.

Satvetle kûy-ı mihri alıp tutmak istese
Gerdûn o şâha mâh-ı nevin savlecân verir

Sünbülzâde Vehbî

savm صوم a. i. Oruç. (bkz. oruç) Hristiyanların yılda birgün hiç konuşmadan durmalarına savm-ı Meryem denir. Aynı âdet yahudilerde de vardır. Müslümanlarca mekruhtur.

Bûse-i ıyde sıyâm-ı mü'minîn hoşdur demiş
Ol büt-i tersâ meğer kim savm-ı Meryem'den çıkar

Sebâtî

Savm u salâtı fevt olan anı kazâ kılur
Sensiz geçen zamân ile vaktin kazâsı yoh

Nesîmî

savma'a صومعه a. i. Hristiyan rahiplerinin uzleti için yapılmış hücre veya ibâdethâne. Hristiyan manastırlarına da savma'a denir.

Müftileri medreseden zâhidleri savma'adan
Keşîşi hem keşîş ile kilîsâsından iledir

Kadı Burhaneddîn

sâye سایه f. i. Gölge. Bu kelime divân şiirinde gerçek anlamı yanında bir de "himâye, lûtf, teveccüh" anlamlarında kullanılır. "Zıll" şekli de yaygın olan sâye, daha çok tamlamalar kurar (Sâye-i Hümâ gibi). Sevgilinin saçı gecenin gölgesi yerine kullanılır. Tûbâ* ve servi ağacının gölgeleri, oldukça fazla ele alınan düşüncelerdendir. Peygamberimizin gölgesinin yere düşmemesi, gölgenin güneş dolayısıyla oluşumu, gölgeden korkma, gölgenin sahibini terk etmemesi vs. yönlerden de sözkonusu edilir.

Sâyende revân su gibi hoş geçti bu âlem
Düşmezdi yere serv boyun sâyesi ammâ

Yahyâ Bey

Çetr-i ikbâlin ola kevn ü mekâna sâyebân
Sâyesinde kâinât âsûde ta rûz-ı hisâb

Nef'î

sayyâd صیاد a. i. Avcı. Avcılık; ok, kemend, tuzak vs. yollarla icra edilir. Bazan köpek ve şâhin de sayyadın yardımcısı olur. Divân şiirinde sevgili sayyâd, âşık ise avdır. Âşığın canı ve gönlünün avlandığı durumlar vardır. Sevgilinin saçı, gamzesi ve gözü birer avcıdır. Saç, kemend ile; gamze ve göz ise ok (kirpik) ile avlanırlar. Sevgilinin avcılığında mutlaka tam isabet söz konusudur. Bu avcıda asla merhamet yoktur.

Ah kim sayyâd-ı gamzenden dile peykân yağar
Oh nice sihr etdi nahcîr üstüne bârân yağar

Ahmed Paşa

Sayyâd sakın cefâ yamandır
Bilmezsin mi ki kane kandır

Fuzûlî

seb'a-i seyyâre سبعه سیاره a.i.t. Yedi gezegen. Eskiden yıldızların dünyaya ve dünyadakiler üzerine tesîr ettiğine inanılırdı. Âlemin merkezi kabul edilen dünyanın etrafında sırasıyla Kamer, Utarid, Merih, Şems, Zühre, Müşteri ve Zühal vardır. bkz. ilm-i nücûm.

Çerh-i feleğin sa'dîne vü nahsine lânet
Kevkeblerinin sâbit ü seyyârına hem yuf.

Rûhî

(bkz. felek).

Seb'a'l-mesânî سبع المثانی a.it. Yedi âyetten meydana gelen ve *Kur'ân-ı Kerîm*'in ilk sûresi olan Fatiha'ya verilen ad. Kelime olarak "tekrarlanan yedi (âyet)" anlamına gelir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Fatiha için bu ad kullanılmıştır (Hicr/87). Bu hususta tefsirlerde çeşitli rivayetler vardır. Önce Mekke, sonra Medîne'de indirilmesi, Allah ile kul arasında tekrâr edilmesi, her namazda okunması vs. bunlardandır. Hatta yedi kat göğe karşılık Fatiha'da yedi âyet olduğunu söyleyen âlimler de vardır. Tasavvufa göre bu yedi âyetin yüzdeki yedi hattı (iki kaş, dört kirpik ve bir saç, karşıladığı söylenir. (bkz. Fatiha)

Zülf ü ruhsârını görmeklik için leyl ü nehâr
Okurum Seb'a'l-mesânî ile Kur'ân beri gel

Nesîmî

Sebe' سبا a. i. Seba. bkz. Saba.

sebeb-i te'lîf سبب تأليف a.i.t. Eski yazma kitapların baş kısımlarında yer alan bir bölümdür. Yazar bu bölümde kitabını niçin ve kime yazdığını açıklar. Kitabı ithaf ettiği kişiye övgüler söyler ve kitabın yazılmasına vesile olan kişi veya olaydan bahseder.
(bkz. elyazması).

Sebk-i Hindî سبك هندى a.i.t. Hint üslûbu. Bâbürlü-Hind saraylarında XV ila XVII. yy.lar arasında uygulanmış olan bir şiir üslûbudur. Hindistan'da Hint-Türk saraylarında yetişen Örfî, Baba Figânî, Sâib, Tâlib-i Amûlî, Kudsî, Meşhedî, Kelîm gibi şâirlerin etkisiyle Türk şiirine XVII. yy.da girmiş ve devam etmiş olan bu üslûbta divân şiirinin klasik kuralları aşılmıştır. Her ne kadar estetik yapı ve malzeme aynı idiyse de hayallerde bir yenilik kendini gösterir. Bu üslûpta bilmeceyi andıran karmaşık mazmûn ve söyleyişler, hayâle dayalı incelikler ve zihni zorlayan imajlar, çok zor anlaşılabilen ve derinlere gizlenmiş mânâ, orijinal teşbîhler, sentetik bir şiir dili vs. hep zekâya yönelik çalışmalar kendini gösterir. Bir çeşit çevreden kaçış diyebileceğimiz bu şiir klasik şiirimiz içinde Nâilî ve Fehîm ile başlayıp aynı asırda Neşâtî, Vecdî, Nedîm-i Kadîm ve Nef'î çizgisiyle devam etmiş ve Şeyh Galib'e kadar gelmiştir.

sebû سبو f. i. Şarap testisi. Eskiden şarap, küp veya testilerde saklanırdı. Yaz mevsiminde içkinin soğuk kalması da böylece sağlanmış olurdu. Hatta bu şarap testilerinin kır meclislerinde soğuk su kaynaklarına konulup soğutulduğu da olurdu. Bazı ev ve meyhanelerin izbe köşelerinde su testisi gibi şarap testileri de saklı dururdu.

Sebû-yı meyle ibrîk-i vuzû bir hâkten ammâ
Ne hikmettir bilinmez biri sâlih biri fâsıktır

Nâbî

Sebû-yı bâde mahmûrân-ı şevke bâr-ı dûş olmaz

Ragıp Paşa

Ol mey ki neşvesinde ola bûy-ı imtinân
Seng-i kazâ dokunması yeğdir sebûsuna

Nâbî

(bkz. câm, bâde).

secde سجده a. i. Namazda alın, el ayaları, diz ve ayak parmaklarının yere değecek şekilde pozisyon alıp âcizlik ve kulluk ifadesi göstermektir. Allah'tan başkasına secde yapılamaz. Secde, namazın rükünlerinden olup bir rekâtta iki kere secde etmek farzdır. Divân şiirinde güneş, ay ve yıldızların Hz. Yûsuf*a secde etmeleri, meleklerin Âdem*e secde etmeleri, ateşperest ve putperestlerin secdeleri vs. sözkonusu edilir. Âşık ve sevgilinin yüzü, kaşları, eşiği, izi, mahallesi vs. için kulluk ifâdesi olarak secde eder.

Gam-ı günâh ile sen ne gününe turursun
Rükû u secde içinde ola semâ vü zemin

(bkz. rükû, namaz).

seci' سجع a. i. Düzyazıda cümle ve cümleciklerin sonunu, kulakta aynı sesi bırakan kelimelerle kafiyelendirip süsleme sanatı; nesir içinde kafiye. Secî yapmaya tesci', böyle yazılmış eserlere de müsecca denir. Seci', cümlede bulunduğu yere göre üç kısma ayrılır: 1. Sec'-i mukayyed veya sec'-i rabtî (Bağlı seci): Bir kelime ile birbirine bağlı olan iki cümleciğin sonundaki secî. Cümlecikler bağlaç ile birleşir ve secîli kelimeler birbirine atıf ile bağlanır. "Mektubunuz vâsıl u meâline ıttıla hâsıl oldu" cümlesindeki u (ve) bağlacı ile sondaki oldu yardımcı fiili bu görevi yaparlar. 2. Sec'-i mutlak (yalın seci) Bir kelime ile bağlı olmayan tek cümle içindeki ile bağlı olmayan tek cümle içindeki seci'dir. "Sevk-i rüzgâr eczayı vücudumu tarmar ettiğinden..." cümlesinde olduğu gibi. 3. Sec'-i mefrûk (Ayrı seci): İki ayrı cümlede geçerli olan secîdîr. Redifli kafiyeyi andırır.

"Bir adam ki bihişt firâkından nâlân idi. Biri Yakub ki Yusuf hicrinden giryân idi. Biri Yusuf ki Yakup derdinden perîşân idi." cümlelerinde böyle bir durum vardır.

Seci, ses ve ölçüsüne göre de üçe ayrılır: 1. Sec'-i mütevâzî: Kelimeleri vezin yönünden tam uygun olan secîdir. "Hamd-i nâ-madût ve senâ-yı nâmahdût..." gibi. 2. Sec'-i mutarraf: Kelimeleri vezin yönünden yarı uygun olan secîdir. Bunların çoğu birleşik kelimelerde görülür. "Derûnen bir, şeklen mütegâyir"... gibi. 3. Sec'-i murassâ: Bir cümledeki bütün kelimelerin hem vezin hem de kafiye yönünden uygun olduğu secidir "Sözlerim evsâfınıza münhasır, gözlerim eltafınıza muntazırdır." cümlesinde olduğu gibi.

Türk edebiyatına İran'dan geçen secî divân edebiyatında önemli bir yere sahiptir. Süslü nesrin doğması secî sayesinde olmuştur. Eskiden nesirde ustalık göstermek, secî kullanmakla ölçülmüş ve nesir yazmanın özü, secîli yazmak şeklinde düşünülmüştür. Secîli nesir genellikle kelime oyunları ve zincirleme tamamlamalarla örülmüş cümlelerden oluşan özentili bir nesirdir. Bunun en büyük sakıncası, anlatılmak istenen düşüncenin sanata ve kelimelerle boğularak zor anlaşılır bir hal almasıdır. Bu durumda aynı fikrin değişik kelimelerle tekrarlandığı veya konu ile ilgisi olmayan fikirlerin kelime zorlamasından dolayı cümleye sıkıştırıldığı olurdu. Ancak usta bir yazarın kaleminden çıkmış secîlerde bu kusurlar bulunmadığı gibi akıcı üslup ve yer yer kendini gösteren nükteler okuyucuya bediî bir zevk de verirdi.

Türk edebiyatında seciyi ilk defa kullanan Sinan Paşa'dır (XV. yy.). Onun, dinî ve felsefî düşüncelerini anıtlaştırdığı *Tazarrunâme*'sinden sonra bu sahada secîin büyük ustaları sayılan Nergisî (öl. 1634; *Münşeât*, nesir *Hamse*) ve Veysî'nin (öl. 1628; *Siyer-i Veysî. Habnâme, Düsturu'l-Amel., Münşeât*) eserleri secîi doruk noktasına ulaştırmıştır. Tanzimattan sonra Türk edebiyatında secî yavaş yavaş kullanılmaz olmuş ve bugün tamamen ortadan kalkmıştır.

Sedd-i İskenderî سد اسکندری a.i.t. İsken-der-i Zülkarneyn'in Ye'cûc* ve Me'cûc* için yaptırmış olduğu sed. (bkz. İskender).

Eğer maksûd eserse mısra-ı berceste kâfîdir
Aceb hayretteyim ben sedd-i İskender husûsunda

Ragıp Paşa

Sefâret-nâme سفارتنامه a.f.b.i. Sefîr (elçi) olarak bir ülkeye gönderilen kişilerin, yahut beraberlerinde bulunanlardan birinin sefâretleri (elçilik) sırasında gördükleri ve yaptıkları ile siyasî izlenimlerini anlattıkları eserlerin genel adı.

Osmanlı devletinin ilk dönemlerinden başlayarak çeşitli ülkelere sefir gönderilmişse de sefâretnâme yazma geleneği XVII. yy. ın ikinci yarısında başlar. Ancak daha önceki devirlere ait rapor biçiminde ilkel sefâretnâme örneklerine de rastlanır. Osmanlı devletiyle diğer hükümetler arasındaki siyasal ve kültürel ilişkilerin sınır ve kapsamını ortaya koyan en eski vesîkalar olan sefâretnâmeler, ilişkide bulunulan devletlerin sosyal ve iktisadî durumları, teşrifat usulleri, yaşama biçimleri vs. hakkında çoğunlukla resimlendirilmiş bilgiler verir. Hemen hepsi zekî ve kavrayışlı kişilerce yazılan bu eserler Osmanlının diğer devletlere karşı tutum ve düşüncelerini de yansıtır. Sefâretnâmeler yazarlarının görev biçimine göre ikiye ayrılır: 1. Özel sefâretnâmeler. Sefirlerin gerçek amaçları ile bu görevin nasıl yerine getirildiğini bildirir siyâsî belgelerdir. Daha çok takrîr niteliğinde olurlar. 1787 yılında Fas'a gönderilen Ahmed Azmî Efendi'nin takrîri gibi. 2. Genel sefâretnâmeler. Sefirlerin gezip gördükleri yerlerdeki, yönetim, sosyal hayat, askerlik, kültür, maârif, sanayi, medeniyet seviyeleri vs. hakkında bilgi veren eserler. Yirmi sekiz Çelebi Mehmed'in *Fransa* (Paris) *Sefâretnâmesi* gibi. İçerdikleri konular bakımından basit gibi görünen sefâretnâmeler, Avrupa'yla savaştan başka karşılıklı ilişkisi bulunmayan Osmanlı toplumunun yabancı ülkeler hakkındaki yegâne bilgi kaynağı özelliğini taşırlar. Buna karşın birçoğunda gereksiz detaylara fazlaca yer verilmiştir.

Aralarında oldukça fazla ilgi uyandırmış eserler de bulunan sefâretnâmeler bazan manzum olarak da kaleme alınmışlardır. Edebiyatımızda, varlığını bildiğimiz sefâretnâme örnekleri vardır. Osmanlı tarih vesîkaları arasında sefâret takrîri olarak da anılan bu eserleri yazılış tarihlerine göre şöylece sıralayabiliriz: *Viyana Sefâretnâmesi* (1655, elçi Kara Mustafa Paşa, yazan Evliya Çelebi, bs. *Râşid Tarihi*, c.I.; *Silahtar Tarihi*, c.I.; *Seyahatnâme*, c. VII), *Mükâleme takrîri* (1688-1892, elçi Zülfikar Paşa, bs *Silahtar Tarihi*, c.II.) *Viyana Sefâretnâmesi* (1719, elçi İbrahim Paşa, bs. Almanca, Viyana, 1907; *TOEM*, S. 40. Bu seferde şâir Nâhifî de bulunmuştur), *Fransa Sefâretnâmesi* (1720-1721, elçi Yirmi sekiz Mehmed Çelebi), *İran Sefâretnâmesi* (1721, elçi Ahmed Dürrî Efendi, bs. Paris, 1810, 1820), *Rusya Sefâretnâmesi* (1722-1723, elçi Nişli Mehmed Ağa, bs. *Tarih Vesîkaları Der.* sayı, 10-12), *Istılâh-ı Nemçe* (1730, elçi Mustafa Efendi), *Lehistan Sefâretnâmesi* (1730, elçi Mehmed Ef.), *Takrîr* (1731-1733, elçi Mehmed Saîd Ef., bs. *TOEM*, c.II.), *Rusya Sefâretnâmesi* (1740-1742), elçi Mehmed Emin Paşa, *Hindistan Seyahatnâmesi* (1744-1749, elçi Salim Ef.), *İran Sefâretnâmesi* (1746, elçi Mustafa Nazîf Ef. bs. *İzzî Tarihi*, c.I., *Devhatü'l-Vüzerâ*, c.I., *Tarih-i Gülşen-i Maârif*, c.II.) *Lehistan Sefaretnamesi* (1755, elçi Ali Ağa. bs. *TOEM*, Sayı 13), *İran Sefâretnâmesi* (1747, büyükelçi Hacı Ahmed Paşa), *Nemçe Sefâretnâmesi* (1748, elçi Hattî Mustafa Ef., bs. *İzzî Tarihi* c.V., *Tarih-i Gülşen-i Maârif*, c.II.), *Viyana Sefâretnâmesi* (1757-1758, elçi Ahmed Resmî Ef., bs. İstanbul, 1887, Almanca, Berlin, 1763, 1809, *Vasfî Tarihi*, c.I.), *Lehistan Sefâretnâmesi* (1757-1758, elçi Mehmed Ağa, bs. *Vasfî Tarihi*, C.I., *Tarih-i Gülşen-i Maârif*, c.II.) *Rusya Sefâretnâmesi* 1757-1758, elçi Şehdî Osman Ef., bs. *Tarih Vesîkaları Der.* sayı, 1-5), *Prusya Sefâretnâmesi* (1753-1764, elçi Ahmed Resmî Ef., bs. İstanbul, 1886, 1903, Almanca Berlin, 1809), *Sefâretnâme-i Necâtî* (1771-1775, elçi Silahdar İbrahim Paşa, yazan Necatî Ef.), *Sefâretnâme-i Abdülkerim Paşa* (1775-1776, elçi Abdülkerim Paşa, bs. İstanbul, 1898), *Kaside-i Tannâne* (*İran Sefâret takrîri*, 1776, elçi Sünbülzade Vehbî, manzum, bs. *Divân-ı Vehbî*, Bulak, 1837), *Fas Sefaret Takrîri* (1785-1786, elçi Seyyid İsmail Ef., *Buhara Sefâretnâmesi* (1787-1791); elçi Alemdar Mehmed Paşa, bs. *Cevdet Tarihi*, c.XV.), *İspanya Sefâretnâmesi* (1787-1788, elçi Vâsıf Ef. bs. *Cevdet Tarihi*, c.IV.), *Fas Sefâret Takrîri* (1787, elçi Ahmed Azmî Ef.) *Prusya Sefâretnâmesi* (1790-1792, elçi Ahmed Azmî Ef. bs. İstanbul, 1886), *Nemçe Sefâretnâmesi* (1791-1792, elçi Ebubekir Râtib Ef.) *Rusya Sefâretnâmesi* (1793-1794, elçi Mustafa Râsih Paşa), *Havâdisnâme-i İngiltere* (1793-1796, elçi Yusuf Agâh Ef. bs. *Cevdet Tarihi*, c.VI., *Muharrerât-ı Nâdire*, s. 384-396), *Journal du Voyage de Mahmoud Raif Efendi en Englaterre ęcrit par luyi meme* (1793-1796), *Fransa Sefâretnâmesi* (1802, elçi Amedî Mehmed Said Galib Ef. bs. *Edebiyat-ı Umûmiye Mec.* c.I.), *Fransa Sefâretnâmesi* (1808-1811, elçi Seyyid Abdürrahim Muhib Ef.), *Fransa Sefâretnâmesi*, (1806, elçi Seyyid Mehmed Emin Vahid Ef., bs. İstanbul, 1866, 1887, Fransızca Paris, 1843), *İran Sefâretnâmesi* (1807, elçi Seyyid Mehmed Refî Ef., bs. İstanbul ts.), *Musavver İran Sefâretnâmesi* (1811, elçi Yasincizâde Seyyid Abdülvahhab Ef., yazan Bozoklu Osman Şakir Ef.) *Takrîrler* (*Londra Sefâretnâmesi*, 1832, elçi Mehmed Namık Paşa), *Avrupa Risâlesi* (1838, Paris Sefâret başkâtibi Seyyid Mustafa Samî Ef., bs. İstanbul, 1840, 1852, *İtalya Sefâretnâmesi* (1838, elçi Mehmed Sadık Rıfat Paşa, bs. İstanbul, 1858), *Risâle* (*Sefâretnâme*, 1845, elçi Abdürrezzâk Bahir Ef.).

Osmanlı Sefâretnâmeleri üzerine F.R. Unat tarafından geniş bir araştırma yapılmıştır (bk. *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri*, Ankara, 1968).

Bunca sefâretnâme içinde Yirmi sekiz Mehmet Çelebi'nin *Fransa (Paris) Sefâretnâmesi*'nin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Bakmasını, görmesini ve göstermesini iyi bilen yazar, III. Ahmed'in sefîri olarak 1720 yılında gittiği Paris'e, Karlofça ve Pasarofça'nın millî şuurda açtığı hazin gediklerden ve devlet işlerinde pişmiş zeki bir

memur tecrübesiyle bakar. Kalabalık bir maiyyetle, Fransız elçiliğinin sağladığı bir kalyona binerek yola çıktığı Ekim ayından itibaren her geçen günün hatıra ve izlenimlerini kendine has zarif ve orijinal üslûbuyla kaleme alır. Rasathane, tiyatro ve opera, nebatât ve hayvanât bahçeleri, askerî kışla ve hastâneler, imalathane ve atölyeler vs. kültür ve sanayî kuruluşları ile şehrin ve yapıların mimarî özelliklerinin anlatıldığı eserde açık karşılaştırmalar yerine Osmanlı heyetinde hayranlık uyandıran yerler ve olaylar ağırlıktadır. Batılılaşma tarihimizde bu küçük sefaretnâmenin çok büyük etkisi olmuştur. Eser, bir dostluk ilişkisinin kuruluşu ve amacına ulaşmış bir gezinin en içten itiraflarla, yalansız ve yanlışsız yazılmış şeklidir. Önce yazılı bir belge olarak devrin padişahı III. Ahmed'e ve sadrazam Damad İbrahim Paşa'ya sunulan eser, uyandırdığı büyük ilgi sonucunda değişik kişiler tarafından defalarca kopya edilmiştir. Eser yedi kez de basılmıştır (Fransızca Paris, 1757, 1851; 1872; eski harflerle İstanbul, 1866, 1890; yeni harflerle ve sadeleştirilerek, İstanbul, 1970, 1975).

sehâb سحاب a. i. Bulut. bkz. ebr.

Serverin beş parmağındandır kinâyet cûd ile
Âfitâb u mâhtâb ile sehâb u kân u yem

Karamanlı Nizamî

seher سحر a. i. Tan yerinin ağarmasından az önceki hal. bkz. sabah.

Yatma hengâm-ı seher bîdâr ol
Vâkıf-ı seccâde-i istiğfâr ol

Nâbî

sehl-i mümtenî سهل ممتنع a.i.t. Kolay ve sâde göründüğü halde söylenmesi zor olan söz. Bir sözün sehl-i mümtenî oluşu, taklid edilemeyişiyle ortaya çıkar. Sehl-i mümtenînin şartı ise sâde olmasıdır. Süleymân Çelebi'nin *Mevlîd*'i bir sehl-i mümteni örneğidir. Ziya Paşa bu eser hakkında şöyle der.

Aşk u sühan anda müctemî'dir
Başdan başa sehl-i mümtenî'dir

sekt-i melîh سكت مليح a.i.t. Güzel âhenk duraklaması. Aruz*da "mef'ûlü mefâilün feûlün" vezninde ilk cüz olan "mef'ûlü" biriminin son hecesi ile ikinci cüz olan "mefâilün" biriminin ilk hecesini birleştirerek bir uzun hece ortaya koymaktır. Bu durumda vezin "mef'ûlün fâilün feûlün" olacaktır. Sekt-i melîh yapılan şiirde vezin ikizleşmesi sözkonusudur. Şu beytin ikinci dizesinde sekt-i melîh yapılmıştır.

Gönlüne katı gelip bu bîdâd
Yumşak yumşak dedi ki sayyâd

Fuzûlî

selâm سلام a. i. Âşinalık gösterme, selâm. Ayıplardan ve âfetlerden koruma anlamı taşıyan selâm, Allah'ın isimlerinden de biridir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de birçok yerde mü'minlere selâm verme olarak geçer. Selâm almak farz-ı kifâyedir. Selâm vermek ise sünnettir. Buna göre yürüyen oturana, atlı yayaya, küçük büyüğe, er kişi çocuğa selam verir. İki kişi karşılaşınca selâmı önce davranan verir. Selâm alanın sesini verenden fazla yükseltmesi gerekir. *Kur'ân* okunurken, hutbe esnasında, ders okutulurken, ezan ve ikamet esnasında selâma cevap verilmez. Uyuyan ve yatan kişiye, oyun oynayanlara, şarkı söyleyenlere, abdest bozanlara, hamamda veya başka bir yerde çıplak bulunanlara da selâm verilmez. Selâm kelimesi Dârü's-Selâm (cennet), Medînetü's-Selâm (Bağdat) tamlamalarında da geçer.

Cennette ana menzil-i Mahmûd'da makam
Rûh-ı mübârekine tahiyyât ile selâm

Yahyâ Bey

selâse-i gassâle ثلاثه غساله a.i.t. Üç yıkayıcı. İçki içilirken ilk üç kadehe bu ad verilir. Bu üç kadehten fazla olan içki artık insanda hayâ, edep ve korku bırakmazmış. Üç kadehlik içkinin ise yemek sonrasında hazımı kolaylaştırdığına inanılır. İlk üç kadeh insanı iyi şeylerden sıyırdığı için selâse-i gassâle denilmiştir.

Ey dil bunu söyler sana meclisde sebû
Âlâyiş-i dehr-i sifleden destini yu

Bildin mi ne der selâse-i gassâle
Ya'ni ki salât-ı aşk için eyle vuzû

Riyâzî

Selîm-nâme سليمنامه a.f.b.i. Divân edebiyatında Yavuz Sultan Selîm'in saltanatını konu edinip onun dönemindeki belli başlı olayları anlatan şiir veya düzyazı eserlerin genel adı.

Selimnâmeler Türk edebiyatında örneğine sık rastlanan gazavatnâme, fetihnâme, zafernâme gibi Osmanlı tarihinin eksik bıraktığı noktaları tamamlayan eserlerdir. Konuları genellikle Sultan Selim'in (saltanatı 1512-1520) Trabzon'daki valiliğinden başlayarak önce Gürcü'lerle, sonra da babası ve kardeşleriyle olan mücadelelerini anlatır. Sonra tahta geçip Safevî ve Memlûklüler ile yaptığı savaşlar anlatılır. Divân edebiyatının yükselme çağında kaleme alındıkları için tarihî değerleri yanında edebî değerleri de oldukça yüksektir. Devrin sosyal, siyasal ve kültürel olaylarını detaylı bir şekilde anlatırlar. Birçoğu Yavuz devrinde yaşayıp onunla birlikte seferlere katılan yazarlar tarafından kaleme alınmış olup Sultanın övgüsünü anlatan kısımlar hariç vesikalara dayanan ve titizlikle düzenlenmiş eserlerdir.

Selimnâmelerin genel karakterleri epik-didaktik oluşlarıdır. Şiir veya düzyazı olsun Selimnâmelerde sanat kaygısından çok yaşanan olayların yalansız, düzenli ve samimî anlatışına önem verilir. Çoğunlukla yalın bir dil kullanılır. Düzyazı olanlar ise o dönemde gelişmeye başlayan tarih nesrinin güzel örnekleri sayılır. Şiir olanlarda ise çok defa okuyucuyu sıkmayan akıcı bir üslup göze çarpar. Olayların akışında tam bir bütünlük görülmezse de Sultan Selim'in hayatı belli bölümler halinde ve günü gününe bütün detaylarıyla anlatılır. Selimnâmeler halk ve asker üzerinde oldukça etkili olmuş eserlerdir. Hemen baştan sona zafer ve başarı anlatımlarıyla dolu olduğundan halkın millî gururunu onore ediyor; askerin savaş isteğini arttırıyor, hiç olmazsa teşvik ediyordu. Nitekim daha sonraki dönemde Süleymânnâme* adlı eserlerin ortaya çıkmasının en büyük etkeni yine Selimnâme türü olmuştur.

Selimnâmelerdeki ana olaylar şunlardır: Selim'in şehzadeliği ve babasından tahtı isteyişi, taht mücâdelesi ve sultanlığı, Şah İsmail ile ilişkileri ve mektuplaşmalar, İran seferi, Çaldıran, Mısır'ın fethi, Mercidâbık, Ridâniye, Selim'in ölümü ve Süleyman'ın (Kanunî) tahta çıkışı. Selimnâmelerin bir kısmı özel adlarla anılırlar. Türk edebiyatında Arapça, Farsça ve Türkçe olmak üzere yirmi kadar *Selimnâme,* yazılmıştır. Bunları yazarlarıyla birlikte şöylece sıralayabiliriz: İshak Çelebi'nin (öl. 1573) *Selimnâme*'si (yazılışı 1512-1514). Esere *İshaknâme* de denir (bk. TS. III. Ahmed Bl. nr. 2672, Hazine Bl. nr. 1423, Revan Bl. nr. 1275, 1276; Nuruosmaniye Ktp. nr. 3941). Keşfî'nin (öl. 1525) *Selîmnâme*'si (yazılışı 1521) (bk. Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Bl. nr. 2147). İdris-i Bitlisî'nin (öl. 1521) *Farsça Selimnâmesi.* Müellifin ölümü üzerine yarım kalmış ve daha sonra oğlu Ebülfazl Çelebi tarafından tamamlanmıştır (bk. TS Hazine Bl. nr. 1597, Revân Bl. nr. 1540). Kemalpaşazâde'nin (öl. 1534) *Selîmnâme*'si. Yazarın ünlü tarih kitabının bir yan ürünüdür (bk. TS Hazîne Bl. nr. 1424, Revân Bl. nr. 1277). Celalzâde Mustafa Çelebi'nin (öl. 1567) *Meâsir-i Selimhânî*'si (bk. TS Revân Bl. nr. 1274, Hazine Bl. nr. 1415; Arkeoloji Ktp. nr. 362). Muhyî'nin (XVI. yy.) *Selîmnâme*'si. Manzum-mensur karışık orijinal bir eserdir (Tek yazması İzzet Koyunoğlu kitaplığındadır). Şükrî-i Bitlisî'nin (XVI. yy.) manzum *Selîmnâme*'si (bk. TS Hazine Ktp. nr. 1597, 1598) Eser, Çerkesler Katibi Yusuf tarafından nesre çevrilmiştir (1620) ve Azmizâde Mustafa (öl. 1622) ile Cevrî tarafından yeniden yazılmıştır (1627) (bk. Millet Ktp. Emîrî nr. 1310). Sücudî'nin (XVI. yy.) *Selîmnâme*'si (yazılışı 1520). İshak Çelebi'nin *Selîmnâmesi*'nin devamı gibidir (bk. TS. Revân Bl. nr. 1284/1). Sa'dî b. Abdülmüteal'ın (XVI. yy.) *Selimnâme*'si (bk. KS. Revân Bl. nr. 1277, Hazine Bl. nr.

1424). Kebir b. Üveys Kadızâde'nin (XVI.yy.) Farsça *Gazavât-ı Sultan Selîm*'i (bk. Üsküdar Selimağa Ktp. nr. 825). Ali b. Muhammed el-Lahmî'nin (XVI. yy.) Arapça *ed-Dürrü'l-Mesân fi Sîreti'l-Muzaffer Selîm Han*'ı (bk. TS. Bağdat Köşkü Bl. nr. 197). Şirî'nin (XVI. yy.) *Tarih-i Feth-i Mısır* adlı Selimnâmesi. Baştan sona manzum olan bu kitap Selimnâmeler içindeki en ünlü eserdir (bk. TS. Emânet Hazinesi Bl. nr. 1433). Edaî'nin *Şehnâme-i Selimhanî*'si. Manzum ve Farsçadır (bk. İ. Ünv. Ktp. nr. 51. Halis Ef. ktp. nr. 2293). Hoca Sadeddin'in (öl. 1599) *Selîmnâme*'si. *Tâcü't-Tevarîh*'i tamamlar nitelikte bir eserdir (bk. İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 639, 1428, 2513, 2615, 3858; Beşir Ağa Ktp. nr. 447, Ragıp Paşa Ktp. nr. 977). Ebülfazl Mehmed Efendi'nin (öl. 1579) *Farsça Selîm Şahnâme*'si. Babası İdris-i Bitlisî'nin *Selîmnâme*'sini tamamlamıştır. (bk. Lala İsmail Ef. Ktp. Farsça yazmalar nr. 348/II; TS Emanet Hazinesi Bl. nr. 1423/II.). Çerkesler Kâtibi Yusuf'un *Selimnâme*'si (yazılışı 1620) Şükrî'nin manzum *Selimnâme*'sinin düzyazıya çevrilmiş hâlidir (bk. Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Bl. nr. 2146, 2148; TS Hazine Bl. nr. 1422).

Nüshaları bilinen bu eserlerden başka henüz ele geçmemiş Selimnâmeler de vardır. Bursalı Mehmed Tahir şâir Senaî'nin (bk. *OM*. III, s. 67), Babinger, Şuhudî'nin (bk. *GOW*, s. 53), Kâtip Çelebi de Ârifî'nin (bk. *Keşfüz-Zünûn II*, s. 1026) birer *Selimnâme* yazdıklarını bildirirler.

Selimnâmeler içinde Yavuz'un hayatını konu almayan (II. Selîm ve III. Selîm'e ait) eserler de vardır. Vusulî'nin (bk. Fatih Millet Ktp. Emîrî, tarih, nr. 320), Gelibolu'lu Âlî'nin (bk. *OM*. II, s. 91) ve Subhî'nin (bk. Köprülü Ktp. nr. 362) *Selimnâme*'leri bunlardandır. Yazarı bilinmeyen Selimnâmeler de vardır. *Tarih-i Sultan Selîm* (bk. Süleymaniye Ktp. Esâd Ef. Bl. nr. 2152; Hüsrev Paşa Ktp. nr. 341; Köprülü Ktp. nr. 361, 362 III. Selim tarihi), *Fetihnâme-i Sultan Selîm* (bk. TS Hazine Bl. nr. 1438 III. Selim hakkında) ve *Selîmnâme* (bk. TS. Revan Bl. nr. 1537, 1540) adlı eserler de bu türdendir.

selîs ثليث a. i. Türk halk edebiyatında aruz ölçüsünün feilâtün feilâtün feilâtün feilün kalıbı ile yazılan şiir. Halk şiirinin orijinal şekillerinden olup daha çok gazel biçiminde düzenlenir. Ancak murabba*, muhammes*, müseddes* biçiminde yazılmış selisler de vardır. Saz şâirlerinin divân kültürüyle tanışmalarından sonra aruz ölçüsüyle şiirler yazmaya başlamaları sonucu ortaya çıkan şekillerdendir. Örneklerine pek az rastlanır.

Kafiye düzeni gazelde olduğu gibi aa devâm eder (*Gide mi haşre kadar hüzn ile firkat acabâ/Yoksa hasıl ola mı yâr ile vuslat acabâ-* Tokatlı Nurî). Murabba biçimde ise aBaB, cccB... vd. kafiye düzeni daha çok kullanılmıştır (*Yine aldı gam u efkâr-ı dili dağ-ı tenin/Acımaz mı yüreğin merhametin yok mu senin/Ne revâ cevri ola goncaya serv-i semenin/Acımaz mı yüreğin merhametin yok mu senin-* Nurî).

Selisin konusu sevgi, ayrılık acısı, doğa, güzellik vs. âşıkane duygulardır. Dörtlük biçimleri nakaratlı yazılabildiği için şarkı* veya mütekerrir murabbaı andırır.

Selm سلم f. i. Feridun*un üç oğlundan biridir. Feridun ölürken Arabistan'ı Selm'e bırakmış. Selm, Sâmi kavimlerin atası imiş. bkz. Feridun, İreç.

Selmân سلمان a. i. Divân şiirinde adı geçen iki meşhur şahsiyetin adıdır. Bunlardan biri Selmân-ı Savecî (1309-1376) diye bilinen ünlü İran şâiri olup kasideleriyle ünlüdür. Şâirler kendilerini Selmân-ı Savecî'ye benzetmeyi âdet edinmişlerdir.

Özellikle kasidelerin fahriye* bölümlerinde adı geçer. İkincisi ise Selmân-ı Farisî'dir. Ashab'ın ulularından olup Isfahan'da doğmuştur. Önceleri mecûsî imiş. Bir kilise önünden geçerken içeri girmiş ve hristiyan olmuştur. Daha sonra Şam'a gitmiş ve yeni gelecek peygambere hizmet için Medine'ye geçmiştir. Peygamberimiz'i görüp Müslüman oldu. Daha sonra Hz. Ali ile uzun müddet birlikte bulundu. Vefatı 655'te Medâyin'dedir. Selmân kelimesinin bir şeyler istemek, dilenmek anlamı da

vardır. Rivayete göre Selmân, başkanlığını Hz. Ali'nin yaptığı kırklar*danmış. Kırklar için eline keşkül* alıp halktan bir şeyler toplarmış. Bunun için tasavvufta Selmân'a çıkmak deyimi yaygınlaşmıştır.

Yâr-ı Selmân u hâce-i Kanber
Vâli-i ravza sâki-i Kevser

Fuzûlî

Nazm ile Selmân-ı asrım nesr ile Vassâf-ı dehr
Nazm ü nesr içre müsellemdir bu kilk-i hoş-hırâm

Nâdirî

Bu senâyile Senâyî çü sen ay'ı göremez
Ger sözü Fârisî'dir söz hele Selmân'a gider

Kadı Burhaneddîn

Hüsnünün aşkı nice Leylâ'yı Mecnûn eyledi
Bes ne aceb k'ola ger bir Ahmed'i Selmân eder

Kadı Burhaneddîn

Selsebîl سلسبيل a. i. Cennette tatlı bir suyun adıdır. Daha çok dudak ile birlikte kullanılır. bkz. Kevser.

Kevser-i la'line etmişti Celîl
Selsebil'i ser-i kûyına sebîl

Hâkanî

Selsebîl olsa nola şerbet-i lezzet-bahşı
Kesret-i ni'met ile oldu behişt-i sanî

Nâdirî

semâ سماء a. i. Gökyüzü, gök, âsuman, felek. bkz. felek, âsumân.

Bî-baht olanın bağına bir katresi düşmez
Bârân yerine dürr ü güher yağsa semâdan

Ziyâ Paşa

semâ سماع a. i. Mevlevî âyinlerinde dönmek, oynamak, güzel ses ve müzikle vecde gelmek anlamlarında bir terimdir. Semâ, eski Yunan filozoflarında da görülür. Semâ'ın şerîatta helal olup olmadığı hususu açık değildir. Semâ dinî bir rakstır. İlkel dinlerde de görülen bu raks biçimi zamanla idealize edilerek Mevlevî semâı haline gelmiştir. Buradaki semâ kâinatın ve hatta her bir zerrenin devir ve hareketini temsil eder. Semâda dönüş sağdan sola olup sol ayak yerde sabit kalır. Sağ ayakla sol yana çark atılır, sol ayak geriye doğru sürülerek yine sola doğru yürünür. Semâ, tamamen psikolojik bir hâlettir. Mevlanâ ilk semâını Şems ile buluştuktan sonra ve onun teşvikiyle yapmıştır.

Sen urıcak vakt-i semâ içre çerh
Şem'ine pervâne olur şeş-cihât

Şeyh Galib

Ben kara toprak olup geçtikte kabrimden sabâ
Toprağım yer yer hevâ-yı yâr ile ede semâ

Aşkî

semend سمند f. i. Kula at. bkz. at.

Gördüm semend-i himmet sa'y ile menzil almaz
Aşkî inân-ı sabrı dest-i rızâya verdim

Aşkî

semender سمندر f. i. Ateşte yanmayan bir çeşit efsanevî hayvandır. Denizatına benzeyen kuyruklu bir hayvan imiş. Kelime "santender"den muhaffeftir. Bu hayvanın ateşe girdiği zaman bir çeşit yağlı madde ifrâz ederek kendini koruduğu rivâyet edilir. Başka bir rivâyete göre semender yalnızca ateşte yaşar ve ateşten çıkınca ölürmüş. Bunun bir kuş olduğunu söyleyenler de vardır. Hindistan'daki mecusîlerin devamlı yaktıkları ateşte ısının artmasıyla semender denilen kanatlı bir böcek hasıl olurmuş. Ancak efsanevî semenderi gördüğünü söyleyen kimse yoktur.

Gül âteş gülbün âteş gülşen âteş cûy-bâr âteş
Semender-tıynetân-ı aşka bestir lâle-zâr âteş

Şeyh Galib

Semenderdir mahabbet nây ân minkâr-ı âteş-dem
Şafak sanman ki saçdı nâr-ı şevki cümle âfâka

Nâdirî

Yerin od etmedik kim vardır erbab-ı muhabbette
Semenderler gibi uşşâk da sükkân-ı âteştir

Şeyhülislâm Yahyâ

Semûd سمود a. i. Salih* peygamberin gönderildiği kavimdir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de peygamberlerine asi oldukları için bir sayha ile helâk oldukları yazılıdır (Hakka/1-7, Zâriyât/43-46). (bkz. Âd, Sâlih).

Kahreylediler bâd-ı bürûd ile cihânı
Bakmaz mı bu câh ehli aceb Âd u Semûd'a

Nedîm

Senâî ثنائى a. i. "Hakîm" lakabıyla bilinen ve kanaatıyla ünlü Gazne'li Senâî (öl. 1150). Yalınayak Gazne vadilerinde dolaşırmış. Birgün akrabalarından birisi kendisine bir çift ayakkabı vermiş. O da "Allah yolunda seyrime mânî oluyor." diye çıkarıp atmış. Senâî aynı zamanda mutasavvıf bir şâirdir. Adının Ebü'l-Mecd Mecdûd b. Ademü's-Senâî olduğu bilinmektedir. Külhan-i Lâyhâr* tarafından tasavvuf yoluna ulaştırıldığı söylenir.

Tarîk-i fâkarda hem kefş olup Senâî'ye
Cenâb-ı Külhanî-i Lâyhâre dek gideriz

Nâilî

Bu senâyile Senâyî çü sen ay'i göremez
Ger sözü Fârisî'dir söz hele Selmân'a gider

Kadı Burhaneddin

(bkz. Külhanî-i Lâyhâr).

Sencer سنجر f. i. Büyük Selçukîler devletinin altıncı hükümdarıdır. İran'daki Sencar kasabasında doğduğundan dolayı Sencer adıyla anılmıştır. Onun devrinde Selçuklu İmparatorluğu ihtişam dönemini yaşamıştır. İran şâirlerinden Enverî onu çok medhettiği için çok zaman adları birlikte anılır.

Rûy-ı pâk-i enverin gördükçe rûh-ı Enverî
Medh-i Sencer'den utanmaz mı bakıp divânına

Nedîm

Sahib-kerem âlî-himem devrinde gam mahz-ı adem
Dârâ-haşem Sencer-alem mahkûmu hem bahr ile ber

Cinanî

Toğrul ey dil sen cer istersen şehin dergâhına
Kim anın yüz bin kulu var Sencer ü Toğrul gibi

Aşkî

seng سنگ f. i. Taş. Divân şiirinde taş, atma, kırma, vurma gibi eylemlerle birlikte kullanılır. Kendisi kırılmaz, parçalanmaz. Âdetâ katılık, duygusuzluk, acımasızlık örneğidir. Sevgilinin gönlü, cefâsı, acı sözleri, kahrı, günlük hâdiseler, gam, rakîp ve rakîbin gönlü vs. âşık için birer taş özelliği gösterirler. "Seng-dil" olan sevgili âşıka kınama taşlarının gelmesine neden olur. La'l ve yakût gibi kıymetli taşlar da vardır. Yapı unsuru olarak da taş önemli bir öğedir.

Ger terbiyet gözüyle hâk-i siyâha baksan
La'l ü akîk ola seng misk ü abîr ola gil

Karamanlı Nizamî

Seng-i melâmet Ahmed'i hâk eyledi velî
Durmaz yağar mezârına seng-i cefâ henüz

Ahmed Paşa

Top-ı ah-ı inkisâra pâydâr olmaz yine
Kişver-i câhın nice sengîn hisârın görmüşüz

Nâbî

seng-i yede سنگ يادە f.tr.i.t. Yada taşı. Huten diyarında çıkarılan bir çeşit kıymetli yeşim. Beyaz ve yeşil renklisi olur. Eski Türkler buna yağmur taşı derlermiş. Rivâyete göre Maveraünnehir civarındaki insanlar herhangi bir muradlarının olmasını isteyince bu taşlar vasıtasıyla sihir yapar ve gökten kar, yağmur, dolu vs. yağdırırlarmış.

Yede taşına galebe taşı da denir. Eski Türkler bu sert taşı kılıçlarına, kama ve hançerlerine, at eyerlerine, zırhlarına vs. savaş aletlerine hakkeder ve böylece vuruşmalarda galip gelirlermiş. Daha sonraları bu taştan yüzük ve diğer süs eşyası yapılır olmuş. Yüzüğünde seng-i yede bulunan kişi yıldırımdan, gök gürlemesinden ve susuzluktan emin olurmuş.

Nakşibendîlikte hatm-i hâcegândan sonra 70 kadar küçük taşa 70.000 kelime-i tevhid okuyarak suya atıp yağmur duası yapılırmış. Keza bir tas içine konulan iki adet seng-i yede birbirine sürtününce yağmur yağmaya başlarmış. Divân edebiyatında genellikle yağmur ile birlikte anılmış ve yeşim ile karıştırılmıştır.

Şimşîri ki ebr-i çemen-ârâ-yı zaferdir
Seng-i yede-i nusret ana seng-i fesândır
Nef'î

O sâgar ki sihr eyler ağlatmada
Meğer cevheri oldu seng-i yada
Atâî

seri' سريع a. i. Aruz*da bir bahr*in adıdır. Bizde kullanılan tek kalıbı "Müf'teilün fâilün"dür. bkz. bahr.

ser-levha سرلوحه f.a.b.i. El yazması* kitapların tezhiblenen başlık bölümüne verilen ad. (bkz. elyazması). Yazıdaki başlık için de bu tabirin kullanıldığı olur.

serv سرو f. i. Selvi. Divân şiirinde adından en çok söz edilen ağaç selvidir. Sevgilinin boyu için hem benzeyen hem benzetilendir. Hatta mecâz-i örfî yoluyla artık boy kelimesine dahi ihtiyaç kalmamıştır. Bu benzetmede mübâlağa ve hüsn-i ta'lîl esastır. Selvinin su kenarında düşünülmesi halinde bir ırmak, çemen, bezm vs. unsurlar kendini gösterir. O bir süs ağacıdır. Yaz-kış yeşil kalır. Sonbahar rüzgârları dahî ona etki edemez. Hafif rüzgârla salınışı sevgilinin yürüyüşünü andırır. Sevgili için çok kez "serv-i revân" tamlaması kullanılır. Servinin meyvesi olmaz. Mezarlıklarda daha çok bulunur. Bunun nedeni, rüzgâr ile salınırken "Hû! (Allah!)" sesini çıkarmasıdır. Bu hâl, onun Allah'ı zikrettiğine işarettir. Böylece mezarlıklardaki ölüler için bir mağfiret vesîlesi olarak düşünülür. Bahçe kenarlarına da selvi ağacı dikilir. Selvinin dibine etek veya ayak tabîr olunur. Böylece sevgilinin eteği veya ayağı anlatılmış olur. Onun eteğini ırmaklar öper, ayağına çınar yaprakları yapışır vs. Sarmaşık gülleri servilerde görülür. Selvi ile birlikte gül, lâle, çınar, nergis, menekşe, sünbül, ok, naz, belâ, bâlâ, kıyâmet vs. kelimeler çok kullanılır. (bkz. boy. kad).

Kameti Tûbâ gibi yâ Rab hümâ seyr ettirir
Yâni hâl-i serv-i râ'nâdır gül ü sûsen tutar
Ahmed Paşa

Gidelim serv-i revânım yürü Sa'dâbâd'e
Nedîm

Seyr ederken boyunun şîvesini gördü meger
K'utanıp geçti hayâdan yere serv-i çemeni
Karamanlı Nizamî

sevâb ثواب a. i. Allah tarafından mükafatlandırılan hareket. Kulun yapmış olduğu iyilik ve kötülükler "Kirâmen Kâtibîn*" denilen melekler tarafından yazılmaktadır. İnsanın sağ yanında bulunan melek, sevapları hemen yazmakla görevlidir. Allah insanın sevâbını, ister bu dünyada, isterse ahirette mükafatlandırır.

Kalb-i zücâcın eyleme bir kimsenin şikest
Dersen ki âyinende ola sûret-i sevâb
Yahyâ Bey

(bkz. günâh, Kirâmen Kâtibîn).

Sevâd-ı a'zam سواد اعظم a.i.t. Kelimenin türlü mânâları varsa da, daha çok Mekke-i Mükerreme ve çevresi için kullanılır. "Ulu Karaltı" anlamıyla büyük yerleşim bölgeleri için de kullanılan bu tamlama tasavvufta değişik anlamlar ifade eder. Mesela aşağıdaki beyitte "dev" olarak nitelenen nefsin isteklerine karşı mecâzen, İlâhî aşk yolundaki cezbe veya fenâfillâh mertebesini karşılar:

Yâr içün her köşede bin dîv olur düşmen bana
Ey Sevâd-ı a'zamım muhkem hisârım, kandesin
Nesîmî

sevadü'l-vech fi'd-dâreyn سواد الوجه فى الدارين a.k.g. "İki dünyada da yüzü kara olmak" demekse de durum tam tersinedir. Tasavvufta fenâfillâh*ı ifade eder. Başta ve sonda, içte ve dışta, dünya ve âhirette vücûdu yok etmektir. Bu mertebe "fakr-i hakikî (gerçek yoksulluk) makamı olup "adem-i aslî (gerçek yokluk)" makamına ulaşır.

Sevâdü'l-vech sırrın dil okur âyât-ı hüsnünden
Açılmamışı Keşşâf'a rumûzu iş bu âyâtın
Aşkî

(bkz. fenâfillah).

sevdâ سودا a.s. Çok kara, simsiyah. İsim olarak kullanıldığı zaman ahlât-ı erbaa*dan olan sevdâ sözkonusu edilir. İnsan mizâcına etki eden 4 sıvıdan biridir. Bedende dengeli bulunan bu sıvılardan sevdanın artması yahut eksilmesi halinde sevdâvî hastalıklar denilen sinir ve akıl hastalıkları doğar. Sevdâ kalpte bulunan siyah bir sıvının aslıdır ki buna daha çok süveyda* denilir. "Kara sevdâ" deyimi de bu sıvının siyah olmasından dolayıdır. Zaten sevdâ kelimesinin kendisinde de karanlık anlamı vardır. Divân şiirinde göz ve saç rengi, sevdâ ile ifade edilir. Sevdâlanmak, aşka tutulup bedendeki sevdâ sıvısının artmasıdır. Şâirler sevdâ kelimesini hem renk, hem de aşka düşme anlamında kullanırlar.

Ney gibi nâlan eder ol çeşm-i pür-sevdâ beni
Vâlih ü şeydâ kılır bu zülf-i anber-sâ beni

Ahmed Paşa

Aşkını yazmağa sevdâdan midâd izhâr edip
Nâdirî-veş hûn-ı dilden eyledim âmâde sürh

Nâdirî

(bkz. ahlât-ı erbaa, süveydâ).

sevgili tr.i. Divân şiirinin baş kişisidir. Can, cânan, cânâne, yâr, dost, mahbûb, habib, ma'şûk, güzel, hûb, hûbân, sanem, büt, nigâr, server, şâh, şeh, hüsrev, sultan, mâh, âfitâb, şûh, tabîb, dilber, kâfir, nazenîn, hûnî, bîvefâ, dildâr, dîlrübâ, dilârâ, dil-nüvâz, gül-izâr, gülendâm, melek, mehlikâ, sâkî, perî, mutrib vs. kelimeler, çok zaman istiâre yoluyla sevgilinin ifâdesinde kullanılır.

Sevgilinin özellikleri içinde acı ve ızdırap verici oluşu başta gelir. Cevr oku atar, cana kasdeder, zulüm ve eziyette aşırı sınırları zorlar. Kimse ona hesap soramaz. Hatta bunlar günah bile olsa melekler ona günah yazmaz. Gönlü taştır, âşıka yâr olmaz, ele geçmez, vuslatı yoktur, söz verir ama sözünde durmaz, ağlayıp inlemek ona tesîr etmez, merhametsizdir. Âşıkın ağlaması ona zevk verir. Âşık ne kadar çok ağlarsa o kadar makbûl olur. Sebebsiz yere cevr ü cefâ eder. Zulmettiği kişiler zavallı, günahsız âşıklardır. Âşıkın âh u feryadını duymazdan gelir. Bütün bu haller sevgilinin kendine has sıfatları olup yadırganmaz, ayıplanmaz. Çünkü o, gönül mülkünün sultanıdır. Sevgilinin eziyetten vaz geçmesi âşıktan yüz çevirmesi gibi telakkî edilir. Gerçek âşık sevgiliden şikâyetçi olmaz. Kısacası o, dert ve belâ, cevr ü cefânın yegâne temsilcisidir.

Âşık bu hâlden memnundur. Şikâyet etmez. Sevgili dönek ve yalancı olabilir. Âşıkın rakiplerine iltifat gösterebilir. Fitneler koparıp ortalığı birbirine katar. Aşk oyunlarıyla gönül alır veya kıskandırır. Fettân ve âşüftedir, hafif meşreptir. Bazan şefkatli ve merhametli de olabilir. Ancak nâzı hiç eksik değildir. Gınâ sahibidir, gözü doygundur. Çok nazik ve nazenîndir, en ufak bir şeyden incinir. Onun için en büyük tehlike, âşıkların âhını almaktır. Bazan süslenir, onun süslenişi tabiata örnek olur. Kolay kolay kendisini göstermez. Âşık onun hayâliyle yetinir veya ancak rüyasında onu görebilir. Bayramlarda seyrâna çıkar veya onun göründüğü günler bayram sayılır. Onunla ancak mektup yardımıyla temas edilebilir. Sevgili, eğlence âlemleri ve bezm*in vaz geçilmez kişisidir. Paraya, servete, zenginliğe düşkündür. Ona verilecek en güzel hediye kendi güzelliğini görüp âşık olacağı ve böylece âşıkına acıyacağı bir aynadır. Sevgilinin yaşı daima gençlik yaşıdır. Bedeni en çekici renktedir. O, can bağışlayıcıdır. Hayat verir. Bazan sevgilide erkek özellikleri de zikredilebilir. Sevgilinin platonik bir aşk ile seviliyor oluşu divân şiirinde onu tasavvuf çerçevesinde görmeye yol açmıştır. Tasavvufta sevgili Allah'tır. Aşk ise İlahî aşktır.

Divân şiirinde sevgili daima yüceltilir. Adetâ ondan bahsetmenin gayesi de budur. Sevgili olmayan yer cennet bile olsa değeri yoktur. İki cihan ona fedâ edilir. Onun varlığı bütün acıları unutturur. Hurî ve gılmân onun yerini tutamaz. Onun sözü âşık için kanun gibidir. Sevgiliyle ilgili teşbîh ve mecâzlara nihayet yoktur. Bazan Yûsuf*, İsâ*, Süleymân* olur; bazan peri, melek, hurî ve gılmân olur. Pervâne'nin mumu; kulun sultânı odur. Can-

dır, tabîbdir, servdir, güldür, gülistandır. Ay ve güneş, tıfl ve cüvân, âhû ve gevher, kıble ve Kâ'be odur. Onun güzellik unsurlarının da sonu yoktur. Onda olan her şey güzeldir. Kısacası, gerek tasavvufî, gerekse platonik anlamda; gerek gerçek, gerekse mecazî anlamda sevgili hakkında söylenilecek söz bitmez.

Zinhâr eline âyîne vermen o kâfirin
Zîrâ görünce sûretini büt-perest olur

Necatî

Güllü dibâ giydin ammâ korkarım âzâr eder
Nâzenînim sâye-i hâr-ı gül-i dîbâ seni

Nedîm

Şol ömr kim sensiz geçer ol ömr zâyi ömr imiş
Bir cân ki anın cânı yok ol cân dahı cân olmamış

Ahmed Paşa

Gamım pinhân tutardım ben dediler yâre kıl rûşen
Desem ol bî-vefâ bilmen inanır mı inanmaz mı

Fuzûlî

Bu devr içre ne bezm-i gül ne câm-ı hoş-güvâr eksik
Hemân bir hüsn ile noksânı yok gül yüzlü yâr eksik

Nev'î

(bkz. âşık, aşk).

seyâhat-nâme سياحتنامه a.f.b.i. "Gezi eseri" diyebileceğimiz seyahatnâmeler gezilip görülen yerler hakkında yazılırdı. Bu eserler nesir diliyle kaleme alınıp, gezilen yerlerin insanları ve çevre özellikleri ile âdetler, hayat şartları, giyim kuşam vs. konularda bilgi verir. Bir çeşit hatıra kitabıdır. Evliyâ Çelebi'nin "*Seyahatnâme*" adlı eseri ile Yirmi sekiz Mehmed Çelebi'nin *Sefâretnâme** (elçilik notları) adlı eserleri bu türe örnek gösterilebilir. (bkz. sefâretnâme).

seyf سيف a. i. Kılıç bkz. kılıç.

Seyf-i meslûl-i celâlet ki dem-i şemşîri
Zafere âb-ı beka fitneye berg-i hırmen

Nedîm

Seyfu'llâh سيف الله a.i.t. Allah'ın kılıcı. Hâlid b. Velîd'in lakabıdır. bkz. Hâlid.

Seyf-i Hak'dan sunulupdur sana ey server-i dîn
Haşmet ü cûd ile sensin şeh-i merdân-ı gazâ

Aşkî

seyl سيل a. i. Sel. Divân şiirinde âşıkın gözyaşları bir sel olup akar. Seyl-âb olarak da kullanılabilen bu gözyaşı açıktan sevgilinin kapısına doğru akar. Bu sel Tufân*ı andırabilir.

Gece merdümler akan kanlı yaşım havfından
Uyumazlar ki bu dem seyl alısar hânemizi

Ahmed Paşa

(bkz. gözyaşı, eşk).

seyyâre سياره a. i. Gezegen. bkz. seb'a-i seyyâre.

Hınk-ı gerdûn-gerd ile seyyâre-veş seyr eylesen
Devlet ü baht u şeref önünce olur peyk-i râh

Karamanlı Nizamî

seyyîd سيّد a. i. Peygamberimizin torunu Hüseyn* soyundan gelen kişilere verilen unvan. "Ulu, büyük, efendi" demektir. bkz. Hüseyin, şerîf.

Ey hâme-i nâkıs-beyân başla duâ-yı seyyide
Etsen de sarf-ı iktidâr durma senâ-yı seyyide

Lâedrî

Sıddîk صديق a. i. Halîfe Ebûbekir*in lakabıdır. Mi'rac hadisesini duyunca doğruluğuna hemen inandığı için bu lakabı almıştır. (bkz. Ebûbekir).

Lâyık-ı kurbân-ı ıyd-ı vaslın olmayam eger
Vermez isem sıdk ile Sıddîk'ının yolunda cân

Aşkî

sıhhat-nâme صحتنامه a.f.b.i. Hastalanan birisinin iyileşmesi dileğiyle yazılan şiirlere verilen ad. Daha çok kasîde şeklinde yazılır. Hastanın iyileşmesi için duâ edilip iyi temennîlerde bulunulan bu tür manzûmelerin örneğine az rastlanır.

sırr سر a. i. Sır. bkz. râz.

Ol hokka-leb rakîbe ki söz gevherin açar
Şeytânı gayb sırrına hem-râz eder dirîğ
Ahmed Paşa

Sırât صراط a. i. Yol. Cehennemin üzerinde kurulu olan kıldan ince, kılıçtan keskin bilinen köprü. Bir hadîs-i şerîfte "Kıyâmette mü'minler cehennem (üzerine kurulmuş Sırat)den kurtulduktan sonra cennetle cehennem arasındaki (ikinci bir) köprüde tevkîf olunurlar. Burada, dünyada aralarında bulunan (ufak tefek) mezâlimden birbirine hakkını vererek hesaplaşırlar. (Küçük günahlarından da) paklanıp arındıkları zaman bunların cennete girmelerine izin verilir." buyurulmuştur. Mü'minler Sırat üzerinden yıldırım hızıyla ve ayakları yere değmeden geçeceklerdir. Sıratın bin yılı yokuş, bin yılı iniş, bin yılı düz bir yol olduğuna inanılır.

Sırat kelimesi *Kur'ân-ı Kerîm*'de "müstakîm" sıfatıyla birlikte "Sırat-ı müstakîm (Dosdoğru yol)" şeklinde 32 yerde geçer (msl. Fatiha/6, Bakara/142, 213; Âl-i İmrân/51, 101; Nisâ/68, 175).

Vuslatın cennettir ehl-i aşka hicrânın cahîm
Ey kıyâmet-kadd oluptur arada aşkın Sırât
Rûhî

Hak'tan bu Sırât-ı Müstakîm'i
Bilgil ki budur Hakk'ın Naîm'i
Nesîmî

(bkz. cehennem).

sîb سيب f. i. Elma. Sevgilinin çenesi ve gabgabı daima elmaya teşbîh olunur.

Ol kadd ü zenahdân u leb eyler beni hayrân
Kim serv-i sehî meyvesi sîb ü rutab olmaz
Karamanlı Nizamî

(bkz. çene, gabgab).

Sidre سدره a. i. Lûgat anlamı "Arabistan kirazı" demektir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de iki yerde geçer (Necm/14, 16). Tefsirde bu ağacın "Arş* ın sağ yanında İlâhî bir ağaç" olduğu bildirilir. Hadislere göre altıncı kat göktedir. Gökyüzüne yükselenler ancak buraya kadar çıkabilirlermiş. Nitekim Mi'râc* gecesi Peygamberimiz de Cebraîl'i burada görmüştür. Sidre'nin yanında cennet vardır ve cennetin nehirleri onun altından akar. Sidre'den ötesi Allah'ın Zât âlemidir. Sidre, beşer bilgisinin ve amellerinin son hudûdudur. Muttakîler ile şehidlerin ruhları burada mahşeri bekleyeceklerdir. Sidre'yi Tûbâ* ile karıştıranlar da vardır. Sidre kelimesi daha çok "müntehâ" kelimesiyle birlikte kullanılır. "Sidretü'l-münteha (Son uçtaki kiraz ağacı), ulaşılabilecek en yüksek yer olduğu için divân şiirinde sevgilinin uzun boyunu anlatmakta kullanılır. Padişahın yüceliği, nâmı ve şâirin şiiri için de birer temsîl olabilir. (bkz. Arş, Mi'râc, Tûbâ).

Sidreye benzettiğim ayb etme cânâ kaddini
K'anı benzetmekde bundan müntehâsın bilmedim
Ahmed Paşa

Aynum içinde kametin sidresi mesken eyledi
Sidre hem anda yaraşır k'âb-ı revân içindedir
Nesîmî

sifâl سفال f. i. Çanak, çömlek parçası, içki çanağı, yol çanağı. Divân şiirinde ölen kişinin kafatası bir sifâl olarak ele alınır. İçki çanağı olarak da bir kanaat sembolü olur.

Meyhânede bî-kayd sifâl ile mey içmek
Ne meclis-i Dârâya ne bezm-i Cem'e benzer
Vecdî

Sifâl-i köhneden nûş-ı meye mu'tâd iken rinde
Mücevher câmını bin kerre sunsa Cem kabûl etmez
Nâilî

sihr سحر a. i. Büyü, efsun. Büyü, olağanüstü haller ortaya koyma hâlidir. Divân şiirinde sevgili bir büyücüdür. En büyük büyüsü olan güzelliğiyle âşıklarına sihir yapmış sayılır. Hz. Musâ*'nın zamanında büyücülük ilerlemiş idi. Bu nedenle büyü-Mûsâ ilişkisi kurulan beyitler hayli çoktur.

Büyü bir öğrenimi gerektirir. Büyüyü öğreten ise Hârût* ile Mârût*'tur. İnsanın

aklını başından almak, âşık etmek, uykusuz bırakmak, insanı değişik kılığa sokmak, istenilen her şeyi yaptırabilmek vs. hususlar hep büyü eseridir. Büyü bazı duâların okunması veya yazılması ile oluşur. Ateşte nal kızdırmak, saç kılı ile misk kullanmak, elmanın üzerine yazı yazıp yedirmek, kâğıda âyet yazıp bal ile karıştırarak yakmak vs. büyü yollarından bazılarıdır. Kayıp eşyayı bulmak için yapılan büyü, bir tas suya bakmakla gerçekleşir. Sihir ile birlikte fitne, hîle, aldatma vs. kelimeler çok bulunabilir. Dev, peri ve taş'a büyü tesir etmezmiş. Sevgilinin gözü, gamzesi, saçı, kâkülü, ayva tüyleri ile şâirin şiiri birer büyü kaynağıdır. Sihir, İslâm dinince yasaktır. Sihir yapana sâhir, sehhâr, füsûnger, câdû vs. denir.

Yürüse fitne ola dursa kıyâmet kopara
Söylese sihr ede baksa komaya tende mecâl

Lâmiî

Yine sihretti Necâtî nice söz nice gazel
Leb-i dilber sıfatında bir içim sudur bu

Necâtî

Sihr ü efsûn ile dolmuştur derûnun ey kalem
Zülfü Hârût'un demek mümkün ki nâl olmuş sana

Nedîm

(bkz. câdû, Hârût, Mârût).

sihr-i halâl سحر حلال a.i.t. Bir beyitte hem önceki hem de sonraki kelimelerle anlamca ilgili olan bir söz bulundurmaktır. Genellikle ilk dizenin sonundaki kelime üzerinde yapılır. Sihr-i halâl (helâl olan büyü) eskilerin itibar ettikleri sanatlardan biridir. Bazan güzel ve iyi söylenmiş sözler için de bu tabir kullanılabilir.

Gizlice arasam ağzın lebin emsem sorsam
Hiç bir çâre bilir mi dil-i bîmâre aceb

Nedîm

Devâtım oldu çeh-i Bâbil ü sözüm efsûn
Füsûnger-i kelâmım arz kıldı sihr-i halâl

Hayâlî

Leblerin yâd eyledi yârin lisân-ı hâl ile
Kıldı bir şîrîn hikâyet gonca-i rengîn-edâ

Bâkî

(bkz. sihr).

sikke سكه a. i. Para üzerine vurulan damga. Sikke yapan kişiye sikke-zen denilir. Kelime mecâz-ı mürsel yoluyla para, akçe yerine de kullanılır. (bkz. dinâr). Mevlevî külâhlarına da sikke denir. Yüzünü gözünü boyayıp kendini parlak göstermek isteyenlere ise sikke-sûret tabîr olunur.

Nakş edip nâm-ı şerîfin sînesinde sîm ü zer
Sikke-sûret olmağa can verir idi her zaman

Mesîhî

Sikke-sûret gösterip san'atle dilber sayd eder
Bunda kırtâsiyyedir sermâyesi ferzânenin

Sâbit

sîm سيم f. i. Gümüş. Divân şiirinde daha çok rengi ile ele alınır. Öncelikle ay'ı, hilâli ve ay ışıklarını ifâde eder. Sevgilinin bedeni, çenesi, kolu, eli, burnu, yüzü vs. de sîme benzetilir. Gümüş çekene simkeş denir.

Oldu turunc-ı gabgabın ey sîm-ber lezîz
Olmaz behişt mîveleri bu kadar lezîz

Ahmed Paşa

Haddeden tel gibi çektin kendine târ-ı dili
Ey cüvân-ı sîmkeş âferîn üstâdına

Seyyid Vehbî

Sîmurg سيمرغ f. i. Anka, Elburz dağında bulunduğuna inanılan bu kuşun üzerinde her kuştan bir eser bulunduğu için sîmurg adı verilmiştir. (bkz. Ankâ).

Bî-vücûd olmak gibi yoktur cihânın râhatı
Gör ki Sîmurg'un ne dâmı var ne de sayyâdı var

Ragıp Paşa

simyâ سيميا a. i. İlm-i simyâ olarak da bilinen bu bâtıl ilim çok eskiden tılsım ilmi yerine kullanılmıştır. Muhiddîn-i Arabî'ye göre simyâ, Allah'ın sözleri ve güzel adları ile İlahî bilgiler elde edebilme ilmidir. Büyük ölçüde harf ilmine dayanan simyâda bazı sırlar vardır. Harfler bu sırları bildirir. Bu ilmi ilk bulan kişi Âsaf* b. Berhiye imiş. Simyâ ilmi anâsır-ı erbaa*ya göre taksîm edilmiş harfler üzerinde çalışır. Eski

muskalarda harfler, rakamlar ve esmâ-i hüsnâ'nın bulunması bu ilim nedeniyledir. Simyânın eski kimya ilmi olduğunu söyleyenler varsa da bu, isabetli bir görüş değildir. Simya ile kimyanın çalışma sahaları tamamen farklıdır.

Kîmyâ ilmi kimi etti ganî
Sîmyâ sîme batırmaz elini

Simyâ ise hayâl ü evhâm
İsmi var gerçi velîkin kuru nâm

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. hamâil, Âsaf).

sîne سینه f. i. Göğüs, koyun, kalb, bağır. Divân şiirinde sîne, duyguların algılandığı yer olarak düşünülür. Hayatî önem taşıyan azâların sînede bulunması mecâz-ı mürsel yoluyla kalb yerine kullanılmasına yol açmıştır. Acı, ızdırâp, heyecân vs. burada hissedilir. Sevgilinin göz ve gamze okları orayı yaralar. Dağlama yaraları, diken ve taş yaraları orada açılır.

Âşıkın bağrı bir pîrehen*dir. Hatta kanlı ve yaralı olur. Sînenin kanlı oluşunda hüsn-i ta'lîl yapılır. Zira yürek zaten kan ile doludur. Bunun nedeni ise sevgilinin dudaklarıdır. Âşık sinesinde sevgilinin okunu, aşkını, saçını vs. saklar. Âşıktaki sîne bazan bir mum, bazan tennûr, bazan da micmer* vs. olabilir. Bu durumda âşıkın bağrında yanan aşk ateşi kendini belli eder. Bazan da tabl olur âşıkın dövünmesini; saray olur, sevgilinin hayâl yurdunu; mushaf olur, içinde âyetler yazıldığını anlatır.

Sîne-i Ahmed demâdem kan olursa tan değil
Kim ana etti mahabbet tîrini pertâb göz

Ahmed Paşa

Ne cânı var k'ide reftâr bir serv-i semen sîne
Açarsa gül gibi ta ki o serv-i sîm-ten sîne

Celâlî

Sinimmâr سنمّار a. i. Numân İbn Münzîr tarafından yaptırılan eşsiz güzellikteki Havernâk sarayını yapan mimârın adı. Bir eşini daha yapmasın diye yaptığı sarayın damından atılarak öldürülmüştür. Böylece mükafât yerine cezâ görmüştür. Bu nedenle mükafât yerine verilen cezâya "cezây-ı Sinimmâr" denilir.

Diyemem ki eser-i fikr-i Sinimmârîdir
Misli yoktur var ise san'at-ı sîmyâdır bu

Şeyh Galib

Köhne mazmûn-ı Sinimmâr-ı Havernâk-âsâ
Beyt'ten beyte girip çıkmadan oldum bîzâr

sipend سپند f. i. Üzerlik tohumu. Nazar değmemesi için üzerlik tohumu ateşte yakılıp tütsülenirmiş. Nazar değmiş kişilerin önünde de üzerlik tohumu yakılıp koklatılır. Özellikle küçük çocuklara bu ameliye hâlâ uygulanmaktadır. Üzerlik tohumu kısmen güzel bir koku ifrâz eder. Bu nedenle tekkelerde de öd ağacı gibi yakılırmış. Yanarken çıtırtı çıkarması, nazar cinlerinin kaçıp gitmesine delil imiş. Üzerlik tohumu büyücülükte de kullanılmıştır. (bkz. ud).

Ol perîye ermesin deyû yavuz gözden gezend
Cânımı mihnet ocağında sipend ettim yine

Hayretî

Sipend-âsâ eder her rûy-ı âteş-tâbdan feryâd

Ragıp Paşa

sipihr سپهر f. i. Felek. bkz. felek.

Tâ zümürrüd sebze-zârından sipihrin her seher
Sâgar-ı pîrûzeye döker mey-i asfer güneş

Ahmed Paşa

Sî-reng سیرنگ f. i. Sîmurg, Ankâ. bkz. Anka.

sirişk سرشك f. i. Gözyaşı, bkz. eşk.

Jâle sanma taktı tıfl-ı goncaya göz boncuğu
Kılmağa yavuz nazar def'in sirişk-i andelîb

Nev'î

sitâyiş-nâme ستایشنامه a.f.b.i. Birini övmek için yazılan manzûme. Genellikle kasîde

şeklinde olursa da değişik nazım şekilleriyle yazılmış sitayişnâmeler vardır. Kaside şeklinde olanına medhiye denir. (bkz. medhiye).

siyâkat سياقت a. i. Eskiden maliye, tapu ve evkâfa ait işlerde ve bunlara ait vesîkaların yazılmasında kullanılan bir çeşit hat*. Kûfî kırması ile nesh kırmasından meydana gelmiştir. Okunması zor bir yazıdır. Noktalı ve noktasız yazılabilir. XIX.yy.ın son çeyreğinde kullanımdan kalkmıştır.

Kişi kim siyâkatta kadir değil
Ulular huzurunda hâzır değil

Lâedrî

Siyâset-nâme سياستنامه a.f.b.i. Şark İslâm edebiyatlarında devleti idâre edenlere yöneticilik sanatı hakkında bilgi verip önerilerde bulunan ahlakî-didaktik eserlerin genel adı.

Devirleri içinde en iyi devlet idaresinin nasıl olması gerektiğini ve halkın sorunlarını dile getiren, başta hükümdar olmak üzere devletin her kademesindeki görevlilere adâleti öneren fikir adamları, her dönemde yetişmiş ve bu amaç doğrultusunda idarecileri uyaran, nasîhat edici ve yol gösterici siyasetnâmeler yazmışlardır. Bu tür eserlerin kaynağı eski İran (Sasanî) krallığıdır. Andarznâme veya pendnâme genel adıyla anılan o döneme ait eserler İslamlıktan sonra Arapça'ya aktarılırken âyet, hadîs ve dinî motiflere bürünerek İslâm'a adapte olmuşlardır. Prensip koymaktan çok hükümet etme sanatı üzerinde duran bu eserler ya teorik olarak âlimler tarafından; ya da pratik olarak bizzat idâre görevlileri tarafından yazılabilir. Bu eserler başlıca üç grupta toplanır: a. Siyaset konusunu fıkıh ve kelâm açısından ele alıp bu hususta İslâm dininin görüşünü açıklayan eserler (msl. Mâverdî'nin *el-Ahkâmü's-Sultâniye ve'l-Velâyetü'd-Dîniyye*'si). b. Pratik amaçlar güden ve sultanlara, örneklendirilmiş öğütler veren eserler (msl. Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'si). c. Lâyiha şeklinde olanlar. Bunlar belli devirleri konu edinirler (msl. Koçi Bey'in IV. Sultan Murad ve III. İbrahim dönemleri hakkında hazırladığı *Koçi Bey Risâlesi*). Bunun yanında İslâm felsefesi ile Yunan filozoflarının (Eflatun, Aristo vs.) görüşlerini birleştiren (msl. Z. Reis'in *Nazariyyâtü's-Siyâsiyye*'si) veya başlıbaşına teori ortaya koyan bilginlerin eserleri de vardır (msl. İbn Haldun'un *Mukaddime*'si).

Osmanlılarda siyâsetnâmeler her millette olduğu gibi devlet bünyesinde bazı aksaklıkların belirmesiyle yazılmaya başlanmıştır. Ancak bu konuda ilk aşamalar tercümelerle gerçekleşir. Gerek Farsça gerekse Arapça'dan çevrilen bu tür Türkçe eserlerde *Kutadgu Bilig*'in öz fikirlerinden çokça yararlanılmıştır. Ancak yine de Osmanlılar devrinde Sühreverdî, Gazalî, Nizâmülmülk, Keykâvus, İbn Mukaffâ, Nâsırüddin Tusî, Sadî, Firdevsî vs. âlim ve yazarların siyâsetle ilgili eserleri okutulmuş ve birçoğu da Türk diline tercüme edilmiştir. Bunun yanında te'lif siyâsetnâmeler de yazılmaya başlanmıştır (msl. *Kenzü'l-Küberâ, Rumûzu'l-Künûz, Nasîhat-ı Sultan Murâd, Enîsü'l-Celîs, Miftâhü'l-Adl* vs).

Siyâset kitapları ya sultanları (msl. *Nasîhatü'l-Mülûk, Tuhfetü'l-Mülûk, Zahiretü'l- Mülûk ve's-Selâtîn, Enîsü'l-Mülûk* vs.); ya vezirleri (msl. *Nasîhatü'l-Vüzerâ, Tuhfetü'l-Vüzerâ, Hadîkatü'l-Vüzerâ, Mir'atü'l-Vüzerâ, Âsafnâme* vs); ya da genel olarak bütün bir toplumu konu alabilirler. Bu eserler salt önerilerden ibaret değildir. Konular anlatılırken pek çok âyet, hadîs, hikâye, atasözü vs. parçalar da esere serpiştirilir. Fakat dikkate değer olan taraf doğudan ve batıdan gelen fikirlerin tam bir İslam sentezi ile yoğrulmuş olmasıdır. Bu arada Ortaasya kökenli âdet ve gelenekler de en canlı biçimiyle siyâsetnâmelerde yer edinmişlerdir.

Siyâsetnâmelerde öngörülen başlıca fikirler şöyle sıralanabilir. 1. Padişah Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olup ona itaatsizlik Allah'a itaatsizlik sayılır. Sultan, devletin idâresini vezîr ve nedimleri sayesinde yürütmek zorundadır. Bu bakımdan vezîriâzam seçimi ve nitelikleri çok önem-

lidir. 2. Din ve devletin devamı için asker gereklidir. Askere önem verilmeli, törenleri, eğitimleri, maaşları vs. kontrol altında bulundurulmalıdır. 3. Osmanlılarda cemiyetin efendisi halk (reayâ) dır. Sanat ve zirâat ehli kişilerden oluşan halk, devleti ve hazineyi ayakta tutan, memleketi imar eden topluluktur. Padişah ve idareciler halka adâletli davranmalı, vergiyi düzenlemeli ve onlar arasında usulsüzlüğe meydan vermemelidir. 4. Hazîne; halk, asker ve ülkenin imarı için elde bulunması gereken paradır. Hazîneyi dolu tutmak için halkı soymak siyaset değildir. Ancak hazinenin geliri giderden fazla, en kötü ihtimalle birbirine eşit olmalıdır. 5. Osmanlılarda görülen bozukluğun giderilmesi için önce bozukluğun nedenleri araştırılmalıdır. Çünkü bozulma yavaş yavaş kendini göstermiş ve rüşvet gibi kötü alışkanlıklar giderek devletin her kademesini sarmıştır. Bunun sonucunda idâre ve orduda disiplin kalmamış, gider çoğalıp gelir azalmıştır. Birtakım siyâsetnâmeler bu durumun çözümü için Kanunî devrini model almayı; diğer bir kısmı ise özellikle son dönemlerde batıyı örnek almayı öngörmüşlerdir.

Bursalı M. Tâhir *Siyâsete Müteallik Âsâr-ı İslâmiyye* adlı eserinde (İstanbul, 1332 h.) Osmanlılara ait çeviri ve telîf 172 adet siyâsetnâme adı yazar. Bunun yanında Arapça, Farsça ve Türkçe olarak kaleme alınmış siyâsetnâmeler sayılamayacak kadar çoktur. Âgah S. Levend'in siyâsetnâmeler üzerine yaptığı geniş araştırmasında gerek batı, gerekse İslâm dünyasında yazılmış olan siyâset kitaplarının en ünlüleri ile basılmış olanları, yazarları ile birlikte, kronolojik bir sıra içerisinde elyazması olanların kayıtlı oldukları kütüphane ve numaraları verilerek bilimsel bir çerçeve içerisinde incelenmiştir (bk. Siyâset-nâmeler, TDAY, *Belleten*-1962, Ankara, 1963).

siyer سير a. i. Peygamberimizin hayatını ve savaşlarını anlatan eserlerdir. Manzum veya nesir halde olabilirler. Manzum olanlarda mesnevî nazım şekli kullanılır. Lirik bir söyleyiş ile tarihî gerçeklere dayalı eserlerdir. Türk edebiyatındaki örnekleri oldukça başarılıdır. Özellikle *Siyer-i Veysî* çok tutulmuş ve zeyilleri yazılmış bir eserdir.

sohbet صحبت a. i. Görüşüp konuşma. Tasavvufun bir kısım şubelerinde zikir yerine sohbet ön planda tutulurdu. Aşkın meydana gelebilmesi ve cezbe hali için vahdetle ilgili sohbet yapmak gerekirdi. Sohbette zamanın uygun oluşu, mekânın başkalarına kapalı oluşu ve sohbet edebilecek kişilerin bulunabilmesi şartı aranırdı. Bektaşîlerin sazlı ve içkili sohbetlerine "muhabbet" denir.

Âriflerin sohbeti, artırır mârifeti
Câhilleri sohbetten her dem süresim gelir

Yunus

Nâdânlar eder sohbet-i nâdânla telezzüz
Dîvânelerin hemdemi dîvâne gerektir

Ziyâ Paşa

sûfî صوفى a. i. Tasavvuf* yolunda olan kişi. Kelimeyi yün mânâsına gelen "sûf" ile ilgili görenler yanında Peygamberimiz zamanında Mescid-i Nebevî'nin avlusunda yatıp kalkan, yedirilip-içirilen ve Ehl-i Suffe* denilen fakir sahâbeyle ilgili olarak gösterenler de vardır. Yine bazıları sûfî sözünün temiz, arınmış anlamlarına gelen "sâf" kelimesinden türediğini ileri sürerken; bir kısım âlimler de Grekçe hikmet mânâsına gelen "sophos" sözünden bozma olarak görürler. Sûfî adıyla ilk anılan kişi Şam'da ilk zâviyeyi kuran Ebû Hâşimü's- Sûfî'dir (öl. 767).

İlk sufîler Hint-İran dinleri ile hristiyanlık tesiri altında, aslında İslâmiyette olmayan sıkı bir zâhitliği ve riyâzet*i kendilerine meslek edinmişlerdir. Ancak sonradan Vahdet-i Vücûd etrafında gelişen fikirler onları bir araya toplamıştır. Hatta hükemâ felsefesi denilen eski Yunan felsefesinin İslâmîleşmiş şekli ile Vahdet-i Vücûd'u birleştirenler de olmuştur. Daha sonraki zamanlarda "zâhid" karşılığı olarak sofu kelimesi kullanılmıştır. Anadoludaki kızılbaşlar kendilerine sofî diyerek Şâh

İsmail'e bağlılık göstermişlerdir. Bunun nedeni Şâh İsmail yanlılarına Erdebil sûfîleri denilmesiydi.

Sûfîler ile âlimler arasında asırlarca devam eden bir zıtlık vardır. Âlim akıl ile Allah'a ulaşmayı isterken, sûfî aşkın gönül işi olduğunu ve Allah'a ancak aşkla ulaşılabileceğini söyler. Bu nedenle tekke ile medrese de birbirlerine düşmandır. Divân şâirlerinin birçoğu ise medrese tarafını tutar.

Sûk-i Ukaz سوق عكاظ a.i.t. İslâmiyet'ten önce Hicâz'da, Nahle ile Tâif arasında kurulan bir panayırın adıdır. Bu panayır, cahiliye devrinde göçebe Arapların toplandıkları en büyük dernek olup Şevval ayında gerçekleşirdi. Arap kabileleri arasındaki ünlü şâirler de bu panayıra katılır ve şiir yarışmaları yapılırdı. Yarışma sonucunda ilk yedi sırayı paylaşan şiirler bir yıl boyunca Kâ'be duvarında asılı kalır ve ancak ertesi sene panayır mevsiminde onlardan daha güzel şiirler ortaya çıkarsa indirilirdi. Bu şiirler mısır ketenlerine altınla yazılır ve gelip geçenlerin okuması sağlanırdı. Kâ'be'nin, cahiliye döneminde de bir mâbet olarak kabul edilmesi dolayısla orada şiiri bulunan şâir ve bu şâirin kabilesi, bunu bir övünç vesilesi yaparlardı. Hz. Muhammed'e peygamberlik gelmesi yakınlaştığı yıllarda Arap yarımadasında şiir çok ileri boyutlara ulaşmıştı. Ukaz panayırında bu döneme ait Muallakâtü's-Seb'a yazarları şunlardır: İmrü'l-Kays, Tarafe, Züheyr, Lebîd, Amr İbn Külsüm, Antere ve Hâris. Bu şâirlerin muallakadan sayılan şiirleri kasîde şeklinde olup içlerinde en büyükleri İmrü'l-Kays ile Züheyr'dir. (bkz. Muallakâtü's-Seb'a).

sultân سلطان a. i. Padişah bkz. padişah.

Kûy-ı dilberde Muhibbiyâ gedâ olmak yeter
Bu cihânda ser-te-ser olmağa sultân istemez

Kanunî Süleymân

Sûmnât سومنات a. i. Hindistan'ın Gucerâd bölgesinde eski bir Hint tapınağı. Hindliler burada mâbudları Sivâ'ya adanmış putlar önünde güneş ve ayın tutulduğu günlerde âyin yaparlarmış. Guyâ burada edilen duâlar kabûl olunurmuş. Tapınağın içinde 500 berber görevli olup her gelenin saç ve sakalını kazırlar; keza 500 câriye de saz çalıp oynarlarmış. Günde bin civarında ziyaretçisi bulunurmuş. Gazneli Mahmud buraları fethettiği zaman tapınağı yıktırıp içindeki putları parçalatmış ve kıymetli taşlarını yağmalatmıştır.

Bir rivayete göre Sûmnât adlı büyük put İslâm'dan önce Kâ'be'de bulunan Menât'tır. Divân edebiyatında daha çok ateşgede ve puthâne mânâlarıyla kullanılmıştır.

Oldukça Sûmnât-ı hayâlim suver-nümâ
Ebkâr-ı meânî secde eyler mugân gibi

Şeyh Gâlib

Sûmnât-ı kişver-i aşk olmuşam gûyâ Nesîb
Hâne-i dilde söyünmez muttasıl âteş yanar

Nesîb

Sûr سور a. i. Kıyamet gününde dört büyük melekten biri olan İsrafîl*in üfüreceği boru. Eski kitaplarda ve tefsirlerde Sûr hakkında değişik bilgiler vardır. *Marifetnâme*'ye göre Arş'ın altında ve onun ayağına yapışıktır. Kırmızı mercan renginde boynuz veya kovan şeklindedir. İçi boş olup burası, gelip gidecek olan insan ruhlarının beklediği yerdir. Gök ve yer tabakaları onun içinde kalır. Sûr'un içi bal peteğindeki gözenekler gibi olup her ruh kıyamete dek orada bekler. Sûr, İsrafil'in ağzında hazır beklemektedir. Sûr'a üç defa üfürülecektir. İlk üfürüşün çıkardığı dehşetli sesten dünyadaki bütün insanlar ölecektir. İkinci üfürüşte Sûr'u terk edecekler ve Allah'ın izni ve eski bedenlerine ve ete kemiğe bürüneceklerdir. Üçüncü üfürüşte ise Mahşer yerinde toplanacaklardır. Sûr düşüncesini bazı âlimler müteşâbihâttan olarak görürler. *Kur'ân-ı Kerîm*'de 10 yerde Sûr hakkında bilgi verilmiştir (msl. En'âm/73, Kehf/99, Tâ-Hâ/102, Mü'minûn/101, Neml/87, Yâsîn/ 51). Sûr'un üfürülmesi, kıyamet kopması demektir. Edebiyatta "düğün" anlamına gelen "sûr" kelimesi ile cinâs yapılır veya tevriye kullanılır.

Hâlet-i sûr-ı Sîrâfîl'i nümâyân eyler
Âteşin nağme ile eylese neyler feryâd
Neşâtî

Çıkar pambuk kulağından gözün aç
Ki haşr oldu vü çalındı bu gün Sûr
Nesîmî

Sûr-ı İsrâfîl feryâd-âver-i şekvâsıdır
Sûr-ı mahşer vaslının bir va'de-i ferdâsıdır
Hersekli Ârif Hikmet

sûr-nâme سورنامه f.b.i. Klasik Türk edebiyatında şehzâdelerin sünnet düğünleri ile hanım sultanların doğum ve evlilik törenlerini konu alan şiir veya düzyazı eserlerin genel adı.

Osmanlıların saltanat zamanlarında sarayda yapılan debdebeli düğün, sünnet ve evlenme törenlerinin israf ve gösterişe boğulması bu törenler hakkında çeşitli eserlerin yazılmasına neden olmuştur.

Birçoğu câize* amacıyla yazılan surnâmeler (düğün kitabı), sürekli savaşlar ve iç isyanlarla bunalan halkın günlerce süren düğünlerdeki eğlencelerini konu edinir. Tarihçi ve vak'anüvîslerin yazmadıkları birçok ayrıntı da bu tür eserlerde yer alır. Yazıldıkları dönemin sosyal hayatını anlattıkları için tarih açısından önemli olan surnâmelerde, düğünlerde kullanılan araç ve gereçler, yenilip içilen şeyler, düzenlenen eğlence ve oyunlar vs. en ince detaylara varasıya dek anlatılır. Saray ve çevresinin yaşama biçimini, belli günlerdeki sosyal duygularını, heyecanlarını, zevk ve eğlence anlayışlarını, giysilerini, törenlerini, gelenek ve göreneklerini, musiki âletlerini vs. hayatın akışı içinde anlatan bu vesikalar çok zaman sanatlı bir üslupla yazılmış olurdu. Surnâmelere bakılarak Türk toplumunun nasıl bir değişim sürecinden geçtiği anlaşılabilir.

Birçoğu padişah ve devlet büyüklerine sunulan surnâmelerde daha çok üç konu üzerinde durulur: 1. Hitân cemiyeti denilen sünnet düğünleri. 2. Velîme cemiyeti denilen evlilik törenleri. 3. Şehzâde ve sultanların doğumları nedeniyle yapılan şenlikler.

Daha önce tarih yazarları vak'anüvisler tarafından anlatılan bu tür eğlentilerin özellikle şâirler elinde edebî bir şekil alması ve gelişmesi XVI. yy.a rastlar. Bu dönemden sonra ise oldukça fazla sayıda surnâme yazılmıştır. Bunların bir kısmı mesnevî biçiminde müstakil kitaplar, diğer bir kısmı da düğünü kısaca anlatan suriyye kasîdeleridir. Türk edebiyatına mâl olmuş surnâmeleri yazılış sıralarına göre sayabiliriz:

Figanî'nin (öl. 1532) Sûriyye Kasîdesi. 1530'da Kanunî'nin şehzadeleri Mustafa, Mehmed ve Selîm'in sünnet düğününü anlatır (bk. Figanî divânı içinde ve İst. Ünv. Ktp. TY. nr. 1532). Nev'î'nin (öl. 1599) Sûriyye Kasîdesi. III. Murad şehzâdesi III. Mehmed'in sünnet düğününü anlatır. 47 beyittir (bk. Nev'î divânı içinde ve İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 1532). Âlî'nin (öl. 1600) manzum-mensur *Câmiu'l-Hubûr der Mecâlis-i Sûr* adlı eseri (bk. Nuruosmaniye Ktp. nr. 3798/4318; TS Bağdat Bl. nr. 203). Figanî'nin sûriyyesi ile aynı konuyu içerir (Bu düğün için yazılmış yazarı belirsiz üç surnâme vardır bk. Süleymaniye Ktp. Hekimoğlu Ali Paşa Bl. nr. 642; TS Hazine Bl. nr. 1344; Leiden Ktp, nr. 309 düzyazı). Abdî'nin (öl. 1692) aynı tören için yazılmış surnâmesi. 3 bölümlük düzyazı bir eserdir (bk. Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Bl. nr. 235/9; Fatih Millet Ktp. Emîrî mensur, nr. 343; TS Hazine Bl. nr. 1573, Revan Bl. nr. 823). Nâbî'nin (öl. 1712) IV. Mehmed'in 1675'te şehzâdeleri Mustafa ve Ahmed'in sünnet düğünleri ile Hatice Sultan'ın Musâhip Mustafa Paşa ile evlenmelerini anlatan manzum surnâmesi (bs. İstanbul, 1944). Vehbi'nin (öl. 1736) III. Ahmed'in 1719 yılında şehzâdeleri Süleyman, Mustafa, Mehmed ve Bâyezid'in sünnet düğünleri ve Ayşe Sultan'ın da Osman Paşa ile evlilik törenlerini anlatan *Surnâme*'si (bk. İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 11, 1603, 3974, 6099, 6124; TS Bağdat Bl. nr. 223; bs. İstanbul, 1984). Mehmet Hazin'in (XVIII.yy.) aynı düğünler için yazılmış surnâmesi (bk. İ. Bayezid Devlet Ktp. Nureddin Paşa Bl. nr. 10267) (Bu düğün için yazılmış yazarı bilinmeyen bir sûriyye kasîdesi de A. S. Le-

vend kitapları arasında bulunmaktadır). Haşmet'in (öl. 1768) 1758 yılında Hatice Sultan'ın doğumu üzerine yazdığı manzum *Velâdetnâme-i Hümâyûn*'u (bk. Süleymaniye Ktp. Reşid Ef. Bl. nr. 992; İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 1940; TS Hazine Bl. nr. 1603, Yeni Ktp. nr. 3979). Rıf'at'ın (XIX. yy.) Sultan Mahmud'un kızı Saliha Sultan ile Halil Rıfat Paşa'nın düğünlerini anlatan surnâmesi (bk. İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 5555). Es'ad'ın aynı düğün için yazılmış surnâmesi (bk. İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 3022). Lebib'in (öl. 1867) 1813 yılındaki, Abdülmecid ile Abdülaziz'in sünnet düğünleri ve Mihrimah Sultan ile Mehmed Said Paşa'nın evlilik düğünlerini anlatan surnâmesi (bk. İ. Ünv. Ktp. Ty. nr. 6097). Hızır'ın (XIX.yy.) aynı törenlerden yalnızca sünnet düğününün anlatan manzum surnâmesi (bk. İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 6122). Nâfi'nin (öl. 1858) Abdülmecid devrinde Cemîle Sultan ile Mahmud Paşa'nın evlilik törenlerini anlatan manzum surnâmesi (bk. İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 2998). Tahsîn'in (öl. 1861) Sultan Abdülmecid emriyle sünnet ettirilen Şehzade Murad ve Abdülhamid'in törenlerini anlatan manzum surnâmesi (bk. İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 6123. İ. Belediye Ktp. nr. 0.108).

sûre سوره a. i. *Kur'ân-ı Kerîm*'in her bir bölümüne verilen ad. Toplam 114 sûre vardır. Sûreler (biri hariç) besmele ile başlarlar. Sûreler'in Peygamberimiz tarafından tertib edildiği bilinir. Sûrelerdeki tam cümlelere âyet* adı verilir.

Okursa Sûre-i Nûr u Duhânı ezberden
Aceblemen ki zebân oldu her alevler ona

Yahyâ Bey

(bkz. âyet)

sûret صورت a. i. Biçim, görünüş, kılık, resim. Tasavvufa göre madde âlemine sûret âlemi denir. Herşeyin görünüş şekli ve nitelikleri birer sûrettir. Sûretle zâhir olan, yani sûret şeklinde görünen her sıfat da mânâ*dır. Sûret bir araz*dır. Ama mânâ cevher*dir. Buna göre suret bütün varlık âlemi, mânâ ise Allah'tır. Suret değişken olabilir. Ancak mânâ kalıcıdır. Bazan sûret ile sîret kelimesine birlikte rastlanır. Sûret resimdir, şekildir, dış yapıdır; sîret ise mânâdır, özdür, iç yapıdır. Sûret kelimesi divân şiirinde resim anlamında da kullanılmıştır.

Bir acep sırr-ı nihânîdir heyûlâ-yı vücûd
Sûret-i eşyâda hem mevcûd u hem nâbûd odur

Leskofçalı Galib

(bkz. mânâ, nakş).

Sühâ سها a. i. Büyükayı yıldız kümesinin en küçük yıldızıdır. Küçüklüğü dolayısıyla eskiden gözlerin görüş kuvvetini ölçmede kullanılırdı. Bu yıldızı görebilen göz keskin sayılırdı.

Çıktı birgün ziyâsında tamâmî-i Rüsûl
Oldu mahv öyle ki hurşîd ziyâsından Sühâ

Fuzûlî

Kaşları arasın etmişdi Hudâ
Evc-i eflâk-i şeriatde Sühâ

Hâkanî

Bürc-i şerefte ahter-i kadri k'ide tulû'
Görünür âfitâb nitekim Sühâ seher

Necâtî

Süheyl سهيل a. i. Güney yarım kürede bulunan parlak ve büyük bir yıldızın adıdır. Yemen'den çok iyi görülebildiği için buna Süheyl-i Yemânî de derler. Efsâneye göre akîk taşı, rengini bu yıldızdan alırmış.

Vâye-bahş olsa eğer tâb-ı Süheyl-i Cûdî
Keşti-i Nûh'a döner âb-ı akîk üzreymiş

Nedîm

Nedir ol reng-i akîki bu Süheylî kadehin
Sâkiyâ cevheri yok ise Yemen'den mi gelir

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. Yemen, Akîk).

Sührâb سهراب f. i. Zaloğlu Rüstem'in bir Türk kızından olan oğludur. Babasını tanımadan annesinin yanında büyümüştür. Babasıyla bir savaşta karşılaşmışlar ve birbirlerini tanımadan dövüşmüşlerdir. Sührâb galip gelmek üzereyken Rüstem bir

hîle ile onu öldürmüş. Ancak tam can vereceği sırada baba-oğul oldukları anlaşılmış.

Göreydi Rüstem eğer kuvvet ü şecâatini
Olurdu sîne-i Rüstem çü sîne-i Sührâb

Nâbî

Süleymân سليمان a. i. Davûd* peygamberin oğlu olan peygamber. On iki yaşındayken babası yerine tahta geçmiştir. Hem padişah hem peygamberdir. Geçimini devlet hazinesinden değil, ördüğü zembiller sayesinde kazanırmış. Babasının vefatından sonra ve onun vasiyeti üzerine Kudüs'teki, yarım kalmış olan Mescid-i Aksâ*yı inşaa başladı. Yedi senede tamamladı. Daha sonra 13 sene süreyle Kudüs'te bir hükümet sarayı yaptırdı. Rivâyete göre bu binaların yapımında cinleri çalıştırmıştır. Kendisi başlarında olmadığı zaman cinler çalışmazmış. Hatta bir bastona dayalı olarak uzun zaman onlara hükmetmiş. Sonunda bastonun içine bir ağaç kurdu girmiş ve kemirmeye başlamış. Tam inşaat sona erince baston kırılmış ve Süleyman peygamber düşmüş. Meğer Süleyman peygamber çok önceden vefat etmişmiş. Allah tarafından kendisine birçok mucizeler verilmiştir. Kuşlarla, hayvanlarla konuşur, onların dilini anlarmış. Cinlere ve rüzgâra emretme yetkisine sahipmiş. Üzerinde İsm-i A'zam* yazılı bir mühürlü yüzüğü varmış. Bu yüzüğün taşı kibrît-i ahmerden olup bütün vahşi hayvanlar ve kuşlar bu yüzük sayesinde ona boyun eğmişlerdir. Süleyman peygamber bu yüzüğü yalnızca abdesthâneye giderken çıkarır ve Âsaf* adlı vezîrine veya hanımına emanet edermiş. Yine birgün bu yüzüğü hanımına emanet etmiş. Süleyman peygamber dışardayken bir cin onun kılığına girip hanımından yüzüğü almış. Biraz sonra gelip mührü isteyen Süleyman'ı sahtekârlıkla suçlamışlar ve saraydan çıkarmışlar. Yüzüğü alan dev ise onun yerine geçip icraata başlamış. Bu arada Süleyman gidip bir sahil kasabasında çalışmaya başlamış. Dev ise yüzük Süleyman'ın eline bir kere daha geçmesin diye denize atmış. Günlerden birinde Süleyman bir balıkçının tuttuğu balıkları taşımış. Balıkçı da hizmetine karşılık ona para yerine irice bir balık vermiş. Süleyman akşam, balığı yemek için karnını yarınca kendi yüzüğünü görmüş. Meğer denize düşen yüzüğü Allah'ın izni ile bir balık yutup sahibine geri getirmiş. Halk arasındaki "Mühür kimdeyse Süleyman odur." atasözü buradan gelir.

Hz. Süleyman'ın Hüdhüd* adlı bir kuşu varmış. Bu kuş çok uzaklardaki şeyleri görebilir, uçsuz bucaksız çöllerde suyun yerini havadan tesbit edebilirmiş. Hz. Süleyman ordusuyla sefere çıktığında Hüdhüd'ü de yanına alır ve bu sayede konaklama yerlerini su kenarında seçermiş. Birgün Hüdhüd'ü aramışsa da bulamamış. Ona çok öfkelenmişken Hüdhüd çıkagelmiş. Hüdhüd olanları anlatmış. Sebe ülkesine gittiğini, oradaki ikinci bir Hüdhüd ile konuştuğunu, bu Hüdhüd'ün Belkıs* adlı bir sahibesi olduğunu, Belkıs'ın da güneşe tapan bir kavim üzerine melike olduğunu söylemiş. Bunun üzerine Süleyman peygamber Hüdhüd'ü affedip Belkıs'a onunla davetiye göndermiş. Belkıs da devletinin ileri gelenleriyle birlikte Süleyman'ı ziyaret etmiş. Bu ziyaret esnasında Hz. Süleyman'ın emri üzerine veziri Âsaf* Belkıs'ın tahtını getirtmiş. (Bunun, veziri Âsaf tarafından gerçekleştirildiği de rivayet edilir). Sonra Süleyman peygamber Belkıs'ı imâna davet etmiş. O da devletin ileri gelenleriyle müşavere edip güneşe tapmaktan vaz geçerek Hz. Süleyman'ın dinine girmiş ve Süleyman'ın zevcesi olmuştur.

Birgün Süleyman peygamber ordusuyla birlikte sefere giderken bir vadiye ulaştıklarında karınca beyi'nin diğer karıncalara "Kaçınız! Süleyman'ın orduları sizi ezmesin." dediğini duydu. Bunun üzerine gülümsedi ve karıncaların beyini yanına davet etti. Karınca beyi, kendince çok değerli sayılan bir çekirge budu ile onu ziyarete geldi. Hz. Süleyman'ın duasıyla bu but bereketlendi ve bütün ordu, yarısından doydu. Geri kalan yarısını karıncaya iade etti ve ondan öğütler istedi. Karınca Süleyman'a nasîhatlarda bulundu. Sü-

leyman Karınca'ya "Ben peygamber olduğum halde seni ve arkadaşlarını çiğneyebileceğimi nasıl düşündün ve niçin onlara kaçmalarını söyledin?" deyince karınca ona "Senin debdebene dalıp da tenbîhlerini unuturlar diye söyledim" cevabını verir. Süleyman Peygamber'in M.Ö. X. yy.da yaşadığı sanılmaktadır. 40 yıl büyük bir ihtişam ile devlet sürmüştür. 52 veya 60 yaşında vefat eylemiştir. Vefatından sonra ülkesi Yehuda ve İsrail adıyla ikiye ayrıldı. Yehuda devleti Kudüs'te kaldı ve uzun müddet yaşadı. *Kur'ân-ı Kerîm*'de Hz. Süleyman'la ilgili 53 âyet vardır. Bu âyetler ona verilen ilim ve hikmetler ile yukarıda anlattığımız kıssalardan bahseder (msl. Sebe/12-21; Neml/15-44; Sa'd/30-40). *Tevrat* ise onu, hâşâ, putperest olarak gösterir ve 700 karısı ile 300 câriyesi olduğunu söyler. Divân edebiyatında Süleyman Peygamber, yukarıda anlatılan kıssalar çevresinde yoğunlaşan düşünceler içinde ele alınır. Özellikle yüzük, karınca, Hüdhüd ve Belkıs ile birlikte çok anılır. Sevgilinin dudakları mühüre benzetildiği zaman Süleyman'dan bahsedilir. Şâir sevgilisine Süleymanlık yakıştırdığı zaman onun ihtişamından bahsetmektedir. Karınca aczin; Süleyman ise iktidar ve gücün timsâli olarak tezât içinde verilir. Şâir övdüğü kişiye Süleyman dediği zaman kendisini karınca kadar âciz gösterir.

Geh var dedi dehânına ağyâr gâh yok
Ol hâtem oldu dîv-i Süleymân oyuncağı

Necâtî

Ey dil var ise Mühr-i Süleymân dehânıdır
K'ana musahhar ins ü perî mürg u mûr u mâr

Yahyâ Bey

Mest olup uyurken öpmüş la'l-i cânânı rakîb
Ehremenler hâtemi almış Süleymân bî-haber

Bâkî

Teşne-i câm-ı visâlin âb-ı hayvân istemez
Mâil-i mûr-ı hatın mülk-i Süleymân istemez

Fuzûlî

Ne bîş ü ne kem âlemi yeksân biliriz biz
Her gördüğümüz mûru Süleymân biliriz biz

Nâilî

Hüdhüd-i nutkumu bağ-ı sühanimde görse
Ola zindân dil-i Belkîs'a çemenzâr-ı Sebâ

Nazîm

Ey nâme sen ol mâhlikadan mı gelirsin
Ey Hüdhüd-i ümmîd Sebâ'dan mı gelirsin

Nâbî

(bkz. Asaf, cin, mühr, Hüdhüd, Belkıs, Sebe, karınca).

Süleymân-nâme سليماننامه a.f.b.i. Divân edebiyatında Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatını konu edinip onun dönemindeki belli başlı olayları anlatan şiir veya düzyazı eserlerinin genel adı.

Türk edebiyatında örneğine sık rastlanan gazavatnâme*, fetihnâme*, zafernâme* gibi Osmanlı tarihinin eksik bıraktığı noktaları tamamlayan eserlerdendir. Konuları Kanunî'nin (saltanatı. 1520-1566) şehzâdeliğinden başlayıp, tahta çıkışı, padişah olarak doğu ve batıya yaptığı seferler, iç ve dış olaylar vs. değişik periyodlardan oluşur. Tarihî değerleri yanında edebî değerleri de oldukça yüksek eserlerdir. Devrin sosyal, siyasal ve kültürel olaylarını detaylı bir şekilde anlatırlar. Birçoğu Kanunî devrinde yaşayıp onunla birlikte seferlere katılan yazarlar tarafından kaleme alınmış olup sultanın övgüsünü anlatan kısımlar hariç vesîkalara dayanan ve titizlikle düzenlenmiş eserlerdir. Genel karakterleri epik-didaktik oluşlarıdır. Şiir veya düzyazı olsun bu eserler de sanat kaygısından çok yaşanan olayların yalansız, samimî ve düzenli anlatılışına önem verilir. Çoğunlukla yalın bir dil kullanılır.

Düzyazı olanlar o dönemde gelişmesini tamamlamak üzere olan tarih nesrinin güzel örnekleri sayılır. Şiir olanlarda ise çok defa okuyucuyu sıkmayan akıcı bir bütünlük görülmeyen Süleymannâmeler de vardır. Buna karşın Kanunî'nin hayatı bölüm bölüm ve günlük biçiminde anlatılır.

Süleymannâmeler halk ve asker üzerinde oldukça iyi etkiler yapmıştır. Hemen hemen baştan sona zafer ve başarı anlatımıyla dolu olduklarından halkın millî gururunu onore ediyor; askerin savaş iste-

ğini arttırıyor, hiç olmazsa teşvik ediyordu. Bunun yanısıra sırf zamanın padişahına bir kitap sunabilmek için yazılmış değersiz Süleymannâmeler de vardır.

Süleymannâme yazımının kaynağı Selimnâme*lere dayanır. Bunların bir kısmı özel adlarla anılır. Nitekim o döneme ait yalnızca bir tek sefer veya fethi anlatan Süleymannâme sayılabilecek eserlerde vardır. Türk edebiyatında yazarı bilinen veya bilinmeyen, elliye yakın *Süleymannâme* yazılmıştır. Bunlardan önemli olanları, yazarlarıyla birlikte şöylece sıralayabiliriz. a. Düzyazı olanlar: Mustafa Bostan Çelebi'nin (XVI. yy.) *Cülûsnâme-i Sultan Süleymân*'ı (yazılışı: 1523, bk. TS. Revan Bl. nr. 1283), Sadî b. Abdülmüteâl'in (XVI. yy.) *Süleymânnâme*'si (Ahmed Paşa'nın isyanı ile Kanunî'nin Edirne'den İstanbul'a dönüşüne kadar, bk. TS Revân Bl. nr. 1277, Hazîne Bl. nr. 14x24; Paris Millî Ktp. nr. 74), Mustafa'nın (XVI.yy.) *Süleymânnâme*'si (yazılışı: 1566, II. Selim'in cülûsuna dek, bk. TS. Hazine Bl. nr. 1340), Karaçelebizâde Abdülazîz'in (öl. 1657) *Süleymannâme*'si (*Tâcü't-Tevârih*'e zeyl olup türünün en güzel örneğidir, bs. Bulak, 1867), Ferdî'nin (öl. 1525) *Süleymannâme*'si (bk. Viyana Millî Ktp. nr. 998, 999; Süleymaniye Ktp. Ayasofya Bl. nr. 3317), Şemsî Ahmed Paşa'nın (öl. 1580) *Süleymannâme*'si (1579 yılı olaylarına dek, bk. Viyana Millî Ktp. nr. 1020; Paris Milli Ktp. nr. 1020; Paris Milli Ktp. nr. 1144), Ahmed b. Kara Kemal'in (XVI.yy.) *Cevâhirü'l-Beyân fî Devleti'l-Osman'ı* (Arapça, yazılışı: 1523, bk. Roma Vatikan Ktp. nr. 87), Ramazan'ın (Kanunî'nin hekimbaşısı, XVI.yy.) *er-Risâle el-Fethiyye*'si (Arapça, bk. Paris Millî Ktp. nr. 1622). b. Şiir olanlar: Nev'î Yahyâ'nın (öl. 1599) *Süleymannâme*'si (III. Murad'a sunulmuştur. bk. Paris Millî Ktp. nr. 44), Azmizâde Hâletî'nin (öl. 1622) *Süleymannâme*'si (bk. Süleymâniye Ktp. Esad Ef. Bl. nr. 2284), Eyyubî'nin (XVI.yy.) *Risâle-i Padişahnâme*'si (Su kemerlerinin yapımına dair, yazılışı: 1564, bk. Süleymâniye Ktp. Esad Ef. Bl. nr. 2422), Hadidî'nin (öl. 1559) *Süleymannâme*'si (bk. Berlin Devlet Ktp. nr. 206; Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Bl. nr. 2081), Abdurrahman Gubarî'nin (öl. 1566) *Süleymânnâme*'si (Farsça, bk. Manisa Muradiye Camii Ktp.) Şemseddin Ahmed b. Mehmed Sivasî'nin (öl. 1596) *Süleymannâme*'si (bk. Prusya Devlet Ktp. Or. 1817, 1998), İsmail'in (XVI. yy.) *Kitâb-ı Fütühât-ı Süleymânî*'si (Farsça,. bk. TS Emânet hazînesi Bl. nr. 1422).

Yazarı bilinmeyen önemli Süleymânnâmeler de vardır: *Tarih-i Âl-i Osmân* (1554 yılına dek, bk. Paris Millî Ktp. Schefer Bl. nr. 1176), *Târih-i Feth-i Rodos* (bk. Üsküdar Selimağa Ktp. nr. 757; Viyana Millî Ktp. nr. 1067), *Süleymânnâme* (bk. British Museum, nr. 7476; Roma Vatikan Ktp. nr. 39), *Tevârih-i Sultan Süleymân Han* (bk. Paris Millî Ktp. Schefer Bl. nr. 1153), *Kenzü'l-Cevâhiri's-Seniyye fi Fütühati's-Süleymâniyye* (Arapça, bk. Süleymâniye Ktp. Ayasofya Bl. nr. 3392), *Menâkıb-ı Sultan Süleyman Han* (manzum, bk. Süleymaniye Ktp. Esad Ef. Bl. nr. 2422), *Gazavât-ı Sultan Süleyman Hân* (bk. Süleymaniye Ktp. Ayasofya Bl. nr. 3317/9), Heft Dâsitân (bk. Süleymaniye Ktp. Laleli Bl. nr. 2114; İ. Ünv. Ktp. TY. nr. 1700), *Risâle-i Süleymâniyye* (bk. Süleymaniye Ktp. Selimiye Bl. nr. 483), *Risâle-i Gazât* (bk. Süleymaniye Ktp. Ayasofya Bl. nr. 3202), *Târih-i Sultan Süleyman Han* (bk. Süleymaniye Ktp. Umumî, nr. 5004; Kemankeş Bl. nr. 384; Esad Ef. Bl. nr. 2151; Nuruosmaniye Ktp. nr. 3134, 3135). *Defter-i Havâdis der-Zamân-ı Sultan Süleyman Han* (bk. Nuruosmaniye Ktp. nr. 2259), *Süleymannâme* (bk. TS. Revan Bl. nr. 1285; Hazine Bl. nr. 1581; Bağdat Köşkü Bl. nr. 198; Süleymâniye Ktp. Kemankeş Bl. nr. 384; Aşir Ef.Bl. nr. 257; Esad Ef. Bl. nr. 2284; Hamîdiye Bl. nr. 951; Halet Ef. Bl. nr. 599; Atıf Efendi Ktp. nr. 2899)

Süleymannâme yazdıkları bilindiği halde henüz eserleri ele geçmeyen yazarlar da vardır. Söz gelimi Bursalı M. Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde Behiştî Ramazan (öl. 1571), Kastamonulu Harirî (XVI. yy.) ve Tatavlalı Mahremî'nin (öl. 1535) *Süleymannâme*'leri olduğunu bildirir.

Sümbül, kendinin etrafını yapraklarla kaplayarak yine (her bahar) tavus kuşu gibi çitler yapar. Bu çit ve yaprakların rüzgârla hareket etmesidir.

bahar gelin süslecisi iken, sümbül, onun yazıcısı; hâme-i müşk elindeki "siyah (misk kokulu) kalem" olarak düşünülmüştür.

Türk edebiyatında oldukça ünlü bir *Süleymannâme* kitabı da Firdevsî-i Tavîl'e (Uzun Firdevsî, XVI. yy.) aittir. Konusu Süleyman Peygamber olan eser 366 cüz olup II. Bâyezid'in isteği üzerine yazılmıştır (bk. Berlin Devlet Ktp. nr. 470, Roma Vatikan Ktp. nr. 188).

sülûk سلوك a. i. Bir yola girme, özel bir gruba dahil olma, bir tarîkata katılma. Sülûk, mânevî bir yolculuk sayılır. Sufîler kötü huylarından arınmak ve vahdet sırrına, hakîkate erişmek için bir şeyhe tâbi olarak muayyen bir tarzda mücâhedeye girişirler ki buna sülûk denir. Sülûk esnasında muayyen zamanlarda dualar okunur ki bunlara da vird* veya evrâd* denir. Sülûk halktan Hakk'a doğrudur. Bu yola girenler önce yalnız halkı görürler. Hakk'ı göremezler. Buna "Fark" denir. Yolculuğun sonunda halkın olmadığı ve her şeyin, Hakk'ın zuhûrundan ibaret olduğu anlaşılır. Bu sezgi, duygu ve görüş, sâlike halkı göstermez olur. Artık gördüğü yalnızca Hakk'tır. Bu makama da "Cem" denir. Sâlikin cem makamına vardıktan sonra geri gelmesi şarttır. Dönüp yolculuğa başladığı noktaya geldi mi halkı, Hakk'ın zuhûru; Hakk'ı da halkın hakikatı olarak görür. Her mazharla o mazhardaki zuhûra göre muâmelede bulunur. Bu makam kemâl makamıdır ki "Fark-ı Sânî" yahut "Cem'u'l-Cem" olarak anılır. Fark'tan Cem'e gidişe "Kavs-i Urûc (çıkış yayı)"; Cem'den Fark'a gelişe de "Kavs-ı Nüzûl (iniş yayı)" adı verilir. Bu ikisi arasında sûfilerce 40 menzil hesap edilir ve geniş izâhlar yapılır. Sülûk yolculuğu yapan dervişe sâlik denir.

Sülûku pîrden öğren seni envâra gark etsin
Sorarsan bu gülistânın safâsın yâsemenden sor

Yahyâ Bey

sülüs ثلث a. i. Üçte bir. Hat* sanatında, harflerin üçte bir kısmında eğrilik bulunan bir çeşit yazıdır. Buna göre her harfin 4/6 parçası düzümsü, 2/6 parçası yuvarlağımsıdır.
(bkz. Hat).

sünbül سنبل f. i. Sünbül. Sevgilinin saçlarıyla ilgili olarak ele alınır. Divân şiirinin sık rastlanan çiçek adlarından biridir. Şekli ve kokusu itibariyle sevgilinin saçına benzer. Hatta sevgilinin saçını kıskanır ve ona özenir. Sünbül ile gül, hemen çok zaman birlikte bulunur. Bunun nedeni sünbül saçların, gül yanaklar üzerine dökülmesidir. Şekilce dağınık ve kıvrımlı olan sünbül, bazan süpürge veya gölgelik de olabilir. Deste deste oluşu, tazeliği vs. de sık anılan özellikleridir. Ayrıca sarık kenarına ve kulak arkasına takılma âdeti hayli yaygındır.

Gül yüzün lâle ruhun sünbül-i terdir zülfün
Nâ-şüküfte dahi gül goncası nâzik dehenin

Hisâlî

Ben bu gün bir nev-bahâr-ı hüsn ü ân seyreyledim
Tarf-ı destârında sünbül gibi mûlar var idi

Nedîm

Sünbüle سنبله a. i. Başak. Başak burcu. Bu burç, Ağustos ayında başlar. Divân şiirinde, bu burcun etkisi altında doğan kişilerin özellikleriyle birlikte kullanılır (bkz. hûşe). Sünbüle en eski makamlardan birinin de adıdır.

Yüzünde meh be-terâzî vü Sünbüle'de güneş
Anı görüp nice yanmaz müneccim-i miskîn

Kadı Burhâneddin

Ben bâğ-ı hüner Sünbülüyem sünbüle-beste
Nâbî'nin usûlünde makam ise Ruhâvî

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. burç, musıkî).

sündüs سندس a. i. Yaygı, döşek. Hz. Peygamber'in doğduğu gece melekler tarafından onun için hazırlanmış ince atlastan yaygıya denir. Meleklerin elbisesi.

Adı sündüs döşeyen anı melek

Süleyman Çelebi

Bunu tahkîk bil ol reşk-i sürûş
Oldu hûrî gibi hem Sündüs-pûş

Hâkanî

sünnet سنت a. i. İyi ahlak, âdet, yol. Terim olarak, Hz. Peygamber'in söz ve hareketle-

riyle Müslümanların yapmasını emir ve işaret buyurdukları hususlardır. Sünnet farz ve vâcipten ayrı olarak bazan terk edilebilir. Peygamberimizin sözlerine sünnet-i kavliyye; yaptıklarına da sünnet-i fi'iliyye denir. Kelimenin çoğulu sünen olarak geçer. İbadetle ilgili konularda sünnet ikiye ayrılır. Sünnet-i müekkede, Peygamberimizin devamlı yapmış olduğu ameller; Sünnet-i gayr-i müekkede, Peygamberimizin arasıra terk ettiği amellerdir. Sünnetler *Kur'ân-ı Kerîm*'den sonra gelen dinî hükümlerdir.

Vücûb-ı sünnetine Mustafâ'nın etti şurû'
Düzetti çerh-i felek gibi meclis-i a'zam

Yahyâ Bey

sünnî سنى a. i. Sünnet ehlinden olan kişilere denir. *Kur'ân-ı Kerîm* ve sünneti temel olarak kabul ederler. Sahâbenin hepsini gerçek âdil tanıyıp aralarındaki ayrılıkları ictihâd sayarlar. Müslümanların en mûtedil mezhebidir. Hz. Peygamber'in soyunu severler, kulun cüz'î irâdesi olduğuna, irâdesini hangi işe sarf ederse o işi, Allah'ın meydana getirdiğine inanır ve ibâdeti imandan saymayıp ibâdet etmeyenin günahkâr olacağına, fakat kâfir olmayacağına inanırlar. Buna "Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat (Sünnet ve topluluk ehli)" denir. Bu yönleriyle haricî* Şiî* ve Mutezile*'den ayrılırlar.

Hamdü-li'llâh anladık dünyâyı irfânîleriz
Pâk-zihn ü sâf-dil sünnî müselmânîleriz

Aşkî

sürâhî سراحى a. i. Su şişesi, vazo şeklinde içki kabı. Divân şiirinde içki konulan kaplar arasında anılır. bkz. câm.

Sürâhî hemnişînin hemdemin câm
Niçün ben cur'a gibi atılam dûr

Bâkî

Süreyyâ ثريا a. i. Ülker ve Pervîn diye de bilinen kuzey yarım kürede bir yıldız kümesi. Gerdanlığa benzetilmesinden dolayı "Ikd-i Süreyya" şeklinde de kullanılır. Toplam yedi yıldızdan müteşekkildir. (bkz. Pervîn).

Yüzüne karşı gözüm yaşını kim görürise
Oldu sanır Süreyya hurşîd ile mukabil

Karamanlı Nizamî

Gösterirse yüzünün benlerin ol Zühre-cebîn
Nice baş koşduğun Ay ile Süreyyâ göresin

Ahmed Paşa

Ebr-i nisânı açık türbene çatsam da tavan
Yedi kandilli Süreyyâ'yı uzatsam oradan

M. Akîf

sürh سرخ f.s. Kırmızı, kızıl. Terim olarak elyazması* kitapların bab veya fasıl başlıklarının kırmızı mürekkep ile yazılmasına denir. Ateş renginde olanına "madenî sürh" adı verilir. (bkz. elyazması).

Safha-i ruhsârına la'lîne cedvel çekmeğe
Hokka-i çeşminde ezmiş âşık-ı dil-dâde sürh

Sâbit

sürh-ser سرخسر f.b.i. Kızılbaş. (bkz. kızılbaş).

Tîrler her sinede yer etdi kaygular gibi
Nîzeler dil dilmede sihr etdi câdûlar gibi
Sürhserler deşt-i Çin'e kaçdı âhûlar gibi
Hamdü-li'llah aldı şâh-ı Rûm hâkan illerin

Aşkî

süvaydâ سويداء a. i. Kalbin ortasında bulunan kara benek. Eskiler Nefs-i nâtıka (konuşan nefis) denilen insanın, manevî, varlığının ve idrâkinin merkezi olarak bu noktayı bilirlerdi. Modern tıbbın da ortaya koyduğu ve kalbin tam ortasında bulunan bu siyah nokta ahlât-ı erbaa* denilen ve insan sağlığı için önemi büyük olan dört sıvıdan biridir. Buna sevda* denildiği de olur. Rivâyete göre kalbin ortasında gönül; gönlün içinde de süveydâ var imiş. Dolayısıyla süveydâ en üstün anlayış noktası ve ilahî aşkın tecellî ettiği yerdir. (bkz. sevdâ, ahlât-ı erbaa) .

Dört elle tutar dâmenin ol iki nûrun
Kim olmuş ise vâkıf-ı esrâr-ı süveydâ

Kâzım Paşa

Gönül burcunda âteş düştü barut-ı süveydâya
Anı bir demde vîrân eyleyen tuğyân-ı âteşdir

Nâdirî

2. Kalpteki gizli günah

şâh شاه f. i. Padişah (bkz. padişah). Ayrıca satrançta bir taşın adıdır ki hareketsiz kaldığı an oyun bitmiş sayılır. (bkz. satranç)

Gönlümün mülkünde şâh oldun bana dâd eyle kim
Mülküne kâfirce kâfir şâh-ı bî-dâd istemez

Aşkî

Beydak-ı hâl-i ruhun zülfüne mestûr eyleme
Almağa şâhım gönül ferzânesin açmazdan

Bâkî

şah beyit f. tr. i. t. Kasîdenin en güzel beytine verilen addır. Buna beytü'l-kasîd denildiği gibi başka bir nazım şekliyle yazılmış manzumelerin en güzel beytine de şah beyit denilebilir. Bir manzûmede şah beyit genelde bir tane ise de bu, kişilerin beğenisine göre değişebilir. Meselâ Namık Kemal'in Hürriyet kasîdesindeki şah beyit şudur:

Ne efsunkâr imişsin ah ey didâr-ı hürriyyet
Esir-i aşkın olduk gerçi kurtulduk esâretten

Yine Nef'î'nin IV. Murad için söylediği meşhur kasîdesinin şah beyit şudur:

Sen bir şeh-i zî-şânsın şâhenşeh-i devrânsın
Yani ki sen hâkansın devrinde ben Hâkâni'yem

şah-ı mârân شاه ماران f. i. t. Şahmaran, yılanların şahı. Efsaneye göre Yemliya adında, insan başlı bir yılan varmış. Yemliya bir mağara altındaki yeşillikler içinde bir ülkede yaşarmış. Zebercetten tahtı üzerine oturur, insan gibi söz söylermiş. O devirde

Danyal Peygamber hüküm sürmekteymiş. Bir gün oğlu Cemşasb arkadaşlarıyla dağda yağmura tutulup bu mağaraya sığınmışlar. Cemşasb can sıkıntısından elindeki değnek ile yeri kazmaya başlamış. Ağaç sert bir maddeye dokunmuş. Bunun yuvarlak bir mermer olduğunu görüp açmışlar. Bal ile dolu bir kuyu görmüşler. Satmak üzere balı çıkarmaya karar vermişler. Kuyunun dibindeki son balları toplanması için Cemşasb'ı bir ipe bağlayıp kuyunun dibine indirmişler. Kalan balı çıkardıktan sonra arkadaşları Cemşasb'ı kuyuda bırakıp gitmişler.

Cemşasb kuyuda yalnız başına düşünürken bir delikten ışık sızdığını görmüş. Bıçağı ile kazıyıp deliği genişletmiş. İçerisinin güllük gülistanlık bir yer olduğunu görmüş. Oraya girerek biraz gezinmiş. Sonra Yemliya ile karşılaşmış. Yemliya ona izzet ü ikrâmda bulunmuş, uzun uzun sohbetler etmişler. Cemşasb yedi sene orda kalmış. Şâh-ı Mârân, yerini kimseye söylememek şartıyla onu yeryüzüne çıkarmış. Cemşasb da yıllarca bu sırrı saklamış. Ancak günün birinde devrin padişahı hastalanmış. Sihirbaz olan veziri tek çare olarak Şâh-ı Mârân'ın etini yemesini söylemiş. Oysa Şâh-ı Mârân'ın yerini bilen çıkmamış. Vezir büyü ile Cemşasb'ın bu yeri bildiğini öğrenmiş ve zorla yılanı ele geçirmişler. Şâh-ı Mârân, suçun Cemşasb'da olmadığını anlayınca ona "Beni öldürüp etimi kaynatacaklar. İlk çıkan suyu vezîre içir, ikincisini kendin iç. Etimi de padişaha yedir." demiş. Cemşasb denileni yapmış. İlk suyu içen vezir karnı şişerek ölmüş. Padişahı tedavi eden Cemşasb ise vezir olmuş ve saadetle ömür sürmüş.

Gûyiya zevk ü safâ dahmesine kıldı tılısm
Şâh-ı mârân mı aceb ol hacer-i nûrânî

Nedîm

Döndü ahlâk-ı zemîme mâre
Şâh-ı mârânı anın emmâre

Atâyî

şâhin شاهين f. i. Şahin, doğan, şahbâz. Divân şiirinde sevgilinin saçları şahine benzetilir. Benzetme yönü ise avcılıktır. Şahin av kuşudur. Sevgilinin saçı âşıkın gönül kuşunu avlar. Şahin elde taşınır ve bilekten salınır. Bazan bu kuşun boynuna küçük bir çıngırak (ceres*) da asılabilir. Yükseklere uçar. Bazı zamanlarda gözü bağlanır.

Yüce pervâz olup konmaz leşe âlemde her şâhin
El üzre tutulup tan mı olursa mûteber şâhin

Aşkî

şahne شحنه a. i. İnzibat memuru. Divân şiirinde daha çok içki yasağıyla ilgili olarak adı anılır. Şehir içindeki asayişin sağlanmasından şahneler sorumlu olduğu için özellikle içkiye düşkün şâirler şahneye hitâben beyitler söylemişlerdir.

Ey şahne senindir götürü salb u siyâset
Ağyâra amân verme götür bir yere çek as

Sâbit

Der-i meyhâneyi şahne kapamak ister imiş
Ayağı denk alarak gizli kapağı attık

Sünbülzâde Vehbî

(bkz. ases)

şah-ruh شاه رخ f. b. i. Santraçtaki hamlelerden birinin adıdır ki genellikle at ve fil ile gerçekleşir. Aynı anda şah ve kale tehdidi demektir. Piyon ile söylenen şah-ruh ise büyük başarıdır.

Ger fil ise mat ola gerek şâh-ruhıyile
Cânım pes anun yoluna mat-ruh değil mi

Kadı Burhaneddîn

Şâh u Gedâ شاه و گدا f.k.g. Taşlıcalı Yahya'nın (öl. 1582) alegorik mesnevîsi, sevgilide İlahî güzelliği görerek ona platonik bir aşkla vurulan Gedâ (dilenci) ile Şâh (padişah) olan sevgilisinin hikâyesini anlatır.

Gedâ, Şâh'ın aşkı belasına tutulmuş bir gariptir. Bazı dostları bu sevdadan geçmesi için ona nasihatta bulunurlarsa da dinletemezler. Temiz kalpli bir aziz, aşk derdine derman olsun diye onu Şâh'a iletir. Gedâ Şâh'a aşkından bahseder. Şâh onu ayıplar ve yüz vermez. Gedâ ise aşkını açığa

vurduğu için pişmanlık duyar. Ancak olan olmuş, Gedâ'nın aşkı dillere düşmüştür. Bu arada kara yüzlü düşmanlar Gedâ'yı kıskanıp Şâh'a onun aleyhinde sözler söylerler. Şâh ona çok kızar ve onurunu lekelediği için şehirden kovar. Gedâ, çaresizlik içinde Mecnûn gibi dolaşmaya başlar. Gittiği yerlerde kendisine kötülük yapanlara bedduâlarda bulunur. İlençleri tutar ve düşmanları perişân olurlar. Bu arada Şâh'ın kalbine yumuşaklık gelir ve onun aşkından etkilenir. Gedâ Şâh'a halini anlatan bir aşk mektubu gönderir. Şâh bu içli mektubu okur ve Gedâ'nın haline acır. Zavallı Gedâ mektubuna cevap alamayınca aşkından çılgına dönmüş bir durumda Ay'a ve Güneş'e hitap eder. Onlardan cevap gelmeyince Allah'a yakarır. O zaman aşkı teskin olur. Bu sırada bir tellal Gedâ'yı köle gibi zincire vurup Yusuf*leyin pazarda satar. Gedâ, ar ve namusu terketmiş, âdetâ delirmiştir. Şehir içinde herkes onunla alay eder.

Günlerden bir bahar günü Şâh bütün mahbûb ve erkânı ile bir gülistanda içip eğlenir. Sonra yaranından kendisine birer hikâye anlatmalarını ister. Onların anlattıkları hikâyeleri beğenmez ve sonunda kendisi bir hikâye anlatır. Bu hikâye Gedâ ile kendisi arasındaki gizli aşktan başkası değildir. Hikâyenin hepsi aşk üzerinedir. Aşk ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürüp aşkın felsefesi yapılır. Bu arada Gedâ ölümcül hasta olmuştur. Bir dostu belki çare olur diye onu Şâh'ın yoluna çıkarır. Burada Şâh ile vuslat bulup sıhhate kavuşur. Şâh ona ilgi gösterirse de başkalarının kendisini ayıplamasından korkmaktadır. Düşmanlar ve rakipler onun Gedâ'ya karşı olan sevgisini sınarlar, ve Gedâ'yı içten sevdiğini anlarlar. O gece Şâh ile Gedâ yalnız kalırlarsa da Gedâ aşkının fazlalığından dolayı Şâh'ın yüzüne bakamaz. Gedâ yine üzülür. O, bu kavuşma anında bile ertesi gün Şâh'tan ayrılmanın korku ve acısını yaşar. Nitekim Şâh onu "bir gün gelip konuğun olacağım" diyerek başından savar. Zavallı Gedâ bu va'd ile devamlı yanıp yakılır ve evinden çıkamaz olur. Her gelip geçeni Şâh sanır ve o günün gelmesini özlemle beklemekten kendini kaybeder. Bu arada halktan bazı kişiler gelip Gedâ'yı sıkıştırırlar ve Şâh ile aralarında geçenleri dosdoğru anlatması için ona yemin ettirirler. Gedâ bir gece Şâh'ın evine geldiğini, sabaha dek içip eğlendiklerini ve hoşça vakit geçirdiklerini, sabah olup uyanınca bunun bir rüya olduğunu anladığını söyler. O zaman dostları ona nasihat edip insanlara, ancak Allah'ın yâr olabileceğini, başkalarından muhabbeti kesmek gerektiğini anlatırlar. *Şâh u Gedâ*'da olaylar burada biter.

Kitabın sonunda bir hâtime (sonuç) bölümü yer alır. Şâir bu bölümde hikâyesini bir hafta da yazdığını, hiç bir yerden tercüme etmediğini, kitabın benzerinin yazılmasını temennî ile ondan intihâl (çalıntı) yapacaklara bedduâ eder.

Divan edebiyatının orijinal mesnevîlerinden biri olan *Şâh u Gedâ*, aruzun Fâilâtün Mefâilün Fâilün kalıbı ile ve 1915 beyit haline yazılmıştır. (1537 ?). Dili çok temiz ve yalın, üslubu akıcı ve güzeldir. Yer yer mahallî ve millî özelliklerin ön plana çıktığı *Şâh u Gedâ* mesnevîsi o dönem İstanbul'unun canlı tasvirleriyle doludur.

Lirizmin hâkim olduğu eserde kahramanlar hayattan kopmuş hissi uyandırır. Nitekim mesnevîdeki Gedâ'nın Yahya Bey, Şâh'ın da derbân-ı pâdişâhîden Ahmed Bey adlı biri olduğunu öne sürenler vardır. Ancak İlahî aşkın etkisi hemen her beyitte kendini hissettirir. Buna karşın eserde fazla bir tasavvuf görüşü yoktur. Hikâyenin başında sanki ahlak dışı olaylar anlatılacağı sanılırsa da sonunda bir insanın mecazî aşka kapılması ve kalp gözünün açılarak gerçek sevgiye yönelişi ortaya çıkar.

Şâh u Gedâ, 48 küçük bölümden oluşur. Klâsik mesnevîlerde olduğu gibi başta mukaddime (42 beyit), tevhid (74), münacaat (43) mirâciye, (68), Çâryâr övgüsü (158), Padişâha övgü (34), bölümleri bulunur. Ardından İstanbul'un bazı semtleri ve güzellerin tasvîri ile konuya geçilir. Eserde Gedâ kendisine ezâ cefâ edilen ve yıllarca sevgili hasretiyle yanan bir kişiliğe sahiptir. Sevgilisi Şâh ise naz ve işveyle doludur.

Eserde Şâh'ın nazı, Gedâ'nın niyazı devamlı gündemde kalır.

Hikâye başlıca bir kaç olay üzerine kurulmuştur. Bunlar Gedâ'nın aşkı, mektuplaşmalar, hasetcilerin yaptıkları, Gedâ'nın sefere çıkışı, Ay ve Güneş'e sesleniş, Gedâ'nın mezâdı ve Şâh'ın aşkıdır. Eser, orijinal konusu ve başarılı kuruluşu ile Türk edebiyatının en önemli mesnevîlerinden biri sayılır. Yazıldığı dönemden itibaren şöhrete kavuşması, birçok kopyasının yazılmasına yol açmıştır. Yalnızca İstanbul Kütüphanelerinde yirmiye yakın nüshası bilinmektedir. (msl. Atıf Efendi Ktp, nr. 2138; Köprülü Ktp. nr. 279; Selimağa Ktp. nr. 463; 997; Hüsrev Paşa Ktp. nr. 620, 641; İ. Ünv. Ktp. T. Y. nr. 482, 839, 874, 3045, 3682; Murad Molla Ktp. nr. 417, 1136; Millet Ktp. Emîrî manzum, nr. 986, 988, 989, 990). Eser eski harflerle basılmıştır. (İstanbul 1867).

Riyazî Tezkiresi'nde şâir Rahmî'nin (öl. 1567) de İran şâiri Hilalî'den (XV. yy.) *Şâh u Gedâ* adlı bir mesnevî tercüme ettiğini yazarsa da bu eserin konusu farklı olup değeri düşüktür. Sadıkî-i Kitabdâr *Mecmau'l-Havâs* adlı tezkiresinde Fuzûlî'nin Türkçe bir *Şâh u Gedâ* yazdığını kaydeder.

şakâik شقايق a. i. Şakayık, gelincik, lâle, bkz. lâle.

Şakayıklar zanbaklarla sünbüllerle süslenmiş

T. Fikret

Şakku'l-kamer شق القمر a. i. t. Ay'ın ortadan ikiye ayrılması mucizesi. Kureyş'li müşrikler mehtaplı bir gecede Peygamberimizden mucize istediler. O da Allah'a yalvardı ve parmağıyla işaret etti. Ay ikiye bölünüp yere indi. Sonra O'nun peygamberliğine şehâdet etti ve eteği altından girip yeniden çıktı. Sonra tekrar şehadet getirip bütünleşti ve yerine döndü. (bkz. mûcize).

Göstere hâmen eğer i'câz-ı ve'n-Şekka'l-kamer
Haml eder taglîz-i hisse anı erzâl-i zümer

Nev'î

Salıp ferr-i şehenşâhı edince iki şak mâhı
Alıp zerrîn nakâre etdi bang-ı şevketin a'lâ

Nâdirî

Şâm شام a. i. Şam şehri, kelimenin Farsçası "akşam" anlamına gelir. Bu nedenle çok zaman tevriyeli kullanılır. Hatta Mısır, Bağdâd, Rûm gibi kelimelerle de tenâsüp yapılır. Sevgilinin saçı ile Şâm çok zaman birlikte bulunur. Mehdî* Şâm'da ortaya çıkacaktır. Şâm'ın şişesi, zırhı ve gülsuyu da ünlüdür. Kelimenin gece anlamıyla ilgili olarak "Şâm-ı garîbân (gariplerin akşamı)" tamlaması kullanılır. Birisinin öldüğü günün akşamına şâm-ı garibân denildiği gibi Hz. Hüseyin'in şehîd edilip Ehlibeyt*in Yezîd askerine esir düştüğü geceye de bu ad verilir.

Devr-i ruhumda vardı dil zülfüne gözünden
Çün fitne gördü gitti âhir zamânda Şâm'a

Ahmed Paşa

Şâm-ı zülfünle gönül mülkü harâb oldu deyû
Sana iletti kebûter haberi döne döne

Necatî

(bkz. Rûm, Mısır).

şâne شانه f. i. Tarak. Divân şiirinde gelin, koku, meşşâta* ve ayna* ile birlikte kullanılır. Sevgilinin saçları için mutlaka bir şâneye ihtiyaç duyulur. Bazan onu bağlayıp tutar; bazan dağıtır. Sevgilinin saçında yer edinmiş olan gönüllerin dökülmesine neden olur. Saç ile birlikte bulunduğu için misk kokar. Bazan âşıkın kirpiklerini şâneye dönmüş olarak görürüz.

Yaşım gül-âbı müjem şânesiyle gözlerimi
Arûs-ı hüsnünü âyîne-dâra benzettim

Ahmed Paşa

şarâb شراب a. i. İçilecek şey, şarap bkz. bâde.

Sâkiyâ gönlüm karardı lutf edip bir bûse ver
Kaygılı gönüllere derler şarâb-ı âl açar

Necatî

şarkı شرقى a. i. Türk edebiyatında bestelenmek amacıyla yazılan bir nazım biçimi. Millî nazım biçimlerinden olup halk edebiyatındaki türkünün karşıtıdır.

Şekil yönünden murabba*a benzer. Çoğunlukla dört dizeli bendlerle yazılır. Ancak beş veya altı dizeli bendlerden oluşan şarkılar da vardır. Şarkıda her bendin üçüncü dizesi miyân (orta) veya miyânhâne; sonda tekrarlanan dize ise nakarât adını alır. Miyân daha çok şarkının en güzel ve en dokunaklı dizesi olup bestenin de en önemli bölümünü oluşturur. Nakarat ise her bendin sonunda tekrarlanan ve o bendin anlamı ile yakından ilgili olan dizedir.

Şarkının konusu genellikle aşk, sevgili, ayrılık, içki ve eğlencedir. Geniş halk kitlelerine seslendiği için dilinin yalın olmasına özen gösterilir. Bestelenmek üzere yazıldıkları için de bend sayıları az olur (2, 5 bend). Diğer musammat şekillerde olduğu gibi şâir genellikle son beyitte mahlasını söyler. Kafiye düzeni ilk bendde değişik şekiller gösterir. En yaygın şekil ise "aAaA"dır. Büyük harfler nakaratı karşılar. Bunun yanında ilk bendi abab, aBaB, aaaa, aaaA, aaxa, aaaaA, aaaAA biçiminde kafiyelenmiş şarkılar da vardır. İkinci ve sonraki bendler daima düz kafiye (bbba... vd. veya bbbA... vd.). biçiminde düzenlenirler. Şarkıda aruz ölçüsünün her kalıbı kullanıldığı halde, musıkîye daha kolay uyum sağladığı için çok zaman iki uzun, iki kısa duraklı mef'ûlü, mefâîlü mefâîlü feûlün kalıbı tercîh edilmiştir.

Şarkı adıyla yazılan ilk manzumeler XVII. yy.'ın sonlarında görülür. Daha önceki dönemlerde bestelenmek üzere yazılan mütekerrir murabbalar ise ilk bendlerinin kafiyelenişi yönünden kısmen şarkıdan ayrılır. Türk edebiyatında her bakımdan şarkı formuna uyan ilk şiirleri Nâilî (öl. 1666; 11 şarkı) yazmıştır. Daha sonra Nazîm'in (öl. 1727) 9 şarkısı vardır. Ancak Divân edebiyatının en güzel şarkıları Nedîm'in (öl. 1730) kaleminden çıkmıştır. Divânında yer alan 28 şarkının hepsi, daha kendi çağından itibaren bestelenmeye başlamış ve günümüze dek Türk sanat musikîsinin seçkin örnekleri arasında sayılmıştır. Nedîm'den sonra şarkı yazan bütün şâirler onun şuhluğunu, coşkun söyleyişini ve yalın dilini örnek almışlardır. Ancak Nedîm, edebiyatımızın bütün zamanları içinde en büyük şarkı yazarı olma unvanını daima korumuştur.

Nedîm'den sonra Şeyh Galib (ö. 1798-9) 11, Enderun'lu Fâzıl (öl. 1810) 5, Pertev Paşa (öl. 1837) 5, Leylâ Hanım (öl. 1848) 10, Fatîn (öl. 1866) 15, Osman Nevres (öl. 1876) 6 ve Şeref Hanım (öl. 1861) 41 şarkı yazarak bu nazım şeklinin gelişmesinde önemli roller oynamışlardır. Divân edebiyatında en çok şarkıyı ise Enderun'lu Vâsıf (öl. 1824-5) yazmıştır. Onun gazel, müseddes* ve muhammes* şekillerini de denediği 211 şarkısı *Gülşen-i Efkâr* adını verdiği divânının (bs. Kahire 1257) en büyük bölümünü oluşturur.

şast شصت f. i. Ok atanların baş parmaklarına geçirdikleri yüksüğe verilen ad. Buna zıhgîr de denir. Şastın yararı, okun hedefini bulmasıdır. Şast sayesinde kiriş titremez ve ok düz gider. Hatta usta kemânkeş*ler ok atarken şastın üstüne su dolu fincan koyarlar ve oku fırlattıkları zaman fincandan bir damla dahî su dökmezlermiş. Okçular arasındaki "fincanı düşürmek" deyimi de buradan gelmektedir.

Âferin şast-ı hümâyûnuna kim oklarının
Mumdan olsa yine taşı deler peykânı

Nef'î

Şatt شطّ a. i. Büyük nehir. Kelime, özel isim olarak Bağdad civarında birleşen Dicle ve Fırat nehirlerine verilen Şattu'l-Arab tamlamasında kullanılır. Divân şiirinin coğrafyası içinde az da olsa anılır.

Gözüm yaşını Şatt ederem âlemi Bağdâd
Andan gerü gönlümü dil-şâd ediserem

Kadı Burhaneddîn

Terk etti hattı geldi diyû şol ki yârini
Yumaz gözü karasın Nîl ü Furât u Şât

Hayretî

şathiyye شطحيه a. i. Türk tasavvuf edebiyatında ciddi bir düşünceye veya duyguyu iğneleyici ve alaylı bir şekilde anlatan şiir.

Şaka ve alay yollu yazılan şathiyeye daha çok tekke şâirleri rağbet göstermişlerdir. Hatta bu nedenle şathiye yerine şathiye-i sûfiyâne terimi kullanılır. Allah ile senli-benli, şakalı bir eda ile konuşur gibi yazılan şathiyelerde daha çok inançlar sözkonusu edilir ve alaylı bir dil kullanılır. İlk bakışta saçma sanılan bu sözlerin, yorumlandığında tasavvufla ilgili türlü kavramlara değindiği görülür.

Şerîata aykırı veya mânâsız gibi söylenen düşüncelerin aslında vahdet-i vücûd felsefesindeki ileri bir görüşü bildirdiği kesindir. Nitekim bu tür küçük manzûmeleri açıklayıcı tasavvufî kitapçıklar da yazılmıştır. Bunun bir nedeni de medrese hocalarının şathiyeyi küfürden saymalarıdır.

Genellikle Bektaşî şâirlerinde rastlanan şathiyeler ya gazel* gibi aa, xa, xa... vd. biçiminde

Çıktım erik dalına anda yedim üzümü
Bostan ıssı kakıyıp der ne yersin kozumu
Gözsüze fısıldadım sağır sözüm işitmiş
Dilsiz çağırıp söyler dilimdeki sözümü

Yunus Emre

ya da semaî ve koşma gibi abab, cccb... vd.; xaxa, bbba.... vd biçiminde kafiyelenir.

Sekiz cennet yaptım sen Âdem için
Adın büyük bağışla onun suçun
Âdem'i cennetten çıkardın niçin
Buğday nene lâzım harmancı mısın

Azmî Baba

Şathiye hece ölçüsünün 7+7= 14 (bkz. gazel kafiyeli örnek); 6+5 (4+4+3)=11 (bkz. koşma kafiyeli örnek) veya 4+4=8 (bazan duraksız)

Kıldan köprü yaratmışsın
Gelsin kullar geçsin deyü
Hele biz şöyle duralım
Yiğit isen geç a tanrı

Kaygusuz Abdal

kalıplarıyla yazılabilir.

şâtır شاطر a. i. Padişahın bir kısım maiyyeti halkına verilen addır. Merasimlerde peyk* ler ile birlikte padişahın yanında bulunurlardı. Yine onlar gibi hızlı koşarlardı. 10 saatte üç menzillik mesafe olan Edirne Dimetoka arasını koşan bir şâtırı IV. Mehmed'in ödüllendirdiği meşhurdur.

Bırağır anı dahî sâyesi gibi yolda
Olsa ger şâtır-ı endişe ile pâ-der-pâ

Nef'î

şâyegân شايگان f. i. Şiirde aynı anlamlı seslerin kafiye gibi tekrarlanmasıdır. Bu durumda kafiyeyi oluşturan başka seslerin bulunmaması gerekir. Şâyegân bir kafiye hatası olup kendisinden sonra redif bulunabilir. Şâyegânı, dize sonlarında yalnız Farsça çoğul eki olan "an" sesinin kullanılması biçiminde tanımlayanlar varsa da Osmanlıca'da aynı anlama gelen son-eklerin kafiye yerine kullanılması da şâyegânı oluşturur.

Hecre düştüm vasl ümîdi birle gam-nâk olmadım
Vasla erdim bîm-i hecr ile ferah-nâk olmadım

Aşkî

şeb شب f. i. Gece. Divân şiirinde daha çok rûz*(gündüz) ile birlikte kullanılır. Sevgilinin yanakları rûz, saçları ise şeb olur. Gece için "karanlık" sıfatı kullanılır. Sevdalar geceleyin artar. Âşık geceleri sevgilisini düşünüp derlenir. Geceleyin yol bulunmayışı, etrafın görülmemesi, yalnız başına yola çıkılmaması, bazı dönemlerde sokağa çıkma yasağı konması vs. de gece ile birlikte anılır. Bunun yanında bezm*ve sohbet, geceleyin daha çok olur. Uyku ve yatarak dinlenme de geceye aittir. Sarhoş nâraları ile köpek sesleri de geceleyin duyulur. Dinimizce kutsal sayılan bazı geceler de divân şiirlerinde sıkça ele alınır. Bu durumda Leyl* kelimesi de kullanım bulur. Şeb-i ıyd, şeb-i rûze gibi tamlamalar yanında şeb-i yeldâ sık kullanım bulur. Şeb-i yeldâ 22 Aralıkta yaşanan yılın en uzun gecesidir. Bu gece uzunluğu ve karanlığı nedeniyle sevgilinin saçı ve âşıklarının ıstırabını anlatır. Âşık, geceler

boyu ağlayıp inler. Buna Şeb-i hicrân da denir. Geceleyin ay doğar, elde fenerle gezilir, ases*ler sokakları denetler, rüyalar görülür. Cennette gece olmaz. Geceleyin mum yanar, pervâneler döner. Âşık geceler boyu uyku yüzü görmez. Onun bu hâli tam bir trajedidir.

Ayıtdı ol perî bir gün düşüne girüren bir şeb
Sevincimde nice yıllar geçipdir görmedim uyku

Zâtî

Şeb-i yeldâyı müneccimle müvakkıt ne bilir
Mübtelâ-yı gama sor kim geceler kaç saât

Lâedrî

Şeb-i hicrân yanar cânım döker kan çeşm-i giryânım
Uyarır halkı efgânım kara bahtım uyanmaz mı

Fuzulî

(bkz. rûz, leyl, şâm).

şeb-çerâğ شبچراغ f. b. i. Gece çırası, geceleyin parlayan yakut veya inci.

Efsâneye göre gâv-ı bahrî* (su aygırı) denilen hayvan, bazı geceler otlamak için karaya çıkar ve şebçerâğ denilen mücevheri beraberinde getirerek onun aydınlığında otlarmış. Dür-i şebgûn da denilen şebçerağ, avcılar tarafından hayvanın ürkütülmesi sonucu ele geçirilebilirmiş. (bkz. gâv-ı bahrî).

Bu şi'r-i dil-firîbin nâ-yâbdır Necâtî
Çâk cânda saklasınlar bu şeb-güher çerâğı

Necâtî

Şebbûları şebcerâğ-ı îmân
Gül-berg-i hazânı cevher-i cân

Şeyh Galib

Ol Fehîm-i meh-zamîrem kim nukât-i hatt-ı nazmım
Şebcerâğ ettim şu'â-ı mihr-i tâb'ı rûşenimden

Fehîm

Şeb-dîz شبديز f. b. i. Hüsrev Pervîz*in atının adı. Şirin*in Gülgûn adlı atı ile aynı kısraktan doğmuştur. Hüsrev bu at öldüğü zaman çok ağlamış ve onu büyük bir merasim ile gömdürtmüştür. (bkz. Gülgûn)

Hüsrev-i kâmrân ki lâyıktır
Âfitâb olsa na'l-i Şebdîz'i

Nef'î

Çekildi sîne-i Şebdîz-i çerha teng hilâl
Süvâr oldu ana gûyâ o ser-firâz-ı reşîd

Nâdirî

Ko bizi ömr-i dırâz ile baş yarışdıralım
Koşalım ol saçı Şebdîz'e eşk-i Gülgûn'u

Necâtî

Şeb-nem شبنم f. b. i. Çiy tanesi, jale. Sabahleyin ve özellikle bahar mevsiminde bazı çiçekler üzerine düşen şebnem, birçok hayellere konu olmuştur. Göz üzerinde, bülbülün gözyaşına benzer. Lâle üzerinde olunca inci; gonca üzerinde ise sevgilinin dişine benzer. Nergis üzerinde göz üzerindeki yaşı andırır.

Uykusun açmak için etti seher
Şebnem ile gözlünü ter nergis

Ahmed Paşa

(bkz. lâle)

Şeddâd شداد a. i. Hûd* peygamber zamanında yaşamış olup Yemen'deki Âd kavminin hükümdarı idi. Zamanında birçok yapılar ve bentler inşa ettirmiş ve kendisine kibir gelip tanrılık iddiasında bulunmuştur. Bunu ispat için de Bâğ-ı İrem* denilen bir bahçe ve içine saray yaptırmıştır. Bu bahçe ve saray o derece güzel ve kıymetli taşlarla yapılmış ki Şeddâd halkına, buranın Cennet'ten daha güzel bir yer olduğunu söylemiş. Meğer Şeddâd Cennet'in vasıflarını Hûd peygamberden dinlemişmiş. İrem bağı Sûriye'de yapılmıştır. Bahçenin yapımı bitince Şeddâd ordusuyla birlikte oraya giderken yolda helâk olmuştur. Rivâyete göre önce Şeddâd ölmüş, sonra ordusu ve yaptırdığı Bâğ-ı İrem yok olmuştur. Bugün büyük yapılara Şeddâdî bina denilir.

Bâde-nûşân gibi toğru yolumuzdan sapmazız
Bünye-i şer'ine nisbetle binâ-yı Şeddâd

Nâbî

(bkz. Bâğ-ı İrem)

şefâat شفاعت a. i. Suçun bağışlanması için aracı olma. En yüce şefâatçi Hz. Muhammed'dir. Kıyamet gününde ümmetinin bağışlanması için şefâatta bulunacaktır.

Garîk-i bahr-i isyânem şefâ'at yâ Rasûlallâh

Anonim

şehîd شهيد a. i. Allah yolunda yapılan bir savaş esnasında ölen kişi. Eşkiya veya âsiler elinde ölen müminler de şehit sayılır. Şehitler sorgusuz sualsiz cennete gireceklerdir. Suda boğulmak, yangında yanmak, zelzelede ölmek, bir diyarda garip kalıp kimsesi yokken vefat etmek, kadın için çocuk doğururken ölmek de şehitlik hükmüne girer. İlim yolunda canını yitiren mü'min kişi de şehit sayılır. Divân şâiri aşk şehidi olmayı ister. bkz. gazî

Şehid olanlara gûyâ ki nûr iner gökden
Erişse lâleler üzre şu'a-i Şems-i Duhâ

Yahya Bey

Şeh-nâme شهنامه f. b. i. İranlıların Müslüman olmadan önceki bin yıllık tarihini anlatan manzum İran destanı. Ünlü şâir Firdevsî (934-1020?) tarafından yazıya geçirilmiş olup büyük bir ihtimalle 999 yılında tamamlanmıştır. Firdevsî uzun yıllar devam eden bu çalışmasını önceleri gizli tutmuş, sonradan Tûs hâkimi Mansûr ve yarısına geldiği sıralarda Gazneli Mahmud'un sarayında, görünüşte Mahmûd'un yardım ve koruması altında, gerçekte ise sıkıntılı ve maceralı bir çalışma süreci içinde devam ettirmiş ve bitirdiği zaman Sultan Mahmûd'a sunmuştur. Mesnevî nazım biçiminde ve aruzun faûlün faûlün faûlün faûl vezniyle yazılmış olan *Şehnâme* 60.000 beyit tutarındadır. Doğunun en tanınmış epope'lerinden biri olan eser *Avesta*'dan İslâm'ın ortaya çıkışına kadar olan zaman periyodunu kapsar. Konu, *Avesta*'daki bazı kahramanların yiğitliklerini anlatan neşt (ilahî) lerle başlar. Eserde tarih, menkıbe ile karışık olarak verilir. Firdevsî *Şehnâme*'yi kaleme alırken halk arasında yaygın halde bulunan esatirî bilgilere tam bir bağımlılık gösterir. Olaylar arasındaki küçük boşlukları doldururken ise kendi hayâllerine başvurur ve kitabını objektif bir bakış açısıyla meydana getirir. O dönemlere ait bütün kaynakları tarayan şair özellikle Dakikî'nin yazmaya başladığı 1000 beyti aşkın İran destanından faydalanmış ve bu eseri çok parlak bir şekilde yeniden yaratmıştır. *Şehnâme*'nin diğer kaynakları arasında İran'ın resmî tarihi sayılan ve esatirî ananelerini toplayan *Hudâyinâme* önemli bir yer tutar. Bunun yanında Firdevsî küçük kitaplar halinde bulunan değişik hikâyeleri de dikkatle incelemiştir. Ebu Müeyyed Belhî'nin mensur ve Mervezî'nin manzum şehnâmeleri de Firdevsî'nin belli başlı kaynakları arasındadır. Yine Sa'libî'nin Arapça yazılan *Gurerü Ahbâr ve Mülûku Fürs*'ü ile Biruni'nin *Âsâru'l-Bakiyye*'si de yararlanılan eserler arasındadır. Şâir kendisi bir Dihkân ailesinden olduğu için geçmiş olaylara ait kesin bilgilere sahipti. Ayrıca yazdığı her parçayı padişah huzurunda ve kendisini çekemeyen, bu yüzden de en küçük hatayı aleyhinde kullanmaya hazır bekleyen birçok şâirler önünde okurdu.

Şehnâme ilk menkıbevî hükümdar olan Keyûmers'ten başlayarak Sasanî hükümdarı III. Yezdcird'e kadar elli hükümdarın hayat ve savaşlarını anlatır. Eserin kuruluşu kronolojik bir sıra taşır ve basit olarak şu devirlere ayrılır: 1. Pişdadîler: Burada Cemşîd, Ferîdûn, Sâm, Rüstem gibi efsanevî hükümdarların saray hayatları ve savaşları anlatılır. Feridûn'un çocukları ülkeyi aralarında paylaşırlar ve İrân ile Turan (Orta Asya Türkleri) arasındaki ezelî mücadele başlar. 2. Keyânîler: Keykâvus, Keykûbad, Keyhüsrev gibi hükümdarların anlatıldığı bu bölümün sonunda Paganizm'e üstün gelen Zerdüşt dini ortaya çıkar ve Ahamenîlerden birkaç kişinin anlatılması ve İskender'in İran'ı istilâsı ile biter. 3. Eşkanîler: İskender'in doğu geleneğinde gelişmiş olan efsanevî hayatı ve Dârâ (Darius) ile aralarındaki mücadeleler uzun uzun anlatılır. 4. Sasanîler: Dokuz Sasanî hükümdarının anlatılmasından sonra bu sülalenin tarihten silinişi ile konu biter.

Şehnâme, konu edindiği olayları masal ile tarih arasında bir üslup içinde verir. Kahramanların karakterleri, zamanlarının bir mihrakı halinde yaşatılmaları; hayat, toplum ve olayları düşünüş ve anlayışlarındaki basitlik ve birlik, İran'ın her şeyini yeryüzündeki her şeyden üstün tutan bir millî ruh ile hareket edilmesi vs. yönlerden tam bir epope niteliği gösterir. Eserde kronolojik bir sıra içinde her padişaha bir bölüm ayrılmıştır.

Gece, gündüz değişikliklerine ait tasvir pasajlarıyla başlayan bu bölümler, kahramanların ölümleri üzerine söylenen pasajlardaki dünyanın fanîliği ve kötülüğü hakkındaki düşüncelerin anlatılmasıyla son bulur. Kahraman ve savaş betimlemeleri hep birbirine benzer ve eser, bu muntazam kuruluş içinde baştan sona aynı canlılıkla akıp gider. Bu bakımdan *Şehnâme* gerçek bir sanat eseridir. Uyandırdığı etki, onu asırlar boyunca gündemde tutmaya yetmiş ve İran ile özdeş bir nitelik kazanmasına yol açmıştır.

Şehnâme, İran ve Türk edebiyatlarını çok etkilemiştir. En canlı anlatılan pasajlar, Zâl ile Rüstem'in; Siyavuş ile Bijen'in; İskender ile Dârâ'nın İsfendiyâr ile Suhrâb'ın; Gâve ile Dahhâk'ın ve adâletli vezir Nûşirevân'ın maceralarını konu alan bölümlerdir. Divân şâirlerinin medhiye'lerinde onca Türk kahramanı varken övülen kişilerin *Şehnâme*'de adı geçen İran kahramanlarına benzetilmeleri bir gelenek olmuştur:

Nice Kubâd u Ferîdûn derinde cârûb-keş
Nice Sikender ü Dârâ o derde çâkerdir

Nazîm

Şehnâme'nin daha yazıldığı andan itibaren şöhrete ulaşması ve rağbet görmesi, bu yolda yeni eserler yazılmasına yol açmıştır. Bunlar içinde en önemli olanlar *Sâmnâme, Gürşasbnâme, Ferâmurznâme, Cihangirnâme, Behmennâme, Berzuyenâme*'dir. Şâirler çok eski kahramanları anlatmakla başlayan bu eserlere sonradan çağdaş olayları da eklemişler ve böylece şehnâmecilik geleneği başlamıştır. İslâm edebiyatlarında *İskendernâme* gibi, konusunu tarihten alan romanların başlamasında da *Şehnâme* yegâne etken olmuştur.

Şehnâme birçok dile çevrilmiştir. Bu konuda ilk çalışma XII. yy. sonlarında ortaya konulan Kıvâmüddin Ebü'l Fettâh ibn Ali'nin eksik Arapça tercümesidir. İkinci ve tam çeviri Tatar Ali Efendi tarafından Türkçe olarak Kansu Gavri adına yapılmıştır (1510). Şerîf-i Âmidî'nin de (öl. 1514) Türkçe bir *Şehnâme*'si vardır. Eserin Türkçe düzyazı bir çevirisini II. Osman adına Mehdî adlı birisi yapmıştır. (1621). Eser M. Cevdet tarafından "*Şarkın İlyadası, Şehnâme*" adıyla çevrilip basılmıştır (İstanbul, 1928). *Şehnâme* son olarak Necati Lugal tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Kenan Akyüz tarafından dipnotlar ilavesiyle yayınlanmıştır (İstanbul, 1956). Eser ayrıca Sir W. Jones tarafından Latinceye (Londra, 1774-eksik-); Joseph Champion (Kalküta, 1785-manzum, eksik-); A.G.E. Warner (Londra, 1905-1923-manzum) ve A. Rogers tarafından İngilizceye (Londra, 1907-eksik); Adolf Friedrich von Schlack (Berlin, 1851-1865-eksik-) ve Friedrich Kückert tarafından Almancaya (Berlin, 1890-1895-eksik-); I. Pizzi tarafından İtalyancaya (Torino, 1886-1888) ve Julee Mohl tarafından da Fransızcaya çevrilmiştir (Paris, 1838-1878, 1876-1878).

Şehnâme, doğu ve batı kütüphanelerinde sayısız yazmaları, başta İran olmak üzere birçok ülkede yapılmış baskıları, seçmeleri ve ilmî tenkit ve araştırmaları ile bütün dünyanın dikkatini çekmiş, ölümsüz klasiklerden biri olarak yüzyıllar boyu önemini korumuş ve hâlâ korumaktadır.

Rüstemiz Şehnâme'de ceng etmede tasvîrimiz

Neş'et

Bu mazmûn ile ancak kasdı tezyin etmedir nazmı
İnanmaz dâstân-ı Rüstem'e Tûsî yalan söyler

Nevres-i Kadîm

şehnâz شهناز f. i. Bir makam adı olup Türk musikîsinde çok kullanılmıştır. Hicâzkârın daha yumuşak ve nazlısıdır. Divân

şiirinde diğer musikî terimleri ile birlikte tenâsüp içinde ve çok zaman tevriye ile kullanılır.

Isfahân'ı ve Irak'ı Zâtiyâ seyr eyleyip
Bu makama gelmeye ettikçe şeh nâz ağlaram

Zâtî

şehr-engîz شهر انگيز a. f. b. i. Divân edebiyatında bir şehir ile o şehrin mahbûbları hakkında yazılan manzum eser. Küçük kitapçıklar halinde düzenlenen şehrengizler (şehir karıştıran) yalnızca Türk edebiyatında görülen millî bir nazım türüdür.

Daha çok klasik mesnevî biçimine uygun olarak kaleme alınır. Baş kısmında tevhîd, münacât, na't gibi bölümler bulunur. Konu bölümünde önce şehrengiz yazılan şehir hakkında birkaç beyit ile bilgi verilip övgüler yapılır. Yerine göre bahar ve tabiat tasvirleri çizilir ve şehrin mahbubları (güzeller) hakkındaki beyitlere geçilir. Çoğunlukla iki-üç beyitlik ve tanımlamalarda kişilerin en belirgin yönleri ile ünlü oldukları alanlar anlatılır. Onların beden yapılarından, mesleklerinden, ululuklarından bahsedilir. Bu beyitlerde yer yer aşkla dolu seslenişlere ve cinsel temalara da yer verilebilir.

Edebiyatımızda yarı ciddî yarı şaka karakteriyle oldukça rağbet gören şehrengizlerde, dinî ve tasavvufî özelliklere rastlanmaz. Dönemlerinin orta halli edebî zevk çevrelerince birer neşe ve eğlence kaynağı olarak çeşitli toplantılarda okunan bu eserler divân edebiyatının kendine özgü karakterlerini taşır. Başka hiç bir milletin edebiyatında bu tür eserlere rastlanmaz. Şâirlerin sosyal, ve kültürel olaylara bakış açılarını sergiledikleri şehrengîzler, klasik edebiyatımızın estetik, fikir yapısı ve zevk anlayışı yönünden oldukça önemlidir. Sanat kaygısından çok şâirin duygularını olduğu gibi gösteren şehrengîz türü, çok zaman samimî itirâflarla doludur. Nitekim onların en önemli yanı, toplumsal hayatın bir aynası niteliğini taşımalarıdır.

Şehrengîz, bir büyüğün arzusu ile yazılabildiği gibi, yazdıktan sonra da ulular-dan birine sunulabilir. Birçoğunda maddeden arınmış platonik bir aşkın terennüm edilişi vardır. Beyitlerde anlam ve söz sanatlarına oldukça önem verilir. Söz konusu edilen kişilerin bütün yönleri birer sanat aracılığıyla dile getirilir.

Haklarında şehrengîz oluşturulan şehirler ise daha çok eski medeniyet merkezleri olan İstanbul, Edirne, Bursa gibi yerleşim alanlarıdır. XVI.yy.dan itibaren üç asır boyunca Osmanlı toplumundaki bediî zevkin odak noktalarından birini oluşturan bu tür eserler Türk mizâh edebiyatında da önemli bir yere sahiptir. Nitekim şâirlerin birbirine nazîre yollu yazdıkları şehrengîzler yanında hezeliyyât türünde yazdıkları şehrengîzler de vardır.

Şâirlerin divânları içinde görülen küçük manzûmelerden müstakil büyük eserlere varasıya dek değişik boyutlarda şehrengîzler yazılmıştır. Sırf eğlenmek ve etraftakileri eğlendirmek amacıyla yazılmış gibi görünürlerse de aslında şehrengîzler insanı ancak gülümsetebilen samimî söyleşilerle doludur. Şehrin ünlü kişileri hakkında düzenlenmiş bir katalog sayılabilecek klasik şehrengîzlere benzeyen başka eserler de yazılmıştır. Söz gelimi yalnız semt isimleri ve şehir tasvirlerinin, yalnızca mahbûb listesinin verildiği (msl. Neşatî ve Fehîm'in şehrengîzleri), hatta yer isimlerinden ibâret (msl. Fennî'nin *Sahilnâme*'si) eserler ortaya konulmuştur. Bunlara lâle isimleri (Halim Giray'ın), musıkî makamları (Mislâ ve Hâtem'in), tekke adları (Râmiz'in)da eklenebilir. Hatta halk edebiyatındaki esnaf güzellerini anlatan destanların doğuşunda da şehrengîz türünün etkisi olduğu düşünülebilir.

Türk edebiyatında ilk şehrengîzi Mesihî (öl. 1518) yazmıştır. Edirne şehrini konu alan 150 beyitlik bu küçük mesnevî'nin beğenilmesinden sonra şehrengîz türünde bir gelişme görülür. Zâtî'nin (öl. 1545) Edirne hakkında 3607 beyitlik bir şehrengîz kaleme alması ise bu türün gelişmesinde itici kuvvet olmuştur. Daha sonra yazılan şehrengîzleri şöylece sıralamak mümkündür: Hayretî'nin (öl. 1543) 358 beyitlik Belgrad (bs. 1974) ve 96 beyitlik Yenice

(Mum, canını (içinin yağı ile beslenen fitilini) vererek (feda ederek) - çünkü mum yandığında fitil yavaş yavaş yok olur - karşılığında için için yanma me-.)

Şehrengîzleri. Şâir daha sonra Yenice Şehrengîzini 73 beyit halinde tehzil etmiştir (bs, 1976). Taşlıcalı Yahya'nın (öl. 1573) 215 beyitlik Edirne şehrengîzleri (bs. 1969), 215 beyitlik Edirne şehrengîzleri (bs.divân içinde 1969) İshak Çelebi'nin (öl. 1537) 116 beyitlik Bursa (divânı içinde) ve Üsküp şehrengîzi (bs. Üsküp, 1969), Mostarlı Hacı Derviş'in (XVI.yy) Mostar şehrengîzi (bs. Knijga, 1970-71), Usulî'nin (öl. 1538) 147 beyitlik Yenice şehrengîzi, Neşatî'nin (öl. 1647) 141 beyitlik Edirne şehrengîzi, Kerimî'nin (XVI.yy.) 220 beyitlik Edirne şehrengîzi, Lamiî'nin (öl. 1532) 640 beyitlik Bursa şehrengîzi, Nazikî'nin (öl. 1687) sekizer beyitlik 5 bendden oluşan terkîb-i bend şeklindeki Bursa şehrengîzi, Belîğ'in (öl. 1730) 265 beyitlik Bursa şehrengîzi, Azizî'nin (öl. 1585) 225 İstanbul şehrengîzi, Ahmed Cemalî'nin (öl. 1583) 361 beyitlik İstanbul şehrengîzi, Safî'nin (XVII.yy.) düzyazı bir önsöz ile başlayan 1641 beyitlik Farsça İstanbul şehrengîzi, Fakirî'nin (XVI.yy.) 488 beyitlik İstanbul şehrengîzi (*Risâle-i Tarifât*), Fehîm'in (XVI.yy.) 245 beyitlik müstehçen şehrengîzi (bs. 1934). (*Narhnâme-i Dilberân* adlı müstehcen bir şehrengîz daha varsa da yazarın kim olduğunu bilinmemektedir.) Ulvî'nin (öl. 1585) 273 beyitlik Manisa şehrengîzi, Vâhid-i Mahtumî'nin (XVIII.yy) 514 beyitlik *Lalezâr* adlı Yenişehir şehrengîzi.

Edebiyatımızda ikinci derecede önemli bazı şehrengîzler daha vardır. Nihalî'nin (öl. 1543 esnaf güzelleri hakkında, kayıp), Cefayî'nin (Rize hakkında, bir nüshası A. S. Levend kitapları arasında), Firdevsî'nin (öl. 1563, Edirne hakkında, kayıp); Rahmî'nin (öl. 1567, Yenişehir hakkında, bir nüshası A. Gölpınarlı kitapları arasında), Âşık Çelebi'nin (öl. 1571, Bursa hakkında, kayıp), Halîfe'nin (öl. 1572; Diyarbakır hakkında, kayıp), Halîlî'nin (Bursa hakkında); Tabiî'nin (Edirne hakkında, kayıp), Kıyasî'nin (İstanbul hakkında, kayıp), Sülûkî'nin (kayıp), Cemalî'nin (öl. 1583, Siroz hakkında), Beyanî'nin (XVI.yy. Sinop hakkında, mizahî ve müstehçen), Siyamî'nin (Antakya hakkında, bir nüshası A. S. Levend kitapları arasında), Âlî'nin (öl. 1599, Bursa hakkında, bir nüshası A. S. Levend kitapları arasında) şehrengîzleri bu türdendir.

şem شمع a. i. Mum. Divân şiirinde mum, çok zaman yanması ve ışık kaynağı olması ile işlenir, sık sık pervâne* ile birlikte anılır. Âşık pervâne olunca sevgilinin yüzü ve yanağı mum olur. Âşık yanarken mum gibi yanıp erir. Mumun yanışı, baştan ayağa doğru olur. Mumun bazan başı kesilir. Bundan başka yer yer lâle, ay, güneş, âşık, gam, sîne, göz, can, boyun, sevgili, sevgilinin yanağı ve yüzü, vuslatı ve güzelliği de muma benzetilir. Aydınlatma araçları içinde önemli bir yer tutuyor oluşu da mumun önemini artırır. Divân şiirinde *Şem ü Pervâne** mesnevîleri de ayrı bir yere sahiptir.

Şem-i meclis germ olup öykündüğiyçün yüzüne
Astılar bâzârda sonra zebânın yaktılar

Ahmed Paşa

Bu resme ki Dehânî dürür şem' bigi zâr
Başdan ayağa ömrünü pâyân ere umma

Dehhânî

(bkz. pervâne, şem ü pervâne)

şems شمس a. i. Güneş bkz. güneş

Ey mushaf-ı cemâlüne nûr ü ziyâ varak
Vey şâm-ı zülf ü hatuna şems ü kamer çerâğ

Karamanlı Nizamî

şemse شمسه a. i. Güneş şeklinde yapılan işleme resim. Daha çok elyazması* kitapların kapak ciltleri üzerine altı yaldızla yapılırdı. Güneşe benzediği için bu adla anılmıştır. Parçalı ve yekpâre şekilleri vardır. Gömme, köşeli, zincirli, mülemmâ, mülevven, müşebbek ve soğuk şemse gibi adlarla anılan birbirinden farklı şemse çeşitleri kullanılmıştır.

Vasf-ı kaddinle kıyâmetler kopardım şöyle kim
Mihr-i mahşer şemse-i dîvânıdır eş'ârımın

Nedîm

← Sattıkları hep metâ'ı cândır
Aldıkları sûziş-i nihândır.
Şeyh Galip (Hüsnü Aşk)

Mihr ü mehden şemseler yapsın cebkânına
Eylemek lâyık mı efser böyle gâzî tâcdâr

İzzet Molla

şemşîr شمشیر f. i. Kılıç (bkz. kılıç)

Şemşîr gibi rûy-ı zemîne taraf taraf
Saldın demir kuşaklı cihân pehlevânları

Bâkî

Şem' ü Pervâne شمع و پروانه f. k. g. İran ve Türk edebiyatlarında klasik mesnevî konusu. Alegorik bir yapıya sahip olan *Şem ü Pervâne*'nin (Mum ile Pervâne) konusu kısaca şudur: Yaşlanmış olan Diyâr-ı Rûm (Anadolu) padişahı Jâle'nin çocuğu olmamaktadır. Uzun yıllar dua eder ve bir Kadir gecesinde Şükûfe adlı cariyesi ile izdivâcından bir oğlu olur. Çocuğa Pervâne adını koyarlar. Müneccimler çocuğun talihine bakıp onun Şem adlı bir kıza âşık olacağını, bu yüzden binlerce sıkıntı ve belaya uğrayacağını söylerler. Şehzâde Pervâne her türlü ilim ve hünerler öğretilerek büyütülür. Babası ona Cennetâbâd adlı bir köşk yaptırır ve lalası Nâsır ile birlikte orada ikametini sağlar. Bu köşk Kâmil adlı bir nakkaş tarafından süslenmiştir. Kâmil köşkün ortasına bir kız resmi yapar. Bu kız, Çin fağfurunun kızı Şem'dir. Müneccimlerin sözleri gerçekleşmeye yüz tutmuştur. Şehzâde bütün zamanını bu resim karşısında geçirir. Nâsır, padişah Jâle'yi durumdan haberdar eder. Jâle oğlunu ava gönderir ve o dönmeden resmi kazıtır. Pervâne dönüşte resmi göremeyince üzüntüsünden kendisini kaybeder. Aylarca tedavi görürse de iyi olmaz. Köşkten de kaçar. Jâle bir müddet onu aratır ve bir kuyuda bulur. Ancak Pervâne zincire vurulacak denli delirmiştir.

Pervâne, sihirbaz Neccâr'ın tahtadan yaptığı bir kuşa (belki ilkel bir uçak) binerek Şem'in bulunduğu Çin diyarına doğru uçar. Hocasından öğrendiği ilimler sayesinde gizlice Şem'in sarayına gider. Şem havuz başında nedîmeleriyle oturmakta ve çok seyahat eden adamlarından birinin, Pervâne hakkında anlattığı macerayı dinlemektedir. Şem anlatılanlardan sonra Pervâne'ye âşık olur. Bu sırada artık sabrı tükenen Pervâne ortaya çıkar. Akşama kadar bahçede sevişirler. Geceleyin bekçi tarafından Şem'in koynunda yakalanan Pervâne zindana atılır. Zindandan Dâye'nin bir hilesi ile kurtulan Pervâne şehre iner. Orada rastladığı Dellâle kadının evinde gizlenir.

Onun sayesinde Şem ile mektuplaşırlar. Şem ona kendisini babasından istemesini yazar. Pervâne ülkesine dönerek annesi aracılığıyla durumu babasına duyurur. Jâle, kızı fağfûrdan isterse de fağfûr vezirinin sözüne uyarak kızını şehzâdeye uygun görmediği cevabı ile onu reddeder. Bunun üzerine Jâle ile fağfûr arasında savaş olur. Savaştan bir sonuç çıkmaz ve Jâle ülkesine dönmek zorunda kalır. Pervâne ise tekrar Şem ile mektuplaşmaya başlar. Birlikte kaçmaya karar verirler. Şem bir gece câriyelerinin yemeğine uyku ilacı koyup Pervâne ile kaçar. Fağfûr olayı işitince Diyâr-ı Rum'a bir casus gönderir. Jâle gelen casusa bilmeden iyi davranır. O da fağfûra haber gönderip Pervâne'nin kızına layık olduğunu söyler. Sonunda fağfûr kızının çeyizlerini gönderir ve bir müddet sonra ölür. Pervâne, Çin diyarına şah olur. Şem ile birlikte mutlulukla nice yıllar adaletle hüküm sürerler.

Hayalî bir hikâye olan *Şem ü Pervâne*'de masal öğeleri ağır basar. Kahramanlar her engeli aşan, her türlü işi başaran kişilerdir. Ancak bütün bu başarıların kaynağı, Allah inancıdır. Pervâne evvelce çizilmiş ve müneccimler tarafından söylenmiş olan kaderini yaşar.

Hikâye birkaç ana olay etrafında gelişir. Bunlar, Şâh Jâle'nin çocuğu olması için Allah'a yakarışı, Pervâne'nin doğumu, yetiştirilmesi, Şem'e âşık oluşu, Şem'in resminin ortadan kaldırılması sonucu hastalanması, delirmesi ve Şem uğruna yaptığı tehlikeli yolculuklar ile yaşadığı maceralar, sonunda muradına erip Çin hükümdarı oluşu.

Şem ü Pervâne mesnevîleri, klasik mesnevî biçimine uygun olarak başta münacât, tevhîd, na't gibi bölümler içerir. Eserin hareket noktası âşıkların ıstırap

çekmeleri ve bu acılar içinde İlahî aşkı tatmalarıdır. Alegorik özellikler ve tasavvufî izler, konunun hemen tamamını kaplamış gibidir. Konunun bir diğer özelliği de mutlu bir sonla bitmesidir. Yer yer İslamî görüşlerin (kader, îman vs.) detaylı biçimde ele alındığı *Şem ü Pervâne* mesnevîleri yazıldıkları dönemin mahallî özelliklerini de taşırlar.

Konunun kaynağı ve ilk çıkış noktası İran edebiyatıdır. Bu konuda ilk mesnevîyi Ehlî-i Şirazî (öl. 1535) yazmıştır (1527). Daha sonra Akilhân-ı Râzî (XVI. yy.) ve Demîr-i Hemedanî (XVI. yy.) tarafından da birer *Şem ü Pervâne* mesnevîsi kaleme alınmıştır. Türk edebiyatında ilk *Şem ü Pervâne*'yi Zatî (öl. 1546) yazmıştır. 3821 beyit halinde ve aruzun Mefâîlün Mefâîlün Feûlün kalıbı ile yazılan bu mesnevî Türk edebiyatındaki en ünlü *Şem ü Pervâne* olarak bilinir. Yalın dili ve akıcı üslubu ile yüzyıllar boyu Türk edebiyatına etki etmiş ve haklı bir üne kavuşmuştur. Eserin bilinen iki yazma nüshası vardır (Süleymaniye Ktp. Lala İsmail Bl. nr. 443 derkenâr; Nurosmaniye Ktp. nr. 4080).

Şem ü Pervâne mesnevîsi ile ünlü diğer Türk şâiri Lamiî Çelebi'dir (öl. 1532). Kanunî'ye sunulan eser Rodos'un fethi üzerine yazılmış (1522) olup Ehlî-i Şirazî'nin aynı adlı mesnevîsinin çevirisidir. Lamiî diğer eserlerinde olduğu gibi tercüme esnasında çok serbest davranmış ve esere kendisinden birçok şeyler katarak ona bir te'lîf özelliği kazandırmıştır. İki yazma nüshası bilinmektedir. (TS. Hazine Bl. nr. 714; Süleymaniye Ktp. Hüsrev Paşa Bl. nr. 604).

Türk edebiyatının üçüncü *Şem ü Pervâne* mesnevîsi Kalkandelenli Muidî'ye (öl. 1585) aittir. Eserin iki nüshası bilinmektedir. (İ. Ünv. Ktp. T. Y. nr. 2255; Fatih Millet Ktp. Ali Emirî manzum, nr. 1193)

Şenn شن a. i. Ünlü bir Arap bilgesi. Evlenmek için kendisi kadar akıllı ve bilge bir kadın aramaya çıkan Şenn, uzun müddet her yeri dolaşırsa da bulamaz ve umutsuzluğa düşer. Sonunda bir adama rastlar ve yol arkadaşlığı yapar. Giderken ona "Ya sen beni taşı, ya ben seni" der. Adam şaşırıp Şenn'in deli olduğunu sanır. Ardından biçilmiş bir ekin tarlası görürler. Şenn "Bu ekin yenilmiş mi, yenilmemiş mi?" der. Adam yine lâhavle çeker. Bir cenâzeye rastlarlar. Şenn "Şu cenâze diri mi, ölü mü?" diye sorar. Adam yine aldırmaz, eve varınca adam kızı Tabaka'ya bu garip misafir ile olan macerasını anlatır. Tabaka Şenn'in sözlerindeki mânâyı çözer. Babasına bu soruların cevabını verir. Buna göre Şenn ilk cümlesinde "Ya sen bana anlat, ya ben sana ki yolculuk çabuk tükensin" demek istemiştir. İkinci soruda Şenn, ekin sahibinin bu ekin parasını yeyip yemediğini sormuştur. Üçüncüsünde ise cenazenin adını yaşatacak çocuğu olup olmadığını kasdetmiştir. Adam bunları Şenn'e söyler Şenn soruları kimin cevapladığını öğrenince Tabaka ile evlenir. İşte bunun sonunda Araplar arasında "Vâfaka Şenne Tabaka (Tabaka ile Şenn birbirlerine uygun düştüler)," sözü darbımesel olur. Bir işin uygun ve muvafık olduğunu anlatmak için Türkçede de "Vâfaka Şenn" sözü kullanılmıştır.

Sen vezâret ile teşrif edicek Edrine'yi
Dediler gökte melek yerde beşer Vâfaka Şenn

Aynî

Alıcak hükm-i kefaletle arûs-ı dehri
Tâk-ı gerdûna yazıldı mesel-i Vâfaka Şenn

Halil Nihad

şerîat شريعت a. i. Allah tarafından peygamber vasıtasıyla ortaya konulan İlahî kanun. Aslında şeriat, insanların ırmaklardan su aldıkları yere denir. İslâm dini insanların dünya ve ahiret işlerini düzenlediği için, "gidilen doğru yol" anlamında kullanılır. İslâm şeriatının dört temeli vardır. Kitap (Kur'ân), hadîs, kıyâs ve icmâ-i ümmet. Tasavvufta şerîat, bir dış yapı olarak ele alınmış ve işin içyüzüne hakikat denilmiştir. Şerîattan hakikate giden yola tarîkat denir. Hakikate erişenlerin sırlarını gizleyerek şerîata uymalarına da marifet denir. Şerîat için "şer", "şer-i şerîf", "şer-i mübîn" tamlamaları da kullanılır.

Başını alır şerîatten koparsa kimse taş
Oldu şemşîri anın insâna âhenden hisâr

Yahya Bey

Şerîat tarîkat yoldur varana
Hakîkat mârifet andan içeru

Yunus

şerîf شريف a. i. Peygamberimizin torunu Hasan* soyundan gelen kişilere verilen unvan. "Şerefli" demektir. (bkz. Hasan).

İhtirâm eyle şerîfü'n-nesebe
Sâhib-i ırz u vakar u edebe

Sünbülzâde Vehbî

şeş شش f. s. Altı rakamı. Altı sayısı ile ifade edilen birçok birleşik isimler kurar. Şeş-cihet (ön-arka, sağ-sol, alt-üst) şeşder (tavladaki altı kapı), şeş-kalem (Aklâm-ı sitte*), şeş-ber (hakkâklıktaki 6 uçlu motif), şeş-bânû veya şeş-arûs (Utarid, Zühre, Arz, Merih, Müşteri, Zühal) vs. bunlardandır.

Getirdi nakş-ı se-şeş ka'beteyn-i ömrü velî
Bulmadı ecelin şeşderine çâre dirîğ

Necatî

şeş-der ششدر f. b. i. Altı kapı; tavla, nerd. Rivâyete göre Nuşirevân'ın veziri Nürdüçehrî tarafından icad edilmiş eski bir oyundur. 15 beyaz, 15 siyah olmak üzere 30 adet pulun beher cihetinde 12 çizgi (kapı) bulunan bir tabla üzerinde değişik şekillerde sıralanması ve ilerletilmesi esasına dayanır. Şeşder (tavla) oyunu iki adet zar vasıtasıyla oynanır. Tavladaki 4 bölüm, dört mevsime; 12 kapı, 12 aya; otuz pul ise her bir ayın 30 gününe tekâbül eder. İki adet zar kaza ve kaderin (veya ay ile güneşin) temsilidir. Siyah ve beyaz pullar gece ile gündüze teşbih edilir. Böylece oyun, dünyanın değişmesinden bazan keder, bazan neşe ile ilerlemesinden kinâye kabûl edilir. Ancak şansa bağlı olduğu için İslâm dinine göre oynanması yasaktır. Nitekim İran'da bu oyun bir hastalık derecesinde ibtila edilince Nuşirevân oyunu yasaklatıp yerine satrancı icad ettirmiştir. Tavlayı ilk oynayan kişi ünlü İran şahı Erdşîr imiş. Bunun için tavlaya Nerd-şîr de denilir.

Tavlanın çeşitli ıstılahları vardır. Şâirler bu kelimeleri de kullanarak sanatlar ve kelime oyunları yaparlar. Keza hileli zarlar da şiirlerde sık sık anılır. (bkz. satranç).

Şeşder-i gamda zâr kaldı gönül
Olmadı vuslatın kapısı küşâd

Bâkî

Âlim-i bergeşte-hâlem şeşder-i ikbâlde
Baht-ı zâr-ı hîle-bâzî bir düşeş göstermesin

Şehrî

Ârifin baht girip gönlüne pul kondurmaz
Nerd-i ikbâlde ağyâra döner zâr ütülür

Nâilî

şeş-per ششپر f. b. i. Altı kanat. Altı dilimli topuza verilen ad. Eski savaş aletlerindendir. Giderken dönmesi ve hızını arttırması için bazı okların arkasına da kanat takılır ve böyle oka şeşper adı verilirdi.

Bir avuç gevher saçardı âleme gûyâ kefîn
Saldığınca düşmene gâhî murassa şeşperi

Nef'î

şey'en-li'llâh شيئا لله a. k. g. "Allah için bir şey!" demektir. Halk arasında "Şeydullah" şeklinde kullanılır. Melâmîlik*ten diğer tarîkatlara da girmiş olan bir ananeye göre dervişler, şeyhlerinin emri ile nefislerini alçaltmak için ellerindeki keşkül*leriyle dilenmeye çıkarlardı. Başka dilenciler gibi yapmazlar, ilahî okuyarak yahut hiç ses çıkarmadan karşılarındaki kişilere keşkülü uzatırlardı. Bu esnada yavaşça "Şey'en-li'l-lâh" dedikleri olurdu. Çekilirken de "Eyvallâh" derlermiş.

Hindû-yı şeb micmer-i mâh ile şey-li'llâh eder
Bir kızıl altın ana her gün verir benzer güneş

Hayâlî

şeyh شيخ a. i. İhtiyar. Tasavvufta bir tekke veya zaviyede reislik edip müridleri bulu-

nan kişi, pîr, mürşid. Eskiden her sanat erbabının bir şeyhi olması fütüvvet adâbındandı. Sahhaflar, çulhalar, bataklar şeyhi vs. bunlardandır. Şeyhden sonra gelen kişiye kethüdâ veya kâhyâ denirdi. Bunlar genellikle o sanatın en yaşlı kişileri olurdu. Hatta şeyhü'ş-şuarâ dahi bulunurdu. Mesela Nâbî (1642-1712) kendi döneminin şeyhü'ş-şuarâsı olarak bilinirdi. Tasavvufî anlamda şeyh için bkz. mürşid, pîr.

Şeyh uçmazsa kerâmetle eger
Mu'tekidler uçurur tâ-be-kamer

Yenişehirli Avnî

Şeyh-i San'ân شيخ صنعان a. i. t. Adı Abdürrezzâk olan bu kişinin hayatı hakkında kesin bilgi yoktur. Yemen'lidir. Gazalî'nin *Tuhfetü'l-Mülûk* ve Attâr'ın *Mantıku't-Tayr* adlı eserlerinde hikâyesi anlatılır. Türk edebiyatında hikâyeyi, Gülşehrî ve Ali Şir Nevâî gibi şâirler ele almıştır. Efsaneye göre Şeyh-i San'ân, Mekke'de 700 veya 400 mürîdi olan, zühd ve takva sahibi bir şeyhtir. Bir gece rüyasında bir hristiyan kızı görüp âşık olur. Kızı bulmak için müridleriyle birlikte Rûm (Anadolu) diyarına sefere çıkar. Kız, Rûm kayseri'nin kızıdır ve onunla evlenmek için bazı şartlar ileri sürer. Bunlar şeyhin kilisede ibâdet etmesi, *Kur'ân-ı Kerîm*'i yakması, şarap içip zünnâr* bağlaması, domuz gütmesi vs. dir. Şeyh hepsini yerine getirir. Ancak kız hâlâ kendisine varmak istemem ektedir. Bunun üzerine tevbe eden Şeyh-i San'ân Rûm diyarından ayrılır. Şeyh gittikten sonra kız imâna gelir ve Şeyh'i bulmak için peşine düşer. Onu çölde bulur ve huzurunda can verir. Kızı oraya defneden Şeyh-i San'ân, Mekke'ye döner. Kâ'be'yi tavaf edip Allah'a yalvarır. Duâsı kabul olunup o da sevgilisinin ardından can verir.

Bu hikâyenin nüansları da vardır. Mesela Şeyh-i San'ân önce rüyasında puta taptığını görerek yola çıkar ve Rûm'a gelince kıza âşık olur. Müridleri onun hristiyan olduğunu görünce Mekke'ye dönüp Allah'a yalvarmaya başlarlar. Bu yakarışlar sonucu Şeyh-i San'ân tevbe eder.

Ne aşk âfet-i îmân-ı Şeyh-i San'ânîdir
Ne aşk dîn-şiken ü kıble bend-i küfr efzûn

Sâmî

şeyhü'l-harem شيخ الحرم a. i. t. Mekke'de, Harem-i Şerif'in muhafazası için halife tarafından görevlendirilen kişi. Hacılarla ilgili işleri de bunlar yürütürler, Harem-i Şerîf'i daima mamûr tutarlardı.

Bu demde kim şâm u seher meyhâne bâğa reşk eder
Mest olsa dilber sevse ger ma'zûrdur şeyhü'l-harem

Nef'î

şeyhü'l-İslâm شيخ الاسلام a. i. t. Osmanlı yönetiminde ilmiye sınıfının en yüksek rütbesidir. Fatih'in Kanunnâmesi'nde müftü karşılığı kullanılan Şeyhülislâm kelimesi, aslında bir ta'zîm sözüdür. Diyânet İşleri Reisliğini karşılar. Ancak Şeyhülislâm'ın görev ve yetkileri daha çok idi. Cumhuriyet'in ilânından sonra ilgâ edilen şeyhülislâmlık pâyesi, birçok ünlü âlim yetiştirmiş ve Osmanlı Devlet sisteminin vaz geçilmez bir unsuru olmuştur. Fetvâ makamı oluşu dolayısıyla yerine göre padişâhın da üstüne çıkan yetkileriyle oldukça önemli roller oynamıştır.

İlm ile zümre-i İslâm'ın o şeyhü'l-İslâm
Ayn-ı ma'nâsını nûr ile eder mâlâmâl

Yahya Bey

şeytân شيطان a. i. Şeytan, iblis. Önceleri Hâris adlı bir melek imiş. Allah, Âdem*i yaratıp da bütün meleklere secde etmelerini buyurduğunda hepsi birden secde etmişler. Ancak meleklerin en ulusu ve onların hocası olan Hâris, kendisinin Cin* olup ateşten yaratıldığını, bu nedenle topraktan yaratılmış olan Âdem'e secde etmeyeceğini söyleyerek Allah'a asî olmuştur. Allah da onu şeytan kılığına sokmuş ve lânetlemiştir. Bunun üzerine şeytan Allah'a yalvardı ve "Beni kıyamete dek yaşat ki iyi kullarından başka bütün kullarını azdırayım" dedi. Allah da kabul ederek ona Sûr* üfürülünceye kadar ömür verdi. Şeytan Allah'tan kulları azdırmak için birçok şeyler istedi. Yalan, kibir, çalgı, şehvet, içki, kumar vs. bunlardandır.

Şeytan ilk görevini Âdem ile Havvâ cennette iken icra etti. Allah onu lânetledikten sonra cennete girmesini de yasaklamıştı. O zaman cennetin bekçisi yılan idi ve yılan dört ayaklı güzel bir hayvan idi. Şeytana kapılarak onu cennete aldığı için Allah yılanın ayaklarını aldı ve sürünmesini istedi. İblis cennete girince Âdem'i kandırmaya çalıştı. Bunu başaramayınca daha zayıf yaratılışlı olan Havvâ'yı kandırarak yasak meyveyi yemesini ve Âdem'e yedirmesini sağladı. İblîs'in cennetteki adı Azâzîl*idi. Allah, Âdem ile Havvâ'yı cennetten çıkarınca şeytanı da yeryüzüne indirdi. Şeytan Rüstem*in vatanı olan Siyistan'a düştü.

Şeytan yıllarca Âdem ile Havvâ'yı arayıp buldu. Yine Havvâ'yı kandırmaya çalışarak onu, çocuklarını ölü doğurmakla tehdit etti. Çocuklarına Abdülhâris adını vermesini istediyse de bunu başaramadı. Ancak Hâbil* ile Kabil*in arasını açtı ve yeryüzündeki ilk fitneyi çıkardı. O günden sonra insanları azdırmak ve doğru yoldan ayırmak için durmadan çalıştı. Soyu üredi ve her insanın içinde olmak şartıyla çoğaldılar. İnsanın damarlarında dolaşıp durduğu, hadîs ile bildirilmiştir.

Şeytan Dârûn-Nedve'ye Necdli bir ihtiyar kılığında geldiği ve Hz. Peygamber aleyhine sözler söylediği için "Şeyh-i Necdî" adıyla da anılmıştır.

Nûh Tufân*ında eşeğin kuyruğuna yapışarak gemiye bindi (bkz. har). Şeytanlar bazan Arş'tan haber çalmak için göğe çıkarlarmış. O zaman melekler tarafından şihâb*lar ile kovulurlar imiş. Şeytan, İbrahim peygamberin hanımı Hacer* ile İsmail*i yollarından döndürmek istediği zaman Hacer üç defa onu taş ile kovmuştur. Bu nedenle hacc* farizaları arasında şeytan taşlamak da vardır. Şeytan insanın son nefesinde onun susuzluğundan istifade ile ona su teklif eder, karşılığında imanını istermiş. Rivâyete göre insanın ifrazâtını toplayıp bir şişeye koyar ve onu su diye karşısında gösterirmiş. Bu nedenle ölüm döşeğindeki kişilerin yanında su bulundurulur ve devamlı dudakları ıslatılır.

Tefsirlerde şeytan hakkında isrâiliyyat*tan olmak üzere çok değişik bilgiler verilmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de 38 yerde şeytandan ve yaptıklarından bahsedilir (msl. Bakara/ 102, Nisâ/118-150, A'râf/12-28, Hicr/16-18, İsrâ/27, 53, Meryem/69-72).

Divân şiirinde bu kıssalardan başka şeytanın rakîbe benzetildiğini görürüz. Meleklerle bir arada bulunamayışı, dua edilince kaçışı, sevgilinin nurunu çalmaya çalışması, ramazan ayında elinin bağlanması, hamamları ve pis yerleri mekân edinmesi vs. yönlerden ele alınır.

Çün tulû etti kaşın ayı rakîbi eyle bend
Lâ-cerem görünse mâh-ı rûze şeytân bağlanır

Ahmed Paşa

Aldı sûfînin karârın gösterip yüzün rakîb
Sanki şeytân hastaya su gösterip îmân alır

Necâtî

Mir-i hûbân demeziz hâsılı Abdullâh'a
Şeyh-i Necdî'yi götürmez ise işretgâha

Lâedrî

Nefsini İslâm'a getir kılma şeytândan gile
Yağı uş mülkün içinde ne kayu câsûsdan

Kadı Burhaneddîn

Ehl-i günâha karışmaz oldum
Şeytânlarımı âvâre kıldım

Yahyâ Bey

Hicvedersem hâini zâhid günâh ettin deme
Din-i İslâm'da sevâptır çünkü şeytân taşlamak

Eşref

şihâb شهاب a. i. Kıvılcım, kayan yıldız. İnanışa göre, Şeytan*, bazı haberleri öğrenebilmek için melekler âlemine ve Arş*a yaklaştıkça melekler yıldızları atarak onları kovalarlarmış. Bizim yıldız kayması dediğimiz olayın aslı bu imiş. Yine bir inanışa göre ateş söndürülmeden ortada bırakılıp gidilmezmiş. Çünkü şeytanlar ateşteki kıvılcımlarla oynar ve yangın çıkartırlarmış. Bu, ateşin külle örtülmesi veya tamamen söndürülmesi için uydurulmuş bir efsanedir.

Canımla âhımı görüp rakîb raks eyler
Karanu gicede şeytan şihâb ile oynar

Necâtî

Hecr-i la'linle senin her gece ey mâh felek
Dîdeden yaş yerine kan akıdır sanma şihâb

Nev'î

Şiî شيعى Halife Hz. Ali* ve Ehl-i beyt*e sevgide aşırılığa kaçan grup. Hz. Peygamberin vefatından sonra onun yerine halifelik hakkının kıyamete kadar Hz. Ali'nin nesline ait olduğunu iddia eden, dine uygun düşmeyen bazı fikir ve telâkkilere sahip olan mezhep mensuplarına verilen umûmî ad. Hz. Ali'ye bağlılık mânâsında Alevîlik de denir. Aşırı ve hurafelere girmiş kısımları da vardır. 12 İmam'ın kudsiyetine inanan taraftarlar bu anlamdadır.

şiir (şi'r) شعر a. i. Kısa tanımı "mevzûn u mukaffâ söz"dür. Divân şiiri için bu tanım geçerli ise de daha sonradan şiir için, vezin ve kafiye aranmaz olmuştur. Şiirde güzellik esastır. Bir söz güzel ise şiir sayılır. İsterse vezinli ve kafiyeli olmasın. Ancak nice vezinli ve kafiyeli sözler vardır ki şiirden saymak edebiyatın "edeb" manasına aykırıdır.

Divân edebiyatında şiirden ziyade nazım ve manzume kullanılmıştır. bkz. nazm.

Vasf-ı dendânunla dürr-i nazma deryâdır gönül
Nutk sâhil akl gavvâs u dür-i şehvâr şiir

Aşkî

şikeste شكسته f. s. Ta'lik* yazının kırık şeklidir. bkz. hat*, "Şikeste-beste" deyimi kırık dökük, iyi kötü, şöyle böyle anlamlarını ifade eder.

Şikeste hattıyla serbeste nazmına yazdım
Şikeste-beste bu manzûme-i perîşânı

Veysî

şimşâd شمشاد f. i. Şimşîr ağacı, servi. Divân şiirinde sevgilinin boyu şimşada benzetilir. bkz. serv, kad.

Serv kaddün âşıka nakl-i cihân-ârâ yeter
Hîç ar'ar bitmesin âlemde şimşâd olmasın

Karamanlı Nizamî

şinâver شناور f. s. Suda yüzen, dalgıç, gavvâs. bkz. gavvâs.

Oldu gavvâsı şehâdet bahrinin gerçi Hasan
Gûte-i hûn yutmuş ol bahre şinâverdir Hüseyn

Aşkî

şîr شير f. i. Arslan. bkz. Arslan. Arslanlar, yavrularının kulağına karınca girmesin diye bazan kamışlıkta yatarlarmış. Çünki eğer yavru arslanın kulağına karınca girerse onu helâk edermiş. İşte bunun için bu tür arslanlara "şîr-i neyistân" denir.

Bir midir şîr-i neyistân ile hiç şîr-i hasîr
Rûz-ı himmettir garaz tavr u edâ lâzım değil

Şeyh Galib

Şîrler pençe-i kahrımda olurken lerzân
Beni bir gözleri âhûya zebûn etti felek

Yavuz Sultan Selîm (?)

Şîr-i Hudâ شير خدا f. i. t. Allah'ın aslanı. Hz. Ali için kullanılan bir unvan olup Şîr-i Yazdân ve Şîr-i Hak şekilleri de vardır. Arapça Esedullâh* tamlamasının karşılığıdır. bkz. Ali

Şîr-i Hak dedi o mescûd-ı melek
Feyz-i hikmetle tekellüm edicek

Yavuz Sultan Selîm (?)

Şîrîn شيرين f. i. "*Hüsrev ile Şirin*" yahut "*Ferhat ile Şîrîn*" hikâyesinin kadın kahramanı. Ermen melikesi Mehin Banû'nun yeğeni olup yaşadıkları lirik ve dramatik aşktan sonra Hüsrev'in mezarı başında canına kıymıştır.

Divân edebiyatında müstakil mesnevîlere konu olduğu gibi münferit beyitlerde de adından bahsedilir. Kelimenin "tatlı, sevimli" anlamı ile de genellikle tevriye*lere mesned teşkil eder. bkz. Hüsrev ü Şîrîn, Ferhad ile Şîrîn.

Hüsrev-i hûban eden sen dilber-i Şîrîn-lebi
Bîsütûn-ı aşk içinde beni Ferhâd eyledi
Dehhânî

Hüsnünü bir dem görüp ey Hüsrev-i Şîrîn-dehen
Aşkına Ferhâd olup yoluna can verse muhâl
Bâkî

şirk شرك a. i. Allah'a ortak koşma. Şirk. Allah'tan başka İlâh kabul edene müşrik denir. Tasavvufta Hak ile Halkı ayrı görmek yolundaki ikilik de şirk olarak görülür. Allah'ın emirlerine itaat hususunda Müslümanın gizli şirkten kaçınması emredilir.

Şît شيط a. i. Şit Peygamber. Hz. Âdem*in oğludur. 50 sahifelik bir kitap ile Allah'ın emirlerini tebliğ ediyordu. Hz. Âdem'in yaratılışından 120 sene sonra doğmuş ve 912 sene yaşamıştır. Ebu Kubays dağında babasının yanında medfundur. Kâ'be*yi ilk defa taştan bina eden odur. Kılıcı bulan ve kâfirlere karşı kılıçla ilk defa savaşan da odur. Adı *Kur'ân-ı Kerîm*'de hiç zikredilmemiş olup hâdîs-i şerifler ile bilinir. Hud* peygamber onun neslindendir.

şitâiyye شتائيه a. i. Teşbib* bölümünde kış ve kış hallerinden bahsedilen kasîde*ye denilir. bkz. kasîde. Ziyâ Paşa'nın bir şitâiyyesinden:

Zemistân geldi hükm-i zemherîr erdi cihân üzre
Felek ak câmeler kesti sevâd-ı bûsitân üzre

Şuayb شعيب a. i. Medyen ve Eyke halkına gönderilen peygamber. Kavmini hak yoluna davet ettiği zaman halkı onu yalanladı ve eziyet etti. Allah onlara korkunç bir sıcaklık verdi. Irmaklar kaynadı, her yer çöle döndü. Sonra üzerlerine bir bulut geldi. Sıcaktan kaçıp hepsi onun gölgesine toplandılar. Buluttan ateş yağdı ve hepsi helak oldular. Medyen ahalisi ise şiddetli bir ses ve sayha ile telef oldu. Hz. Şuayb kendisine inananları alıp Mekke'ye gitti ve 300 yaşına kadar burada ibadetle meşgul oldu.

Hz. Şuayb Medyen'de iken kızı Safura'yı Hz. Musâ'ya nikâhlamıştır. Kendisi anne tarafından Lut peygamber ile akrabadır. Tatlı dilli ve sözü tesirli imiş. İbrahim peygamberin şeriatıyla amel etmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de kıssası anlatılır. (Hud/85 vd.)

Yed-i beyzâ-nümâ-yı Mûsâ'dan
Şu'belendi menâkıbât-ı Şuâyb
Şeyh Galib

şürb-i yehûd شرب يهود a. i. t. Yahudi içişi. Gizli ve az şarap içmek demektir. Güya Yahudiler şarabı severler, ama onu gizli içerlermiş. Böylece Hristiyanların şarab içme âdetine uymamış olurlarmış. Divân şâirleri özellikle içki yasağı konulduğu dönemlerde şarabı gizlice içerler, mahzenlere, yer altındaki meyhanelere kapanırlarmış.

İslâm'a göre şarabın küllisi haram iken Hristiyanlık ve Musevilikle çok içip sarhoş olmak haramdır. Yahudilerin şarabı az içmesinin sebebi bu olsa gerektir.

Şevk ile yine gevremiş îmânı rakibin
Çekmiş gibi kâfir o bütü şürb-i yehûde
Nedîm

Zâhidin kârı hemân şürb-i yehûd etmektir
Feyzî

Zâhidâ şürb-i yehûd ile görülmez neş'e
Zevk-i rindâneyi bir meygedeye var da gör
Pertev

T

tabîb طبيب a. i. Hekim, doktor. Divân şiirinde tabîb aşk derdine ilaç bulamayan bir kişilikte ele alınır. Zaten bu derde ilaç bulsa dahi âşık o ilacı istemez. Aşk hastasının can ve gönül derdine en iyi tabîb hiç şüphesiz sevgilinin kalın dudağı veya kendisidir. Sevgilinin aşkı ise hem derttir, hem de o derdin çaresini bulan tabîbdir. Tabîbler yaraları iyi ederler, yanlarında ilaç taşırlar, bazan da yalnızca tavsiyede bulunurlar. Bunun yanında sevgilinin gamzesi bir cerrâh gibi âşıkın bağrını yakar.

Hak bu kim cân derd-mendinin tabîbidir lebin
Hokka-i la'lin açıp derde devâlar gösterir

Ahmed Paşa

Aşk derdiyle hoşem el çek ilâcımdan tabîb
Kılma derman kim helâkim zehr-i dermânındadır

Fuzûlî.

tabl طبل a. i. Davul. Mehterhânelerde davula önem verilir, mehter takımında çeşitli davullar bulundurulurdu. Davulun büyüğüne (kös "kûs*") denirdi. Sancak ile beraber davul, padişahlık alametlerinden idi. Osman Gazi Selçukî sultanının gönderdiği davul ve sancak ile beyliğini ilan etmiştir.

Çalındı kûslar tabl u nakâre kıldı âvâze
Düğün bayram idi gûyâ guzâta cenk meydânı

Bâkî

Hâl eden kimse riyâzette riyâz-ı cenneti
Şâh-ı bî-tabl u alemdir kenz-i lâ-yefnâ ile

Yahyâ Bey

(bkz. kûs)

tâc تاج Hükümdarların resmî günlerde başlarına giydikleri işlemeli ve mücevherli başlık, taç. Bazı tarîkat ulularının değişik

şekilde yapılan külahlarına da tâc tabir olunur. Hatta bu tarîkatlarda tâc giyme merasimi dahi yapılır. Divân şiirinde ay ve gül, tâca benzetilir. Cemşîd*in ve Keyhüsrev*in tacları ise ünlü oldukları için anılırlar. "Tâc u taht" tamlaması, padişahlık simgesidir. *Tâcnâme* adıyla yazılan eserlerde tarîkat taçları anlatılır.

Tâc-ı Keyhüsrev gerekmez lîk Hak'tan rûz u şeb
Kullarınla kendimi kapında derbân isterem

Ahmed Paşa

Hırka vü tâc ile zâhid kerem et sıkleti ko
Âdeme cübbe ve destâr kerâmet mi verir

Şeyhülislam Yahyâ

(bkz. Cemşîd, Keyküsrev, taht, külah)

tac beyit a.tr.i.t. Kasîde*nin sonunda şâirin adı geçen beyte tâc beyit denir. bkz. kasîde.

Tâ-Hâ طه a.h.g. *Kur'ân-ı Kerîm*'in yirminci sûresinin adıdır. İlk âyeti olan Tâ-Hâ şeklindeki mukattaa harflerine "Ey Muhammed!" anlamı verildiği için Peygamberimizden bahseden şiirler ile na't*lerde sık geçer.

Bi-hakk-ı sûre-i Tâ-Hâ vü hürmet-i Bathâ
Bi-hakk-ı nutk-ı Kelîm ü bi-hakk-ı nûr-ı Zebûr

Nev'î

Açdığıyçün der-i Feyyâz'ı ana
Başı üstünde yer eyler Tâhâ

Hâkanî

(bkz. âyet).

tahallüs تخلص a. i. mahlas* kullanma. Divân şâirleri kendi adları veya kendi adları dışında birer ad ile tahallüs ederlerdi. Mahlasın tevriyeli kullanılmasına da hüsn-i tahallüs* denir.

Bâkî kalan bu kubbede bir hoş sadâ imiş

Bâkî

tahmîs تخميس a. i. Beşleme. Edebiyatta bir gazelin her beytinin başına başka bir şâir tarafından aynı vezinde üç dize eklemek suretiyle meydana getirilen nazım biçimi. Bütün dizeler aynı şâire ait olursa muhammes adını alır. (bkz. muhammes).
Beyit düzeninin bend düzenine dönüştürülmesiyle ortaya çıkan tahmîste, başka eklenen dizeler kafiye yönünde her beytin ilk dizesine uymak zorundadır: aaa(aa), bbb (ba), ccc(ca) ...vd. gibi tahmiste asıl beyit ile eklenen dizeler arasında bir anlam kaynaşması zorunludur. Eğer beyitteki serbest dizenin son kelimesi kafiyeye uygun gelmiyorsa, bir önceki kelime üzerinde kafiye yapılır ve son kelime redif olarak bırakılır. Gazelin makta (kesiş, bitiriş) adı verilen son beytinde şâir nasıl kendi mahlasını söylerse, tahmîsi yapan şâir de son beyte eklediği dizelerden birinde mahlasını söyler.

Divân şiirinde en fazla işlenen musammat* türü tahmîstir. Hemen her şâir kendinden önceki veya çağdaşı bir şâirin seçkin gazelini tahmis etmiştir. Hatta kendi gazelini tahmis eden şâirler bulunduğu gibi kaside tahmîsi yapanlar da vardır.

Tahmîsin değişik bir şekli de taştîr*dir (ikiye ayırma). Buna tahmîs-i mutarraf (ayrılmış tahmîs) diyenler de vardır. Taştîrde sonradan eklenen dizeler beytin başına, değil, iki dizesi arasına yerleştirilir (a)aaa(a), (b)bbb(a), (c)ccc(a)... vd. gibi.

Tahmîsler divânların musammat bölümlerinde yer alır. Edebiyatımızda en çok tahmîs yazan şâirler arasında Şeyh Galib (öl. 1789-9; 17 tahmîs), Beylikçi Arif (öl. 1713; 13 tahmîs), İzzet Molla (öl. 1829-30; 13 tahmîs), Leylâ Hanım (öl. 1848; 12 tahmîs) sayılabilir. XVIII. yy. ve sonlarında görülen taştîr nazım şeklî içinde en ünlü manzumeler ise Nedîm'in (öl. 1730) Nedîm-i Kadîm'e; Yahya Kemal'in de Bâkî'ye (öl. 1600) ait ünlü gazellere yazdıkları taştîrlerdir.

taht تخت f. i. Hükümdar koltuğu, padişahlık makamı. Divân şiirinde gerçek anlamı yanında sevgilinin güzelliği, âşıkın gönlü,

felek, gül, ve alın birer taht olarak düşünülür. Bunlar içinde en önemli olanı âşıkın gönlüdür ki sevgili denen sultan, gelip o tahta oturmuştur. Bazan ortada oturan sevgilinin hayâli veya âşıkın kendisidir. Tâc* ile taht da padişahlık alâmeti olarak sık sık birlikte kullanılır.

Taht-ı sultân-ı hayâlindir çü gönlü Ahmed'in
Devlet-i hüsnünde ey şeh niçün abadân değil

Ahmed Paşa

(bkz. tac, padişah)

tâk طاق a. i. Üç tarafı kapalı ve üstü, tonoz denilen uzun, dikdörtgen bir kubbeyle örtülü yapı, eyvân, kemer, kemerli bina. Divân şiirinde en yaygın kullanımını kisrâ*ya ait olan yapı ile bulmuştur (bkz. Kisrâ ve Nûşirevân). Bu tâk, Medâyin'de yapılmış olup Peygamberimizin doğduğu gece kendiliğinden yıkılmıştır. Gökkubbe ve felek için de "nüh-tâk (dokuz tak)" deyimi kullanılır. Sevgilinin kaşı ve bazen alnı da tâk'a benzetilir. Özellikle kaşı hilâl veya mihrâb şekli tâk'ı çağrıştırmaktadır. Küçük tâklar "tâkçe" adını alır.

Tâk-ı Kisrâ kasr-ı şîrindir peder mâder ana
Bu ikisinin dahi bir tıfl-i nev-peydâsıdır.

Nedîm

Sadme-i kahrı ile Hind ü Acem'de o şehin
Sûmnât ile yere geçti revâk-ı Kisrâ

Nazîm

Kisrâ-yı hüsündür ki bugün kaşı tâkına
Zencîr-i müşg asar ham-ı gîsûsı Kasım'ın

Ahmed Paşa

(bkz. eyvân, felek, kaş).

ta'kîd تعقيد a. i. Meanî* ilminde bir sözün kolayca anlaşılmamasına denir. Ya lafzî veya mânevî olur. Söyleyişteki düğümlenmeye ve karışıklığa lafzî ta'kîd denir. Sözün anlamındaki kargaşaya da manevî ta'kîd denir. Bu beyitte manevî ta'kîd vardır:

Hazır ol bezm-i mükâfâta eyâ mest-i gurûr
Rahne-i seng-i siyâh penbe-i mînâdandır.

Sâmî

takrîz تقريض a. i. Bir eseri medheder mâhiyette yazılan yazıya denir. Genellikle medhi yapılan eserin baş kısmına konulur. Meselâ, Ziya Paşa'nın Osman Nevres divânı için yazdığı meşhur takrîz, divânın baskı nüshasında mevcuttur.

taktî تقطيع a. i. Vezinli bir sözün veznini bulup cüz*lerine ayırmaya denir. Hece veya aruz* ile yazılan şiirlerde durakları ve tef'ile* leri ayırarak, kalıbı altına yazmaktır. Taktî'de kelimeler ortadan bölünebilir. Meselâ Ziya Paşa'nın şu beytinin taktî'ini yapalım:

Anlar ki/verir lâf i/le dünyâya/nizâmât
Bin türlü/teseyyüb bu/lunur hâne/lerinde

Mef'ûlü/Me fâ î lü/Me fâ î lü/Fe û lün

takvâ تقوا a. i. Allah korkusu ile dinin yasak ettiği şeylerden kaçınmak.
Takvânın aslı önce şirkten, sonra da günah olması şüpheli olan durumlardan kaçınmaktır. Son olarak da fuzulî ve malayanî şeyleri terk etmektir. Bir âyet-i kerîmede "Allah katında derecesi en üstün olanınız, en çok takvâ üzere bulunanınızdır." buyurulmaktadır (Hucurât/13)

Sûret-i zâhirdeki nazm-ı beliğinde anın
Mûcib-i takvâ olan ma'nâları akvâ imiş

Yahya Bey

ta'lîk تعليق a. i. Asılmış, bağlanmış. Hat* sanatında bir yazı stilidir. Pehlevî ve *Avesta* alfabelerinin etkisiyle tevkî, rık'a ve nesh'in birleşmesi sonucu meydana gelmiştir. XIV. yy.dan sonra yerini şikeste* ta'like bırakmıştır. Ta'lik'in değişik bir şekli de nesta'liktir. Türkiye'de ta'lik diye bilinen hat, ekseriyetle nesta'lik'tir. Meşîhat daireleri ile şer'î mahkeme zabıtlarında ta'lik yazı çok kullanılmıştır.

Gayba îmân getir ey mülhid-i tâcir ki sana
Âhiretten hat-ı ta'lîk ile hüccet gelmez

Sâbit

Tâlût طالوت a. i. Davud* peygamber zamanında yaşamış bir hükümdardır. Câlût adlı, 600 rıtl ağırlığında miğfer giyecek kadar iri cüsseli bir düşmanı vardı. Birgün bu ikisinin ordusu karşılaştı. O zaman Talût, Calût'u öldürecek kişiye kızını vereceğini ve yerine vâris yapacağını söyledi. Câlût ise meydana er diledi. Davud Peygamber karşısına çıkıp sapan ile onu alnından vurup öldürmüş ve sonra da Talût'un kızı ile evlenip hükümdar olmuştur. *Kur'ân-ı Kerîm*'de altı âyet halinde (Bakara "246-251") anlatılan bu olaylar hakkında tefsirlerde çok geniş malumât vardır. Ancak bunların çoğu İsrailiyyât*tan olduğu için itibâr etmeye gelmez. (bkz. Davud)

ta'miye تعميه a. i. Muamma yapmak demektir. Ebced* hesabına göre tarih* söylemenin bir yoludur. Beyitte eksik veya fazla gelen tarihin üstü kapalı olarak söylenmesidir. bkz. tarih. Kızımız için söylemiş olduğumuz doğum tarihinde (kusûr kelimesi) böyle bir ta'miye sözkonusudur.

Bir kusurlu âdem oğlu söyledi târîhini
"Cum'a ile vakt erişip Hilye Bânû buldu cân"

tardiyye طرديه a. i. Muhammes*in özel bir biçimidir. Aruzun "Mef'ulü Mefâilün Feûlün" vezniyle yazılır. Muhammesten ayrılan yanı, ilk bend dâhil, beşinci dizelerin kendi arasında kafiyeli olmasıdır. Kafiyelenişi bbbba-cccca-dddda şeklindedir. Buna tard u rekb de denir. Şeyh Galib tarafından yazılan bu şekil, divân şiirinde pek az kullanılmıştır. Mesnevî arasında kahramanların ağzından yazılan değişik şekilli manzumelere (msl. gazel) de tardiye denir. Şeyh Galib'in bir tardiyesinden iki bend şöyledir:

Hoş geldin eyâ berîd-i cânân
Bahş et bana bir nüvîd-i cânân
Cân ola fedâ-yı ıyd-i cânân
Bî sûd ola mı ümîd-i cânân
Yârin bize bir selâmı yok mu?

Dil hayret-i gamla lâl kaldı
Gâlib gibi bî-mecâl kaldı
Gönderdiğim arz-ı hâl kaldı
El'ân bir ihtimâl kaldı
İnsâfın o yerde nâmı yok mu?

târih تاريخ a. i. Tarih veya tarih düşürmek, bir olayın geçtiği yıl ebced* hesabı ile karşılanan harfler topluluğu olarak göstermektir. Bir mısra, bir beyit veya bir kıta ile yazılan tarihler vardır. Ancak istenilen tarih, rakam olarak en son mısrada gösterilir. Bazan mısra olmayan sözler de tarih olabilir.
Eski alfabemizdeki harflerin her biri belli bir rakamı karşılıyordu. Buna ebced hesabı denir. Buna göre, her kelime ve cümle, bir rakamlar topluluğudur. Yani meselâ isimlerimizin karşıladığı birer rakam vardır. Eskiden ebced ile konuşulabilir, ebced ile şakalaşılabilir, hatta küfredilebilirdi. Argoya bile ebced ile "58, 31" rakamları girmiştir. Mesela "Allah" lafzının karşıladığı rakam (:1; =30, =30, :5) 66'dır. Şimdi "İşimiz 66'ya bağlandı" diyoruz ama çoğumuz anlamını bilmiyoruz.

Yukarıdaki rakamları yanyana getirerek, toplayıp çıkararak; hatta çarpıp bölerek belli sayılar elde ederiz. Tarih düşürmek ise rakam yerine harf kullanılarak yapılan aritmetik hesabıdır. Bu hesapta vezin, kafiye, anlam ve bu arada istediğimiz tarih rakamı birbirine uymak zorundadır. Özellikle önemli sayılabilecek olayların anısına ve onları ölümsüzleştirme çabasıyla söylenen tarihler birkaç gruba ayrılır:

a. Tam tarih: Bütün harflerin rakam karşılıkları toplanarak eksiksiz ve fazlasız çıkan tarihlerdir. Fatih'in İstanbul'u fethi üzerine söylenen ve *Kur'ân*'dan bir âyetin parçası olan "Beldetün tayyibetün (güzel şehir)" sözü gibi.

b. Ta'miyeli (tamamlamalı) tarih: Bu tarih çeşidinde eksik veya fazla olan rakam bir önceki dizede söylenir. Böylece okuyan kişi çıkarma, çarpma, bölme veya toplama yaparak tarihin doğrusunu bulur. Rahmetli hocam Mehmed Çavuşoğlu'nun ölümü

için düşürdüğümüz şu tarih buna örnektir.

Bir mücevher geldi Hak'dan "Fedhulûhâ hâlidîn"
Göçdü Mehmed Çavuşoğlu âlem-i Firdevs'e âh

Burada ikinci dizedeki harflerin rakam olarak toplamı 1406 h. yılını verir. İlk dizedeki "Bir geldi" sözü, 1406 rakamına 1 eklemek gerektiğini bildirir.
1406+1=1407h./1987m. yılını verir.

c. Mücevher veya cevher tarih: Bu tarih çeşidinde yalnızca noktalı harfler toplanarak istenilen rakama çevrilir. Birinin ölüm yılı için söylenen şu tarih buna bir örnektir:

"Aldı ol hazreti Hak Celle Celâl"

Koyu dizilen harfler noktalı harfler olup toplamı 1326h./1908m. yılını verir.

d. Mühmel tarih: Cevher tarihin zıddıdır. Sadece noktasız harfler hesâb edilerek rakama çevrilir. Türk edebiyatının en usta tarihçisi Surûrî'den bir mısra okuyalım:

Bekir Ağa kurub sûr-ı tezevvüc ber-murad oldu

Koyu dizilen harfler noktasız harfler olup toplam 1192 h./1778m. yılını bildirir.

e. Tarih-i dü-tâ: Bir beyitte iki defa söylenen tarihe tarih-i dü-ta (iki büklüm tarih) denir. Ya her dize aynı yılı ayrı ayrı verir veya bir dize ortadan ikiye ayrılarak aynı yılı iki defa söyler.

Bir cum'a gün şevket ile/Sultan Osman oldu şâh
Bu dizenin her iki bölümü de ayrı ayrı 1168h./1754-55m. yılını vermektedir.

f. Lafzen ve mânen tarih: Bazan da tarih, söz olarak söylenip harf olarak da bunu doğrular. Yani hem anlamca hem de sözce tarih iki defa söylenmiş olur. Bunda tarihin yanlış çıkma ihtimali yoktur.

Bin ikiyüzonaltıda alıp Mısr'ı benâm olduk

Bu dizedeki harflerin rakam olarak 1216 h./ 1801m. yılını verir ki dizede de zaten bu anlatılmaktadır.

g. Lugazlı tarih: Bazan tarihler de bilmece şeklinde söylenebilir. Bu tür tarihlerde rakam şekillerinden faydalanılırdı. Bu tarih halkça da meşhurdur.

Bir iki iki delik
Abdülmecid oldı melik

Bunu çözelim: önce 1, sonra yanına 2, yine yanyana gelmek üzere iki delik (0,0), yani iki adet 5 eski rakamlardan beş (5) şimdiki sıfır (0) gibi yazılırdı. Şimdi bilmecemizdeki rakamı çıkaralım. Bir iki, 2 tane 5.
1, 2, 5, 5= 1255h./1839m.
(bkz. ebced)

tarîkat طريقة a. i. Allah'a ulaşmak için tutulan tasavvuf yolu. Sufîlere göre dinin dış yüzü olan şerîat*tan dinin iç yüzü olan hakîkate ulaşmak için manevî bir yol vardır. Bir mürşide tâbi olan yolcu, onun emriyle belli şartlara uyarak ahlâkını güzelleştirir, kötülüklerden geçer, mevhûm varlığı terk eder ve hakîkate erişir. Tasavvuf ehli arasında on iki imam düşüncesine uydurabilmek için iki tarîkat olduğu söylenirse de bu sayı ve şubelerin fazlalığı dikkat çekicidir. İmâmiye düşüncesinde on iki tarîkat şunlardır: Bayramî, Bedevî, Bektâşî, Celvetî, Disûkî, Halvetî, Kâdirî, Mevlevî, Nakşibendî, Rufâî, Sa'dî ve Şâzelî.
Bütün tarîkatlarda ortak olan temel, zikir*dir. Lisânî, kalbî, cehrî, hafî vs. çeşitleri olan zikirde önce belli sayıda "Lâilâheillallâh" okunup sonra Allah'ın isimleri tekrarlanır. Zikir, tek başına olduğu gibi toplu olarak da icrâ edilebilir. Zikrin her tarîkatta değişik şekilleri ve evrâd*ı vardır. Tarîkat mensupları bu evrâdı muayyen zamanlarda okumayı vazife bilirler. Tarîkatlardan herbirinin kendisine mahsus âyîni, erkân ve âdâbı olduğu gibi hepsinin ayrı kisvesi, zâviyesi ve kabûl töreni vardır.

Şerîat tarîkat yoldur varana
Hakîkat ma'rifet andan içerû
Yunus

Şerîattır tarîkatın kapısı
Tarîkattır hakîkatın yapısı
Hilmi Dede

(bkz. şerîat)

ta'rîz تعريض a. i. Taş atma. Edebiyatta birini küçük düşürmek ve onunla alay etmek amacıyla, söylenecek sözü tam tersi olan bir söz ile nükte yaparak anlatma sanatı, insinuation.
Ta'rîz, zarif bir şekilde ifâdenin yönünü değiştirerek sitemde bulunmaktır. Pinti bir kimseye "Ne kadar cömert davranıyorsunuz!" demek bir ta'rizdir. Bu sanatta söz söylenen kişi karşılık vermekten mahrum bırakılır ve psikolojik bir işkence altına alınır. Sözü söyleyen ise gizli kalmış kin, hınç, intikam ve alay duygusunu tatmîn eder. Bu bakımdan kinâyeden daha ağırdır. Çünkü kinâye kelimeye, ta'riz ise mânâya dayandırılır.
Ta'rîz yoluyla kullanılan sözde, gerçek veya mecâz anlam yerine, doğrudan doğruya zıddı bir anlam sözkonusudur. Sözün gerçek anlamı doğru gibi görünse de amaç, onun ters anlaşılmasını sağlamaktır. Ta'rîzin muhatap üzerinde iyi bir etki bırakması için nazik ve nükteli biçimde söylenmesi gerekir. Yani bir tarîzin güzelliği içerdiği nüktenin güzelliğine bağlıdır. Ta'rîz, hiç bir kabalığa düşmeden insana, içini ferahlatacak söz söyleme fırsatı verir. Türk edebiyatında felekten şikâyette bulunulan birçok beyitte bu sanat vardır. Nef'î'nin (öl. 1635) kendisine dolaylı yoldan kâfir diyen Şeyhülislam Yahyâ'ya (öl. 1644) verdiği şu cevap bir ta'rîz örneğidir: "*Bize kâfir demiş müftî efendi/Tutalım ben ana diyem müselmân/Varıldıkta yarın rûz-ı mahşere/İkimizde çıkarız o sözde yalân.*"
Ta'rîz'in dokunaklı olanlarına istihzâ (alay); acı ve ağır bir alayı içerenlerine de tehekküm (alaylı eğlenme) denir.

tasavvuf تصوف a. i. İslâm mistisizmi. Kelimenin ortaya çıkışı hakkında birkaç değişik izah vardır (bkz. sufî). İslamiyette tasavvufun ne zaman ve nasıl başladığı şüphe götürür bilgilere dayanmaktadır. Ancak İslâm dininin ilk dönemleri diyebileceğimiz Hulefâ-i Râşidîn* zamanında şeklî plânda birtakım ayrılıklar ortaya çıkmaya başlamış ve gerek siyasî, gerek fikrî, gerekse amelî hayatta değişik uygulamalara yol açmıştır. Kader meselesi, Hz. Ali*nin halifeliği ve Ali taraftarlığı birtakım insanlar arasında tartışma konusu oluyordu. Hulûl ve tenâsuh gibi esasları kabul etmiş olan bu aşırı gruplar daha sonra Şiîliği oluşturacaklardır. İslâm dininin budist, zerdüşt, hristiyan, musevî ve manihenler arasında hızla yayılması, dinin özünde asla görülmeyen, ancak uygulama ve dış yapıda kendini hissettiren değişik fikirlerin ortaya çıkmasına neden oldu. *Kur'ân-ı Kerîm*'in iç âlemine indiklerini ve özünü anladıklarını ileri süren bu tür fikirler batınî düşünceyi ortaya koydu. Bunun yanında daha ilk dönemlerden itibaren İslâm içinde de bazı zâhitler yetişmişti. İlk sufîyûn adını alan Kûfeli Ebû Hişam'dan sonra birçok ünlü sufî yetişti. IX. yy. da Horasan erenleri ve Irak sufîleri iki büyük grup halinde ortaya çıktı. X. yy.dan sonra ise Yunan felsefesi tasavvufta etkili olmaya başladı. Fahrüddin Râzî, Fârâbî ve İbn Sinâ'dan sonra XI. yy.da Kuşeyrî, Gazalî gibi âlimlerin fikirleri tasavvufun gelişmesinde önemli roller oynadı. İşte asıl tarîkat*lar bu dönemden sonra ortaya çıkmaya başladı. Tekkeler çoğalıp dervişlik toplumun her safhasında yayıldı. Padişahtan kula kadar her grup insan, tasavvufa meyletti.

Muhiddîn-i Arabî'den sonra bu fikirler daha da yaygın hale geldi. Anadolu'ya sığınmaları, Anadolu'da tasavvufun gelişmesi XIII. yy.a rastlar. Moğol istilasından kaçan şeyhlerin Anadolu'ya sığınmaları, halkın fakirlik ve zor günler yaşıyor olması, siyasî ve sosyal hayattaki entrikalar, XIII. yy. Anadolu'sunda yönelecek tek kapı bırakmıştı. O da tasavvuf idi. Gerek gezginci, gerekse yerleşik tasavvuf kuruluşları bir

anda Anadolu'yu kapladı. Yine bu yıllarda İran edebiyatının etkisi ile divân edebiyatı doğmaya başladı ve bu edebiyatta tasavvuf önemli bir yer tuttu. Dinî edebiyat bir yana; dindışı divân edebiyatı dahi tasavvuftan bir hayli su içti.

Tasavvufun temelini yaratılış nazariyesi oluşturmaktaydı. Buna göre Vücûd-ı Mutlak olan Allah, aynı zamanda Kemâl-i Mutlak, Cemâl-i Mutlak ve Hüsnî Mutlak'tır. O'nun şanı kendini izhârdır. Allah'ın aşk-ı zatî nedeniyle kendini görmek ve göstermek istemesi âlem*in yaratılmasına sebep olmuştur. İnsan nasıl kendini görmek için aynaya bakarsa Allah da kendi güzelliğini temaşâ için bir ayna hükmünde olan âlemi ve onun en değerli varlığı olan insanı yaratmıştır. Bunu "küntü kenz*" hadîsiyle bize bildiren Cenab-ı Hak "kün*(ol)" emrini verdi ve her şey böylece yaratıldı. Allah âlem-i Kitmân'da meknûz iken böylece bilinmeye başladı. Allah önce bir nûr yaratıp ona "Kün Muhammedâ" buyurdu. "Nûr-ı Muhammedî" denilen bu nûr Allah'ın haşmetli nazarı karşısında terledi. Onun terinden denizler ve köpüğünden de eflâk* yaratıldı. Sonra sırasıyla anâsır-ı erbaa*, mevâlid-i selâse* ve nihayet Âdem* belirdi. İnsanın bütün bu mertebelerden geçerek çocuk olarak dünyaya gelişi bir devir halindedir ki devriye*lerde bu husus işlenir. İşte tasavvuf, insanın Allah'a ulaşmasında bütün bu mertebeleri aşmasıdır. Madem ki Vücud-ı Mutlak ve Hüsn-i Mutlak Allah'tır; öyleyse insanın gayesi de O olmalıdır. O'na ulaşmak yegâne amaç olunca da tasavvuf yolunda nefsini yok edebilir. Bunun için de on asıl vardır. Buna usûl-i aşare* denir. Bunlar sırasıyla tevbe, zühd, tevekkül, kanaat, uzlet, zikir, Allah'a teveccüh, sabır, murâkebe ve rızadır. Bunu da nefsin etvar-ı seb'a* denen yedi mertebesinde gerçekleştirmek esastır. Sonuçta Vahdet* makamına erişilir ve Fenafillah* gerçekleşir. Bunu Bekabillah takip eder. Artık tasavvuf, görevini tamamlamıştır. Divân şiirinde mutasavvıf şâirler yanısıra dindışı konularda yazan şâirler de tasavvuftan bahsetmişlerdir. Buna karşılık tasavvufî şâirler de dindışı şâirler gibi meyhaneden şaraptan, sevgiliden ve sevgilinin güzelliklerinden bahsetmek gereğini vurgulamıştır. Bu tür remizlerden birkaçını şöylece sıralayabiliriz:

Aşk (sevgi): İlahî aşk, kulun Allah'a olan sevgisi.
Âşık (seven): Allah'a erişmek isteyen.
Ma'şûk (sevilen): Allah.
Hüsn (güzellik): Allah'ın cemâl ve kemâl sıfatları ile dolu olan toplantı.
Kemâl (olgunluk): Tam bir coşku hâli.
Şîve (işve): İlahî cezbe.
Vefâ (bağlılık): Allah'ın yardımı.
Cefâ (eziyet): Allah yolundaki kişinin kalbinin karalığı.
Cevr (eziyet): Allah yolundaki kişinin ilerlemesini durdurmak.
Nâz: Kalbe kuvvet vermek.
Tîr-i gamze (gamze oku): Amel ve ibâdetleri geri çevirmek.
Âşina (bildik): Allah'a yaklaşma.
Kamet (boy): Kulluğa lâyık olma.
Türre, Zülf, Giysû, Mûy (saç ve zülüf): Allah'ın birlik sıfatı.
Ebrû (kaş): Allah'ın birliği.
Mâhrû (ay yüzlü): Allah'ın tecellî nurlarının belirmesi.
Ruh (yanak): Allah'ın tecellî nurlarının belirmesi.
Hâl-i siyâh (kara ben): Gayb (bilinmezlik) âlemi.
Leb (dudak): Söz, vahdet, Tanrının birliği.
Zebân-ı şîrîn (tatlı dil): Allah'ın emri.
Dehân (dudak): Allah'ın izni ile dile gelip konuşabilme.
Çâh-ı zenâh (çene çukuru): Allah âlemini görme sırlarının zorluğu.
Meclis-i işret (eğlence meclisi): Allah ile olan yakınlığın devamı.
Şarap (içki) İlâhi aşk.
Humhâne (meyhâne) Tekke veya âşıkın kalbi.
Kâse, Kadeh, Câm (kadeh, içki bardağı): Âşıkın kalbi.
Sâkî (içki sunan): Doğru yolu gösteren şeyh.
Harabât (meyhâne): Âşıkın kalbi veya tekke.

Ehl-i harabât (meyhâne sâkinleri): Dervişler.
Şîr-i mugân (içkicilerin ulusu): Şeyh.
Şem' (mum): İlahî nur.
Kâfir: Allah'tan gaflet içinde bulunma.
Tersâ (put): İnce mânâlar ve ilahî gerçek.
Deyr (kilise): Yüce insanlar âlemi.
Kâ'be: Vuslat makamı.
Bahâr: İnsanda melek özelliklerinin başlaması.
Gülzâr, Bustân (güllük bağ, bahçe): Açıklık ve gönül şenlenmesi.
Ebr (bulut): Utanma.
Âb-ı revân (akarsu): Allah yolcusunun gönlündeki sürekli ferahlık.
Nesîm (rüzgâr, yel): Sürekli feyz ve yardım.
Bûse (öpücük): Gerçekleri kabûle yetenekli olma.
Fakr (Fakirlik): Allah'tan başkasına ihtiyacı olmamak.
Hâb (uyku): Gaflet ve az ibadetle ipin ucunu kaçırmak.
Gevher (cevher): Mânâlar.
Çevgân (mızrak, polo sopası): Allah'ın takdiri.
Gûy (top): Takdîre boğun eğmek zorunluluğu.
Mehtâb: Allah'ın güzellik ve sevgisinin ortaya çıkışı.

İşte tasavvuf, bu sembolleri kullanarak divân edebiyatını sahiplenir. Tabii ki bu semboller yalnızca sayılan bu birkaç kelimeden ibaret değildir. Ayrıca bu sembolleri değişik şekilde yorumlayan mutasavvıf şâirler de vardır.

taştîr تشطير a. i. terbi*, tahmîs* veya tesdîs'in değişik bir şeklidir. Taştîr "ikiye ayırmak" demektir. Nazım şekli olarak da taştîr herhangi bir şâirin beyit esasıyla kurulmuş manzûmesinin -özellikle gazelher beytini ikiye ayırıp ortalarına dizeler koymakla yapılır. Kafiyelenmiş şeklinde yine beyitlerin ilk dizeleri esas alınır ve ilk dizeye uygun 2, 3, 4, dize araya yazılır. Kafiye şemâsını şöyle gösterebiliriz:

I.	—A	II.	—B
	—a		—b
	—a		—b
	—A		—A

veya

I.	—A	II.	—B
	—a		—b
	—a		—b
	—a		—b
	—A		—A... gibi

Örnek olarak Yahyâ Kemâl'in beşli bir taştîrini buraya alıyoruz. Taştîri yapılan gazel Bâkî'ye aittir.

I
Fermân-ı aşka cân iledir inkıyâdımız
Pürdür hayâl-i yâr ile her lahza yâdımız
Mevkûfdur o mâha samîmi-i fuâdımız
Âhir varınca haddine hestî-i şâdımız
Hükm-i kazâya zerre kadar yok inâdımız

II.
Baş eğmeziz edânîye dünyâ-yı dûn için
Ettik fedâ zevâhiri şevk-i derûn için
Sattık metâ-ı ömrü mey-i la'l-gûn için
Nevbet çalınca rıhlet-i mülk-i sükûn için
Allâh'adır tevekkülümüz i'timâdımız

III.
Biz mütteka-yı zerkeş-i câhe dayanmazız
Bâlîn-i bahtı çây-ı mübâhat sanmazız
Pervâne-vâr şem'-i mükâfâta yanmazız
İkbâl için mevâid-i iblîse kanmazız
Hakk'ın kemâl-i lutfunadır istinâdımız

IV.
Zühd ü salâha eylemeziz ilticâ hele
Âsâr-ı ittikaya bedel câm alıp ele
Dünyâda varımız yoğumuz vermişiz yele
Çekmekdeyiz kavâfil-i uşşâka meş'ale
Tutdu egerçi âlem-i kevni fesâdımız

V.
Minnet Hudâ'ya devlet-i dünyâ fenâ bulur.
El-Hak gazelde neşve-i Bâkî beka bulur
Ahlâf o nazma gûş tutarken safâ bulur
Taştîrimiz bu sâyede az çok behâ bulur
Bâkî kalır sahîfe-i âlemde adımız

(bkz. tahmîs).

tâtâr طاطار f. i. Tatar ırkı. Daha çok misk ile birlikte anılır. Bunun nedeni misk'in Anadolu illerine tâtârlar tarafından ve uzak diyarlardan getirilmesidir. Misk'in tatar diyarında elde edilmesini de bu arada zikretmeliyiz. Bunun için nâfe-i tatar, misk-i tatar, ahû-yı tatar terkipleri de konu ile ilgili beyitlerde kullanılır. Kelime mecazen "zâlim, gaddar, merhametsiz" anlamına gelir. Bu sebeple daha çok gamze ve saç ile birlikte bulunur.

Ey subh-dem yeli ne öğersen tatârını
Müşgîn saçında gör ki ne tâtâra düşmüşem

Nesîmî

Tâtâr-ı gamze nâvek-i müjgân alıp ele
Dil kişverini gâret eder hânımız bizim

Nâdirî

Saçı şol nâfe-i tâtârdır kim
Dü âlemden anın bir târı yeğdir.

Ahmed Paşa

tavâf طواف a. i. Hâc* veya umre* sırasında Kâ'be*nin etrafını yedi defa dolaşmaya denir. Tavaf esnasında "Lebbeyk, Lâ şerîke lek" diye tesbîh okunur. Divân şiirinde de âşık sevgilisinin mahallesini tavâf eder.

Hâk-i kûyun Kâ'be'ye nisbet eden bilmez mi kim
Bunda her gün anda bir nevbet olur vâcip tavâf

Fuzûlî

tâvûs طاووس Tâvûs kuşu. Çok güzel bir kuş olmasına rağmen tavus dertli bir kuşmuş. O güzel endâmıyla yürürken gözleri ayaklarına takılınca ayaklarının çirkinliğine üzülerek ah edermiş. Tâvûsun sesi de çirkin olup, ötüşü "âh!" kelimesidir. Bunun nedeni tavusun güzelliğiyle çok gururlanması imiş. Allah onun gururunu kırmak için ayağını ve sesini çirkin yaratmış. Bir efsâneye göre de Tâvûs, cennette bir kuş iken şeytanın cennete girmesine âlet olmuş ve Âdem* ile Havvâ'nın yasak meyveyi yemelerinden sonra cennetten çıkarılmıştır. Cennette ayakları da güzelken Allah ona "Her yanın süslü olsun, ancak ayakların çıplak kalsın; ayaklarını görünce cenneti ve eski hâlini hatırlayıp âh et!" buyurmuş ve Bâbil'e indirip ayaklarını çıplak eylemiştir. Şimdi tâvûs her âh edişte cenneti hatırlarmış.

Bilindiği gibi tâvûsun tüyleri göz göz desenlidir. Bu bakımdan göz ile tâvûs çok zaman birlikte bulunur. Cebraîl* için "Tâvûs-ı Sidre" sıfatı kullanılır. Edebiyatta açılması, rengârenk oluşu, gezip tozması, salınışı, vs. yönlerden sevgiliyle tâvûs arasında münâsebet kurulur.

Zülfün ki mesken eyledi gül-zâr-ı hüsnünü
Tâvusdur ki bâğ-ı behişt içre bestedir

Ahmed Paşa

Aç bu şehbâzın gözünü ki göresin uçmağı
Billah uçmak mı umarsın hizmet-i tâvûstan

Kadı Burhaneddîn

tayy طی a. i. Atlama, üzerinden geçme. Tasavvufta daha çok "tayy-i mekân" ve "tayy-i zamân" tamlamalarıyla kullanılır. Kerâmet sahibi şeyhler ile gavs* ve kutup* ların tayy-i mekân ve zamân sırrına mazhar olduklarına inanılır. Tayy-i mekân, yerin ayak altında dürülmesi ve bu suretle uzak bir yere gayet sür'atle gitmektir. Kutbun bir anda iki ayrı yerde görünmesinin sırrı budur. Tayy-i zamân ise bir an içinde çok uzun bir zamanın geçmesidir. Buna zamân içinde zamân da denir. Aşağıdaki beyitte bu düşünce işlenmektedir.

Merdüm-i âzâde oldur kim bu zulmet-hânede
Bir nazarda bağ-ı kudse irgüre seyrânını

Aşkî

Şehsüvâr-ı mülk-i aşk oldur bir adım eyleye
Tevsen-i himmetle çerhun bu dokuz meydânını

Aşkî

Tay kelimesi Hâtem*-i Tâyî ile ilgi kurularak da verilir.

Cânân yoluna tayyederiz nakd-ı sirişki
Sarf eylemede mâ-melekin Hâtem-i aşkız

Tarzî

(bkz. Hâtem)

tazmîn تضمين a. i. Edebiyatta bir şâirin başkasına ait manzum bir sözü kendi şiirinde tekrarlaması.
Tazmînde alıntı yapılan söz bir dize veya beyit olabilir. Tazmîn için en elverişli manzûmeler gazel ve kasîdelerdir. Ancak aynı beytin başına dizeler eklenerek musammat şekli de ortaya çıkabilir. Genelde şâir daha önceden tazmîn yapacağını imâ eder ve tazmîne konuk olan sözün hangi şâire ait olduğunu belirtir. Bazen bir şâirin çok ünlü olmuş bir sözü de tazmîn edilebilir. Bu durumda ayrıca şâirin adını söylemeye gerek yoktur. "*Aşk âfet-i cân olduğu malum"u iken âh/ Bilmem ne ümîd etti ne sandı yine kalbim-* Tahîr Olgun. Tırnak içinde gösterilen tazmîn kısmı Fuzûlî'nin ünlü bir dizesidir). Alıntı yapılan sözü kimin söylediği belli değilse veya şâir ünlü olmayan bir sözü şâirini belirtmeden söylüyorsa tazmîn olmaz, belki iktibâs yahut intihâl olur.

Tazmîn eskiden hem nazım hem de nesir için kullanıldığı halde Türkiye'de gazeteciliğin başlamasından sonra iktibâsın çerçevesi genişlemiş ve tazmîn yalnızca şiire özgü kalmıştır. Aşağıda Nedîm'in bir kasîdesinde Rasih'e ait bir beytin tazmini görülmektedir:

Râsih'in bu matlaın tazmin edip sâkî-i kilk
Nukl sundu çektiğim sahbâ-yı irfân üstüne
"Süzme çeşmin gelmesin müjgân müjgân üstüne
Urma zahm-ı sîneye peykân peykân üstüne"

Nedîm

teber تبر f. i. Balta. Divân şiirinin savaş aletleri içinde anılır. Halk arasında "Tiğ u teber(siz) Şâh-ı Merdân" deyimi ehliyetsiz kişiler için kullanılır. Teber, ay şeklinde baltadır. Bunların üzerinde "*Destime aldım teberi/ Kimseden etmem hazeri*" beyti yazılı olurdu.

Düşmenin mergi için şîven eder hîş u tebâr
Eline alsan eger rezm günü tîg u teber

Osman Nevres

Hâleden giymiş eteklik teberi dûşunda
Meh-i yek-hefte olup peyki eder cevlânı

Nâdirî

tebliğ تبليغ a. i. Mübâlağa*nın gelenek ve akıl yönünden uygun oluşudur. Bir şeyi abartarak söylemedir. bkz. mübâlağa. Şu beyitte bir tebliğ vardır:

Memleket meşşâta-i adliyle ziynet-yâb olur.
Saltanat pirâye-i hulkiyle hüsn ü ân bulur

Nef'î

Tebrîz تبريز f. i. İran'ın bir şehri olup, Ortaçağ İslâm dünyasının önemli yerleşim merkezlerinden biri idi divân şiirinin coğrafyası içinde çeşitli münâsebetlerle anılabilir. Özellikle Şiî inançların merkezi durumunda bulunuşuyla dikkat çeker.

Gönül Tebrîz'ine geleli ol şâh
Ahıdır gözlerim sürh-âb her dem

Kadı Burhaneddîn

tecâhül-i ârif تجاهل عارف a.i.t. Bilip bilmezlenmek. Edebiyatta, bir nükte yapmak amacıyla iyi bilinen bir şeyi bilmiyormuş gibi davranma sanatıdır. Bedi* sanatlardan olup tecâhül-i ârifâne adıyla da bilinir.
Şiirde bir anlam inceliği yaratmak için baş vurulan bu sanatta hayret, övme, aşağılama, küçük görme, yüceltme vs. nedenlerden biriyle mutlaka bir nükte yapmış olmak gerekir. Sanatın özünü teşkil eden bu nükte dört amaç için yapılmış olabilir: Tenşît (neşelendirme), tevbîh (uyarıda bulunma), tehayyür (hayret ve şaşkınlık bildirme) ve tedellüh (kendinden geçişi söyleme). Bir öğretmenin sözlüye kaldırdığı bir öğrenciden tek kelime cevap alamayınca "dersine çalışmadın mı?" diye sorması bir tecâhül-i âriftir. Çünkü onun dersine çalışmadığını zaten sorduğu sorularla öğrenmiş durumdadır. Birşeyi anlatma veya reddetme yoluyla yapılan nükteler tecâhül-i ârif sayılmaz. Tecâhül-i ârif ne hiç bilmemek ne de bildiğini tamamen gizlemektir. Bilakis bildiğini dolaylı yollardan anlatmaktır. Bunu yaparken mübâlağa* ve istifhâm* sanatlarından yararlanılır. Ancak nükte ağırlıklı olmak nedeniyle onlardan daha güzeldir. "*Zülf-i dilber gibi ey Zâtî perîşansın yine/ Cevri bî-*

hâd yoksa bir yâr-ı perîşanın mı var" beytinde şâir, içinde bulunduğu duruma sevgilisinin neden olduğunu iyi bildiği halde şiirde sevgilisini anlatmak için bir nükte yapmakta ve bu durumu bilmiyormuş gibi davranıp "Bunun sebebi o mudur?" diye sormaktadır.

Ey hâk-i Kerbelâ nedir ol sebz câmeler
Eyyâm-ı mâtemin bu mudur resm ü âdeti

Şâir Kerbelâ sahrâsında Peygamber torunu Hüseyin'in şehîd edilmesi dolayısıyla yas görmek istemekte ve mâtem elbisesinin siyah olduğunu bile bile "Şimdi matemlerde yeşil mi giyiliyor?" diye sormaktadır.

Nedîm-i zârı bir âfet esîr etmiş işitmiştim
Sen ol cellâd-ı dîn ol düşmen-i îmân mısın kâfir

Nedîm

Bu beyitte de yine şâir, kendisinin esirlik derecesindeki âşıklığını bilmezlenip "işitmiştim" diyor.

Âb-gûndur günbed-i devvâr rengi bilmezem
Yâ muhît olmuş gözümden günbed-i devvâre su

Fuzûlî

Burada da şâir gökyüzünün mavi renkte olduğunu bile bile "bilmezem" diyor.

tecdid-i matlâ تجديد مطلع a.i.t. Matla'ın yenilenmesi ve tekrarı. Kasîdenin ortalarında her iki dizesi de kafiyeli bir beyit bulundurmaktır. Özellikle tegazzül* bölümünün ilk beyti için sözkonusudur. bkz. kasîde.

tecellî تجلى a. i. Birşeyin açıkça belirmesi. Allah'ın Tûr* dağında Musâ* peygambere tecellîsi gibi. Tasavvufta bütün varlıkların değişik ölçülerde tecellî ettiği düşünülür. Sûfî vahdet-i vücûda erebilmek için önce tevhîd-i ef'âl sonra tevhîd-i sıfât ve en son olarak da tevhîd-i zât tecellilerine uğrar. İlk durakta her işi yapanın Allah olduğunu, ikincide bütün sıfatların Allah sıfatı olduğunu, sonuncuda da her şeyin, Allah'ın zuhurundan ibaret olduğunu anlar.

Sen tecellî eylemezsin perdede ben var iken
Şart-ı izhâr-ı vücûdundır adîm olmak bana

Yenişehirli Avnî

tecnîs تجنيس a. i. Cinâs yapma. İki mânâlı söz veya mâni söylemedir. bkz. cinâs.

tecrîd تجريد a. i. Bir şâirin kendisini başka bir kişi yerine koyup ona hitâp etmesidir. Özellikle mahlas beyitlerinde şâirler tecrîd yaparlar. Tasavvufta ise Allah yolunda mâsivâdan kurtulma yerine kullanılır.

Meslek-i tecrîddir ferâgat evi
Terk-i mâl eyle hânumândan geç

Fuzûlî

tecvîd تجويد a. i. Güzel yapmak. Arap harfleriyle okurken harflerin her birinin mahrecine uygun olarak söylenmesidir. *Kur'ân-ı Kerîm*'i güzel okuyabilmek için tecvîd ilmi kurulmuş, bu konuda kitaplar yazılmıştır. Tefhîm, terkîk, idgâm, ihfâ, kalb, med, munfasıl, muttasıl, sekte, hareke, sükûn, gunne, kalkale vs. bunlardandır.

Sadâ-yı seyl çeker medd-i muttasıl ya'ni
Ki medd-i muttasıl ile olur kırâat-ı "mâ"

Fuzulî

tefâil تفاعل a. i. bkz. tef'ile.

tefe'ül تفأل a. i. Fal açmak, fal tutmak. Eskiden bakla, kahve telvesi vs. ile fala bakmak yanında *Kur'ân-ı Kerîm*'den tefe'ül etmek de âdetten idi. Hafız divânı da tefe'ül edilen kitaplardan sayılır. bkz. fal. Şu beyitte bir tefe'ül anlatılır:

Dest-i nusret mushaf-ı iclâlin ettikçe küşâd
Sûre-i "İnnâ Fetahnâ"dan açılsın fâllar

Sâbit

tegazzül تغزل a. i. Gazel söyleme. Kasîde'nin bir bölümüdür. Genellikle nesib

(veya teşbîb)den sonra yazılır ve tecdîd-i matla' ile başlayıp mahlas beyti ile sona erer. Her kasîdede tegazzül bölümü bulunmayabilir. bkz. kasîde.

Tehemten تهمتن f. i. İran kahramanı Rüstem'in lakabıdır. bkz. Rüstem.

Rüstem-i Zâl ki vasfiyle dolup Şehnâme
Mâlik olmuştu Tehemten'liğine İrân'ın
Osman Nevres

tehzîl تهزيل a. i. Gülünçleme. Edebiyatta ünlü bir şiire aynı ölçü ve kafiyede şaka ve alay yollu yazılmış benzer şiir. Nazîre'nin* bir türü olup hezl* adıyla bilinir.

Tehzîl için nükte esastır. Mizahî açıdan yeterince olgunlaşmamış bir tehzîl, bayağı ve soğuk düşer. Tehzilde herhangi bir konu mizahî nitelikler içinde verildiği gibi ciddi şiirler de mizahî bir duruma sokularak zarif bir nükte ile anlatılabilir. Daha çok, ünlü gazel ve kasîdeleri konu alan tehzillerde, günün şartlarına uygun bir eleştiri görülür. Mizâh edebiyatımız içinde önemli bir yere sahip olan bu tür şiirler bize İran'dan geçmiştir. Şirazlı Büshak, Hafız ve Sadî'nin şiirlerini yemeklerin övgüsünde tehzil etmekle ünlüdür.

Tehzîl bir kişi hakkında yazıldığı gibi (msl. Nedîm'in "Tahammül mülkünü yıktın Hülâgû Hân mısın kâfir/Aman dünyayı yaktın âteş-i sûzân mısın kâfir" beytiyle başlayan gazeli, Hüseyin Kami tarafından, Hüseyin Cahid Yalçın hakkında "Siyâset mülkünü yıktın Ohannes Hân mısın kâfir/Bütün ahrârı kızdırdın kızıl sultan mısın kâfir" beytiyle başlayan bir gazel halinde tehzil edilmiştir) bir kurumu veya devlet düzenini vs. de eleştirebilir (msl. Râsih'in ünlü "Süzme çeşmin gelmesin müjgân müjgân üstüne/Urma zahm-ı sîneye peykan peykân üstüne" beytiyle başlayan gazeli Şirket-i Hayriye vapurları hakkında "Doldurup parmaklığa insân insân üstüne/Şîr ü bernâ bağırır efgân efgân üstüne" beytiyle başlayan bir gazel halinde tehzîl edilmiştir). Tehzîlde şâir şekil bakımından değilse bile fikir bakımından özgürce hareket eder. Bir yerme sözkonusu olduğu için çoğunlukla takma adla, hatta mahlassız tehzîller de yazılmıştır.

Tehzîlde asıl şiire beyit beyit bağımlı kalma zorunluluğu yoktur. Şâir, vezin ve kafiyeyi esas olarak kendi fikirleri doğrultusunda şiirin özünden ve söyleyiş biçiminden uzaklaşabilir (msl. Nef'î'nin "*Sanmam ki felek devr ile şâm u seher eyler/Her vâkıanın âkıbetinden haber eyler*" beytiyle başlayan ünlü kasîdesi Ferik İzzet Paşa hakkında meçhul bir şâir tarafından "*Bir küp meselâ bir semer üstünde yer eyler/Ya bir fıçı ki çifte sırıkla sefer eyler*" şeklinde başlanarak 13 beyit halinde tehzîl edilmiştir.

Tehzîl sanatı renkli sima ve olayların çok görüldüğü ve toplumun değişme yolunda olduğu Cumhuriyet döneminde altın çağını yaşamıştır. Bu dönemde Fazıl Ahmet Aykaç (1884-1967) ile Halil Nihad Boztepe (1882-1949) başta olmak üzere Hüseyin Kâmi (1878, 1912), Osman Cemal Kaygılı (1890-1945), Hüseyin Suat Yalçın (1868-1942), Orhan Seyfi Orhon (1890-1972), Yusuf Ziya Ortaç (1895-1967), Faruk Nafiz Çamlıbel (1898-1973) gibi şairler divân şiirinin birçok ünlü manzûmesini ince buluşlar ve zarif nüktelerle tehzîl etmişlerdir.

tekbîr تكبير a. i. "Allahu Ekber (Allah uluların ulusudur)" sözünü söyleme. Ululama, yüceltme. Ezânda, kamette, namaza başlarken ve namaz içinde okunur. Kelimenin Itrî tarafından bestelenen tam şekli şudur. "Allahu ekber, Allâhu ekber, Lâilâhe illa'llâhu vallâhu ekber. Allahu ekber, ve li'llahi'l-hamd." bkz. Allahu ekber"

te'kîdü'l-medh bimâ yüşbihu'z-zemm تأكيد المدح بما يشبح الزم a.k.g. Birini yeriyormuş gibi görünüp övmektir. Örneği pek azdır. bkz. istidrak.

tekye تكيه a. i. Tekke, dergâh. bkz. dergâh.

Olalı müntesibi aşkın ey mâh
Tekkeden tekkeye koşmaktan usandım
Muallim Nacî

telmî تلميع a. i. Mülemmâ yapmak demektir. bkz. mülemmâ

telmîh تلميح a. i. Andırma. Edebiyatta insanların çoğu tarafından bilinen ünlü bir olay kıssa, fıkra, nükte, ilim konuları, atasözleri veya inanca işaret etme ve hatırlatma sanatıdır.

Çağrışıma dayanan bu sanatta hatırlatılan şey uzun uzadıya açıklanmayıp bir iki sözcükle ifade edilir. Genellikle temsil ve örneklendirme amacına yöneliktir.

Telmihte söz arasında uzun uzun söylenmeyen bir şey imâ ile anlatılır. İfade edilen duygu ile işaret edilen olay arasında gizli bir benzetme söz konusudur. Telmihin asıl malzemesi şiir dışı bilgilerdir. Bu bilgi iletişimi ile asıl söylenmek istenen duygu pekiştirilmiş veya daha açık şekilde anlatılmış olur. Güzel bir telmîh ne fazla açık ne de fazla kapalı olmalıdır. Edebiyatımızda Süleymân, Yûsuf, Musâ, İsâ gibi peygamberler ve mûcizeleri; Leylâ-Mecnûn, Ferhâd-Şîrîn gibi aşk kahramanları ve efsâneleri; Nesimî, İbrahim Edhem gibi velîler ve menkıbeleri; âdet ve görenekler vs. telmîh konuları oldukça yaygın olmuştur. Nâbî'nin "*Ey nâme sen ol mâhlikadan mı gelirsin/Ey Hüdhüd-i ümmîd Sebâ'dan mı gelirsin*" beytinde Süleymân-Belkıs kıssasına telmîh vardır.

telvîh تلويح a. i. Gerekli şeylerden bahsetmek suretiyle yapılan kinâyeye denir. Edebiyatta mugâlata-i ma'neviyye, tevriye*, istihdâm*, tevcîh, ta'rîz* ve remz gibi birkaç çeşidi vardır. Bunlar içinde en çok kullanılanı tevriyedir. bkz. tevriye.

tekrîr تكرير a. i. Tekrarlama. Bir şiirde bazı kelime veya kelime gruplarının tekrarlanmasına tekrîr denir. Bundaki amaç anlamı kuvvetlendirmek ve esere çarpıcılık katmaktır. Bir söz, anlatımı iyi yönde etkilemeden tekrarlanırsa sıkıcı olur. Oysa tekrîr şiire canlılık verir.

İnsanlar yine böyle doğacak
Yine böyle söylenecek şarkılar
Aşkın sesi yine böyle duyulacak
Yine böyle avunacak insanlar
Çaresiz yine böyle ölecek insan

S. Kemal

Kaldırımlar, çilekeş yalnızların annesi
Kaldırımlar, içimde yaşamış bir insandır
Kaldırımlar, duyulur ses kesilince sesi
Kaldırımlar, içimde uzayan bir lisandır

N. Fazıl

temmet تمت a.fi. "Bitti, tamam oldu" anlamında olup, eksiden elyazması* kitaplarının sonuna bu ibareyi yazmak gelenek idi.

Mükerrer kilk-i kadr ol tıfl-i ebcedhânın ey servet
Celî hatt ile yazmış levha-i ruhsârına temmet

Servet

temmûziyye تموزيه a.tr.i. Yaz ve sıcaklık konulu kasîdelere verilen addır. Temmûziye denilmesinin nedeni sıcakların Temmuz'da başlaması ve daha çok Temmuz lafzının şiirde geçmesindendir. Bu tür kasîdelerin nesîb bölümünde yaz ve yaz mevsiminin özellikleri anlatılır. Nef'î'nin Nâsuh Paşa medhinde yazdığı temmûziye'si ünlüdür. bkz. kasîde.

tenâsuh تناسخ a. i. Bozulma. Eski Çin, Hin ve Yunan dinlerinde bulunan bir inanışa göre insan bu dünyada kemâle ermezse ölünce ruhu yine bir insan cesedine girip yeniden dünyaya gelir. İkinci defa dünyaya gelişte eğer insan olacak kabiliyette değilse derecesine göre bir hayvanın cesedine bürünür. Eğer buna da lâyık değilse bitki yahut cansız varlık olarak dünyaya gelir. Sonra gıda yoluyla cansız varlıktan bitkiye geçer, bitkiyi hayvana dönüştürür ve hayvandan insan çıkarıp tekrar insanlık mertebesine erişir. Bu geçiş yıllarca, asırlarca sürebilir. Eğer kemâle erişirse ruhun cesedi terk ettiği zaman gerçek varlığa ulaşır. Bu durumda yüce âleme çıkar. Yoksa aynı devir tekrar başlar. Bu inanışa tenâsuh denir. Bazı tenâsuh inanışlarında her cinsin

ruhu yine kendi cinsine geçer. İnsanın insan, hayvanın hayvan olması gibi. Tenâsuh'a göre ruhların sayısı aynıdır. Bu bakımdan ahiret inancı yoktur. Ancak mükâfat rûhun bedenden bedene geçmeyip yücelere ulaşması; cezâ ise tekrar geri dönmesidir. Gerçek tasavvufta tenâsuh yoktur. Yine de Kızılbaş-Bektaşîler ile bir kısım Hurufîler tenâsuha inanır.

tensîk تنسيك a. i. Basamaklama, sıralandırma. Bir düşünceyi, derece derece yükselten veya indiren bir düzen içinde anlatma sanatıdır. Tedrîc* (derecelendirme) de denilen bu sanatta duygular, hayâller, heyecânlar vs. birdenbire söylenmeyip küçükten büyüğe ve büyükten küçüğe doğru sıralanır.
Aşağıdaki şarkı sözünde böyle bir sanat vardır:

Geçsin günler, haftalar, aylar, mevsimler, yıllar
Zamân sanki bir rüzgâr ve bir su gibi aksın

Bu beyitte küçükten büyüğe bir sıralama görülür. Bu sefer basamakları inelim:

"İki asker mızrak mızrağa, kılıç kılıca,
hançer hançere, hatta boğaz boğaza geldiler"
N. Kemal

Tensîk sanatının en çok kullanılan şekli, sıfatlarla kurulu olanlardır. Bir varlığın çeşitli sıfat ve özellikleri söylenen bu sanata tensîk-i sıfât (sıfat sıralaması) diyenler de vardır.

Gözüm, cânım efendim, sevdiğim devletlû sultânım
Fuzûlî

tenâsüb تناسب a. i. Orantı, uygunluk, yakışma. Edebiyatta, anlam bakımından aralarında ilgi bulunan iki veya daha fazla kelime, terim veya deyimi tezat olmaksızın bir araya getirme sanatıdır. Buna müraât-ı nazîr, cemiyet, telfîk, tevfîk ve i'tilâf da denir.

Yapıya bağlı mânâ sanatlarından olup heyecanın meydana getirdiği çağrışımlara dayanır. Divân şâirleri, içeriklerindeki özelliklerinden dolayı birbiriyle ilgisi bulunan kelimeleri bir beyitte yoğunlaştırmaya fazla rağbet etmişler ve tenâsüb yaygın bir sanat halini almıştır. Türlü bilim terimleri, mitoloji, tarih ve mesnevî kahramanları, hayvan, bitki ve çiçek adları vs. yaygın tenâsüb konularındandır. Bazan düzyazı eserlerde de tenâsübe baş vurulur. Bunun bir nedeni de ele alınan düşünceyi anlatırken birbiriyle yakından ilgili kelimeleri kullanma zorunluluğudur. Hatta yalnızca tenâsübe dayalı uzun şiirler de yazılmıştır. Âgehî'nin bu yolla yazılmış bir kasîdesi şu beyitle başlar: "**Çektirip fürkatanı** *benden ırağ oldun sen* / **Bahr-i fîrkatde** *nice* **fırtınalar** *çektim ben*". Beyitteki siyah dizili kelimeler anlamca birbiriyle ilgilidirler.

Bir sözün amaçlanmayan anlamından dolayı ortaya çıkan tenâsübe îhâm-ı tenâsüb (bkz. îham) denir. "*Yâra mecbûr olan âşık olamaz bî-ağyâr/Bâğ-ı âlemde olur gül diken âzürde-i hâr*" beytinin ikinci dizesindeki diken kelimesi "dikmek" eylemi yerine kullanılmış olmakla beraber "diken" ismini de karşılar. Bu durumda diken ismi ile bağ, gül ve hâr kelimeleri arasında bir îhâm-ı tenâsüb sözkonusudur.

terâne ترانه f. i. Rubaî, bkz. rubâî.

terâzu ترازو f. i. Terazî burcu. bkz. mîzân.

Yüzünde meh be-terâzû vü sünbüle'de güneş
Anı görüp nice yanmaz müneccim-i miskîn
Kadı Burhaneddîn

terbî تربيع a. i. Dörde çıkarma. Murabba*dan tek farkı, başkası tarafından yazılan ve beyit esasına göre düzenlenmiş manzûmenin -ki çoğunlukla gazel olur- başına iki dize ilavesiyle bend esasına dayandırılmasıdır. Ancak yine ilave edilen dizelerin vezin ve kafiye yönünden ilk manzûmeye uyması gerekir. Sonradan eklenen iki dizeye zamîme (ek, ilave) denir. Zamîmeler ilk bendde musarra beytin kafiyesi ile kafiyelenir. Oysa daha sonraki beyitlerde serbest olan ilk dizenin kafiyesine uyulur.

I. —a II. —b
—a —b
—A —B
—A —A... gibi

(bkz. murabba).

terci-hâne ترجيع خانه a.f.b.i. Tercî*i oluşturan bendlerden her biri. bkz. tercî-i bend.

tercî-i bend ترجيع بند a.i.t. Edebiyatta, "hâne" adı verilen gazel biçiminde kafiyelendirilmiş 5-10 beyitlik şiir parçalarının (genellikle 5-12 hâne), "vâsıta" adı verilen ve sürekli tekrarlanan bir beyit ile birbirine bağlanmasından oluşan nazım şekli. Vâsıta beyti her hanenin sonunda değişiyorsa terkîb-i bend olur. Tercî-i bendin her bir şiir öbeğine hâne veya tercîhâne denir. Tercîhâne, vasıta beyti ile birlikte bend adını alır. Şâir mahlasını son tercîhânede söyler. Bir bendin asıl kafiye şeması aa, xa, xa... VV; bb, xb, xb... V vd. biçiminde olur. Ancak tercîhânesinin her dizesi birbiriyle kafiyeli bendlerden kurulu tercî-i bendler de vardır (aa, aa, aa,.. VV; bb, bb, bb,... VV vd.) Bu şekilde kafiyelenen tercî-i bendler genellikle müsemmen* veya muaşşer* gibi çok dizeli musammatlar* ile karıştırılmış. Tercî-i bendlerde vasıta beyti her bendin sonunda aynen tekrarlandığı için, aynı fikir çevresinde toplanan bir konu bütünlüğü vardır. Yani her tercîhânenin sonunda fikirler aynı noktaya döndürülür. Vasıta beyti şiirin bütününe bir monotonluk vermeyecek kadar güzel olmalıdır. Bu bakımdan tercî-i bendler zor şiirlerdir.

Tercî-i bendin konuları arasında felek, Allah'ın kudreti, evrenin sonsuzluğu, hayatın zorlukları, dünyadan şikâyet vs. mücerret konular ile mersiye*, medhiye*, tevhid* gibi nazım türleri ilk sırayı alırlar. Edebiyatımızda en fazla tercî-i bend yazan şâir Enderunlu Fâzıl'dır (öl. 1810). Yazdığı 9 tercî-i bendin hepsi medhiye türündedir. Tercî-i bendiyle ünlü şâirler içinde ise Ziyâ Paşa (1825-1880) ilk akla gelen şâirdir.

terk ترك a. i. Bırakmak, terk etmek. Tasavvuf terimi olarak terk külah dilimine denir. Şâirler genellikle kelimenin her iki anlamını da kullanarak sanat yaparlar. Edhemî dervişlerinin tâc'ları dört terklidir. Bunlar dünyayı, ahireti, varlığı ve terk etmeyi simgelerler. Bunun için terk-i dünyâ, terk-i ukbâ, terk-i hestî, terk-i terk deyimleri ortaya çıkmıştır.

Her tâc olamaz fakr u fenâ şâhına sertâc
Terk ehlinin ey hâce biraz başı kabadır

Bâkî

terkîb-hâne تركيب خانه a.f.b.i. Terkîb-i bend*i oluşturan bendlerden her biri. bkz. terkîb-i bend.

terkîb-i bend تركيب بند a.i.t. Edebiyatta, "hâne" adı verilen ve gazel biçiminde kafiyelendirilmiş 5-10 beyitlik şiir parçalarının (genellikle 5-12 hâne), "vâsıta" adı verilen ve sürekli değişen beyit ile birbirine bağlanmasından oluşan nazım şekli. Vasıta beyti her hânenin sonunda değişmeden tekrarlanıyorsa tercî-i bend olur.

Terkîb-i bendin her bir şiir öbeğine hâne veya terkîb-hâne denir. Terkîbhâne, vâsıta beyti ile birlikte bend adını alır. Şâirin mahlası son terkîb-hânede söylenir. Bir bendin asıl kafiye şeması aa, xa, xa, ... VV; bb, xb, xb... YY vd. şeklinde olur. Ancak terkîb-hânenin her dizesi birbiriyle kafiyeli bendler (aa, aa, aa, ... VV; bb, bb, bb, ... YY vd.) ile vâsıta kafiyesi de terkîb-hâneye uyan bendlerden kurulu (aa, xa, xa, ... AA; bbb, xb, xb, ... BB vd.) terkîb-i bendler de vardır. Her dizesi birbiriyle kafiyeli bendlerden kurulu terkîb-i bendler çok zaman müsemmen* ve muaşşer* gibi çok dizeli musammatlar ile karıştırılmıştır. Oysa terkîb-i bendlerdeki vasıta beytinin ayrı kafiyeyle oluşu onları musammat*lardan ayıran en önemli özelliktir.

Hemen her türlü konunun ele alınabildiği terkîb-i bend nazım şekli edebiyatımızda çok kullanılmıştır. Özellikle münâcât,* na't*, medhiye*, hicviye* vs. nazım türleri; sosyal konuları, din, tasavvuf ve felsefe konuları terkîb-i bend nazım biçimi

ile rahatlıkla anlatılmıştır. Ancak terkîb-i bendin başlıca konusu mersiye'dir*. Edebiyatımızda terkîb-i bend şeklinde söylenmiş pek çok âl-i abâ mersiyeleri yanında padişah ve devlet ulular hakkında yazılmış mersiyelerin çokluğu da dikkati çeker. Bunlar içinde en ünlüleri Bâkî'nin (öl. 1600) Kanunî Mersiyesi ile Şeyh Galib'in (öl. 1789-90) Esrar Dede Mersiyesi'dir.

Türk edebiyatında terkîb-i bendiyle ünlü en büyük şâir Ruhî'dir (öl. 1606). Onun gazel gibi kafiyeli sekizer beyitlik 17 bendden oluşan sosyal içerikli ve devrin eleştirisine yönelik uzun terkîb-i bendi çok tanınmış ve daha yazıldığı çağdan itibaren pek çok şâir tarafından (msl. Cevrî, Samî, Şeyh Galib) benzerleri yazılmıştır. Bunlar içinde Ziyâ Paşa'nın (1825-1880) nazîre*si de en az Ruhî'nin şiiri kadar ünlüdür. Örnek olarak Ziyâ Paşa'nın Ruhî'ye nazîre* olarak kaleme aldığı terkîb-i bendinden birkaç bend alıyoruz:

TERKÎB-İ BEND

I.

1. *Getir ol bâdeyi kim mâye-i cândır*
Âram-dih-i akl-i melâmet-zedegândır

2. *Ol mey ki olur saykal-ı dil ehl-i kemâle*
Nâ-puhtelerin aklına bâdî-i ziyândır

3. *Bir câm ile yap hâtırı zîrâ dil-i vîrân*
Mehcûr-ı harâbât olalı hayli zamândır

4. *Aşk olsun o pîr-i mey-perverde-i aşka*
Kim bâdesi sâd-sâle vü sâkîsi cüvândır

5. *Benzer felek ol çember-i fânûs-ı hayâle*
Kim nakş-ı temâsîli serîu'l-cereyândır

6. *Sâkî bize mey sun ki dil-i tecrübet-âmûz*
Endîşe-i encâm ile vakf-ı helecândır

X. *İç bâde güzel sev var ise akl u şuûrun*
Dünya var imiş yâ ki yok olmuş ne umûrun

• • • • • • • • • •

VIII.

1. *Her şahsı harîm-i Hak'a mahrem mi sanırsın*
Her tâc giyen çulsuzu Edhem mi sanırsın

2. *Dehri arasan binde bir âdem bulamazsın*
Âdem görünen harları âdem mi sanırsın

3. *Çok mukbili gördüm ki güler içi kan ağlar*
Handân görünen herkesi hurrem mi sanırsın

4. *Bil illeti kıl sonra müdâvâta tesaddî*
Her merhemi her yâreye merhem mi sanırsın

5. *Kibre ne sebeb yoksa vezîrim diye gerçek*
Sen kendini düstûr-ı mükerrem mi sanırsın

6. *Hâli ne zamân kaldı cihân ehl-i tama'dan*
Hep zâtını bu âleme elzem mi sanırsın

7. *En ummadığın keşfeder esrâr-ı derûnun*
Sen herkesi kör âlemi sersem mi sanırsın

8. *Birgün gelecek sen de perîşân olacaksın*
Ey gonca bu cem'iyyeti her dem mi sanırsın

9. *Nâmerd olayım çerha eğer minnet edersem*
Cevrinle senin ben keder etsem mi sanırsın

10. *Allâh'a tevekkül edenin yâveri Hak'tır*
Nâ-şâd gönül bir gün olur şâd olacaktır

X.

1. *İkbâl içün ahbâbı siâyet yeni çıktı*
Bilmez idik evvel bu dirâyet yeni çıktı

2. *Sirkat çoğalıp lafz-ı sadâkat modalandı*
Nâmûs tamâm oldı hamiyyet yeni çıktı

3. *Düşmanlara ahbâbını zemm oldu zerâfet*
Dildârdan ağyâra şikâyet yeni çıktı

4. *Sâdıkları tahkîr ile red kaide oldu*
Hırsızlara ikrâm u inâyet yeni çıktı

5. *Hak söyleyen evvel dahi menfûr idi gerçi*
Hâinlere amma ki riâyet yeni çıktı

6. *Âciz olanın ketmolunur hakk-ı sarîhi*
Mahmîleri her yerde himâyet yeni çıktı

7. *İslâm imiş devlete pâ-bend-i terakkî*
Evvel yoğ idi işbu rivâyet yeni çıktı

8. *Milliyeti nisyân ederek her işimizde*
Efkâr-ı firenge tabâiyyet yeni çıktı

9. *Eyvâh bu bâzîçede bizler yine yandık*
Zîra ki ziyân ortada bilmem ne kazandık

XI.

1. *Her millet için bir düziye lûtfunu âm et*
Fikr-i gazab-ı Hazret-i Ma'bûd-ı enâm et

2. *İncinmemek istersen eğer mülk-i fenâda*
Bir kimseyi incitmemeğe hasr-ı merâm et

3. *Bir yerde ki yok nağmeni takdîr edecek gûş*
Tazyî-i nefes eyleme tebdîl-i makam et

4. *Avret gibi sen mağlûb-ı hevâ olma er ol er*
Nefsin seni râm etmeye sen nefsini râm et

5. *Mânend-i şecer nâbit olur sâbit olanlar*
Herhangi işin ehli isen onda devâm et

6. *Noksânını bil bir işe yâ başlama evvel*
Ya başladığın kâr-ı pezîrâyı hitâm et

7. *Uğrarsa sabâ râhın eğer semt-i Irak'a*
Bağdâd iline doğru dahî azm ü hırâm et

8. *Merdân-ı sühendânı ziyâret edip andan*
Âdab ile var ravza-i Rûhî'ye selam et

9. *Tahsînini arz eyleyip evvelce Ziyâ'nın*
Bu beyti huzurunda oku hatm-ı kelâm et

10. *Meydân-ı suhande yoğ iken sen gibi bir er*
Bir şâir-i Rûm oldu sana şimdi beraber

tersâ ترسا f. i. Puta tapan, hristiyan. Tasavvufta mürşid-i kâmil için kullanılır. Kelime "çok korkak" anlamına gelir. Müridler, Allah'tan korkmaları gerektiği için bu adla anılmışlardır. Tersâ-beçe kelimesi de aynı anlamda kullanılır. Ancak divân şiirinde genç ve güzel sevgili için büt-i tersâ ve tersâ-beçe tamlamalarına daha çok rastlanır.

Ol büt-i tersâ sana mey nûş eder misin demiş
El-amân ey dil ne müşkil-ter suâl olmuş sana

Nedîm

tersî ترسيع a. i. İki cümle veya sözden her birinin veznini ve kafiyesini birbirine uygun getirmektir. Şiirde daha çok kafiye bakımından tersî' yapılmışsa bir sanat sayılır. Çünkü vezin yönünden kelimelerin alt alta uygun düşmesi daha kolaydır.

Eczâ-yı beşer câlib-i ta'cîl-i fenâdır
İbka-yı eser mûcib-i tahsîl-i bekadır

Namık Kemal

tesbîh تسبيح a. i. "Subhanallâh" kelimesini söyleyerek Allâh'ı ululama. Tesbîh, sözle, kalple veya inanış yönünden olabilir. Allah'ı her türlü noksan sıfatlardan uzak tutmaktır. Bazan bu söz şaşkınlık da ifade eder. Tesbîh kelimesinin ikinci anlamı da namazın sonunda tesbîh okunurken sayının şaşmaması için elde çekilen âlete denir. Bu tesbîh 99 veya 33 tanecikten oluşur.

Gûyâ Yemen arablarıdır cümleten hurûf
Tesbîh ile teveccüh eder Kâ'be'ye revân

Yahyâ Bey

Esir-i dâne-i rızk oldu zâhid-i kallâş
Elinde dâne-i riyâdır çevirdiği tesbîh

Rûhî

tesdîs تسديس a. i. Altıya çıkarma. Terbî* veya tahmîs* gibidir. Bir başka şâirin beyit düzenindeki manzûmesinin beyitleri başına 4 dize ilavesiyle yapılır. Ziyâde* mısralar, tesdîsi yapılan manzûmedeki beyitlerin ilk dizelerine uygun şekilde kafiyelendirilir. Şöyle ki:

I.	—a	II.	—b
	—a		—b
	—a		—b
	—a		—b
	—A		—B
	—A		—A... gibi

Bazan bir tek beyit, başına çeşitli bendler ilavesiyle tesdîs yapılabilir. O zaman adı, mütekerrir tesdîs olur. bkz. müseddes.

te'sîs تأسيس a. i. Kafiyede revî* harfi ile aralarında bir harf bulunan eliftir. bkz. kafiye.

Tesnîm تسنيم a. i. Cennetteki ırmaklardan birinin adıdır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de zikredilmiştir (Mutaffifîn/27).

Ol dem bir ayağ üzere bin ayağ olacaktır
Tesnîmden irgür ana bir câm-ı musaffâ

Yahyâ Bey

teşbîb تشبيب a. i. Kasîdenin giriş bölümü, tabiat güzelliklerinden bahsediyorsa teşbîb adını alır. bkz. kasîde.

teşbîh تشبيه a. i. Benzetme. Aralarında ilgi bulunan iki şeyden zayıf olanı kuvvetli olana benzetme sanatıdır.

Bânû, gül kadar güzeldir
Abdullah, tilki gibi kurnazdır.

Yukarıdaki cümlelerde Bânû ve Abdullah, gül ve tilkiye benzetilmişlerdir. Bunun için de gülün güzelliğinden, tilkinin kurnazlığından faydalanılmıştır. "Kadar" ve "gibi" edatları da bu benzeyişi açık anlatmaya yararlar.

Bir teşbîh iki asıl, iki de yardımcı öğeden oluşur: Sırasıyla görelim:

1. Benzetilen: Teşbîhin belkemiğidir. Bir varlığı veya özelliğini bildiren kelimedir. Yukarıdaki örneklerde Bânû ve Abdullah, benzetilendir.

2. Benzeyen: Buna kendisine benzetilen de diyebiliriz. Benzetilenle ilgili bulunan daha üstteki bir varlıktır. Örneklerimizdeki gül ve tilki gibi.

3. Benzetme yönü: İki varlık arasındaki benzetmenin şeklini ve mahiyetini bildiren kelimedir. Yani benzetilen ile benzeyen arasındaki benzerliklerin yalnızca birini bildiren kelimedir. Örneklerimizdeki güzellik ve kurnazlık gibi...

Burada benzetilen ile benzeyen arasında başka bakımlardan da benzerlik bulunabileceğini unutmamak gerekir. Ancak genellikle benzeyenin en meşhur özelliği ilk akla gelendir.

"Abdullah tilkidir" dediğimiz zaman tilkinin kurnaz oluşu ilk akla gelen özelliğidir. Yoksa Abdullah tilki gibi sivri çeneli olabilir, kulakları tilki kulağına benzeyebilir, bedenî bakımdan tilki gibi kıvrak olabilir. vs.

4. Benzetme edâtı: Taraflar arasındaki benzerliği ortaya koyan kelimedir. Türkçenin belli başlı benzetme edatları; gibi, teg, sanki, kadar, nitekim, âdeta, guyâ'dır. Eskiden çün, mânend, misâl, gûne, sıfât gibi kelimeler ile vâr, âsâ, veş gibi ekler de benzetme edatı olarak kullanılırdı.

Türkçedeki bazı ekler de benzetme kurabilirler: -cileyin, -cesine... gibi. Bunların dışında bazı fiiller teşbîh anlamı taşır. Dönmek, benzemek, sanmak, demek, andırmak... gibi.

Bazan kelime veya ek olmadan da teşbîh yapılabilir. İrsâl-i mesel'de bu tür bir benzetme vardır.

Teşbîhte iki taraf çok çeşitli yönlerden birbirine benzeyebilir. Beş duyudan tutun da gerçeklik veya hayal bakımından aralarında benzerlik kurulmuş teşbîhler vardır.

Teşbîhler yardımcı ögelerden bir veya ikisinin kaldırılmış halleriyle de kurulabilirler.

Yalnızca benzetilen ve benzeyenden kurulu olan benzetmelere belîg teşbîh denir: "Ahmet aslandır..." gibi. Benzetme yönü bulunmayan benzetmelere mürsel teşbîh denir: "Ahmet aslan gibidir.." gibi. Örneklerimize geçmeden önce "Teşbîhte hata olmaz" sözü üzerinde durmak istiyoruz. Bu söz "Benzetmede hatanın önemi yoktur" gibi anlaşılırsa da aslında "Benzetmede hata affedilmez" demektir. Günlük hayatta kullandığımız teşbîhlerde buna dikkat etmeliyiz.

Dağda şâhin bakışlı bir duhter
Gezer âhû gibi tevahhuş ile

A. Hâmid

Her iki dizede de birer teşbîh vardır.

Gül hasretinle yollara dutsun kulağını
Nergis gibi kıyâmete dek çeksin intizâr

Bâkî

Esdikçe bâd-ı subh perîşânsın ey gönül
Benzer esîr-i turra-i cânânsın ey gönül

Nedîm

Bir garip öldü diyeler
Üç günden sonra duyalar
Soğuksu ile yuyalar
Şöyle garip bencileyin

Yunus Emre

Muînî zâlimin dünyâda erbâb-ı denâettir
Köpektir zevk alan sayyâd-ı bî-insâfa hizmetten

N. Kemal

teşhîs ü intâk تشخيص و انطاق a.k.g. Kişileştirme ve konuşturma. Edebiyatta hayvanları veya cansız varlıkları insan gibi duygulandırma ve konuşturma sanatı, personnification.

Teşhîs, duygusu ve konuşması olmayan eşyâ veya bir kısım soyut kavramlar için; intâk ise yalnızca konuşması olmayan varlıklar için sözkonusu edilir. Her intâkta bir teşhîs vardır ama her teşhiste intak bulunmayabilir. Söz gelimi "*Gül hazîn bülbül perîşân, bağzârın şevki yok* (R. Ekrem)" dizesinde yalnızca teşhîs; ney'in konuşturulduğu "*Der kopardılar kamışlıktan beni/ Nâlişim zâr eyledi merd ü zenî* (Nahifî)" beytinde ise intâk dolayısıyla teşhîs görülür.

Teşhîs ile intâk çok zaman birlikte bulunur. Teşhîs, ya mecâz-ı mürsel yoluyla (msl, İstanbul size kollarını açmış); ya da istiâre yoluyla (msl. Üzüntüm kapınızda bekliyor) yapılır. İntâk, çok zaman masallar, fablller ve hayvan hikâyelerinde görülür. Manzum hikâyelerde hareketlilik ve canlılık nedenidir.

Gördü bir bal arısın sivrisinek
Dedi böyle ona fahr eyleyerek:
Var mı bir bencileyin nefs-i nefîs-
Arı ile Sivrisinek Hikâyesi'nden

Şinâsî.

tevârüd توارد a. i. Şâirin birbirlerinden habersiz olarak aynı mısra veya beyti söylemeleridir. İntihâl*de kasıt olduğu halde tevârüdde kasıt yoktur. Zaten çok ender rastlanan bir olaydır. Ancak bazı şâirlerin intihâli tevârüd gibi gösterdikleri de olmuştur. İstanbul'da boğazın donup buz kaplaması nedeniyle birkaç şâir tevârüd yoluyla şu tarih*i mânen ve lafzen söylemişlerdir:

Yol oldu Üsküdâr'a bin otuzda Akdeniz dondu.

tevbe توبه a. i. Tevbe, işlenmiş bir günah için bir daha işlenmeyeceğine dair söz verilip af dileme. İki türlü tevbe vardır: İnâbe tevbesi: Kulun, Allah'ın gazabından korkarak günahtan kaçınması dolayısıyla yaptığı tevbe. İsticâbe tevbesi: Kulun, Allah'ın lutuf ve kereminden utanarak yaptığı tevbe. Sufîler ise avama, havassa ve ahâssa ait olmak üzere üç çeşit tevbe kabul ederler.

İslam'da güneş batıdan doğuncaya dek tevbe kapısı açıktır. Allah, suç işleyip de pişman olanların tevbesini kabul edicidir. Tevbenin en makbulü, tevbe-i nasûh denilen bir daha bozmamak üzere edilen tevbedir. Bu tevbe için kulun önce işlediği günahın şuuruna varması, sonra pişman olması ve bir daha işlememek üzere kesin söz vermesi gerekir. Yoksa ölüm döşeğinde tevbe etmenin elbette değeri yoktur. Bir hadîs-i şerîfte: "Allah'ın en çok sevdiği kimse, tevbe eden gençtir" buyurulmuştur.

Şarâba ettiğimiz tevbeler müzebzebdir
A şeyh efendi geçilmez ne çâre meşrebdir

İzzet Molla

Tevbe ettim ki etmeyem tevbe
Tevbeme tevbe-i nasûh olsun

Bezmî

Devr-i lebinde kimse meye tevbe etmeye
Ger kapanırsa dahi der-i tevbe-i nasûh

Mesihî

Şefkati şân-ı şerîfinde nişân-ı imtiyâz
Tevbe vü tevfîk ile takvâsı nass-ı nusreti

Yahyâ Bey

Korkarım tevbeyi âba düşürürsün zâhid
Hele hengâm-ı çemen mevsîm-i işret gelsin

Nabî

tevekkül توكل a. i. Her türlü tedbiri aldıktan sonra işi Allah'a havâle edip kadere rıza gösterme. *Kur'ân-ı Kerîm*'de tanımı yapılır (Âl-i İmrân/159). Tevekkülde esas olan, kalbin huzursuz olmamasıdır.

Dûzah-nişîn-i âteş-i fakr olduğun kalır
Ey âhiret-harâb tehîdir tevekkülün

Şeyh Galib

Mecrâsı seng-sâra dönem cûylar gibi
Vâdi-i uzletinde hamûşuz tevekkülün

Yahya Kemal

Allâh'a tevekkül edenin yâveri Hak'tır
Nâşâd gönül bir gün olur şâd olacaktır

Ziyâ Paşa

tevhîd توحيد a. i. Birlemek. Edebiyatta Tanrı'nın birliği ve ululuğunu anlatan şiir. Genellikle kasîde biçiminde yazılır ve kasîdenin türlerinden biri olarak kabul edilir. Edebiyatımızda terkîb-i bend*, tercî-i bend* ve musammat* biçimleriyle yazılmış tevhidler de vardır. Özellikle tercî-i bendler konu yönünden tevhide pek elverişli şiirlerdir. Kasîde biçiminde yazılan tevhidlerde nesip, tegazzül, fahriye gibi bölümler bulunmayıp doğrudan doğruya konu anlatımı vardır.

Tevhidler, konularının kutsallığı nedeniyle divânların en başında yer alırlar. Yine mesnevîlerin hemen hepsi tevhîd içerikli beyitlerle başlar. Hatta divân edebiyatındaki düzyazı eserlerin başında bile Allah'ın varlığından ve birliğinden bahseden tevhîd içerikli pasajlar bulunur.

Tevhîdde Allah'ın büyüklüğü, isimleri, sıfatları, kuvvet ve kudretinin sonsuzluğu, zâtının tasvîr ve hayâl edilebilen şeylerden soyutlanması, hiç bir şeyin O'na eş ve benzer olmayışı, kâinatta O'ndan başka müessir bulunmaması, bütün kudret ve ilimlerin O'na ait oluşu vs. özellikler sanatlı bir üslûpla anlatılır ve Tanrı karşısında kulun âcizliği vurgulanır. Ârifâne söyleyişlere sık rastlanan tevhidler yer yer didaktik özellikler arz ederler. Tasavvuf şâirlerince yazılan tevhîdlerde vahdet-i vücûd felsefesinden de bahsedilir.

Divân edebiyatında en ünlü tevhîd manzumesini Nâbî (öl. 1712) yazmıştır. 91 beyitlik bir kasîde olan bu şiirin tamamında Allah'ın azameti anlatılır.

tevriyye توريه a. i. Örtmek, merâmı gizlemek. Edebiyatta nükte yapmak amacıyla birkaç anlamı olan bir kelimenin en uzak anlamını kasdederek kullanma sanatıdır. Anlam sanatlarından olup telvîn'in bir bölümüdür.

Tevriyedeki uzak anlam (müverri-i anh) ilk anda okuyucu tarafından kavranamayacak biçimde gizlenmiş olur. Bu durumda okuyucu yakın anlamla (müverri-i bih) oyalanır. Ancak bir zekâ transferiyle ortaya çıkacak olan uzak anlamın nüktesi şiire ayrı bir mânâ ve söyleyiş etkisi kazandırır.

Tevriyeli kullanılan kelimenin anlamları ya gerçek veya mecâz yoluyla ortaya çıkar. İki gerçek anlamın kullanıldığı tevriyelerin sayısı azdır. Eskiden beri divân şâirleri tevriyeye fazla rağbet etmişlerdir. Bu nedenle belâğatcılar tevriyeyi yapı bakımından bölümlere ayırırlar: 1. Mücerret (yalın) tevriye: Beyitte kelimenin uzak anlamıyla kullanıldığını gösterir bir ipucu bulunmayan tevriyedir. Hüsnî'nin "*Sordum nigârı dediler ahbâb/* ***Semt-i vefâda doğru yoldadır***" beytindeki koyu dizilmiş olan kelimeler yakın anlamları yanında uzak anlamlarıyla da kullanıldıkları halde bunu ortaya koyacak bir ipucu söylenmemiştir. 2. Müreşşah (terbiye edilmiş) tevriye: Beyitte kelimenin yakın anlamıyla ilgili bir ipucu bulunan tevriyedir. "*Bir bûse mi bir gül mü verirsin dedi gönlüm/Bir nîm tebessümle o âfet* ***gülü verdi***" beytindeki ilk dizede söylenen gül ismi, koyu dizilmiş olan tevriye kelimesinin yakın anlamıyla ilgilidir. 3. Mübeyyen (açıklanmış) tevriye: Beyitte kelimenin uzak anlamıyla ilgili bir ipucu söylenen tevriyedir. Nedîm'in "*Şevk-i tamâm va'de-i ferdâyı dinlemez/Reşk ana kim cihânda bu gün buldu* ***yârını***" beytinin ilk dizesindeki tamlamalar, koyu dizilmiş olan tevriye kelimesinin "yâr" (sevgili) yerine kullanıldığını gösterir. 4. Müheyyî (hazırlanmış) tevriye: Beyitte tevriyeye konu olan kelimenin başka sözler yardımıyla anlaşılmasıdır. İzzet Molla'nın ünlü "*Koyup kaldırmada ikide birde/Kazan devrildi söndürdü* ***ocağı***" beyitindeki ocak kelimesi ancak kazan kelimesinin yardımıyla Yeniçeri Ocağı anlamını ifâde eder.

Tevriyeye konu olan kelime müstehçen bir anlam içeriyorsa îhâm-ı kabîh (bk. îham) adını alır. Behiştî'nin "*Nice kılsın namâzı sûfî kim / Abdestin yerinde yeller eser*" beytinde böyle bir durum sözkonusudur.

tevkî توقيع a. i. Berât*, nişân, fermân* menşûr* gibi şeylere mahsus alâmettir. Padişahların başka hükümdarlara gönderdikleri yazılara koydukları işaret olup bu tür yazıların hatt* ına da bu ad verilmiştir. Harflerinin yarısı düz, yarısı devirlidir. Bu yazıda elif, dal, vav vs. harfler kendilerinden sonra gelen harflere bitişir. Vakfiyelerin de tevkî ile yazılması gelenek olmuştur.

Kalem vaz'ı eyleyenler nüsha-i tevkî-i ikbâle
Felekten iltimâs-ı devleti mercûh yazmışlar

Nâilî

Emrine râm oldular sultân-ı aşkın kâinât
Kaşların tevkî ü tuğrâ çektiler ahkâmına

Bâkî

(bkz. hatt, ferman)

Tevrat تورات a. i. Dört kutsal kitaptan biri olup Hz. Musâ'ya indirilmiştir. *Tevrat*'ın tamamı beş bölümdür. Tekvîn, Çıkış, Levililer, Sayılar ve Tesniye. Hepsi 39 cüzden oluşur. Dünyanın başlangıcında, Yahûdilerin Mısır'dan çıkıp arz-ı mev'ud (kendilerine vad edilmiş toprak) olan Ken'ân*a gelişlerine ve Hz. Musâ'nın vefâtına dek olan olaylara yer verir. Bugün elde bulunan *Tevrât* değişik kaynaklardan derlenerek alelâde kişiler tarafından yazılmış bir kitap olup İlahî kitap *Tevrat*, ile hiç bir alâkası yoktur.

Hatın neler yazar cânâ benim alnımda kim bilir
Diyemezem ki bizârem bu tevrât-ı muharrefden

Kadı Burhaneddîn

teyemmüm تيمم a. i. Abdest için su bulunmayan bir yerde, şartları dairesinde kolları ve yüzü toprakla meshetmektir. Su, bedene zarar vereceği zaman da teyemmüm câizdir. Teyemmümde parmaktaki takılar çıkarılıp parmaklar açık vaziyette toprağa vurulup sonra eller birbirine vurulup silkelenir ve avuçlar ile yüz meshedilir. İkinci defa eller toprağa vurulur ve silkelendikten sonra elin tersinden dirseğe dek meshedilip geri dönüşte kolun diğer kısmına avuçlar sürülür. Sôl kol için de aynı işlem yapılınca teyemmüm tamamlanmış olur. Su bulunduğu yahut suyu kullanmaya manî hal ortadan kalktığı zaman teyemmüm bozulur ve teyemmüm temizliğinin hükmü kalmaz.

Ey Gubârî ele girmezse serâb işte gubâr
Su bulunmazsa zarûrette teyemmüm câiz

Gubârî

tezâd تزاد a. i. Karşıtlama, çelişim. Edebiyatta iki düşünce, duygu ve hayal arasında birbirine karşıt olan nitelikleri ve benzerlikleri bir arada söyleme sanatı. Bedî terimlerinden olup tıbâk, mutâbakât, tatbîk, tekâfû adlarıyla da bilinir.

Anlamla ilgili sanatlardandır. Heyecanın meydana getirdiği çağrışımlar üzerine kurulur. Zihne çarpan karşıt kelimeler okuyucuda iki zıt durumu birlikte düşündürür "(*Ağlarım hatıra geldikçe gülüştüklerimiz*" (Mâhir). Bir cümle veya beyitte yalnızca iki kelimenin birbirine karşıt anlamda olmaları (msl. yaz-kış, siyah-beyaz) tezat için yeterli değildir. Tezat olması için birbirine karşıt olan özelliklerin de belirtilmesi gerekir. Sözgelimi "*Çeşm-i âşıkta imtizac etmiş/Âb u âteş olup berâber dost*" beytinde âb (su) ve ateş, karşıt sözcüklerdir. Tezadı oluşturan durum ise bu ikisinin, sevgilinin gözünde birleşmiş gibi gösterilmesidir. Tezat şiirde, diyaloglarda, eleştirilerde ve tasvîrlerde fikrin kabarık görünmesine, üslûbun süslenmesine ve heyecanın diri tutulmasına yarar. İki anlamlı bir kelimenin amaçlanmayan uzak anlamı, beyitteki başka bir kelime ile tezat oluşturuyorsa buna îhâm-ı tezâd adı verilir. (bk. îhâm). "*Elden koma **ayağı** deyü **muttasıl** bana* (Necatî)" veya "*Ağzını **yok** dediler dediklerince **var** imiş* (Fuzûlî)" dizelerindeki koyu dizilen kelimelerde olduğu gibi.

tezerv تزرو f. i. Sülün. Divân şiirinde daha çok av kuşu ve güzelliği nedeniyle anılır. Âşıkın gönlü veya sevgili için benzetilen olur. Güzel salınışı ile de sevgiliyi andırır.

Tezerv-i hoş-hırâmım sînem olsun cilvegâhın gel
Hümâ-veş sâye salsın başıma zülf-i siyâhın gel

Nedîm

Adû-yı zâğ elinden bir tezerv-i şîvekâr aldım
Dahî ben şâhbâz-ı aşk olaldan bir şikâr aldım

Zâtî

tezhîb تذهيب a. i. Süsleme sanatı, yaldızlama. Elyazması* eserler ile murakka*ların boya ve altın tozu ile yapılmış çiçek ve nakışlarla süslenmesidir. Özellikle kitapların ilk sayfaları ile levha yazıların tezhiblenmesi âdetti. Tezhiblenmiş esere müzehheb, tezhib ustasına da müzehhib denir. Müzehhiblik eskiden bir meslek idi. Tezhîb çok ince iş olup, Şark'ta hayli ilerlemiş bir sanattır. Çeşit çeşit tezhîb usulleri, saray ve İstanbul başta olmak üzere ince bir zevk ve kültür nümûnesi olarak ele alınmış ve hâlen müzelerimizi doldurmaktadır. Halkâr, halkârî, tahrîrli halkâr, pesend, perdâht, şikâf, şüküfe, zerendâz, zerenderzer, zerefşân, minyatür*, lâke vs. birer tezhîb çeşididirler.

Serverâ serlevha-i evsâfını tezhîb için
Eyledi destinde bir altın varak izhâr şem'

Bâkî

Ruhsârını eşkimle ter etsem yaraşırdı
Ol mushaf-ı zîbâya bu tezhîb-i müferrih

Sâbit

tezkire تذكره a. i. Klasik İslam edebiyatlarında ünlü olmuş kişilerin -özellikle şâirler- biyografilerini ve sanatçı kişiliklerini anlatıp çalışmalarından örnekler veren eserlerin genel adı.

Tezkire Arap edebiyatındaki tabakat kitaplarından doğmuştur. Arapların soy bilgisine ve biyografi öğrenimine verdikleri önem, tabakat kitaplarında her daldan başarıya ulaşmış kişilerin (msl. karî'ler, fakîhler, şâirler) yer edinmesine yol açmıştır. Ancak ilk defa İran edebiyatında karşılaşılan tezkirelerde, tabakat kitaplarının çeşitliliği görülmez ve yalnızca şâirlere özgü birer biyografik eser halini alırlar. Çoğunluğu özel adlarla anılan bu eserlerin tertip ve düzenleri ya alfabetik olur veya zaman sırasını esas alır. Buna göre bir şâirin adı söylendikten sonra, edebiyat tarihindeki önemine göre birkaç cümle veya pasaj halinde hayat hikâyesi anlatılır. Sonra edebî kişiliği ile edebiyat açısından önemi belirtilir. En sona da şiirlerinden seçilmiş örnekler verilir. Bu tezkirelerin çoğu asır asır birbirlerini tamamlar niteliktedir. Nitekim içlerinden birçoğu zeyl biçiminde yazılmışlardır.

İran'da tezkirecilik, tarih ilmi ile birlikte gelişmiştir. Daha önceleri tarih ve lûgat kitaplarında yeri geldikçe şâirlerden bahseden İran müellifleri içinde yarı tezkire niteliği gösteren ilk eserin yazarı Nizâmî-i Aruzî'dir. Onun *Çihâr-Makale* adlı eserinde devrin yazar, şâir, astronom ve tabîbleri hakkında bilgi verilip hikâyeler aktarılır. Ancak ilk gerçek tazkirelerin yazarı Muhammed Avfî'dir. (öl. 1233). *Lübâbü'l- Elbâb* adlı eserinde Farsların İslâm'ı kabul etmelerinden sonraki dönemlerden itibaren birçok şâirin hayatını anlatıp şiirlerinden örnekler veren Avfî, kendinden sonra gelen yazarlar için yeterli bir örnek teşkîl etmiştir.

Tezkirecilik alanında bütün zamanların en muhteşem örneğini Devletşâh (öl. 1485?) verir. Onun *Tezkiretü'ş-Şuarâ* adlı klasikleşmiş eseri, kendinden sonra yazılan birçok Farsça tezkireye örnek kabul edilmiştir. Eser Türkçe'ye iki kez çevrilmiştir. (bs. Süleyman Fehmî Ef., *Sefînetü'ş-Şuarâ*, İstanbul, 1843; Necâti Lugal, *Tezkire-i Devletşâh*, Ankara 1963, 1967; *Devletşâh Tezkiresi*, İstanbul, 1977). Devletşâh'ın bu eseri Hint edebiyatına da etki etmiş ve Hindistan'da tezkire türü eserler yazılmaya başlanmıştır.

İran edebiyatında daha sonraki dönemlerde ortaya çıkan tezkire yazarları ve eserlerinin en önemlileri şunlardır: Sam Mirzâ'nın yazdığı *Tuhfe-i Sâmî* (yaz. 1550) Devletşâh tezkiresinin ilk zeyli sayılır.

Emin Ahmed Razî'nin (öl. 1602) *Heft İklîm*'i, eski coğrafya ilmine göre dünyanın ayrıldığına inanılan yedi bölgeye göre düzenlenmiş 7 bölümden oluşur (bs. Tahran, 1962). Mirzâ Muhammed Tâhir'in *Nesrâbâdî*'si (yaz. 1672; bs. Tahran 1899) 1000 kadar şâirin hayatını anlatır. Aynı dönemde yazılan bir diğer tezkire de Muhammed Afdal Sarhoş'un *Kelimetü'ş-Şuarâ*'sıdır. Bu eserin özelliği Hindistan'da yetişen şâirleri anlatmasıdır. İçinde 200 kadar şâirin adı geçer. Âzâr Lutf Ali Beğ'in *Âteş-Gede* (yaz: 1728) adlı eseri, İran edebiyatının en önemli tezkiresi sayılır. Bundan yaklaşık bir asır sonra Rıza Kuli Hân tarafından yazılan *Mecmaul'l-Fusahâ* (yaz: 1867; bs. Tahran, II. cilt, 1878; V cilt 1918) ise İran şiir tarihi için ana kaynaklardan biri kabul edilir.

Türk edebiyatında ilk şâirler tezkiresi Çağatay sahasında görülür. Ali Şir Nevâî'nin yazdığı bu eserin adı *Mecâlisü'n-Nefâis*'tir (yaz: 1491; bs. Taşkent, 1908). Çeşitli yazarlar tarafından Farsçaya da tercüme edilen eser 8 meclis (bölüm) halinde düzenlenmiş olup daha çok Farsça şiirde ün kazanmış şâirleri anlatır. Osmanlı sahâsı dışında yazılan bir başka Türkçe tezkire Sâdıkî'nin *Mecmau'l-Havâs*'ıdır (yaz. 1607; bs. Tebriz 1909). Eser, *Mecâlisü'n-Nefâis*'e zeyil niteliğindedir.

Türk edebiyatında Osmanlılar döneminde 30 kadar tezkîre yazılmıştır. Bunların ilki Sehî Bey'in *Heşt Bihişt*'dir (yaz: 1538-39; bs. İstanbul, 1907; Almancaya Tübingen, 1941; tıpkıbasım, Harward, 1978; sadeleştirilerek İstanbul 1980). *Heşt Bihişt* İran edebiyatında Camî'nin *Baharistan*'ı ve Devletşah tezkiresi ile Türk edebiyatında Ali Şir Nevâ'î'nin *Mecâlisü'n-Nefâis*'i esas alınarak meydana getirilmiştir. Eser 8 Bihişt'e (bölüm) ayrılmış olup toplam 222 şâirden bahseder.

XVI. yy.da yazılmış diğer tezkireler ile yazarları şunlardır: Kastamonu'lu Latifî'nin kaleminden çıkan *Tezkire* (yaz: 1546; bs. *Tezkire-i Latifî*, İstanbul, 1896) II. Murad devrinden (1421-1451) 1546 yılına dek gelip geçmiş 310 adet şâiri alfabe sırasıyla anlatır. Ahdî'nin *Gülşen-i Şuarâ*'sı (yaz: 1564) toplam 375 şâirden bahseder. Bağdat ve civarında yaşamış Türk şâirleri bakımından önemlidir. Âşık Çelebi'nin *Meşâirü'ş-Şuarâ* (yaz: 1566) adlı tezkiresi XVI. yy.dan başlayarak müellifin kendi dönemine kadarki 420 şâiri konu alır. Eserde ebced dizimi esas alınmış olup edebî eleştiriler bakımından önemlidir. Kınalızade Hasan Çelebi'nin *Tezkiretü'ş-Şuarâ*'sı (yaz: 1586; bs. II cilt İstanbul, 1978-81) içerdiği 576 şâir ile o dönemin en hacimli tezkiresi sayılır. Asrın son tezkire çalışması, Mustafa Beyanî'nin kaleminden çıkar. Onun, *Tezkire* genel adıyla bilinen eseri 248 şâirin biyografisini anlatmakta olup Hasan Çelebi tezkiresinin kısaltılmışı niteliğindedir.

XVII. yy. da ilk tezkireyi Riyazî Mehmed yazar. *Riyâzu'ş-Şuarâ* (yaz: 1609) adıyla anılan eser XV ilâ XVII. yy. arasında yaşamış 400 kadar şâiri konu edinir. Kafzâde Fâizî'nin (öl. 1622) *Zübdetü'l-Eş'âr*'ı, daha çok şâirlerden seçmeler görünümündedir. 14'ü kadın, 500 şâiri anlatır. Mehmed Rızâ'nın (öl. 1672) özel bir ad koymadığı küçük *Tezkire*'si (yaz: 1640; bs. İstanbul, 1898), 1592-1640) yılları arasında yaşamış 17 şâirden bahseder. Salih Yümnî'nin (öl. 1662) yazmaya başlayıp da tamamlayamadığı *Tezkire*'si ise yazarın çağdaşı olan 29 şâiri konu edinir. Mehmed Âsım'ın (öl. 1675) *Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*'ı adından da anlaşılacağı gibi Fâizî tezkiresinin zeyli olup 1622-1675 yılları arasında şiirle uğraşan 123 kişiden bahseder. Bu çağın son tezkiresini Ali Güftî (öl. 1678) yazmıştır. *Teşrifatu'ş-Şuarâ* adlı bu eser, bir çoğu hoca olan 103 şâirden hiciv ve mizah yollu bahseder.

XVIII. yy. da Türk edebiyatında tezkirecilik oldukça genişler. Safayî'nin *Nuhbetü'l-Âsar min Fevâidi'l-Eş'âr* (yaz: 1721) adlı tezkiresi Rızâ tezkiresinin zeyli olup 1640-1721 yılları arasında yaşamış 500 kadar şair hakkında bilgi verir. Sâlim'in özel bir ad koymadığı *Tezkire*'si (yaz: 1721) ise Safayî'nin eserini tamamlar nitelikte ve sanatlı bir üslupla yazılmıştır. İçinde 415 şâirin alfabetik biyografisi yer alır. İsmail Beliğ'in Fâizî tezkiresini zeylettiği *Nuh-*

betü'l-Âsâr li-Zeyli Zübdetü'l-Eşâr'ı (yaz: 1727) yaklaşık 300 kadar şâiri konu edinir. Safvet'in 483 adet şâiri anlattığı *Nuhbetü'l-Âsâr fî Fevâidi'l-Eş'ar*'ı (yaz: 1783) adlı eseri ise Safayî tezkiresinden çıkarılmış bir özet gibidir. Râmiz'in *Âdab-ı Zurefâ*'sı (yaz: 1784) ise Sâlim tezkiresine zeyl olup 1720-1784 yılları arasında şiirle uğraşan 375 kişiden bahseder. Silahtarzâde Mehmed Emin'in *Silahtarzâde Tezkiresi* (yaz: 1789) küçük ve önemsiz bir eserdir. 1750-1789 yılları arasındaki 127 şâir hakkında bilgi verir. Bu çağın bir başka önemsiz tezkiresi İstanbul'lu Âkif'e aittir. *Mir'ât-ı Şiir* (yaz. 1797) adıyla bilinen eser Enderun'da yetişen 23 şâirden bahseder.

Müsveddeleri Şeyh Galib (ö. 1799) tarafından yazılıp Esrar Dede (öl. 1796) tarafından düzenli bir kitap haline getirilen *Tezkire-i Şuarâ-yı Mevleviyye* (bs. *Semâhâne-i Edeb*, İstanbul, 1891) ise 196 adet Mevlevî şâiri anlatır. (Kaynaklar Mevlevî şâirleri anlatan iki eser daha söylerler. Bunlar İhsan Mahvî'nin henüz müsvedde halinde duran *Mevlevî Şâirleri* adlı eseri ile Salih Ahmed Dede'nin henüz ele geçmemiş *Tarih-i Şuarâ-yı Mevleviyye*'sidir.

XIX. yy.da Türk tezkireciliği eski önemini yitirir. Şefkat'in kendi adıyla anılan *Tezkire*'si (yaz: 1814), 1730-1814 yılları arasındaki 122 şâiri konu edinir. Esad Ef. nin *Bağçe-i Safâ Endûz*'u (yaz: 1835) Sâlim tezkiresine zeyl niteliğinde olup 1723-1835 tarihleri arasındaki 206 şâirin biyografisini içerir. Şeyhülislam Arif Hikmet Bey'in alfabetik sırayla 250 şâirden kısa kısa söz ettiği *Tezkiretü'ş-Şuarâ*'sı (yaz: 1835) ile Fatin Ef.nin Sâlim ve Safayî tezkirelerine zeyl niteliğinde 672 şairin biyografisini içeren *Hâtimetü'l-Eş'âr*'ı (yaz: 1852) bu asrın son tezkireleridir.

XX. yy. da Çaylak Tevfik'in D ("dal") harfine dek yazabildiği *Kafile-i Şuarâ*'sı (bs. İstanbul, 1873) Mehmed Sirâceddin'in *Mecma-ı Şuarâ ve Tezkire-i Üdebâ* (bs. 1907) adlı eseri ile Nâil Tuman'ın henüz el yazısı ile bekleyen *Tuhfe-i Nâilî*'si bir yana bırakılırsa tezkirelerin daha modern metodlarla yazıldığı görülür. Diğer bir deyişle XX. yy. da Türk edebiyatında tezkire geleneği kapanmış, biyografik eser geleneği başlamıştır. Tezkireden biyografiye geçişi sağlayan kitaplar arasında S.N. Ergun'un *Türk Şâirleri* (3 cilt, f harfine kadar, İstanbul, 1935-1945) ile İbnül Emin M.K. İnal'ın *Son Asır Türk Şairleri* (1-12 fas. İstanbul 1930-1942) adlı eserleri oldukça önemli yer tutar.

tîğ f. i. Kılıç, bkz. kılıç.

Âferîn ey rûzigârın sehşüvâr-ı safderi
Arşa as şimden gerû tîğ-ı Süreyyâ-cevheri

Nef'î

tılsım طلسم a. i. Tılsım, sihir, büyü. Eskiden değerli mücevher, para, eşya vs. şeyler yıkıntı yerlere gömülür, bulunmaması için de dualar okutulur ve artık oraya yaklaşana bir ejderha* veya korkunç bir zenci görünerek korku vereceğine inanılırdı. Buna tılsım denir. Sûfîler bedeni tılsımı bir definêye, nefsi de yılana benzeterek bu yılanın gitmesi için tılsımın bozulması gerektiğine inanırlar.

Bu tılsımı çünkü açtım, zulumâta nûr saçtım
Bu kadar makamı geçtim ki bu cism ü câna geldim

Nesîmî

Bozup bu genc-i vücûdun tılısmını zâhid
Defîneyi alıver sırr-ı vahdete eregör

Lâedrî

Gence benzer kim tılısmın şekl-i ejderhâ kapar

Cefâyî

(bkz. defîne, büyü, ejderhâ)

Timur tr. i. Türk Moğol soyundan bir hükümdar olan Timur (1336-1405) Aksak Timur (Timur-leng) diye bilinir. Kazgan Hân'ın kızı Olcay Türkân Hâtun'la evlendi ve kayın babasını öldürenlere karşı savaşlar vererek bağımsızlığını ilân etti (1369). Semerkant'ı başkent yapıp genişleme siyaseti uyguladı. Altınordu devletini yıkıp Timur İmparatorluğu'nu kurdu. İran ve Irak'ı toprakları arasına katarak Anadolu'ya yöneldi. Yıldırım Bâyezîd'e haber salıp

Karakoyunlulardan aldığı toprakları istedi. İsteği kabul edilmeyince 20 Temmuz 1402 tarihinde meşhur Ankara, Çubuk savaşı yapıldı. Bâyezîd yenildi ve esir düştü. Timur Semerkand'a döndü ve yeni bir sefere hazırlanırken vefat etti.

Hezârân özr-i leng eyler kaçar meydâna gelmezdi
Eğer Tâtâr-ı gamzen da'vet etse cenge Timur'u

Bâkî

Ezelde Hak ne ki yazmışsa bolur
Göz neni ki göricek ise görür
İki âlemde Hak'a sığınmışız
Tohtamış ne ola ya Ahsah Temur

Kadı Burhaneddîn

tîr تير f. i. ok. bkz. ok.

Zen merde cüvân pîre kemân tîrine muhtâç
Eczâ-yı cihân cümle biribirine muhtaç

Lâedrî

tîr-keş تيركش f.b.i. Ok kabı, kubur, sadak. bkz. kubur.

Cevâhirli bir tîrkeş-i bî-adîl
Fürûzân çü rîş-i perr-i Cebraîl

Sâbit

tiryâk ترياق a. i. Afyon; zehirlenmeye karşı kullanılan panzehir. Özellikle yılan ve akrep gibi hayvanların sokmasına karşı kullanılır. En ünlü tiryaklar Irak ve Bağdat'ta yapılanlardır. Yılanın zehiri alınarak terbiye edilip panzehir yapılması eskiden ünlü bir âdet idi. Bu tiryâk bir nevi aşı olup vücûda bağışıklık kazandırmaktadır.

Rivayete göre Rûm Kayseri Hz. Ömer*e bazı hediyeler göndermiş. Bunlar arasında bir damlası bir insanı hemen öldürecek bir şişe de zehir varmış. Ömer, elçiden bunu öğrenince şişedeki zehiri tamamen içmiş ve ölmemiş. Bu nedenle keskin zehir ve tiryâklara "Tiryâk-ı Fârukî" denir. Eski tıpta çok kullanılmıştır. Kelimenin "Afyon" anlamından dolayı "tiryakî" tâbiri türetilmiştir.

Lebi şevkı iledir zülfe Necâtî gönlün
Belî tiryâk olıcak varsa olur mâra yakın

Necâtî

Umma dârû-yı şifâ hokka-i çerh-i dûndan
Cüz'i mârî var iken müsha-i tiryâkinde

Nâbî

Mâr-ı zülfün urdu çün kim cânıma zahm-ı cefa
Bir yiyim tiryâk sundu hâl-i müşgînin ana

Nâdirî

top tr.i. Divân şiirinde top daha çok gûy*u çevgân* oyunu çevresinde verilir. Âşıkını canı ve gönlü ile sevgilisinin çenesi top olunca, sevgili, kaşı ve saçı çevgânı oluşturur ve polo oyunu düşünülür. Ayrıca güneş ve ay da birer top olarak düşünülebilir. Savaş aleti olan top da zaman zaman sözkonusu edilebilir. Bu durumda düşman kelleleri top, atların ayakları çevgâna dönüşür.

Top-ı âh-ı inkisâra pâydâr olmaz yine
Kişver-i câhın nice sengîn hisârın görmüşüz

Nâbî

Zülfünün çevgânı top oynamağa kasd edicek
Sahn-ı meydânın arası cân ile serden tolar

Ahmed Paşa

(bkz. gûy).

toprak tr.i. bkz. hâk.

Yüzünü toprağa indir dem-be-dem
Dem bu demdir dem bu demdir dem bu dem

Lâedrî

toz tr.i. Toz anlamı için bkz. gubar. Kelimenin, eski Türkçe'de yay'ın kabzası üzerine kaplanan kayın ağacı kabuğu ve kirişine denildiği de bilinmektedir.

Dütâ kaddime saç kûyun gubârın
Kemâne ey kaşı yâ yaraşır toz

Aşkî

Şu hüsrevâne mukavves kemân ebrûya
Şiken şiken girih-i nâz anberî toz olur

Sâbit

Tûbâ طوبا a. i. Sidre*de bulunan ve kökü yukarıda, dalları aşağıda olmak üzere bütün cenneti gölgeleyen ilahî bir ağaçtır. Her çiğnemesinde ve her yudumunda başka lezzetleri olan meyveleri vardır. Bir rivayete göre gövdesi sarı altın, dalları kırmızı mercan, yaprakları yeşil zümrüt ve meyveleri şeker olan bu ağaçta her insanın bir yaprağı varmış. İnsan ölünce yaprağı da yere düşermiş. Yaprak düşerken başka yapraklara değer ve yaprağına değdiği kişinin kulağı çınlarmış. Böylece kulağı çınlayan kişi ölümü hatırlar ve tevbe edermiş. Kulağı çınlayan kişinin "Birisi beni andı" demesi bundan dolayı imiş.

Divân şiirinde Tubâ ağacı, gölgesi ve boyu nedeniyle anılır. Sevgilinin boyu Tûbâ'ya benzer.

Cennet haberin getirdi rüzgâr
Tûbâ'ya nazîre kâr-ı divâr

Şeyh Galib

Bu denlü rif'ate ermezdi evc-i izzette
Nihâl-i kaddine baş eğmese eger Tûbâ

Yahyâ Bey

Nakl-i Tûbâ'yı salındırmaz nihâl-i kameti
Gülşen-i hüsn-ü cemâlin bir boyu şimşâdı var

Nedîm

tûbâ-leh طوبى له a.k.g. "Mübarek olsun, ne mutlu, aferin ona, ne güzel yakıştı vs." anlamlara gelen bir takdir sözüdür. Daha çok şiirlerde övülen kişiler için kullanılır.

Kad-i Tûbâsını arz etse o meh
Hûrlar derler idi "Tubâ leh"

Hâkanî

(bkz. Sidre)

Tufân طوفان a. i. Nûh* peygamber zamanında imana gelmeyen insanların suda boğulmaları hadisesi. Gökten yağan yağmur ve yerden fışkıran su ile her yer su olmuş ve yalnızca Nûh'un gemisine girenler kurtulabilmiştir. Tûfân hadisesi *Kur'ân-ı Kerîm*'de de birkaç yerde sözkonusu edilir. (msl. En'âm/ 11, 12) (bkz. Nûh).

Nûh'un gemisini iste kim yaklaştı Tûfân kopmağa

Seylâb-ı şevkun şöyle kim bu çeşm-i giryân ahıdır

Nesîmî

Keşt-i Nûh'un n'ider bahr-i fenâyâ gark olan
Mâhi-i deryâ eder mi mevc-i Tûfân'dan hazer

Nev'î

tuğ طوغ f. i. Tuğ. At kuyruğu bağlanmış, ucu altın yaldızlı top ile süslü bir çeşit mızrak. Eski Türklerde han'lık alameti olarak bilinirdi. Önceleri Yak öküzünün kuyruğundan yapılırken sonra at kuyruğu kullanılmıştır. Tuğ, mehterân takımının önünde bulunur ve padişahı temsil ederdi. Otağın önüne tuğ dikilir ve seferlerde tuğ taşınırdı. Padişah dışında önemli birkaç devlet erkanının da tuğları olurdu. Tuğlar savaş esnasında serhadde dek en önde bulunur ve ordu içinde kalırdı. Vezirler ve vezir-i azamlara da rütbelerine göre bir, iki, üç tuğ verilirdi.

Câh ile câhile rif'at mi gelir âlemde
Alem-efrâzı-ı maârifte olan sâhib-i tûğ

Ragıp Paşa

Râyete meylederiz kamet-i dil-cû yerine
Tûğa dil bağlamışız kâkül-i hoş-bû yerine

Gazi Giray

Baş oldu çünki leşker-i sâhib-kırâne tuğ
Serhadd-i âleme nola dikse nişâne tuğ

Aşkî

tuğra tr.i. Türk padişahlarının imza ve alâmeti olan özel şekil. İlk defa Oğuz Kağan tarafından kullanıldığı sanılmaktadır. Ahitnâme, fermân, berât, nâme-i hümâyûn, para, kitâbe vs. yerlerde kullanılırdı. Daha sonraları pul, senet, bayrak ve resmî evrakta da kullanılmıştır. Rivayete göre Osmanlı tuğrası ilk kez Murad Hüdavendigâr tarafından kullanılmış olup şekli de onun parmak ve pençesinin şekli imiş. Tuğranın üzerinde önceleri yalnızca sultanın ve babasının adı yazarken, sonradan "hân" ve "muzaffer daimâ" sözleri de ek-

lenmiş ve hatta bazan "adlî" veya "gazî" kelimelerinden biri bulunabilmiştir. Ancak en yaygın tuğra meselâ "Mehmed bin Bâyezîd Hân muzaffer dâima" şeklinde olan ve yalnızca isimler değişerek devam eden tuğradır.

Tuğra yapanlara tuğra-keş denilir. Tanzimat döneminden sonra büyük tuğra ustaları yetişmiştir. Rakım Sikkezenbaşı Haşim Ef. ile Tuğrakeş Hakkı Bey bunlardan birkaçıdır.

Tuğrâ-yı âh çekmeğe müştâk idi gönül
Sultân-ı aşktan sana izn oldu var çek

Sâbit

Âlemi yıkdı bu gün kaşın ile gamzelerin
Kerem et verme beğim Türkün eline tuğra

Necatî

Memâlikinde nice beğleri okumağ içün
Yazıldı hükm-i şerîf ü çekildi tuğrâlar

Yahya Bey

(bkz. fermân, sikke).

Tuğrul tr.i. Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucusu olan Selçuk Bey'in oğludur. XI. yy.da hüküm sürmüştür. Hayatı karışıklıklar ve saltanat savaşlarıyla geçmiştir. Cesareti, büyük kumandanlık kabiliyeti ve zekası ile ünlüdür. 70 yaşında vefat etti (1063). 25 yıl hükümdarlık ederek Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun temellerini atmıştır. Oğlu olmadığı için tahtını yeğeni Süleyman'a bıraktıysa da Alp Arslan onu yenerek hükümdar oldu.

Nizâmü'l-mülk-i Selçûkî-sıfât fazl ehline mâil
Amîdüddîn-i Tuğrul-veş hüner-bîn ü hüner-perver

Nev'î

Toğrul ey dil sen cer istersen şehin dergâhına
Kim anın yüz bin kulu var Sencer ü Toğrul gibi

Aşkî

Tûr طور a. i. Dağ. Sina çölünde bir dağın özel adı olup Tûr-ı Sinâ veya Tûr dağı olarak bilinir. Musâ* peygamber, kendine inananlar ve Mısır'dan çıkıp giderken Allah'ın davetiyle bu dağa çıkıp orada Allah ile konuşmuştur. Bu yüzden "Kelîm*" sıfatını almıştır. Yine bu dağda Allah'ı görmek isteğinde bulunur ve Allah dağa tecellî* edince dağ paramparça olur. Hakkındaki bu inanışlar ile divân şiirimizde çok anılır.Tasavvufta Tûr dağı, insanın maddî yapısını temsil eder. Nitekim bu maddî yapı, Allah'ın tecellîsi ile yok olur. Bunun için önce varlığı yok etmek gerekir.

Varlığın Mûsa-sıfat mahv eyle tâ kim gûşına
İrişir "İnnî Ene'llahük" nidâsı Tûr'dan

Aşkî

(bkz. Mûsa, tecellî)

Tûr طور f. i. Feridun*un üç oğlundan biri. Feridun ölürken Turan ülkesini Tûr'a vermiş. Böylece Tur, Turanlı kavimlerin atası olmuş bkz. Feridun ve İreç

turre طره a. i. Alın saçı, kâkül bkz. kâkül.

Kâkül dediğin şehper-i Cibrîl-i Emîn'dir.
Ol turre-i tarrâr ise bir perr-i hümâdır.

Hisâlî

turunc ترنج f. i. Divân şiirinde renk, lezzet, şekil veya koku yönünden sözkonusu edilir. Sevgilinin çenesi, gabgab*ı ve güneş, birer turuncu andırır.

Lal'in için kan yudarken gabgabın geldi dile
Kim turunc u sîb ile ârayiş ola bezm-i mül

Ahmed Paşa

tûtî طوطی f. i. Papağan, dudu kuşu. Papağana konuşma öğretmekte ayna kullanılırmış. Bir kişi, kuşu büyük bir aynanın önüne koyup kendisi aynanın arkasında gizlenir ve konuşmaya başlarmış. Aynada kendi aksini gören kuş, bu sesi, kendisi gibi bir kuşun sesi sanarak taklîde başlar ve konuşmayı öğrenirmiş. Yine tûtî şeker ile beslenirmiş. Tatlı dilli oluşu da buna bağlanır. Divân şiirinde ayna ve şeker ile birlikte anılır. Renkli bir kuş oluşu da zaman zaman sözkonusu edilir.

Tûti-i mûcize-gûyem ne desem lâf değil
Çerh ile söyleşemem âyinesi sâf değil

Nefî

Nâzenînsiz şâirin şi'rinde ne lûtf ola kim
Söylemez âyînesiz tûtî kelâm-ı şekkerin

Ahmed Paşa

tûtyâ (tûtiyâ) طوتيا a. i. Sürme, tutya. bkz. kuhl.

Tûtiyâ görmeyecektir gözümüz
Hâk-i pâye süremezsek yüzümüz

Nâilî-i Cedîd

Girsek gözüne nola adûnun
Biz çeşm-i alîle tutiyâyız

Dâniş

tuyuğ طيوغ a. i. Klâsik Türk edebiyatında aruz ölçüsünün fâilâtün fâilâtün fâilün kalıbı ile yazılan 4 dizelik millî nazım biçimi. Halk edebiyatındaki mâni karşılığıdır.

Tuyuğ, eski millî nazım şekli olan dörtlük biçiminin divân şiirine yansımasıyla ortaya çıkmıştır. Buna maninin aruzla söylenmiş şekli denilebilir. Nitekim manide olduğu gibi tuyuğda da cinaslı kafiye şartı aranır. Ancak bu şarta her zaman uyulmaz. Tuyuğdaki aruz kalıbı, 11'li hece ölçüsüne uygun düşer. Bu nedenle halk şiirinin 11'li kalıbı ile yazılan manilerine "tuyuğ" adı verilmiştir. Tuyuğun kafiye düzeni genellikle mani ve rubâî'de olduğu gibi "aaxa" şeklindedir (*Dilberin işi itâb u naz olur/Çeşmi câdû gamzesi gammâz olur/Ey gönül sabr et tahammül kılana/Yâra erişmek işi az az olur*-Kadı Burhaneddîn). Ancak "xaxa" biçiminde kafiyelenmiş tuyuğlar da vardır. Dört dizesi de birbiriyle kafiyeli olan tuyuğlara musarrâ tuyuğ denir. Nesîmî'nin tuyuğlarından çoğu musarrâdır. (*Çün senindir her ne kim var ey gönül/Kimden umarsan atâ var ey gönül/ Çün yetersin sen sana yâr ey gönül/Yarını bil olma ağyâr ey gönül*-Nesîmî).

Tuyuğda, mani ve rubâîde olduğu gibi önemli bir fikir söylenmeye çalışılır. Bu nedenle zor söylenen şiirlerden sayılır ve mahlas kullanılmaz.

Tuyuğ nazım şekli daha çok Azerî Çağatay edebiyatlarında, XIV ve XV. yy.larda kullanılmıştır. Kadı Burhaneddin'in (öl. 1399) 119; Nesîmî'nin (öl. 1404) ise 280'i murassa, 321 tuyuğu vardır. Çağatay şâirlerinden Ali Şir Nevaî (öl. 1501), İvazpaşazâde Atayî (XV. yy.), Lütfî (öl. 1492) ve Babür Şâh'ın (öl. 1530) tuyuğları da oldukça ünlüdür. XVI. yy sonrasında hemen hemen hiç tuyuğ yazılmamıştır.

türâb تراب a. i. Toprak bkz. hâk.

Her hasteî ki eylese hûnî gözün helâk
Sürme ederler ehl-i basîret türâbını

Hisâlî

türbe تربه a. i. Mezar üzerine çatılan yapı, türbe. Üstü örtülmüş mezar. Büyük insanlar öldükleri zaman kendilerini diğer insanlardan ayrı tutmak için ayrıca, bir mezar yaptırıp oraya gömülmeyi vasiyet ederlerdi. Hatta türbeyi açıp kapamak, orada *Kur'ân-ı Kerîm* okumak için türbedâr adıyla bir görevli bulundurulan türbeler de vardır. Tarihimizdeki mimâri değeri yüksek türbelerin de hayli çok olduğu dikkat çeker.

Her dem sana açıktır
Ebvâb-ı arş-ı rahmet
Türbendir en azîmi
Fethettiğim diyârın

Abdülhak Hamid

Ebr-i nîsânı açık türbene çatsam da tavan
Yedi kandilli Süreyyâ'yı uzatsam oradan

Mehmet Akif

Türk tr.i. Divân şiirinde sarhoşluk, zâlimlik, cesurluk, kavgacılık, kötü kalplilik gibi özellikler içinde ele alınan Türk, özellikle göz ile birlikte ve daha çok Tâcik ve Tatar* lardan kinâye olarak kullanılır. Türklerin, usta avcı, at binici ve ok atıcı oldukları da zaman zaman göz ile birlikte sözkonusu edilir. Beyaz ırktan ve güzelleriyle ünlü oluşu ise onun ayrı bir yönüdür. Burada

divân şâirlerinin kendilerini Osmanlı olarak kabul etmeleri ve henüz dünya üzerinde milliyet fikrinin uyanmadığını gözden uzak tutmamak gerekir. Bilindiği gibi Türklük fikri bizde Tanzimât'tan sonra gelişmiştir.

Divân edebiyatında Türk ismi genellikle sıfat olmak üzere kullanılmış ve sevgililer hakkında söylenmiştir. Osmanlı toplumunda Türk denilince Tatar ırkı akla gelirdi. Çoğunlukla Hıta ve Kıpçak çölünün insanları hakkında kullanılır ve Hülâgu orduları kinâye edilirdi. Bunların işi savaşmak olduğundan eziyete meyilli idiler. Bu benzerlik dolayısıyla divân şâirleri de sevgililerini "Türk" sıfatıyla anar olmuşlardı. Nitekim daha sonra kelimeye "Kaba-saba adam, köylü" anlamları da yüklendi. Bunun neticesinde kendileri de birer Türk olan şâirler Türk kelimesinin ihtiva ettiği mânâyı küçümsediler ve onu zalimlik, nezaketsizlik sıfatlarına layık gördüler. Velhasıl Divân şiirinde geçen Türk kelimesi, bir milletin ismi değil bir sevgili yahut zümrenin sıfatı olarak değerlendirilmelidir.

Türkistan, Türk yurdu olarak ele alınır ve yine göz ile birlikte anılır. Türk kelimesinin bir anlamı da "güzel, mahbûb" demek olup sanatlı kullanımlara vesîle olur.

Rûm-ili'n yüzün göreli gönülüm yurd eyledi
Göreli gözünü lîkin rây-ı Türkistân ider

Kadı Burhaneddîn

Gözü diler ki dile hamle-i Türkâne kıla
Zülüfünün her kılıyile dahi şâhâ ne kıla

Kadı Burhaneddîn

Böğürtlen açılsa bağ oldum sanır
Türk şehre gelse beğ oldum sanır

Lâedrî

Yavuz göz görmesin seni eyâ Türk-i kemân-ebrû

Ahmedî

Gönül ol Türk hışmından hazer kıl
Husûsâ mest ü yalın hançeri var

Cinânî

U

Uc عج a. i. Efsanevî ve uydurma bir kişidir. Asıl adı Uc İbn Unuk imiş. Âd* kavminin hükümdarı olan Şeddad*ın adamlarındanmış. O kadar uzun boylu ve iri cüsseliymiş ki denizin dibinden balıkları tutar güneşte kızartır ve yermiş. Nûh* peygamber gemi yapımı için ona yemek karşılığı ağaç taşıtmıştır. Tûfân* esnasında sular en yüksek dağların doruğunu 40 karış aştığı zaman Uc'un ancak dizine gelebilmiş. Musâ* peygamber ile savaşa girişmiş ve kocaman taştan bir dağı Musâ'nın ordusu üzerine atmak üzereyken bir kuş bu taşın ortasını un etmiş ve koca dağ Uc'un boynuna geçmiş ve adı bu yüzden Uc ibn Unuk kalmış. (Unuk, "boyun" demektir). Musâ peygamber sıçrayıp asası ile topuğuna vurmuş ve onu öldürmüştür. Kisrâlar devrinde Uc'un bir kaburga kemiğinden Fırat üzerine köprü yapılmış ve tam bir asır kullanıldıktan sonra insan kemiğidir diye kaldırılmıştır. Edebiyatta kudret sembolü olarak anılan Uc hakkında israiliyât*tan olmak üzere daha başka rivayetler de vardır.

ud عود a. i. Öd ağacı. Ateşte yakıldığı zaman güzel bir koku ifraz eden küçük ve ince çubuklar halinde bulunur. Özellikle toplantılarda, tekkelerde vs. öd ağacı yakılırdı. Öd yanınca kıvrım kıvrım olur. Divân şiirinde yanışı, ateş ile olan münasebeti ve güzel kokusu ile ele alınır. Sevgilinin yanağı ateş olunca ben'i de ûd olur.
Âşıkın çektiği gam da ûd gibidir.

Gam-ı zülfeyni düştü sînemize
Oldu pür ûdlarla micmerler

Ahmed Paşa

ukûl-ı aşere عقول عشره a.i.t. On akıl. bkz. akıl.

ulama tr.i. bkz. vasl.

ulûfe علوفه a. i. Sipahi ve yeniçerilere üç ayda bir verilen maaş. Yevmiye hesabıyla verilirdi. Yeniçeriliğin kuruluşunda her nefere iki akçe olarak tesbit edilmiştir. Üç ayda bir verildiği için o üç ayın ilk harfleriyle kurulu kelimelerle isimlendirilir ve ilkine "masar, ikinciye "recec" üçüncüye "reşen" ve son maaşa da "lezez" denilirdi. Askerin ulûfe alışı merâsime tâbî idi. O gün dîvân toplanır ve padişah kafes arkasından tevzî işine nezâret ederdi.

Yemez idim cihân gamın zîrâ
Padişâhın ulûfesin yer idim

Aşkî

ummân عمان a. i. Okyanus, büyük deniz. Umman adıyla bilinen Arap yarımadasındaki ülkeden Hind kıyılarına dek uzanan Hind okyanusuna da bahr-i Ummân denilir. (bkz. deniz).

Ey dür-i yek-dâne bu nev'a akarsa âkibet
Seyl-i eşkim eylesin deryâ-yı Ummân ile bahs

Aşkî

usturlâb اصطرلاب a. i. Eski astronomi aletlerinden birinin adıdır. İlk defa M.Ö. II. yy. da Hipark tarafından bulunmuş ve Batlamyus tarafından kullanılmıştır. Müneccimler bu aletle insanların talihini okur ve gelecekten haber verirlermiş. Ancak gerçek usturlab ile yıldızların Arz'dan uzaklıkları ölçülürdü. Üstüne gökyüzü haritası çizilmiş hilâlî daire şeklinde bir tahtadan ibarettir. Yıldızların seyri bu ip ile gösterilir, ölçümler bunun üzerinde ortaya çıkar. Kenarlarda da açılar, milyem ve grat hesapları yazılıdır. Eski astronomide önemli bir yer tutar. Halen astronomlar ve denizciler geliştirilmiş usturlaplar kullanırlar.

Kaçan konuşam ol mâh ile deyû
Elimde zîç ü usturlâb her dem

Kadı Burhaneddîn

Benzese olurdu yalancı hakîme pîr-i çerh
Mihr ü meh destinde usturlâba benzer benzemez

Aşkî

usûl اصول a. i. Yol, yöntem, nizâm. Bazan musıkî terimi olarak kullanılır. Ancak daha çok tasavvuftaki usûl-i aşere (on usul) denilen ve seyr ü sülûka giren mürid için gerekli görülen on esas yerinde kullanılır. On usûl şunlardır: 1. Tevbe, günahtan kendi isteğiyle dönüştür. 2. Zühd, nefsini dünya nimetlerinden sıyırmaktır. 3. Tevekkül, Allah'tan gayriden kurtuluştur. 4. Kanaat, bir hırka bir lokmaya rızâdır. 5. Uzlet, halk ile teması kesmektir. 6. Zikir, gece gündüz Allah'ın adını anmaktır. 7. Teveccüh, her şeyiyle Allah'a yönelmektir. 8. Murakabe, Allah'a yönelme sonucu ağlayıp inlemek, coşup çağlamaktır. 9. Rızâ, kendi nefsinin rızasından çıkıp Allah'ın rızasına yönelmektir. 10. Takvâ, her şeyiyle Allah'ta olmaktır.

Bu musıkîden ey sâmi' sana nesne keşf oldu
Makamâtın beyân eyle usûlün göster edvârın

Lâedrî

(bkz. musıkî, sülûk, tasavvuf).

uşşak عشاق a. i. Âşıklar. bkz. âşık. Türk musıkîsinde bir makamın adıdır. 5 numaralı bu basit makam, çok tabiî bir diziye sahiptir. Eski makamlarımızdan olup 917 örneği bulunmaktadır. Şâirler kelimenin her iki anlamıyla oyunlar yaparlar.

Ey rekb-i ırâkî hele uşşâka haber kıl
Şeh nâzıyıçün âlemi gel zir ü zeber kıl

Kadı Burhaneddîn

Uşşâk ile ol nevâya demsâz
Geh bûselik eyle gâhi şehnâz

Sabuhî

Utârid عطارد a. i. Merkür gezegeni. Utarid'in hakim olduğu burç*larda doğanlar anlayışlı, zeki ve kurnaz olurlarmış. Bu yıldız pazar gecesi ile çarşamba gündüzünde etkili imiş. Feleğin kâtibi sayılır. İkinci felekte yer edinmiştir. Güzel söz ve yazı ile sanatkârlığın sembolüdür. Debir-i Felek de denir. Kâtip ve yazarların pîri sayılırmış. Hîle ve yalancılık onun özelliklerindenmiş. Neşeli, hassas ve çalışkan kişiler de Utarid'in etkisinde olurlarmış. Dost yıldızı Kamer; düşmanları ise Şems ile Zühre*dir.

Görüp iki benânın arasında hâmeni olsun
Utarid şerm ile dembeste bürc-i tev'emân üzre

Nedîm

Necm-i bahtında bulur lâmia-i is'âdı
Ne zaman kilk-i Utarid çıkarırsa takvîm

Sünbülzade Vehbî

Benden gibi Utarid almış eline hâme
Medhin yazılıp düketmez ey şâh-ı mihribân dil

Karamanlı Nizamî

Uzzâ عزا a. i. Cahiliyye devri müşrik Arapların ilah saydıkları üç puttan biridir. Diğer ikisi Lât ve Menât'tır. bkz. Lât.

Hark-ı âdet ile ol mu'cizeler
Lât u Uzza'yı edip zîr ü zeber

Hâkanî

Ü

Üçler tr.i. Tasavvufta *kutup** ile *imameyn* denilen iki yardımcısına verilen addır. Tanrı erenlerinin en uluları olarak bilinirler. bkz. Kutb.

İmâmân ile gavs, aktâb ile âbdâlân bîrûn
Hulâsâ âlem-i dîğerde hâl ü kalden bîrûn

Şeyh Galib

Ülker tr. i. Süreyya veya Pervîn denilen yıldız. bkz. Pervin.

Ümmü Hanî ام خنی a. i. Peygamberimizin amcası Ebu Talib*in kızı Hind'e verilen lakap. Mi'râc* hadisesi Peygamberimiz, Ümmü Hanî'nin evinde konakladığı gece gerçekleşmiştir. Daha çok miraciye*lerde adı geçer.

Başlasa Mi'râc'ını tahkîka âb u tâb ile
Gevher-i şehvâr-ı gûş-ı Ümmü Hanî'dir sözüm

Nef'î

(bkz. Mi'râc).

ürd-i behişt اردبهشت f. i. Cennet gibi, cennete benzer. Nisan ayında tabiat yeniden canlanıp güzelleştiği için bu aya *ürd-i behişt* denir. Nisan ayı İran'ın kullandığı güneş takviminin ikinci ayıdır. Ayrıca her ayın ikinci gününe *ürd-i behişt* denildiği gibi dağları korumakla ve Nisan ayındaki işleri düzenlemekle yükümlü meleğin de adı olduğu rivayet edilir.

Erdi yine ürd-i behişt oldu hevâ anber-sirişt
Âlem behişt-ender-behişt her gûşe bir bâğ-ı İrem

Nef'î

(bkz. Nisan).

Üstâd استاد f. i. Bir ilim veya sanat alanında üstün yeri olan kişiye denir. Bundan bir derece yukarısı dâhidir.

Gör zâhidi kim sâhib-i irşâd olayım der
Dün mektebe vardı bu gün üstâd olayım der

Ruhî

Üveys اویس a. i. Üveyse'l-Karanî bkz. Veysel Karanî

Üveysî اویسی a. i. Veyse'l-Karanî'ye mensup. Tasavvufta müridlerden birisi, kendinden önce gelip geçmiş birinin ruhaniyetinden feyz alarak sülûk görürse, Üveysî adını alır. Veysel-Karani de Peygamber'imizi görememiş; fakat onun ruhaniyetinden feyz almıştır.

V

vâcib واجب a. i. Dinî yönden farz mesâbesinde olan işler. Amelî yönden farz gibi telakkî olunur. Vâcibin terk edilmesi tahrîmen mekruhtur. Kurban kesmek, bayram namazı kılmak ve yakınında bulunan fakire yardım etmek gibi ameller vâciptir.

Allah adın zikr edelim evvelâ
Vâcib oldur cümle işte her kula

Süleyman Çelebî

vahdet وحدت a. i. Birlik, Allah'ın birliği. Kesret* zıddıdır. Tasavvufta gerekli olan vahdet, kesret içinde olandır. Yani halk ile birlikte, iş-güçle meşgul iken dahi herkesin ve her şeyin Allah'ın kudreti ile meydana geldiğini idrâktir. Bundan yola çıkarak vahdet-i vücût nazariyesi doğmuştur. Bütün mevcudatın Vücûd-ı Mutlak'ın, yani Allah'ın esma ve sıfatlarından ibaret olduğu nazariyesine dayanan vahdet-i vücûd, bir çeşit tasavvuf yoludur. Buna göre Vücûd (varlık) birdir. O da Allah'ın vücûdudur. Bütün varlıklarda çeşitli şekillerde ortaya çıkan da O'dur. Her şey O'nun varlığına ve birliğine delâlet eder. Âlem varlığının alâmetidir. O'nsuz hiç bir şey olamaz. Var olan şeyler bir an için vardırlar ve asılları yoktur. Vahdet-i Vücûd nazariyesi XIII. yy.dan sonra büyük ilerleme kaydetmiştir.

Bâğ-ı vahdette nem-i lûtf ile pür
Gûyiyâ Besmele bir sünbüldür

Hâkanî

Kesret-i vahdetten ey dil ayn-ı vahdettir garaz
Kalbi tathîr etmeden yenbû-ı hikmettir garaz

Bursalı İsmail Hakkı

Her nesne kılır varlığına hüsn-i şehâdet
Her zerre eder vahdetine arz-ı güvâhî

Ziya Paşa

Vahhabîlik a. tr. i. Muhammed b. Abdülvahab tarafından XVIII. yy.da kurulmuş bir mezheptir. İyi bir tahsilden sonra İslâm'ın bozulduğu kanaatını edinen Abdülvahab onu eski saf şekline döndürme gayretiyle yola çıkmıştır. Irak'ın nüfuzlu kişisi Muhammed b. Suud tarafından bu mezhep geliştirilmiştir. İstanbul Patrona Halil ayaklanmasıyla çalkalanırken ilk vahhabiler Arap topraklarında isyan ve ihtilale giriştiler. Kerbela'daki bütün şiîleri öldürdüler. Mukaddes türbeleri tahrip ettiler. Mekke ve Medine'yi ele geçirdiler. Mısır valisi Mehmet Ali Paşa bunların tenkîline memur edildi. O da bütün vahhabî şehirlerini yıktırdı, eserlerini yok etti. Suud'un oğullarını İstanbul'a gönderdi. Ancak daha sonra Suud'un torunları Hicaz'a hâkim oldular. Halen Suudî Arabistan kralları bunların soyundandır.

Vahhabîlik, İbn Temiyye ve Ahmed b. Hanbel'in fikirlerine istinad eder. Buna göre akıl delil olmaz. En kesin delil Kitap'tır. Amel, imanda gizlidir. Allah'a dua etmek yeterlidir. Herhangi bir kişiyi velî, mürşîd vs. olarak düşünmek küfürdür. Allah'tan başka bir şeyden yardım beklemek küfürdür. Kabirlere kubbe yapmak, onlara adak adamak küfürdür. Oraları ziyaret ise sapıklıktır. Namazın cemaatle kılınması farzdır. Her erkek cemaate gelmeye mecburdur. Zekât, vergidir. Peygamberimizin hırka-ı şerîfi ile sakal-ı şerîfini ziyaret şirk sayılır.

Suud hükümeti Hicaz'daki bütün sahabî kabirlerini kaldırmıştır. Peygamberimizin en yakınlarının dahî kabirlerini toprak yığınına çevirmiştir. Namazlarda sünnetleri terk ederler. Halen Hicâz, Mekke, Medîne ve Irak'ın bazı bölgelerinde faaliyettedirler.

vâiz واعظ a. i. Dinî öğütlerde bulunan kişi. Divân şiirinde vâiz, şâirlerin hoşlanmadığı bir kişilik sergiler. Onun zâhitten hiç bir farkı yok gibidir. Çünkü o dînin dış kabuğunda oyalanmaktadır. (bkz. zâhid).

Vâiz evsâf-ı cehennem okur ey ehl-i verâ
Var anın meclisine gör ki cehennem ne imiş

Fuzûlî

Sana har meclisinde söylerim sen mülzem olmazsın
Değil kürsîye vâiz arşa çıksan âdem olmazsın

Sâbit

Od ile korkutma vâiz bizi kim la'l-i nigâr
Cismimiz bizim oda yanmağa mu'tâd eyledi

Hoca Dehhânî

vakıf (vakf) وقف a. i. Bir malın satılmamak şartıyla bir hayır işine bağışlanması. Vakıf müessesesi Osmanlı İmparatorluğu döneminde büyük önem ve itibarı olan bir kuruluş idi. Bu yolla medreseler, mektepler, kütüphaneler, hastahane, yol, köprü, çeşme, han, hamam, vs. birçok kamu teşekkülü ortaya konuldu. O derece ki bir dönemde göçmen kuşların hastalıklarını iyi etmek için dahi vakıflar teşekkül etti. Vakfın doğru ve geçerli olabilmesi için bazı şartlar vardır. Bu şartlar yerine getirildiği zaman vakıf malı kamu hizmetine sunulur. Vakıf işlerini yürüten kişilere mütevellî denilir.

Çünkü vakf eyleyemezdin cinnet-i aşka tenin
Mütevellî kızı sevmek ne vazîfendi senin

Lâedrî

Vakvak واقواق a. i. Vakvak ağacı. Rivâyete göre Çin adalarından olan Vakvak adasında yetişen bu ağaç, sabahleyin yeşil ve taravetli, akşamları da solgun olurmuş. Ağacın meyveleri insan şeklinde imiş. Yaprağı incire benzer, martta da meyve vermeye başlarmış. Meyvesi önce, iki insan vücudunu ayaktan başa doğru tamamlarmış. Salkım ağaç gibi sarkan bu meyveler güzel kadın vücutlarını andırır ve haziran başlarında ağaçtan "vakvak" sesleri çıkararak düşmeye başlarlarmış.

Yeniçeriler 1656'da isyan edince İstanbul Sultanahmet meydanındaki bir ağaca, öldürdükleri insanların kesik başlarını

asmışlardı. Bu ağaca da "şecer-i vakvak" denilmiştir.

Bâğbân-ı felek-i kîne-güdâzı seyr et
At meydanına dikti şecer-i Vakvak'ı
Lâedrî

Meyve vaktinde yetiştik şecer-i Vakvak'ın
İzzet Molla

Bir şecere döndü kim vermiş ola tâze baş
Kelle-i â'dâ ile nîze-i hasm-efgânân
Rûhî

Vâmık وامق a. s. Seven, sevdâlı. *Vâmık u Azrâ** hikâyesinin erkek kahramanıdır. bkz. Vâmık u Azrâ.

Gonca götürüp burkdı nâz ile yüzünden
Arz etti cihân Vâmık'ına ârız-ı Azrâ
Ahmed Paşa

Kim etti Vâmık'ı âşık cemâl-i Azrâ'ya
Ne vâkıaydı Züleyhâ'yı eyleyen rencûr
Aşkî

Vâmık u Azrâ وامق و عذراء a. k. g. İran ve Türk edebiyatlarında klasik mesnevî konusu. Aslı Pehlevîce olan bu aşk hikâyesi Sasanîler zamanında yazıya geçirilmiş, ilk defa Unsurî (öl. 1040) tarafından mesnevî biçiminde yazılmıştır. Eski İran'ın *Şehnâme*'de anlatılmayan orijinal menkıbe-hikâyelerinden biri olan *Vâmık u Azrâ*'nın konusu kısaca şudur:

Birçok defa evlenmesine rağmen çocuğu olmayan Çin hakanı Talmus, özel ressamı Beşir'in seyahatları esnasında görerek yaptığı resimlerinden Turan şâhının kızını beğenir ve onu eş olarak alır. Allah onlara bir oğlan çocuk verir. Adını Vâmık koyarlar. Vâmık'ın olağanüstü güzelliği bütün dünyaca duyulur. Bu güzellik Gazne padişahının biricik kızı Azrâ'nın da kulağına gider. Azrâ'nın güzelliği de dillere destandır. Azrâ, daha görmeden Vâmık'a âşık olur. Azrâ'nın dadısı onun resimlerini Vâmık'a göndererek Vâmık'ın da Azrâ'yı sevmesini sağlar. Vâmık, Azrâ'ya kavuşmak için sırdaşı Behmen ile birlikte yola çıkar. Birçok tehlikeler atlatır. Macera ve mücadelelerle dolu bu zorlu yolculukta zaman zaman yener, yenilir ve yaralanır. Sultan Erdşîr'in kızı Dilpezîr onlara birçok kere yardımda bulunur. Dilpezîr Behmen'e âşık olmuştur. Behmen Tûr'a esir olunca Dilpezîr Vâmık'ı Kal'a-i Dilgüşâ'ya götürür. Oradan Lahicân ve Feri adlı cin ve dev sultanları tarafından Kaf dağına kaçırılır. Bu arada Azrâ da Vâmık'ı aramaya çıkmıştır. Yolda Dilpezîr ile karşılaşırlar. Bir ara Vâmık, Azrâ ile Dilpezîr'e kavuşursa da Dilpezîr Behmen'i ister ve yeni maceralar onları birbirlerinden ayırır. Azrâ resminden kendisine âşık olur. Tûs padişahı Mizbân'ın eline düşer. Ancak Azrâ, acı çekmekte ve kimseyle konuşmamaktadır. Bu sırada Vâmık, ateşperest Hintlilerce yakalanıp ateşe atılırsa da yanmaz. Azrâ ise Mizbân'ın elinden kaçıp zencilere tutsak olur. Sonunda Âzra zencilerden, Vâmık da ateşperestlerden kurtulup Tûs şehrinde birbirlerini bulurlar. Sonra burada Lahicân ile Ferî, Behmen ile de Dilpezîr birbirlerine kavuşurlar. Tûs şahı Mizbân, Hümâ adlı güzel bir kız ile, onun ihtiyar tabibi de Dûye ile nikahlanır. Mizban ziyafetler verir ve eğlenceler düzenler. Hep birlikte nice mutlu günler geçirirler. Sonunda Vâmık ile Azrâ Mizbân'dan izin alıp ülkelerine dönerler.

Aristokrat hayatın romanı olan *Vâmık u Azrâ*'da ilk defa bir aşk mesnevîsinin bütün kahramanları birbirleriyle buluşurlar. Bu romantik-epik mesnevîde cinli perili oldukça garip hayalî öğelerle Bin bir Gece Masalları'ndan gelme epizotlar vardır.

Vâmık u Azrâ hikâyesi, yazıldığı dönemden itibaren geniş bir ilgi uyandırmış, İranlı ve Türk şâirlerinin bu hikâyeyi yeniden kaleme almalarına neden olmuştur. Hikâyenin çıkış noktasını Yunan edebiyatında arayan bazı müsteşriklere göre eser, önce Arabistan'a, oradan da ateşperest İran'a geçmiştir. Bu görüşü öne sürenler Vâmık (âşık) ile Azrâ (bâkire, delinmemiş inci, üzerinde yürünmemiş kum) kelimenin Arapça oluşlarına dikkat çekerler. Hikâyenin çıkış noktasındaki değişik görüşlere rağmen eser ilk defa doğulu bir

cephe ile ve gittikçe İslâm'a adapte edilerek işlenegelmiştir. Eseri ilk defa mesnevî biçimde yazan şâir, Unsurî'dir (XI. yy). Ateşperest İran'ın çeşitli sosyal ve kültürel geleneklerini taşıyan bu hikâyenin aslının İslâm inançlarına ters düştüğü iddiasıyla Abdullah b. Tahir (saltanatı: 828-844) tarafından ortadan kaldırıldığı rivâyet ediliyorsa da bu görüşün aslı yoktur. Nitekim Unsurî tarafından yazılan mesnevî için de aynı görüşü ileri sürenler olmuştur. Unsurî'nin eseri bugün elde yoktur. Ancak eser ne şekilde kaybolursa olsun onun *Vâmık u Azrâ* adlı bir mesnevîsi olduğunu, Lamiî (öl. 1532) tarafından Türkçe'ye yapılan tercüme kanıtlamaktadır.

İran edebiyatında Unsurî'den başka *Vâmık u Azrâ* mesnevîsi yazan şâirler de vardır. Bunlardan biri Unsurî'nin çağdaşı olan Fasîh-i Cürcanî'dir (XI.yy.). Bu eserin varlığını bildiğimiz halde henüz ele geçmemiştir. Şâir Esirî'nin *Vâmık u Azrâ* mesnevîsinin bir nüshası İstanbul Fatih Millet kütüphanesindedir (manzum, 2441). Bu eser hikâyenin bir özeti gibidir. Nâmî adlı bir şâirin de *Vâmık u Azrâ* mesnevîsinden bir parçanın British Museum'da bulunduğunu Rie kataloğu haber verir. (c. II., s. 813; Add. 7721). Kâtip Çelebi ise *Keşfü'z-Zünûn*'da Zamîrî mahlası taşıyan Kemaleddin Hüseyin ei-Isfahanî'nin de (öl. 973) bu adla bir mesnevî yazdığını bildirir (c. II., s. 1999). Farsça yazılan *Vâmık u Azrâ* mesnevîlerinin tamamında mesnevî kalıbı olan Faûlün Faûlün Faûlün Faûl kalıbı kullanılmıştır.

Türk edebiyatında ilk *Vâmık u Âzrâ* mesnevîsini, ilk hamse yazarı olan Behiştî (XV.yy.) kaleme alır. Onun eseri henüz bulunamamıştır. *Vâmık u Azrâ*'yı ikinci defa Muîdî (XVI. yy.) kaleme alır. Eser Kanunî'ye sunulmuşsa da beğenilmeyip Lamiî tarafından yazılmasına fermân çıkarılmıştır. Muîdî'nin bu eseri de henüz ele geçmemiştir. Bu ilk iki tercüme, edebiyatımızda hiç bir etki bırakamamıştır. Lamiî'nin çevirisi iledir ki Türk edebiyatında *Vâmık u Azrâ* hikâyesi kuvvetle tutunmuş ve geniş çapta okunmuştur. Dilinin yalın ve ilk nüshalarının harekeli oluşu nedeniyle Lamiî'nin eseri büyük şöhrete ulaşmıştır. Unsurî'den çevrilen bu eser, Türk-İslâm toplumuna adapte edilmiş, adetâ te'lif özellikleriyle yerli bir nitelik kazanmıştır. Nitekim esere ilâve ettiği çeşitli gazel, mesnevî, lugaz ve muammalarda kendi görüşlerini başarıyla anlatmıştır. Lamiî'nin lirik-romantik özellikler taşıyan bu eseri aruzun Fâilâtün Fâilâtün Fâilün kalıbı ile ve 5.000 beyiti aşkın olarak yazılmıştır. Eserin birkaç yazma nüshası bilinmektedir (İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 60). Ayrıca Viyana kütüphanesindeki nüsha Von Hammer tarafından Almancaya çevirilmiştir (*Vâmık und Azrâ*, Wien, 1833). Başka bir Vâmık u Azrâ, mesnevîsini XVI. yy şâirlerinden Câmiî yazmıştır. Eser, Kanunî'nin vezîri ve kaptanpaşası Sinan Paşa'nın emriyle yazılmış olup aruzun Mefâîlün Mefâîlün Feûlün vezniyle ve 5.000 beyiti aşkın durumdadır. Bilinen tek yazması Fatih Millet Kütüphanesi'ndedir. (Manzum, nr. 4142). Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri* adlı eserinde (c. II., s. 488-489) Bursalı Havâî Mustafa'nın (öl. 1608) ve Kuburîzâde Abdurrahman'ın (öl. 1715) birer *Vâmık u Azrâ* mesnevîsi yazdığını söylerse de henüz bu eserler de bulunmuş değildir.

Her zaman bir Vâmık u Azrâ olur âlem bu ya
Nev-be-nev efsâneler peydâ olur âlem bu ya

Safvet

varak ورق a. i. Yaprak, kitap yaprağı. Kelime umumî mânâda "yaprak" anlamında kullanıldığı gibi (bkz. berg) elyazması* kitapların her bir yaprağı için de kullanılır. Buna göre yazma bir kitapta sayfa numarası değil varak numarası esas alınır. Bir varakın ön yüzüne "a", arka yüzüne "b" kodu verilerek sayfa gösterilmiş olur. 1a 1b, 2a, 2b, 3a... gibi. Tezhîb* sanatında çekiçle dövülerek sigara kâğıdından daha ince hale getirilirmiş altın levhaya da varak tabîr olunur. Divân şiirinde daha çok ilk iki anlamıyla ve sanatlı olarak kullanılır.

Gül yüzü mecmûasın hallin ne bâb ile bilem
Yüz varakdan gonca defter bağladı gül-zârda

Ahmed Paşa

Serverâ serlevha-i evsâfını tezhîb için
Eyledi destinde bir altın varak izhâr şem
Bâkî

Bâkî çemende hayli perîşân imiş varak
Benzer ki bir şikâyeti var rûzgârdan
Bâkî

vasl وصل a. i. Ulama. Bir kelimenin sonunda bulunan ünsüz harfin kendinden sonra gelen ve ünlüyle başlayan kelimeye, bitişik okunmasına denir. Özellikle aruz*da kalıbı uydurmak için vasl yapılır ve bu durum bir nevî sanat kabûl edilirdi. Vasl'da yeni bir hece ortaya çıkmaz. Ancak hecenin bölünüşünde değişiklik yapılmış olur. Vasl, taktîde (‿) işaretiyle gösterilir. Yahyâ Kemâl'in şu dizesinde iki adet vasl vardır.

Ömrünce mest olur nice hayrân olan sana
‿ ‿

Kafiyede revîden sonra gelen ilk harfe de vasl denir. (bkz. kafiye) "Vuslat" anlamında da vasl kelimesi kullanılabilir. bkz. vuslat.

Vaslını bulmak dilersen aşka gavvas ol yürü
Âşina ol bahr ile ey dürr-i şeh-vâr isteyen
Ahmed Paşa

vecd وجد a. i. Yaptığını bilmeyecek derecelerde kendinden geçme. Tasavvufta istiğrak veya hâl olarak da bilinir. Sufî, murâkabe sonucunda vicdanî bir zevk coşkunluğuna sahip olur. Bu hale vecd denir. Vecd haline girebilmek için vecde gelmiş gibi görünmek ve göstermek câizdir. Vecd anında gövde boş bir saray gibidir. Dış dünya ile ilişkiler kesilmiştir. Artık his âlemi yalnızca Allah ile meşguldür. Bu durumdayken kişinin ağıza şiş sokmak, karnına hançer vurmak ve başa topuz indirmek vs. hareketlerden haberi olmazmış.

Vecd hali, ruhun, aşka yenik düşmesi, ona tahammül edememesidir. Bu bakımdan vecd irade dışı bir olay olup isteyerek olmaz.

Vermiş ona şevk-i ebedî nağme-i "bişnev"
Begâyet olan vecdine bâis o nevâdır
Tokadizâde Şekîb

ve'd-Duhâ والضحى a. i. bkz. Duhâ.

velâyet ولايت a. i. Velîlik, ermişlik, velî olma hali. Velî, dost, tasarruf sahibi ve emir mânâlarına gelir. Allah'ın 99 isminden biridir. Tasavvufa göre velâyet makamı peygamberlik içinde vardır. Peygamber Allah'tan emir alıp ümmetine bildirir. Bu, Hak ile halk arasında bir muâmeledir. Oysa asıl görevi halk ile olan dostluğu ve tasarrufudur. Bu bakımdan peygamberin velâyeti, nübüvvetinden üstündür. Şiî* inanışına göre Peygamberin ümmeti arasında hüküm sürmesi velâyet ve imâmet demektir. İmâmetle nübüvvet arasındaki fark vahiy gelmesinden ibarettir.

Velîlik iki çeşittir: 1. Velâyet-i âmme: Her mümin ve Müslüman velîdir. 2. Velâyet-i hâssa: Gerçek velî olup tasavvufî anlamda, Allah tarafından korunup sevilen salih insanlardır. Velînin işlerini Allah idare eder ve onu bir an olsun kendi başına bırakmaz. Bir kişi velî olabilmek için her iki mânâdaki velîlik vasfına hâiz olmalıdır. Velî, en ince noktaya kadar Allah'ın hukukuna riâyet etmelidir. Velîlerin de birçok dereceleri vardır. Bunların en üstünü kutup*tur ki Hakikat-i Muhammediyye'nin vârisidir: Velîler kalp gözü açık olan kişilerdir. Bir kısmını halk bilemez. Hatta kendisinin velî olduğunu bilmeyen velîler dahî vardır. Bunların gönül gözleri her şeyi görür, gönül kulakları her şeyi duyar, kerâmet gösterirler.

Velîler hakkında bir âyet-i kerimede: "Dikkat edin! Allah'ın evliyâsı için ne korku vardır, ne de hüzün (Yûnus/62)" buyurulmaktadır.

Hz. Ali*ye "şâh-ı velâyet" denilmesi ilk İmam olmasına ve nübüvvetin sırrının velâyet oluşu inancına dayanır.

Güneş gibi günü günden yeğ olsun ol mâhın
Velâyet ehli erenler ana nigehbândır
Yahya Bey

Benzer ol şeyh-i siyeh-pûşa velâyet gösterip
Ayağına akıdır dünyayı su gibi hemân
Yahya Bey

(bkz. kutb, gavs, ermiş, şeyh, kerâmet).

velî ولى a. i. Ermiş, bkz. velâyet ve ermiş.

Gelin velîler derneğine zâhidâ yoklan bu gün
Nâ-murâd ol âdem ol yoklukta var ol hâliyâ

Yahya Bey

ve'l-Leyl والليل a. i. bkz. Leyl.

verd ورد a. i. Gül. bkz. gül.

Sen mevc-i nûr içre şafak
Zanbak da yâhud verd-i âl

Recaizâde

Veyse'l-Karenî ويس القرنى a. i. t. Tâbiîn*in büyüklerindendir. Peygamberimizin zamanında bulunduysa da O'nu göremedi. Yemen'in Karen köyündendir. Peygamberimizi görmeden Müslüman olmuştur. Annesinin sözüne o denli bağlı idi ki Medîne'ye Peygamberimizin kapısına kadar geldiği halde annesinin "O'nu bulamazsan geri dön." sözüne uymak için Peygamberimizin hâne-i saâdetine dönmesini beklemeden Karen'e doğru yola çıkmıştır. Peygamberimiz eve dönünce onun kokusunu duymuş ve hırkasının ona verilmesini vasiyet etmiştir. Hakkında birçok menkıbeler vardır. Bunlardan biri Mirâc*ta Peygamberimizin ayakkabılarını çevirmesidir. Rivâyete göre Peygamberimizin bir dişinin kırıldığını duyunca acaba düşen diş şu mudur, bu mudur diye sırayla bütün dişlerini söktürmüş. Peygamberimiz onun hakkında "Ben Rahmân kokusunu Yemen'den duyarım." buyurmuştur.

Hz. Ömer* zamanında Medîne'ye gelmiş ve çok hürmet görmüştür. Hz. Ömer kendi elleriyle Hırka-i saâdet'i ona vermiş ve Peygamberimizin vasiyetini yerine getirerek onun duâsını istemiştir. Bu hırka bu gün İstanbul'da Hırka-i Şerîf câmiinde muhafaza edilmektedir. Sıffîn muhârebesinde Hz. Ali*nin askeri arasındayken hicretin 37. yılında şehîd oldu. Attâr'ın *Tezkiretü'l-Evliyâ*'sında hayatı ve menkıbeleri hakkında geniş bilgi vardır. Hakkında kitaplar yazılmıştır.

Rûh-ı ashâb-ı kirâmıyla Rasûl-i Medenî
Kutb-ı aktâb-ı izâmıyla Üveyse'l-Karenî

Yahya Bey

Rahmân'ı dahî unutmayaydın
Bir kez nefes-i Yemânî görsen

Kadı Burhaneddîn

vezn وزن a. i. Tartı, ölçü. Nazım âhenginin ölçüsüdür. Divân şiirinde aruz vezni kullanılmıştır. Bu ölçüye göre dizedeki hecelerin sayısı değil, uzun veya kısa oluşları esastır. bkz. aruz ve bahr.

vird ورد a. i. Belli zamanlarda okunması âdet edinilen duâlar ve zikir*ler. Özellikle seher vaktinde okunur. Vird'i tarîkatı kuran şeyh* tespît eder. Genellikle âyetler ve hadîslerden derlenen virdler bir çeşit ders sayılır. Mürîd, vird okumadan tasavvuf yolunda ilerleyemez. Birşeyi vird edinmek, dile dolayıp devamlı tekrarlamaktır.

Allah adın eyleyen vird-i zebân
Girse nâr-ı dûzaha görmez ziyân

Kâzım Paşa

(bkz. evrâd, zikr).

visâl وصال a. i. Vuslat. bkz. vuslat.

Visâl-i yârdır cihânda maksûd
Kalanı gussa vü derd ü mihendir

Ahmed Paşa

Vîs ü Râmîn ويس و رامين f. i. g. İran ve Türk edebiyatlarında klasik mesnevî konusu. Aslı Pehlevîce olan *Vîs ü Râmîn* (Veyse vü Râmîn) hikâyesi Sasanîler zamanında halk hikâyesi biçiminde yazıya geçirilmiştir. Konuyu mesnevî nazım biçimiyle ilk defa ele alan kişi ise Fahreddin Es'ad Cürcanî'dir (XI. yy.). Konu, eski İran'ın *Şehnâme*'de anlatılmayan orjinal menkıbe-hikâyelerinden biridir.

Cürcanî, yaşadığı içli bir aşkın üzüntüsü ile zengin lirizm özelliklerine yer verdiği eseri, Isfahan'da Ebülfeth Muzafferîddün'in isteği üzerine kaleme alınmıştır. Mesnevî, aruzun Mefâîlün Mefâîlün Feûlün kalıbı ile ve 8.000 beyit halinde yazılmıştır (1048-1055?). Hikâyenin konusu kısaca şöyledir:

Merv şehriyârı Mu'bit Menigan'ın Zerd adlı bir öz kardeşi ile Râmin adlı bir üvey kardeşi vardır. Zerd, şâhın vezir ve

başkumandanıdır. Mu'bit, bir eğlence esnasında Şehrû'yu görüp âşık olur. Şehrû ise kendisinin evli olduğunu, yaşının ilerlediğini, artık dost ve şehvet aramadığını söyleyerek ona oğlu Veyrû'dan bahseder. Mu'bit üzülür. Şehrû, eğer bir kızı olursa ona vereceğini vad eder. Sonra kocası Karûn'dan bir kızı olur. Kıza Vîs adını koyarlar. Râmîn o sırada Huzân'da dayısının yanında yetiştirilmektedir. Nihayet Vîs ile Râmîn büyürler. Şehrû, Vîs ile kendi oğlu Veyrû'yu nikahlar. Mu'bit ise Şehrû'ya mektup yazıp sözünü hatırlatır. Red cevabı alınca da ordusunu toplayıp üzerlerine yürür. Veyrû kaçar. Mu'bit bu sefer Vîs'e mektup yazıp kendisile evlenmek istediğini bildirir. Vîs üzgündür. Onu reddeder. Bu arada Mu'bit 'in kardeşleri Zerd ile Râmîn de Vîs'in aşkına tutulurlar. Râmîn, ağabeyi Mu'bit'e artık yaşlandığını, bu sevdadan vaz geçmesini söyler. Bu arada Zerd, Vîs'i almak için Şehrû'yu para ile kandırmak yolunu dener. Ancak Mu'bit, Vîs'i zorla Merv'e getirir. Vîs, Râmîn'i görür görmez âşık olur. Mu'bit Kuhistân'a gidince Vîs ile Râmîn uzun geceler başbaşa kalırlar. Mu'bit bu durumu haber alınca Horasan'a döner. Vîs ile Râmîn de dadılarıyla birlikte Rey'e kaçarlar. Mu'bit onları yakalatıp ateş mahkemesi kurdurur. Vîs kurtulursa da Râmîn zindana atılır. Bir müddet sonra ikisi yine buluşurlar. Bu sefer Mu'bit, Râmîn'e Gurâb valiliğini verip onu ülkeden ve Vîs'ten uzaklaştırır. Gurâb'a giden Râmîn orada Gül adlı bir dilbere tutulur ve evlenir. Ancak Vîs'i unutamamaktadır. Vîs ise onun ayrılığı ile hasta düşer. Râmîn Gül'den bıkıp Merv'e döner. Vîs, Râmîn'i isyana teşvik eder. Ancak Zerd erken davranıp Mu'bit, avda bulunduğu bir sırada ülkeyi ele geçerir. Râmîn de Zerd üzerine yürüyüp hazineleri ele geçirir. Mu'bit Râmîn ile savaşa karar verirse de sahrada bir yaban domuzu tarafından öldürülür. Râmîn bunu duyunca hem üzülür hem sevinir. Düğün dernek kurulur. Vîs ile evlenirler ve tahta çıkar. Ancak Vîs pek kısa bir süre sonra ölür. Râmîn ise artık evlenmeyip ülkeyi adaletle yönetir.

Cürcanî'nin eserinde beşerî aşk ön plandadır. Şehnâme'den gelme epik sahnelerin de sık görüldüğü bu eser, destanî bir özellik taşır. Ancak yer yer lirizm ve romantizm göze çarpar. Eserde ateşperest İran'ın hayat ve gelenek anlatımlarına sık rastlanır. (Vîs'in ağabeyi Veyrû ile nikahlanması, ateşgedelerdeki ibadet sahneleri ve ateş mahkemesi kurulması vs.). Eski aristokrat hayatı anlatan Vîs ü Râmîn, konu yönünden klasik mesnevîlerin birçoğuna benzer (msl. bk. Mihr ü Müşteri). Cürcanî'nin eseri Müctebâ Mirevî tarafından bir inceleme ile birlikte yayınlanmıştır (Vîs and Râmîn A Romence of anciant Iran originally Written in Pahlevî and rendered into Persion verse by F. Gorganî, Tahran, 1935).

İran edebiyatında Nizamî-i Arûzî-i Semerkandî'nin Vîs ü Râmîn adlı bir mesnevîsi olduğu biliniyorsa da eser ele geçmiş değildir.

Vîs ü Râmîn mesnevîsini Türkçe olarak yazan tek şâir Lamiî Çelebi'dir (öl. 1532). İslâmî özelliklere bürünerek çevirisi yapılan bu mesnevînin konusu, aslında farklıdır: Cürcan'da Behram adlı bahtı açık bir şah vardır. Sevmeyi, sevilmeyi, eğlence ve içkiyi pek sever ve fırsat buldukça eğlence meclisleri düzenlerdi. Yine bir bahar günü sabahtan akşama dek gülüp eğlenilir ve coşup içilir. Akşam olunca Behram Şâh, Merv kraliçesi Şehrû (bazı yerlerde Şehrbânû) ile karşılaşır. Ona birdenbire âşık olur ve vuslatını ister. Şehrû ise buna yanaşmaz ve ona kendisinden güzel olan kızı Vîs'i anlatır.

Behram, Vîs hakkında birçok bilgi edinir. Şehrû oradan ayrılır, ayrılmaz Merv'e döner, orada bir tören ile Vîs'i Mahâbâd'dan getirtir ve devamlı onunla ilgilenmeye başlar. Onun başına bir şey gelmemesi için de kızkardeşinin oğlu Veyrû ile nikâhlanmalarını ister. Nikah kıyılırsa da hem Vîs hem de Veyrû henüz çocuk sayılırlar.

Bu arada Behram Şah, Cürcan'da Şehrû'yu aratırsa da bulamaz. Merv'e bir ticaret kervanı gönderir ve Vîs hakkında bilgi getirmelerini ister. Bilgiler gelince

herkes Vîs'in harikulâde güzelliğini anlatır. Nihayet Behram, Zerd ile bir mektup gönderip Vîs'i, Merv hakimi Mu'bit Şah'tan ister. Red cevabı alınca da Merv üzerine yürür. Mu'bit Şah, Şehrû, Veyrû ve Vîs, Mahâbâd'a sığınırlar. Orası da Behram'ın eline geçince Mu'bit'in Herat hakimi olan yeğeni Fîrûz Şâh'a ilticâ ederler. Fîrûz onları iyi karşılar. Bir müddet sonra ise Vîs'e âşık olup kocası Veyrû'yu bir eğlence esnasında zehirletir. Çok geçmeden Behram Şâh, Herat kapılarına dayanır ve Fîrûz'u öldürür. Vîs ile anne ve babası oradan da kaçarlar. Tehlikeli birçok yolculuktan sonra Horasan şahının avlanmakta olan oğlu Râmîn ile karşılaşırlar. Vîs ile Râmîn ilk görüşte birbirlerine severler. Râmîn onları ülkesine götürür ve mutlu günler başlar. Semerkand vezîri, kızı Gülşeker'i Râmîn'e vermek istemektedir. Râmîn'in Vîs ile sevişmelerini haber alınca onu padişah Keyhan'a kötüler ve zindana attırıp Vîs ile ailesini ülkeden uzaklaştırır. Bu ayrılık Vîs ile Râmîn'in aşklarını şiddetlendirir. Bir müddet mektuplaşırlarsa da sonunda Râmîn çılgına döner, Keyhan oğlunun haline acır ve yaptıklarına pişman olarak onu iyileştirmeye çalışır. Bir şeyh vasıtasıyla Râmîn'in aklı yerine gelir. Bu arada Behram şâh ölmüş, halk da Mu'bit Şâh'ı tahta çıkarmıştır. Keyhan, Herat'ta bulunan Mu'bit'e mektup yazarak Vîs'i isterse de çok geçmeden ölür. Râmîn tahta çıkar çıkmaz düğün hazırlıklarına başlar. Ancak vezir Râmîn'e duyduğu kinden dolayı Çin hakanını onun üzerine salar. Râmîn Çin ordusu önünde dayanamayıp Herat 'a doğru yola çıkar. O yolda iken Mubit Şâh da ölür ve ülkenin idaresi Vîs'e kalır. Tehlikeli bir yolculuktan sonra Herat'a varan Râmîn, Vîs ile evlenir ve padişah olur. Yıllarca mutluluk içinde ve adaletle hüküm sürerler.

Lamiî, *Vîs ü Râmîn* mesnevîsini olgunluk çağında ve 25. eseri olarak yazmıştır. Kanunî'nin isteği üzerine kaleme alınan eser 7.000 beyit civarındadır. Lamiî, Cürcanî'deki beşerî aşkı yüceltir. Tasavvuf çehresi kazanan eser İslâm dinine de tam bir uygunluk sağlamış olur. Lamiî'nin *Vîs ü Râmîn* mesnevîsi basılmamıştır. Ancak çeşitli kütüphanelerde elyazma nüshaları vardır (msl. Süleymaniye Ktp. Es'ad Ef. Bl. nr. 2835; İ. Ünv. Ktp. T.Y. nr. 2020; Bursa Genel Ktp. nr. 2278).

vuslat وصلت a. i. Kavuşma, visâl. Âşıkın sevgilisine kavuşması. Divân şiirinde âşıkın en belirgin hedefi vuslattır. Ağlayıp inleyişi yalnızca vuslat içindir. Âşık sevgiliden ayrılık çekmektedir. Yani hicrân* içindedir. Hicrânın sonunda vuslat vardır. Tabiî vuslatın sonu da hicrândır. Âşık vuslatın nimetlerini düşünerek hicrânın zahmetlerine katlanır. Vuslat için sevgiliye devamlı bir yakarış içindedir. Vuslat mümkün olmayınca üzülür. Hele rakîb*in vuslata ermesi onu kahreder. Ancak vuslat öyle kolay ele geçecek bir şey değildir. Bu bakımdan Anka*ya benzer. Vuslat için önce liyâkat lazımdır. Sevgiliye kavuşmak, âdeta perî ile birlik olmak gibidir. Sevgili arada sırada vuslat sözü verirse de hiç sözünde durduğu olmamıştır. Âşık için vuslat, yerine göre âb, zülâl, şerbet, şeker, câm, meyve, sofra, lokma, nîmet vs. olur. Bütün bunlar insan için ihtiyâç sayıldığı gibi lezzeti de bulunan maddelerdir. Bazan vuslatı mücevher, kimya*, devlet, hümâ*, genc*dir. Bunların vuslata teşbihlerinde ön plana çıkan yönleri, taşıdıkları yüksek değerdir. Âşık için vuslat, sabah gibi güzel, güneş kadar lüzumlu ve bayram kadar sevindiricidir. Bazan Kâ'be olur. Gâye edinilir; bazan gülşen, bağ, bostan olur, erişilmek istenir. Ama en acısı da vuslatın bir kıssa veya hikâye oluşudur ki bu durumda bin bir gece masalları gibi bir türlü sonu gelmez, daimâ bir sonraki zamana ta'lîk olunur. Âşık vuslata erince de huzur bulamaz. Zira ayrılmanın korkusu onu hiç rahat bırakmaz.

Söylet zebân-ı vaslın hikâyetin
Nice şikâyet-i sitem-i rûzgâr

Ahmed Paşa

Y

yağmur tr. i. Divân şiirinde yer yer "matar" veya "Bârân" gibi eşanlamlılarıyla karşımıza çıkan yağmur, daha çok bulut, bahar, çiçek, çemen vs. ile sıkı bir ilişki içinde ele alınır. Bazan âşıkın gözyaşı bir yağmur olup dökülür. Yağmur ile tabiatta canlılık, bolluk ve bereket kendini gösterir. Özellikle medhiyelerde övgüsü yapılan kişinin bağış ve cömertliği ile yağmur arasında da bir ilişki kurulur. Nisan* yağmuru istiridye*de inci; yılanda zehir olur. Yağmurlu günün tatlı uykusunu da burada anmalıyız. Bazan da sevgilinin gamze okları yağmur gibi yağar.

Gamzen okları yağarken hoş gelir ölmek bana
Hasta gönlüm hazz eder bârân olıcak hâbdan

Necâtî

Sûzumu eşkimle teskîn etmeğe gamzen komaz
Yağmuru yağdırmaz ol câdû cihân fettânıdır

Ahmed Paşa

yâ Hû یا هو a. k. g. Dervişler arasında "Allahaısmarladık" anlamında kullanılan bir sözdür. Zikir yahut sohbetten ayrılan derviş kapı eşiğine gelince "yâ Hû!" der. Orada bulunan en ulu kişi de "yâ men hû!" cevabını verir. "Hû!" bir zamir olup "O" demektir. Allah ismini karşıladığı için dervişler zikir esnasında "Hû!" veya "yâ Hû!" diye tekrar ederler.

Şevk ü zevk ehli çekildi biz dahî yâ Hû dedik
Zevki gitti âlemin ehl-i mezâkı kalmadı

Bâkî

Yahyâ يحيى a. i. Zekeriyyâ* peygamberin oğludur. İsâ* peygamberden 6 ay veya 3 sene önce doğmuştur. Çok genç yaşta kendisine peygamberlik verildi. Annesi İlyâse, Meryem*in amcasının kızıdır. Musâ* peygamberin şerîatı ile amel etmekteyken *İncil* indirilmiş ve onunla amel etmeye baş-

lamıştır. İsâ peygamberin geleceğini kavmine o haber vermiştir. Filistin hükümdarı Herot kendisini çok sevdiği halde, Musâ peygamberin şerîatına göre kendisine nikâh düştüğü halde *İncil*'e göre evlenmeleri yasaklanan kardeşinin kızı ile evlenmek istedi. Yahyâ buna karşı çıktığı için kız ve annesi Salome'nin ısrarı üzerine Herot, Yahyâ'nın boynunu vurdurarak şehîd etmiştir. Bu olay, İsâ peygamberin göğe çekilmesinden sonra olmuştur. 30 yaşında şehîd olan Yahyâ peygamberin katilleri büyük bir azab ile cezalandırılmıştır ve hepsi helâk edilerek soyları kesilmiştir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de onun hakkında 20 kadar âyet-i kerîme vardır (msl. Âl-i İmrân/38-51, Meryem/2-15).

Bir şehîd-i dem-hurûşânım ki gûş-ı cânıma
Rûh-ı Yahyâ'dan gelir âvâz-ı istihsân henüz

Muallim Naci

Hatı Hızr ağızı Meryem sözü İsâ lebi Yahyâ
Özü Yûsuf gözü Mûsâ zihî Âdem zihî Havvâ'dır

Kadı Burhaneddîn

Değil mihr ü şafak galtân olunca fark pür-nûru
Taşıp iklim-i Şâmı tuttu hûn-ı Hazret-i Yahyâ

Nâdirî

yakîn يقين a. i. Sağlam bilgi, kesin olarak bilme. Bilmenin üç çeşidi vardır. Birşeyi öğrenme yoluyla bilmek ilme'l-yakîndir. Deniz diye birşeyin var olduğunu kitaptan okumak gibi. Birşeyi gözüyle görerek bilmek ayne'l-yakîndir. Sahile gidip denizi seyretmek gibi. Bir şeyi hiç şüphe kalmayacak şekilde kesin olarak bilmek ise hakka'l-yakîndir. Denize girmek gibi. Buna "bilmek, bulmak, olmak" diyebiliriz. Tasavvufta hakka'l-yakîn Allah'ın niteliklerinde eriyip O'nda bakî olmaktır. Bu bilgi şüpheden kurtulup hakîkata ulaşmaktır. Yukarıdaki üç çeşit bilgiden birincisi için, nebîlerin ve velîlerin bildirmesiyle Hakk'ı bilmek; ikincisi için, kalp gözüyle gerçek vahdeti görmek; üçüncüsü için de Ahâdiyyet makamında Hakk'ı müşâhede edip Hakk ile hak olmak halidir denilebilir.

Bayram özünü bildi
Bileni onda buldu
Bulan ol kendi oldu
Sen seni bil sen seni

Hacı Bayram Velî

Çün gide ortadan hicâb ayne mübeddel ola ilm
Biline anda kim kimin kalb-i selîm içindedir

Nesîmî

Yakûb يعقوب a. i. İbrahîm Peygamberin torunu ve İshâk peygamberin oğludur. Eyyûb peygamber onun yeğeni olur. Dayısının iki kızıyla evlenmiş ve bunlardan 12 oğlu dünyaya gelmiştir. Oğulları içinde Yûsuf* ile Bünyamîn* aynı anneden doğmuşlardır. Babası İshâk'ın vefâtından sonra Ken'ân* ilinde kalıp yerine geçti. Allah ona peygamberlik verdi. Kardeşlerinin Yûsuf'u kuyuya atmalarından sonra onun hasretiyle Beytü'l-ahzen (hüzünler evi) denilen kulübesinde yıllarca ağlamış ve ağlamaktan gözleri kör olmuştur. Yıllar sonra oğlu Yûsuf, Bünyamîn ile ona gömleğini göndermiş ve gözleri açılmıştır. Ömrünün sonunda Yûsuf'un yanında rahat bir hayat sürmüştür. İsrâiliyyattan bir rivayete göre Yakûb, Yûsuf'u daha doğduğundan itibaren çok severmiş. Ona süt anne olması için bir kadın tutmuş. Ancak kadın Yusûf'a süt verebilmek için kendi bebeğinden ayrılmış ve yavrusuna süt verememiş. Sonunda kadın Allah'ın da, Yakûb'u Yûsuf'tan ayırması için bedduâda bulunmuş. Kadının bedduâsı kabul olunup oğlunun hasretiyle yıllarca yanmış, tutuşmuş.

Yakûp peygamberin lakabı "İsrâîl"dir. Onun soyundan gelenler "Benî İsrâîl (İsrâiloğulları)" diye anılmıştır. Yakûp ile Peygamberimiz arasında gelen bütün peygamberler onun zürriyetindendir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de onunla ilgili 15 kadar âyet-i kerîme vardır (msl. Bakara/132-136, Âl-i İmrân/84, 93, Nisâ/ 163). Hz. İbrahim'in yanında gömülüdür. Edebiyatta daima Yûsuf ile ilgili olarak anılır. Gözlerinin görmez oluşu, yıllarca ağlaması, külbe-i ahzân'ı, gözlerinin açılışı vs. telmih konuları ile ele alınır. Âşık bu çileleri yüzünden

kendini veya gönlünü Hz. Yakûb'a benzetir.

Gam-ı hicrân beni hem-hâlet-i Ya'kûb edeli
Girye vü nâlişime külbe-i ahzân ağlar

Sünbülzâde Vehbî

Maksûd kolaylıkla azîzim ele girmez
Çeşm etti fedâ Yûsuf'a Ya'kûb-ı mahabbet

İzzet Molla

Ol Yûsuf-pîrehenler hayf kim pinhân olup dilden
Bu mir'âtu's-safâyı çeşm-i Yakûb eylemişlerdir

Şeyh Galib

(bkz. Yûsuf).

yakût ياقوت a. i. Yakut taşı. Kırmızı, sarı ve gök renginde olmak üzere üç çeşidi vardır. En kıymetlisi nar tanesi gibi kırmızı olandır. Buna yakût-ı rummanî de denir. Yenildiğinde kalbe iyi gelirmiş. Bu nedenle yakût-ı müferrih denilen bir çeşit pahalı şerbet de yapılırmış.

Divân şiirinde yakût la'l* ile aynı özellikleri taşır. Sevgilinin dudağı, âşıkın ağlamaktan kızarmış gözü ve kanlı gözyaşları yakûtu andırır. Kadeh, yüzük, gerdanlık, küpe, hokka vs. eşya yapımında da kullanılan yakut, daha çok kırmızı rengi ve kıymetli oluşu dolayısıyla sözkonusu edilir. Şarabın rengi de yakûta benzer.

Yâkût-ı âfitâb ile hem-pâyedir gönül
Ey âteş-i derûn edemezsin zarar bana

Fehim-i Kadîm

Değişmem lâ'l-i nâba katresin sahbâ-yı hoş rengin
Bu âb u tâb ile yâkût-ı rummânîden iydir bu

Vecdî

Kûze-i yâkûtdan kevser saçaydı âfitâb
Reng-i la'lün aksi düşse çerh-i tolâb üstüne

Ahmed Paşa

Yâkût-ı Musta'sımî ياقوت مستعصمى a. i. t. Abbasî halîfesi Musta'sım zamanında saray hattatı olan Türk asıllı bir kişidir (öl. 1299). Hat sanatının en köklü hamlesini gerçekleştirdi ve hat sanatına matematik ve geometrik boyutlar kazandırdı. Aklâm-ı sitte* Yakût'un kalemiyle gerçek şekillerini buldu ve asırlarca bu ölçülerle kullanıldı. Divân şiirinde hat sanatı dolayısıyla ve büyük hattatlar arasında adı anılır.

Âh eger noksân-ı hatt olursa isti'dâddan
Bed-güherde eylemez Yâkût-ı Musta'sım eser

Nev'î

Câm-ı la'linde yazılmışdı meger
Hatt-ı Yâkûtî ile "Kel-kevser"

Hâkanî

Koydu bâzû bend-i la'le çeşm-i pür-hûnum anı
Hatt-ı Yâkût-ı lebinden hırz-ı cânım var benim

Nâdirî

yanak tr. i. bkz. had.

Ey kamer seyyâre-veş olmuş yanağın pür-arak
Görmeyen görsün bu gün deryâda dürr-i şeb-çerâğ

Yahyâ Bey

yaprak tr. i. bkz. berg.

yara tr. i. Divân şiirinde âşık daima yaralıdır. Bu yara onun her şeyini kaplamış gibidir. Gönül, cân, sîne, ciğer, kalp ve bahtı bunlar arasındadır. Sevgilinin gamzesi, kaşları, kirpikleri, ayrılığı, rakîpler vs. birçok nedenle yaralanan âşık bunları bazan ok ve temren, bazan da kılıç ve hançer olarak hisseder. Dağ* ve zahm* gibi eşanlamlılarıyla da sözkonusu edilen yara âşıkın istediği bir haldir. O, yaralı olduğu ölçüde sevgilisinden kopmamaktadır. Âşıkı yaralayıcı unsurlar, âdetâ sevgilinin ona bağışıdır. Dolayısıyla yaralı olmaktan memnundur. Çünkü sevgiliden ilaç umar, sevgi ve şefkat bekler.

Yara daima tazedir, kanlıdır, kanaması devamlıdır. Ezelden itibaren yaralı olsa dahi o yara asla tesirini kaybetmez, bilakis arttırır. Eskiden yaraya toprak basıp kanamayı durdurmak gibi yanlış bir âdet vardı. Halbuki bu tedbir kangrene yol açar. Ayrıca kelimenin "yarmak", "yâr", "yaratan" gibi kelimeler ile olan ilgisi de söz sanatlarına vesile olur.

Tiğ-ı gamla cisim-i efkârım görünmez yaradan
Yâradan kılmış benim benzer nasîbim Yaradan
Aşkî

Bedenim bürc değil yüreğim taş benim
Seng-i gam zahmına sînem nice tâkat getire
Ahmed Paşa

Yâr-ı gâr يار غار f. a. i. t. Mağara dostu. Hz. Ebûbekir*'in lakabıdır. Hicret esnasında Peygamberimiz'in yanında can dostu Ebûbekir vardı. Mekke'den çıktıktan sonra kendilerini takip eden müşriklerden korunmak için Hira dağında bir mağaraya sığındılar. Onlar içeri girdikten sonra iki güvercin mağara girişine yuva yapıp yumurtladı ve bir örümcek ağ ördü. Müşrikler mağaranın ağzına kadar geldikleri halde bu halleri görünce içeride insan olamayacağına hükmederek geri döndüler. Bu nedenle Hz. Ebûbekir'e yâr-ı gâr denilir. *Kur'ân-ı Kerîm*'de bu hadiseyi telmîhen Ebûbekir'den "İkinin ikincisi" diye bahsedilir (Tevbe/40). Divân şiirinde bu tamlama mecâzen "sadık sevgili" anlamında kullanılır.

Senden ayruk gönlüme yoktur vefâlı yâr u dost
Ey cefâsız hüsni kâmil Yâr-i gârım kandesin
Nesimî

Gâre döndü gözlerim anda hayâl-i yârı gör
Merdüm-i bîmârı terk etmez o yâr-ı gârı gör
Nâdirî

Hakka tamâm âşık idi yâr-ı gâr idi
Birkaç zamân muammer olaydı ne var idi
Şeyh Galib

(bkz. Ebûbekir, Hicret).

yâsemen یاسمن f. i. Yasemin. Divân şiirinde daha çok rengi, kokusu ve yaprağı dolayısıyla anılır ve sevgilinin yanağıyla ilgili olarak gösterilir.

Tuttı müşg-i Huten etrâfını berg-i semenin
Kuşadı sünbül-i ter dâiresin yâsemenin
Karamanlı Nizamî

Yâ-Sîn یس a. ha. g. *Kur'ân-ı Kerîm*'in kalbi olduğu bildirilen bir sûredir (sûre no: 36). Ölüm anında ve ölümden sonra bu sûre okunur. Toplam 83 âyettir. Baştaki Yâ-Sîn harfleri müteşâbihattan olup remizleri hakkında çeşitli görüşler öne sürülür. Bunlar içinde en kuvvetli görüş "Ey Muhammed" anlamı ile yapılan tefsirdir. Bu nedenle na'tlarda çok anılır. (bkz. âyet).

Vasfını Ve'n-Necmi Ve'ş-Şemsi Tebârek söyledi
Şânına Tâ-Hâ vü Yâ-Sîn geldi Hak'tan beyyinât
Nesîm

yaş tr. i. Gözyaşı, bkz. eşk.

Hecr-i la'line senin her gece ey mâh felek
Dîdeden yaş yerine kan akıdır sanma şihâb
Nev'î

yây tr. i. Divân şiirinde kaş yaya benzetiliyor. Ayrıca ya harfi ile de yine aynı münasebetten dolayı kelime oyunlarına vesîle olur. Eğer bir kişi okunu bin defa hedefe isabet ettirir yahut bin kerre aynı yay ile av avlarsa artık yayını kullanmaz, yayını duvara asarmış. (bkz. kavs).

Bin sayd edince yayını bir pehlevân asar
Kaşın bu resme gün başına bin kemân asar
Necâtî

Kaşları yâyı gibi gayriyi kendüye çeker
Gamzesi oku gibi âşıkı yabâna atar
Ahmed Paşa

Müjelerden kaşı yâyına takılmış zıhlar
Ana bin cân ile kurbân olayım ey Yahya
Yahya Bey

Dedim ey meh kara kaşından neler çektim dedi
Çekmeyen el sunmasın pektir begâyet yâyımız
Aşkî

Ye'cuc یأجوج a. i. Me'cuc ile birlikte, Nuh* peygamberin oğlu olan Yâfes zürriyetinden iki kabilenin adıdır. *Kur'ân-ı Kerîm*'de adı geçen (Kehf/88, Enbiyâ/96) bu iki kabile tefsirlerde hayli değişik tanımlanmıştır. Ancak ortak noktaları dünyayı fesada verecekleri, kıyamete dek bütün insanlığa şümullü bir âfet oldukları ve kıyamete yakın zamanda, bulundukları yerden çıkacaklarıdır. *Kur'ân*'da anlatıldı-

ğına göre Zülkarneyn* peygamber "(İki seddin arasına ulaştığı zaman orada dilleri anlaşılmaz bir kavim buldu. Onlar 'Ey Zülkarneyn! Ye'cûc ve Me'cûc bu yerde fesat çıkarıyorlar. Onlarla bizim aramızda bir sed yapman için sana bir vergi verelim mi?' dediler. Zülkarneyn: 'Bana Rabbimin verdiği nimet sizin verginizden daha hayırlıdır. Haydin, bedenî kuvvetle bana yardım edin, sizinle onlara bir sed yapayım. Bana demir parçaları getirin. Bu parçalarla iki dağın arası dolduğunda üfleyin' dedi. Demirler ateş gibi olduklarında 'Getirin bana, üzerine erişmiş bakır dökeyim.' dedi. Ye'cûc ve Me'cûc o seddin üstüne çıkmaya ve onu delmeye güç yetiremediler. Zülkarneyn: 'İşte bu Rabbimin bana rahmetidir. Fakat Rabbimin va'di gelince O, bunu dümdüz yapar. Rabbimin va'di haktır' dedi. İşte o gün geldiğinde Ye'cûc ve Me'cûc birbirleri arasında dalga gibi dalgalanırlar ve Sûr'a üfürüldüğü zaman tamamını mahşere toplarız)". Rivâyete göre bunlar kısa boylu, kulakları yerde sürünen çirkin yaratıklar imiş. Sözleri garip ve anlayışları kıt imiş. Geçtikleri yerde her şeyi yer, siler süpürürlermiş. Son asırlarda müfessirler bu kavimlerin Çinliler olduğunu söylerler.

Eyâ zahîr-i zamân olmaz ise merhametin
Vücûd ilini bu Ye'cûc-ı dey kılar yağma

Yahya Bey

Def'-i Ye'cûc-ı gama eşiğidir sedd-i sedîd
Men'-i ceyş-i eleme dergehidir hısn-ı hasîn

Bâkî

Havâlî-i der-i mazlûm-ı dehre hısn-ı hasîn
Eşiği mermeri Ye'cûc-ı kahra sedd-i sedîd

Nâdirî

(bkz. İskender, Sedd-i İskenderî, Zülkarneyn, Kıyamet).

Yed-i beyzâ يد بيضا a. i. t. Beyaz el. Allah tarafından Musâ* peygambere verilen bir mucizedir. Musâ, Allah'ın emri ile elini koynuna sokar ve çıkarır, böylece eli güneş gibi parıl parıl parlardı. Fir'avun*a karşı gösterilen bu mucize edebiyatta sıkça anılır. Tasavvufta Yed-i Beyzâ, İlahî gücün gerçekleşip ortaya çıkmasına bir semboldür. bk. Musâ

Subh-veş destini zâhir kılsa sîm-efşân olup
Ol Yed-i beyzâ'ya benzer k'ibn-i İmrân gösterir

Fehîm

yedi derya tr. f. s. t. Yedi deniz. bkz. deniz.

yedi iklim tr. a.s.t. Eski coğrafyacıların dünyayı ayırdıkları yedi bölge ve kuşak bkz. heft iklîm.

yedi kat yer tr. s. t. Eski bir inanışa göre gökler ile yerler yedişer kat olarak yaratılmıştır. Nasıl gökler soğan zarları gibi iç içe yedi tabaka ise yeryüzü de tıpkı soğan dilimleri gibi iç içe yedi tabakadan oluşmuştur.

Cân yaşı ger yedi kat yerlere irürdiyise
Âhı göğe irüre sûzıın ile deli gönül

Kadı Burhaneddîn

yediler tr. i. Kutup* ve üçler*den sonra gelen ve dünyanın manevî idaresinde söz sahibi olan Tanrı erenleridir. Üçler ile dünyanın dört bir yanında birer tane bulunan erenler "Yediler"i oluşturur. Bunlardan sonra Kırklar* gelir. (bkz. kutup)

Aşkî'ye seb'a-i seyyâleyi sun ey sâkî
Yediler aşkına ol cür'adan içsin binler

Aşkî

yek-âheng يك آهنگ f. b. i. Beyitleri arasında konu yönünden ilgi bulunan manzûmelere denir. Genellikle gazel nazım şekli için geçerlidir. Buna kısaca "gazeldeki konu bütünlüğüdür" denilebilir. bkz. gazel.

yek-âvâz يك آواز f. b. i. Beyitleri arasında söyleyiş bakımından ilgi bulunan manzumelere denir. Bir şiirin bütün beyitlerinin aynı kuvvette söylenmiş olmasıdır. Daha çok gazelde görülür. bkz. gazel. (Nef'î hakkında):

Ettikçe kasîdeye ser-âğâz
Tâ âhire dek olur yek-âvâz

Ziya Paşa

yemm يم a. i. Deniz. bkz. deniz.

Olan sefîne-nişîn-i tevekkül ü teslîm
Garîk-i mevc-be-mevc yem-i avâtıf olur

Nâbî

Yemen يمن a. i. Arap yarımadasının güneybatısında bir yerleşim bölgesidir. Divân şiirinde daha çok Akîk*in Yemen'de bulunuşu ve Süheyl* yıldızı ile birlikte anılır. Eski coğrafyada bir iklîm* ve yerleşim bölgesi olarak da önemli bir yeri vardır.

Hâkan-ı Türk ü hân-ı Huten hâkim-i Yemen
Râyân-ı Hind ü dâver-i Keşmîr ü Kandehâr

Nev'î

Nedir ol reng-i akîki bu Süheylî kadehin
Sâkiyâ cevheri yok ise Yemen'den mi gelir

Sünbülzâde Vehbî

Yesevîlik tr. i. İlk büyük Türk tarîkatıdır. Ahmed Yesevî tarafından XII. yy. başlarında Türkistan'da kurulmuştur. Buhâra'da Şeyh Yûsuf Hemedânî'ye intisab eden Ahmed Yesevî, tasavvufî hayatının büyük bölümünü Yesi şehrinde geçirdiği için Yesevî diye anılır. Türbesi buradadır. (öl. 1166).

Yesevîlik özellikle Ortaasya'da büyük gelişme gösterdi. Horasan melamîlerinin etkisi altında ilerleyen tarîkat İran, Afganistan, Azerbaycan ve Anadolu'da yaygın bir şekilde kendini gösterir. Yesevîlik, daha sonra kurulan Bektaşîlik*, Haydarîlik, Kalenderî-Bâbâîlik, Nakşibendîlik* gibi Türk tarîkatlarına etki etmiştir.

Yesrib يثرب a. i. Medine-i Münevvere'nin eski adıdır.

Zât-ı pür nûru mihr-i tâbende
Garb u şark ana Yesrib ü Bathâ

Nâdirî

yetmiş iki millet tr. a. s. t. Peygamberimizin "Ümmetim benden sonra yetmiş üç fırkaya ayrılacak. Bunların içinde bir bölüğü kurtulur, diğerleri ise cehennemliktir." buyurduğu rivâyet edilir. Fırka-i nâciye denilen bu ehl-i sünnet yolu dışında kalanlara "yetmiş iki millet" denilir. Buradaki "millet" sözü aslında "yol" anlamında olup bilinen millet anlamının dışındadır.

Bir kez gönül yıktın ise bu kıldığın namaz değil
Yetmiş iki millet dahî elin yüzün yumaz değil

Yunus

Yezîd يزيد a. i. Muaviye'nin oğlu ve Emevî devletinin ikinci halifesidir. Kerbelâ* vak'ası onun zamanında olduğu için özellikle Maktel-i Hüseyn'lerde adı çok anılır. Alevî-Bektaşîler onun düşmanı olup "Yezîd" kelimesini bir küfür sözü olarak kullanırlar.

yıldız tr. i. Divân şiirinde sitâre, ahter, kevkeb, necm gibi eşanlamlılarıyla karşımıza yıldız, çok zaman parlak şekliyle ele alınır. Uykusuz kişilerin yıldız sayması, güneş gelince kayboluşları, güneşe nispetle küçücük oluşları, burç*ları oluşturmaları, insan üzerine etkileri, her kişinin gökte bir yıldızı oluşu, Arş*tan haber çalmaya gelen Şeytan* ların yıldızlar ile taşlanması, kıyamet koptuğu zaman yıldızların yere döküleceği (bkz. *Kur'ân-ı Kerîm*, Mürselât/8, Tekvîr/2). vs. hep yıldızlar ile birlikte anılan telakkîlerdir. Ancak bunlar içinde en önemli yeri hiç şüphesiz ilm-i nücûm*un doğmasına ve cilt cilt eserler yazılmasına neden olan, yıldızların insan mizâcı üzerine etki edişi inancı doldurur. Ayrıca yıldız kümeleri, gezegenlerin yıldız olarak ele alınışı vs. de beyitlerde sık sık geçer. Şâirler yıldızlar ile gözyaşı, göz, çiğ tanesi, çiçek, çakıl vs. arasında benzetmeler kurabilirler. Özellikle çokluk, yuvarlaklık, parlaklık vs. ilişkiler üzerine kurulan bu benzetmelerden en çok kullanılanı yıldızın parlak olmasıdır. Âşık güneş yüzlü sevgilisi için yıldızlar kadar gözyaşı dökmektedir. Nasıl güneş görünür görünmez yıldızlar kaybolursa âşık da sevgilisini görünce ağlamaya son verir. (bkz. burç)

Yok mudur gökte bizim ılduzumuz
K'olmadı yeryüzünde boynuzumuz

(Harnâme'den) Şeyhî

Yaraştırmadı dirîğâ bizimle ol kamer kevkeb
Anınçün ta seher çeşmim sayar yıldız döker kevkeb

Aşkî

Görünen yıldız değil yer yer delinmiştir felek
Gün yüzünün hasretiyle tîr-i âhımdan benim

Necâtî

yıldız-nâme tr. f. b. i. Burç*ların insan tabiatı üzerine olan etkilerini anlatan fal kitabı. *Yıldıznâme-i Hüseynî* adıyla bilinen eser yıldıznâmeler içinde oldukça meşhurdur.
(bkz. falnâme)

Yûnus يونس a. i. İsrailoğulları peygamberlerindendir. Musul dolaylarında bulunan Ninova şehri halkına gönderildi. Onlar ise puta tapmakta devam ettiler. Onlara Allah'ın azabını haber verdiyse de aldırış etmediler. O zaman Yunus öfkelenerek Dicle kenarına indi ve dolmuş bir gemiye kimseden habersiz bindi. Yunus peygamber gemiye Allah'ın izni olmadan bindiği için bir müddet sonra gemi yürümedi. Gemiciler "İçimizde bir suçlu var, kura çekelim, kime çıkarsa onu denize atalım" dediler. Kura üç defa Yunus'a çıktı. Onu denize attılar. Büyük bir balık gelip onu yuttu. Yunus, Allah'ın izni olmadan bulunduğu yeri terk ettiği için pişman oldu, af diledi. Balığın karnında kırk gün tevbe etti. Sonunda Allah'ın affetmesi sonucu balık onu sahile çıkarıp bıraktı. Yunus balığın karnından çıkınca bedeninde tek tüyü kalmamış ve çok zayıflamış. Allah onu bir kabak bitkisi gölgesinde memesi sütlü ceylanlar ile besledi. Bu arada Nînova halkı da pişman olup onu aramaya çıktılar. Yunus Nînova'ya geri dönünce halkı ona inandı. Yunus peygamber hakkında *Kur'ân-ı Kerîm*'de bir sûre (no: 10) ve 20 kadar âyet vardır (msl. En'âm/86, Saffât/139-148, Enbiyâ/87, 88).

Mihnet ile Yunus'u etti zebûn
Nokta gibi kıldı makamını Nûn

Yahya Bey

Yûsuf يوسف a. i. İsrailoğulları peygamberlerinden Yâkup peygamberin oğludur. Hayatı ve kıssası *Kur'ân-ı Kerîm*'de anlatıldığı üzere (Yûsuf/1-104) kısaca şöyledir: Hz. Ya'kûb'un oniki oğlu var idi. İçlerinde Yûsuf'u hepsinden daha çok severdi. Yusuf bir rü'yâ görüp babasına söyledi. "Gördüm ki, on bir yıldız, güneş ve ay, bana secde ettiler" dedi. Yakûb (A.S.) anladı ki; "on bir yıldız", Yûsuf'un on bir kardeşine işarettir ve Cenâb-ı Hak, onu kardeşlerine üstün kılacaktır. "Oğulcuğum! Bu rüyânı kardeşlerine söyleme. Çünkü şeytan insana düşmandır. Kardeşlerine vesvese verip kalplerine kıskançlık düşürebilir. Sonra sana bir hîle yaparlar. Cenâb-ı Hak sana peygamberlik ve büyük devlet verecek" dedi ve Yûsuf'a sevgisi daha da arttı.

Yûsuf'un büyük kardeşleri, onu kıskandılar ve hîle ile onu kıra götürüp bir kuyuya attılar. Babalarına ise "Onu bir kurt yedi" dediler. Sonra geri dönüp "Yûsuf'u bir kervana ucuz fiata köle diye sattılar. Yûsuf o zaman onsekiz yaşında idi. Kardeşlerinden korkup sustu ve Allah'a dayanarak kervanla Mısır'a gitti. Burada Mısır'ın mâliye bakanı (Azîz) tarafından satın alındı.

Yûsuf'un eşi emsali olmayan güzelliği, Azîz'in karısı Zelihâ'yi âdeta büyüledi. Zelihâ'nın tekliflerini reddetti. Yine bir gün Zelihâ onun odasına girdi. Yûsuf ondan kaçarken gömleği yırtıldı. Yûsuf dışarı çıkınca Azîzi kapı önünde buldu. Zelihâ ise Yûsuf'un kendisine saldırdığını söyleyerek onu zindana attırdı. Zindanda iki kölenin gördüğü rüyâlar, Yûsuf'un yorumladığı gibi çıktı. Nihayet Mısır hükümdarının gördüğü bir rüyâyı da doğru tâbir etmesi üzerine, zindandan çıkarılarak mâliye bakanlığına getirildi.

Zelihâ, bir hükümdarın kızı ve güzellerin güzeli idi. Kocası ölünce bütün servetini Yûsuf'tan haber verenlere bağışladı. Yıllarca yalnız kaldı, Yûsuf'u düşündü. Bu arada Hz. Yûsuf, Mısır'da tarımı geliştirdi

ve yedi sene içinde pek çok zahire biriktirdi. Daha sonra hükümdarın gördüğü rüyadaki kıtlık ve pahalılık seneleri geldi, yedi yıl sürdü. Bu kıtlık seneleri içinde Hz. Yûsuf zahîreyi adaletli bir şekilde mevcût nüfusa göre tevzi ederdi. Bu kıtlık yıllarında Yûsuf'un kardeşleri de Kenân ilinden kalkıp zahîre almak için Mısır'a gelirler. Yusuf bir oyunla, öteki kardeşleri Bünyamin'i de zahîre almak için getirmelerini sağladı ve hükümdarın tasını onun yüküne saklayarak hırsızlık suçuyla onu alıkoydu.
Hz. Yakûb, Yûsuf'un yerine koyup muhabbetle bağrına bastığı Bünyamin'in de alıkonduğunu duyunca üzüntü ile ağlamaktan gözlerine ak düştü.

Yûsuf kayıp olalı yirmi bir yıl olmuştu. O vakitten beri ondan bir haber alınmadığı için kardeşleri onun sağlığından ümitlerini kesmişlerdi. Yakûb (A. S.) ise Yûsuf'un küçüklükte görüp de kendisine söylemiş olduğu rüyaya nazaran onun, huzurunda kardeşleri secdeye varmadan vefât etmeyeceğini biliyor, dönüşünü büyük bir sabırla bekliyordu. Buna binâen oğullarını, Yûsuf ve Bünyamin'i arayıp bulmaları için Mısır'a gönderdi.

Kıssanın bundan sonrası; Yûsuf'un kardeşlerine kendisini tanıtması, babasına onlar vasıtasıyla gönderdiği gömleği gözlerine sürmesiyle gözlerinin açılması ve bütün aile efradını yanına alarak Mısır'da yerleşmeleriyle sona erer. Bu arada Yûsuf da Zelihâ'ya acımış ve onu nikâh ile almıştır. Allah Zelihâ'ya eski güzelliğini vermiş ve Yûsuf'tan Efrâyim ve Menşâ adında iki oğlu ile Rahme adında bir kızı olmuştur.
Yûsuf kıssası *Kur'ân-ı Kerîm*'in en güzel kıssası olup, "Ahsenü'l-Kassas*" olarak vasıflandırılır.
Divân şiirinde adı en çok anılan peygamberlerden biri Yûsuf'tur. Harikulâde güzelliği ile çok zaman sevgili ona benzetilir, hatta sevgili, Yûsuf-ı sânî (ikinci Yûsuf) olarak nitelenir. Ay ile güneşin ona secde etmeleri, kuyuya atılması, terazi ile tartılıp ağırlığınca altın karşılığı satılması, Züleyhâ ile olan maceraları, zindana atılması, güzel rüyâ tabir etmesi, Yakûb'dan ayrı oluşu, köle iken Mısır'a sultân oluşu vs. kıssalar nedeniyle birçok beytin konusunu oluşturur. Bunun en büyük âmili hiç şüphesiz *Yûsuf u Zelihâ** mesnevîleridir. Mâh-ı Kenân diye nitelenen odur. Lakâbı ise Sinân'dır.

Senâhânın olurdu Mâh-ı Kenân tal'atın görse
Sana Yûsuf diyeydi iller ana Yûsuf-ı Sânî

Bâkî

Yine hemcinsi bilir birbirinin mikdârın
Yûsuf'un hüsn-i peder-sûzunu ihvândan sor

İzzet Molla

Gülün pirâhen-i Yûsuf gibi dâmânı çâk olmuş
Nesîm-i perdedâr kıldı meger mekr-i Zelîhâ'yı

Bâkî

Dostum Mısr-ı cefâsında olan a'dâya
Yûsuf'un doğruluğu âhir-i kâr oldu Sinân

Yahya Bey

Yûsuf-ı Mısr ile sen da'va-yı hüsn et ey sanem
Edeyin hüzn içre ben Ya'kûb-ı Ken'ân ile bahs

Aşkî

(bkz. Yûsuf u Zelihâ, Zelihâ, çâh, Yâkûb, Ken'ân).

Yûsuf u Zelîhâ يوسف و زليخا a. f. i. g. Doğu edebiyatlarında, konusunu *Kur'ân*'dan alan klasik aşk mesnevîsi.

Dünyanın en güzel insanı olarak bilinen Yûsuf peygamberin kıssasını anlatan *Yûsuf u Züleyhâ* (Yûsuf u Zelîhâ) mesnevîsi, *Kur'ân*'da 111 âyet hâlinde anlatılan (Yûsuf sûresi; nr. 12) kıssanın aşk ağırlıklı olarak edebiyata yansımış şeklidir. Konu kısaca şöyledir:

Yûsuf çocukken rüyasında 11 yıldız ile güneş ve ayı kendisine secde ederken görür. Yûsuf'un babası Yakub peygamber bu rüyayı, diğer kardeşlerine söylememesini tenbih eder. Yûsuf'un hepsi erkek olan 11 üvey kardeşi ile Bünyamin adlı bir öz kardeşi vardır. Üvey kardeşleri, babalarının Yûsuf'a daha fazla ilgi göstermesini kıskanarak ona kötülük etmeyi planlarlar. Onu gezinti bahanesiyle götürüp bir kuyuya atarlar. Sonra da babalarına, Yûsuf'u kurt

yedi, diye kanlı gömleğini gösterirler. Yakup inanmamıştır. Nitekim oğlunun hasretine yıllarca ağlamaktan gözleri kör olur. Yûsuf kör kuyuda beklerken bir kervan gelir. Kervanın sakası (sucu) su almak için kovasını kuyuya salar. Yûsuf kova ile birlikte çıkar. Yûsuf'u uzaktan izleyen kardeşleri, onu değersiz birkaç dirhem karşılığında kervana satarlar. Kervan Mısır'a gitmektedir. Kervandakiler Mısır'da Yûsuf'u ağırlığınca altın karşılığında Mısır azîzine verirler. Yıllar geçer. Yûsuf delikanlı olur. Bu arada güzelliği dört bir yana yayılır ve Mısır azîzinin suretâ hanımı olan Zelihâ ona âşık olur. Ancak Yûsuf bu yasak aşka yanaşmamaktadır. Zelihâ'nın aşkı Mısırlılarca duyulur. Zelihâ seçkin kadınlara bir davet verip onlar meyve yemekteyken Yûsuf'u çağırtır. Kadınlar Yûsuf'un güzelliğini görünce kendilerini unutup ellerini keserler. Yine bir gün Zelihâ onu kendi odasına çağırtır. Yûsuf onun niyetini anlayınca kaçmaya başlar. Zelihâ da arkasından koşar. Kapıdan çıkınca veziri karşılarında bulurlar. Zelihâ o zaman Yûsuf'a iftira edip kendisine saldırdığını söyler. Vezir de Yûsuf'u zindana attırır. Yûsuf yedi yıl zindanda kalır. Zindanda Allah ona rüya yorumlama ilmini bağışlar. Mısır hükümdarı bir gün rüya görür. Rüyasında yedi semiz ineği, yedi cılız inek yemekte; yedi yeşil başak da yedi kuru başak tarafından sarılmaktadır. Bu rüyayı inandırıcı bir biçimde yalnızca Yûsuf yorumlar ve yedi yıl bereketten sonra yedi yıl kıtlık olacağını söyler. Hükümdar onu çağırtıp kendisine maliye danışmanı yapar. Bu arada Yûsuf'un suçsuzluğu da anlaşılmıştır. Zelihâ bir türlü onu unutamamaktadır. Kocası da ölmüştür. Nihayet yedi bolluk yılından sonra kıtlık yılları gelir. Zelihâ bütün varını Yûsuf'tan haber getirenlere dağıtıp fakir düşer. Herkes zor günler yaşamakta, ülkede kuraklık hüküm sürmektedir. Yûsuf ise bollukta geçen yedi yıl boyunca biriktirilen zahireyi adaletli bir şekilde halka dağıtmaktadır. Kıtlık Ken'ân (Filistin) diyarında da etkili olmaktadır. Yûsuf'un kardeşleri yiyecek almak üzere Mısır'a gelirler. Yûsuf görür görmez onları tanısa da belli etmez. Onlara iyi davranıp yiyecek verir ve ikinci seferde baba bir kardeşlerini de getirmelerini söyler. Onlar da Yakup'tan Bünyamin'i zorla alıp getirirler. Yakup ise hâlâ Yûsuf'un hasreti ile yanmakta ve Bünyamin'i de kaybetmekten korkmaktadır. Bünyamin gelince Yûsuf bir hile ile onu yanında alıkoyar. Kardeşlerine de kendi gömleğini verir ve bu gömleği babalarına sunmalarını söyler. Yakub Yûsuf'un kokusunu duyar ve gömlek gelince gözlerine sürer. Gözleri açılır. Sonra hanımı ve çocuklarını alıp Mısır'a gider. Oraya varınca Yûsuf'un huzuruna çıkarlar. Kardeşleri yere eğilip onu selamlarlar. Yûsuf da kendi kimliğini açıklar. Böylece çocukken gördüğü rüyası gerçekleşmiş olur.

Yûsuf bir gün şehri gezmeye çıkınca yaşlanmış olan Zelihâ onu görür. Yûsuf önce onu tanımazsa da bir dileğini yerine getirmeye söz verir. Zelihâ kendisinin eski güzelliğine kavuşması için Yûsuf'tan dua etmesini ister. O da dua eder. Zelihâ eski güzelliğine kavuşur ve Yûsuf'un dinini kabul eder. İkisi evlenirler ve uzun yıllar mutlu yaşarlar.

Yûsuf u Zelihâ mesnevîleri genelde şu üç tema üzerinde kurulur. 1. Yûsuf'un kardeşlerinin ona karşı hasetleri ve sonuçta Yûsuf'un başına gelenler. 2. Züleyhâ'nın tek taraflı beşerî aşkı, ayrılık ve özlemi. 3. Allah'a tevekkül, sevgi ve Allah korkusu. Bunlardan başka Yakub'un sabrı, inanç sahibi kişiler ile diğerleri arasındaki farklar. Yûsuf'un güzelliği, İlâhî aşk, beşerî duygular ve toplum hayatı gibi konular da *Yûsuf u Zelihâ* mesnevîlerinin başlıca konularındandır.

En eski dinî hikâyelerden biri olan *Yûsuf u Zelihâ* kıssası, kaynağını ta *Tevrat*'tan alarak çeşitli renkler altında zamanımıza dek gelmiştir. *Kur'ân*'da Ahsenü'l-Kassas* (Kıssaların en güzeli) adıyla anılan bu kıssa en eski ve hiç eskimeyen bir roman olarak nitelenir. Kıssa bütün tefsir kitaplarında geniş şekilde yer edinmektedir. Edebî çehreye büründüğü zaman lirizmin doruğunda erişen bu hikâyeyi İslâm edebiyatında mesnevî biçimiyle ilk

defa Firdevsî .(öl. 1020) yazmıştır. *Şehnâme**'nin ateşperest İran'a ait olduğu eleştirilerine cevap olmak üzere yazılan bu eserden sonra uzun bir zaman *Yûsuf u Zelihâ* mesnevîşi yazan çıkmamıştır. Daha sonra Mahmud adlı biri tarafından Kırım Türkçesi ile bir *Yûsuf ile Zelihâ* mesnevîsi yazılmıştır (tıpkı basım, İstanbul, 1960)

İran edebiyatında birçok hamse sahibi şâir *Yûsuf u Zelihâ* kıssasını işlemişlerdir. Bunlar içinde en önemli eser hiç şüphesiz Camî'nin (öl. 1492) *Yûsuf u Zelihâ*'sıdır. (bs. Paris, 1927).

Türk edebiyatında *Yûsuf u Zelihâ* yazan şâirleri Agâh S. Levend şöyle sıralar (bk. TDAY, *Belleten* 1967, Ankara, 1968, s. 98 vd; *TET*, c.I., s. 128 vd.): Şeyyad Hamza (XIII. yy.) tıpkıbasım, Ankara 1946), Haliloğlu Ali (XIV. yy. Mahmud'un Kırım Türkçesiyle yazdığı eserin çevirisi), Suli Fakîh (XIV. yy.), Erzurumlu Darîr (XVI. yy. Azerî lehçesiyle), Ahmedî (öl. 1412), Şeyhoğlu Mustafa (XV. yy.), Kırımlı Abdülmecid (XV. yy. *Mûnisü'l-Uşşâk* adıyla ve Kırım Türkçesiyle), Dûr Big (XV.yy. Çağatayca), Hataî (XV. yy. Şah İsmail değil), Çakerî Sinan Çelebi (XV. yy.), Behiştî Ahmed Sinan (XV. yy.), Kemalpaşazâde (öl. 1553), Hamidî (yazılışı: 1516 Çağatayca), Celili (XVI. yy.), Likai (XVI. yy.), Nimetullah (XVI. yy.), Taşlıcalı Yahya (öl. 1582 transkripsiyonlu ilmî bs. İstanbul, 1979), Halîfe (öl. 1572), Kâmî Mehmed (öl. 1545), Ziyaî Yûsuf Çelebi (öl. 1543), Şikari

(öl. 1584), Manastırlı Kadı Sinan (XVI. yy.), Gubarî Abdurrahman (öl. 1566), Havâî Mustafa (öl. 1608), Zihnî Abdü'd-Delil (öl. 1622), Rıf'atî Abdü'l-Hay (öl. 1669), Havaî Abdurrahman (öl. 1710), Köprülüzâde Esad Paşa (öl. 1726), Ahmed Mürşidî (öl. 1760), Molla Hasan (yazılışı: 1761), Süleyman Tevfik Bey (XIX. yy.), Mehmed İzzet Paşa (öl. 1911, bir forması basılmıştır).

Türk edebiyatında en ünlü *Yûsuf u Zelihâ* mesnevîsi Hamdullah Hamdî'ye (öl. 1503) aittir. 6241 beyitlik bir mesnevî olan bu eser Türk edebiyatında lirizmin doruk noktalarından biri sayılır (inceleme ve seçmeler ile bs. Naci Onur, Ankara, 1986).

Kef-dırâz ettik Züleyhâ'yı visâl-i Yûsuf'u
Yûsuf'u sîlî-zen-i dest-i Züleyhâ eyledik
Avni Bey

El değil can yaralardı gabgabı nârencine
Yûsuf-ı gül-çehremi arz-ı Zelihâ eylesem
Halîfî

Bin şîvesi vardır bu Züleyhâ-yı cihânın
Ey Yûsuf-ı hüsn eyleme zindânı ferâmûş
İzzet Molla

yüz tr. i. bkz. didâr.

Çü gördüm nâz ile ol mâh-rûyu
Dedim budur cihânın yüzü suyu
Yahya Bey

→ Zaman = Eskiliği sebebiyle ak sakallı bir ihtiyara benzetilir.

Z

zaferân زعفران a. i. Safran. Eski tıpta çok kullanılan açık sarı bir eczadır. Kalbe kuvvet verir, rengi güzelleştirir, idrarı çoğaltır, şehveti düşürür, damarları açarmış. Sarı renkli bir bitki olduğu da rivayet edilen za'feranın bulunduğu yere keler gelmezmiş. Ferah ve neşe verici özelliği ile ön plandadır. Bunun için cennette de zaferan bahçeleri var imiş. Divân şiirinde rengi dolayısıyla çok anılır.

Za'ferânın yüzümün göynüklü âhımdır satan
Lâkin ol gül-çehre almaz âh u vâhından benim

Necâtî

Yüzüne güldüğüne minnet etme
Ki bu hâsıyyetîdir za'ferânın

Ahmed Paşa

Sebze-i hatt-ı sîyâh ile o nâşâdım ben
Za'ferân eyleyemez tab'ımı hattâ tefrîh

Fazıl

Za'ferân nev-i nebâtın Hâce Nasruddînidir

Nâbî

zağ زاغ f. i. karga, gurâb. Divân şiirinde, karga ile rakîb* arasında bir ilgi kurulur. Bu durumda sevgili bülbül, âşık ise Hümâ olur. Karganın rengi siyah olduğu için geceye benzer. Ancak yine de kargaya karşı şâirlerin tutumu olumsuzdur.

Adû-yı zâğ elinden bir tezerv-i şîvekâr aldım
Dahî ben şâhbâz-ı aşk olaldan bir şikâr aldım

Zatî

Dediler Zatî'ye birkaç gammâz
Bâki-i zâğ uğurlar sözünü
Dedi ol bülbül-i gülzâr-ı sühan
Besle kargayı çıkarsın gözünü

Nef'î

zâhir ظاهر a. i. Dış görünüş. Tasavvufta bâtın*ın zıddı olarak bilinir. bkz. bâtın.

Gıll ü gışdan pâkdir âyine-i sâfî gibi
Zâhirinde bâtını deryâ gibi peydâ imiş
Yahya Bey

zahm زخم f. i. Yara. bkz. yara.

Süzme çeşmin gelmesin müjgân müjgân üstüne
Urma zahm-ı sîneye peykân peykân üstüne
Râsih

zâhid زاهد a. s. Kaba sofu, zâhit. Allah'ın buyruklarını yerine getirmekle birlikte, şüpheli şeylerden de kaçınan kişi. Bunlar dinî konularda anlayışı kıt, her işin ancak dış kabuğunda kalabilen, derinlere inmesini beceremeyen, ilim ve imanı dış görünüşüyle anlayan, bunu da ısrarla başkalarına anlatan ve durmadan öğütler verip topluma düzen verdiklerini sanan kişiler olarak ele alınır. Daracık dünya görüşü içine sıkışıp kalmışlardır. Dar kalıplı bilgilere bağlıdırlar, hayatın acemisidirler. Bu bakımdan çok zaman gülünç duruma düşerler. İmandan hiç bir zaman hakîkata ulaşamamışlardır ve samimiyetleri yoktur. Şâirler daima zâhidin karşısında âşığı görürler. Zâhidde olanlar âşıkta yoktur. Bu bakımdan geçimsizdirler. Zâhid aşkı inkar ettiği için bu duruma düşmüştür. Tek emelleri cennete kavuşmaktır. Güzellikleri göremezler. Başkalarını sıkar, ıstırap verirler. Bu bakımdan alaya alınırlar. Riyâkârdırlar. Ellerinden ve dillerinden tesbîh* eksik olmaz.

Zâhid bu bürûdetle eğer dûzaha girsen
Bir lü'le dühân yakmağa âteş bulamazsın
Sırrî

Perhîz öğredir bana zâhid kişilenir
Miskîn gam-ı nigârı ne bilsin yenir sanır
Necâtî

Esîr-i dâne-i zerk oldu zâhid-i kallâş
Elinde dâm-ı riyâdır çevirdiği tesbîh
Nef'î

Huccetle senindir biliriz savmaa zâhid
Fermân-ı şeh-i aşk ile meyhâne bizimdir
Nâbî

Zâhidi hasret-i mey şöyle zaîf eyledi kim
Elde tesbîh ü asâsı salavât ile yürür
Lâedrî

zahriye ظهريه a. i. Bir kâğıdın arka tarafı yahut boş olan yan kısımları ile buralarda yazılan yazı. Elyazması* eserlerde birinci sayfa veya cilt kapağının iç kısmına da zahriye denilir. (bkz. elyazması).

Zâl زال f. i. Rüstem*'in babasının adıdır. Kelime, "ihtiyar ve ak sakallı" anlamlarına gelir. Zâl doğduğu zaman saçı, kaşı, kirpikleri bembeyaz olduğu için bu adla anılır. Babası Sam onun bu şekilde doğuşunu uğursuz sayarak götürüp Elburz dağına atmış. Zâl orada Sîmurg*-ı Anka tarafında beslenmiş. "Destân" veya "Zer" lakaplarıyla anılır. (bkz. Rüstem).

Bu da Evren gibi pertâb-ı bülend etse olur
Rakîbi Zâl-i Zer ü kendisi gûyâ Anka
Nef'î.

Sensin ol dâver k'olur bezminde dâim müctemi'
Kahramân'ın tığı Sâm'ın gürzü Zâl;'in hançeri
Nedîm

zât ذات a. i. Zât, sıfatları olan varlıktır. Sıfât, zâttan zâhir olan çeşitli şeylerdir. Meselâ yazı yazmak, oturmak, konuşmak sıfatlardır. Bu sıfatları meydana getiren ise zâttır. Tanrı'nın Zât'ı düşünülemez. Ancak sıfatlarının eser ve hükümleri görülür, düşünülür. O, ebedî ve ezelî dirilik, gücü yetiş, her şeyi biliş, eşi benzeri olmayış vs. sıfatlarıyla bilinir.

Ey ruh-ı pâkinde ıyân nûr-ı zât
Sînesi âyîne-i vech-i sıfât
Şeyh Galib

zâviye زاويه a. i. Küçük tekke. bkz. tekke ve dergâh.

zâyiçe زايچه f. i. Zâyirçe. Astroloji, yıldızların belli zamanlardaki yerlerini bildirir cetvel ve bu cetveli hazırlama ilmi. Takvimler bu suretle yapılır. Ancak eskiler yıldızların durum ve konumlarından istikbâle ait haberler çıkarmaya çalışmışlar ve böylece zâyiçe bir çeşit falcılık olmuştur. Zâyiçe, daire şeklinde bir karton olup, üzerinde otuzar derecelik on iki eşit parça vardır. Bu on iki parçanın her biri bir burc*u gösterir. Daha sonra zâyiçenin değişik şekilleri yapılmıştır. (msl. zâyiçe-i sebtî). Eskiden çok yaygın olan bir ilim imiş. İnsanların, hastalıklara zâyiçe vasıtasıyla çare aradıkları dönemler dâhi olmuştur. Sorulan soru içindeki harflerden yola çıkarak, cevabı bulma yöntemlerini araştıran bâtıl bir ilim dalına da zîç ve zâyiçe denir. Bunların elle tutulur bir yanı yoktur.

Kaçan konuşam ol mâh ile deyû
Elimde zîç ü usturlâb her dem

Kadı Burhaneddîn

Hep nokta-i hatâ dolu zâyirçe-i emel
Âyâ bu kec hesâb nedendir neden neden

Esrar Dede

Zebûr زبور a. i. Davud* peygambere indirilen kutsal kitap. Dört büyük kitaptan biridir. Buna *Mezâmir* de denilir. Bu kitapta kutsal emirler yerine ilahî* ve neşîdeler yer alır. Davud peygamber güzel sesiyle bu neşîdeleri okuyunca herkes imana gelirmiş. *Zebur* sonradan bozulmuş, insanlar tarafından değiştirilmiştir. İçinde toplam 150 mezmur vardır. İlk mezmur şöyle başlar "Ne mutlu o adama ki kötülerin öğüdü ile yürümez." Son mezmur ise şu cümleyle biter: "Bütün nefes alanlar Allah'a hamd etsin, Allah'a hamd edin"

Divân şiirinde Hz. Davûd ile birlikte ve onun güzel sesiyle okuması dolayısıyla *Zebûr*'dan bahsedilir. Bazan şâirin kendi şiirini okuması da bu özelliklerle ele alınır.

Ahmed edelden Zebûr-ı aşkını cânına nakş
Nağme-i Dâvûd ile âğâzını dem-sâz eder

Ahmed Paşa

(bkz. Davûd).

zehr زهر f. i. Zehir, ağu. Divân şiirinde daha çok şeker, tatlı, tiryak, şerbet ve yılan ile birlikte kullanılır. Âşıkın gamı, sabrı, çektiği acılar ve kahırlar için birer benzetilen olur.

Ben vedâ eylerken oldu zehr-i katilden beter
Bûse vermekte dehân-ı şekker-efşânın senin

Ahmed Paşa

Dostu ger kim zehr-i mâr içse olur âb-ı hayât
Hasmı su içse döner elbette zehr-i mâra su

Fuzûlî

zekân ذقان a. i. Çene. Divân şiirinde çene, zekân, zenahdân ve enek adları altında anılır ve çok zaman ortasındaki çukurluk sözkonusu edilerek kuyu veya zindana benzitilir. Böylece âşıkın gönlü âdeta bir suçlu gibi kuyu veya zindana düşer. Bu durumda sevgilinin saçları da zincir ve bağ olup onu bağlar. İster gönüllü, isterse zorla; bu zindana düşen gönül, halinden memnun sayılır.

Eğer çene çukuru çâh-ı Bâbil* olursa saç veya ben de burada asılı duran Hârût* olur. Çenenin bazan da Hz. Yûsuf* ile birlikte anıldığı olur. Cân Yûsuf'u, Zelihâ* denen sevgilinin Mısır* gibi güzelliği karşısında kuyuya veya zindana düşmüş olur, yine çene, etrafındaki ayva tüyleri ile âdeta üzeri yeşillikle örtülmüş bir bostan kuyusunu andırır. Bu kuyu yer yer soğuk sulu bir pınar yerine de geçer. Kuyu veya zindan imajı dışında çenenin yer yer elma, şeftali, turunç ve top olarak da ele alındığı olur. Bu tür benzetmelerde ana özellik ve benzetme yönü çenenin yuvarlaklığıdır. Çene çukuru top (gûy*) olunca saç da çevgân* olur ve gönül çocuğu bunlarla oyalanır. Çene meyve olunca da saç bir bahçıvan kılığına bürünür.

Gönül harâret ile cân atar zenahdâna
Nitekî germ-i hoş-âb-ı bunara saklarlar

Aşkî

Sîb ü bîh arzeder oldu yine yârâna zekân
Göreli cümbüş-i uşşâkını mestâne zekân

Celâlî

Hattı yazmış dilberin çâh-ı zenahdânında kim
Bu hezârân Yûsuf-ı Mısrîlerin zindânıdır
Ahmed Paşa

zekât زكاة a. i. İslâm'ın beş şartından biri olup malî ibâdetlerdendir. Zenginlerin, seneden seneye mallarının kırkta birini fakirlere vermeleridir. Zekât, malın temizlenmesi demektir. Zekât veren kişinin malına bereket erişir. Zekâtı veren kişiye ayrıca âhirette sevap yazılır.

Sadaka-i fıtır, insanın gözünün başının zekâtıdır. Bir malın zekâtının verilmesi için o malın aslî ihtiyaç dışında kalması ve üzerinden bir tam yıl geçmiş olması gerekir. Zekât fakirlere verilir. Kuruluşlara zekât verilmez. Ayrıca haram olan şeylerden zekât verilmez.

Pelâs-pâre-i rindî be-duş kâse be-kef
Zekât-ı mey verilir bir diyâra dek gideriz
Nâilî

Zekeriyyâ ذكريا a. i. İsrailoğulları peygamberlerindendir. Süleymân* peygamberin neslindendir. Beyt-i Mukaddes'te *Tevrat*'ı yazan ve kurban kesen odur. Meryem*'in dayısıdır. Meryem onun himâyesinde büyümüştür. Çok ihtiyar yaşında iken oğlu Yahyâ* dünyaya geldi. Şehîd edilişi hakkında iki rivâyet vardır. Birincisi Yahûdilerin Hz. İsâ*'nın babasız doğması üzerine onunla Meryem hakkında çıkardıkları dedikodudur. İkincisi ise Yahyâ*'nın öldürülme fermanı çıkınca ona yardım etmesidir. Rivâyete göre düşmanlarından kaçıp Beyt-i Mukaddes'te bir kavak ağacının içine gizlenmiş. Ancak eteği dışta kalmış. Şeytân da bunu Yahûdilere gösterince onlar da kavak ağacıyla birlikte onu testereyle kesmişler. Bu sırada Zekeriyyâ 65 yaşında imiş. *Kur'ân-ı Kerîm*'de onun hakkında 20 kadar âyet vardır (msl. Âl-i İmrân/18, 19, 25, 41, 57, En'âm/85, Meryem/2-10, Enbiyâ/89).

Kerre-i zikr ile dünyâdan edip kat'-ı nazar
Zekeriyyâ gibi cânlar verelim cânâne
Seyyid Vehbî

Cemâline Zekeriyyâ o gûne âşık idi
Ki âh etmek şakk etti cismini minşâr
Ziyâî

Zelîhâ زليخا a. i. Kelime Züleyha şeklinde de okunabilir. Yûsuf* peygamber ile aralarında çeşitli olaylar geçen ve sonunda onun eşi olan kadın. *Yûsuf u Zelihâ** hikâyesinin kadın kahramanı. Zelihâ, Mağrib melîkesi idi. Mısır azîzi ile evlenmiş ancak Hz. Yûsuf ile evleninceye kadar eline erkek eli dokunmamıştır. Daha evlenmeden Yûsuf'u rüyâsında görüp âşık olmuştur. Yûsuf ile karşılaşınca gömleğini yırtmış, sonra da onu zindana attırmıştır. Edebiyatta çok zaman Yûsuf, Mısır vs. kelimelerle tenâsüp içinde anılır.

Gülün pîrâhen-i Yûsuf gibi dâmânı çâk olmuş
Nesîm-i perdedâr kıldı meger mekr-i Zelîhâ'yı
Bâkî

Yüz sürer dâmânına bir gün Züleyhâ-yı ümîd
Sen hemân ey Yûsuf-ı Mısr-ı melâhat ağır ol
Lâedrî

(bkz. Yûsuf, Yûsuf u Zelihâ),

zemîn زمين f. i. Yer, yeryüzü bkz. dünya.

Meğer kilk-i sebük-cevlânın olmuş germ-rev Gâlib
Zemîn âteş zamân âteş bütün nakş u nigâr âteş
Şeyh Galib

Zemzem زمزم a. i. Mekke'de bulunan bir kuyu ve bu kuyudan çıkan suya verilen ad. Hz. İbrahîm*, Hacer ile evlendikten ve İsmail* doğduktan sonra diğer hanımı Sâre'den onları korumak için Şam'dan çıkıp Mekke'ye geldi. Hacer ile İsmail'i, içi hurma dolu meşin bir dağarcık ve içi su dolu bir kırba ile buraya bıraktı. O dönemde burada hiç hayat ve insan yoktu. Hacer İsmail'i emziriyor ve kendisi kırbadaki suyu içiyordu. Nihayet su bitti. Hem Hacer, hem de çocuğu çok susamışlardı. Çocuk susuzluktan çırpınmaya başladı. Hacer ise Safâ* tepesine koştu. Orada su bulamayınca Merve* tepesine koştu. Tam yedi kez bu geliş gidişi tamamladı. Hacıların sa'y

etmeleri bu olayın hatırasınadır. Nihayet Merve üzerine son çıkışında çocuğun bulunduğu yerde bir melek gördü. Bu melek Cebrâîl idi ve kanadıyla yeri kazıyordu. Nihayet su göründü. Bu suyun çocuğun topuk vuruşlarıyla ortaya çıktığı da rivayet edilir. Hacer bir yandan suyun etrafını kum ile çeviriyor, bir yandan da kırbasını dolduruyordu. Su ise avuç avuç alındıkça kaynıyordu. İşte Zemzem suyu bu sudur. Kuyunun daha sonra köreldiği ve Abdülmuttalib tarafından temizletilerek kullanılır hale getirildiğine dair de bir rivayet vardır. İslâm öncesi ve sonrasında kutsal sayılan bu suyu hacılar kendi memleketlerine en değerli hediye olarak götürürler.

Merve vü Safâ vü Zemzem'den edin nûr-ı safâ
Zemzemeyle hacılar olmuş durur na're-zenân
Yahya Bey

Hâlün Hacerü'l-Esved ü bana eşiğindir makam
Ey bâ-safâ yârim benim gözüm gibi Zemzem kanı
Kadı Burhaneddîn

Bir nazar kılgıl Nesîmî hâline kim derd ile
Sözleri feryâd u nâliş gözleri Zemzem'dürür
Nesîmî

(bkz. Bevvâl-i çeh-i zemzem, İsmaîl, İbrahîm, Safâ, Merve).

zenahdân زنخدان f. i. Çene, zekân, bkz. zekân.

Zenân-nâme زناننامه f.b.i. Enderun'lu Fâzıl'ın (ö. 1810) İstanbul kadınlarını çeşitli yönlerden anlatan mizahî mesnevîsi.

Aruz'un "feilâtün feilâtün feilün" kalıbı ile yazılmış 500 beyit civarında bir eserdir. Reisü'l-küttâb Râtib Efendi'ye sunulmuştur. Enderunlu Fazıl'ın diğer mizahî mesnevîsi *Hubânname** ile birlikte 1838 yılında ilk defa taş basması ile yayınlanmışsa da müstehçen bulunduğu iddiasıyla Mustafa Reşid Paşa tarafından toplattırılmıştır.

Zenannâme, *Hubannâme*'nin bir devamı gibi yazıldığından baş tarafında tevhîd, münâcaat, medhiye vs. bölümler yoktur. Ancak *Hubannâme*'nin başında şair bu mesnevîlerini dikkatli bir inceleme ve araştırma sonucunda yazdığını, yalan yanlış bir şey söylemediğini, toplumda gördüklerini dikkatli bir gözle inceleyip eserine geçirdiğini söyler. *Zenannâme*'de ise şâir şunları anlatır: Bir gece şairin mahbûbu (Reisülküttâb Râtib Efendi) evine teşrif eder, *Hubannâme*'yi çok beğendiğini, bu nedenle ikinci bir kitap yazmasını rica eylediğini, bu kitabın kadınlar hakkında olmasını istediğini, sistem olarak da önce kadınların özelliklerini anlatmasını sonra görünüş ve güzelliklerini açıklamasını, adının ise *Zenannâme* olmasını arzu ettiğini söyler. Fazıl önce buna itiraz eder ve bu konularda tecrübeli olmadığını, kadınlar hakkında şiir yazmanın şanına yakışmayacağını söyler. Ancak mahbûbu onun yakasını bırakmaz. Kendisine danışman olarak yaşlıca, söz ebesi, mekkâre bir kadın bulur, bir hafta da müddet verir. Böylece şâir kaleme el atıp *Zenannâme*'yi yazmaya başlar.

Zenannâme, önce bir kadında aranan özelliklerin sıralanmasıyla başlar. Bu bölüm, kıyafetnâme niteliğindedir. Ona göre güzel kadın, bakire, on beşinde, kara kaşlı, kara gözlü, boyu fidan gibi, bedeni endamlı, yürüyüşü ve konuşması kibar, sahte ağırbaşlılık göstermeyen, henüz çocuk doğurmamış iffetli bir kadındır. Sonra nikâh konusuna geçilir. Fazıl, erkeklere asla nikâhlanmamaları gerektiğini, nikâh ile bir tek kadına bağımlı kalmanın büyük bir sıkıntı olduğunu söyler. Şâir bu bölümde kadını bir aile yuvasında anne olarak değil; yalnızca cinsel isteklerle dolu bir dişi olarak ele alır. Onun hamile olmasını, çocuk doğurmasını, vücudunun tazeliğini yitirmesini istemez.

Kitap kadınların hamam eğlencelerinin müstehçen anlatımıyla sürer. Ardından İstanbul'da örneğine pek sık rastlanan, mahallenin imamı önderliğindeki fahişe baskını zengin motiflerle anlatılır. Bu son iki bölüm o dönem İstanbul'unun sosyal yaşantısını ve toplum düzenini çeşitli âdet ve folklor ürünleriyle zenginleştirerek anlatması açısından önemlidir. Eser bir hatime (sonuç) ile son bulur. Bu-

rada Fâzıl, yaptığı işin zorluğundan bahseder ve kadınlara dair hikmetli beyitler söyler. Son beyit kitabın yazılış yılını ebced hesabıyla verir.

Fâzıl, *Zenannâme*'yi yazarken Nâbî'nin *Hayriyye*'sinden etkilenmiştir. Nitekim *Hayriyye*'den alıntı bir beyit de zikreder. Ancak o, konuyu mizahî açıdan ele alır. Bu yönüyle eser, yazılı mizah edebiyatımızın sayılı örneklerindendir. *Zenannâme*, konusu yönünden orijinal bir eserdir. Tipler, gerçekçi bir görüşle anlatılmış olup tasvirler canlı ve görüş kuvveti tutarlıdır. Monoton bir anlatımdan uzak olup dili yalın ve külfetsizdir. Üslubu akıcıdır. Eserde daima millî ve mahallî özellikler ön plandadır. Halkın zevk düzeyine uygun olarak yazıldığı için de folklor özellikleri oldukça boldur. Eser, XVIII. yy. Türk toplumunun ahlak ve edebiyat düzeyinin canlı bir vesikasıdır. Sosyolojik ve pedagojik açıdan hayli önemli sayılabilecek bir tipik mesnevî, divân şiirinin çöküş devrinde şâirine önemli bir ün sağlamıştır. Fâzıl divanlarının sonunda, mecmualarda ve müstakil kitapçıklar halinde bir ek yazması bulunan eserin *Hubannâme* ile birlikte İstanbul'da yapılmış üç baskısı vardır (1838; -*Defter-i Aşk* ile birlikte- 1869; -yeni harflerle- 1948)

zencîr زنجير f. i. Zincir. bkz. zincir.

Boynuna her kim kemend-i zülfüni zencîr eder
Kayd-ı gamdan kurtulur gâyet iyi tedbîr eder
Hisâlî

zencirek زنجيرك f. i. Küçük zincir. Elyazması* kitapların sayfa kenarları, cilt kapak kenarları ile levha yazıların kenarına süs olarak yapılan zincirleme halkalara verilen ad, geçme zincir motifi.

Zengbâr زنگبار f. i. Siyahîler memleketi, zencîlerin bol olduğu yer. Sudan ülkesi. Divân şiirinin coğrafyası içinde Rûm* (Anadolu) ile tezât sanatı içinde verilir.

Âhir hicâb-ı Şam'a girip lu'betân-ı Rûm
Tuttu cihânı ma'raka-i cünd-i Zengibâr
Nev'î

Zerdüşt زردشت f. i. Mecusî dininin kurucusu olan Zaratustra. M. Ö. V. yy. da Darâ zamanında yaşamıştır. Başka bir rivâyete göre ise Musâ*'dan bir yıl evvel yaşamıştır. Hayır, feyz ve temizlik timsâli olan güneşe ve ateşe tapılan bu dinin sâliklerine mecusî denir. Zerdüşte göre yaratıcı güç, hayır ve şer olarak tecellî eder. Bunlara İzid ve Ehrimen* denilir. Sonuçta şer iflâs edeceği için her kişi hayır işlemelidir. Zerdüşt'ün Gatha denilen özdeyişleri *Zend* adında bir kitapta toplanmış olup daha sonra bu kitaba *Avesta* adlı tefsir yazılarak *Zendavesta* meydana gelmiştir. *Şehnâme* Zendavesta*'dan çok etkilenmiştir. İzid denilen Ahura Mazda bu inançta âdeta tanrı durumundadır. Ehrimen ise şeytanı temsîl eder.

zer-efşân زرافشان f. b. i. Eski süslemecilikte kitaplara has bir çeşit tezyînâttır. Varak altının elek üzerinden yumurta akı sürülmüş bir zemîne püskürtülmesidir. Yani toz haline getirilen altının sayfa üzerine serpilmesidir. Elyazması* kitaplarda çok rastlanan bir süsleme çeşididir.

Beyâz-ı sun'ı Hak'tan nüh varaktır hey'et-i eflâk
Zer-efşândır hüveydâ safha-i nîlîde kevkebler
Râgıb Paşa

Zerka-i Yemâme زرقهء يمامه a. f. i. t. Görmedeki kuvveti ile ünlü bir kadının adı. Arabistan yarımadasındaki Yemâme memleketinde Zerka (gök gözlü) adında bir kadın varmış. Bu kadın üç günlük mesafedeki ufacık bir hareketi yahut nesneyi görebilirmiş. Rivâyete göre Yemen ordusu Zerka'nın kabilesi üzerine yürürken Zerka'ya görünmemek için birer çalıyı siper ederek ilerlemişler. Zerka kavmine "Ey kavmim ağaçlar geliyor!..." demişse de onlar buna gülüp alay etmişler. Ancak iki gün sonra koca bir ordu ile karşılaşınca onun sözlerine inanmışlarsa da iş işten geçmiş. Bunun üzerine Zerka'nın gözlerini oymuşlar.

Lokman Hekim'in kızının da çok uzağı görebildiğine ve Zerka'nın o olduğuna dair rivâyetler vardır. Keza Hz. Musa da mucizevî bir görüş gücüne sahip idi.

Divân şiirinde uzağı görme hususunda, mecâzen Zerka'dan bahsedilmiştir.

Çeşm-i Zerka-i Yemâme'yle mi bakmış bilmem
Nazar-ı şâhide ahsentü zehî dikkat-i tâm

Nedîm

Buldu Zerka-i Yemâme şöhret
Var idi bâsırasında hiddet

Sünbülzâde Vehbî

zevâl زوال a. i. Güneşin tam tepede bulunma hâli. Namaz vakitlerinin bilinmesi için önemlidir. Eski coğrafyacılar ve müvakkitler, irtifâ âleti denilen yarım küre şeklindeki tahta üzerinde bulunan dereceler ile güneşin yerini tayin edebilirlerdi. Zevâl vaktinde güneş baş ucunda olduğundan gölge dik düşer. Bu andan itibaren gölge uzamaya ve güneş batmaya yüz tutar.

Sararıp havf-ı zevâl ile hilâle döndüm
Dâima pençe-i hurşîd gibi titrer elim

Yahya Bey

zıh-gîr زهگیر f. b. i. Okçuların parmaklarına taktıkları yüzük, şast bkz. şast.

Sîmden yoksa ki engüştüne zıhgîr takıp
Pehlevân-ı felek eyler heves-i tîr ü kemân

Enderunlu Fâzıl

Nişâne eyledi zıhgîr-i sîmini meh-i nev
Aceb mi atsa sihâm-ı eşi'ayı hurşîd

Nâdirî

zihâf زحاف a. i. Aslından uzak tutmak imâle*nin tersidir. Uzun okunması gereken bir heceyi aruz kalıbı gereği kısa okumaya zihâf denir. Edebiyatta zihâfa, imâle kadar sık rastlanmaz. Ünlü harfler için söz konusu olan zihâf da yine bir aruz kusuru sayılır. Türkçenin kısa heceye meyilli bir dil oluşu aruzda Arapça ve Farsça asıllı kelimelerin ünlülerinin de kısalmasına sebep olmuştur.

Bir misafir gibiyiz dünyada biz

A. Aymutlu

Bu dizede dünyâ kelimesindeki "â" ünlüsünün uzun okunması gerekirken kısa okunduğuna şahit olmaktayız. Bu bir zihâftır. Yine mevlîdde geçen,

Bir aceb nûr kim güneş pervânesi

dizesindeki "nûr" kelimesinin bir buçuk hece okunması gerekirken kalıba uydurabilmek için "nûr" şeklinde okunması da bir zihâftır.

Zihâf uyguladığımız hecenin üstüne (+) işareti koyarak zihâf yapmış olduğumuzu anlatmış oluruz. Zihâf aslında bir aruz kusurudur.

zıllu'llâh ظل الله a. i. t. Yeryüzünde Allah'ın gölgesi olan kişi, halîfe, sultân. Bu düşünce "Padişâh, yeryüzünde Allah'ın gölgesidir, her zulüm gören ona sığınır" meâlindeki hadîs-i şerîfe dayanır. Bu nedenle halîfe padişahlar için, Zıll-i Hak, Zıll-i Yezdân vs. sıfatlar kullanılır. Özellikle padişâh medhinde olan kasîdelerde çok kullanılan ve bir yandan onu överken, bir yandan da görevi hatırlatılmış olur.

Zıll-i Yezdân hazret-i Sultân Süleymân şâh kim
Taht eyvân-ı sipihr oldu ana efser güneş

Hayâlî

(bkz. sâye, padişâh).

zikr ذکر a. i. Tasavvufta dervişler tarafından Allah'ın belli adlarının muayyen sayıda tekrarına denir. Zikir kelimeleri ve esmâları genellikle şunlardır. "Lâilâhe illa'llâh, Allah, Hû, Hayy, Hakk, Kayyûm". Zikir iki çeşittir: Zikr-i hafî (gizli zikir), gönülden yapılan zikirdir. Zikr-i celî (açık zikir) ise dervişlerin yüksek sesle ve bir ağızdan yaptıkları zikirdir. (bkz. tarîkat).

Sûfî semâ'a gir yine şems-i cihân gibi
Zikr eyle Hakk'ı döne döne âsumân gibi

Yahya Bey

zincir زنجیر f. i. Zincir. Divân şiirinde âşıkın çektiği gam ile sevgilinin saçı zincire benzetilir. Gam, uzun olduğu ve sonu gel-

mediği için; zülüf ve saç ise, şekil ve örgü nedeniyle zinciri andırır. Bu zincir yerine göre âşıkı bağlar, zindana atar veya asıp idam eder.

Zülfü zincîrinde dil dîvânedir şol dilberin
Tolaşıp bâd-ı sabâ zülfüne şeydâlanmasın

Ahmed Paşa

Âzâd iken kul oldu dil-i mübtelâyı gör
Zincîr-i zülf-i dilbere düşdü belâyı gör

Hisâlî

Zi'n-Nûreyn ذى النورين a. i. İki nur sahibi. Sırasıyla Peygamberimizin iki kızı ile evlendiği için Hz. Osman*'a bu ad verilmiştir. bkz. Osman.

Biri de câmi-i Kur'ân-ı Mübîn Zinnûreyn
Menba-ı hilm ü hayâ Hazret-i Osman-ı halîm

Nazîm

Minnet Hudâ'ya hazret-i Osmân şeh-i güzîn
Nûreyn-i dîn ü devlet ile oldu kâmyâb

Nâdirî

ziyâde زياده a. i. Artık, fazla. Müstezâd* nazım şeklinin kısa dizelerine verilen ad. bkz. müstezâd.

zulmet ظلمت a. i. Karanlık. Çoğulu zulûmâttır. Âb-ı hayât*ın içinde bulunduğu 3 aylık yolu olan karanlıklar ülkesinin adıdır. Erzurumlu İbrahim Hakkı'ya göre Zulumât diyarı; 6 ay gece; 6 ay gündüz olan Kuzey Kutbu'dur. Hızır*, İlyas* ve İskender* bu diyara gitmişler ve ilk ikisi Âb-ı hayât'ı bulup içmişlerdir. İskender ise karanlıklar içinde yolunu şaşırmıştır. Divân şiirinde sevgilinin saçı zulumâta, dudağı da bu zulumât içindeki âb-ı hayâta benzetilir.

Kevser lebinle Hızr-hatın gördü reşkten
Zulmâta girdi çeşme-i hayvân dedikleri

Ahmed Paşa

(bkz. İskender, Hızır, Âb-ı hayât).

zulumât ظلمات a. i. Karanlıklar; karanlıklar diyarı. bkz. zulmet.

Zühâl زحل a. i. Satürn gezegeni. Nahs-ı ekber (en büyük uğursuzluk) sayılır. Bu yıldızın tesîri altındaki burç*larda doğanlar, ahmak, câhil, pinti, yalancı vs. kötü huylu olurlar. Mitolojiye göre gök ile yerin oğlu olarak bilinir. Zaman tanrısı olup ekip-biçmeyi korur. Rengi siyaha bakan boz yeşildir. Onun hâkim olduğu senede soğuklar artar. Âdem* Zühâl devrinde yaratılmıştır. Zaten Zühâl ile Âdem kelimeleri ebced hesabına göre aynı rakamı (45) verirler. (bkz. Devr-i kamer). Yedinci felek* onun emrindedir. Çarşamba gecesi ile cumartesi gündüzü Zühâl'in tesîrinde bulunur. Eski coğrafyaya göre de yedinci iklîm*e hâkimdir. Bu iklîm kuşağında siyah renkli insanlar yaşar (msl. Hintliler). Çünkü siyah renk Zühâl'indir. Bu yıldıza Keyvân* denildiği de olur. Feleğin hazinedârı olarak bilinir.

Karşu çağ'rıp o dîv-i hâil
Mihr oldu Zühâl'le san mukabil

Şeyh Galib

(bkz. burç, ilm-i nücûm, yıldız, devr-i kamer).

Zühre زهره a. i. Nâhid, Çobanyıldızı, Venüs, sa'd-ı asgar (küçük kutluluk) sayılır. Bu yıldızın tesiri altındaki burç*larda doğanlar güzel, zarif, zevk sahibi, zeki maharetli ve sanatkâr olurlar. Fazla hissîdirler. Üçüncü felek Zühre'ye aittir. Cuma günü ve salı gecesi onun tesirindedir. Yeşil ve parlak renkler de ona aittir. Felek*in sâzendesi olarak bilinir. Efsâneye göre Zühre İranlı, çok şûh ve güzel bir kadın imiş. Hârût* ve Mârût* adlı meleklerden göğe yükselmenin yolunu öğrenip oraya çıkmıştır (bkz. Hârût).

Yunan mitolojisine göre aşk ve müzik tanrıçası Afrodit veya Venüs işte budur. Gök ile gündüzün kızıdır. Zühâl*, babasını öldürdüğü zaman birkaç damla kan, denizde bir köpüğe düşmüş. Afrodit bu kan ile köpükten doğmuş. Bu yıldıza bakmak

gönlü ferahlatır ve ruha neşe doldururmuş. Divân şiirinde çok zaman şarkı, aşk, güzellik ve çalgı ile birlikte anılır.

Pîşân-ı mâh-ı bedrin bendini etdin şikest
Telh edip bezm-i hevâyı Zühre'yi kıldın zelîl

Nâdirî

Bezm-i felekte urmuş idi Zühre sâza çeng
Ayş u safâda hurrem ü handân ü şâdmân

Bâkî

Yıllar durur ki Zühre ta'lîm-i sâz eyler
Bezminde tutmağa çeng olmadı dahi kabil

Karamanlı Nizamî

(bkz. burç, ilm-i nücûm).

Züleyhâ زليخا a. i. Zelihâ. bkz. Zelihâ.

zülf زلف f. i. Saç, yüzün iki yanından sarkan saç lülesi. bkz. saç.

Şevk-i ruhsârınla dil zülf-i dü-tâdan korkmaz
Ârzû-yı genc edenler ejdehâdan korkmaz

Necâtî

Fikr-i zülfün dilde tâb-ı sûz-ı aşkın sînede
Nârdır külhanda gûyâ mârdır gencînede

Nef'î

Halka-i zülfü hayâlî gözümüzden gitmez
Gûyiyâ çeşm-i alîl üzre siyeh çenberdir

Bâkî

Hâl-i hindûya mı giysûya mı kasd-ı azmin
Seferin Çîn'e mi ey bâd-ı sabâ Hind'e midir

Sünbülzâde Vehbî

Zülfekar ذوالفقار a. i. Zülfikar; yarısından itibaren ucu çatallaşan bir çeşit kılıç. Hz. Ali*'nin kılıcı. Peygamberimiz tarafından Hz. Ali'ye verilen bu kılıç Bedir savaşında ele geçmiştir. Hz. Ali'nin elinde uzunluğu yedi ve eni bir arşın olacak derecede şekil değiştirebilirmiş. Ortasında kanın akması için yivler varmış. Demirinin, Yemen'den geldiği rivâyeti vardır. İlk defa Uhud savaşında kullanılmıştır. Zülfikar hakkında birçok efsaneler meydana getirilmiştir. Başa, bele ve kemere rastlayınca insanı ikiye biçebilirmiş. Divân şiirinde umûmiyetle Hz. Ali ile birlikte anılır. (bkz. Ali).

Göz yaşı gibi düşer yüz üzre adûların
Çeksen gazâ gününde Ali gibi Zülfikar

Yahya Bey

Yek mısra-ı Zülfekar-ı Hayder
Bir âyet-i kâr-zâr-ı Hayder

Şeyh Galib

Devri zamân-ı Ahmed-i Muhtâr'ı andırır
Şimşiri Zülfikar-ı Ali'den nişân verir

Nef'î

Lâ fetâ illâ Alî lâ seyfe illâ Zülfikar

Anonim

Zü'l-karneyn ذو القرنين a. i. İskender'in lakabı olup "iki karn sahibi" demektir. Karn kelimesinin "asır, saç bölüğü, boynuz" vs. mânâları vardır. İskender'e bu lakabın verilmesi hakkında çeşitli görüşler vardır. bkz. İskender.

La'line ol nev-hatın el sundu zülfü bu aceb
K'irdi Zülkarneyn Hızr'ın çeşme-i hayvânına

Defterdar Mehmed Bey

zü'l-kafiyeteyn ذو القافيتين a.s.t. İki kafiyesi olan. Bir mısrada iki kafiyenin birden yapılmasıdır.

Âlem esîr-i dest-i meşiyyet değil midir
Âdem zebûn-ı pençe-i kudret değil midir

Nâbî

zü'l-kavâfî ذو القوافى a. s. t. Kafiyesi ikiden çok olan manzumelere denir.

Erbâb-ı kalem ma'rifet-âmûz-ı ümemdir
Âdâb-ı ümem mâ-hasal-ı feyz-i kelemdir

Yenişehirli Avnî

zümrüd زمرد a. i. Kıymetli, yeşil bir cins taş, zümrüd. Zümrüt, zehir için tiryâk imiş. Eskiden bir insanı zehirli bir hayvan soksa, ezilerek toz haline getirilmiş züm-

rüt içirilerek tedavi edilirmiş. Sara hastaları zümrüt taşırlarsa nöbet geçirmezlermiş. Yılan ve akrep, üzerinde zümrüt bulunduran kişiye yaklaşamazlar ve hatta zümrüdü görünce kör olurlarmış. Eğer doğumda zorlanan bir kadın, sağ oyluğuna zümrüt bağlasa kolay doğururmuş. Zümrüt hakkında daha pek çok rivâyetler vardır. Galiba İranlı tüccarlar zümrüt satabilmek için bütün bunları uydurmuşlar. Ancak gerçek olan bir taraf var ise o da güzel bir taş olduğu ve süs olarak kullanılmasının yaygınlığıdır.

Divân şâirleri, bir süs eşyası olmak yanında, hakkında uydurulan pek çok efsane sebebiyle zümrüdü anmışlardır.

Getirsen meclise câm-ı zümürrüd-fâmı ey sâkî
Hasûd-ı mâr-tab'ın gözlerin kör olduğun görsek

Şeyhülislâm Yahya

Kapar çeşmin görünce zâhid-i ef'î nigeh gûyâ
Zümürrüd ma'denindendir meger kim cevher-i mînâ

Sünbülzâde Vehbî

Zümrüd-i Anka زمرد عنقا a. i. t. Sîmurg-ı Anka sözünden bozmadır. bkz. Ankâ.

zünnâr زنّار a. i. Papazların bir alâmet olmak üzere bellerine bağladıkları uçları püsküllü örme kuşak. Günümüzdeki robdöşambrların kuşakları gibidir. Bunu kullananlar uçlarını aşağıya doğru sarkıtırlar ve en ucuna da haç asarlar. Bu kuşak evlenmemeye delâlettir. Divân şiirinde saça benzetilir. Tasavvufta kendini Tanrı'ya adamak, hizmet, sülûk ve riyâzet alâmetidir. Bektaşîlerdeki tığ-bend kuşağa da zünnâr adı verilir.

Zâhidin bakma elinde tuttuğu tesbîhe
Hırkası altında şol pinhân zünnârı gör

Riyâzî

Hâce-i meyhâne mest oldu vü hem pîr-i mugân
Kâ'be vü büthâne mest ü hırka vü zünnâr mest

Nesîmî

Zülfün gidermiş ol sanem kâfirliğin komaz henüz
Kesmiş velî zünnârını dahî müselmân olmamış

Ahmed Paşa

Zün-Nûn ذو النّون a. i. Tarihte üç kişinin lakabı olarak kullanılır. Birincisi bir balığın karnında kırk gün kaldığı için Yûnus* peygambere verilen addır. Diğeri ise ünlü sufî Zünnûn-ı Mısrî (öl. 907) dir. Zünnûn'un dilden dile dolaşan ve menâkıpname*leri dolduran kerâmet*leri vardır. Üçüncüsü ise Mısır meliki Mukavkıs tarafından Hz. Peygambere hediye olarak gönderilen bir köledir. Beraberinde Düldül ve Zülfikar da var idi. Zünnûn Peygamberimizi görür görmez Müslüman olmuş, tıb ve hikmet ile ünlü bir sahabî olarak yaşamıştır.

Sararıp benzi Zünnûn gibi gûyâ
Salar su üzre nîlüfer musallâ

Yahya Bey

Mısr-ı endîşede Mikyâs-ı şinâsende olur
Garka-ı nîl-i tehayyür dil ü cân-ı Zünnûn

Nazîm

Ne mümkün ayrıla dilden hayâli fikri ol yârin
Bu rûşen râygândır Nûn olan deryâdan ayrılmaz

Türâbî

Aşk ile kaddin büküp Zünnûn-ı Mısr olsan dahî
Kâmrân ol kimsedir kim mâlik-i dînâr olur

Bâkî